

207. 204

17
1971

helikon

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A tartalomból:

Irodalom és társadalom

(Az AILC VI. kongresszusa, Bordeaux, 1970.)

1971 | 1

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

Szerkesztő Bizottság

BODNÁR GYÖRGY
BOR KÁLMÁN
T. ERDÉLYI ILONA
HOPP LAJOS
KÖPECZI BÉLA
MIKLÓS PÁL
SARGINA LUDMILLA
SZIKLAY LÁSZLÓ
VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

Főszerkesztő
KÖPECZI BÉLA

Feladós szerkesztő
HOPP LAJOS

Szerkesztő
T. ERDÉLYI ILONA

Szerkesztőség

Budapest XI., Ménézi út 11–13
Tel.: 457–536 és 259–266.

Szerkesztőségi órák: szerdán 10–12
óra között

Titkár: SZ. ZEHÉRY ÉVA
Könyvvivat: VARGA LÁSZLÓ
Belső munkatársak: BOJTÁR ENDRE
és KOVÁCS JÓZSEF

1971/1. XVII. évfolyam
Megjelenik évente négy füzetben

Comité de Rédaction

GYÖRGY BODNÁR
KÁLMÁN BOR
ILONA T. ERDÉLYI
LAJOS HOPP
BÉLA KÖPECZI
PÁL MIKLÓS
LUDMILLA CHARGUINA
LÁSZLÓ SZIKLAY
GYÖRGY MIHÁLY VAJDA

Directeur
BÉLA KÖPECZI

Rédacteur en chef
LAJOS HOPP

Rédacteur
ILONA T. ERDÉLYI

Secrétariat de la Rédaction

Budapest XI., Ménézi út 11–13.

HELIKON

REVUE DE LITTÉRATURE COMPARÉE
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES
LITTÉRAIRES
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES

1971/1. XVII. année
Revue trimestrielle

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

Tartalom

1971. január—december

XVII. évfolyam

<i>Angyal Endre</i> : A keletközép-európai manierizmus problémái.....	437
<i>Appel-Muller, M.</i> : A „Nouvelle Critique” és az irodalommal kapcsolatos viták....	128
<i>Bán Imre</i> elnöki zárószava.....	468
<i>Barbarič, Štefan</i> (Zadar): A szlovén protestáns irodalom az európai humanizmus áramlatában.....	344
<i>Baudry, Jean-Louis</i> : Freud és az „irodalmi alkotás”.....	171
<i>Bazanov, V. G.</i> : A nyugati hagyományok és a szociális utópiák az orosz irodalomban	48
<i>Benda Kálmán</i> : A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára....	322
<i>Dávid András</i> (Újvidék): Mátyás király alakja a közép-európai folklórban.....	308
<i>Escarpit, Robert</i> : Irodalom és társadalom	15
<i>Gisselbrecht, André</i> : Marxizmus és irodalomelmélet	134
<i>Glucksmann, Christine</i> : Az irodalom és az ideológiák kapcsolatáról.....	150
<i>Gyenis Vilmos</i> : A reneszánsz széppróza néhány sajátossága.....	411
Írás és forradalom. Jacques Henric interjúja Philippe Sollers-szel.....	184
<i>Kovács József László</i> : A Soproni Nemes Tudósok Társasága (Foedus Studiosorum Nobilium Sempronienae) 1604—1674	454
<i>Kovács Sándor Iván</i> : Justus Lipsius és a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom	428
<i>Köpeczi Béla</i> : Irodalomelméleti viták Franciaországban	125
<i>Köpeczi Béla</i> : Az Action Poétique	192
<i>Kristeva, Julia</i> : A szemológia: kritikai tudomány vagy a tudomány kritikája....	161
<i>Markiewicz, Henryk</i> : Az irodalom társadalmi megoszlásának marxista teóriái....	23
<i>Miklós Pál</i> : A Tel Quel csoport	157
<i>Mollay Károly</i> : A német nyelvű írásbeliség és szépirodalom a XVI. század végén Sopronban	447
<i>Mortier, Roland</i> : Irodalmi szabadság és társadalmi feszültségek az Ancien Régime irodalmában	52
<i>Pagliano Ungari, Graziella</i> : Az olasz kritika valamint az irodalom és társadalom közötti kapcsolatok problémája	40
<i>Pirnát Antal</i> : Arisztotelianusok és antitrinitáriusok	363
<i>Prévost, Claude</i> : A regény-tér felfedezése	141
<i>Rossi, Paul-Louis</i> : A realizmusról.....	198
<i>Roudinesco, Elisabeth</i> : A tudatalatti és irodalma	202
<i>Štanski, Jan</i> (Varsó): Justus Lipsius magyarországi és lengyelországi recepciójának néhány kérdése	402
<i>Sziklay László</i> : Thurzó György udvara mint későreneszánsz irodalmi és tudományos központ	393
<i>Tarnóc Márton</i> : Bethlen Gábor művelődéspolitikája	331
<i>Urban, Wacław</i> (Krakkó-Kielce): A reformáció útja Keletközép-Európában.....	353
<i>Varjas Béla</i> : Bevezető.....	305
<i>Weimann, Robert</i> : Retorika és struktúra a „nézőpont”-ban	32
<i>Wellek, René</i> : Az irodalomtörténet bukása	3

Vita

- A közép-európai humanizmus kérdései (Ülésszak Lackner Kristóf születésének 400. évfordulója alkalmából) Sopron, 1971. május 6–8 (Ismertette: *Horváth Iván*) 470

Kongresszusokról

- A haladó nemzetközi írói szervezetek történetével foglalkozó konferencia. Budapest, 1970. nov. 11–13 (*I. L.*) 112
 A quebeci romanisztikai kongresszus irodalomtörténeti vonatkozásai (*Gáldi László*) 514
 III. Finnugor Kongresszus. Tallin, 1970 (*Kiss József*) 63
 A bordeaux-i AILC kongresszus (VI) (*Nyíró Lajos*) 60

Szemle

- Barabas, Ju.*: Quo vadis? 227
Fodor István: A Quinzaine littéraire és a Tel Quel vitája 220
 Bemutatjuk a Semioticá-t (*Horányi Özséb*) 246
Kecskés András: A francia verselmélet tanulságai 232
 A művészetszociológia kérdései. International Social Journal. 1968. (*Mohay Béla*) 248
 Littérature et idéologie. Colloque de Cluny II., 1970. (*Szabolcsi Miklós*) 217
 Három újabb francia irodalomtudományi műről (*Szabolcsi Miklós*) 224

Krónika

- Az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportjának munkájáról (*Klanczay Tibor*) 508
 Konferencia a XVIII. század kérdéseiről (*Tarnai Andor*) 513
 Lenau-Forum (*T. Erdélyi Ilona*) 512
 Lengyel–német irodalmi kollokvium Varsóban (*Hopp Lajos*) 299
 A mátrafüredi „irodalmi kollokvium” (*Adrian Marino*) 113
 Odrodzenie i Reformacja w Polsce (A lengyelországi reneszánsz és a reformáció) (*Jan Ślaski*) 510
 Összehasonlító irodalomtörténeti tanácskozás. Bukarest, 1970. okt. 16–18. (*Kolozsvári Papp László*) 113
 XVIII. századi felvilágosodáskori kutatások (*Hopp Lajos*) 109
 Szlovák–magyar kapcsolattörténeti szimpózium (*Só*) 516

In Memoriam

- Roman Ingarden (*Hopp Lajos*) 517
 Lukács György emlékezete (*Köpeczi Béla*) 123
 Viktor Makszimovics Zsirmunskij (*Köpeczi Béla*) 106

Könyvek

- Acta Philologica, Nr 2. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego (*Hopp Lajos*) 97
 Adereth, M.: Commitment in Modern French Literature. Politics and Society in Péguy, Aragon and Sartre (*Ferenczi László*) 105
 Baluch, Jacek: Poetyzm (*Bojtár Endre*) 273
 Bestermann, Theodore: Voltaire (*Ferenczi László*) 285
 Blake, Nelson Manfred: Novelist's America. Fiction as History 1910–1940. (*Kretzoi Miklósné*) 295
 Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig (*Hopp Lajos*) 488

Bruneau, Charles: Petite histoire de la langue française (<i>Hopp Lajos</i>).....	91
Budkowska, Janina: Słownik rymów Adama Mickiewicza (<i>Radó György</i>).....	291
Bogucka, Maria: Życie codzienne w Gdańsku, wiek XVI—XVII. (<i>Hopp Lajos</i>)....	87
Chaucer, Geoffrey: A critical anthology (<i>Kretzoi Miklósné</i>).....	84
Chesnutt, Charles: The Marrow of Tradition. — Whittier, John Greenleaf: Supernaturalism of New England (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	505
Dante nel mondo. Raccolta di studi (<i>Bán Imre</i>)	69
XIII. век в мировом литературном развитии (<i>Agárdi Péter</i>)	88
Florezak, Zofia: Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI. wieku. Studium z zakresu socjologii pisarstwa (<i>Zbigniew Nowak</i>)	86
Fonti per la storia dell'Università di Padova. Acta graduum academicorum (<i>Varga Imre</i>)	485
Fülleborn, Ulrich: Die barocke Grundspannung. Zeit-Ewigkeit in den Trauerspielen Lohensteins. Zur Frage der strukturellen Einheit des deutschen Barockdramas (<i>Bütskey István</i>)	93
Gabriel, Astrik, L.: The Medieval Universities of Pécs and Pozsony. 1367—1467. — Domonkos, Leslie S.: The History of the Sigismundean Foundation of the University of Óbuda. — Domonkos, Leslie S.: The Polish Astronomer Martinus Bylica de Ilkusz in Hungary (<i>V. Kovács Sándor</i>).....	489
Gallas, Helga: Marxistische Literaturtheorie (<i>Váróczi Zs.</i>)	495
O. T. Ганаланиян: Чародей армянской поэзии (<i>Ferenczi László</i>).....	96
Garaudy, Roger: Pour un réalisme du XX ^e siècle (<i>Szűcs F.</i>)	496
Gębarowicz, Mieczysław: Szkice z historii sztuki XVII. w. (<i>Hopp Lajos</i>).....	486
Gohdes, Clarence: Bibliographical Guide to the Study of the Literature of the U.S.A. (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	
Heidsieck, Arnold: Das Groteske und das Absurde im modernen Drama (<i>Salyámosy Miklós</i>)	102
Hilscher, Eberhard: Gerhart Hauptmann (<i>Szász Ferenc</i>)	506
L'Italianisme en France au XVII ^e siècle. Actes du VIII ^e Congrès de la Société française de la littérature comparée (<i>Varga Imre</i>)	89
Janion, Maria: Romantyzm. Studia o ideach i stylu. — Straszewska, Maria: Romantyzm. — Noge, Julius: Slovenská romantická próza (<i>Sziklay László</i>).....	76
Jastrun, Mieczysław i Bojarska, Maria: Leopold Staff, wybór poezji (<i>Hopp Lajos</i>)	295
Jensen, James H.: A Glossary of John Dryden's Critical Terms (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	498
Judrin, Roger: Saint-Simon. Écrivains d'hier et d'aujourd'hui 34. (<i>Ferenczy László</i>)	504
Kóbor poéta vallomása (<i>Varga Imre</i>)	84
Köster, Hermann: Geschichte der deutschen Jugendliteratur (<i>Barla Gabriella</i>)....	298
Lange, Klaus Peter: Theoretiker des literarischen Manierismus (<i>Bütskey István</i>)..	283
Language and Philosophy — A Symposium of the New York University Institute of Philosophy (<i>Návai Anikó</i>)	280
Lawall, Sarah N.: Critics of Consciousness. The Existential Structures of Literature. — Paulet, Georges: Les métamorphoses du cercle. — Richard, Jean-Pierre: Études sur le Romantisme (<i>Szegedy-Maszácz Mihály</i>)	492
Lenz, Siegfried: Beziehungen. Ansichten und Bekenntnisse zur Literatur (<i>Szász Ferenc</i>)	506
Lethen, Helmut: Neue Sachlichkeit 1924—1932 (<i>Salyámosy Miklós</i>).....	274
Ю. М. Лотман: Структура художественного текста (<i>Nyirő Lajos</i>)	258
Lüthi, Max: Volksliteratur und Hochliteratur (<i>Voigt Vilmos</i>).....	296
Marchand, Leslie E.: Byron's Poetry. — Cooke, N. G.: The Blind Man Trace the Circle. On the Patterns and Philosophy of Byron's Poetry (<i>Szegedy-Maszácz Mihály</i>)	94
Malory, Thomas, Sir: Le Morte D'Arthur (<i>Kretzoi Miklósné</i>).....	83
Markiewicz, Henryk: Przekroje i zbliżenia (<i>Bojtár Endre</i>).....	273
Mathauser, Zdeněk: Nepopulární studie (<i>Bojtár Endre</i>).....	271
Mertner, Edgar-Mainusch, Herbert: Pornotopia. Das Obszöne und die Pornographie in der literarischen Landschaft (<i>Salyámosy Miklós</i>)	497
Mojašević, Miljan: Deutsch—jugoslawische Begegnungen (<i>T. E. I.</i>).....	290
Mommsen, Katharina: Natur- und Fabelreich in Faust II. (<i>Zemplényi Ferenc</i>)....	502
Mounin, Georges (Louis Lebouche): La Communication poétique précédé de Avez-vous lu Char? — Les problèmes théoriques de la traduction. — Poésie et société (<i>Vajda András</i>)	275
Mousnier, Roland: La plume, la faucille et le marteau (<i>Ferenczi László</i>).....	498

Muschg, Walter: Die Zerstörung der deutschen Literatur (<i>Váróczi Zsuzsa</i>).....	103
Német Filológiai Tanulmányok IV. (<i>Váróczi Zsuzsa</i>)	104
Otázky divadla a filmu, Theatralia et Cinematographica I. (<i>Fried István</i>).....	103
Peep, Harald: Pilk peegli taha ehk arupidamisi sonakunsti teooria ja praktika üle (<i>Fehérvári Győző</i>)	281
Popovič, Anton: Strukturalismus v slovenskej vede (<i>Zsilka Tibor</i>).....	270
Professional Standards and American Editions. A Response to Edmund Wilson (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	292
A Rákóczi-szabadságharc és Erőpa (<i>Varga Imre</i>)	501
Romantik. Erläuterungen zur klassischen deutschen Literatur. — Literatur der Befreiungskriege. Erläuterungen zur deutschen Literatur. — Begriffsbestim- mung der Romantik. — Aldo Borlenghi: La polemica sul romanticismo. — Il Romanticismo (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	73
Romantisme et politique 1815—1851 (<i>Fodor István</i>).....	289
Romantismul Romnesc și romantismul european (<i>Lázár Ágnes</i>).....	287
Ryba, Bohumil: Soupis rukopisů strahovské knihovny Památníku Národního Písem- nictví v Praze. Díl IV. Strahovské rukopisy DHDK (úis. 1822—2425 (<i>V. Kovács Sándor</i>)	487
Scholes, Robert: The Fabulators (<i>Kretzoi Miklósné</i>).....	495
Shaw on Shakespeare. Vál. és bev.: E. Wilson (<i>Kretzoi Miklósné</i>).....	282
Souriau, Etienne: La correspondance des arts (<i>Szűcs Ferenc</i>).....	278
Sozialistischer Realismus (<i>Köpeczi Béla</i>)	268
Spenser, Edmund: A critical anthology (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	89
Studia Litteraria (<i>Hopp Lajos</i>).....	298
Studia o książce (<i>Hopp Lajos</i>)	294
Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Band II. (<i>Hopp Lajos</i>)	284
Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Band III. (<i>Hopp Lajos</i>)	499
Studii de literatură comparată (<i>Köpeczi Béla</i>)	81
The Survival of Poetry. A Contemporary Survey (<i>Návai Anikó</i>).....	101
Szigeti József: A mű és kora. Tanulmányok (<i>Hopp Lajos</i>).....	86
A szocialista realizmus I—II. (<i>Illés László</i>)	78
Szyrocki, Marian: Die deutsche Literatur des Barock.- Poetik des Barock (<i>Klaniczay Tibor</i>)	490
The Theory of Comedy by Elder Olson (<i>Zubreczky György</i>)	494
Tober, Karl: Urteile und Vorurteile über Literatur (<i>Satyámosy Miklós</i>).....	293
Труды по знаковым симтемам I. (<i>Gránicz István</i>)	260
Труды по знаковым системам II. (<i>Kelemen Tibor</i>)	252
Труды по знаковым системам III. (<i>Bojtár Endre</i>)	255
Újabb Blaga-tanulmányok (<i>Gáldi László</i>)	266
Б. А. Успенский: Поэтика Композиции (<i>Zsilka Tibor</i>)	263
Van Den Heuvel, Jacques: Voltaire dans ses contes (De „Micromégas” à „L’ingénu”) (<i>Ferenczi László</i>).....	93
Váradi-Sternberg János: Utak és találkozások (<i>Hopp Lajos</i>)	504
Vita Zsigmond: Tudománnyal és cselekedettel (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	500
Vyvíjalová, Mária: Juraj Palković 1769—1850 (<i>Sziklay László</i>)	95
Welzig, Werner: Der deutsche Roman im 20. Jahrhundert (<i>Váróczi Zsuzsa</i>)....	100
Whitman, Walt: A critical anthology (<i>Kretzoi Miklósné</i>).....	96
Victor, Walther: Goethe im Gespräch. — Friedenthal, Richard: Goethe élete és kora. — Thalheim, Hans Günther: Zur Literatur der Goethezeit (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	286
Wilson, Angus: The World of Charles Dickens (<i>Katona Anna</i>).....	503
Woodward, James: Leonyid Andreyev (<i>Karancsy László</i>).....	98
Zmegač, Viktor: Kunst und Wirklichkeit (<i>Kiss Endre</i>)	279

Irodalom és társadalom

Folyóiratunk régi hagyománya, hogy figyelemmel kíséri az irodalomtudomány nemzetközi eseményeit. Ezek között különösen jelentősek az AILC kongresszusai. A Helikon hasábjain annak idején beszámoltunk az utrechti, a fribourgi és a belgrádi kongresszusokról; az elsőről még csak beszámolót adtunk, az utóbbiakról pedig egy-egy különszámmal emlékeztünk meg, melyekben egyes elhangzott előadásokat közöltünk. Ezt a hagyományt követve, tudományos eszmecserét és vitát élesztő cézzal, jelen számunkat az AILC VI. kongresszusa ismertetésének szenteljük, amelyet 1970. augusztus 31. és szeptember 5. között rendeztek meg Bordeauxban. Közöljük néhány külföldi tudós előadását, beszámolunk a kongresszus munkájának menetéről. Tájékoztatjuk olvasóinkat a Tallinnban megrendezett III. Finnugor kongresszusról is, valamint a Nemzetközi Szocialista Írói Szervezetek budapesti konferenciájáról. A Krónika rovat ezúttal a XVIII. századi kutatások eredményeiről, a debreceni és a mátrafüredi keletközép-európai felvilágosodás konferenciákról tudósít.

A szerkesztő bizottság

Литература et société

Une des anciennes traditions de notre revue est de tenir le lecteur au courant des événements de la science littéraire internationale. Parmi ceux-ci les congrès de l'AILC sont particulièrement significatifs. A l'époque, nous avons rendu compte des congrès d'Utrecht, de Fribourg et de Belgrade. Sur le congrès d'Utrecht, nous n'avons publié qu'un compte rendu, par contre, nous avons consacré des numéros spéciaux entiers à ceux de Fribourg et de Belgrade. En continuant cette tradition et pour nourrir la discussion, nous consacrons le présent numéro au VIe congrès de l'AILC organisé entre le 31 août et le 5 septembre 1970 à Bordeaux. Nous publions les rapports de quelques comparatistes étrangers et nous rendons compte de l'ensemble de l'activité du Congrès. Cette fois-ci, la rubrique Chronique informe le lecteur des résultats des recherches relatives au XVIIIe siècle, du Colloque sur des Lumières en Hongrie (Debrecen) et du Colloque sur l'Époque des Lumières dans l'Est de l'Europe centrale. Nous rendons compte du IIIe Congrès International d'Études Finno-ougriennes (Talline), de même que de la table ronde sur les organisations internationales des écrivains socialistes.

Comité de Redaction

Литература и общество

Давняя традиция нашего журнала уделять внимание событиям международной литературоведческой жизни. Из таких событий весьма значительными являются конгрессы AILC. В свое время на страницах Геликона мы освещали утрехтский, фрибурский и белградский конгрессы. Об утрехтском конгрессе мы поместили обзор, а двум другим посвятили отдельные номера, опубликовав некоторые из прозвучавших на конгрессах докладов. Следуя этой традиции, мы — имея в виду — обмен научными мнениями и дискуссию, посвящаем данный нашего журнала шестому конгрессу AILC, состоявшемуся в Бордо, с 31 августа по 5 сентября. Мы публикуем несколько докладов зарубежных ученых, обзор деятельности конгресса в целом. Сообщаем читателям также о Международном конгрессе финно-угроведов (Таллин) и о конференции посвященной проблемам международных ассоциаций социалистических писателей. В разделе Хроника мы информируем читателей о результатах исследований в области литературы XVIII века, а также о состоявшихся в Дебрецене и в Матрафюреде литературоведческих симпозиумах по вопросам Просвещения в Венгрии и в странах восточной части Средней Европы.

Редколлегия

Az irodalomtörténet bukása?*

Mintegy 30 esztendővel ezelőtt írtam egy könyvet *The Rise of English Literary History*¹ címmel. Ma hanyatlásáról, bukásáról lehetne könyvet írni. George Watson *The Study of Literature*-ben az irodalomtörténetnek a jelentős intellektuális diszciplína státusából egyszerű népszerűsítési akcióvá való süllyedéséről beszél.² Christopher Ricks, Watson könyvéről írt ismertetésében még abban is kételkedik, hogy „az irodalomtörténet érdemleges tevékenység-e”, és hogy valaha is „jelentős intellektuális diszciplína” lett volna.³ Ricks nem is tud megnevezni, talán Saintsbury és Oliver Elton kivételével, egyetlen irodalomtörténészt sem, aki „megbízható irodalomtörténetírási tradíciót képviselne”. Eszébe sem jut, hogy irodalomtörténetet másutt is írhattak volna, mint Angliában. Pedig az elbeszélő irodalomtörténetnek *van* nagy hagyománya Németországban a Schlegelektől, Franciaországban Villemaintól és Ampère-től, Olaszországban De Sanctistól, Dániában Brandestől, Spanyolországban Menéndez y Pelayótól, Oroszországban Veszeloovszkijtől kezdődően. A XIX. században működött amerikaiak közül George Ticknor és Moses Coit Tyler, minden hiányosságuk mellett, fontos elbeszélő irodalomtörténeteket írtak. Ricks azt is figyelmen kívül hagyja, hogy az irodalomtörténetnek nem kell szükségszerűen egy egész irodalmat vagy nagyon hosszú korszakot átfognia, mint ahogy azt Elton hatkötetes munkája teszi. Egyetlen műfaj, pl. a vígjáték, az epika vagy az óda története is lehet; megírhatja a technikai megoldás, pl. a próza, ritmus vagy a szonett történetét; foglalkozhat egyetlen téma vagy témák történetével, mint pl. a klasszikus mitológia az angol költészetben, vagy lehet egy irodalmi divat pl. az allegória, a humor, a groteszk története. Érthetetlennek látszik, hogy az irodalmi eszmék történetét miért kellene kirekeszteni az irodalomtörténetből. Számos példát lehetne találni erre.

Mégis, akármit hozunk is fel Christopher Ricksnak az irodalomtörténetet elutasító magatartásával szemben, vagy bármennyire is helytelenítjük, hogy Louis Kampf a „Modern Language Association of America” jövő évi elnöke időnek előtte kiállította az „irodalom minden akadémikus tanulmányozásának”⁴ halotti bizonyítványát, mégis akarva, akaratlan el kell fogadnunk, hogy valami történt az irodalomtörténetírással, ami hanyatlásnak, sőt bukásnak nevezhető. Különösen a két világháború közötti időszakban széles körű elé-

* R. Wellek sok megállapítása váltja ki ellenkezésünket. Előadását tájékoztatás céljából közöljük.

¹ Chapel Hill, 1941. Új kiadás, új előszóval. (New York, 1966).

² London, 1969. 66.

³ The Cambridge Quarterly. IV. kötet (1969–70) 400–402.

⁴ „The Scandal of Literary Scholarship” in: The Dissenting Academy, Red.: Theodore Roszak (New York, 1966), 43.

gedetlenség jutott kifejezésre az irodalomtörténettel kapcsolatban csaknem minden országban. A fennálló irodalomtörténetírás számos olyan egymással összefüggésbe hozott vonása ellen irányultak ezek, amelyeknek mindenképpen meg kellett volna hagyni az önállóságát. Az egyik ok az irodalomtudománynak

hogy úgy mondjam -- atomizált adatszerűségével és az ebből eredő lényegtelen, még mindig meglévő régiségbúvárlattal szembeni általános elégedetlenség volt; a második célpont a kritikátlan tudományosság, amely okozati összefüggések és magyarázatok megalapozását igényli az irodalmi művek közötti párhuzamok felsorolásával vagy a költő életének eseményei és művének hősei, témái közötti korrelációk keresésével. Harmadsorban általánosan érezhetővé vált, hogy az irodalomtörténet súlyosan érzi a fókusz hiányát, hogy lényegét alkotó tárgyáról lemondott az általános történelem javára -- ezt a tendenciát az Egyesült Államokban Edwin Greenlaw *Province of Literary History*⁵ c. munkájában helyesi. Szívesen idézem Roman Jakobson, aki 1921-ben az irodalomtörténészt a rendőrséghez hasonlította, „amelynek feladata egy bizonyos személy letartóztatása, mindenkinek a letartóztatása a házban, mindennek az elkobzása és még az utcán véletlenül arra járók elhurcolása is. Így az irodalomtörténész is mindent kisajátít, a társadalmi berendezkedést, pszichológiát, politikát, filozófiát. Irodalomtudomány helyett derivált tudományágak konglomerációját kapjuk⁶”. Az irodalomtörténet *Allerleiwissenschaft* volt, ahogy azt Diogenes Teufelsdröckh professzor tanította (és gyakran ma is az). A nemzeti korlátozás és sok irodalomtörténet nacionalista elkötelezettsége. különösen Németországban és Franciaországban, bizonyos elégedetlenséget váltott ki, amely kifejezésre talált az „összehasonlító irodalom” újonnan alkotott diszciplinájában. A XIX. századi irodalomtörténetnek egy sajátos ága -- megkísérelni Herbert Spencer és Darwin evolucionizmusának utánzását -- mégis szinte észrevétlenül feledésbe merült.

Nem teszek kísérletet ennek a vitának felújítására. Egyik legkorábbi cseh nyelvű cikkem Legouis -- Cazamian *Histoire de la littérature anglaise*⁷ c. munkája háttérben lappangó evolucionista elmélet lerombolása volt. Herbert Grierson *Critical History of English Poetry*-jének,⁸ valamint az Albert C. Baugh,⁹ valamint a Robert E. Spiller¹⁰ és mások által szerkesztett angol, ill. amerikai irodalomtörténetről írt szigorú referátumomban bíráltam az életrajz, bibliográfia, antológia, téma és versmérték információk, források, jellemzési és értékelési kísérletek, politikai, szociális és kultúrtörténeti aláfestésű fejezetek közé csomagolt keverékeket, amelyeket „irodalomtörténetnek” hívnak. Sokan mások tölem és egymástól függetlenül, hasonló kétségeknek adtak hangot. Harry Levin például kitűnően exponálta a *The Oxford History of English Literature*¹¹ hibáját.

Az elégedetlenség és ennek okai így eléggé nyilvánvalóak. Inkább azt a kérdést kell felvetnünk, hogy mit lehetne tenni az irodalomtörténet megújításáért, és hogy milyen javaslatok születtek már erre vonatkozóan. Szerintem

⁵ Baltimore, 1931.

⁶ Новейшая русская поэзия. (Prága, 1929),

⁷ Časopis pro moderní filologii, XII (1926), 78–81.

⁸ Western Review, XII (1947), 5204.

⁹ Baugh: Literary History of England in: Modern Philology, XLVII (1949), 39–45.

¹⁰ ROBERT E. SPILLER, W. THORP, T. H. JOHNSON (Red.): Literary History of the United States, in: Kenyon Review XI (1949), 500–506.

¹¹ Reflections on the Final Volume of „The Oxford History of English Literature”, in: Refractions: Essays in Comparative Literature (New York, 1966), 151–170.

az alábbi csoportosításban lehetne megtárgyalni ezeket: egyesek az irodalomtörténet eltörlése mellett kardoskodnak; mások azt indítványozzák, hogy olvadjon be vagy nyerjen beosztást valamilyen rokon diszciplínába, elsősorban az egyetemes történetbe vagy a társadalomtudományba; és végül vannak, akik kísérletet tesznek arra, hogy meghatározzák az irodalomtörténetírás specifikus módszereit.

Elsősorban azok érvelnek az irodalomtörténettel való felhagyás mellett, akik az irodalom múltidejűségét tagadják. Már 1883-ban leszögezte W. P. Ker, a későbbi kiváló irodalomtörténész, hogy az irodalmi mű nem egy láncolat láncszeme, és hogy felette áll a mozgás világának.¹² Egy későbbi előadásában¹³ kifejtette az irodalomtörténet és a politikai történet közötti ellentétet: az irodalomtörténet mindig jelenlevő anyaggal foglalkozik, amelyre úgy utallhat, ahogy egy tárlatvezető mutat a kiállított képekre, a politikai történetírásnak viszont rekonstruálnia kell az eltűnt múltat. Ker egy csak 1955-ben publikált töredékben újból megerősíti, hogy „az irodalomtörténet olyan, mint egy múzeum, és a múzeum hasznos lehet még akkor is, ha rosszul rendezték; az egyes darabok önmagukban tanulmányozhatók”.¹⁴ Ricks Ker visszhangjaként mutat rá az irodalom tanulmányozása és a katonai, társadalmi és politikai történet közti radikális különbségekre „ezek során főként olyanokra, hogy nem lehet újra kiadni a waterlooi csatát vagy III. György örültségét”.¹⁵ Benedetto Croce 1917-ben írott cikkében¹⁶ és azóta számos tanulmányban állandóan hangsúlyozza, hogy a műalkotások egyedülállóak, individuálisak, közvetlenül jelenvalóak, és hogy nincs lényeges folytonosság közöttük. Nincsen pl. Dante, Boccaccio és Petrarca között, leszámítva a külső technikai egymásutániségot. Egy levelében, amelyben összefoglalta halála évében (1952) folytatott beszélgetésünket, Croce kifejezetten azt mondja, hogy „csak kis monográfiákat lehet írni vagy kritikai esszéket, és ha valaki azt kéri, hogy állítsuk ezeket az esszéket valamilyen sorrendbe, az a válasz, hogy mindenki helyezze olyan sorrendbe, amilyenbe neki tetszik”.¹⁷ Croce felfogása csaknem neoplatonikusan hangzik: „A műalkotás mindig *belső*; amit *külső*nek neveznek, az már nem műalkotás”.¹⁸

Az „American New Criticism” lényegében ugyanezt mondja Croce idealista előítéletei nélkül. Allen Tate például, azt mondta, hogy „a történeti módszer nem fogja megengedni nekünk, hogy kritikai eszközt dolgozzunk ki az irodalmi műveknek mint létező tárgyakként a kezelésére” és hogy „a múlt irodalma csak úgy tartható életben, ha úgy tudunk ránézni, mint a jelen irodalmára. Vagy talán azt kellene mondanunk, hogy a múlt irodalma a jelen irodalmában él és sehol másutt; az irodalom mindig jelen idejű.”¹⁹ Angliában

¹² „Philosophy of Art”, in: *Essays in Philosophical Criticism* (1883). Ujranyomva a *Collected Essays*-ben, II. kötet (London, 1925), 231–268.

¹³ On Thomas Warton (1910), a *Collected Essays*-ben is, I. köt. 100.

¹⁴ On Modern Literature, szerk.: T. Spencer és J. Sutherland (Oxford, 1955), 265.

¹⁵ L. 3. jegyz. 401.

¹⁶ La Riforma della storia artistica e letteraria, in: *Nuovi Saggi di Estetica*, 2. kiadás (Bari, 1926), 157–180.

¹⁷ 1952. június 5-éről keltevezve. „Si dirà che la critica così diventa una serie di monografiette o di saggi critici, che bisogna pure mettere in qualche ordine. E per far ciò non occorre il permesso di nessuno. Ciascuno può metterle in quell'ordine che più gli piace.”

¹⁸ Estetica, 8. kiadás. (Bari, 1945), 57. „L'opera d'arte . . . è sempre interna; e quella che si chiama esterna no è più opera d'arte.”

¹⁹ Miss Emily and the Bibliographer, in *Reason in Madness: Critical Essays*, (New York, 1941) 107, 111.

F. R. Leavis mondta szokásos hevességével: „Irodalomtörténet... egy mit sem érő akvizíció; haszontalan a diáknak, aki nem tud kritikusan — azaz intelligens és józan ítéletű olvasóként — személyes közelségbe jutni az irodalomtörténész lényeges adataihoz, az irodalmi művekhez.”²⁰ A német tudományban az irodalomtörténettel szembeforduló hasonló reakció az „interpretálás” eluralkodását váltotta ki, amelyet legfeltűnőbbben Emil Staiger fejtett ki és példázott. A *Die Zeit als Einbildungskraft des Dichters* (1939) bevezetője formulazza meg legtisztábban az irodalomtörténet elutasítását. Nem lehet magyarázni egy műalkotást, csak sajátosságait lehet bemutatni. Az irodalom „fenomenológiája” az irodalom tanulmányozásának egyetlen gyümölcsöző módszere.²¹ Csak a franciaországi „fenomenológiának” legújabb divatjára kell utalnom. Az a talán túl éles disztinkció a külső és belső módszerek között, amely az én és Austin Warren *Theory of Literature* című munkánkban a fejezetek rendjét megszabja, hozzájárulhatott a műalkotásnak mint a történelmen kívüli elszigetelt tárgynak az elkülönítéséhez, annak ellenére, hogy könyvünk utolsó fejezetét kifejezetten az irodalomtörténet programjának szenteltük.

Még általánosabbak és eredményesebbek voltak az irodalomtörténetnek az egyetemes történetbe való beolvasztására, különösen pedig a társadalmi átalakulás tükrévé való redukálására irányuló kísérletek. Elegendő csak az ilyenfajta legrégebb szisztematikus módszerre: Taine Hyppolyte környezet — faj — idő triádjára utalnom, amelyet azonban félreértenek, amikor a pozitivista determinizmus egyik verziójának vélik. Jómagam megkíséréltem bebizonyítani, hogy Taine inkább olyan hegelianus-féle volt.²² Harry Levin, különösen Gates of Horn című munkájában, eredményesen fejtette ki az irodalomnak mint intézménynek a fogalmát.²³ Renato Poggioli az irodalomtörténetfrásra Pareto szociológiájának alkalmazását javasolta, miközben az irodalom új korszakolására ilyen fogalmakat használt, mint „maradék” és „származtatás”.²⁴ Poggioli *Theory of the Avant-garde* c. munkája szociológiailag elemzi az uralkodó áramlatot. Ő hisz a korparancsban. A művész a társadalmi erők áldozatának képévé fakul.²⁵

Magától értetődően a marxizmus magyarázata a leghatásosabb, amikor az irodalomtörténetet a társadalmi és gazdasági erők tükrözésének tekinti. Az irodalom „ideológiává” válik, nyilvánvaló vagy beleértendő jelentés az osztályhelyzetről és osztályöntudatról. Hogy olyan példát nyújtsak, amelyet alaposan ismerek: a Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadásában megjelent *History of Czech Literature*-t a csehek társadalmi és nemzeti küzdelméről szóló kommentárra redukálja, elhanyagolva csaknem teljesen a költészetet és le-kicsinyeli a vallást.²⁶

A bürokratikus marxista történetíráson kívül bonyolultabb változatok is születtek: Lukács György tud az irodalom „sajátosságáról”, az irodalom és

²⁰ *Education and the University* (London, 1943), 68.

²¹ Zürich, 1939. 13. és 18.

²² L. *History of Modern Criticism* c. munkámat, IV. köt. (New Haven, 1965), 27—57.

²³ New York, 1963, különösen a 16—23.

²⁴ „For a Literary Historiography Based on Pareto's Sociology”, in: *The Spirit of the Letter* (Cambridge, Mass, 1965). 291—322. Első olasz nyelvű kiadása 1949-ben.

²⁵ *Teoria dell'arte d'avanguardia* (Bologna, 1962). Angolra fordította Gerald Fitzgerald (Cambridge, Mass., 1968. L. Roger Shattuck megjegyzéseit a *The New York Review of Books*-ban, 1970. március 12, 43.

²⁶ L. ismertetőmet a „Recent Czech Literary History and Criticism” (1962), az *Essays on Czech Literature*-ben (Hága, 1963), 194—205.

az „alépitmény” közötti ferde és gyakran távoleső kapcsolatáról, de ő is tudomány-fajtváá redukálja az irodalmat, a „valóság tükröződésére”, amely kifejezés rögeszmeszerű gyakorisággal ismétlődik az *Esztétika* első kötetében. Nem kevesebb, mint 1032 esetben szerepel benne. Az irodalomtörténetet az egyetemes történet egy „pillanatának” tekinti, valamint a haladás és a reakció közötti küzdelem illusztrációjának.²⁷ A lírát és általában a költészetet mellőzi, minthogy ezek nem illenek bele azokba a karakterekbe, típusokba és diagramokba, amelyeket Lukács a regényekben és drámákban vizsgál. Könnyű volna bemutatni azokat a durva torzításokat, amelyeknek Hölderlint, Eichendorffot, Dosztojevszkijt, Nietzsche, Rilket és másokat alávet ideológiájának érdekében. „Tartalom” – a kommunizmus irányában történő haladásba való beleavatkozás nyers értelmében – ez a fő kritérium, noha Lukácsnak mint teoretikusnak van érzéke a formához és annak funkcióihoz*.

Lucien Goldmann, a korai Lukács követője mesélte nekem egyszer: Lukács panaszkodott, hogy Goldmann azt szerette volna, bár halt volna meg ő 30 éves korában. Goldmann *Le Dieu caché* (1956) c. munkájában analógiákat állít fel a *noblesse de robe* (a hivatali nemesség) gazdasági helyzete, a janzenisták teológiája és Pascal és Racine tragikus világnézete között. Pascalt úgy beszélgeti, mint Kantot és *vice versa*. Goldmann legalább kerekén kimondja, hogy az irodalomtörténet egy „valójában nem létező tárgy”, bár egy korábbi dolgozatában elismeri, hogy „társadalomtudományi elemzés aligha közelíti meg a műalkotást”.²⁸

Mindezek a kísérletek – és nagyon sokat lehetne még idézni –, amelyek az irodalomtörténetet a társadalomtörténetbe kívánják olvasztani, olyan problémákat vetnek fel, mint az emberi történet integrációja és az emberi tevékenység kölcsönhatása, az egyén szerepe a történelemben és egyik tevékenység másik által történő magyarázatának jellege-természete. Az embernek, legalábbis Nyugaton, az a benyomása, hogy a Hegel, Marx, Spengler és Toynbee jellegű nagy „történetfilozófiákat” józan tudományos gondolkodással diszkreditáljuk. Nem osztom Karl Popper szélsőséges nézetét a *The Poverty of Historicism*-ről, hanem inkább Jakob Burkhart hasonlatával rokonszenvezek,²⁹ amelyben a történelmi tanulmányokról mint „erdőszéli kentaur”-ról beszél. A társadalmi fejlődésnek a felemelkedés és hanyatlás metaforáitól átítatott óvatosabb rendszereit is metsző kritika tárgyává tették; legutóbb Robert A. Nisbet *Social Changes and History* (1969) c. munkájában. Mások kimutatták, hogy az ember különféle ténykedései nem függenek össze olyan szorosan, mint ahogy az egyetemes történések feltételezik, és hogy az egyenes fejlődés töretlen folytonossága is Siegfried Kracauer posztumusz művében, *History: The Last Things before the Last* (1969) -ban szót emelt a speciális történetírás és annak az általános történettől való viszonylagos függetlensége érdekében. Hans Blumenberg *Die Legitimität der Neuzeit* (1966) c. művében megkísérelte kimutatni, hogy a szellemtörténet folyamatosságára vonatkozó számos feltevés téves, hogy

²⁷ L. pl. Skizze einer Geschichte der neueren deutschen Literatur (Neuwied, 1965). 12, 13. 1952-ben írták.

* Wellek durván leegyszerűsíti Lukács esztétikáját.

²⁸ The Hidden God, angolra fordította Philip Tody (New York, 1964) 96. „Matérialisme dialectique et histoire de la littérature”, a Recherches dialectiques-ben (Paris, 1959), 62. „Mais l'analyse sociologique n'épuise pas l'oeuvre d'art et parfois n'arrive même pas à la loucher.”

²⁹ Weltgeschichtliche Betrachtungen, szerk. Rudolf Marx (Leipzig), 6. „Immerhin ist man dem Kentauren den höchsten Dank schuldig und begrüßt ihn gerne hier und da an einem Waldesrand der geschichtlichen Studien.”

inkább a hagyományokban beálló törésekről, sőt az eszmék spontán keletkezéséről beszélhetnénk. A *Zeitgeist* egész koncepcióját, ami a német *Geistesgeschichte* alapja volt, kétségbevonják. Való igaz, hogy a művészetek túlságosan közeli párhuzamba állítása nagy nehézségekbe ütközik: már magában az a különbség, amely a művészeteknek az ókorhoz való viszonyát illetően látható, megálljt parancsol nekünk. A művészetek párhuzamba állításának jelentős része csak képletes analogizálás. Mario Praz legújabb művében pl. a *Mnemosyne: The Parallel between Literature and the Visual Arts* (1970) -ben az *Isteni Színhájakot* állítja szembe a *Canterbury történetekkel*, ahol az utóbbi csak azért tanúskodik a középkor hanyatlásáról, mert befejezetlen.³⁰ Menedéket csak különféle időrendszer-elméletekben lehet találni, mint azt Henri Focillon és tanítványa, Georg Kubler tette. *The Shape of Time: Remarks on the History of Things* c. munkájában Kubler a történelmi időt időszakosnak és változóknak tekinti az emberi, ill. az állati idő folytonosságával szemben.³¹

Nevetséges volna tagadni az összefüggést irodalomtörténet és egyetemes történet között: minden gondolkodó ember már századokkal ezelőtt észre kellett hogy vegye a változásokat az irodalomban, amelyek a Római Birodalom bukása nyomán, a kereszténység elterjedése folytán, vagy a XV. és XVI. században a reneszánsz beköszöntésével kezdődtek. Irodalomtörténészek, mint pl. a Schlegel-fivérek, jóval Marx és Taine előtt észrevették a középkori irodalomban az udvari hallgatóság számára készült, a klerikusoknak a klérus, ill. a laikusok számára vagy pedig a polgároknak, kézműves társaik számára írott műveik közötti különbségeket. A társadalmi magyarázatokkal való próbálkozásoknak azonban nem sikerül okszerű magyarázatot adni egy kérdéses irodalmi alkotásról, annak egyediségéről, sémájáról és értékéről.

Beleolvastam abba a megdöbbenően nagy irodalomba, amelyet főként Carl G. Hempel dolgozata *The Function of General Laws in History* (1942)³² hívott életre. Hempel, a bécsi körhöz közelálló neopozitivista, azt állítja, hogy a történelmi megállapítások burkoltan az egyetemes törvényekhez — amelyeket ő „fedőtörvényeknek” nevez — folyamodnak. A történészeket, legalábbis közvetve, tökéletlen tudósoknak tekintik, minthogy nem tudják igazolni ezeket a törvényeket, nem tudják megjósolni a jövőt, néha bizonytalanok a törvényeket illetően és gyakran megelégednek — ahogy azokat Hempel nevezi — „magyarázó vázlatokkal”. Analizáló filozófusok egész sora — Arthur C. Danto, William Dray, W. B. Gallie, Patrick Gardiner, W. H. Walsh és Morton White, hogy csak néhányat említsünk³³ — vagy kidolgozták Hempel téziseit, vagy módosították vagy elutasították azokat valamely történelmi magyarázó felfogás kedvéért, ami ténylegesen nem kauzális. Néhány — gyakran idealistá-

³⁰ Princeton, 1970. 69 — 70.

³¹ New Haven, 1962. Kubler behatóan foglalkozik a Kolumbus előtti Amerikából származó művészeti leletekkel. Kénytelen tisztán archeológiai és stílusbeli bizonyítékokra támaszkodni, amelyek egyáltalában nem vagy csak alig kapcsolódnak meghatározható történelmi eseményekhez.

³² Először a *Journal of Philosophy*-ban, XXXIX (1942); újra nyomták a *Readings in Philosophical Analysis*-ben. Szerk.: HERBERT FEIGL és WILFRED SELLARS (New York, 1949) 459 — 471.

³³ ARTHUR C. DANTO: *Analytical Philosophy of History* (Cambridge, 1968); WILLIAM DRAY: *Laws and Explanation in History* (Oxford, 1957); WILLIAM B. GALLIE: *Philosophy and Historical Understanding*, 2. kiadás (New York, 1968); PATRICK GARDINER: *The Nature of Historical Explanation* (Oxford, 1952); W. H. WALSHE: *Philosophy of History: An Introduction* (New York, 1960); MORTON WHITE: *Foundations of Historical Knowledge* (New York, 1965).

nak bélyegzett történész elutasít mindennemű okszerű magyarázatot és védelmébe veszi az elbeszélést mint egyetlen megfelelő történeti módszert. R. G. Collingwood mondhatja: „Amikor a történész tudja, hogy mi történt, már azt is tudja, miért történt”.³⁴ Michael Oakeshott „a magyarázat folyamatos modell-soráról” beszél³⁵ azt állítva, hogy egy történelmi esemény magyarázatot nyer, ha hézag nélkül beszélünk róla, mintha két autó összeütközését azzal már megmagyaráznánk, ha mozgásukat egzakt módon leírnánk. A legtöbb ilyen képtelen, szörszálhasogató és szofista írás a felelősség, az etikai bűnösség kérdését, a normális és abnormális emberi viselkedést, szerencsétlenségeket — pl. hirtelen haláleseteket — tárgyalja, miközben teljes egészében megfelel a irodalomtörténet és művészettörténet teljesen más jellegű problémáiról. Ilyen kérdések, mint „miért döfte le Brutus Caesart?” vagy „miért vesztette el halálára népszerűségét XIV. Lajos?” a jellegzetes problémá-
esetek. Egyedül Morton White foglalkozik szellemtörténettel.

Mégis, az e vitákban kialakult okszerű magyarázatípusok közötti disztinkciókból néhány alkalmazható az irodalomtörténetre is. Beszélhetünk például szerencsétlenségről Shelley vagy Byron halála kapcsán, vagy gondolhatunk arra a (talán apokrif) „porlocki hivatalos személyre”, aki megzavarta Coleridge-t, miközben a *Kubla Khant*³⁶ írta. Megkísérélhetjük, hogy különbséget tegyünk a „fennálló viszonyok” és a külső befolyások között, mint a francia forradalom hatása vagy a német eszmék és témák hirtelen beözönlése a XVIII. század vége felé. Beszélhetünk e beözönlés „közvetlen okairól”, miközben kiemeljük Coleridge-nak 1798-ban Németországban tett útját, amelyet csak a Wedgewood-évjáradék tett lehetővé. De mindez az életrajz körébe tartozik vagy a széles történelmi áramlatokra, amelyek „viszonyok” gyanánt írhatók le, ebből azonban nem tudjuk meg az okot, de még csak egyetlen műalkotás okát sem. Morton White ad kauzális magyarázatot John Dewey³⁷ bizonyos nézeteire, de nem többet lélektani magyarázatnál: Dewey példának okáért meg akarta védeni az etikai naturalizmust, mert a politikában liberális beállítottságú volt. Mégis nehéz meglátni, hogy liberalizmusa milyen mértékben „okolja meg” naturalizmusát: számos liberális volt, aki nem esküdött az etikai naturalizmusra. Mi csak sejteni tudjuk Dewey elméjének működését, gondolatmenetét és érveit; mi nem állapítunk meg okokat. Louis Kampf kritikájában, amelyet *German and English Romanticism: A Confrontation*³⁸ c. tanulmányomról írt, arról panaszkodik, hogy elhanyagolom a „kauzális magyarázatot” és a „német művészek a társadalmától való csaknem teljes elkülönítettségének” régi ideájával áll elő (amelyet cikkemben egyébként én is megtárgyaltam), de Kampf nem tudja elfogadatulván megindokolni, hogy ez a helyzet milyen módon magyaráz többet, mint legfeljebb a lírai vagy groteszk, ill. a fantasztikus iránti előszeretet, szóval az előszeretet olyan művészeti formák iránt, amelyeket helyesen prezentáltak más, hihetőleg kevésbé elidegenedett társadalmakban. Az elidegenülés nem magyarázhat egyetlen műalkotást: még *Heinrich von Ofterdingen*t vagy *Kater Murr*t sem, sem pedig a különbséget kettejük között. Történetesen néhány legfantasztikusabb és

³⁴ The Idea of History (Oxford, 1946), 214. 1936-ban írták.

³⁵ Experience and Its Modes (Cambridge, 1933), Különösen a 131.

³⁶ Coleridge közlése először 1816-ban jelent meg, eltér egy korábbi verziótól, amelyet először ALICE SNYDER publikált a Times Literary Supplementben, 1934. augusztus 2-án. 541. Ez nem említi megzavarást, sem pedig semmiféle „porlocki személyt”.

³⁷ MORTON WHITE: Foundations of Historical Knowledge, loc. cit. 200—201.

³⁸ In: History and Theory (Middletown, Conn.), VI. (1967), 77.

legszubjektívebb német író magánéletében eredményesen gazdálkodó földesúr vagy kormányhivatalnok volt, mint pl. Achim von Arnim vagy Joseph von Eichendorff. Meg kell állapítanunk, hogy olyan értelemben vett ok — ahogy azt Morris R. Cohen meghatározta: „indíték, ami miatt a korábbi esemény egyszerű megtörténte nyomán a folyomány szükségszerűen bekövetkezik”³⁹ — alkalmazhatatlan az irodalomtörténetre. A műalkotás nem szükségszerűen oka egy másik megszületésének. Csak az vitatható, hogy valamely műalkotás más lett volna, ha egy másik nem előzte volna meg. Nyilvánvaló, hogy ha nem lett volna egy *Iliász* vagy egy *Odüsszeia* vagy egy *Aeneis* vagy egy *Isteni Színjáték*, az utánuk következő irodalom más lett volna. Eltűnődhetünk, bár meglehetősen feleslegesen, ezeken a lehetőségeken, de nem tudjuk még olyan szorosan összefüggő műalkotások esetében sem eldönteni, hogy okbelileg kapcsolatban vannak-e, mint a Shakespeare előtti *King Lear* és Shakespeare *Lear királya* vagy *Hamlet* és a német *Bestrafter Brudermord*. Csak azt mondhatjuk, hogy Shakespeare ismerte a korábbi drámát, és le tudjuk írni, milyen mértékben használta fel, azonkívül azt is ki tudjuk mutatni, hogy a német színdarab végeredményben a *Hamlet*ből származik. Az egyik mű szükségszerű feltétele a másiknak, de nem lehet azt állítani, hogy az egyik oka a másiknak.

Az ún. irodalomtörténeti törvényszerűségek néhány meghatározhatatlan pszichológiai általánosítássá foszlanak szét: akció és reakció, konvenció és lázadás, a forma „kifáradása”, ahogy egy német építész, Adolf Göller az 1880-as években megfogalmazta.⁴⁰

Az ok használata — ezt meg kellene engedni — laza és nagyvonalú lehet. R. S. Crane *Principles of Literary History* c. tanulmányában, amelyet halála évében publikált, és amely azt hiszem nem keltett érdeklődést, Arisztotelészről származtatott négyszeres jelentésben használja az okot. Az okról állandóan Arisztotelész negyedik: „szándék” vagy „cél” értelmezésében beszél. Vizsgálja azokat az „okokat a műben, amelyek megszabják az olvasóra gyakorolt hatást”. Amikor mi világosabban a mű egyéni sajátosságairól, jellegéről vagy tulajdonságairól beszélünk, ő „okokról” szól, amelyek megszabják a szerző komponáló tevékenységét. Ezek az okok az író motívumának vagy intenciónak tűnnek csupán.⁴¹ Tudomásul kell vennünk a nagy műalkotás végső megmagyarázhatatlanságát, a génusz kivételezettségét. Egykor Emile Faguet felhozta Taine módszere ellen, hogy az megfelelhet egy roueni polgárnak az 1630-as években vagy akár még Thomas Corneille-nek is, de alkalmazhatatlan Pierre Corneille génusza számára.⁴² A német művészettörténészek, akik gyakrabban foglalkoznak kollektív stílusokkal és névtelen művekkel, mint az irodalomtörténészek, sokszor jutnak hasonló következtetésre. Henri Focillon például, aki *The Life of Forms in Art* c. művet áttanulmányozva az építészeti gót stílus kialakulásával kapcsolatban így töpreng: „a leghomogénebb *milió*, a körülmények legszorosabb szövetségének legfigyelmesebb tanulmányozása sem segít el bennünket a laoni katedrális tornyainak tervéhez.” „Az rendkívül hatásos váratlansággal bontakozik ki.”⁴³

³⁹ The Meaning of Human History (La Salle, Illinois, 1947), 102.

⁴⁰ ADOLF GÖLLER: Zur Aesthetik der Architektur (Stuttgart, 1887.) „Formermü-dung”.

⁴¹ Critical and Historical Principles of Literary History, in: The Idea of the Humanities and Other Essays Critical and Historical-ben (Chicago, 1967.) II. kötet 45–156. Az idézetek a 151. oldalról.

⁴² A Politiques et moralistes du dix-neuvième siècle, 3ème série (1900), 237–314.

⁴³ New York, 1948. 60, 63.

Focillonhoz hasonlóan mi is megállapíthatjuk, hogy ha a legnagyobb részletességgel ismernénk Shakespeare életét, ha sokkal jobban ismernénk a kor társadalmi és színháztörténetét, mint ahogy ismerjük és tanulmányoznánk minden forrást, mégsem tudnánk megjósolni egy olyan dráma sajátos alakját és fiziognómiáját, mint a *Hamlet* vagy a *Lear király*, ha nem ismernénk a szövegét vagy - képzeljük el - ha az elveszett volna. Az okszerű magyarázat, mint az általános törvényből való dedukcióval vagy egy szükségszerű ható ok kimutatásával dolgozó determinista tudományos magyarázat, nem alkalmazható az irodalomra.

Az irodalomtörténetet, az egyetemes történetbe való beleolvasztását, a társadalmi magyarázat determinizmusát nemcsak a kritika védelmezői, hanem azok a teoretikusok is elleneztek, akik a belső evolúciós irodalomtörténet ötletét vetették fel. Ennek egy korábbi, erősen a Darwin-féle evolúcióra támaszkodó változatától általában elálltak. Az orosz formalisták mégis kidolgoztak egy új megállapítást, amely mellőzi a biológiával kapcsolatos analógiát, és inkább a hegeli (és marxi) dialektikát alkalmazza modellként. Minden bizonnyal szem előtt tartották a hasonló kísérletekkel vonható párhuzamot a művészet-történet területén, különösképp Wölfflin *History without names* c. művét. Ők azonban ezt irodalommal kapcsolatban fejlesztették ki, mivel hivatkozhattak Alexander Veszeloovszkij példájára, aki erősen merítve a népi anyagból, megkísérelt kollektív fejlődési irodalomtörténetet írni, és mivel a formalisták rokonszenveztek az orosz futuristákkal, forradalmi költői fogalmakkal és teljesen új alapokon tudtak gondolkodni. Az irodalomtörténetet főként mint a konvenciók elhasználdását és azok „gépiessé válását” magyarázták, amelyet radikális új eszközöket használó új konvenciónak a „megvalósítása” követett. Az újszerűség a változás egyetlen ismérve. „Egy műalkotás akkor pozitív értékű, ha a megelőző kor struktúráját átrendezi. Negatív értékű, ha változtatás nélkül veszi át a struktúrát”⁴⁴ mondja Jan Mukařovský, a Prágai Nyelvészeti Kör fő teoretikusa, amely magáévá tette az oroszok felfogását. Egy régi, 1934-ből való cikkemben, amelyben Mukařovskýnak a belső evolúcióra alapozott s csak verselésről írott történetét bírálтам, s amelynek lényegét *The Theory of Literary History* (1936)⁴⁵ című munkámban megismételtem, kísérletet tettem arra, hogy ezt az evolucionista felfogást kibékítsem a kritikai elmélettel. Mukařovský (és az oroszok), így érveltem én, képtelenek a változás iránya kapcsán felvetődő alapkérdések megválaszolására; nem igaz az, hogy a fejlődés mindig ellenkező irányú előrehaladást tesz. Az újdonság kritériumának egyedüli elismerése arra vezetne, hogy a kezdeményezőket többre értékeljük, mint a nagy mestereket, hogy Marlowot helyezzük Shakespeare, s Klopstockot Goethe fölé. Azt várják tőlünk, hogy felejtsük el, ha az újszerű nem szükségképpen értékes, hogy az végeredményben hitvány is lehet. Az irodalomtörténetnek, így érveltem, valós anyagát az értékek viszonylatában kell kiválasztania, és a struktúrák értékeket involváltnak. A történetet nem lehet kiválasztani a kritikától. A kritika az értékrendhez való állandó viszonyítást jelent, s méghozzá szükségképpen a történész értékrendjéhez. A szövegek pusztá kiválogatása a fennmaradt szövegek nagy tömegéből ítéletalkotási

⁴⁴ Poláková Vznesenost přirody (Prága, 1934), 9.; újra nyomva: Kapitoly z české poetiky, II. köt. (Prága, 1948), 100–101. (Az én fordításom: R. W.)

⁴⁵ Dějiny českého verse a metody literární historie, in: Listy pro umění a kritiku, II (1934), 437–445.; *The Theory of Literary History* in: Travaux du Cercle Linguistique de Prague, VI (1936), 173–191.

aktus, és a kérdéses irányok, részletek és jellegzetességek kiválogatása, amelyeket én megtárgyalásra érdemesnek találok, hasonlóképpen az, amelyet a történetíró elkerülhetetlenül a rendelkezésére álló fogalmi eszközökkel hajt végre. Ezt nem nevezhetjük az anarchista szubjektivizmus pártolásának. El kell ismernünk a szövegek elsőbbségét, meg kell követelnünk magunktól integritásuk tiszteletét, az „objektivitást” olyan értelemben, hogy le kell győznünk személyes előítéletünket és kritikával kell illetnünk saját álláspontunkat. A személyes nézetek, időszakos szempontok befolyásának elkerülhetetlensége – amit Lovejoy „jelen centrikus kategóriának” nevezett – nem jelentheti a szkepticizmusnak való behódolást, a pusztá relativizmust, hiszen akkor kételkednünk kellene minden tudás lehetőségében. Nem tárgyalhatom ezt a problémát itt megfelelő módon: sokat töprengtem már rajta, számos történezzel egyetemben.

Mégis, minden nehézség ellenére, nem tudom átlátni, hogy a *History of Modern Criticism* c. munkám egyik ismertetője, Bernard Weinberg,⁴⁶ miért tagadta meg tőlem a történész címet azért, mert én azt vallom, hogy a kritika-történetnek meg kell világítania és magyaráznia jelenlegi helyzetünket, és mivel Lessing és Friedrich Schlegel néhány kiválasztott elmélete helyeslésemmel találkozok. Úgy tűnik, hogy az ellentmondás nélküli feltételezés mentorának, Ronald S. Crane-nek szavaival élve az, hogy „elkötelezettség nélküli történetírás, amilyen vagy amilyennek a kritikának lennie kellene”, „história tézis nélkül”⁴⁷ – ez az egyetlen szabályszerű útja a történetírásnak. Csodálkozva hallom, hogy figyelmem a modern elméletek kezdeményezései iránt, vagy a jelenkori költészet-elmélettel való kapcsolatomban „érvényteleníti *History* c. munkám történeti jellegét”. Ilyen kritériummal mérve Bosanquet *History of Aesthetic*cje, Croce esztétikatörténete az *Esteticában*, Saintsbury *History of Criticism* c. munkája és hasonló alapon csaknem minden irodalmi, filozófiai és politikai történetírás „érvényteleníthető lenne”. Én szívesebben állok Croce, Meinecke, Troeltsch, Huizinga, Collingwood, Carr és mások pártján, akik azzal érveltek, hogy „a történelmi gondolkodás mindig teleologikus”,⁴⁸ hogy a szoros értelemben vett történelmet csak olyanok írhatják, akik magában a történelemben találják meg az irányító gondolatot és el is fogadják azt.⁴⁹

Nem csak egyedül én fektetek különös súlyt a kritikára mint értékítéletre: Norman Föerster már régen meggyőzően fogalmazta meg azt a nézetet, hogy „az irodalomtörténetírásnak kritikusnak kell lennie ahhoz, hogy történeti lehessen”.⁵⁰ Bár csak vázlatosan, de új értékítélettel újra írta az angol irodalomtörténetet: T. S. Eliot esszéiben. F. R. Leavis *Revaluation*-ében, Cleanth Brook *Notes for a Revised History of English Poetry*-jében és Y. Winter *Forms of Discovery*-jében (1967).⁵¹

Mindezek ellenére az irodalom belső evolúciójának tana siket fülekre talált. *The Concept of Evolution in Literary History* (1956)⁵² című tanulmányom-

⁴⁶ *Journal of the History of Ideas*, XXX (1969), 127–133. és válaszom uo. XXX. (1969), 281–282.

⁴⁷ *The Idea of the Humanities*, loc. cit., II. köt. 174.

⁴⁸ JAN HUIZINGA: *The Idea of History*. In: *The Varieties of History*. Szerk.: FRITZ STERN (New York, 1956), 293.

⁴⁹ E. H. CARR: *What is History?* (Harmondsworth, Middlesex, 1964.) 123–124.

⁵⁰ *The American Scholar* (Chapel Hill, 1929) 36.

⁵¹ BROOKS vázlata a *Modern Poetry and the Tradition*-ban (Chapel Hill, 1939.) 219–244.

⁵² For Roman Jakobson (Hága, 1956) 653–662. újra nyomva a *Concepts of Criticism*-ben (New Haven, 1963) 37–53.

ban én magam is módosítottam (és ahogy most látom: implicite elvetettem) korábbi nézetemet. Azt vitattam, hogy egy művész, mint bárki más, bármely pillanatban vissza tud nyúlni saját távoli múltjába vagy az emberiség legtávolabbi múltjába. Nem igaz az, hogy a művész egyetlen jövőbeli cél irányába fejlődik.

Olyan modern időszemléletre van szükség, amelyet a kauzális rend és tapasztalat, illetve emlékezet kölcsönhatása formált ki. A műalkotás nem egy sorozat egyszerű tagja, nem egy szem a láncban. Kapcsolatban állhat a múltban bármivel. Nemcsak egy struktúra, amely leíróan elemezhető. Értékek összessége, amely nem tapad a struktúrához, de lényegi természetét képezi annak. Az értékeket csak ítéletalkotással lehet megragadni. Ezek az értékek a képzelet szabad akciójából születnek, azt pedig nem lehet visszavezetni a forrásokban rejlő korlátozó feltételekre, hagyományokra, életrajzi vagy társadalmi körülményekre.

Olvastam a *New Literary History* c. új folyóirat két számát, amely értékes cikkeket tartalmaz, de nem sugall új irodalomtörténeti eszméket a hagyományos korszak-, típus- és hatás-tanulmányozáson kívül. R. W. Robertson például a historicizmust fogalmazza újra, amely arra szólít fel minket, hogy az írónak múltbeli helyzetét rekonstruáljuk: Hallett Smith álláspontját védi, amiért az Erzsébet-kori költészetet típus-tradíciók útján közelíti meg; Robert Weissmann a marxizmust szavalja, W. K. Wimsatt az utánzást tárgyalja a XVIII. századi angol költészetben. Geoffrey Hartmann írása, amelyet kifejezetten „Toward Literary History”⁵³-nak nevez, a költészet fejlődésének eszményét a klasszikus ókortól Angliáig ismét a költészet nemzeti hagyományainak kihangsúlyozásával magyarázza. Wimsatt és Hartmann cikkei megerősítik W. J. Bate *Burden of the Past* (1970) című dolgozatát, amely ékesszólóan beszél a hagyománynak az angol költőre nehezedő nyomasztó súlyáról és arról, hogy az ettől való megszabadulás módja nem csupán a menekülés vagy a hagyomány megtagadása (mint ahogy azt a modern művészet teszi), hanem visszanyúlás a múltba: Wordsworth visszatekint Miltonra, Keats Spencerre, Miltonra és mindenekfelett Shakespeare-re.⁵⁴ Az újjászületések történetét kell írni: az egész múlt jelenvalóságának érzetét, ahogy azt T. S. Eliot *Tradition and the Individual Talent* című munkájában ajánlotta. Mindeme három adat az én gondolatomat támasztja alá, amely elutasítja az egyenes fejlődést és a múltba való szabad visszanyúlás koncepcióját.

Még egy javaslat érkezett legújabbán Németországból az immanens irodalomtörténetre vonatkozólag: a „Rezeptionsgeschichte”, amelyet H. R. Jauss hirdet.⁵⁵ Ez nem csupán az olvasók reagálása, kritikának, fordításoknak történetére vonatkozó igény – amelynek azt hiszem, először 1888-ban Emile Hennequin feledésbe merült *Critique scientifique* című könyvében adott hangot –, hanem Gadamerrel és Heideggerrel együtt feltételezi a „horizontok fúzióját”: a szöveg és az olvasók közötti szükségszerű közbjátékot, amelyben az olvasó feltételezhetően átalakítja a szöveget. Jauss szerint a szerzőnek közönségével szembeni magatartása nemcsak az olvasó felé való közeledéséből vagy külső bizonyítékból rekonstruálható, hanem implicite: egy bizonyos igény útján, például a *Don Quijote*ban a tudás iránti igény és a lovagregények felé megnyilvánuló érdeklődés útján. Lowry Nelson *The Fictive Reader and*

⁵³ Daedalus, Spring 1970. 355–383.

⁵⁴ *The Burden of the Past and the English Poet* (Cambridge, Mass., 1970) 130.

⁵⁵ Vö. „Was heisst und zu welchem Ende studiert man Literaturgeschichte?”

*Literary Self-Reflexiveness*⁵⁶ című tanulmányában, függetlenül, konkrét javaslatot tesz ennek a relációnak különféle típusaira. Üdvözlünk kell az irodalomtörténet eddigelé feltáratlan aspektusaira vonatkozó nyomatékos utalást, azonban meg kell állapítanunk, hogy a gyakorlatban a „Rezeptionsgeschichte” nem lehet más, mint a szerzők és olvasók kritikai magyarázatainak története, az ízlés története, amely mindig is alkotó eleme volt a kritika történetének.

Az új irodalomtörténet csak a régihez való visszatérést ígérheti: a hagyomány, a műfaj, a reputáció stb. története lesz, kevésbé atomizált felfogásban, mint régebben, olyan fogalmak, mint a befolyások és korok nehézségei iránt több megértéssel, de lényegében a régi irodalomtörténet marad.

Talán jó és helyes is ez így. Az evolúciós történetre tett kísérletek kudarcot vallottak. Nekem se sikerült *The History of Modern Criticism* című munkámban meggyőző sémát adnom. Tapasztalat útján kellett fölfedeznem, hogy a kritikai érvelés történetében nincsen evolúció, hogy a kritika története sokkal inkább visszatérő felfogások, „elsősorban megharcolt koncepciók”,⁵⁷ állandó problémák feletti viták sorozata abban az értelemben, ahogy azok ma is léteznek. Talán hasonló konklúzióra volna szükség magára a költészet történetére vonatkozóan is. „A művészet” — mondta Schopenhauer — „mindig eléri a célját”.⁵⁸ Crocének is, Kernek is igaza van. Nincs előrehaladás, nincs fejlődés, nincs művészettörténet, csak írók, intézmények és módszerek története van. Ez pedig, legalábbis számomra, egy illúzió végét jelenti, az irodalomtörténet bukását.

(Fordította: Sz. Zehery Éva)

⁵⁶ *The Disciplines of Criticism*. Szerk.: P. DEMETZ, T. N. GREENE, LOWRY NELSON, JR. (New Haven, 1968) 173–192.

⁵⁷ Vö. W. B. GALLIE: *Philosophy and Historical Understanding*, 2. kiadás (New York, 1968) 153.

⁵⁸ *Die Welt als Wille und Vorstellung*, 3. könyv, 36. §. a *Sämtliche Werke* szerk.: ARTHUR HÜBSCHER (Leipzig, 1938). II. köt. 218. „So ist dagegen die Kunst überall am Ziel.”

Irodalom és társadalom

Amikor e kongresszus szervezői elhatározták, hogy felveszik a programba az Irodalom és társadalom c. témát, természetesen érdeklődésre számítottak, de maguk is meglepődtek a felajánlott közlemények számán, minőségén és főleg változatosságán, sajnos közülük jónéhányat idő- és helyhiány miatt nem tudtak elfogadni.

Ekkora sikernek már valóságos közvélemény-nyilvánítás jellege van, és a világ komparatistáinak mélységes aggodalmáról árulkodik. Kétségtelenül hasznos lesz, ha a tanácskozások megkezdésekor hangot adunk ennek az aggodalomnak, és megkeressük a mögötte meghúzódó nyugtalanságot.

Szögezzük le rögtön, hogy ez a nyugtalanság nem csupán az összehasonlító irodalom sajátja. Inkább arról van szó, hogy a mi szakterületünk, az irodalmak tanulmányozását a legjobban befolyásolja minden szellemi áramlat, tehát a legérzékenyebb minden olyan krízisre, amely időről időre a munkamódszereket, a munka megközelítését, a munkahipotézist vitatja, a mi esetünkben tehát az irodalomét.

Nos, nem titkoljuk, napjainkban ismét beszédtema az irodalom. Bizonyára nem egy olyan van közöttünk, aki az utóbbi húsz év folyamán nem érezte volna akaratlanul is valami módon, hogy az irodalmi tárgy elbújt, felhígult, eltűnt előle éppen akkor, amikor pedig annak rögzítésére egyre biztosabbak és hatékonyak az eszközök.

A XVIII. század végén döbbszentek rá, hogy az irodalom gazdag, változatos anyag, tele tanulssággal, amely ezer szállal kapcsolódik a népek életéhez, és részben felelős sorsukért. Az irodalom fogalmába tartozott az ékesszólás, amely vezette az embereket, a filozófia, amely világosságot gyűjtött nekik, a poézis, amely átfőrmálta őket, és idetartozott a tudomány is, amely új világot készített számukra.

Talán mindez csupán illúzió volt. A tudomány szakadt ki elsőnek, mert pontos kifejezőeszközre volt szüksége, amely nehezen tűri az irodalmi értekezés kétértelműségeit. A történelem és filozófia még alkalmazkodik hozzá különböző formákban és nevezetesen az esszé harcos műfajában, de hadtestük már máshol más csatába kezd, amely szigorú, az irodalom számára idegen stratégiát követel. A színház a drámai költeményből mindenekelőtt látványossággá alakul, miután felfedezi hősi hivatását. A meggyőzés művészete, az ékesszólás behődöl, a véleményformálás modern, közvetlenebb és hatékonyabb technikájának. Végeredményben nem marad meg az irodalom fogalmában, csak szerényen a poézis és gögősen a regényes fikció, amelynek azonban kezdetben csak szerény hatása volt. Nohát napjainkban mintha a regény maga jutott volna veszélybe. Cserben hagyja azt a cselekmény más formakapcsolat-

tokert. Találjuk fel újra a poézis szót, amely már 3000 éven át használatban volt, és fedezzük fel, hogy egyáltalán nem is volt szükség az irodalom szóra?

Ne engedjünk se a pesszimizmusnak, se a nosztalgiának: gazdag terület ez még! Sajnos — és ez egy másik ok a nyugtalanságra — már nem egyedül mi aknázzuk ezt ki. Az utóbbi fél évszázad folyamán, de különösen 25 év óta az irodalom elvesztette a szellemi kommunikáció monopóliumát. Míg a múlt században csupán a nyomtatott dokumentumokra koncentrált — könyv, folyóirat, újság —, amelyek az egyedüli eszközök a kialakuló ipari társadalom eszméinek terjesztésére, az évszázad elején bővült a hanggal, képpel és a mozgással, amikor a mechanikai és az audiovizuális eszközök megjelentek.

De azért a könyv, az irodalom hordozója ettől nem szűnt meg. Egyes elszett állításokkal ellentétben, amelyeket alaptalanul Marshall McLuhannak tulajdonítottak, a „Gutenberg-galakszis” messze van még attól, hogy kialudjék. A könyv bátran követi a tömegkommunikációs eszközök fejlődését, gyakorlatilag maga is tömegkommunikációs eszköz lett. A világ könyvtermelése 1950 és 1970 között több mint megháromszorozódott, az Egyesült Államokban megnégyesződött. 1950-ben a világátlag elméletileg személyenként egy könyv volt évente: 1970-ben közel három.

Úgy illik, hogy siránkozzunk, mert az emberek keveset olvasnak. Abszolút értelemben ez eléggé megfelel az igazságnak, de számot kell vetnünk azzal is, hogy csak még egy generációval korábban is sokkal kevesebbet olvastak és főleg sokkal egyenlőtlenebb megoszlással. Az írásos dokumentumok felhasználása, amely feltételezi az olvasni tudást, azaz egy viszonylag komplex kódtechnika ismeretét, mindig is az elit vagy legalább is egy privilegizált réteg számára volt rezerválva. Ez a réteg művelte, szervezte az irodalmat.

Márpedig amikor a tömegkommunikációs eszközök, köztük a könyvnyomtatás következtében elterjedő könyv kifejezésre juttatják a társadalmak általános fejlődését, ugyanakkor igyekeznek lerombolni azokat a korlátokat, amelyek a különböző társadalmi rétegek kommunikációs hálózatát elválasztják. Egy könyvsiker jelentő regény megjelenése ezelőtt egy fél évszázaddal valójában korlátozott jelentőségű esemény volt, amely az ország nagysága szerint csupán ezer vagy néhány tízezer embert érdekelt, akik a „minőségi” sajtó olvasó rétegét alkották, s ezé a „minőségi” sajtóé az irodalmi kritika rovata vagy a könyvesboltok vásárlóközönsége. Jelenleg, amint azt Carlyle előre megérezte, a befutott író népszerű ember, akinek a nevét minden társadalmi réteg hallja, ismerik arcát. És még hogyha valamennyi fogyasztó nem is olvassa el a könyvet — távolról sem —, de abban a szerencsés helyzetben van, hogy mindennapi életének szinte minden pillanatában rájuk bukkanhat akár olcsó kiadvány formájában, de főleg láthatja azokat filmre, televízióra alkalmazva vagy újságjának képmellékletében.

És éppen ez a kérdés egyik oldala. Azzal, hogy a könyv közvetve vagy közvetlenül tömegcikké vált, valahogy eltávolodott az irodalom hivatásától, amely eredetileg korlátozottabb, elitebb volt, és amely mindig megőrzött valamit ebből az elnevezésből nevének romantikus tartalmában.

Amit századunk elején „irodalomnak” neveztek, az évente jelentett a világnak mintegy 20 000 címet és valamivel kevesebb mint 200 millió példányszámot mintegy 30 nyelven publikálva. Amit pedig most ilyen vagy olyan módon az „irodalom” kategóriába sorolunk, az több mint 100 000 címből és közel félmilliárd példányszámból álló termés százánál több nyelven. És még naponta százmilliónyi felolvasási aktus hanggal vagy képpel.

A változás nem csupán mennyiségi, hanem minőségi is. Az elit értékrendszerek összeomlanak a tömeg nyomása alatt, és az irodalmárok véleménye ma már nem elégséges az irodalom határainak kijelöléséhez. Tudomásul kellett venni az irodalomból eddig száműzött irodalmakat. A hagyományosan kisebb értékűnek tekintett műfajok, mint pl. a detektívregény vagy a kémregény erőszakkal magukra hívják az irodalmárok figyelmét olyan szerzőkön keresztül, mint Agatha Christie, Georges Simenon vagy Ian Fleming, teljesen azonban nem merik kitárni előttük az irodalom kapuit attól való féltükben, hogy mögöttük benyomul egy életerős, nyüzsgő irodalmi termés; vad, gyakran steril és minden esetben nem túl konformista az irodalmi körök intellektuális és esztétikai követelményeivel és azokkal a körökkel szemben, amelyekben az uralkodó intellektuális réteg véleménye formálódik. Sőt mi több: e között az uralkodó intellektuális réteg és az olvasók hallgatag tömegei között valóságos szakítás zajlik le, amely szétrombolja a régi irodalmi struktúrákat. A regény pl. az utóbbi húsz év folyamán mind Franciaországban, mind sok más országban kettős rohamnak volt kitéve. Egyrészt az uralkodó intellektuális réteg nivóján a történelmi hitelesség teljes elutasítása, az eseményektől való elmenekülés veszélye fenyegette, amely az „új regényben” öltött testet, amikor még új volt. Másrészt az olvasó tömegek részéről igény jelentkezett a nem fiktív, de reális események iránt akár a történelem életre keltésével, akár átélte élményeken keresztül.

Dehát milyen közös mérce is lehetséges egy Alain Robbe-Grillet vagy Philippe Sollers kísérleti regénye, amelynek visszhangját mértéktelenül felnagyítja egy intellektuális befolyással rendelkező, tehetős csoport irányítása alatt álló irodalmi milió, és a tízmilliós példányszámban megjelenő *Papillon*-kiadványok vaskos realitása között, melyeket több mint húsz nyelvre fordítanak, és a világ valamennyi könyvtárusító helyén árusítanak. A kettő közül melyikben van irodalmi esemény? Ha a másodikban, akkor az egész tudós kritikai apparátus, úgy ahogy ma van, a lényeg mellé áll. Ha az elsőben, akkor el kell fogadni, hogy az irodalomban idegen mindattól, ami a tömegek tudatára hat, és mindez napjainkban a tömegek századában. Mind a két esetben az irodalom szakértőjének az az érzése, mintha egy bizonyos fajta jelentéktelenségre lenne redukálva.

Amikor vagy 13 évvel ezelőtt megírtam a kis *Sociologie de la Littérature* c. munkámat, arra a kissé kétségbeesett következtetésre jutottam, hogy az irodalmat csak az önelvűség határozza meg. Akkor még nem láttam világosan, hogy magának az irodalomnak a fogalma is nem egyéb, mint történelmi jelenség. Vannak sokan, akiket hozzám hasonlóan nyugtalanítottak hiányosságai, megbízhatatlanságai a mai világban akár úgy, hogy új tartalmat akartak adni neki, akár pedig úgy, hogy utódot kerestek.

Nagy volt a kísértés, hogy lemondjunk az irodalomról, mint ahogy egyesek tették, az irodalmiatlanság vagy az irodalom-ellenesség javára. Még ennél is csábítóbb volt, hogy az irodalmat egyszerűen a kommunikációs szociológia különleges eseteként kezeljük.

Sajnos, az irodalmat nem lehet csinálni. Az magától adódik számunkra. Önmagát tanulmányozza, árusítja, gyakorolja, számolja a könyvtárak polcain. Megvannak az intézményei, a ritusai, hősei. Naponta átéljük, mint egy sajátos, semmi máshoz nem hasonlítható kísérletet.

Csak nagyon nehéz, csaknem lehetetlen meghatározni a sajátosságait. Az lehetséges, hogy felsoroljuk az irodalmiság bizonyos számú kritériumát,

de nem tudunk azokból összefüggő szintézist képezni. Az irodalom összefüggése, ha létezik ilyen, egzisztenciális, nem racionális.

Az első kritériumot tágabb értelemben Sartre egyik megjegyzéséből vehetnénk, a *Qu'est-ce que la littérature*-ből. Sartre kiemeli a művészettörténeti irodalmat — amelybe egyébként, talán helytelenül, beleveszi a költészetet —, amennyiben a művészetek *dolgokat* hoznak létre, amelyeket közvetlenül az érzékek fognak fel és a tudat tolmácsol, míg az irodalom egyidejűleg hoz létre *dolgokat* és *jelentéseket*. Más szavakkal az irodalom nem tiszta művészet, vagy legalábbis kettős természetű. Két, néha párhuzamos, néha konvergens, néha ellentmondó dinamika szerint épül és szerveződik, amelyek között az írás állandó dialektika. Az egyik a jel vagy inkább a jelek dinamikája, hiszen az irodalmi nyelv a mondatok, szavak, de a hangok elrendezése is, sőt mi több, szépírási vagy nyomdai formák a könyv formai rendszerében: papír, kötés, illusztráció. A másik a tartalom dinamikája: az író mond valamit, számára a nyelv már nem szituáció, a nyelvet használja, és számára a jel formája a tartalom szolgálatában áll. Az írás szintjén jön létre az első ideiglenes szintézis e között a két ellentétes szándék között, szintézis, amelyet úgy tekinthetünk, mint alapvető irodalmi tettet. Ilyen értelemben valószínűleg a kép-írás (szándékosan választom el a két szótövet) állandó kompromisszumára alapozott kínai költészetben találjuk meg az irodalom legmagasabb formáit.

Hogy még tovább jussunk az irodalmiság kritériumainak kidolgozásában és megfogalmazásában, az az első feladat, hogy megpróbáljunk megszabadulni a kétértelműségtől akár a jel, akár a tartalom nyomát követve. Az első esetben a nyelvből, a második esetben a mondanivalóból fogunk kiindulni.

Mint irodalmi nyelv, túl a jel és tartalom egyszerű megfelelésein, jellemezhető azzal is, amit Roland Barthes nyelventúlúnak nevez. Ez a jelentésen túli dolog eredményezi a szembenállást a múlt által előírt történelmi írásmű és az olyan írásmű között, amellyel az író megpróbál kiszabadulni a történelmi hitelességből, és igyekszik bebizonyítani vele szemben alkotói szabadságát. Más szavakkal ez az, amit Mallarmé úgy nevezett, hogy „világosabb értelmet adni a törzs szavainak”. Az irodalmiság ebben az esetben azzal az implicit értékkel lesz mérhető, amit az író ad hozzá a történelmi helyzete által neki kínált nyelvi cseréhez.

A tartalom nyomán haladva csaknem ellentétes következtetésre juthatunk. Valóban azt is lehet mondani, hogy az eseményekkel kapcsolatos vagy ideológiai tartalomban megnyilvánuló egyszerű kifejezéseken túl az irodalmi jellemezhető egy latens tartalom jelenlétével is, amely kifejezi az írónak és olvasónak a társadalomban elfoglalt történelmi helyzetét. Miután Mallarmét idéztük, mondjuk el azt is, hogy erre az ideálra törekedett Victor Hugo, amikor „harsány visszhangról” beszélt. Az irodalmiságnak ebben az esetben az a fokmérője, hogyan képes az író magától értetődő módon beszélni társadalma alapvető viszonyairól úgy, hogy látszólag önmagáról beszél.

Megjegyezzük, hogy bár a nyelv- és a tartalom kritériuma autentikusak, mindkettő használja a rejtettség fogalmát, ami valamilyen formában a közös felfedőjük. Ebben különböznek a hagyományos kritika által használt kritériumoktól, amelyek főleg nyilvánvalóak. Ezek az írás tudatos intenciói, amelyeket igyekszik újra megtalálni akár a nyelv nívján, hála a klasszikus *explication de texte*-nek, amelyet még nemrég is alkalmaztak Franciaországban, akár az eseményyszerű vagy ideológiai tartalom nívján, úgy ahogy azt a történelmi pozitívista kritika tanulmányozza. Ezek a megközelítési módok nem

megvetendők, és belőlük sok minden megjegyzésre méltó, mint pl. a szándék erkölcsi szigorúsága és a módszer komolysága. De láttuk, hogy milyen zsák-utcába visznek, mihelyt magának az irodalmi tárgynak a megközelítéséről van szó. A szigorúság és komolyság az impresszionizmus gyakran verbális pontatlanságának ad helyet. Nem lehet elégszer idézni Lansonnak ezt a késői mondását: „Az impresszionizmus az egyedüli módszer, amely a szépséggel való érintkezést adja nekünk. Használjuk tehát erre nyíltan, de korlátozzuk határozottan csakis erre.”

Nemcsak a szépségről van szó, de pontosan arról, amit irodalmiságnak nevezünk, ami előtt a pozitívizmus tehetetlennek bizonyul. A XIX. század végétől kezdve előbb elszórtan, aztán tömegesen máshol kerestek egyéb megközelítési módokat.

Két nagy eszmeáramlatot lehet megkülönböztetni ebben a keresésben: az egyik a marxizmus, a másik a formalizmus a strukturalizmus akkori velejáróival. Első pillantásra ez a két áramlat ellentétesnek tűnhet, de nem minden esetben összeférhetetlenek. Természetesen a marxista gondolkodás állandóan használja a struktúra fogalmát, és esetleg a strukturális elemzéshez folyamodik, úgy ahogy azt a strukturalisták művelik, de kétséges, hogy a kétfajta orientáció érvényesen együtt működhet mint a szervezett gondolkodás szisztémája, amikor az egyik teljes egészében történelmi, a másik leíró.

Egyébként mindkettőnek őrizkednie kell attól, amit szellemi totalitarizmusnak neveznek, ugyanaz a totalitarizmus ez, amely Taine-t fenyegette és amelyről Lanson azt mondta: „Erős elméletének az a hibája, hogy mindent meg akar magyarázni”.

Természetesen lehetséges az irodalmi jelenség teljes marxista elemzése, de akkor elveszti kétértelműségét, részévé válik a társadalmi-gazdasági mechanizmus hajtóművének, gyakorlatilag megszűnik irodalmi jellege. Többek között ez volt a legordítóbb hibája a zsdanovi kritikának. Az is lehetséges, de kétségkívül kockázatos, hogy az irodalmi mű teljes strukturális elemzéséhez folyamodunk. Az eredmény nem kevésbé kiábrándító lenne. Nem tehetünk jobbat, mint hogy idézzük itt Tzvetan Todorov kitűnő megállapítását erről a tárgyról az *Introduction à la littérature fantastique* c. művéből: „Az irodalom, tudjuk, annyiban létezik, amennyiben megpróbálja elmondani, amit a közönséges beszéd nem mond és nem képes elmondani. Éppen ezért a kritika (a legjobb) arra törekszik, hogy maga is irodalomná váljék: irodalomról csak úgy beszélhet az ember, ha maga is műveli azt. Az irodalom csak úgy tud alkotni és helyettesíteni, ha a köznyelvvel való eme különbségéből indulunk ki. Az irodalom azt mondja ki, amit egyedül csak ő képes kimondani. Amikor a kritika már mindent elmond egy irodalmi szövegről, még semmit nem mond: hiszen az irodalomnak már a meghatározása is magában foglalja, hogy ne lehessen arról beszélni.”

Egy ilyenfajta konklúzió türelemre int. Tetszik vagy nem tetszik, vissza kell utasítani a totális teóriákat. Az a nagy visszhang, amelyet Lucien Goldmann eszméi keltettek, aki jóval több, mint Lukács egyik tanítványa, abból ered, hogy az ő genetikus strukturalizmusa nem más, mint ésszerű és korlátozott szintézis a marxista tendencia — amelyhez mindig hű volt — és a struktúra fogalmának dinamikus, történelmi használata között. Az irodalmi és társadalmi struktúrák homológiájának elmélete, amelyet kifejlesztett és javasolt, máig az egyetlen összefüggő, összetett gondolati rendszer, amely valóban megérdemli az irodalmi szociológia nevet.

De Lucien Goldmann jól ismeri művének korlátait. Nagy érdeme az, ismét Todorov kifejezését használva, hogy nem tart igényt arra, hogy „mindent elmondjon” az irodalomról.

Megpróbálhatnánk-e legalább, hogy többet mondjunk róla? Azt állítottuk az előbb, hogy ha megpróbálunk kiszabadulni az irodalomra jellemző kétértelműségből, az első megoldás abban áll, hogy választhatunk akár a jel, akár a tartalom nyomának követése között. Van egy másik megoldás is: vizsgáljuk a jelentést egységében, függetlenül egy kommunikációs folyamat-tól.

Ezt a folyamatot világosan leírta Jean-Paul Sartre a *Mi az irodalom?* c. munkájában: „Az író és olvasó együttes erőfeszítéséből fakad az a konkrét és képzelt tárgy, ami a szellem műve.” De jóval Sartre előtt Nicolas Roubakine ezt írta: „Amit mi könyvnek fogunk fel, az az olvasás jelensége, a mi saját véleményünk vagy másvalaki objektív véleménye a könyvekről elolvasásának pillanatában, valójában amikor az funkcióját gyakorolja.”

Itt látható, mennyire síkos pálya ez, és milyen nehéz a fogalmakat pontosan meghatározni. A könyvnek ugyanolyan kettős természete van, mint az irodalomnak. Amikor egy háromszáz oldalas könyvről vagy Miguel Asturias legközelebb megjelenő könyvéről beszélek, ugyanazt a szót használom ugyanolyan értelemben és talán ugyanannak a tárgynak a jelölésére, de jelentés-tartományának két különböző zónájában. A háromszáz oldalas könyv éppúgy lehet egy üzletház katalógusa, mint Miguel Angel Asturias legközelebbi könyve, és ha majd egy szép nap egy háromszáz oldalas könyv alakját fogja is felölni, pillanatnyilag még csak terv szerzője agyában. Mégis csak valami címmel ellátva, valamilyen dimenzióban, bizonyos áron fogunk arról tudomást szerezni.

A könyv, amely előre gyártott tárgy, fogyasztási termék, de szellemi termék is. Teljes mértékben nem létezik sem a papíron, sem pedig szerzőjének gondolatában. Ellenkezőleg; szét van darabolva kettős természetének kétféle követelménye között, amelyek nem szükségszerűen ellentmondóak, de amelyek egyformán irracionálisak. Csak az olvasási aktusban találja meg valame-lyest bizonytalan, törékeny, de reális egységét. Ez az a konkrét s egyszersmind képzeletbeli tárgy, amelyről Sartre beszél: „Az irodalom egy furcsa bűgösiga, amely csak mozgásban létezik. Keletkezéséhez konkrét aktus kell, amit olvasás-nak hívnak, és csak addig tart, amíg ez az olvasás tart. Ezen túl nincs csak fekete nyomjelzés papíron.”

Nyilvánvaló tehát, hogy mielőtt az irodalom tanulmányozásához mint kommunikációs folyamathoz kezdenénk, elengedhetetlen, hogy ismerjük teljesen a könyv és az olvasás problémáit. Amikor az előbbi megállapítást tettük Bordeaux-ban, mintegy 12 évvel ezelőtt, hosszú módszertani kitérőre vállalkoztunk.

Ez a kitérő annál is inkább hosszú és nehéz volt, mert a terepet alig ismertük. Kiadók és könyvtárosok természetesen eddig is nagy érdeklődéssel figyelték a könyv létrejöttét, szétosztását, történetét, de a könyv szociológiája és az olvasás pszicho-szociológiája még arra várt, hogy módszeres tudományként megalkossák. Elbizakodottság lenne azt mondani, hogy ez nekünk sikerült, de még csak azt sem, hogy közeljutottunk ahhoz, de legalább megpróbáltuk lerakni az alapjait egy módszeres könyvtártudománynak, amely lehetővé teszi egyes tények megvilágítását és főleg a leszámolást jó néhány félreértéssel.

Úgy tűnik, hogy kutatásunk jelenlegi pontján megállapítható: a könyv mint az olvasás eszköze az irodalmi jelenséget képező, két egymástól függet-

len, de egymással állandó kölcsönhatásban levő társadalmi mechanizmus ütközőpontja.

Az egyik az intézményes apparátus, amely átalakít egy szellemi terméket fogyasztási cikké, a másik a kommunikációs folyamat vagy inkább kommunikációs folyamatok együttese, amelyben egy bizonyos számú olvasó egyed pszichológiai és szociális fogékonysága találkozik egy író által kidolgozott témával. Ez az elrendezés, a sajátos *pattern*, amelyet kidomborítanak az interferenciák az irodalmi tényt alkotó két mechanizmus között. Ha az irodalmi tényt csak apparátusnak fogjuk fel, az alá van vetve minden gazdasági, statisztikai és általánosan kvantitatív törvénynek, amelyek az *artefacts* termelését, szétesztását és fogyasztását irányítják, de megszűnik sajátos irodalmi léte. Ha csupán kommunikációs eljárásnak tekintjük, akkor egy a többi kommunikáció közül, névtelenségbe süllyedve abban az óriási cserehálózatban, amelyet főleg a mi korunkban a tömegkommunikáció szó körénk.

Sohasem szabad elvesztenünk a kontaktust az ütközési ponttal, az útkereszteződéssel, azaz a könyvvel, az írott, nyomtatott, publikált szöveggel. De itt még rejlik egy csapda: lévén, hogy a valóság erővonalak együtteséből alakul ki, nem elégedhetünk meg ennek a valóságnak megragadása közben a privilegizált, de bizonytalan és többszöri találkozási ponttal anélkül, hogy tudnánk, milyen irányba vezetnek. Más szavakkal: nem ragaszkodhatunk a szó szerinti kritikához.

A szöveg természetesen alapvonatkozás marad, és ennyi az egész, amit a történelem mint azonnal megismerhetőt ránk hagy. Csupán őrizkednünk kell attól, hogy azt kiigazítsuk és mint a tanulmányozás kizárólagos tárgyát kezeljük. Oly mértékben, ahogy megtanulunk majd valóban irodalomról és nem retorikáról, nyelvészetről vagy filológiáról beszélni, lesz a tanulmányozás tárgya az irodalmi valóság egésze erővonalaival minden kuszaságával, sajátos *patternjével*, amelyet az őt létrehozó különböző mechanizmusok interferenciája húz meg.

Semmire sem szolgálna, ha rávetnénk magunkat a szövegre előzetes teória vagy legalábbis munkahipotézis nélkül. És ezt a teóriát, ezt a hipotézist nem lehet kidolgozni csak alkalmi tanulmány segítségével, ami nem maga a szöveg, de ami a szöveghez vezet.

Az irodalmi szociológia csupán egy része, de valószínűleg a legfontosabb része ennek az alkalmi tanulmánynak. Bármilyenek legyenek is a szöveg körüli erővonalak, azok mind társadalmi beilleszkedéshez vezetnek: nyelv, kiadási terület, az író helyzete, világszemlélete, irodalmi vélemény, az olvasóközönség magatartása. Az irodalmi valóság szociológiai környezetbe merül, és bár lehetetlen volt mind ez ideig körülírni ezt a szociológia nyelve nélkül és talán lehetetlen is lesz egyszer s mindenkorra, semmi elfogadható nem mondható a témájáról azokra az adatokra való hivatkozás nélkül, amelyeket a szociológia különböző ágai hoznak oda. És éppen ezért gyűltünk ma itt össze, mert ennek mindannyian tudatában vagyunk.

Ezek után engedjék meg, hogy hozzáfűzzem az óvatosság szavait, amit ezeknek a problémáknak elég hosszú gyakorlata mondat velem. Olyan területen vagyunk, ahol a lelkesedés éppenolyan könnyű, mint veszélyes. Az egész új ismeretkritika — és a szociológiai perspektíva kivizsgálás nélkül — olyan csábításokat kínál, amelyeknek az ember nem mindig tud ellenállni. A legfélelmetesebb az, amit ontológiai csábításnak fogok nevezni, ami abban áll, hogy az irodalom lényegét akarjuk meghatározni, elmondani mi az, min alapszik értékrendszere.

Sartre különös bűgőcsigája pontosan ezek közül a tárgyak közül való, amelyek eltűnnek, mihelyt rájuk tekintünk. Előbb beszéltünk az irodalom kétértelműségéről. Beszélni kellene erről a bizonytalanságról, az entrópia iránti ellenállásáról, ami talán nem teljesen megkülönböztető sajátos jelleg, de ami kétségtelenül minden irodalmi anyag egyik szükséges tulajdonsága. Attól a pillanattól kezdve, amikor mindent tudunk egy szövegről, attól kezdve, amikor tudomást szereztünk mindarról, amit abból ki lehet hozni most és a jövőben – feltéve, hogy ez a pillanat valaha is elérkezik – ez a szöveg megszűnik irodalmi mű lenni, hogy átalakuljon történelmi dokumentummá.

Látjuk tehát, milyen feladat vár a szociológiai kritikára. Nem arról fog beszélni, hogy mi az irodalom, hanem azt mondja el, hogyan készül, mivé lesz. Szerepét nem úgy fogja tekinteni, mint megismerési szerepet, nem azt tanítja az íróknak, hogy mit kell írniok, sem az olvasóknak, hogy mit kell érteniök vagy érezniök, hanem segíti az írókat minden eszközzel és minden színvonalon, az olvasókat és mindazokat, akik bármily jogcímen kapcsolatban vannak vele, gazdagítani, bővíteni, változatossá tenni és – miért ne? – tömegméretűvé tenni a szellemi párbeszédet a szavak eszközével, amit most irodalomnak nevezünk, de holnap talán más nevet fog viselni, de amely nélkül civilizáció nem lehetséges.

(Fordította: Nahóczki Emil)

Az irodalom társadalmi megoszlásának marxista teóriái

Az utóbbi tíz egynéhány év irodalmi kutatásának vitathatatlan jellemzői a következők:

Az interpretációtól a történetiség felé fordulás, megnövekedett érdeklődés az irodalom társadalmi alapja iránt, törekvés a problémák szintézisére és a módszertani reintegrációra. Ezzel együtt jár a marxista teória jelentőségének megnövekedése ezen a területen. Azonban ha a sok nyilatkozatot (még a legjobb indulatok alapján alkotottakat is) figyelembe vesszük, láthatjuk, hogy a teória alapelvei, törekvései, vívmányai Nyugaton csupán töredékesen ismertek. Az információ tökéletlensége, sok mű hozzáférhetetlensége, nyelvi korlátok -- ezek okozzák egyrészt a kellő meg nem értést, egyszerűsítést, s megkönnyítik a deformációs tendenciákat, másrészt lehetővé teszik a régi hibák ismétlődését.

Előadásomban e helyzetből indulok ki. Tudatában vagyok felelősségemnek s a megtiszteltetésnek, hogy ilyen jelentős lehetőséget kaptam előadásra a Kongresszus plenáris ülésén. A következőkben szeretném megjegyezni, hogy a referátum keretei csupán a probléma vázlatos felvetését engedték meg, egyúttal, hogy az itt kifejtett vélemények nem a legmodernebb marxista kutatások eredményei. Egyébként innen a többes szám is a referátum címében. Ezek alapján következő a tézisem: jelentős különbségek vannak az emberi valóság jelenségeinek művészi kiválasztásában, az emocionális felfogásban, az ábrázolt világnak az irodalom által történő interpretálásában a normák, értékelések, követelmények szintjében. E vélemények lehetnek hasonlóak, de sokszor ellentétesek az érdekek, szükségletek, aspirációk, általános kérdések, sőt a különböző társadalmi osztályok lélektana és karaktere szerint is. Lenin ismert meghatározása szerint a társadalmi osztályok jellege megérthető a termelés centrumához képest elfoglalt helyükből, s ebből következik szerepük a munka szervezetében és a társadalmi jövedelemből való részesedés mértéke és módja is.

Ezen osztálymegoszlás és az ebből következő antagonizmusok következtében kerül kapcsolatba az irodalom a gazdasági bázissal és a társadalom termelő erőinek állapotával. E megoszlás, amelyről szó volt, nincs kapcsolatban az irodalom és az egész „szellemi termelés” jellegével, de ahogy azt a marxizmus klasszikusai meghatározták: átlép egy másik formájába a társadalmi tudatnak, vagyis az ideológia területére.

Bárcsak ne kellene annyiszor emlékeztetni a történelmi materializmus azon alapvető elemére, hogy ezek a formák és területek kölcsönösen összefüggnek egymással, hogy ennek következtében csak viszonylagos autonómiával rendelkeznek, s hogy a fejlődés folyamatában aktív befolyást gyakorolnak a gazdasági alapra. Erről az ellenfelek is gyakran megfélemlenek.

Ha egymás mellé állítunk olyan egyértelmű terminusokat, mint pl. „szellemi termelés”, „a társadalmi tudat formái” vagy „ideológia”, nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy éppen a marxizmus teoretikusai sugallják a jelentés különbözőségeit. Különösen „az ideológia” terminus technicus jelent néha csupán „hamis tudatot”, vagyis deformált misztifikált eszményeket a valóságról, vagy csak eszköz-ideát egy adott társadalmi csoport érdekeihez kapcsolódva.

Ezzel kapcsolatban is érdemes figyelmet fordítani Marx kijelentésére (*Az értéktöbblet elméletéből*), amely megkülönbözteti „az uralkodó osztály megőrzött ideológiai elemeitől” az „adott társadalmi formációk szabad szellemi termelését”.¹

Használjuk fel az előbbi általános meghatározást. Mivel Marx és Engels alapvető feltevései kapcsolatot teremtenek a tudat szférája és a társadalmi tudat szférája között — nem egyértelműek. — Egyrészt elmondható, hogy szerepel bennük „eszmei kifejezés”, „szublimáció”, „felépítmény”; másrészt ezen keresztül „feltételhez kötött” és „meghatározott” stb. Hasonlóképpen Lenin Tolsztojról írt ismert cikkében felcserélhetők a következő terminus technicusok: „megvalósítás” és „kifejezés”.

Nem kell csodálkoznunk ezen a terminológiai képlekenységen, először azért, mert ez jellemzi általában a XIX. század humanisztikáját, másodsor. mert az adott esetben olyan szövegekre hivatkozik, amelyekben az új társadalmi teória még éppen hogy kialakult, s e szövegek töredékesen maradtak fenn, s nem is voltak kiadásra előkészítve, megszerkesztve.

Bizonyára ez a képlekenység idézte elő azt, hogy a marxista kutatás hagyományában az irodalom osztályjellege felfogásának különféle lehetőségei adódtak, s a kívülálló, de még maguk a marxisták se mindig egyformán fogták fel.

Ez az osztályjelleg először — genetikus aspektusban — úgy fogalmazható meg, hogy az adott irodalmi jelenségek meghatározott társadalmi osztályok termékei, vagy ezek szükségleteinek kielégítésére keletkeztek. Ezt a genetikus kapcsolatot vagy determinista értelemben tárgyalják, nemegyszer túl szigorúan vagy csak mint a lehetőségek bizonyos skálájának határait.

Másodsor — expresszív aspektusban — azt jelenti, hogy az adott irodalmi jelenségek kifejezik a meghatározott társadalmi osztályban élő eszméket, magatartásformákat, szokásokat, s egyúttal jövőendő eszméket is a maguk kissé homályos szublimációjával, vagy objektiválják azt a potenciális tudatot, amely az adott osztály számára a társadalmi valóság megismerésének hozzáférhető fokozata. „Kifejezni” itt nemcsak azt jelenti, hogy megörökíteni és külső formát adni a kollektív tudatban már létező tartalmaknak, hanem azt is — és amennyiben a magas irodalomról van szó, mindeneke előtt azt —, hogy ezek a tartalmak erősítik, növelik és közösen alkotják a kollektív tudatot. Másként szólva, az irodalom nem csupán a társadalmi tudat már kész tartalmának a tükröződése, hanem egyike a tudatot alakító elemeknek.

Harmadsor — a strukturális párhuzamosság aspektusában — azt jelenti, hogy az irodalmi tudat szerkezete — és különösen a sajátos törvényszerűségek és világnézet terén — kifejezi valamely társadalmi osztály világnézetének egyneműségét. Ezen egyneműség kritériumai azonban nincsenek elég világosan megfogalmazva.

Negyedsor — receptív aspektusban — azt jelenti, hogy az adott irodalmi jelenségeket a meghatározott osztály nyilvánossága ténylegesen elfogadja és jóváhagyja.

¹ K. MARX — F. ENGELS: *Über Kunst und Literatur*. Berlin, 1953. 69.

Ötödször — funkcionális aspektusban — azt jelenti, hogy az adott irodalmi tudat reprezentálja a meghatározott társadalmi osztály érdeklődését, ki tudja elégíteni annak szükségleteit.

Zárt társadalmakban, pl. a középkori rendi társadalomban ezek a különféle aspektusok nagyon gyakran elhomályosultak. Amikor a modern társadalom irodalmáról van szó, az osztály-illetőség a kiválasztott aspektussal kapcsolatban módosul.

Egyszerű példával támaszthatjuk ezt alá: burzsoá ideológia szellemében alkothatnak hivatásos irodalmárok a paraszt és munkás olvasók számára. Az irodalomhoz fűződő marxista reflexióknak korai szakaszában, amelyet mindenekelőtt Plehanov képviselt, gyakran nem volt önálló követelésük, csupán a történelmi materializmus alkalmazhatóságát akarták bizonyítani, de még ezen a területen is nagyon távol kerültek a gazdasági érdekektől és konfliktusoktól.

Az interpretáció nagyon gyakran csupán a genetikus és expresszív aspektusban összpontosult, a kutatók igyekeztek kimutatni az osztálygyökerek jelenlétét az eszmékben. Az általános irányelvet Marx és Engels *A német ideológiában* található kijelentése adja: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó *anyagi* hatalma, az egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyhogy ezzel egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek. átlagban neki vannak alávetve.”²

Az ideológusok, akik ezzel a szellemi termeléssel foglalkoznak, saját osztályuk integráns részét alkotják. Habár nemegyszer jelentkezhet köztük bomlás, sőt ellenségesség is, valójában az adott osztály tényleges tagjai. *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikájában* Marx azt írja, hogy a kispolgárságot képviselő politikuskok és irodalmárok nem feltétlenül szatócsok vagy azok bámulói, csupán arról van szó, hogy „... ugyanazokra a feladatokra és megoldásokra hajtja őket az elmélet, ahová a kispolgárt az anyagi érdek és a társadalmi helyzet a gyakorlatban hajtja”.³ Ennek következtében az uralkodó osztály kulturális vívmányainak igen tág határai voltak, pedig a múltban a nép kultúra-alkotó szerepére kevés figyelmet fordítottak.

Ezen határokon belül megvilágosodik az irodalmi jelenségek különeműsége és azok társadalmi ekvivalense (genetikus és expresszív értelemben), végül az alapelvek különbözősége az osztályokon belüli csoportokban és az osztályokon kívül. Időnként előfordul, hogy az irodalmi jelenségek kutatását a szociológiai kutatásokkal hasonlítják. Ez annál könnyebb, de ugyanakkor kockázatos is volt, mivel a kapitalista társadalom osztályainak struktúrája nem volt részletesen kidolgozva, hanem állandó tudományos viták tárgya volt, s még most is sok vitás pont van ezen a téren.

A viták során az irodalomnak mint az uralkodó osztály termékének és kifejezési eszközének egysíkú modellje, sokrétűvé vált. Eléggé általánosan elfogadott volt pl. az orosz irodalom felosztása a XIX. század derekán nemesi, nagypolgári, nem nemesi értelmiségi, népi és kispolgári irodalomra és külön szóbeli parasztira.

Amikor ma L. Goldmann a XVII. századi Franciaországban megkülönböztet öt osztályt (főurak, udvari nemesség, a harmadik rend gazdagjai, kis

² I. m. 26. MARX—ENGELS művei III. köt. Bpest, 1960. 4.

³ I. m. 23. (MARX: Louis Bonaparte Brumaire Tizennyolcadikája, Bpest. 1949. 40.)

kézművesek és parasztok), amelyek világnézetüket öt különféle irodalmi és filozófiai irányzatban fejezik ki,⁴ öntudatlanul megismétli azokat az általános értelmezési törekvéseket, amelyek a marxista irodalomban a húszas, harmincas években jelentkeztek.

Ellentétben Goldmann-nal, aki azt hangsúlyozza, hogy éppen a nagy írók műveiben jelenik meg az ideológia a legtömörebb formában (az osztály öntudatával kapcsolatban), a régebbi marxisták azt tanították, hogy az irodalmi művek eszmei tartalma egyenetlen és belsőleg ellentmondásos a meghatározott társadalmi osztály ideológiájához képest, főleg a kapitalista formáció alapvető osztályainak, a burzsoáziának és a proletariátusnak az ideológiájához képest. Ugyancsak gyakran szerepelt mint társadalmi ekvivalens a kispolgárság, mint közbülső osztály, amely helyzeténél fogva ellentétes irányú ideológiák között ingadozik, és eklektikus kapcsolatokra hajlamos. (Ne feledjük, hogy ide tartozik a kispolgárság sajátos marxista értelmezése szerint a parasztság is mint a kistermelők osztálya.) A XX. század irodalmában pedig megjelenik az értelmiség, amely marxista értelemben nem osztály, csupán társadalmi réteg, amelyben bérért dolgozók és a szabad pályák képviselői vannak. Kautsky és Lenin rámutattak, hogy éppen e társadalmi réteg „átmeneti, ingadozó, ellentmondásos helyzete” révén eklektikus nézetek lépnek fel, amelyek keverékei az „ellentmondásos elveknek és nézőpontoknak”.⁵ E rétegben gyakori az osztályfelettség illúziója, és ez kedvez az individualista magatartás kialakulásának.

Az ilyen ellentmondások más oldalról is megvilágíthatók. A burzsoá társadalomban, ahol már nem léteznek merev rendi korlátok, egy folyamatos ideológiai ozmózis megy végbe. Az egyes művekben, az írók munkásságában, az irodalmi áramlatokban összekapcsolódnak és kölcsönösen hatnak egymásra, „közös genetikai és expresszív komponenseket mutathatunk ki” a különböző társadalmi osztályok és rétegek szempontjából. Egészen így értelmezte Marx William Cobbett elméletét, Lenin pedig Tolsztoj munkásságát. V. Pereverzev kutatásaiban az irodalom „osztály-zártságát” hangsúlyozza. Lunacsarszkij pedig már 1924-ben felhívja a figyelmet: „Az, hogy az irodalom keresztül-kasul telítve van osztály-tendenciákkal, még nem jelenti azt, hogy minden írónak, minden esetben valami »rekesz«-hez kell kapcsolódnia, s csak a meghatározott osztály érdekeit és véleményét tükrözi... Hogy megértsük az író, gyakran jó néhány osztály törekvéseit kell keresnünk munkásságában, ha ezeket tisztáztuk, akkor tárul fel, hogy több osztály irányvonala kapcsolódik össze benne.”⁶

Viszonylag ritkán ölel fel az irodalmi kutatás osztálynál kiterjedtebb társadalmi kategóriát, mint pl. M. Bahtyin munkássága, aki a középkori vágáns irodalmat s a népi, népies kultúrát jellemezte. Gyakran és növekvő hangsúllyal hivatkozunk Marx tézisére, hogy a „forradalmasító osztály” eleve nem mint osztály, hanem mint az egész társadalom képviselője lép fel, a társadalom teljes tömegeként jelenik meg az egyedüli uralkodó osztállyal szemben. Ezt azért teheti meg, mert kezdetben érdeke még valóban még inkább összefügg valamennyi többi nem uralkodó osztály közösségi érdekével, mert az eddigi viszonyok nyomása alatt még nem fejlődhetett ki egy különös osztály

⁴ L. GOLDMANN: *Sciences humaines et la philosophie*. Paris, 1952.

⁵ V. LENIN: *Egy lépés előre, két lépés hátra*. ÖM 8. k. 246. Bp. 1965.

⁶ A. Луначарский: *История западноевропейских литератур*. Москва, 1924. т. I. 24.

különös érdekeként”.⁷ Így nagyon gyakran össznemzeti vagy általános értelemben jelentkezik a meghatározott irodalmi munkásság osztályjelentősége.

Végül gyakran az adott író világnézetének sajátossága, a társadalmi osztályok érdeke és tudata következtében osztályon belüli konfliktus koncepciója is felidéződik, különösen azzal az osztállyal kapcsolatban, ahová a művész is tartozik. Ezt vizsgálták nagyon gyakran, ezt a szempontot elemezték Plehanov, Lunacsarszkij, Mehring, Caudwell. Ezt az elasztikus vonást használta fel Lukács György, amikor azokról a becsületes ideológusokról ír, akik átéltek valamilyen, sajátos osztályuk szempontjából ellentmondásos korszakot, férfiasan tudatára ébredtek annak, hogy „a fejlődés túlhaladta őket és ennek bátran hangot is adtak”.⁸ Ugyanezen az úton, habár más jelentőséget hangsúlyozva halad J. P. Sartre, s amikor elmés érveléssel, bár túl pozitívan értékelve kimutatja, hogy a XIX. századi irodalom „a burzsoá ideológia oppozíciójához sorolható, mégsem enged a teljességéből, de a maga lázongásai során felismerte az uralkodó osztály legmélyebb struktúrájában és stílusában”.⁹

A konfliktus vagy még inkább eltávolodás okai a következők: az osztály elöregszik az eszmékhez képest, amelyeket egykor képviselt, vagy nem ismer fel bizonyos élő érdekeket, később a rendszer (amelyben ez az osztály uralkodik) kedvezőtlenül befolyásolja a művészi fejlődés lehetőségeit. (Pl. a csereérték kiszorítja a minőségi érdeket.) Hozzájárul még az írói magatartáshoz a vetélytárs író kedvező társadalmi, gazdasági helyzete, végül a művész intellektuális, egyéni sajátosságai: bátorság, becsületesség, éleslátás, reális lelki ismeretesség. Mindezen analízisei a kiváló író „burzsoá mivoltának” azt bizonyítják, hogy nem szakít teljesen és kifejezetten saját osztályával, azaz nem vált forradalmi íróvá, mintegy mentes az osztály-gravitáció törvényei alól, él -- mint Lukács György kifejezte -- valami személyes „intermundium”-ban, az ilyen perspektívát össze lehet kapcsolni Marx már idézett kijelentésével az adott társadalmi formáció szabad szellemi termeléséről.

Az eddigi fejtegetések az irodalom tematikus és ideológiai értelmezésére vonatkoztak. Ami a művészi formát illeti, ezen az úton csak közvetve és vázlatosan lehet megvilágítani. Kétségtelen, hogy az osztály-megkülönböztetés ideológiai tendenciái szelektálják a művészi tendenciákat, és csupán teljes eszmei-művészi módszer lehet az osztály szempontjából meghatározott. Alkalmazásának területe azonban szélesebb a geneziséénél. -- Az irodalmi áramlat vagy minőség saját formai jegyei alapján különül el, egyedi osztályszerepe csak akkor van, ha magában a társadalmi kulturális szférában is erős elkülönülés és elhatárolódás létezik. A modern társadalmakban rendszerint meg lehet határozni az irodalmi irányzat „születési helyét”, a társadalmi helyzetben viszont a továbbiakban a fejlődés más társadalmi osztályok és rétegek körébe vezetheti el, változtathatja át. Plehanov szerint ezt az okozza, hogy bár az antagonisztikus osztályok stílusában jelentősek az ellentétek, de van egy erős tendencia a stílusok utánzására és az asszimilációra.

A marxista kutatások fejlődése eljut a vázlatos konstrukciótól és a csupán alapvető kontúrok feltárásától a precízebb fogalmak kialakításához, a finomabb részletezésig és a sematizálás elkerüléséig. *A francia drámai irodalom és a francia festészet a XVIII. században szociológiai szempontból* c. ismert

⁷ K. MARX — F. ENGELS: i. m. 69. (MARX — ENGELS művei III. köt., Német ideológia Bpest, 1960. 67.)

⁸ LUKÁCS GYÖRGY: Marx und Engels, als Literaturhistoriker. Berlin, 1947. 137.

⁹ J. P. SARTRE: Situations II., Paris, 1948. 185.

művében Plehanov fenntartás nélkül a francia klasszicizmus arisztokrata jellegéről beszél. Egy mai kutató, aki felhasználta a marxista ösztönzést (A. Hauser), sokkal összetettebb értelmezést ad. Szerinte ez az irányzat a maga racionalizmusával, szabályosságával és „természeti hűség” követelményével a burzsoázia születésének a terméke. Az udvari környezet rövidesen elszájátította és megváltoztatta. Szigorították a formai szabályokat, később barokk hatás alá kerül, amely dekoratív, emocionális és szenzitív jelleget adott neki.¹⁰

A lengyel teoretikus K. Kelles-Krauz is nagy figyelmet szentel a társadalmi jelenségek és a művészi kérdések közötti összefüggések bonyolult tényezőinek: „Az új társadalmi és politikai áramlat irodalmi formában úgy nyilvánulhat meg, hogy az új eszmék segítségével gyakran rokonszenvez az új irodalmi és művészi iskolával, egyszerűen azért, mert ő az újdonság oppozíciójában van, bejelenti a harcot, a privilégiumok és az elismert nagyságok ellen.”¹¹

Sok példa bizonyítja ezt a módszerbeli orientációt a különféle évtizedekből, és ma is élő példák vannak rá a népi demokratikus országokban és a nyugat-európai marxistáknál, de a legnagyobb intenzitással a szovjet irodalomban fedezhető fel a húszas-harmincas évek fordulóján.

A gyakorlat felvetette a módszer nehézségeit és egyenetlenségét. Ennek különféle okai voltak: a társadalmi osztályok általános marxista teóriája nem volt kidolgozva, bizonyos kategóriákat (pl. ideológia, társadalmi lélektan, felépítmény, társadalmi tudat) illetéktelenül összekeverték stb. Az értelmező eljárás során nem voltak tudatában annak, hogy az irodalmi mű olyan sokrétű, hogy minden osztály-attribútum nem alkalmazható rá. Adjuk hozzá a számos tévedést, amelyek a hiányos ismeretekből származtak, a kutató járatlanságát, a polemikus túlzásokat, valamint az irodalmi múlt tendenciózus leleplezését mindez megmagyarázza a forradalom utáni első évek szituációját.¹²

A kutatásnak ez az iránya a Szovjetunióban már túlhaladott és mint „vulgáris szociológiát” diszkvalifikálták. Önök közül sokan csodálkoznak, hogy egy modern szovjet irodalomtörténész, G. Pospelov kijelentette: „Az 1936. évi vita során az osztály-irodalom riasztó állapotban volt. Módszerében kétségkívül megtalálható a »vulgáris szociológia«. Sokan arra a következtetésre jutottak, hogy nem kell foglalkozni osztály-kutatással, az író munkásságának ideológiai genezisével, csupán objektíve meg kell világítani a mű eszmei irányzatát, humanista, demokratikus, forradalmi tartalmát, realizmusának és népiségének mértékét.”¹³

Ehhez az idézethez kommentár szükséges. Elvetve az osztály-kutatást, nemegyszer nagyon önkényes értékelést konstruáltak. Önkényesen kezelték pl. Lenin 1913-ban mondott szavait, hogy minden nemzeti kultúrában létezik egy burzsoáz kultúra mint uralkodó, de mellette megvannak a demokratikus és szociális kultúra elemei is. „Minden nemzetben van dolgozó és kizsákmányolt tömeg, amelynek életkörülményei elkerülhetetlenül demokratikus és szocialista ideológiát szülnek”.¹⁴ E séma úgy változott, hogy másutt vonták meg a határt

¹⁰ A. HAUSER: *Philosophie der Kunstgeschichte*, München, 1958. 300—302.

¹¹ K. KELLES—KRAUZ: *Pisma wybrane*, Warszawa, 1962. I. köt. 520.

¹² Н. И. ЕФИМОВ: *Социология литературы*. Смоленск 1927, М. Розенталь: *Против вульгарной социологии в литературной теории*. Москва, 1936, *Из истории советской эстетической мысли. Сборник статей*. Москва, 1967.

¹³ Г. Пострелов: *Методологическое развитие советского литературоведения*. Ин: *Советское литературоведение за пятьдесят лет*. Москва 1967.

¹⁴ V. LENIN: *Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan*. ÖM 24. k. 120. Bp. 1970.

a kultúrák között: régebben a burzsoá kultúrához számított minden, ami nem volt szemmel láthatóan forradalmi, most a haladó kultúrához számít mindaz, ami nem volt szemmel láthatóan burzsoá-barát. Az osztály-kategoriat vagy ez az osztályközi kategória: a nép (a dolgozók tömegei) helyettesíti vagy ez a politikai kategória: pártosság. Amikor az írók munkásságáról van szó, különösen komplikált ideológiai helyzetben – beéri azzal az általános kijelentéssel, hogy általában tükrözi a társadalmi osztályok ellentétét. A „népiség” meghatározás mélyen gyökerezik a haladó orosz kritika hagyományaiban, s most összetett fogalommá vált olyan elemekből, mint az irodalom nemzeti sajátossága, népi törekvések kifejezése vagy csupán a nép iránti rokonszenv, végül a népi motívumok felhasználása vagy az a törekvés, hogy a folklórhoz közeledjenek. Nemegyszer a népiség fogalma már nagyon széles értelmezést nyert: „általános népi problémák felvetése vagy azoknak a nép érdekeivel megegyező megvilágítása, a kedvező emberábrázolás, a forma demokratizmusa mind ide tartozott.”¹⁵ Tehát – mint látható – az irodalom társadalmi integrációjában a genetikus és expresszív aspektus helyett az első terv idején előtérbe kerül a funkcionális és receptív aspektus, és az egész haladó irodalomban nemegyszer megfigyelhető a néptömegek hangulatának és törekvéseinek általános tükröződése.

Azok a kutatók, akik nem hagytak fel a frázisokkal, az osztályjelleg helyett az irodalmi alkotások politikai ekvivalenseit kutatták, összekapcsolva azt a forradalmi mozgalom soron következő szakaszával. Egyidejűleg az irodalmat úgy osztották fel, hogy az irodalom a néptömegek érdekeihez és a forradalmi mozgalmazhoz kapcsolódik, s létezik egy „kiszolgáló irodalom”, amely a burzsoázia és a földbirtokosok érdekeit képviseli. Arra törekedtek, hogy a szemantikai értelmezés segítségével alkalmazzák az irodalomra a realista és antirealista meghatározásokat.

Ha a régebbi kutatók elég fogékonyak lettek volna az adott író belső ellentmondásai iránt, ma egy olyan manicheus sematizmus uralkodna, hogy egyes írókat vagy teljesen el kell ismerni, felnagyítva haladó mivoltukat és elhallgatva munkásságuk konzervatív, esetleg reakciós vonásait, vagy egészen el kell vetni értékelésüket az ellenkező irányban kell egyszerűsíteni.

Az utóbbi években az elméletek és a gyakorlat terén jelentkezett egy kritikai revízió a módszertani orientáció keretében, amelyet néha „vulgáris demokratizmus”-ként (A. Busmin) határozunk meg,¹⁶ s ezzel együtt részleges rehabilitációja a korábbi értékelő kutatásoknak. A marxista teoretikusok elhatárolják magukat az egyoldalúságtól, a genetikai problémák túlbecsülésétől, attól, hogy elsietve és gyakran dilettáns módon ítéljék meg az osztály-illetékesiséget, s hogy lebecsüljék a néptömegek tényleges kultúra-alkotó szerepét. Rámutatnak a dialektikus összefüggésre, amely létrejön az osztály-karakter által meghatározott irodalom (genetikus és expresszív aspektusban) és össz nemzeti jelentősége között (funkcionális és receptív aspektusokban). A két kultúra lenini koncepciója az osztályozás merev értelmezése helyett egy rugalmas tipológiát jelent és éppen az osztály-kategória segítségével lehet konkretizálni.

Az a tudat, hogy a különböző társadalmi tényezők mellett, amelyek közül a legnagyobb szerepet az osztálytényező játssza, a nemzeti irodalomban egységesítő tényezők is működnek, mint az anyagi fejlődés technikai színvonala, a termelési viszonyok uralkodó típusa, a relatíve állandó szük-

¹⁵ Л. Тимофеев: Проблемы теории литературы. Москва, 1955. стр. 156.

ségletek, az emberi aspektusok és értékek, bizonyos korszak vagy történelmi szituáció általános karaktere, a nemzeti lelki sajátságok (ez nagyon sikamlós kategória a tudományos pontosság szempontjából, de talán szükséges) mindez áttörés az osztálytársadalomban, de nem érinti az osztálymegoszlás elsőbbségét.

A kapcsolatról a termelési viszonyok (illetőleg a gazdasági alap) és az irodalom között nem szükséges alaposabban szólni, mivel ezt a kategóriát éppen a marxizmus kapcsolta a társadalomtudományokhoz. Ki kell jelenteni, hogy Marx és Engels a korai meghatározásokban azon modell mellett, amelyben ez a kapcsolat közvetett volt a társadalom osztály-struktúrájához, megtalálható a társadalmi tudat vitathatatlan konfrontációja a gazdasággal: a társadalmi tudat mint a termelési viszonyok általános tükrözése. Később különösen Engels és Plehanov nyilatkozatai figyelmeztettek a gazdasági determinizmusra, arra, hogy azok a kísérletek, melyek a társadalmi tudat formáit a gazdaságból vezetik le, viszonylag ritkák, és nem veszik tekintetbe az osztálytényezőket (V. Fricse és V. Pereverzev), s ezeket kizárták mint a marxizmus vulgarizálásának kísérleteit. Elrettentő példaként — igaz, hogy a filozófiatörténet területéről említi Lenin és Lunaacsarszkij nagyon éles kritikával B. Sulyatyikov ismert munkáját: *A kapitalizmus apológiája a nyugat-európai filozófiában* (1908). A szerző többek között kijelentette, hogy minden filozófiai rendszerben megtalálható a társadalom osztályfelépítése, ennek segítségével megrajzolhatjuk legfőbb jegyeit. Például Descartes rendszere a manufaktúra mintájára szerveződött, Spinoza panteizmusa pedig megfelel a mindent centralizáló tőkének.

Kétségtelen, hogy a gazdasági élet áttétele az irodalmi életbe, a gazdasági alap és az irodalmi struktúra közötti kapcsolat olyan meghatározása, mintha hatás nélkül eltűnne a közös tudat — ez a tézis újra feltűnik Goldmann ismert tanulmányában a művek sorsáról a kapitalista társadalomban. Elemzésében a szerző azt nem veszi figyelembe, hogy nemcsak a struktúra és a világnézet létezik az említett művekben, hanem azon felül mint közvetítő tényező az írók beállítottsága. Nem tudjuk, miért a regény az egyetlen irodalmi forma, amelyben ez a kétségtelen áttételezés megnyilvánul.

Marx ismert töredékében *A politikai gazdaságtan bírálatához* írt *Bevezetésében* „De a nehézség nem annak megértésében rejlik, hogy a görög művészet és eposz bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz van kötve. Nehézség az, hogy számunkra még ma is műélvezetet nyújtanak és bizonyos vonatkozásban mércéül és elérhetetlen példaképként szolgálnak”.¹⁷

Lehet, hogy Marx számára, de számunkra, marxisták számára is meg lehetőségen nehéz feladat az irodalom és a társadalmi formák fejlődése közötti viszony feltárása. Ennek okait már említettük: egyrészt az irodalmi alkotás nagyon sokrétű és főleg történelmi jelentőségének rekonstruálása nehezen megragadható, másrészt nem ismerjük konkrétan a korabeli társadalmi csoportosulásokat, azok formáját és mentalitását. Továbbá az irodalom történeti funkciója változó, ugyanígy változó az ideológiai elemekkel való telítettség foka, és nem egyformán nyilvánvaló ezen elemek kapcsolata a különféle osztály-orientációkkal. Amikor az irodalmi tényezőket úgy tárgyaljuk, mint az osz-

¹⁶ A. С. Бушмин: Методологические вопросы литературоведческих исследований, Ленинград 1969.

¹⁷ K. MARX—F. ENGELS: i. m. 35. (MARX—ENGELS művei XIII. köt. Bpest. 1965. 176.)

tály-orientáció homályos szublimációit vagy áttételeit, nem tudjuk keletkezésük mechanizmusát feltárni.¹⁸ Mi szól pl. Goldmann azon hipotézisének alaposága mellett, hogy a tragikus világnézet Racine esetében a „noblesse de robe” ideológiájának kifejezése? Vagy Erich Köhler hipotézise, hogy a „l’amour lointain” a trubadur lírában „az anyagilag tönkretett kisenemesség helyzetének szublimált vetülete”¹⁹ — és egyúttal kielégítése azon törekvéseiknek, hogy társadalmi presztízst megőrizzük?

Néhányszor elegendő megokolás nélkül elfogadunk ilyen véleményeket mint mély és okos feltevéseket, s másokat elvetünk mint a vulgáris szociológia jelenségeit. Ki kell dolgoznunk a társadalmi tudatformák feltételeinek teóriáját, tekintettel fejlődési autonómiájára, s kötelesek vagyunk keresni a módszer-tani pontosságot. Minden esetben és egyre alaposabban két alapfeltételt kell figyelembe venni:

1. Habár a meghatározott társadalmi erők megtalálhatók a nagy irodalmi áramlatokban, az irodalmi társadalmi különbségei — genetikusan és expresszív értelemben — nem rejtőznek el a stílus megoszlása mögé.

2. Társadalmi rendszerezést a tipologizálás értelmében kell tennünk. Az irodalom társadalmi kategóriái bizonyos idealizált modellt tartalmaznak. Ennek önmagában is széles hatásköre van, ezt kell gazdagítani és nem tudjuk lezárni az irodalom konkrét és megismételhetetlen értékeit, tekintetbe kell vennünk az individuális genezist. Igaza van Sartre-nak, mikor ezt írja: „Valéry kétségkívül kispolgári értelmiség. De nem minden kispolgári értelmiség Paul Valéry”²⁰

Az irodalom társadalmi szerepének modellje más: számot ad bizonyos ismétlődésekről és szabályokról, lehetővé tesz gazdagabb következtetéseket az irodalmi értékkel kapcsolatban, és elhelyezi a társadalmi struktúrában. Rossz, ha az irodalomtudomány csak erre a feladatra szorítkozik, de még rosszabb, ha az irodalomtudomány ettől a feladattól elzárkózik.

(Fordította: Szentmarjay Judit)

¹⁸ Cf. M. OSSOWSKA: *Moralność burżuazyjna*. Łódź, 1956. 288—304., L. SEBAG: *Marxisme et structuralisme*. Paris, 1964. 92., L. ALTHUSSER: *Pour Marx*. Paris, 1966. 113.

¹⁹ E. KÖHLER: *Troubadourlyrik und höfischer Roman*. Berlin, 1962.

²⁰ J.-P. SARTRE: *Questions de méthode*. Paris, 1960. 76.

Retorika és struktúra a „nézőpont”-ban

Kritika a regény perspektívájának formalista felfogásáról

Percy Lubbock *The Craft of Fiction* c. művének megjelenése óta a regényekben levő nézőpont tárgyalását csaknem kizárólag olyan irodalomelméleti fogalmak irányították, amelyek teljesen vagy bizonyos fokig arra a gondolatra épültek, hogy az irodalomhoz vezető helyes út belső, lényegi jellegű. Az utóbbi években ezt a megközelítési módot egyre több kritika érte, és a lényegi módszerert egyre kevésbé tekintették megfelelőnek, ha az irodalmat a történelem, a társadalom és az egész *fait littéraire* (R. Escarpit) szélesebb összefüggéseiben látjuk. Így a regény gyakorlati és elméleti kritikájában kimutatták, hogy a struktúra magyarázata végül is nem lehet nagyon kielégítő, hacsak nem veszik figyelembe azt a szélesebb alapelemet, amely (Wayne C. Booth szavaival) a retorikai elem, azaz az író és olvasó közötti kommunikációs kapcsolat folyamata. Bár az ember szeretne egyetérteni Booth-szal, amikor ő, hallgatólágosan elutasítja mind az érzelmi, mind a célzatos téveszme egész új kritikai fogalmát, mégis feltehető a kérdés, hogy vajon ő kezdettől fogva elegendő mértékben tudatában volt-e annak a ténynek, hogy a regényirodalomban a retorikai koncepció nemesak az ő világának az olvasóra gyakorolt szükséges közlési akcióját tartalmazza, hanem ha indirektebb módon is, de az irodalom és társadalom szélesebb összefüggését, amelyet egyrészt a struktúrának egyéni úton való felépítése másrészt társadalmi vonatkozása az alkotásban valamint az irodalom befogadása alapoz meg.¹

Talán most jött el az ideje, hogy megkérdézzük és ennek a konferenciának fő témája is megerősíti ezt, vajon megfelelő-e a retorikai vagy pusztán technikai út a regény nézőpontjához való közelítéshez és hogy néhány alapvetőbb kérdést tegyünk fel az egész irányról, amelyből főként az angol és amerikai kritikában, a nézőpont-koncepció az utóbbi ötven esztendő folyamán kifejlődött.

Ennek megkísérlése egy rövid tanulmány keretében természetesen vakmerőnek és önhittnek tűnik és én csak e nagyon nehéz téma erős absztrahálásának kockáztatásával és talán túlzott leegyszerűsítésével teszek fel (de korántsem válaszolok meg szükségképpen) néhány érintett kérdést. De ennek során

¹ Ez a cikk továbbfejleszti azt az utat, amelyet a szerző először az „Erzählerstandpunkt und *point of view*. Zur Geschichte und Ästhetik der Perspektive im englischen Roman” (in: Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik, X (1962), 369–416.) cikkében javasolt. Ez a régebbi tanulmány a Greifswald Egyetem 500 éves jubileuma alkalmából 1956-ban rendezett „Anglisten” konferencián elhangzott egyik előadásán alapult, de a probléma újabb tárgyalását l: New Criticism und die Entwicklung bürgerlicher Literaturwissenschaft (Halle, 1962.) 279–315; „Erzählsituation und Romantypus”, in: Sinn und Form, XVIII (1966), 109–133; és WAYNE C. BOOTH: The Rhetoric of Fiction, ZAA XV (1967), 306–309. cikkéről írott szemléjében.

azt javaslom, hogy e konferenciának a témáját olyan szintre helyezzük, amely nem egyszerűen szociológiai és amely a társadalmat nemcsak a tárgy — anyag vagy utánczás szempontjából tekinti (amint az a műalkotásban tükröződik vagy visszaverődik). Ehelyett valamelyest eltérő utat választottam témánkhöz, amely szerint az irodalom és a társadalom abban az értelemben hatnak egymásra, hogy az irodalom a társadalom része, hogy irodalmi értékek társadalmi értékek és hogy a társadalmi értékek, ha valóban megérdemlik ezt a nevet, végső megoldásként kiegyeznek a képzelet alkotásaival és a történetek elmesélésével. A történet elmondásának aktusában a mai mesemondó nemcsak egy sor technikai problémával találja magát szemközt, hanem egy egész küzdelemmel és változással teli világgal, ahol a művész ahhoz, hogy alkot hasson, nem tekinti a teljességet biztosítottnak. Ebben az értelemben a művész nemcsak visszatükrözi a társadalmat, amelyben él, hanem egyéni élménye úgy viszonylik a társadalom egészéhez, hogy ennek a viszonynak a hajlékonysága, a bizonytalansága vagy a biztonsága önmagában az a bázis, amelyen, a nézőponton keresztül, a képzelet és értékelés ábrázolás útján elérhető.

I.

A célból, hogy hangsúlyozzuk ennek fontosságát a regény perspektívájának tanulmányozására, mindenekelőtt vizsgáljuk meg a nézőpontonak mostani és még mindig széles körben elfogadott definícióit. Kétségtelenül becsületére válik a formalista iskolának, hogy felhívta a figyelmet az elbeszélés módjára. Azonban, amint kutatni kezdjük az alapul szolgáló feltételezés vagy még az így használt kifejezések jelentését, megdöbben bizonyos zavarosság és az ellenőrizetlen kétértelműség, ami a jelenkori kritika egyik legélénkebben vitatott területén sok szempontból különös és váratlan jelenség. Kétségtelen, hogy a „nézőpont” legtöbb meghatározása, amelyet a 30-as, 40-es és 50-es években alkottak, Percy Lubbock jól ismert mondatából származik: „A regényirodalomban a módszerre vonatkozó egész zavaros kérdést szerintem a nézőpont kérdése irányítja — a kapcsolat, amely az elbeszélőt történetéhez fűzi.”² Ez már régóta belekerült a tankönyvekbe és szótárakba; hogy csak J. T. Shipley *Dictionary of World Literature: Criticism, Forms, Technique* (átdolgozott kiadás 1953) c. munkáját vegyük, ahol teljesen világosan kivehető Lubbock formulájának visszhangja: Ott újólag a nézőpont „az a kapcsolat, amely a mesélőt a történethez fűzi és amelyet sok kritikus a mű módszere és jellege meghatározójának tekint.”³

De ki a „mesélő” ezekben a definíciókban? Sokszor szinte bizonyos, hogy nem a szerző az. Az új kritika alapján ez elég világos lehetett (és gyakran az is volt). Mégis, Mark Schorer újra meg újra antológiába foglalt esszéjében, a *Technique as Discovery*-ben (amelyet még mindig úgy tekintenek, mint „a 40-es években bekövetkezett valóban jelentős előrehaladást a nézőpont-elmélet területén”)⁴ a nézőpontot technikai eszköznek tekintette, amelyet úgy határozott meg, mint a szerző „... egyedüli eszközét ... tárgyának felfedezésére, feltárására és kiteljesítésére”. Elvetvén minden „olyan fogalmat, amely tompább

² PERCY LUBBOCK: *The Craft of Fiction*. New York, 1957 (utánnymás), 251.

³ J. T. SHIPLEY: *Dictionary of World Literature*, New York, 1953. 3.

⁴ NORMAN FRIEDMAN: „Point of View” in *Fiction: The Development of a Critical Concept*. PMLA, LXX (1955), 1167.

annál, amilyent az ember a költészettel társít”, Schorer könnyen eltekinthetett „olyan viszonylag nyilvánvaló dolgoktól, mint a cselekményt alkotó események elrendezése vagy a cselekményben az érdeklődés megvárakoztatása és izgalmi tetőpont; vagy a jellemek, motivációk, kapcsolatok és kifejelet eszközeinek bemutatásától”. Akkor azonban mi lett azzal „a viszony, amelyben az elbeszélő a *történettel* áll?” Ha Schorer megközelítési módjának a nézőpont mint „témabeli definíció” irányában vajmi kevés köze is van a cselekményhez, jellemhez, kapcsolathoz és kifejelethez; természetesen, le kellett, hogy kicsinyelje a nézőpont fogalmát mint „az anyagon a perspektíva szűkítését vagy tágítását”⁵ – az „anyagot” mint a műalkotás autonóm státusán kívül álló dolgot fogva fel.

Mivel a legtöbb dolgot, amely csorbíthatná ennek az autonómiának a fogalmát elutasították vagy lekicsinyelték „a mesélő és története közötti viszony” új kritikai meghatározására nem hagyott helyet olyan durván nem technikai kapcsolat számára, mint az írónak ahhoz a társadalomhoz való kapcsolata, amelyben egyszerű emberi lényként mint a történelem szereplője él. Ebben az értelemben az „elbeszélő” kifejezést alighanem valamiféle technikai vagy képzeletbeli közegnek lehet gondolni, úgy hogy az „elbeszélőnek a viszonya a történethez” olyasféle, mint mondjuk, Zeitbloom kapcsolata a *Doctor Faustus* történetéhez. Vagy az mégis Thomas Mann-nak korával és irodalmi anyagával szembeni állásfoglalása volt, beillesztve a regény egész jelentésébe. Ez a kérdés nem kapott egyenes választ, de az alapvető kétértelműség teljes terjedelmében akkor merült fel, amikor Welles és Warren *Theory of Literature*-jükben „az elbeszélő módszer központi problémájá”-t a „szerző és műve közti kapcsolatban”⁶ határozták meg. Itt a „szerző”-nek a történelembeli karakterre kell vonatkoznia; „műve” – René Welles helyzetéből tekintve a műalkotást – mint „a jelek és jelentések rétegzett struktúráját” jelenti „amely teljes mértékben mentes a szerző szellemi folyamataitól az írás idején és következőképpen azoktól a befolyásoktól is, amelyek alakíthatták volna gondolkodását.”⁷ Az ebből következő kapcsolat, a nézőpont javasolt alapja különös inkongruitást involvál, amelyből a világ és a szemlélő közti adott kapcsolat nem látszik jelentős összefüggésben állni a történettel és annak alanyával.

A német *Stilkritik* teljesen figyelmen kívül hagyta a nézőpontnak ezt a korrelatív funkcióját (amelyet én talán leglényegesebb aspektusának tartok), jöllehet itt, Wolfgang Kayser művében legalább utalás történik arra, hogy az elbeszélő perspektíva kétdimenziós jelenség, amely megvan a műalkotásnak mind a valós, mind pedig a képzeletbeli világában: A „perspektíva” fogalmát „bár soha nem definiálták megfelelően” *vagy* az „optischer Standpunkt” ~ „optical point of viewing” (optikai nézőpont) költött értelmében használják vagy „Manifestation des Stilwillen”⁸-ként, az író stílusának anyagaként, amely az író történeti háttérével és társadalmával kötné össze. Ez a kettős szempont legtisztábban egy amerikai tankönyvben tűnik ki, amely átlagon felül tudatában van az elbeszélő perspektíva „két különböző kapcsolatának”. Ahogy Cleanth Brooks és R. P. Warren megjegyzik az *Understanding Fiction*-ban:

⁵ MARK SCHORER: *Technique as Discovery*, in: *Critics and Essays on Modern Fiction*, Red: J. W. Aldridge, New York, 1952. 67.

⁶ RENÉ WELLES – AUSTIN WARREN: *Theory of Literature*. London, 1955. 231.

⁷ RENÉ WELLES: *Concepts of Criticism*, Red.: S. G. NICHOLS, JR. New Haven/London, 1963. 293.

⁸ WOLFGANG KAYSER: *Das sprachliche Kunstwerk*. Bern, 1951. 209.

a nézőpont „két különböző összefüggésben használatos. Először, a szerző alapmagatartásával vagy eszméjével kapcsolatban használják, másodszor az elmesélés módszerével kapcsolatban. Az első jelentésben például hivatkoznak a szerző ironikus, szenvtelen vagy együttérző nézőpontjára vagy hasonlókra. Vagy mondható, hogy egy bizonyos írásmű egy keresztény nézőpontot testesít meg. A második jelentésben arra a felfogásra hivatkoznak, amelynek közvetítésével a történet anyagát közlik — első személyű megfigyelő első személyben, szerző — megfigyelő, és mindentudó szerző. El lehet kerülni a zavart, ha a *nézőpont* kifejezés használatát szigorúan az első jelentésre korlátozzuk és ha az „elbeszélés középpontja” kifejezést használjuk a második jelentésre.”⁹

A megkülönböztetés szerfelett hasznos, de úgy tűnik, hogy mint tisztán leíró meghatározás figyelmen kívül hagyja a tényt, hogy az elbeszélő perspektívának ez a két szempontja, bár elhatárolható, szintén valamilyen egységet képez és hogy a kritika (ha figyelembe veszi a történelem és esztétika, a fejlődés és érték, származás és struktúra szélesebb összefüggését, megtalálhatná hálsabb feladatát a két aspektus közötti fő találkozó pontok és kapcsok felfedezésében és magyarázatában. Újfent, ha „a szerző . . . alapattitűdjé” és „az elbeszélés módszere” valahol is kapcsolatban vannak egymással, a kritikának ki kellene vizsgálnia ennek a kapcsolatnak a fokát és természetét a célból, hogy bármilyen adott elbeszélés perspektívájában látni lehessen a történeti, valamint a struktúrai elemeket. Nem mintha minden esetben kíváncsi volna a teljes egység elérése, hanem a teljesen integrált műalkotásban, a történetit és a szépet, az eredetit és a struktúrát helyrehozhatatlanul összeolvasztották, és ebben az összeolvadásban a feszültségek és a korrelációk alkotják az elbeszélő módszer dialektikáját.

Ha az elbeszélő álláspontjának csak annyiban van értelme, amennyiben a formán keresztül valósul meg, a technikai nézőpontnak vagy a történet fókuszának csak addig van jelentősége, amíg segít tartalmat teremteni. Ennek a funkcionális megközelítésnek fényében az elbeszélés technikai vagy megbízhatatlan fókuszát sohasem lehet teljesen elvonatkoztatni a regény alapvető témájától, és attól amit jelképekben, metaforákban vagy általánosan közölni kíván a világról, amely olyan amilyen. Noha kölcsönös viszony alakul ki, a valódi és a képzeletbeli nézőpontok aligha hangolódhatnak össze, az ellentmondásra bőven akad hely: ironikus, szatirikus, humoros stb.; úgy hogy — a dolgok felszínén — a képzetes nézőpontot (vagy médiumot azaz Moll Flandersé, Jonathan Wildé vagy Felix Krullé) világok fogják elválasztani a szerző álláspontjától. De ez az ellentmondás Flanders, Wild vagy Krull képzeletbeli helyzete, ill. Defoe, Fielding, Mann valódi érzékenysége között maga a tényleges anyag, amelyből az elbeszélés módszere és feszültsége származik. Az a kísérlet, hogy ezt a módszert csupán az elbeszélőnek saját *történetéhez* fűződő kapcsolataiból értsük meg (és nem a világhoz is fűződő kapcsolataiból, amelyből végső fokon történetének nyersanyagát veszi) éppoly egyoldalú lenne, mintha Jonathan Wildet vagy Felix Krullt tanulmányoznánk a műalkotásoknak a dolgok teljes mérvű megértésére való hivatkozás nélkül, amelynek viszont a megfelelő jelleg nézőpontja (szatirikusan, ironikusan stb.) lép a helyébe. A vonatkozások átfogóbb történeti-strukturális szemléletére irányuló igényt hosszú évekig elrejtették a szabványoknak kérdés nélküli (és nagymértékben nem tudatos) elfogadása valamint a „színpadias” bemutatás és a naturalista „objektivitás”

⁹ CLEANTH BROOKS—R. P. WARREN: *Understanding Fiction* New York, 1943. 607

külsőségei. A nézőpontnak pusztán „az elbeszélő műfajban”¹⁰ a szerzői kihalás lehetséges fokozatainak megkülönböztetésére szolgáló *modus operandi* gyanánt” történő megközelítése (ahogy ezt Norman Friedman és más kritikusok teszik), *nolens volens* oda fogja vezetni a kritikust, hogy elfogadja a széppróza egy típusának egyoldalúságát. Ha Friedman szerint „a regényirodalom fő célja az, hogy olyan teljes történet-illúziót teremtsen, amelyet csak lehet”, akkor az „illúzió”-nak nagyon kétséges koncepcióját tették meg a művészi „igazság”¹¹ ismérvévé. Ha az „igazság”-nak ezt a fajtáját esztétikai ítélet kritériumává tesszük, és megköveteljük (Percy Lubbock szavaival élve), hogy „a széppróza mint művészet addig nem kezdődik, amíg a regényíró történetét *bemutató*”¹² anyagnak tekinti” az azt jelenti, hogy a naturalizmus elfogultságát poétikai rendszerre racionalizáljuk, amely csupán arra törekszik, hogy mentesse a regényíró növekvő idegenkedését közölnivalójának retorikájával szemben és az író felelősségét saját elbeszélő társadalom-perspektívájának egésze miatt. Ez, persze, teljesen párhuzamos az új kritika felfogásával, amely bizonyos következtetéssel, megnehezítette az elbeszélő módszer tárgyalását azzal, hogy a nézőpontot csaknem kizárólag a műalkotáson belüli autonóm technikai stratégiának fogta fel.

II.

A regény-kritika történetében erre a fázisra visszatekintve észre lehet venni, hogy — az elmúlt 15 esztendő folyamán — milyen messze mentek a nyugati kritikusok, hogy helyrehozzák az autonóm téveszme torzításait, anélkül azonban, hogy sikerült volna úrrá lenniük a formalizmus zűrzavarán. Amikor néhány, a *Fiction and the Criticism of Fiction*-ról írt általánosabb elmarasztaló kritika után (mint pl. Rahv-é a *The Kenyon Review*-ban, már 1956 tavaszán) akadémikus kritikusok, mint pl. Mark Spilka, alternatív megoldás szükségét érezték, szót kezdtek emelni a szerző--elbeszélő szerep újbóli megfontolása érdekében, ami a regény stílusának gyümölcsözőbb magyarázatát eredményezheti. De a *The Necessary Stylist* — amelyet kifejezetten a szerző hiányának pótlására terveztek az „új kritikai terminológiában” — szinte mint szükséges rosszát közelítették meg. („Ha kapcsolatot tudunk teremteni szerző és művei között *formailag* inkább, mint történetileg . . .”) ¹³ Még mindig a formalizmus logikája volt ez. Ettől még a széppróza elméletét legalapvetőbben támogató modern közlemények sem mentesek, jöllehet itt, mint ahogy Wayne C. Booth *The Rhetoric of Fiction* c. művének címe jelzi, az érdeklődés fókusza jelentősen elcsúszott és az elbeszélő közléseknek néhány alapvető szempontját már nem hagyják figyelmen kívül. Létezik a „beleértett szerző” új fogalma mint a „normák és választékok átfogó lényege (magva)”, egy „válogató, kiértékelő személy”¹⁴ és úgy tűnik, a módszer legalapvetőbb problémái abból a kísérletéből származnak, hogy az író „tudatosan vagy nem tudatosan rákényszeríti képzelte világát az olvasóra”. Ez az „affektív téveszme” (fallácia)

¹⁰ FRIEDMAN: i. m. 1163.

¹¹ Vö. uo. 1164.: „Ha a művészi „igazság” a valóság illúziója megteremtésének ügye, akkor az az író, aki saját nevében beszél mások életéről és sorsáról, még egy külön akadályt is helyez illúziói és az olvasó közé, eleve már pusztán jelenléte folytán.”

¹² LUBBOCK: i. m. 62.

¹³ MARK SPILKA: *The Necessary Stylist: A New Critical Revision*. In: *Modern Fiction Studies*, VI. (1960/61) 825.

¹⁴ WAYNE C. BOOTH: *The Rhetoric of Fiction*. Chicago. 1961. 74.

formalista szellemének távoli hangja és a műalkotás önmérséklő autonómiájának dogmáját, mint a „jelek réteges struktúrája”-t alaposan megtépzazzák, amikor Booth, pusztán józan ésszel, elismeri, hogy bár a szerző bizonyos mértékig megválaszthatja álruháját, „ítélete mindig jelen van”. A „szerző ítéletét” azonban (feltételezhetően) határozottan befolyásolják a történeti, társadalmi és pszichológiai erők, és rájuk való hivatkozás nélkül, ezeknek az ítéleteknek a természete és funkciója aligha vonható kritika alá. Booth könyvében mégis ezeket a társadalmi és lélektani erőket, amelyek a szerzőre és az olvasóra hatnak, *expressis verbis* figyelmen kívül hagyja annak a jelentéktlenebb kérdésnek a „kedvéért”, hogy a retorika összeegyeztethető-e a művészettel.¹⁵

Ez a kérdés nemcsak szűknek látszik, hanem feltételezései is nagyon kérdésesek. Eltekintve attól, hogy a szerző — olvasó viszonyt nem lehet pusztán retorikai kategóriákba beszorítani, a kérdés felvetése teljesen meghódol a műalkotás autonómiája új kritikai dogmája előtt. Booth retorikai felfogása talán a hatvanas évek elejének levegőjét adja vissza, amikor még bizonyos óvatosság látszott tanácsosnak, amivel a Booth által „Impurity of Great Literature”-nek nevezett eszmét becsempészhették a puristák vitáiba¹⁶. Ezzel a stratégiával Booth valóban hatalmas sikert ért el, de a sors iróniája folytán, nemcsak hogy fel kellett használni a formalizmus ellentmondásainak terminológiáját, de bele is kellett hogy gabalyodjon azokba. Mintha lehetne mesélni, elbeszélést mondani retorika nélkül! A retorika „tisztátalannak” tekintése (Booth kifejezett szándéka ellenére) alapvető engedményt tesz a régi steril ellentétnek, amely a „tisztán” retorikai előadás és a művészi ábrázolás között fennállt. Így kellemetlen kétértelműség van „Ki a retorikai tisztátalanságokkal a szép-próza házából!” jelszó elleni tiltakozásának iróniájában. Booth azt mondja: „Ha a legcsodálatosabb irodalmat valóban gyökerében megfertőzte a retorika, fel kell vetnünk azt a kérdést, vajon csodálatunkhoz nincs-e valami köze magának a retorikának.”¹⁷

Lehet, hogy az érvelés helyes irányba mutat, de ez a gondolatmenet mégis elégtelennek tűnik. Ha nekünk újra meg újra azt mondják, hogy „még a legnagyobb irodalom is függ a »tisztátalanságoktól« nagyság miatt”, akkor valami baj van a hivatkozás egész rendszerével. A regény műfaját nem fertőzte meg a retorika (ahogy a kétértelmű mondat állítja), mert a retorika eszköze az elbeszélő struktúrának. Az (állítólag) „tisztátalan” világot nem lehet egy (állítólag) tiszta struktúrával szembeállítani, éppoly kevéssé, mint ahogy nem lehet a történetet végső soron elvonatkoztatni a technikai nézőponttól. Olyan mértékben, ahogy mindkettő kölcsönösen összefügg a perspektíva tágabb történeti-struktúrai dimenzióiban, az elbeszélés (társadalmi) anyaga és célja és (esztétikai) módszere kölcsönösen hatnak egymásra. Ezt az egymásrahatást és ezt az integrációt a nézőpont hozza létre. Maga a ráhatás és az integráció a művészi alkotás eredménye és mint ilyen, csak addig van jelentőségük, amíg kölcsönösen összefüggnek és így az elbeszélő perspektíva művészetén keresztül tárgyasíttatnak.

Ezzel szembeállítva a retorika egész problémája a helyére kerül. Ha egyszer a retorikának és a struktúrának benső összefüggését megértjük, a nézőpont retorikai aspektusát sem le, és — remélhető — sem túlbecsülni nem fogják a regénybeli képzelet és megismerés értékeinek felépítéséhez való hozzá-

¹⁵ Uo. Előszó.

¹⁶ Uo. 98–100.

¹⁷ Uo. 98.

járulásában. Ezek az értékek segítik az embert, hogy tudatában legyen helyzetének és társadalmi tevékenységének és hogy ellenőrizze azokat. A retorika egymagában nem elegendő, egyszerűen azért, mert a retorika vagy kommunikáció *per se* nem értékmérő. A kérdés, amit fel kell tenni, végül is se nem retorikai, se nem tipológiai. Az elbeszélés különleges típusait: első személy, harmadik személy, mindentudó szempont stb. valamint eredményeiket a kommunikációban végül is látni kell mind funkcionálisan és mind történetileg. Látni kell őket eredményeiken keresztül, amint a költői felfogást tolmácsolják a maga teljességében, ami, mivel igaz volt saját idejében, érvényes marad a jövőben is.

A percepciónak ezt a teljességét nem szabad az epikus összesség hegeli felfogásának értelmében venni, amelyet Lukács György kissé dogmatikusan a realizmus ismérveként használt. Epikus totalitás, valamint a XIX. századi regény mintái (színvonala) kitűnő dolgok lehetnek, de a nosztalgia mindenestre gyenge ösztönzője a kritikának. Természetesen igaz, hogy a korai modern regényírók, mint Cervantes és Fielding, sőt még Balzac és Tolsztoj számára is a nézőpont problémája könnyen kezelhető volt; a szerző és nézőpont kapcsolata közvetlenebb volt és magától értetődő, az író szubjektív élménye nyilvánvalóbban része volt az objektív társadalmi egésznek, amelyet az író feltáró és elbeszélő szándékai számára kijelölt. Ezért, ábrázolási módja sokkal szervesebben kapcsolódott az értékelés eszközeihez, mivel az elbeszélő tág szelekciós szöve összhangban volt azzal a szabadsággal és (viszonylagos) biztonsággal, amellyel a jellem, a mellékkörülmeny és a direkt vagy stilizált kommentár terminusaiban értékelt. A XVII. és XIX. századi regény struktúrájában a mellékkörülmenyek és maguk a jellemek sokkal hatékonyabban határozták meg a világ szemléletének a módját. Ezért az elbeszélő valós világa és alkotásának képzelt világa, a tényleges és a fiktív nézőpontok jelentőségteljes (habár néha szószátyár és pongyola) kapcsolatba voltak hozhatók és ebből bontakozott ki a múlt nagy regényeiben az objektív ábrázolás és szubjektív értékelés figyelemreméltó egysége.

Azonban a nemzetközi osztálymegoszlás, a növekvő technikai és nevelési specializálódás világában és egy szakadatlanul növekvő információs és kommunikációs áramlásban a modern író eredmény-teljessége nem lehet már olyan, mint Cervantesé és Fieldingé volt. Egyrészt a társadalmi folyamat kiterjedtsége és elvont természete sokkal nehezebben adható vissza a cselekmény és jellem érzékelhető közegében. Másrészt és pontosan, mivel a „teljes” világ elérhetetlen, az író felfogásának teljessége elbeszélő módszerén belül megnövekedett funkcionális státust szerez. Itt nyilván a regény nagyobb társadalmi funkciója forog kockán és azt a marxista megközelítés (amely ellensége minden féle elidegenítéssel való mentegetőzésnek, bárminő formában jelenjék is meg) az érték legfelső kritériumának tekinti. Ahogy Goethe mondta, az igazi műalkotás összhangban áll a gondolkodás és az érzés emberi egységével, az ember egész természetével; és világfelfogása nemcsak logikai és elvont természetű, hanem, — mint Marx egyszer megjegyezte — „e világ gyakorlati -- szellemi kisajátítására” emelkedik („praktisch-geistigen Aneignung der Welt”).¹⁸

Ezért, amikor a regényíró számára megnehezült, ill. egyszerűen lehetetlenné vált a társadalom egészének átfogó körképét megteremteni, a regényíró maga még eljuthat az olyan ember- és társadalom-szemlélethez, amelyből vagy

¹⁸ KARL MARX und FRIEDRICH ENGELS: Werke, Bd. 13., Berlin, 1961. 633.

elérhető funkcionálisabb teljesség adódik költői felfogása és kifejezése számára. Ha az ember, oly hosszú időn át pusztán tárgya lévén a történelemnek, reméli, hogy egyszer valaha alanya is lehet, nem mondhat le – a regényben – mind az ábrázolás, mind az értékelés normáinak kereséséről, amelyek, a szó legtagabb értelmében, a realizmus normái, egyszerűen azért, mert azok segítik az embert, hogy biztosabb és tudatosabb legyen a társadalomban elfoglalt tényleges helyzetét és cselekedeteinek valóságát illetően. Meglehet, hogy a regényíró számára az elbeszélés látószöge már nem olyan széles (mint Fieldingé vagy Balzacé volt) azért mégis elérheti az integritás egy fokát a mimezis (vagy ábrázolás) és az értékelés (vagy kifejezés) távlati összekapcsolódása útján.

Ha manapság a „nézőpont” többet jelent, mint az első vagy harmadik személyben való beszéltetés módszere, tartalmaznia kell e két alapvető funkció strukturális összefüggését és mindkettő a művészet sajátos „gyakorlati-szellemi” teljesítményének része: az *egyik* (az ábrázoló) a regényt a világnak valódi természetére vonatkoztatja; a *másik* (értékelés) kapcsolatba hozza a szemlélő társadalmi és szubjektív természetével valamint a világról alkotott nézetével, ahogyan az (kritikusan, reménykedően, ironikusan stb.) képzeletében megfogban és átalakul.

Azonban e két alapvető funkció integrációjában a struktúra és a retorika szétválaszthatatlan lesz. Egységük, amely sohasem ellentmondásmentes, tartalmazza a szerző múltbeli és az olvasónak jelenbeli erőfeszítéseit, mindkettő a *lecteur* és *destinataire* értelmében (ahogy Manfred Naumann és mások megkülönböztetik őket). Éppen a kapcsolatok örökké változó folyamatában kell látnia a nézőpont magasabb teljesítményét: segít a világ és énünk kapcsolatának kialakításában és esztétikai közegként működik az ábrázolás és értékelés között, valamint egyesítő-elemként a struktúra-teremtés és a retorika között. Egységük – amely soha nem zárja ki a feszültséget – megteremtésének eszközeként a nézőpontot nem szabad pusztán belső vagy technikai eszköznek vagy stratégiának tekinteni, hanem úgy kell látni, mint a regényíró módszerének lényegét és arra való törekvését, hogy megértse a világot és valósabbá, valóban emberibbé tegye azt.

(Fordította: Sz. Zehery Éva)

Az olasz kritika valamint az irodalom és társadalom közötti kapcsolatok problémája

Croce állandó és határozott ítélete minden olyan kísérletet illetően, amely az irodalmi és művészeti kritika gyakorlatában a társadalmi formákat a magyarázat szükséges terminusának tekintette, kétségtelenül hasznos volt, amennyiben hathatósan hozzájárult a tartalmi és pozitivisták kritika korlátainak leleplezéséhez (ennek talán legszélsőségebb megnyilvánulása a kriminál-antropológia olasz iskolája, pl. Lombroso *Zseni és őrültje* (1864), illetve *Zseni és degeneráltsága* (1889)), és kifinomíthatta volna a kritikának azokat az eszközeit, amelyek alkalmasak az életrajztól, az ideológiától és a kor társadalmi szerkezetétől teljesen függetlennek nyilvánított műalkotás egyediségének a megragadására.¹ Valóban, a tudományos kutatások és a stilisztikai elemzések szerencsés módon tovább éltek az olasz kritikában, és maga Croce szolgáltatott belőlük néhány példát. De éppen az irodalmi mű szociális és szociológiai mozzanata hiányzott a rendszeres, elméleti és módszertani vizsgálódásból, gyakran még az empirikus kutatás területén is –, pedig ez a kutatási irányzat Itálián kívül már jelentős és fontos megállapításokra jutott.

Ezek a problémák egyébként bőséges helyet foglalnak el egy olyan szerzőnél, aki sem szakmája szerint, de még csak szándéka szerint sem volt irodalomkritikus, mivel politikusnak, illetőleg a történelmi materializmus teoretikusának tekintette magát. Antonio Gramsci jegyzetei, melyeket 1926 és 1937 között a börtönben írt – pontosabban 1929 és 1935 között – (kivéve a torinói szakaszban azokat a cikkeket, amelyek tanulmányunk szempontjából kevésbé érdekesek), mint ismeretes, csak a második világháború után kerültek napfényre, amikor a *Börtönfüzeteket* kiadták (1948–1951, a *Leveleket* 1947-ben). Ugyanebben az időszakban széles körben terjedtek el a zsdanovi inspirációjú „szocialista realizmus” tanításai, amelyeket a „Füzetek” háttérbe szorítottak, annak ellenére, hogy olvasásuk ugyanazt a légkört idézte fel. Mindenesetre nehéz pontosan meghatározni azt a hatást, melyet Gramsci gondolatai tettek az olasz kritikára, bár tagadhatatlan, hogy az ötvenes években, a harcok baloldali kritika az összehasonlítás ideális hivatkozási alapjául, szükséges terminusául használhatta, a többé-kevésbé marxista irodalomtörténetírást és kritikát pedig elmélkedésre készítette, az alapok átgondolására (így Sapegno, Petronio, Salinari, Muscetta, de gondoljunk a külföldi irodalmak kutatóira is).

¹ Ez a tétel Croce egész esztétikai és kritikai munkásságán végigvonul, az 1902-es „*Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*”-tól; részleteiben l. még a „*La critica e storiografia artistico-letteraria*” című fejezetet: „*Estetica in noce*” (1928), és már „*La riforma della storia letteraria e artistica*” (1917), legutóbb: „*Nuovi saggi di estetica*” 159–80. továbbá „*La letteratura come espressione della società*”: „*Conversioni critiche*”, III. sorozat, 1932.

Gramsci gondolatvilágát természetesen különbözőképp magyarázzák s ítélik meg, nemcsak az elméleti és politikai tézisek tekintetében, hanem az itt tárgyalt téma: az irodalom szempontjából is; az első pillanatban az új marxista kritika valóságos vázlatának mutatkozik,² mégis, most a nem kevés friss adalék tükrében mintha úgy tűnnék, hogy teljesen túlhaladott, akár a szerzőkről alkotott egyes ítéletei miatt, akár pedig általánosabb elméleti állásfoglalásai következtében. A Gramsciról mint kritikusról folyó vita az első időszakban főleg azt a kérdést tárgyalta, hogy mennyiben függ vagy mennyiben tér el Crocétól (aki – melleleg – szükségképp került bele a vitákba).³ Tisztázódott, hogy Gramsci a „desantisianus” Crocét értékeli át, nem pedig azt a Crocét, aki a szellem körforgásában békésen oldja meg azt, ami De Sanctisnál kínzó probléma: a művészet és élet, illetve tudomány és élet dialektikus feszültségét;⁴ vagy hogy Gramsci talán elfogadta a croce-i koncepcióból az irodalmi mű sajátosságának szilárd vízióját, vagyis a formát, még ha azután ez a forma függ is a történelmileg mindig meghatározott tartalomtól.⁵

Ha jogos is kiemelnünk, hogy a croce-i idealizmustól való elszakadás *A történelmi materializmus és Benedetto Croce* jelzet alatt összegyűjtött jegyzeteiben szerves formát ölt, míg az *Irodalom és nemzeti élet* címmel kiadott jegyzetek számára – előzetes kidolgozások híján – Gramsci „másoktól vett kölcsön terminusokat meg definíciókat”⁶ –, nem kevésbé igaz az is, hogy beállítása, kérdésfeltevéseinek módja, bizonyos szempontokra irányított figyelme (ezekről fogunk beszélni) nem nevezhető határozottan croce-inak.⁷

Az igazi probléma tehát az irodalmi kérdések újfajta felvetésének értékelésében áll, vagyis abban, hogy gazdagítja-e az irodalmi kritikát vagy sem. Sapegno azt állítja, hogy a módszertani elvek nem állnak össze kerek, szisztematikus gondolatrendszerrel, és hogy a kultúra, a szociológia és a politika történetéről van szó, egymástól megkülönböztetendő dolgokról – ahogy Gramsci is hangsúlyozta volna –, az esztétika és a kritika specifikus kutatásáról. Viszont ugyancsak Sapegno, amikor 1952-ben pontosan meghatározta Gramsci Manzoni elleni kemény bírálatának értelmét, azt a következtetést vonta le, hogy annak nyomán a Manzoni-kritika kérdése már tágasabb és ígéretesebb perspektívában volt felvethető, tehát bebizonyította, hogy megőrzi azokat az értékes bírálatokat a kritikai kutatás területén is.⁸

Tagadhatatlan, hogy a „Füzetek” szerzőjének a perspektívája egy szerves, új kultúráért folyó harc perspektívája volt, a politikai és szociális harc tágasabb összefüggésébe ágyazva. De azt is mondhatjuk, hogy különleges tudatossággal

² L. pl. C. SALINARI: „Gramsci le précurseur”, *Lettres françaises*, 1954. aug. 5 – 12.

³ „Levelek a börtönből”: *Quaderni della critica*, III, 8, 1947. 86; „Il materialismo storico e la critica di B. Croce”, uo. 1948. március, 78 – 79; „Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura”, uo. 1949. március, 78 – 79; „Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura”, uo. 1949. március, 95 – 96; „Un gioco che ormai dura troppo”, uo. 1950. november, 23 – 32; „De Sanctis – Gramsci”: *Lo spettatore italiano*, V. 1952. július 7, 294 – 6.

⁴ V. GERRATANA: „De Sanctis – Croce o De Sanctis – Gramsci”. „Appunti per una polemica”, 1952. szept. 3. 497 – 512.

⁵ G. PETRONIO: „Gramsci e la critica letteraria” in: *Studi gramsciani*, Roma, 1958. 223 – 41, és „Gramsci critico” in: *I critici*, Milano, 1969. 3253 – 3277.

⁶ S. PICCONE STELLA: *Questioni di estetica nel pensiero di A. Gramsci*. n: *Il contemporaneo*, 44, 1962. január, 7 – 23.

⁷ B. ANGLIANI: „La critica letteraria in G.” in: *Quaderni di critica marxista*, 3, 1967. 208 – 30.

⁸ N. SAPEGNO: „G. e i problemi della letteratura” in: *G. e la cultura contemporanea*, Roma 1970, I. 265 – 77; „Manzoni fra De Sanctis e G.” in: *Società*, 1952. március, I. 7 – 19.

és világossággal az kerül benne felszínre, és kifejezetten, programként azt fejtegeti mindenekelőtt, aminek eszközszerű kapcsolatait újra meg újra megvizsgálja. Mindenesetre sem De Sanctis, sem Croce esetében nem tagadhatjuk a politikai és kulturális perspektívát — csakhogy az más irányú. Tehát pusztán ezért nem vonható kétségbe Gramsci gondolatvilágának az értéke. Túl kisebb bizonytalanságokon, túl a nehéz munkakörülményeken (elszigeteltség, a szövegekhez való hozzájutás nehézsége, betegség) — mint már többször említettük —, a „Füzetek” újdonságát azzal a korrall szembesítve kell helyesen értékelnünk, amelyben írta őket. A tudományok által elért új szinthez képest az ő megállapításai banálisnak vagy elégteleneknek tűnhetnek föl — és részben azok is —, de nem tagadható megalapozottságuk és értékük a kultúra akkori helyzetében.

Mielőtt erre rámutatnánk, tanácsos előrebocsátanunk, hogy Gramsci az irodalmi alkotás teljes vizsgálata mellett foglalt állást,⁹ visszautasítva a tartalmi, a tisztán ideológiai-politikai értelmezéseket, meg akarván szabadítani az irodalmi tevékenységet a pártos belemagyarázásoktól. A legnagyobb érdeklődésre azok a mozzanatok tarthatnak számot, amelyek az irodalmi alkotásra mint a társadalom kifejezésére vonatkoznak: az értelmiségre, az olvasásra, a népi irodalomra — egyetlen összefonódó problémakörre, amely ténylegesen visszavezethető az irodalomszociológiára, és — ha már többször megjegyeztük,¹⁰ hozzá lehet tenni: hogy ha csak megjegyzések formájában is, az irodalomszociológia különböző létező sémái között, úgy tűnik, ez tartalmazza legbősebben olyan perspektívák és vizsgálatok egész sorát, amelyeket más szerzők nem mindig minősítenek egymást kiegészítőnek és szükségesnek.

Mellőzve az egyes írókra vonatkozó bírálatait, melyekre pedig sok példa van (Pirandello, Dante, Manzoni, Tolsztoj),¹¹ idézzünk néhányat Gramscinak olyan típusú megjegyzéseiből, melyeket feljebb említettünk, anélkül hogy egész gondolatvilágát rekonstruálni akarnók — mindössze példaként említve néhány esetet annak dokumentálására, hogy azok, specifikus kérdéseket illetően, néhány évnyi távolságban is lényegileg változatlanok maradtak.¹²

Még mindig időszerű az így kifejezett probléma:

„Egy meghatározott történelmi-társadalmi momentum sohasem homo-

⁹ A. SERONI mutat rá, hogy a művészetkritika, esztétika, valamint politikai bírálat közötti különbségtevésen felülemelkedve, a kulturális harc fogalma révén eljut egy új „organikus kritikai vizsgálathoz” (l. „Studi gramsciani”, i. m. 259–68.).

¹⁰ N. SAPEGNO: i. m. 1970; G. PETRONIO: i. m., 1969. azt a szociológiai vizsgálatot, amely maguknak az irodalmi karaktereknek az okait akarja keresni, szűkebb értelemben tekinti, s nem csupán egy esztétikai analízis propedeutikájaként; A. GURDUCI mindenek fölött egy demokratikusabb és hathatósabb kulturális cserének a távlatait hangsúlyozza, amelyet Gramsci szociológiai-történelmi kutatása tár fel (l. „A proposito di estetica in G.” in: „La città futura”. Milano, 1959. 369–89); az irodalomszociológusról kultúra-szervező és harcos kritikus értelemben G. SCALIA beszél, de még crocei fogalomkörben, a művészetelmélet síkján: „Metodologia e sociologia della letteratura in G.” uo., 329–68; ez a tanulmány vizsgálja Gramscit a legtökéletesebben e perspektívában.

¹¹ Az olasz szerzőkre vonatkozólag l. N. STIPCEVIC kiegyensúlyozott tanulmányát: „G. e i problemi letterari” Milano, 1968.

¹² A „Füzetek” idézett kiadása azt a szempontot követte, hogy témák szerint csoportosította a jegyzeteket, ahogy részben már Gramsci is megtette, amikor egy későbbi időpontban újra írta jegyzeteinek egy részét. A harminchárom füzetben tehát (négy puszta fordítást tartalmaz és tizenkettő nem teljes az 1933–35-ös időszakból) háromfajta szöveg van, melyeket a leendő kritikai kiadás jelenlegi gondozói így különböztetnek meg egymástól: „A”: első fogalmazású, törölt, de olvasható szövegek, melyeket más füzetekben újraírt; „B”: egyetlen fogalmazásban megmaradt, nem újraírt s nem törölt szövegek; „C”: újrafogalmazott szövegek, az „A” szövegek átdolgozott másolatai.

gén, ellenkezőleg, ellentmondásokban igen gazdag. Azáltal nyer »személyes arculatot« és válik a fejlődés meghatározott »momentumává«, hogy benne az élet egy bizonyos alapvető tevékenysége fölébe kerekedik a többinek, történelmi »kicsúcsosodássá« lesz: ez azonban egy bizonyos fajta hierarchiát, ellentétességet, harcot jelent. Ezt az adott momentumot kellene ábrázolnia, ezt a történelmi »kicsúcsosodást« annak, aki az említett uralkodó tevékenységet ábrázolja; de hogyan ítéljük meg azt, aki a többi tevékenységet, a többi elemet ábrázolja? Vajon nem »reprezentatívak« ezek is? És vajon nem ábrázolja a »történelmi momentumot« az is, aki a benne »rejlő reakció« és anakronisztikus elemeket fejezi ki? Vagy csak azt kell reprezentatívnak tekinteni, aki az összes ellentétes és harcban álló erőket és elemeket kifejezi, azaz aki a történelmi-társadalmi egész minden ellentmondását ábrázolja?» (*Letteratura e vita nazionale* = LVN, 6: „Füzetek” = F. VI, 5 — 1934. Sallay Géza fordítása. Nincs meg a F.-ben: XIII, 46 — 1930 – 32).

Fontos útmutatást tartalmaz, bár nincs eléggé kifejtve,¹³ az alábbi részlet, mely rámutat az irodalmi kifejezés és a társadalmi réteg közötti kapcsolatra:¹⁴

„Ám a műalkotás egy meghatározott kulturális és érzelmi világon kívül más »történelmi« elemeket is tartalmaz: ilyen pl. a nyelv, nemcsak mint pusztán verbális kifejezés, amelyet a grammatika adott időben és helyen lefényképezhet, hanem mind a képek és kifejezésmódok együttese, amelyek nem tartoznak a grammatika körébe. (...) Az »irodalmi« nyelvezet szorosan kötődik a nemzeti tömegek életéhez, nagyon lassan és csak molekulárisan fejlődik ha mondhatjuk is, hogy minden társadalmi csoportnak megvan a maga »nyelve«, mégis meg kell jegyeznünk, hogy (ritka kivételektől eltekintve) a népnyelv és a művelt osztályok nyelve között állandó kapcsolat és állandó csere van. (...) Mindez arra mutat, hogy valójában a tisztán esztétikai »ízlés«, amelyet mint a szellem tevékenységét és formáját, ha lehet is elsődlegesnek nevezni, gyakorlatilag, vagyis kronológiai értelemben nem az.” (LVN, 23–4, F. VIII, 23 verso — 24 verso, 1930–32, „B” szöveg; Sallay Géza fordítása).

A tartalom-forma viszonyának korrekt megfogalmazása:

„Amikor azt mondjuk, hogy a tartalom megelőzi a formát, az egyszerűen csak azt jelenti, hogy a kidolgozás során az egymást követő kísérleteket a tartalom névvel jelöljük. Az első tartalom, amely nem bizonyult kielégítőnek, egyben forma is volt, és valójában, amikor megvalósult a kielégítő »forma«, maga a tartalom is megváltozott.” (LVN, p. 61, F. I, 37, 1932–33, „B” szöveg; Sallay Géza fordítása.)

Az »eredeti« fogalmának meghatározásában közel áll más szerzők »tipikus« fogalmához:

„Az individuum történetileg akkor eredeti, amikor az erő és élet maximumával ajándékozza meg a »társulást«, s enélkül csak »idióta« lenne (e szó etimológiai értelmében — ti. »magánember« —, amely viszont nem áll távol elterjedt, köznapi jelentésétől).” (LVN, p. 26: F. 29 verzó, 1932–33, „B” szöveg.)

¹³ Mint B. ANGLIANI megjegyzi, „La critica letteraria in G.” id. h., ahol hangsúlyozza, hogy Gramsci hiányos ismeretekkel rendelkezett kutatásainak szociológiai perspektíváját illetően. Továbbá Angliani pontos különbséget tesz — ebben egyet is értünk vele — az irodalomkritika és a kultúra szociológiai perspektívája között; az előbbiben Gramsci egyes ítéleteit és módszereit már teljesen meghaladták.

¹⁴ Gramsci nyelv-fogalmáról l. L. ROSIELLO: „Problemi linguistici negli scritti di G.”, in: „G. e la cultura contemporanea”, i. m. II, 347–67 (a nyelv mint kulturális-szociális kifejezés, melynek fő funkciója a közlés, kifejező jelek szisztematikus organizációja révén).

A következő szakasz már bevezet a népszerűsítés fontos témájába:

„Az »irodalmi« ítélet néhány kritériuma. Egy mű értékes lehet: 1. mert olyan felfedezést tartalmaz, amely egy meghatározott tudományos tevékenység haladását szolgálja. De nemcsak az abszolút »originalitás« az érték. Valójában megtörténhet: 2. hogy már ismert tényeket és érveket a megelőzőknél megfelelőbb és bizonyítóbb erejű rendszer, összefüggés és kritérium alapján válogatnak ki és rendeznek. Egy tudományos műnek maga a struktúrája is (beosztása, rendje) lehet »originális«, a már ismert tények és érvek is vezethettek bár alárendelt, de mindenesetre lényeges »új« meggondolásokra.

Az »irodalmi« ítéletnek nyilvánvalóan tekintetbe kell vennie azokat a célokat, amelyeket egy mű maga elé tűz: alkotásbeli, tudományos, újjárendezési, meghatározott intellektuális és kulturális színvonalon álló, meghatározott kultúrkörökben ismert tények és érvek ismeretterjesztés céljából való feldolgozása stb. Van azonban az ismeretterjesztésnek egy olyan technikája, amelyet esetről esetre ki kell dolgozni és újra kell alkalmazni: az ismeretterjesztés kimondottan gyakorlati jellegű tett, amelyben mindig meg kell vizsgálni az eszközöknek a célhoz mért megfelelőségét, azaz éppenséggel az alkalmazott technikát. Ám az »originális« tény és érvelés, vagyis a tények (fogalmak, gondolatátvitások) és argumentumok »originalitásának« vizsgálata és megítélése nagyon nehéz és bonyolult, s a legszélesebb körű történeti ismereteket követeli meg.” (LVN, 31—2, F. XIII, 66 66b, 1930 32, megismételve F. VI, 9 10, 1934. Sallay Géza fordítása.)

Mint hangsúlyoztuk, Gramsci az irodalmi mű kommunikációjának és élvezésének a mozzanataira fordítja a figyelmét, motivációit keresve (a menekülési kényszertől a világgal való kiegyezésig vagy legalább is a róla való vízióig, a nyelvezettől a kiadói szervezetig) egy olyan skálán belül, mely ha egyszerű nyomokban is világosan megmutatja ennek az olvasó-szociológiai programnak az összefüggését és kiterjedését. Többek között fölteszi a kérdést, hogy az úgynevezett „érdekes” nem lehet-e magától az esztétikai mozzanattól idegen; hogy milyen szorosan kapcsolódik az „érdekes”-hez a technika, és mechanikussá, külsődlegessé, a kulturális ipar termékévé válva, hogyan teremti meg a kommersz irodalmat — ez semmiképp nem elhanyagolandó szempont, „mert egy kommersz irodalmi mű sikere utal arra (és gyakran egyedüli utaló mozzanat), hogy milyen is a »kor filozófiája«, vagyis hogy a néma sokaságban milyen érzésállapotok és világszemléletek dominálnak.” (LVN, 86 7, F. IX, 27, 1930 32, „B” szöveg, Sallay Géza fordítása.)

Nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy az irodalmi jelenségek megértésében mennyire fontosak még a jelentéktelen statisztikai adatok is: „A Casa Sonzogno kiadói tevékenységének időszakában végzett összehasonlítás eléggé megközelítő képet adna az átlagközönség ízlésében bekövetkezett változásokról; nehéz a kutatás, mert a Sonzogno nem közli a megjelenési évet és gyakran nem számozza az utánnyomásokat, de a katalógusok kritikai vizsgálata némi eredményre vezetne. Már az ötven évvel ezelőtti (amikor a „Század” a virágkorát élte) és a mai katalógusok összehasonlítása érdekes lenne: az egész könnyes-szentimentális regényirodalomnak feledésbe kellett merülnie, kivéve a műfaj néhány »remekművét«, melynek még ellen kellett állnia (mint Richebourg-tól *A malom fűlemlése*); másfelől, ez nem jelenti azt, hogy ilyen könyveket ne olvasnának bizonyos néprétegek a vidéken, ahol az »elfogultaknak« még »tetszik« Paul de Kock, és ahol szenvedélyesen vitáznak *A nyomorultak* filozófiájáról. Így érdekes lenne nyomon követni a folytatásos regények meg-

jelenését egészen a spekulációs regényekig, melyek sok-sok lírába kerülnek és díjhoz vannak kötve.” (LVN, 127–8, F. XVII, 27–8, 1934–35, megismételve F. XX, 56 verzőjában, 1930.)

Jelentős teret szentel Gramsci a tárcaregénynek, a népi irodalomnak, a detektívregénynek is, de lehetetlen itt bemutatni e számos passzust. Szemben másoknak azzal a magyarázatával, hogy a tárcaregény illúzióéhségből születik, fölvetődik a kérdés: milyen különleges illúziót nyújt az a népnek (LVN, 120, F. IV, 13, 19, „B” szöveg); azzal a hipotézissel, hogy a tömegízlésből születik s nem a szerzőkéből, Gramsci nincs kibékülve: „Az, hogy a »kommersz« és a közönség meghatározott »ízlése« egymásra talál, annyira igaz, hogy a 48 körül írt tárcáknak meghatározott politikai-szociális irányzatuk volt, és hogy még ma is keresettek és olvasottak olyan közönség körében, amely még mindig 48-as érzelmű.” (ugyanott): „az ilyen regények élvezete talán nem más, mint nyitott szemű álmodozás, ez pedig egy társadalmi kisebbségi komplexus velejárója” (LVN 121, F. VIII. 56, 1930–32. „B” szöveg).

Megkísérli körülhatárolni a népregény különböző típusait:

„A népregény-típusok bizonyos változatosságát figyelhetjük meg, és megjegyzendő, hogy bár egyidejűleg valamennyi típus elterjedt és népszerűségnek örvend, valamelyikük mégis felülkerekedik a többin, mégpedig nem is akárhogyan. Ebből rá lehet tapintani az alapvető ízlések változására ugyanúgy, mint ahogyan a különféle típusok egyidejű népszerűségéből bizonyítani lehet, hogy a népben különböző kulturális rétegek vannak, s rétegenként más és más érzelmi összefüggések, más és más népi hősminták az uralkodók. Ezeknek a típusoknak a katalógusba vétele, kisebb vagy nagyobb népszerűségük történelmi meghatározása, nem kis jelentőségű a jelen tanulmány szempontjából: 1. Victor Hugo, Eugène Sue-típus (*A nyomorultak, Párizs rejtelmiei*) hangsúlyozottan ideológiai-politikai jellegű, a negyvennyolcas ideológiákhoz kapcsolódó demokratikus tendenciával; 2. szorosabb értelemben véve nem politikai, hanem érzelmes típus, amelyben azonban valami olyasmi fejeződik ki, amit »érzelmi demokráciának« lehetne nevezni (Richebourg, Decourcelle stb.); 3. az a típus, amelyben látszólag a tiszta cselekménybonyolítás dominál, de amelynek konzervatív-reakciós ideológiai tartalma van (Montépin); 4. az A. Dumas és a Ponson du Terrail-féle történelmi regény, amelynek a történelmi jellegén felül, igaz, hogy kevésbé hangsúlyozottan, de ideológiai-politikai jellege is van: Ponson du Terrail konzervatív-reakciós, az arisztokraták s hű szolgálók felmagasztalása egészen más jellegű, mint A. Dumas történelmi ábrázolásai, akinél ugyan nem találunk hangsúlyozott demokratikus-politikai tendenciákat, csupán bizonyos általános és »passzív« demokratikus érzelmeket, s így közel áll az úgynevezett »érzelmes« típushoz. 5. a detektívregény a maga kettős arculatával (Lecocq, Rocambole, Sherlock Holmes, Arsène Lupin); 6. a titokzatos regény szellemek, titokzatos kastélyok stb.: Anne Radcliffe stb.); 7. a tudományos kalandregény vagy földrajzi regény, amely lehet tendenciózus vagy egyszerűen cselekményes (J. Verne, Boussenard).” (LVN, 110–1, F. XVII, 22–23: 1934–35, megismétlődik: F. XX, 45–6, 1930).

Az elterjedés problémáit, ama komplex és dialektikus kérdésfeltevés szerint, melyre utaltunk, mindig annak a világlátásnak a vonatkozásában nézi, melyet a szövegek fejeznek ki:

„(. . .) a könyvnek bensőséges módon népi-nemzetinek kell lennie ahhoz, hogy eljusson a néphez, és nem csupán »materiálisan«, pulton és rikkancsok révén stb.” (LVN, 99, F. VI, 59, 1934, megismételve F. XX, 55, 1930.)

Minthogy e kifejezés már többször visszatért, szükséges immár megvilágítanunk a népi-nemzeti fogalmát, s talán ajánlatos idéznünk egy hosszabb részt; ez megmutatja, hogy Gramscinál hogyan ötvöződik egybe az irodalomtörténet az értelmiség történetével, amelynek a kultúrával kapcsolatos korporatív felfogását bírálja, s hogy ebben a történetben hogyan teremti polgárjogot az úgynevezett „irodalom alatti irodalom”, valamint az elterjedés és élvezet kutatása számára:¹⁵

„(. . .) különböző problémák: az egyik az, hogy az úgynevezett művészi irodalom nem terjed a nép között. a másik az, hogy a »népi« irodalom Itáliában nem létezik, amiért is az újságok »kénytelenek« külföldről ellátni magukat. Persze elméletileg nincs akadálya annak, hogy létezhesen művészi népi irodalom, ennek legkézenfekvőbb példáját szolgáltatja a nagy orosz regényírók »népszerű« sorsa, napjainkban is; a valóságban azonban nem létezik sem a művészi irodalom népszerűsége, sem hazai termésű »népi« irodalom, minthogy nincs világnézeti azonosság írók és »nép« között; vagyis a nép érzelmeit nem élik át a sajátjukként az írók, és az íróknak nincs »nemzetnevelő« szerepük, azaz nem csináltak s nem csinálnak maguknak problémát abból, hogy feldolgozzák a nép érzelmeit, miután átérték s magukévá tették azokat. (. . .)

Mit jelent az a tény, hogy az olasz nép előszeretettel olvassa a külföldi írókat? Azt jelenti, hogy aláveti magát a külföldi értelmiség intellektuális és morális hegemoniájának, hogy erősebbnek érzi a külföldi értelmiséghez, mint a »hazaihoz« fűző kötelekeit, azaz hogy idehaza nem létezik egy intellektuális és morális nemzeti tömb, sem hierarchikus, még kevésbé egyenlőségi. Az értelmiség nem a népből származik, még ha egyes tagjai véletlenül népi eredetűek is, nem érzik hozzákötöttségüket (nem beszélve a retorikáról), nem ismerik és nem érzik szükségleteit, törekvéseit, általános érzéseit, hanem a néptől elszigetelődött, levegőben lógó, kaszt-szerű valami — nem pedig ugyanannak a népnek szervesen funkcionáló része. (. . .)

A »laikusok« rosszul teljesítették történelmi feladatukat a nép-nemzet szellemiségének és morális tudatának nevelése és kimunkálása terén, képtelenek voltak kielégíteni a nép intellektuális igényeit, éppen mivel nem képviseltek laikus kultúrát, mivel képtelenek voltak kialakítani modern »humanizmust«, mely képes eljutni a legdurvább és legműveletlenebb rétegekig — ami nemzeti szempontból szükséges lett volna —, mivel egy ósdi, szálnalmas, absztrakt, nagyon individualisztikus vagy kaszt-szerű világgal kötelezték el magukat. A francia népies irodalom viszont, mely Itáliában a legelterjedtebb, kisebb-nagyobb mértékben és többé vagy kevésbé rokonszenves módon ezt a modern humanizmust képviseli, ezt a laicizmust a maga korszerű módján: ezt képviselte Guerrazzi, Mastriani és sok más hazai népi író. De ha a laikusok célt tévesztettek, a katolikusoknak sem volt több sikerük. (. . .)” (LVN, 103—107, F. XVII, 14—20, 1934—35, megismétlődik F. XX, 35—37. 1930).

¹⁵ Az alsóbb osztályok folklórjáról és kultúrájából l. most a „G. e la cultura contemporanea” idézett legutóbbi kötetét (Roma, 1970), A. CIRESE: „Concezioni del mondo. filosofia spontanea, folklore”, 299—326. L. M. LOMBARDI SARTIANT: „G. e il folklore: dal pittoresco alla contestazione”. A Gramsci népi-nemzeti fogalmára vonatkozó vitára l. V. PETRONIO id. cikkét: „G. critico”, mely kiemeli benne az osztályok jelentését; A. ASOR ROSA fenntartásait: „Scrittori e popolo”, aki rámutat arra az okos mérsékletre, mely arra irányul, hogy a kultúrpolitikát egy, az európai és forradalmi avantgardok visszautasítása miatt elmaradott vonalra korlátozza; C. CASES meghatározását: „G. e la cultura contemporanea”, 291—5, a gramsci-i jelentések, de legalább is a jelzett szituációk érvényességéről.

E rövid vázlat nem törekszik arra, hogy kimerítő képet nyújtson Gramsci-nak az irodalomra vonatkozó gondolatvilágáról, de talán elégséges lehet annak bemutatására, hogy például még az összehasonlító irodalomtudomány területén is (amely a croce-i esztétika sémájában szinte törvénytelennek számít) irányt szab a munkának, az egyedül lehetséges irányzat, mely természetesen csiszolásra és fejlesztésre szorul. Csakis a szövegek összehasonlításának irányzata és a feszülő társadalmi erővonalak együttese képes kulcsot adni a legkiválóbbak irodalmi értelmezéséhez; egy olyan irányzat, amely magában foglalja a kutatások széles skáláját, amelyet manapság irodalomszociológiának szokás nevezni, és amelyeket Gramsci mind szem előtt tartott, még ha igen kezdetleges vázlat formájában is: a szerzők világnézetének és a társadalmi szerkezetnek a viszonyától kezdve az értelmiségi csoportok közvetítéséig,¹⁶ a kiadói terjesztésig stb.

Ha a költészet technikai-szemantikus vizsgálata hiányosnak tűnik is jegyzeteiben, szeretnénk emlékeztetni arra, hogy éppen Galvano Della Volpe, az esztétika területén Itália legtekintélyesebb marxista filozófusa, fölállítván „a műalkotás differenciális tudományos, technikai-szemantikus, nem pedig metafizikus karakteréről” való hipotézisét (a szervesség és a szemantikus magábanvalóság karaktere különböztetné meg a költői előadást a nem költőtől vagy a szemantikailag szervesetlen, műfajilag tudományostól), szívesen elismerte Gramsci érdemét, hogy megoldáshoz segítette a művészet problémájának legalább az egyik aspektusát, tudniillik a társadalommal és a történelemmel való kapcsolatát, intellektuális karaktere útján és a struktúra fogalma révén (melyet egyik passzusában Gramsci úgy definiál, mint „a művészien ábrázolt érzelmű tömegek logikai és történelmi-aktuális összefüggését”).¹⁷

(Fordította: Boronkai Iván)

¹⁶ Az értelmiségről, alakulásában és autonóm csoportként való funkciójában, a császári Rómától az 1500–1700-as évek kozmopolitizmusáig, a Risorgimentóban és a kortársi társadalomban való szerepéig, l. a többi „Börtönfüzet-et”, és különösen „Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura 1949.

¹⁷ LVN, 7, F. XIII, 46–7, 1930–32, megismételve később F. VI, 4–9, 1934. G. DELLA VOLPE: „Studi gramsciani”, Roma, 1958. 543–8. A „struktúra” kifejezés különböző jelentéseiről Gramscinál l. B. A. ANGLIANI: „La revisione gramsciana del Croce e il concetto di 'struttura' nelle note sul canto decimo dell'Inferno”.

A nyugati hagyományok és a szociális utópiák az orosz irodalomban

A XIX. századi Oroszországban, amely a fejlődés kezdetén állt a polgári forradalmakhoz képest, a nyugat-európai utópista szocializmus eszméi tagadhatatlanul elsőrendű szerepet játszottak a jövő szocialista eszményének keresésében. Az „orosz szocializmus” történetének a legkevésbé tanulmányozott szakasza az, amelyben megindult a „nép közé járás” hatalmas mozgalma (1873 - 1875). Résztvevői azt tűzték ki célul maguk elé, hogy az etikus-szociális utópiákat magának a népnek a tulajdonává tegyék.

1874-ben a „nép közé járás” hősies küldetéseit végrehajtó forradalmi narodnyikok, ahogy V. I. Lenin mondotta a hetvenes évek forradalmáiról, segítséget nyújtottak – közvetlenül vagy közvetve – „az orosz nép soron következő forradalmi neveléséhez”.

A parasztok és gyári munkások „forradalmi nevelésének” egyik alapvető formája a múlt század 70-es éveiben a szóbeli propaganda és a „népkönyv” volt, amelynek megvan a maga hosszú története.

A fiatal Engels Gutzkov *Telegraph*-jában megjelent *Német népkönyvek* c. cikkében rámutatott a „népkönyvek” különböző fajtáira, tartalmi sokféleségére. Korántsem minden „népkönyv” állta ki a történelmi próbát. Az, ami a középkorban költőinek és tartalmasnak tűnt, az új körülmények között konzervatív váá archaikussá vált. A „népkönyvek” segítségével igazolni lehetett a babonákat, alátámasztani a nép vallásos hitét vagy pedig leleplezni a patriarkális szokások és hitvilág maradiságát, nevelni lehetett a népet a szabadságszeretet és felvilágosodás szellemében. Engels örömmel üdvözölte azokat a könyveket, amelyek segítenek a népnek „saját erejét, jogát, saját szabadságát felismerni, bátorságát, hazaszeretetét felébreszteni.”

A szociális népi utópiák, noha sokat merítettek mind a nyugat-európai utópista szocialisták eszméiből, mind a népi szájhagyományból (mondák, mesék, legendák, paraszti történetek), vitába szálltak az „Ígéret földjének”, a másik királyságnak paraszti ábrázolásával, a „jóságos cár”-ban való hittel és a nyugat-európai gondolkodók utópiáival, amelyekben az ún. „lelki élet” eltakarta a nemzet életének gazdasági problémáit.

A propagandairódalom egyik alapvető feladatául tűzte ki, hogy a parasztok cárhoz fűzött illúzióit lerombolja, bebizonyítsa, hogy a cár mindig a földesurak oldalán áll és azok feltétlen támogatója, nem szabad tőle segítséget várni. Ezért volt szükséges kitartóan megmagyarázni a parasztnak az 1861. évi jobbágyreform felemás jellegét, megrajzolni a nép elnyomott helyzetét és megragadni a hallgatók fantáziáját a szocialista jövőről szóló elbeszélésekkel. A propagandairódalom megőrzi a proklamációk forradalmi gondolatát s átítatja vele a társadalmi szociális témákat, történelmi legendákat. A

kiáltványt, mintha ellepnék az elbeszélő moívum, az eleven anyag, a mesés elbeszélések és bilinák. A kiáltvány elveszti a maga műfaji önállóságát, az egyes proklamációs elemek és a jellegzetes frazeológia helyet kapnak a propaganda-költészetben és prózában mint a politikai hatást fokozó szimbólumok és jelszavak. Létezik egy mélyebb eszmei átöröklés is a forradalmi narodnyikok propagandairódalma és Csernisevskij, Selgunov kiáltványai között. Mindkét esetben nagy súlyt helyeznek a társadalmi nevelésre, a parasztnak forradalmi felvilágosítására, a tanácsadásra. Innen a baráti rábeszélő, tanító hangvétel is. A parasztnak mindenekelőtt fel kellett egyenesednie, leráznia magáról a cári illúziók terhét, összefogni erejét, megtanulni együttesen cselekedni, meggyőződni annak az új rendnek előnyeiről, amelyet a forradalmi narodnyikok ígértek a parasztnak.

Magának a paraszti pszichológiának átalakítására, a népből való „új emberek” formálására szánt propaganda megfelelő irodalmi témákat, eszmei és művészi szerkezetet követelt. Szükség volt egy, a paraszti élet tényein, a történelmi és a korabeli eseményeken alapuló, a népi magyarázatokat, folklór-hagyományokat is figyelembe vevő „Mit tegyünk?”-féle „paraszt”-regény megalkotására. Bár ilyen „paraszt”-regényt nem írtak, de a propaganda-irodalom műfaji és elbeszélő lehetőségeiben sok, Csernisevskij nevezetes regényében felvetett probléma jutott kifejezésre és nyert megoldást. Ha egy könyvbe egyesítenénk a népmeséket, hőskölteményeket (bilinákat), dalokat és elbeszéléseket, eredményképpen a paraszti Oroszországnak átgondolt és összeforrt agitációs krónikáját kapnánk, Pugacsovtól és Razintól kezdve a falu jelenlegi állapotáig. Ebben a krónikában helyet kapnak a kiemelkedő paraszt hősök életrajzai, a népi forradalom eszméi és az utópisztikus álmok a szocialista jövőről. Bármilyen formához is folyamodtak a propagandisták, legyen az a történelmi múltba fordulás vagy az igazságot és boldogságot kereső utazgatások a paraszttal együtt falvakon át, a propagandamesék és elbeszélések zárójeleneteibe feltétlen befoglalták egy földesúr és cár nélküli, szabad parasztirodalom szocialista allegóriáját. Idézzük fel az alapkövetelményeket, melyeket a forradalmi narodnyikok az irodalmi propagandával szemben támasztanak: 1. felhasználni a legális, a parasztnak és munkások számára is érthető nyelven írott alkotásokat, amelyek ürügyet adhatnak politikai beszédek tartására, és 2. tiltott könyveket, történelmi és társadalmi elbeszéléseket alkotni és terjeszteni a nép körében, amelyek felébresztik benne a „függetlenség” szellemét, leleplezik a cárt, a nemesség, a kereskedőréteget, a népnézés és a klerikális népbetűítés kéz kezét mos kapcsolatát. Pontosan e fő irányelvek alapján alakult ki a propagandairódalom.

Az orosz szocialistáknak a nép számára írott irodalmában az utópista szocializmus eszméi a nemzeti felszabadítási mozgalom tapasztalatához és a parasztforradalom reményéhez csatlakoztak. A népviseletbe öltöztetett, stilizált tartalommal és formával, a bilinákból és mesékből merített motívumokkal feldíszított népi utópista álmok a parasztnak a földtulajdon és a szabadság iránti állandó törekvéseit tükrözték. Ezek nem voltak alaptalanok, akárcsak Nyugaton és a „józan ész” magvait tartalmazták.

A kinyomtatott és a kézíratos munkák közül, amelyeket a múlt század hetvenes éveinek orosz forradalmi populistái terjesztettek a nép között, a Grande Sociéte de Propagande (a Csajkov-kör) kiadásában megjelent illegális brosúra, az *Egy francia paraszt története* hatalmas népszerűségnek örvendett. Erckmann-Chatriannak a XVIII. századi francia forradalom eseményeivel

foglalkozó híres regénye, az *Egy paraszt története* elősegítette a felszabadítás harcának ügyét Oroszországban, még a főhős is orosz nevet kapott (Michel Bastien helyett Mihail Vaszjanov lett a neve). A könyv címe alatt megindító ajánlás szerepelt: „Ezt a könyvet egy francia paraszt írta az orosz parasztok iránti szeretete jeléül”.

Hasonlóképpen érdekes megjegyezni, hogy az *Egy paraszt történetének* egyik leglelkesebb csodálója egy egyszerű tveri paraszt volt, Grigorij Krilov, aki a szent pétervári populista kör politikai iskolájában nevelkedett. Krilov Chauvelnek, a francia regény hősének példájától indítva, egy zsák könyvvel a hátán bejárta a kisvárosokat és a falvakat, hogy a parasztoknak propaganda-könyveket olvasson fel. (*Egy francia paraszt története, Mese a négy fivérrel, Emilian Pugacsov* stb.) 1875-ben letartóztatták, és nemsokára meghalt a tveri fogházban. Ilyen volt az orosz propagandista és népszónok orosz Chauvel.

A hivatalosan engedélyezett irodalomban a forradalmi eszméket terjesztetni és a jövő társadalmi rendszeréről beszélni csak óvatosan lehetett, állandóan ügyelve a cenzúrára, sajátos virágnyelvet kitalálva. Egészen természetes, hogy fokozatosan kezd vezető szerepet betölteni a speciálisan propagandacélokra alkotott titkos irodalom. A legálisról a földalatti irodalomra való átmenetet P. Kropotkin így magyarázza: „Hamarosan elégtelennek találtuk a legális irodalmat, amelyben a szigorú cenzúra mindenféle célzást a szocializmusra megtiltott, és külföldön saját nyomdát állítottunk fel. Természetesen külön fejezetet kellett összeállítani a munkások és parasztok számára, így aztán „az irodalmi bizottságban”, amelynek tagja voltam, mindig sok munka akadt. Szergej (Kravcsinszkij—V. B. szerk.) írt néhány ilyen füzetet, többek közt a *Nagypénteki beszédet* Lammennais szellemében, a másikban *A bölcs Naumovnában* meseformában ismertette a szocialista tanítást. Mindkét füzet nagy sikert aratott.”

A szándék, hogy a füzeteket „propagandaszellemben” állítsák össze a propagandista írókat arra kötelezte, hogy komolyan bánjanak az ábrázoló eszközökkel, alaposan gondolják át a propaganda-elgondolásoknak megfelelő stílust, sajátítsák el a népnyelvet, ne takarják el bonyolult hasonlatokkal és rejtjelekkel a szocialista eszméket. A nép között folytatott propaganda megkövetelte a fennálló rendszer éles leleplezését, a forradalmi oktatást. Ez nem azt jelenti, hogy a titkos próza és költészet nem használ hasonlatokat, allegóriákat. A forradalmi narodnyikok propagandairodalmának jelentős része ún. „rjazsenaja” irodalom, amely folklór jellegű stilizációra, az utópista szocialista eszmék egyszerű népi köntösbe való öltöztetésére épült.

Azok a művek, amelyekben az egykorú valóság és az utópisztikus jövő eseményei népmesék, dalok vagy bilinák köntösében léptek fel, inkább eljutottak a parasztok tudatáig. Figyelmet érdemel maga a kísérlet, hogy a propagandairodalmat alkalmazzák a folklór esztétikájához. Különös népszerűségnek örvendtek a „Jegor nagyapó” stílusú elbeszélések, amelyekről lehántották a felesleges fantasztikumot és allegorizálást. De azok a művek is tartósan összekapcsolódtak a nép vágyaival és a forradalmi narodnyikok elgondolásával, amelyekben a mesés forma volt az uralkodó. A propagandairodalomban nagyon elterjedtek a mesealakok, különösen az igazságkeresőkről, egy „más világba” utazásról szóló mese. A hagyományos mesés utazások helyébe politikai (govorunok) „szónokok” utazása (*Mese a négy fivérrel*), a fennálló (jobbágy és burzsoá) valóság leleplezése, a „jó cár”-ba vetett hit szétrombolása az utópista szocialista jövő leírása lép. A hasonló átdolgozások rejtett célja

a forradalmi szuggesztíó, a patriarkális kötöttség és a paraszti politikai öntudat tepsedtségének szétrobbantása.

A szocialista eszmények (a jövő modellje) a forradalmi narodnyikoknál a falusi obscsinán épülnek, és a lehetséges átalakításukba vetett hiten alapszanak. Az obscsina az önkényuralom bukása után — ahogyan Gercen és Csernisevskij s őket követően a forradalmi narodnyikok is feltételezték —, át fog alakulni szabad dolgozó földművelők szövetségévé, ahol ismeretlen az elnyomás és a kényszer. Az orosz utópista szocialisták nem akartak visszatérni a patriarkális múlthoz, remélték, hogy a parasztforradalom után a parasztok világszemléletében is döntő szocialista jellegű változások mennek majd végbe. Természetesen ez utópia volt, hiszen annak az időnek Oroszországa már a kapitalista fejlődés útjára lépett, és már létrejött a proletariátus, az egyetlen végig forradalmi osztály, amely a parasztoakat képes a történelem útjára kivezetni. A narodnyik propaganda irodalmában tükröződő paraszti, utópista szocialista elmélet objektíve fellázította a patriarkális jelleget, aláásta a megszokotthoz való ragaszkodást, a maradiságot, amelyet a jobbágyrendszer oltott a parasztoakba. V. I. Lenin a narodnyik utópiáról így írt: „A narodnyikok alkotó elképzelései — utópiák. De elképzeléseikben a középkorhoz viszonyítva van romboló elem is. Ez az elem pedig semmiképpen nem utópia. Ez — maga az élő valóság.” Ezt el lehet mondani azokról, a narodnyik utópiákról is, amelyek mesés utazások és álomlátások formájába öntöttek. A cselekmény bennük nem hetedhéttoszágon túl játszódik, hanem a falu határában, otthon maguknál, ahol nincsenek „hazug-manifesztumok” és „szabadító-cár”. A propagandairodalom nem veti el a népi magyarázatokat az „ígéret földjéről”, de sajátos társadalmi nyomatékkal egészíti ki azokat, s ahhoz a földhöz hozza közel, amelyet már nem kell a parasztnak elhagynia.

Nagyon fontos nyomon követni a kölcsönös kapcsolatot a folklórban kifejezésre jutott népies-utópista eszmék és a politikai értekezésekben, utópiaregényekben levő szocialista tanok között. Mellesleg megjegyezve, maga a „tudományos utópizmus” terminus technicus nézetünk szerint nem szerencsés. Helyesebb folklorisztikus utópiákról és utópista szocializmusról beszélni. A „tudományos utópizmus” már mintha megsejtené a fejlődést az utópiától a tudományig, s mindenféle utópista szocializmusnak előre kiadja az érettségi bizonyítványt. Kétségkívül nagyon érdekes végigkísérni az utópista szocializmus különböző változatainak érintkezéseit és eltéréseit a népies utópiáktól, különösen a XIX. századi Oroszországban, ahol az utópista szocializmus eszméinek sajátos társadalmi tartalma van, s összefonódtak a parasztforradalom elméletével és a demokratikus felszabadító mozgalom gyakorlatával.

(Fordította: Molnár Éva)

Irodalmi szabadság és társadalmi feszültségek az Ancien Régime irodalmában

Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának 1963. augusztus 23-án kelt döntése, amely engedélyt ad a *Memoirs of a Woman of Pleasure*, hősnője után közismertebb nevén a Fanny Hill szabad forgalmának, valójában visszahelyezte az irodalomtörténetbe a titkos irodalomnak ezt a fontos, kétségbevonhatatlanul klasszikus művét. Lehetővé tette azt is, hogy olyan új perspektívából közelítsük meg, amely elismeri nemcsak irodalmi varázsát, hanem történelmi és társadalmi jelentőségét is, és a mű különleges esetén túl a felvetett műfaj egyes kevésbé ismert jelentéseit.

Indoklásában Arthur Klein bíró maga hangsúlyozta a könyv magas irodalmi értékét; megjegyezte, hogy ez a merész regény gyakorlatilag a legkisebb mértékben sem tartalmaz obscén szavakat, és észrevételezte, hogy különböző nyilatkozatok úgy mutatták be bizonyos korlátok között, mint hiteles történelmi regényt. Az erényes cenzorok intenciójának megfelelően a bíró egyébként tréfásan hozzáfűzte konklúzióihoz: „Amennyire igaz, hogy Fanny Hill története bizonyára sohasem fogja helyettesíteni Piroskát mint gyermekmesét, nagyon lehetséges, hogy ha Fanny Hillt áthelyeznénk 1750-es georgiai környezetből jelenlegi társadalmunkba, talán számos olyan dologgal találkozna, ami miatt elpirulna.” („While the saga of Fanny Hill undoubtedly never replace »Little Red Riding Hood« as a popular bedtime story, it is quite possible that, were Fanny to be transposed from her mid eighteenth century Georgian surroundings to our present day society, she might conceivably encounter many things which would cause her to blush.”)

Az én szándékom nem az, hogy megtudjam, vajon Fanny elpirulna-e mai társadalmunk erkölceinek láttán – ebben a kérdésben a moralisták és a szociológusok illetékesek --, hanem hogy megvizsgáljam, milyen szellemben és milyen normák szerint közelítették meg az Ancien Régime egyes nagy regényeiben azt a szituációt, amit John Cleland fest nekünk, és ezzel a kerülő úttal megpróbálják leleplezni néhány erkölcsi és szellemi struktúrát, amely az írás és a fikció vargabetűjén keresztül akaratlanul visszatükröződik.

A „gálánsnak” vagy „erotikusnak” nevezett irodalom hosszú időn át erkölcsi tilalom tárgya volt, amelyet száműztek a közkönyvtárak mélyére, a magángyűjtemények második polcára és a katalógusok „Curiosa” fejezetébe. Ez a kizárás meghamisítja az irodalomtörténet reális folyamatát azzal, hogy olyan művekről nem vesz tudomást, amelyeknek esztétikai értéke reális, és amelyek semmiképpen el nem hanyagolható szerepet játszottak egyes műfajok, témák vagy eljárások fejlődésében. Megkísérlem, hogy ebből az aspektusból közelítsem meg ezt a hatalmas és igényes témát: az emlékiratok vagy az én-regények szempontjából, amelyek elmondják egy lecsúszott vagy bűnös hősnő

életét, és megpróbállok felfedni bizonyos társadalmi feszültségeket, vagy ellenkezőleg rámutatni a szándékos mellőzésekre, kiemelni a tabukból azokat a műveket, amelyeknek jelentése alkalmas a társadalom jellegének magyarázatára.

Fanny Hill történetét dupla optikával lehet olvasni. Egyesek nem mindenek nélkül egy „ars amandit” láttak benne, ami Ovidius híres szemelvényében, Vatsyâyâna-nál vagy Aretinónál szerepel. De felfedezhetünk benne egy sorsregényt, egy asszony regényét, aki a társadalmi renden kívül él, és szeretne oda visszajutni.

Ha ezt a sémát fogadjuk el, akkor a *Mémoires d'une fille de joie* lényegében nem tűnik ledér könyvnek, hanem inkább egy társadalmi valóság kifejezőjének, amelyben a magányos nő egy tárgy sorsára van kárhoztatva, kitéve egy többé-kevésbé romlott, kicsapongó kibic-sereg szeszélyeinek, de ugyanakkor ügyesen tudja irányítani bárkáját, felrúgva alkalmilag a nemek közötti erőviszonyokat, és végül is legyőzi az akadályokat, amelyeket női helyzete és életének véletlenjei halmoztak fel útjában.

Alapjában véve egy ilyen elbeszélés már nem definiálható csak erotizmussal vagy „szerelmeskedéssel”; az életben maradás vagy a társadalmi rendbe való visszajutás egyszerű módjai ezek, abba a társadalomba, amely kizárta a nőt a megbecsült termelő funkciókból, sőt törvényileg társadalmon kívül helyezte, aki azonban lázad ez ellen a rend ellen, vagy megpróbálja meg nem engedett módon elfogadtatni magát vele. Éppen ezért a társadalom gyengeségeire és képmutatására kell spekulálnia, amelynek erkölcsi értéke szemfényvesztés, és amelyet az elbeszélő le tudott leplezni. Legyen bár tolvaj, prostituált vagy az előkelő világ hetérája, ettől fogva ez már másodlagos: az a fontos, hogy lássuk, hogyan tud megélni és csak aztán emeli ki a nőt, aki szabad elhatározásból vagy szükségből nem vállalta sorsát, és aki a maga módján jobban szerette volna azt vállalni. Fontos tehát, hogy ez az irodalmi szereplő árva, lecsúszott nő legyen, vagy pedig olyan fiatalasszony, aki társadalmilag és erkölcsileg lenézett környezetből származik. Az is fontos, hogy a történetet úgy mutassa be, mint igaz történetet, akár az elbeszélő, a kezes és tanú állhatatosságával, akár pedig azzal (ez a gyakoribb), hogy memoár-regény, azaz az első személyben történő elbeszéléshez folyamodik. Végül egy erősen kötött értékítélettel rendelkező társadalom irodalmában az ilyen típusú — alapjában amorális, ha nem szükségszerűen immoralis — regénynek kell magára vállalnia a megnyugtató szándékot, és nem torkollik szinte soha egy szisztéma vitájába, amelynek képmutatását az egész mű leleplezi.

Nem fogunk visszamenni a *La Lozana Andaluziáig*, hogy megtaláljuk ezeknek a házasságtörő hősnőknek a prototípusát. Francesco Delicado műve, amely 1528-ban jelent meg Velencében, és amelynek cselekménye főleg Rómában játszódik, még teljesen Boccaccio elbeszélő technikájához ragaszkodik: anekdoták és tréfák összefűzése, rögtönzött beszélgetések beiktatása ez inkább, mint regényes szerkesztés egy asszonysors középpontba állításával. Ez az irodalmi típus közben Spanyolországban fog feltűnni egy verbálisan gazdag, szatirikus szándékú, meglepő műben, amelyre a modern kritika még nem nagyon figyelt fel: az 1605-ben kiadott *Picara Justina*ra gondolok, az író (Lopez de Ubeda) és a címzett (a hatalmas Rodrigo Calderon, Lerme hercegének kedvence eléggé kétes nemesi származása ellenére) alaposabb megismeréséhez M. Bataillon munkái hozzájárultak.¹

¹ A közelmúltban összeállították spanyol fordításban ezzel a címmel: *Picaros y Picarescu. La Picara Justina* Madrid, Ediciones Taurus, 1969. Colección Persiles.

Ha ismeri az ember a spanyol erkölcsiség merevségét, az erotikus témák tabu jellegét, az egyház erős befolyását a szellemi életre, akkor meglepetés nélkül állapíthatja meg, hogy ez a kalandos életrajz különös gonddal kerül minden célzást az érzéki életre, a test kicsapongásaira, nem veszt tudomást a prostitúció létezéséről, és Justine eltévedéseit apró vétkekre korlátozza. Modern utódai és homonimái, de Sade sőt Durell Justine-je sem mutatkoznak már ilyen aggályosnak ebben a kérdésben.

Justine csupán életmódjának ingatag jellege miatt „picara”, és mert nem illeszkedik be egy asszonynak megfelelő életbe. Cselekedetei súrolják a büntető törvénykönyv határát, anélkül azonban, hogy azt alkalmazni lehetne: az ellenkezője lenne meglepő, hiszen a célja nem az, hogy kigúnyolja a világot, hanem hogy abból a maximális hasznot húzza. Leányrablók vizsik el, de sikerül Justine-nak becsapnia őket, elnyeri egy mór boszorkány bizalmát, akitől örökölni fog; kikoszarazza és nevetségessé teszi kérőit, hogy végül elkövesse élete egyetlen tévedését azzal, hogy közülük a legrosszabbhoz, a kicsapongó játékoshoz, Lozanóhoz megy feleségül. Igaz, hogy az olvasóknak megígért második részben, második házassága alkalmával egy hozzáillőbb férfit választott Guzman de Alfarache személyében! Ez abból ered, hogy a regénynek a szerkezete négyes beosztásával (*La picara montanesa*, *La picara romera*, *La picara pleitista*, *La picara novia*) felfelé ívelő mozgáshoz vezet, egy eleven, de óvatos fiatal lány előrehaladásához, aki társadalmi stabilitásra törekszik a házasságban.

Erkölcsei szempontból a könyv teljesen ártalmatlan, és alig érthető, hogy a bibliográfus Brunet „egy kissé szabados regénynek” minősítette. Valószínűleg nem olvasta. A szerző egyébként az olvasóhoz írott előszavában (*Prologo al lector*) elítéli azokat a könyveket, amelyeket így jellemez: „lascivos, picantes, audaces, improprios, mentirosos . . . que incentivan al amor carnal”; óva inti közönségét a testiség ellen: „el engano de la carne, que a los broncos, zafios e ignorantes persuade sus embustes y embelega con sus regalos”, és olyan elbeszélőként mutatkozik be, aki kínosan ügyel az eleganciára és a szellemességre.

Hogyan magyarázható hát akkor a mű „szabados” hírneve? Az olasz fordítás² kissé sikamlós közbeiktatásaival alapul szolgált a német fordításhoz,³ de ez nem elégséges magyarázat. Inkább gondoljunk a kor szigorúságára és arra a könnyedségre, amellyel a becsmérő vagy rossz ízü jelzőket használták, ha olyan nőről beszéltek, aki kitört hagyományos környezetéből. Hogyan értenénk meg máskülönben a *The Spanish Libertines* címválasztást ahhoz a műhöz, amelyben John Stevens kapitány 1607-ben összegyűjti a *La Celestina*, az *Estevanille Gonzales*, a *La Picara Justina*⁴ legrepresentánsabb szemelvényeit, valamint Juan de Avile egyik színdarabját?

Egyébként figyelemre méltó, hogy egy ilyen válogatás nem vett tudomást Alonso de Salas Barbadillo olyan regényéről, mint a *La Hija de la Celestina* (1612), amely egy bűnözőnő valóságos életrajza, aki rablásból élt, és végül kivégezték. A „szabados” regény gondosan elkerüli a tragikus színezetet: ha nem mindig morálisnak de szórakoztatónak akar látszani. Az erőszak, a bű-

² Vita della Picara Giustina Diez. Trad. B. BARAZZI, Venezia, 1624.

³ Das Leben der Landstürzerin Justiniae Dietzin Picarae. II. Theile, Frankfurt am Main, 1627.

⁴ Angolul: „The country Milt”-nek nevezik, ami éppen úgy jelenthet ledér nőt, mint kacér nőt.

nözés nem tartoznak hatáskörébe: a „koldusasszony”, a „feslett nő”, az „örömlány” mindig innen maradnak a súlyos bűnön, ami jóvátehetetlenül kompromittálná a társadalmi rendbe való visszatérésüket.

Ez az alapviszony a világhoz és másokhoz hatja át az egész regényirodalmat, amely 1750 előtt a magányos vagy a társadalmon kívül élő nőt választja témául. Megtaláljuk ezt természetesen a *Moll Flanders*ben is (1721): a pikáro műfaj fejlődéséről írott egyik új könyvében⁵ Robert Alter szellemesen „a Bourgeois picaresque”-nak nevezte, hogy tanulmánya végén visszavegye tőle a pikáro elnevezést. A kritika joggal hangsúlyozza ennek a kalandornőnek különös és ellentmondó jellemvonásait: a tisztesség utáni vágyódását, szemérmességét a szerelem fizikai látványa iránt, csekély kedvét a kalandra és főleg a tisztaság és cinizmus keverékét lelkében. Moll nem annyira kalandornő, mint inkább üzletasszony, aki retteg a kockázattól és a fantáziától, a pénz megszállottja, merkantilista és funkcionális világszemlélet köti. Nincs érzéke sem a könnyű élet, sem a játék iránt; nem törődik csak a pénzgyűjtéssel, hogy megóvja magát a nélkülözéstől és hogy kiszabaduljon megbélyegző helyzetéből. Telve puritán vallásos előítélettel, de igazi vallásosság nélkül, fél a holnaptól és retteg a börtöntől; elmenekül Amerikába, minden aggály nélkül beül a jómódba és a polgári méltóságba, miközben rablásainak gyümölcseit élvezi. Igazi morálja a sikerkultusz, egyetlen istene a pénz. Az eredete egyiknek sem számít, de hajthatatlannak mutatkozik a szexuális kapcsolatokat illetően, és ugyanazzal a fesztelenséggel használja a „Whore” jelzőt, mint az Erzsébet-pártiak. Moll Flandersszel a vidám spanyol „picara” jellemet változtatott a nemzetiség megváltoztatásával: nem ringatja illúziókban magát és az embereket; megpróbálta az éhséget, a nyomort és a magányosságot, kínozták a kételemek, amelyek azonban nem elégségesek magatartásának megváltoztatására, úgy tekinti az életet mint egy, dzsungelt, a rablást mint mesterséget, a szerelmet mint szennyet vagy mint üzletet. Egy tolvaj nőnek ezek a memoárjai kegyetlen élességgel (annál is inkább kegyetlen, mert nőről van szó) világítják meg az angol polgári gondolkodás rögeszméit és kételyeit legalább annyira, ha nem jobban, mint Samuel Pepys *Journalja*.

Az elhagyatottság, a szegénység, a magára maradottság és a tapasztalatlanság Fanny Hillből és nővéreiből (Louise, Emily és Harriet) Moll vetélytársait formálhatta volna. Erről nincs szó, és a szerző ezzel megfosztja magát egy olyan forrástól, amelyet a regényes tárgy kezdettől fogva kínált neki, de ami hatással lett volna a mű általános felfogására. Valószínűleg elég volt áthágnia a szexuális tabukat anélkül, hogy ráadásul ne sértse meg a társadalmi tabukat is, és ez a tartózkodás talán sok vakmerőségre mentségül szolgált a kor olvasóinak szemében.

Fanny tizenöt éves, amikor a himlő elragadja szüleit. Neveltetése minimálisra korlátozódik, „no better than very vulgar”: szótagolva tud olvasni és írni; erkölcsi téren a bűn nem ismerése helyettesíti az erényt.

Egy cselédlány Londonba hozza, ott azonban magára hagyja. A Mrs. Braun által fenntartott rossz hírű helyre kerül, anélkül, hogy ő ebben valami rosszat látna. A ház lányai nem győzték volna le ártatlanságát, ha fatális véletlen folytán Fanny nem találkozik nagy szerelmével, a fiatal Charles-lal, akivel elszökik, és egy ideig együtt él vele.

De Charles-t apja elszakítja Fannytól (a szituáció ugyanaz, mint Des Grieux és Manon vagy Armand Duval és Marguerite Gautier esetében), és a

⁵ Rogue's progress. Studies in the picaresque novel. Cambridge (Mass), 1965.

szerencsétlen kénytelen, ezúttal teljes tudatossággal mint prostituált biztosítani létfenntartását. Egy gazdag pártfogó tartja ki, akit megcsal egy fiatal szolgál-val. Tetten érik, ezután nem marad más, mint hogy belépjen a Mrs. Cole által fenntartott elegáns találkahelyre, ahol furcsa mulatságok adódnak, amelyekben hősnőnk a legcsekélyebb tartózkodás nélkül részt vesz. Fanny erotikus tapasztalatai véget érnek, amikor találkozik egy hatvanéves nőtlen férfival, aki racionalista epikureus. Kitartottja lesz, az formálja ízlését és szellemét, beavatja a kultúrába, és halálakor jelentős vagyont hagy rá. Elérkezett a pillanat, hogy ismét feltűnjön Charles — aki Indiából éppen olyan szegényen tér vissza, mint ahogy odament — és hogy útjaik keresztezzék egymást. A történet boldog házasságukkal ér véget, amely számos utóddal van megáldva.

Ebben a történetben a személyiség kettéoszlása a meglepő, amelynek segítségével Fanny cinikus kalandorozatán át is megőriz egyfajta ártatlanságot. A szerző sohasem festi őt bűnben, kivéve a Mr. Crofts-szal való jelenetet: Fanny érzi és leírja a szerelmet, még ha az megvásárolható volt is, gyakran bámulatba ejtő líraisággal, olyannyira, hogy maga is érzi, hogy mikor fordul egyhangúságba az elbeszélés („as the circumstances did not admit of much variation, I shall spare you the description”, Putram kiadás 195.; vagy a második levél kezdete, 105.). Világosan megkülönbözteti az érzelmei akarátát és örömet („our virtues and our vices depend too much on our circumstances”, 71.), szembeállítja a tisztán állati fizikai örömet azzal az örömmel, amit a kölcsönös szenvedély ad (uo. 75); nem hagyja abba annál kevésbé, mert hónapok múltán fájdalma és aggályai elhalványulni látszanak. Hiába, hogy a Mrs. Cole-nál rendezett szórakozások híjával vannak a legcsekélyebb szeméremnek is, az elegáns légkör, amely ott uralkodik, a jó evés-ivás, a nemes borok, a szép viselkedés átalakul Fanny, de kétség kívül a szerző szemében is lelkesedéssel felidézett kecses baletté (though all modesty and reserve were banished from the transaction of these pleasures, good manners and politeness were inviolably obseved”, 138.).

Úgy látszik Cleland nem értette meg annak visszásságát, hogy ebből a tapasztalt kurtizánból hirtelen hűséges feleség lett, ha csak nála éppen úgy, mint De Foe-nál a nem éppen épületes módon szerzett vagyon nem helyettesíti az erényt, vagy hogy még pontosabbak legyünk, nem elsődleges feltétele annak. Ezzel szemben tudatában van a Fannyt foglalkoztató épületes tervek paradox jellegével. („I could not help pitying . . . those who, immers'd in gross sensuality, are insensible to the so delicate charms of VIRTUE . . . You laugh, perhaps, as this tailpiece of morality . . . 213.)

Az egész irodalmi művet meghatározza egy ideális olvasóhoz való viszonya. A Fanny Hillé kétségkívül azzal a „rational pleaurist”-tel, aki összeegyezteti a szellemi és testi örömeket. Arisztokrata, gazdag polgári közönség ez, amelynek Cleland a kifinomult élet és a közönséges ember ismeretlen örömeinek stílusát nyújtja. Azt hogy a hősnő helyzete drámai fordulatot vehetne, el kell titkolni, vagy pedig nem kell róla tudomást szerezni: a gáláns életúton való emelkedés egyúttal emelkedés a gazdagság és ezzel a boldogság felé. Guillaume Apollinaire és Gérard Bauer a francia fordításhoz írott előszavukban⁶

⁶ Kevés művet adtak ki és fordítottak le ilyen gyakran, cf. H. S. ASHBEE: *Catena librorum tacendorum*, 72. és JULES GAY: *Bibliographie des ouvrages relatifs à l'amour aux femmes au mariage etc.* (Comte d'Idelville) álnéven a negyedik kiadást Lemonnier jelenteti meg újra, 4 kötet 1894–1900. Jules Gay felsorol mintegy húsz kiadást az 1751 és 1900 közötti időszakra.

nem is mulasztották el az összehasonlítást Fanny és Moll Hackabaut között, akiből Hogarth 1732-ben a *The Harlot's Progress* híres illusztrációjának szomorú hősnőjét készítette. Ez az analógia csak az indulásnál áll fenn, mert Moll siralmas végzete egyszersmind fizikai, erkölcsi és pénzügyi bukás, a bűn és kicsapongás jogos büntetése. Hogarth puritán szemléletmódjában Fanny felemelkedése éppen olyan botrányosnak, mint elképzelhetetlennek látszana: de mindkettő megelégszik azzal, hogy megfigyelje és elítélje hősnőjét anélkül, hogy elítélné a társadalmat, amely oly rosszul védi azt, és amely a magányos, szegény lányt kiszolgáltatja a prostitúciónak.

Guillaume Apollinaire Fanny Hillben Manon Lescaut távoli rokonát látta: két összemérhetetlen szereplő összehasonlítása és a könyv központi struktúrájának elhanyagolása volt ez. Ha van nő a francia regényirodalomban, aki Fanny sorsára emlékeztet, az csak Margot la Ravaudeuse, Foucheret de Monbron regényének hősnője lehet.⁷ Az indulás és a befejezés hasonlít: Margot a nép legalsó rétegeiből származik és végül vagyonhoz jutva elpolgáriasodik. Az epizód Pierrot-val a mocskos kocsmában Rapée mellett a mozgó asztallal és az iksz lábú székekkel hasonló ahhoz, amikor Fanny odaadja magát egy tengerésznek egy zugkocsmában: minden, ideértve a vulgáris nyelvet is, hasonlít a két helyzetben. A szadista-mazohista jelenet mind a kettőben megtalálható. A különbség csupán az, hogy a hang a *Margot la Ravaudeuse*-ben nyersebb, határozottan cinikusabb: Foucheret újra akarta volna írni a *Fanny Hillt* megfosztva misztikus tartalmától a testi aktus lírai felidézését? Hihető lenne, ha az időpontok nem lennének ellentmondásban ezzel a csábító hipotézissel. A *Margot la Ravaudeuse*-t Londonban publikálták 1749 vége felé vagy 1750 elején, Foucheret 1748. november 7-én bekövetkezett letartóztatása és kihallgatása idején.⁸ A *Memoirs of a Woman of Pleasure* fő kiadása G. Fenton sur le Strand-nál publikálva 1749-es keltezésű, de már 1748 óta hirdették, és Gay, akit Ashbée követ, a mű megfogalmazását 1747 és 1749 közötti időpontba helyezi. Újabbban egy angol bibliográfus, M. David Foxon kutatásai hozzájárultak, hogy fény derüljön erre a keltezési problémára. A *Libertine Literature in England, 1660–1745* c. munkájában (megjelent New Yorkban, 1965-ben) M. Foxon megállapította, hogy az első kötetét a *Memoirs*-nak a *General Advertiser* jelentette be 1748. november 21-én, a második kötetet a *London Evening Post* 1749. február 14–16. között. 1749. november 8-án adták ki az elkobzási parancsot. Feuton könyvkereskedő (valójában Feuton Griffiths) sietett kivonni a könyvet a forgalomból. Csakhamar megjelent abból egy lerövidített kiadás, megtisztítva a legbántóbb adatoktól, *Memoirs of Fanny Hill* címen (a *General Advertiser* jelentette be 1750. március 8-án). Megjegyezzük, hogy a legsikamlósabb epizód, a bűnre vonatkozó rész csak az első kiadásban található (II. kötet 177–179.). M. Foxon megtalálta John Clelandnak egy levelét, amelyet 1749. november 13-án egy főhivatalnokhoz címzett. A regényíró ebben elpanaszolja jóhiszeműségét, és azt állítja, hogy a könyv ötletét 18 évvel ko-

⁷ Ezt a regényt MAURICE SAILLET adta ki újra, és M. ARNOLDO PIZZORUSSO elemezte aprólékos gondnal egyik cikkében, amelynek címe: „Situations and environment in, Margot la Ravaudeuse”, a *Yale French Studies* 40. számában, 1969. 142–155.

⁸ Ehhez a témához ajánlható a J. H. Broome-nak tulajdonított „L'homme au coeur velu: the turbulent career of Foucheret de Monbron”, in: *Studies on Molière and the 18th century*, XXIII. 1963. 179–213. Egyes bibliográfusok szerint Foucheret lenne a szerzője a „Fanny Hill” nagyon lerövidített kiadásának 1751-ben (*La fille de joye, ouvrage quintessencié de l'anglais, à l'usage*. 172.

rábban kapta (tehát 1730 körül) egy fiatal nemestől, akinek a fivére nagykövet lehetett. Ugyanekkor leszögezi, hogy a flagelláns epizódja az Anglikán Egyház egyik papjának hiteles története. Tudjuk, hogy az angol kormány végül is elhatározta, hogy 100 font nyugdíjat ad Clelandnak, hogy megmentse az erotikus műfaj kísértésétől (valójában, hogy rábírja, állítsa tollát a minisztérium szolgálatába). M. Broome kimutatta, hogy Fougeret Angliában időzött 1747 szeptembere és 1748 májusa között. Az esetleges összefüggés problémája a két regény között tehát homályos és megoldhatatlan ismereteink jelenlegi állásánál.

Hogy Fougeret utánozta Clelandot vagy fordítva, vagy pedig a két egyidőben írott mű független egymástól, de azért mégiscsak a francia író téma kezelése, ha diszkrétebb is az erotikus tárgynál, de annál agresszívebb, kritikusabb a társadalmi motivációjában. A nyomor lidércnyomása, amely gyötri Moll Flanders-t, megtalálható Margot-nál, de nem Fannynál; a pénz Margot számára egyszersmind (Pizzorusso szavaival) az aljasság oka és a szabadság lehetősége. Margot szeretőinek a Fannyéhoz viszonyítva nincs sem eleganciájuk, sem nagyvonalúságuk; egyébként nagyrészt a klérushoz tartoznak. De a cinikus Margot-nál főleg a szerelem van megszejtetve, ez a mestersege, eszköze a sikerhez; amikor az a veszély fenyegeti, hogy az átalakul szükségletté, akkor kielégíti azt cserélgethető lakájokkal. Átítatva haraggal és keserűséggel, *Margot la Ravaudeuse* magától értetően vádirat a társadalom ellen, revás a nyomoron, a tiszta egoizmus védőirata. Az *Avis à une Demoiselle du Monde* megtanítja a kezdő nőknek, hogy szívük legyen hozzáférhetetlen az igaz szerelemhez, hogy a szerelem ne legyen csak könnyed színlelés. Kevésbé ösztönösen, számítóbban, mint Nana, hasonlóképpen továbbmegy.

Kétségtelenül nem egyszerű véletlen, hogy 1740 és 1750 között, a társadalmi és gazdasági rendszer vitájának kellős közepén a gáláns nő életrajza regisztrert változtat, és növeli a megszólását. M. Coulet ennek más példáit is kimutatta figyelemreméltó tanulmányában, *Le Roman Français jusqu' à la Révolution*ban.⁹ Villaret regényei, *La belle Allemande*,¹⁰ *ou les galanteries de Thérèse* (1745), *Antipamela, ou Mémoires de M. D.* (1742) szaporítják a cinikus és mulattató epizódokat, az egyikben több elnézéssel, a másikban több belső analízissel. Teréz anyja kicsapongó, aki pék férjét egy nagy lisztesládában csalja meg; kapzsi, bosszúálló természet, aki rászokik az ivásra. Teréz az anyja ambícióinak és kapzsiságának lesz áldozata (96.). Karrierje, amely 13 éves korában kezdődött, félbeszakad 18 éves korában; többé nem tudunk róla. Az *Antipamela* hősnője is egy teljesen korrump környezetből származik: az apa egy tönkrement londoni sörgyáros, aki kihasználja felesége bájait, majd a lány lép anyja örökébe egy visszataszító bankpénztáros kegyeiben. Az undor a legalantasabb kicsapongásokba sodorja, majd ebből kiábrándulva önként az erény útjára tér.

Az ilyen műveknek, amint látjuk, kevés közük van a Crébillon, Duclos, a La Morlière, Voisenon regényekhez, különösen a „libertine” címkével ellátott témákhoz. Valójában ezek az arisztokratikus szórakozások, amelyek elég gyakran egy fiatalember monden nevelésének és felvilágosításának sémájára fogantattak (*Angola, Thémidore, Les Egarements du Coeur et de l'Esprit, Acajou et Zirphile*) — egészen más irányzathoz tartoznak, mint amit mi tanulmányoz-

⁹ Paris, Colin, 1967. 388—389.

¹⁰ Valójában Thérèse elzászi, Colmarban született, Metzben nevelkedett.

tunk. Ugyanígy, a látszat ellenére, Fanny és Margot a kor gazdag pornográf irodalmának az ellenpólusain helyezkednek el a *Sopha couleur de feu*-től kezdve a *La Religieuse en chemise*-en át, (amelyből Diderot habozás nélkül idéz egyik *Salon*ban), egészen a Nerciat sikamlósságáig. Margot és sorstársai beilleszkednek egy nehéz társadalmi valóságba, amelyen akaraterejükkel győzedelmeskednek: józan, határozott nők, magányosan kovácsolják sorsukat egy ellenséges és perverz világban. Tolvajok, mint Moll, könnyűvérű nők, mint Fanny és Margot, kalandornők, mint Justine, láncolatuk folytatódik napjainkig, megmutatva a törvényes, erkölcsi vagy társadalmi renddel konfliktusban álló nő gyakran változó, de egyszersmind folytonos képét: Violette Leduc és Albertine Sarrazin modern olvasói valószínűleg keveset sejteneek ebből a távoli irodalmi rokonságból.

(Fordította: Nahóczki Emil)

A bordeaux-i AILC kongresszus (VI)

Az AILC (Association Internationale de Littérature Comparée: A nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság) 1954-ben történt megalakulása óta, immár hatodízben, a világ csaknem minden részéből komparatisták (irodalomtörténészek, kritikusok, teoretikusok) útra keltek, hogy az AILC három évenként megtartandó kongresszusán részt vegyenek.

Velence (1955), Chapell Hill (USA, 1958), Utrecht (1961), Fribourg (1964), Belgrád (1967) után az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások ósházájában, Franciaországban, a boráról híres várost, Bordeaux-t választották a hatodik kongresszus színhelyéül. A kongresszus fő témája: *Irodalom és társadalom, a struktúrák és a kommunikáció kérdései*, a francia irodalomtudomány mindig is kedvelt és hagyományosnak tekinthető kutatási területéről való. A második témacsoport: *A mediterrán világ irodalmi* szorosabban kapcsolódott Bordeaux „földrajzi fekvéséhez”. És mint már az AILC kongresszusokon bevett és dicsérendő szokássá vált, ezúttal is külön szimpóziumokat rendeztek az afrikai, illetve a távol-keleti irodalmakból.

Magyar irodalomtörténészek (Kardos László, Klaniczay Tibor, Sötér István, Wéber Antal) először az AILC utrechti kongresszusán vettek részt. A kongresszusról szóló beszámoló (Az utrechti kongresszus, in: Marxizmus és irodalomtudomány) újraolvasása, az akkori állapotok felelevenítése és azt a mai helyzettel való egybevetése jól érzékelteti azokat a változásokat, amelyek a mi irodalomtudományunkban és az AILC életében bekövetkeztek.

A Szovjetunióban már 1960-ban jelentős eredményeket felmutató konferencia zajlott le, melyen az összehasonlító irodalomtörténet alapvető elméleti kérdéseit taglalták. E konferencia résztvevői elvetették a dogmatikus irodalomszemléletnek azt a káros nézetét, amely a nemzeti irodalmak más irodalmakkal való kapcsolatának vizsgálatát eleve kozmopolitának minősítette. Nálunk is egyre érlelődött az a nézet, mely szűknek érezte a nemzeti irodalmat kizárólagosan saját földrajzi határai közötti vizsgálatát. Feléledtek nálunk is az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások. Az ilyen irányú ténykedésünkhöz bátorító és gyümölcsöző impulzust kaptunk az új szovjet eredményektől. Sikeresnek ítéltető vitát rendeztünk az Irodalomtörténeti Intézetben, s ezt követően 1962-ben megszerveztük a budapesti összehasonlító irodalomtörténeti konferenciát. Ezen a tanácskozáson részt vettek szovjet irodalomtörténészek, közöttük Zsirmunszkij, Nyeupokojeva, Alekszejev, valamint szlovák, román, lengyel, német, bolgár kollégák is. Eljöttek nyugatról is komparatista tudósok, köztük Smit, az AILC akkori elnöke s a svájci Jean Rousset, a belga Mortier és még mások. Visszapillantva erre a komparatista összejövetelre ma már

megállapíthatjuk, hogy ez a konferencia kiváló próbának bizonyult az AILC és más nemzetközi kongresszusokon való részvételünkre.

Az utrechti kongresszusról szóló tudósításában Klaniczay Tibor lefesti a marxista irodalomtudomány iránt akkor megnyilvánult bizalmatlan légkört: Sőtér István előadásáról pl. a „nagy számban jelenlevő amerikai tudósok testületileg távol maradtak”, az Egyesült Államok-beli Guillén kivételével, aki nem követte kollégáit, hanem részt vett az előadáson, sőt értékes hozzászólást is fűzött az expozéhoz. A marxista irodalomtudományra ekkor még meglehetősen sok előítéllettel tekintettek. A nyugati országok tudósai, akik eddig a marxista irodalomtudomány tevékenységéről keveset hallottak, úgy „tudták” – tisztelet a kivételnek –, hogy a marxisták az irodalomkutatás céjére alatt nem tudományt, hanem propagandát űznek. S azóta megszűnt a bizalmatlanság, a durva politikai provokációk az utolsó kongresszusokon is elmaradtak, s ha netán előfordul is rosszízű célzás, mint ez a bordeaux-i kongresszuson is előfordult, úgy józan gondolkodású nyugati kollégáink állják útját ennek. Fribourgi, belgrádi, s legutóbb bordeaux-i tapasztalataink azt mutatják, hogy a marxista szellemű előadásokat figyelemmel és érdeklődéssel kísérik, jól mutatja ezt egyébként látogatottságuk is. Több marxista irodalomtörténészünk tartott már előadást plenáris ülésen, így például Klaniczay Tibor Fribourgban a nemzeti irodalom meghatározásáról, a belgrádi kongresszuson pedig Szabolcsi Miklós az irodalmi avantgarde-ról népes hallgatóság előtt adta elő nézeteit. Utrechti beszámolójában Klaniczay Tibor megjegyezte, hogy Sőtér előadása „volt az egyetlen, mely az orosz irodalommal foglalkozott”. Ez a különösen szűk horizontú tematikai „érdeklődés” természetesen már rég a múlté. Az Utrecht utáni kongresszusokon a tematikában is megnyilvánuló görcsös előítéletek nyomtalanul eltűntek. A bordeaux-i kongresszuson már se szeri se száma a „szláv” irodalmakat tárgyaló előadásoknak, s nemcsak „keletiek,” hanem nyugatiak is orosz s más szláv irodalmakról értekeztek. Fribourgban még mereven ragaszkodtak a francia és az angol nyelvhez. A bordeaux-i kongresszuson már német, sőt orosz nyelven is hangzottak el előadások.

Jóleső tényként állapíthatjuk meg azt is, hogy a kongresszusok, előadások tematikája kiszélesült, sőt még olyan problémák is kerültek terítékre, és a polémia kereszttüzébe, amilyen a szocialista realizmus vagy a proletár irodalom. Köpeczi Béla e témájú előadásai Belgrádban és Bordeaux-ban nagy érdeklődést és élénk, gyümölcsöző eszmecserét váltottak ki.

Az AILC munkájába évről évre több szocialista ország is bekapcsolódott. Míg az utrechti kongresszuson a szocialista országokat a magyar delegáción kívül, csupán két tudós képviselte, a lengyel Brahmer és egy keletnémet tudós, Hans Mayer, addig a fribourgi kongresszuson már számos lengyel, román, csehszlovák, magyar irodalomtörténész vett részt. Számottevő fordulatot jelentett a szovjet irodalomtudomány jelentkezése a nemzetközi szervezet életében. A belgrádi kongresszuson bekövetkezett az az örömdetes esemény, hogy nagy létszámú delegáció képviselte a szovjet irodalomtudományt. Köztük az általunk nagyra becsült Zsirmunszkij, akinek haláláról e számunkban emlékezünk meg. A bordeaux-i kongresszuson a szovjet tudósok közül Alekszejev, Balasov, Jelisztratova, Narkirjer, Bazanov tartott előadást. Beszámolhatunk arról is, hogy ezúttal aktív szereplőként lépett fel az NDK irodalomtörténész delegációja is. Még egy tényre kívánok kitérni, amely a marxista, s büszkén mondhatjuk a magyar irodalomtudomány fényes cred-

ményét jelzi. Utrechtben az AILC egyik alelnöke a lengyel Brahmer, Fribourgban pedig az alelnök a jugoszláv Banasević lett. Bordeaux-ban a szavazatok döntő többségével Sötér Istvánt választották meg az AILC elnöki tisztségébe.

Az AILC hatodik kongresszusát 1970. augusztus 31. és szeptember 5-e között rendezték meg. A kongresszus tudományos eredményeiről ma még nehéz képet alkotni, hiszen olyan tömegben hangzottak el az előadások, s mivel némely esetben még ugyanabban az időben, így sajnos sok érdekes előadást el kellett mulasztanunk. Néhány fontosabb előadásból, melyet e lap hasábjain közlünk, olvasóink némi képet kaphatnak a kongresszus tudományos irányairól. A teljes anyag ismerete nélkül korai lenne most a kongresszus tudományos tevékenységét mérlegelni és értékelni, meg kell elégednünk néhány általános megjegyzéssel és azok segítségével érzékeltetni szellemi irányát.

A kongresszus fő témája, mint fentebb már jeleztük, „irodalom és társadalom”. Aligha szükséges hangsúlyoznunk hogy a kitűzött téma mennyire lényegbevágó az irodalomkutatás szempontjából. Az irodalom és a társadalom viszonya mindig időszerű kérdés volt, és minden bizonnyal a jövőben is időszerű kérdés marad. Az előadások zöme az irodalom és a társadalom kapcsolatát konkrét irodalmi jelenségeken keresztül vizsgálta. Egyes előadások nagyobb korszakokat tekintettek át: így R. Wellek (USA): *Critics of Literature and Society in 20th Century America*; Köpeczi Béla: *Littérature et société dans un pays socialiste*; E. Truscenko (Szovjetunió): *Problèmes de la communication et de la recherche des formes nouvelles dans la littérature contemporaine*; N. Balasov (Szovjetunió): *Aspects sociologiques de la notion de système de liaisons dans la littérature comparée: d'après les données hispanoslaves du dix-septième siècle*; Klaniczay Tibor: *L'époque littéraire: structure sociologique et style*; V. Bazanov (Szovjetunió): *Utopies sociales dans la littérature russe et la tradition occidentale*; E. Elisztratova (Szovjetunió): *Les „Ames mortes” de Gogol et les utopies de Balzac*; W. Krauss (NDK): *Comparatisme et dix-huitième français* stb.

Számos előadó témájául valamely irodalmi irányzatot választott, s azon belül bontotta ki az irodalomnak a társadalomhoz fűződő viszonyát. Ilyenek közé tartozik Sötér István: *Changement de fonction du romantisme*; H. Segel (Anglia): *Baroque Literature and the Islamic Culture*, Illés L.: *L'esthétique de la littérature prolétarienne et la réalité sociale* c. előadása. Több előadó egy író, szociológus vagy irodalomtudós művén keresztül tárgyalta az irodalom társadalmiságát. Így pl. J. Ross (Franciaország): *Romain Rolland et l'Orient*; A. Balakian (USA): *L'inspiration cathare dans l'œuvre d'André Breton*; A. F. Imbert (Franciaország): *Stendhal et ses premiers lecteurs: exemple d'une communication difficile*; Lukácsy Sándor: *G. Pecchio, précurseur de la sociologie de la littérature* stb. Egyes expozék pedig egy művet vettek boncolás alá. Pl.: Nedeljković (Jugoszlávia): *L'art littéraire et la vie sociale: l'histoire et la poésie dans „Les Pères et les fils” de Tourguéniev*.

Néhány előadó az irodalom és a valóság kapcsolatát valamilyen általánosabb vagy elméleti irodalmi jelenségek elemzéseként végezte. R. Escarpit (Franciaország): *Le littéraire et le social*; M. Neumann (NDK): *Die Funktion des Lesers beim Aufbau literarischer Werke*; H. Markiewicz (Lengyelország): *The Marxist Theory of Social Differentiation of Literature: tradition and present outlook*; Hankiss E.: *Fonction communicative des micro-structures littéraires*; M. Alekszejev (Szovjetunió): *Le plurilinguisme et la création littéraire*; R. Weimann (NDK): *Rhetoric and structure in point of View Towards a Critique*

of Formalist Concepts of Perspective in Fiction; D. Durišin (Csehszlovákia): *Historical Conditionality of the Forms of the Inter-Literary Communications*.

Feltűnően kevés szociológiai módszerű előadás hangzott el. Tudtommal, csak két ilyen irányú kutatási eredményt mutattak be. Szabolcsi Miklós: *La vie littéraire contemporaine hongroise (Résultat d'une recherche sociologique)*, valamint E. Gaëde (Franciaország): *L'écrivain et la société: compte-rendu d'une enquête en cours*.

A kongresszuson két munkaértekezletet iktattak be. A rendezők úgy látszik nem gondoltak arra, hogy egyesek mindkét értekezleten érdekeltek, mert különben nem tették volna mindkettőt azonos időpontra. Az egyiken Vajda Gy. Mihály a Koordinációs Bizottság nevében számolt be a Belgrádban elfogadott *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító irodalomtörténete* munkálatainak állásáról. A másik munkaértekezlet ülésén A. Boisson számolt be *Az irodalmi fogalmak nemzetközi szótárának jelenlegi helyzetéről*. Boisson és a lexikon többi szerkesztője szerint a helyzet egyáltalán nem biztató. Már régóta elkészültek az L betű cikkei, de sajnos a Mouton kiadó, kideríthetetlen okok miatt, késlelteti a kiadást. A munka tovább folyik, de sorsa még bizonytalan. (Közbevetőleg megjegyezzük, hogy a Nemzetközi Szótár létrehozását még az utrechti kongresszuson fogadták el 1961-ben, vagyis kerek egy évtizeddel ezelőtt.)

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy ismereteink gazdagodtak, az irodalom és a valóság összefüggéseiről több oldalú megvilágítást kaptunk, sok fontos új eredményről hallottunk. A végső következtetéseket, mint már mondtuk, csak a kongresszus hatalmas előadás anyagának elmerült tanulmányozása után vonhatjuk le.

Nyíró Lajos

III. Finnugor Kongresszus. Tallinn, 1970.

Nemzetközi finnugor kongresszusok rendezését 1958-ban, a fennállásának 75. évfordulóját ünneplő Finnugor Társulat jubileumi ülésén határozták el. A II. világháború utáni első ilyen tudóstalálkozót 1960-ban, Budapesten tartották, s az akkor elfogadott határozat értelmében ötévenként hívják össze. Magyarország, majd Finnország (1965) után egészen természetesen került sor a Szovjetunióra mint rendező országra, hiszen területén él csaknem az összes, finnugor nyelveket beszélő kisebb nép (sőt számottevő, összefüggő tömböt alkotó magyar és finn népesség is), s a Szovjetunióban a finnugrisztikának mélyen gyökerező tradíciói, intenzív és összehangolt tudományos kutatómunkát végző intézményei vannak. A tallinni kongresszust megelőző esztendőben a szovjet finnugor-kutatók már a XIII. össz-szövetségi konferenciájukra gyűltek össze a Mari (Cseremis) ASzSzK székhelyén, Joskar Olában. A Szovjetállam finnugrisztikai centrumai közt kiemelkedő szerepet játszik Tallinn, az Észt SzSzK fővárosa, a körülbelül egy milliányi észt nép kulturális központja s a nemzetközi finnugor-kutatóknak Budapest és Helsinki mellett egyik legfontosabb bázisa. Itt működik az Észt Tudományos Akadémia Nyelvi és Irodalmi Intézete, mely szoros kapcsolatot tart fenn a

finnugor-kutatás hazai és külföldi műhelyeivel: intézetekkel, tanszékekkel, szakfolyóiratokkal; finnugor osztálya szerkeszti -- egyéb munkái mellett -- a szovjet finnugrisztika nemzetközi tekintélyű, Советское Финно-угроведение c. központi folyóiratát, mely a kongresszus évében lépett VI. évfolyamába; valamint rendszeres időközökben kiadja a Szovjetunióban folyó finnugor-kutatások bibliográfiáját. Az intézetet a tudományos és oktatói együttműködés sűrű szálai kapcsolják össze a finnugrisztikai hagyományokban ugyancsak gazdag tartui egyetem történeti-filológiai fakultásával s annak finnugor nyelvi tanszékével.

Az Észet SzSzK, ill. Tallinn történetileg megalapozott, „szerzett” jogát a kongresszus gondos előkészítésével, tartalmas, sokrétű, szinte túlszűfolt programjának kidolgozásával és sikeres, fennakadásmentes lebonyolításával hitelesítette. A tudós-találkozót észet nemzeti, sőt össz-szövetségi ügynek tekintették, s tiszteletére a tárgykörébe vágó vagy ahhoz kapcsolódó tudományos és ismeretterjesztő kiadványok egész sorát jelentették meg, sokat közülük nyugat-európai nyelveken vagy ilyen nyelvű összefoglalásokkal; így pl. K. Mark *Zur Herkunft der finnisch-ungarischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie*, E. Nirk *Estonian Literature. Historical Survey with Bibliographical Appendix*, N. Bassel *Литературные связи Советской Эстонии с. — észet és német rezümével ellátott —* munkáját (mindezek 1970-ben, Tallinnban jelentek meg.). Mint jellemző érdekességet említjük azt a 200 lap terjedelmű kottás finnugor népdal-antológiát, amellyel az egyik helybeli folyóirat kedveskedett a résztvevőknek; ez a kiadvány 10 magyar népdalt is tartalmaz, az eredeti szövegekkel párhuzamos észet műfordítások kíséretében.

A kongresszus kb. 40 tagú össz-szövetségi szervező bizottsága 1968-ban alakult meg: elnökévé a nálunk is jól ismert Paul Ariste akademikust, a tartui finnugor tanszék vezetőjét, főtítkárává Endel Sögelt, a tallinni Nyelvi és Irodalmi Intézet igazgatóját, alelnökévé és tagjaivá a szovjet nyelvtudomány és finnugrisztika kiemelkedő képviselőit választották. Az előkészítés-szervezés fáradságos és felelősségteljes munkájába több észet és össz-szövetségi intézmény kapcsolódott be, de az oroszlanrészt az E. Sögel irányítása alatt működő intézet vállalta. A kongresszus titkárságának vezetője az intézet titkára, Madis Norvik volt. A szervező bizottság meghatározta a kongresszus szerkezetét (szekcióit), lefektette a program alapjait, a kongresszus hivatalos nyelveként a németet, orosz, angolt és franciát jelölte meg (engedélyezte az észet, finn és magyar nyelv használatát is), s küldöttségeket menesztett Finnországba, Svédországba és hazánkba a program részletesebb kidolgozása végett. Nálunk P. Ariste, E. Sögel és Paul Kokla (a Советское финно-угроведение h. szerkesztője) járt s folytatott megbeszéléseket a kongresszus előkészítésére alakított Nemzeti Bizottsággal és más szervekkel. E személyes eszmecserék és a kiterjedt levelezés nyomán időben elkészült és megjelent a kongresszus részletes programja s a résztvevők névjegyzéke, sőt az érdekeltek a tanácskozások megkezdése előtt kézhez kapták az előadásoknak két füzetben, ízléses sokszorosított kivitelben kiadott téziseit is.

A tudományos találkozó színhelyének, az Észet Tudományos Akadémia Sakala utcai impozáns, kívül-belül tetszetősen felújított épületének hatalmas dísztermét a megnyitó ülés hallgatósága zsúfolásig megtöltötte. 3 földrész (Amerika, Európa, Ázsia) 19 országából a kísérőkkel együtt több mint 600, legalább felerészből külföldi (Szovjetunió kívüli) résztvevő gyűlt össze. A kongresszus 5 tanácskozási napja alatt (a 7 napból egyet a közös tartui

kirándulás foglalt le, az utolsó nap tudományos programján pedig már csak a záróülés referátuma szerepelt) összesen mintegy 300 előadás hangzott el. Már ezek a számadatok is meggyőzően szemléltetik a tallinni kongresszusnak az előzőket jóval meghaladó arányait: annak idején Budapesten kb. 100 külföldi részvételével mintegy 60 előadást tartottak; Helsinkiben a külföldi vendégek száma hozzávetőlegesen 250, az előadásoké 150 volt.

A legnépesebb küldöttséggel természetesen a vendéglátók vettek részt a kongresszuson, de meg kell jegyeznünk, hogy a szovjet delegáció mintegy 200 tagjának legfeljebb a fele volt tallinni vagy tartui, a többiek más szovjet köztársaságokból érkeztek (a Szovjetunióban összesen mintegy 20, kifejezetten finnugrisztikai intézmény működik), s közülük számosan jóval nagyobb utat tettek meg a kongresszus színhelyéig (így a tbiliszi, tomszki, szverdlovszki résztvevők s a Káma-parti Izsevszk vagy Perm küldöttei is), mint a külföldiek többsége, a magyarokat is beleértve. Az elhangzott előadásoknak majdnem felét (146-ot) a szovjet delegáció tagjai tartották.

A második legnagyobb csoportot a szomszéd Finn Köztársaság küldte (100-on felüli létszámmal), s nagy érdeklődés nyilvánult meg más skandináv, ill. a nyugat-európai államok és az USA részéről is: mindezeket – a 16 svéd, 11 nyugatnémet, 9 USA-küldöttel együtt – mintegy félszázán képviselték. Volt a kongresszusnak 3 japán és 1 indiai részvevője is. A népi demokratikus országokból a magyarokon kívül az NDK, Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia és Mongólia képviseltette magát a találkozón.

A magyar delegáció mintegy 90 budapesti, debreceni, szegedi kutatóból állt, kik összesen több mint 60 előadást tartottak.

A korábbi kongresszusokhoz képest jelentékenyen kibővült a tanácskozások tematikája: Budapesten még csak 4, Helsinkiben 11, ezúttal pedig – az együttes ülések 6 fő előadásán kívül – az alábbi 14 szekcióban folyt a munka: általános finnugor nyelvészet, ugor nyelvek, permi nyelvek, volgai nyelvek, balti-finn nyelvek, lapp nyelv, szamojéd nyelvek, néprajz, népi hiedelmek és szokások, folklór, népzene, archeológia, antropológia, irodalom. Ez a felsorolás nemcsak az egyes szakterületeken a legutóbbi kongresszus óta végzett kutatások kiterjedéséről és növekvő intenzitásáról tanúskodik, hanem a finnugrisztikának azt a világszerte erősödő törekvését is tükrözi, hogy különféle tudományágak (nyelvészet, néprajz, archeológia, antropológia, zene-tudomány, irodalom stb.) mind szorosabb összefogásával keres választ a megoldatlan vagy nyitott kérdésekre. Ez a célkitűzés egyúttal a nemzetközi kapcsolatok erősítését írja elő és aláhúzza az ilyen tudós-találkozók fontosságát. P. Ariste megnyitó beszédében nem ok nélkül mutatott rá a legutóbbi években végzett komplex finnugor-kutatások számottevő eredményeire és az ilyen típusú együttműködés fokozódó jelentőségére.

Különösen öröndetes számunkra az a növekvő szerep, amely a finnugor kongresszusok sorában az irodalomtudománynak jut: az alig néhány budapesti és helsinki referátummal szemben ezúttal kereken 20 előadás hangzott el az irodalmi szekció keretében. Az irodalomtörténészek egy része ósköltészeti vonatkozású (főként a *Kalevalával* kapcsolatos) kutatásairól számolt be, mások a finnugor népek újabb kori – XIX–XX. századi – irodalmi kapcsolatainak köréből vették témájukat, végül többen egy-egy finnugor nép irodalomtörténetének, irodalmi életének főbb jelenségeiről vagy valamely elvi jelentőségű mozzanatáról készítettek informatív jellegű előadást. Így pl. megismerkedhettünk a szovjet-észti, a komi (zürjén), mari (cseremis), a nyenyec

és obi-ugor népek irodalmának tendenciáival és problémáival, másfelől a nem magyar részvevők a magyar irodalomtörténet és irodalomtudomány olyan elvi kérdéseiről hallhattak, mint a periodizáció, a népiesség, a realizmus és avantgarde összefüggése, újabb irodalomelméleti irányzatok stb.

Az előadások időtartama kötött: 20, ill. 10 perces volt (az együttes előadások többsége 40 percet vett igénybe). Utánuk lehetőség nyílt a hozzászólásra, s gyakran élénk eszmecserék, viták alakultak ki. Mivel a szekciók egymással párhuzamosan, egy időben üléseztek, átlagosan napi 60 előadásra került sor. Egy-egy részvevő ezeknek csak töredékét hallgathatta meg, s ez a gyakorlati kényszer diktálta megoldás látszólag ellentmondott a kongresszus többször hangoztatott célkitűzésének: a különböző szakterületek közti érintkezések és együttműködés előmozdításának. De ez a helyes elv nem szenvedett súlyosabb sérelmet: a részvevők a nyomtatott program s a tézisek segítségével pontosan tájékozódhattak az őket leginkább érdeklő előadásokról, s ezek a kongresszus aktáiban is hozzáférhetők lesznek.

A 4 plenáris ülés 6 előadásának többsége egy-egy finnugor tudomány-szak, ill. kisebb-nagyobb kutatási terület helyzetéről adott átfogó képet, így a helsinki E. Itkonen a finnugor hang- és alaktani kutatásokról, az uppsalai B. Wickman a svédországi lappológia újabb eredményeiről számolt be. A magyar küldöttség vezetője, Ortutay Gyula népmeséink archaikus rétegeiről, Lakó György pedig — a záróülés előadójaként — a finnugor nyelvhasználat magyar úttörőjéről, a 200 éve megjelent híres *Demonstratio . . .* szerzőjéről tartott a hallgatóság tetszésétől kísért 40 perces referátumot. A plenáris üléseken elhangzott előadások a Советское финно-угроведение 1970. évi 3. számában — német, angol, ill. orosz nyelven — még a kongresszus kezdete előtt megjelentek.

A tanácskozások szívélyes, baráti légkörben folytak. Találónak érezzük Kustaa Vilkuna finn akadémikus nyilatkozatának alábbi részletét: „Különböző politikai rendszerű országokból érkezünk ide. Mindenekelőtt egy a közös bennünk: bízunk egymásban, barátok vagyunk, tanulni akarunk egymástól a tudomány területén. Nem mint misszionáriusok tartózkodunk itt, s nem akarunk senkit sem megtéríteni. De különösen érdekünkben áll, hogy személyes kapcsolatok révén szakterületünk munkásainak szempontjait, rendszerét és eredményeit megismerjük. Ezért találkoztunk itt Tallinnban. Mi ezen a módon járulunk hozzá aktívan annak a személyek, népek és államok közötti bizalomnak a kialakításához, amely az általános biztonság és a béke záloga. Ez pedig tudományágunk fejlődésének előfeltétele is.”

A kutatók közti személyes kapcsolatok szövődésére, kötetlen eszmecserékre a kongresszus szoros értelemben vett tudományos munkáját kísérő-kiegészítő program változatos alkalmakat szolgáltatott. Az Észt Minisztertanács, az Akadémia elnöksége és más szervek (pl. az Észt Írószövetségnek a kongresszus irodalmár részvevői számára rendezett) fogadásain és a különféle kulturális rendezvényeken (hangversenyek, filmbemutatók) kívül elsősorban a részint tudományos érdekű, részint Észtország intézményeivel, műemlékeivel, az észtek kulturális életével megismertető kirándulások voltak ilyen hasznos alkalmak. Augusztus 20-án az ősi egyetemi városban, Tartuban az egyetem rektorának észt és orosz nyelvű előadása után (melyet egyidejűleg németül, ill. angolul is hallhattunk) a vendégek 3 csoportra oszlottak: az egyik közelről megismerkedett az egyetem intézményeivel és munkájával, a másik az etnográfiai, a harmadik az irodalmi múzeumot látogatta meg (ez utóbbira

alább még visszatérünk). A programot a tartui Vanemuine állami-díjas színház nagysikerű előadása zárta be: a műsoron egy ízes-erőtéljes észt népi játék, egy japán és egy — Bach zenéjére komponált — művészi kivitelű modern balett szerepelt. Egyes szekciók is rendeztek egész napos kirándulásokat, pl. az etnográfusok nyugat-észtszvági tanyák életét, építkezését tanulmányozták, közben felkeresték Carl Robert Jacobsonnak, a harcos antiklerikális publicistának, „a Baltikum Robespierre”-jének festői környezetben álló, ízlésről és őszinte hagyománytiszteletről tanúskodó emlékmúzeumát, a Jacobson-család síremlékét, egy leletekben gazdag ásátás színhelyét és más tudományos, ill. kulturális nevezetességeket.

Az észt irodalomtudomány intézményei közül a részvevőknek az ismételten említett észt Nyelvi és Irodalmi Intézettel volt alkalmuk a legközelebről megismerkedni. Ez abban az épületben működik, amelyben a kongresszus munkája folyt; munkatársainak többsége — mint elmondtuk — tevékeny részt vett a rendezés munkájában, s referátummal járult hozzá a tanácskozások sikeréhez. Az Intézet szervezetéről, tevékenységéről az 1970-ben kiadott angol nyelvű füzetből is tájékozódhattunk. 1947-ben Tartuban alakult. 1952-ben települt át Tallinnba, s azóta az Észt Akadémia intézeteként működik. Igazgatását E. Sögel 1968-ban vette át. Jelenleg 63 kutató és 43 főnyi segéd-személyzet 3 nyelvészeti, 1 folklór és 2 irodalmi osztály keretében nagyszabású kollektív vállalkozásokon dolgozik, ill. különféle egyéni kutatásokat végez. Az irodalomtörténeti osztály Aarne Vinkel vezetése alatt az ötkötetes nagy észt irodalomtörténeti szintézist készíti; ennek eddig — 1965 - 1969 között — 3 kötete jelent meg (a legutóbbi 1917-ig terjed). Ezen a vállalkozáson, ill. az azt megelöző tankönyv-változatokon alapul E. Nirknek feljebb már említett 400 lapos angol nyelvű áttekintése, melyből a kongresszus részvevői tiszteletpéldányt kaptak. Az osztály korábbi kollektív munkája a szovjet-észt irodalom története volt. Az irodalomelméleti osztály viszonylag fiatal: 1968-ban alakult. Vezetője (a fenti kiadvány szerzője) Endel Nirk. Fő feladatuk irodalomelméleti kézikönyv létrehozása; ennek szerkezetét már kidolgozták. Másik munkaterületük az irodalmi kapcsolatok és hatások elmélete; e vonatkozásban már az osztály teljesítményének tekinthető N. Bassel feljebb idézett műve a szovjet-észt irodalmi kapcsolatokról.

Az 1940-ben létesült F. R. Kreutzwald Irodalmi Múzeum, melyet a tartui kirándulás alkalmával tekintettünk meg, 1946 óta működik az Észt Tudományos Akadémia intézeti hálózata keretében. A múzeum név bizonyos értelemben félrevezető, mert ez az intézmény — bár rendkívül értékes könyv- és kéziratirítaságok őrzője is — több, mint múzeum: észt nemzeti könyv és kéziratár, folklór-adattár, imponáló arányú és mélységű bibliográfiai munka központja (pl. az észt sajtó általános retrospektív bibliográfiájának a teljességhez közeledő 1821—1931 közötti kartoték-anyaga az utaló-kartonokkal együtt meghaladja az 1 millió cédulát). A múzeum az észt kultúrának nemesak felbecsülhetetlenül értékes tárháza, melynek gondosan őrzött, szakszerűen feldolgozott anyagát minden érdeklődőnek készséggel bocsátják rendelkezésére, hanem tudományos műhely is, ahol — egyéb irodalomtörténeti, folklór- és könyvtártudományi munkák mellett — bibliográfiai kiadványokat és szövegkiadásokat rendeznek sajtó alá, tudományos konferenciákat, vitákat rendeznek stb.

A tallinni kongresszus részvevői, azon túl, hogy egy eredményes tudományos ülésszak intenzív szellemi élményével gazdagodtak, maradandó úti-

emlékekkel térhettek haza. Ezek egyrészt Tallinn különös varázsú óvárosához fűződnek; másrészt és elsősorban az észti kollégák és az egész észti nép vendégszeretetének szívet-lelket melegítő benyomásait őrzik. Talán mi, magyarok éreztük leginkább ennek a valóban rokoni fogadtatásnak jóleső megnyilvánulásait. Ilyen nagy létszámú magyar küldöttség régóta nem tartózkodott az „ezeréves város” falai közt, s az észtek az idősebb, „felnőtt” testvérnek kijáró bizalommal fogadtak bennünket és gondoskodtak rólunk: a kutatókon kívül jól felkészült tolmácsok, „idegen”-vezetők, tisztviselők készséges serege segítette munkánkat, s járult hozzá rövidre szabott időnk kedvező kihasználásához.

Személyes tapasztalataink arról győzték meg bennünket: sokat tanulhatunk ettől a „kisebb testvér”-től: rendszeres munkavégzésükben, nemzeti értékeik, hagyományaik megbecsülésében, vendégszeretetükben és kongresszusi szervező munkájukban sok a követésre, megszívlelésre méltó vonás.

Tallinni tapasztalataink hasznosítására, a szíves vendéglátás viszonzására kedvező alkalmat ad a legközelebbi, IV. Finnugor Kongresszus, amelyet a Tallinnban elfogadott határozat alapján ismét a Magyar Népköztársaság rendez.

Kiss József

Dante nel mondo

Raccolta di studi...

A cura di Vittore Branca e Ettore Caccia, Firenze, Olschki, 1965. VI. 607.

Dante születésének hetedik centenáriuma meghozta az első komoly kísérletet a „divino poeta” világirodalmi hatásának felmérésére. A hatást itt nem megszokott irodalomtörténeti terminus technicusként kell értenünk, helyesebb lenne Dante világirodalmi „jelenlétéről” beszélnünk. Kötetünk ugyanis 23 nemzeti irodalomban elfoglalt helyét, fordításait, értékelését, a róla szóló tanulmányok fontosabb megállapításait összegezi, néhány dolgozat a legutóbbi Dante-centenárium (1921) óta írt művek és fordítások teljes bibliográfiájával is szolgál, s mindjárt kiemeljük, hogy ez a kötet legnagyobb értéke. Nem érdektelen felsorolni azokat az irodalmakat, amelyek igényt tartottak dantológiájuk bemutatására: arab, belga, brazil, bolgár, csehszlovák, dán, finn, francia, német, japán, angol, görög, szerb-horvát, szlovén, holland, lengyel, portugál, román, spanyol, észak-amerikai, svéd, magyar, szovjet. (A cikkek az olasz betűrend szerint helyezkednek el.) Robert van den Nuffel Belgium mindkét nyelvének Dante-stúdiumait bemutatja, a spanyol szerző (Joaquín Arce) az egész spanyol nyelvterületre kiterjeszkedik; természetesen, hogy az arab világ Dante-érdekű irodalmi termése sincs országhatárokhöz kötve (Umberto Rizzitano), a nemrég elhunyt nagyérdemű szovjet kutató, Golenisev-Kutuzov az orosz irodalom mellett az ukrán, a grúz és az örmény adalékokról is beszámol. Svájc vagy Kanada nyilván nem érezte szükségét önálló dantológia megteremtésének az olasz, német angol, francia termés gazdagságának okán, a norvég érdeklődő pedig jól tájékozódhat az egyébként gazdag dán Dante-irodalom segítségével. Az európai színpépből így alig hiányzik valami, s Dante jelenléte kontinensünkön kívül is megállapítható.

Az áttekintő szemlélődés egyéb, figyelmet érdemlő tanulságokkal is szolgál. Silvio Castro *Dante in Portogallo* c., mindössze háromlapos dolgozatában 1943 és 1964 között három *Divina Commedia*-fordítást sorol fel, ezek közül csak az egy prózai teljes, a másik kettő a *Paradisóé*, ill. az *Infernóé*. A szerző a csekély érdeklődést Camoësz túl erős hatásának tulajdonítja. Ezzel szemben Brazília 1937 óta három teljes Komédia-fordítást adott portugál nyelven, sőt 1953-ban megjelent Dante összes műveinek kötete is. A cikk szerzője (Silvio Castro) mindezt a brazil irodalomban éppen 1922-ben jelentkező „modernismo”-nak, tehát az irodalmi hagyomány szűk keretei áttörésének javára írja. Szerény terjedelmű a finn dantológia is, de két teljes és kiválóan sikerült fordítást adott, az Eino Leinóét (1912–1914) és Elina Vaara költőné áttünetését: *Jumalainen Näytelmä* (1963). Ivan Petkanov részletes és igen alaposan dokumentált beszámolót ad a bolgár Dante-irodalom szinte százéves múltjáról; művészi értékű fordítása azonban mindmáig csak az *Inferno*-nak van Veličkovtól (1906), minthogy a K. Hristov-féle *Pokol*-interpretációt (1935) a beszámoló elég szigorúan megbírálja. Ezzel szemben három teljes értékű cseh, három szerb-horvát és öt lengyel fordítás készült. Alfred Cronia, a csehszlovák dantológia ismeretője Stremen készülő szlovák fordításáról is értesít, sajnos nem tudjuk, megjelent-e. Szlovén nyelven – úgy látszik – csak az *Inferno* teljes fordítása olvasható, mert a beszámolóból (Stanko Škerlj – Atilij Rakar) nem derül ki, hogy a Debevec-féle folyóiratban sorozatosan publikált áttünetés teljes-e, sőt még az sem, hogy mely canticákra vonatkoznak az adatok.

Kiváló értékű a Rosa Del Conte tollából származó *Dante in Romania* c. tanulmány. A román törekvések egészét áttekinti, 1922-től részletes „bibliographie raisonnée”-t ad a fordítások és az egyéb dolgozatok alapos bírálatával. Ismeretes, hogy a *Divina Commedia*-nak G. Coșbuc-tól származó áttünetése igazi remekmű, ihletett költő nagy alkotása; a szerző élete utolsó évtizedeit (1918) szinte kizárólag Dantének szentelte, s filológiai szempontból is európai szintű szakértő volt. A fordítás Ramiro Ortiz gondozásában 1925 és 1932 között látott napvilágot, s nyilván igaza van a kiadónak, „che pochi popoli in Europa possono vantare una migliore.” Szerepe van ebben kétségkívül a nyelvrokon-

ságnak is, hiszen Coşbuc pl. egy-egy dantei *figura etymologică* („Io credo ch'ei credette ch'io credesse” Inf. XIII. 25.) szó szerint követni tud („Eu cred că el credea că poate aş crede”). Szép feladat volna Coşbuc fordításának Babitséval való összevetése, hiszen a magyar olvasók közvéleménye ezt is a világirodalom nagy alkotásai között tartja számon. Van Coşbucnak egy nagy terjedelmű, csak 1963-ban megjelent Dante-kommentárja is (párhuzamos olasz fordítással), ennek az a kuriózuma, hogy a sok évszázados hagyomány-nyal szemben Dante túlvilági utazásának évüil az 1298-ikat szeretné bizonyítani. Bonyolult érvelése nem meggyőző, s az olasz kutatásban semmi visszhangot nem keltett. (A bibliográfiai adatok nem pontosak; helyesen I: LX + 334, II: XL + 550).

A kisebb európai népek Dante-irodalmából kiemelkedik a dán és a holland. Hans Sørensen sokoldalú áttekintést nyújt a dán irodalom Dante-vonatkozásairól, s ezek már a XVIII. század végén jelentkeznek. Két kiemelkedő Komédia-fordításról kaptunk beszámolót, K. F. Molbecheről (1863) és K. H. Andersenéről (1962). Mindkét fordítás mintaszerű magyarázó apparátussal jelent meg, az utóbbi művészi illusztrációkkal. A holland irodalom (Jan Terlingen) már a múlt században három teljes fordítással rendelkezett (A. S. Kok, J. C. Hacke van Mynden, Joan Bohl), s azóta még tíz készült, ha nem mind teljes is. Bizonyosága ez a holland szellemi élet állandó érdeklődésének, egyben indokolja a Dante-irodalom rendkívül kiterjedt voltát és értékét: figyelmet érdemelnek a múlt századi ezoterikus magyarázatokat (Rossetti, Aroux) visszautasító tanulmányok, A. H. J. van Delft dolgozatai (az Opgang c. folyóirat 1921-es évfolyamában), a hatszázados évforduló alkalmával készült három Dante-monográfia, a Sigieri di Brabantéra vonatkozó kutatások (főleg Sassenéi), de sok más egyéb is. Csodálkozom azonban a tanulmány szerzőjének azon a képtelen állításán (349.), hogy a két nagy koldulórend alapítóját csak Dante halála után kanonizálták. Köztudomású, hogy Ferencet már 1228-ban, Domokost 1234-ben a szentek sorába iktatta a Curia. Az sem áll, hogy Dante melegebben és költőibb módon beszél Domokosról, mint nagy rendalapító elődjéről. Éppen megfordítva igaz a dolog, amint azt már Carlo Tagliavini is kifejtette (1927).

Nem mulaszthatom el annak megemlítését, hogy a kis népek hányszor tiltakoztak Dante nevével az elnyomás ellen: Prágában 1942-ben a *Monarchia* Ryba-féle fordítása Hollandiában C. E. Knappertnek Dante etikai rendszerét tárgyaló tanulmánya (1940) készült ily célzattal. De fordultak hozzá nagyok is! Herzen a cári Oroszországot tartotta a „selva selvaggia”-nak, Lunacsarszkij a forradalom indokolására citálta a *Monarchiát* („sed omnia subtili investigatione, dicendum est breviter quod finis totius et partis est removere viventes in hac vita de statu miserie et perducere ad statum felicitatis”), Pavlovics költőnő 1944-ben a német koncentrációs táborokat hasonlította a pokolhoz. A Komédia mondanivalója ma is együtt lélegzik a világ legmagasabb erkölcsi igényeivel.

A nagy európai irodalmak Dante-recepciójának újabb adalékaira áttérve, először az oroszot említem. Golenisev-Kutuzov professzor tanulmánya kiváló tájékoztató, egyes közléseire utaltam is már. A múlt századból származó négy orosz Komédia-fordítás után 1939 és 1945 között elkészült M. Lozinszkij tökéletes modern átültetése, amely követni képes az eredetinek minden stilisztikai gazdagságát és változatosságát. 1961-ben negyedik kiadása látott napvilágot. Lozinszkij a világirodalom legképzettebb Dante-fordítói közé tartozott, hagyatékának 1959-es feltárása mutatja, hogy milyen behatóan tanulmányozta pl. Dante ritmikáját: saját vallomása szerint megtanult terzinákban gondolkodni. Különös érdeklődést válthat ki magyar dantista körökben az a szakszerű bírálat, amelyben Golenisev-Kutuzov A. K. Dzsivelegov népszerű Dante-könyvét (1933, 1946) részesíti. Említést érdemel Anna Ahmatova Dante-kultusza, aki Babits *Nunquam revertar* c. verséhez némileg hasonlót írt a nagy száműzött Firenze-szeretetéről. 1965-re készült és bizonyára meg is jelent az orosz *Opera omnia*, valamint Golenisev-Kutuzov monográfiája s feleségének teljes szovjet Dante-bibliográfiája.

A spanyol dantológia elhunyt időszakáról (1921 - 1965) adott beszámoló -- akár-csak az angol, amerikai és német -- teljes bibliográfiát közöl. A szerző (Joaquín Arce) nem becsüli túl a spanyol italianisztikát (benne a dantológiát), azt azonban megállapítja, hogy Alighieri a spanyol irodalomban, a XVIII. század kivételével, mindig jelen volt. Mutatja ezt a számos Komédia-fordítás, amelyek közül azonban a prózaiak, különösen M. Aranda y Sanjuané, sokkal nagyobb közönségsikert arattak. Több új fordítás látott napvilágot Latin-Amerikában, különösen Argentínában és Mexikóban. A spanyol tudományosság nagy nemzetközi visszhangot kiváltó teljesítménye M. Asín Palacios könyve, az *Escatología musulmana en la Divina Comedia* (1919) volt. A mű 1943-ban és 1961-ben újra megjelent, s a benne felvetett tézis -- hogy ti. a muzulmán túlvilági látomások, különösen a *Libro Scalae* hatással voltak Dante művészi szemléletének kialakítására -- óriási vitát váltott ki. Ebbe a polémiába természetesen az arab világ is beleszólt, amint

az Umberto Rizzitano tartalmaz beszámolójából bőven kiderül (l. különösen a 2–5. lapon!). Asín Palacios könyvét, mint ismeretes, Mátyás Ferenc mutatta be a magyar szakközönségnek (EgyPhK 1925–1926), a józan korlátok közé szorított feltevés ma általában elfogadott: Dante ismerhette a *Liber scalae*-t. (Vö. Enrico Cerulli: *Dante e l'Islam*, Roma 1957, Accademia Nazionale dei Lincei.) — Egyébként a spanyol bibliográfia is jelez egy *Obras completast* (1956).

Az angol Dante-irodalomról Cecil Grayson értekezik, s jogosan állapítja meg, hogy ennek igazi dícsősége Paget Toynbee nevéhez fűződik, aki évtizedeken át a legmagasabb színvonalon képviselte. Éppen 1921-ben jelent meg nagy bibliográfiai műve, amely Chaucertől kezdve 540 év Dante-adalékait gyűjtötte össze. Toynbee számítása szerint az 1921-es jubileumot megelőző 118 év alatt annyi Komédia-fordítás készült, hogy átlagosan négy évre jutott egy, ha pedig a részletfordításokat is számba vesszük, átlag minden 12 hónapra (238.). Az 1922-től 1964-ig terjedő időszakaszban elkészült 5 teljes *Commedia*-átültetés, 1 *Inferno-Purgatorio*, 2 *Inferno*, 1 *Paradiso*, mellettük persze számos részletmunka jelent meg, valamint a régebbi fordítások újabb kiadásai. Kiemelkedők Bickers-teth (1955), Binyon (1933–1943) és Sayers (1949–1962) átültetései, valamennyi *terzarimában*. J. D. Sinclair prózai fordítása (1948) szintén komoly jelentőségű. A híres *Oxford-Dante* 1924-ben látott napvilágot utoljára, minthogy a Società Dantesca Italiana *testo criticó*ja (1921) általános tekintélyre emelkedett. Az angol Dante-filológia különösen a nagy firenzei politikai eszméinek magyarázatában hozott értékes eredményeket (Rubinstein, Davis, D'Entrèves, Sumner, Minio-Paluello, Nicole, Hardie). C. Hardie kiváló részlettanulmányai szintén figyelmet érdemelnek.

Howard R. Marrarónak az Egyesült Államok dantológiáját bemutató cikke nem kevesebb, mint 127 lapot tesz ki. E részleteiben is rendkívül érdekes tanulmány eredményeinek bemutatása külön dolgozatot igényelne. Az amerikai Dante-kutatás évek óta az angol fölé nőtt, s Longfellow klasszikussá vált Komédia-átültetésével az amerikai költészet is nagy ajándékot adott az angol nyelvterületnek. 1904 és 1959 között 16 Komédia-fordítás készült, közülük 10 teljes. A mai amerikai Dante-kutatás legnagyobb tekintélye C. S. Singleton, a bibliográfia 28 közleményét sorolja fel, legnagyobb érdeme azonban a Toynbee-féle, az *Oxford Dante Dictionary* újrakiadása. Ez ma a legpontosabb kézikönyve a Dante-kutatásnak, az angol nyelvű Dante-filológia kiemelkedő teljesítménye. Az amerikai bibliográfia figyelmet érdemlő többlete, hogy utal a művek ismertetéseire, így az egyébként külföldön megjelent, de az Egyesült Államokban bemutatott művekre is. Ez különösen a nagyszámú olasz publikáció bibliográfiája szempontjából hasznos az európai kutató számára.

A német nyelvű Dante-irodalom történetét és bibliográfiáját Theodor Ostermann állította össze. Közismert, hogy a német dantológia az olasz után teljesítményének értékét nézve is a legjelentősebb. A nagy nyelvterület kitartó érdeklődésére mi sem jellemzőbb, minthogy 1921 és 1964 között sorra megjelentek a régi fordítások (Witte, Philaetes, A. Vezin, Streckfuss, Gildmeister, Pochhammer, Zoomann) új kiadásai, s mellettük 13 friss átültetés készült. Különösen kiemelte a kritika Rudolf Borchardt munkájának értékét, aki a középkori német epika nyelvén és stílusában szólaltatta meg a Komédiát (1930), valamint Karl Vossler (1942) és Hermann Gmelin (1954–1957) átültetését. Az előbbi költői szépségével, az utóbbi értelmi pontosságával válik ki, noha egyik sem követi az eredeti versformát. Gmelin kommentárja is kiváló. Stefan George sokat emlegetett fordítása (1922) nem teljes. A német Dante-filológia nagy figyelmet szentel a költő egyéb műveinek is, fordításokban is remekel, mint azt Borchardt *Vita nuova*ja (1922), Dornseiff és Balogh *De Vulgari eloquentia*-átültetése (1925), Wolfram von den Steinen *Monarchia*-interpretációja bizonyítja. Érdekes, hogy még a mindmáig hevesen vitatott *Il fiorén*ak is van két német fordítása (1926, 1927). A német kritikai-filológiai irodalom eredményeinek rövid számbavétele is több teret igényelne, mint amennyivel itt rendelkezünk. Elég, ha a már említeteken kívül az utóbbi fél század nagy neveit soroljuk fel: E. Auerbach, Au. Buck, F. Baethgen, E. R. Curtius, R. Davidsohn, H. Friedrich, W. Goetz, M. Grabmann, H. Grundmann, U. Leo, R. Palgen, F. Schneider, Th. Spoerri. Eredményeik a modern Dante-kutatás mellőzhetetlen tartozékai. A fontosabb német könyvek és tanulmányok sorra megjelennek olaszul.

A szintén jelentékeny francia Dante-kutatásról, sajnos, nem kapunk oly részletes beszámolót, amintő a fentebb említett nagy irodalmakérő olvasunk. Paul Renucci professzor csak a francia *esotericus* Dante-magyarázatról szól, nagyon érdekesen, gazdag anyag ismertetésével. Tanulmánya azonban megegyezik a VII. centenáriumi aktáiban közölt előadásával, erről pedig már szóltam a Helikon hasábjain (1966, 365–367.). Van néhány olyan cikk is, amelyre nem térek ki (újgörög, japán, svéd), minthogy eléggé kívülről esnek a Dante-filológia „vérkörein”.

És végül a magunké: a magyar! Karlos Tibor részletes és igen szépen megírt beszámolója az 1921 óta elmúlt évtizedek tanulmányait mutatja be, sokszor a sajátjait, hiszen ebben a munkában vezető szerepe volt. Kellő részletességgel elemzi Fülep Lajos, Concha Győző, Koltay-Kastner Jenő, Sallay Géza és mások dolgozatainak a modern hazai Dante-kép kialakításában elért eredményeit, valamint az 1962-es *teljes Dante* munkálatait. Gondolatmenetét a jubileumi ünnepségre (1965) készülő kötet (*Dante a középkor és a reneszánsz között*) szerkesztésének bejelentésével zárja. A rajzolt képet — bár egyetértünk vele — ki kell azonban egészítenünk. Az akadémiai emlékkötet elkészült, s bizonyítja, hogy nem csekély erők mozgósíthatók a hazai dantológia szolgálatára. Ennek ellenére 1921 óta nincs Dante-bibliográfiánk: amint bemutattuk, a nagy nemzetek is a most ismertetett kötetet használták fel megszerkesztésére. Nincs részletes Dante-kommentárunk és hiányoznak a kisebb vagy nagyobb pályaképek, összefoglaló monográfiák, amelyek akárcsak a művelt olvasóközönség igényeit is kielégítenék. Sajnos, ilyenek a zajos, de jórészt tartalmatlan 1921-es jubileum alkalmával sem készültek. Az olvasó meggyőződhet róla, hogy Babits óta csak kisebb fordítás-részletek láttak napvilágot Danteból a műfordítói teljesítményére mindig büszke magyar irodalmi életben (Kenedy Géza 1925-ös prózai átültetését pl. Kardos Tibor sem említi. Dombi Márk egri tanár már annak idején szigorúan megbíráltta!). Mindez arra mutat, hogy a *Dante nel mondo* nagy együttműködésében lendületesebben kellene részt vennünk, erre a múlt magyar eredményei is köteleznek bennünket.

BÁN IMRE

A romantikáról — Nyugaton és Keleten

A közelmúltban megjelent, a romantika kérdéseivel foglalkozó könyvekről lesz szó. Csak a téma azonossága és a megjelenés időpontja köti őket össze. Mindegyik más módszerrel dolgozik, más nemzeti irodalmat vizsgál, nagyobb összefüggések feltárásának igényével lép fel vagy csak egy részletkérdést, egy történelmi periódust emel ki és így közelíti meg a kérdést. Műfajukban is eltérnek egymástól: tanulmánygyűjtemény, korabeli szövegek, később megjelent cikkek válogatása, egy kongresszus anyaga, antológia és így tovább.

Szemlénk két részre tagolódik. Az első azokat a köteteket mutatja be, amelyeknek tárgya a nyugat-európai romantika és annak kapcsolatai, a második azokat, amelyek a lengyel, ill. szlovák nemzeti romantika egy-egy aspektusát villantják fel. Egyik sem törekedik teljességre, csak azok a művek kerülnek sorra, amelyek a legutóbbi időben érkeztek be a szerkesztőségbe.

Annak ellenére, hogy az ismertetésre kerülő könyvek válogatása esetleges volt, mégis szolgálhatnak általánosabb tanulságokkal, összefüggések feltárásával. Sorrendjük érzékelteti a folyamatot: a német, illetőleg az olasz romantika kibontakozását, kiteljesedését, átalakulását végül újabb változatok megjelenését. Mert amikor ezek az irodalmi eredmények más földrajzi zónákban meghonosodtak, ott a nemzeti irodalmak új változatokat teremtettek. Tehát hogyan változott pl. a német romantika, vagy hogyan, milyen közvetítéssel jutott tovább a német, majd az olasz romantikus irodalom — mint az utóbbit az 1967-es budapesti romantika-kongresszus vizsgálta — az európai és a minket közelebből érdeklő középkelet-európai népek irodalmába.

A lengyel és a szlovák romantikával foglalkozó kötetek bemutatása az újabb romantika-változatok megnyilvánulási formáit ismertetik, s azt vizsgálják: milyen eszmék, formai megoldások lettek a legnépszerűbbek az említett irodalmakban és melyek voltak azok a kérdések, amelyek a legnagyobb visszhangot váltották ki.

Az érintett kötetek érdekes anyaggal szolgálnak abban a vonatkozásban is, hogy pl. milyen időbeli eltolódással került át a német romantika Itáliába akkor, amikor Németországban a Napóleon elleni háborúk, majd a Deutscher Bund megalakulása és a metternichi reakció tombolása következményeként a romantikus művek ott már más gondolati tartalmakat, érzéseket fejeztek ki. A késés — ha más módon — a kelet-európai népek irodalmában is jelentkezett, a befogadó és a közvetítő kapcsolatának módosulásával. Két irodalmi korszak, két eszme, ill. érzelmvilág egymás mellett élésére jó példával szolgál az olasz romantika, amelyben hosszú ideig párhuzamosan jelentkezték a felvilágosodás és a romantika eszméi, sőt még formái is. A fáziseltolódás mellett — különösen a szlovák és a lengyel kötetek — azt dokumentálják: miként változtak az adott nemzeti irodalmakban a gondolatok, tartalmak éppen a funkcióik módosulása és a helyi hagyományok hatására.

Romantik. — Erläuterungen zur klassischen deutschen Literatur.
Berlin, 1967. Volk und Wissen, 668.

Literatur der Befreiungskriege. — Erläuterungen zur deutschen Literatur.
Berlin, 1969. Volk und Wissen, 231.

A keletnémet kiadó sorozata, amely a felvilágosodás-kötettel indult és hat kötetben mutatja be a német irodalmat 1848-ig, igen kitűnő vállalkozás. Nem azzal az igény-nel lép fel, hogy irodalomtörténetet adjon, pusztán összefoglalás a célja, kézikönyv. Az irodalmi periódus fő fejlődési vonalait rajzolja meg, nem kívánja ábrázolni az irodalomtörténeti folyamat teljességét. Épp ezért válnak igen használhatókká e könyvek, mert a szerzők nem elsősorban új kutatási eredményeket kívántak belezsűfolni a témához mérten kis terjedelemben, hanem az eddigi ismereteket összegezik.

A romantika-kötet a romantikus költészet és a német romantika történeti előzményeit, kialakulásának körülményeit, filozófiai alapjait adja summázva, majd egyes nagy alakjait — szerencsére nemcsak a legnagyobbakat — tárgyalja monografikus fejezetekben. A bevezetőben — az európai történelmi háttér felvázolása után — áttekintést kapunk az európai nemzeti irodalmak romantikus korszakairól, hogy ebbe az összképbe illeszthessük be a német romantikát. A klasszikus német filozófia és a romantika viszonyának vizsgálata után a társzművészetek és társtudományok romantikus irányzatainak bemutatására kerül sor, kapcsolataikra és kölcsönhatásaikra való utalásokkal. Az általános bevezetés után a kötet a német romantikát három korszakra — „Frühromantik — Hochromantik — Spätromantik” — osztja, és azon belül, az egyes „romantikák” általános jellemzése után következnek az írófejezetek. A szerkesztők maguk is tudják, hogy ez a periodizálás nem a legideálisabb, de egyelőre a jobb használhatóság céljából kénytelenek ezzel beérni.

A legutolsó oldalakon esik szó az osztrák romantikáról, amelynek általános jellemzése után Raimund és Grillparzer munkásságának méltatását kapjuk, különösen az utóbbiról elég részletességgel.

A kor hangulatát sikeresen idézik fel a korabeli arcképek, illusztrációk, faksimilék és festmények, szerencsésen kiegészítve az írókról mondottakat.

A vállalkozásról magáról és erről a kötetről is csak jót mondhatunk, igen nagy segítséget jelent a tájékozódásban és az eligazodásban: kitűnő „Nachschlage-werk”. Egy valamiben azonban nem értünk egyet a szerkesztőkkel: kiszorították a kötetből a műveket. Legalább a nagy íróktól vagy azoktól, akikhez nehezen lehet hozzájutni, szerettünk volna egy-egy jellemző részletet, egy szemelvényt, a mondottak illusztrációjául. Így mintha túlságosan is „puska” jellege lenne. Helyesek és szükségesek a tartalmi összefoglalások, az ideológiai értékelések, az írói életrajzok, az írók jelentőségének felmérései, a biográfiai és bibliográfiai adatok bősége, de eközben elvész maga az írói mű. Emellett kisebb baj lenne az, hogy az olvasó belefárad a monotoníába, míg egy-egy vers, novella vagy regényrészlet beiktatásával újra felfrissülne figyelme. De a megállapításokat, értékeléseket is jobban köthetnénk, ha illusztrációs anyag segíthetne ebben.

A Napóleon elleni háborúknak, a parasztháborúk után Németország első nagy tömegmozgulási irodalma egészen más világba viszi az olvasót, más légkört idéz fel annak ellenére, hogy a romantikusok közül legtöbbien éltek és működtek ezekben az években, s hogy valójában ez az irodalom is romantikus volt. A kötet beosztása majdnem teljesen megcgyezik az előbbivel: egy különbséggel. Itt már igen tekintélyes szerephez jutnak az írók is, és — ami fontos az adott korban — nemcsak a szépirok, hanem a kor publicistái is. Két nagy részre oszlik a kötet: maguknak a háborús éveknak az íróira és annak vizsgálatára, hogy a történelmi események — és az írók maguk is — miként hatottak a kortársak munkásságára. Elsősorban pedig az a nagy nemzeti felbuzdulás, ami a század második tizedében a német népet magával ragadta. A nagy nevek mellett — igen helyesen — jelentős helyet kapnak a kötetben a névtelenek írásai, a nép körében terjedt irodalmi művek, pl. a csatadalok, a hazafias versek. Az írói arcképek, értékelések után a műveket olvasva meglevenednek a száraz mondatok. Felidézik a kort s teljes körképet kapunk. Ez utóbbiban segítenek a kortársak (Jean Paul, Goethe, Humboldt, A. W. Schlegel, Brentano, von Arnim stb.) műveiből vett idézetek vagy versek, amelyek a tízes évek eseményeihez kapcsolódnak. Ugyanezt a célt szolgálják az igen szép képek, illusztrációk, hasonlóan az előbbi kötethez.

A Napóleon elleni háborúk irodalmának kötete — ellentétben a „romantikával” — nemcsak összegez, hanem új jelentős eredményekkel is jelentkezik, új megvilágításban mutatja be ezt a német irodalomtörténetben sokáig igen mostohán kezelt évtizedet.

A kötet minőségi változásként értékeli a patriotizmus jelentkezését, ugyanakkor igen határozottan megkülönbözteti és elválasztja a nacionalizmustól. Fontos megállapításnak tartjuk annak felismerését, hogy „az irodalom és a nyelv politikai tényezővé, államerővé lépett elő, egyike volt a legutolsó, a legerősebb védőbástyáknak az idegen uralom ellen”. (39) Hasonlóan fontos ezen irodalom továbbélésének, hatásának vizsgálata, annak az összefüggő folyamatnak a felismerése és tudatosítása, amely ezektől az évektől vezetett el 1848-ig.

Mindkét kötetet igen jól használható és szükséges „Register” egészíti ki, amely az írókról, a művekről való lényeges tudnivalókat tartalmazza -- betűrendbe sorolva.

Begriffsbestimmung der Romantik.

Herausgegeben von Helmut Prang. Darmstadt, 1968. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 441.

A nyugatnémet kiadó „Wege der Forschung” sorozatának jelen kötete nem korabeli szövegekből válogatott anyagot ad, hanem a későbbi évek cikkterméséből nyújtja azokat az írásokat, amelyek a szerkesztő szerint a leginkább megközelítették a kötet célját: a romantika lényegi kérdéseinek feltárását, fogalmának meghatározását. Az utolsó hat évtized mintegy 700 kisebb-nagyobb cikkből, tanulmányból kapunk válogatást. Az első 1911-ből J. Overmansé, a legutolsó 1968-ból H. H. Remaké: *Ein Schlüssel zur westeuropäischen Romantik?* Közben helyezkedik el a húsz cikk, amelyeknek irodalomtörténész szerzői különböző nemzetiségűek, különböző nemzeti irodalmak felől közelítik meg a témát. De vannak közöttük történészek, jogtudósok, filozófusok és az összehasonlító irodalomtudomány művelői is.

A szerkesztő, maga is neves romantika-kutató, előszavában szépszisszel figyelmeztet és utópiának tartja a romantika fogalmának végleges, egyértelmű meghatározását, lényegének megfogalmazását. Ezzel a gyűjteménnyel mindössze az volt a célja, hogy egy kötetben adja a kutatóknak azokat a tanulmányokat, amelyek szerinte a legtanulságosabbak és leghasznosabbak a romantika körüli dzsungelben való eligazodáshoz és amelletten nehezen hozzáférhetőek. Néhány címet és szerzőt sorolunk fel: A. W. Porterfield: *Finige weitverbreitete Mißverständnisse über die deutsche Romantik* (1916), Carl Schmitt: *Romantik* (1924), Fritz Strich: *Die Romantik als europäische Bewegung* (1924), R. Ullmann: *Der Begriff „Romantisch”* (1928), O. Walzel: *Wesensfragen deutscher Romantik* (1929), R. Guardini: *Erscheinung und Wesen der Romantik* (1948), L. Marcuse: *Reaktionäre und progressive Romantik* (1952), J. Matl: *Slawische und deutsche Romantik* (1956).

A kötet, mint a felsorolásból láttuk, igen gazdag anyagot tartalmaz, sajnálatos, hogy nézőpontja túlságosan egyoldalú, így a romantika pontosabb meghatározásához nélkülözhetetlen kelet-európai nemzeti irodalmak teljesen kívül esnek érdeklődése és válogatása szempontjain.

Aldo Borlenghi: La polemica sul romanticismo. (Collana documenti)

Padova, 1968. Ed. RADAR., 334.

A romantika körüli gondolkodás, a romantika táborának kialakulása Itáliában az egy évtizedes „battaglia romantica” megindulásával kezdődött. Mre de Staël cikke indította meg, aki már korábban *De l'Allemagne* c. művével nagy szerepet játszott a német romantika terjesztésével honfitársai körében, ezáltal pedig a „modern” irodalom itáliai népszerűsítését segítette elő. A valójában részletkérdést tárgyaló „Sulla maniera e l'utilità delle traduzioni” (eredetileg : „De l'esprit des traductions”) 1816-ban jelent meg a *Biblioteca italiana* januári számában. Ebben Staël asszony felszólította az olasz írókat, hogy a klasszikusokba való temetkezés és utánzásuk helyett a legújabb irodalmak -- azaz a német és angol -- felé tájékozódjanak, fordításaikkal terjesszék az új szellemet és irodalmat, amely Európa többi részében már kiszorította a régit, az elavultat. Az olaszokat, folytatja Mre de Staël, mély álmukból csak az irodalom, a művészetek ápolása és megújítása ébresztheti fel.

A cikk egy politikailag és társadalmilag is igen fájdalmas helyzetben jelent meg, amikor az olasz nép Napóleon bukásának következményeitől szenvedett: Ausztria agresszív itáliai térhódításától és az osztrákok nyomában visszatért feudális urak kapzsi és népellenes, ostoba telhetetlenségétől. Természetes, hogy indulatos válaszokat váltott ki, melyeknek szerzői a „sértett” nemzeti büszkeséget védelmezték. Abban, hogy ennek ellenére sem fajult el a vita, hanem termékeny ösztönzéseket hozhatott, igen nagy része

volt a Silvio Pellico által gondozott milánói folyóiratnak. Az *Il Conciliatore* — mint címevel is kifejezte — olyan „közvetítő” programmal lépett fel 1818-ban, amely alkalmas volt arra, hogy egy táborba gyűjtse mindazokat, akik féltették az olasz nép és az irodalom jövőjét. A kiváló munkatársi gárdának, akik mindnyájan részt vettek a romantikavitában (Borsieri, Berchet, Di Breme, E. Visconti), a lap rövid fennállása alatt sikerült elérnie, hogy szélesebb körben felismerték, mint Pellico írta: „a romantika egyenlő a liberalizmussal”. S mindezt mérsékelt hangnemben tartott cikkekkel, állandóan figyelve a kettős cenzúrára! Ezután a közvélemény nyomására, az irodalmi meggyőzés eredményeként csak az ultrák és a rendőrspiclik merték megukát nyíltan „klasszikusoknak” vallani.

Borlenghi gazdag és jól talált szöveggyűjteménye a polémia legjelentősebb írásait (Mme de Staël, Di Breme, Borsieri, Berchet, Londonio), az *Il Conciliatore* elméleti cikkeit (Előszó, Romagnosi, Visconti, Nicolini írásai), a később megjelent, de az időben keletkezett és a kérdéshez hozzászóló tanulmányokat (Foscolo, Leopardi, Manzoni) foglalja egybe. Igen hasznos kézikönyvet kapunk, amely alkalmas arra, hogy a kortársi megnyilatkozások segítségével az olasz *romanticismo* indulását, ebből következő sajátosságait, történeti gyökereit megvilágítsa. A kötet, amellet, hogy ékesen cáfolja az olasz romantika tagadását (Martigiani: „Il romanticismo italiano non esiste.”) egy adott történelmi periódus termékeként mutatja be az új iskolát és ugyanakkor megtudjuk, hogy a nagy alkotók: Foscolo, Leopardi, Manzoni miként gazdagították és teljesítették ki elméleti megnyilatkozásaikkal. Meggyőzően illusztrálja a kötet: milyen szerves fejlődés vezetett a lombard felvilágosodástól, az „Il Caffè” szellemi vezetőitől: a Verri-fivérektől, Beccariától. Carlitól és kevésbé neves társaitól a Risorgimentóig. De példázza azt is, hogy az *Illuminismo* programja és a romantikától idegen szelleme miként telítődhetett a — külső és belső körülmények hatására — olyan elemekkel, amelyek lehetővé tették az örökség folytatását és kiterjedését az igazi nagy romantikusok: Foscolo, Leopardi és Manzoni műveiben. Nem is elsősorban az illuministáktól olyan távoli romantikus életérzésre gondolunk, inkább a „pátoszra”, a „patriotizmusra” vagy a népi irodalom, ill. nép iránti érdeklődésre. Ez utóbbi Berchet íásaiban, ill. a *Jegyesek* népi figuráiban jelentkezett és majd a Risorgimento irodalmában talált igazi folytatásra. A magyar olvasó számára is tanulsággal szolgál Borlenghi szöveggyűjteménye, elsősorban ami a felvilágosodás és a romantika kapcsolatát illeti. Így válik érthetővé, hogy a Locke-ot tisztelő, Youngért rajongó olasz főnemesnek, a francia felvilágosodás hívének, Alessandro Verrinek *Római éjszakák* c. regénye, ill. annak magyar fordítása hogyan szolgálhatta a hazai olvasók körében a nemzeti haladást, s válhatott a nemzeti érzés ébresztőjévé.

II Romanticismo.

Atti del Sesto Congresso dell'Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana. (Budapest e Venezia, 10–17 ottobre 1967.) A cura di V. Branca e T. Kardos. Bp. 1968. Akadémiai Kiadó, 720. l.

Míg Borlenghi szöveggyűjteménye az olasz romantika indulását hozza közelbe, a budapesti–velencei kongresszus imponálón gazdag anyaga a virágzása teljében levő olasz romantikát (megtévesztő a cím! mert nem általában a romantikáról, hanem elsősorban az olaszról van szó!) vetíti elénk, mégpedig igen sok oldalról: filozófiai, terminológiai, nyelvészeti, művészeti, zenei kérdések éppúgy szóba kerülnek, mint az írói egyéniség, író és nép, író és társadalom stb. kapcsolatának vizsgálata vagy az európai és az olasz ill. az olasz és az európai romantikák érintkezése, párhuzama vagy éppen kölcsönhatása. S mindez egy nemzetközi kongresszus keretében, amelyből következik, hogy az olasz romantikának nemcsak különböző szempontú vagy módszerű (a strukturalistától a történetin át a nyelvészeti, stilisztikai elemzésig) megközelítését kapjuk, hanem a más-más nemzetiségű kutatók saját irodalmukkal való összevetése eredményeként szinte szerves beillesztését az összeurópai romantikába.

A kötet tematikailag négy nagy részre tagolódik. Az első a romantika általános kérdéseiről szól. A kanadai Northrop Frye gondolatgazdag tanulmánya a „romantikus mítoszok”, a struktúrák újabb vizsgálatát sürgeti, a „lényegig” való hatolást, mert az eddigi kutatások nem jutottak el a romantika történelmi és kulturális kategóriájának megnyugtató meghatározásáig. (Egyoldalúságait Szauder József egészítette ki a Frye által nem említett, kelet-európai romantikus nemzeti irodalmak sajátosságainak elemzésével.) Az új életérzés és egyben az egyetemes romantika történeti megvilágításához Kardos Tibor vitt közelebb „a cselekvés romantikájának” elemzésével. Alfieriől Foscolón

és Manzoni át Garibaldiig vizsgálta az új típusú íróegyeniség, a közéleti költő kifejeződé-
sét, amely nálunk is jellegzetes reformkori írói alkattá vált és magatartásforma lett.

A kongresszus rendezői a második részt a nagy olasz alkotóknak szentelték. Az egyes előadók példamutatóan figyeltek az írói egyeniség lehetőség szerinti komplex vizsgálatára, a „romantikus” ugyanakkor „antiromantikus” vonások közötti ellentmondások feloldására. Ebből a szempontból igen tanulságos a bolognai E. Raimondi Manzoni portréja és a több előadásból kibontakozó, minden eddiginél teljesebb Leopardi-értékelés.

Az olasz romantikának a nagy európai romantikus irodalmakhoz való kapcsolódá-
sát és a kölcsönhatások vizsgálatát végezte a kötet harmadik nagy fejezete. Peter Brand (Edinburgh) a magyar olvasó számára tanulságos módon, akaratlanul is egyes magyar és olasz párhuzamokra figyelmeztetett, amikor Osszián itáliai népszerűségének okait elemezte. Párhuzamok találhatók a belga R. Van Nuffel által felsorolt német írók között, akiket az olasz romantikusok fordítottak, ill. akik iránt a magyarok — ha későbbi időben is — érdeklődtek. R. De Cesare (Milano) nagy erudícióval és ugyanakkor könnyed eleganciával — mindkét irodalom minuciózus ismerőjeként — követi nyomon a francia és az olasz romantika egymásra hatását, kölcsönös tájékozódását. Következtetései, megállapításai látszatra meglepőek: a kor francia íróit, a romantikusokat nem olasz kortársai, az olasz romantikusok inspirálták, hanem elsősorban a XIV—XVI. századi írók.

A negyedik rész előadásai, amelyek az olasz romantikának a kelet-európai népek körében való hatását, továbbélését és ezek mikéntjét regisztrálták, más vonatkozásban gazdagították eddigi ismereteinket. Ezeknek a népeknek nemzeti irodalmában politikai, történelmi helyzetük és feladataik következményeként az olasz romantikának a Risorgimento felé mutató vonásai találtak nagyobb visszhangra. A magyar és olasz romantika kapcsolatairól Sallay Géza adott az eddigieknél jóval teljesebb képet. A kötet utolsó részében, amely a velencei záró tanácskozások anyagát gyűjtötte egybe, Ippolito Nievo centenáriumának megünneplése mellett az olasz nyelvnek és irodalomnak a világban való elterjedését és tanítását vizsgáló előadások kaptak helyet.

Az *Il Romanticismo* kötet ismertetésénél elsősorban tartalmának bemutatását, legfontosabb előadásainak kiemelését tartottuk feladatunknak. Részleteinek és különösen kelet-európai, ill. magyar vonatkozásainak igen gondolatébresztő és gazdag összefoglalását, a gondolatmenet továbbfolytatását Martinkó András végezte el az ITK 1970. 1. számában. Magát a kongresszust folyóiratunk 1968. 1. számában ismertettük.

T. ERDÉLYI ILONA

Maria Janion: Romantyzm. Studia o ideach i stylu.

Warszawa, 1969. Państwowy Instytut Wydawniczy, 363.

Maria Straszewska: Romantyzm.

Warszawa, 1969. Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 463. o.

Július Noge: Slovenská romantická próza.

Bratislava, 1969. SAV. 511.

Az a három mű, amelyet itt most összefoglalva ismertetünk, különböző jellegű és különböző célkitűzésű. Janion kitűnő könyvében eszme- és stílustörténeti tanulmányok sorakoznak a lengyel romantika legkiválóbb és 1—2 kevésbé ismert írójáról vagy egy-egy jelentősebb művéről; Straszewska népszerű ismertetést ad (Horváth Károlynak 1965-ben a Gondolat kiadónál megjelent könyvéhez hasonlóan) a magyar kiadvánnyal sokban egyező kül- és belföldi szemelvényekkel (idézetekkel); a szlovák Noge főlegesen bőbeszédű műve pedig a szlovák romantikus prózát, annak különösen két legkiemelkedőbb művelőjét: Jozef Miloslav Hurbant és Janko Kalinčiakot elemzi, tehát az előző kettőnél kevesebbet markol, de a tárgyalt művészi irányzatnak elvi-elméleti kérdései elől ő sem tér ki.

Janion tizenkét tanulmánya hol egy-egy költő portréját rajzolja meg (mint pl. a nálunk kevésbé ismert Ryszard Wincenty Berwińskiét), hol egy-egy kiemelkedő művet elemez (mint pl. Mickiewicz *Konrad Wallenrod*-ját, Krasiński *Nie-Boska Komediját*) másutt a lengyel romantika filozófiai alapjait (*Krasiński és Hegel*) vagy utóéletét (*A bronz Mickiewicz és az élő Mickiewicz*) kutatja. A kötet tehát, annak ellenére, hogy önálló tanulmányok gyűjteménye, amelyek nagy része már másutt is megjelent, egységes képet igyekszik adni a lengyel romantikáról, s elsősorban saját nemzeti irodalma szempontjából

veti fel az elvi-elméleti kérdéseket, még akkor is, ha Lukács György realizmus-koncepciójával vitatkozik (*Lukács a romantikáról*, 304–315.).

A romantikáról általában, főleg a nagy nemzetekre s nemcsak az irodalomra, hanem a képzőművészetekre, a zenére, a színházra is figyelve egyedül Straszewska könyve szól. De az, hogy e mű a *Biblioteka Polonistiki* című sorozatban jelent meg, s hogy a két első bevezető fejezet után a teljes harmadikat a lengyel romantikának szenteli, (amit Horváth Károly említett műve ilyen mértékben nem tesz meg a magyarral), arra mutat, hogy tulajdonképpen az ő népszerűsítő könyvének is az a végcélja, ami a másik kettőnél főlreérthetetlen: megtalálni saját nemzeti romantikájának jellegzetességeit, s ezzel bemutatni, hogy az mivel s hogyan járult hozzá a modern lengyel, illetőleg szlovák nemzeti jelleg kialakulásához. — Nemhiába nevezik mind a lengyel, mind a szlovák irodalomtörténetírásban a romantikát a „nemzeti újjászületés kora” betetőzésének.

Noge zárkózik be a nemzeti irodalom sáncai mögé a legmerekvebben. Amíg ugyanis Janion mégiscsak megtalálja a kapcsolatot Mickiewicz és a franciák, a lengyel romantikusok és Hegel stb. között, addig ő csaknem teljes mértékben úgy adja a szlovák próza fejlődésrajzát, mintha az a nagy európai s a szomszédos irodalmaktól függetlenül alakult volna ki; legfeljebb itt-ott említi az idegen, főleg a szláv próza egy-egy jelenségét. Nála tehát már nemcsak a nemzeti szempont túlzott érvényesítéséről, hanem a szlovák széppróza olyan izolálásáról van szó, amely nemcsak általános módszertani szempontból, hanem a szlovák múlt önismerete szempontjából is helytelen. Ugyanakkor Noge könyvének pozitív vonásaként emelhetjük ki, hogy megkeresi a romantikus próza nemzeti előzményeit, a felvilágosodástól kezdve figyeli a fejlődést, a „klasszicista” s a „preromantikus” (szerintünk inkább szentimentális) próza között túlságosan nagy különbséget konstruálva. Tudja, hogy az előzmények idején, sőt Hurban és Kalinčiak kortársai között is a verses költészet van túlsúlyban, de ennek — egész Keletközép-Európára érvényes — társadalmi okáról, az urbánus élet (polgárság) hiányáról nem szól.

Mind a három kötetnek közös hiánya az, amit igen sokszor a magyar irodalomtörténetírásból is hiányolunk: nem beszél a romantika továbbéléséről Keletközép-Európában még a századfordulón, sőt sok esetben a XX. század elején is. Ennek a felismerése a legtöbb esetben azért nehéz, mert a legtöbbben — mint a mi esetünkben mind a három szerző — a romantikát s a realizmust mint két, egymást követő, egymást kizáró művészi irányzatot fogják fel. Nincs terünk rá, hogy itt bővebben beszéljünk két vagy több stílusirány együttéléséről ugyanabban a korszakban; itt egyedül csak Sienkiewicz és Vajanský példájára célunk: Keletközép-Európában mennyire nem lehet még a XIX. század utolsó harmadában, sőt a XX. század elején sem a romantikus szemlélet letűntéről vagy éppen a realizmus egyeduralmáról beszélni. Persze, ennek az ellenkezője is igaz: Noge jól fogja meg a realista novella és regény lényegét abban, hogy a cselekmény szoros összefüggésben van a jellemek benső fejlődésével, rámutat ennek csíráira Kalinčiak előadóművészetében, de ugyanakkor — helyesen — cáfolja elődeinek azt a tételt, amely az életszerűséget, a nép és a kurtanemesség életének hű felszíni ábrázolását már önmagában is a „realizmust” előfutárának tartja. Mégis: meglátja, hogy Kalinčiak művésze *fejlettebb*, mint pl. a Hurbané, elvei is haladottabbak, mint az egész nemzedék élén álló Štúr nézetei.

S itt érkezünk el ahhoz a központi problémához, amelyről e bírálatunkban szólni akarunk. Mind a három kötet valamennyi kérdésére — terjedelmi okokból — nem térhetünk ki. Azt is csak egészen röviden érintjük, hogy mily érdekesen ugrik ki az időbeli eltolódás az egyes keletközép-európai irodalmak között, nem szólva Keletközép- és Nyugat-Európa viszonyáról. Kalinčiak a múlt század ötvenes, hatvanas éveiben jut el a romantikus szépprózához azokhoz a jelenségeihez, amelyekhez hasonlóknak Nyugat-Európában a század elején vagyunk tanúi. Mi itt csak két kérdést akarunk e három mű kapcsán kiemelni: a népiességet és a történetiséget. Egyik sem kizárólag keletközép-európai jelenség, valamennyi nemzet romantikájában megtalálható, s világos az is, hogy nem a romantikában lép fel először, a felvilágosodás szülte (Osszián, Herder stb.); a romantika korszakában viszont sajátos funkcióhoz jut.

Úgy gondoljuk, a további kutatást is szolgáljuk, ha e sajátos funkcióról beszélünk a három mű, főleg Janion és Noge monográfiája kapcsán. Mind a ketten szólnak arról, hogy a lengyel, illetőleg a szlovák romantikának a népiesség szempontjából *két fázisa* van (pl. Janion 242.): az egyikben a műköltő hűségesen akarja ábrázolni a nép költészetét (pl. a szépprózában mindig a jó győz, a gonoszt büntetés éri), míg a másikban a költő már csak mint epikus anyagot használja fel a népmesék és mondák motívumait, azokkal a saját — szubjektív — mondanivalóját akarja kifejezni (Noge, 435.), s ezzel „megsérti” a népies romantika „kánonját” (Noge, 444.). Szerintünk a két fázis a fejlődésnek a Nyugat-Európához képest lassabb iramát jelenti: amikor Keletközép-Európá-

ban a romantikus népiesség felbukkan, még túl sok benne a felvilágosodástól örökölt erudíció; több a gyűjtészenvedély, az „eredeti” rekonstruálására irányuló igyekezet, mint a valóban romantikus szubjektívizmus. Sőt: Štúrék puritán teologizmusa még legrokonabb híveik esetében is szembeszáll mindenfajta szubjektív megnyilatkozással.

Janion is, Noge is hangsúlyozza: a folklór *romantikus* ápolása egyfajta elégikus visszavágás a *múltba* (pl. a lengyel Wasilewskinél, I. Janion 274—275), annak az *ösinek* a keresése, amely a nyugati romantikákban legtöbbször a jelen zordságával, sivárságával való nosztalgikus szembeszállást jelenti, Keletközép-Európában viszont biztatást az idegen uralommal, a gyarmati sorssal való leszámolásra. Így kapcsolódik *nálunk* (egész Keletközép-Európában) szoros egységbe a szépirodalomban a folklór ápolása a múlt kultuszával. Ez utóbbinak a három monográfia tanúsága szerint számtalan válfajával találkozunk. Alig van olyan eset, amikor a költő a múlt eseményeinek vagy alakjainak hűséges reprodukálására törekszik. Az igazi romantikus művész eleve szubjektív, s így a múltat is a maga önkifejezésre használja fel. Keletközép-Európában — persze — ez az önkifejezés lehet a nemzet, a „nemzeti” szolgálata is, sőt, elsősorban az, de itt lényeges különbség van a művészetet csak másodlagosan művelő politikus (pl. Hurban) és az igazi művész (Kalinčiak) között: „Hurban szerint a »nemzeti« a művészet egyetlen és kizárólagos tartalma, Kalinčiak szerint éppen az »egyéni« az, s ez az egyéni az egyetlen lehetséges út, amelyen művészi módon lehet a nemzetet is kifejezni.” (Noge, 471.)

Ezért lesz a múltnak a mi romantikánkban (ti. a keletközép-európai romantikában) oly sokféle areculata. Janion szerint a történelem a romantikus irodalomban jelkép: vagy a jelen problémáit veti fel, s azoknak a megoldására szolgál (pl.: *Konrad Wallenrod*, 301.), vagy egy teológiai-filozófiai tétel megvilágítására akarják felhasználni (mint Krasinski a *Nie-Boska Komediában*, 80—94.). A jelen problémáinak, eseményeinek, eszményeinek, sőt: alakjainak a visszavetítése a múltba — mint keletközép-európai jelenség — jellemző a szlovák romantikára is. Kalinčiak kuruc kismesései nem a XVII — XVIII. század fordulójának hősei, hanem a szerző gyermekkori emlékei, azokról akar szólni, Rákóczi szabadságharcának eseményeivel körítve. Világos, hogy ennek a módszernek a múlt erős idealizálása lesz az eredménye, de világos az is, hogy legszélsőségesebb formájában a történelmi háttér már valóban csak kulisszává, vagy hogy Noge kifejezését használjuk: „klisé”-vé válik, amely csak arra jó, hogy még jobban kiemelje, amit az író saját lelkiállapotáról, önmagával s a világgal vívott harcáról, csalódásairól mondani akar.

A költő gondolatvilágának visszavetítése a múltba, illetőleg a jelen eszmevilágának idealizálása a múlt segítségével: a keletközép-európai nemzeti romantikának mind a három műben megtalálható közös vonása. S hosszú ideig az is marad. Janion itt — saját irodalmára vonatkozva — egy bizonyos paradoxont vél fölfedezni. A múltat a jövő szolgálatába állító, sőt, utópisztikusan idealizáló írók szerint demokratikusabbak, mint azok, akik — konzervatív módon — az emberi szellemnek csak fokozatos haladásában hisznek (239). A magyar irodalomra rávetítve: a radikális demokraták az erőszakos magyárosítás hívei, azok viszont, akik a nemzetiségek együttműködéséért harcolnak, konzervatívok a maguk idejében.

E három érdekes könyv egész sor gondolatláncot is kiválthatna a recenzióból. Mi itt most csak az elmondottakat akartuk kiemelni.

SZIKLAY LÁSZLÓ

A szocialista realizmus I — II.

A bevezető tanulmányt írta és a szövegeket válogatta: Köpeczi Béla. Bp. 1970. Gondolat Kiadó, I. 419, II. 478.

Az irodalomtörténet és elmélet fogalmai fölöttébb bizonytalan értelmezésének lehet csupán a számlájára írni azt a körülményt, hogy bevezetőben mindjárt afölött kell elmélkednünk: megfelelő helyen történt-e a publikálás. Amennyiben a Gondolat kiadó sorozata irodalomtörténeti irányzatokat, többé-kevésbé egységes doktrínával rendelkező korszakokat kíván bemutatni, és nem izmusokat (ahogy a népnyelv tévesen e sorozatot nevezi), akkor helyénvaló volt e keretben a kiadás. A szocialista realizmus ugyanis mindenestre nem egy a többi izmus között, ahogy nem az a klasszicizmus, a realizmus sem. Izmusnak általában a polgári realizmus után fellépett, egymást gyorsan váltó irányzatokat nevezzük, amelyek az imperializmus és a proletárforradalmak korának művészetét jellemzik. Másképp avantgardnak is hívják őket (noha e megnevezés helyessége is több mint kérdéses). Mivel azonban az irodalomtudományba nem lehet bevezetni az egyértel-

mű fogalmakat, marad a homály, amelynek tisztázására mérhetetlen energiát fecsérelnék el a hozzáértők.

Nem volt ez másként a szocialista realizmus fogalmával sem. Szabályba foglalása, azaz 1934 óta is folyik körülötte a vita; a szocialista művészet hívei közül sokan vélelmezik, ellenségei támadják, neki tulajdonítják a művészet fiaskóit (holott ezek gyökere másutt lelhető fel). Vaskos monográfiákat írtak már róla, több konferenciát rendeztek tisztázására. A magyar szellemi életben a hatvanas évek második felében foglalkoztak különösen sokat a kérdéssel, s a viták melléktermékeként alapvető irodalomszemléleti problémák kerültek olyan megvilágításba, amelynek jelentőségét talán még nem is mértük fel kellőképpen.

Felmerül a kérdés: a hazai viták kifáradása, elnyugvása után mit dokumentál vagy mi újat ad hozzá az eddigiekhez Köpeczi Béla kötete? Amennyire ezt a rövid szemelvények mozaikjaiból összeállított montázs módszerével egyáltalán lehetséges, a történeti folyamatban és a geográfiai kiterjedés széles övezeteiben egyszerre előrehaladva mindekelőtt gazdag ismeretanyagot közvetít, amelyet így együtt sem a hazai, sem a külföldi szakirodalom még nem prezentált. Az utópista szocializmus XIX. századi képviselőitől napjainkig, Japántól Mexikóig és Izlandtól Dél-Amerikáig terjed az átfogott mezőny, amelynek középpontjában természetesen a szovjet irodalmi fejlődés áll. A válogatás módszerét és az egyes fejezetek bevezetésének tónusát illetően feltétlenül helyeselni lehet Köpeczi Béla eljárását: mindenkit felvett, aki a témában megnyilatkozott és jelentős vagy jellemző gondolatokat fejtett ki. Noha Köpeczinek megvan a maga határozott véleménye a kérdésről, higgadtan hagyott érvelni minden kontrahenst, tartózkodot attól, hogy megjegyzéseivel korlátozzon vagy diszkreditáljon bárkit. Ez a tudományos véleménycsere szocialista szabadságának pozitív modellje; s nem fogadhatók el az olyan vélemények, amelyek a napi aktualitás okán Mao Ce-tungtól Garaudyig egy sor nevet törölni szeretnének a tartalomjegyzékből. Különösen azért nem, mert az idők folyamán politikai ellenfeleinkké vált literátorok nyilatkozataik idején a marxista munkásmozgalom soraiban tevékenykedtek és munkásságuk hozzátartozik az adott kor képéhez, megfelel a részletek hűségének.

A gazdag antológia egyúttal bebizonyít, dokumentál két alapvetően lényeges dolgot. Az egyik az, hogy a *szocialista világszemléletű* művészet egyidős a munkásmozgalommal, érettségi foka és intenzív kibomlása megfelel a mozgalom politikai fejlődése nagy etapjainak. Egyszóval az emberi kultúra kifejlődésének elemi, szerves része, majd egyre inkább vezető, meghatározó irányzatává lesz a szocialista ideológiakummal átítatott művészi gondolkodás. A másik döntő elem, amelyet aláhúz és bemutat a gyűjtemény, azaz, hogy a *realizmus* a társadalmi és egyéni lét valódi lényegének igaz, hű és alkotó visszatükrözése, s hogy a valóság ilyen látása és megjelenítése a szocialista szellemű művészet centrális principiuma, döntő alapelve.

Az antológia *történetileg* jellemzi azt a *folyamatot*, ahogy e két elem összekapcsolódott, összefonódott. Ez a történeti nyitottság nagy előnye azokkal a traktátumokkal szemben, amelyek a folyamatból kiragadva, steril elméletiességgel kívánták bemutatni e jelenséget mint egyedüli módszert, rendszerint törekedve a zártságra és befejezettségre. Maga Köpeczi hatalmas ismeretanyagra támaszkodó, és mégis világos egyszerűséggel eligazító előszavában részben irányzatnak fogja fel a szocialista realizmust, részben módszernek nevezi. Ez a konklúzió a kötet történelmiség diktálta módszertani felépítésének fent jellemzett tanulságaiból egyenesen következik. Ha figyelmesen végigolvassuk az egyes szerzők megnyilatkozásait, eléggé bizonytalanná válik annak eldöntése, miképpen is hozzuk végérvényes képletre a fogalmat. A magyarban már a *mód* és a *módszer* sem teljesen azonos értelműek, az utóbbi fogalom tartalmilag konkrétebb és kompozícióban kiépítettebb, véglegesebb. A valóság látásának és kifejezésének *módja*, lehetséges, közelebb áll ahhoz a törekvéshez, amely *magát a szocialista művészetet és irodalmat tartja irányzatnak*, a *realizmust* pedig a szocialista világnézetű művészet *alapelve*nek tekinti, avagy az elméleti szférában az alkotó-visszatükrözés megjelölésére használja fel és így „objektív értékkategóriaként” ismeri el.

Amellett, hogy a valóság látásának és leképzésének módszere számtalan lehet, szinte annyiféle, ahány korszakalkotó művész létezik, a realizmus módszerként való felfogása elvileg nem lenne helyteleníthető, de csak több igen lényeges szempont figyelembevételével együtt. E szempontok megsértése vezetett az elmúlt évtizedekben a szocialista művészetben fellépett különböző zavarokhoz. Attól a felfogástól, amely a szocialista irodalom egyetlen helyes módszerének a dialektikus materializmust tartotta, nem választhatja el éles határ azokat a nézeteket, amelyek szerint a valóság látásának a módszere a dialektikus materializmus, míg az ábrázolásé a realizmus; vagy még tovább: innen származik a realizmus-antirealizmus tétele, amely szerint, ami nem dialektikus materialista,

az idealista. E szemlélet igazi veszélyessége azonban abban van: képviselői hajlamosak arra, hogy az *egyetlen helyes módszer egyetlen helyes stílusban*, formában való megjelenését követeljék meg. Szimonov a II. Szovjet Írókongresszuson megállapította: „Már az I. Írókongresszuson voltak olyan irodalmárok, akik azt erősítették, hogy a szocialista realizmus módszere a művészi alkotásban magát a stílust is meghatározza, hogy az gyakorlatilag maga a stílus.” (II. köt. 340.) A módszer és a stílus különbözőségéről és azonosságáról a gyűjteményben számtalan nyilatkozatot olvashatunk, lényeges itt azonban a teoretikus és irodalompolitikai gyakorlat volt. Lukács maga sohasem mondta ki, hogy a realizmus stílus lenne, ellenkezőleg. De az a tény, hogy érdeklődési köre a múlt irodalmának egy éles kontúrral meghatározható részére terjedt ki, önkénytelenül is sugallta megkülönböztetett becsülését és azt, hogy nagy-realistái mintaképet jelentenek. Az avantgarde sommás elutasítása még megerősítette a választás tudatosságát és körülhatároltságát. Egy alacsonyabb szférában aztán a vulgarizátorok nem a nagy-realisták módszerei után kutattak, hanem — mivel ez egyszerűbb volt — a cselekményes mesét és a közérthető, „szabályos” formát mutatták fel.

A nagy-realizmus averziója a szocialista avantgarddal szemben ugyanakkor sajnálatos módon egybeesett a zsdanovi kultúrpolitika intencióival. Ez utóbbi „irányzat” indítékai azonban távolról sem a nagy-realista eszmények szolgálatát célozták, nem a realista művészeti örökség ápolását tekintették fő feladatnak. A szocialista művészetelmélet sokban tragikus kettészakadása a nagy-realista és az avantgarde ágra elősegítette mindkettőjük közös ellenfele: a voluntarista szubjektívizmus dogmatikus művészetpolitikájának eluralkodását. Ez a kultúrpolitika aztán már következetesen ragaszkodott az *egyetlen helyes módszer — egyetlen adekvát stílus* elvéhez, még akkor is, ha ennek megfogalmazására valamely hivatalos dokumentumban nem került sor.

De mi volt az oka a nagy-realizmus és az avantgarde szocialista művészetelmélet ellentétének? A kötet dokumentumai erről világosan vallanak. Lukács a művészet realizmusát az „idegen elemtől”, a kívülről önkényesen belevitt tendenciától féltette, s itt Engelsre hivatkozhatott. Az avantgarde különböző, polgári világszemlélettel megtöltött művei ugyanakkor beszédes bizonyítékot szolgáltatottak a materialista szemlélet és a realista látás és ábrázolásmód feladására. Szubjektíve érthető volt tehát a bizalmatlanság azon művészekkel szemben is, akik ugyanezen öltözetben jöttek, de — szocialista szemlélettel. Esetükben Lukács a polgári válságjelenségek mechanikus átvételét látta, s egyúttal a „kívülről bevitt” tendencia esetét vélte felfedezni. Itt azonban már egy más természetű jelenségről volt szó, amelyet a beszbeszítő külső forma okán, rövidre zárva ezt a háttérben meghúzódónak vélt antirealista módszerhez, a nagy-realizmus esztétikája nem tudott érzékelni. A német és amerikai munkásírók, a fiatal szovjetirodalom, Bertolt Brecht „avantgardizmusa” nem antirealista forma és antirealista módszer volt, nem kívülről bevitt tendencia, nem „üres és absztrakt szubjektívizmus és halott és absztrakt objektívizmus”, hanem a valóság ábrázolásának egy más módja (a világirodalom történetét figyelembe véve, korántsem új módja). A valóságyszerű vagy realiztikus mód mellett mindig is jelenlevő furcsa, groteszk, egzaltált, ironikus, játékos, fantasztikus (ha nincs jobb szó megnevezésére, mint amit Lukács és Lunacsarszkij is használt: avantgarde) látásmód. Szocialista képviselői nem annyira Engelsre, mint inkább a Feuerbach-téziseket fogalmazó Marxra hivatkoztak, s olyan tendenciát vittek bele a művészetbe, amely a valóságban is benne volt: a munkásmozgalom törekvéseinek irodalmi jelentkezését. Ez a „tendencia” a kiemelkedő művészeknél, a legjobb művekben nem volt azonos a zsdanovi követelménnyel, s miben sem különbözött a lukácsi 1932-es pártosság-értelmezéstől. Brecht szembekeverülése a dogmatikus művészetpolitikával a 30-as és az 50-es években világosan bizonyítja ezt. Az általa képviselt irányzat az ingerülten szemlélt *alternatívát* jelentette a dogmatizmus egyvágányú esztétikájával szemben.

Ha Lukács realizmus-felfogása némileg a passzív visszatükrözés felé tendált, Brecht pedig az aktív, alkotó jellegűre esküdött is, mégis mindkét látásmód — nagy művészet esetén — lehetővé tette a valóság hű megragadását, az *esztétikai realizmus* létrejöttét. Ezt ma már művek sora bizonyítja. A Magyarországon lefolytatott vitáknak éppen az volt a pozitív — mindeddig nem deklarált — végeredménye, hogy bebizonyosodott: a realiztikus és az avantgarde látásmód elsősorban a külső forma szféráiban hoz különbséget, helyenként a belső formában is, a *realizmus esztétikai megvalósítására pedig mindkét látás- és ábrázolásmód egyaránt alkalmas*. Ezzel egy négy évtizedes kínos és áldatlan per dőlt el.

A zsdanovi voluntarizmus mindkét irányzattól eltérően, valóban a nyílt és közvetlenül didaktív tendenciát követelte meg, amely különösen végtessé vált azzal az ötlettel, hogy a szocialista művészetnek a valóság ábrázolását az ideális jövő felvázolásával kell összekötnie. Így született meg a sematizmus. „Elméleti” megfogalmazását több

helyütt is fellelhetjük a gyűjteményben, tömény tisztaságú változatát a tragikus pályán járt A. Fagyejev nyújtotta 1948-ban, így vélekedvén *Az irodalomelmélet és kritika feladatai* című írásában: „Feladatunk az, hogy élethűen, sokoldalúan ábrázoljuk a szovjet embert, s olyannak ábrázoljuk, amilyennek lennie kell. . . . a művészi alkotásban a kívánság és az igény — az ábránd — élő alak formájában jelentkezik . . . Lehetséges-e igazán ábrázolni az eleven emberi jellemet olyannak, »amilyen a valóságban«, s egyúttal olyannak, »amilyennek lennie kell«? Természetesen. Ez nemcsak nem csökkenti a realizmus erejét, hanem éppen ez az igazi realizmus.” (II. köt. 303—304. — A kiemelés tőlem. I. L.) Ehhez képest feledésbe merült a marxizmus klasszikusainak Lukács által gyakran idézett tanítása arról, hogy a munkásosztály „nem eszményeket valósít meg”, s következőleg a szocializmus irodalma sem előlegezett ideálképek festésére hivatott, hanem az ellentmondásos valóság realista ábrázolására.

A Köpeczi Béla által szerkesztett antológia — úgy tetszik — éppen a viták során tisztázódott problémák élesebb és végérvényesebb megfogalmazásához ad nyomatékot, lezár az irodalomelméletben egy korszakot, amely végülis nem volt terméketlen az új utak felé tájékozódó, előrelépni és gazdagodni kívánó marxista esztétika számára; de remélhetően az alkotóművészek is hasznos impulzusokat kaptak tőle.

ILLÉS LÁSZLÓ

*

Studii de literatură comparată.
București, 1968. Acad. 264.

Bizonyos idő óta a szocialista országokban az összehasonlító irodalomtudomány „átértékelésének” lehetünk tanúi. Úgy is megfogalmazhatjuk, hogy egy olyan diszciplína szinte egyfajta „rehabilitációjáról” van szó, amelyet nemcsak az ideológusok, de az irodalomtörténészek is háttérbe szorítottak. Számos vádat sorakoztattak fel ellene. Egyrészt azt vetették a szemére, hogy kizárólag azt tanulmányozza, hogyan érvényesül a különböző külföldi irodalmak hatása egy-egy íróra, és hogy figyelmen kívül hagyja a nemzeti irodalmak sajátos jellegét. Másrészt úgy látták, hogy pozitívista módszere révén semmi egyebet nem tett, csak összegyűjtötte a többé vagy kevésbé jelentéktelen tényeket és semmiféle érdeklődést nem mutatott a vizsgált művek esztétikai értéke iránt. Meg kell mondani, hogy a két világháború között számos efféle tanulmány jelent meg a keletközép-európai országokban. Aligha lehet azonban tagadni, hogy jelentős munkák is kiadásra kerültek, olyanok, amelyek hozzájárultak a külföldi és nemzeti irodalmak jobb megértéséhez, és amelyek gazdagították az irodalomtörténet és az irodalomkritika kutatásának munkaszekciót.

Ez a negatív magatartás akadályozta az összehasonlító irodalomtudomány fejlődését Európának ebben a részében, anélkül, hogy teljesen elfojthatta volna, amint ezt bizonyítja az a gyors fellendülés, amelynek tíz év óta szemtanúi vagyunk. A bukaresti G. Călinescu Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Intézet kiadásában, Al. Dima és M. Novicov professzorok

irányításával készült tanulmánygyűjtemény e fejlődés két fázisát mutatja be: azt a kísérletet, hogy kidolgozzák a kutatás elméleti alapjait és hogy példákat adjanak gyakorlati alkalmazására. Az első feladat az összehasonlító irodalomtudomány által Romániában elért eredmények revízióját írja elő, és állásfoglalásra készítet e diszciplínán belül a világon létező jelenlegi áramlatokat illetően.

A román összehasonlító irodalomtudományt büszkeséggel töltheti el az a tény, hogy a múltban nagyszámú kiváló képviselője volt, közöttük olyanok, mint N. Iorga, N. Cartoian vagy T. Vianu, akik nagy sikerrel alkalmazták ezt a módszert. Al. Dima a gyűjtemény előszavában sorra veszi az összehasonlító irodalomtudomány különböző román iskoláit és irányzatait, ugyanezt a témát tárgyalja részletesebben I. Zamfirescu tanulmánya (A komparatizmus Romániában). Hét „tanulmánykategóriát” különböztet meg, amelyek kapcsolatba hozhatók az összehasonlító irodalomtudománnyal, a szó legtágabb értelmét tekintve. Az első kategóriába azokat a munkákat sorolhatjuk, amelyek a külföldről átvett eszmék hatását tanulmányozzák a modern román állam kialakulásának korában. Ezen áramlat jellemzésére elég P. Eliade és N. I. Apostolescu nevét megemlíteni, akik főleg a francia kultúrának a Duna menti fejedelemségekben történő kisugárzásával foglalkoztak. A második kategóriát azok a művek képviselik, amelyek bizonyos román írókkal, vagy a román történelem periódusaival foglalkoznak, ezeket az összehasonlító módszer segítségével elemezve. Így pl. T. Vianu tanulmánya *Poezia lui Eminescu* mely 1930-ban jelent meg, s arra tesz

kísérletet, hogy meghatározza a nagy román költő helyét az egyetemes irodalomban, főként pedig a német kultúrához fűződő kapcsolatait. A harmadik kategóriát azok a tanulmányok alkotják, amelyekben a román tudósok hozzájárulnak más külföldi irodalmak tanulmányozásához. Így D. D. Roșca tett közzé Párizsban egy tanulmányt, melynek a címe: *Hegel hatása Taine-re, a tudás és a művészet teoretikusára*. Negyedik kategóriaként elfogadhatjuk azokat a tanulmányokat, amelyek motívumokat, témákat, a művek tárgyát tanulmányozzák. Ilyen pl. N. N. Condorescu tanulmánya: *Geneviève de Brabant legendája és román változatai* (Bukarest, 1938). Ötödik kategóriába kerülhetnek azok az összefoglaló munkák, amelyek a román irodalmat az egyetemes irodalom keretén belül vizsgálják (N. Torga). A hatodik kategória a román folklór tanulmányozza nemzetközi szempontból. Itt elég megemlíteni N. Cartoian — hogy úgy mondjam — klasszikus kutatásait. Végül, utolsó kategóriaként azokat a filozófiai munkákat említhetjük meg, amelyek mintegy az összehasonlító irodalom részét alkotják, az irodalomból merítenek, mint a költő és filozófus L. Blaga könyve, *A kultúra trilógiája*. Az összehasonlító irodalomtudomány területének ez a kiszélesítése olyan tény, amit vitatni kell, ugyanúgy mint azt is, hogy az elmúlt korszak bizonyos kutatóinak jelentősebb elméleti szempontokat tulajdonítunk, mint amilyenekkel valójában rendelkeztek.

A hagyományok felidézésén túl főleg az az elnéletli vita kelti fel figyelmünket, amely a Bukarestben, 1967-ben szervezett első összehasonlító irodalmi kongresszus különböző résztvevői között kezdődött el.

M. Novicov kétségbe vonja az összehasonlító irodalomtudománynak magát a létét is, és csak az összehasonlító módszer alkalmazását tekinti helyénvalónak az irodalomkutatásban általában, legyen szó egyetlen vagy több irodalomról. Szerinte az *összehasonlítás* arra lehet jó, hogy kidomborítsa egy tanulmányozott jelenség sajátosságát vagy jelenségek sorának általános vonásait. Ha az összehasonlítás önmagává alakul mint tanulmányozandó tárgy, minden esetben mellékes és kiegészítő jellege van.

P. Cornea szigorú kritikával illeti az ún. francia iskolát, mert — szerinte — a kauzalitás területére visz át két mű között fennálló kapcsolatot, ami se nem szükségszerű, se nem megalapozott; a művek témákká, eszmékké, érzelnekké stb. bomlását végzi el, fölállozva így az egység perspektíváját; a hatás fogalmát felhasználva

nálva meghamisítja a kibocsátó és a befogadó közti kapcsolatot; „nyugatecentrikus” és kizárja hatásköréből az analógiák és a párhuzamosságok elemzését. Egyedüli üdvöztető útként az *egyezések* tanulmányozását ajánlja, vagyis két érintkező mű hasonlóságait. Ezeket az egyezéseket intenzitás és eredet szerint lehet tanulmányozni. Intenzitás alapján megkülönböztethetünk reprodukzív, interferens és analogikus egyezéseket, eredet alapján függő viszonyokat és párhuzamosságokat (e két utóbbi kategóriának megvannak a maguk alosztályai). A szerző úgy véli, hogy az egyezések intenzitás alapján történő tanulmányozása a leíró és a fenomenológiai megközelítések felel meg, a másik pedig a historizáló és tudományos megközelítésnek, amelyeket egyébként nem lehet különválasztani: a történetiellen összehasonlítás azzal a veszéllyel jár, hogy egyszerű formalizmussá válik és a történelem összehasonlítás nélkül a tények egyszerű felsorolásává.

Al. Dimának az összehasonlító irodalomtudomány érdemeit és hibáit illető álláspontja kiegyensúlyozottabbnak tűnik. Magaévé téve bizonyos kritikákat, úgy gondolja, hogy az összehasonlító irodalomtudománynak sajátos kutatási területe van, minthogy azokkal a kapcsolatokkal kell foglalkoznia, amelyek a különböző irodalmak alkotásai és áramlatai között léteznek, a különböző irodalmi jelenségek párhuzamosságával és minden irodalom nemzeti eredetiségének (hozzátehetnénk: minden értékes mű eredetiségének) kidomborításával. Ezen elemzések segítségével elérhetjük az irodalmi művészet (mesterség) lényegének jobb megértését, ami létrehozza azt, hogy az összehasonlító irodalomtudomány egy *irodalmi esztétika* felé tart, mely ugyanakkor általános esztétikába torkolthat.

Amint látjuk, e három tanulmány az összehasonlító irodalomtudomány alapvető kérdéseit veti fel és a román kutatók erőteljes elméleti aktivitásáról tanúskodik. Amit el akarnak kerülni, az egyfajta pozitivistá historizmus, és egy ilyen tendencia ellen folytatott harcot úgy kell tekintenünk, mint ami tudományosan szükséges a világ valamennyi összehasonlító irodalmában. Ugyanakkor a strukturalizmus fellendülése óta egy másik veszély fenyeget bennünket, az „immanens” kritikáé, mely kizár minden ún. külső megközelítést. Ebből a szempontból S. Alexandrescu szól a témához, s hozzászólása nem úgy tűnik, mintha igen „ortodox” lenne a strukturalizmus dolgában. Lényegében azt ajánlja, hogy a regényhősök, témák, motívumok, konfliktusok

elbeszéléstípusok tipológiájánál, egy bizonyos irodalmi korszak kutatásánál a strukturalizmust alkalmazzuk, mely magyarázatot adhatna a kor szellemének módosulására, az esztétika, az ízlés, az irodalmi formák fejlődésének stb. módosulására. Ha a strukturalizmus ez esetben az emberi realitáson alapuló irodalmi kutatást akar jelenteni, tehát történelmi, pontosan a szükséges tudományos szigorúságtól vezetett kutatást, egyetérthetünk e módszer alkalmazásával.

A konkrét témákat elemző tanulmányok több kategóriába tartoznak. A különböző írók kapcsolatairól, hatásáról vagy sikereiről adnak számot (Walt Whitman és az európai irodalom, L. Blaga és a német expresszionizmus, A szovjet irodalom bemutatása Romániában, Sadoveanu és Maupassant stb.). Más tanulmányok ennek vagy annak a műnek az intellektuális geneziséét kísérlék meg meghatározni. (Lermontov *Démonja* és Schelling filozófiája). A kötet néhány tanulmánya a motívumok és a témák elterjedésével foglalkozik a különböző irodalmakban (az antik görög mítosz az egzisztencialista drámában, az idő és tér viszonya a mai nyugati regényben, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a román irodalom). Tanulmányozás tárgyává teszik a román és a külföldi folklór bizonyos közös aspektusait is. Külön helyet foglal el az irodalmi áramlatok tanulmányozása, mivel ezt a kérdést az AILC V., belgrádi kongresszusa tárgyalta (a román kutatók hozzászólásait ebben a kötetben tették közzé).

Örölnünk kell a különböző tanulmányok konkrét eredményeinek, a témák változatosságának és a kutatók vállalkozókedvének, akik nemcsak a román irodalommal kapcsolatos problémákkal foglalkoznak. Milyen mértékben tükrözik e tanulmányok az összehasonlító irodalomtudomány új koncepcióját? Úgy vélem, óvakodnunk kell attól, hogy ebből a szempontból kiérleletlen ítéletet mondjunk. Egy dolog biztos: a múlt összehasonlító irodalomtudományával való szakítás távolról sem teljes, folytatják bizonyos irányzatainak, módszereinek alkalmazását. Az újdonság főleg abban a tényben áll, hogy megkísérlik az irodalmi jelenségeket „elhelyezni” térben és időben, és arra törekcszenek, hogy helyreállítsák közöttük a bensőségebb és ugyanakkor kiterjedtebb kapcsolatokat. Mindenesetre, román kollégáink tanulmánykötete olyan elméleti és gyakorlati megújódási kísérletről tanúskodik, mely megérdemli, hogy figyelemmel kísérjük.

KÖPECZI BÉLA

Sir Thomas Malory: *Le Morte D'Arthur*. Harmondsworth, Middlesex, 1969. Penguin English Library, I-II.

Malory próza-változata az Arthur-mondakörrel sikerének újabb állomásához érkezett az 1960-as években. Sajnos, az angol könyvkiadás nem jelzi a kiadott művek példányszámát, de a Penguin könyvkiadó *English Library* sorozata nyilván nagy példányszámban jelenik meg. Malory már korábban belépett a sikeres „paperback” szerzők sorába: két évvel korábban már az Arnold kiadó is oleső kiadásban adta a széles olvasóközönség kezébe. Tulajdonképpen a hasonló célokat szolgáló Everyman Library indította el Maloryt a XX. században a széles körű olvasottság felé, amikor 1906-ban először felvette sorozatába a *Le Morte d'Arthur*. Hogy az elmúlt évszázadok folyamán, Caxton 1485-ös kiadása óta hányszor jelent meg a mű, még felmérni sem tudjuk, csak hatásából gyanítjuk, hogy a XVI-XVIII. század aránylag ritkább kiadásai is elegendőnek bizonyultak arra, hogy tucatnyi jelentős író kerüljön a mondakör vonzókörébe, míg a XIX. század számos kiadással szolgálta a növekvő érdeklődést.

Feltűnővé teszi az 1960-as évek meg-sokasodott — teljes és rövidített — átdolgozott — kiadásait, hogy ma már rivális szövegek vetélkednek egymással. 1934-ben találták meg Winchesterben Malory eredeti kéziratát, Eugéne Vinaver 1947-re rendezte sajtó alá, és azóta, újabb kutatásai alapján, 1967-ben adta ki újra, három-kötetes kritikai kiadásban, alapos és sokoldalú bevezető tanulmánnyal. Mivel megőrizte az eredeti helyesírást, a Vinaver-féle kiadás csak kutatók kincse. Eddig még nem akadt rá vállalkozó, hogy Malory kéziratának helyesírást modernizálva eredeti formájában tegye hozzáférhetővé olvasók számára. A Caxton-kiadás még mindig állja a versenyt: a mű abban a formában került be a köztudatba, ahogyan Caxton, a kiadó-szerkesztő átalakította. A Caxton-kiadás fellelhető két példányának tanúsága szerint Caxton nem csekély irodalmi érzékkel rendelkezett: Malory „könyvei” sorrendjének megváltoztatása logikusabb, kronológikus rendhez vezetett, s a római hadjárat kissé száraz, monoton leírásának csak használt, hogy William Caxton erőlyesen lerövidítette.

A jelenlegi kiadás gondozója, Janet Cowen, tehát a hagyományokhoz marad hű, amikor a Caxton-féle első kiadás szövegét adta közre. Fehasználja azonban a Malory-kézirat Vinaver-féle kiadásából le-szűrhető tanulságokat is, nem annyira

magában a szövegben, mint inkább a jegyzetekben és az elavult szavak jegyzékében. A szöveg csonkíthatatlan, nem úgy, mint például a késő-viktoriánus kiadásokban, amelyekben a szöveg „pikáns” részleteinek kihagyása miatt néha összefüggések váltak érthetetlenné.

A könyvhöz John Lawlor írt bevezető tanulmányt, melynek erénye, hogy röviden összefoglalja az Áthur- és Malory-kutatás jelenlegi állását. A legendás Arthur — valószínűleg V. századi brit hadvezér — feltételezett szállásán South Cadburyben folyó ásatások némi reménnyel kecsegtetnek, hogy esetleg több adatot tudunk meg egy brit uralkodó körülményeiről, ha nem is éppen Arthurról. A Malory kilétéről szóló találgatások egyelőre nem cáfolták meg azt az elméletet, hogy Sir Thomas Malory, a Lancaster-házhoz tartozó képviselő Warwick earljének tévelygő és gyakran börtönviselt vitéz katonája a szerzője a sok forrásból több-kevesebb sikerrel egységes művé ötvözött szép Arthur-mondának. A Lawlor-tanulmány gyengébb része a mű analízisére tett vázlatos kísérlet: e tekintetben csak Malory stílusán végzett vizsgálatához újdonságokat.

KRETZOI MIKLÓSNÉ

Geoffrey Chaucer. A critical anthology. (Ed. J. A. Burrow.) Harmondsworth, Middlesex, 1969. Penguin Critical Anthologies, 323.

A kortársak szemében Chaucer szerelmes versek költője; ifjúkorában komponált dalait — mondja kortársa, E. Deschamps francia író — egész Angliában ismerik. De Deschamps is és a másik kortárs, Thomas Usk is említi „böcs filozófus”-voltát. A kortársi s a valamivel későbbi értékelésből a jellegzetes lovagkori, udvari költő képe bontakozik ki, akinek elsődleges témája a francia gáláns modor és a boccacciói vérbő kalandok ötvözetéből keletkezett költészet; ő Vénusz „íroka”. Chaucer a szokványos alszerény nyilatkozatok mellett csak ott válik hitelessé és komollyá, amikor a verselés technikájáról értekezik.

A következő századok túldicsérték Chaucer műveltségét, bölcsességét, mélységét: filozófusabbnak hitték, mint a még későbbi utókor.

Dryden kritikái érzelme bizonyul időtállóknak (1700), mint annyi más esetben is: udvari költőnek látja Chaucert, és lényegében realizmusa elragadó erejét dicséri.

A XVIII. század viszont általában helyteleníti Chaucerben az illem és a

finomság hiányát, nyersségét, valószínűleg azért, mert ez a század fedezi föl igazából a *Canterbury Talest*, szemben a korábbi szemlélettel, amely a *Troilus and Criseyde*-et állította az érdeklődés középpontjába.

Dryden nyomdokain Blake halad. 1809-ben írta ma is érvényes Chaucer-kritikáját a canterbury-i zarándokokról készített festményeihez, majd a romantika esszéistái (Hazlitt, Hunt) dicsérik realizmusát. Matthew Arnold viszont nem ad helyet Chaucernek az elsőrendű angol költők sorában, majdnem azonos indokolással, mint a neoklasszikusok.

A XX. századi kritikák (a válogatás kétharmada) főleg egyetemi kutatók tollából kerültek ki, talán azért, mert a XIV. század nyelve még külön tanulmányozást igényel; az írókritikusok közül csak Cherterton merészkedik arra, hogy elragadtatással írjon Chaucer humoráról, fróniájáról. Az alapos filológiai kutatások kiegészítették a korábbi, vázlatos ismeretek alapján készült képet, s az utóbbi időben számos részlettanulmány, cikk mellett évente több monográfia jelenik meg Chaucer művészetének minden egyes aspektusáról, korával való kapcsolatáról.

J. A. Barrow csak szemelvényeket tud adni, a válogatás a legújabb kutatók tucatjainak még a nevét sem említi, olyan gazdag a legutóbbi idők Chaucer-kutatásának termése.

Így a válogatás inkább csak a XX. századig ad keresztmetszetet Chaucer kritikai értékelésének hullámzásáról. Szerencsére ez mégsem jelent súlyos hiányt egy kritikai antológiában, mivel a XX. század értékelése egységesebb: Chaucer kiemelkedő jelentősége körül nincs vita, realizmusát, kitűnő, sokoldalú költő voltát elismerik, legfeljebb egyes részletkérdések értelmezése lehet különböző.

KRETZOI MIKLÓSNÉ

Kóbor poéta vallomása.

(Középkori vágáns költők és névtelen szerzők versei). Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Köllő Károly. Bukarest, 1970. Kriterion K., 214.

Külsőleg is tetszetős kiállításban látott napvilágot Engel Károly gondozásában a vágáns költészet legújabb antológiája. Ez a költészet a XII—XIII. században élte virágkorát és több tekintetben hasznos, hogy újra meg újra ráterelődjön figyelmünk. A vágáns és goliárd költők nagyon sokat tettek a középkori műveltség laicizálásáért. Alkotásaik sokszor már a huma-

nista költészet és világfelfogás kifejezői. A legtöbbször alulról feltörő, népi származású, szegénysege miatt tanulmányait befejezni nem tudó félben maradt deák, az egyetemről egyetemre peregrináló, alkalmi szellemi munkából, könyöradományból, koldulásból élő klerikus, a szerzetesi regulákra ránt, az útonjárás, vándorlás, függetlenség ívét megkóstoló pap, a városok és egyetemek fejlődésének, a polgárság erősödésének következményeként felduzzadt szellemi proletáriátus a középkori társadalom szélére szorítva nem tiszteli többé a születési előjogokat, a feudális társadalom béklyóit. A műveletlen feudális urakkal, az egyházi stallumok gőgös birtoklóival, a hatalom és pénz mindent megrontó erejével társadalombírálatuk merész hangjával, az egyházat, klérust ostorozó szatíráikkal, erotikus verseikben, tavaszdicsereteikben, a bor- és mulatónótáikban parázsló pogány életvággyal már a reneszánsz szellemét idézik, mint ahogy a szimbólumaikkal, kifejezéseikkel és képeikkel is gyakran afelé mutatnak. A vágáns költészet jelentősége e mellett a jövőt készítő szerepe mellett nem kis mértékben abban áll, hogy témái, műfajai, formai jegyei Európa-szerte, így Kelet-európa népeinél is elterjedtek, megteremtően beleépültek a nemzeti irodalmak fejlődésébe. A goliárdok magyarországi útját jelzik a hazai zsinati döntések, a *Magyi-k.* goliárd versei, a vágáns típusú magyar nyelvű szatirikus és szerelmi költészet ránk maradt emlékei, az a féltucatnyi vágáns dallam, mely a középkori vagy középkor végi vágáns hagyatékból származott hozzánk. (Vö. Kardos Tibor: *Deákműveltség és magyar renaissance.* Századok, 1939. Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei.* Bp. 1962. 211–303. Szabolcsi Bence: *Dallamtörténeti kérdések.* Kodály emlékkönyv, Bp. 1953. 743–748.) A vágáns költészet egy része a széténeklés folytán folklorizálódott. Népdallá válását siettetette a kollégiumi éneklés. Goliárdikus reminiscenciák bukkannak fel itt is ott is kéziratos énekeskönyveinkben. Meglepő az a hangulati, eszmei és kifejezésbeli közelség, mely a kuruc szegénylegények bújdosó dalai és a „Vágáns diák panasza idegenben”, a „Kóbor diákok siralma” vagy a „Földönfutó pap vagyok” kezdetű vágánsdalok közt megfigyelhető.

A kötet sajtó alá rendezője nem akarta az európai irodalom valamilyen fejlődéstörténeti keresztmetszetét bemutatni, hanem ízelítőt adni a középkori deákdalokból. Az anyagnak mintegy kétharmadát a középkori deákság klasszikus énekgyűjteményéből, a XIII. század első feléből származó *Carmina Burana*-ból, illetőleg

a Burana-töredékek családjából vette. A többi más középkori gyűjteményből, nyomtatásban megjelent publikációból merítette. A darabok túlnyomó zöme névtelen, ismert szerzőtől mindössze 12 verset közöl. Közülük 3–3 Walter Mapestól és az Archipoétától, 2–2 Morandus de Paduától és Hugues d'Orléanstól, 1–1 pedig Johannes Hadlaubtól és Gautier de Châtillontól való. Az átfogóbb kép érdekében túllépett a XII–XIII. század deákköltészetén és a XIV. századdal bezárólag adott szemelvényt a *Carmina Burana*-val rokon ihletésű, valamint a közép-latin költészet közvetlen hatását tükröző francia, angol, német versekből. A mértéket, mellyel a válogatást végezte (felhasználva és mégis újat is nyújtva Kardos Tibor: *Carmina Burana*, Bp. 1960. és Mezey László: *Deákok és lovagok*, Bp. 1961. kiadványát) csak dicsérni tudjuk.

Az anyagot 3 téma köré csoportosítva adja. *Fortuna kereke* cím alatt morális-szatirikus-vagabundus verseket, *Jöszte, jöszte, szerelmesem* címmel tavasz köszöntőket, szerelmes énekeket, *Teles torkú ivósereg* cím alatt pedig mulatónótákat, kocsmadalokat közöl. Ez a csoportosítás emlékeztet a *Carmina Burana* összeírójának eljárására, és már csak azért is helyeselhető, mert így elkerülhető volt az időrend roppant bonyolult problémája.

A kornak és az egyes daraboknak megértését kitűnően szolgálja Engel Károly bevezetője és magyarázó jegyzete. Bennük értelmesen, világosan foglalja össze az eddigi kutatások helyes megállapításait, eredményeit.

VARGA IMRE

Zofia Florczak: Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI. wieku. Studium z zakresu socjologii pisarstwa.

Wrocław – Warszawa – Kraków, 1967. Ossolineum, 338.

Az irodalmi földrajz és a kultúrszociológia problémájával kapcsolatos kutatásoknak Lengyelországban régi, még a XIX. században gyökerező hagyományai vannak (olyan jelentős tudósok, mint Bronisław Chlebowski és Piotr Chmielowski művelték ezt), de ebből a szempontból teljes egészében még egyetlen lezárt irodalmi korszakot sem vizsgáltak meg. Az ilyen jellegű munkák által felvetett kérdések eléggé eltérnek a hagyományos irodalomtörténeti felfogástól, az ezekre adott válaszoknak pedig nincs szükségük statisztikai jellegű kutatómódszerekre. Ezért az irodalomtörténészek nem szívesen és csak részle-

teiben foglalkoztak ezekkel a problémákkal, amelyek nélkül viszont nehéz lenne a hazai irodalmi élet egészét bemutatni.

Z. Florczak munkája kronológiailag az 1501 és 1600 közötti éveket öleli fel, a reneszánsz kor ólengyel írásszociológiáját érintő három kérdéskomplexumra próbál feleletet adni; 1. Mit jelentett az írás az azt művelő XVI. századi lengyel számára, és milyen helyzet biztosíthatott a társadalom életében? 2. Az írni tudók honnan, milyen társadalmi csoportokból toborzódtak és melyek voltak e tevékenység fejlődésének nélkülözhetetlen feltételei? 3. Hol és kiknek a révén keletkeztek a kulturális központok az írásbeliség idején?

A válasz megfogalmazásának anyagául azoknak a lengyel íróknak vázlatos életrajzai szolgáltak, akik az 1501–1600-as években valamilyen szöveget publikáltak nyomtatásban lengyel vagy latin nyelven. Egy különlegesen összeállított kérdőív lehetővé tette, hogy olyan szociológiai megállapításokat és kutatásokhoz alkalmas információkat szerezzenek, mint az író földrajzi és társadalmi származása, valamint műveltsége. Fontosak a kulturális hatókörnyezethez való viszonyai is (királyi udvar, főúri és püspöki udvarok, főiskolák és iskolák), külföldi utazások, nyomdákvaló kapcsolatok.

Az ily módon összeállított anyag következtében a mű szerzője kimerítően jellemezte a XVI. századi „Lengyel Nemesi Köztársaság” történelmi területeit, és megmutathatta azok részvételét az adott kor lengyel írásbeliségének kialakulásában. A statisztikai adatok tájékoztatása alapján megtudhatjuk, hogy az írók legnagyobb számát ebben az időben az etnikailag egységes Nagy-Lengyelország (Wielkopolska – Poznań és vidéke), Kis-Lengyelország (Małopolska – Kraków és vidéke), valamint Mazóvia (Mazowsze – Varsó és vidéke) adta. Ezek megismertetnek bennünket a korabeli írók társadalmi struktúrájával, megrajzolják azokat az utakat, amelyeken az irodalom művelésével jártak. Z. Florczak munkájában megrajzolt széles és sokoldalú kép utal a XVI. századi lengyel írásbeliség viszonyaira, megmutatja a kulturális öntudatra ébredésnek és az írásbeli tevékenység kelekezésének dinamikus folyamatát, amelyet az írói foglalkozás társadalmi rangjának állandó növekedése kísért.

E munka értékes kiegészítése a második részben összegyűjtött anyag. Az írókat különböző vonatkozásban mutatja be, figyelemmel van arra a nyelvre, amelyen írtak, a születési helyre, egyetemi tanulmányaikra, a lakhelyváltásokra, és az anyagi állapotukra. Ehhez tartozik még a

könyvben a földrajzi-szociológiai problémákat szemléltető módon illusztráló 17 térkép.

ZBIGNIEW NOWAK
(Gdańsk)

Szigeti József: A mű és kora. Tanulmányok.

Bukarest, 1970. Kriterion Könyvkiadó, 493.

A jeles kolozsvári irodalomtörténész az elmúlt évtizedben készült nagyobb és kisebb lélegzetű írásait gyűjtötte össze tanulmánykötetbe. *A mű és kora* jelképes de találon megválasztott cím, mert a szerző tudományos szemléletének, vizsgálódási módszerének kifejezője is. Az író, a mű és kora társadalmi, szellemi „környezete”, összefüggéseik láncolata alkotja Szigeti kutatási bázisát a művek vagy életművek tanulmányozásakor. Az irodalmi alkotást „élő organizmus”-nak tekintik, s elmélyülten törekszik a műalkotás „belső feltárására”, valamint a vele összefüggő jelenségek összehasonlító, sokoldalú vizsgálatára.

A tanulmányok között helyet kapott *A Balassi-Comedia és szerzője* c. terjedelmesebb dolgozat is, amelyről folyóiratunk kritikai rovata külön is megemlékezett (1969. 480–81.). Ezúttal arraszorítkozunk, hogy kiemeljük Szigeti munkájának úttörő jellegét. S ha XVI. századi drámairodalmunk egyik fontos kérdésében a vita még nem ért véget, a szerzőség sokat vitatott problémájára vonatkozólag, az eddigi hipotézisekhez mérve, az ő föltevése látszik a legvalószínűbbnek. Eszerint az első igazi magyar „komédia” írója nem más, mint a *Magyar Elektra* szerzője, Bornemisza Péter. A két mű összevetése kapcsán, s az előbbi értelmezésével összefüggő ideológiai vonások és hazai művelődéstörténeti viszonyok jellemzésével Szigeti a korszak megbízhatóbb értékeléséhez is hozzájárult. A reneszánsz és a barokk kutatásának problémái a szerzőt mind elméleti, mind történeti téren foglalkoztatják. Az emberi és költői öntudat alakulását követő fejtegetéseivel, új megfigyelésekkel segíti elő a fiatal Balassi költészetének jobb megértését, de az egész költői életmű életfilozófiájának feltárását is.

Az erdélyi polgári művelődési viszonyokról rajzolt történelmi tablóban, Apáczai Csere János társadalmi és pedagógiai nézeteinek kapcsolatos tanulmányának eredményeit összegezve, Szigeti jogosan állapítja meg: Apáczai világnézetének alapjául szolgáló, fejlettebb társadalmak törekvéseit tükröző eszmeáramlatok nem őrizhették meg eredeti társadalmi funkcióju-

kat, hanem az elmaradottabb erdélyi viszonyoknak megfelelően átalakultak, s „a reájuk épülő programok konkrét céljai alkalmazkodtak a hazai fejlődés üteméhez, lehetőségeihez” (361). Ez a helyes konklúzió rávilágít a kutató körülmekintő eljárására, ahogy a nemzetközi kölcsönhatások területén, a filozófiai eszmék befogadásának és asszimilációjának bonyolult kérdését egy konkrét példán bemutatja.

Az írói mű megközelítésének módszereiről a bevezetőben kifejtett elveknek megfelelően nyúl hozzá Szigeti egy olyan hagyományos témához, mint a Mikes-kérdés. S itt is tud újat mondani a Mikes-kutatás számára. *Modernebb Mikes-arc felé* c. műhelytanulmánya az egyik leglényegesebb ponton, az író világnézete oldaláról ragadja meg ezt a régebben lezártnak hitt, de az újabb kutatások által a holtponton elmozdított kérdéskomplexumot. Vítázva fejti ki gondolatait, ami egyik jellemző erénye az alkotó irodalomtörténésznek. Megbízható filológiai munkája párosul elméleti igényével, a részleteket az egésznek alárendelő rendező elvvel. S ha a Mikes filozófiai nézeteiről írottakat inkább további vizsgálódásra és vitára ösztönzőnek mint kialakult s kiegyensúlyozott véleménynek tekintjük, teljes mértékben jogosultnak ítéljük azt a módot, ahogy a régebbi kutatások által elhanyagolt világnézeti problémákat az egész mikesi életmű szemszögéből, sőt kortörténeti vonatkozásban fölveti. A levélfíró és fordító Mikes nagyarányú életművének egészére épít Szigeti, amikor zágoni Mikes Kelemen új, modernebb arcképének megrajzolására ösztönzi a kutatást. Ehhez ő maga is hozzájárult már korábbi tanulmányaival, legutóbb Mikes ismeretlen kéziratának előkerültéről beszámoló írásában, amelyet örömmel olvasunk újra kötetében.

Ha nem is tértünk ki minden tanulmányra, az érintettek révén is megállapítható, hogy Szigeti a kutatásban tanúsított sokoldalúsága és önállósága, gondos filológiai munkája és kritikai elemző készsége, módszere és vitaszelleme azt a fölvetett problémákat közelebb vitte a megoldás felé. Tanulmánykötetének tanúsága alapján élesebben rajzolódik ki az általunk már jól ismert és munkái következtében megbecsülésnek örvendő kolozsvári irodalomtörténész tudós alakja. A tudományos közvélemény joggal számíthat Szigeti József eredményes munkásságát bizonyító újabb művekre. Elismerést érdemel a bukaresti Kritérium kiadó is, hogy a tanulmánygyűjteményt szép kivitelezésben gondozásába vette és megjelentette.

HOPP LAJOS

Maria Bugucka: Życie codzienne w Gdańsku, wiek XVI—XVII.

Warszawa, 1967. Państwowy Instytut Wydawniczy, 230.

Folyóiratunk könyvrovatából jeles kiadványairól ismert lengyel (PIW) kiadó néhány éve egy izléesos, gazdagon illusztrált nemzetközi érdekű sorozatot indított. A szép kivitelű, művelődéstörténeti jellegű sorozat egyes kötetei külföldi szerzők közreműködésével készültek, mint pl. az antik világra, a görög, római, arab kultúrákra vonatkozóak. A nagy múltú városok életét bemutató könyvek között Hannibal Karthagója, a császárkori Róma, a Medicek Firenzeje, s a felvilágosodás Varsója is megtalálható. A középkori Krakkó életéről maga a sorozat szerkesztője, A. Jelicz adott ki egy tartalmas kötetet.

A kelet-európai országok művelődéstörténetéhez, a magyarországiéhoz is sok szállal fűződő északi kikötőváros reneszánszát feldolgozó kötet, Gdańsk különlegesen fejlett polgári kultúrájának föltárásával lepi meg az olvasót. A XVI. század végétől a XVII. század végéig terjedő évszázad az európai vérkeringésbe már korán bekapcsolódott egykori hanzaváros rohamos fejlődésének virágkora. Különösen tanulságosak a könyv azon fejezetei, amelyek akevert (zömmel porosz és lengyel, részben holland, svéd, dán, flamand) polgárságú szabad királyi város erőteljes világi kultúrájának, s általában sokrétű szellemi életének, (főleg protestáns) művelődési viszonyainak történetével kapcsolatosak. Ezek közé tartoznak a humanista tudományokról, a nyomdai és könyvtári, s az iskolai viszonyokról, a városi kancellária tevékenységéről szölok; továbbá Gdańsk híres reneszánsz városépítészetével, néprajzi vonatkozásaival, jellegzetes iparművészetének ágaival, a patriciusok által támogatott művészetekkel, a színházi élettel, a költészettel és az alkalmi verscsinálással, s nem utolsósorban a filológia tudományával foglalkozó fejezetek.

A szerző differenciáltan nyúl az egyes társadalmi rétegekhez, fölfedve ezek ellentéteit is, politikai, vallási küzdelmeiket és a polgári kulturális törekvések rugóit. S ha a kép mozaikszerűen rakódik össze, jellege nem elvont, s nem statikus, hanem a hiteles társadalmi fejlődési folyamatot érzékeltető. Ennek megfelelően tükröződik a könyvben a régi Gdańsk szellemi arculata, az európai művészi, ideológiai áramlatok gyors befogadásáról tanúskodó városi élete. A humanista hagyományokra épülő művelődésnek nagy szerepe van abban, hogy a felvilágosodás eszméi, a kelet-

európai viszonyokhoz képest, hamarabb járták át a hatvanezer lakost már a XVII. században meghaladó város társadalmát.

A könyv szerzője hivatkozik a város nevezetességeit megörökítő korabeli leírásokra, külföldiek emlékezéseire. Örömmel láttuk volna ezek között a források között Sepsí Csombor Márton Danckára vonatkozó, lengyel fordításban is kiadott (1961) jeles följegyzéseit, amelyek két évtizeddel korábbiak, mint a sokat idézett, egyébként jó forrásmunkaként számon tartott francia Ogier útinaplója.

A Gdańsk virágkoráról szóló kötet sikerült darabja a PIW sorozatának. Az eddigi elismerést kiváltó eredmények ösztönzésül szolgálhatnak a lengyel kiadó elképzelésének támogatására, hogy egy magyarországi vonatkozású kiadványt is beilleszzen értékes sorozatába.

HOPP LAJOS

XVII. век в мировом литературном развитии.

Москва, 1969. Hayka, 500.

Tizenkét szerző tanulmányát és a XVII. századi orosz és világirodalomra vonatkozó szovjet irodalomtudomány részletes bibliográfiáját tartalmazza ez a kötet, kiváló reprezentálójaként a 60-as években a Szovjetunióban is fellendülő XVII. századi és barokk-kutatásoknak. A kötet azonban nemcsak a szovjet viták szempontjából jelentős (aszovjet, „Világirodalom története” előkészítő munkálatainak egyik fontos dokumentuma is egyben), hanem különleges helyet foglal el az egész nemzetközi irodalomtudományban is, akár néhány átfogóbb igényű, akár specifikusabb témájú dolgozatait nézzük.

Nevezhető-e a XVII. század sajátos vonásokkal rendelkező társadalom- és irodalomtörténeti korszaknak, s nem csupán naptári fogalom-e? Hogyan alkalmazható a realizmus esztétikai, a barokk és a klasszicizmus stíluskategóriája a XVII. századi irodalom folyamatára? Miként illeszkedik be a korabeli művészet a reneszánsz hagyománytól a felvilágosodásig húzódó irodalmi folytonosságba? Milyen eszmei-esztétikai tendenciákkal, nemzeti specifikumokkal és kronológiai határokkal rendelkezik ez az irodalomtörténeti periódus? Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre keresik a megoldást a kötet szerzői, a legkülönbözőbb megközelítésektől kiindulva, jelentős — a marxizmuson belüli — véleménykülönbségekkel, sőt vitával. A korszak átfogó gazdaság-, társadalom- és eszmetörténeti, művészi elemzését végzi

el a kötet bevezető s egyben legkomplexebb dolgozata, J. B. Vipper tanulmánya: *A „XVII. század”-ról, mint a nyugat-európai irodalmak történetének sajátos korszakáról* címmel. Vipper — noha elismeri a „XVII. század”, mint elnevezés jellegtelenségét — sajátos irodalomtörténeti periódusként kezeli s elemzi a korszakot. Átmeneti jellegűnek tartja a polgárság első hatalomrajutási kísérletét jelentő reneszánsz és az e törekvést kiteljesítő felvilágosodás között. Sokkal többet lát a korszakban, mint a refeudalizáció és az ellenreformáció diadalát, a hangsúlyt nem egyszerűen a retrográd erők ideiglenes győzelmére, hanem a társadalmi-politikai-világnézeti harcok intenzitásának fokozódására helyezi. Azzal, hogy a kor ellentmondásosságát elemzi, meggyőzően osztja szét a még ma is élő — szellemtörténeti gyökerű — „homogén barokk korszak”-konceptiót, s a stílusirányok sokféleségét bizonyítja, elismerve persze a barokk relatív hegemoniáját. A személyiség és a társadalom viszonyából, a perspektíva időleges eltérő esztétikai megvalósulásait a különböző nemzeti irodalmakban, ezek belső periodizációjára is kísérletet téve. Barokk-konceptiója igen árnyalt és dialektikus: mind mértéktelen korszakfogalommal való kiterjesztésétől, mind merev leszűkítésétől elhatárolja magát. Noha elsősorban ott virágzott a barokk, ahol a refeudalizáció győzelmet aratott — hangoztatja, belső polarizálódását s maradandó értékeit is kiemeli, hiszen: a legnagyobb művekben megvan a sikeres kísérlet arra, hogy átgondolják a katakizma eredményeit és lényegét, s a válságnak a nép, az emberiség helyzetében, sorsában okozott emberpszichikai következményeit is tükrözzék (Milton, Grimmshausen stb.).

A kötet többi tanulmánya közül ki kell emelnünk Szamarin tanulmányát (*A realizmus problémája a XVII. századi nyugat-európai irodalmakban*), mely a korszak európai regényirodalmát elemzi, új összefüggések felfedésével gazdagítva ismereteinket, noha koncepciójának néhány sarkalatos pontjában vitára is késztetve. Igen értékes konklúzióra jut azonban: a XVII. századi regényben a műfaj történetének döntő állomását kell látnunk; az emberi személyiség és a társadalom kibékíthetetlen ellentétékként jelennek meg, amelyeknek harcában a szubjektum legtöbbször alulmarad. A kor művészei ezt a jelenséget könyörtelen realizmussal, de ugyanakkor a tragikumérzés pátoszával tükrözik vissza,

egy vágyott perspektíva humanista igényével.

Említenünk kell még a vendégszerző, Klaniczay Tibor tanulmányát (*Mi következett a reneszánsz után a európai irodalom és művészet történetében?*), melyben magyarul már több művében kifejtett nézeteit foglalja össze; Golenyiscsev-Kutuzov dolgozatát (*A barokk és teoretikusai*), mely a barokk poétikai gondolkodás nagy alakjainak portréját adja s végül Lihacsov kitűnő cikkét (*A XVII. század az orosz irodalomban*).

A kötet jelentős hozzájárulás a korszakról szóló tudományos képünkhöz, noha számos kérdés még csak munkahipotézis, s csak további kutatások bizonyíthatnak.

AGÁRDI PÉTER

Edmund Spenser. A critical anthology.

(Ed. Paul J. Alpers.) Hammondsworth, Middlesex, 1969. Penguin Critical Anthologies, 400.

Az Edmund Spenserrel foglalkozó kritikai tanulmányok, nyilatkozatok gyűjteménye könyvtárat pótol. Különösen érvényes ez a könyv első negyedére, amely nehezen vagy alig hozzáférhető művekből válogatja össze a kortársak véleményét Spenser művészetéről, kezdve az ismeretlen szerzőjű ajánló-bevezetővel a *Shepherd's Calendar* első kiadásához (1579) és folytatva a neves és kevésbé ismert szerzők inkább a korra, mint Spenserre jellemző megnyilvánulásaiival. Ebből az időszakból kevés az olyan írás, amely a kölcsönös baráti dicséretnek felületes hangvételénél mélyebbre hatolva elemzéseket adna. Kivételek: Ben Jonson barátjának, a diplomata és amatőr természettudós Sir Kenelm Digbynek két írása (1638, 1644) — elismeri Spenser műveltségét, de a *Faerie Queene*-t zavaros allegóriának találja; ugyancsak műfaji kérdések kapcsán (pasztorál és allegorikus költemény) szól Spenserről röviden Dryden és Pope, és bővebben Spenser műveit 1715-ben sajtó alá rendező John Hughes a kötet bevezetőjében, valamint Thomas Warton.

A neoklasszikus kritikusok számára teljesen idegen Spenser művésze: különösnek, érthetetlennek találják a középkorból átmentett vallási és lovagi allegóriának felépítését, melyeket az ősi pasztorállal ötvöztött. Spenser az udvari költészet nagy virágkorában ostromolta Erzsébet királynőt pártfogásáért, de kívülálló volt és maradt, örökös titkár nagyúri udvarházakban. A XV. század legnagyobb tehetségű költője, de képtelen kitörni a

kor divatjából: játékoságba bújtatott tragikus komolyságát nem érti meg a XVIII. század, a méltóságosabb műfajok kora.

A romantika viszont a szívébe zárta, mint a valódi költőiség megtestesítőjét, a szépség megfogalmazóját. Költők, esszéisták, sőt még Walter Scott is leróják adójukat a nagy elődnek.

Spenser számára nem kongeniális a XIX. század második fele, a viktoriánus előszeretet a megragadható, a valóságos iránt. (Remek Colin Cloutját viszont aki jobban beillett volna világukba, nem fedezik fel.) Ugyanezt a szellemet képviseli az amerikai költő-kritikus James Russell Lowell, aki a romantikusok magasztaló véleménye alapján elismeri ugyan, hogy Spenser „költők költője”, de valójában idegenkedik tőle.

Spenser újra felfedezése a romantika nagy korszaka után fokozatosan következik be a XX. században. Yeats mértéktartó értékelésével kezdődik, amelyet 1902-ben írt Spenser általa kiadott összes költeményeihez.

Az Alpers által válogatott kötet nagyobbik fele XX. századi kritikákat tartalmaz. Yeats után Spenser szinte feledésbe merül: ha írnak róla (mint T. S. Eliot), kézlegyen-téssel intézik el. Kritikai elismerése C. S. Lewis alapos értékelésével indul meg a harmincas években s ma is tart. Eleinte inkább költő-kritikusok képzeletét mozgatta meg, ma pedig mindinkább filológuskutatók zsákmánya. A legmodernebb szép, alapos elemzések egy dologban nem különböznek a XVI–XVII. századi írásoktól: még ma is az allegória műfaji-formai kérdései foglalkoztatják a Spenser-kutatókat.

KRETZOI MIKLÓSNÉ

L'Italianisme en France au XVIIe siècle.

Actes du VIIIe Congrès de la Société française de la littérature comparée (Grenoble-Chambéry, 26–28 mai 1966.). Recueillis et publiés par Giorgio Miranda. Supplemento al n. 35 di STUDI FRANCESI, maggio-agosto 1968. Torino, 1968. 184.

Az utóbbi évtizedekben a francia barokk irodalomról szóló tanulmányok felvirágzásának köszönhető, hogy a Société française de littérature comparée nyolcadik kongresszusa a klasszicizmus századának olasz-francia kapcsolatait vizsgálatát választotta programul. Amint erre bevezető tanulmányában Cecilia Rizza rámutatott (*Etat présent des études sur les rapports franco-italiens au XVIIe siècle*), a francia irodalomtörténetírásnak hosszú utat kel-

lett megtennie, míg ide elérkezett, míg sikerült megtörnie a XVII. század francia irodalmának a klasszicizmussal való azonosítását évszázados közhelyét. Még Boileau és a francia klasszicizmus teoretikusai fogalmazták meg azt a hamis tételt, hogy az olasz műveltség, az olasz költők utánzása, mely Franciaországban Marie de Médicis olasz szokásokat felvevő udvarában vált divattá és lényegében szűk körre és kevés időre szorítkozott, mint a francia nemzeti génusztól idegen elem kárhozatos és elvetendő. Bár már egyes XIX. századi monográfiák és kritikai kiadások világosan mutatták, hogy a *klasszikus* címszó egy-egyében nem tudja befogadni és megmagyarázni a század számos irodalmi megnyilatkozását, az eltévelyedetteknek, megkésettnek bélyegezett francia írók irodalmi termékei csak akkor kaptak új és pozitív értelmezést, amikor a barokk fogalmának a francia irodalomba való bevezetésével az egész XVII. század francia kultúráját beillesztették az európai műveltség szélesebb kereteibe. A realisabb szemlélet ugyan jelentkezett már a század elején W. Cabeen, J. Marsan, R. Bray munkáiban, még inkább A. Adam (*Théophile de Viau et la libre pensée française au XVIIe siècle*, Paris 1935.), H. Busson (*La pensée religieuse en France de Charron à Pascal*, Paris 1933.), R. Pintard (*Le libertinage érudit*, Paris 1943.) művében, a XVII. század francia műveltségének a klasszicizmussal való azonosítása azonban lényegesen kb. három évtizede szűnt meg, mióta R. Lebègue, A. Adam, M. Raymond, A. Boase, F. Simone, J. Buffum, J. Rousset, O. de Morgues, J.-M. Cohen „felfedezte” a francia barokk irodalmat.

A felfedezésben jelentős szerepet kapott a francia – olasz kapcsolatok megismerése. Újonnan megvizsgált kéziratok anyagok, újabban közzétett szövegek, levelezések, olasz nyelvű művek francia fordításai szolgáltatottak dokumentumokat a Franciaország és Olaszország közti irodalmi érintkezés terjedelmére és értékére vonatkozólag a XVI. század végéről és a XVII. század egész folyamáról. Az ilyen jellegű munkákról C. Rizza fentebb említett tanulmányának bibliográfiai adatai kellő felvilágosítást adnak.

Hogy milyen mérvű volt a francia értelmiség, az írók érdeklődése ebben a korban az olasz vonatkozások iránt, talán H. Baudin *L'Italianisme dans les „Lettres” de Madame de Sévigné* c. dolgozata szemlélteti a legjobban. Mme de Sévigné ismerte az olasz nyelvet, jól beszélt és írásban is élt vele. Érdekelte Itália irodalma, története, művészete, szokásai, társadalmi élete, olvasott ilyen tárgyú olasz könyveket.

Minden tizedik levelében felbukkan valamilyen olasz irodalmi, nyelvi, művelődési vonatkozás. Tizenötször említi Tasso *Megszabadított Jeruzsálemét*, megemlékezik *Amintájáról*; hétszer hivatkozik Ariostóra, ugyanennyiszor utal Guarini *Pastor fidojára* és így tovább. De hasonló érdeklődés figyelhető meg La Fontaine-nél (Jean-Pierre Collinet: *La Fontaine et l'Italie*). Csak természetesen, hogy az Olaszország iránti érdeklődés a Franciaország és Itália közt fekvő Savoie-be még intenzívebb, mint egyebütt Franciaországban. Erről a kérdésről három előadó is értekezett a kongresszuson. (Bár Jean Pierre Veyrat a XIX. században élt!)

Az előadók több francia barokk íróról beszéltek előadásukban, bár nem mindig önálló tanulmány formájában. J.-J. Bouc-hard, Saint Amant, Tristan L'Hermite, Scudéry, Théophile de Viau, Cyrano de Bergerac, Honoré d'Urfé azok a személyek, akikről legtöbbet olvashatunk.

Két dolgozat is foglalkozik Macchia-velli XVII. századi francia örökségével (Hubert Carrier: *Machiavel dans les pamphlets de la Fronde* és Vincent Fournier: *Une traduction de Machiavel au XVIIe siècle: „Le Prince” de Gaspard d'Autvergne.*), gondolatainak, műveinek sorsával, melyeket a hatalom, annak támogatói illetőleg ellenségei oly sokszor megpróbáltak a maguk szája íze szerint alakítva a politikai szükségleteknek megfelelően felhasználni.

Tassónak a XVII. századi francia irodalomban megfigyelhető hatásáról is két tanulmány szól (Maurice Javion: *Les traductions françaises de la „Géusalemme Libérée” au XVIIe siècle* és Daniela Dalla Valle: *La pastorale dramatique baroque et l'influence de l'„Aminta”*). Hogy Franciaországot 1640 és 1660 között valósággal elárasztották a vallásos és hősi époszok, részben Tasso népszerűségének és eposza ismételt megjelenet – bár sikerültnek nem mondható – fordításainak köszönhető.

Nagyon tanulságos Daniela Dalla Vallénak az *Aminta* és az olasz pásztordrámák hatásáról, a műfajnak a XVII. századi francia irodalomban betöltött funkciójáról írt dolgozata, főleg mivel a pásztortjátékok a francia barokk irodalom egyik kevésbé ismert, eddig nem elég alaposan vizsgált ágát képviselik. Látjuk az *Aminta* tematikai ösztönzéseinek gazdag termését; a pásztortjátékok alapját képező érzelmi válságoknak, a szerelemnek a század folyamán megfigyelhető változatait. Egy-résről az erőszakos, mértéktelen, a szenvedések, szorongások, őrgöngyösek okozóját, a gyászos és véres következmények forrását, más résről a mértékletes, tiszta, szelíden féken tartott szerelmét, a „biztosított nyugalom” (repos assuré) forrását,

honnét rövid út vezet a tiszta szerelemhez – a pásztorjátékok nagy többségében a házassághoz. Daniela Dalle Valle az ideológiai magnak a kor reális szellemi igényeihez alkalmazkodó fejlődésében látja a műfaj jelentőségét, bár elismeri, hogy ennek francia termékei közt eddig nem került napfényre egyetlen mestermű sem.

Nemzetközi kongresszusról lévén szó, érthető, hogy az ülősszak során a francia vonatkozású előadások mellett néhány olasz központú is elhangzott. A tanulmánygyűjteményben olvasható egy német (Paul Flemingről), egy angol (Dante és Milton) és egy magyar tárgyú is (Szabolcsi Miklós: *Un exemple de l'influence italienne en Hongrie au XVIIe siècle* címmel Zrínyi Miklósról).

VARGA IMRE

Charles Bruneau: Petite histoire de la langue française.

Tome Ier, Des origines à la Révolution. Paris, 1969. Libr. Armand Colin, 285.

M. Parent és G. Moignet gondozásában 5. kiadásban jelent meg Bruneau hasznos kézikönyve. Mégsem késő, hogy szóljunk róla. A szerző a szorosan vett nyelvtörténeti jelenségeken belül megkülönböztető figyelmet fordít a francia irodalmi nyelv fejlődési fázisainak bemutatására, a statisztikai jellegzetességek tömör leírására.

Az első négy fejezet a kezdetektől, s a feudális társadalmi fejlődés új mérföldkövet jelölő korszakától, a Karoling-renezánsztól az ófrancia fejlődési fázisokon keresztül a le français «fluent» fejlettebb periódusát bezáró XVII. század elejéig tart. Az irodalmi művek csoportosítására szánt rövid fejezetek elején feltűnik a *Chanson de Roland*, amely Európaszerte meghonosodott irodalmi műfajt jelképez sajátos nyelvezetével és stílusával. S ha az irodalmi próza csak a középkor vége felé bontakozott ki, a lírai (udvari) költészet trubadúrjai már a XII. században megszólaltak. A görög és latin vers nyomán fokozatosan kialakult a francia vers „struktúrája”, egy új verselési mód. Az új civilizáció a művelődés tűzhelyeinek létrehozásával irodalmat és új nyelvet teremtett. A szerző előtanulmányok tanulságos, de vázlatos összegezését adja itt a művelődéstörténeti, szociológiai tényezők szem előtt tartásával. Eljárása továbbiakban is hasznosnak bizonyul, amikor a társadalom és az irodalom differenciálódása révén az írói nyelv és a műfajok gazdagodásával együtt újabb stílusok létrejöttével és (beszélt)nyelvi árnyalatokkal kell számolnunk. Ruteboef és Colin Musset a költészetben, Chrétien de Troyes és Renart

a regényprózában már egyéni színeket képviselnek a *Tristan és Izolda* legenda-írójával és a fabliau-k szerzőivel vagy az *Aucassin és Nicolette* chantefable-jával együtt. A megjelenítés és a szimbólum, mint a megformálás jellemzőinek tartott középkori elemei, a szokíncs és a dialektus kötik le a vizsgálódó figyelmét.

A szerző kimutatja, hogy az ún. százéves háború időszakának hátráltató tényezői ellenére a XV. század közepe táján a latinhoz még viszonylag közel álló ófrancia az egész nyelvi struktúrát tekintve már lényegében modern, de még csiszolatlan nyelvvé fejlődött. Az irodalmi dialektusok feloldódásának folyamatát Charles d'Orléans, Villon, Froissart, Alain Chartier stb. jelzik. A szélteben terjedő „színházi” (Mystères, Moralités, Sotties, Farces) nyelvezet az „ún parler littéraire”-rel szemben még az „ún parler simple” beszélt nyelvi szférába tartozott. Az irodalmi–nyelvi újjászületés korában a francia nyelv (le français comme le latin et le grec, est devenu une langue majeure”) nagykörűvé vált, s az egységes nemzeti állam kialakulásával elérte az „une langue littéraire” rangját.

A rohamos nyelvi átalakulásra nagy hatással volt a különféle nyomtatott nyelvtanok, majd szótárak és ars poetikák megjelenése, valamint a művészetek (festészet, zene, szobrászat, építészet) minden ágában végbemenő ízlésfejlődés. Ez különösen a költészetben volt óriási horderejű. A Clément Marot után föllépő új iskola, a Pléiade tagjai, köztük Ronsard és du Bellay nemcsak a modern francia költészet alapjait vetették meg, hanem kiáltványukkal (1549) egy új nyelvi mozgalmat is elindítottak. Hozzájuk mérve Rabelais eredetiségének és Montaigne jelentőségének elismerése mellett is szerényebb helyre szorultak a francia prózaírók.

Az udvari s a nagyvilági társasági (szalon)élet új viszonyai között alakul ki a modern francia nyelv, s az új korszakot (1605–1656) tárgyaló V. fejezet ezt címében (La langue française moderne) is jelzi. Malherbe nemcsak a királyi udvar „tisztogatásán” („dégasconner”), hanem a nyelv megtisztításán, a modern verselés megteremtésén és a stílus (pureté, clarté, sobriété) finomításán fáradozott. Folytatója Vaugelas, az avult „latinizmusok”, „italianizmusok”, túlzó „neologizmusok” nyesegetője, az „honnêtes gens” választékoságának és a „honnête homme” stílusának, a „Bon Usage” (bon goût és bon sens) szószólója volt. A növekedés gyermekbetegségeitől (le burlesque, la préciosité) nem mentes fejlődési időszakban a francia barokk legjellegzetesebb képviselőjének

d'Aubigné abbét tartja a szerző. S a barokk stílus jellemzése során megjegyzi, hogy a barokk szóhasználat a meglehetősen zavaros külföldön: s ha XIV. Lajos korabeli írókra alkalmazzák, a barokk fogalmának szerinte semmi értelme sincs. Bruneau különös módon az új színházi (genre «social») nyelv és stílus (le style «naïf», le style «noble») megteremtőjét, Corneillet sem illeti már a barokk jelzővel. Azt hangsúlyozza, hogy a „l'époque classique” két fő műfajában ő teremtette meg mind a nyelv (la langue de la Comédie, la langue de la Tragédie), mind a verselés modelljét, s ebből a szemszögből Corneille „le premier et le plus important de nos grands «classiques»”. Körülírása ezúttal nem látszik kielégítőnek. A szakadatlan nyelvi fejlődés ténye Corneille-nél is megfigyelhető: Bruneau találóan az 1660-as kiadás sajátkező nyelvi javításaira utal. Richelieu Akadémiája, a teoretikusok (Chapelain, Conrart, Vaugelas, Bouhours stb.) éppúgy közreműködtek a francia irodalmi nyelv megalapozásában (constituer) mint a Hotel de Rambouillet művelt társasága. Különösen fontos szerepük volt a nagy írói egyéniségeknek, népszerűségnek örvendő műveiknek.

A Les Maitres c. VI. fejezetben (kb. 1656–1688) éppen ezekkel a nagy hatású írókkal találkozunk. A versailles-i udvar új törekvések központjává válik, a király körül megjelennek a «bourgeois» cultivés típusú udvari írók, mint Boileau, Molière, Racine. A szatíra, komédia és tragédia nyelve új írói műhelyekben fejlődik tovább. A század végén már Richelet, Furtière, Th. Corneille s az Akadémia szótára rögzíti a „bon usage” példáit az előbbieken kívül Pascal, Despréaux, La Fontaine stb. műveiből. A „nyelvművelést” a kortársi kritika is ösztönözte. Molière, akinek nyelvét és stílusát pl. La Bruyère, Fénelon, majd Vauvenargues is szigorúan bírálták, kigúnyolta a précieuse hősnök (façonnières) beszédmodorát és nyelvi tudálékosságát. Bruneau egyébként bizonyítja, hogy nyelvi szempontból Molièrenek volt a legnagyobb hatása, s nemcsak a különböző társadalmi rétegekben, hanem külföldön is. Az irodalmi nyelv árnyalatai s a „l'art de plaire” törekvések műfajok szerint is érzékelhetők: Bossuet (Sermon, Oraison funèbre), Olivier Patru (Plaidoyers), Mme de la Fayette a regény, La Rochefoucauld (Réflexions et Maximes), Boileau (Satire, l'épître), La Fontaine originális nyelvezetű a mese műfajban szembevetendő. A stílusbeli és nyelvi érdekeségekben oly gazdag levélműfajban Mme de Sévigné sok korabeli nyelvi jelenségre hívja föl olvasóköreinek figyelmét. A raci-

nei tragédia „langue versifiée” modelljei a XVIII. századi íróknál is tovább éltek.

A XVII. század végén nem egy, hanem több francia nyelv van, írja túlzás nélkül Bruneau. A „la langue littéraire fixée” két elkülönülő ágra (une langue de la prose; une langue versifiée) tagolódik. Az udvari és városi főrangú társaság társalgó nyelvétől erősen eltér a nyomtatásban csak kuriózumként megörökített „peuple de Paris” sajátos nyelvezete, nem is szólva a Párizson kívüli regionális változatokról és tájszólásokról, melyekből Molière „népi” szereplői is ízelítőt adnak. Rousseau még a következő évszázadban is szándékosan alkalmaz romand nyelvi elemeket. A differenciálódás a XVIII. században erősödő társadalni – polgári átalakulással együtt tfordul a kiegyenlítés irányába.

A Le siècle des Lumières (1688–1789) c. befejező részben foglalja össze Bruneau a francia nyelvi fejlődés újabb periódusát, Mercier-t idézve írja, hogy Ferney jelentősebb szerepet játszott Európában, mint Versailles. Az új korszakot jelző előfutárok között, az udvari ember és moralista író-típus, La Bruyère „forradalmi”-nak minősített stílusújító egyénisége mellett a nyelvi szemszögből Houdart de la Motte iskolája képviselőjének nevezhető Marivaux-t említi a szerző.

A „l'âge des philosophes” legjelesebb alakjainak sorát Montesquieu nyitja meg eredeti nyelvét, sokszínű stílusát illusztráló műveivel. Voltaire, aki elődjei nyelvéről és stílusáról annyi szellemes megfigyelést tett, s akit Bruneau a század legnagyobb költőjének tart, a „langue et versification” szempontjából „csak halvány visszfénye Boileau: és Racine-nak”. A prózáiról Voltaire nyelvi teljesítmény tekintetében szárnyalja a költőt. A nyelv és stílus elméleti irodalma szemszögből Bruneau nem tulajdonít „forradalmi” szerepet Voltaire-nak. Ellenben, folytatja: „En opposition à Voltaire. Diderot et Jean-Jacques Rousseau se sont montrés, dans les problèmes de langue et de style comme dans les questions de politique ou de religion, de vrais révolutionnaires.” (259) Diderot egy új esztétika elveinek megfogalmazója, egy új irodalmi műfaj (la critique de l'art) meghonosítója, a stilsztika modern tudományának úttörői közé tartozik. Rousseau pedig a kortársai közül sokakat megbotránkoztató „sensibilité” nyelvi, stílusbeli megtestesítője; „sensible” a szó kettős értelmében, a „sensation” és a „sentiment” együttes kifejezésében. Beaumarchais politikai színházának népszerűsége is tényezője a stílusfejlődésnek, mint Bernardin de Saint-Pierre természetleíró egzotizmusa.

S ha a század közepétől az „esprit philosophique” szenvedélyes divata a politikai, társadalmi, természettudományi stb. érdeklődés irányába terelte a közvélemény figyelmét, a forradalmi sajtó és irodalom nagy szolgálatokat tett a francia nyelv belső elterjedésének. De az európai arisztokrácia nemzetközi nyelvvévé vált francia nyelv csak a forradalom révén kezdett egész Franciaország nyelvvévé válni, s lett belőle: „la langue de la Nation française”. A nyelvi fejlődés további fázisait a hagyományos eszközökkel dolgozó Bruneau a második kötetben tárgyalja.

HOPP LAJOS

Ulrich Fülleborn: Die barocke Grundspannung Zeit-Ewigkeit in den Trauerspielen Lohensteins. Zur Frage der strukturellen Einheit des deutschen Barockdramas.

Stuttgart, 1969. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung 50. l.

A szerző Hamburgban, 1964-ben a fenti címen tartotta egyetemi székfoglaló előadását; ezt azóta az újabb kutatások eredményeit felhasználva átdolgozta, kibővítette, s így adta közre 1969-ben.

A német barokk-dráma két legkiemelkedőbb képviselőjével, Andreas Gryphius-szal és D. C. Lohensteinnel az utóbbi években többször foglalkozott a kutatás, így pl. az 1966-os montaubani barokk-kongresszuson M. Gravier tanulmánya (Hélikon 1968. 2. — 290.) vagy Vosskamp, K. G. Just és Verhofstadt dolgozatai. Fülleborn ezúttal Lohenstein drámáinak egyetlen mozzanatát vizsgálja, azt, hogy a Gryphiusnál szerkezetteremtő idő-örökkévalóság kettősség — mely barokk sajátosság — hogyan jelenik meg Lohenstein művészetében. A szerző szavaival: a horizontális játékkiterjedés (Spielerstreckung) mellett megvan-e Lohensteinnél a gryphiusi vertikális összetevő, az időfeletti dimenzió, megvan-e a cselekmény erős dinamikája, evilági kötődése mellett a lohensteini drámában az örökkévalóság mint ellenpólus? Azaz: a barokk alapfeszültség hogyan jut érvényre a „második sziléziai iskola” kiemelkedő alakjának műveiben?

A drámai szituációk elemzése során kitűnik, hogy a hősöket és a cselekmény fordulatait látszólag irányító szerencsemotívum mellett Lohenstein színpadán jelentős szerepet kap a sors (Verhängnis) mint cselekményformáló erő. Az evilági célokért küzdő hősök egy ponton rádöbbennek a halál kikerülhetetlenségére, a sorsnak mint emberfeletti hatalomnak az akaratára,

s az eddig „vak” hősök „látókká” lesznek: így jut a szerző arra a következtetésre, hogy a vizsgált darabok alapfeszültségét az idővilág és örök sors összeütközése adja. Ez tipikus barokk szerkezet, Lohenstein munkássága pedig a gryphiusi dráma közvetlen továbbfejlesztése, a késő barokk színpadi művészet egyik csúspontja.

Fülleborn könyve mind témáját, mind vizsgálati módszerének modernségét tekintve méltán tarthat számot a barokk-kutatók érdeklődésére, s arra figyelmeztet, hogy érdemes lenne néhány magyar reneszánsz és barokk dráma időviszonyainak hasonló módszerű vizsgálatát elvégezni, ez minden bizonnyal gazdagítaná a két nagy stílusról, valamint azoknak drámai megjelenési formájáról alkotott képünket.

BITSKEY ISTVÁN

Jacques Van Den Heuvel: Voltaire dans ses contes (De „Micromégas” à „L'ingénu”).

Paris, 1967. Libr. Armand Colin,

Az életmű nagy paradoxona: Voltaire szinte mindig becsmérősen nyilatkozott a regényről, az utókor szerint mégis ebben a műfajban aratott maradandót. Van Den Heuvel kitűnően dokumentált könyvében arra vállalkozott, hogy bemutassa: hogyan vált a regény, az elbeszélés, a fikció Voltaire legsajátosabb műfajává, hogyan nőtt ki szervesen az életmű más jellegű alkotásai-ból. Voltaire született elbeszélő, e képessége már a társasági életéről beszámoló leveleiben és verseiben is tetten érhető. Elbeszéléseiben Van Den Heuvel Naves nyomán Voltaire legjobb komédiáit látja, mert „elbeszélte komédiáik”. A komédia, a verses rögtönzések, a levelek és a történeti művek közvetlenül torkolltak a fikcióba. Voltaire első prózai munkáiban, a *Filozófiai Levelekben* és a *XII. Károlyban* a fikció bizonyos elemei „spontán lendülettel” honosodtak meg, kialakult bennük a „filozófiai szituáció” és az „elbeszélő stílus”. A szerző különösen fontosnak tartja egy a *Lettres philosophiques* első kiadásában még szereplő, a későbbiekből — mert nem volt elég filozófikus — kimaradt levél elemzését, amelyben Voltaire Londonba való megérkezéséről számolt be. A levél Van Den Heuvelt Montesquieu *Perzsa leveleire* emlékezteti, a szituáció hasonló, Voltaire Angliába idegen, mintegy egzotikus környezetbe érkezett. A fikció, magyarázza Voltaire, abból a szándékból eredt, hogy a dolgok sajátosságait kiemelje, elkülönítse. A regényeket és az elbeszéléseket elemezve Van Den Heuvel részletesen utal Voltaire életének egy-egy elemére, a

a fikciókat végső soron önéletrajzi alkotásoknak tartja, amelyeknek egy-egy motívumát Voltaire konkrét tapasztalatai szolgáltatják, ill. magyarázzák, Candide vándorlásaiban pl. Voltaire vándorlásainak tükörképét látja, a regény egy-egy részletét – akárcsak Pomeau – a Hétéves háborúval hozza közvetlen kapcsolatba, a jóval korábbi Babouc-ban (Le Monde comme il va) a cirey-i idillből Párizsba látogató Voltaire élményeit keresi vissza.

Van Den Heuvel, főként Ray nyomán, érkezetesen bemutatja, hogy a klasszikus ízlés, melyet Voltaire elsősorban a jezsuita kollégium közvetítésével ismert meg, ill. sajátított el, ellenséges volt a regénnyel szemben. De Van Den Heuvel meggyőzően tanúsítja azt is, hogy a regény hódító útja Fénelon, Fontenelle, Lesage, Gallard majd Montesquieu műveiben Voltaire fiatalságának idejére esik, és e kihívás termékenyítően hatott mind a közszellemre általában, mind Voltaire életművére.

Van Den Heuvel csupán egy dologra nem fordít kellő figyelmet. Arra a tényre, hogy a klasszikus vers – műfajaira való tekintet nélkül – epikus jellegű volt, és ha a vers mint technika, akadályozta is a mese, a történet prózába való áttételét, az elbeszélő módszert többé-kevésbé készen kínálta.

FERENCZI LÁSZLÓ

A SZTOIKUS BYRON

Leslie A. Marchand: Byron's Poetry. A Critical Introduction

Cambridge, Mass., 1968. Harvard University Press, 261.

M. G. Cooke: The Blind Man Traces the Circle. On the Patterns and Philosophy of Byron's Poetry

Princeton, N. J., 1969. Princeton University Press, 227.

Byron értékelése váltotta ki az első véleménykülönbséget Kosztolányi és Babits között. Babits – Kosztolányival ellentétben – a XX. század első éveiben már korszerűtlennek találta Byron költészetét és Tennysonra esküdött. Ezzel a korabeli hivatalos angol véleményt képviselte – akár tudta ezt, akár nem. Ahhoz, hogy erről meggyőződjünk, elég Joyce *Ifjúkori önarcképét* felütni, ahol Dedalus-Joyce-nak társai ültegeit kell eltűnnie, amiért Tennyson helyett Byront mondja a legnagyobb angol költőnek. Kosztolányi mint már Arany János – azt a költőt látta meg Byronban, akit hazája csak az utóbbi évtizedekben fedezett fel.

Az első Byron, a maga korában oly népszerű keleti elbeszélő költemények szerzője, a világfájdalom költője, aki a költészetet mélyen lenézi, a *Childe Harold* III. énekében tűnik el, helyt adva a *Don Juan*-nak, a *Beppo* és *Az ítélet látomása* gyötörően hitetlen költőjének. A két korszak között természetesen van folytonosság, tulajdonképpen inkább gyorsuló fejlődésről van szó, de ennek a fejlődésnek az iránya oly kevésbé köztudott, hogy szükséges a folyamat végpontjait hangsúlyozni. Az itt ismertetett két könyv az érett Byron világszemléletét igyekszik feltárni. A két szerző közül Marchand-nak kevésbé sikerült ezt a célt megvalósítani, s ennek az az oka, hogy műről műre halad, a korábbi és jelentéktelen költeményekkel is részletesen foglalkozik, megjegyzései rendszeresebbek és impresszionisztikusabbak.

Az érett Byron világképe főleg akkor rajzolódik ki élesen, ha összevetjük Shelley-ével. Byron kételkedik az emberi haladásban. Helyesebben ő maga igyekszik minden tőle telhetőt megtenni érte, de lehetségesnek tartja, hogy az élet szükségképpen tragikus és hiábavaló, a kerék ősrégi analógiája örök érvényű. Rokonszenvez a humanistával, de lelke mélyén úgy véli, lehet, hogy a humanistának nincs igaza, mert nem számol az eredendő bűnnel. Byron szerint – kire mély hatást tett a kálvinista neveltetés – az ember csak egyes cselekedeteiben lehet tökéletes, mert az etikai értékek alighanem abszolútak és objektívek, s nem származtathatók az emberi életből.

Gondolkodását a legteljesebb bizonytalanság jellemzi. Szeretne hinni valaminben és tartozni valahová, de szkepticizmusa mindkettőben megátolja. Igyekszik meggyőzni magát arról – de teljesen sohasem sikerül neki –, hogy hitetlensége a dolgok objektív természetéből adódik. Mivel úgy gyanítja, hogy a szenvedély értelmetlen, az emóciók elfojtását hirdeti, ezzel egyidejűleg azonban hajlamot érez rá, hogy a költészetet az elsöprő, nem wordsworth-i emócióval, az artikulátlan látomással azonosítsa. Hősei (Sardanapalus, Mazeppa, Don Juan) sztoikusán rezignáltak, de ugyanakkor nosztalgiajuk van a cselekvésre. Byron szeretne szilárd pontot találni bizonytalanságokkal teli belső világában, s ezt élete vége felé egyre inkább a sztoikus türelemre keresi, de csak keresi, mert – mint Moore-nak írja – „egész életemben próbáltam megkeményíteni a szívemet, de még sohasem sikerült.”

Marchand inkább csak egyes megállapításával segíti ennek a rendkívül ellentmondásos világfelfogásnak a megvilágítását. Cooke ennél sokkal többet tesz:

részletesen elemzi a feloldhatatlan el-
lentmondás képeit, melyekkel Byron ma-
gának az ítéletalkotásnak a lehetségségét
kérdőjelezi meg és rámutat arra a külön-
ségre, mely Byront Blake-től, Wordsworth-
tól és Coleridge-től elválasztja: míg ez
utóbbiak az ellentétes minőségek szinté-
zisért teremtik meg, addig nála a szintézis-
teremtés lehetősége nincs adva. Talán
csak azt lehet hiányolni, hogy Cooke
nem helyezi nagyobb európai és történeti
távlatba Byron világszemléletét, így pél-
dálul nem utal arra a párhuzamra, mely
egyres gondolatai és a XIX. században
kialakuló, majd a XX.-ban önálló rend-
szerré épülő polgári antidemokratikus
ideológia között fennáll.

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

**Mária Vyvíjalová: Juraj Palkovič (1769—
1850)**

Bratislava, 1968. SAV. 416. l. — kép-
melléklet.

Juraj Palkovič a szlovák felvilágosodás
egyik legfontosabb alakja. Szépirodalmi
művei, működése a pozsonyi evangélikus
líceum 1803-ban létesített szlovák tan-
székén, hetilapja, hosszú évtizedeken át
megjelent naptára, szereplése Korpona
város képviselőjében az országgyűlésen
stb.: e sokoldalú és gazdag tevékenysége
nélkül az a hosszú korszak, amelyet megél-
nie adatott (1769-1850), alig érthető.
Annak a periódusnak a szereplője, amelyet
több szláv nemzet irodalomtörténetírása,
s így a szlovák is „a nemzeti újjászületés”
(národné obrozenie) korának hív, s amely-
ben egész Keletközép-Európa gyarmati
vagy félgyarmati sorban élő népei többek
között irodalmi nyelvük megújításával
vagy a régi (feudális) idegen nyelv helyébe
a népiéből teremtett új irodalmi nyelvvel
harcoltak népünk önállóságáért. Palko-
vičot, aki oly sokat tett nemzetisége föl-
emelkedéséért — éspedig elsősorban a
felvilágosult racionalizmus szellemében —
eddig talán azért nem értékelte eléggé a
kultúrtörténet s az irodalomtudomány,
mert éppen a nyelv kérdésében maradt
konzervatív: az evangélikus értelmiség
biblikus cseh nyelvéhez ragaszkodott nem-
csak kortársával, a katolikus hagyomány
nyugatszlovák nyelvjárásából irodalmi
nyelvet alkotó Bernolákkal, hanem még
Štúrakkal szemben is. Vyvíjalová e jelen-
ségében nem konzervativizmust, hanem
a csehszlovák nemzetiség ápolásának je-
lenségét látja; pedig Palkovič szótára,
nyelvének „česko-slovenský” jelzője,
szembeszállása Jungmann nyelvújításával
nem más, mint a luteránus hagyományok-

hoz ragaszkodó író konzervativizmusa.
Érdekes, hogy Vyvíjalová a nyelvi kérdés-
sel kapcsolatban meg sem említi a feleke-
zeti tényezőt, amely tulajdonképpen csak
az ötvenes években, a stúri irodalmi nyelv
általános elfogadásával szűnt meg.

Ez a monográfia alapos könyv- és levél-
tári kutatások eredményeképpen lehetőleg
teljes képet igyekszik adni Palkovič te-
vékenységének minden szektoráról; szá-
mos eddig teljesen ismeretlen adatot tár
fel, s teljesebben, gazdagabban mutatja be
azokat a jelenségeket is, amelyekről eddig
lényegesen kevesebbet tudunk. Így pél-
dálul most már sokkal tisztábban áll előt-
tünk Palkovičnak kortársához, a magyar
Kis Jánoshoz fűződő viszonya, a csehi és
sümeგრენდი tartózkodásának története,
politikai működésével kapcsolatban Széche-
nyi István műveinek a bemutatása és i. t.

Csak az a sajnálatos, hogy a szerző
könyve első lapjától az utolsóig megmarad
a pozitivizmus korszakára jellemző be-
mutatásnál, leírásnál: közli nagy szorga-
lommal összegyűjtött adatait, de nem elem-
zi őket. Ez talán még az életrajzi részben a
legkevésbé bántó, bár pl. a Kis Jánossal
kötött barátsági felekezeti, patrióta, auf-
klárista vonásainak alaposabb elemzése
nemesak magának Palkovičnak a jellem-
rajzához, hanem az egész korszak légköré-
nek a bemutatásához is hasznos adalékok
tudott volna adni. Vyvíjalová hűséggel
regisztrálja Palkovič szépirodalmi és nép-
művelő műveit, működését a pozsonyi
evangélikus líceum tanszékén, s ezzel
kapcsolatos hősi puritanizmusát, hetilap-
ját és naptárját — de hűsége, alaposága
csak a tartalomelmondásig, illetőleg az
események elmondásáig terjed. Sok helyet
foglalna el, ha ezt az állításunkat rész-
letesen illusztrálnánk. Csak egy-két pél-
dát hozunk fel. Vyvíjalová Palkovič
vígjátékának, a *Dva buchy a tři suchynak*
(Két pofon és három csattanás) csak a
tartalmát mondja el, eszébe sem jut, hogy
megkeresse tipológiai összefüggéseit a tár-
gyalt korban oly divatos humoros művek-
kel (vígjátékokkal, epikus költeményekkel,
vígpeposzokkal), ahol az elnyomott pa-
raszt diadalmaskodik, az úr pedig pórul
jár. Legalább a Ludas Matyit említette
volna! Száraz adatfelsorolása még bántóbb,
amikor Palkovič hetilapjának és
kalendáriumának a tartalmát mondja el
hosszú oldalakon keresztül. Rendkívül
érdekes és izgalmas, hogy a jénai egyetem
rationalizmusának neveltje hogyan kom-
mentálja kora hazai és európai eseményeit,
hogyan igyekszik az ellenséges cenzúrát
kijátszani, hogyan neveli elnyomott s
ezért elmaradt népét. Milyen hasznos lett
volna, ha a szerző megkereste volna

Palkovičnak, a felvilágosult újságírónak és népművelőnek a forrásait és tipológiai rokonait, ha ezt a működését is beállította volna legalább a szomszédos kultúrák összképébe! Nyílt titok, hogy nemzetközi vállalkozással monográfia készül a kelet-közép-európai felvilágosodásról: Vyvijalová műve — sajnos — e monográfiának pusztán adataival lehet forrásává.

Palkovič működése igen hosszú ideig tartott: tevékenysége több mint fél évszázadot ölel fel. Azt a fél évszázadot, amikor Keletközép-Európa valamennyi népe hátat fordított a feudális patriotizmusnak, s a maga nemzeti kultúrája kiépítésén fáradozott. Tudjuk, hogy ennek nemzetiségi sűrűlódások lettek a következményei. A magyarosítás, amely a feudális latinnak s az állami centralizmus német nyelvével szemben kezdetben kétségtelenül haladó szerepet játszott, később, amikor a történeti Magyarország többi nemzetiségének nyelvi fejlődését fékezte, ártalmassá vált. Vyvijalová nem tudja e jelenség fejlődését a történész finom dialektikájával az egyes korszakok szerint differenciálni. Palkovič fejlődési periódusaitól teljesen függetlenül oda-odabigyeszti gazdagon felsorakoztatott adataihoz a „mad'arizačny nával” (a magyarosítás áradata) fogalmát, akár van létjogosultsága, akár nem. Palkovič hetilapját a német *Pressburger Zeitung* üldöztette, mert fél a konkurenciától: ez is „mad'arizačny nával”. Persze, van a magyarosítással ellentétes irányú mozgás is: a 324. lapon maga Vyvijalová mutatja be, hogy a német és magyar lakosság hogyan szlovákosodott el Korponán.

A nemzetiségi probléma túlzott hangsúlyozása nem segíti elő, hogy a szlovák felvilágosodás egyik legjelentősebb alakjáról szóló monográfia élénk állíthassa nemcsak a szlovák, hanem a tőle elválaszthatatlan keletközép-európai felvilágosodás képét. Nem győzzük hangsúlyozni: Vyvijalová értékes szorgalommal gyűjtötte össze ehhez az adatokat. Másnak kell majd belőlük olyan művet alkotnia, amely a kor atmoszféráját, fejlődéstörténeti jelentőségét, keletközép-európai jellegét is be fogja mutatni.

SZIKLAY LÁSZLÓ

О. Т. Ганалаян: Чародей армянской поэзии.

Изд-во „Аястан”, Ереван, 1969. 92.

1969-ben ünnepelték Ovannesz Tumanjan születésének századik évfordulóját Örményországban és szerte a Szovjetunióban. Moszkvában franciául és angolul

kiadták az örmény költő *Válogatott műveit*, e kötet gazdagabb, mint az úgyszintén ünnepi magyar nyelvű kiadvány, (Budapest, 1969), mert néhány elbeszélését és meséjét is tartalmazza. Bevezetőjét Eduard Dzszerbacsjan írta, mondanivalóját Brjuszov szavai köré csoportosítva: „Tumanjan Örményország maga, a régi és új Örményország, ahogy egy nagy mester felidézi és költőien kifejezi azt.” Hasonló szellemben ír Tumanjanról Ganalanjan Jerevánban orosz nyelven megjelent könyvében, első sorban a társadalmi és nemzeti vonásokat emelve ki a költő életművéből. Formai-technikai problémákról csak elvétve szól, Tumanjan verseinek drámai felépítését hangsúlyozva. Idézi is a költő szavait: „Dráma a versben — ez a kedvenc műfajom”. Ganalanjan könyvének 2–5. fejezete, mely az összterjedelemnek kb. az egyharmada, az igazán érdekes. Itt ugyanis szorgosan összegyűjti, hogy az újabb örmény költők — főként versben — hogyan emlékeznek Tumanjanról, és hogy az orosz, grúz és ukrán költők miként értékelik művészetét. Elsősorban az örmény Iszaakjan és Csárenc, az orosz Brjuszov és Balmont, a grúz Joszif Grisasvili és az ukrán Pavlo Ticsina viszonyát ismerteti Tumanjanhoz. Ganalanjan könyve első sorban informatív anyaga miatt jelentős, a közép-európai olvasó a századeleji örmény irodalmi élet ismeretlen aspektusairól értesül.

FERENCZI LÁSZLÓ

Walt Whitman. A critical anthology. (Ed. Francis Murphy.)

Harmondsworth, Middlesex, 1969. Penguin Critical Anthologies, 482.

Kevés olyan vitatott alakja volt az amerikai irodalomnak, mint Walt Whitman, aki forma és mondanivaló szempontjából egyaránt szinte előzmények nélkül jött és kavarta fel a közvéleményt. Ma is megilletődünk Emerson híres levelén, amely a kötetet megnyitja: kortársai közül nem sokan siettek ilyen osztatlan elismeréssel az új költő üdvözlésére, mint a legtekintélyesebb transzcendentalista 1855-ben, a *Leaves of Grass* első megjelenésekor.

Ugyanabban az évben három névtelen, rendkívül elismerő hangú értékelés jelent meg a kötetről: mindnek maga Whitman a szerzője (ezekből kettő szerepel a válogatásban). Mielőtt megmosolyognánk a költőt az önr eklámozásért — nem áll példa nélkül —, máris mentséget találhatunk számára: tudta jelentőségét és föltétlenül el akarta érni a közönséget,

hogy hasson fontos üzenetével. A két írás egyben arra is felhívja a figyelmet, mit tartott Whitman a leglényegesebbnek költészetében, tehát ars poeticája megfogalmazásának is tekinthetők.

James Russel Lowell, a bostoni „bráminok” viktoriánus szellemű vezéralakja, elítélő a bírálatban: úgy érzi, Whitman nem eredeti, durva, közönséges, nem való hölgyek kezébe; Thoreau is tartózkodóbb, mint Emerson.

A polgárháború végén megjelent verseskötet, a *Drum-Taps* (1865) után Whitman biztosra vette, hogy — a *Leaves of Grass* folytatódó sikere mellett — a későbbi kötettel végleg megnyeri a kritikusokat és a közönséget. Nem így történt. Henry James maliciózan azzal vádolta Whitmant, hogy tókéit akar kovácsolni a maga számára abból, hogy részt vett a polgárháborúban. Az 1860-as évek, mint James, William Dean Howells és Matthew Arnold írásából kiviláglik, Whitman kritikái elismerésének mélypontja: különnek tartják, aki érdemtelenül, főleg önreklamázzal tett szert némi hírnévre.

De Angliában és Kanadában már vannak hívei és tárgyilagos kritikái az 1870-es években. Swinburne nagyserű költőnek tartja, de zavarják modorosságai, s ezért nem ért egyet Rosettivel, aki fenntartás nélkül csodálja. Gerard Manley Hopkins rokonszenvező kritikája is tárgyilagosan mutat rá egyes formai hibákra.

Whitman újra és újra beleszól a vitába a maga védelmében.

1890-ben George Santayana híres, szellemes dialógusában a két beszélő a Whitman-vita két ellentétes oldalának képviselője, de még a „Whitman-párti” szereplő sem egyértelmű híve költészetének. Végül kimondják: a legfőbb baj, hogy Whitman erkőlestelen. Ennél fájdalmasabb Whitman számára James további bírálata, hogy „süket” az angol nyelvvel szemben, s annyira azonosul tárgyával, hogy nem képes a művészi alkotáshoz szükséges távolság tartására.

Halálakor több lelkes híve van Whitmannek külföldön, mint otthon, de már korábbi ellenfelei — James és Howells — is kezdenek megbarátkozni szokatlan ritmusával.

A későbbi kritikák legtöbbször elmondhatjuk, hogy vegyes érzelmekkel íródtak: mintha frók ellenszenvvel küzdve mégsem tudnák kivonni magukat Whitman hatása alól (Chesterton, E. A. Robinson, D. H. Lawrence, Ezra Pound).

Az új költői iskolák kényelmetlennek találták, hogy Whitman sok formai megoldásban megelőzte őket, és kissé lekezelik. T. S. Eliot ellentmondó értékelést ad róla különböző íásaiban, és végeredmény-

ben azzal a kétes bókkal illeti, hogy prózaként „dicséri” költészetét. Később elfogulatlan kritikusok viszont éppen azt vizsgálják, miben különbözik Whitman szabad verse a prózától.

A harmincas években, mint a kötet összeállítója, F. Murphy megállapítja, Whitmant nem olvasták kritikásai, csak eszköznek használták fel vitáikban: úgy érezték, hogy aki a Whitman által tört úton halad tovább, az szükségszerűen a költészet feladásához jut el. A sokoldalú, tárgyilagos, alapos analízisek 1938–1945 között jelentek meg Whitmanról, Newton Arvin, F. O. Matthiessen és Lionel Trilling tollából.

Az utóbbi időben, amikor a kritika végre szembenézett azzal, hogy Whitmant ellentmondásos egyéniséggel együtt kell elfogadnia, számos jelentős írás jelent meg róla. Lényegében ma is megtalálható az a korai megosztottság, amely szerint egyesek az elégikus halálhangulat költőjét becsülik benne (T. S. Eliot), mások pedig dinamikus optimizmusát (Malcolm Cowley), főleg a *Song of Myself* alapján.

Bár az amerikai kritika hangja ma sem egyértelműen elismerő, az egyes versek részletes vizsgálatánál mégis felfedezik Whitman művészi tudatosságát. Randall Jarrell vonatkozó elismerése — hogy Walt Whitman jobb költő, mint amilyenek szabadna lennie — lényeges jelenségre utal: oly nagy a hatása e hatalmas formátumú költőnek, hogy hibáinak jelentősége eltörpül.

KRETZOI MIKLÓS NÉ

Acta Philologica Nr 2.

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Wydział Filologii Obcych, Warszawa, 1970. 140.

A varsói tudományegyetem két évvel ezelőtti átszervezése után az *Acta Philologica* az újonnan létrehozott külföldi filológiai tagozat kiadványa lett. A korábbi szerkesztő bizottság is átalakult, s a jelenlegiben S. Kumor-Skrodzka, A. Reszkievicz, J. Roychman és M. Żurawski vesznek részt. A Reychman professzor főszerkesztésében megjelenő Acta megindulásáról előző számunkban már hírt adtunk. A 2. kötet összehasonlító jellegével és magyar vonatkozásaival kelti föl a kutató érdeklődését.

M. Cieśla kismonográfia-szerű tanulmányában (5–95) egy sajátosan komplex, irodalom- és művelődéstörténeti témát dolgoz föl: a német szlavofil H. Nitschmann, mint a szerb-horvát népköltészet tolmá-

csolója. Nemcsak vizsgálódásának módszerre tanulságos, hanem annak a folyamatnak a megrajzolása is, ahogy az elblagi költő és zeneszerző eljutott — a lengyel romantikus nemzedék közvetítésével — a délszláv népek epikus költészetének megismeréséhez, ill az eredeti források élethű lefordításához. Nitschmann a kasub népdalok, a cseh, ukrán, orosz népköltészet fordítása mellett, Brodzinski és Siemieński tolmácsolása segítségével, a jeles folkloristák, Zmorski és Zaleski révén fedezte föl a délszláv népi epikát.

Az *Album ausländischer Dichtung...* (Danzig, 1868, 3. Buch) c. antológiát Nitschmann forrásával, Vuk-Karadžić népdalgyűjteményével összevetve, Cieśla igyekszik a fordítások költői, műfaji, formai értékelését is elvégezni. Külön fejezetet szán a fordító-szerző irodalomtörténeti stúdiumának elemzésére, kimutatva, hogy a szerbhorvát népköltészet-ről szóló írása egybek közt Mickiewicz szláv irodalmakról tartott párizsi előadásainak hatását tükrözi.

A Mickiewicz, Slowacki, Krasiński és más romantikusoktól fordított gyűjteményt kiadó, s a lengyel irodalomról (*Geschichte der polnischen Literatur*, 1882) könyvet író Nitschmann jellegzetes példája a középkelet-európai kultúrközvetítőnek, a lengyel-német és az említett szláv népek kultúrája közti híd szakszerű építőjének: a német és osztrák olvasók körében kifejtett színvonalas népszerűsítő, közvetítő munkának.

Hasonló problematikát vet föl Csapláros István német-lengyel és magyar vonatkozásban (97–126). A galíciai J. Praun német fordító tevékenysége adott alkalmat annak vizsgálatára, hogy milyen közvetítő szerepet játszott a német nyelv a lengyel irodalom magyarországi recepciójában a romantika, a realizmus és a naturalizmus időszakában. A Lembergben Budára áttelepülő, magyar feleséget találó nyugállományú őrnagy Kraszewski, Głowacki, Sienkiewicz, Rodziewiczówna, Orzeszkowa, Konopnicka és Zapolska műveit fordítja németre; legtöbbjükkel levelezést is folytat. Magyar barátainak kéréseivel is fölkeresi őket, amint a *Quo vadis* magyar fordítása ügyében tette. Lengyel darabokkal szándékozik a pesti német színház repertoárját gazdagítani. Praun a lengyel írókkal kapcsolatot építő levelezésével, publicisztikái, fordítói munkájával nemcsak a pesti német nyelvű olvasóknak, hanem a lengyel irodalom magyarországi fogadtatásának terén is rendkívül hasznos szolgálatokat tett.

Csapláros nemcsak föl tárja e sokoldalú levelezés kapcsolattörténeti értékeit, ha-

nem Praun kiterjedt fordítói munkásságának kritikai értékelését is törekszik elvégezni szem előtt tartva a korabeli (bécsi, krakkói) kritikusok megnyilvánulásait s egyes íróknak (pl. Sienkiewicznek) a fordításra vonatkozó megjegyzéseit. A dolgozat a kétoldali kulturális összeköttetéseken túlmenő, a századvégi lengyel-német magyar irodalmi érintkezések föl-tatása, hagyományos módszerű kísérletének eredményességét igazolja.

A magyar és a lengyel történeti regény problémaköre foglalkoztatja a kötetben megjelent harmadik cikk szerzőjét (126–140). A Sieroszewski helyesen állapítja meg, hogy ez a műfaj többé kevésbé azonos periódusban, a harmincas és negyvenes években tűnik föl a magyar és a lengyel irodalomban. Ennek a jelenségnek jobbra már ismert társadalmi, fejlődéstörténeti okaira nem szükséges külön kitérnünk. Sieroszewski ezekre utalva hangsúlyozza, hogy a modern történeti regény kezdetétől, Kraszewski, Rzewuski, Kaczowski, Jez és mások művein keresztül Sienkiewicz-ig a próza fő áramában fejlődő műfaj párhuzamossága és hasonlóságai mellett számottevő eltéréseket mutat a magyar, (Jósika, Eötvös, Kemény, Gárdonyi stb.) történelmi témájú regényekhez képest. A szerző elemzi ezeket a vonásokat, megemlíti a közös scotti ösztönzéseket, a történelmi múlt és a jelen összefüggéseit. Sieroszewski mintegy előtörténetét adja a Sziklay László által a lengyel magyar tanulmánykötetben feldolgozott, a századforduló történeti regényeiről (Sienkiewicz – Jirások – Gárdonyi) szóló, az előzményeket csak vázlatosan érintő témakörnek. A műfaj összehasonlító történeti értelmezése így teljesebbé válik.

Az *Acta Philologica*-nak ez a nagyobb tanulmányokra épülő, egységesebb, összehasonlító jellegű tematikája jó szerkesztési megoldásnak bizonyult, s tartalmilag újdonsággal szolgált.

HOPP LAJOS

James B. Woodward.
Leonid Andreyev. A Study.

Oxford, 1969. Clarendon Press, XI + 290.

J. B. Woodward könyve jelentős állomás az utóbbi években erőteljesebb lendületet vett Andrejev-kutatásban. Kritikai szemmel vizsgálja az író, s figyelmét nem kerül el az andrejevi írástechnika gyöngéi, de mentes azoktól az előítéletektől is, amelyek oly hosszú ideig gátolták az író helyes értékelését. Fő célja azoknak a filozófiai eszméknek a megvilágítása,

amelyek Andrejev jelentősebb alkotásain határozott rendszert alkotva vonulnak végig s azon módozatok sokféleségének bemutatása, amelyekben ez a sajátos andrejevi eszmerendoser művésziileg realizálódik. Az író gondolkodásmódját alakító történelmi-társadalmi tényezők Woodwardot ilyen módon kevésbé foglalkoztatják; inkább a hasonló irányba ható életrajzi tényezőket kíséri figyelemmel s természetesen elsősorban az Andrejevet ért filozófiai hatásokat. Elemzi Schopenhauer, Nietzsche, Hartmann, Dosztojevszkij, Tolsztoj hatását az andrejevi gondolkodásmódra, de — a korábbi kutatók többségétől eltérően — hangsúlyozza, hogy Andrejev nem egyszerűen epigonja volt ezeknek a gondolkodóknak: csak azt vette át tőlük, ami saját gondolkodásmódjának és világfelfogásának megfelelt, s nem egy kérdésben határozottan szembe is került velük.

Az andrejevi filozófia alapját Woodward a valóság dualisztikus felfogásában, a külső különbözőség és diszharmonia, illetve a metafizikai egység és harmonia sajátos polarizálásában látja. Két valóság létezik Andrejev számára; az első: a felületi valóság, az ember empirikus léte, amelyben a tudat és az akarat uralkodik; a második: a magasabb, a lényegi, a transzcendens valóság, amelyhez az ember tudatalattiján, ösztönös lényén, a világ intuitív értésén keresztül vezet az út. Andrejev gondolkodásának egész lendülete arra irányul, hogy hőseit e magasabb valósággal kapcsolatba hozza, illetve ahhoz viszonyítsa. Woodward azonban hangsúlyozza, hogy a túlsó, igazabb valóságban való hit Andrejevnél mégsem vezet miszticizmushoz, az első valóságtól való elforduláshoz; ellenkezőleg: konfliktusai rendszerint az *empirikus lét* bajaiból erednek s műveiben az életnek főként azokból a negatív megnyilvánulásaiiból indul ki, amelyek forrása éppen a két valóság közötti egység megbomlásában keresendő. Viszonylagos Woodward szerint Andrejev sokat kárhoztatott pesszimizmusa is, mint-hogy ez csak a dolgok felszíni, első valóság-beli oldalára vonatkozik, míg a második valóságban mindig célszerűség és harmonia uralkodik. Andrejev hisz az élet fokozatos javulásában; a kozmikus folyamat tartalmát számára éppen ez jelenti.

E filozófia alapvető voltát és állandó jelenlétét az andrejevi életműben Woodward nemcsak az író elméleti megnyilatkozásaival bizonyítja, hanem nyomon is követi annak művészi megvalósulását és változásait az író egész pályáján, s nemcsak a teljes egészükben metafizikai problematikájú művekben, hanem azokban is,

amelyek külsőleg kizárólagosan az empirikus valósághoz tartozó problémákra épülnek. Andrejev fontosabb műveiben Woodward meghatározott szimbólumrendszert mutat ki, s ezen keresztül bontakozik ki az a filozófiai egység, amelyet a szerző a művész pályájának történeti folyamatában vizsgál. A tanulóveket leszámítva Woodward három korszakot különít el Andrejev írói útján. Az első korszakban (1898–1905) a magasabb valóságtól elidegenülő egyén tragikus sorsának, bűnhődésének témái váltakoznak (*Szergej Petrovics története, Hallgatás, Gondolat, Vaszilij Fívejszkij élete, A Vörös Kacaj, A kormányzó* stb.). A második korszakban (1905–1911) ezeket a témákat az „üdvözülés és feltámadás” motívumai ellensúlyozzák, bár anélkül, hogy teljesen háttérbe szorítanák azokat (*A csillagok felé, Szavva, Lázár, Juddás, Az ember élete, Éhség-cár, Sötétség, A hét akasztott története, Feljegyzéseim, Fekete álarok, Anatema, Óceán*, stb.). A harmadik korszakban (1912–1919) aztán az „idealista tragédiáját” írja meg Andrejev az „első valóság” ellenséges közegében (*Sztoricin professzor, Jekatyerina Ivanovna, Ne ölj, Aki a pofonokat kapja, Sámson*), s ez a gondolat szükségszerűen vezet *A Sátán naplója* leplezetlen pesszimizmusához, vígasztalan mizantropiájához és fornai kidolgozatlanságához, ami egyben arról is tanúskodik, hogy a forradalom után Andrejev sem mint művész, sem mint gondolkodó nem tud már újat és jelentőset mondani.

Az andrejevi életmű Woodward által ajánlott, újszerű megközelítési módszerét igazolja, hogy segítségével a szerző egyrészt új oldalról mutat be látszólag egyszerű, problémamentes műveket, másrészt kielégítően meg tudja magyarázni Andrejev olyan alkotásait, amelyek értelmezésében az eddigi kutatásnak súlyos adósságai voltak. Mindezt az Andrejev-művek ritka alaposságú *szövegismerteté*re építve, ami az íróval foglalkozó korábbi munkák többségének szintén nem volt erős oldala. Különösen sikerültnek tartjuk a legfilozófikusabb Andrejev-művek, így többek között *Az Ember élete, a Juddás, az Anatema* és az *Óceán* elemzését. Néhány mű (első sorban a *Gondolat* és a *Sötétség*) értelmezésénél a tisztán filozófiai szempontokra épülő elemzési módszer véleményünk szerint szűknek bizonyult az andrejevi gondolat teljességének megragadásához. Sajnálatosabb ennél, hogy ez a korábbiaknál jóval teljesebb Andrejev-monográfia sem épül az író *összes* fontosabb műveinek beható elemzésére. Különösképpen hiányoljuk a *Szaska Zseguljov* beillesztését a Woodward által felállított rendszerbe

ami véleményünk szerint, a regény gondolati sokoldalúsága révén épp oly könnyű lett volna, mint amennyire szükség szerű. Behatóbb vizsgálatot érdemeltek volna Andrejev utolsó éveinek más alkotásai is, így többek között az *Ó c.* elbeszélés, valamint a *Kutyakeringő* és a *Requiem c.* dráma, még akkor is, ha a belőlük levonható következtetések a nélkülük kialakított Andrejev-képet már nem gazdagítanák lényegesen új vonásokkal.

Az andrejevi életmű filozófiai tartalmának kimutatásában azonban a könyv szerzője mindenképpen kitűnő és nagy jelentőségű munkát végzett. Woodward könyvét nem nélkülözheti ezentúl egyetlen kutató sem, bármilyen módszerrel, bármilyen céllal és bármilyen eszmei alapok. ról közelítse is meg Andrejev életművét.

KARANCZY LÁSZLÓ

Werner Welzig: Der deutsche Roman im 20. Jahrhundert.

Stuttgart, 1970. Alfred Körner Verlag, 250.

Számos író, irodalomtörténész és kritikus vélekedésével szemben Welzig tagadja a modern regény válságáról kialakított nézeteket. Nem egy kimerült és folytathatatlan műfaj történetét írja meg, hanem azt igyekszik számba venni, milyen messze jutott a regény változó világunk feltérképezésében, s hol az a „terra cognita”, amelynek felfedezése a jövő íróira vár.

Vállalkozását megnehezíti a poétikai és irodalomtörténeti előmunkálatok hiánya. A hagyományos fogalmak nem mindig használhatók az új jelenségek megnevezésére, menet közben ezek tisztázására, ill. új fogalmak, műfaji megjelölések bevezetésére kényszerül. A legfőbb nehézséget a szerző számára az anyag elrendezése jelenti. Regénytípológia megalkotására kísérletet sem tesz, s arra sem vállalkozik, hogy az egymás után, egymás mellett élő, gyakran nehezen szétválasztható irányzatok jellemző regényformáit elkülönítse. A legegyszerűbb, de erősen vitatható megoldást választja: témájuk szerint csoportosítja a tárgyalta műveket, az egyes témakörökön belül a megjelenés időpontja lesz rendező elvvé. Mondanivalójukban, megformálásukban, értékükben erősen különböző művek kerülnek így egymás mellé s szinte lehetetlen valamiféle helytálló következtetéshez eljutni. A fejezetek bevezető részében Welzig a tipizálás alapjául szolgáló jellemzőket foglalja össze, jelzi a műfaj irodalomtörténeti előzményeit majd elemzi az adott témakörhöz sorol-

ható műveket. Elemzései kitűnőek. Finom érzékkel alkalmazkodik a mű sajátosságaihoz, az elemzés mélysége és részletessége egyúttal értékelés is. Lexikon-szerű szűrke és jellegtelenség teljesség helyett egyéni olvasmányélményekre támaszkodva jelöli ki a modern német regény legfontosabb vonulatait. A tematikai elrendezés nem egyszerűen arra csábítja a kutatót, hogy az alkotást pusztán ideológiai, politikai, lélektani tartalomra redukálja. Welzig elkerüli ezt a veszélyt, a hangsúly nála éppen annak megmutatására kerül, hogy a XX. század emberét meghatározó társadalmi körülmények és tudattartalmak megjelenítése a regényformának milyen hallatlan változatosságát eredményezte. A felhasznált eszközök, a variációk számbavétele azonban elmarad, s így a kötet alig több, mint találó elemzések kissé önkényesen elrendezett halmaza.

Welzig a XX. századi német regényben három nagy témakört fedez fel: az egyén helyzetét vizsgáló, az objektív világ, a társadalmi-politikai élet kérdéseit ábrázoló s az embernek jövőhöz-múltához, valláshoz való viszonyát tárgyaló regényeket sorolja önálló kategóriákba.

A modern epika egyik központi problémája az ember meghasonlása önmagával és a világgal. A válság jellege alapján a szerző fejlődés-regényt, művészregényt és kalandor-regényt különböztet meg. A fejlődésregény — XIX. századi elődjével szemben — nem külső cél felé irányuló tudatos törekvést mutat be, hősében többnyire csak homályos sejtések munkálnak, ösztönösen — és sokszor hiábavalóan — keresik saját elvesztett énjüket, törekszenek az önmaguk és a világ között megbomlott harmónia helyreállítására. A művészregény és a kalandor-regény egyaránt a polgári világ, gondolkodásmód, morál tagadása; az előbbi ezen túlmenően művészet sajátos problémáját jeleníti meg: a művészetnek a modern életben betöltött funkcióját vizsgálja, a művészi tevékenység, az alkotás belső konfliktusait elemzi. Közös a három regényfajtában az, hogy az ember belső élete áll az ábrázolás előterében, az objektív világ csak a lelki történetek motívumaként kap benne helyet. Welzig kategorizálása szerint a regények második csoportjában az író az előbbiekként ellentétben a korproblémák bemutatását tekinti főcéljának. Ezeknek a regényeknek a témája körülhatároltabb: a nagyváros élete, a háború, az emigráció, a nemzedéki kérdés, a szociális viszonyok stb. Tematikai azonosság esetén is külön tárgyalja a művészi áttétel más-más fokán álló műveket (pl. a közvetlenül politizáló regényt, a kor- és nemzedékregényt, a

szürrealis kor- és társadalmi regényt stb.). Önálló fejezetet szentel az utópisztikus, a történelmi és a vallásos regényeknek, behatóan elemzi a létrejöttükben közrejátszó történelmi-társadalmi tényezőket.

A gazdag bibliográfia napjainkig követi a regény kérdéseire általában és az egyes írók munkásságára vonatkozó szakirodalmat.

VÁRÓCZI ZSUZSA

The Survival of Poetry. A Contemporary Survey. Ed.: Martin Dodsworth.

London, 1970. Faber, 255. 1.

Már a könyv címe is jelzi, hogy mind szerkesztője, mind a tanulmányok írói a XX. századi angolszász költészet poundi-eliotti hagyományába ágyazzák az egész kortárs lírát.

Mi az oka annak, hogy talán sosem volt sokágúság észlelhető mind a költők, mind pedig a versek iránt érdeklődők táborában? Mi az, ami a hatvanas évek líráját a nagykötől ránkmaradt hagyományhoz köti; mennyiben és miért szakadt el az angol-amerikai költészet ettől a hagyománytól? Milyen új utat mutatott, milyen tartalmi-formai-verstani újításokhoz vetett ez az elszakadás, mennyit vezetett át a régitől? S végül: mennyiben befolyásolta az egyre nagyobb lehetőségekkel kecsegtető publicity? Ezek a kérdések állnak a kötet középpontjában, amely az University of London 1968. évi előadás és vitasorozatát közli.

Tény, hogy az ötvenes évek közepétől egy egészen új költészet tűnt fel Angliában. Ez az új tartalmú, új hangú, új formájú vers hamarosan megtalálta közönségét — többnyire fiatal versbarátokat, akik költőiktől a maguk értelmi-érzelmi beállítottságának tükrözését várták: idegenkedést a középosztály konvencióival szemben, nyílt hangot, bátorságot. Különös, hogy ez a közönség egyaránt magáénak érezte Adrian Henrit, McGough-ot, és a nehezebb fajsúlyú Charles Olsont. Azt mondhatnók, mindez úgy értelmezhető, mint a korábbi, Amerikából átvett divathullámok — jönnek, hódítanak, kimúlnak. De túl egyszerű, és a lényeg fölött elszikló interpretáció lenne, ha pusztán angol stílustani asszimilációnak tekintenénk ezt a folyamatot. Ez a jelenség — mely látványosan amerikai mintára jelentkezik Angliában — valójában mélyebb gyökerű. Az Új Világ és a szigetország társadalmában alapvetően közös vonás az, mely többé-kevésbé azonos helyzetet teremt az angol és az amerikai költő számára. S ami

ennek az új közönségnek — mind Angliában, mind Amerikában — meghatározó tulajdonsága, az a csoportosítón, az együtvértartozás. Tiltakoznak az őket szelídíteni kívánó, konzervatív társadalom ellen, és egyetlen ponton mindnyájan egyetértenek: az egyén szabadságát, a szabadság kiterjesztését kívánják. Olyan jelenség ez, — s főként olyan kíváncsi —, mely egyértelműen kihívja a költőt: oda kell figyelnie, észre kell vennie, tagadnia vagy igenelnie kell.

Ebből indult ki a tanulmánykötet szerkesztője, amikor a rész tanulmányokat csoportosította. Kár, hogy a kötetbe kerülő tanulmányok elsősorban nem azokról a költőkről szólnak, akik az irányzatok (Martin Dodsworth megkülönbözteti az akadémicista, az ún. „nemzetközi szimbolista” és a projektív-vers irányzatokat) legjellemzőbb képviselői.

Az akadémicista irányzat — főként az egyetemeken dívik — hajlamos arra, hogy a verset kiszakítsa történelmi környezetéből, s mint önmagában létező zárt kontextust, a költő személyiségétől elszakított struktúrát értelmezze. Ez a fajta fogadtatás arra ösztönzi a költőt — mondja John Berryman —, hogy formailag szigorúan szerkesztett és — gyakran — „jelentés nélküli” verset írjon. Az akadémicista vers elsősorban intellektuális, verstanilag-formailag egyéni, tartalmából azonban minden emocionális-individuális megnyilvánulás kiszorul, mert — úgymond —, ez „megzavarná az intellektuális síkon közelítő olvasót”. Ezt az irányzatot, mely alig különbözik az amerikai akadémicizmustól, George Macbeth és főként Edward-Lucie Smith képviselik.

Az akadémicizmus új terminus technicus: tartalmilag azonban alapvetően rokon a formalizmussal, ezért bevezetése indokolatlannak látszik az amúgy is túlbujánczó elméleti terminológiába.

A „nemzetközi szimbolizmus” alapjai az imagizmusban és a szürrealizmusban keresendők. Képviselői főként fordítók, olyan költők, akik a kortárs külföldi költészetét — vagy akár a századelő külföldi szimbolistáit, szürrealistáit — használják fel, építik költészetükbe. „Forrásanyaggá” válik Paszternak, Jeszenyin, Neruda, Georg Trakl, valamint a japán és kínai költészet. James Wright, Robert Bly, a tendencia viszonylagos „öregjei” mellett a fiatal Michael Fried és David Harsent képviselik ezt az irányvonalat. Ez a szimbolizmus, egyedül az egyén belső életére épít, elvesztve: adott kor társadalmával való igazi és bensőséges kapcsolat lehetőségét.

Olson „projektív versének” elméleti alapját *Human Universe and other Essays* (N. Y., 1967.) című könyvében találhatjuk:

1. az ember mint a természet — s nem mint a társadalom — része köteles tisztázni viszonyát a természettel, köteles megkeresni helyét, elhelyezni önmagát;

2. a lélegzés a lélek szabadjárá engedéseinek szerves része, és tekintve, hogy a szó a lélegzés aktusában születik, a vers is a lélek megnyilvánulása.

Charles Olsonon kívül Edward Dorn sorolható ehhez az irányzathoz. Ez az irányzat azonban — hasonlóan az akadémicizmushoz — elfelejtkezik arról, hogy a versírás és a versolvasás elsősorban társadalmilag létezik; a projektív vers a legjobb esetben sem képes ilyen irányban meggyőző erővel hatni.

A kötetben szereplő Robert Lowell, Philip Larkin, Ted Hughes, Tom Gunn és a többiek többé-kevésbé valamennyien a társadalom belül szemlélik önmagukat és a világot. Költészetük valamilyen formában megnyilvánuló tiltakozás a társadalmi kényszer ellen; pesszimista vagy optimistább elmélkedés, az elidegenített és elidegenedett ember szava a nagyvárosban. Költők és kritikusai újra és újra vitatják az elioti experimentalizmust, az impersonality-t; a poundi vers libre megőrzését például azzal magyarázzák, hogy a modern vers a költemény világa és a valóság hétköznapi beszédének kapcsolata kívánja hangsúlyozni. Költők és kritikusok keresik — és gyakran meg is találják — azokat az új funkciókat, melyek tartalmában-formájában engedik „túlélni” az újjal gazdagított régít.

NÁVAI ANIKÓ

Arnold Heidsieck: Das Grotiske und das Absurde im modernen Drama.

Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, (1969). W. Kohlhammer Verlag, 144. (Sprache und Literatur, 53.)

A szerző a mű záró fejezetében így jelöli meg célját: „E munka kísérlet arra, hogy a groteszk művészet formális deformációs jellegét bizonyos tartalmakra vezessük vissza, amelyeket a groteszk művészet kritikusan ábrázol.”

E mondat bővebb kifejtése egyben a munka lényegi tartalmát adja. Ésszerűt a groteszk művészetet élesen meg kell különböztetnünk más deformált (= közvetett, külsőségeiben nem a valóságot utánzó) művészi formáktól, mint amilyen a szürrealista vagy manierista forma, ill. és elsősorban az abszurd. A groteszk fogalma a borzasztó és nevetséges egységét tartal-

mazza. A groteszk mű tartalma megfelel a fennálló objektív (társadalmi) valóság groteszk jellegének; ez korunkban az embernek az ember által létrehozott pervertálása: ahelyett, hogy az ember „a természet legfőbb felismerhető célja lenne”, „az ember pusztá eszközévé vált.” A groteszk elem tehát elsősorban nem a stílus, hanem a tartalom kategóriájába tartozik. A szürrealizmus mögött a valósághoz való szubjektív viszony rejlik, az abszurd kifejezőmód viszont a világ emberellenes állapotával való egyetértést, ill. a világ és az emberi élet eredendő és örök értelmetlenségét fejezi ki. A groteszk forma ilyen értelemben leleplező szándékot hordoz, racionalista jellegű, sőt a világ megváltoztatását célozza, és mint ilyen a realizmus körébe tartozik.

A tanulmány fent ismertetett tételei feltétlenül használhatók a groteszk fogalmának tisztázására és a modern dráma-irodalom tartalmi-formai megítélésére és értékelésére. A szerző maga t. k. az ifjú Brecht, Frisch, Dürrenmatt, ill. Ionesco és Beckett néhány művének elemzésével részben meggyőzően igazolja okfejtésének helyességét. Az is világos — talán gondolatainak fenti rövid összefoglalásából is —, hogy nem egészen haszon nélkül tanulmányozott marxista szerzőket, többek között Lukács Györgyöt. Heidsieck azonban nem veszi figyelembe, hogy a művészi alkotás formájának és tartalmának nemcsak a visszatükröződő valóság, hanem a társadalomilag (és természetesen az egyéni alkat által) meghatározott visszatükröző tudat is feltétele, tehát ennek jellegét is figyelembe kell venni a groteszk forma létrejöttének momentumaként. (Különben nem lenne megmagyarázható, hogyan tükröződhetik vissza az általa objektíve grotesknek állított valóság nem groteszk, de realista módon.) A tanulmány másik korlátja, amelybe minduntalan beleütközünk: a szerzőnek joga van a tárgyalást a drámára korlátozni, de nincs joga a groteszk fogalmát csak a drámából (sőt: csak a modern drámából) dedukálni (miután úgyszólván a senmiből indukálta), és ezt a speciális fogalmat a továbbiakban mint általánosítást kezelni. Más szóval: a groteszk általános fogalmát nem lehet csak a modern irodalomból levezetni, és még kevésbé lehet az általános fogalom megalkotásakor az epikát (pl. Grasst és Walsert) figyelmen kívül hagyni. Ő így jár el, és ez csökkenti megállapításainak általános érvényét. Ezt a benyomásunkat az is erősíti, hogy néhány elemzése (pl. Brecht *Egy fő az egy fője* esetében) félreértésen alapul.

SALYÁMOSY MIKLÓS

Qtázky divadla a filmu, Theatralia et Cinematographica, I. Redigoval Artur Závodský.
Universita J. E. Purkyně. Brno, 1970.
286 + 40.

Tíz tanulmány a színház- s a filmtudomány köréből: ezt az alcímet adhatnók a brnói egyetemen nemrég létesült színház- és filmtudományi tanszék által kibocsájtott első évkönyvnek. Az alcím nem sejtetheti a recensens tollára kívánczósító dicsérő jelzőket: érdekes, széles körű olvasótábor figyelmét fölkeltő dolgozatokról van itt szó. A színház- s a filmtudomány alapvető esztétikai kérdései mellett a szorosabb értelemben vett színháztörténeti, kritika-történeti problémák is szóba kerülnek; a színház- s a filmművészet esztétikai vonatkozásai az egyetemes művészet felől közelíttetnek meg. A kötetet nyitó tanulmány: *Ivo Osolobčé* (a brnói színház egyik dramaturgja) a drámai művészetet paradoxonánál fogva világítja meg, mint a *kommunikáció kommunikációját a kommunikációról* (ez dolgozatának címe). *Zdeněk Srna* (egyetemi asszisztens) Max Herrmann-ról értekezik, a berlini egyetem egykori tanúráról, akinek színháztudományi koncepcióját ismerteti. *Leo Rajnošek* (aspiráns) a film sajátos kifejezési eszközeiről ír.

A magyar s a kelet-európai problematika iránt érdeklődő olvasót – az érdekes elméleti cikkek mellett – főleg két tanulmány köti le. Az egyik *Jarmil Pelikáné* (brnói docens): Julius Slowacki drámái a cseh színpadon, a másik Dobrovský-monográfiájáról s a cseh – magyar kapcsolatok új szerűen tárgyaló írásairól nálunk is jól ismert *Richard Pražák* docensé: Cseh színművészek a pest-budai német színpadokon a 18 - 19. század fordulóján. Pelikáné azért érdekes, mert fontos módszertani adalékokat ad egy kelet-európai alkotó szomszéd népi irodalomban való érvényesüléséhez. Igaz, a XIX. század második felében két szláv irodalom kapcsolata a kelet-európai kapcsolatok különleges típusát képviseli, hiszen az irodalmi recepció mellett nemzet- s nemzetiség-politikai, napi politikai szempontok is szerepet játszanak. Am például Slowacki drámáinak cseh és magyar útját érdemes volna egybevetni: a két irodalom érdeklődésének eltérései érdekes tanulságok forrásai.

Pražák tanulmánya a pest-budai német színházak igazgatói, karmesterei, színészei közül csupán az itt letelepedett Cibulkáról és Tučekról, valamint a vendégszereplő Thámról tudósít. Tanulmánya azonban nem csupán forrás feltáró, adatokat gyűjtő-regisztráló jellegű. Bár kapcsolattörténeti jelentőségét sem becsüljük le, ezáltal

mégis széles művelődéstörténeti vonatkozásra hívjuk föl a figyelmet. Aki egyszer majd Pest-Buda kulturális életét kívánja megrajzolni, nem nélkülözheti Pražák tanulmányát, hiszen a szorosabb értelemben vett színházi események mögé és köré a társadalmi eseményeket, a színházi előadások hatását, a színpadi szerzők szándékát, irányát is fölvezet. S bár hivatkozik a pest-budai színházak osztrák s német vonatkozásaira, tanulmányából a pest-budai jelleg is kiütözik, mely „kelet-európaibb”, mint azt eddig gondoltuk volna.

Még egy dolgozatot szeretnénk említeni: *Bořivoj Šrbáet*, ki a fasiszta német megszállás s a cseh színházak viszonyát tárgyalja, s érdekes adatokat közöl a cseh színházak helyzetéről az 1939 - 1945. közötti esztendőkből.

A színház- és filmtudomány kérdéseinek további fejtegetését ígéri a rövid szerkesztői előszó. S azt is megemlíti, hogy a jövőben a televízió fölvetette problémákkal is kívánnak foglalkozni. Már az első évkönyv is a jogos várákozás igényét keltette föl bennünk; nemcsak a színház- s film-történetészeknek ajánlhatjuk e kötetet, hanem a művelődéstörténet valamennyi kutatójának.

FRIED ISTVÁN

Walter Muschg: Die Zerstörung der deutschen Literatur.

München, 1969. Paul List Verlag, 215.

A két háború közti német irodalom szokatlanul gazdag kiemelkedő tehetségekben. A XIX. század örökségét őrző és folytató nagy öregek mellett felnő egy új generáció, amely a szépség helyett a sokszor nyers és kíméletlen valóság szolgálatába kívánja állítani művészetét. Ez a nemzedék azonban nem váltja, nem váltja be a hozzá fűzött reményeket. Az uralomra jutó fasizmus elhallgattatja, elpusztítja a legjobbakat, a gyöngébb jelleműek pedig önmagukat teszik tönkre azzal, hogy igent mondanak az elfogadhatatlannak. A modern német irodalom még ma is a romok alatt hever: ez Muschg végkövetkeztetése, amikor áttekinti az elmúlt félvezszázad történetét. Az elfelejtett nemzedék emlékének felidézésével az irodalmi újjáéledés ügyét kívánja szolgálni. Tanulmányaiban a háború előtti időszak legjelentősebb költőinek értékelésére tesz kísérletet, s a világlátásban tanúsított magatartásuk jelentőségének felhívására törekszik.

Muschg tagadja az öncélú művészet létjogosultságát. Esménye a korproblémákra érzékenyen reagáló, morális felelősségerzettől áthatott, az emberiség fennmaradásán és tökéletesedésén fáradozó művész. Oskar Loerke, Ernst Barlach és Alfred Döblin ezt az eszményképet testesíti meg számára. Loerket mint a 20-as, 30-as évek szemtanúját szólaltatja meg, és sorsából azt a következtetést vonja le, hogy a passzív szemlélődés költője védtelen a barbársággal szemben, az apolitikusság is bűnhöz vezethet. Ernst Barlach élete a faszizmus áldozatait példázza, azokét, akik a hallgatás vállalásával, az életük árán is hűek maradnak humanista meggyőződésükhöz. A harmadik út a menekülőké. Alfred Döblin azok közé az emigránsok közé tartozik, akik a háború után hazatérve munkásságukat Németország radikális megújítása szolgálatába kívánják állítani — hasztalan. A szociáldemokráciától az isten-eszméhez megtérő, utolsó munkáiban mélyen vallásos Döblin életművét a szerző a német irodalom legnagyobb értékei közé sorolja.

Egy-egy író megítélésében az esztétikai kritériumoknak csak másodlagos szerepet juttat, s elsősorban az emberi-műveszi helytállást veszi figyelembe. Ironikus megvetéssel beszél el a hiúságtól és kényelemszeretettől elvakított Gerhart Hauptmann utolsó napjainak történetét. Josef Weinheber munkásságának elemzése kapcsán a történelmi realitást figyelmen kívül hagyó, illúziókergető naivitást ítéli el. A faszizmusnak behódoló Gottfried Benn ma is fokozódó népszerűsége aggodalommal tölti el.

Külön fejezetet szentel Kaffkának, akit az expresszionista nemzedék legkiválóbbjának tart. Utóéletét összefoglalva harcol a Kaffka művészetét meghamisító interpretációk ellen.

Muschg szemlélete több ponton — a szocializmushoz, a szocialista művészethez való viszonyában — elfogadhatatlan, tanulmányai ennek ellenére szakmai értékükön túl is lebilincselő olvasmányok. Izgalmassá teszi őket a szerző nyíltan vállalt szubjektivitása. A tárgyilagos mérlegelésre törekvő irodalomtörténész egyúttal a korszak személyes ismerője, aki mai nézeteit minduntalan egykori olvasói benyomásaival szembesíti. S minden fenntartásunk mellett egyet kell vele értenünk abban, hogy az irodalomtörténetírás akkor tölti be hivatását, ha az elmúltakban a jövő számára keresi meg a tanulságot.

VÁRÓCZI ZSUZSA

Német Filológiai Tanulmányok IV.

Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen 1969.

A kötetben közreadott tanulmányok a XX. századi német irodalom kérdéseivel foglalkoznak, érintik a haladó irodalom fontos elvi problémáit (humanizmus, antimilitarizmus, forradalomhoz való viszony), gazdagítják a polgári-humanista és a proletár-szocialista költészet legnagyobb képviselőinek portréját. A szerzők szemléleti különbségeinek tükröződéseként a megközelítés módja cikkenként más és más. A műalkotást elemző-értelmező, az íróról ezen keresztül újat mondó közleményekkel szemben túlsúlyban vannak az adatközlések és a reprezentatív összefoglalások.

A kötet elmélyült írása Mádl Antal Thomas Mannról szóló tanulmánya. A szerző levelek, publicisztikai cikkek és az író műveinek alapján kíséri végig a művészet életidegenségét hangoztató Thomas Mann útját a faszizmussal való tevékeny szembeszállás vállalásáig. Győri Judit Thomas Mann magyarországi látogatásainak visszhangjával, az antifasiszta Thomas Mann-kép kialakulásának motívumaival foglalkozik. Helmuth Nitsche a munkásságot, a német militarizmus elleni harcnak szentelő Arnold Zweig eszméi és művészi fejlődését követi nyomon.

A két Brechtrel kapcsolatos cikk közül Hans Richteré a jelentősebb. Richter a lírikus Brecht-ről értekezik. *A Halott katona legendája*, az első jellegzetes Brecht vers, csírájában Brecht költészetének minden lényeges vonását magában hordja. Richter a Legenda elemzése kapcsán vizsgálja a Brecht-líra tartalmi, formai jellemzőit. Ernst Schumacher nem mond újat Brecht drámáiról, inkább azt mérlegeli, mit hasznosíthat Brecht művészetéből az ember és társadalom újfajta kapcsolatát bemutató szocialista dráma. Vajda György Mihály Becher-tanulmánya vázlatos, összefoglaló jellegű, a szemléletváltozás folyamatának s az ezt követő stílusváltás jellemzőinek megmutatására nem vállalkozik.

Illés László és Némédi Lajos a proletárforradalmak és a német irodalom viszonyát kutatja. Illés László tanulmánya magyar vonatkozásai miatt érdemel különös figyelmet: a Tanácsköztársaság emigránsainak szerepét vizsgálja a német szocialista irodalom kialakulásában. Némédi kissé önkényes válogatásban közül szemelvényeket az októberi forradalomra reagáló gazdag irodalomból; bibliográfiája értékes segítség a további kutatáshoz.

VÁRÓCZI ZSUZSA

M. Adereth: Commitment in Modern French Literature. Politics and Society in Péguy, Aragon and Sartre.

Schocken Books, New York, 1967. 240.

Adereth az angliai Lancaster egyetem francia tanára. Könyve irodalomtörténeti tanulmány és (többé-kevésbé nyílt) irodalompolitikai pamflet. Péguy, Aragon és Sartre műveit az „elkötelezettség” szemszögéből elemezve az irodalmárokat és olvasóközöniséget kívánja meggyőzni az „elkötelezettség” szükségességéről. „Tanulhatnak-e az angol írók a francia példából? Úgy vélem, igen, ha nem szolgai utánpótlásra törekcszenek. Korunk emberei, Péguy, Aragon és Sartre nagy műveket alkottak, és reméljük, hogy a század második felének angol írói szintén azáltal lesznek nagyok, hogy országukat és korukat kifejezik.” „Az elkötelezett irodalom” — írja Adereth — nem hihet abban,

hogy a tökéletes egyéni szabadság a társadalmon kívül van, vagy a társadalom ellenére valósítható meg” — és ennek a koncepciónak a jegyében vitatkozik Orwell, ill. a hozzá hasonlított Alain-Robbe Grillet nézeteivel. A szerző Péguy, Aragon és Sartre közös vonását abban látja, hogy mindhárman korunk valóságának feltárásában látják a nagy művészet lehetőségét. (Adereth egyébként nem feledkezik meg Aragon „elkötelezettség”-ellenes szavairól.) Adereth könyve inkább mint pamflet érdekes, semmint irodalomtörténeti tanulmány. Utóbbiként egy átlagos tájékozottságú szerző megbízható kompilációja, aki a szocialista realizmusról is, és a kommunistáknak a francia kulturális életben játszott szerepéről is elfogulatlanul ír, és éppen ez az elfogulatlanság legfőbb érdeme.

FERENCZI LÁSZLÓ

Viktor Makszimovics Zsirmunszkij

1891—1971

Az irodalomtudomány nagy halottját temeti Viktor Makszimovics Zsirmunszkij távozásával. A halálhír megrendített nemcsak azért, mert mindnyájan, akik ismertük munkásságát, csak az igaz tisztelet hangján tudtunk szólni róla, hanem azért is, mert 1968 nyarán még nagyon frissnek láttam, tele tervekkel, elvégzendő feladatokkal. Hosszan beszélt arról, hogy miként látja az orosz formalista iskolát, és mindenekelőtt A. N. Veszelovszkij hagyatékát, mit gondol a komparatizmusról, de különös szeretettel szólt azokról a kutatásokról, amelyeket éppen azokban a napokban végzett az Irodalomtörténeti Múzeumban Anna Ahmatova hagyatékának feldolgozása kapcsán. Az ember sose tudja elhinni olyanokról, akik — bármilyen idősek is, de a jövőbe néznek, hogy képesek meghalni.

V. M. Zsirmunszkij 1891. augusztus 2-án született Szentpétervárott orvoscsaládban. Egy akkor híres magániskola elvégzése után 1908-ban beiratkozott a fővárosi egyetem történeti-filológiai karának román—germán filológiai szakára. Ez a meglehetősen szokatlan, de Oroszországban hagyományos szakpárosítás lehetővé tette számára, hogy rendkívül széles területen tájékozódjék. 1912-ben és 1913-ban Németországban volt tanulmányúton és Münchenben, Berlinben és Lipcsében a német és angol filológiában képezte tovább magát, nagy érdeklődést mutatva a nyelvészet, az irodalomtudomány és az esztétika elvi-módszertani kérdései iránt is. F. A. Braun professzor ösztönzésére, aki a germán és a román filológia professzora volt a pétervári egyetemen, először a német romantikával foglalkozott s ezzel kapcsolatban jelentek meg első publikációi is.¹ Hamar fordult érdeklődése azonban a folklór felé, amely később is egyik kedvenc tárgya volt. 1916-ban jelentette meg *Az angol népi ballada*² című dolgozatát. 1917 őszétől a szaratovi egyetemen dolgozott és itt mélyedt el alaposabban A. N. Veszelovszkij munkásságában, különösen az eposz összehasonlító történeti elemzéséről szóló előadásainak jegyzeteiben. 1919-ben a pétervári egyetem germán filológiai tanszékére hívták meg, 1924-ben védte meg *Byron és Puskin*³ című disszertációját, amely a realizmus és a romantika elvi kérdéseit veti fel. Egyetemi munkájával párhuzamosan a Művészettörténeti Intézetben is dolgozott, amelynek „A szó művészete” elnevezésű osztályát alapította és vezette. Ez az osztály adta ki 1920 és 1930 között a *Poétika* című folyóiratot, amelynek a munkatársai közül sok kiváló tudós került ki. 1921 és 1931 között vezette a nyugat és kelet nyelveinek és irodalmainak összehasonlító tanulmányozására létrehozott kutatóintézet nyugati osztályát, és emellett a Herzen-pedagógiai főiskolán is dolgozott.

A húszas évek elejétől Zsirmunszkij egyre inkább érdeklődni kezdett a poétika problémái iránt, kollégiumot tartott *Bevezetés a poétikába* címmel és szemináriumokat a metrikáról.⁴ Számos tanulmánya, amelyeket a húszas években adott ki, tanúskodik erről az érdeklődésről. (1928-ban *Az irodalomelmélet kérdései*⁵ című kötetében jelentette meg ezeket a részben átdolgozott tanulmányokat.)

A húszas évek közepétől kezdve azonban egy újabb témára figyelt fel, az Oroszországban letelepedett németek nyelvjárása és folklórja kezdte érdekelni. Németországban tanulmányozta a nyelvjárás-kutatás új módszereit s egyben előadásokat is tartott

¹ Немецкий романтизм и современная мистика. Санктпетербург, 1914.

² Английская народная баллада. Северные записки, 1916.

³ Байрон и Пушкин. Из истории романтической поэмы. Ленинград, 1924. Zeitschrift für Slawische Philologie, 1926. Bd. 3. H. 3-4.

⁴ Введение в метрику. Теория стиха. Ленинград, 1925.

⁵ Вопросы теории литературы. Статьи 1916—1926. Ленинград, 1928.

különböző német egyetemeken. 1926 és 1931 közötti német nyelvjárási kutatásokat végzett Ukrajnában, a Krímben, a Kaukázus-túli területen, s mintegy ötezer német népdal szövegét és dallamát jegyezte fel. *Sprachgeschichte und Siedlungsmundarten*⁶ című 1930-ban megjelent tanulmányában foglalta össze a nyelvjárási vizsgálódások tanulságait. Később 1956-ban ismét visszatért erre a témára *A német dialektológia*⁷ című munkában.

Kutatói és pedagógiai munkájának eredménye az a sok kiadást megért tankönyv, amelynek *A német nyelv története*⁸ címet adta. Bár ebben az időben az I. Ja. Marr által alapított Nyelv- és Gondolkodás Intézetében dolgozott és az új elmélet egyes elemeit elfogadta, nagyon korán szembeszállt a leegyszerűsítésekkel (1940-ben jelent meg *Összehasonlító grammatika és az új tanítás a nyelvről*⁹ című tanulmánya, amely kritikai megjegyzéseket tartalmaz a Marr-féle teóriával kapcsolatban).

Közben továbbra is foglalkozott irodalomtörténettel és mindenekelőtt összehasonlító irodalomtörténettel. 1932-ben adta ki *Goethe az orosz költészetben*¹⁰ című tanulmányát, amely néhány évvel később átdolgozva, *Goethe az orosz irodalomban*¹¹ címen jelent meg. Amikor 1935-ben Gorkij lett a leningrádi Irodalmi Intézet (Puskin-ház) igazgatója, Zsirmunszkij vállalta a nyugati osztály vezetését. Itt részben a nyugati irodalmak történetét feldolgozó sorozat szerkesztésén dolgozott, részben maga írta a német irodalom történetét, amely a Honvédő Háború kitörése miatt nem jelenhetett meg, részben az összehasonlító irodalom elméleti kérdéseivel foglalkozott, kiadva *Összehasonlító irodalomtörténet és az irodalmi hatások problémája*¹² (1936) című tanulmányát. 1940-ben jelenteti meg Veszeloovszkij *Történeti poétikáját*¹³ nagyon érdekes kritikai előszóval és jegyzetekkel.

1941 novemberében Zsirmunszkij kénytelen elhagyni a fasiszták által körülvett Leningrádot és 1944 októberéig Taskentben dolgozik, igen élénk oktatási és kutatói tevékenységet fejtve ki. Itt turkológiával is kezdett foglalkozni és mindenekelőtt az üzbég hősi eposszal, amellyel kapcsolatban több tanulmányt közölt. Ez a téma egyébként arra indította, hogy ismét a népi eposz felé forduljon és most már nagyon széles nemzetközi alapon keresse az általános törvényszerűségeket, megkísérelve egy bizonyos tipológia kidolgozását is. 1962-ben adta ki *A népi hősi eposz. Összehasonlító történeti vázlatok*¹⁴ című könyvét, amely nagy nemzetközi érdeklődést ébresztett.

Leningrádba hazatérve Zsirmunszkij előbb az Irodalmi, majd a Nyelvtudományi Intézetben dolgozott, ahol az indoeurópai osztályt vezette. Ezzel párhuzamosan folytatta oktatói munkáját a leningrádi egyetemen és a pedagógiai főiskolán.

Zsirmunszkij életének utolsó szakaszában ismét különös érdeklődéssel fordult az irodalomtudomány felé. Részt vett a nagy szovjet realizmus-vitában, állást foglalt az összehasonlító irodalomtörténet dolgában, ismét elkezdett foglalkozni a stilisztika és a verstan kérdéseivel. 1962 novemberében részt vett a Budapesten rendezett összehasonlító irodalomtörténeti konferencián és elmondta véleményét az összehasonlító módszer marxista felhasználásának lehetőségeiről a stilisztikában.¹⁵ Itt ismerhettük őt meg sokan, akiknek nem volt alkalmuk addig találkozni vele, s itteni részvétele alapján tudtuk becsülni azt az árnyalt, szolid, tudományosan alátámasztott gondolkodásmódot, amely őt jellemezte. 1967-ben részt vett az Összehasonlító Irodalomtörténeti Kongresszuson Belgrádban, amely a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság alelnökévé választotta. Itt már az új marxista összehasonlító irodalomtörténeti kutatás igazi ösztönzőjeként és ugyanakkor a 20-as évek szovjet irodalmának kitűnő ismerőjeként beszélt, szembefordulva azokkal, akik a realizmus és a szocialista realizmus problémáját valami-

⁶ Germanisch—Romanische Monatsschrift, 1930. H. 3 - 4.

⁷ Немецкая диалектология. Ленинград, 1956

⁸ История немецкого языка. Ленинград, 1938

⁹ Сравнительная грамматика и новое учение о языке. Известия АН СССР, ОЛЯ, 1940. т. 9

¹⁰ Гёте в русской поэзии. Литературное наследство, т. 4—6. Москва, 1932

¹¹ Гёте в русской литературе. Ленинград, 1937

¹² Сравнительное литературоведение и проблема литературных влияний. Известия АН СССР, ООИ, 1936. № 3

¹³ А. Н. ВЕСЕЛОВСКИЙ «Историческая поэтика». Ленинград, 1940.

¹⁴ Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки, Москва-Ленинград, 1962.

¹⁵ Les problèmes de la stylistique comparée. Acta Litt. Budapest, 1962. t. 5.

féle dogmatikus örökségként kezelték.¹⁶ 1970-ben Bordeaux-ban sajnos már nem tudott jelen lenni.

Zsirmunszkij-t tudományos érdemeiért 1939-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező, 1966-ban rendes tagjává választotta; sok külföldi akadémia, egyetem dísztagja vagy díszdoktora volt.

Zsirmunszkijnak nagy része volt abban, hogy az orosz tudomány régi eredményeit és a húszas évek szovjet útkereséseit ma megbecsüléssel és értő kritikával fogadhatjuk. Érdeklődése a nyelv iránt, az irodalmi forma kérdései iránt megóvták attól, hogy az esztétikai jelenségek vizsgálatában elhanyagolja azok sajátosságait. Némelyek az orosz formalista iskola tagjai között tartják nyilván, pedig nem volt az. Egyik 1923-ban írt cikkében (*A „formális módszer” kérdéseihez*)¹⁷ felhívta a figyelmet arra, hogy a költői stílus jelenségeit összehasonlító történeti alapon kell elemezni, az irodalmi folyamat „élő, egyedi tényezői”-nek tipológiáját kell elkészíteni. Mindez azt jelenti, hogy — nem kis mértékben a marxizmus hatására — Zsirmunszkij a történetiség mellett szállt síkra. A mi szempontunkból külön is szeretnénk kiemelni azt a harcot, amelyet kezdettől fogva folytatott az összehasonlító módszer alkalmazásáért a nyelv- és irodalomtudományban egyaránt.

Zsirmunszkij nagy tudós volt és nemcsak azért, mert különösen a német filológiában, az összehasonlító eposz-kutatásban vagy a poétikában maradandó eredményeket hagyott hátra, hanem azért is, mert tudományát, a filológiát széleskörűen értelmezve példát mutatott arra, hogyan lehet a nyelvészet, az irodalomtudomány, a néprajz, a földrajz, sőt bizonyos értelemben a szociológia (a német nyelvjárások kutatásánál ilyen eszközöket is igénybe vett) és a történettudomány eredményeit és módszereit úgy ötvözni, hogy valóban interdiszciplináris jellegű kutatás alakuljon ki. Zsirmunszkij sok tanítványt hagyott maga után és sok tisztelőt, akik a fáradhatatlan, az emberiségért, népért, a kultúráért és természetesen a tudományos kutatásért lelkesedő és a tudomány több ágában nagyszerű eredményeket elért embert becsülik benne.

KÖPECZI BÉLA

¹⁶ Az irodalmi áramlatok mint nemzetközi jelenségek. Helikon, 1968. No. 2.

¹⁷ К вопросу о «формальном методе». О. WALZEL: A forma kérdése a költészetben c. könyvének bevezetéseként jelent meg. Pétervár, 1923.

Itt említem, hogy az életrajzi és a bibliográfiai adatokat a P. N. BERKOV bevezetett bibliográfiai összefoglalóból merítettem, amelyet R. I. KUZMENKO állított össze: В. М. Жирмунский Москва, 1965.

XVIII. századi, felvilágosodás kori kutatások

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében a XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatairól rendezett, két évvel ezelőtt lezajlott vita (vö. ItK 1969. 2—3. sz.) után, 1970 januárjától az Intézet önálló szekciójaként létrejött egy kis létszámú (3 tagú) XVIII. századi kutatócsoport Szauder József levelező tag vezetésével. Munkaprogramjának kialakítása után, a kutatócsoport kezdeményezésére, 1970 májusában megalakult a korszak irodalmi műveltségének, kultúrájának kérdéseivel foglalkozó tudományos intézeti, egyetemi, könyvtári és múzeumi szakemberekből a XVIII. századi Munkaközösség. A munkálatok munkaközösségi koordinálását az egyidejűleg föl-kért Tudományos Tanácsadó Testület látja el, Mátrai László akadémikus irányításával.

A megvitatott XVIII. századi kutatási terv a korszakhatárokat nem értelmezi mereven. A munkaprogram fő feladatként jelöli meg a XVIII. századi magyar irodalom vizsgálatát, a magyar felvilágosodás föltárását a társadalomtörténet s a kor európai eszmei és művészeti áramlataival összefüggésben, az összehasonlító módszer alkalmazásával. A távlati feladatokat is rögzítő munkaterv a szakterület különböző tudomány-ágainak képviselőit bekapcsoló vitákban, különféle publikációkban realizálódik.

Első közös vállalkozásként egy tanulmánykötet kiadásának terve merült fel, amely a tudománytörténetileg elhanyagolt vagy időszerűvé, ill. sürgetővé vált kérdésekre igyekeznék választ adni. A kötet nagy többségét új kutatási eredményeket nyújtó dolgozatok tennék ki, amelyeket művelődéstörténészek, filozófusok, a magyarországi latinság kutatói, egyháztörténészek, nyelvészek és stílustörténészek stb. írnának az irodalomtörténészekkel együtt. A kb. 40—50 íves tanulmánykötet a tervek szerint 1972-ben az Akadémiai Kiadónál jelenik meg.

A XVIII. századi Munkaközösség első nagyobb megmozdulása a debreceni felvilágosodás-konferencia volt.

A DEBRECENI FELVILÁGOSODÁS-KONFERENCIA (1970. október 9—11.)

Az ülásszak házigazdája a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Intézete volt. Julow Viktor tartott vitaindító előadást, középpontba állítva a debreceni felvilágosodás és Csokonai életművének kérdését. A nem lebecsülendő eredmények hangsúlyozása mellett az előadó az adósságok törlesztésének vállalására, a felvilágosodás hazai és külföldi összefüggéseinek kettős, de egyidejűleg végzendő feladatára, a kutatások differenciált folytatására irányította a vita résztvevőinek figyelmét. A magyarországi és az európai tényezők együttes vizsgálata, a debreceni felvilágosodás közvetlen eszmetörténeti előzményeivel, a korai felvilágosodás művelődéstörténeti jelenségeivel együtt, mindez meghatározza ennek az önálló tudományos műhelynek jelenlegi és távlati munkaprogramját. Abban az értelemben, ahogy az elnöklő Mátrai László többek között hangsúlyozta, hogy ti. a filozófiai természetű, művelődés- és eszmetörténeti, ideológiai jelenségek, filológiai jellegű részletproblémák kutatása csak egy majdani szintézis keretében lehet célravezető. A kritikai tartalmú beszámolót követő élénk vita fő tanulságát úgy lehetne összegezni, hogy a debreceni felvilágosodás alapkérdései jóformán még tisztázatlanok. E témához két kiselőadás kapcsolódott: a Csokonai kritikai kiadás filológiai problémái és eredményei (Szilágyi Ferenc), valamint a debreceni piaristák a XVIII. században (Jelenits István). Ezeket is vita követte.

Csokonai költészetének jelentőségét további előadások domborították ki. Szauder József a költő poétikáját és irodalmi műveltségét elemző, a kritikátörténet körébe vágó

új kutatásairól számolt be. A költő poétikájában együttélő régi és modern elvek jellemzése, „rousseau-i és youngi inspirációinak és egy sajátosságos herderi poétai világok-koncepció felé irányulásának” elemzése volt fő újdonsága. Baróti Dezső Csokonai felvilágosodott szerelmi költészetéről tartott, a témát jó érzékkel megragadó s a „szenzualizmus jelentőségét hangsúlyozó előadást. Görömbei Andor szintén jellemző Csokonai-témáról (a bordon Csokonai költészetében) tartott kiselőadást.

A XVIII. századi irodalmi örökség témaköre Barta János: Arany és a XVIII. század c., egy nagyobb tanulmányt előkészítő előadásban kapott hangsúlyt. Különösen a poetika és a népiesség szemszögéből vetett föl az előadó problémákat Arany iskolai irodalomtörténete kapcsán, s érintette a prózastílus kérdését is. Barta János kezdeményezően járult hozzá a XVIII. századi nemzeti-irodalmi hagyományok XIX. századi értékelésének megvilágításához. Némédi Lajos mintaszerű módszerrel számolt be Kármán *A kincskereső* c. novellájával kapcsolatos forráskutatásairól, kimutatva a novella régóta kutatott valódi (Cajetan Tschink bécsi író: *Der Schatzgräber* c. elbeszélése) forrását, jellemezve az eredetit, témát s a fordítást.

Az egyes témacsoportokat követő vitát itt nem részletezzük. Az eredményes debreceni vitaüléstről az ITK 1971-i évfolyama közöl részletes beszámolót néhány elhangzott előadás kíséretében. (A háromnapos konferencia résztvevői megtekintették a debreceni ref. Kollégium Nagykönyvtárát és ellátogattak a bakonszegi Bessenyei- és az álmosdi Kölcsey-házhoz.)

KELETKÖZÉP-EURÓPAI FELVILÁGOSODÁS SZIMPOZIUM (Mátrafüred 1970. november 3--5.)

A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, az ELTE több tanszéke, valamint az MTA Irodalomtudományi Intézete, a XVIII. századi kutatócsoport közreműködésével, háromnapos ülásszakot rendezett „A kelet- és közép-európai felvilágosodás sajátosságai” c. tematikával. A nemzetközi munkaértekezlet tulajdonképpen előkészítője volt egy 1972-re előirányzott konferenciának, amelynek megrendezésére a magyar felvilágosodás 200 éves szimbolikus fordulója szolgált alkalmat. Ennek a szándéknak megfelelően alakult ki az előkészítő szimpozium programja, magyar előadókkal, hazai és külföldi résztvevőkkel. Az előadások és viták túlnyomórészt francia nyelven (részben németül) folytak.

A szimpoziumon a szakterület különböző tudományainak hazai képviselői vettek részt a külföldi, cseh (K. Krejčí), szlovák (J. Tibenský), román (A. Marino), osztrák H. Wagner és M. Csáky), német (W. Bahner NDK), francia (R. Mortier és J. Voisine) szakemberekkel együtt. Teljesebb lehetett volna a vita, ha a három tagú lengyel delegáció az utolsó napon közbejött váratlan nehézségek miatt nem mondta volna le részvételét, s ha a szovjet meghívottak és jugoszláv vendégek is jelen lehetek volna. A találkozó így is igen hasznos és eredményes volt, elősegítette a közvetlen véleménycserét egy újabb, nemzetközivé szélesülő kutatási területen.

Köpeczi Béla elnöki bevezetőjében vázolta a szimpozium közvetlen és távlati céljait, az együttműködés szükséges és célszerű voltát s lehetőségeit, a magyar és a kelet-közép-európai felvilágosodás kutatásának időszerű problémáit. Ezután következtek az eleve korlátozott számú előadások (melyek sorából főként egy művészettörténeti és a tudományos irodalomra vonatkozó téma hiányára utaltak a vita közben) az alábbi csoportosításban:

Benda Kálmán: A magyar társadalom a XVIII. században. (La société hongroise au XVIIIe siècle)

H. Balázs Éva: A jozefinizmus problémái (Contribution à l'étude de l'époque des Lumières et du josephinisme en Hongrie)

Sziklay László: A nyelvi öntudatosodás és a nemzeti ébredés. (La formation de la conscience nationale moderne dans les littératures de l'Est de l'Europe centrale)

Gáldi László: A magyar nyelv a felvilágosodás korában. (L'état de la langue hongroise à l'époque des Lumières)

Mátrai László: A magyar felvilágosodás filozófiai problémái. (Les problèmes philosophiques à l'époque des Lumières en Hongrie)

Horváth Károly: Irodalmi- és stílusproblémák. (Les courants littéraires à l'époque des Lumières dans l'Est de l'Europe centrale)

A fenti tematika, szükségszerűen korlátozott volta mellett is, alkalmasnak bizonyult, hogy az előadásokat követő élénk vitákban nemzetközi érdekűvé szélesüljön,

kitekintve a keletközép-európai felvilágosodás alapvető társadalomtörténeti és művelődéstörténeti tényezőire, eszmétörténeti, filozófiai vonatkozásaira, nyelvi jelenségeire, irodalmi és stílustörténeti problémáira. A vitákon, személyes eszmecseréken kialakultak a közös munka körvonalai.

Köpeczi Béla a záróülésen tartott programszerű beszámolójában javaslatot tett a nemzetközi együttműködéssel elvégzendő, a részletkutatásokat egy közös mederbe terelő kutatási tematikára, amelynek gondolatmenetét az alábbiakban közöljük:

1. A felvilágosodás korának, mint politikai, ideológiai és kulturális szempontból rendkívül összetett iránynak a meghatározása.

2. A felvilágosodás kora társadalmi jellemzőinek vizsgálata Közép-Európa keleti részében, amely nem foglalja magában Oroszországot. Ezen a területen a felvilágosodással kapcsolatban általános jellegű fejlődésről beszélhetünk, mivel itt a feudalizmusnak a XVI. században bekövetkezett újraélédeése hátráltatta a társadalmi előrehaladást. Itt tehát a felvilágosodás problémáit hosszú időszakon át, legalább a XVI. sz. végétől kell megvizsgálni. Figyelmet kell szentelni a társadalmak szerkezete közötti különbségeknek és a különböző társadalmi osztályok (rétegek) szerepének a felvilágosodás eszméinek a terjesztésében. Ezek a különbségek magyarázzák a politikai, ideológiai, irodalmi és művészeti irányok sokféleségét ezen a területen a felvilágosodás korában.

3. Ezen a vidéken a „nemzet” eszméje szorosan a felvilágosodáshoz kapcsolódik. A „nemzetek ébredése” a XVIII. sz. végére helyezhető; szükség van a „haza” szónak jelentéstani vizsgálatára, mert pl. a magyar történetírás és a humanista politikai irodalom a *hazát* igen modern értelemben használja. A kelet-európai felvilágosodás jellemzőinél nem lehet mellőzni a nemzeti tényezőt, a Nyugat-Európa és a Közép-kelet-Európa közötti különbség oka a nemzeti fejlődés megkésettisége.

4. A felvilágosodásnak a kultúráról alkotott átfogó szemlélete kiterjedt mindenféle ismeretanyag közvetítésére, aminek szerepe volt az ember és a társadalom formálásában. Elsőrendű fontosságúvá lett a nyelvi reform mindennemű tudásanyag terjesztése céljából. (Budai könyvnyomtatás.)

5. Az eszméi mozgalmakkal, mint pl. a figyelmet elsősorban lekötő szabadkőművességgel kapcsolatban nyilvánvalóvá válik az intézmények fontossága a felvilágosodás eszméinek terjesztésében. A különböző egyházak szerepén kívül foglalkozni kell az iskolákkal, az egyetemekkel, és az akadémiákkal.

6. A felvilágosodás korának irodalma kapcsán nem beszélhetünk csak szépirodalomról, az írók politikai, ideológiai, etikai munkássága nagyban alakította a felvilágosodás szellemét és befolyásolta a tisztán irodalmi műfajokat. Az „irodalom” és az „írás-művek” külön vizsgálata kívánatos.

7. A kor irodalmi irányzatainak vizsgálatánál és tanulmányozásánál különbséget kell tennünk fő-(domináns) irányzatok és mellék-irányzatok között. Uralkodó irányzat a klasszicizmus, de a korszakon belül együtt él vele a szentimentalizmus és a barokk maradványa is. Szükséges volna az irodalmi irányok, stílusok és irányzatok és a különböző művészeti ágak összevetése is.

8. A felvilágosodás kora határainak megállapítása nem kétséges: kezdete kb. 1760 vége, 1820 – 1830. Az egész társadalom gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésének döntő szerepe van a periodizáció szempontjából.

A nemességen és a polgárságon kívül ebből a szemszögből alaposabban kell foglalkozni a parasztsággal. Elméleti probléma még a gazdasági és társadalmi folyamatoknak bizonyos ideológiai formákhoz való kapcsolása. Még nem rendelkezünk az osztályozásnak tudományosan érvényes kritériumaival.

*

Ezután Köpeczi Béla bejelentette, hogy az 1972 május második felében tartandó összejövétel előkészítése céljából az elhangzott előadások kötetben kiadásra fognak kerülni, az őket követő viták rövid összefoglalásával.

Ezt követően Köpeczi Béla előterjesztette az 1972. évi nemzetközi konferencia három témában megjelölt programját:

1. Société — nation et culture dans l'Est de l'Europe centrale

2. Courants d'idées, littéraires et artistiques

3. Ressemblances et différences des Lumières dans les différentes régions de l'Europe

A tematikát a szimpozion résztvevői elfogadták.

A szimpozion vitaanyagára (a francia nyelvű kiadvány kapcsán) folyóiratunkban még visszatérünk. A vita részleteiről és tanulságairól ekkor szólnak majd bővebben.

HOFF LAJOS

NEMZETKÖZI SZOCIALISTA ÍRÓI SZERVEZETEK

A haladó nemzetközi írói szervezetek történetével és a szocialista világirodalom kialakulásának kérdéseivel foglalkozott az a nemzetközi konferencia, amely az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Petőfi Irodalmi Múzeum rendezésében, az ELTE képviselőinek bevonásával folyt le 1970. nov. 11–13-án Budapesten. A DAdK lipcei kutatócsoportja, s a Gorkij Intézet képviselői mellett megjelentek csehszlovák, lengyel és bolgár kutatók is.

A magyar, szovjet és német Akadémia kezdeményezésére indultak el a közös kutatások, amelyeknek célja egy tanulmánykötet létrehozása a szocialista világirodalmi folyamat genezisének vizsgálata céljából. Az 1970 tavaszán Lipesében tartott első munka-értekezlet elé került tervezet még csupán az írói szervezetek történetének bemutatását célozta. De már ezen az ülésen kiszélesült a program az irodalmi szféra beható elemzése, az átfogó törvényszerűségek tanulmányozása irányában. A budapesti konferencia ezt a célkitűzést erősítette meg.

A háromnapos konferencián tíz referátum hangzott el. SÖTÉR ISTVÁN megnyitó előadásában az összehasonlító módszer lehetőségeiről szólt a legújabb kor világirodalmának, a szocialista világirodalomnak a feltárásában. SZABOLCSI MIKLÓS bevezető szavaiban a vállalkozás előzményeit ismertette, majd a konferencia munkaprogramját vázolta fel, rámutatva a közös terv megvalósítása nagy kultúrpolitikai jelentőségére.

A korszak általános problematikája tárgyköréből választotta témáját KLAUS KÄNDLER, aki az irodalmi szervezetek létrehozása eszmei-politikai indítékairól beszélt, valamint IRMFRIED HIEBEL is, aki a háborúellenes írói mozgalmak kérdéskörét elemezte. Az írói szervezetek közül BOTKA FERENC a nemzetközi proletkultúrról szólt, megvilágítván az oroszországi és a közép-európai proletkult munkásságában fellelhető elvi különbségeket; F. Sz. NARKIRJER pedig a Clarté-mozgalom eszmei indítékait, a proletárforradalomhoz való kezdeti vonzódását mutatta be, valamint a Trockizmus irányába történt későbbi ideológiai eltérést elemezte. KÖPECZI BÉLA felszólalásában a Clarté-mozgalom, valamint a franciaországi baloldali szellemi törekvések kérdéseiről, a politikai és ideológiai ellentmondásokról beszélt.

Elméleti kérdésekről szólván, VARGA MIHÁLY a szocialista realizmus fogalmának kialakulását kísérté végig minuciózus gondossággal; megállapította, hogy a húszas évek szovjet irodalma és művészete forrongásaiból kristályosodott ki e fogalom, s nem idegen elemként került bele kívülről a művészi közegbe. ILLÉS LÁSZLÓ a proletárirodalom fogalmának értelmezésével foglalkozott. Ez az esztétikai koncepció a lenini proletkult-bírálat és a szocialista társadalmi fejlődés törvényeinek figyelmen kívül hagyásával a partikularitás felé ösztönözte volna a szocialista irodalmat, amely előtt széles távlatot nyitott az SzK(b)P-nak a Rapp feloszlátását kimondó 1932-es határozata.

A tanulmánykötetben néhány kiemelkedő író és teoretikus portréja is helyet foglal majd. A. M. Gorkij, R. Rolland és J. R. Becher szerepét elemző tanulmányok módszertani vitája után M. TOMČIK a szlovák, K. SIEROCKA a lengyel és G. DIMOV a bulgár szocialista irodalmak fejlődésének kérdéseivel foglalkoztak. Az ilyen típusú tanulmányok hivatása az lesz, hogy megvilágítsák a szocialista világirodalmi folyamat és a szocialista nemzeti irodalmak egymást termékenyítő kölcsönhatását, korrespondenciáját. SZABOLCSI MIKLÓS záró előadásában éppen e problémakört, a „nemzeti” és a „nemzetközi” dialektikáját tárgyalta, a szocialista irodalom fogalmi meghatározását vázolta fel, foglalkozott a periodizáció kérdéseivel, esztétikai-elméleti problémákkal, a szocialista világirodalom eszmei-esztétikai vezetőszeropének hiteles megvalósulásával.

A budapesti konferencia beható viták során módszerbeli tapasztalatokat nyújtott az 1971 során elkészítendő tanulmányok kidolgozásához. A tanulmánykötet 1972 folyamán magyar, orosz és német nyelven kerül kiadásra.

I. L.

* * *

RÖVIDEN

Adrian Marino professzor (Kolozsvár) a mátrafüredi „irodalmi kollokvium”-ról írt beszámolójában felsorolja az elhangzott referátumokat, dicséri a kitűnő szervezést és vendéglátást, és nem utolsósorban az ülésszak tudományos kvalitásait. A továbbiakban a „szűk körű kerekasztal”-nak nevezett tudóscsoport (Jacques Voisine, Roland Mortier, Werner Bahner) véleményét ismerteti részletekben. Jacques Voisine főleg az itt szerzett történelmi-irodalmi információkat értékelte. Roland Mortier, ha lehet még lelkesebben nyilatkozott ez értelemben: „Rendkívül tanulságos volt. Tekintettel arra, hogy a mi nyugati egyetemi rendszerünkben Közép-Európa, méginkább Közép-Kelet-Európa nyelveit és irodalmát igen kis mértékben tanulmányozzuk, abban a helyzetben vagyunk, hogy igen kevésbé ismerjük a vitatott kérdéseket. Ezért két napon át valósággal diákká váltottam. Sok új dolgot tanultam.” Werner Bahner a találkozó „interdiszciplináris jelleg”-ét hangsúlyozta, mely a beszámoló szerzője szerint is a kollokvium legfőbb értéke. Adrian Marino a továbbiakban Roland Mortier-nek nyilvánosan is elhangzott véleményéhez csatlakozik, miszerint az ülésszaknak feltétlenül foglalkoznia kellett volna az illető korszak tudományának és művészetének történetével, a XVIII. század irodalmának definíciójával is. Köpeczi Béla ez irányban megnyugtató ígéretet tett a jövőre vonatkozólag.

Az ülésszak stílusát és vitahangulatát illetően a „kerekasztal” véleménye egyöntetűen pozitív. Jacques Voisine az ülésszak „munkatechnikáját” értékelte, szembeállítva azt a nemzetközi kongresszusok „nagy gépezetével”. Werner Bahner az egységes, pozitív értelemben kritikus, irodalmon kívüli polémiaiktól mentes vitaatmoszférát dicsérte.

Adrian Marino mindenképp a referátumok, viták szintetikus jellegét emelte ki. Véleménye szerint kívánatos volna, hogy a jövőben szervezett tudományos ülésszakok meghívottjainak száma elérje, de ne haladja meg az 50–60 személyt, így módon biztosítva a munkálatok operatív, nem külsődleges jellegét. A jelen tudományos kollokvium helyszínének, Mátrafürednek a kiválasztása is elismerést érdemel, mert kiváló feltételeket biztosított a tudományos elmélyülés számára.

(Adrian Marino: *Colocviul de literatură (Romania Literară, 1971. XI. 26.)*)

*

A Román Szocialista Köztársaság Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Tagozatának és a „George Călinescu” Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Intézet rendezésében, Bukarestben, 1970. október 16–18. között került sor a második összehasonlító irodalomtörténeti tanácskozásra.

A román irodalom és más irodalmak kapcsolatának kérdésével tizenkét előadás foglalkozott. Dávid Gyula *Petőfi műveinek román nyelven való elterjedésének kérdése* címmel tartott előadást e tárgy körében.

A román irodalomnak más irodalmakra tett hatását vizsgáló referátumok között hangzott el Mózes Huba: *Eminescu „Glossa”-jának metamorfózisa Dsidánál és Szabédinél*. A kapcsolatok és hatások témájához köthetők a más országok közötti kulturális összefüggéseket elemző tanulmányok. Voislave Stoianovici előadása: *A mai jugoszláv regény európai összefüggésben*, kevésbé ismert szerb-horvát prózai művek sajátosságainak felmutatásával tűnt ki.

A tanácskozás másik nagy témaköre az irodalmi párhuzamok kérdését taglalta. A referátumok elsősorban román és külföldi művek (Reymont: *Parasztok* — Liviu Rebreanu: *Ion* stb.) összevetését és világirodalmi értékű alkotók és művek elemzését (Jeszenyin és a XX. század költészete; Turgenyev és Guy de Maupassant) tűzték célul.

A továbbiakban elhangzott igen nagyszámú előadás irodalomszociológiával, stilisztikai és terminológiai kérdésekkel foglalkozott. Ki kell emelnünk Ion Zamfirescu *Lehetséges kapcsolatok az összehasonlító irodalomtörténet és a kultúrfilozófia között* című előadását.

A tanácskozás élénk vitával zárult, melybe az előadókon kívül tudományos kutatók, egyetemi és középiskolai tanárok, irodalmi lapok szerkesztői, kritikusok és költők is bekapcsolódtak.

(Ileana Verzea: *A doua consfătuire de literatură comparată (Revista de istorie și teorie literară, 1970. 1.)* (Ismerette Kolozsvári Papp László)

Tartalom

<i>René Wellek</i> : Az irodalomtörténet bukása? (Ford.: Sz. Zehery Éva)	3
<i>Robert Escarpit</i> : Irodalom és társadalom (Ford.: Nahóczki Emil)	15
<i>Henryk Markiewicz</i> : Az irodalom társadalmi megoszlásának marxista teóriái (Ford.: Szentmarjay Judit)	23
<i>Robert Weimann</i> : Retorika és struktúra a „nézőpont”-ban. Kritika a regény perspektívájának formalista felfogásáról. (Ford.: Sz. Zehery Éva)	32
<i>Graziella Pagliano Ungari</i> : Az olasz kritika valamint az irodalom és társadalom közötti kapcsolatok problémája (Ford.: Boronkai Iván)	40
<i>V. G. Bazanov</i> : A nyugati hagyományok és a szociális utópiák az orosz irodalomban (Ford.: Molnár Éva) ...	48
<i>Roland Mortier</i> : Irodalmi szabadság és társadalmi feszültségek az Ancien Régime irodalmában (Ford.: Nahóczki Emil)	52

KONGRESSZUSOKRÓL

A bordeaux-i AILC Kongresszus (VI.) (<i>Nyirő Lajos</i>) ...	60
III. Finnugor Kongresszus, Tallinn, 1970. (<i>Kiss József</i>) ...	63

KÖNYVEK

Dante nel mondo. Raccolta di studi ... (<i>Bán Imre</i>)	69
A romantikáról — Nyugaton és Keleten	72
Romantik. — Literatur der Befreiungskriege. — Begriffsbestimmung der Romantik (Hg. von H. Prang)	73
Aldo Borlenghi: La polemica sul romanticismo. Il Romanticismo. Atti del Sesto Congresso dell'Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	75
Maria Janion: Romantyzm. Studia o ideach i stylu — Maria Straszewska: Romantyzm — Julius Nöge: Slovenská romantická próza (<i>Sziklay László</i>)	76
A szocialista realizmus I—II. (<i>Illés László</i>)	78

* * *

Studii de literatură comparată (<i>Köpeczi Béla</i>)	81
Sir Thomas Malory: Le Morte D'Arthur (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	83
Geoffrey Chaucer. A critical anthology (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	84
Köbor poéta vallomása (<i>Varga Imre</i>)	84

Zofia Floreczak: Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI. wieku. Studium z zakresu socjologii pisarstwa. (<i>Zbigniew Nowak</i>)	86
Szigeti József: A mű és kora. Tanulmányok (<i>Hopp Lajos</i>)	86
Maria Bogucka: Życie codzienne w Gdańsku, wiek XVI—XVII. (<i>Hopp Lajos</i>)	87
XVII. век в мировом литературном развитии (<i>Agárdi Péter</i>)	88
Edmund Spenser. A critical anthology (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	89
L'Italianisme en France au XVII ^e siècle (<i>Varga Imre</i>)	89
Charles Bruneau: Petite histoire de la langue française (<i>Hopp Lajos</i>)	91
Ulrich Fülleborn: Die barocke Grundspannung Zeit-Ewigkeit in den Trauerspielen Lohensteins. Zur Frage der strukturellen Einheit des deutschen Barockdramas (<i>Bitskey István</i>)	93
Jacques Van Den Heuvel: Voltaire dans ses contes (De „Micromégas” à „L'Ingénu”) (<i>Ferenczi László</i>)	93
A sztoikus Byron — Leslie A. Marchand: Byron's Poetry. A Critical Introduction. — M. G. Cooke: The Blind Man Traces the Circle. On the Patterns and Philosophy of Byron's Poetry (<i>Szegedy-Maszák Mihály</i>)	94
Mária Vyvíjalová: Juraj Palkovič (1769—1850) (<i>Sziklay László</i>)	95
O. T. Ганалаян: Чародей армянской поэзии (<i>Ferenczi László</i>)	96
Walt Whitman. A critical anthology (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	96
Acta Philologica, Nr 2. (<i>Hopp Lajos</i>)	97
James B. Woodward. Leonid Andreyev. A Study (<i>Karancsy László</i>)	98
Werner Welzig: Der deutsche Roman im 20. Jahrhundert (<i>Váróczi Zsuzsa</i>)	100
The Survival of Poetry (A Contemporary Survey) (<i>Návai Anikó</i>)	101
Arnold Heidsieck: Das Groteske und das Absurde im modernen Drama (<i>Salyámosy Miklós</i>)	102
Otázky divadla a filmu, Theatralia et Cinematographica, I. (<i>Fried István</i>)	103
Walter Muschg: Die Zerstörung der deutschen Literatur (<i>Váróczi Zsuzsa</i>)	103
Német Filológiai Tanulmányok IV. (<i>Váróczi Zsuzsa</i>)	104
M. Adereth: Commitment in Modern French Literature. Politics and Society in Péguy, Aragon and Sartre (<i>Ferenczi László</i>)	105

MEGEMLEKEZÉS

V. M. Zsirmunszkij (1891—1971) (<i>Köpeczi Béla</i>)	106
--	-----

KRÓNIKA

XVIII. századi — felvilágosodáskori kutatások (<i>Hopp Lajos</i>)	109
Nemzetközi szocialista írói szervezetek (<i>I. L.</i>)	112

RÖVIDEN

A mátrafüredi konferencia (<i>Adrian Marino</i>) Összehasonlító irodalomtörténeti tanácskozás Bukarestben (<i>Ileana Verzea</i>)	113
--	-----

Sommaire

<i>René Wellek</i> : L'histoire littéraire a-t-elle échoué?	3
<i>Robert Escarpit</i> : Littérature et société	15
<i>Henryk Markiewicz</i> : Les théories marxistes relatives à la répartition sociale de la littérature	23
<i>Robert Weimann</i> : Rhétorique et structure dans le „point de vue”. Critique de la conception formaliste de la perspective du roman	32
<i>Graziella Pagliano Ungari</i> : Problèmes relatifs à la critique italienne et au rapport entre la littérature et la société	40
<i>V. G. Bazanov</i> : Traditions occidentales et utopies socialistes dans la littérature russe	48
<i>Roland Mortier</i> : Libertinage littéraire et tensions sociales dans la littérature de l'Ancien Régime	52

CONGRES

Le VI ^e Congrès International de l'AILC à Bordeaux (<i>Lajos Nyíró</i>)	60
Le III ^e Congrès d'Études Finno-Ougriennes, Tallinn, 17—23 août 1970 (<i>József Kiss</i>)	63

LIVRES

Dante nel mondo. Raccolta di studi . . . (<i>Imre Bán</i>)	69
Du romantisme — à l'Ouest et à l'Est (<i>Ilona T. Erdélyi</i> et <i>László Sziklay</i>)	72
Le réalisme socialiste (Publié par Béla Köpeczi) (<i>László Illés</i>)	78

IN MEMORIAM

V. M. Jirmounski (1891—1971) par <i>Béla Köpeczi</i>	106
--	-----

CHRONIQUE

Recherches sur le XVIII ^e siècle, Deux Colloques sur l'époque des Lumières (<i>Lajos Hopp</i>)	109
Organisations littéraires socialistes internationales (<i>László Illés</i>)	112
Colloque de Mátrafüred (<i>Adrian Marino</i>) Sur les problèmes de la littérature comparée (Bucarest, 1970) (<i>Ileana Verzea</i>)	113

Содержание

<i>Ренэ Уэллек</i> : Поражение истории литературы?	3
<i>Робер Эскарпи</i> : Литература и общество	15
<i>Генрик Маркевич</i> : Марксистская теория социального рас- слоения литературы	23
<i>Роберт Вейман</i> : Риторика и структура в «точке зрения». Критика формалистского взгляда на перспективы развития романа	32
<i>Грациелла Пальяно Унгари</i> : Итальянская критика и проблема связей между литературой и обществом	40
<i>В. Г. Базанов</i> : Западные традиции и социальные утопии в русской народнической литературе	48
<i>Ролан Мортье</i> : Литературная вольность и социальная напряженность в литературе	52

КОНГРЕССЫ

Шестой международный конгресс AILC в Бордо (<i>Лайош Нирё</i>)	60
Третий конгресс угро-финистики в Таллине (<i>Йозеф Киш</i>)	63

КНИГИ

Данте в мировой культуре (<i>Имре Бан</i>)	69
Романтизм на западе и на востоке (<i>Илона Т. Эрдейи и Ласло Сиклаи</i>)	72
Социалистический реализм (под ред. Белы Кёпечи) (<i>Ласло Иллеш</i>)	78

ВОСПОМИНАНИЕ

В. М. Жирмунский (1891—1971) (<i>Бела Кёпечи</i>)	106
---	-----

ХРОНИКА

Исследования в области литературы XVIII века, эпохи Просвещения (литературоведческие симпозиум в Дебрецене и в Матрафюреде) (<i>Лайош Хопп</i>)	109
Симпозиум «Международные прогрессивные писательские организации» (<i>Л. И.</i>)	112
Литературоведческий симпозиум в Матрафюреде (<i>Адриан Марино</i>) О проблемах сравнительного изучения литературы (Бухарест 1970) (<i>Илеана Верзеа</i>)	113

*

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Rövidesen megjelenik az Akadémiai Kiadó gondozásában

Castiglione László

Az ókor nagyjai

Bár az ókori történelem, művészet és irodalom ma már minden művelt ember szellemi életének szerves része, rá vonatkozó ismereteink mégis gyakran hiányosak és felületesek.

E könyv célja az, hogy könnyen kezelhető és minden szempontra ügyelő összeállítást adjon az ókor iránt bármely szempontból érdeklődő olvasó kezébe az ókor legkiemelkedőbb alakjainak hiteles képmásaiból.

Az összeállítás 160 kiemelkedő egyéniség, uralkodó, politikus, hadvezér, filozófus, író, költő, tudós, portréját tartalmazza az Ókori Kelet kultúráitól egészen a római birodalom végéig. *Minden páratlan oldalon egy képmás* foglal helyet, vele szemben, minden páros oldalon a bemutatott személyiségre vonatkozó szöveg. A szövegrész három részből áll:

1. A legfontosabb életrajzi adatok, tevékenységének, műveinek, jelentőségének rövid ismertetése.
2. Egy vagy két idézet azokból az egykorú vagy későbbi ókori szövegekből, amelyek a kortársak vagy a közelálló utódok hiteles szavaival jellemzik egyéniségét és külsejét, elsősorban emberi vonásait.
3. A bemutatott portré, illetve ábrázolás meghatározása; a rá vonatkozó adatok, művészettörténeti értékelés, és a portré azonosításának kérdése. Egy vagy két bibliográfiai adat a legfontosabb tudományos szakmunkákról.

Bár a képmás-antológia történelmi rendben és ezen belül a nagy egyéniségek hivatása szerint van csoportosítva, a bemutatott portrék egyben az ókori művészet jelentős alkotásainak gyűjteményét is képezik.

A magyar könyvkiadásban egyedülálló munka minden művelt olvasó érdeklődésére számot tart.

Kb. 520 oldal   17 × 25 cm   Egészvásznon kötésben kb. 100,— Ft

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. III. 1. Terjedelem: 10,50 (A/5) ív

---

71.71295 Akadémiai Nyomda, Budapest Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215 – 06162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

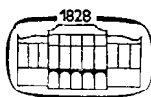
Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111 – 010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215 – 11488., az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22, telefon: 185 – 612.

Előfizetési díj egy évre: 48, – Ft.

Ára: 15,— Ft

Előfizetés egy évre 48,— Ft

INDEX: 25.380

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

357.204

X.

helikon

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A tartalomból:

IRODALOMELMÉLETI VITÁK
FRANCIAORSZÁGBAN

1971 | 2

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

Szerkesztő Bizottság

BODNÁR GYÖRGY
BOR KÁLMÁN
T. ERDÉLYI ILONA
HOPP LAJOS
KÖPECZI BÉLA
MIKLÓS PÁL
SARGINA LUDMILLA
SZIKLAY LÁSZLÓ
VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

Főszerkesztő

KÖPECZI BÉLA

Felelős szerkesztő

HOPP LAJOS

Szerkesztő

T. ERDÉLYI ILONA

Szerkesztőség

Budapest XI., Ménesi út 11–13
Tel.: 665–861 és 660–785.

Szerkesztőségi órák: szerdán 10–12
óra között

Titkár: SZ. ZEHERY ÉVA
Könyvrovat: VARGA LÁSZLÓ
Belső munkatársak: BOJTÁR ENDRE
és KOVÁCS JÓZSEF

1971/2. XVII. évfolyam
Megjelenik évente négy füzetben

Comité de Rédaction

GYÖRGY BODNÁR
KÁLMÁN BOR
ILONA T. ERDÉLYI
LAJOS HOPP
BÉLA KÖPECZI
PÁL MIKLÓS
LUDMILLA CHARGUINA
LÁSZLÓ SZIKLAY
GYÖRGY MIHÁLY VAJDA

Directeur de la Revue

BÉLA KÖPECZI

Rédacteur en chef

LAJOS HOPP

Rédacteur

ILONA T. ERDÉLYI

Secrétariat de la Rédaction

Budapest XI., Ménesi út 11–13.

HELIKON

REVUE DE LITTÉRATURE COMPARÉE
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES
LITTÉRAIRES
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES

1971/2. XVII. année
Revue trimestrielle

Irodalomelméleti viták Franciaországban

A Szerkesztő Bizottság felkérésére a Nouvelle Critique, a Tel Quel és az Action Poétique szerkesztői készséggel vállalkoztak arra, hogy a magyar olvasókat megismertessék az irodalomról valott felfogásukkal.

Az említett folyóiratok képviselői részt vettek a Cluny-ben 1970-ben rendezett kollokviumon, amelyet az irodalom és az ideológia kapcsolata témájának szenteltek. Ez az alkalom adta az ösztönzést, hogy néhány olyan elméleti irányzatot szembesítsünk egymással, amelyek ma Franciaországban meghaladják a régi és az új kritika, a művészettudomány közötti vitákat.

Különösen nagyra értékeljük azt az erőfeszítést, amelyet a Nouvelle Critique munkatársai tettek, hogy „újra interpretálják” a marxista esztétika kategóriáit a XX. században végbement irodalmi fejlődés, valamint a nyelvészet, a pszichológia és a szociológia új eredményeinek a fényében.

A strukturalizmus egyik fajtája magát antimarxistának vallja; a Tel Quel körül kialakult kör képviselői, akik mind a nyelvészet új irányzatainak a tanításaira támaszkodnak, érdeklődnek a marxizmus iránt, sőt, közülük többen, magukat marxistáknak is tekintik. Szövegeik elsősorban azért keltenek bennünk ellenvetést, mert eszméiket nem szembesítik a marxista esztétika alapvető kategóriáival, amelyek egy század alatt alakultak ki és ehelyett meglegednek a marxizmusnak egy egyébként is nagyon vitatható értelmezésével.

Ami az Action Poétique-t illeti, figyelmünket azokra a vitákra összpontosítottuk, amelyek a realizmus és a szocialista realizmus értelmezése körül sűrűsödtek. És arra a vitára is, amely szembeállítja a lapot a Tel Quel-körrel a pszichoanalízis és a szürrealizmus kérdésében.

Ebben a számunkban, amely összegyűjti e három folyóirat tanulmányait, mindegyik folyóirat cikkeit egy ismertető mutatja be. Ezekből csak pillanatképet kapunk az irodalmi kritika fejlődéséről. E bevezetőknak nem céljuk, hogy általános képet adjanak azokról az irodalomelméleti csatározásokról, amelyek napjainkban Franciaországban folynak.

A szerkesztő bizottság

DISCUSSIONS THÉORIQUES SUR LA LITTÉRATURE EN FRANCE

Nous avons prié les rédacteurs de la Nouvelle Critique, de Tel Quel et de l'Action Poétique de bien vouloir présenter aux lecteurs hongrois leurs conceptions sur la littérature. Les représentants de ces revues ont pris part en 1970 au Colloque de Cluny consacré aux rapports entre la littérature et l'idéologie. C'était cette occasion qui nous a suggéré l'idée d'une confrontation des vues de certains courants théoriques qui se manifestent en France et qui tendent à dépasser la querelle de l'ancienne et de la nouvelle critique.

Nous apprécions particulièrement l'effort déployé par la Nouvelle Critique pour «réinterpréter» les catégories de l'esthétique marxiste à la lumière de l'évolution de la littérature du XXe siècle et des apports nouveaux de la linguistique, de la psychologie et de la sociologie.

Un certain structuralisme s'est déclaré anti-marxiste, les représentants de l'équipe de Tel Quel, tout en se basant sur les enseignements des nouvelles tendances dans la linguistique, s'intéressent au marxisme, de plus, certains d'entre eux se considèrent comme marxistes. Leurs textes éveillent en nous des objections surtout parce qu'ils ne confrontent pas leurs idées avec les catégories fondamentales de l'esthétique marxiste, élaborée au cours de tout un siècle et parce qu'ils se contentent d'une certaine interprétation d'ailleurs très discutée du marxisme.

Quant à l'Action Poétique nous avons concentré notre attention sur les discussions qu'on y trouve à propos du réalisme et du réalisme socialiste, de même que sur la querelle qui l'oppose à Tel Quel au sujet de la psychanalyse et du surréalisme.

Ce recueil d'études précédées pour chaque revue d'une présentation, ne fournit qu'une sorte d'instantané d'un moment de l'évolution de la critique littéraire et il n'a pas l'intention de donner un tableau général des débats théoriques auxquels on assiste à l'heure actuelle en France.

Le Comité de Rédaction

ДИСКУССИИ ВО ФРАНЦИИ О ВОПРОСАХ ТЕОРИИ ЛИТЕРАТУРЫ

По просьбе редколлегии нашего журнала, редакторы журналов «Нувелл Критик», «Тэл Квел» и «Аксон Поэтик» с удовольствием взяли на себя познакомить венгерских читателей со своим взглядом на литературу.

Представители указанных журналов приняли участие на состоявшейся в 1970 году в г. Клюни сессии, которая была посвящена обсуждению вопросов отношения между литературой и идеологией. Эта сессия послужила для нас толчком к тому, чтобы сопоставить друг с другом несколько существующих в настоящее время в о Франции теоретических направлений, которые выходят за рамки дискуссий, проходящихся между старой и новой критикой — наукой искусства.

Мы оцениваем особенно значительными усилия, приложенные сотрудниками журнала «Нувелл Критик» к тому, чтобы «заново объяснить» категории марксистской эстетики в свете литературного развития, совершившегося в XX веке, а также новых результатов языкознания, психологии и социологии.

Члены одной из групп структуралистов признают себя антимарксистами; представители оформляющейся вокруг журнала «Тэл Квел» группы, окирающиеся на урения новых течений языкознания, интересуются марксизмом, даже многие из них считают себя марксистами. Их тексты вызывают с нашей стороны возражений, в первую очередь, потому что в текстах не сталкиваются идеи этих исследователей с основными категориями марксистской эстетики, формировавшимися в течение одного столетия, а вместо этого их удовлетворяет определенное, между прочим очень спорное толкование марксизма.

Что касается журнала «Аксон Поэтик», мы сосредоточили свое внимание на дискуссиях, умножавшихся в связи с толкованием реализма и социалистического реализма. И еще мы внимательно следили за дискуссией, которая сопоставляет этот журнал с группой журнала «Тэл Квел» в отношении вопросов психоанализа и сюрреализма.

В этом номере нашего журнала, в котором собираются исследования указанных трех французских журналов, статьи каждого журнала представляются в маленькой вступительной, выполняющей функцию сообщения, статье. По этим вступительным статьям Вы получите только частичное представление о развитии литературной критики. Предоставлять общий обзор, охватывающий все «бои», ведущиеся в области литературы в настоящее время во Франции, не является целью этих вступительных статей.

Редакционная коллегия

Lukács György emlékezete (1885—1971)

1965-ben a Helikon úgy ünnepelte Lukács György nyolevanadik születésnapját, hogy közreadta a munkásságáról készített bibliográfiát. Ez a bibliográfia is arról tanúskodik, hogy tevékenysége rendkívül széleskörű volt, s nem szorítható csak az esztétika vagy éppen csak az irodalomtudomány keretei közé.

Halála döbrentett rá igazán arra, hogy Lukács György milyen szoros kapcsolatban élt kora történelmével s különösen a fejlődést meghatározó erővel, a munkásosztály mozgalmával.

Pályafutását nem a munkásmozgalomban kezdte, de amikor a választás ideje elérkezett, akkor a kommunista párt mellett foglalt állást, mégpedig nemcsak ideológusként, hanem politikusként is. Az utolsó években gyakran hangsúlyozta ennek a két funkciónak a különbözőségét, mégis szüntelenül arra törekedett, hogy egyesítse a kettőt. Nemcsak a Tanácsköztársaság idején végzett közvetlen politikai munkát, hanem az emigrációban is, különösen 1929-ig.

Később tanulmányaival, kritikáival vitákat váltott ki a Szovjetunióban, s alakítólag részt vett az ottani kulturális közéletben. Aki a *Lityeraturnij Kritik* számaait átlapozza, látja, hogy a harmincas években olyan kérdésekkel foglalkozott, amelyek messze túlmutattak az irodalom határain.

1945 után Lukács Magyarországon a szocialista kulturális politika kialakításában vett részt, s állásfoglalásai sok fontos döntést készítettek elő. Visszavonulása sem jelentett kivonulást a magyar és nemzetközi szellemi életből, gondolatai — persze rendkívül sokfajta interpretációban — politikailag is mindig jelen voltak. Tehát nemcsak meditált korunkról, hanem tudósi-közéleti működésével annak formálásában is részt vállalt. Az a tény, hogy 1956 után az éles konfliktusok ellenére ismét megtalálta az utat a szervezett munkásmozgalomhoz, cáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy életét és munkásságát nem tudta és nem is akarta elválasztani a munkásosztály és a kommunista párt konkrét harcaitól.

A XX. század nagy társadalmi küzdelmei — éppen élet és tudomány előbb említett szoros kapcsolata miatt — mélységesen befolyásolták Lukács esztétikai tevékenységét is. Közismert, hogy munkásságát e téren szellem-történészként kezdte, s akkor fordult szembe az idealista filozófiával, amikor találkozott a munkásmozgalommal, magáévá tette célkitűzéseit, s ezzel együtt elfogadta a marxizmust.

Esztétikai felfogásának kialakítására a húszas évek végén és a harmincas évek elején nagy hatással voltak nemcsak Marx, Engels és Lenin gondolatai az irodalomról, hanem a német munkásmozgalomban szerzett tapasztalatai és

különösképpen a népfrempolitika. Tudjuk, hogy realizmus-koncepciójának alapjául nem pusztán a visszatükrözés elmélete szolgált, segítette ebben az a meggyőződése is, hogy a realista művészet az emberi haladást szolgálja.

Azok a tanulmányok, amelyeket a nagy klasszikus alkotásokról írt, vagy olyan jeles kortársairól, mint Gorkij vagy Thomas Mann, egy általános ideológiai állásfoglalás kifejezői. Azon természetesen lehet vitatkozni, mint ahogy azt Brecht a maga idejében meg is tette, hogy Lukács felfogása milyen mértékben foglalta magában a kor különböző haladó irányzatainak tanulságait, és hogy elutasító magatartása a forradalmi avantgarde-dal szemben az irodalom és a művészetek egész fejlődése szempontjából helyes volt-e. Azt azonban bajos volna elvitatni, hogy Lukács egy teljesen koherens eszmei rendszeren belül gondolkozott s ezt a rendszert folyamatosan és az ellenfelekkel folytatott állandó vitában, sőt önmaga régebbi nézeteivel is vitatkozva alakította ki. Szerves belső fejlődés eredménye volt, hogy az az esztéta, aki az első világháború előtt Flaubert-t tartotta a modern regény megalapozójának, a harmincas években Balzac hívévé szegődjön a régi irodalmat illetően és a klasszikus példaképeken kipróbált realizmus-koncepció alapján ítéljen a XX. század irodalmáról.

Lukács esztétikai tevékenységének megkoronázását *Az esztétikum sajátossága* c. műve jelzi, amely tervezett szintézisének csak egy része, de ebben a formájában is világosan felrajzolódnak benne a kiteljesített rendszer alapvonalai. A művészet kialakulása, a visszatükrözés elméletének részletes kifejtése és új elemekkel való gazdagítása, az esztétikum sajátosságának, a különösségnek az elemzése, a katarzis problémájának újszerű kifejtése, mind olyan eredmények, amelyek e munka nagy jelentőségére utalnak. Ez a könyv tekintetbe veszi azokat a tapasztalatokat is, amelyeket a szerző a munkásmozgásban és az elméleti tevékenységben szerzett az elmúlt 30 esztendő során, s amelyek rendkívül érzékennyé tették a dogmatizmus minden megnyilvánulásával, amelyekkel nemcsak az esztétikában fordult szembe. Ugyanakkor ez a munka jellemző példája annak, hogy „lejáratoznak” vélt fogalmakat hogyan kell és lehet megvédeni, amennyiben azok alapvető igazságokat fejeznek ki. Lukács György nem szégyellte az egyesek által dogmatikusnak tartott visszatükrözési elméletet megvédeni és az új művészet fő irányaként a szocialista realizmust tartani. Újítás, de szembesítés is a marxizmus alapkategóriáival, — ez volt Lukács módszere.

Lukács életművét sokféleképpen magyarázták és magyarázzák, esztétikai felfogása a múltban és a jövőben is sok ellenvetésre adott és ad alkalmat. Mély filozófiai kulturáltságát, az irodalom és a társadalom közti összefüggések árnyalt felfogását, a műelemzésben a lényegre-törést, az érvek biztos logikával való kezelését, a mindig gondolatgazdag, szellemes, éles fogalmazású megírási módot jeles tulajdonságai között fogja számontartani a nemzetközi esztétika. S ami a lényeg: Lukács György életműve megkerülésével nem lehet marxista esztétikát és irodalomtudományt művelni.

A Helikon Szerkesztő Bizottsága a nagy tudós iránti tisztelettel emlékezik meg Lukács Györgyről, aki nemcsak a szűkebb hazában, de a nagyvilágban is a marxista gondolat gazdagításával és terjesztésével szerzett magának elévülhetetlen érdemeket.

KÖPECZI BÉLA

Irodalomelméleti viták Franciaországban

Franciaországban az elmúlt években nagy viták folytak az irodalomelmélet kérdéseiről. Kisebb előcsatározások után 1965-ben jelent meg Raymond Picard könyve *Nouvelle Critique ou nouvelle imposture* címen, amelyben Roland Barthes-ot és az új kritikus iskolát támadja azzal, hogy tudománytalan s termékeiben olvashatatlan. Ezzel kezdődött a „régiek” és „újak” vitája, amely sok éven keresztül foglalkoztatta a francia irodalmi közvéleményt, hiszen vélemények és ellenvélemények hosszú sora jelent meg arról, hogy létezik-e a régi pozitivista értelemben vett irodalomtudomány és új-e az a strukturalista módszer, amelyet R. Barthes és mások felhasználnak.

A Helikon ennek a vitának különböző fázisaival foglalkozott s most nem az a szándékunk, hogy valamiféle összefoglalót adjunk. Inkább arra vállalkoztunk, hogy a Francia Kommunista Párt elméleti folyóiratának, a *Nouvelle Critique*-nak egy érdekes kísérletét mutassuk be, amelynek az a célja, hogy az új kritika olyan képviselőivel — akik e tekintetben velük egyetértenek — keresse az együttműködés lehetőségét. Ebben az esetben nem egyszerűen politikai együttműködésről van szó, hanem a nézetek konfrontációjáról, többek között az irodalomelmélet síkján is. A francia kommunista folyóirat fő beszélgető partnere a *Tel Quel* című folyóirat gárdája, amely 1960-ban alakult írókból, kritikusokból, filozófusokból, pszichológusokból és nyelvészekből. Az irodalomelméletet illetően mindenekelőtt Roland Barthes írásából merítenek, a filozófusok közül Michel Foucault-ra, Jacques Derridára és Louis Althusserre hivatkoznak, a nyelvészetből főleg N. Chomsky érdeklí őket. Természetesen merítenek a múlt nyelvészeti és irodalomtudományi strukturalizmusából is, s e tekintetben különösen nagy érdeklődéssel fordulnak a húszas évek szovjet formális iskolája felé, amelynek szövegeit közreadták. Mindehhez tegyük hozzá, hogy a csoport tagjai között írók is vannak, akik megpróbálják az elméletet az írás gyakorlatába is átvinni. Elég, ha e tekintetben az Aragon által hajdanában lelkesen üdvözölt Philippe Sollers-re vagy Jean Thibaudéau-ra utalunk. Egy ideig a *Tel Quel* csoporthoz tartozott Jean-Pierre Faye is, aki most egy új folyóiratot, a *Change*-ot szerkeszti.

Egy 1968-ban megjelent kötetben a *Théorie d'ensemble*-ban a *Tel Quel* csoport igyekezett meghatározni a maga sajátos elméletét. Az ún. *écriture textuelle* hívei az egész emberi történelmet „szöveggént” kezelik, és annak gyakorlatát — analógiás módon — a termeléshez hasonlítják. Megközelítésük lényegében véve szemiológiai, megpróbálják összeegyeztetni a strukturalizmust és a marxizmust, jórészt úgy, hogy ez utóbbi esetében Althusser interpretációira hivatkoznak, amelyek a történelmi és dialektikus materializmusban a tudományra teszik a hangsúlyt, a lét- és az ismeretelmélet, és álta-

talában az elméleti fogalmak kidolgozását sürgetik annak érdekében, hogy a filozófia a „forradalom fegyvere” legyen. Korai volna ítélni ennek a csoportnak (amely az elmúlt években elég erősen differenciálódott) további fejlődéséről, de azt mindenképpen tekintetbe kell vennünk, hogy tagjai közül sokan őszintén érdeklődnek a marxizmus iránt és hajlandók szembesíteni nézeteiket a kommunizmuséival, és pedig egy olyan időszakban, amikor a francia értelmiség jelentős része az „új baloldal” útjain jár. Tegyük hozzá: a Tel Quel csoport tagjai közt is akadnak olyanok, akik ezeken az utakon „bolyonganak” s néha nyílt vitát is kezdenek a Francia Kommunista Párt politikájáról.

Az Action Poétique 1950-ben alakult s a költészet egyik műhelyként jelentkezett. Az utóbbi időkben a francia irodalmi fejlődés hatására ez a folyóirat is egyre élénkebben kezdett érdeklődni az irodalomtudományi kérdések és ezen belül különösen a marxizmus és a freudi pszichoanalízis kritikai alkalmazásai iránt. A Tel Quel csoport egyik ellenlábasa, amely bírálja a „teoretizáló” hullámot, s nem akar elszakadni a marxista esztétika alapkategóriáitól, még ha azokat sokszor egyoldalúan is magyarázzák.

A Nouvelle Critique — amint azt a számunkra írt bevezetőben M. Appel-Muller írja — általános elméleti folyóirat, irodalomelmélettel kevésbé foglalkozik. Az utóbbi időkben azonban ez a szerkesztőség rendezte meg a legérdekesebb irodalomelméleti vitákat, amelyeken marxisták és nem marxisták egyaránt részt vettek. Az eddig Clunyben megtartott két szümpozion tárgya az *irodalom és a nyelvtudomány*, illetve az *irodalom és az ideológia* volt. Ezeknek a vitáknak a megszervezése jelentős kezdeményezőket mutat, amit különösen most kell üdvözlőnk, amikor a kulturális életben a legkülönbözőbb módon igyekeznek elszigetelni a kommunizmust.

Azok, akik a Helikonnak ebben a számában a Nouvelle Critique-et képviselik, különböző nézeteket vallanak, de általában a francia hagyományokból és a jelenlegi irodalmi és elméleti helyzetből kiindulva az avantgarde ilyen vagy olyan formájával keresik a kapcsolatot. Alapvetően ez magyarázza azt a szembenállást, amelyet Lukács realizmus-elmélete ellen fejtenek ki, s amelyben sok értetlenség is van, hiszen megelégszenek egy régebbi és sok tekintetben leegyszerűsített képlet bírálatával. Ebben a magatartásban egyébként szerepet játszik az is, hogy Franciaországban egy bizonyosfajta szociológiai strukturalizmus akarta Lukácsot kisajátítani (L. Goldmann és mások), mégpedig úgy, hogy a húszas években írt műveit fordította a kommunizmus ellen. Van a Nouvelle Critique gárdájának olyan képviselője is, aki nem Aragonhoz vagy Brechthez, hanem a Tel Quel csoporthoz áll közelebb. Mindez arra utal, hogy rendkívül bonyolult helyzet alakult ki a francia marxista irodalomtudományban, s reméljük, hogy e viták éppen a tisztázódást segítik.

M. Appel-Muller jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy a mai ún. avantgarde-dal kiépített kapcsolatok nem minden veszély nélkül valók. Az irodalmi alkotás (az *alkotás* kifejezést nem volna szabad használnom, mert a Tel Quel szótárában pejoratív értelme van) és a teremtés azonosítása, a nem-európai kultúrák egyoldalú előtérbe helyezése és tendenciózus interpretálása, a példaképek kiválasztása (Sartre, Lautréamont, Blanchot, Artaud, Bataille) és a magunk részéről tegyük hozzá, a „technicista” irodalmi gyakorlat, mind olyan tényezők, amelyek ellentmondásait nyílt vitákban kell feltárni. Mi ennek a vitafolyamatnak egy adott szakaszában próbálunk tájékoztatást adni a He-

likon olvasóinak. Ez a „pillanatfelvétel” nem tesz lehetővé részletes értékelést. Annyit azonban már most el lehet mondani, hogy ezekben a vitákban az elméletieskedésnek veszélyes mozzanatait fedezhetjük fel. Ez még akkor is így van, ha pl. a Tel Quel csoport szépirodalmi művekké is alátámasztja tevékenységét. Ezek a szépirodalmi alkotások is azt bizonyítják, hogy a nyelvi kísérletezés általuk gyakorolt formái a hermetizmusba torkollhatnak. A Nouvelle Critique is megvédte P. Guyotat könyvét, amely az *Éden*, *Éden*, *Éden* címet, viseli s amely nyomott gyarmati környezetben a szexuális aktusok rendkívül pontos, nyelvileg bravúros, de már olvashatatlan leírását nyújtja. Joggal lehet feltenni a kérdést, vajon a kísérletezésnek ez a foka nem vezet-e oda, hogy lassanként megszakad minden kapcsolat író és olvasóközönség között?

Ami ennek az elméleti irodalomnak a filozófiai-esztétikai alapjait illeti, gondot jelent az az eklekticizmus, amelyet a magukat marxistáknak vallóknál is gyakran megtalálunk. Teljesen nyilvánvaló, hogy a francia irodalmi fejlődés sajátosságainak megfelelően ez elméleti írók nagy jelentőséget tulajdonítanak a avantgarde különböző megnyilvánulásainak. Úgy tűnik azonban, hogy Aragon vagy Éluard tanúságtétele nem szolgál kiindulópontul, mintha hátterbe szorulna annak az útnak a jelentősége, amelyet a szürrealizmustól a szocialista realizmusig megtettek.

Mindent egybevetve, fő ellenvetésünk az, hogy — főleg a Tel Quel teoretikusai — nem szembesítik nézeteiket a marxista esztétika olyan alapvető kategóriáival mint a visszatükrözés, a realizmus, a pártosság, a közlés demokratizmusa. Abban a vitában, amelyet tavaly az irodalom és az ideológia viszonyáról rendeztek, és amelyben magam is részt vettem, igyekeztem erre a tényre felhívni a figyelmet.

A Nouvelle Critique, a Tel Quel és az Action Poétique szerkesztőségét arra kértük, hogy maguk mondják el véleményüket folyóiratuk elméleti felfogásáról és hogy maguk válasszák ki azokat a tanulmányokat, amelyek ezt a felfogást a legjobban képviselik. A Nouvelle Critique szerkesztői által kiválasztott tanulmányokhoz külön bevezetőt készített Appel-Muller, a Tel Quel nevében Julia Kristeva közölt néhány adatot, amelyeket a lapot bemutató rövid bevezetőben használtunk fel, az Action Poétique főszerkesztőjének, H. Deluynak egyik nemrég megjelent programadó cikkéből idézünk, amelyet maga juttatott el hozzánk. A tanulmányokat terjedelmi okokból rövidítettük, arra törekedve, hogy a lényeges mozzanatokat megőrizzük. Egy forrongó időszak irodalomelméleti dokumentumai ezek, amelyek ellenvetéseinket váltják ki, de amelyeket megismerni — úgy hisszük — nem is érdektelen.

KÖPECZI BÉLA

A „Nouvelle Critique” és az irodalommal kapcsolatos viták

A kommunista értelmiségek elméleti folyóirata, a *Nouvelle Critique* nem akar olyan látszatot kelteni, mintha „irodalmi” lap volna. Alapvető törekvése az, hogy átfogja a mai Franciaországban különösképpen kiéleződött eszmei harc általános területét, hogy kiszélesítse azoknak a táborát, akik megismerkedhetnek a marxizmussal mint gondolkodási és cselekvési módszerrel, és hogy teljességgel részt vegyen a Francia Kommunista Pártnak az értelmiségi rétegeket mint az állammonopolista kapitalizmus áldozatait érintő politikájának kifejtésében.

Ha felidézzük a párt 1970 februárjában összeült XIX. Kongresszusának tanácskozásait, felismerjük majd azt a jelentőséget, amelyet az az értelmiségiek és a munkásosztály szövetségének tulajdonít, mint ami „életbevágó a forradalmi mozgalom jövője szempontjából” (15. tézis). Ez a tény önmagában is lehetővé teszi, hogy felmérjük azt a felelősséget, amelyben a *Nouvelle Critique* a többi testvérappal együtt osztozik.

A jelenlegi szakaszt — az 1968 májusi nagy harcok óta még inkább — óriási eszmei vita jellemzi. Növekszik a marxista gondolat követőinek a száma az értelmiségi ifjúság soraiban. Ez nem minden esetben történik dogmatikus leegyszerűsítés, mechanisztikus elhajlások, balos nézetek új életrekelése nélkül. Éppen ezért igen aktuálisak Waldeck Rochet szavai: „Félre a megmerevedett formulákkal, félre a mumifikálással!”. A *Nouvelle Critique* a maga részéről arra törekszik, hogy ezzel a legnagyobb mértékben számoljon, és ezt olyan időpontban teszi, amikor a monopolista burzsoázia — amely természetszerűleg rendelkezik az eszmék terjesztésének legfontosabb csatornáit felett — egész súlyát latba vetve igyekszik megakadályozni a szocialista eszmék fejlődését.

Ezen az általános kereten belül kell megítélni a folyóirat megnyilvánulásait az irodalom területét érintő — számszerűleg valóban jelentős — különböző kérdésekben.

Azt a szellemet, amelyben a *Nouvelle Critique* tevékenységét kifejti — ebben a szektorban éppúgy, mint a többiben —, világosan kifejezte a párt Központi Bizottsága az (1966 márciusában) Argenteuilben megtartott ülés-szakán, amikor a kultúra problémáit elemezte:

„A tudomány fejlődése szükségessé teszi a vitát, a kutatást. A Kommunista Párt nem gátolja e vitákat, nem szándékozik a priori igazságot kinyilatkoztatni, még kevésbé fogja a tudósok egymás közti még le nem zárt vitáit tekintélyi alapon eldönteni.

A művészi alkotó munka sem képzelhető el új utak keresése, irányzatok, különféle iskolák és ezek egymással való szembesítése nélkül. A párt értékeli és támogatja az alkotó művészek munkáját, amellyel a művészet különféle területein képzeletük, ízlésük és eredetiségük szabad kibontakozásával hozzájárulnak az emberi haladáshoz. A párt azt óhajtja, hogy az alkotó művészek értsék meg és támogassák a munkásosztály ideológiai és politikai állásfoglalásait.” (Határozat)

Hogy a különböző, sőt szerteágazó áramlatok megosztják az írókat, ez a francia irodalmi élet állandó sajátossága, a velejáró mindenfajta feszültségekkel és különböző vitákkal együtt, — különösen amikor a különböző avantgarde csoportok maguk is szocialista perspektívára hivatkoznak. Az utóbbi időben határozottan fokozódott az avantgarde orientációja a marxista gondolat felé. Ez igen pozitív tény, amelyre a legnagyobb figyelmet kell fordítanunk. Magától értetődik, hogy a burzsoázia nem nézi jó szemmel ezt a fejlődést. Erről tanúskodnak (egyebek között a *Le Figaro*, a *La Quinzaine Littéraire*, a *Le Monde* hasábjain) ezeknek az áramlatoknak legrepresentatívabb képviselői ellen folytatott sajtóhadjáratok, amelyeket igen gyakran támogatnak a balos-reformista sajtóorgánumok (különösen a *Le Nouvel Observateur*). Ugyancsak erről tanúskodnak azok az erőfeszítések, amelyeket ideológusaik annak érdekében tesznek, hogy a tájékozódást és a kutatásokat marxista- és kommunistaellenes irányba tereljék.

Az 1965–68-as években roppant ideológiai erőfeszítésbe kezdtek — a humán tudományokból kiindulva —, hogy úgy mutassák be a marxizmus-leninizmust, mint egyet a többi filozófia közül, amely kialakulásának dátuma szerint a XIX. századhoz kötődik. Ahhoz, hogy ezt elvégezzék, néhány jelentős műre támaszkodtak, egyebek között Claude Lévi-Strauss munkáira az etnológiában és az antropológiában, Lacan munkásságára a pszichoanalízis területén és Michel Foucault *A szavak és dolgok* c. könyvére. Ez a politikai-ideológiai akció megpróbált hasznot húzni a strukturalizmus divatjából, amely ezeket az éveket jellemezte. Lényegében — és olykor éppen az illetékes kutatók szándéka ellenére (de nem minden esetben) — arról volt szó, hogy a strukturális elemzés módszereit összefüggő ideológiává építsék ki, szóval, hogy a modern, a XX. századot kifejező, a győzedelmes „strukturalizmussal” helyettesítsék a beteg, tehetetlen és kivénhedt marxizmust.

Ezen offenzíva előtt, amely egyébként hosszú ideig elhúzódott, a *Nouvelle Critique* meg akarta magát óvni egy veszélyes kísértéstől: az ideológiai türelmetlenségtől. Engedmény nélkül harcolni az antikommunizmus ellen — mihelyt az elméleti síkra igyekezett helyezkedni —, egyszerűsmond azzal is járt, hogy a kommunisták biztonságosan különbséget tudjanak tenni a valódi tudományos ismeret és azon ideológiai elhajlások között, amelyeknek ez az ismeret adott helyt. Meg kellett ítélni tehát — elsősorban magának a tudományos kutatásnak a területén — a jelenkori nyelvtudomány fejlődése által elfogadott elemző módszerek értékét, ezt pedig meg kellett tenni valamennyi érdekelt — akár kommunista, akár nem — kutatóval együtt.

Ebből egy sor, éppen az irodalom területére vonatkozó kezdeményezés született, különösképpen az első eszmecsere megszervezése, melynek témája a következő volt: irodalom és nyelvtudomány, három kiemelt kutatási alapelv szerint, melyeket a következőkben fogalmaztak meg:

1. Hogyan „látja” a mai nyelvtudomány az irodalmat?
2. Az irodalom elemzése hogyan alkalmazza vagy nem alkalmazza a nyelvtudomány elméleteit és adatait?
3. Az alkotók (költők és regényírók) miként reagálnak a nyelvtudomány új eredményeire?

Miért az irodalommal foglalkozunk? Mert az irodalom számunkra mindennél alkalmasabbnak látszott arra, hogy igazoljuk — mindenestre, hogy kipróbáljuk —, a nyelvtudományban alkalmazott módszerek operatív jellegét, figyelembe véve azt a széles körű érdeklődést, amelynek hagyományosan örvend. Az első (1968 áprilisában) Clunyben szervezett eszmecsere közel száz résztvevő jött össze, akik között — az egyetemek tekintélyes számú küldöttsége mellett — ott voltak a *Tel Quel* c. folyóirat köré csoportosult fiatal írók is. Az eszmecsere alapvető jellemzője az a törekvés kellett, hogy legyen, hogy a marxista gondolatot mint az irodalmi és a nyelvészeti jelenségek kutatási módszerét alkalmazza, következőképp elutasítsa a pót-filozófia rangjára emelt formális strukturalizmust. És ezt olyan merész javaslatok ellenére tette, mint például amit a *Tel Quel* c. folyóirat szerzői tettek, Marxnak az anyagi javak termelési folyamatával kapcsolatos elemzéseit alkalmazva az írás és a jelentés területén.

Ez az első kísérlet mindenestre pozitívnak és sokat ígérőnek tűnt számunkra. A *Nouvelle Critique* azon különszámának a sikere, amely az eszmecsere anyagát tartalmazta, közvetlen bizonyítékot szolgáltatott. A kísérlet világosan kifejezésre juttatta a Francia Kommunista Párt gyakorlatát az értelmiségiekkel, jelezte azt a törekvését, hogy a merész kezdeményezések szellemében kívánja támogatni a konfrontációt, felhívta a figyelmet — legalább jelzésszerűen — az irodalom marxista elméletének problémáira vonatkozó, később elvégzendő alapos vizsgálatok szükségességére. Végezetül kiemelte az irodalmi avantgarde egy része és a kommunista értelmiségiek közötti kapcsolatok minőségét.

Amint az előre várható volt, az 1968. májusi nagy egyetemista- és munkásharcok meggyorsították azokat a folyamatokat, amelyeket ott észleltünk. A Kommunista Párt tábora gyarapodott az írókkal éppúgy, mint azokkal az egyetemistákkal, akik törődnek a demokráciával. Noha a május–júniusi küzdelemben a *Tel Quel* szerzőgárdája nyilvánosan fejezte ki egyetértését a párt politikájával, mások — akár irodalmi iskolák vagy tendenciák köré csoportosultak, akár nem — megalapították az Írók Szövetségét, mely hármas célt tűzött maga elé: harcolni az írók társadalmi és gazdasági helyzetének stabilizálásáért, kapcsolatokat létesíteni a szocialista országok íróival, és vállalkozni az irodalom elméleti kutatására a szocializmus perspektívájában. Vitathatatlanul pozitív lépés, de nehezzé tette — a májusi forrongáson túl — egy szervezet keretén belüli lét, végül az ideológiai álláspontok sokfélesége, amely nem zárta ki az olykor többé vagy kevésbé leplezett kommunistaellenességet sem. A meghatározott célkitűzések közül egyedül az első halad jó úton a megvalósulás felé, és egyedül itt van jelentős előrelépés.

A májusi társadalmi harcok másik következménye az irodalommal kapcsolatos elméleti és ideológiai viták fokozódása, amely több új folyóirat megjelenésében nyilvánult meg. Így jött létre a *Change* (a *Seuil* kiadása), mely nagyfokú érdeklődést mutat az orosz formalizmus és a prágai iskola jelentős szövegeinek újabb kiadása és elemzése iránt, a *Poétique* (*Seuil* kiadása).

dás), amely főleg az egyetemen végzett kutatásokról ad számot, ugyanúgy mint a *Langue Française* (Larousse kiadás), amelyik ugyan nem csak az irodalmi jelenségekkel foglalkozik, de jelentős figyelmet fordít azokra. E folyóirat szerkesztését, kiadását végző felelős személyek többsége egyébként a régi clunyi-ek közé tartozik. Mindehhez hozzá kellene számítani a vidéki folyóiratokat, mint a *Manteia* (Marseille) vagy a *Promesse* (Tours-Poitiers) és egy régi kiadványt, az *Action Poétique*-et, mely ismételten érdeklődést mutat a határozottabban elméleti törekvések iránt.

Ez a felsorolás, ha nem is lehet teljes, eléggé változatos képet mutat. Az avantgarde csoportjai és formái közti egymás mellett élés nem különösen békés, ami valószínűleg nem meglepő. A kiátkozás általánosan elterjedt gyakorlat itt, de e csoportok és emberek közös vonása az — és ez részünkről rendkívüli figyelmet érdemel —, hogy legtöbb esetben érdeklődnek a párt véleménye és állásfoglalásai iránt. Ennélfogva magától értetődik, hogy a *Nouvelle Critique* közvetlenül, természetéből eredően is érdekelt abban, hogy a kommunista értelmiségiek folyóirata legyen, ugyanakkor május óta az értelmiségi körökben látványos módon megszorodott közönsége révén is.

Ilyen feltételek között vették rá a folyóiratot, hogy 1970 áprilisában szervezzen meg egy újabb eszmecsere-t a szempontok szembesítésére, melyet az „irodalom és az ideológiák” című témára vonatkozó széles körű vitának szentelnek. A téma — számunkra úgy tűnik — jól mutatja azt, hogy az érdeklődés áttérrelődött az irodalmi jelenségre, funkciójára, az ideológiával és az ideológiákkal való kapcsolatára, valamint mindezeknek az irodalommal való összefüggéseire. Anélkül, hogy előre meg akarnánk ítélni azokat a teljesebb elemzéseket, amelyek ezen eszmecsere anyagának elkövetkező kiadásában kapnak helyet, mely egy 300 oldalas vastag kötetben jelenik meg folyóiratunk különszámában — mégis megállapíthatjuk e viták néhány fontos jellemvonását.* Elsősorban is azt az állhatatosságot, amellyel tanácsért fordulnak a marxizmus nagy klasszikusaihoz, magához Marxhoz, de főleg Leninhez, azt a törekvést, hogy komolyan ítéljék meg (még ha e téren sok tennivaló marad is) a nagy marxista teoretikusok eredményeit. Ez a helyzet Lukács György esetében, aki igen gyakran áll a viták középpontjában, de ez a helyzet Brecht-tel is. Nevezetesen arra a problémakörre térünk vissza, mely az 1933 utáni német emigráción belüli vitákat élénkítette.

Ez a gondolat azonban nem a régi viták egyszerű megismétléseként jelentkezik. A pszichoanalízis újabb adatainak igen figyelmes olvasására akar épülni, az olyan írásokra, mint Jacques Derridáéi (*A grammatológiáról, Az írás és a különbség*), abból a célból, hogy az írásnak magát az alkotó folyamatát világítsa meg, nem annyira a szövegben megmutatkozó eredményt véve figyelembe, hanem az értelem alkotó aktivitását. Ezáltal az irodalmi jelenségek tanulmányozása a szemiotika illetékessége alá tartozó tények együttesében szerepelne. Olyan formalizáció várna rá, amely olyan fejlett, amilyen csak lehet, s amelyre erőteljesen hatnak az alkotó nyelvészek munkái. Nem is annyira Chomsky művei, akinek az alanyról szóló új-kartéziánus elméletét nem lehet elfogadni, mint inkább (egyebek között) a szovjet Saumjáné és Szoboljevé.

Mindez lényeges, igen gyakran termékeny és kétségtelenül a jövő irányába mutató folyamat. A legújabb kutatások néhány év óta az irodalomra

* „Littérature et idéologie” címen, I. Szemlénkben.

vonatkozó elméleti reflexióból a Franciaországban folyó eszmei harc egyik kulcsfontosságú területét hozzák létre, és nem szentelhetünk elegendő figyelmet e kutatásoknak. Ezek még csak a kezdetnél tartanak, s távolról sem fogják át a nemzeti irodalmi élet egészét. A Nouvelle Critique-nek erre figyelemmel kell lennie, éppen azért, mert nem egy csoport vagy egy iskola gondolatait képviseli az értelmiségiek előtt, hanem a Francia Kommunista Párt nemzeti politikáját, még ha ez vagy az a munkatársa — saját kutatása szintjén — közvetlenül jelentkezik is a *Tel Quel* vagy a *Change* c. folyóiratok hasábjain, hogy két nem teljesen kirekesztő példát említsünk. Bátorítani a legmerészebb kutatásokra vonatkozó korlátlan jogot — egy dolog. A feltétel nélküli támogatás már más lapra tartozik. Jóval több az egy lépésnél, amit a Nouvelle Critique nem akar megtenni.

A mostani „avantgarde” kísérleti „behatolásai” valóban nem mentesek a veszélytől, amire nekünk figyelniünk kell, persze szorongás, lázas állapot, de még inkább eklekticizmus nélkül.

Az első egy elsietett, éretlen, tehát meggondolatlan elméletalkotás veszélye. Hangsúlyoztuk már fenntartásainkat azzal kapcsolatban, hogy Marx *Tőkéjének* elemzését túl gyakran helyezik át az írás és a jelentés „termelésének” a területére. Csak egyetlen (első látásra meggyőző) homológia van ebben, amely — szerintünk — túlságosan zavaros és parancsolóan sürgeti a komolyabb utólagos vizsgálatokat. Ugyanúgy az irodalmi avantgarde jó részének túlzott bámulata a nem európai, különösképpen a keleti civilizációk és kultúrák iránt — ha ki is fejezi azt az indokolt óhajt, hogy elkerüljük a kulturális etnocentrizmus veszélyét — nem a civilizációk megfelelően széles körű tudományos megismerésén alapszik. Inkább a valóság és a történelem egy kissé naiv és idillikus látása, mintsem egy szigorú megítélés körébe tartozik. Hogy közelebb kerüljünk saját kulturális forrásainkhoz: bizonyos állítások a nemzeti örökségről, pl. a francia költészet évszázados formáiról, azok továbbéléséről, alkalmazásukról, magának a történelemnek a szintjén is elfogadhatatlan tudatlanságra utalnak.

Másrészt világosan kell látnunk, hogy az írásnak napjainkban vitatott problematikája — azon kutatások területén, amelyek bennünket itt foglalkoztatnak — kiváltságban részesít, még ha átmenetileg is, kiemelkedő szerzőket, amikor az uralkodó burzsoá ideológia abnormitással, patológikus eltévelyedésekkel, önmaguk kifejezésének képtelenségével (legjobb esetben homályos esztéticizmussal) vádolja őket. Ez a helyzet természetesen Lautréamont-nal, Mallarméval, Bataille-jal, különösen pedig Artaud-val. Világos, hogy ezen szerzők műveinek az elolvasására nagy szükség van, mert értékes segítséget adnak valamennyi olyan adat teljesebb megértéséhez, amelyek felölelik az írást. De nem kevésbé nyilvánvaló, hogy a kutatások egy meghatározott, sőt mi több, specializált szektorának az érdekeit nem lehet előtérbe helyezni, hacsak nem teszünk nekik különleges engedményeket, mint olyanoknak, amelyek bizonyító erejűek vagy csak egyszerűen kiváltságosak, mihielyt a nemzeti kulturális politikáról van szó. Sade igen, de éppúgy Jean-Jacques, Mallarmé, de Hugo is, Artaud is, de Eluard is . . . és Rutebeuf és Montaigne és Racine is . . . Egyszóval, az örökség a maga egységében, amit nem akarunk sem megcsonkítani, sem a hamuval egyenlővé tenni.

Az utolsó pont: ez egy bizonyos számú kizárással vonatkozik, amelyeket manapság merészen alkalmaznak avantgarde körökben. A *mű* fogalmának a kizárása a *szöveg* javára, az *irodalmi alkotásnak* a kizárása a gyakorlat vagy a

termelés javára, az ábrázolás elítélése, minden olyan olvasmány szigorú kritikája, amelyben az olvasó egyik vagy másik hőssel azonosul stb. E tendenciák nem csak az irodalom területén jelentkeznek, hanem hasonlóképpen az új filmkritika bizonyos áramlataiban is. Ha meggondoljuk, hogy a francia irodalmi élet lényege a műveken keresztül jut kifejezésre, hogy jelentős és szép műveket ma is írnak, hogy olvasóink olyan aktivitást várnak tőlünk, amely nem csupán elvont elméleti kérdésekre irányul, ki fognak rajzolódni folyóiratunk törekvései, amelyeket folytatni akarunk, egyébként pártunk Központi Bizottsága döntésének megfelelően.

„... az alkotó nem pusztá gyártója olyan cikkeknek, amelyeknek az elemei adottak; az alkotó nem pusztá rendező. Minden műalkotás tartalmaz valami olyat, ami nem vezethető vissza az adottra; és ez a valami maga az ember. Egy bizonyos művet éppen csak egy bizonyos író vagy művész alkotott meg.”

Hogyan is összegezhethetnénk — legalább részben — az elmondottakat? Úgy, hogy elmondjuk: a *Nouvelle Critique* — a kutatás jelenlegi állapotában, melynek fejlődése vitathatatlan — nem akar valamiféle *irodalomelméletet* előterjeszteni s azt bizonygatni: „Itt az igazság, ezen kívül nem üdvözlés!” Semmi esetre sem teheti meg ezt az elsősorban érdekeltek, azaz az alkotók nélkül, akiknek a törekvései, kutatásai, érdeklődési szintje igen eltérő, igen széles területet fog át. Ezen a téren sokat nyerünk, ha — bármilyenek is a sürgető momentumok — óvakodunk minden türelmetlenségtől, ha óvakodunk mind az emberek, mind a művek közti minden önkényes és erőszakolt választástól, lényegében a dogmatikus elméleti álláspontoktól, melyek eredménytelenné tennék saját szándékunkat. Ez nem jelent átcúsúszást egyfajta opportunistá empirizmus irányába; szükséges világosan megfigyelni a kutatás bizonyos állapotát, megállapítani, hogy az eredmények — ha mégoly izgalmasak is — nem jogosítanak fel elméleti általánosításra, ellenben fel kell hívni a kommunista értelmiségieket, hogy még több figyelmet szenteljenek a nyitott problémáknak, hogy közbelépéseikben több elmélyültség és igényesség legyen. Ilyen értelmű az az eljárás, amelyről azt kívánjuk, hogy mindinkább és egyre jobban jellemzője legyen egy politikának, a Francia Kommunista Párt politikájának.

*

Három szöveget találunk majd itt, amelyeket úgy lehet tekinteni, mint amelyek a *Nouvelle Critique* eljárására jellemzőek. Az egyiket Claude Prévost írta Aragonról, s azokra a problémákra tér ki benne, amelyeket egy nagy műalkotás vet fel. A másik André Gisselbrecht hozzászólása az 1970. áprilisi eszmecserén, és a marxizmus elméleti múltján alapuló gondolatot fejez ki az irodalom területén. Ami a harmadikat illeti, Christine Glucksmann hozzászólását ugyanazon az eszmecserén, a legfrisebb kutatásokból kiindulva veszi szemügyre az új perspektívákat, amelyek megnyílhatnak a marxista gondolat előtt.

Egyszóval, három irányzatról van szó, egyiket sem helyezzük a másik elé. Amint az magától értetődik, nem zárják ki egymást, olyan írások, amelyek a francia vagy külföldi irodalom nagy klasszikusainak a munkáin alapulnak.

(Fordította: Jávori Jenő)

M. APPEL-MULLER

Marxizmus és irodalomelmélet

Ha én részt veszek ebben a vállalkozásban, amely nem is az íróé, nem is a filozófusé, mégcsak nem is az irodalmi szövegek magyarázójáé, annak célja az: hogy a jelenlegi kutatások (leszámítva néhány nagy külföldi nevet) szinkroniájára ráépítsük azon könnyed és hiányos kutatások diakrónikus szempontját, amelyek Marx óta azért készültek, hogy lerakják a marxista irodalomelmélet alapjait: illetve hogy a korábbi próbálkozásoknak ezzel a nagyon rövid mérlegelésével legalább azt a látszatot tüntessük el, mintha ma egy érintetlen területre vagy romos alapokra építkeznénk.

Előzetes megjegyzés: négy, bár összefüggő, egymástól mégis különböző fogalmat szoktak összekeverni, vagy egyiket a másikba mosni. Az első a fejlődő irodalommal leginkább szembesített irodalomkritika, amit állandóan az eklekticizmus fenyeget; a második az irodalomelmélet, ami valójában az orosz formalistákkal kezdődött (és csak kezdődött) akkor, amikor az irodalmi jelenséget (*littéralité*) felszabadították a segédtudományok uralma alól, amelyek azt — mint Tinyanov mondta — „gyarmati” sorba kényszerítették; a harmadik a marxista esztétika, amelynek létezése és lehetősége állandóan kérdés tárgyát képezi, és ami ingadozik a Hegel óta problematikusává vált (példa rá Lukács *Esztétikája*) általános művészetelmélet és (mint az olasz G. della Volpénél) a poétika között, amelynek egyetemes érvényessége egyik vagy másik teoretikus sajátos kompetenciájától függ; problémája: hogyan lehet egyszerre pontosan leírni a mű tárgyát és értelmezni azt, azaz meghatározni, hogy mi az, amivel segíti a társadalmi tudat formálását? Végül a negyedik: a hatalomhoz jutás előtt vagy után álló munkáspártok kultúrpolitikája; a marxizmusra hivatkozó irodalmi nézetek közül sok született az adott politikai szféra rendeleteitől megfertőzve. Ezekkel áll szemben az a nézet, amely a művészetnek függetlenséget akar biztosítani (Lukács: a művész „perspektívája” nem a napi politikusé, a *tipusokat* előállító irodalom a holnap embere „intellektuális arculatának” a védője; Gramsci: „Az írónak és a politikusnak nem azonos a hullámhossza, a második rövid, az első hosszú távlatban gondolkodik; a művészet annyira nevel, amennyire művészet és nem amennyire nevelő művészet.”)

Egy másik nézet arra emlékeztet a populizmus élő mozgalmával szemben, hogy a művészet nem népi, de azzá válik (Majakovszkij), vagy hogy az irodalom Brecht lefordíthatatlan szójátéka szerint igaz hogy „*volks*”, de biztosan nem „*tümlich*” („*volkstümlich*” = népszerű). És végül még egy: a *parttalan realizmus* vagy a *hatalom elleni irodalom* elmélete (Ernst Fischer *Kunst und Koexistenzjében*), amelyek magukat a (politikai) „egység esztétikájának” szeretnék tudni, és az irodalomelméletet az újfichteizmus vagy általá-

ban a marxizmus előtti filozófiai elidegenedés-elméletének utolsó állomásához vezetik vissza: ezek alkották egy időszakra — mondjuk a XX. Kongresszust követő időkre — az „esztétikát”.

Időrendi sorrendben elsőnek az érdemli meg a marxista irodalomelmélet elnevezést, amelyik kiszabadította határait az *irodalomszociológia* romjaiból. Mégha akár Plehanov nevét is viselte (akinél az irodalmi mű az irodalmon kívüli eredetére, tanulmányozása a társadalmi ekvivalens felkutatására *redukálódik*, a felépítmény és az alap közötti kapcsolatok fejtörője pedig annak az ötvözetnek a felfedezésével nyer megoldást, amit „társadalmi tudatnak” neveznek); vagy jelenleg akár Goldmannét is viseli, aki felfegyverkezik a fiatal Lukács *Die Theorie des Romans*jával és a marxizmus tanításából kiszakított töredékekkel, a „réification” sémájával a monopolkapitalizmus korában „strukturális azonosságot” keres a regény és az emberi kapcsolatok hanyatlása között; minekutána szükségszerűen következik, hogy Robbe-Grillet szerint a térnek a tárgyakkal való elárasztása a kortársi realizmus csúcsa.

Az egyetlen koherens fogalmi rendszer, amit a marxizmus az irodalomelmélet terén létrehozott — G. della Volpe és *Az ízlés kritikája* c. műve ellenére — Lukácsé. Érthető, hogy a marxista irodalomelmélet — mégha vitatható is útkeresése és bizonyos vonatkozásokban használhatatlan is — Marx elszórt jelzéseire támaszkodik, ha túl akarja élni az *ízlés* (Marx nem ismerte Sade-ot és az elátkozott írókat) és az irodalom *helyzetének* változásait. Lukács sem képzelhető el Marx és Engels (Lenin által sem ismert) írásainak Lifsic általi 1932–34-es kiadása nélkül. Nevezetesen a következő írásokról van szó: a 44-es *Kéziratoknak* az a részlete, ami az öt emberi érzéknek művészet általi „elméleti fejlesztését” tartalmazza; a Lassalle-lal folytatott drámáról szóló vita („shakespeare-izálni” és nem „schillerizálni” kell, mondja Marx); Engels levele Margaret Harknesshez (ahonnan Lukács a „realizmus győzelméről” vallott egész elméletét átvette: miszerint Balzac például szubjektíve legitimista, de elég őszinte és „kegyetlen” önmagához, hogy megírja a kapitalizmus és a feudális maradványok vádiratát); ugyancsak az ő levele Minna Kautsky-hoz: a műalkotás annál értékeesebb, minél kevésbé didaktikus, a szerző minél jobban elrejtje meggyőződéseit; Marx 1857-es *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* c. írása (Kautsky 1903-ban adta ki), ami a görög művészet fennmaradásáról szóló részletében feladja a marxista irodalomelmélet számára a szfinx találóskérdését, amin észrevétlenül túlléptek. Lukács „nagyrealizmus”-elmélete alapvetően tautológikus, mivelhogy „nagy” minden mű, ami túléli századát, és minden mű, ami túléli századát, az nagynak minősül (kivéve a kortársi műveket, amelyek eltérnek a már szentesített esztétikai törvényektől!) — ez következik ebből a híres felfogásból.

Aragonról nem beszélve, ugyanebben az időben Brecht folytatta (akár csak Anna Seghers) Dos Passos, Joyce, Kafka, a montázs, a szimultaneizmus, a riportázs, a „Baloldali front” és az orosz formalisták számára kedvelt „faktográfia” védését az „epikai totalitás” hegeli követelményével szemben, amivel Lukács még kegyvesztettsége után is megkötötte a hivatalos marxista esztétika kezét.

De Marxon túlmenően Lukács rendszere Arisztotelészre épült (mimézis vagy reprodukció, azonosulás a hőssel, katarzisz); Lessingre: a marxizmusnak védenie kellett a műfajok sérthetetlenségét, della Volpe akkor tervezett egy *Laokoön* 1960-t, amikor Brecht — aki szerint a formáknak nincs hatásos és maradandó sajátosságuk társadalmi funkciójukon kívül — *túllépett* az epikai —

drámai szembeállítás (lásd a Goethe—Schiller levelezést) egy egészen más-fajta (dialektikus) színház felé; végül és főleg Hegelre: átveszi azt a törekvését, hogy a művészetet a tudománynál ha nem is értékesebbé, de legalább vele egyenértékűvé tegye. (A művészet „képi” tükrözés, ismétlik a XIX. századi „orosz forradalmi demokraták”: olyan gondolat ez, amelyet a nem marxista Eichenbaumok, Sklovszkijok és Tinjanovok fognak tisztázni a marxisták számára). Hegeltől vették át a regénynek mint a modern kor „eposzájának” a gondolatát, a *leírásnak* egyedül az elbeszélésben engedélyezett használatát, ami a dekadencia külső homályába veti Flaubert-t (kisebbre értékeli Walter Scottnál) éppúgy, mint Zolát (Aragon és della Volpe tekinti majd kötelességének rehabilitálásukat), és nem ment meg olyan XX. századi írókat sem, mint Thomas Mann és Martin du Gard.

Olyan egyéniségek fellépéséből, mint Lukács, illetve más téren abból, hogy az újságkritikus mennyire könnyen ad a műről tartalmi kivonatot, ma már világossá vált, hogy a marxista irodalomelmélet megmaradt napjainkig elsősorban a *tartalom* esztétikájának („*contentutistica*”), sajátosan az *eszméi* tartaloménak az által az értelmezés által, amit annak a „tükrözés” lenini fogalma adott. De paradox módon anélkül, hogy az *ideológiához* való viszonyt felderítették volna. Lukács elmélete valójában a probléma megkerülése. „Az a regényíró, aki a hősöket *irányítja* — mondja — nem realista”, ami kizárja — mint Bahtyin mondaná — Dosztojevszkij „polifóniáját”. Az ideológia a negatív előítéletek körére szorítkozik: hacsak kis mértékben is „őszinte” az író, akkor közvetítőeszközként aláveti magát a valóság akarátának; mennyire más volt Lenin fellépése Tolsztojt illetően, akivel szemben Lukács mégis tiltakozik: Tolsztoj életműve nem a saját quietizmusával és patriarkalizmusával *teljesen ellentétben* álló, Oroszországban fejlődő forradalom „tükre”, pedig elképzelhetetlen, hogy arról *semmit se tudott* volna.

Lukács *normatív*, történetietlen és meglehetősen *moralizáló* rendszerének — amelyet egyébként Nyugat-Európában, főleg Franciaországban kevésbé használnak — ellenzői megkísérlik elrejtteni azt az oldalát, ami erejét adja, és amelyik továbbra is használható marad: számos, kapcsolat nélküli egységnek tekintett írói monográfiát adott ki, az elemzett életművet — a *genetizmus veszélyének elkerülésével* — hozzákapcsolta a történelmi és *filozófiai* fejlődéshez, jól használható értékelő *kritériumokat* javasolt, torzító értékeléseket számolt fel (Hörderlin, Kleist). De maga mögött hagyott egy elméleti hiányosságot, amit ideiglenesen — mivel az ideológia fél a hiányosságtól — az alkotás és az önteremtés metafizikájával, a művészet *eredetéről* vallott hiábaváló spekulációkkal („komoly játék”, „mágia”, mítosz”) töltenek be, amelyek pedig elfednék a jövőre vonatkozó követelményt: az irodalom a passzív történelmi *dokumentumból* — mivel gyakran ezzé vált a marxisták kezében — *próféciává* kell hogy legyen. Lukács követelményének ezzel az egyszerű megfordításával — ugyanazzal a meghatározással „nagy művészetnek” minősítenek olyan műveket, amelyeket Lukács következetesen elutasít, mint például a XX. századi avantgarde művek — a humán tudományok legújabb eredményeire támaszkodó kutatásokhoz viszonyítva — amelyekkel szemben különbözőségüket a korábbi elméletek bizonygatják — metafizikai korlátoltságnak tűnnek a *spekulatív* vagy *filozófiai* jellegű, az ezek többsége felett vészharangot kongató, marxista irodalomelméletek.

A marxista elemzés a szó szerint vett irodalmi szövegtől mindeddig valójában igen *távol* maradt; s ehhez azt tanítja, hogy a Leo Spitzer által beveze-

tett stilisztikai fejlődés előtt egy Lukácsról lehetett volna álmodni, aki pedig a legcsekélyebb „szövegmagyarázatot” sem engedi meg: legyen az akár hagyományos, akár Erich Auerbach csodálatos *Mimesis*e által javított, akár arra is alkalmas, hogy egy adott lap mikrokozmoszából (például *Manon Lescaut*-jéből a kor összefüggéseinek teljes makrokozmoszát felfedje, amelyekre a valóságról alkotott *víziója* épül. A formalisták éppúgy száműzték mind a pszichologizmust, mind a biográfia-írást, mint Vigotszkij *Művészetpszichológiája* (az irodalmi mű az ő szemében „ingerrendszer”, amit bizonyos *hatás* létrehozására válogattak össze); egyaránt meghaladtak olyan vitára készítő túlzásokat, mint az elsők közt Sklovszkijét („az irodalmi műalkotás *csak* a művészi mesterség csúcsa”), aki jól felismerte, hogy ugyanannak a módszernek különböző *funkciói* lehetnek a történelmi kontextustól függően; megalapozták azt, amit főleg Tinjanov hangoztatott, a különböző történelmi *idők*, legalább az irodalmi „széria” és a legközelebbi irodalmon kívüli szériák közötti áthatásokat; a marxizmus egyenesen megközelíthette az irodalmi szöveget úgy, mint egy belső szerkezetében zárt *terméket*, másképp, mint a filozófiai fogalom vagy a tudományos közlés pótlékát, anélkül, hogy az irodalmi szféra túlzottan autarchiássá válna, vagy bezárkózna önmagába.

A diszkurzív *tartalom* esztétikája helyébe léphetett az alkotás *technikájának* az esztétikája. Ez az új — a normativizmust és a historicizmust egyaránt meghaladó — történelmi-történelmen kívüli szempont (lásd például ahogyan Bahtyin kimutatja az uralkodó kultúra égíse alatt a „farsangi” irodalom beteges elszaporodását, és az *elsőszemélyi közlésforma* elvetését) megszakítások nélkül mégis fennmaradt. Mégha úgy történik is, hogy Brecht a maga számára kölcsön is veszi az „elidegenítő” hatás fogalmát (de csak a fogalmát) Sklovszkijtól (Tretyakov közbejöttével, akit Lukács utált). Szükség volt az angolszász new criticism-re és a modern nyelvészetre (főleg Hjelmslevre), hogy della Volpe honfitársának, Gramscinak a *Pokol* X. énekéről készített elemzése nyomdokain felfedezze a második világháború után az irodalmi *szövegre* épített esztétikát, egyszerre a tudományos szöveg elemzési módjához közelíti (minden „kimondhatatlanság” ellenére), de „poliszemiája” segítségével meg is különbözteti attól, visszaállítja azt a maga rendjébe: a *technikai-szemantikai* rendbe. Ez azt jelenti, hogy az *ideológia* nem a formán kívül van vagy afölött. A művészetben — írta már Tretyakov — „az ideológia a formában van”, az egyedüli realitás az, amit a műelemzéssel lehet megragadni, tehát a kifejezési eszközöké; a formai forradalmak egyúttal ideológiai forradalmak is. A technikai oldal iránti megvetés miatt erről sokáig nem vett tudomást a marxista elmélet (jogtalanul a fogalom alá vontak — figyelte meg Brecht — mindenféle „mechanizmust”), de „tudományos” századunk (Brecht még így hívta) forradalmi *alkotói* végül is felismerték azt, ami Einsteinnek abban a formulájában van, hogy „a forma mindig ideológia, és pedig *hatásos* ideológia”. Így Lukács szemében a mű tartalma a gondolatiságában, della Volpe szemében csak a formájában jut kifejezésre. Azzal hogy az irodalmi beszédet (parole) úgy definiálja mint „befejezettet, tökéleteset, pótolhatatlant”, hogy a műben csak a belső összefüggést veszi észre, egyszerre a lenini tükrözést és a lukácsi realizmust — mind egyeduralomra törő kritériumokat — igyekezett megkerülni: az irodalmi szöveg csak önmaga és sohasem más igazolása szempontjából érdekes; Kant nyomán azt remélte, hogy kiszakítja mindenféle intuicionizmusból, újra értelmes *discours*-rá alakítja, és megmenti a „fogalmilag meghatározatlan közvetlen tetszés” jogát. (Visszaállítani a

tetszés fogalmát és megkülönböztetni attól a *produktív* tetszést: nem jelentősebb szolgálat-e ez annál, mint amit Brecht tett a marxista irodalomelméletnek?)

Brecht úgy látta jónak, hogy a maga számára vesse össze Lukács arisztotelianizmusát (a művészetet mint *utánzást*), az irodalomnak átforgató *gyakorlatként* való értelmezésével, a kapitalizmus csonkításain túllépő „totális ember” szimbolikus helyreállítását az olvasó és a néző azon *aktivitásával*, amikor társadalmi „impulzusok” hatására bírálja mindazt, ami (szimpátia alapján történő azonosulás, osztályokat összebékítő emóció) az emberi kapcsolatok természetes és örökös jellegének passzivitását és gondolatát hirdeti. Az igazat megvallva, azok a (franciául eddig kiadatlan) anyagok, amelyek megalapozzák ezt az összevetést, az antifasiszta emigráció — azaz az 1936–38-as évek — marxisták közötti vitáira vezethetők vissza, de a jelenlegi viták annak jobban áttekinthető, mintegy paradigmatis értéket adnak. *Schriften zur Literatur und Kunst* c. munkája második kötetében található a következő meghatározás: „Az a realista, aki felfedi a társadalmi kapcsolatok bonyolult oksági viszonyait, aki az uralkodó eszmét, mint az uralkodó osztály eszméit mutatja be... aki mindenhol az alkotás mozzanatát emeli ki; aki az absztrakció megkönnyítése érdekében konkrét marad.” Íme Marx két örököse, akik nézeteiből két ellentétes következtetéshez jutnak. Az egyik (Lukács) számára a marxizmus lényegében az ideológiáktól való viszonylagos önállóság elmélete, és a művészet célja, hogy a kitérülő valósággal szembeállítsa a harmonikus *totalitást* (hegeli) *eszméjét*. A másik (Brecht) számára a marxizmus lényegében az ellentétes ideológiáknak és funkcióknak feloldása, és az irodalom a dialektikus materializmusnak műalkotásba való közvetlen átültetése; az igazság nem okoz problémát: végül is minden csak *technikai* kérdés, hogy eljuttassuk a művészetet azokhoz, *akikhez szól*.

A brechti kritériumokkal összevetve Lukács kontemplatív alkat, az idillt keresi; „remekművekre”, a világirodalom csúcsainak Aiszkülosztól Thomas Mannig tartó vonulatára felépített esztétikája arisztokratikus. Az irodalom *személyes és passzív kedvtelés* marad. Az irodalomról pedig mindig az irodalom ítélkezik. Mire jó a marxizmus nevében — mondja Brecht — a „maradandó” hősök Grévin Múzeumát létrehozni, ahol Antigoné Nana és Guido Cavalcanti Nyehljudov mellé kerül? Kafkát nem Balzac-kal, hanem a mi társadalmunkkal kell összehasonlítani. Lehet, hogy Proust és Joyce hibáztatható, de annak oka nem az *írásmódjukban* van. „Formai kérdésekről a valóságot és nem az esztétikát kell kérdezni.” Vagy máshol: „A marxizmus nevében nem szabad könnyedén elintézni a formai kérdéseket: ez nem marxista hozzáállás.” Maga a realizmus nem formai kérdés, hacsak nem elégszünk meg azzal, mint Lukács, hogy a realizmus fogalmát *néhány irodalmi* műből, lényegében a XIX. századi francia és orosz polgári regényből vezessük le, és hogy a mai íróknak előírjuk, hogyha nem is tesznek úgy, mint Tolsztoj, de legalább írjanak úgy, mint ő. A realizmus, mint minden irodalmi kérdés, *nemcsak* irodalmi kérdés: nem realista az az irodalomban, akinek *magatartása* az élet *minden* területén nem realista; éppúgy, mint ahogy a „formalizmus” is hamis probléma akkor, ha nem érintkezik a mindennapi élet összes területén, az erkölcsben, a politikában „formalista” magatartással.

Brecht természetesen nem kerülhette el, hogy „distanciát tartó” technikáját esetenként ne használják fel elszigetelt irodalmi mozgalmak, szándéka ettől függetlenül világos: „esztétikámat a társadalmi harcból vezetem le...”

Vagy máshol: „Ha formalizmus az, hogy az azonos tartalom számára mindig új formákat keresünk, akkor az is formalizmus, hogy az új tartalom számára meg akarjuk őrizni a régi formákat. Csak olyan műfaji vagy stilisztikai törekvést fogadok el, amelyik számot vet a harc követelményeivel.”

Ebből a marxisták közötti alapvető divergenciából egy újabb válik ki: az irodalmi fejlődésben fennálló folytonosságé, illetve az ottani szakaszokra bomlása, a periódusok befejeződéséé és újabbak indulásáé; amely álláspontokat egyrészt Brecht, másrészt barátja és magyarázója, Walter Benjamin képviseli. Nem véletlen, hogy mindketten ugyanabban az időpontban lettek figyelmesek — egy közbenső területnek, a „technikai reprodukálhatóságnak” a felfedezése után — a mű és az író hovatartozásának kapcsolatára, ami lerombolja (és Benjamin számára ez haladás) az „alkotó képét, illetve egyedülálló és pótolhatatlan „megérzését”. Brecht Lukács „rendületlen” humanizmusával vitázott: nincs igaza abban, hogy az individuum, a személyiség nagyobb helyet foglal el a modern regényben, mint amekkorát társadalmi valóságunkban; sem abban, hogy olyan írókat, mint Kafka és Dos Passos azzal vádol, hogy a tárgyak javára „dehumanizálják” a világot, ami önmagától úgyis olyan. Népszerűsítő céllal mutatja be műhelytitkait, mint Majakovszkij („Hogyan készül a vers”); elvi alapon plagizál; önmagát többek között termelő munkásnak tekinti, magáról csak mint „darabíróról” (*der Stückeschreiber*) beszél; talán ő volt az első, aki materialista elemzés segítségével megtisztította az irodalom világát az irodalmi ideológiáktól (az isteni jogtól inspirált tudatlan ember, a humanista vigasztaló, az illúzió mágikusa felfogásoktól). De Brecht soha sem akarta darabjaival létrehozni azt, amit Lenin a „proletár kultúrával rendelkező osztály ideológiai felépítményének” nevezett, mint azok a proletkultosok, akiket minden forradalmi fordulat a felszínre hoz.

Benjamin kétségtelenül gazdagította barátja gondolatiségét, amikor bizalmatlanul közeledve a „historicizáló” szemléletéhez (a szociáldemokraták optimizmusára célzott) azt javasolta a történelmi materializmusnak, hogy „tegye félre a történelem epikus alkotórészét”, mivel „a jelen tudata a történelmi folytonosság robbanását ösztönzi”. De az irodalmi modernségnek ez a marxista megfogalmazása nem távolítja-e el jelentősen az irodalomelméletet a „klasszikus örökségre” alapozott szocialista kultúrpolitikától? Majakovszkij, amikor azt állítja, hogy „nincsenek minden időkre érvényes klasszikusok”, nem mond-e ellent a mindenféle szociológizmust megcáfoló Marxnak, aki a görög művészetéről írva a görögökben jelölte meg az első klasszikusokat? Különbösen nem véletlen, hogy Brecht is és Benjamin is Tinyanov nyomán kijelenti, hogy „az amit irodalomnak lehet tartani, az koronként változó”, Gramsci nyomán lehetővé teszik a „nemes” és „popularesca” (vagy ponyva) irodalom közötti áthatásokat, és hogy tekintetüket a „nem-irodalom”, a kisebb jelentőségű műfajok felé fordították; az előbbi a bűnügyi regény vagy a kabaré (mint Majakovszkij a cirkusz) felé; az utóbbi az erkölcsi, az „erotikus”, az Edouard Fuchs által karikaturisztikusnak nevezett gyűjtemények, a név nélküli „robotmunkák” felé — ezek mind olyan jelenségek, amelyek ellentmondanak a marxizmus klasszikusainál és számos irodalmi követőjükénél még fellelhető harmonikus látszat kultiválásának.

Bizonyára fel lehetne idézni a történelmi feltételeket: az 1917-et és a második ipari forradalmat követő időszakot, amikor a hangsúlyt áttették a szépség értékeiről — többek között az orosz futuristák vallomása szerint — a

technikai tudásra; amiből következik: a művészetnek mint „módszernek” az elmélete, az Opojaz *produkciónizmusa*, olyan embereknek, mint Arvatov 1925 körüli ügyetlen kísérletei, hogy kapcsolatba hozzák a — nem metaforikusán értelmezett — irodalmi „termelést” és a gazdasági termelést; valamint az az igény, hogy a társadalmi életben található modellek felhasználásával vonjanak le „gyakorlati” igazságokat (mint Brechtnél) stb. Nem is beszélve a fasizmus becsapódásáról, ami az emigránsok szemében az emóciókat, a teatralitást, a személyi kultuszt, és az „ideológiai” visszaélést értéktelenítette.

De mindig szembe kerülünk ezzel az elméleti korláttal. Lukács rendszere ragyogó elemzései ellenére (főleg a német irodalomról) kifejezetten elavult. Levonhatjuk a mérleget: lehet-e önkényesen válogatni a vulgáris szociológia, az arisztotelészi—hegeli metafizika, a nyelvészeti új empirizmus, a tudomány és az ideológia szakadás elmélete között? A *kritikai realizmus* dogmája — ami szerint az, amit a burzsoázia hozott létre, művészileg túlhaladhatatlan —; és a kultúrforradalom ideológiája között — ami szerint a burzsoáziának nincs több mondanivalója? *Kimerülhet-e* a materialista irodalomelmélet az *irodalmi ideológiák* bemutatásában? Ha az irodalmi idő különbözik a történelmi időtől és csak néha találkozik vele össze, akkor hová tehetjük jogosan a cezúrákat, az újrakezdéseket feltételező „0 fokokat”: a Hegel szerinti „nagy történelmi összecsapások” közé, vagy az erőltetett kultúrpolitikai döntések közé? Mind-megannyi kérdés, amelyekkel kénytelenek vagyunk befejezni ezt az expozét, amelynek tárgya az volt, hogy emlékeztessen arra, hogy honnan jövünk, s nem annak meghatározása, hogy hová tartunk.

(Fordította: Szőcs Ferenc)

A regény-tér felfedezése

Stendhal mondotta: „minden regénynek az első vagy legalábbis a második oldaltól kezdve valami újat kell közölnie”. Aragon, aki pontosabb, igényesebb regényeinek első mondatairól ad ki könyvet: *Soha nem tanultam írni, avagy a kezdőmondatok* címmel.

Mi rejtőzhet egy első mondat mögött? Aragon nem tévovázik, hogy „elárulja” az effajta „titkokat”, mert az írás aktusát sohasem burkolta a titokzatosság kódébe. Nem „szervezte-e meg” mindig mesterségének „megértését”, különösen az utóbbi években, amikor egyre megszorodtak az írói munkát érintő elméleti szövegek? Azonkívül, a *Nagyhét* megírása óta regényei szétfeszítették az elbeszélés kereteit, s megmutatták születésének körülményeit; a regény szemmel látható kidolgozása maga is regény.

A *kezdőmondatokról* írt könyve e reflexió jelentős állomása. És egyszerre, mint az elv megerősítését, nem pedig mint köpönyegforgatást kell fogadni az 54. oldal jegyzetét, mely ezt az „elméleti” könyvet ugyanakkor úgy határozza meg, mint *regényt*.

E regény többszörös rétegződést mutat: Aragon életrajzírói, a szürrealizmus kutatói értékes adatokat találnak majd benne, amelyekkel le lehet rombolni néhány legendát, a mai művészet figyelmes tanúi pedig a Joyce-t, Lautréamont-t, Rousselt, Bracque-ot, Buñuel-t vagy Beckettet jellemző oldalakra figyelhetnek fel.

Megjegyzéseim egy másik, nem is a legjelentéktelenebb érdeklődési körre vonatkoznak: *a regényíró Aragon eljárására*. Egyébként csupán azt fogom megkísérelni, hogy Aragon gondolkodásának egyik keresztmetszetét készítssem el, egyetlen, alapvető elve mentén; a maga regényeiről beszélve, anélkül hogy azokat tenné meg modellnek, a regényről beszél, arról a gépezetről, mely akkor kezd működni, amikor megkíséreljük a regényt létrehozni. Az olvasó számára ritka alkalom, hogy megfigyelje azokat a kapcsolatokat, amelyek elméletet és gyakorlatot tudtak összekötni.

A regénybeli „cogito” megfordulása

Stendhal tehát megsejtette, bár „még bizonytalanul”, azt a szerepet amit a regények *kezdő mondatai* játszanak. Aragon pontosabban fogalmaz: *kulcsszerepről* beszél. Ezek nyitják meg az utat „a regény birodalma” felé; sőt, olyan „lépést” jelentenek, amelyek révén „behatolhatunk” — ahogy manapság mondanák — a nyelvi „térbe”.

De ki nyújtja e kulcsokat? Joyce *Ulysses*-ével kapcsolatban Aragon elcsodálkozik „az ember e különös mechanizmusán, aki, amikor ír, egy mondatból, egy képből, egy régi műből indul ki, mely őt az akadémikus cselekvés, a tudományos mű ellenkezőjéhez vezeti”. Vajon e kulcsok az álmodozás „egéből” hullanak alá, az álom „poklából” merülnek fel? A választ, mely eszünkbe ötlük, a szürrealizmus adja meg: az automatikus írás! E fogalom geneziséről Aragon igen érdekes adatokat szolgáltat. Mindenesetre, egy beszélgetés során, melynek dátumát 1922-re vagy 1923-ra tehetjük, Breton „megkísérli . . . a szellem szürrealista orientációjaként, *első eseményeként az ébredés mondatából kiindulni . . .*”. Aragon felkiált: számára éppen ez a *regény kiindulópontja*: „pontosan ugyanaz a szükségszerűség, úgyszintén ugyanaz az önkény áll fenn az ébredés mondata és a szürrealista szöveg között, mint a regény és azon – általában abszurd – mondat között, amelyből a regény szelleme fakad”. Ha Breton hetű szerint nem hallja meg, mert a *regény* szó egyszerű kiejtése számára nem hallható, az az irodalomtörténet zavarának fog számítani. Szükségszerű zavar, mondhatjuk, mely másokkal együtt a későbbi törést fogja előidézni. De, figyelve Aragon szívből jövő kiáltását, meg fogunk jegyezni bizonyos részleteket, amelyeknek megvan a maguk jelentősége: két egymás mellé helyezett ellentétes szó: *szükségszerűség* és *önkényesség* összeüt-közése ellentmondásuk egységében és az az állítás, hogy ez az első mondat abszurd, tehát *értelmetlen*.

E mondat (talán sugalmazottan?) úgy *bukkan fel*, mint kikerülhetetlen tény, mely „új életre kelti Herkules régi képét a keresztúton”; a kezdőmondatnak megvan ez a „keresztút jellege” a *hallgatás* és az *elmondás*, az *élet* és a *halál*, az *alkotás* és a *termékelenség* között. A „*kezdsre*” való felszólításként hirtelen megjelenik a kezdőmondat, de „egyáltalán nem az akarat, a herkulési elszántság szintjén”. Választás ez, de nem önkényes. Nem annyira a szerző választja ki a mondatot, mint inkább a mondat őt. A regény megírása előtt a regényíró senki, vagy pontosabban minden. Kivéve azt, hogy regényíró. Csupán a „szavaknak ez a konstellációja, amit rendszerint mondatnak neveznek”, hozza őt létre azzal, hogy munkába állítja. Ez az, ami megdönti a kartéziánus bizonyosságot, mely oly megnyugtató, mivel egyetlen mindenki számára hozzáférhető megállapításból (*gondolkodom*) vezetted le. *Az ember halála avagy a cogito kimerülése?* – tette fel a kérdést az egyik filozófus egy másik filozófussal kapcsolatban. Ami Aragon számára „meghalt”, az ha nem is az ember, de legalábbis a regényíró egy bizonyos, hagyományos képe. A regényíró-félisten *cogitója* kimerülőfélben van: „Szemben azzal, amit hinni szokás, *vagyok – tehát gondolkodom*, a lét irányítja az alkotást.” A kezdőmondat az önkény produktuma, *kölcsönvett* szavakból épül fel. De kitől van ez a kölcsön és miért? Hogy megmutassa e *lépcső-imának*, *ébredési mondatnak*, *kezdeti varázslásnak*, *küszöb-mondatnak*, *kiindulási egyenletnek*, a szokatlan és nevetséges szavak ezen egyszerre esetleges és szükségszerű keverékének a természetét, a regényíró egy modern képhez folyamodik, a *desztilláló*éhoz, aki *váratlan útra* irányítja a regényt és azt *kitérő mozdulattal* határozza meg. Ebben semmiféle „költői” fantáziát nem fogunk látni, a szó tréfás értelmében: egy ilyen, a következő oldalakon újramezdődő kép lebont minden olyan metafizikus állványzatot, amire a szórakoztató olvasmány felépülhetne. A kezdőmondat nem valamiféle teológiai túlvilágból jön, nem isteni kegyelem. A „sors szerepét játssza”, de egy nem vallási értelemben vett sorsét; a *külső világ* röpíti e regényírót többszörös sürgetéssel és *különös kitérőkkel* egy előre

nem látott, írott jövő felé. A mozgó és folyton változó valósága annak, amit (talán a nyelv helytelen használata révén, amelyet azonban a gyakorlat szentesített) *történelmi összefüggésnek* nevezünk, vagyis egyebek közt az életrajz (tudatos és öntudatlan elemeivel), a politika, a társadalom, a történelem, a nyelv, a kultúra a szó minden értelmében, az a civilizáció, amelyben a regényíró él, a történelem által ránkmaradt műalkotások és a jelen, a könyvek, írások, szövegek tömege, amelyek kiválasztva, visszadobva, beolvasztva az egész író szüntelenül körülveszik — olyannyira, hogy az útkereszteződés antik képét és a desztilláló modern képét fokozni kell: maga a regényíró az útkereszteződés, a találkozáspont, a desztilláló.

Tehát nem a divat kedvéért (ha van divat, azt is látnunk kell, hogy akkor annak oka van) definiálja Aragon a regényt mint *nyelvi teret*: a regénybeli aktivitás „amelynek valódi természetét eddig senki sem törekedett megvilágítani” *logikusan* takarja egy legalábbis tudományelőtti vagy áltudományos építő-, kidolgozó munka aspektusát, az alkimia (lombik-játék) felidézését, mérsékelvén a tulajdonképpeni tudományra való hivatkozást („fizikai kísérlet”), amelyre vissza fogunk térni. De a regény tudománya nem ott tart-e hogy kilépjen ön maga középkorából?

Két másik metafora egészíti ki az illusztrációt, amelyek eléggé beszédek ahhoz, hogy minden kommentár nélkül reprodukáljuk őket: „... szívesen hasonlítanám a regényíró zsonglőrhöz, akinek az egyik kezéből a másik kezébe küldött labdája görbe vonalat ír le... de a másik kézbe a befutott tér által módosítva érkezik meg, és saját játékát játssza, a zsonglőrtől függetlenül, aki nem tehet mást, csak rácsukja kezét”. — „Mert a regény úgy lép ki a kezdetéből, mint valami forrásból, de a víz, mielőtt a tengerbe érne, magával visz azokból a földekből, amelyekkel találkozott, a befejező mondatig, mely mintegy az egésznek a felhalmozása”.

Az epikus „modell” felbomlása

Le kell vonni a következtetéseket a megfordításból, mely a *vagyok, tehát gondolkodom*hoz vezet. És elmélyíteni a regényírónak ezt a létét. Aragon számára ez az *írás aktusával* azonosul: „Úgy gondolom, hogy az ember abból kiindulva gondolkodik, amit leír, nem pedig megfordítva”. Igaz, hozzáteszi „Legalábbis a magamfajta emberek”. De az ilyenfajta emberek közt korunknak igen jelentős regényírói találhatók. Aragon itt jobban megérteti velünk, milyen változás megy végbe manapság a regény írásmódjában.

A történelmi változás az, mely — bizonyos mértékben — elavultsággal fenyegeti a korábbi ábrázolásokat: „A regényíró, úgy ahogy elképzeljük, egyfajta mérnök, aki nagyon jól tudja, hová akar kilyukadni, megoldja a problémákat, amelyeknek ismeri célját, elkészít egy gépet vagy egy hidat, mondván magában, alkotok most egy gépet így, vagy egy hidat emígy. Íme, hatvanöt éve mulatok azokon, akik egyáltalán nem kételkednek abban, hogy én nem ezt teszem...”. Nos, az új típusú regényíró nem az a technikus, aki kész terveken és előre gyártott elemekkel dolgozik. Nem ismer eszmét (az Eszmét), mely léteével megelőzné a regényt, mivel az író munkája nem második nyelven való kifejezése egy első értelemnek, mely abszolút idealitás, a nyelvezet hiánya, s amely valamilyen új csoda révén szavakká akarna testesülni. A regényírónak a regényt megelőző *noman's land*-je egy teljesen kijelölt

út, amikor ír, olyan mint egy olvasó, aki egy vidékkel vagy emberekkel ismerkedik, akiknek a jellemét, élettrajzát, sorsát fedezi fel.

Aragon több ízben megjegyzi, hogy nem terv alapján ír, mintha a regény eszméje megelőzhetné és létrehozhatná a regényt, mintha az elbeszélés csak képekben megjelenített gondolat volna. Ezzel az idealista interpretációval szembehelyezhetjük a szimmetrikus folyamatot: a regényíró szavakká fordítja le a valóságot, „hűen” reprodukálja, egyszóval, *utánozza* azt. De azzal nem intézzük el az idealista illúziót, ha mechanisztikus illúzióhoz folyamodunk: lényegében a gyökerük közös. Egyébként egy bizonyos észrevétlenségnek, korfelettiégnek felelnek meg, amelynek megvolt a nagysága és még arra is gondolhatunk, hogy e *szükségyszerű* illúziók (a történelmi szükségyszerűség produktumai) még ma is táplálhatnak olyan *műveket*, amelyeknek a hatása érvényben van és sokáig érvényben fog maradni.

De Aragon tevékenysége azt más területre helyezi, annak ellenére, amit hittek és még ma is hisznek. Nem ő írja-e csakugyan *Az omnibusz utasai* és azon fordulat kapcsán, amit a hősök sorsa vesz: „De minderről semmit sem tudtam az első oldalakon. Mindez az írás révén, az írás folyamán dől el.”.

Mindebből az következik, hogy mélyére kell hatolni ennek az íráskoncepciónak, és külön újra át kell gondolni az *írás* és az *olvasás* közötti szokásos és mechanikus szembeállítást: „... a legnyilvánvalóbban *tanulmányozott* könyveimben, amelyekben úgy tűnik, a dokumentáció fontosabb az invenciónál, az én, vagyis a szerző abban a helyzetben van, amit itt régen leírtam, nem írja, hanem olvassa ezt a regényt, mely íródik és minden más regényt, amit írt, és az életét, és — mondhatnám — talán még azt is, amiket ezután fog megírni”. Mondták már, hogy el kell osztatni bizonyos kétértelműséget és meg kell érteni, hogy még ha diktálásról van is szó, nem egy már megalkotott szöveg írásáról, olvasásáról van szó, és még csak nem is az „inspiráció hangjaira kell figyelni”, a költőknek erre az elvilágiasodott istenére. Semmi sem állna távolabb Aragon gondolkodásától. Erre a megdönthetetlen alapgondolatra, amit az ébredés mondata reprezentál, melynek felbukkanása misztikus maradhat még annak a számára is, aki a legközvetlenebb tanú, de amely végső soron mégiscsak megismerhető vagy legalábbis helyhez köthető adottságok eredménye, a kialakuló munka. A regényíró munkája, hiúság volna ezt tagadni, egyszersmind magának a *regénynek a munkája* is. A regény *önmagát írja*, mondja Aragon, összeszedve, magába alvasztva más írott vagy megírandó szövegeket, és felszívja a szövegen kívüli elemeket, a történelmet, a kultúrát, az „életet”.

Az írás tehát amolyan teremtmény olvasás. Azok a megfigyelések, amelyeket Aragon saját gyakorlatából merít, itt azonos irányt követnek azokkal a legújabb kutatásokkal, amelyeknek a Nouvelle Critique most is és a jövőben is visszhangot kíván biztosítani. Az ily módon olvasott (megírt) regény nem jelenhet meg tehát úgy, mint egy lezárt tárgy, hanem sokkal inkább, mint egy meg nem határozható módon aktív kutatás színhelye. A jótét lelkek indulatba jönnek még, amikor látják, hogy a mai regényírók (még ha kisebbségről van is szó) lemondanak a „befejezett” műről, a „kész” elbeszélésről, hogy olyan műhelyt hozzanak létre, ahol munka folyik. Tény az, hogy számos modern regény színpadhoz hasonlít, ahol a kulisszatologatók éppúgy (vagy még jobban) láthatók, mint a színészek. Ahelyett, hogy nyíltan beszélnének a dekadenciáról, okosabb dolog kérdezni önmagukat azon okok felől, amelyek az epikus modell viszonylagos elavulásához vezetnek, mondjuk a regényben,

ahhoz a színvonalhoz képest, amelyet a *Háború és béke* és a *Csendes Don* illusztrálnak. Ismételjük meg, hogy e modell nem merítette ki valamennyi lehetőségét (melyek roppant nagyok voltak), mert a regény történéseinek ideje számára többé nem egynemű. Azt mondhatnánk, visszatérve egyfajta igen termékeny megkülönböztetéshez, hogy nem az epikus regény *felbomlásának* vagyunk a szemtanúi még akkor sem, ha félig-meddig megjósolhatjuk annak *végét*.

Mindamellett a modern regény erősödő tendenciája nagyon is az, hogy továbbra is oly módon akarja regénynek önmagát, hogy teljesen széttöri az epikus modellt és az írást kivitelezés közben mutatja meg. Megelégszünk azzal, hogy idézünk innen-onnan néhány többé vagy kevésbé új francia regényt, a *Sohanapján*-t (Triolet), a *Blanka avagy a feledés*-t (Aragon) stb., és hogy a jelenség földrajzi elterjedési területét is futólag bemutassuk, az amerikai Styron *A lángok martaléka* c. könyvét, a svájci Max Frisch *Tükrök sivatagát*, a nyugatnémet Martin Walser *Az egyszarvúját*, a keletnémet Hermann Kant *Amfiteátrum* c. művét említjük meg. A felsorolás nem teljes.

A lineáris felépítést mutató elbeszélés hitele tehát megingott, amit Aragon már a *gyakorlatban* támadott, amikor megírta *A végtelen védelme* c. írását, amely soha nem jelent meg. „A különböző elbeszélések láncolata, amelyek mindegyikét a kezdete irányítja, vagyis az a mondat, amely annak a személynek megfelelő világ felé fordul, akitől, aki által egy másik regény jött létre... Nem ismertem semmit e szereplők történetéből, mindegyiküket e szó-konstellációk egyike determinált, amiről beszéltem, szokatlansága, valószínűtlensége, vagyis kibontakozásának valószínűtlen jellege révén.” Nem leszünk meglepve, hogy Aragon kifejezetten a Lautréamont képviselte vonalba helyezi önmagát, az első sorába helyezve őt azoknak, akik szakítottak a *monódiászerű*, ez esetben *leíró ének*nek nevezett *elbeszéléssel*. „És hogy végre bevalljam eljárásom természetét, szabad legyen azt végül is összehasonlítanom azzal az eljárással, ahogy Isidore Ducasse a *Maldoror éneke*inek megírása után a leíró énekkel mind formájában, mind pedig tartalmában szakított”.

Aragon regénye Aragon szerint nem egyszerű elbeszélés, hanem az ellentmondások csomópontja. Mint egy Buñuel-film: „Hogy megtaláljam önmagamnál, amit Buñuelnél találtam meg, a kegyetlenség, a romlottság ellentmondását, éppen ott, ahol egy olyan jövő perspektívája rajzolódik ki, mely mindent összevéve ezeket cáfolja vagy *cáfolná*; fejezze ki magát az ember film vagy könyv segítségével, egyazon szó jelölheti két, mégoly különböző ember gondolkodásának módszerét, mint amilyenek mi vagyunk, Buñuel és én; és e módszert én ez esetben így hívom: *regény*.” Egy másik, a Brechttel való analógia is ide kívánczik. Brecht természetesen „epikus színházról” beszél, de olyan értelemben, ami szakítást jelent a tolsztoji regény epikus modelljével: lényegében, miután megvalósította a regénybeli cogito megfogódását — amit itt Aragon elfogadtat —, ez a nem-arisztotelészi regény-fogalom.

Az utolsó megközelítés: ott, ahol mások a művészetről és a regényről mint *dionüszoszi elemről* vagy mint *karneválról* beszélnek, Aragon *orgiáról* beszél; „a szavak regényszerű elrendezésében, mely azon célból történik, hogy az emberi ismereteket növelje, szabad legyen azt mondanom, hogy az ember — ez éppolyan koncepció, mint bármely másik — mintegy orgiáként tekinthet a regényre”. Ezt az *orgia* kifejezést, mely négy oldalon háromszor is visszatér, nem foghatjuk fel úgy, mintha egyszerű szellemes mondas lenne . . .

Azt szeretnénk látni, hogyan készül a regény? Aragon három példát hoz fel.

Az első váratlan, a festő Georges Braque egy négymondatos szövege. Íme ez a regény: „Amikor belekezek, úgy tűnik, festményem a másik oldalon van, s csupán befedi a fehér por, a vászon. Beérem azzal, hogy leporolom. Van egy kis kefém, mely arra való, hogy elkülönítsem a kéket, egy másik, hogy elkülönítsem a zöldet vagy a sárgát: az ecsetjeim. Amikor minden tiszta, kész a festmény.” Aragon kommentárja elejét veszi a téves interpretációknak. Úgy tűnhetne, hogy a festmény (a regény) megelőzi a festés (írás) aktusát, mint egy rejtett valóság, amelyről elég fellebbenteni a fátylat (leporolni, megtisztítani). De Aragonnál és Braque-nál ott van az „úgy tűnik” és a „mintha”; a kommentár világosan megmutatja a vászon (szöveg) olvasásának, ennek az „írásban történő gondolkodásnak” a mechanizmusát, mely azt eredményezi, hogy a festő (a regényíró) nem tudja, mit fog mondani: „ez annyi: elmondani azt, amit az vele elmondott”.

A második Raymond Roussel példája. Aragon elfogadja a *Hogyan írtam néhány könyvem* c. műben leírt utalásokat, amely mű „talán a legbecsesebb vallomás, amit író valaha is hátra hagyott, mert igen tömören, egyszerre tárja fel a szerző formális munkájának titkait és ugyanakkor a történet kitalálásának mechanizmusát (amire semmiféle más példát nem ismerek)”. Magára Roussel szövegére fogjuk bízni a döntést („napjaink alkotói mechanizmusának megismeréséhez többet ad Roussel, mint Baudelaire vagy bárki más”), de Aragon hosszan idézi azt; azonkívül úgy definiálja az állítólagos rousseli játékot, mint „képzelőgépet” és gondosan leírja a metagrammatikus mechanizmust, mely annak fő részét képezi. *Metagramma* — mondja a Robert-féle lexikon „olyan játék, mely abból áll, hogy rövid meghatározások alapján találjunk egy sor szót, amelyeknek csupán az első betűjük változik: tenni, venni, menni”. A lényeg az, hogy a gépezet beindítása arra „kényszeríti a szerzőt, hogy történetet találjon ki”, és hogy működése utáná menjen annak a momentumnak, amelyik megfelel az „elbeszélés” lefolyásának. Ha ez megvan, arra van tehát szükség, hogy az egész irodalmi nyelv a tehetetlenségi erőnél többet rejtjen magában: ahogy mondták, olyasvalamit, ami a „produktivitáshoz” hasonlít.

Ezt fogjuk igazolni a harmadik példa segítségével. A *bázeli harangok* olyan regény, mely egy jelentéktelen mondatból kezdődik: „Senki sem nevetett, mikor Guy papának nevezte Romanet urat”. E mondatot — mondja a „szerzője” — a véletlen szülte, mert a regény anélkül indult el, hogy bármiféle előzetes tudata lett volna lehetőségeiről”. Amikor íródott, nem *A bázeli harangok* volt. Sőt, önmagában semmi értelme sem volt: bizonyos komikus hatást kelthetett, de azzal a *határozott feltétellel, hogy úgy tekintjük, mint egy regénykezdetet. Ettől fogva*, egy regénykezdet rangjára emelve, következképp egy komplex rendszerbe belépve elindít egy, a szereplőket és a helyeket érintő kérdéssort és első feleletvázlatként egy második mondatot, mely felkelti az érdeklődést, hogy elemezze a gondolatmenetet: ez Roussel „valóság- emlékeinek” és reminiscenciáinak egymásba fonódó díszje, az előbbiek egykettőre, szándékosan összekeveredve az utóbbiakkal, mert a kéz, amelyik ír, megkísérli azonnal elhárítani azt, ami túlságosan kézzelfoghatóan van kölcsönözve az emlékezetből, és igyekszik fennmaradni a regényben. A regénynek, a sza-

bálytalanság e tudományának, ahogy az le van írva a *Blanka avagy a feledésben*, megvannak a maga törvényei, melyek nem azonosak az újságbeszámolóéval.

Kétségtelenül jobban megértjük, hogy ebben a perspektívában a regényt miért nem lehet úgy felfogni, mint egy elvont igazság kifejezését, sem pedig úgy, mint a valóság *egyszerű visszfényét*. A terv ez esetben nem létezik elszakítva a megvalósulástól és a valóság nem közvetlenül, egy kép egyenesvonalú vetülete révén lép be a műbe; mintha végül is a regényíró munkája csupán egy adott, teljesen befejezett és örökre megállapodott világ (passzív) másolójának a munkája volna.

„De mi is egy regényíró? Ezzel kapcsolatban néhány nyelvi probléma merül fel. Könnyen megérthetjük, hogy egy regényíró, aki figyelemmel van munkájának indítékaira és hangnemére (Aragon egyébként magát *akkord-munkásnak* nevezi, ezzel jelezve azt, hogy az anyag ellenálló), igényesnek mutatkozik a szabatos kifejezésekkel szemben, amelyekkel meghatározza tevékenységének értelmét. A szavak sohasem teljesen ártatlanok.”

De nem is mindig teljesen vétkesek. Így a *Kezdomondatokban* Aragon az alkotással kapcsolatban beszél és magától értetődik, hogy nála a szó minden metafizikai áporodottságtól mentes. Előnyben részesíthetünk egyéb kifejezéseket, de nem biztos, hogy azok maguk is nem hoznak-e néhány kétértelmű árnyalatot. Mindenesetre, a vita nyílt, de ami kétségkívül a lényeges, az az, hogy semmi sem takarja el a *költői aktivitásban* (tágabb értelemben) azt a *munkamozzanatot, amelyet a nyelvben, a nyelven és a nyelv révén végzünk el*. Ilyen értelemben Aragon gyakran él olyan kifejezéssel, mely talán megérdemelné, hogy szélesebb körökben is ismert legyen; ez az *invenció*. Ilyenformán a regényíró nem azt fedezi fel, ami már ott létezik, mint a tudományos felfedező, hanem a rendelkezésére álló elemeken babrál, de nem ragaszkodik az aprómunkához, kísérletezik, feltevéseket dolgoz ki, halad anélkül, hogy tökéletesen tudná, hogy hová, és szerencsés ötletei világítják, mutatják meg neki hirtelen az utat. Mint Bachelard mondja: „egy bányakutatói racionalizmus útjain nyomul előre”.

A modern regényíró aktivitása szintén „racionális szerkesztés”, mely lassanként és mintegy vaktában „küszöböli ki építőanyagaiból az irracionálisitást”. Lényegében a regény munkája nem csak mint eszközt használja a nyelvet, hanem ugyanúgy és főleg mint építőanyaggal találkozik vele. A *Kezdomondatok* valamennyi fejtegetése azt mutatja, hogy az anyag nem tehetetlen, és hogy a nyelv munkálja meg a regényírókat. A gépész és a regény-gépezet dialektikájával van itt dolgunk. Vagy ha úgy tetszik, a mesterember és az anyag közti egyfajta cserével. Az előbbi nem azt teszi az utóbbival, amit akar. Íme egy indokkal több, hogy félretegyük a mindenható Teremtő (őszintén szólva egyre jobban lepattogzó) képét.

A regényíró (feltaláló) újat ad a világhoz, de ez az új nem úgy jelenik meg, mint egy (miféle sötét összeomlástól lehulló?) meteor, a *szakemberek és (sokan mások) felismerik* azt. A regényíró invenciói nem a „valóság” és nem is annak melléktermékei, hanem mint minden invenció, *valóság-effektust* hoznak létre; legalábbis Aragonnál, és ez az alapja annak, hogy mindig a realizmusra hivatkozik. Egy jelentős szövegben, a *Kommunisták* új kiadásához írt utószavában elhatárolja magát az „antirealistáktól” éppúgy, mint a „vulgáris realistáktól”. Ha el akarjuk kerülni a félreértéseket, nyilvánvalóan azokat a koncepciókat kell tanulmányoznunk, amiket e szavak elárulnak (vagy elrejtene).

Az ott definiált realizmus „nem elégedhet meg a tények pusztá megállapításával, utólagos leírásával”, nem egyfajta „nomenklatúra-realizmus” az. Ebben az értelmezésben a (realista) regény „különös emberi találmány, olyan gép, a szó modern értelmében, amely képes a nyelv szintjén átformálni az emberi tudatot”. Nem véletlen, hogy egymás mellett található e lapokon Roussel neve („az új irodalom egyik lényeges ajánlólevele”) és a Jérôme Cardané, aki négy évszázada „olyan útra terelte a matematikát, mely akkor a megtestesült irrealitásnak hatott, a negatív számok gyökereinek tanulmányozása felé, melyeket mi képzetes számoknak hívunk, éppen mert elképzelhetetlenek”.

Hallom, ahogy itt megszólal a *Logikus Ember* szigorú hangja: „Ha az írók irtóznak is attól, hogy matematikusok legyenek, programjaikban ragaszkodniok kell a matematikusok alkotásainak tiszteletreméltó alapelveihez: az ideológia be legyen bizonyítva, s így, ha önálló is, szilárdan hidalja át a dolgokat”. Ennél az önbizalomnál (mely könnyen változhatna át szcientista göggé) anélkül, hogy eldöntenénk, többre becsülhetjük Aragon megfontoltságát, még mindig ugyanabban a szövegben: „... azért azt talán joggal hiszem, hogy a költészetnek van viszont néhány olyan példája, melyek rokonok a természettudományok merész felfedezőivel. Hogy csak Nerval, Rimbaud, Lautréamont, Mallarmé nevét említsem közülük. Ők jelentik a mi számunkra a Cardanokat, a Bombelliket, a Gaussokat, az Évariste Galois-kat. De ne felejtjük ki a kutatóknak ebből a távolról sem teljes felsorolásából azt a férfit, aki tudomásom szerint egyedül tudta egyesíteni életművében a matematikus és a költő leleményességét: Charles D. Dodson, vagy ismertebb nevén Lewis Carroll, és igen kíváncsok volna, ha valaki egyszer megtalálná azokat az összekötő szálakat, amelyek az *Alice Csodaországban* című regénye, valamint a képzetes vagy valós együtthatójú lineáris rendszerekről szóló tanulmánya között fennállnak”.

Újraolvasni Aragont

A szürrealizmusban benne van a realizmus: ezt az 1966-os megfogalmazást jelenleg az az emlékezés kíséri, hogy Breton úgy látszik, hajdan arra ösztönte Aragont, hogy lépjen a szürrealista realizmus útjára, amelyre azonban mégsem lépett. „De később, a köztünk levő szakítás azzal járt, hogy én a szocialista realizmus útját választottam. Soha nem fogom megtagadni.” Nem elegendő megjegyezni egy állásfoglalásnak ezt az ünnepélyes felújítását, meg kell próbálni annak jelentőségét megragadni. Aragon itt újra hitet tesz, sem erősebben, sem gyengébben, de szilárdan az irodalom materialista és tudományos koncepciójához való hűségéről. Találunk majd benne nem egy további tanulságot, amit saját szürrealista múltjáról ír, „parttalan korlátaiban” nézve: „*A párizsi paraszt*... , amelyben... a cselekmény egy ember fejlődésének története, aki a világ mitologikus koncepciójából kiindulva jut el a materializmushoz s amelyet a könyv utolsó oldalain sem fog elérni, hanem csak mint *ígéretet*, azon legmagasabbrendű koncepció bukásának kinyilatkoztatásában, ahol az ember előreléphetett az idealizmus, a hegelianizmus, az abszolút idealizmus útján”.

Aragon realizmusa nem ezen a momentumon belül, hanem azon túl van, amit ő nem tagadott meg vagy törölt el, hanem átlépett rajta, e megelőzés jegyében, amelyről Hegel egy okos fordítója azt javasolta, hogy a *stafétabotot*

átverő kifejezéssel adjuk vissza. Aragon realizmusa átvette a botot a szürrealizmustól. Átvette: a szó minden értelmében.

Ugyancsak „átvette” a francia regény realista hagyományát, a *Fatalista Jakab* Diderot-ját (e regényről a háború előtt azt mondta, hogy „ez az utolérhetetlen mű . . . a vulgárisan realista művekkel szemben és felettük máig is az egyik legmagasabbrendű kísérlet marad, hogy az életet olyanná tegyék, mint amilyen, reménytelen és csodálatos összetettségében”); úgyszintén *Az érzelmek iskolája* Flaubert-jének a hagyományát, melynek kétségkívül a *Blanka avagy a feledés* alkotja az „átvétele” (éppoly reménytelen és csodálatos komplexitás).

E két áramlat harmonikus egyesülése — nem pedig különmemű egymáshelyezésük — adja Aragon regényeinek eredetiségét. A *Kezdőmondatok* egyik érdeme az, hogy bennünket azok újraolvasására ösztönöz, és hogy azt anélkül tegyük meg, hogy megfosszuk őket többszörös dimenzióik egyikétől. Világos, hogy mi, az ő elvtársai gyakoroltuk ezt a megcsónkító olvasást a *Bázei harangokon*, az *Úri negyeden* vagy a *Kommunistákon*. Nem látván benne mást, mint Lukács is *A XIX. századi német realisták* előszavában, csak annak a folyamatos vonalnak az örökösét, melyet Laclos és Constant, Balzac és Stendhal, Flaubert és Zola, Anatole France és Martin du Gard nevei jeleznek. Természetesen e nevek egyike sem kerül a „vulgáris realizmus” címszó alá (és Aragon számára igen: Stendhal, Flaubert . . .), de a *Kezdőmondatok* Lautréamont-t, Rousselt, Mallarmét és Joyce-ot idézve arról győz meg bennünket, hogy a dolgok nem olyan egyszerűek.

Ezzel az oly kevésbé „teoretizáló”, de több mint tiszteletreméltó gyakorlaton alapuló elméleti megjegyzésekben oly gazdag szöveggel Aragon túlzás nélkül emlékeztet bennünket arra, hol is az ő helye az új irodalomban: „Amikor ma e dolgokról beszélek, nekem úgy tűnik, hogy azok számomra mindig tökéletesen világosak voltak, és valóban azt hihetnők, hogy ezek a szellem igen távoli megszerzéséből adódnak számomra. Ki tudja, ez talán csak illúzió részemről. Egyszerűen talán azért, hogy az újabb lépések során utólag megvilágosodik számomra az, ami homályosan volt jelen első meditációimban, múltamban”. Véleményem szerint ebben nem valamiféle elsőszülöttségi jog követelését kell látni, vagy az első földfoglaló követelését. Ami bennünket illet, Aragon szövegeinek arra kellene ösztönözniük bennünket, hogy ezen új eljárásokat teljességgel fölmérjük, és hogy igyekezzünk azokat dialektikájukban és történetiségükben elgondolni; akkor ez a rendteremtő és kritikai asszimilációs munka, távol attól, hogy ezeket lealacsonyítaná, ellenkezőleg, azt jelzi majd nekünk, hogy a váratlan fordulatokon és ellentmondásokon túl olyan roppant kollektív vállalkozással van dolgunk, mely tovább fog fejlődni.

(Fordította: Jávori Jenő)

Az irodalom és az ideológiák kapcsolatáról

Számunkra úgy tűnik, hogy a marxista kutatásnak kezdettől fogva ki kell jutnia a historicizmus és egy bizonyos formalizmus kettős zsákutcájából, melynek alapja a formák technicista tanulmányozásának korlátai és a politika tagadása. Ha a történelem marxista koncepciója egyszerre foglalja magában a „folyamatok” sajátos időbeliségének konstrukcióját és a gazdasági-társadalmi helyzet végső fokon való determinációját, ez annyit jelent — mint azt Engels mondta filozófia-elemzésében —, amit az irodalomra is lehetne alkalmazni, hogy „a gazdaság semmit sem teremt újonnan, de meghatározza a készen talált *gondolati anyag* megváltoztatásának és továbbfejlesztésének módját, bár ezt is többnyire *közvetve* teszi, mivel a politikai, jogi, erkölcsi reflexek azok, amelyek a legnagyobb közvetlen hatással vannak a filozófiára”.

Az a terület, amelyet kissé elhamarkodottan „felépítménynek” nevezünk, tehát maga is rétegekre bontható különböző hatásossággal más szektorok tétje révén, egy adott gyakorlatban. Althusser helyesen emelte ki a gyakorlati ideológiák és a tudományok *tétjét* a filozófiában, de ki kellene azt terjesztetni az irodalom területére is. Ennélfogva a történeti megközelítés és a strukturális megközelítés között kirajzolódik az irodalom számára egy olyan sajátos terület, melynek helyét Tinyanov jelölte meg (az orosz formalizmusban fordulópontot jelentő) írásaiban: „Az irodalomnak a társadalmi élettel való *kapcsolata* a szóbeliség szintjén vagy pedig olyan szinten megjelenő gondolat, amely mint irodalmi *műfaj* funkcionál egy adott korban”. Ma — számotvetve a tudományos kutatások eltolódásával, és visszatérve itt a szovjet szemiotikusok, különösen pedig Lotman és Pjatigorszkij tudományos kutatásaira -- így mondhatnánk: mint *szöveg* funkcionál.

E fogalom a kultúrák *tipológiai-topológiai* vizsgálatának kiindulópontját jelzi, ahol az osztályozás azon jelek felkutatása révén megy végbe, amelyek lehetővé teszik, hogy megkülönböztessük azt, ami szöveggént funkcionál attól, ami nem szöveg (pl. az írott és a szóbeli megkülönböztetése). Ez nemcsak azt teszi lehetővé, hogy kidolgozzuk a rendszerek és „közlő eljárások” elméletét, hanem azt is, hogy hangsúlyozzuk: a szöveg funkciója társadalmi szerepe alapján határozható meg. A *funkció* ebben az esetben „a rendszer, annak megvalósítása és a szöveg küldője és átvevője közötti viszony”. Ezekben az elemzésekben az irodalmiság határai nem gondolhatók el egyedül nyelvi kritériumok (primér alakító rendszerek) révén, sőt — ami lényegesebb — még magában a műben meglevő irodalmiság technikai koncepciója: konstrukciója révén sem. Annak a határait kell vizsgálnunk, ami egy társadalmon belül mint „irodalom” vetődhet fel: mint függetlenített irodalmi szöveg és nem mint

vallásos írott szöveg (papi üdvözlét), vagy mint nem-szöveg (napi üzenet), ilyen vagy olyan közönségnek, magyarázónak tulajdonított szöveg. Tudomásul véve azt aényt, hogy az „irodalom”, miként az Állam sem létezett mindig, el kell fogadnunk, hogy társadalmi és ideológiai, vagyis társadalmi viszonyok által hierarchikus és hierarchizált kritériumokat hordoz magában. Néhány példa: a műfajok rangsora a klasszikus irodalomban, ahol „műalkotásnak az a megkülönböztető jele, hogy olyan mértékben nő az értéke, ahogy a művészetek ranglétrájának csúcsa felé haladunk”, a regény és a költészet közötti megoszlás társadalmunkban, Brecht forradalmi módszere abban a törekvésben, hogy az irodalmi műfajokat és azok rangsorolását gyökeresen *átalakítsa*, s végül az a tény, hogy Marx és Lenin az irodalomhoz számított minden teremtett (politikai és közgazdasági) szöveget, és ebben az értelemben beszélnek „szocialista és kommunista irodalomról” (lásd Kommunista Kiáltvány).

Az irodalom és az ideológiák kapcsolata tehát az „irodalmi” körülhatárolása révén érvényesül, az ebben rejtőző ideológiai feltételezések és azon másodlagos értékű (kritikai és filozófiai) értekezések révén, melyek létét biztosítják. Az, hogy Lenin úgy mutatja be a XIX. századi orosz irodalmat, mint afféle „szószéket”, hogy a nemzeti felszabadító antiimperialista harcot folytató országokban az irodalom fogalma alá sorolhatjuk a kizsákmányolt (pl. bennszülött vagy fehér) kisebbségek kultúráit, szókinsét, hagyományait és mitológiáit — anélkül, hogy a polgári kulturális egzotizmus divatját követnénk —, azt bizonyítja, hogy dogmatikus szellemben nem tudnánk meghatározni egy önmagának való irodalmiság *határait*, sem pedig az adott történelmi folyamatokon kívüleső irodalom lényegét. Ezért foglal magában az ideológiák és az irodalom közti sajátos hely marxista kutatása egy sor problémát, amelyek a következő három szabálynak kell, hogy megfeleljenek:

1. Milyen értelemben érinti az ideológia kérdése az irodalmat funkciójában, állapotában, intézményes realitásában?

2. Az ideológiák koncepciója és realitása marxista elemzésének kérdése, mely függőben maradt.

3. Egyfajta *materialista és történelmi követelmény* felállítása, amelynek rendeltetése, hogy megmutassa, az irodalom és az ideológiák kapcsolatának kérdése nem csupán *ideológián belüli* kérdés (a felépítmények egymás közti kapcsolatba hozása tartalmuk révén), hanem *ideológián kívüli* is, és alapvetően az, közbeléptetve a társadalmi viszonyokat, az ideológiákat termelő és újjátermelő anyagi eszközöket. Ha ez nem elsősorban ideológián belüli kérdés, úgy megértettük volna, hogy olyan tudományos kérdésről van szó, amely az ideológiát a tudománytól megkülönböztető kritériumokat foglal magában.

Folytatva itt az „irodalom” vizsgálatát, megelégszünk azzal, hogy körülhatároljuk az ideológia-fogalom helyét, lehetővé téve ezáltal annak megvilágítását. Ezzel az első elméleti fenntartással nem az ideológia marxista lényegének spekulatív meghatározásáról, hanem körülhatárolásáról van szó — mint amelyik megelőzi az ideológiák történeti tipológiáját — a termelési módok és osztályharcok marxista elméletének keretében.

Kiindulásul az ideológia-fogalom két jelentését vethetjük fel, amelyek akár tévesek, akár túlságosan korlátozottak, arra valók, hogy szembenézzünk egy sor problémával.

1. *számu értelmezés*: A német ideológia szemszögéből nézve ideológián a valóság teljes fordított, megcsonkított és eltorzított tükrözését érthetnénk. Az ideológiák illuzorikus, idealista reprezentációs rendszerek lennének, mivel

saját anyagi bázisaikat nem ismerik. Ebből a helyes — Marx írásában elméletileg leírt — értelmezésből kiindulva az ideológiából olyan folyamatot alkotunk, amelyben beteljesedik a „létező dolog állapotának megismerése és félreismerése”, ami Marx szerint Feuerbachot jellemzi. Tehát ezen a téren (amelyre a későbbiekben visszatérünk) igen gyorsan elcsúszunk az ideológia *korlátozó* definíciója irányába, amely csak azzal kapcsolatban határozható meg, ami nem ő: ismeret, valódi öntudat.

Ebből a szempontból tipikus a fiatal Lukács álláspontja. Ezt egy olyan művében fogalmazta meg, a *Történelem és osztályöntudat*ban, amelyet utólag megbírált, és amely igen jellemző a III. Internacionálé bizonyos elméleti balosságára. Lukács szembeállítja az ideológiát mint *hamis tudatot*, amely a társadalom egészéhez viszonyítva részleges és önállósult, a *valós tudattal*, mely a társadalmi totalitásból adódik, és amelynek az alanya a proletariátus, a történelmi mozgás öntudatának hordozója. Ezen a példán jól látható egy ilyen meghatározás veszélye: nemcsak azért, mert a marxista elmélet nagyon is hegei módon a filozófia alanyává átalakított proletariátus valódi öntudatába szívódott fel (ami megszünteti a tudományos elmélet és a szociális öntudat között meglevő lenini különbséget), hanem főleg azért, mert az egész folyamat, még ha tudományos is, elidegenedéssé, reifikációvá válik. Ilyen szemszögből a dialektika egyszerre kritikája és meghaladása a részlegesnek az egész javára. Váltakozva áttérhetünk valamennyi elidegenedés „*kritikai irodalmáról*” egy *valós* irodalomra, mert kifejezője egy osztály cselekvésben megnyilvánuló totalitásának vagyis a proletár kultúrának. Ilyen értelemben már a Bogdanov által 1911-ben megfogalmazott „proletárkultúra” fogalmának alapján megtalálhatnánk az ideológiának ugyanezt a koncepcióját. Az osztály a társadalom szocialista átalakításának alanya, és szociális és etikai öntökeletesítése révén önálló és sajátos kultúrát hoz létre. Leninnek az a vitája, amelyet 1920-ban folytatott a Proletkult képviselőivel, világosan mutatja egy ilyen álláspont idealizmusát és voluntarizmusát. De hangsúlyoznunk kell azt, hogy a mélyben az ideológiának egy másik meghatározása rajzolódik ki, amely — jóllehet eltér, valójában azonban — érintkezik az elsővel, elméleti és politikai kiegészítése annak.

2. *számú értelmezés*: A hamis tudat ideológiájával felel az ideológia *expresszív* koncepciója, akár mint egy osztályt a maga gyakorlati spontaneitásában *összegező expresszió*, akár mint egyszerű gazdasági alépítmények mozgását követő *visszatükrözés*. Politikai szinten nyilvánvalóan felismerjük majd az első álláspontban azt a voluntarizmust, amely meghatározza egy osztály öntudati egységét, és az ideológiák *túlpolitizálására* és túlbecsülésére törekszik. Lenin a politika sajátos felsőbb fórumait (párt, állam) kiemelve gyakran bírálta azt, amit ő a politika pedagógiai koncepciójának nevez, és egyiknek a másiktól való redukcióját. Az irodalomban jelentkező ouvrierizmus kritikája, mint a kispolgárok és a legelmaradottabb társadalmi rétegek követelése. De ez az irányzat a másiktól táplálkozik, a másodiktól és talán a leglényegesebbikből, tudniillik abból, amit a munkásmozgalom történetében „ökonimizmusnak” neveztek, és ami a II. Internacionálé elméletét és gyakorlatát jellemezte. Márpedig ha az ökonimizmus politikailag azt jelenti, hogy a politika a gazdasági rendszer után kullog (ami a történelmi fejlődés fatalista koncepciójához vezet), az ideológiák működése terén, az ideológiának epifenoménné való *redukcióján*, az alépítmények mechanikus tükrözésén, az ideológiáknak az erkölcsi idealizmus javára történő tényleges *depolitizálásán* nyugszik. Egy-

fajta antihegelianizmus ürügyén Bernstein és a revizionisták lényegében a dialektikus materializmust utasították el és Lenin a *Materializmus és empirio-kriticizmus* c. művében kimutatta, hogy ez az újkantiánus filozófiai visszafejlődéssel járt együtt.

Szóval, az „irodalom” területén vívott jogos ideológiai küzdelem tagadása révén politikai eklekticizmushoz, a „felépítmények” szigorúan technicista vagy etikai megközelítéséhez jutunk el. E kettős kiküszöbölésből az ideológiák pozitív körülhatárolása következik, amelyből kiindulva szemügyre vehetjük az irodalom és az ideológiák kapcsolatának bizonyos aspektusait.

Eltérően történelmi eredetétől, az ideológiát nem lehet úgy meghatározni, mint olyan eszmerendszert, amely egyedül a reprezentáció területén helyezkedhet el, ennek pedig több oka van. E tárgyban visszatérhetünk Lenin és Gramsci bizonyos elemzéseire, amelyek Marx és Engels elemzéseit továbbfejlesztik. Amikor ez utóbbiak kiemelik a *Német ideológiában* azt, hogy „az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a *szellemi termelés eszközei* fölött is rendelkezik”, és hogy úgy kell elemezni a „szellemi termelést, ahogyan az egy nép politikájának, törvényeinek, erkölcsének, vallásának, metafizikájának stb. *nyelvében* testet ölt” — az ideológiákkal nemcsak az ismeretelméletileg differenciált jelrendszerek tipológiájába toroklító jelzőrendszerek realitását (mítoszok, rituálék, képek, koncepciók léte) azonosítják, hanem azt is, amit az ideológiák közvetítő-reprodukálásával, kidolgozásával összekapcsolt *intézményes* realitásnak lehetne nevezni. Nos, e két pontot Gramsci és Lenin fejlesztette ki.

Elsősorban Gramsci, mert életművében egészen figyelemre méltó állhatatosságot találunk, mely arra irányul, hogy feltárja az ideológiák akaratlan, önkéntelen jellegét: *organikus* szerepüket. Ezek fogalmi és magatartásrendszereket nyújtanak, amelyek ellátják a tömegeket hatóerővel ugyanúgy, ahogy meghatározzák magát azt a területet is, ahol az emberek mozognak és saját történelmük tudatára ébrednek. Ez az organikus jelleg azt is magában foglalja, hogy megmutatja az ideológiai hatóerőnek és formáinak sajátosságát, mely egy adott osztály számára „társadalmi kötőanyagként” funkcionál, összeforrasztva az osztályuralmat vagy osztályharcot, hogy átalakítsa a társadalmat, megvalósítva (a munkásosztály és szövetségeseinek) új típusú hegemóniáját. Továbbá az ideológiák nemcsak az osztályöntudat egyedüli viszonylatában elemezhetők, hanem magukban foglalják annak az analízisét is, amit Gramsci a „hegemóniától megfosztott rendszernek” nevez (pl. az egyház vagy az iskola) — más szóval az ideológiák gazdasági, szociális és politikai működésének globális rendszerét.

Ez megmutatja, hogy az irodalom és az ideológiák kapcsolatának elemzését miért nem lehet *ideológián belüli* vagy *irodalmon belüli* analízisre korlátozni. Mert az irodalomban nem csupán ideológia van, hanem az irodalomnak ideológiai is vannak, és ezen ideológiáknak van társadalmi funkciója az úgynevezett irodalmi oktatás rendszerében azokkal az antidemokratikus szelekciós mechanizmusokkal, amelyeket ez a kultúra megközelítésében magával hoz. Magában a rendszerben ott van egy bizonyos osztályharc, amelyet a kezdeményező, a misztikus-misztifikáló eljárások és *intézményes ideológiák* ellen kell folytatni. Így az 1968. májusi események, melyek az állammonopolista kapitalizmus jelenlegi feltételei között az első nagy gazdasági és politikai összefogást jelentették — lehetővé teszik, hogy jobban megértsük azt a helyet, amit az irodalom a mi társadalmi alakulatunkban, tanítási rendszerünkben elfoglalhat, a

vele együttjáró intézményes és hierarchikus alosztályokkal. Röviden szólva, kíméletlenül megmondhatjuk, hogy bizonyos számú válaszfalat tart fenn, amelyeket technokratikus értelemben újjá lehet alakítani: irodalom és tudomány, szépirodalom és technika, elvont humanizmus (az irodalom romantikus-intuicionista koncepciója), és technokratikus ideológia erőteljes elkülönülése. Az első elkülönítés döntő, mivel az irodalom egész átfogó tudományos oktatásának intézményes tagadását rejtí magában és minden olyan próbálkozás rendszeres megzavarását, amely az irodalmi termelésben *tudományos szintű gyakorlatot* mutatna meg. Ezért nem lehet elválasztani az ideológiákat társadalmi működési módjuktól és Althusser művében találunk ilyen értelmű részeket, amikor úgy emeli ki az ideológiák létezési módját, mint „olyan kulturális tárgyak, amelyeket észleltünk, elfogadtunk és amelyeknek alá vagyunk vetve, amelyek az emberekre a világhoz való valóságos és képzelt kapcsolatuk szintjén hatnak”. Úgy elemezni az irodalmat, mint a társadalmi képzelet működésének színterét, annyit tesz, mint megmutatni kapcsolatait azokkal a beszédekkel, amelyeket az ő nevében tarthatunk és a *gyakorlati ideológiákkal*, abban az értelemben, amit Althusser ad nekik: „egyrészt fogalmak-magatartások-képek, másrészt pedig montázsok-viselkedések-magatartások-attitűdök-gesztusok komplex formációi. Az egység úgy funkcionál, mint olyan gyakorlati normák, amelyek az emberek magatartását és konkrét állásfoglalását irányítják”.

Más szóval, ha az irodalmat mint írásmódot „gyakorlatinak” lehet definiálni, ezt azzal a feltétellel tehetjük, hogy hozzáfűzzük, az *irodalomnak* is van *gyakorlata*, amelyet elsősorban antidemokratikus aspektusa (amint azt az irodalomszociológia mutatja), de ugyanakkor az uralkodó ideológiák, különösen pedig az idealista-vallásos ideológiák indirekt közvetítő funkciója is jellemez. E téren, miként az egész társadalomban, harc folyik a régi és az új között, az irodalom uralkodó ideológiája és globális (nem technokratikus) tudományos megközelítése között: azaz, *harc az irodalom új gyakorlatáért*.

Itt válik lehetővé, hogy visszatérjünk az ideológiát érintő lenini elmélet-hez és politikához, és hogy megértsük azt, miért utasította vissza szüntelenül Lenin az ideológia expresszív és mechanista koncepcióját. A *Mi a teendő* megírásától (1902) az otzovisták elleni harcáig és az 1918-as kultúrpolitikai vitákig változatlan elméleti törekvést találunk, mely egyrészt az ideológiai kérdések szervezeti és intézményes megközelítésére (pártelmélet vagy a kulturális kérdések megközelítése a tömegek „kulturális szintjének” elemzéséből kiindulva), másrészt pedig a marxista elmélet mint állandóan fejlődő tudomány (tehát nem a társadalmi tényezők egyedüli spontaneitásának a kifejezése) és az ideológia közötti szükségszerű megkülönböztetésre irányul. Nos, e két folyamat elválaszthatatlan egymástól: a tudomány és ideológia megkülönböztetése nem szigorúan véve ismeretelméleti, hanem politikai is.

Ha egy osztálytársadalomban az elmélet nem a tömegharc spontaneitásának terméke, jóllehet Lenin szerint ez a spontaneitás az „öntudat embrionális állapota”, annak az az oka, hogy az uralkodó ideológia megmarad az uralkodó osztály ideológiájának és nemcsak az eszmék szintjén, hanem ezen eszmék, mítoszok és magatartásrendszerek anyagi és intézményesített termelési módjában is. Ebből a szempontból *minőségi* különbség van az uralkodó ideológiák között, amelyeknek egy folyton álcázott valóságot tagadó és jelző funkciójuk van, és aközött, amit Lenin proletárideológiának nevez, amely,

mint 1966-ban Argenteuil-ben Waldeck Rochet megjegyezte, a „tudományos szocializmus elméletének szinonimája, az elméletet a gyakorlattal kapcsolja össze”. Más szóval, az ideológia és a tudomány megkülönböztetése, mely a marxizmus számára alapvető, egyáltalán nem zárja ki, sőt magában foglalja azt az átalakulást, amely attól a pillanattól következik be, amikor a tömegek a tudományt és a kultúrát birtokukba vették. Amint azt Althusser kiemelte, ez egyáltalán nem azt eredményezi, hogy az ideológia lényegében az egész társadalom számára eltűnik, hanem azt a lehetőséget foglalja magában, hogy a „történelemre ható tudatos cselekvés eszközévé” válhat.

De ahogy nem lehet az ideológiákat egyszerű eszmerendszerekkel azonosítani, ugyanúgy nem lehet őket *a priori* általános és történetietlen spekulatív meghatározásban egyesíteni. Az *ideológia marxista elméleténél* sokkal inkább az ideológiák *marxista tipológiájáról* kell beszélni, és funkciójukról egy adott termelési módon belül, az osztályharcok sajátos körülményei között. Ezért van az irodalom manapság szerfelett kérdésessé téve saját státusában az ideológiák kérdése révén, a cikkünk elején igen pontosan meghatározott ponton: az „irodalmi” körülhatárolásánál. Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy lemondjunk az irodalom tudományos elemzéséről a maga viszonylagos önállóságában, hanem éppen arról, hogy megértsük azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik e vállalkozást. Ha nem akarjuk kizárni a műtárgy fetisizálását, hogy visszatérjünk az „anyag fetisizálásához” (Einstein) mint öncélhoz, arra van szükség, hogy figyelembe vegyük az irodalom *határait* megvonó ideológiai és társadalmi kritériumokat.

Azt, hogy ez nem egy formákból, műfajokból alkotott időtlen és átalakíthatatlan rendszer, amit soha nem lehet „leépíteni”, eléggé jól mutatja a brechti példa, mely elméleti és politikai tanulságaiban időszerűbb, mint valaha. Egy nem-arisztotelészi marxista etika kutatása és az újhegeli szabatoságtól feltételezetten, az újkantiánus formákhoz való ragaszkodás nélkül nem áll kapcsolatban a „teatralitás” mint megkülönböztetés formális kutatásával. Ha — miként azt W. Benjamin elemzi — „az epikus rendezés legfőbb feladata az, hogy kiemelje az előadott cselekmény kapcsolatát azzal, ami magát az előadást jelenti”, és ennél fogva úgy határozza meg az előadást, mint a mű termelőfolyamatának megismerését és az ideológiák kritikáját (amint arra Althusser a *Marx érdekében* c. írásában rámutat), ez a teatralitás sokkal inkább eredmény, mely a színpadon az ideológiák *tétjének* brechti fölényét illeti meg. A színpadi cselekmény és a színpadi magatartás dialektikája, az a kép telenség, hogy elválasszuk a színpadot a tudománytól, a társadalmi mozzanat igénybevétele a *színház*, a színészi játék, a rendezés, a színházi együttesek *új gyakorlatát* juttatják kifejezésre. A szerző itt mint termelő helyezkedik el, önmagának tesz fel kérdést — Benjamin szerint — saját helyéről, arról a helyről, amelyet a társadalmi és irodalmi termelési viszonyokban önmaga elfoglal. Ilyen értelemben Brecht életműve megvilágítja, és meg kell, hogy világítsa a színpadi ideológiának, a színpadnak mint az ideológiai helynek a működését.

Mintegy viszonzásul, az ilyen módszer előre feltételezi, hogy az ideológiákat úgy fogjuk fel, mint tagolható és sajátos rendszert, amely magában foglal (legáltalánosabb végrehajtó) egységeket valamint alegységeket. Hogy itt a színházi metaforát folytassuk, emlékeztetni kell *A tőke* azon elemzéseire, amelyeket Lenin fejlesztett tovább *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* c. művében, mely az ideológiák „tipológiai” működésére vonatkozik a feudális

termelési módon belül. Ott, ahol a társadalmi viszonyok a kistermelésre, és a termelőerők alacsony színvonalára támaszkodó hierarchikus, személyes viszonyok, az ideológiai társadalmi viszonyok az aléptímeny szintjén lépnek fel, mint amelyek kívül állnak a gazdasági szférán. Egy ilyen társadalmi struktúrában minden *szöveg* úgy funkcionál, mint vallási és *szimbolikus* szöveg, a vallás az „ideológiai színpad, ahol osztályharcok egész sora lejátszódik, amelyek vallásos köntösbe burkolózva jelentkeznek”. Amint Engels mondja: „a középkor az ideológia minden egyéb formáját: a filozófiát, a politikát, a jogtudományt a teológiához csatolta, a teológia alosztályává tette”. Ugyanúgy az ázsiai termelési módra vonatkozó mai marxista kutatások is lehetővé teszik, hogy kimutassuk: e gazdasági és technikai funkciókat végrehajtó tulajdonos állam által kizsákmányolt agrárközösségeken nyugvó társadalomtípusban jön létre az egyetlen isteni hatalom által szabályozott egységes Kosmosz képe, az a hely, ahol a társadalmi jelentések és a kozmikus jelentések egyesülése végbemegy. Azon analogikus és metaforikus jelentésátvitelek és kapcsolatok, amelyek a természet – politika sort érintik, megtalálhatók bizonyos mezopotámiai, egyiptomi, kínai szövegekben, amelyekben mint arra Ion Banu, a román filozófus rámutat —: „a király-isten egységnek az az eredménye, hogy politikai jelentést ad a transzcendentális tényezőnek (az istennek), aki a társadalmi rend biztosítékává válik, másrészt pedig transzcendentálja a politikai tényezőt (a királyt), aki az élet és a termékenység szent letéteményésévé lesz”.

E két példát a prekapitalista társadalmakból vettük, hogy megkülönböztető módon jelezzük azt a benső kapcsolatot, amely a között áll fenn, ami mint *szöveg* funkcionál, a gyakorlati ideológiák között, melyek azt egészen a stilisztikai eljárásokig meghatározzák és az azt hordozó osztály gyakorlati tevékenysége között.

E kitérő után összegezzük az elmondottakat. Hogy az irodalom határai kérdésessé váltak, ez azért van, hogy megértjük: számunkra az irodalom marxista elméletének feladata a szövegek szemiológiájának elemzése révén oldódik meg, annak elemzése révén, ami szöveg és ennél fogva irodalmi szöveg és a történelmi és dialektikus materializmus révén, az ideológiák tipológiájának e meghatározott pontján. Ez utóbbinak — ha marxista akar lenni — nemcsak a társadalmi-gazdasági elemzésre kell törekednie, hanem a *forma materialista megközelítésére* is, úgy ahogy ez elkezdődött Brecht és Eisenstein elméleti írásaiban. Újra kérdésessé tenni az irodalom határait, alapvető helyzetét, nem azt eredményezi, hogy a „nem-irodalom” (a visszautasítás irodalma, mint az irodalom elutasítása, — a múlt korszak műveinek gyökeres elvetése) zsákutcájába tévedünk, hanem azt, hogy elmélyítsük történelmi formáit, megjelenésüket, eltűnésüket, átalakulásukat mint termelő logikájukat. Akkor megértjük, hogy Brecht egyazon mozdulattal utasíthatja el az egész arisztokratikus dramaturgiát, amely „nem teszi lehetővé, hogy számbavegyük a valóság objektív ellentmondásait”, harcolhat a „tudomány korának színházáért” és láthat Shakespeare-ben „nagy realistát”, mert „élettények nagy mennyiségét vitte mindig a színpadra” és műveiben az új a régi ellen harcol. De mindenekelőtt arról van szó, hogy megértjük: az irodalom területén folyó ideológiai küzdelem manapság egyidejűleg és szükségszerűen a kultúra demokratizációja, átértékelése révén és a kultúra új gyakorlataért, egy új típusú kultúráért való küzdelme révén zajlik le.

(Fordította: Jávori Jenő)

A Tel Quel csoport

A Tel Quel című folyóiratot 1960-ban alapították meg, a jónevű irodalmi kiadó, az Éditions du Seuil egyik kiadványaként. A cím közvetlen jelentésével is („olyan amilyen”), irodalomtörténeti vonatkozásaival is avantgarde bélyegként díszleg a kiállításában igen kultúrált és mértéktartó, tipográfiai-lag arisztokratikus megoldásokkal dolgozó folyóirat címlapján.

A folyóirat indulásának pillanata: az egzisztencializmus hanyatlásának és az „új regény”, a végtelen formalizmus jelentkezésének időszaka az irodalomban — egyben az irodalomtudomány és a kritika önmaga felé fordulásának a kezdete is. Ez utóbbit a strukturalizmusnak mint fő áramlatnak és publicisztikai szinten is elterjedő divatnak formájában eléggé ismerjük. A Tel Quel fiatal íróscsoportja azonban kezdettől más utakon indult. Az akkoriban 20–25 éves fiatalembernek, bár hatott rájuk az „új regény” is, a strukturalizmus is, olyan nevekhez kapcsolták tevékenységüket — ez idő tájt még főként „szépírói” gyakorlatukat — mint Mallarmé, Roussel, Artaud és Bataille. Mallarmé neve és művének jellege közismert, a másik kettőé kevésbé. Antonin Artaud (1896–1948), szürrealista költő és az abszurd színház elméletének egyik ősforrása. Írásait, amelyek nyomán a „kegyetlenség színháza” megalapítójának címét érdemelte ki, 1938-ban jelentette meg (*Le théâtre et son double*), de akkoriban senki sem vette komolyan a modern szórakoztató színház csődjéről és megújításának lehetőségeiről hirdetett nézeteit. Artaud az ősi, elemetáris erejű élményt nyújtó színjátékhoz való visszatérést javasolja, amelynek példáit a primitív népek vallási szertartásaiban véli felfedezni, s amelynek megújításától azt reméli, hogy kegyetlen sokkhatásaival, a vad, ösztönös indulatok feltárásával tudja, valamiféle extatikus közösségi élmény megrázó hatásaként, megtisztítani a néző lelkét. Ez a színház azóta megvalósult, Artaud nézeteit ma művelői — Peter Brook, Roger Blin, Jerzy Grotowski s az amerikai Living Theater — bibliaként kezelik, akár a Tel Quel csoport tagjai. George Bataille (szül. 1897-ben), a régész lapalapító és esszéista, aki annak idején a szürrealistákhoz állt közel s Nietzsche híve volt, ma archeológiai értelmezéseivel, mítosz-anigmák megfejtésével szállít gondolatokat a Tel Quel íróinak és teoretikusainak. Mindkettejük írásaiból szoktak közölni a folyóiratban (a 39. számban Artaud kiadatlan írásaiból, szürrealista versjellegű szövegekből olvashatunk, a 40. számban Bataille egyik mai tanulmányát. *Az emberiség bölcsőjét* közlik a Vézère-völgyi paleolitikus leletek, többek közt Lascaux falfestményei értelmezéséről, amelyről Bataille 1954-ben könyvet is írt). Végül Raymond Roussel (1877–1933), a századeleji, izmusokon kívül rekedt, de később groteszk írásaival, az abszurdítás precíz megfogalmazásában bravúros megoldásaival a szürrealisták előfutárává előlépett költőt

és esszéíró is sokat emlegetik, annál is inkább, mert ő is foglalkozott egyik posztumusz kötetében az írás elméletével (*Comment j'ai écrit certains de mes livres*, 1935).

A csoport kísérleti szépirodalom művelésével kezdte működését — ma időzőjelbe téve említik: „költészettel” és „szépprózával”. Ma ugyanis ezt az időszakot is úgy tekintik, mint mai tevékenységük előmunkálatait, és így jellemzik: kidolgozni egy jelentéssel bíró (signifiant) komplexumot valami gazdag jelentés (signifié) kutatására, s ily módon megragadni az értelem *termelésének* (sic!) törvényeit a nyelvben és a mesélésben, az alany történetében és tudattalanján keresztül a társadalom bensőjében. Ennek az „irodalmi” munkának szükségképp el kellett vezetnie a nyelv elméletéhez és tudományához. Annál is inkább, mert a strukturalizmus maga is előkészítette és sürgette a nyelvtudomány terjeszkedését, különösen a társadalom kulturális és politikai jelenségeinek magyarázatára, jelrendszerekként felfogott vizsgálatára való alkalmazását. A Tel Quel csoport — főként szláv nyelvekben is járatos tagja, Julia Kristeva és a hozzájuk közel álló Tzvetan Todorov révén — újra felfedezte a franciák számára (egyben kissé az egész világ számára is) az orosz formalistákat (1965-ben jelent meg az a válogatott tanulmánygyűjtemény, amelynek szemelvényeit előzőleg már közölték a folyóiratban). Rendszeresen közöltek és közölnek nyelvészeti tanulmányokat örökifjú olyan klasszikus tekintélyektől, amilyen Roman Jakobson, a szemiotika (általános jel tudomány) mozgékony úttörőjétől, Roland Barthes-tól és a mai szovjet szemiotikusoktól is. Talán a leggyakrabban hivatkoznak a folyóiratban Jacques Derrida műveire, elsősorban a Grammatológia címűre (*De la Grammatologie*, 1967); Derrida ma a legnagyobb tekintély a nyelv, a jelentés, az írás filozófiai kérdéseiben nemcsak a Tel Quel csoport tagjai számára, hanem egy szélesebb francia baloldali értelmiségi réteg számára is, akárcsak Jacques Lacan a pszichoanalízis újraértelmezésében, a freudista tanok továbbfejlesztésében. Ez a két utóbbi szerző egyben, úgy tűnik, előadásmódjának különcségeivel és gondolatmenetének hermetizmusával is mintaképül szolgál a folyóirat törzsgárdájának, elsősorban Philippe Sollersnak, a legtermékenyebb és legsokoldalúbb szerzőnek. Míg Kristeva írásait egy zárt és logikailag, ha nehezen is, de követhető rendszer jellemzi, az ő végletekig vitt absztrakciói és teoretikus-dialektikus finomságai hierarchikus építményéből kihámozható, s a hagyományos terminológia nyelvére fordítható le a gondolat, Sollers teoretikus írásait (de ide sorolhatom Ricardou írásait is) szándékoltan különködő, radikálisan és erőszakosan újító terminológia és ugyancsak szándékoltan feldarabolt és idegenszerű jelzésekkel, jelekkel és kitérőkkel megtűzdelt gondolatmenet teszi hozzáférhetetlenné. Sollers szépírói teljesítményeit, ezeket az „újfajta olvasás kísérleti anyagának” szánt *szövegeket* (és nem írásműveket!) is nehéz, még a „hagyományos” avantgarde formabontásaihoz hozzáédződött olvasónak is felfogni, méginkább élvezni.

Ezeknek a merész kísérleteknek láttán — de a meglehetősen eklektikus, Marxtól Husserlig és Lao-ce-től Marquis de Sade-ig terjedő örökség láttán is — meglepőnek találhatja a magyar olvasó, hogy a Tel Quel csoportot [mai összetételükben — a lap szerkesztő bizottsága: Jean-Louis Baudry, Julia Kristeva, Marcelin Pleyenet (titkár), Jean Ricardou, Jacqueline Risset, Denis Roche, Pierre Rottenberg, Philippe Sollers, Jean Thibaudeau] ma úgy emlegetik Franciaországban — s olykor gyalázzák a jobboldali sajtóban —, mint „az új tekintélyt a marxizmusban”. Pedig valóban marxistának vallják magukat,

s ez nemcsak — olykor különös kontextusban megjelenő — Marx-idézeteiből tűnik ki. Kristeva így jellemzi csoportjukat (szerkesztőségünkhöz írt levelében): „... a társadalmi ellentmondások s az egyre jobban éleződő nemzeti és világpolitikai problémák hatására a folyóirat a dialaktikus materializmus pozíciói felé törekszik s megkísérel kidolgozni: 1. *egy új irodalmi gyakorlatot*, amelynek jelentéssel bíró (signifiant) komplexuma — alkalmazkodva a nyugati tradíciókhoz — forradalmi jelentéshez kapcsolódik, ez pedig megfelel egy újfajta tudásnak a szexualitásra és a történelemre vonatkozólag a mi mozgalmak, hatalmas tömegek és nagyhatalmú civilizációk ébredésétől hangos korunkban; 2. *egy materialista ismeretelméletet* a jelentéssel bíró gyakorlatok („művészet,” „szépirodalom” stb.) területén”. Ebben a megfogalmazásban is világos (a tradíciók emlegetése ellenére) a radikális szakítás elve; maga a terminológia is olyan, amely az európai (nyugati) tradíciótól való irtózást sugallja: irodalom és költészet, művészet helyett „irodalmi praxisról”, más helyen „intertextualitásról”, újfajta, kollektív „írás és olvasás” folyamatáról beszélnek. Legyünk óvatosak: vannak azért a nyugati tradíciók közt is — mint már jeleztem — a Tel Quel „irodalmi gyakorlatába” és „materialista ismeretelméleti” vizsgálataiba bevonhatónak, sőt, követésre és alapos tanulmányozásra méltónak ítélt szerzők és művek. Méginkább akadnak ilyenek az egzotikumok világában: elsősorban a kínai kultúra — s úgy tűnik: egészében! Előszeretettel foglalkoznak ilyen témákkal módszeresen is (közlik Mao Ce-tung verseit eredetiben is, fordításban is, közöltek kínai szerzőtől elavult tanulmányt a kínai gondolkodás sajátos vonásairól), méginkább dilettáns módon: Sollers szövegeibe kínai írásjegyeket tűzdel, máskor fölényes kioktatásban részesítik az olvasókat bizonyos kínai idézetek helyes interpretációjáról (de ezeket a kínaiul tudó olvasó — véletlenül én is ezek közé tartozom — bánatos mosollyal nyugtázza). Ez a feltűnő rokonszenv a kínai kultúra iránt — s ezt nem is igen titkolják — a mai kínai forradalom politikája, a maoizmus iránti, ha nem is feltétlen, de elég erős vonzódásukkal magyarázható. (Hogy a maoizmusból mit értenek s mit értenek félre, azt most itt ne feszegezzük.)

Az olvasó maga is véleményt formálhat a csoport programjáról és valamicskét tevékenységéről is az alább közölt szemlélvények alapján. Bemutatásukkal persze csak az lehet a célunk, hogy jelezzük szellemi életünk számára létüket — akit közelebből érdekelnek írásaik, elméleti és gyakorlati kísérleteik, s az alább közölt részletek sem riasztják el őket, olvashatják s jobban megismerhetik őket a Tel Quel folyóiratban, gyűjteményes kötetükben (*Théorie d'ensemble*, 1969.), sőt, a Francia Kommunista Párt lapjában, a *La Nouvelle Critique*-ben is, mert publikálnak ott is, s rendszeresen részt vesznek az általa szervezett kollokviumokon (az ún. Cluny-i Kollokviumokon, amelyekről a *La Nouvelle Critique* különszámokban ad anyagot: *Irodalom és nyelvészet* címen 1968-ban, *Irodalom és ideológia* címen 1970-ben voltak ilyenek, az utolsón részt vett főszerkesztőnk, Köpeczi Béla is).*

Egyetlen megjegyzést azonban szükségesnek látunk itt is „megszövegezni”. Nevezetesen azt a nyilvánvaló ellentmondást, amely a folyóirat szellemi kísérleteinek hermetizmusa, elvont és exkluzív „irodalmi praxisa” és forradalmisága között van. Mi úgy tudjuk és valljuk, hogy forradalom nem képzelhető el, még kevésbé valósítható meg tömegek nélkül. Deklarációiból úgy tűnik, ezt vallják a Tel Quel csoport „kollektív írnokei” is. Ha azonban

* Az utóbbi ismertetését l. Szemlénkben.

azt a keveset, amit meg tudtam érteni hagyományos gondolkodásommal — és kínait is próbált logikámmal — „szövegeikből”, megkísérlem alkalmazni, azaz: megkísérlem gondosan felfejteni szövegeiket, demitizálni a régi mítoszokat mély megvetéssel elutasító, radikálisan új terminológiájukat, akkor arra a magam számára is ijesztő eredményre jutok, hogy itt az új terminológia új mítoszteremtés szolgálatában áll: az írástudók exkluzív „forradalmának” mítosza születik itt (*újja*) — hogy az ő írásmódjukat is átvegyem —, mert tradíciókban megrekedt ismereteim szerint ez nem éppen új mítosz. S ha az „irodalmi praxis” ilyenformán való elemzése csalódást okoz is, legalább a módszer (a „prijom”, ahogy az orosz formalisták mondták) termékenynek és használhatónak bizonyult (*hi et nunc* s talán *a fortiori*).

放屁添風

MIKLÓS PÁL

A szemiológia: kritikai tudomány vagy a tudomány kritikája

Az önelemzés elhatározott gesztusában a (tudományos) közlés napjainkban a nyelvek felé fordul, hogy feltárja azok (a saját) modelljeit.

Másképpen szólva, minthogy a (társadalmi: azaz gazdasági) praxis (az erkölcs, a „művészet” stb.) vizsgálható nyelvyszerűen strukturált jelentéssel bíró rendszerként, így mindenféle praxist lehet tudományosan tanulmányozni úgy, mint valamely természetes nyelvhez képest másodlagos modellt, amelyik a természetes nyelv szerint van modellálva, és amely maga is modellálja azt.¹

Ma a szemiológia éppen ezen a ponton alakul ki, vagy inkább keresi a helyét.

Megkísérlünk feltárni néhányat azon sajátosságai közül, amelyek a tudás és az ideológia történetében kijelölik a pontos helyét, azt, ahol véleményünk szerint ez a közlés-típus szilárd nyomokat hagy azon a kulturális felforgatási folyamaton, amelyen civilizációnk jelenleg átmegy. Épp ezek a sajátosságok magyarázzák meg a polgári beszéd („tudat”) számos változatának (az ezotérikus esztétizmustól a pozitivistá szcientizmusig, a „liberális” zsurnalizmustól a szűklátókörű „elkötelezettségig”) rosszul álcázott ellenséges érzületét, amelyekkel ezt a kutatást „homályosnak”, „olcsónak” vagy „sekélyesnek” nyilvánítja, mivel nem kapargatja össze ártalmatlan útmenti kupacokba azokat a kisebb eredményeket, amelyeket a kutatások nem mulasztanak el menet közben, idő előtt nyilvánosságra hozni.

A szemiológia terjedése (és vitatása) szempontjából szükség van eljárásának elméletére, ami elhelyezheti a tudomány és a tudományról való gondolkodás történetében és ami hozzákapcsolhatja ahhoz a kutatáshoz, amire ma megfelelő komolysággal egyedül a marxizmus vállalkozik Louis Althusser munkáiban (és az általa inspiráltakban). A következő megjegyzések éppen csak anaforáját (indikációs gesztusát) adják ennek a feladatnak. Nem is arról fogunk beszélni tehát, hogy mi a szemiológia, mint inkább arról, hogy szerintünk mit tehet.

1. A szemiológia mint modellálás

A probléma összetettsége már ennek az új kutatásnak a meghatározásánál jelentkezik. Saussure számára, aki a fogalmat bevezette (*Cours de linguistique générale*, 1916), a szemiológia a jelek olyan átfogó tudományát jelentette

¹ Lásd: Труды по знаковым системам. Тарту, 1965.

volna, amelynek a nyelvészet csak egyik része.² Azután a következő időszakban észrevették, hogy bármi is legyen a szemiológiai tárgy jele (mozdulat, hang, kép stb.), az a megismerés számára csak a nyelven keresztül ragadható meg. Ebből következik, hogy „nem a nyelvészet a jelek általános tudományának a kiváltságos része, hanem a szemiológia a nyelvészet része: egészen pontosan az a része, amelyik a közlés jelentéssel bíró nagy egységeivel rendelkezik”.³ Itt nem tudok kitérni ennek a megfordításnak⁴ az előnyeire és a hátrányaira, ami szerintem nagyon helyénvaló, és ami épp arra hivatott, hogy a maga feltárta lehetőségek értelmében fejlesszék tovább. Itt J. Derrida nyomán ki fogjuk jelölni azokat a tudományos és ideológiai határokat, amelyeket a fonológiai modell csaknem rákényszerít arra a tudományra, amelyik nyelvészetten-tüli praxisokat igyekszik modellálni. De elfogadjuk a szemiológia alapállását, azt, hogy formalizálás, modellek kialakítása.⁵ Amikor szemiológiáról beszélünk, akkor is *modellek* kidolgozására gondolok (amit különben még ezután kell elvégezni): azaz olyan formális rendszerekre, amelyeknek struktúrája izomorf vagy analóg⁶ egy másik rendszer (a tanulmányozott rendszer) struktúrájához képest.

Másképpen szólva egy harmadik időszakban a szemiológiát mintegy a jelentéssel bíró rendszerek axiomatizációjaként fogják kidolgozni, de anélkül, hogy ismeretelméleti függőségű nyelvészeti kapcsolatai béklyóznák ebben, úgy, hogy a formális tudományoktól (a matematikától, a logikától, amelyek egyszerűen a nyelvi modellek átfogó „tudományának” ágazati státuszává lesznek visszavezetve), kölesön veszi modelljeit, amelyeket a nyelvészet viszont újólag felhasználhat önmaga megújítására.

Ebben az értelemben nem annyira szemiológiáról, mint inkább szemiológiai szintről beszélünk, ami a jelentéssel bíró rendszerek axiomatizációs (formalizációs) szintje.⁷

Azzal, hogy modell-termelésként határoztuk meg a szemiológiát, kijelöltük a tárgyát is, de ugyanakkor érintjük azt is, hogy mi az, ami sajátosan megkülönbözteti a többi „tudománytól”.⁸ Azon modellek, amelyeket a szemiológia kidolgoz — akárcsak az egzakt tudományok modelljei is — reprezentatívak,⁹

² „A szemiológiának előbb vagy utóbb meg kell találnia (az igazi) nyelvezetét a maga útján, de nem csak modell minőségében, hanem komponensi, jelfogó és jelölt minőségében is.” (R. BARTHES: *Le degré zéro de l'écriture, éléments de sémiologie*. Bibl. Méditations. Paris, 1965.)

³ Uo.

⁴ Lásd ennek kapcsán J. DERRIDA kritikáját: *De la Grammatologie*. Ed. de Minuit, 1967.

⁵ Lásd A. ROSENBLUTH and W. WIENER: *The role of models in science*. Philosophy of Sciences, 1945. 12. 4. 314. Jegyezzük meg a „modell” szó etimológiáját, hogy pontosan meg tudjuk adni a fogalom értelmét: latin *modus* = mérték, dallam, mód, ütem, végeél, mérséklet, modor, viselkedés.

⁶ Az analógia fogalma, ami úgy tűnik bosszantja a purista tudatot, itt abban a mély értelemben kell hogy szerepeljen, amit Mallarmé „költőien” így határozott meg: „Az egész titok ebben áll, párosával jelentkező titkos azonosságokat kell keresni, amelyek a tisztaság nevében szétszedik és felhasználják a tárgyakat”.

⁷ „Azt lehetne mondani, hogy a szemiológia egyfajta jelöltöt hoz létre, ami felvesz valamiféle analógikus fokozatot, megjelöli a szimbolikus jelöltet és azt a megkülönböztető jelzések hálózatába építi.” (A. J. GREIMAS: *Sémantique structurale*. Larousse, 1966.)

⁸ A klasszikus út különbséget tesz a természettudományok és a humán tudományok között, és „tisztá” tudományoknak inkább amazokat fogadja el és nem ezeket.

⁹ „A modell mindig reprezentáció. A probléma: mit jelenít meg és hogyan jelenik meg a reprezentáció funkciója.” (G. FREY: *Symbolische und ikonische Modelle*. Synthese, 1960. XII. 2/3. 213.)

és mint ilyenek, térbeli-időbeli koordinátákban realizálódnak. Márpedig — és itt ugrik ki az egzakt tudományoktól való különbség — a szemiológia is a modellálás elméletének a terméke: olyan elmélet, amelyik elvileg megközelítheti azt is, ami nem tartozik a reprezentáció rendjéhez. Az elmélet nyilvánvalóan implicite van jelen minden egyes tudomány modelljében. De a szemiológia kifejezésre juttatja ezt az elméletet, vagy inkább nincs meg enélkül az alkotó elmélet nélkül, amelyik egyszerre (és mindörökre) tárgyát (tehát a tanulmányozott praxis szemiológiai szintjét) és eszközét (a modell-típust, amelyik megfelelne az elmélet által megjelölt bizonyos szemiológiai struktúrának) képezi. Minthogy axiomatizálásról van szó, a teoretikus gondolkodás a szemiotikai kutatás valamennyi konkrét esetében felfedi a jelentéssel bíró funkcionálás módját, és a formalizáció jeleníti meg azt, amit az elmélet feltárt. (Jegyezzük meg, hogy ez a mozgás szinkronikus és dialektikus, és hogy csak a reprezentáció alkalmazhatósága miatt nevezzük diakronikusnak.)

A szemiológia így az a gondolkodási típus, ahol a tudomány attól a tényről tudatosul, hogy elméletet alkot. Minden pillanatban, amikor létrejön, a szemiológia tárgyára, eszközére és kapcsolatára gondol, tehát gondolkodik, és ettől az önmaga felé fordulástól önmaga tudományelméletévé válik. Ami azt jelenti, hogy a szemiológia minden esetben tárgyának és (vagy) modelljének újraértékelése, ezeknek a modelleknek (tehát azon tudományoknak, amelyekről kölcsönözte) és önmagának (amennyiben állandó igazságok rendszere) a kritikája. A tudományok és az állandóan fennálló elméleti fejlődés kereszteződésében a szemiológia nem fejlődhet úgy, mint egy tudomány, és még kevésbé mint *a* tudomány: nyitott kutatási út, állandó kritika ez, amelyik önmagára vonatkozik, azaz amelyik önmagát bírálja. Minthogy önmaga elmélete, a szemiológia az a gondolkodási típus, amelyik anélkül, hogy rendszerre fejlesztené magát, képes önmagát modellálni (gondolkodni magáról).

De ez az önmaga felé fordulás nem alkot kört. A szemiológiai kutatás megmarad olyan kutatásnak, amelyik a kutatás végeredményeként csak saját ideológiai gesztusát találja meg („semmiféle kulcsot semmiféle titok számára” — mondja Lévi-Strauss), hogy azután azt tudomásul vegye, tagadja meg, és azután újból válaszoljon rá. Miután a megismeréssel, mint céllal kezdte, azzal fejezi be, hogy útja végeredményeként felfedez egy olyan *elméletet*, amely maga is mint jelentéssel bíró rendszer, a szemiológiai kutatást a kiindulási pontjához vezeti vissza: magához a szemiológiai modellhez, hogy azt bírálja meg vagy rombolja szét. Hogy úgy mondjuk, a szemiológia csak a *szemiológia kritikája* lehet, amely nem a szemiológiára, hanem másra vonatkozik: az *ideológiára*. Ezen az úton, amelyen Marx fejtett ki először gyakorlatot, a szemiológia a tudás történetében az a pont lesz, ahol megtörik ez a hagyomány, amelyért és amelyben a „tudomány úgy jelent meg, mint egy önmagába visszatérő zárt kör, a mediatizálás visszavezeti a véget a folyamat egyszerű alapját képező kezdethez; de ez a kör ezen felül a *körök köre*; mivel a módszerből élő összes elem önmagáról elmélkedik, s attól a tényről, hogy visszafordul a kezdethez, maga is új elem kezdetévé válik. Ennek a láncnak az elemei sajátos tudományokat képeznek, amelyek közül mindegyiknek van *eleje* és *utánja*, pontosabban, amelyek közül mindegyiknek csak *eleje* van, és az a szillogizmus segítségével mutatja meg az *utánját*”.¹⁰ A szemiotikai praxis szakít a filozófiai *rendszernek* alárendelt tudomány ezen teleológiai víziójával,

¹⁰ HEGEL: Wissenschaft der Logik. Aubier, 1949. II. 571.

ami által maga is rendszerré kellene, hogy váljon.¹¹ Anélkül, hogy rendszerré válna, a szemiológia helye, mint modellek és elméletek kidolgozásának a helye, a vitának és önmaga vitatásának a helye: „kör”, amely nem záródik be. A „vége” nem kapcsolódik a „kezdetéhez”, hanem eltávolodik tőle, kibillenti azt, és egy másik közlésbe, azaz másik tárgyba és másik módszerbe nyílik át; vagy inkább nincs többet vég, csak kezdet, a kezdet a vég és fordítva.

Egészében a szemiológia tehát csak a szemiológia kritikájaként fejlődhet. A tudományok holtterében a szemiológia ennek a halálnak a tudata, és ezzel a tudatossággal a „tudományosság” fellendítője; kevesebb (vagy több) mint tudomány, inkább a tudományos közlés támadási és felforgatási területe éppen ezen a közlésen belül. Fenn lehetne tartani, hogy a szemiológia az „ideológiáknak az a tudománya”, amit a forradalmi Oroszországban javasoltak,¹² de a tudományok ideológiája is.

A szemiológiának ilyen értelmezése egyáltalán nem vezet relativizmus-hoz vagy agnosztikus szkepticizmushoz. Ellenkezőleg, Marx tudományos praxisához kapcsolódik olyan mértékben, amilyenben elveti az abszolút rendszert (beleértve a tudományos rendszert is), de megőrzi a tudományos eljárást, vagyis az ezen modelleket fenntartó elmélet által megkettőzött modellek kidolgozási folyamatát. A kettő közötti állandó áthatásban fejlődik, de tőlük függetlenül is — tehát a politikai állásfoglalás szempontjából az adott társadalmi praxisban —, az effajta felfogás szem elé tárja azt az „ismeretelméleti szakadékot”, melyet Marx fogadtatott el.

A szemiológiának ez a státusza eredményezi: 1. a szemiológia sajátos érintkezését a többi tudományággal, különösen a nyelvészettel, a matematikával és a logikával, amelyektől kölcsön veszi azok modelljeit; 2. s hogy az új terminológia bevezetése azonos a már létező terminológia megfordításával.

A szemiológia, amelyről beszélünk, nyelvészeti, matematikai és logikai modelleket használ, és azokat az érintett jelentéssel bíró praxisokhoz *kapcsolja*. Ez az összekapcsolás épp annyira elméleti, mint szaktudományos, tehát alapvetően ideológiai tény, és olyan, ami a tudományos közlés pontosságát és „tisztaságát” demisztifikálja. Felcseréli az egzakt premisszákat, ami a tudományos eljárás része, oly módon, hogy a szemiológiában a nyelvészet, a logika és a matematika a „felcserélt premisszák”, amelyeknek státuszukkal láthatólag nincs semmi (vagy csak nagyon kevés) keresnivalójuk a szemiológián kívül. A szemiológia számára ezek a segédtudományok távolról sem csak a kölcsönvehető raktárkészletet képezik, hanem a szemiológia *elutasított tárgyát* is, olyan tárgyat, amelyet azért vet el, hogy a kritikához hasonló módon explicite építkezzen. Olyan matematikai terminusok, mint az „egzisztencia tétel” vagy az „axiomarendszerek”; fizikaiak, mint az „izotópia”; nyelvészetiak, mint a „kompetencia”, „performáció”, „generálás”, „anafora”; logikaiak, mint a

¹¹ „A megismerés tartalma, mint olyan, belép elhatározásaink körébe, mivel amennyiben levezethető, a módszerhez tartozik. Maga a módszer ennek a momentumnak a tényétől kiszélesedik, hogy *rendszerré* váljon.” (Uo. 566.)

¹² „Az ideológiák marxista értelmezése számára két alapvető probléma vetődik fel: 1. A jelentéssel bíró anyagként szervezett ideológiai anyag partikularitásainak és formáinak a problémája; 2. a társadalmi kommunikáció formáinak és partikularitásainak a problémája, ami ezt a jelzést megvalósítja.” П. Н. МЕДВЕДЕВ: формальный метод в Литературоведении. Критические Ведение в социологическую поэтику. Később visszatérünk ennek a megkülönböztetésnek a jelentőségére.

„diszjunkció”, az „ortogonalitás” stb., eltérő értelmet vehetnek föl, ha új ideológiai tárgyra alkalmazzák őket, olyan tárgyra például, amit a kortársi szemiológia dolgoz ki, és amelyik különbözik attól a fogalmi mezőtől, amelyben a megfelelő fogalmak kialakultak. A „nem-újdomságnak ezen újdomságát”, ezt a különféle elméleti kontextusokban értelmet változtató terminust érintve, a szemiológia felfedi, hogyan születik meg a tudományban az ideológia. „Az új tárgy megőrizhet némi kapcsolatot a régi ideológiai tárggyal, fel lehet benne fedezni olyan *elemeket*, amelyek a régi tárgyhoz is tartoztak: de ezeknek az elemeknek az értelme megváltozik, mivel az új *struktúra* éppen saját értelmével tölti fel. Ezek az elszigetelt jelenségeken alapuló látszólagos hasonlóságok megtéveszthetik a felületes szemlélőt, aki a tárgy elemeinek értelmi megalapozásában nem ismeri a struktúra funkcionálását . . .”¹³ Marx is élt a megelőző tudományok terminusainak a megfordításával: az „értéktöbblet” a merkantilisták terminológiája szerint a „termelési érték növelésének az eredménye” volt. Marx ugyanannak a szónak új értelmet adott: így fedte fel „a két különböző *h a t á r o z a t b a n*, azaz ennek a két teoretikus közlésbe beírt »valóságnak« a modalitásában szereplő nem-újdomság újdomságát”.¹⁴ Ha a szemiológiai megközelítés a terminusok értelmének ezt a megfordítását követeli, akkor miért használjunk olyan terminológiát, amelynek már van pontos alkalmazása?

Ismeretes, hogy a tudományos gondolkodás valamennyi megújítása a terminológia megújításával és annak köszönhetően történt: sajátos módon csak akkor beszélnek feltalálásról, amikor új fogalom jelenik meg (mint például az oxigéné vagy a differenciál- és integrálszámításé). „A tudomány valamennyi új aspektusa a tudomány terminus technicsaiban forradalmat idéz elő (*Fachonsdrücken*) . . . A politikai gazdaságtan általában megelégszik azzal, hogy a kereskedelmi és az ipari élet terminusait elfogadja olyannak amilyenek, és hogy használja azokat, nem is gyanítva, hogy azáltal az ezen fogalmakkal kifejezett eszmék szűk körébe zárta magát.”¹⁵ Felületesen nézve a mai kapitalista rendszer és az azt követő közlést, a szemiológia — akkor, ha kritikus szándékkal vizsgálja a jelentéssel bíró praxisokat — a korábbi „humán tudományok” közlései által használt fogalmakétól eltérőeket alkalmaz. Így lemondva a humán és a szubjektivisták terminológiájáról, a *s z e m i o l ó g i a* az egzakt tudományok szókészletéhez fordul. De amint azt már a fentebbiekben jeleztük, ezeknek a fogalmaknak *más* a fogadtatásuk abban az új ideológiai mezőben, amit a szemiológiai kutatás magának felépíthet — olyan másság ez, amelyre a következőkben még visszatérünk. Az egzakt tudományok terminusainak ez a használata nem számolja fel a szemiotikai kutatás legfontosabb pontjain alkalmazandó gyökeresen új terminológia bevezetésének lehetőségét.

2. A szemiológia és a termelés

Eddig a szemiológia tárgyát úgy definiáltuk, mint szemiológiai *színtet*: mint *szakítást* a jelentéssel bíró praxisokban, ahol a jelölt annyiban modellált, amennyiben jelentéssel bír. Csak ez a meghatározás mutathatja ki a szemioló-

¹³ LOUIS ALTHUSSER: *Lire le Capital*. II. 125.

¹⁴ Uo. 114.

¹⁵ ENGELS előszava a „Tőke” 1866-os angol kiadásához. (Idézi LOUIS ALTHUSSER; i. m. 112.)

giai fejlődés újdonságát a korábbi „humán tudományokhoz” és általában a tudományhoz képest: azt az újdonságot, amelyik csatlakozik Marx eljárásához, amellyel a gazdasági életet vagy a társadalmat (a jelentettet) úgy mutatja be, mint az elemek (jelentők) permutációját. Mivel, hatvan évvel a terminus megjelenése után, ma már lehet „klasszikus” szemiotológiáról beszélni, kimondhatjuk, hogy eljárása kielégíti a fentebb megadott definíciót. Nekünk mégis úgy tűnik, hogy akkor vagyunk a századunk (Marx, Freud, a husserli reflexió) gondolatisága által *feltárt úton*, ha a szemiotológia tárgyát árnyaltabban határozzuk meg, amint itt következik.

A marxista közgazdaságtan nagy újdonsága volt, s ezt gyakran hangsúlyozták, hogy a társadalmat mint specifikus *termelési módot* gondolta el. A munka többé nem *szubjektivitás* vagy *emberi lényeg*: Marx az „alkotás természetfeletti képességének” fogalmát (*A gothai program kritikája*) a „termelés” fogalmával helyettesíti, s ezt kettős aspektusból nézi: munkafolyamatként és a termelés társadalmi kapcsolataiként, amelynek elemei sajátos logikájú kombinatorikában vesznek részt. Azt lehetne mondani, hogy ennek a kombinatorikának a változatai a szemiotikai *rendszerek* különböző típusai. Így a marxista gondolkodás elsőnek *teszi meg* a termelőmunka problematikáját a szemiotikai rendszer definíciójában döntő jellegzetességgé. Akkor, amikor például, Marx megbontja az érték fogalmát és értékről csak mint „a társadalmi munka kikristályosodásáról” beszél.¹⁶ Sőt odáig megy, hogy olyan új fogalmakat vezet be (az értéktöbbletet), amelyek létezésüket csak a *nem mérhető* munkának köszönhetik, s amelyek csak hatásukban (az áru mozgásában, a kereskedelemben) mérhetőek.

De bár Marxnál a *termelés* mint a társadalmat (vagy az értéket) meghatározó problematika és kombinatorika van tételezve, csak a társadalmi (az érték) szempontjából, tehát az árucikkek elosztása és fogyasztása szempontjából, és nem magából a termelés belsejéből van vizsgálva. Marx stúdiuma a kapitalista társadalom, a csere és a tőke törvényeinek a tanulmányozása. Ebben a térben és ennek a stúdiumnak a céljai értelmében a munka egy tárgyban „jelenik meg”, ami meghatározott (Marx számára döntő) helyet foglal el a cserefolyamatban, de amelyet mégis ennek a csereének a szempontjából alig vizsgáltak. Így jutott el Marx a munkának mint *értéknek* a tanulmányozásához, a használati és a csereérték közötti különbségtéves alkalmazásához, és oda, hogy — mindig a kapitalista társadalom törvényeit követve — csak az utóbbit tanulmányozza. A marxista elemzés a *csereértéken* alapul, azaz a forgalomba hozott *munkaterméken*: a munka a kapitalista rendszerben érték-ként (= „munkamennyiség”) szerepel, és Marx mint ilyennek elemzi a kombinatorikáját (a munkaerőt, a munkásokat, a mestereket, a munka tárgyát, a termelési eszközöket).

Amikor magát a munkát is érinti és a munka fogalmán belüli distinkcióra törekszik, azt a forgalom: a haszon forgalma szempontjából teszi (és akkor a munka *konkrét*: „az emberi erő felhasználása ilyen vagy olyan termelési módban, amit egy sajátos tény determinál, a *konkrét és hasznos* munka ezen címén használati és csereértéket termel”);¹⁷ vagy az érték forgalmából (és akkor a munka absztrakt: „az emberi erő pszichológiai értelemben való felhasználása”). Zárójelben emeljük ki, hogy Marx kitart az érték és főleg a

¹⁶ MARX: A politikai gazdaságtan bírálata.

¹⁷ „Le capital” in: Oeuvres, Bibl. de la Pléiade, 573.

cseréérték relativitása és történeti függősége mellett. Akkor is, amikor megkísérli a használati érték megközelítését, hogy egy pillanatra elvonatkoztasson a polgári közgazdaságtanban szereplő cseréérték (szimbolikus) forgalmának ezen absztrakt fogalmától, Marx megelégszik azzal, hogy jelezze — és itt a terminusok nagyon kifejezőek —, hogy *korpuszról* és *felhasználásról* van szó. „A használati értékek, azaz az árucikkek *korpuszai* két elemnek, az anyagnak és a munkának a kombinációi... A munka tehát nem egyedüli forrása az általa termelt használati értéknek és az anyagi gazdagságnak. Ez az *apa* és a föld az *anya*.”¹⁸ „Végeredményben minden termelői aktivitás, hasznot hajtó jellegéből eredő absztrakció, az emberi erő *felhasználása*”.¹⁹ (Kiemelés tőlem, J. K.)

Marx világosan veti fel a problémákat: az elosztás és a társadalmi fogyasztás vagy mondjuk a *kommunikáció* szempontjából a munka mindig vagy használati, vagy cseréérték. Más terminusokkal: ha a kommunikációban az értékek mindig és elkerülhetetlenül a munka kristályai, akkor a munka nem *jelent* semmit azon az értéken kívül, amelyben kikristályosodott. Ez a munkaérték önmaga értéken keresztül mérhető és nem másképpen: az értéket a termeléshez társadalmi szempontból szükséges idő mennyiségén keresztül mérik.

A munka ilyen értelmezése — amit arról a területről vettünk, ahol megtermelték, azaz a kapitalista világból — elvezethet a termelés ártértékeléséhez és a heideggeri filozófia megfelelő bírálataát vonhatja maga után.

De — és Marx tisztán felvázolja ezt a lehetőséget — egy másik világ is elképzelhető, ahol a munkát az értéktől függetlenül megbeccsülnék, akkor is, ha nem termeléssel előállított, a kommunikációs láncon belül forgalomba hozott árucikkről lenne szó. Abban a megjelenési formában, ahol a munka még semmi értéket nem *képvisel* és még nem akar „semmit mondani”, tehát még nincs *értelme*, abban a megjelenési formában is *korpusz* és *felhasználás* kapcsolatáról lenne szó. Ezt az értéket megelőző produktivitást, ezt az „értelem előtti munkát” Marxnak szándékában sincs megközelíteni és eszközei sincsenek rá. A politikai gazdaságtannak csak *kritikai* leírását adja: olyan jelek (értékek) csererendszerének a bírálataát, amelyek elrejtik a munkaértéket. Kritikus szemmel olvasva Marxnak a pénz forgalmáról írott textusát, az az egyik csúcsa annak, amit a (kommunikatív) közlés elér, amikor csak a termelés alapján *mérhető* s éppen csak jelzett kommunikációról beszélhet. Marxnak a csererendszerről való kritikai reflexiója emiatt gondolkodtatja a kortársi kritikát a jelentés jelével és forgásával kapcsolatban: a jelről való kritikai közlés nem mulasztja el különben, hogy a pénzről való kritikai közlésben ismerjen magára. Így amikor J. Derrida megalapozza a jelek forgásának elméletét, ezt írja: „Az önkényes jelek forgásában ez az analitikus absztrakciós mozgás nagyon hasonló ahhoz, amelyikben a pénz létrejön. A pénz a tárgyakat jelekkel helyettesíti. Nemcsak az adott társadalmon belül, hanem egyik civilizációból a másikba, vagy egyik gazdasági rendszerből a másikba is. Ezért a kereskedelem az ábécé. *A közgazdaságtani racionalitás pénzügyi momentumában kell megérteni. A pénz kritikai leírása az írást értelmező közlés hűségese tükröződése*.”²⁰

¹⁸ Uo. 570.

¹⁹ Uo. 571.

²⁰ J. DERRIDA: De la Grammatologie. Ed. de Minuit, Paris, 1967. 424. (Az én kiemelésem: J. K.)

Szükség volt a közlés tudományának, permutációs és anullációs törvényeinek hosszú felfedezésére; szükség volt a Logosznak mint a jelentés (érték) kommunikációs rendszerbeli modelltipusának alapelveiről és határaitól való hosszú elmélkedésre, hogy ma egyáltalán fel lehessen vetni ennek a „munkának” olyan *fogalmát*, ami „nem akar semmit mondani” erről az előbb körkörösnek nevezett, néma, de szembeötlő és transzformációs termelésről a kommunikáció, a csere, a jelentés viszonylatában. Olyan fogalmát, amely a J. Derridához hasonló szövegek olvasásakor jön létre, amikor ő „nyomatékról”, „grammról”, „különbözetről” vagy „betű előtti írásról” ír a „jel” és a „jelentés” bírálata kapcsán.

Jegyezzük meg, hogy ezen az úton Husserlnek és Heideggernek a hagyatéka jelentős, de különösen Freudé, aki először tanulmányozta a felállított jelentés és (vagy) a reprezentációs közlés előtt a jellel ellátási folyamat produktív munkáját: az álom mechanizmusát. Az *Álomfejtés* egyik, „A munka és az álom” című fejezetében Freud feltárja magát a termelést, de nem mint jelentés (érték) cseréjének (vagy használatának) a *folyamatát*, hanem mint permutációs *játékot*, ami magát a termelést modellálja. Freud így felfedi a *munkának mint sajátos szemiotikai rendszernek* a problematikáját, megkülönbözteti a cserétől: ez a munka a kommunikációs beszéden belül fejlődik, de lényegesen különbözik attól. A manifesztáció szintjén *hieroglif*, latens szinten pedig *álombeli gondolat*. „Az álom munkája” elméleti fogalomná válik, amelyik új kutatási területet nyit: olyat, amelyik érintkezik a pre-reprezentációs termeléssel, a gondolat előtti „gondolkodás” *k i d o l g o z á s á v a l*. Ettől az új kutatástól kezdve radikális szakadás választja el az *álom munkáját* az éber állapotú gondolattól: „nem lehet őket összehasonlítani”. „Az álombeli munka nem gondolkodik, nem számol, általában nem ítélkezik, megelégedik azzal, hogy transzformál.”²¹

A szemiotológia egész jelenlegi problémája számunkra ebben áll: folytassuk-e a szemiotikai rendszerek formalizálását a *kommunikáció* szempontjából (kockáztassuk-e meg a brutális összehasonlítást: mint ahogy Ricardo az érték-többletet az elosztás és a fogyasztás szempontjából képzelte el), vagy a kommunikáció problematikáján belül (ami elkerülhetetlenül társadalmi probléma) a jelentés előtti jelentés ezen másik megjelenítési formáját tárjuk fel.

A második út elfogadása esetén két lehetőség kínálkozik: a tanulmányozott jelölő rendszernek mérhető, tehát reprezentálható aspektusát (a munkát, a termelést vagy a grammot, a „nyomatékot”, a „különbözetet”) vagy nagyon elszigetelik egy nem mérhető fogalomban; vagy megkísérlik, hogy új tudományos problematikát építsenek ki (egy olyan tudománynak, amely a fentebbiekben jelzettek értelmében maga is elmélet), amit az új fogalom hiánytalanul lehetővé tesz. Másképp mondva, a második esetben „új tudomány” létrehozásáról lenne szó annak alapján, amit új tárgyként határoztak meg: a *munkának* mint a cserétől különböző szemiotikai praxisnak az alapján.

A jelenkor több társadalmi és tudományos megnyilvánulása igazolja, igényli az ilyenfajta törekvést. A munka világának a történelem színterén való jelentkezése a csererendszer rováására követeli jogait és számonkéri a „megismeréstől”, hogy többé ne csak a „termelésen alapuló csere” irányítsa lencséjét, hanem a „cserével szabályozott termelésre” is.

²¹ FREUD: L'interprétation des rêves. P.U.F., 1968. 432.

Az egzakt tudomány maga is szembekerül a nem-mérhetőség és a nem-bemutathatóság problémájával; megkísérli, hogy ne mint a megfigyelhető világtól való „eltérést”, hanem mint sajátos törvényű struktúrát gondolja el. Már nem Laplace idejében vagyunk, amikor hittek a felsőbbrendű értelemben, amely össze tudná fogni „ugyanabban a formulában a világegyetem legnagyobb korpuszainak a mozgását, de a legkisebb atomokét is: aki számára semmi sem lenne bizonytalan, és a jövő a múlthoz hasonlóan lenne szemünk előtt”.²² A kvantummechanika észreveszi, hogy a közlésnek („az értelemnek”) szüksége van arra, hogy „széttűzzák”, hogy tárgyat és struktúrát változtasson, hogy olyan problematikát érintsen, amelyik nem zárható le a klasszikus érveléssel; tehát *megfigyelhetetlen tárgyról* beszélnek²³ és új, matematikai és logikai formalizációs modelleket keresnek. A termelés szemiológiája a tudományos gondolatnak a nem-reprezentálható helyébe való ezen beszívárgásától öröklő és kétségtelenül használja majd ezeket a modelleket, amelyeket az egzakt tudományok (a többértékű logika, a topológia) dolgoztak ki. De minthogy ez a közlés tudományelmélete, tehát önmagáé is, minthogy a termelés dinamikus útját igyekszik már a terméket megelőzően megragadni, és a (reprezentatív) modelleket felhasználó reprezentációval szemben lázad, visszautasítja a korpust adó formalizáció rögzítését, amit minduntalan összezavar a (nem mérhető) nem reprezentálható nyugtalan elmélet; a termelés szemiológiája tárgyának *másságát* fogja hangsúlyozni ahhoz a (reprezentálható és reprezentáló) cseretárgyhoz viszonyítva, amit az egzakt tudományok is érintenek. U g y a n a b b a n az időben a hangsúlyt az (egzakt) tudományos terminológia megfordítására fogja tenni, hogy efelé a másik, érték előtti munka megjelenési formája felé irányítsa a figyelmet, amit ma még alig ismerünk.

Ebben áll a szemiológia nehézsége mind maga, mind azok számára, akik távol állnak tőle és meg akarják érteni. Valójában lehetetlen megérteni, hogy miről beszél az ilyenfajta szemiológia, amikor felveti az olyan termelés problematikáját, ami nem felel meg a vele szemben létrejövő kommunikációnak, akkor, ha nem fogadják el azt a *szakítást*, ami tisztán elválasztja a csere problematikáját a munkáétól. A számos következmény közül, amelyek nem hiányoznak az efféle szemiotikai megközelítéstől, jelezzünk egyet: a *lineáris historicitás* helyébe annak a szükségességét teszi, hogy az azt megalapozó értéktermelés sajátos modelljei nyomán alapozza meg a jelentéssel bíró praxisok tipológiáját. Ez a megközelítés tehát különbözik attól a hagyományos historicizmustól, amit az egymásra vissza nem vezethető termelések pluralitásával helyettesít, és még inkább a csere gondolatától. Maradjunk meg a tény mellett, hogy nem szükséges fellátni a termelési *módok* listáját: Marx ezt javasolta, amikor elhatárolta magát az áruforgalom szempontjából. Van törekvés arra, hogy felvessék a termelés (az érték) előtti jelentéssel bíró termelés *típusai* közötti különbséget: a keleti filozófiák már megkísérelték annak a prekommunikatív munka aspektusa alatti megragadását.²⁴ Ezek a termelési módok talán létre fogják hozni azt, amit „monumentális történelem-

²² LAPLACE: *Essai philosophique sur les possibilités*. Gauthier-Villard, Paris, 1921.3

²³ H. REICHENBACH: *Philosophical Foundations of Quantum Mechanics*. 1946

²⁴ A jelölő praxis tipológiájának tanulmányozása kapcsán lásd a következő tanulmányaimat: *Pour une sémiologie des paragrammes*. Tel Quel. 29. és „Distance et anti représentation” Tel Quel, 32.

nek” neveztek, olyan mértékben, amelyben az, szó szerint véve, egy „kiemelt”, jelképes (teleologikus) történelmi vonatkozásra „épül”.²⁵

3. Szemiológia és „irodalom”

Privilegizált helyet foglal-e el a szemiológia így meghatározott mezőjében az irodalomnak nevezett praxis?

A szemiológia számára az irodalom nem létezik. Nem létezik olyan beszédként, mint a többi, és még kevésbé esztétikai tárgyként. *Sajátos szemiotikai praxis* ez, amelyiknek előnye a többiekkel szemben, hogy kézzelfoghatóbban ábrázolja a jelentéstermelés ezen problematikáját, amit az új szemiológia felvet, s következőképpen csak olyan mértékben érdekelt, ahol ezt (az „irodalmat”) a normatív nyelvészet tárgyához (a kodifikált és denotatív beszédhez) való visszavezethetlenségben vizsgálják. Lehetne használni az *írás* terminust, amikor egy termelésnek tekintett szövegről van szó, hogy azt meg lehessen különböztetni az „irodalom” és a „beszéd” fogalmától. Érthető tehát, hogy legalábbis k ö n n y e l m ű s é g, ha nem rosszhiszeműség leírni a „beszédet (vagy írást)”, a „beszélt nyelvet (vagy írott nyelvet)”.

Ha praxisnak tekintjük, az irodalmi szöveg „nem hasonlítható a történelmileg meghatározott »irodalom« fogalmához. Ami ezen fogalom helyének és hatásainak felborítását és teljes átdolgozását ösztönzi . . . Másképp mondva, az írás specifikus problematikája határozottan felszabadul a mítosz és a reprezentáció alól, hogy a maga irodalmiságában és világában gondolkodjon. A p r a x i s a »szöveg« szintjén olyan mértékben definiálható, hogy ez a szó azon kívül egy funkcióra is utaljon, amit az írás ugyanakkor »nem fejezett ki«, de amelyikkel *rendelkezik*. Tragikus takarékoság ez, amelynek »geometriai helye« nem reprezentálható (váltakozik)”.²⁶

Minden „irodalmi” szöveget lehet produktivitásként vizsgálni. Márpedig az irodalomtörténet a XIX. század vége óta olyan modern szövegeket vonultat fel, amelyek struktúrájuk következtében a reprezentációra visszavezethetetlen termékek (Joyce, Mallarmé, Lautréamont, Roussel). Így a termelés szemiológiája kénytelen közeledni ezekhez a szövegekhez éppen azért, hogy az önmaga termelése felé fordult írásbeli praxist összekapcsolja a termelés kutatására törekvő tudományos gondolattal. És azért, hogy levonja ennek a kutatásnak az összes következményét, azt a kölcsönös zavarkeltést, amivel a két p r a x i s hallgatólagosan sújtja egymást.

Kiindulva ezekből a modern szövegekből és kidolgozva rajtuk az így termelt szemiotikai modelleket, azok visszafordulnak a *társadalmi textus* felé — a társadalmi praxisok felé, amelynek az „irodalom” csak egy kellőképpen valorizált változata —, hogy azokat mint megannyi folyamatban levő transzformáció-produkciót gondolják el.

(*La semiologie: science critique ou la critique de la science? La Nouvelle Critique*, 1968. septembre (16), 15–20.)

(Fordította: Szőcs Ferenc)

²⁵ PH. SOLLERS: Programme. Tel Quel, 31. Felvéve a „Logique”-ban (Tel Quel, 1968).

²⁶ Uo.

Freud és az „irodalmi alkotás”

Úgy tetszik, hogy a freudi felfedezés lényegét, amitől a pszichoanalízis fontosságát és aktualitást nyer, Freud követőinek legnagyobb része nem vette észre, nem értette meg vagy legalábbis rosszul látta, annak a központi rögeszmének következtében, amely a nyugati gondolkodást s magát Freudot is kísérti: az alany rögeszméje ez, és az a csaknem általános tény, hogy képtelenek ezen a viszonylaton kívül gondolkodni. A neurózisokról készített munkájától fogva Freud mindazonáltal megállapítja, hogy van valamiféle *szöveg-vesztesség*, amit elsősorban a társadalom elnyomó szervezete okoz,¹ és hogy az elveszett szöveget meg lehet találni ugyan, de deformálva (ami egyébként gyanús terminus, hiszen feltételezi egy eredeti szöveg ismeretét és folytonosságát), megmunkálva, átalakítva, azokhoz hasonló műveleteknek alávetve, amilyenek a tulajdonképpeni irodalmi szöveg létrehozásában játszanak szerepet. A működő és a szöveg egy bizonyos állapotához kötött „tudattalan” fogalma így egyszerre jelöli azt a helyet, ahol az elveszett szöveg fellelhető, és azokat az átalakító mechanizmusokat, amelyeknek alá van vetve e szöveg. A *Vázlat* óta Freud érdeklődést mutat az iránt, amit a szöveg dinamikájának nevezhetnénk; a leírás és a megjelenítés folyamata iránt, amelyben felismerhetőkké válnak az írásmód specifikus jellemzői: „nyom”, „üttörés”, „betörés”, „utólag”.² A *Traumdeutung* és *A mindennapi élet pszichopatológiája* mindenekelőtt szövegelemzések, amelyek lehetővé teszik az elveszett szöveg grammatikájának, átszervezésének és átcsoportosításának felderítését. Azon a területen, amely a pszichoanalízis sajátja, vagyis ahol a legjobb esetben meglelhető a nyugati társadalmi rendszer, gondolkodás rendszer és gazdasági rendszer következtében elveszett szöveg,³ Freud már a nyelvészet kifejlődése előtt figyelemre méltó ismereteket mutat fel mind a szövegalkotásra és a szöveg dinamikájára, az átsiklásokra, hangátvetésekre, visszaiktatásokra, melyeknek a szöveg alá van vetve, mind pedig a szövegek közti áthatásokra (szerves konverzió, a jelentésátvitel és a behelyettesítés szimptomái stb.) vonatkozólag. Úgy tetszik, hogy előttünk áll az egész szövegszervezés, mindazok az eljárások, ame-

¹ Hogy ez az elnyomás elkerülhetetlen-e vagy sem, más kérdés. Mindemellett érdemes megfigyelni, hogy Freudnál ezt az elnyomást a *lemondás* terminusa jelöli: a gyermek kénytelen lemondani kedvteléseiről (kénytelen elhalasztani őket); s ez a terminus alapvető fontosságú a keresztény ideológiában, és az uralkodó osztály kiváltságos ideológiai fegyvere.

² L. DERRIDA: Freud et le scène de l'Écriture (Freud és az Írás színtere) in: „L'Écriture et la Différence.” Éd. du Seuil, „Tel Quel” sorozat.

³ Jól látszik, hogy a gondolat minden mozgása, mindenfajta rendszere, amit az *értelem* és az *igazság* dimenziói határoznak meg, elkerülhetetlenül szöveg-vesztéssel jár.

lyeknek legsajátabb területe az írott szöveg (az irodalom). Azt várhatnánk tehát, hogy a tulajdonképpeni irodalmi jelenséget illetően is ugyanolyan éleslátásról tesz tanúságot Freud, amilyent a „tudattalan” szöveg megfejtése iránt mutat. Való igaz, hogy Freud szenvedélyes, „fáradhatatlan” olvasó, mint maga mondja Léonard-ról. Mint kora művelt polgárai, ő is tudja alkalmas idézetekkel fűszerezni levelezését és megtűzdelni írásait. De ennyi az egész. Egy irodalmi alak neve a pszichoanalízis alapvető fogalmává válik, egy másik színházi hős, Hamlet elemzése pedig a *Traumdeutung* óta arra szolgál, hogy rámutasson az elfojtás fokozódására társadalmunkban és a neurotikus hatásokra, amiket ez eredményez.

Ha az irodalom támpontokat ad és megerősíti az analitikus kutatás hipotéziseit, szükségszerű fordulattal maga is oda jut, hogy kérdés tárgyává válik. Ugyanazon mozgás folytonossága vezeti Freudot előbb ahhoz, hogy az analitikus kutatás példás alátámasztását keresse az irodalomban (annál is inkább, mivel az ilyen szöveg mindenki számára olvasható), majd ahhoz, hogy ez alátámasztás okát tudakolja az irodalomtól, s hogy a vizsgálódásnak, az analitikus „kíváncsiszkodásnak” egyik területévé tegye. Nem meglepő hát, ha azt találjuk Freudnál, hogy van koncepciója a „művész”-ről, az „alkotó”-ról, a „regényíró”-ról, a „költő”-ről, van koncepciója a „mű”-ről és „alkotási” eljárásairól, az olvasásról és az olvasóról, lévén e koncepciók nyilvánvaló összefüggésben egymással.

Freudnak Jensen *Gradiv*-jéről írott kommentárja több az álmok és a delírium egyszerű elemzésénél, s mindenekelőtt egy elméleti problémát látszik felvetni. Már az első sorokban jelzi Freud a probléma lényegét, amikor azt mondja, hogy „egyszer felébredt a kíváncsiság azok iránt az álmok iránt, amelyeket soha nem álmodtak meg, hanem amelyeket a regényírók tulajdonítanak képzeletbeli hőseiknek. Meglepőnek és haszontalannak tűnhet a gondolat, hogy vizsgálatnak vetjük alá az álmoknak ezt az osztályát; bizonyos aspektusból nézve azonban semmi jogosulatlan nincs ebben.” Munkájának nagy részét Freud mégis arra szenteli, hogy megpróbálja igazolni e gondolatot. A kérdés, amely Freud előtt fölmerülhetett, így fogalmazható meg: Miként lehetséges az, hogy egy szerző által elképzelt és fikciója szükségleteinek megfelelően egy szereplőnek tulajdonított álmok éppúgy alkalmasak az analitikus interpretációra, mint a „valóságos” álmok? Miként lehetséges éppígy fiktív szereplőket olyan módon leírni, hogy úgy tessenek, mintha ugyanazon pszichikai erőknek lennének alávetve, mint a valóságos személyek? Freud tehát először is disztinkciót teremt valóság és képzelet között. Mindazonáltal ez a disztinkció nem lépi túl a klasszikus pszichológia határait, amely szerint az álom a képzelethez tartozik, és semmiképpen sem minősíthető „valóságos”-nak. Freud tehát az egyik oldalra helyezi a valóságos álmokat (wirklichen Träume) — a valóságos személy által megélt álmokat —, a másik oldalra pedig a képzelt álmokat („azt tartják, hogy a valóságos álmok nem ismernek sem határt, sem törvényeket; akkor mit mondjunk a képzelet szabad álomalkotásáról?”). A fogalomrendszer, amely ezt a felosztást meghatározza, a kiinduláskor még nincs felállítva. A tudatos tudattalan ellentétéről volna szó? De a regényíró alkotása nem kerül el a „tudattalant”, amely mindig fedi a „tudatos” alkotást. Arról az állapotról volna szó, amelyben létrejönnek ezek a jelenségek, alvás közben egyfelől s ébren másfelől? Talán igen, és később meg fogjuk látni, hogyan állítja fel Freud a közbenső terminust, amely lehetővé teszi az átmenetet egyikből a másikba. Fontos azonban megjegyezni, hogy ez a felosztás

nem veszi tekintetbe azt, ami közös bennük, tudniillik szövegszerűségüket; ez teszi pedig azt, hogy az írás, a megírt szöveg, anélkül, hogy szükség lenne bármilyen közvetítésre, hasonló olvasatot nyújthat, mint amilyent az álrok tesznek lehetővé; s megjegyzendő az is, hogy ez a felosztás, amely az „alany” középponti helyzetén alapszik, a forrása Freud nehézségeinek. A „valóságos álom” és a „képzelt álom” közti különbség nem a kettejük összehasonlításában megnyilvánuló szövegszerű differenciálódásra, tehát nem magára a szöveg olvasatára teszi a hangsúlyt, hanem egy állapotra és egy képességre (képzelet), amit az „alany”-nak tulajdonít. Amikor viszont a valóságos képzeletbeli ellentétéből indul ki, Freudnak közvetítő elemekhez kell folyamodnia, hogy megmagyarázza, miért interpretálhatók a „képzelt” álmok „valóságos” álmok gyanánt. És mindjárt kezdetben, a legkevésbé kézzelfogható szinten szembe-tűnő, amint vita nélkül elfogadja a művészetet utánzásnak értelmező elméletet. A *mimesis*t kérdésfeltevésének terminusai implikálják: ha mű és valóság behelyettesíthetők egymással, mint egy új tudománynak (a pszichoanalízisnek) tárgyai, amit a regényíró nem ismerhetett, ez csakis úgy lehetséges, ha az egyik utánozza a másikat, és ha az utánzás tökéletes. De honnan ered akkor ez a tökéletesség? „Olvasóinknak meg kellett lepődniük, látván, hogy Norbert Hanoldot és Zoé Bertgangot, pszichikumuk minden megnyilvánulásában, minden cselekedetükben és gesztusukban úgy kezeltük, mint valóságos személyeket (wirkliche Individuen), s nem pedig mint egy regényíró teremtményeit (Geschöpfe eines Dichters).” És Freud annyira ragaszkodik a „mű” és a valóság hasonlóságához, hogy azon a két ponton, ahol a *Gradvában* látszólag valószerűtlenségek fordulnak elő, igyekszik kimutatni, hogy ezek sem összeegyeztethetlenség a valósággal, annál kevésbé, mivel ez utóbbi kiszélesíthető és érintheti „a forrásokat, ahonnan a regényíró merítette művének ezt a részét”. A valóság fogalmának ez a kiszélesítése, amely magába foglalja a „tudattalant”, lényegbevágó Freud számára, hogy fenntarthassa realista „művészet”-konceptióját. Így vagy úgy, Freud feltételezi a mű és „alkotója” közt egy olyan kapcsolat létezését, melynek értelmében ha a mű felmutat bizonyos tudást (amely tudás annyiban jön számításba, amennyiben a tudomány felismeri benne azt, amit saját eszközeivel szerzett), ezt a tudást egy „alany”-ra kell vonatkoztatni, aki, akarva vagy sem, tudatosan vagy sem, hordozójává válik. Fölmerülhet bennünk a gondolat, hogy e kérdés, azokkal a terminusokkal, amelyekben megfogalmazódik, nem fedi-e föl egyszersmind annak a tudománynak alapjait is, amely felteszi; tudniillik e tudomány *metafizikai* alapját, a kérdésben implikált dualizmusokkal — valóságos/képzeletbeli, jel és értelem, jelentett [signifié] és ábrázolás [représentation] stb.; *teológiai* alapját: a terem-tőnek teremtményéhez, egy alanynak állítmányához való viszonyát, olyan relációban, hogy ha PÉS, S soha nem redukálható predikátumainak összességére, más szóval az „alany” sohasem a szöveg okozata, hanem előtte létezik, mint kauzális szubsztancia, amely a szöveg létrejöttéhez elengedhetetlen; s végül *ideológiai* alapját, amennyiben a gondolatmenetet alkotó előfeltevések maguk nem kerülnek tárgyalásra. Ezek a metafizikai és teológiai előfeltevések egyébként világosan kifejeződnek Freud szövegében: „[A költők és a regényírók] sok dolgot ismernek ég és föld között, amelyekről a mi iskolás bölcsességünk még csak nem is álmodhat. Ők a mestereink a lélek ismeretében, nekünk, közönséges embereknek, mivel olyan forrásokból isznak, amiket mi még nem tettünk elérhetőkké a tudomány számára...”; és nem sokkal ezután: „az emberi léleknek azok a mély ismerői, akiket a költőkben szoktunk tisztelni”.

Ám miután elfogadta, hogy van kapcsolat, és pedig oksági kapcsolat, összetartozás a „költő”, a „regényíró” és „műve” között, azt látjuk, hogy Freud bizonytalankodik e kapcsolat sajátos jellemzőit illetően. Ha úgy tűnik is, hogy hajlamos a „költőt” olyan kiváltságos „alany”-nak tekinteni, aki mintegy rokona a *Teremtőnek*, ég és föld között áll, útja nyílik olyan ismeretek felé, amelyek a „profánok” előtt rejtve maradnak, és éppen ezért megérdemelt hódolat tárgya lehet, mégis becsempész Freud egy másik választ is: „De a lelki életben sokkal kevesebb a szabadság és a szeszély, mint hinnénk; talán egyáltalán nincs is. Amit a külvilágban véletlennek hívunk, mint tudjuk, végül is törvényekben oldódik fel; amit a lelki életben szeszélynek nevezünk, ugyancsak törvényeken nyugszik — amelyeket még csak homályosan sejtünk.” Ezen a ponton Freud azt sejteti, hogy a „mű” nem annyira lelőhelye valami megmagyarázhatatlan, természetfölötti tudásnak, mint inkább tárgy e tudás számára, amely rá irányul. E két lehetőség közt egyébiránt Freud nem mer dönteni. Nem tudja rászánni magát, hogy a műalkotást úgy tekintse, mint a pszichikum bármely más termékét, de arra sem mutat nagyobb hajlandóságot, hogy átengedje teljesen az esztétikai értékelésnek. Ingadozásának nyomai számosak. Észrevehetők a gyakran alkalmazott kérdő formából, a kissé túl gyorsan megszakított szakaszokból. A *profán* terminus így nyeri el teljes értelmét. Freud eljárása rendkívül óvatos és kissé túlságosan is tiszteletteljes, hogy elrejtse vágyát némely bálványok lerontására. „De minthogy hősünk, Norbert Hanold teljességgel a regényíró teremtménye, szeretnénk félénken föltenni a kérdést ez utóbbinak: vajon más erők kormányozták-e képzeletét, mint tulajdon önkénye?” Félénk kérdés, pillanatnyilag válasz nélkül (noha a választ már feltételezte Freud, amikor, kevéssel előbb, a lelki életnek és az alapját képező törvényeknek az egységét említette), olyan kérdés, amely kétségtelenül valami hátsó gondolatra utal, és előre láttatja az eljárást, amit Freud alkalmazni fog; de sürgető kérdés is, mely különféleképpen fogalmazható meg: milyen tudásnak van birtokában a regényíró? mik ennek a „forrásai”? milyen kapcsolatban áll ez a tudás azzal, amit a tudomány nyújt (a régi, a klasszikus pszichiátria, és az új, a pszichoanalízis)? Freud, ne feledjük, fikció teremtette műveken akarja igazolni az analitikus módszernek és eredményeinek érvényességét, azt kívánja elérni, hogy az irodalmi művek tanulmányozásából adódó következtetések megerősítsék a „tudattalan”-ra és az álmokra vonatkozó nézeteit. Ez a megerősítés egyébként módszertani okokból nagy fontosságú: valójában amit a pszichoanalízis ténylegesen elemez, annak szintézisét adja a regény. Annak kimutatásáról van szó, hogy ugyanazok az elemek, ugyanazok a pszichikai folyamatok jelentkeznek, akár az egyik, akár a másik módon operál az ember, akár egy pácienset kezel, akár egy alakot „teremt”. Arról van szó tehát Freud számára, hogy megértse a mű alaptörvényét, hogy meghatározza, milyen helyet foglal el a pszichikum többi terméke között, hogy egybefogja a „művészi alkotás” folyamatait, és fölfedje, miért képesek bizonyos emberek ilyen alkotásra, míg mások nem képesek rá (lévén, hogy Freud erre vonatkozólag, mint láttuk, a mellett a kurrens felfogás mellett foglal állást, mely, ellentétben azzal, amit Lautréamont állít, azt tartja, hogy a költészetet csak egyesek és nem mindenki művelheti). Kétségtelen, hogy „a költők és a regényírók sok dolgot ismernek ég és föld között, amelyekről a mi bölcsességünk még csak nem is álmodhat” (s Freud koncepciója itt semmiben sem különbözik a költőről alkotott romantikus, polgári és keresztény víziótól), egy másik bekezdésben Freud így ír: „Ha az intelligencia, amelynek irányí-

tása mellett a regényíró úgy alkotta meg képzelet-szülte regényét, hogy az valóságos orvosi vizsgálat módjára elemezhető legyen, ha ez az intelligencia az ismeretek valamelyik osztályába tartozik, kíváncsiak lennének megismerni forrásait”. A *Gradiva*-kommentár az 1906–1907-es években íródott. Ha ebben az időszakban Freud már kilépett is „gőgös magányából”, s ha a pszichoanalízis végre elismertté kezd is válni, még mindig küzdenie kell a klasszikus pszichiátria előítéletei ellen, és biztosítania kell a maga számára az új területeken elért hódításokat. Érezhető, hogy ennek a kettős célkitűzésnek felel meg az *Álmok és delíriumok*. Freud egyrészt elégedett, amiért egy kissé szilárdabban megvetette lábát az irodalom területén — és a második kiadás függeléke diadalmas hadijelentés formájában meg is mutatja, hogy ezt a célt elérte („Az alatt az öt év alatt, ami e tanulmányom megírása óta eltelt, a pszichoanalitikai kutatás nekibátorodott és más szempontokból közelítette meg az irodalmi alkotást”) —, másrészt pedig meglehetősen örömmel mutat rá, hogy a pszichoanalízis összhangban áll az irodalmi alkotásokkal, és képes helyes interpretációt adni fikatív szereplők álmairól és delíriumairól, míg a régi tudomány, a pszichiátria, „túlságosan leegyszerűsített koncepcióját követve” csupán „klasszifikálni” tudja a delíriumot, „hibás” és egyébként alkalmatlan módon, s csak tisztán morális jellegű ítéleteket képes alkotni a hősről („a pszichiáter a mi hősünket degenerálnak bélyegezné”). Úgyhogy, hála a pszichoanalízisnek, a regényíró olyan tételrendszerrel határozódik meg, amely nem áll nagyon távol a tudomány törvényrendszerétől. „Talán rossz szolgálatot is teszünk a regényírónak a többség szemében azzal, hogy úgy tekintjük művét, mint egy pszichiátriai tanulmányt. Azt mondják, a regényírónak tartózkodnia kell a pszichiátriától, és az orvosokra kell hagynia a morbid esetek leírását. A valóságban egyetlen igazi regényíró sem vette figyelembe ezt a szabályt. Az ember lelki életének megjelenítése valójában a regényíró saját birodalma; az író mindig előtte járt a tudomány emberének s különösen a tudós pszichológusnak . . . A regényíró nem kell, hogy átgondolja az elsőséget a pszichiáternek, a pszichiáter sem a regényírónak; s a regényíró, minden ellenvetés dacára, hozzányúlhat pszichiátriai témához anélkül, hogy bármit is veszni hagyna szépségéből.” Freud azonban még messzebb megy. A (rég) tudomány és a regényíró összehasonlítása tisztán az utóbbi javára fordul: „A tudomány az, amely nem áll meg a regényíró műve előtt. Az örökölt-alkati hajlamok és a delírium már kész állapotban megjelenő termékei között a tudomány rést hagy, amit a regényírónál betöltve találunk. A tudomány még nem is gyanítja az elfojtás fontosságát, nem ismeri föl, hogy feltétlenül szüksége van a tudattalanra, ha számot akar adni a pszichopatologikus megnyilvánulások világáról, nem keresi a delírium okát valamilyen lelki konfliktusban, szimptomáit nem úgy fogja fel, mint kompromisszumok eredményeit. Egyedül állna-e szemben a regényíró a tudománnyal? Egyáltalán nem, ha e tanulmány szerzője (Freud) tulajdon munkáit tudományosnak minősítheti . . .” Freud itt vázolja a kapcsolatokat, amelyek kiépülhetnek a regényíró és az új tudomány — a pszichoanalízis — között, és hogy ez utóbbinak tudása magát azt a célt szolgálja, hogy láthatóvá tegye a regényíró tudását, amely nélküle észrevétlen maradhatna. „A szerző, aki 1893 óta a pszichikai zavarok genezisének megismerésére adta magát, soha nem gondolt volna arra, hogy eredményeinek megerősítését a regényírónál és a költőknél keresse; nagy is volt ezért meglepetése, amikor 1903-ban, a *Gradiva* megjelenésekor rádöbbsent, hogy a regényíró arra alapozta művét, amit ő, a szerző újonnan vélt fölfedezni az orvosi megfigyelés világánál. Hogyan jutott

el a regényíró ugyanahhoz a tudáshoz, mint az orvos, vagy legalábbis hogyan sikerül úgy tennie, mintha tudná ugyanazokat a dolgokat?” Kétségtelen persze, hogy ez a kérdés is túl félénken van még feltéve, minthogy Freud újfent tartózkodik a válaszadástól. Figyeljük meg azonban, hogy Freud egy kis tévedést követ el ebben a bekezdésben. Nem várt ő Jensen *Gradvájára* ahhoz, hogy eredményeinek megerősítését a költőknél keresse. Valójában a *Traumdeutungban* — IV. fejezet, 4, 2 —, amikor a *kedves személyek haláláról szóló álmokkal* foglalkozik, elég hosszan elemzi Freud Szophoklész *Oidipuszát*, amelyről azt mondja, hogy „a darab nem más, mint egy előrehaladó és finoman késleltetett felismerés — a pszichoanalízishez hasonlítható”, és Oidipusz nyomát kutatja Hamlet személyiségében. Talán itt találhatunk vázlatos választ arra a kérdésre, amit Freud olyan félénken, de olyan hangsúlyosan tesz föl. Miután kimutatta, hogy a gyermek vágyai, ellentétben azzal, ami az *Oidipuszban* történik, a *Hamletben* elfojtódnak, Freud arra vállalkozik, hogy ugyanezzel az elfojtással magyarázza a „hős” habozását apja megbosszulása előtt. De olvassuk csak:

„Az irtózatot, amely bosszúállásra kellene hogy ösztönözze, lelkifurdalások, lelkiismereti aggályok helyettesítik, amelyek azt mondják neki, hogy szigorúan véve nem ér többet a bűnösnel, akit meg kell büntetnie. Íme a tudat nyelvére lefordítva az, ami a hős lelkében tudattalan marad; ha ezek után azt mondjuk, hogy Hamlet hisztériás volt, ez csak egyike az interpretációból adódó következtetéseknek. A szexuális aktusoktól való idegenkedés, amiről az Ophéliával folytatott beszélgetések árulkodnak, egybehangzó ezzel a szimptómával; ez az idegenkedés egyre jobban hatalmába keríthette a költő lelkét a következő években, amíg az *Athéni Timonban* kifejezésre jutott. A költő a *Hamletben* csakis saját érzéseit tárhatta fel. Georges Brandes utal rá Shakespeare-jében (1896), hogy ez a dráma közvetlenül Shakespeare apjának halála (1601) után, tehát a teljes gyász idején íródott, és föltételezhetjük, hogy ekkor az apjához kapcsolódó gyermekkori benyomások különösen elevenek voltak. Egyébként tudjuk, hogy Shakespeare korán elhunyt fiát Hamlet-nek hívták (amely név azonos a Hamlet-tel). Ahogyan a *Hamlet* a fiúnak szüleihez való viszonyát érinti, az ugyanez idő tájt írott *Macbeth* tárgya a gyermektelenség. Ahogyan minden neuropatikus szimptómát s magát az álmot is többféleképpen lehet és kell is interpretálni, ha meg akarjuk érteni őket, ugyanúgy minden igazi költői alkotásnak, amely a szerző érzelmeiből fakad, több interpretációja lehet. Én itt a költő lelkének legmélyebb hajlamait próbáltam értelmezni.”

Szükséges volt ilyen hosszan idézni ahhoz, hogy érthetővé váljék a bizonyítás során bekövetkező meglepő szétkapcsolás. „A szexuális aktusoktól való idegenkedés, amiről az Ophéliával folytatott beszélgetések árulkodnak (nyilván Hamlet idegenkedéséről van szó tehát), egybehangzó ezzel a szimptómával (Hamlet hisztériájával); ez az idegenkedés egyre jobban hatalmába keríthette a költő lelkét a következő években, amíg az *Athéni Timonban* kifejezésre jutott.” Ez az idegenkedés tehát mégsem Hamleté, hanem bizonyára Shakespeare-é. E mondat előtt nem volt szó Shakespeare-ről, s csupán egy másik darabjára való hivatkozás adja tudtunkra, hogy a költő nem Hamlet (miért ne?), hanem a szerző. Minden arra vall tehát, mintha Freud szemében — anélkül egyébként, hogy legalábbis figyelmeztetne bennünket — egy fiktív szereplő elemzése és neuropatikus szimptómáinak meghatározása természet-szerűleg egybeesne a szerző szimptómáinak elemzésével, anélkül, hogy ezt

igazolni kellene. Ha elfogadnánk Freud eljárását, föltehetnénk magunkban a kérdést, vajon az az elhamarkodottság, amit mutat, és stílusának szokatlan hanyagsága nem valami hirtelen „félénkségről” árulkodik-e, amit egyfajta „profanálás” érzése kelt benne (mint ahogy elég könnyű lenne különben azt a Shakespeare-t, amelyről beszél, Freud saját életrajzával hozni kapcsolatba, ezzel az önelemzésből származó Traumdeutunggal, melyhez Freud éppen apjának halála után kezd hozzá)? Ebből a szövegrészből kiérezhető bizonyos koncepció az „irodalmi alkotás”-ra vonatkozóan; a mű a benne foglalt témákkal először is a szerző életrajzára utal: az apa halála, a gyermektelenség. Azután a szerző érzelmeiből fakad. A szerző saját érzéseit fejezi ki, és pedig oly módon, hogy a műből kiindulva a szerző lelkének legmélyebb hajlamai („tudattalan”-jának konfliktusai) interpretálhatókká válnak. A mű egy pszichikum kifejeződése. Egy láthatatlan, de jelenlevő személy kísért a műben, amelyet az álcáz és leleplez. Ez talán észrevétlenül marad előtte, mint az álom az alvónak és a szimptóma a betegnek, de a mű leleplezi és elárulja őt. Hamlet idegenkedése a szexuális aktusoktól azonos Shakespeare tulajdon idegenkedésével. A bizonyíték az, hogy a *Macbeth* tárgya a gyermektelenség — mondhatnánk, anélkül, hogy erőszakot követnénk el Freud szövegén. A mű egy rajta kívül eső jelentésre utal, s nem magát a szöveget jelenti, hanem a szöveg szerzőjét. Ez az alapja az egész pszichoanalitikus indíttatású irodalomtudománynak, ideológiájának és módszereinek. Ha végpontja egy kissé eltolódik is az egyszerű biografikus kritikához képest (az élettényekre, érzelmi epizódokra való túl egyszerű redukálás helyett a szerző „tudattalan”-ja, pulziói, konfliktusai, vagyis az, ami rejtve maradván előtte, meghatározza témáit és képeit), látható, hogy a „mű”-nek a „szerző”-vel, a szövegnek az „alany”-nyal való alapvető kapcsolata változatlan marad. Mint egy szerző kifejeződése, egy „signifié” „signifiant”-ja, amelynek funkciója az ábrázolás, a szöveg mindig másodlagos marad, azaz végső soron egy másik, lényegesebb szövegre redukálható. Egyetlen, valóban saját hatásköre, mint később látni fogjuk, az, hogy a gyönyörködtetéssel nyújt valami „másodlagos hasznót”, valami „tetszés-pótlékot”. A *Traumdeutung*nak ebből a részletéből az is kiderül, hogy egy fiktív szereplő áthasonlítható valóságos személlyé. Illúziónak és hiposztáziának ugyanaz a mechanizmusa működik itt, amely az irodalomtudományi értekezés egészét meghatározza. Mégis, az *Álmok és delíriumok*ban Freud bizonyos óvatosságot mutat ezzel kapcsolatban, s mintha igyekeznék megmutatni, hogy tudatában van az átsiklásnak, amit elkövet: „Olvasóinknak meg kellett lepődniük hogy Norbert Hanoldot és Zoé Bertgangot, pszichikumuk minden megnyilvánulásában, minden cselekedetükben és gesztusukban úgy kezeltük, mint valóságos személyeket, s nem pedig mint egy regényíró teremtményeit . . .”, sőt, tanulmányát azzal fejezi be, hogy felhívja a figyelmet a másként elemzett szereplők fiktív jellegére: „De álljunk meg itt, különben azt kockáztatnánk, hogy megfelelkezünk róla: Hanold és Gradiva csupán egy regényíró teremtményei.” De, mint láttuk, egyebek közt éppen az jelent e szövegben problémát Freud számára, hogy fiktív szereplőket lehetséges valóságos személyeknek tekinteni. Az *Álmok és delíriumok*ban elfoglalt álláspontja visszalépésnek tűnik ahhoz képest, amit a *Traumdeutung*ban már elfogadott, de ugyanaz a téma rajzolódik ki itt is: Freud hiposztazálja a szereplőket, és belőlük kiindulva végzi az elemzést. A *Gradiva* tárgya, a hős neuropatikus jellege segíti is egyébként vállalkozásában. Először beéri a szereplő szimptómáival, majd egy cserét hajt végre, amellyel azt adja értésünkre, hogy a szereplők és maga a mű is szimptómák-

nak tekinthetők. Szimptómák is, ez igaz, sajátos típusú szimptómák, amelyek meghatározzák a „regényíró”, a „költő”, a „művész” specifikus helyét a neurózis területén belül — vagy azon kívül. Jól mondja Freud, hogy Hamlet hisztériás, de ha a szereplőnek a szexuális aktusoktól való idegenkedése azonos Shakespeare-ével, akkor, noha nem mondja, azt adja tudtunkra Freud, hogy Shakespeare maga is hisztériás volt. A várt konklúzió, mely ebből a nyilvánvaló szillogizmusból⁴ adódik, „elfelejtődött”. Akaratlanul ugrotta-e át Freud ezt a konklúziót (a profanáló aktus cenzúrája nyomán?), vagy szándékosan hallgatta volna el, amennyiben továbbra is problémát jelent számára, esetleg azért, mert közvetlenül kapcsolódik egy olyan kérdéshez, amelyet később próbál majd megoldani? Amikor Jensen személyiségét jellemzi, Freud megjegyzi: „A képzeletnek és a gondolkodó elmének ilyen mérvű szétválása folytán vagy költő, vagy neuropata kellett, hogy váljék belőle; azok közé a lények közé tartozott, akiknek országa nem e világról való”. Így hát, miután leszögezte, hogy a regényíró „nem kell, hogy átengedje az elsőséget a pszichiáternek, a pszichiáter sem a regényírónak”, miután felismerte, hogy „a költők és a regényírók sok dolgot ismernek ég és föld között, amelyekről a mi iskolás bölcseiségünk még csak nem is álmodhat” és hogy a regényíró „mindig előtte járt a tudomány emberének s különösen a tudós pszichológusnak”, úgy látszik, nem áll messze Freud attól a meggondolástól, hogy a regényíró, a költő, vagyis az, akinek tulajdonítják azokat a szövegeket, melyek mint regényíró vagy költőt határozzák meg, éppen e szövegek miatt ugyanúgy az analitikus kutatás hatáskörébe tartozik, mint a neuropata. Világosan ki is mondja ezt Freud az *Álmok és delíriumok* második kiadásának függelékében: „Az alatt az öt év alatt, ami e tanulmányom megírása óta eltelt, a pszichoanalitikai kutatás nekibátorodott és más szempontokból közelítette meg az irodalmi alkotást. Már nem csupán annak megerősítését keresi benne, amit a nem-alkotó idegbetegeknél fedezett föl; igényt tart arra is, hogy megtanulja megismerni, milyen személyes benyomás- és emléktanyag alapján alkotta meg művét a szerző, s milyen utakon, milyen eljárásokkal került be a műbe ez az anyag.” Ily módon úgy tetszik, hogy a „neurotische Menschen”, az idegbetegek két csoportot alkotnak — ami még talán bizonytalanul derül csak ki Freud megfogalmazásából —, a *poetischen* (az alkotók) és az *unpoetischen* (nem-alkotók) csoportját. Ez az osztályozás semmiben sem különbözik attól, amit a „művészi alkotás” banális ideológiai koncepciója fogad el, s amelyet ugyanezek az előfeltevések határoznak meg: az alkotóknak sajátos kapcsolatuk van az örültséggel.⁵ A mű annak a delíriumnak megnyilvánulása, amely uralkodik rajtuk. „Alkotás”, „örület”, „uralkodás”, „delírium” -- felcserélhető terminusok. A delírium, amely hatalmában tartja a *Gradiva* szereplőjét, akiből képzelete

⁴ Szillogizmus ez, amely világosan megmutatja a metafizikus előfeltevést, a gondolkodás hibáját és az empirizmust, amelyen alapszik: Ha B magában foglalja A-t, és ha A = C, akkor B ugyancsak C.

⁵ Ennek az örültségnek meghatározása — a nyelvészetnek a „humán tudományok” közötti uralkodó helyzete következtében — különösen a pszichiátriában egyre inkább bizonyos nyelvi eltérésre épül, tehát arra a különbségre, ami egy másik, normálisnak mondott (ideális) nyelvvel szemben fennáll. Amíg nem tudunk felállítani vagy elfogadni egy kielégítő elméletet a szövegről és megalkotásáról, addig végsősoron a szövegnek ilyen vagy olyan szférába való tartozása fog dönteni „normalitása” felől. Elégséges például, ha egy szöveg kívül esik az esztétikai—irodalmi szférán vagy nem ismeri el azt, hogy máris a „delíriálás” gyanújába keveredjék.

miatt „vagy költő, vagy neuropata kellett, hogy váljék” — ez a delírium adja Jensen könyvének azt az örvényes szerkezetet, amire Freud több ízben rámutat: a szereplő delíriuma ugyanazon mechanizmusok deformált tükörképének látszik, amelyek a mű kidolgozásában működnek. Hogy az „alkotó”-nak, akit egy „más beszéd” tart hatalmában, ezt az örületét romanticizmus fűti-e, vagy közéleti szerepet hajhászó íróknak szolgál öngazolásul, avagy hogy, freudi perspektívában, saját patológikus finalitásának származéka-e, amely egy mű megalkotásában vezetődik le, mit sem változtat a kapcsolódó terminusok megfelelő struktúráján: tudniillik azon a szükségszerű viszonyon, amely egy szöveg (mű) megalkotása és a szöveget megalkotó egyénben elkerülhetetlenül jelen levő neuropatikus jelleg között állna fenn.

Mindamellet, még ha nem haszontalan is analógiákat és egy implicit ideológiai alapot kibontani, nem lehet a freudi koncepciót valami túlságosan egyszerű formulára redukálni, s elfelejteni, hogy Freud számára mindig a neurózis mechanizmusának és formáinak jobb megértéséről van szó, és annak kimutatásáról, hogy ez a neurózis — távol attól, hogy csak „néhány szegény kis beteget” érintsen, amint Janet mondotta Roussellról szólván — hatalmas területre terjed ki. Az „irodalmi alkotás”-ról szóló Freud utáni írások megerősítik és elismerik az alkotás és a neurózis szoros összefüggését, és pontosabban rajzolják föl a „művészi alkotás” mechanizmusát, sémáját, fölújítva a *Gradivá*-ban már felvetett témákat.

Freud a költői tevékenységet kapcsolatba hozza a gyermekek játékával. Ez az összehasonlítás annyiban lehetne termékeny, amennyiben a játék előzetes elemzése világítaná meg a disztribúció, permutáció, licitáció stb. műveleteit, amelyek a szöveg megalkotását irányítják. De azért is, és főleg azért, mert a játék megfordítja a leírás és a kifejezés közt feltételezett viszonyt. „Az írás hatalomra jutása, írja Derrida⁶, nem más, mint a játék hatalomra jutása.” Egy ilyen játékfelfogás, mely közel áll Nietzsche legkockázatosabb megállapításaihoz, a „világ-játék” gondolata, amely, úgy tűnik, a platói metafizika⁷ teréből való kijutást előlegezi, nyilvánvalóan az alanyra vonatkoztatást⁸ hangsúlyozza, és megjeleníti mindazokat a tilalmi módokat, amelyek hozzákötődnek (olyannyira, hogy feltehetjük a kérdést, vajon a neurózisnak csupán lehetőségét is nem határozza-e meg már kezdetben egy olyan gondolatrendszer, amely az alanyt mint kezdőpontját tételezi. Éppen ezért Freud gondolkodása, dacára a „harmadik narcisszikus sérülésnek, amellyel az emberiséget sújtotta”, valójában nem tette újra vita tárgyává az alany szupremációját, s továbbra is fenntartotta a neurózis uralmát, mint ahogyan hajlamosak is vagyunk ezt feltételezni, ha megfigyeljük a pszichoanalízis elterjedését a világon, eredményeit és a társadalom által neki juttatott szerepet). De Freud, távol attól hogy ebben az irányban haladjon, azonnal visszaállítja a játék és a valóság közti ellentétet. „A játék ellentéte nem az, ami komoly, hanem a valóság.” „A költő úgy tesz, mint a játszó gyermek: egy képzeletbeli világot teremt magának, amelyet pontosan megkülönböztet a valóságtól.” Úgy tűnik, hogy Freud szemé-

⁶ „De la grammatologie”, Éd. de Minuit, „Critique” sorozat.

⁷ „Amikor úgy képzelem el a világot, mint egy isteni játékot, ami jón és rosszon túl van, elődöm a Védanta és Herakleitosz filozófiája.”

⁸ DERRIDA rámutat, hogyan kötődik e játék a transzcendentális „signifié” hiányához: „játéknak nevezhetnénk a transzcendentális »signifié« hiányát, mint a játék határtalanságát”. Vö.: „De la grammatologie”, 73.

ben a játék a szimulálás és a megjelenítés körébe tartozik. „A játékot a vágyak irányítják, tulajdonképpen a nagygyá, felnőtté válás vágya. A gyermek mindig azt játssza, hogy nagy, hogy felnőtt, játékaiban azt utánozza, amit megismerhetett a felnőttekből.” A játék olyan tevékenység lenne tehát, amelynek az a rendeltetése, hogy egy fiktív ábrázolattal [repräsentation] korrigálja a nem kielégítő valóságot. A játék irreális ábrázolata és transzformációja a vágyak kielégítésével szembeszegülő valóságnak. Hangsúlyozva, hogy bizonyos irodalmi művek neve — éppen azoké, amelyek előadásra szántak — a német Spiel (játék) szóra épül — Trauerspiel (tragédia), Lustspiel (komédia) —, Freud erősen kiemeli a megjelenítőt — *Darstellung* — fogalmát, amellyel nemsokára ismét találkozunk. Észrevehető egyébként, hogy a francia játék szó és a hozzá kapcsolódó ige inkább alkotó tevékenységre utal, s játéknak és valóságnak nem annyira szembenállását, mint inkább cinkosságát jelzi, amennyiben a valóság a munka termékeként és a megismerés eredményeként fogható fel. Érdekes lenne különben elmélyedni a *valóság* (Wirklichkeit) fogalmában, úgy, ahogyan az Freudnál jelentkezik. E fogalom kétségkívül egyenes ellentéte a Trieb-nek, a pulziónak. Talán kibonthatnánk egy helytálló pulzió/valóság ellentétet, amelynek tagjai kölcsönösen határoznák meg egymást. A valóság eszerint úgy jelenne meg, mint a szükségszerűség, az Ananké gondolatához közel álló valami, a dolgok ereje. Ez kényszerítené az „alany”-t arra, hogy lemondjon vágyai kielégítéséről, és ebben az értelemben elég közel állna ahhoz a valóság-fogalomhoz, amit a burzsoá ideológia és erkölcs terjesztett el. A valóság kényszeríti a gyermeket, „az alany”-t (a proletariátust) arra, hogy lemondjon vágyainak (és szükségleteinek is) kielégítéséről.⁹ A lemondás elemzése teszi egyébként lehetővé Freud számára, hogy analógiát állítson föl a gyermek játéka és a fantazma, az éber álom között. „Nem mondunk le semmiről, mondja Freud, ami lemondásnak tűnik, valójában nem más, mint egy helyettesítő eljárás . . . A játék helyett a felnőtt fantáziájának adja át magát.” Freud tehát a fantazma megjelenésének körülményeit és jellemzőit igyekszik tanulmányozni. A fantazma azonban nem az írók közvetítésével, hanem az idegbetegeken keresztül közelíthető meg. Freud különben több ízben kifejezi sajnálkozását afölött, hogy az írók olyan diszkrétnek mutatkoznak, amikor „művik forrásairól” kérdezik őket, s már a *Gradiva*-ban rosszul tette, hogy pártjára állt Jensen makacs hallgatásának. Úgy tetszik, mintha Freud ebben a csendben, az író e szándékos hallgatásában *szimptómát* látna, amely alkalmat nyújt egy interpretációra (arra, amit a műről ad), nem pedig annak jelét, hogy az író képtelen, valójában lehetetlenség is választ adni egy olyan kérdésre, mely inadekvát a tárggyal, amelyre vonatkozik: a szöveg valóságával.

Valójában Freud egész koncepcióját áthatja, fémjelzi és megszabja a megjelenítés gondolata. Ez határozza meg bizonyítási eljárásait, s ebből meríti anyagát, hiszen a fantazma, amit a mű megjelenít, maga is megjelenítés: „[a pszichikai munka] kiépít a jövőre vonatkozóan egy szituációt, amely e vágy realizálásának formájában jelenik meg (darstellt) — íme, ez az éber álom vagy fantazma”. Ez az, amit már tudunkra adhatott volna az *Álmok és deli-*

⁹ Szükséges-e mondanunk, hogy semmiben sem cáfoljuk a freudi gondolatmenet érvényességét, annál kevésbé, mivel Freud szüntelen hangsúlyozza azt, ami a lemondásban mélyen illuzórikus, és a pusztítást, amit öntudatlanul vagy sem, de elkerülhetetlenül maga után von. Csupán azt jelezzük, amit e gondolatmenet implikál. (Gondoljunk például a kereszttség szentségére, amelynek középpontjában „a Sátánnak, minden pompájának és művének” megtagadása áll.)

riumok is, ha figyelmesebben olvassuk. A „mű” egyfelől megjelenítés, Darstellung. Freud többször is mondja ezt: „Egy klinikai megfigyelésnek ez a költői megjelenítése (Darstellung) tehát teljesen helytálló” (*G. W.*, VII. k., 70.). „A regényíró olyannyira helyes megjelenítését (Darstellung) nekünk a pszichológia terminus technicusaival kell visszaadnunk” (73.). Marie Bonaparte fordításában nemcsak a Darstellung-nak, de a Schilderung-nak is a *représentation* [megjelenítés] szó felel meg: „az ember lelki életének megjelenítése valójában a regényíró saját birodalma (Die Schilderung des menschlichen Seelenlebens)”. A Schilderung inkább a leírás sajátos irodalmi tevékenységét jelenti, a Darstellung pedig a jelenvalóvá tételét,¹⁰ bemutatását valaminek, ami éppen színre lép, mint ahogyan egy színdarabot bemutatnak. A Darstellung kétségkívül magában hordja azt a jelentést, hogy valami olyannak az aktualizálásáról (*acte*: felvonás) van szó, ami ugyanolyan állapotban létezett már megjelenítése előtt is. S másfelől, ha a mű csakugyan egy fantazma megjelenítése, Darstellung-ja, akkor a fantazma maga is ábrázolatok megjelenítése [*représentation de représentations*], elfojtott ábrázolatok, Vorstellung-ok Darstellung-ja. Nézzük megintcsak Freud szövegét: „Amíg csak emlékekről és ábrázolatokról (Erinnerungen und Vorstellungen) beszélünk, a felszínen maradunk. Minden pszichikai erő annyiban jön csak számításba, amennyiben képes érzések kiváltására. Az ábrázolatok (Vorstellungen) azért fojtódnak el, mert olyan érzelmek rakódnak le bennük, melyeknek nem szabad helyet adni; helyesebb volna azt mondani, hogy az elfojtás az érzelmeket érinti, ezek azonban csakis az ábrázolatokkal (Vorstellungen) való összefüggésükben ragadhatók meg” (*G. W.*, VII. k., 75.); s kevéssel utóbb, amikor a fantazmák kettős meghatározottságára mutat rá Freud, ezt olvashatjuk: „Az első teljes egészében az archeológiai tudományának képzetköréből (Vorstellungskreis) származik, a második pedig a gyermekkori emlékekből — amelyek, mindaddig elfojtva, most izgatni kezdik [Hanoldot] — és a hozzájuk kapcsolódó affektív pulziókból”. A fantazmák, másutt, „olyan elfojtott emlékek származékai, amelyeket valami ellenállás megakadályoz abban, hogy igazi vonásaikkal jelenjenek meg (darstellt) a tudatban, de amelyek mégis eljutnak oda, a cenzúra ellenállása nyomán bekövetkezett módosulások és deformációk árán. Miután létrejött ez a kompromisszum, ezek az emlékek fantazmákká válnak . . .” (85.). Továbbá: „Különbösen a hisztériának és kényszerképzetnek nevezett állapotok esetében hangsúlyozta [Freud] a pulzionális élet (Trieblebens) — a fordító „ösztönös”-t [instinctive] mond — egy részének megjelenítését és azoknak az ábrázolatoknak elfojtását, amelyek az elfojtott pulziót jelenítik meg (und die Verdrängung der Vorstellungen, durch des Unterdrücktetrieb vertreten ist)” (80.). Ez az idézetmontázs azért tarthat számot érdeklődésre, mert megmutatja, *hogyan jutott el Freud egy regény elemzéséből kiindulva odáig, hogy felvázolja a pszichikum berendezésének működését.*

Úgy látszik tehát, hogy Freudnak az „irodalmi alkotás”-ról való koncepcióját, mondhatnánk „megjelenítés”-ét (amely az „alkotás”, „alkotó”, „mű” stb. szavak használatában válik érzékelhetővé) a megjelenítés gondolata, ideológmája uralja és irányítja. Ugyanez az ideológma, mely megmutatja

¹⁰ Az „Álmok és delíriumok”-ban Freud megkülönbözteti egymástól a megjelenítést és a színre vitelt, hogy összeegyeztesse őket: „Egy álom csak ritkán megjelenítése, inkább azt mondhatnánk: színre vitele egyetlen gondolatnak.” (Ein Traum ist nur selten die Darstellung, man konnte sagen: Inszenierung eines einzigen Gedankens.)

maga is a megjelenítésnek, egy jelenvalóvá tételnek a következménye, s hogy amennyiben a vágy mindig valaminek a vágya (valaminek, ami Isten lenne, vagy Istennek megtevéstől helyettesítésekben való megjelenése), annyiban a jelentés teleologikus gondolatának rendelődik alá? Ez lehetővé tenné talán, hogy megértsük azt a cinkosságot, ami egy, a megjelenítésre alapozott rendszer és maga a neurózis között fennáll; s azt is, miképpen kényszerül ez utóbbi arra, hogy akadályozza és okkulttá tegye az írást, ugyanannak következtében, ami a szexussal szemben is védekező mechanizmussá teszi. Ugyanannak következtében: nincs annyi „alany”-a az írásnak, amennyi ne lehetne a szexusnak; azonos védekezés által: ha szexus és írás leírásnak! inscription!, betörésnek! effraction!, kiadásnak! dépense! ugyanazon műveletével függnek össze. Pontosan arról a halálhoz való viszonyról van szó, amit Freud nagyszerűen kifejtett a szexusra vonatkozóan *A gyönyör elvén túl* c. munkájában, de amire nem gondolhatott az írással kapcsolatban, minthogy nem tudott túllépni az „írás színterén” (s végiggondolni az általa fölvetett kérdéseket), mint a pszichikum berendezésének metaforáján.¹² A szöveg elgondolásának, az írás olvasásának lehetetlensége ugyanúgy determinálja a megjelenítés rendszerét, mint ahogy ez meg azt eredményezi, hogy elrejti az írást. „Nincs írás, ami ne védekezés lenne, írja Derrida; védekezés önmaga ellen, az írás ellen, amely szerint az alany maga van fenyegetve, amennyiben írni engedi, kiszolgáltatja magát.” Nem azt jelenti ez vajon, hogy a neurózis ez a védekező felszín — az „alany” megdönthetetlen gondolkodása, görcsös visszatartás —, amely a szexust és írást elrejti, eltakarja, eltörli, de egyszersmind védelmezi, összegyűjti, elragadja egy időre az elkerülhetetlen megsemmisülés elől? Freud azonban nyilvánvalóan nem láthatta, hogy az az apparátus, amit magának alkotott a neurózis megértése végett, része annak a rendszernek magának, amely a neurózist alkotja.

(Jean-Louis Baudry: *Freud et la „création littéraire”*. In: *Théorie d'ensemble*. Collection „Tel Quel”, Paris, 1968. ed. du Seuil, 148–147.)

(Fordította: Vajda András)

¹² DERRIDA: Freud és az írás színtere. in: *L'Écriture et la Différence*. Ebben a lényegbevágó írásban olvashatjuk: „A világ történetének e pillanatában, ahogyan Freud neve alatt jelentkezik, egy hihetetlen (neurológiai vagy metapszichológiai . . .) mitológián keresztül, az írás történeti-transzcendentális skkjának önmagához való viszonya kimondatik, anélkül, hogy kimondódna, elgondoltatik, anélkül, hogy elgondoltatna: le van írva s egyszersmind eltörölve, metaforizálva, világon belüli kapcsolatokat jelezvén önmagát jelölve, *megjelenítve*”.

Írás és forradalom

Jacques Henric interjúja Philippe Sollers-szel

1.

J. H.: Minthogy a „szerző” fogalom az Ön számára sajátos módon gyanús, ha megengedi, bevezetőül nem a regényíró vagy az esszéista Philippe Sollershez fordulok, akinek nemrég jelent meg két könyve, hanem a Tel Quel csoport egyik, szándékosan és szükségszerűen névtelen szerkesztőjéhez. Mondjuk, hogy az „írnokot” kérdezem (ennek a szónak riasztóan technikai jellege van, viszont megvan az az érdeme, hogy elejét veszi a neoromantikus ékesszólásnak, amely az író mintegy istenné emeli, teremtőt csinál belőle), tehát az „írnokhoz” szólok, akinek írása nem akar más lenni, mint az úgynevezett plurális írás által létrehozott, kiterjedt és szakadatlan dialógusnak egyik vonala. A Tel Quel — ebben bizonyára egyet fog velem érteni — az utóbbi időben koncentrált támadások célpontja. Mi ennek az oka? Annak az elutasítása, amit az Önök ócsárlói „zsargonnak” neveznek? Vagy pedig nyugtalanság azon jelek miatt, amelyek az Önök munkájában egyre inkább egy bizonyos marxista perspektívába való beilleszkedésre utalnak, mivel a folyóirat legutóbbi számait olvasva, úgy tűnik, a dialektikus materializmusra való hivatkozás egyre sűrűbben ismétlődik.

P. S.: A Tel Quel-t mindig támadták. Azonban, hogy megértsük a támadások egy idő óta megkettőződött hevességét, a következő tényt kell rögtön megemlítenünk:

A folyóirat kitűnően működik, nem csupán anyagi vonatkozásban — a példányszám emelkedik, befolyása növekszik, főként külföldön, mivel ezekben a napokban jelenik meg az olasz kiadás —, hanem elméleti szinten is, egyre intenzívebben kibontakozó gondolatiságának keretében. Ön tudja, hogy milyen mélységesen reakciós, dekadens, egyszóval: kimerült ideológiának az aktív szimptomája az „irodalom” a mi társadalmunkban. Magától értődik, hogy ez a szimptóma a polgári ideológia egészére vezethető vissza, amelyből nem hiányoznak az „írók”, akik ennek az ideológiának klasszikus, romantikus vagy naturalista múltját vannak hivatva utánózni: az izgatott Stendhal-epigontól kezdve a „crepuscolare” esztétáig, a megsokszorozódott szerepelhetőségek minden variációján keresztül. Próbáljuk megérteni, hogy az ilyenfajta gazdálkodás számára mit jelent a Tel Quel: a leértékelés bejelentését. Nem kell tehát csodálkozni, ha munkánk — amely most kezd kiszélesedni, elmélyülni, egyre inkább irreverzibilis következményeket produkálni — gyakran nekivadult reakciókat vált ki. Nem is lehet másként. Azzal, hogy a hangsúlyt a szövegre, történeti meghatározottságaira, termelési módjára helyeztük, azzal, hogy

rendszeresen elutasítottuk a „mű” és a „szerző” fogalmak metafizikus túlértékelését, azzal, hogy szóba hoztuk a szubjektív vagy az úgynevezett objektív expresszivitás kérdését, a társadalmi tudattalannak, amelyben élünk, legérzékenyebb pontjaihoz, azaz végeredményben a szimbolikus tulajdon felosztásához nyúltunk. Amit mi az „irodalom”-ra vonatkozóan hirdetünk, ugyanolyan felforgatás akar lenni, mint Marxnak a klasszikus közgazdaságról szóló kritikája.

Emlékszik a *Tőke* előszavára: „A politikai gazdaságtan területén a szabad és tudományos kutatásnak több ellensége van, mint más kutatási területeken. A téma sajátos természete, amelyet tárgyal, az emberi szív legélénkebb, legkicsinyesebb, leggyűlöletesebb szenvedélyeit kelti fel maga ellen és hívja küzdőtérre: a magánérdek minden dühét.” A zsargon vagy a dogmatizmus reánk mért vádjai ugyancsak annak eredményei, hogy érinteni mertük a polgári ideológia egyik tabunak nyilvánított övezetét, mítoszát: a „művészi alkotást”, az alapjául szolgáló, a gazdasági élettel való strukturális összefüggéseiben. Zsargon: ezzel a szóval reagál minden öntudatlan ideológia arra a szigorú módszerre, amely őt leleplezi (akár a pénz körforgásáról van szó, akár — mint Freud esetében — nemiségéről). „Dogmatizmus: ennek a kifejezésnek — írja Lenin — egészen különleges zamata van: ezt a szót használják a legszívesebben az idealisták és az agnosztikusok a materializmus ellen.” Nos, tegyük fel, hogy az értelem körforgásáról van szó, amely ott munkál minden nyelvi produktumban, és különösen az olyan erősen differenciált szervezetek szintjén, amilyenek a szövegek. Ezt a produktumot nem mint átlátszó és zárt tárgyak megvalósítását, hanem mint valóságos elemek transzformációit elemezni — ugyanazt a botrányt idézi elő: itt voltaképpen egy folyamat, egy montázs, vagy egy megfejtés formájával helyettesít egy expresszív szimbolizmust. A kultúrával kapcsolatban ez azonnal kihágásnak, forradalomnak minősül.

2.

J. H.: Hogyan fogja fel Ön ezt a fajta termelési apparátust, ezt a hármas organizmust (csoport, folyóirat, könyv), ami voltaképp a Tel Quel, és milyen helyet jelöl ki saját magának ezen a szervezeten belül?

P. S.: A név szerepe valóban igen fontos és arra kötelez, hogy pontosan, a szöveg gyakorlatában és elméletében gondoljuk el. Ezt a dialektikus szerepet Pleynet elemezte különösen pontosan Lautréamont-ról szóló könyvében. Ha akarja, gondolhatjuk azt — és ez egyszersmind egy régi, formalista és szürrealista csoportok által fémjelzett probléma újraélesztése és túlhaladása —, hogy, per definitionem, az írásnak azon individuumok közti intervallumokba kell beékelődnie, akik úgyszólván egymás után adják át magukat élményének, vonakodva minden személyes elsajátítástól, ami egyébként nem más, mint piaci részvény. A szöveg mindenkié és senkié, nem lehet végleges produktum, hanem, épp ellenkezőleg, egy olyan termelékenység indexét kell képeznie, amely saját eltűnését, megsemmisülését is magában hordja. Természetesen, egy társadalmi rendszeren belül cselekszünk, amely felhalmozásra való determináltságában maga a tagadása, a holt betűje ilyen típusú működésének. Ez persze kompromisszumokkal szabályozott egészlet feltételez, amely kompromisszumok nélkül tevékenységünk egyszerűen utópisztikus volna. A csoport, a folyóirat,

a könyvek ebben a megfogható külső formát jelentik, amelyet, úgy mondhatnánk, egy állandó dialektikus folyamat tudatosan szabályoz. Egyébként ez a „folyamat” kifejezés az, ami a legerősebb tiltakozásokat váltja ki. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a Tel Quelben minden aláírás csak egy általánosabb munka felszíni megnyilvánulása, s ez a munka új aláírásokat képes ösztönözni, miközben alapjában véve névtelen marad. Sőt, a jelzett olvasási rendszer nem más, mint a különböző területeken létrehozott szövegek közötti kapcsolatokat rendszere és kiszámított, néma találkozásainak implicit formája.

3.

J. H.: Egy alcím tűnt fel a Tel Quel borítólapján: Tudomány – Irodalom. Ez, úgy hiszem, az Önök fő törekvéseinek egyike: napvilágra hozni azokat a kapcsolatokat, amelyek az elméletet és a gyakorlatot összekötik. Mit akarnak Önök ezzel elérni?

P. S.: Magától értődik, nem arról van szó, amivel a nyelv régi expreszszivista és szubjektivista koncepciója humanista indulattól fűtve vádol bennünket — hogy ti. a gyakorlatot az elméletre szűkítsük, vagy ami még rosszabb, a gyakorlattal (elbeszélő, „költői” gyakorlattal) illusztráljunk egy előre felállított teóriát. Az elméletet abban az értelemben kell felfognunk, amellyel Althusser ruházza fel; ez a meghatározás: az elmélet „a gyakorlat specifikus formája”. Ezért írja a Programme-ban, amely a *Logiques*-ot megnyitja, hogy „lehetetlenné vált (. . .) az írásból olyan tárgyat csinálni, amelyet más úton lehetne tanulmányozni, mint maga az írás (bizonyos feltételek közötti) gyakorlása.” Minthogy úgy gondoljuk, hogy az, amit „irodalom”-nak hívtak, egy lezárt korszakhoz tartozik, helyet hagyván egy születő tudománynak, az írás tudományának; ez a teoretikus gyakorlat, amely a szöveg gyakorlatát megket-tőzi, új formális hatásaiban gondolja el, elkerülhetlenné vált. Másrészt, a materialista dialektika itt, mint Althusser mondja, az „egyetlen módszer, amely anticipálhat egy teoretikus gyakorlatot, felvázolva annak formális feltételeit.” Idézzük még a következő alapvető részletet a *Pour Marx*-ból: „Az egyetlen Elmélet, amely képes (. . .) bírálni az ideológiát minden álöltözetében, beleértve a technikai gyakorlat álruháit a tudományokban, ez a teoretikus gyakorlat Elmélete (elhatárolva az ideológiai gyakorlattól): a materialista dialektika, vagy a marxista dialektikus materializmus, a maga sajátosságában”. Textuális írásnak nevezzük ennek a munkának a területét, amely az írni gyakorlat és elmélete között helyezkedik el. Két sorozat mű támasztja alá ezen a ponton kezdeményezésünket: Jacques Derridáé, aki hosszú időre felforgatta az írás metafizikai elméletének egész hagyományát, és Julia Kristeváé, aki a szemiotikai kutatások elméleti megalapozására vállalkozott.

4.

J. H.: Milyen kritériumok alapján tartotta meg és tanulmányozta Dante, Sade, Lautréamont, Mallarmé, Artaud, Bataille „műveit”? Ön kijelenti a Programme-ban, a Logiques bevezető szövegében, hogy a határ-szövegek ezen kizárásai egy „textuális írás mint reális történelem jelzését” adják. Milyen az az új típusú történetiség, amelynek meg akarja vetni alapjait logikai olvasmányaiban?

P. S.: Ez a válogatás csak az írás általános elmélete alapján érthető, és itt újra Derrida forradalmi műveire kell utalnom. Azt mondhatjuk, hogy ez az elmélet a maga műveleti szigorúságában az irodalom fonákjához nyit utat, s annak történetében egy bizonyos számú különlegesen fontos hiátusra vet fényt. A kiválasztott művek tehát határhelyzetben vannak, egyfelől „beszélnek” nekünk, átjárják beszélgetéseinket, amelyek kénytelenek helyet adni nekik, miközben eltorzítják őket, — másrészt, s éppen betű szerinti voltukban, egy másik gazdaság felé fordulnak, mely nem az; ami rendszerint arra szolgál, hogy a történelmet mint kifejezést gondoljuk el; s így olvashatatlanok maradnak. A valódi — vagyis a materialista — történelem nem mellőzhet egy szemantikai materializmust (innen származik Lenin megjegyzése: „A gondolat történelme: a nyelv történelme?”), amely hatalmas kutatási területet nyitna meg, ha meg volna alapozva. Amit itt vitássá tettünk, az a lineáris történelem, amely mindig alávetette a szöveget egy ábrázolásnak, tárgynak, értelemnek, igazságnak; amely a teológia értelmi-, tárgyi-, igazság-kategóriáiba fojtotta bele a határszövegekbe fektetett hatalmas munkát. Ezek a határok azokkal a nevekkkel jellemezhetők, amelyeket a lineáris történelem — amelyben mi beszélünk — adott nekik: misztikum, erotikum, őrülség, irodalom, tudattalan. Ideje, hogy — ahelyett, hogy magasztalnánk, amint a szürrealizmus tette ösztönösen — módszeresen vizsgáljuk ezeket az elnevezéseket, kiemeljük a gondolatot, amely kényelmes alibi-formában elzárva rejtőzik benne. Azt gondolom tehát, hogy ennek a gondolatnak a megkülönböztető jegye a többdimenziósság, pontosan az, amit az írás és nem a beszéd felfedez és magával hoz. Ennek a különleges terméknek a története még megírandó és beillesztendő az általános történeti folyamatba. Tulajdonképpen most közvetlenül ez a szövegtörténet fejt meg az expresszív (keresztény) történelmet, amely azt hiszi, hogy mellőzheti az írott mélységeket. Mindegyik szóban forgó szövegben benne van az írás elmélete, immanens és bizonyítható módon; de általában úgy értelmezik, mint delíriumot, képzeltet, költészetet, hermetizmust, egyéni eltévelyedést stb. Tehát, ha megváltoztatjuk az olvasási módszert, ha az olvasást az ilyen szövegek által mozgásba hozott írás gesztusának fogjuk fel, ha ahelyett, hogy ábrázolni kényszerítjük őket, egyszerre ragadjuk meg artikulációjukat és megemésztésüket, minden érthetővé válik. A meghatározó választóvonal itt — amely visszafelé is, előre is hat — Lautréamont (Mallarmé, ez pedig Marx) Freud-féle folyománya. Mondhatjuk, hogy ez után minden újra kezdődik és elkezdődik.

5.

J. H.: A kínai írásjegyek felhasználása és a Taóból ismételt idézetek felhatalmaznak-e arra, hogy abban a választásban, hogy könyvének négyyszögű struktúra-látszatát adja, szándékos, pontos műveleti utalást lássunk a távoli kínai civilizációra, a legmaterialistábbak egyikére, amely a teret, pontosabban a Földet négyyszögnek fogta fel, a szektorok a metszéspontoknál érintkeznek és a négyyszög vagy az egymásba illesztett négyyszögek középpontjában egyesülnek. Milyen mély szükségszerűséget fejez ki az a tény, hogy választása éppen erre a struktúrára esett?

P. S.: Már a *Drame* is a *Yi-King* szerkezetének mátrixára készült: hatvan-négy váltakozóan páros és páratlan szekvencia az „ő” és az „én” közötti

elosztásban (amely egy egyszerű és egy tört vonal között egyszerre és kölcsönösen a jelölt és a jelölő szintjéről ered). A kínai civilizációra való utalás annál inkább fontos, mivel a mi metafizikai prekoncepcióink sem a nyelvben, sem pedig, következésképpen, az ideológiában nincsenek megalapozva. Ismeri Granet híres konklúzióját, amelyet éppen strukturális szinten kell értelmezni: „Arra fogok szorítkozni, hogy a kínai erkölcs szellemét a »sem Isten, sem Törvény« formulával jellemezzem.” Azt kell megértenünk, hogy itt kilépünk abból a kifejezési mechanizmusból, amelyhez hozzászoktunk, „A szó — írja Granet — nem felel meg egy fogalomnak, de nem is csak egy egyszerű jel. Nem egy elvont jel, amelynek csak grammatikai vagy szintaktikai műveletek adnak életet. Mozdulatlan monoszillabikus formájában, semleges aspektusában őrzi a cselekvés teljes parancsoló energiáját, amelynek hangbeli megfelelője, emblémája.” Másrészt, közvetlenül belátható, hogy a nem fonetikus írás használata egészen más gazdaságot tételez fel, mint amilyenben mi termelünk. Ezek itt evidenciák, amelyeket azonban nem veszünk tudomásul, oly nagy naiv bizalmunk kultúránk imperializmusában.

A négyszög valóban a tér és a Föld. Valóban ez a szöveg mátrixa, alapfigurája, szcenikai szabályozásának módja. Ellenőrzi a számok permutációit, amelyekre az alapritmusára visszavezetett írás vonatkozik.

6.

J. H.: A Nombres terminust, úgy látszik, nem mennyiségi értelmében használja, inkább úgy, mint logikai funkciót. Itt még elég világos az utalás annak a dialógusnak a Kelet-pólusára, amelyet, úgy tűnik a Kelet és a Nyugat között állít fel. (A dialógus szó elfogadható, feltéve, hogy érthetően jelzi, micsoda hevességgel íródik ez a párbeszéd napjaink történelmében.) A szám vagy szöveggel „alkotás, amely alkot (maga is alkotó)”, ahogyan azt a Yi-King mondja . . .

P. S.: Mindenképp meglehetősen az a figyelemreméltó párhuzam, amely a nyugati (platóni) metafizika megdöntésére irányuló bizonyos marginális munkák és a keleti gondolat között mutatkozik, amelyet, hogy megismerjünk, ki kell ragadnunk meghamisított, spiritualista fordításából. Az, ami kismértékben mindenhol létrejött, de főként az angolszász (protestáns) országokban: vagyis a buddhizmus kábítószerének igézete stb., csak korlátozott és kiforgatott paródiája egy valódi munkának (amelyre egy szemiotikával foglalkozó szovjet kutató, Mäll szolgáltatott példát módszerével a Tel Quel utolsó számában). A forradalmi (háborúban levő) Kelet által feltett kérdés: az a kérdés, amelyet a Nyugat tesz fel saját eredetére vonatkozóan. Tehát számokra vonatkoztatva: a zéró jelentése, a transzfinális számok stb. A kínai kultúrában a szám — a tudományos gondolkodással párhuzamosan — egyik legfontosabb mitikus szerepet játssza és játszotta. Nekem úgy látszott, hogy a Kelet és Nyugat közötti „híd” ezen a szinten helyezkedik el, s ez a szint nem elvont, hanem egy komoly nyelvészeti teljesítmény által konkretizált. *Nombres*: e cím alatt egy nyaláb végtelenül komplex jelentés, pontosabban kultúrán túli, nyelvészeten túli jelentés tűnik elő. Ebben az értelemben a nyomtatott szöveg saját gesztusa által egy alkotó térre utal, ahol a szavak nem egy másik dolog jelei vagy betűi, hanem olyan folyamatok számítás jegyei, amely a szöveget létrehozza, megsemmisíti és eldobja — akár az emberi testeket abban a valóságban, amit mi világnak hívunk. Innen ered a *Héliogabale* (Artaud) egy részle-

tének, vagy Frege egyik töredékének találkozása egy kínai vagy egy *Véda*-szöveggel.

7.

J. H.: Röviden összefoglalva: az Ön regényének több szintje van (nyelvészet/szex) politikai gazdaságtan (matematikai, logikai, csillagászati tudományok), amelyek könnyen megközelíthetők az Ön idézetei alapján. Milyen szerepet játszanak ezek a szintek egymás viszonylatában? Szeretném, ha különösen arról beszélne, ami a testre, a szexre vonatkozik, mert úgy látszik, ez itt a mi keresztény Nyugatunk ideológiájának egyik legérzékenyebb pontja.

P. S.: A zárójelben olvasható részek nem idézetek, hanem a különböző szöveg-szövegekből vett minták annak bemutatására, hogy a teljes szöveg nem más, mint különbözőségük strukturálódásának a színhelye. Alapvető itt a *szöveg-közöttiség* fogalma (Kristeva). Minden szöveg több szöveg találkozási pontjában helyezkedik el, amelyeknek egyidejűleg újraolvasása, hangsúlyozása, sűrítése, elmozdítása és mélysége. Egy szöveg, bizonyos mértékben, annyit ér, amennyit más szövegeket integráló és romboló működése. Tehát a munka, amely így végbemegy, implicit marad, de feltételez egy sereg jelentékeny műveletet. Ha a szex valóban rendezője ennek a termelékenységnek, akkor ez nyilvánvalóan nem véletlen. A szex és az írás oly módon kötődnek egymáshoz, hogy egyik a másiknak állandóan a metaforája (példa erre Serge Leclaire *Psychanalyses*-ében ez a friss megfogalmazás: „A hímvessző egyidejűleg a betű, valamint az íróvessző is, amely azt rója”); ez itt egy állandó felcserélődés színhelye. Szem elől veszteni ezt a termelékenységet egy dekoratív mentális fenomenológiába való elzárkózást jelent. A *Nombres*-ban a test felaprózása, az a tény, hogy a test folyamatos feldaraboltságában és sejtjeinek pezsgésében van leírva, szabályos támadás azon idealista feltételezés ellen, mely a testet úgy fogja fel, mint képet, beszédet és azonosságot. A test sokkal több, mint ahogy hisszük és gondoljuk. Mi egyik lejtőjén lakunk, mint egy vulkán oldalán — és ez az, amit életnek nevezünk. Innen adódik egy olyan kutatás fontossága, mint George Bataille-é, amelyet megpróbáltam elemezni a *Toit*-ban (*Logiques*), minden eltévelyedése ellenére, amelynek áldozata lett.

8.

J. H.: Még egyszer visszatérek az idézetek problémájára. Ezek a Nombres-ban igen változatosak, a legkülönbözőbb szövegekből kölcsönöztek, viszont meglep az a mód, ahogyan ezek a legnagyobb természetességgel olvadnak bele az Ön írásába (ellentétben a kollázs-technikával). Ily módon tér át minden zökkenő nélkül Marx szövegéről Artaudéra, a Taórról vagy Lucrétiusról egy, a modern matematika körébe tartozó definícióra . . . Az egység még a lexika, a szintaxis szintjén is érződik. Hogyan dolgozta fel ezeket a kiválasztott idézeteket?

P. S.: A szöveg egyrészt a leírási gazdálkodás által szuperdeterminált átalakítási folyamat, másrészt Althusser formulája szerint „megsokszorozott és egyenlőtlen ellentmondások struktúrája”. Végül is egyetlen más definíció sem felel meg neki jobban, mint ez a töredék Lenin *Filozófiai füzetek* című művéből: „A folyó és a cseppek a folyóban. Minden egyes csepp helyzete;

viszonya a többihez; kapcsolata a többivel; mozgásának iránya . . . A gyorsaság, az irány . . . A mozgás összege . . . külön áramlatok. A folyó mozgása, felül a hab, lent a mély áramlatok.” Megkülönböztet tehát — hogy Chomsky terminusaival éljünk — mély struktúrát és felszíni struktúrát — és a különböző szövegekből vett mintákat a szó szerint író áramlat viszi magával, ezek a „szavak” szerepét játsszák, azt a szerepet, amelyet, ha úgy tetszik, a szereplők és a dialógusok játszottak a klasszikus regényben. Kitartok amellett, hogy nem idézetekről van szó: egy idézet nem más, mint egy bizonyos fajta jelvény, amelyet az író tekintélyként tűz ki, hogy jobban megalapozza az általa mondottak értékét: ez két név között megy végbe. Itt viszont mi egy névtelen — fizikai, elektronikai, kémiai, biológiai — közegben vagyunk. Az idézőjelek csupán a szöveg történeti megkettőződését jelzik. A kapcsolódások egyszerre történnek a jelentéssel bíró (hangbeli) szintjén és a jelentett (fogalmi, ideológiai) szintjén. Igen, ez a kapcsolat áll fenn egy folyó és cseppjei, egy mondatgyüttes és a szavak, maguk a mondatok és az őket hordozó mozgás között. Ugyanakkor egy nagyon pontos választási lehetőség áll fenn: a tárgyalt szövegek nagy része a mi kultúránk által sötétben tartott területhez tartozik, és általában materialista. Mint például a *De Natura Rerum* és a *Tőke*. Mindezen szerzők — Bruno, Spinoza, Artaud — közös tulajdonsága, hogy a keresztény módszer eltorzította vagy visszautasította őket. Ez a válogatás egyben hódolat is a mi gondolkodásunk „pokla” előtt. Másfelől, a tudományos beszúrásokra azért kerül sor, hogy általuk bebizonyítsuk, hogy nem technológiai térről van szó, hogy funkciója egy ismeret-előkészítési funkció: az „irodalomnak” éppen ezzel kellene válnia. Ez az előkészítés magában hord egy teljes *metszet*-sokszorozót, ahol az egyik felület szüntelenül áttűnik a másik felületbe, mint egyfajta mozgó kocka, amely nyitott tereivel hat.

9.

J. H.: Az Ön írás- „szekvenciái” gyakran, mint „rövidre zárt áramkörök” jelennek meg a kínai írásjelek segítségével. Poundra gondol az ember, természetesen a Cantos-ra, de az az érzésem, hogy Önnél ezeknek a jeleknek egészen más művelési funkciójuk van. Mi ez a funkció? Mi haszna van egyébként azok számára, akik nem ismerik jelentésüket?

P. S.: Pound felhasználásának főként történeti értéke van, mivel ez inkább egy dekoratív, egzotikus, archaikus feudális szándéknak felel meg, mint egy jelentéssel bíró számításnak. (Fenollosa — egyébként idealista — gondolatmenetét követve, ő a kínai írásból csak „reprezentatív” töltését őrzi meg: ki lehetne mutatni a szükségszerű korlátozottságot, amely a gazdaság, a politika és az esztétika három szimultán területén ebből létrejön). Itt, épp ellenkezőleg, az ideogrammok az elbeszélés részei, alapvető grafikai erőként működnek, ott, ahol a fonetikai írás hajótörést szenvedett; végső hatásukban fordítják le azt (oly módon, hogy egy mondat-tag a franciából a kínaiba ugrik át). A jelek megőriznek valamit a kézből, amely róta őket, másrésztől szerves mátrixot alkotnak: vér, kozmosz, számok, írás, történelem, tömegek, forradalom . . . Mi véges szókinszben beszélünk, gondolkozunk, írunk; a kínai nyelvnek, Ön tudja, legkevesebb 49 000 jegye van (az 1716-os nagy szótár így határozza meg), amelyek egyszerre morfogrammok, daktilogrammok, logikai halmazok, morfo-fonogrammok, áthelyezéssel vagy kölcsönzéses írásjegyek.

Elvileg semmi sem mond ellent annak, hogy ez a szám még növekedhet. Végletes összetettség uralkodik tehát ezen a területen, mely bizonyos mértékig önálló, s amelynek határozatlan és közvetlen kapcsolata van azzal a valósággal, amely számunkra inkább csak a színházét és az álomét idézi. A szöveg írása megkísérli megközelíteni ezt a mezőt, a maga sajátos hatásaiban (ritmus, rímek). A kínai vonások, még ha csak öntudatlan sokkhatást okoznak is, azért vannak itt, hogy jelezzék az *elfojtottnak* a *visszatérését*, olyan működést, amely egyszerre hat kívülről és belülről (az ábrázolás *előtt* vagy *után*) a mi nyelvészeti rendszerünkre, és elkezdi azt újragondolni, meghaladni.

10.

J. H.: Olvasóinak bizonyára leköti érdeklődését regényének politikai jellege. Mostantól kezdve azt kell mondanunk, hogy ezek a politikai témák — ugyanúgy, mint a többi téma — nincsenek „felrakva” egy olyan regényes bonyodalomra, amely idegen volna tőlük. Ellenkezőleg, az az ember benyomása, és ez a fontos, hogy írásának ökonómiaja teszi szükségessé ezeket a témákat.

P. S.: Mivel a mű gondolatvilága ebben a szövegben nem individuális, hanem kollektív; az írás folyamata nem a rögzítés, bemutatás, kollázs, hanem egy transzformáció; elkerülhetetlen, hogy a felszínen pontos politikai jelentés-tartalmak jelenjenek meg. Minden írás akarva-akaratlan politikus. Az írás a politika folytatása — más eszközökkel. Ezek az eszközök, hangsúlyozom, specifikusak, és különböző megnyilatkozásoknak adhatnak helyt. Itt arról van szó, hogy újra felidézünk a politikai harc szükségességét, kezdve egy rendkívül mély és részletes kidolgozással, szemben a deklarációval, a propagandával és a divatos frazeológiával. Ha ez a szöveg „visszatükrözi” a történelmi helyzetet, ezzel egyidőben dinamikusan meg is szerkeszti ezt a tükrözést, mint bonyolult, egyszerű képre nem redukálható egészet. Íme, következésképpen, a szövegből levonható „tanulság”:

1. Az alépítmények (jelentéssel bíró munka) meghatározóak a felépítmények („jelentések”) kidolgozásában, és az olvasónak *meg kell fordítania* olvasását, minthogy először egy felszínnel lép kapcsolatba, amelynek meghatározóit nem veszi észre. Ez a szint modellálja a gazdasági-ideológiai kapcsolatokat.
2. A forradalmi harc beteljesülése — hogy az valóban meg legyen írva — intenzív szövegsűrűséget és mélységet tételez fel, egy olyan tömeggondolatot, amely megtalálja új, nyelvészeti és az osztályharchoz kötődő rostait. Ez a harc — mint a nyelvezet — végtelen.
3. Az írás és a forradalom közös ügy, egyik a másiknak adja át jelentéstöltését, és fegyverként egy új mítoszt kovácsol, ez az, amit a *Nombresban* „vörös elbeszélés”-nek hívnak; ez az elbeszélés egyszerre viseli a vérnek és a jelen történelem egyetlen lehetséges pártjának színét.

(Philippe Sollers: *Écriture et révolution (Entretien avec Jacques Henric)*. *Théorie d'ensemble*, Paris, 1968. Ed. du Seuil, 67—79. Collection „Tel Quel”).

(Fordította: Erdődy Edit)

Az Action Poétique

Az Action Poétique című folyóirat 1950-ben alakult Marseille-ben főleg fiatal költők közreműködésével és azóta változó számban és formában jelent meg minden esztendőben.

A folyóirat főszerkesztője, Henri Deluy a csoport célkitűzéseit ma a következőképpen határozza meg:

„Az Action Poétique *publikálási fórum* marad, még inkább, mint eddig. A kiadás területén mutatkozó szükség aláhúzza ezt a nyilvánvaló igazságot: a fiatal költők kizárólag a folyóiratokban publikálhatnak.

Az Action Poétique a *találkozások fóruma*: mindig meg voltunk győződve az erők összemérésének nélkülözhetetlenségéről. A költészet gyakorlata számunkra nem tisztán tudományos tevékenység: ezen a területen nem kell objektív igazságot megvédenünk. A költészet gyakorlata nem egyetlen ideológiai vizsgálatnak alávetett tevékenység: ezen a területen nincs megvédendő politikai irányvonalunk.

A költészet gyakorlata nem tartozik valamilyen „esztétika” keretei közé: nem kell előnyben részesítenünk a költői írásművészet ilyen vagy olyan felfogását. Innen származik a találkozás és vitázás lehetősége.

A *vita helye*: a költői gyakorlat nem nélkülözheti az elméleti kutatásokat (ami nem jelenti azt, hogy a költők nem írhatnak verseket anélkül, hogy másfelől elméleteket ne írnának!) A költészet gyakorlatát a különböző területeken megvalósuló tudományos munkák jelzik. Ismernünk kell, hogy például a marxista vagy a freudi analízis perspektívái hogyan és mennyiben állnak összefüggésben a költői gyakorlattal. A költői gyakorlat nem vonhatja ki magát a tudományok hatása alól, különös tekintettel azokra, amelyeknek „tudományterülete” maga a nyelv. A költői gyakorlat nem kerüli el az ideológiák marxista elméletét. A költészet gyakorlata adott életet formalista és egyéb irodalom-elméleteknek s részben ma is táplálkozik azokból. Másfelől a költői gyakorlatnak sajátos jellege elkerüli azt a redukciót, amely a dolgok összegezésében állna az összesség elnyerése céljából — ami maga a költészet lenne. Egyesek magabiztosan pózolván előadott tagadásával és a teoretizáló inflációval szemben, aminek mások átadják magukat, az Action Poétique folytatni kívánja a kritikai számbavételt, amelyet megkezdett. Ezzel közönségének sürgető igényét akarja kielégíteni. Tovább óhajt fejleszteni néhány eszmét, amelyek szerkesztő bizottságának körében kerülnek kidolgozásra.

A *tájékoztató helye*: tájékoztat a folyamatban levő vitákról nemcsak Franciaország területén, hanem — és nem kisebb mértékben — a külföld költészetének folyamatban levő költői munkálatairól, minden költészetet beleszámítva, amelyhez csak hozzá tudunk férni. Ezzel olyan munkát végzünk, amely

már az Action Poétique indulása óta a sajátunk és amelynek, hiszem, senki nem tagadja értékes voltát. Különös figyelmet fordítunk arra, ami az imperia-
lizmus és a fasizmus ellen harcoló országokban születik, híven ahhoz a
szándékunkhoz, hogy erőinket azokon a válságos helyeken összpontosít-
suk, amelyeket az uralkodó ideológia szisztematikusan semmibe vesz vagy
kifogat.”

Az Action Poétique az utóbbi időben élénkebb elméleti tevékenységet
folytat és egyre bonyolultabb vitába keveredik a Tel Quel csoportjával.
Az utóbbi idők egyik legérdekesebb vitája a szocialista realizmusról szólt és
az Action Poétique múlt évben megjelent 43. és 44. számában látott nap-
világot.

Henri Deluy, a folyóirat főszerkesztője az elsőnek említett számban azt
tűzi ki célul, hogy megvilágítsa az ún. *zsdanovizmus* lényegét. Erről szóló jegy-
zetét azzal indokolja, hogy meg akarja ismerni e kultúrpolitikai felfogás jel-
lemző vonásait, mégpedig azért, mert az utóbbi időkben Franciaországban
sokan hivatkoznak rá, akár mellette, akár ellene szólnak. A. A. Zsdanov élet-
rajzát ismertetve felveti a *személyes felelősség* kérdését azokban a kultúrpoli-
tikai állásfoglalásokban, amelyekhez neve fűződik. Hangsúlyozza, hogy ezt
a felelősséget nem lehet az elmélet síkján vizsgálni, hisz ilyen szempontból
Zsdanov tevékenysége nem volt jelentős, az irodalomról és a művészetről
elhangzott kijelentései egy adott politika megnyilvánulásai.

Ezután a mára térve kifejti, hogy „minden olyan vita, amelynek témája
a »zsdanovizmus«, egy adott *politikai és ideológiai kontextusban* vetődik fel,
amelyet nem szabad elfeledni. Minden ilyen jellegű vita, ha az ember világó-
san akar látni, maga után vonja a világ forradalmi mozgalma által felvetett
mai problematika ismeretét, Franciaországban azoknak a válaszoknak az
ismeretét, amelyeket a Kommunista Párt ad és azoknak az ellenvélemények-
nek az ismeretét is, amelyek e válaszokkal kapcsolatban felmerülnek.” Véle-
ménye szerint a zsdanovinak nevezett tézisekkel és gyakorlattal való egyetér-
tés vagy egyet nem értés nem jelenti azt, hogy valaki szükségszerűen egyetért
vagy nem ért egyet azzal az egész periódussal, amelyben egyebek között Sztálin
vagy Zsdanov élt. Ezen túlmenően magát a fogalmat is *történetileg* kell vizs-
gálni, mint ahogy a „sztálinizmusnak” a történelmi helyzettől függően más és
más az értelme.

Ezek előrebocsátása után tér rá arra, hogy a Tel Quel című folyóirat
csoportját némelyek „zsdanovizmussal” vádolják, amire most külön alkal-
mat ad az a tény, hogy a szerkesztő bizottság egyik tagja, Marcelin Pleynet
egy filmművészeti folyóiratban cikkeket írt, amelyekben többször idézi
Zsdanov nevét. A francia író tiltakozván az ellen a „vétó” ellen, amely bizo-
nyos körökben az ún. sztálini időszakot illeti, a kultúrával kapcsolatban egy
sorban említi Lenin, Trockij, Sztálin és Zsdanov nevét. Miután Zsdanov elmé-
leti szempontból teljesen jelentéktelen, Deluy Pleynet szemére veti, hogy
szerepét eltúlozza, ugyanakkor feltételezi, hogy mélyebb indokok magyaráz-
zák e név említését. Az Action Poétique főszerkesztője szerint Pleynet ilyen
módon egyrészt a 30-as évek kulturális politikájának akar igazat adni az
akkori avantgarde-dal szemben, másrészt azt akarja bizonyítani, hogy a
polgári értelmiségiek felkészületlenek voltak, s nem alakították ki a 20-as
években a marxista irodalomelméletet. Szerinte az ilyesfajta állításokkal,
amelyek azt a célt szolgálják, hogy a burzsoázia propagandáját ellensúlyoz-
zák a 30-as, 40-es évek Szovjetuniójával szemben, Pleynet túllő a célon, s

még annak a harcnak a jogosságát is kétségbe vonja, amelyet a személyi kultusz bűnei és hibái ellen a forradalmárok folytatnak.

Deluy ezek után igyekszik a maga részéről megfogalmazni a „zsdanovizmus” jellemzőit, amely szerinte a harmincas évek második felétől kezdődik a sztálini visszaélések és torzítások velejárójaként. A kezdetek szempontjából hosszasan idéz az első szovjet írókongresszus referátumaiból, amelyek a szocialista realizmust akarták meghatározni. Jellemzőnek Zsdanov ottani beszédét tartja, amely az irodalom kérdését lényegében a politika területére vitte át. A „zsdanovizmus” tehát szerinte „az elméleti nyomorúságot, a tekintélyelvvel, szemöldökrángató beavatkozást, a bürokratikus módszert és néha a megtorlást” jelenti.

E történeti „kitekintés” után megkísérli megmagyarázni, hogy *miért és hogyan beszélnek „zsdanovizmusról” Franciaországban*. Válasza a következő: „A zsdanovizmus, ahogy azt ma használják, az irodalmi ideológiában a politikai balosság egy bizonyos formájának a kifejezése. A mi álláspontunk világos — mondja Deluy — mi a zsdanovizmust antileninista gyakorlatnak tartjuk, a szocialista törvényesség megsértésének, ideológiának a fogalom szűkítő és pejoratív értelmében, historicista építménynek, amely képtelen a legcsekélyebb tudományosan alátámasztott fogalmat produkálni.” Ezek után közli kommentárokkal Zsdanovnak az első szovjet írókongresszuson elmondott beszédét.

A folyóirat következő számában a szerkesztőség most már azt próbálja tisztázni, hogy *mi a különbség a „zsdanovizmus” és a szocialista realizmus között*. A „zsdanovizmus” a szerkesztőség szerint politika, amely igyekezett felhasználni a szocialista realizmus elméletét és gyakorlatát, bizonyos szempontból nem is indokolatlanul. A szocialista realizmus azonban nemcsak a történelemből és a politikai elemzésből születik, hanem az irodalomtörténetből és az irodalomelméletből is. „A szocialista realizmus ma is marandó kérdésekre próbál választ adni, például ilyenekre: a realizmus az irodalomnak egyedüli és legjobb módja-e arra, hogy a maga különösségében válaszoljon a társadalmi igényre? A forradalom vajon elváaszthatatlan-e a realizmustól az irodalomban? Vajon ez csak illúzió-e? Miben jelentkezik az irodalom forradalmi jellege?” A szocialista realizmus mibenlétét egyrészt bizonyos dokumentumok, másrészt a szerkesztőségben írókkal, irodalomtörténészekkel, kritikusokkal folytatott beszélgetések útján próbálják megvilágítani.

Léon Robel a szocialista realizmus fogalmának kialakulásáról beszél a Szovjetunióban, ismertetve a különböző irányzatok egymás közötti harcát és a párt-állásfoglalásokat. Robel kétségbevonja a szocialista realizmus elméleti jelentőségét a harmincas évek elején, főleg politikai döntést lát e fogalom megválasztásában, annál is inkább, mert szerinte a realizmus kérdése nem kapcsolódik Marx és Lenin tevékenységében. Elismeri, hogy Lenin tükröződési elmélete az irodalom szempontjából is érdekes, de magát ezt az elméletet nem kapcsolja a realizmushoz, mondván, hogy Lenin csak egyszer használta ez utóbbi kifejezést, és hogy egyéni ízlését nem szabad összetéveszteni elméleti álláspontjával. A „teoretizálást” későbbi jelenségnek tartja, s mindenekelőtt Lukácsnak tulajdonítja. A szocialista realizmusnak szerinte két lényeges momentuma van: annak megismerésére indít, ami a Szovjetunióban történik a forradalom után és az író részvételét helyezi előtérbe a szocialista kollektivitásban. Szerinte a 30-as és 40-es évek is jeles alkotásokat produkáltak, s e tekintetben negativista álláspontnak történetileg helye nincs. Maliskin,

Platonov, Ilf és Petrov műveit emeli ki. Hangsúlyozza, hogy a szocialista realizmus közvetlenül hatott a francia irodalomra is, de ezt a kérdést külön kellene vizsgálni. Mint furcsa jelenséget említi, hogy 1968 májusában és júniusában a szocialista realizmus legdogmatikusabb megnyilvánulásait vették át a különböző „balosok”. Robel nem tagadja a szocialista realizmus létét, de fellép e dogmatikus megnyilvánulások ellen, amelyek egyaránt károsak a szocializmusra és a realizmusra.

Egészen más hangot üt meg a *Les Lettres Françaises* szerkesztője, *Pierre Daix*, aki hajdanában a szocialista realizmus egyik harcos képviselője volt. Most a szocialista realizmus az ő számára egyenlő a dogmatizmussal, sőt általában a személyi kultusszal. A hibát Daix nemcsak a politikában keresi, hanem az elméletben is, mégpedig nem akárkinél, hanem elsősorban és mindenekelőtt Leninnél. Szerinte a visszatükröződési elmélet nem vezethető vissza Marxhoz, az „öreg Engels” fedezte fel és Lenin fejlesztette tovább, aki a valóság dialektikáját passzív képpé alakította át. Szerinte „a mai tudomány fényénél a művészet racionális tevékenység, az embernek adott tevékenység. A visszatükröződés ezzel szemben az udvari vagy az isteni inspirációjú művészetet támasztja alá.” Így jutunk el a „kreativitás” elméletéhez, amelyet a nem európai művészeti fejlődéssel is igyekeznek alátámasztani. Marxnak azt veti szemére, hogy túlságosan is csak az európai művészet körében gondolkozott, s ilyen módon a marxizmus — egyébként nemcsak művészeti vonatkozásban — az emberiség fejlődését azonosította a fehér ember fejlődésével. Daix elismeri, hogy Európában a realizmus hosszú ideig a munkásosztály ügyét szolgálta, és együtt haladt a forradalommal, de Sztálin és különösen a II. világháború óta a szocialista politika — szerinte — szembefordult magával a realizmussal. A realizmust az ő számára ma mindenekelőtt Szolzsenyicin jelenti, aki a személyi kultuszt lepeli le, és ilyen módon szembekerül a szocialista országok politikájával. A konklúzió amit levon az, hogy az irodalom és a tudomány sohasem éltek jó házasságban a politikával.

Az *Action Poétique* beszélgetést folytatott *Jean Pérus*-vel is, a szovjet irodalom egyik jó francia ismerőjével, aki a szocialista realizmust időben és térben korlátozni akarja, mégpedig úgy, hogy nagyjából 1928-tól a II. világháborúig a szovjet irodalomban jelentkező irányzatnak tartja. A szocialista realizmus lényege szerinte a következő: „A valóság felé kell fordulni, az épülő szocializmus szemszögéből kell azt nézni, inkább az embereket, mint a dolgokat kell figyelembe venni, fel kell ismerni bennük a szocializmus ígéreteit, meg kell ismerni a jelent a jövő szocializmusának fényénél.” A szocialista realizmus hatott jeles alkotókra is és nagy művek születését ösztönözte. Zsdanov általi felhasználása a politikai történet körébe tartozik, s az általa fémjelzett kulturális politikát az irodalomtörténet csak konzekvenciái szempontjából vizsgálhatja. Miután az a véleménye, hogy a II. világháborúval véget ért a szocialista realista irodalom, a ma szempontjából csak mint hagyományt tartja érdekesnek.

André Gisselbrecht, a *L'Humanité* ideológiai rovatának vezetője hangsúlyozza, hogy a szocialista realizmus nem felülről az írókra rákényszerített elmélet, hanem magából az irodalmi fejlődésből következett. Forrását részben abban az irodalomban kell keresni, amely a proletariátust a történelem cselekvő résztvevőjeként fogta fel, a naturalizmus passzív tömegével szemben, részben az irodalomelméletben, mégpedig a harmincas évek elejének teóriájában. Ekkor adják ki Marx és Engels művészetre vonatkozó írásait, amelyekből

elsősorban Lukács és Lifsic vannak le messzemenő következtetéseket. Az elméleti munkával kapcsolatban főleg arra hívja fel a figyelmet, hogy kezdettől fogva vita volt a realizmus tartalmáról és e tekintetben elsősorban a Brecht — Lukács polémiát ismerteti. A magyarországi szocialista realista kutatásokra utalva, hivatkozik arra, hogy némelyek akkor is szocialista realisták, ha ezt a fogalmat még nem ismerték, vagy nem vallották magukat azoknak. Ugyanakkor teljesen helytelen valamiféle „partalan” szocialista realizmust hirdetni s bizonyos írókról kimutatni, hogy azok, ha egyébként tartalmilag ez nem igaz. A szocialista realizmus kritériuma — szerinte — az állásfoglalás az új mellett. Az új elfogadása nem jelenti ugyanakkor azt, hogy teljes összhang alakul ki a politikával, s e tekintetben többek között Brechtre hivatkozik. Gisselbrecht szembenáll Lukács irodalomfelfogásával, és azt tartja, hogy Brecht vonala termékenyebb, de elismeri, hogy nála néha bizonyos szűkkeblűség jelentkezik. Ami a franciaországi szocialista realizmust illeti, arra hívja fel a figyelmet, hogy ott az újítók, tehát a formai újítók is a forradalmi erők álláspontját fogadták el, s ennek következtében a kísérletezés természetes volt, még ha nagyon rövid ideig a dogmatikus felfogás a Francia Kommunista Pártban is jelentkezett. A franciaországi szocialista művészet fejlődésével bizonyítani lehet azt a tételt, hogy a formai újítás szorosan összefügg az új tartalom keresésével, ami azt is jelenti, hogy az új formák keresése nem azonosítható a dekadenciával. A francia tapasztalatok azt is mutatják, hogy nem lehet az avantgarde-ot, sem az ún. tradicionális művészetet monopolhelyzetbe hozni, szükség van arra, hogy mind a kettő párhuzamosan fejlődjék. A „balosság” megnyilvánulásával kapcsolatban azt emeli ki, hogy tulajdonképpen az opportunisták „partalan realizmus” elmélete váltotta ki a dogmatikus jelenségeket, amelyeknek lényege, hogy az ideológiát helyezik mindenek fölé. „Ha van jó ideológia, elég azt jó pedagógia segítségével a tömegeknek átadni, s aztán az emberek életük hátralevő részére felvilágosítottak. Ez a pedagógiai ábránd az, amely arra indítja az embereket, hogy újból Zsdanovról beszéljenek.”

Roger Bordier író úgy látja, hogy a szocialista realizmus újrafelvetése Franciaországban lényegében azzal a kérdéssel függ össze, hogy mi a helye az írónak a társadalomban. Sok fiatal úgy érzi, hogy rossz úton jár, a burzsoáziát szolgálja, bár a tömegek felé akar fordulni. Ezzel kapcsolatban egyébként nem tartja jelentéktelennek azt a kérdésfeltevést sem, hogy az író egyéni meggyőződése milyen hatást gyakorolhat magára a műre. Nem vallja magát a szocialista realizmus hívének, s ilyen módon válasza inkább csak általános reflexió az elkötelezettség szükségét illetően.

A fentiekben igyekeztünk — amennyire csak lehetett — pontosan ismertetni az Action Poétique szocialista realizmus-vitájának legfőbb mozzanatait. Maga ez a vita is azt mutatja, hogy megélné a megélné az érdeklődés a szocialista realizmus története és elmélete iránt. Ez az érdeklődés mindenekelőtt az 1968 május-júniusi események nyomán bontakozott ki, amelyekben fiatal értelmiségiek, köztük írók is résztvettek, akik a maguk helyét keresik a társadalomban, mégpedig a forradalmi úton megváltoztatható társadalomban. Amint a vitából kiderül, az érdeklődés nem pusztán „balos” jellegű, hanem általában foglalkoztatja azokat, akik elvetik a polgári irodalmat és annak elméletét, továbbá a munkásmozgalomban jelentkező opportunizmus különböző megnyilvánulásait. Ezzel az érdeklődéssel szemben nem elég a szocialista realizmus dogmatikus torzításainak kritikáját állítani. Az a magatartás, amely Pierre Daix-nél jelentkezik a legpregnansabban, és amely teljesen elutasítja a

szocialista realizmust annak elméleti feltételeivel együtt, bármilyen sok keserűségből táplálkozik is, az új utakat keresőknek legfeljebb a csalódott ember vallomását jelenti.

Bebizonyosodott az is, hogy a realizmus „parttalanítása” senkit nem győzött meg: azok a formailag is újító művészek, akik eddig kommunisták voltak, ezután is azok maradtak, akik közömbösek politikailag, vagy éppen antikommunisták, ennek a „revíziónak” a hatása alatt nem csatlakoztak a Francia Kommunista Párthoz és nem változtatták meg művészetüket.

Az Action Poétique útkeresésének ismertetése érdekében közöljük P. L. Rossi és E. Roudinesco cikkét. Az előbbi a realizmus fogalmáról elmélkedik, az utóbbi hol nyíltan, hol utalásszerűen a Tel Quel felfogását támadja, különösen a freudizmus és a szürrealizmus kérdésében.

KÖPECZI BÉLA

A realizmusról

Egy „folytatásokban közölt beszámolóinak” ez a részlete az esztétikára és az úgynevezett „marxista esztétikának” bizonyos álláspontjaira vonatkozó gondolatsorba illeszkedik bele. E reflexió semmiképpen sem szándékozik megoldani a folyamatban levő problémákat, hanem inkább az e tárgyban folytatott kutatások bizonyos számú lehetséges, más szempontok szerint történő újraértékelését és irányát kívánja felvetni . . .

„Az anyagi világ — még akkor is, ha a véletlen birodalma — mint a morális okok egyetlen fundamentuma, item mint folytatása és következménye van adva a költő számára; item, senki sem fogja megtagadni tőle azt a jogot, hogy a véletlenhez folyamodjék, még ha növelné is a lélektani bonyolultságot, távol attól, hogy megoldaná; item, amikor a véletlen csírája és egész materia medica et peccans-a, mely végül is leküzd minden akadályt, már benne volt az eredeti állapotban, jöllehet azt már akkor észre lehetett venni stb.”

Jean Paul

A realizmusról

Végül szembesíteni kell önmagunkat ezzel a *realizmus*-fogalommal, mely a vita középpontjában állt, figyelembe véve ezúttal (engedve az ellentmondás kísértésének) azt a dühödt — ideológiai — ellenállást, amelybe a fogalom ütközött. Aminek logikusan arra az álláspontra kellene bennünket vezetnie, hogy azt megvédelmezzük (és talán hajdan szemrehányást tettek volna nekünk, hogy feltétel nélkül engedünk a környező ideológiai nyomásnak) azon törvény alapján, mely megkövetelte, hogy az ellenfél kritikája vagy helyeslése — csak éppen megfordítva — automatikusan igazat adjon nekünk vagy elmarasztaljon bennünket. De ma már tudjuk, hogy az ideológiai rend nem old meg problémát, hogy a kérdéseket végérvényesen csak a megismerés dönti el, ebben az esetben tehát arról van szó, hogy a realista rendet csak az elmélettel lehet mérni . . .

Először is a marxista kritika által kiváltságban részesített realista módszer elfogadásának okairól kérdezhetnénk önmagunkat. Ezek az okok egyszerre szerepelnek (olvashatók) mint a hegeli esztétika *elismerése* és mint annak *meghaladására tett kísérlet*. Elismerése a hegeli kategóriák láncolatának, vagyis ragaszkodás hozzájuk, még inkább azok *ábrázolása*:

szimbolikus (vagy keleti) művészeti forma — az eszmény keresése klaszszikus művészeti forma (a forma és a fogalom összeegyeztetése) — az

eszmény megtalálása romantikus művészeti forma — az eszmény túllépése, amelyekhez megkísérelnének még egyet hozzátenni, s ez a realista vagy szocialista művészeti forma — az eszmény eltávolítása.

Tehát Hegel marxizmussal való szerves összefüggésének igazolása, majd túllépése olyan értelemben, hogy a marxista kritika az esztétika szintjén Hegelhez viszonyítva fordulatot hajt végre, szembeállítva a

szürrealizmust (mint a romantikus esztétika meghosszabbítása)	a realizmussal (mint szakítás a romantikus esztétikával)
---	--

Vagyis, hogy a realista művészet hozzáfog a *pátosz* kizárásához és a *világ prózájának* átvételéhez, elfoglalva a Hegel által bemutatott „sajátos” területét, amely hajdan el volt zárva „a művészet eszményi földjétől”:

„az embernek olyan szükségletei és kívánságai vannak, amelyeket a természet nem tud közvetlenül kielégíteni. Ezekben ez esetekben az embernek a szükséges kielégülésért saját tevékenységével kell megdolgoznia, a természeti tárgyakat birtokba kell vennie, rendbe kell hoznia, meg kell formálnia, saját maga által megszerzett ügyességgel minden akadályozó elemtől meg kell tisztítania őket s így *olyan eszközzé kell átalakítani a külsőt, amellyel valamennyi célját végre tudja hajtani* . . .¹

Nem abban a helyzetben, amelyben a külső objektivitás és a belső szubjektivitás közti ellentmondás megoldódik:

„ebben a tekintetben ott található a legtisztább viszony, ahol a két mozzanat, a szíves természet s a szellemi ügyesség annyira összekapcsolódik, hogy *a harc keménysége és függése helyett máris mindenütt megjelent a létrehozott harmónia*—² (és e szavakban könnyű felismerni A. Breton szürrealista gondolkodásának arkanumait); hanem ellenkezőleg, az objektív világ és a szubjektív világ közti szakítás állapotában, vagyis hogy a prózának ez az átvétele úgy tekinthető, mint a művészet átmenete a regény világába:

„A regény, alapvető jellegzetessége, vagyis diszkontinuitása és heterogenitása itt éri el csúcspontját; a lélek világa és a cselekvés világa között, a pszichológia és a magatartás között nincs többé közös pont.”³

Anélkül, hogy mi magunk boncolgatnánk a hegelianizmus és a marxizmus összefüggésének általános értelmét, már most úgy tűnik, hogy a valóság-elvnek ez a felismerése az esztétikának e területén, amely a hegeli kategóriák láncolatában helyezkedik el, nem elegendő arra, hogy betetőzze a hegeli idealizmussal való szakítást. Pedig kétségtelenül létezett a marxizmus által ösztönzött kritikai gondolkodásban *bizonyosfajta hit*. *Hit* abban, hogy a józan ész bizonyos formája (a józan paraszti ész) elegendő arra, hogy ezt az idealizmust leküzdje. De éppúgy, ahogy Lukácsról el lehet mondani, hogy megpró-

¹ HEGEL: Esztétika. 1. Bp. 1952. 261.

² Uo. Kiemelés tőlem: P. L. Rossi.

³ LUKÁCS GYÖRGY: La théorie du roman.

bálta „visszatéríteni a marxizmust Hegel abszolút idealizmusa felé, amelytől éppen megszabadult”, valószínű, hogy a realizmus egy bizonyos formája egyszerűen visszafordult (megpróbálván új tartalmat adni neki) a reprezentatív művészet (vagyis, amelyik a romantizmustól a realizmusig terjedő térközt betölti) mentalista, emocionális, ontologikus világa felé, valójában — mert minden imitatív művészet visszafejlődéshez vezet — visszavonulóban volt (például a regényben) a realista regény eredményeihez képest (Flaubert, Balzac, Zola). Ennek igazolásául csak annyit jegyzünk meg, hogy e *pátosz*-fogalom mennyire érvényben van az egész poszt-realista hagyományban, azoknak a regényíróknak az életművében, akik joggal hivatkoznak erre a „szociális realizmusra”. Mily különös fénnel (hogy egy elbűvölő életművet vegyünk példának) világítja meg Gorkij idealizmusát és nőgyűlöletét (a keresztény erkölcs terhe). Egyáltalán nem véletlenül (vagy tréfából) bukkan fel a regényírók életművében e *pátosz*-fogalom, hanem gyakran mint a regény-építmény záróköve, legfontosabb íve.

Természetesen, itt szó sincs arról, hogy átfogó kritikát gyakoroljunk a valóságnak erről az elméletéről. Ránk egyszerűen annyi tartozik, hogy bemutassuk (megfelelő világításba helyezzük) a realizmus problémakörének néhány elemét, anélkül, hogy valójában döntenénk azokról az állásfoglalásokról, amelyek belőle származhatnak... Ha a realizmusnak ezt a fogalmát tanulmányozzuk, elsősorban annak kétértelmősége tűnik szemünkbe, amit egyik érvelésében Jacobson hangsúlyozott s amit bátorkodunk ekként összefoglalni:⁴

- A. törekvés: mű, amit a szerző mint valószerűt ajánl
- B. amit a hallgató (megfigyelő) valószerűnek ítél
- C. a XIX. század művészi iskolája
- A. 1. törekvés arra, hogy a művészet használatban levő szabályait eltorzítsuk, úgy interpretálva őket, mint a valóság felé való közeledést;
- A. 2. törekvés arra, hogy megőrizzük a használatban levő művészi szabályokat, úgy interpretálva őket, mint valóságához való hűséget;
- B. 1. törekvés arra, hogy úgy ítéljük meg a torzulásokat, mint a valóság felé való közeledést;
- B. 2. törekvés arra, hogy úgy fogjuk fel művészi szokások torzulásait, mint a valóság módosítását.

Mindezekhez hozzá kell tenni a C. pont — a XIX. század realista esztétikájának meghosszabbítása vagy torzulása — többszörös átfedéseit (al csoportjait):

- C. 1. neo-realizmus, új realizmus, fantasztikus realizmus, középponti realizmus stb...

Ez jelenti a nehézséget, hogy a realista jelleg felismerésétől — a valóság felbukkanása a műben — eljussunk egy realista esztétika meghatározásáig...

Mégis, R. Jakobson véleménye ellenére is vállalni fogjuk azt a kockázatot, hogy felállítsuk a realizmus-fogalom egyesítési tételét. Úgy határozva meg például a művészi realizmust, mint amely hit a valóságban, hit abban, hogy egy életmű (egy alkotás) jelentőségét végeredményben a valóságra történő utalás határozza meg. Ami azt jelenti, hogy a művészetnek *megvalósító funkciója* van, nem mint a *valóság megkettőzése* — mert ebben az esetben a *megket-*

⁴ ROMAN JAKOBSON: Du réalisme artistique.

tőzés szó a művészet és a valóság között mint egy lehetséges közvetítő lép fel — hanem mint mélyreható törekvés, hogy megsemmisüljön a valóságban, hogy tehát elhomályosítsa a megkettőzés e teréig a különbségnek ezt a kiterjedését, azért, hogy egy megvalósító (újra megerősítő) egységben oldódjék fel, mint maga a lemásolt igazsága (mintegy lenyomata) egy másik igazságnak, mely benne van a valóságban.

Ezzel kell ugyancsak szembeállítani a művészet koncepciójának hipotézisét (belefoglalva azt az elképzelést, hogy ez az elnevezés szóbakerülhet) mint (szimbolikus és jelentéssel bíró) de-realizáló aktivitás, lévén célja a valóságtól való menekülés — a szokás hatalma —, hogy végül is látható legyen. „Micsoda tehát, ha nem a szimbólumok egy sajátos struktúrává egyesített világa . . .” — mondja E. Benveniste a kultúráról. Micsoda tehát, ha nem a valóság vallatása — nem pedig rögzítése —, egy döntő kimenetelű „sakkjátszma, mely valamennyi kézmozdulatunkból (lépésünkről) írásos okmányt készít, magát a fikcióját (és valóságát) létünknek . . .”⁵ Micsoda tehát, ha nem a *fikció világa* . . .

Sőt, amikor a realizmusról van szó, klasszikus fejlődési fokán, mint a XIX. század esztétikai mozgalma,⁶ mi is az, ha nem egy sajátos közvetítés — egy meditáció, — a „Gabona szítáló” (Courbet) ajtószárnya, kilincse és falai a szürke és az okkersárga között; és „egy szegkovács torz képe” és „a téglalap alakú kalapács” Balzacnál . . . és e kérdésfeltevés, amelyet aztán a legártalmasabb valóságra irányítanak: „A kaldai vasút” deszkabódéja és körmös patkányai, a királynő álarca „*A krétakör*”-ben . . .

Szeretném ennek az *ismétlődésnek* az okait megmagyarázni. Nem felesleges az. Azt szeretném megmutatni, hogy a szavak embere, a valóság embere, a múltjától és hitétől az atomizált munka révén megfosztott ember, a *valóságnak kiszolgáltatott ember* hogyan őriz magában egy végső hitet, amelyik megkívánja, hogy a valóság hangja ne egy hang legyen — nem az én hangom, hanem a hang — voltaképpen az ige? Mégis, e pillanatban nem megragadni a (kétségkívül oly rosszul elnevezett) művészet autonóm folyamatát, hanem megnevezni azt most, születésétől — talán egészen közeli? — háláláig — de mit számít ez — terjedő szakaszban, de még csak el is gondolni ezt a folyamatot mint a re-prezentáció világát, azt jelenti, hogy elfogadjuk ezt a végső hitet, azt jelenti, hogy szóról szóra értelmezzük Lenint: „Csak a nyomorultak vagy az együgyűek tudnak hinni . . .” és nem *betűszerinti* értelemben, mint egy végül is lehetségessé vált beszédet: „végre megszakadt a Logosz és a Lét között fennálló vallási cinkosság; és Nagy Könyv között, amelyik magában léteben volt a világ és a világ megismerésének hangja . . .”⁷ Ez annyi, mint utoljára venni részt az utolsó illúzióban, elgondolni, hogy körülötte, a valóság embere körül — joggal — a világ rendezett lehetne és a művészet e rend képviselője.

(Fordította: Jávori Jenő)

⁵ PHILIPPE SOLLERS: Le roman et l'expérience des limites.

⁶ „Annyi bizonyos, hogy a realizmus abban az értelemben, amit a Realizmus c. folyóirat 1857-es száma ad neki, formális (aktuális valósággal bíró) szinten, flaubert-i szinten helyezkedett el. Ha mégoly meglepő is e megállapítás, az irodalmi „realizmus” történetileg meghatározott, ugyanolyan jogcímen, mint . . . a szürrealizmus — Jean Pierre Faye.

⁷ LOUIS ALTHUSSER: Lire le Capital.

A tudatalatti és irodalma

I. *A lehetetlen esztétika*

Ismert tény, hogy Freud érdeklődött az alkotásprobléma iránt. A „szép” kérdése éppúgy hidegen hagyta, mint a kifejezési formák története: egyedül csak a mű tartalma vagy a művész élete látszott felkelteni érdeklődését. Csak a dokumentálás kedvéért, művei illusztrálásaként hivatkozott a művészet és a társadalom kapcsolataira.

Hajlama szerint a múlt felé vonzódott, soha nem szerette az expresszionista festészetet vagy a szürrealista költeményeket. Ha kedvelte is Goethét, Shakespeare-t, Michelangelót, da Vincit, sokkal inkább szerette végigkutatni az emberi kultúra előtörténetét. Tudjuk, hogy mennyire érdekelte a régészet, a filológia.

Kedvenc témái: a kutatás, kőbe vésett felirat, szobor, egy régi modell és helyettesítésének egyidőben való megjelenése. Mindezek képet adnak a tudatalatti időelőttiiségről, kialakulásairól, architektúrájáról. Domináns elemek: a régi visszatérése és új megjelenési módja.

Michelangelo mögött Freud megtalálja Mózes, a prófétát, aki összetöri a törvénytáblát és akiből a zsidó történelem meggyilkolt atyja lesz, Hamlet mögött Oidipuszt fedezi fel. Leonardo gépeiben az emberiség legrégibb álmát: úgy repülni, mint a keselyű, a festészetben pedig a gyermeki álmodozás könnyed szövevényére bukkan. A szöveg, a rajz, a szobor ugyanolyan módon tudósítja Freudot, mint a tünet, a vétség, a vicc. A vérfertőzés és a szülőgyilkosság a kasztráció törvényéről informálják. Művei — különösképpen a művészettel, irodalommal vagy a mítoszok tanulmányozásával foglalkozók —, nem különböznek más, látszólag teoretikusabb írásaitól sem.¹

Freud kezdettől fogva összekötötte az álom és az alkotás folyamatát, kapcsolatot teremtett a művész és a neurotikus között: „A költők álmodta álmok az elemzés szempontjából ugyanolyanok, mint a hiteles álmok: pl. Jensen *Gradivája*”, másrésről „olyan pulziók, amelyeknek a szerepét idegi tünetek révén vettük észre, amelyek bepillantást nyújtanak a művészi alkotás forrásaiba; a kérdés csupán az, hogyan reagál a művész ezekre a pulziókra, és reakcióit hogyan palástolja.” Ezek azok az „elképzelt álmok”, amelyeket

¹ Különös tekintettel: „Le mot d'esprit et ses rapports avec l'inconscient.” (1905); „Délires et rêves dans la *Gradiva* de Jensen”. (1907); „La création littéraire et le rêve éveillé.” (1908. E. P. A.); „Un souvenir d'enfance de Léonard de Vinci.” (1910); „Moïse et le monothéisme.” (1939); „Ma vie et le psychanalyse.” (1925); S. FREUD — W. BULLIT: Thomas Woodrow Wilson (portrait psychologique). A Freud-idézeteket ezekből a művekből vettük.

a szerző hőseinek tulajdonít (színház, regény) vagy első személyes monológ formájában fejez ki (vallomások, költészet stb.) Ezek az „elképzelte álmok” tulajdonképpen szavak, vagyis nyelv, amelynek jelentését a szövegben megnevezett „én” vonatkozásában kell megfejteni. Ennek ellenére az alkotót nem a neurózis határozza meg, az alkotást nem az álom; az alkotás specifikuma az „elbeszélte álom”, amely azon belül még vágyba burkolt.

A szerző pszichoanalitikus elemzése nem mond sokat a műről, ez azonban annál többet árul el a tudatalattiról és törvényeiről —, ez is egy főútvonala a megismerésnek („egy másik út”); mesterséges mint a vice; a szimptomával analóg és nem ahhoz hasonló.

Freud, amikor a viceről szóló könyvét úgy mutatja be, mint az esztétikai kérdések megvilágítására alkalmas analitikus módszert, akkor tulajdonképpen a tudásnak a kor által szentesített felosztására támaszkodik.

A pszichoanalízis téved, amikor azt hiszi, hogy — a freudi módszert meghaladva — a különböző tudományágak az alkalmazás során adaptálják a pszichoanalízis koncepcióit, amely azt a célt szolgálja, hogy leplezze a feltett kérdés jelentőségét, azaz magának a tudománynak a megkérdőjelezését.²

Freud ebben a könyvében éppúgy, mint az *Álmofejtés*ben előlegezi a saussure-i nyelvészet felfedezéseit: amikor a vágyról beszél, megvilágítja a nyelv néhány törvényét.

Pontosan az ellenkezője történt annak, amit Freud akart, az alkalmazás jelentése fordult meg: a pszichoanalízis egy tudomány lényegét kérdőjelezte meg, a tudomány pedig a pszichoanalízist, azért, hogy szolgálatába állítsa. Az analitikusok sem tudtak megszabadulni e jelentésátvitel nyomásától. Így hitt Jung a régi mítoszok visszatérésében, abban, hogy vissza lehet adni a tudatalattinak eredeti jelentését; az analógia értelmében tolmácsolta a legfontosabb freudi téziseket, és követőihez hasonlóan mitológiát gyártott egy teóriából. A mítoszok tanulmányozására felhasznált pszichológiai módszerek azt eredményezték, hogy a mitológiát beoltották a pszichoanalízisbe.

Az irodalom területén a pszichoanalízis először a hagyományos kritika egy szempontja lett. „Tudományos jellegét” felhasználva, a kritika módszert teremtett belőle; sőt mi több, felruházta azzal a látszólagos hatalommal, hogy magyarázatot adjon arra, amit a kritika csak intuíció útján tudott megragadni. Ez a fajta kritikai szemlélet azt akarta, hogy az életrajzíró a pszichológia segítségével az életrajzot pszicho-életrajzzal helyettesítse.

Freud célja — helyesen — az volt, hogy ne hamisítsák meg az írók életét. Nem meghamisítani annyit jelent, mint „elmondani”, aztán „hangsúlyozni” a szexuális élet és a szublimáció jelentőségét minden alkotó tevékenységben: a mindennapi élet tanulmányozása világosan megmutatja, hogy az emberek nagy részének sikerül ösztönös, szexuális energiájukat részben hivatásuk érdekében gyümölcsöztetni. „A szexuális ösztön különös módon tud alkalmazkodni hasonló külső behatásokhoz, mivel rendelkezik a szublimálás képességével, azaz képes felcserélni közvetlen célját más, nem szexuális és az emberi megbecsülést magasabb fokon tükröző célok érdekében.” (i.m.) A szublimált pulzió így határozható meg: cél és tárgymódosítás. Freud munkája abban áll, hogy felhasználva a metapszichológia által nyújtott fogalmakat, helyére teszi az alkotó képességet. Freudot nem érdekli „közvetlenül” a nyelv, a beszéd, a

² Az „alkalmazásról” lásd: MICHEL TORT: La psychanalyse dans le matérialisme historique (N. R. P. Incidences de la psychanalyse.)

forma; első számú követelése az, hogy talpra állítsa az életrajzi kritikát; küzd egy ideológia ellen, ugyanazon a területen vitázik, ami ellen harcol; meg kell mutatni, hogy a mű nem az, aminek hisszük, mert nem olyan az ember (a „szerzője”), ahogy leírják. Freud azok ellen az életrajzírók ellen szól, akik hasonulnak az „ő” képzeletbeli művészükhöz, miközben meghamisítják életét. Ami az alkotót illeti: hasonló a neurotikushoz, aki „a képzelet világába menekült a tökéletlen valóból”, de abban különbözik tőle, hogy meg tudja találni a valóság szilárd talaját. Munkái éppen úgy mint álmai, öntudatlan vágyainak a beteljesülései, de ezek úgy vannak megszerkesztve, hogy mások rokonszenvét is felkeltik.

Az alkotást tehát a vágy kormányozza. A *Der Dichter und das Phantasieren* (a francia fordítás elég eredetieskedő: *La création littéraire et rêve éveillé* — A szerző megjegyzése) c. művében Freud megmutatja, hogy minden kifejezőmód, párbeszéd, álom, alkotás, egyszerre mutatja meg és leplezi el az írói képzeletet.

Az alkotói folyamat analóg az álméval, épp úgy, ahogy a művész a neurotikussal. Analóg és nem hasonló, ezen a ponton van azoknak a gyakori tévedéseknek a forrása, amelyek bezárják Freudot a művész-beteg dilemmába. A mű nem tükrözi a szerző fantázia-életét; hanem mint az álom, „formai kifejezés”, de míg az álom (a képzeletbeliben a vágyat testesíti meg, addig a művet egy képtelen struktúra tartja fogva. A vágy megvalósíthatatlan, a mű a tanú rá. „Az írás utáni vágy, mondja O. Mannoni, homályosabban megfogalmazva: vágyódás azért, hogy erről az érzésről írjunk — lényegében: lehetetlen írni-vágyás a lehetetlen vágyról. Az írásmű mindig tartalmazza, még ha el is rejti, egy olyan vágnak a nyomát, amelynek nincs igazi neve.”³ „A pszicho-biográfia, amikor helyettesíti a művészt a neurotikussal, a felnőtt életét a gyermekkorral, a tudatosan átéltet az öntudatlan történetével, az alkotást az álmossal, akkor eltávolodik a freudi koncepciótól. Ebben az esetben a pszichológia a saját szakállára eleveníti fel a XIX. század életrajzíróinak az ideológiáját. A pszichológia nem vette észre, hogy a vágy fogalmának a betolakodása az alkotásfolyamatba radikálisan megváltoztatta mű és művész kapcsolatát; ugyanis figyelmen kívül hagyta, hogy milyen következményeket von maga után. Az „eltolódott” tárgy eszméje, amelyeket az én hasadásának a fogalma vezetett be, ennek következményei az „én”-nek a beszéddel vagy a szöveggel való viszonyára — elkerülte figyelmét. Talán meg kellett volna várni Jacques Lacan munkáit, aki igazolta Freudnak a nyelvről alkotott reflexióit, a saussure-i nyelvészet felfedezéseinek hatására, hogy értékelni tudjuk a jelentés szerepének a fontosságát a tudatalattiban és hogy megállapíthassuk, mennyiben érinti ez az irodalomtudományt. Az *Écrits* c. kötet a „lettre volée”-ről szóló tanulmánnyal kezdődik; a poe-i mese nem „ürügy” vagy egy teória alkalmazása, de olyan történet-szövevény, ami a freudi gondolatkörből kibomló igazság illusztrációja, ti. „a tárgy legfőbb meghatározója a jelentés.”

A szimbolizmus rendszere számára alkotó jellegű; ez az igazság, folytatja Lacan, „lehetővé teszi a fikció létét. — Ennélfogva egy mese épp olyan megfelelő, mint egy másik történet, feltéve, hogy elvégezzük a kohéziós próbát. E fenntartás mellett a mesének megvan az az előnye, hogy tisztábban manifestálja a szimbolikus szükségszerűséget, mint az önkényesség irányítását.”

³ Lásd: O. MANNONI: *Clefs pour l'imaginaire ou l'autre scène* (Seuil).

A pszichoanalitikus indíttatású irodalmi kutatások nem ebbe az irányba orientálódnak. Hiányzott a kapcsolat a között a nyelv között, amelyen az irodalom beszél és a között amelyen a vágy beszél; és nem volt kapcsolat néhány formai eljárás között, ami egyrészt nyelvészeti jellegű, másrészt pedig a vágy kifejezésformái közé tartozik.

Kialakult tehát egy „pszichoanalitikus” irodalom, amely módszerei közt kedvező helyet biztosít az irodalomkritikának. Hol a pszichoanalitikus kritika használta fel a XIX. századi irodalmi kritikát, főleg a sainte-beuve-it (ember – mű – szerző), mindehhez hozzátéve a tudatalatti beavatkozását, hol pedig az irodalmi kritika kölesőnzött a pszichoanalízistől módszert. Pszichoanalitikailag vizsgálták a szerzőket, hogy megértsék a műveket, ez volt a pszicho-biográfia. Azért analizálták ilyen módszerrel a műveket, hogy megállapítsák a szerző saját mítoszt, ez volt a pszichokritika eljárása, vagy pedig – inkább a jungi, mint freudi mítoszt alapul véve megpróbálták felfedezni a költői képekben vagy az irodalmi elbeszélésekben a tudatalatti archetipusokat. Ezeket az archetipusokat elemezve, szintén egy irodalomkritikai irányzat született. Ehhez az utóbbihoz csatlakozik több esztétikai irányzat, amely egyrészt a *New-Criticism* örökségének abból a tervéből táplálkozott, hogy felvázolják a képzelet antropológiáját, másrészt pedig Northop Frye mítoszromboló tanulmányából, amely válasz is a Bachelard indította „primitív kép” – vitára.⁴

A pszicho-biográfia legszorgalmasabb képviselője Dominique Fernandez, aki módszerét rendszerbe is foglalja. Ehhez az irányhoz kellene sorolni minden olyan tanulmányt, amelyek a művész munkáját – egy kidolgozott módszer szerint – tudatalatti életével magyarázzák: pl. a különböző pszichológiai portrék, Charles Beaudoin pszicho-portréi, vagy azok az „esetleírások”, amelyeket a pszichopata esztétika sugallt.

Meg kellene azonban különböztetni ettől az irányzattól azt az analitikus tanulmánytípust, amely elkanyarodott a freudi teóriától. Legfőbb képviselője Freud után Marie Bonaparte. Ha néha úgy is tűnik, hogy ez a tanulmánytípus időnként elfedi az életrajzi elbeszélés hiányosságait, sokszor támadja feltételezéseit. Az író tudatalatti élete, egy elfojtott gyermekkori emlék nagyon is jól megmagyarázhatja ugyanannak a figurának az ismétlődését a műben, de gyermekkora éppen úgy nem ad magyarázatot egy mű specifikumára, mint ahogy a felnőtt évek sem adhatnak. Egy író regényeinek a hősei nem lehetnek azoknak a „személyeknek” a tükörképei, akik benépesítették életét, vagy nem lehetnek egy szerző transzponált „énjei”. [A „szerzőt” M. Bonaparte korának jelentése szerint kell érteni.] És mi az indokolás? Minden transzpozíció nyelvi tényező; játék a jelentéssel. Tény, hogy Marie Bonaparte új típusú tanulmányt vezet be, amely Freudnál hiányzik, és amely az analitikus elbeszéléssel és pszichológiai portréval tart rokonságot. A *Cinque psychanalyses* és Thomas Woodrow Wilson révén. A freudi művészet-teória gyakorlatba való átültetéséről van szó, amit Freud több alkalommal megmagyarázott, ha nem is éppen ezzel a problémával foglalkozó műveiben. Ez a probléma világos Freudnál, Marie Bonaparte-nál pedig magától értetődő.

⁴ NORTHOP FRYE: *Anatomie de la Critique* (N.R.F., Gallimard) és BACHELARD: *Lautréamont* (Corti). *La terre et les rêveries du repos* (Corti). A *pszichokritika területéről*: CHARLES MAURON: *Des métaphores obsédantes au mythe personnel. Pszicho-portré*; CHARLES BEAUDOIN: *Jean Racine, l'enfant du désert* (Plon). *Pszichobiográfia*: DOMINIQUE FERNANDEZ: *L'échec de Pavese* (Grasset); *Introduction à la psychobiographie* (R.F.P., i. m.); *Analitikai tanulmány*: MARIE BONAPARTE: *Edgar Poe, vie et oeuvre*.

Ha a pszicho-biográfia és az analitikus tanulmány találkozik is az életrajz területén, ahonnan a hagyományos kritika merít, teoretikus forrásanyagukban azonban különböznek egymástól. Az első maga mögött hagyva a freudi keretet, önálló tudományág lesz, tudományos igénnyel, de később — a freudi esztétika vagy a hagyományos irodalom csapdájába esik; az analitikus tanulmány látszólag szerényebb, autonom szándék nélkül indul, de sokkal jobban illusztrálja a freudi tézisek érvényességét.

A pszichokritika, amit Charles Mauron képvisel, elsősorban az irodalmi szövegek tanulmányozásával foglalkozik. Elvet minden olyan magyarázatot, amely az életrajzi adatokból kiindulva interpretálja a művet, ahelyett azt ajánlja, hogy az író asszociációs rendszerének a megfejtésével szerkesszük meg a szerző tudatalatti énjét, amely a gyötrő metaforák mélyén húzódik. A szabad asszociációkon alapuló freudi technika alkalmazása Mauron szerint a szövegek egymásrahelyezése, ennek segítségével felszínre hozhatjuk a mű tudatalatti tartalmát.

A pszichokritika kiegészíti a pszichobiográfiát, ugyanis a műben magában rekonstruálja a tudatalatti „személyiség” mítoszát, itt fedi fel az „én” kettős magyarázatát.

Lényegében minden analitikus ihletettséggű kritika (pszicho-biográfia, pszichokritika, archetípusú kritika) szándéka be nem vallottan, sőt, elvetve: a pszichoanalitikus esztétika felépítése — amit Freud sohasem akart. A freudi teória „átértelmezése” nem véletlen: a pszichoanalízis, amikor a mítoszok jelentésének újraértelmezését ajánlja, akkor magában a mítoszban keresi a mű jelentését, sőt a művész mitikus énjét vagy a művészet „tudatalatti” tartalmát. A pszichoanalízis, amikor megpróbálja bevezetni a vágy kifejezőkincsét az alkotásfolyamatba, akkor a művet a vágy törvényének veti alá, a szerző vágyának közvetítésével.

A tudatalatti felfedezése megmutatta, hogy milyen nagy jelentőségű minden egyén életében a családi, a szociális, a szexuális környezet, azt hitték, hogy megértették a művet, amikor egy szerzőnek a gyermekkorát megmagyarázták, Marie Bonaparte szövege, Freud néhány előadása ennek a gondolatát tükrözi.

De mi magunk is egy retrospektív illúzió áldozatai lennénk, ha azt hinnénk, hogy másképpen is történhetett volna; Freud nem tudott menekülni a saját ideológiájától, saját körétől, tudományos munkásságának szorításától. Arra is szükség volt, hogy a tudatalattival kapcsolatos felfedezésekre az irodalom és a művészet is reagáljon, hogy az irodalom és a művészet területén komoly, elméleti kutatás induljon meg, és hogy változás kezdődjön a hagyományos kritika ideológiájával szemben. Ez a változás egyidős egyrészt az orosz formalista iskolával (és a prágai iskolával) másrészt a francia szürrealisták „kísérleteivel”. Freud nem ismerte, vagy félreismerte őket.

II. Az alkotó, menedéke, a mű és megszállottja

Néhány mai kritikus hasonló illúzió befolyásának enged: bezárják Freudot az alkotó-neurotikus, az álom -delírium—költészet dilemmájába. Megadják neki a nagy felfedező zsenijének kijáró tiszteletet, de azzal vádolják, hogy az irodalomban „romantikus” (sőt „realista” vagy „naturalista”), aki megszállottat farag az alkotóból.

Jean-Louis Baudry írja: úgy tűnik, hogy a „neurotikusok” csoportokra bomlanak: ez talán a freudi megfogalmazás homályosságából adódik: „költők” és „nem-költők”-re való tagolásból. Ez az osztályozás semmiben sem különbözik attól a banális ideológiától és hasonló feltételezésektől, amelyek a „művészi alkotás”-sal kapcsolatban alakultak ki: a művészek bizonyos mértékben „őrültek”. A mű egy delírium manifesztációja, amelynek ők a megszállottjai. „Alkotás”, „őrület”, „megszállottság”, „delírium” felcserélhető kifejezések. (*Freud és az „irodalmi alkotás”*, Tel Quel 32).^{*} Nem látják, hogy a freudi felfedezéssel maga a norma oszlik szét. A patológikus személyiség belekeverődött a dologba. A XIX. század klinikai tablógyűjteményeit a tudati „torzulásokról” az az elmélet követi, amely közös mechanizmust tételez fel a pathológikus és normális eset között, sőt egyiknek a törvényszerűségeit a másikkal magyarázza: a mi tudományunk, írja Freud, régen lemondott arról, hogy higgyen a normalitás szigorú struktúrájában, hogy határt húzzon a normális és nem normális között. Idegbeteg és nem idegbeteg között nincs minőségi különbség, hanem mennyiségi variációk állnak fenn: „A pszichikum-összetétel elemei mindig is ugyanazok.” Ami változik, az az elemek mennyiségi aránya, és hozzá kell tennünk, elhelyezkedésük a lelki élet különböző mezőin éppen úgy változó tényező, mint különböző tárgyakhoz való viszonyulásuk. Hogy tisztán legyünk az elmebeteg helyzetével, Freud a következő képet adja: keskeny hegygerincen egyensúlyozva megy egy ember, két szakadékok között, az egyik a neurózis, a másik az elmebetegség; az első esetben lehetőség adódik, hogy az ágakban megkapaszkodjék, a másik olyan meredek, hogy könnyen el lehet „bukni”, a hegygerinc olyan veszthely, ahol a valóság ingadozik és átalakul, hogy elenyésszen a vágyban; az egyensúlynak ez az átmenete az egyensúly hiányába, és ebből a fázisból az egyik szakadékba való bukásba; valójában csak „különbségeket” foglal magában és nem „lényegi dolgokat”. A freudi felfedezés értelmében a neurotikus, éppen úgy mint az elmebeteg, az ingerlékeny és a bolond, egyszóval régi klinikai szóhasználatból élve a „beteg”, kilendül a norma szémszögéből nézve különös helyzetéből, mert maga a tárgy lendül ki abból a központi helyből, amit a tudatos gondolat körén belül elfoglalt. A freudi elmélet szerint a művészt nem lehet kategorizálni neurotikus, nem neurotikus típusok szerint, őt ugyanis mint alanyt a tudathasadás törvénye szerint a vágy vezérli. A vágy köti az alkotást a neurózishoz (álom) és a művészt a neurotikushoz. Félreismernénk azonban a vágy természetét, ha olyan osztályozást ajánlanánk, mint neurotikus, nem neurotikus, és ha a művészt a neurotikushoz tartozónak éreznénk.

Az alkotást soha nem lehet megmagyarázni az alkotó neurózisával. Jelenléte vagy elmaradása a nem alkotónál sohasem magyarázza meg az alkotás hiányát. Jogosan tehetjük fel hát a kérdést, miért állítsunk fel analógiát művész és neurotikus között, az alkotás és az álmofolyamat között. Az ellenvetés készen áll: mi nem hasonlóságról, hanem analógiáról beszélünk, analógiáról, ami nem jelent összetartozást, és végül neurózisról, ami nem elmebetegséget jelent.⁵ Ki kell dolgozni egy új művészet- és alkotáselméletet. A művész

^{*} Baudry cikkének fordítását l. a 171. lapon. (A szerk.)

⁵ Amilyen mértékben megmutatja Freud, hogy a költő a tudatalatti minden rezdülésére odafigyelt, ahelyett, hogy a tudatos kritika segítségével visszaszorítaná azokat, feltehetnénk a kérdést, vajon nem perverz-e struktúrája; ezt húzza alá G. DELEUZE is, amikor a művészetet a „civilizáció perverzének” nevezi. De nem itt van a probléma. A pszichoanalízisre épített osztályozás, még ha ki is érdemelné, hogy vele kapcsolatban

nem neurotikus, de ha a vágy mechanizmusát elemezni tudjuk a neurotikus folyamatban, akkor minden közlésben megérthetjük a vágy törvényszerűségét és kényszerítő parancsát.

Az elmondottakból következik, hogy a neurózisnak semmi mondani-valója nem lehet az alkotásról, inkább az alkotás szolgálhat felvilágosítással a neurotikus folyamatról: a művészt nem tekinthetjük klinikai esetnek, akiről pontos leírást készíthetünk, sem megszállottnak, rajongónak, vagy kiátkozottnak, akit az ész, vagy a kultúra megbélyegez, hanem saját maga adja meg ismertetőjegyét: a jelentéssel bíró „ő”, mely önmagáért beszél. Freud tehát egy tárgyról kíván számot adni, ezért szűkíti a területet, terve elméleti és nem leíró: „De be kell vallanunk a hozzá nem értőknek, akik itt talán túl sokat várnak az analízistől, hogy egyáltalán nem világítja meg azt a két problémát, amely őket a legjobban érdekli. Az analízis valóban nem tud semmit sem mondani a művészi képességről, azokról az eszközökről, amelyeket a művész felhasznál munkája során; a művészi technika titkának felfedezése nem az ő feladata”. (i. m.)

Freud nem foglalkozik a „tehetség” kérdésével. Ez így jelentkezik — véleményünk szerint — a marxista elemzésben: a „tehetség” lehetséges megjelenésének feltételeit értik rajta egy adott korban, egy adott társadalomban, a szerint az értelmezés szerint, amit a polgári kulturális hagyomány ad az egyéni tehetségnek vagy az ismeretek a dologba való keresése szerint. Sem a pszichoanalízis, sem a marxi gondolatmenet nem foglalkozik a „művészi tehetség” kérdésével olyan mértékben, mint ahogy azt a klasszikus esztétika teszi. Ezen a címen zárja ki Freud vizsgálódása területéről, ha egyébként hisz is létezésében. Természetesen ez nem elegendő, s időnként a freudi analízis beleütközik ebbe a nem megoldott problémába, de végső soron soha nem hivatkozik rá, valamilyen művészi probléma magyarázatának kedvéért. Ez a kérdés azonban csak csalétek, mivel az élvezet rohamai alapjaiban megkérdőjelezi magát a művészi tehetség eszméjét is.

Másrészt a freudi művészet-koncepció nem tesz különbséget az egyes kifejezési módok között, nem fogalmazza meg a művészet specifikumát (festészet vagy irodalom) hanem alkotáselméletet dolgoz ki általában, amelyben nem határozza meg, hogy miben áll az „irodalmi jelenség”⁶ (vagy „festészet”); mi tartozik, vagy mi nem tartozik az irodalomhoz (vagy festészethez), nem javasolja a művész által használt eljárások elemzését. Freud minden tanulmányában beszél egy vágy-nyelvről — de a tudatalattiról alkotott freudi elmélet nem különböztet meg beszédtypusokat (beszéd, írás, irodalmi, tudományos). Alapjában véve ez az állítás csak félig igaz. Amilyen mértékben elválasztja Freud a művet a „család regényétől”, a tudatalatti tudományos megismerését a „másik úttól”, olyan mértékben javasol új művészet- és

strukturáról és ne „elmebetegségről beszéljünk” sohasem világosítana fel bennünket a művész és a művészet pozíciójáról. Kétségtelen, hogy Freud ezért beszél szívesebben a művész kapcsán neurózisról, mint elmebetegségről. Arról van szó, hogy ne az esetet hangsúlyozzuk, hanem a vágy síkján történt helyeserét. Az elmebetegség a jeleknek a tárgyon kívülre való helyezését tételezi fel. Freud álláspontját nem lehet megérteni anélkül, hogy ne utalnánk a neurózis(pszichózis)perverzió struktúrájára, enélkül ugyanis az „őrültnek” nincsen értelme a tudatalattiról alkotott elméletben.

⁶ Jelenleg úgy tűnik, hogy az irodalomelmélet képtelen meghatározni tárgyát. Az irodalom területe vagy túl szűk vagy túl széles. Éppen ezért, ha a nyelvészet segítséget is nyújthat egy irodalomelmélet vagy poétika kidolgozásában, magát az irodalomelméletet mégsem tudja helyettesíteni.

alkotáselméletet. A jelentéselméletben, melynek pontosabbá kell tenni a törvényszerűséget, a tárgy a vágy nyelvén szólal meg tehát; nem formális ez az elmélet, amely számot adna a művészet pontos és elhatárolható területeiről, hanem olyan jelentéselmélet, mely az élvezet — egy jelölő által kijelölt — tárgyára vonatkozó formai jelentésről beszél. Így egyáltalában nem arról van szó, hogy szembe kell állítani ezt a „formát” bármilyen „tartalommal”. Hasonlóan a jelhez, semmiféle „tartalmat”, nem jelent, hasonlóan a formához, csak visszaul a vágyra és élvezetre, anélkül, hogy egyenes magyarázatot adna rájuk.

Ez az elmélet alakítható a nyelvészet néhány koncepciója segítségével, amint Jacques Lacan munkái mutatják, de tulajdonképpen olyan elmélet, amely a vágy tárgyról beszél. Így kell értelmeznünk Freudnak Jones-hoz intézett megjegyzését: „A jelentés nem sokat számít ezeknek az emlékeknek (művészeknek) a szemében, csak a vonalak, a formák, a kontúrok egyezése érdekli őket. Ők a *Lustprinzip* képviselői.⁷ Az alkotói tevékenység hasonló az álom értelmezéséhez: a vágy helyébe próbál lépni, a vicchez hasonlóan különböző jelentésekkel játszik, „ars poetika”, mesterkedés, amelynek feladata, hogy másoknak a csábítás áldását adja, élvezetet szerezzen. A művész éppen úgy, mint az álmodozó vagy a neurotikus, a „vágyait igaznak” könyveli el, de visszahull a valóságba, és mondhatnánk úgy is, hogy kiagyal valamit („ami több, mint élvezet”), a mű tehát egy sikerült provokáció. Ha Freud a művészetet a forma mellé állítja, ezt nem azért teszi, hogy tagadja a jelentést, hanem azért, hogy kifejtse a „forma” által mindig elfedett jelentést, hogy megtalálja azokat a kibúvókat, amelyek segítségével az élvezésből kihámozza a szavakat, a szóból, a beszédből, az írásból az igazságot: azért, hogy a közlés vágyáról szóljanak.

Éppen ezért minden magyarázatnak, amely egy mű „rejtett jelentését” akarja kihámozni vagy egy regény „személyeit” megmagyarázni azokkal a valóságos személyekkel, akik benépesítették a művész életét, hiányzik a tárgya.⁸ Ha a pszichoanalitikus álláspont magában rejt egy jelentéselméletet — ami az interpretációs problémáját illeti — akkor hozzájárul az igazság (vágy) feltáráshoz. Ez azt jelenti, hogy az így felfogott jelentéselméletnek nem kell recepttel szolgálnia szimbólumok és mítoszok magyarázatához. A jelentést nem a magyarázatban kell keresni. A phallus, a halál a kasztráció minden bizonnyal benne van a műben, de nem a mítoszban vagy a „termékenyítő” tárgyban, hanem magában a „szimbólum” törvényében. Feltéve, hogy hiszünk a jelentés egykorú „megbízhatóságában”; ha a kapcsolatot, a szó, a jel rendelkezik azzal a hatalommal, hogy közli a jelentést, akkor a tárgyat leírhatjuk a Jel törvénye szerint (nyelvezetben).

A pszichoanalízis nem alkot mítoszokat, hanem jelentéssel ruházza fel őket, hagyja, hogy az igazság a tudományosság ábrándja nélkül beszéljen, másképpen fogalmi kifejezésgyűjteménye csak kabalisztikus szótár lenne, amely rendelkezik azzal a hatalommal, hogy szabályozza a világot és elhallgattassa az igazságot. A szó mindenhatóságában való hit (amely kétségtelenül a költő ideológiájának része) olyan jelenség, amellyel a pszichoanalízis állandóan találkozik és amelyre kísérletét építi. A szürrealisták tévedtek, amikor azt hitték, hogy ha a vágyat beszélni engedik, akkor helyreállítják a szó okkult

⁷ Lettre à Jones. Citée dans „Vie et Oeuvre de Sigmund Freud.” (III. 465. P. U. F.).

⁸ PAINTER Proustrol írt igen szép könyve a prousti jelrendszer feltérképezését választotta témául.

hatalmát, amikor hittek a „tudatalatti felfedezésének mágikus kísérletében, amikor összekeverték az elemzőt és a médiumot.”⁹

A mai kritikának az a hibája, hogy hisz a jel törvénybe foglalhatóságában, de ugyanakkor nem hisz a betűben, azt képzeletre bízhat. Ez talán nem véletlen: az irodalom, a művészet, az alkotás privilegiált kapcsolatban van a képzelettel, ugyanis az alkotó, saját szavainak csapdájába zuhan, amikor igaznak véli azt, amit mond; ez természetesen az írás vágyának igazolására szolgál. A teórikus vagy a pseudo-teoretikus kijelentések is ezt az írásvágyat igazolják; pl. a prousti elméletek az akarattól független emlékezés folyamatáról vagy a *Hogyan írtam* rousseli receptjei.

Freudból kiindulva az irodalmi vagy művészeti alkotást nem illethetjük többé az asilum, az önmagába való bezárkózás kifejezéseivel; a művész sem nem „beteg”, sem nem „őrült”, ha az lenne, nem ajánlhatna gyógymodort saját maga számára; az alkotás nem hasonlítható a „delírium-hoz vagy az „őrültséghez”, mert ha ez fennállna, akkor az a vád érhetné a freudi pszichoanalízist, hogy a saját számlájára használja a pszichiátria szókinsét, akkor amikor a pszichoanalízis legjobb képviselői tagadják az őrület és a tudomány bárminemű kapcsolatát is.¹⁰ Nem az a szándékunk, hogy összetévezzük Freudot Janet-val: szép példája a mellébeszélésnek, hogy Janet, bár a pszichoanalízis módszereinek kidolgozásáért magának követeli a pszichoanalízis szerzőiségét —¹¹ Breton emlékeztet Janet replikájára a szürrealistákat illetően: „műveik a gyötrődők és a kételkedők vallomásai”, mondja Janet.¹² Csak el kell olvasni a „Martialis eset”-ről szóló expozét, alias Raymond Roussel esetét, hogy megérthessük annak a megvető párbeszédnek a hiába-valóságát, amit a „szegény kis beteggel” folytattak, akit a közönség félreismeret és aki Wagner és Victor Hugo szerepében tetszeleg: „A szerző hite művei maradandóságában és a kortársak igazságtalanságáról való meggyőződése, az utókorhoz intézett felhívása természetes dolog — írja Janet —, és bizonyos mértékben megengedett, de úgy tűnik nekem, hogy Martialis meggyőződése nem egészen normális.”¹³

Janet semmit sem ért meg Rousselből: ezért nem tehetünk neki szemrehányást.¹⁴ Az érdekes az, hogy amikor felteszi magának a kérdést páciense viselkedésének legitimitásáról vagy normalitásáról (kivel és mivel szemben!)

⁹ Ez a „tévedés” teszi lehetővé Benjamin Péret-nek, hogy játsszon a jelekkel, s a szavak végeláthatatlan során, s eközben elmesélje a nyelv egész történetét, megjelölje a költemény minden formáját; ugyanis a költő feltárja a nyelv „igazságát”. . . . A „tévedés” a „hitben” van és nem a „walcer”-ban.

¹⁰ MAUD MANNONI: *Le psychiatre, son fou, et la psychanalyse* (Seuil).

¹¹ A terminus FREUD-tól való: *Ma vie et la psychanalyse*. (magyarul: *Életem és a pszichoanalízis*.) (Idées, Gallimard, 39.)

¹² ANDRÉ BRETON: *Point du Jour, la médecine mentale devant le surréalisme* (Idées, Gallimard).

¹³ *Les caractères psychologiques de l'extase*; in: *Comment j'ai écrit certains de mes livres* (R. Roussel, Pauvert.)

¹⁴ A meggyötört Roussel Janet-hez fordul, anélkül, hogy ismerné a pszichológiát és a pszichoanalízist. Janet híres alakja a párizsi orvosi köröknek; Roussel a „híres egyéniség” segítségével akart megszabadulni gyötrelmeitől. Nem vethetjük Janet szemére, hogy nem ismerte a költőt, inkább a „biztos értékekhez” vonzódik. Janet a pszichoanalízis atyjának tartotta magát, mégis teljesen süket maradt Roussel kérése előtt. Az író a „szegény kis beteg” szerepében jelentkezett Janet előtt, a „tudós” ezzel megelégedett, és ezzel tudása a „szomorú zseniről” megerősítést nyert.

egyetlenegy szót sem ragad meg a páciens beszédéből. Martialist Janet a „pszichoaszténia” kategóriájába sorolta.¹⁵ Roussel *Hogyan írtam* c. családregegye a vérzés, a szülés, az égés, a megbélyegzettség zaklatott forgatókönyve, az összenőtt ikrekről, a művészet nagyjainak azonosításáról, a királyi kézjegyekkel való összehasonlításról, szavak összekapcsolásáról, mondatok és hangok szétválasztásáról: röviden a beszéd mechanizmusáról, az artikuláció jelentéséről. Mindez azonban Janet figyelmét elkerülte. Betegét Janet a vallási extatikusok kategóriájába sorolta, ahol szerinte Plotinos, Nietzsche és Rousseau is található.

André Breton jogosan bélyegzi meg az elmeorvosok magatartását a szürrealizmussal és nyugodtan hozzátehetjük — néhány irodalmi „deliristával” szemben.

A szürrealisták képviselte álláspont a pszichiátriai vitával szemben, általában az őrülettel való állásfoglalásukkal szemben jól tükröződik az általuk használt pszichiátriai terminusokban és abbeli igyekezetükben, mellyel megakarták szabadítani az őrültséget a konvencionális itéletektől.¹⁶ A többször visszatérő gondolatot, hogy az „érzések összekuszálása” elválaszthatatlan egy alkotói vénától, náluk erősen befolyásolja a pszichiátria szókinszével jellemezhető ideológia. Olyan mértékben vethetjük a szürrealisták szemére ezt az ideológiát, amilyen mértékben ők forrásanyagul használják az amitikus modellt; ugyanis a „látnok” fogalma nem ugyanazt jelenti két, egymást követő korszakban és szövegben.

Természetesen mi nem tagadjuk, hogy egyes írók sokkal „láthatóbb” kapcsolatban álltak az őrülettel mint mások, életük és nyelvük is ezt tanúsítja.¹⁷ — lehetséges, hogy ez a momentum azt tanúsítaná, hogy inkább tudatában voltak a vágy mindent igazoló erejének, mint mások; ez az állítás lehetséges, de nem biztos, nem jelent elvi állásfoglalást.

Mindenesetre az analitikus indíttatású kritika (pszicho-biográfiai ágával együtt) egyszerre vizsgált meg olyan művészeket és műveket, amelyek pszichopatológiai eseteknek látszottak; egyszóval kiválasztotta az öngyilkosokat, a skizofrénokat, az alkoholistákat és az epilepsziásokat, hogy ily módon kísérletezze ki módszerét. Meg kell-e különböztetnünk azokat az analitikusokat, akik kiválasztották ezeket az eseteket, hogy így szerezzenek érvényt az őrületről alkotott elméletüknek azoktól az alkotóktól, akik a kitagadott költő mítoszának folytatóiként léptek fel.

¹⁵ Nézzük, mit ért ezen a terminuson Janet: „Martialis, fiatal neuropata, félénk, aggályoskodó, könnyen levert állapotba jut: tizenkilenc éves korában saját maga által i kivételesnek tartott elmeállapotba kerül. (i. m.) A pszichoaszténia meghatározására lásd: M. FOUCAULT: *Maladie mentale et psychologie* (P. U. F.).

¹⁶ Gyakori a szürrealistáknál a lázadás ideológiája. Az, hogy a szürrealisták megértették vagy nem értették meg Freud elméletét és a materializmust, most kevésbé érdekes. De igen fontos tudnunk (a tudatalattiról és a materializmusról vallott nézetek kedvéért), hogyan jellemezte a szürrealista kísérlet saját későbbi fejlődését. Bretonról tudjuk, hogy Freuddal szemben Charcot-t, Marxszal szemben Hegelt, az analizálóval szemben a médiumot választotta. Bretonnál és barátainál a nyelvnek ez a freudi meghatározása nem szerepel (Lacan elmélete!), pedig egyedül ez teszi lehetővé egy elmélet jelentésének a megismerését.

¹⁷ M. FOUCAULT: „Amikor az őrület megjelenik Nervalnál, Artaud-nál, Nietzsche-nél vagy Rousselnál a pszichológia elhallgat az előtt a nyelv előtt, amely a tragikus belső ellentmondásból kölcsönzi szavait. A szöveg nem produkál magától explicit elméletet; csak »előlegezés«, egy történet, mely felfedi a valóságot. (Lacan és a „La Lettre volée”). A tudomány „fejlődésének” problémája a szövegben rejlik s ezt a freudi hármas dilemma érzékelteti a leghívebben: igazság (tudás) tudomány (megismerés)”

Nem vethetjük Freud vagy Bonaparte szemére, legalábbis az első időkben, kiválasztott példáikat (Leonardo da Vinci, Dosztojevszkij, Poe, vagy Jensen „példájára” gondolunk). Ott próbálták ki elméletüket, ahol a talaj a legkedvezőbb volt erre. Vajon a jelentős példák kiválasztása az elmélet következetlenségét mutatná? Valószínű, hogy ebben az esetben egy bizonyos típusú tudományos közlésforma hatása is rendkívül erős és sajátos ideológiát szül. Szemére vethetjük-e Freudnak, hogy jobban kedvelte Dosztojevszkijt Tolsztojnál, Marxnak, hogy Balzacban találta meg a burzsoá társadalom osztályharcainak legnagyobb ábrázolóját, hogy Shakespeare-t szerette, de Hölderlint nem becsülte. Súlyos ideológiai problémával állunk szemben, ez azonban nem vonja kétségbe a marxi vagy freudi művészetelmélet jogosságát.

III. Analitikus tanulmány, vagy a művész portréja a fiatal neuropatában

Az örültség kérdésében a pszichoanalízis kezdettől fogva éles harcot vívott a pszichiátriával, s ez még ma sem ült el: a megvizsgált művészportrék jól érzékeltetik, hogy a pszichoanalízis mit kölcsönzött a pszichiátriától.

Végeredményben, meg kell különböztetni a freudi művészet- és alkotáselméletet a hagyományos esztétika kétfajta alkotásszemléletétől. Az egyik a *lélektanra építő esztétika*, légyen az kantianus (ízléstételek tanulmányozása), vagy neokantianus ideológia (kísérleti esztétika a maga „révkalauzi tudományával” kísérleti pszichológiával társítva). A másik a *pszichopatologikus vagy pszichiátrikus esztétika*. E tanulmányban nem akarunk sokat foglalkozni azokkal a különbségekkel, amelyek a lélektani művészetszemléletet elválasztják az analitikustól. Emlékezzünk közben arra is, hogy tanulmányunk olyan kategóriákon nyugszik, amelyek pontos határok között akarják elhelyezni a művészt, a művet és az olvasót. Képzelet, ítélet, ízlésalakulás, észrevétel, érzelem — nem mások, mint a reflexió előítéletei, amelyekkel a freudi elmélet nem dolgozik. Kihalásra vannak ítélve a következő fogalompárok bevezetésével: a tudatalatti/tudatos, szublimáció, vágy, tárgy. Ezekből a fogalmakból származik az esztétikai „érzékenység” vagy egy mű, vagy egy művész, az ő „Én”-jének „autentikussága”, ezért nem lehet sem „pszichoanalitikus esztétikát” létrehozni, sem pedig „alkalmazni” magát a pszichoanalízist az esztétika területén. A freudi elmélet az érzékelhetőre kisugárzó gondolat fogalmát is belekeveri a dologba. A régi pszichopatologikus esztétika párhuzamos az „elátkozott költő” ideológiájával. Így a múlt század közepe felé Moreau de Tours megállapította, hogy a zseni nem más mint „elmebetegség”, „neurózis”¹⁸. Lombroso divatba hozta a „kiemelkedő degeneráltak” elméletét; Lange Eichbaum pedig ezt írta: „A zseni nem a jövő emberképeének előlegezése, nem a szuperember ígérete, hanem a dekadencia, a hanyatlás első lépésének a jele.” A pszichiátria fejlődésével a „zseni” domesztikálódott: továbbra is úgy tekintették ugyan, mint elmebeteget, de úgy gondolták, hogy a zsenik munkája hasznos a civilizáció számára, sőt, elengedhetetlen a civilizáció fennmaradásához.

Itt még könnyű fejlődésirányt felvázolni. A művészt (örültet) először „kiközösítették”, aztán „internáltként” kezelték, s végül megértés lett osztályrészévé. A pszichiátria fejlődését a pszichoanalízis nagy nekilendülése

¹⁸ ETIENNE SOURIAU: Clefs pour l'esthétique. (Seghers)

követi és jelentős hatást gyakorol magára a pszichiátriára, bár az ezt mindenképpen tagadni próbálja. A pszichiátria néhány receptet kölcsönöz a pszichoanalízistől, természetesen, anélkül, hogy jelentős mértékben módosítaná szemléletét, anélkül, hogy belemélyedne a pszichoanalízis tézisébe; a pszichoanalízis pedig gyakran cinkosságot vállal a pszichiátriával. Nem kell tehát csodálkoznunk, hogy az (analitikus indíttatású) pszichobiographikus iskolán belül megtaláljuk ugyanazokat a nézetkülönbségeket, mint azt a művész „őrülségét” illető nézetkülönbségeknél láttuk: pszichiátria, pszichoanalízis, a pszichiátriával beoltott pszichoanalízis. A különvéleményeket két példa segítségével illusztrálhatjuk.

Marie Bonaparte Poe-ról szóló tanulmányában megvilágítja, hogy mit jelent a mű a szerző számára. Poe nem ír, mert ő zseniális, szerencsétlen vagy kiátkozott; a mű nem „visszatükröződése” az agyrémeknek vagy a vágy illusztrációja, hanem az a terület, ahol a realitás feltárul a nyelv segítségével. Marie Bonaparte nem téved a példaválasztásban: Poe-t a hagyományos kritika „elátkozott” költőként tartja számon. A szerző az „őrült zseni” biográfusainak együttesében tekinti át az ellentmondásokat; azoknak az épületes legendáknak a szerzőihez fordul, akik megtért hősük szép haláláról¹⁹ szólnak, valamint a fekete mitológia fanatikusaikhoz, akik delíriummal szépítik meg a halált és végül azokhoz, akik a zseniből misztikus eposzhőst faragnak; az eljárás végül is mindenhol egyforma, ahol a gáncs uralkodik.

Marie Bonaparte bizonyos tekintetben adósa marad az életrajzi elbeszélésnek, Dominique Fernandezben azonban határozott folytatóra talál. Végérvényesen meghatározza a pszichobiográfia szerepét, amikor szisztematizálja az infantilis trauma szerepét az ember – mű – szerző kapcsolatában: „A pszichobiográfia nem mond többet: amilyen az ember, olyan a mű, de ugyan ilyen jó a következő meghatározás is: amilyen a gyerek, olyan a mű.” Dominique Fernandez messze eltávolodott Marie Bonaparte analitikus tanulmányírói módszerétől. A pszichobiográfiának az a szerepe, hogy életrajzot „gyártson” nagy művészek számára: az életrajz segítségével minden megviláglik, ami eddig érthetetlen volt, a gyermekkor minden konfliktus megoldásának forráshelye lesz. A pszichobiográfus, ha el is utasítja a „patologikus eset” orvosi jelentését, azért felfedezi az életrajz számára nélkülözhetetlenül fontos „beteg”, a lélek, a civilizáció neurotikusát. Így válik D. Fernandez számára Cesare Pavese története „a mai világ emberi viszonyainak lerövidített drámájává”, neurózisa nem volt más, mint egy jellem felnagyítása, amelyben olvasók ezrei ismernek magukra, így műve egész világos kommentátora lesz a modern betegségnek. Belső világa összekeveredik a mai psziché „odüsszeájával”.

A pszichobiografikus módszer egyéni esetek tanulmányozásai segítségével akar eljutni a „társadalmi”-ig. A pszichobiográfia a családot nem mint ideológiai eszközt, vagy oedipus-komplexus melegágyát szentesíti, hanem mint „környezetet” vizsgálja: a férfi-mű-szerző-gyermek négyeshez hozzáfűz egy ötödiket, ami szintén egy történet-változatot képvisel: így pszicho-szociobiográfia lát napvilágot.²⁰ A freudi tudatalattit, amely sem nem individuális, sem nem kollektív, hanem „interszubjektív” (a Másik) helyettesíti egy kollek-

¹⁹ Dr. Moran levele Mrs. Clemmhez, idézi MARIE BONAPARTE. (i. m.)

²⁰ Pszicho-szociobiográfia a pszichoszociológia nyomán, ebből merít a freudi – marxi alapon álló ideológia is.

tív tudatalattival, amely a domináns ideológia helyén és helyett működik: így a szöveg, a mű egy nemzet lelkületének szorongatott kifejezőjévé válik egy beteg-művész fantazmagóriáin keresztül.

IV. A másik út: Schreber és az írás; a skizofrénia és a tudomány²¹

A jelen pillanatig a freudi elmélet egy pontját tanulmányoztuk: a művész kapcsolatát a művel, azaz az élvezet tárgyának kapcsolatát egy vágy teljesíthetetlenségével. Láttuk, hogy az analitikus indíttatású kritika egy része nem dolgozott ki új elméletet a tárgy jelentéséről, hanem művészi téren folytatta a biografikus értekezések adatainak a felhasználását (a szerző egyéni élete) és a pszichológiai esztétikára való utalást (a művész — örült). Még nem érintettük a vágy partikularitásának problémáját: a következő kérdéseket tehetnénk fel: mennyiben különbözik a vágy attól a közlésvágytól, amely az analitikus válaszára keletkezik a transzfer keretben; mennyiben különbözik a költő állítása a vágyról az analitikusétól, a neurotikusé a pszichotikusétól — amikor analizáljuk és amikor elmeséljük vagy leírjuk az emlékeket, tehát amikor a feldolgozás módszerei is különbözőek.

A freudi elmélet nem tud válaszolni erre a problémára. Nem ad az az elmélet lehetséges kritériumokat a különböző közléstípusok feldolgozására, nem célja szemiológia kidolgozása, amely meghatározná a kódok specifikumát. Mivel indokolhatjuk állításunkat? Ha Freud arról beszél, ami a nyelvben az alany szerepét tölti be, akkor nem lesz meg a megfelelő nyelvezete a tárgy részére, sőt nem tud milyen nyelvezetet felhasználni a nyelvi patológia, a „normától” eltávolodó esetek kifejezésére.

A freudi elmélet eltolódást, szakadást eredményez a tudás és a valóság közt; létrehozza a tudatalatti tudományát, hogy elvégezze a két előbbi ág egzisztenciális próbáját²²: ezt tanulta meg Freud Breuertől és Charcot-tól (mit tudunk a „betegségről”), Fliess mellett pedig elvégezte az „igazság” próbáját. Freud transzfer segítségével Charcot betegének a helyzetébe képzelte magát. Az így megszerzett tudás tette lehetővé a freudi auto-analízis módszerének a kidolgozását. A pszichoanalízis nem kétértelmű helyzetéből, „a tudomány semmit sem tud a valóságról,” születtek meg azok a nagyon is homályos fogalmak, amelyeket a pszichoanalízisnek tulajdonítottak, ez persze nem akadályozta meg a pszichoanalízist abbéli ténykedésében, hogy a nagyon is homályos természeti nyelvtan — amely egyszerre fantazmák, de a tudománynak is a tárgya és területe — kiugró elveket fogalmazzon meg.

Freud, Jensen *Gradiva* c. regényéről készült tanulmányát a következő gondolattal zárja: a tudatalattit kétféleképpen érthetjük meg: az egyik az analitikus elmélet útja, a másik az írói érzékenysége. „Az író figyelmét lelke tudatalattijára összpontosítja, minden lehetségesre felfigyel és igyekszik ezeket művészi módon kifejezni ahelyett, hogy ezeket a lehetőségeket tudatosan boncolgatná. Saját magát figyelve tanulja meg azt, amit mi tudósok, mások tanulmányozásával sajátítunk el: nevezetesen melyek azok a törvények, amelyek a tudatalatti életet szabályozzák: viszont nem szükséges, hogy ezeket

²¹ Ez a fejezet állandóan utal GILLES DELEUZE bevezetőjére, amit LOUIS WOLFSON könyve elé írt: *Le schizo et les langues* és O. MANNONI cikkére: *L'autre scène* I. fejezet: *Schreiber als Schreiber*. Utalás történik G. DELEUZE: *Logique du sens* (Minuit) és *Différence et répétition* (P. U. F.) c. művére is.

²² M. MANNONI: i. m.

a törvényeket megmagyarázzuk, vagy világosan érzékeltessük, hála az írók intelligenciájának, ezek a törvények átitatják alkotásaikat.

Az analízisnek ezeket a törvényeit az írók művéből vonjuk ki ugyanolyan módon, mint ahogy mi is felfedezzük azokat a betegeknél, annyira, hogy „valósággal rabjai vagyunk a következő dilemmának: a regényíró és az orvos vagy rosszul értelmezték a tudatalattit, vagy mind a ketten nagyon is jól értelmezték”.²³

Az előbbi fejtegetés azt jelentené, hogy a módszer, ami lehetővé teszi az alkotó számára, hogy megismerje magát a valóságot, sőt megírja benyomásait, hasonlít ahhoz a módszerhez, amellyel az analitikus dolgozik a tudatalatti felkutatása közben.

Hozzunk még egy példát: Freud különbséget tesz tudás és igazság között: az analitikus tud valamiképp a pszichikum működésének törvényeiről, de semmit sem tud arról a valóságról, amelyik meg is szólal: a regényíró, ha nem is tud semmit a tudatalatti természetéről, de képes rá odafigyelni, viszont olyan elméletet, amire helyzete feljogosítaná, s amelyet az analitikus kidolgoz, nem tudna megalkotni. A művészi alkotás lehetővé teszi, hogy bepillantsunk a tudatalattiba, de tudományos megismerést nem nyújt; eredményei mégis egy elmélet életrealitásáról tanúskodnak: „A költők és regényírók, írja Freud, a pszichikum megismerésében mestereink, egyszerű emberek, mert olyan forrásból táplálkoznak, amit az analitikus helyzeténél fogva nem tud hozzáférhetővé tenni a tudomány számára.”

Kétségtelen, hogy a freudi felfedezésből kevesebbet profitáltak, mint a tudatalatti egyfajta mágikus gyakorlatából, Charcot teátrális gyógy módjainból: a médiumok megvilágosodási pillanatai nagyobb hatást gyakoroltak rájuk, mint az analitikusok szorgalmas kutatásai. Azért, hogy „más helyet” adjanak az alkotásnak, a szürrealisták elsők voltak abban a mozgalomban, amely elveti az inspiráció forrásának, azaz a „helynélküliségnek” a kutatását; felhasználták egy tudománynak a reflexióit, ezzel azonban nem ismerték meg jobban a tudatalattit, hanem egy másik vágányra tolták a költői beszédet; elméletgyártás nélkül fejtették meg a tudatalatti kapcsolatát, az írással, így egycsapásra vita tárgyává vált az alkotó helye, közlésének jelentése.

Freudnak igaza van Bretonnal szemben, aki a modernség kérdésében vitázott vele, s Bretonnak is igaza van Freuddal szemben, amikor a nyelv igazságát feltárja előtte. Az automatikus üzenet, ha nem gyarapítja a tudatalattiról való ismeretünket, akkor csak éreztetni tudja azt, amit a tudomány fogalmilag fejez ki. Attól való meghatódottságában, hogy a művész, a költő megelőzheti a tudományt, Freud nem látta, hogy az az álom anyagként is felhasználható. Nem értette, mitől „modern” az irodalom. Az öreg bécsi professzor számára idegen volt a látnok és a neurológus kettős folklórja. A költő pedig efeletti csalódásában Babinski és Charcot pártjára áll, míg Freud a mágiával szemben védelmezi az „ő” tudományát: ezt tanítja a pszichoanalízis a vágyról.²⁴

Az irodalom e két alkotó mítosza: a modernség s az írói szó helye alapján Roland Barthes próbál írás-elméletet alkotni.²⁵ Szerinte az írás nézőpont,

²³ FREUD: i. m.

²⁴ A. BRETON: Les pas perdus (interview du professeur Freud, Idées, Gallimard).

²⁵ ROLAND BARTHES: Le degré zéro de l'écriture (1953); Écrivains et écrivains (1960, in: Essais critiques); Littérature et métalangage, La mort de l'auteur (Manteia, 1968).

cselekvés, végső soron egy gyilkosság tárgya (Mallarmé kortársa); ma pedig utolsó átalakulásán megy keresztül, lényé a megvalósult hiány Camus, Blanchot, Cayrol „semleges” írásaiban. A modernség eme kiáltásának, mely premisszáiban már Flaubert-nél fellelhető, nem állhatott ellen az irodalom, de az író sem; és a mi századunk fattyút szült, aki egyszerre két szerepet játszik. Két hangja van, de ki van taszítva az irodalomból: írva-író. Ez a fattyú sem nem intranzitív lény, mint az az író, „aki magába olvasztja a világ miértjét egy kifejezőmód segítségével”, de nem is tranzitív figura, aki szavát cselekvésre váltja, ez a sajátos „dublőr” alak viseli, mint a kitagadott varázsló, az írás „betegségének” egész súlyát.

Egy ilyen megkülönböztetés (író-írva) azt a látszatot kelti, hogy félre ismeri a nyelv fontos aspektusát, amit a freudi felfedezés világít meg jól; a felfedezés lényege megosztott tárgy, a beszéd nem vállalhat többé kettős szerepet, hol eszköz, hol módszer, hol pedig a struktúrára visszautaló struktúra. Csak a nyelvre érvényes az a megállapítás, hogy a tárgyat rabul ejti a tudathasadás törvénye. A tárgy megosztottságának ez a ferde útja talán lehetővé teszi, hogy az „alkotói szubjektivitás” és az írói „tudat” mibenlétének kérdését feszegezzük; ha a tárgy beszélteni akarja a vágyat, ezt egyedül a nyelv segítségével teheti, mégpedig úgy, hogy megválk tőle: a szerepek megosztásának vagy szintézisének a gondolata, „hasznos” vagy „elveszett” beszéd létének gondolata, egy „koiné” meglétének az elmélete, ahonnan az írók dialektusukat merítenék (marxisták, keresztények, egzisztencialisták) mind azt tételezi fel, hogy előbb létezett egy egységes közlés, mint a nyelv. Nem beszélve arról, hogy az ideológiát, a tudományt és gyakorlati felhasználását (pl. közlés) az „írói aktivitás” határozza meg, a hasznos/ felhasználtság beszéd.

A beszéd nem eszköz, sem továbbító közeg, ugyanis rendkívül csalóka, nem tudnánk hol elveszni struktúrájában, hol pedig egy olyan funkciót tulajdonítani neki, amit állandóan felhasznál, mert ha létezik tudathasadás, akkor ezt maga a nyelv sugallja.

Ami az automatikus írást illeti, a tiszta írás lehetősége felcsillantja az író érdeklődését az elmélet iránt. A tartalom közelében a teória valósága először is deszakralizálja az író és a művet, másodsorban pedig az elveszettség tragikus érzését sugallja. Egyrészt a mimelt dokumentum komikus rangjára emeli a művet, másrészt pedig az üres kidolgozottságban meríti meg az alkotást ez az elmélet. Mind a két esetben modernségről van szó, az irodalom „végéről”, ahol a nyelv „megszűnne” létezni, ahol az író szándéka össze nem férő szavakba hullana. De nem fogják megsemmisíteni a nyelvet, sem az irodalmat, amely ezt a nyelvet beszéli; a destrukció *egyedül* az irodalom dolga: a mallarméi holttest semmi más csak az agresszió szava. Nem lehet mindent kimeríteni az íróból, nincs erre téma, a halott bábuból feltámad a szavak megszállottja, ez a névtelen és hívogató nagy test, egyedüli értője az irodalomnak, amelynek jelentését egyedül ő ismeri. Felélesztik, amiről azt hitték, hogy lerombolták; az alkotó kirobbanó lelkiismerete megzabolazza a nyelvet. A modernség az a mítosz, ahol az irodalom olyan, amilyen; nem fogalom az irodalom; nem orfeuszi álom a tiszta írásról; történelmileg sohasem valósulhat meg a beépített automatizmusról való álom, ugyanis az irodalom ebből a vágyból táplálkozik, segít bennünket a szimbólumok megértésében. A modernségért folytatott küzdelem ideológiai küzdelem és ebben a harcban az író jelentést ad az irodalomnak, miközben jelentéssel tölti meg vágyát is.

(*Elisabeth Roudinesco: L'inconscient et ses lettres. Action Poétique*, 1971. 45. sz. 46—68. A közölt rész a 46—61. lapig.) (Fordította: Mihályi Zsuzsa)

Littérature et idéologie

(Colloque de Cluny II., 2, 3, 4 avril 1970).

La Nouvelle Critique, 1971.

I.

Izgalmos, forró légkörű vita jegyzőkönyvét forgatjuk: az FKP elméleti folyóirata, a Nouvelle Critique által rendezett II. Cluny-i tanácskozását.

A tanácskozás létrejötté maga is jelentős politikai-ideológiai fejlemény, — annak a helyzetnek következménye, amely a francia értelmiségnek az ország jobbratolódása, konzervatívabbá válása, „technokratizálódása” következtében ellenzékivé vált csoportjait egymáshoz közelebbi — és egyúttal példája a francia párt szövetségi politikájának, amely felismerve ezt a helyzetet, nyílt szakmai vitákban igyekszik közelebbi egymáshoz e csoportokat. És, tegyük mindjárt hozzá, a Cluny II. bizonyíték a marxizmus ismét — s mindennek ellenére — fokozódó vonzerejének, lehetőségeinek és távlatainak, — a nyugat-európai értelmiségben, — olykor persze valamifajta utópisztikus, illuzionisztikus hit a marxizmus esodatevő voltában.

A tanácskozáson lényegében négy kör, csoport képviseltette magát, — de a négyen belül is számtalan árnyalat: a Nouvelle Critique köré tömörült marxista kritikusok és teoretikusok (pl. André Gisselbrecht, Antoine Casanova, Christine Glucksmann), — a Tel Quel köre (Julia Kristeva, Philippe Sollers), a Changes szárny (Jean Pierre Faye) és az Action Poétique emberei (Henri Deluy vezetésével). Két nevesebb külföldi tudós is részt vett, előadással és vitában is: az olasz Giuseppe Prestipino és a magyar Kőpeczi Béla.

II.

A jegyzőkönyv alapján nem könnyű áttekinteni a vitát, megrajzolni az erővonalakat, — annál kevésbé, mert az előadások egy része a sajátos új, telquelista „szemiotikai” francia nyelven íródott, az új mot savantok sokaságával, grecizmusokkal... Hegelből, Heideggerből, Ingardenből, az orosz formalistákból párolt francia nyelven.

Mi volt a kollokvium közös platformja? Mindenesetre az irodalom problémáinak történeti-társadalmi meghatározottságában való egyetértés, — még pontosabban: elvetése minden „önálló szöveg” elképzelésének, — az irodalom társadalmi voltának hangoztatása, és olyan irodalomtudományi módszerek, eljárások keresése, amelyek éppen ezt a társadalmi beágyazottságát kutatják. Az „ideológia” kérdése ezen a kereten belül jelent meg. Nem kétséges, hogy a kollokvium leggyakrabban elemzett, értékelt, idézett szerzői Marx s főleg Lenin voltak. Alapjában minden résztvevő, — a maga szempontja szerint — a dialektikus materializmust óhajtotta alkalmazni az irodalom vizsgálatában.

Egy másik közös törekvés: a rokontudományok, — a történelem, a társadalomtörténet, az eszmétörténet, s természetesen mindenekelőtt a pszichoanalízis, a nyelvészet és a szemiológia eredményeinek, szempontjainak olykor kizárólagosságra törő, olykor kiegészítő-gazdagító jellegű felhasználása az irodalom viszonylatában.

Szinte általános vonása volt a kollokviumnak a marxista esztétika egy bizonyos vonalával való szembe fordulás, és egy újra való támaszkodás igénye. Nyíltabban: minden „arisztoteleszi” hagyomány, — Hegel és nyomában Lukács műveinek bírálata, egyesek részéről teljes elvetése, — sőt olykor durva kigúnyolása (Jean Thibauteau) jellemezte az egész tanácskozást. Kőpeczi Béla egyedül kísérelte meg több ízben is, hogy Lukácsról árnyalt, hiteles képet adjon, hogy (kevésbé ismert) új *Esztétikájáról* szóljon. (A Lukács elleni indulatot táplálta a francia irodalom jelenségeiről alkotott — ritka esetben kedvező — véleménye, értékelése.) Bíralták a mimézis elvet, — s főleg az „epikus totalitás”-ról szóló felfogást.

A Hegel—Lukács vonallal szemben egy Brecht—Della Volpe (helyenként Bahtyin) hagyomány került előtérbe. De leginkább, természetesen újabb törekvések, amelyek három névben foglalhatók össze: Althusser marxizmus-felfogása, Jacques Derrida „grammatológiája” és Lacan neopszichoanalízise. A kollokvium résztvevőinek többsége az ő indításukra, — olykor bírálva, vagy továbbfejlesztve, vagy egymással elegyítve tanításukat, — kísérelt meg továbblépni az ideológia- és az irodalomelemzés terén.

A kollokvium témája: ideológia és irodalom volt, e két fogalom minden aspektusában: osztályok, rétegek és ideológiák, — ideológiák jelenléte, hatása az irodalomban, — az irodalom egésze, a folyamat és mű mint ideológiai jelenség, — s végül: az irodalomról szóló „discours” ideológiai státusa, jellegzetessége. (Sőt: az utóbbi — kissé belterjesen —, túlságos hangsúlyt is kapott.)

III.

Ezen az általános kereten belül a kollokviumon voltaképpen állandó vita folyt, vita és egymást-erősítés, a marxista történeti módszert képviselők, a Kristeva-követők sémanalyse-e, Derrida-grammatológia, a Freud és Lacan hívei között. A sokszor egymásnak is ellentmondó nézetekből nagyjában a Tel Quel körének jól ismert koncepciója bontakozott ki: az „écriture” az ideológia egyik hordozója, — a mostani ideológiákat „demontálni”, szétrobbantani kell, ezért kell a mostani „écriture”-t is szétrobbantani, így harcolni a polgári ideológia ellen. Az *écriture* értelmezhető úgy is, mint az elfojtás eszköze, amely takarja a tudatalatti tartalmakat. A résztvevők egy része — ezen a nyomon — szembe fordult az egész „nyugati” írásmóddal, a logikai, a karteziánus hagyomány-nyal (tehát ezen belül voltaképpen a marxizmussal is) és nosztalgikus-illuzionisztikus módon egy eredetibbnek, tisztábbnak érzett Kelet, főleg Távol-Kelet és Kína felé fordultak. (Ezt a Kelet-romantikát, ezt a felületes értesüléseken alapuló nosztalgiát azután többen bírálták.)

A „demontálás”, a radikális kritika persze elődeit keresi, s meg is találja a múlt században Lautréamontban, a közelmúltban pedig Bataille-nál és Artaud-nál. Meglepő viszont, hogy a kollokviumon a szürrealizmusnak milyen „rossz sajtója” volt, — előadások egész sora bírálta ideológiai szempontból, (pl. J. P. Houdebine), mutatta ki ideológiai gyengeségeit, felületességeit.

Sok szó esett az ideológiai stílusról, ideológiai-tipológiáról, az ideológiai-kutatás feladatáról, — és nagyon sok szó hangzott el termelőerők és nyelv összefüggéséről. Sajátos (dogmatikus ízü, de ugyanakkor jellegzetesen logikai-franciás) „rövidrezárás” következett be: szavak értéke és csereérték, pénz és jelentés, használati érték és nyelv, termelőmód és irodalmi fejlődés egyenes kapcsolása, sőt egyenlősítése.

Következetességben, belső logikában két előadás emelkedett ki — Julia Kristeváé, aki a „sémanalyse” és a materialista dialektika árnyalt, okos kifejtését adta, — és G. Prestipinóé, aki az irodalom és ideológia vizsgálatának különféle lehetőségeit, szintjeit állította fel.

Hadd említsünk még meg egy, szinte minden előadáson nyíltan vagy rejtettebben végigvonuló gondolatot: „symbolicité”-nek nevezhetnők, — e felfogás szerint az irodalom, az ideológiai „felülépítmény” minden mozzanatában másfelé is utaló „jelképeket”, jeleket pillant meg.

IV.

Általános elvi előadások mellett konkrét elemzési, értékelési kísérletek is elhangzottak, Tassótól a 18. századi ideológiáig, Hugo, Eluard, Apollinaire, Brecht verseinek, sorainak elemzéséig. S velük kapcsolatban nemcsak egyes értékelések megállapításairól folyt éles vita, hanem a „túlbeszélés”, a „belemagyarázás” veszélyeiről is. (Főleg Jean Maurel Victor Hugo előadását érte ilyen vád.) Általában: a kollokviumot az egyes nézetek képviselőinek éles összecsapása jellemezte. Philippe Sollers és J. P. Faye vitája a Tel Quel és Change csoportjának nevében, — viták Derridáról és Derridáért, — viták (amelyekben Köpeczi Béla jelentős részt vett) Lukácsról, periódusairól, viták Kínáról, írásmódról stb.

A Nouvelle Critique marxistái ezekben a vitákban, anélkül, hogy élesek, bántók lettek volna, élénken, irányítón vettek részt. Több előadás (az elején Chr. Glucksmanné) adott programot: új marxista kutatását, amely sem a formalizmus, sem a hisztoricizmus csapdájába nem téved, amely új módon vizsgálja az ideológiák funkcionálását az iro-

dalomban. Mindez az ideológiák — és az őket hordozó intézmények — új vizsgálatát követeli meg; irodalomfelfogásban pedig egy inkább a gyakorlatra, a szövegre irányzott komplex vizsgálatot, amely az irodalmat, a szöveget rétegek, osztályok viszonya, szimbolikus kifejezésének is látja, — és jobban beleágyazza az irodalmat a társadalmi gyakorlatba. (S ezért is szembefordulnak az ebből a szempontból „nagy művek”-re támaszkodó, esztetizálóknak érzett lukácsi felfogással.) Egy mű többfajta marxista „olvasatának” szükségessége, a többszempontú megközelítés volt a másik követelmény, — általában az, (a mi törekvéseinkkel is egybevágó) igény, hogy a marxista kutatás kerüljön közelebb a szöveghez.

Rámutattak a két leggyakoribb illúzió veszélyességére: a marx politikai gazdaságtan bonyolult elemzéseinek fogalmi leegyszerűsítése és az ideológia területén való direkt alkalmazása ellen óvtak, — és felhívták a figyelmet általában az „írás”, a „betű”, a „kép”, az írástörténet tanulságaira, — igyekezve mindenütt történeti elemzéssel megtámogatni vagy korigálni a túlzó merész deduktív következtetéseket, romantikus illúziókat. Óvtak a merev, dühös, egyoldalú ítéletektől is, — akár Derridáról, akár a szürrealistákról lett legyen szó. (Mintegy e reális álláspontok gyakorlati illusztrációját adta Köpeczi Béla a magyar kultúrpolitikát ismertető előadásában.)

A. Casanova zárszavában higgadt, építő mérlegét adta a szerteágazó vitáknak. Elismerve a kollokvium politikai jelentőségét, sok irányú indíttatását, gondolatébresztő voltát, szót emelt azért, hogy még több magyarító műelemzés szülessen, — felhívta a figyelmet a művek többértékűségére, s e rétegek történeti, nyelvi, ill. irodalmi elemzésének szükségességére, arra, hogy minden szöveg „jelentésszintek kimeríthetetlen hálózata”-nak látható megnyilvánulása”. Ezért is többretekintést is kívánt, több tudományág együttműködését, megjegyezvén, hogy a kollokviumon a társadalomtörténet és a történet képviselői hiányoztak. Ezért az objektív tudás, a történelmi kutatás minden eredménye újabb lépés a szövegek jobb megértése felé. Ismételten figyelmeztetett a „prekapitalista irracionálisizmus” iránti nosztalgia veszélyességére, amely a marxizmust szétrombolni való „nyugati” metafizikának tartja, és óvott általában az analogikus, merev megközelítési módoktól, nem utolsósorban a marxizmus anakronisztikus, történelmietlen kezelésétől. (Álláspontja eléggé közel áll azokhoz a felismerésekhez, amelyeket utóbbi időben a magyar irodalmi kutatás hangoztat.)

A Cluny II. Kollokvium érdekes és fontos állomás. Hogy a politikai szövetség és ideológiai vita tartós lesz-e az itt képviselt csoportok között, az a fejlődés véletleneitől és szubjektív tényezőitől is függ. (A *Tel Quel* és a *Nouvelle Critique* utóbbi számaiban megjelent, egymást politikailag bíráló nyilatkozatok újabb összeütközések lehetőségére utalnak.) De bizonyos, hogy a marxizmus vonzereje és termékenyítő hatása növekedőben van a francia értelmiségben, és másrésről az is bizonyos, hogy a mi marxista igényű kutatásunk, az irodalom, a nyelv, az ideológia, a kultúra kutatás területén eddigi újabb törekvéseinek megerősítését és sok újabb indítást is kaphat a Cluny kollokvium — kritikailag megsúrt — anyagából.

SZAB OLCSI MIKLÓS

A Quinzaine littéraire és a Tel Quel vitája

A Quinzaine littéraire 1966. március 15-től kéthetente megjelenő kulturális lap, amely kritikákat, ismertetéseket közöl az irodalom, a művészetek, valamint a filozófia és társadalomtudományok köréből. Szerkesztői François Erval, a Gallimard híres *Idées* sorozatának irányítója, és Maurice Nadeau, a szürrealizmus Bretonnal rokonszenvező trockista szellemű történetírója. Bár szerkesztői szerint a folyóirat arra törekszik, hogy „az ország kulturális képét tükrözze minden kereskedelmi érdektől mentesen és függetlenül minden pénzügyi, politikai, ideológiai hatalomtól”,¹ mégis elég határozott törekvés bontakozik ki a folyóirat hasábjairól: fórumot teremteni a nem-kommunista, de bizonyos ultrabalos csoportoktól is idegenkedő baloldali értelmiségnek. Művészi tekintetben a folyóirat az avantgarde szubjektivista ágához, a szürrealizmushoz, az egzisztencializmushoz és a különböző újromantikus áramlatokhoz kapcsolódik, a polgári humanizmus bizonyos kategóriáit (pl. az embert, a történelmet) megtartja, tehát ellentétben áll az objektivistá, szcientista áramlatokkal, elsősorban a *nouveau romannal* és filozófiai továbbgondolásával, a strukturalizmussal.

A szubjektivizmus és az irracionalizmus reneszánsza, amelynek jegyében a folyóirat működik, kapcsolódik 1968 májusának lázadó, de ellentmondásos, utópisztikus frazeológiájához, az imagination au pouvoir elméletéhez, s ennek megfelelő cselekvés kultuszához. A Quinzaine nemcsak a kommunistáktól határolja el magát, hanem az egyre kevésbé jelentős maoista ultrabalos csoportoktól is, amelyek most Sartre-ra hivatkoznak.² Így a Quinzaine és a Tel Quel 1970-es vitája mögött sem csak művészeti irányzatok összeütközése, vagy szaktudományos eszmecsere rejlik, hanem, mint Franciaországban mindig, a szellemi élet vitái politikai, világnézeti küzdelembe torkollnak, betekintést engednek a csoportosulások társadalmi, politikai rúgóira.

1970 májusában a vita még szaktudományosnak indult: a strukturalista Tzvetan Todorov *Introduction à la littérature fantastique* (Bevezetés a fantasztikus irodalomba) c. tanulmányáról Dominique Fernandez bírálata a következő szerkesztői megjegyzéssel jelent meg: „Minden értelmező vita előtt megmondhatjuk, mekkora csalódás ez a könyv az egyszerű olvasó számára, akit nem nagyon izgat, hogy *milyen módszert alkalmazott* a kritikus, csak az *eredmény legyen érdekes*. A strukturalista módszer alkalmazása a fantasztikus irodalomra kis korrekt, száraz összefoglalókra vezetett”.

Maga a cikk is ebben a hangnemben íródott. „Ha eddig azt hitték, minden kritikának az a feladata, hogy új motívumokat tárjon fel, hogy úgy érezzük: ezek a motívumok kötnek bennünket szeretett műalkotásainkhoz, tévedtek. Ma az az óriási eredmény, ha az irodalommal úgy bánunk, mintha egy rakás kavics lenne a sivatagban. Milyen furcsa emberfaj! Cuvier egyetlen rendelkezésére álló csigolyából egy egész eltűnt világot teremtett. Ők pedig annyi író gazdag és teljes világában dűskálhatnak, de csak a csigolya érdekli őket.”³

Ez a cikk a szubjektivizmus nevében támadja a strukturalista kritikát, joggal mutat rá az elemzések elégtelenségére, de ugyanakkor hangsúlyozza Barthes vagy Todorov munkáinak jelentőségét. Ugyanebben a számban egyetértően ismertetik a Hélène Cixous, Gérard Genette és Tzvetan Todorov szerkesztésében megjelent folyóiratot, a *Poétique*-ot,

¹ Quinzaine littéraire (du 1er au 31 août), 100. sz.

² B. PINGAUD: Faut-il rééduquer l'intellectuel? Quinzaine littéraire (du 16 au 31 octobre), 104. sz.

³ D. FERNANDEZ: Une machine qui moule du vide. Quinzaine littéraire (du 16 au 31 mars), 91. sz.

amely a történelmi és társadalmi szemléletet, valamint az antidogmatizmust kívánja a strukturalista módszerekkel egyesíteni.

Májusban maga Barthes ismerteti Julia Kristeva könyvét a szemiotikáról, kritikát olvashatunk Émile Benveniste nagy művéről, a *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*-ről. A cikk kiemeli: „A nyelv nem önmaga tanulmányozásának tárgya, hanem eszköz, amely lehetővé teszi az indoeurópai törzsek által elterjesztett kultúrák feltárását az Atlanti Óceántól Turkesztánig ... Íme összebékült a történelem és a struktúra, a „diakronia” és a „szinkronia”, s a lexika strukturalizálásának e nagyszerű példájával az idődimenzió magyarázó dimenzió lett.”⁴

E sok igaz és jogos megjegyzés, amely az utóbbi évek franciaországi strukturalista kutatásait új szempontokkal egészíti ki, nemegyszer általánosító ideológiai, politikai megjegyzések kíséretében jelent meg. A Kristeva könyv elé írt szerkesztői bevezetés azért üdvözlö a szemiotikát, mert újfajta jelenség: „megzavarja azokat a mintaházasságokat, amelyeket a Történelem és a Forradalom, a Strukturalizmus és a Reakció, a determinizmus és a tudomány, haladó gondolkodás és a tartalmi művészet szemlélet kötött.”

Tehát szerintük az 1968-ban felszabadult cselekvéssel, lázadással, álmodozással ellentétes a tudomány, a strukturalizmus, a technika. Ez a romantikus szubjektivista megítélés durván leegyszerűsíti a tudományosságot, a determinizmust, de a strukturalizmust is, mert a strukturalista filozófiát, amely a világnézet része, azonosítja a szaktudományokban jelentkező tudományos módszerrel.

A tudományos vita kiéleződését követően, az irodalomban is megindult a polarizálódás. Elsősorban a nouveau roman és Robbe-Grillet ellen támadtak. A Loches-ban rendezett kollokviumon Michel Deguy kiemelte: „az avantgarde már nem a nouveau roman körül polarizálódik”. Nathalie Sarraute, a nouveau roman pszichológiai törekvésének egykori képviselője — elismerve a nouveau roman történelmi jelentőségét (a regény sajátos nyelvének keresése) — kételkedik maradánoosságában: a tapasztalat majm megmutatja, sikerült-e az írás céltalan játékaival eleven formákat teremteni. „A magad részéről nem hiszem” — mondotta. Elméleti síkon Le Clézio megállapításai a legérdekesebbek. Szerinte a nouveau roman nem képviselt lényeges újító tendenciát, az irodalom Jarry, Joyce, Faulkner nevével és a szürrealizmussal fémjelzett új tudatához képest. Ehhez képest inkább elkésett irányzat. Az új irodalmi tudat fejlődését így rajzolta meg: „olyan út, amely az egyéntől az egyetemeshöz vezet, így például a *Gommes* abszolút individualista elemzése ma már nem elegendő. Az író tekintete, amely egykor azt fedezte fel, hogy minden ember egy külön világ, ma azt tárja fel, hogy minden ember egyúttal egy embercsoport is. Az első időszak azért volt szükséges, hogy megölje a külsődleges realizmust, a második azért, hogy felrobbantsa a pszichológia és az egyén állítólagos határait. Az írónak tehát van bizonyos esélye arra, hogy megtalálja helyét a szubjektum és a cselekvés, azaz a bennszülött és az etnológus között.” Le Clézio szavaiban csak a mondat utolsó része utal a strukturalizmusra (Lévi-Strauss), Deguy felszólalása viszont a strukturalizmusra koncentrál: „a strukturalizmus elég jól jelzi az egybeesést az irodalmi gyakorlatot és elméletet magában foglaló »társadalomtudományok« módszerei és a heideggeri értelemben vett Technika uralmának egyéb aspektusai között”. A loches-i kollokviumon elnöklő Gadoffre abban látja az új avantgarde közös vonását, hogy fellép az irodalom technokratái ellen. Úgy véli, hogy az új irodalom 1968 májusában kezdődött, ekkor derült ki, hogy az emberekben és az írókban mekkora a közlési vágy. A könyv monopóliumát megkérdőjelezzük: a falakra írnak, igénybe veszik a tömegkommunikációs eszközöket, a pop art jelentősége sem lebecsülendő. Az új irodalom antiracionalista, antitechnicista, a képzeletre és nem a nyelvészetre épít — véli Gadoffre. A felelőt szubjektivizmus azonban nemcsak a nyelvészek és a Tel Quel, valamint Althusser teóriáinak „terrorja” (théorie és therrorie: Deguy szójátéka) ellen irányul, hanem „az erőszak, a keleti és nyugati túlszervezett társadalmak erőszakja ellen is” (Gadoffre).⁵

Az eddigi részmegállapítások, valamint a legutolsó politikai inszINUáció egységes rendszerré válik Pierre Bourgeade cikkében: *Littérature 70* (Az irodalom 1970-ben), amelynek külön súlyt ad, hogy az ünnepi 100. számban jelent meg vezércikként. „A Quinzaine első és századik száma között nemcsak új évtizedbe léptünk, hanem új korszakba is. 68 májusa olyan törést jelez, amely után minden megváltozott. Jellemző a bukott forradalmakra, hogy kitörölhetetlen nyomokat hagynak, míg a győztes forradalmak, amikor a régi hatalmak helyébe újat állítanak, gyakran ellentétes irányú, azaz hasonló elnyomást

⁴ Quinzaine littéraire (du 1er au 15 mai) 94. sz.

⁵ A loches-i kollokviumról beszámol a Quinzaine: Où en est l'avant-garde? du 16 au 30 septembre (102. sz.)

jelentenek. „Ezzel Bourgeade a 68 utáni »balos« ideológiák két divatos állítását ismétlik; forradalomná emeli a forradalmi helyzet nélküli népi mozgalmat, azt individualista, anarchista elemekre redukálja, s szembeállítja vele mind a kapitalista, mind a szocialista rendszert. Az 1970-es évekre tehát az egész világon az ember *abszolút lázadása* jellemző, az őt elnyomó gazdasági, társadalmi, erkölcsi és vallási hatalmak ellen.”⁶

Bourgeade ezt a moralizáló szemléletet történelminek nevezi: „a történelemben élünk . . . ami ma az irodalomban történik, nem választható el attól, ami másutt, minden más területen végbemegy, ami látszólag nem irodalom. Az irodalomtörténet történelem.” Még az irodalom vagy a tudomány viszonylagos autonómiáját sem fogadja el. Az 1945 és 1970 közötti irodalomban három korszakot különböztet meg:

1. forradalmi korszak (1945–1954/56)
2. reakciós korszak (1954–1968)
3. forradalmi korszak (1968–)

Az első korszak a történelemben a felszabadulás és a nagy népi remények korszaka, irodalmilag az „elkötelezett” irodalom időszaka. A „forradalom” azonban csak néhány értelmiségi álmának bizonyul, mert Bourgeade szerint a polgárság és a kommunista párt együttes erővel „eltiporják a forradalom reményét”.

1954-től kezdve világos lesz: — „a hatalom csak egy maroknyi ember kezében van, minden a népen kívül történik”. Ekkor az irodalom is „abbahagyja a küzdelmet, s leíró vállalkozássá válik.” Robbe-Grillet műveiben és a nouveau roman egyéb alkotásaiban a világ csak látszat, az embernek tilos megneveznie magát benne, s az esztetizmus leple alatt a nouveau roman a beletörődést hirdeti. Kiemeli, hogy „az az irodalom, amely még leírni sem tudja a világot, még kevésbé remélheti, hogy megváltoztatja.” Ezekben az esztétikai megállapításokban — a kommunistaellenességet leszámítva — a túlzások ellenére is van racionális elem, azt azonban nem fogadhatjuk el, hogy az irodalmi műveket egyetlen filozófiai vagy politikai gondolatra vezessük vissza. További elmefuttatása tájékoztatlanságra vall és történelmietlen is. A Tel Quel elveit a kommunista párt politikájából vezeti le, holott a csoport tagjai kezdetben közelebb álltak Robbe-Grillet-hez, mint a kommunistákhoz, s éppen 68 hatására tolódtak balra. A kommunista világmozgalom pedig szerint 1956–70 között „oligarchikus, reakciós és elnyomó rendszerré vált”, amely még a leíró irodalmat sem igen tűri. Még a formalista irodalom is veszélyes, ezért fejlődnek ki Franciaországban és a szocialista országokban is segédtudományai (?): a nyelvészet, a szintakszika (?), a szemiológia stb. (1956 és 70 között ? !). Főleg ezekkel az állításokkal vitatkozní. Bourgeade teljes képzetlensége, tájékoztatlansága és cikkének politikai iránya világos.

A nouveau roman és a strukturalizmus absztrakciójával szemben Le Clézio „visszaadta az embert a fájdalomnak, az embereknek, a szexnek és a halálnak”. A képzeletbeli társadalomban a hatalmat a képzelet, s nem a nyelvészet, a szemiológia és a szintakszika (?) fogja játszani. Ez teremti újjá az irodalmi műfajokat, amelyek a reakciós korszakban (68-ig) átváltoztak a műfajokról való elmélkedésekké.

Bourgeade cikke rátapintott a neoavantgarde művészet és magatartás krízisére, de írásának polgári alapja (az elvont „humanizmus” és az erre épülő elvont „forradalmiság”) nem teszi lehetővé sem a krízis megmagyarázását, még kevésbé a válság leküzdését.

A politikai inszINUÁCIÓKban nem fukarkodó írásra a Tel Quel szerkesztői a következő számban reagáltak.⁷ „Fogadjunk, hogy az indoknai felszabadító népi hadsereg harcossai kitüntetőre érzik magukat, amikor megtudják, hogy Bourgeade úr abszolút lázadásáért küzdenek” — írják Bourgeade legfőbb politikai argumentumával szemben.

Esztétikai téren Bourgeade szemére azt vetik, hogy a minden áron való tartalmi esztétika híve. „Nem azé a komplex, differenciált tartalomé, amelyet csak egy *avantgarde* munkája, egy igazi formai újítás tárhat fel (olyan avantgarde, amely relatív függetlenségében, történelmi sorában megokolt), hanem egy durva, struktúrálatlan, »tragikus« tartalom, amely az embert visszaadja a fájdalomnak és a halálnak. Röviden: az örök irodalom, amely az örök emberi természet tükörképe.” Ez pedig avult és közismerten polgári elvárás. Az igazi avantgarde ellen fellép a polgárság: „mihelyt egy avantgarde *egyszerre* forradalmi nyelvén, filozófiájában és a politikában, csak kegyetlen támadást várhat a burzsoázia ideológiájától, s annak utolsó változatától, a technokratikus anarchizmustól.” A nouveau roman, vagy akár a szürrealizmust azért fogadta el a burzsoázia,

⁶ Quinzaine (du 1er au 31 août) 100. sz.

⁷ Tel Quel répond à Quinzaine littéraire (du 1er au 15 septembre) 101. sz.

mert elmulasztotta a hármass forradalmiságot. A Tel Quel viszont mindhárom területen vállalja a forradalmi álláspontot, ezért irányítja a főtűzet Bourgeade a folyóirat munkatársaira.

Bourgeade tudományellenességét azzal magyarázzák, hogy a polgári ideológia, „a poros humanizmus rettenet a tudomány objektív lehetőségeitől, különösen, ha azok a marxizmust erősítik”. E tudomány-, determinizmus- és strukturalizmus-ellenesség mögött a Tel Quel szerint veszélyes politikai magatartás rejlik: az utópisztikus, anarchista frázis. Ha ez a frázis 1968-ra hivatkozik, tévesen teszi. A Tel Quel szerint „1968 nem a proudhonizmus, a fourierizmus, a bakunyinizmus, a szürrealizmus visszatérését”, vagy az idealizmus győzelmét jelezte, hanem a világtörténelmi feladatok reális társadalmi-politikai megoldásának és a baloldal egységesülésének, illetőleg polarizálásának útján volt fontos állomás. Legáltalában ez az előrevivő tanulsága.

A Quinzaine nem ezt, hanem a frázist eszményíti. A folyóirat 103. számában Bourgeade válaszolt a Tel Quelnek.⁸ Elsősorban azt cáfolta, hogy kispolgár lenne, paraszti származását hangsúlyozta, kiemelte, hogy ő valóban ismeri az életet, a nyomort, a munkásosztályt, míg a polgári származású Sollers, a Tel Quel főszerkesztője nem ismeri. Majd a neofiták lélektanát vizsgálja, szerinte azok hajlamosak leginkább a dogmatizmusra, ugyanakkor íróként csipkét vernek, formalista játékokat űznek. Bár a Tel Quel magatartásában valóban tettenérhető az ultrabalosság, a proletkult türelmetlensége, az elszakadás a nemzeti kultúra egyéb jelenségeitől, s a formalizmus és az arisztokratizmus, sőt az ezoterizmus is gyakran kísért műveikben, Bourgeade durva személyeskedő válasza mégis akkora ellenérzést váltott ki a folyóirat olvasói között, hogy a vitát a folyóirat lezárta, s jobb időkre halasztotta.

A 105. szám közül néhány levelet, amelyek közül legérdekesebb a Jean-Pierre Faye-é, aki 1967-ben szakított a Tel Quellet. Bourgeade frását „nevetséges pamflet”-nek nevezi, de szembe fordul a Tel Quel „terror”-jával is, amelyet Sztálin és Zsdanov módszerével rokonít.⁹

A folyóirat a személyeskedéssé fajult vitát berekesztette, elsősorban azért, mert Bourgeade durva támadása még azokat az olvasókat is szembe fordította a Quinzaine-nel, akik kevésbé rokonszenveznek a Tel Quel strukturalizmusával vagy politikai nézeteivel. A folyóirat bevallott szándéka azonban, hogy a vitát újrakezdjék „talán más partnerekkel”. Azalatt a technokrata szemlélettel ellentétes baloldali értelmiségi ideológia is tovább polarizálódik. Akik sem a kommunista pártot, sem a csökkenő jelentőségű, egyre inkább felszámolódó ultrabalos csoportokat nem követik, haladhatnak a Quinzaine zavaros vizein. A tudomány és a kommunista mozgalom ellenében, az apologetikus technokráciát elvetve, de az azzal békésen megférő, azt kiegészítő anarchia, képzeletkultusz, utópia, neoromantika stb. jegyében.

A Tel Quel fiataljai is válaszút előtt állnak. Választaniuk kell magatartásukban, kulturális koncepciójukban, módszerükben, hogy az igazi avantgarde-hoz tartoznak, vagy csak ál-avantgarde-nak bizonyulnak. Az a szándékuk, hogy elkötelezik magukat a munkásosztály és a kommunizmus ügye mellett, egy hosszú, érlelő folyamat kezdetét jelzi csak. Ma még nemegyszer keveredik náluk a balos frázis, a vulgáris szemlélet a formalizmussal és a bűvészkedéssel. Az újszerű lényeglátó megállapítások mellett vannak náluk a lényegyet eltakaró elmefuttatások is, megállapításaikból gyakran hiányzik a dialektika (pl. a cselekvés, az eszme, az esztétikum és a nyelv kapcsolata, a termelés és az alkotás párhuzama.)

A Tel Quel minden arisztokratizmusa és formalizmusa ellenére is a tudomány, az objektív igazság felé közeledik, míg a Quinzaine minden „demokratizmusa” és „humanizmusa” ellenére is az objektív igazságtól távolodik. Ezért lényeges ez a vita, mint a neoavantgarde továbbfejlődés két lehetséges modelljének összeapása.

FODOR ISTVÁN

⁸ Bourgeade répond à Sollers. Quinzaine littéraire (du 1er au 15 octobre) 103. sz.

⁹ Lettres à la Quinzaine (du 1er au 15 novembre) 105. sz.

Három újabb francia irodalomtudományi műről

Au hasard de la lecture . . . három új francia könyvről szeretnék beszámolni. Véletlenszerűen kerültek egymás mellé, — de azért egyúttal különféle irányokat, törekvéseket is jól jeleznek.

I.

Jean STAROBINSKINEK, a genfi egyetem tanárának új könyve: a *La relation critique* címmel gyűjti össze és forrasztja egységbe tanulmányait, folytatva így a *L'oeil vivant* címen 1961-ben megjelent kötetét.

A kötet három részből áll, — az első a kritika, az elemzés, interpretálás általános kérdéseiről, — a második, a „L’empire de l’imaginaire” címmel különféle, képzelettel, betegséggel összefüggő képzetek történetéről, a harmadik a pszichoanalízis és az irodalom viszonyáról.

A „nouvelle critique”-hez számít-e Starobinski? Igen is, s nem is. Igen, mert már korábbi műveiben is messze túllépett a hagyományos irodalomtörténeti iskolán, a genfi iskola legjobb hagyományait folytatta, különösen *L’invention de la liberté* című, a XVIII. századról szóló kitűnő könyvében. Ismeri és felhasználja a nyelvészet, a pszichológia és a társadalomtörténet eredményeit, — de ugyanakkor nem egyoldalú híve semelyik új iránynak sem, — arányos mérsékletet tart. Felhasználja, kritikailag megszűrve, az új nyelvészet és stilisztika eredményeit, de alapvető módszere mégis történeti, — ezt gazdagítja a lélektani megközelítéssel. A „Le sens de la critique” c. programadó tanulmányaiban szól a „kritika ösvényéről”, „kritika útjáról”, — foglalkoztatja az a „hermeneutikus kör”, amely élménymegértés, elemzés — magasabb egységben való újraélés formájában nyilvánul meg. Végig az vezeti: hogyan lehet az élményt tudatosítani, hogyan lehet a különböző módszerek metszéspontjait megtalálni, és hogyan lehet az így elért eredményt érthető, továbbadható formában megfogalmazni.

Álláspontjából következik, hogy szembenáll a strukturalizmus ortodox formájával, — hogy „relativizálni”, azaz kiegészíteni akarja a globális strukturalizmust, hogy mindig szükségesnek tartja az utalást a struktúrán kívülre és előttire, — hogy a műnek a világgal való kapcsolata, a mű és valóság viszonya izgatja leginkább. Célja, elfogadni, megérteni, — de elhelyezni is — a spontán rokonszenv, az objektív tanulmányozás, és a szabad reflexió egységét keresi. Ez a hajlékony, szélsőségektől és merevségtől ment módszer pedig, — ismét ellentétben a strukturalista új kritika gyakorlatával, — árnyalt, kifejező nyelven, érthetően fogalmazódik meg.

J. Starobinski „értő-magyarázó” kritikai módszerének a könyv további részében elődeit keresi és példáit adja. Ezért szól talán legmelegebb írása Leo Spitzerről és módszeréről, — módszerének szemléletének fejlődésén keresztül vall a sajátjáról is. A stilisztika és a pszichológia helyéről, értékéről szól az irodalom vizsgálatában, — s itt is józan-okos érvekkel. A pszichológiáról is azt tartja: nem abszolút magyarázó elv, — az Erlebniss-teóriától is távoltartja magát. Rámutat, hogy a mű világa nem azonos az alkotó élményvilágával, éppen a kettő különbsége a jelentésteli. Bizonyos előfeltételeket szolgáltathat csak így a pszichológiai vizsgálat. És ugyanígy, a társadalmi környezet, az irodalmi folyamat kérdésében is józan-árnyalt az álláspontja, — a mű — alkotó kettős egy társadalmi totalitásban helyezkedik el, — és a kutató keresni fogja azt is, ami közös, és ami éppen a különös a történethez, a társadalomhoz viszonyítva.

Elveit, kritikusi módszerét — stilisztika, pszichológia, történet felhasználását egy mű átélésére, megértésére, elhelyezésére — egy példán demonstrálja: Rousseau *Vallomásai*

egy epizódjának, a turini vacsorának ragyogó, mélyreható, szellemes elemzésén. Ahogyan egymásután hántja le a rétegeket az elbeszélésről, ahogyan azt bizonyítja, hogy az önéletrajznak megvan a maga sajátos stílusa, hogy a műfaj kényszere formál és átalakít, ahogyan — mesteri könnyedséggel és ragyogó világossággal — e nyelvi-szerkezeti elemeket fejt fel, ahogyan a belső megközelítést a „kívülről” való magyarázó elvekkel teszi teljessé, ahogyan elemzése végén arról is vall, miként játszik bele az elemző személye a mű választásába, és hogyan alakítja tárgyát, — írói-művészi bravúr is.

A kötet második fele néhány, a „képzelet” körébe tartozó képzet és fogalom irodalom- és társadalomtörténetéről, harmadik fele pedig szorosabban a pszichológia és irodalomtudomány viszonyáról szól, — Starobinski képzett analitikusnak, mindenesetre elsőrangú Freud ismerőnek mutatkozik. Itt is mérsékelt és ugyanakkor alapos tárgyismeretű kutató, — fellép abszolutizálások és mindenirányú dogmatizmusok ellen, ugyanakkor tanulságosak a Freud irodalmi elemzéseinek történetéről, irodalomszemléletének alakulásáról írottak. Számomra pedig a „Freud, Breton, Myers” című tanulmánya adott legtöbbet, — amely a szürrealizmus Freud-félreértésének, félremagyarázásának története, s annak kimutatása, hogy Breton, s nyomában a szürrealizmus és mellékáramlatai voltaképpen F. W. H. Myers (1843–1901) angol költő, dilettáns pszichológus és a „parapszichológia” más művelői elméleteire támaszkodtak, s ennek alapján építették fel egész elméletüket, amelyet Freud mindig is elutasított.

Távol minden szélsőségtől, minden szektaszzerű dogmatizmustól, — józanul mérlegelni: mi az, amit minden új elmélettől kapni lehet, egymással kiegészíteni és korrigálni az egyes megközelítési módokat, — ma talán nem népszerű, legalábbis nem látványos magatartás. Starobinskinél mindennek alapján a történeti megközelítésében való hűség van, — s tárgyhöz méltón szilárd XVIII. századi racionalizmus, egészséges ironia, és arányérzék. Nem tagadom, számomra rokonszenyes és tanulságos magatartás; eredményes tanulságokban gazdag mű.

II.

A második könyv, amelyről nem annyira bírálatot írnék, hanem a korszakkal foglalkozók figyelmét hívnám fel, KIBÉDI VARGA ÁRON új műve, a *Rhétorique et littérature*. („Orientations”, Didier 1970). Kibédi Varga, az amszterdami egyetem francia professzora, a *Les Constantes du Poème* c. művével keltett feltűnést, — új könyve abba a sorba illeszkedik, amelyet a mai nyugat-európai irodalomtudomány egyik főtörékvése, a „normatív-retorikai” törekvés jellemez. Másutt már szoltam róla, most csak röviden foglalom össze: olyan irány ez, amely az irodalmat retorikai szabályrendszernek látja, az irodalom történetét az állandó szabályok változó alkalmazásának, — a „discours” szabályozói rendszerének. A hatalmas anyag, a gyarapodó tudásanyag okozta megrendülés is e megtanulható, formalizálható szabályrendszer kutatása felé visz, — innen a retorika s a klasszikus retorika iránti egyre növvő érdeklődés is (legutolsó példája a *Communications* 16/1970 száma).

Kibédi Varga célja szerényebb, realisabb, elfogadhatóbb: a francia irodalom klasszikus korszakáról mutatja ki, milyen szerepet játszott a műfajok kialakításában, a szerkesztésben a szabályrendszer, a tanítás, a retorika, — általában a tudatos minták szabályos követése. Célját valóban pontos elemzéssel éri el: a kész mű és a retorika szabályrendszere közti kapcsolatokat kutatja, — és avval ad többet az eddigieknél, hogy ezt a kapcsolatot nem pusztán a kidolgozás, a formális szerkesztés szintjén látja, hanem ennél mélyebben: a művek egészében, morális és tartalmi kérdéseikben is nyomozza őket. Így jut el, — a retorika XVIII. századi szabályrendszerének részletes ismertetése után addig, hogy meggyőző módon mutathatja ki a kapcsolatokat a retorika genuszai és a műfajok, az irodalmi művek helyzetei közt, pl. a retorika „genre judiciaire”-je és a tragédia, a „genre délibératif” és a tragédia meg a költészet, végül a „démonstratif” és a költészet bizonyos fajai közt.

Elemzései érdekeseek, tanulságosak, — s bizonyosan nem csak a XVII. századra és nem csak a francia irodalomra. A retorikai oktatás és a tudományból, jogszolgáltatásból csak lassan leváló irodalom kapcsolatának vizsgálata a mi irodalmunkban is termékeny lehet, van is nem egy kezdemény rá, — újabb kutatásunk, a stílus és toposztörténet területén, tovább is lépett már. S mint ahogy a francia irodalomban, úgy a mienkben sem lényegtelen a kérdés éppen az antik hagyomány továbbélése szempontjából.

Ismétlem: K. Varga könyve elemzése a szakkritika dolga, s bizonyosan el is fogja végezni. Egy zárófejezetben azonban Kibédi Varga maga is a nouvelle critique-hez, s pedig leginkább Genette és Todorov törekvéseihez kapcsolja a sajátjait, mintegy törté-

nelmi igazolását nyújtva a Tel Quel köre neoretoricizmusának, s ugyanakkor értékes-finom beleérzéssel nyomozza, miért ébredt fel az érdeklődés olyan élénken a retorika iránt. Fejtegetéseit avval a sejtéssel zárja, hogy a ma irodalomtudománya egy hajlékonyabb és gazdagabb, érzelmekre, indulatokra is kiterjedő, a teljes struktúráját felölelő újretorika lesz. — olyan újretorika, amely majd magába fogadhatja a történetiség és jelentés eddig még hiányzó szempontjait. E következtetést már enyhe szépséggel fogadom, — annak a sajátos nosztalgiajának jele ez, amely tudományágunk művelőit egy nagy, általános, formalizálható, szabályokba írható „általános tudomány” vágyképe felé hajtja. És bár biztos vagyok magam is, hogy a modern s mai irodalom kutatásában is, konstans formáknak, topozoknak, hagyományoknak, képrendszereknek, motívumoknak, általában a leírható hagyományrendszernek nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk, — de talán egyrészt engedve a történeti jellegű vizsgálatnak, amely mindig is módosítja, alakítja, átfunkcionálja az állandókat, és másrészt, minden bizonnyal alárendelve a jelentés szempontjának.

De Kibédi Varga nem is deklarál, s nem is prófétál, — csak sejtet és vonatkoztat, — állításain érdemes továbbgondolnod.

III.

A harmadik könyv a legvastagabb, félszáz sűrű oldal: igazi „thèse”: MICHEL ZERAFFA: *Personne et personnage* (Le romanesque des années 1920 aux années 1950, Klincksieck.)

Minden bizonnyal: sokszor fogok visszanyúlni hozzá, — bibliográfiája hallatlanul gazdag, hivatkozásai, célzásai, idézetei őserdőszerűek, kimeríthetetlenek, az 1900 — 1950-ig terjedő korszak nyugat-európai regényirodalma szinte minden művéről találunk benne új megjegyzést, — a szerzőt vagy másét. Óriási az anyag, gazdag a hivatkozás-öszön, — de a szerző alapján nem tud az anyagával bábni. Nemesak azért, mert az anyag a védés céljaira meg van duzzasztva (jól kivehetők a töltelékefejezetek) s nemcsak azért, mert ahhoz a tudóstípushoz tartozik, aki nem ismeri szakmánk jéghogy-morálját, tehát azt, hogy tudásunk, anyagunk csak egy részét használjuk fel, — minden egyes céduláját sajátja, és a jegyzetek számán méri a mű értékét. Hanem elsősorban azért, mert gondolati anyaga aránytalanul vékony a terjedelemezhez képest.

Fő állításait így lehetne összefoglalni: a XX. századi regényben, a szereplő (a personnage) realista modellje eltűnt, lehetetlenné is vált, az emberi személyiség (personne) egyre jobban szétoldódik, majd eltűnik, — ennek pedig társadalmi okai vannak: a személyiség széthullása tükrözi, kifejezi a társadalom és egyén konfliktusát, tudat és anyag széthasadását, ennek dialektikáját. Egy absztrakttá váló világban az emberi személyiség totalitása és annak visszaadása már hiú ábránd, s a kor adekvát megjelenítése csak a széthulló, egyre abszurdabb személyiségképpel lehetséges. (Megjegyzem, hogy könyve alapjául szolgáló két kulcsfogalmat többször, s egymásnak ellentmondóan határozza meg: talán úgy foglalhatni össze mégis gondolatát, hogy a „personnage” — a „personne” signifiant-ja).

Ez a tézis, — amely mintegy bűvópatakként vonul csak végig a könyvön — egyáltalán nem új, — a polgári irodalomtudomány régi gondolata, sok formában mondták már ki. S hiába hivatkozik Zeraffa oly gyakran Lukács Györgyre, hiába gondolja, hogy „szociológiailag” megalapozta tézisé, nyilvánvaló, hogy gondolata a lukácsi megállapítások, általában a marxista kutatás fejtetőre állítása, s annak a szakmánkban olyan gyakori módszertani hibának szülötte, amely az írók önszemléletét az objektív történelmi helyzettel tekinti azonosnak.

De talán Michel Zeraffa sem veszi túl komolyan saját gondolatát, mintegy csak ürügy számára, hogy Balzactól Robbe-Grillet-ig, Thackeraytól Bellow-ig, Goethétől Döblinig a német nyelvű, angol nyelvű és francia nyelvű regény történetéről szóljon.

A könyv adatai, olykor szempontjai, idézetei hasznosak s megvilágítóak, „kiegészítő” gondolata: — az emberi személyiség és a regénybeli szereplő eltűnésével, szétszórásával szoros összefüggésben a regény szerkezete egyre komplexebbé válik — alkalmat ad számára hosszú sor szerkezeti elemzésre. Olyan területeket is feldolgoz, amelyek nálunk kevésbé ismertek, regényeket ásott ki a fél-feledésből, — s ha nem törődik saját teóriájával, akkor eléggé izgalmas képet ad egy-egy folyamatról (így a harmincas évek totalitási-gényű, „cselekvés”-irodalmáról). Minden eddiginél gazdagabb, sokoldalúan dokumentált anyagot nyújt a *tudatfolyam*, a *stream* leírásáról, — erőssége az is, hogy a filmtörténetet is jól ismeri, — filmek és regények kapcsolatairól sokat tudunk meg tőle.

Zeraffa műve tehát nagy adatgyűjteménynek lesz használható, — a XX. századi regény esztétikumának kérdését azonban nem ő oldotta meg.

SZABOLCSI MIKLÓS

Quo vadis?

A társadalomtudományok művelőjét korunkban ellentmondások kínozzák.¹ A tárgyáért érzett büszkeség hevíti, és ugyanakkor mintha félne is, hogy — úgymond — az üldözött „lírikusok” és nem a tisztelt „fizikusok” csoportjába sorolják. Kígyót-békát kiált a technokratákra, szarkazmussal kommentálja kibernetikus robotgépek ambícióit, munkáján kívül semmi sem érdekli, az úrhajóban is az orgonaágról és Puskin kötetéről ítélezik. De emögött egyfajta bizonytalanság van, félelem attól, hogy nem veszi észre az idők szelét, olyan szent, aki gondosan álcázza a matematika mindenhatósága előtti diletáns remegését.

A mai tudós pszichológiájának ezt a figyelemre méltó sajátosságát Stanislaw Lem, lengyel író pontosan jellemezte. „Tetszenek neki — jegyzi meg S. Lem —, az egzakt tudományok, szeretne szert tenni azok próbakövére — a kísérletre, amely az általánosításoknak »instabilitást« kölcsönöz (bár az sines kizárva, hogy ettől egy kicsit fél). Megoldatlan kérdésekkel foglalkozni, amelyeket nem lehet sutba dobni, egyszerre megoldani, vagy mint valami titkot kitalálni, és amikből talán semmi sem lesz — ezt valahogyan mégis magához méltó feladatnak érzi az örök titok keresésében. Ez maga is érték a gondolkodás meghatározott stílusa szempontjából . . .”

És íme az ember, aki a gondolkodás ilyen stílusával fog hozzá az örök titok megfejtéséhez. Egyetlen vágya van, „szétszedni” a művészetet, „mint egy hullát”, „algebraival ellenőrizni a harmóniát”, és ebben az igyekezetében, mint az már lenni szokott a neofitákkal, az egzakt tudományok művelőin is túlicitál.

Ez utóbbiak egyébként nem sietnek bérbe adni a művészetet az elektromos Kalliópénak. Ellenkezőleg, a művészet iránt kegyeletet éreznek. Niels Bohr, korunk egyik legnagyobb fizikusa például kiemeli a művészet utánozhatatlan képességét: „amely emlékeztet bennünket a szisztematikus analízis számára elérhetetlen harmóniára”.

A. Kolmogorov akadémikus, a matematikusok azon csoportjának vezetője, akik kísérleteikben sokszor a művészet anyagára támaszkodnak, szintén nagyon óvatos, nem minden lelkesedés nélkül beszél arról, hogy csak a költő képes a modern technika szempontjából jelentéktelen mennyiségű, mintegy 400 betűből álló információból „megalkotni” a kortársaival és utódaival való közvetlen információcsere „csatornáját”, felrobbantani „a tér és idő korlátait”.

De a forrófejűeknek eszükbe sem jut ilyen árnyalatokban gondolkodni. Tudósunk kapkod, igyekszik előre szaladni. A *Levelek a tudós szomszédhoz* csehovi hőiséhez hasonlóan megittasul a legmodernebb terminológiától: algoritmus, modell, konstrukció, invariáns . . . Vitákat szervez, előad, brosrúkat ír. Egyszóval elemében van.

Az effajta emberekkel vitatkozni — nem hálás és csábító dolog, de mégis megéri őket emlékeztetni. Baj az, hogy az átlagolvasó nagyjából részről tőlük kap információt, sokszor hamisat, azokról a folyamatokról, amelyek napjainkban a természet- és társadalomtudományok határmezsgyéjén végbemennek. Szükséges meghúzni a választvonalat a „kibernetikai” témákról szóló szócséplés, a tartalmatlan frázispuffogatások és a valóban komoly kutatások, tudományos viták között, amelyek segítik a társadalomtudományok további tökéletesítését. Ezekre a vitákra nem annyira a megoldás, mint inkább az elmélyülés és az aktivizálás jellemző. Értelmetlen lenne ez előtt szemet hunyni. Nem annyira a természettudományoknak a társadalomtudományokra való ráerőszakolásáról

¹ Távol álljon tőlünk az általánosítás, az adott esetben is meghatározott, bár nem nagyon elterjedt, mégis jellemző típusról van szó; ez a megszorítás nem felesleges, ha figyelembe vesszük a hazai polémia módszereit. — Ju. B.

van szó, inkább ez utóbbiakban nőtt meg a belső igény, szerepük és jelentőségük tudata, amit már mindannyian érezhetünk. „A XXI. század vagy a társadalomtudományok százada lesz, vagy teljesen elveszíti azokat.” — a híres francia etnológus Lévi-Strauss vélekedik így. Lehet, hogy ez túlzás, mégis sokak véleménye ma, és hát végeredményben nem is ez a lényeg.

A lényeges kérdés az, hogy *milyenek legyenek* a társadalomtudományok az új század küszöbén. Hogyan feleljenek a kor által feltett parancsoló kérdésre: quo vadis? Claude Lévi-Strauss szerint az egyetlen üdvözlő út — az egzaktitás. „Nem állíthatjuk az egyik oldalra az egzakt — és természettudományokat, a másikra pedig a humán — és társadalomtudományokat. Természete szerint csak az egzakt és természettudományos megközelítés lehet tudományos, erre kell támaszkodniuk maguknak a humán tudományoknak is, amikor az embert, mint világunk részecskéjét tanulmányozzák.”

Általában tehát felettebb imponáló ez a kérdésfeltevés. Valóban mindannyian elfáradtunk a körülbelülitől, a szubjektívizmustól, az élvezethajhásztól, az áltudományos belletrisztikától. Valóban az egzaktitás után epekedtünk. De már a következő lépés — kísérletet tenni a kívánt pontossághoz vezető út kitapogatására —, teljes világossággal tárja fel a komoly vízvázlastokat, a probléma összetettségét.

Magának az egzaktitásnak a fogalma sem egyértelmű a humán szférában. Tartja magát olyan vélemény is, miszerint a társadalomtudományok egzaktitási foka kizárólag matematizáltságuk fokától függ. Ennek az álláspontnak a hívei a Lafargue által tolmácsolott, közismert marxi szavakra támaszkodnak, ahol is arról van szó, hogy a tudomány csak akkor éri el a tökéletességet, ha sikeresen alkalmazza a matematikát. Innen a következtetés, hogy egyedül a mennyiségi mérték, a matematikai és statisztikai módszerek közelíthetik az irodalomtudományt az egzakt tudományokhoz. Emlékeztet ebből a szempontból az az érdekes példázat, amelyről M. Taube amerikai tudós ír *Számítógépek és a józan ész* című könyvében.

Egy bizonyos együgyű ember hallotta egyszer matematikus barátjától, hogy ha a valószínűségszámítás elméletének megfelelően néhány csimpánzt az írógép mellé ültetnénk, és kényszerítenénk, hogy a billentyűket találmomra üssék le, végeredményben leírnák a British Museum minden könyvét. A tudománynak ez a lelkes híve megpróbál segíteni. Az általa vásárolt csimpánzok munkához látnak és egy bizonyos idő elteltével legépelik először a *Twist Olivért*, azután egy s más Anatole France-tól, John Donne-tól Conan Doyle-tól, Marcel Prousttól, Sommerset Maugham válogatott színműveit, az elhunyt Mária romániai királynő emlékiratait és így tovább. A kísérlet tragikusan végződik: a matematikus, akit annyira megrázott prognózisa számára is váratlan beteljesülése, esztét veszt, lelövi a majmokat és maga is fanatikus barátja golyójától pusztul el. Az utolsó csimpánz, vérző sebbel, halála előtti szomorúsággal nézi az éppen hogy befejezett montaigne-i *Tapasztalatokat*...

A példázat ironikus, de ennek az iróniának kesernyés mellékíze van. Hiszen már nálunk is nemegyszer „teljes komolysággal” elhangzott olyan feltevés, hogy az automata, amely 10²⁰-on hangulat visszaadására alkalmas, meg tudná írni a *Jevgenyij Anyegin*t.

Sok tudós óv Marx matematikát illető szavainak túlzóan szabad és kiterjedt értelmezésétől. Abban a tudományban, amely olyan „szubjektív” fenomént tanulmányoz, mint a műalkotás, és ahol annyira fontos szerepet játszik a szociális- és személyiségfaktor, ahol a kutatási tárgy kiterjedt, többjelentésű, megfoghatatlan, változó, — ott a mennyiségi kritériumok alkalmazási lehetősége is korlátozott.

„A matematikailag pontos igazság keresése — írja A. Busmin az *Irodalomtudományi kutatások módszertani kérdései* c. könyvében — a művészet területén rendkívül nehéz, és amikor eredményes is, úgy tűnik, hogy ez az elért pontos igazság közel sem a teljes igazság, az egészhez viszonyítva sovány és felettebb szegényes.” Marad a meztelen, absztrakt, meddő formula, aminek a társadalomtudományokban való lázas keresésén Marx olyan epésen nevetett.

A félreértések elkerülése végett sietek megjegyezni, hogy semmilyen esetben sem kételkedem a matematikai módszerek irodalomtudományi alkalmazásában. A Kolmogorov akadémikus matematikai stúdiumainak a verstan terén megvan a maguk érdekessége, (gondok itt a Majakovszkij ritmikájáról szóló munkákra vagy azokra, amiket A. Kondratovval és A. Prohorovval írt együtt a XX. századi orosz költészetben divatos, hangsúlyos tagoló-versekről). Kétségtelenül hasznosak lehetnek a valószínűségi — statisztikai módszerek, mondjuk az író egyes nyelvi komponenseinek vizsgálatában (mondatnagyság, a mondatrészek gyakoriság szerinti váltakozása stb.) vagy a textológiai kutatásokban. Ez utóbbi kutatások egyébként régóta és teljes sikerrel a „hagyományos” textológia eszközeivel folynak, amit még a legújabb módszerek hívei is elismernek; ez azonban természetesen nem szolgálhat alapul azon érveknek, amelyek ellenzik, hogy

az irodalomtudomány a matematikából és statisztikából merítsen, ha metodológiai eszköztárát gazdagítani akarja.

Ez vonatkozik a strukturális módszerekre is.

Franciaországban azt tartják, hogy „a strukturalizmus — Lévi-Strauss”. Kétségtelen, ennek a kimagasló tudósnak a művei, mindenekelőtt fő műve, a *Mitológia*, az etnológiai strukturális elemzés módszereiben, különösen az amerikai indiánok mítoszainak tanulmányozásában, a maguk nemében példamutatóak. Még egy példa, bár más jelentősége is van, — az orosz tündérmese „horizontális metszete”, amit a 20-as években V. Propp dolgozott ki *A mese morfológiája* című könyvében. Az igazság ellen vétenénk, ha tagadnánk a hasonló kutatások tudományos értékét. A strukturalizmus néhány hazai képviselőjének munkájában, a vitatható következtetések mellett van jó néhány érdekes megfigyelés is. Példaként szabad legyen megemlítenem Ju. Lotman *Előadások a strukturális poétikáról* vagy Vjac. Vsz. Ivanov és V. T. Toporov *Szláv nyelvi modell-rendszerek* c. könyvét.

Ugyanakkor szembetűnő egy nem kevésbé fontos körülmény: A. Veszelovszkij valamikor az időről mint a „nagy vulgarizáló”-ról beszélt, értve ezen azt, hogy a művészet alkotásai sematizálódnak a képzeteinkben, bizonyos statikus jelleget kapnak, „megkövesülnek”. Lám, a strukturális módszerek is egyelőre eredményesebben alkalmazhatók az ilyen jelenségek tanulmányozásánál: „letűnt” társadalmi formációk Lévi-Strausznál, „megkövült” folklór példák Proppnál. A strukturális módszerek alkalmazásának kísérletei a későbbi, kivált a kortárs műalkotásoknál, bármennyi is a sikeresnek mondható eredmény, a legkritikább kivételektől eltekintve (ide sorolhatnám, — bár fenntartásokkal — Bahtyin könyvét Dosztojevszkijről és Sz. Ejzenstein filmelméleti munkáit), nem sokkal kecsesgetnek.

Magának a struktúrafogalom használatának a ténye önmagában még nem sokat jelent. A maga idejében a harmincas évek kutatója (I. Vinogradov) elmésen jegyezte meg, hogy „a struktúra fogalmát egészen különbözően értelmezték és értelmezik”. Marx, mint ismeretes, szintén használta a struktúra terminust; a termelési viszonyokat mint „gazdasági struktúrát” határozta meg. De ez korántsem elégséges ahhoz, hogy Marxot kis híján a strukturalizmus megalapítójának tekintsük, mint azt *A tőkét olvasva* c. francia kollektív munka szerzői teszik.

Itt czekek a kérdéseket helyszűke miatt csak futólag érintem, bár bonyolultak és mélyebb, sokoldalú vizsgálatot igényelnek. De lehetetlen hallgatással megkerülni az irodalomtudományról szóló beszélgetésekben. A probléma szó szerint az ajtón kopog. Ki lehet figurálni azt a humán tudóst, aki a matematikával kacérkodik, lehet (és kell) vitatkozni ilyen vagy olyan szélsőségekkel, de nem lehet nem látni ennek az eléggé erős áramlatnak a sodrását, amely a társadalomtudományokat, főként az irodalomtudományt sem hagyja érintetlenül.

A strukturalizmus kérdései, a művészetnek mint jelrendszernek a kérdései napjainkban behatolnak a filozófiai és esztétikai gondolkodásba is, a sajátos körülmények hatására különösen Franciaországban folytak éles viták a marxisták között is. Nálunk is, ha szembenézünk a tényekkel, világos, hogy mind észrevehetőbben formálódik a strukturalista áramlat. Szimpozionokat és konferenciákat szentelnek annak vizsgálatára, hogy a matematikai, valószínűségyszámítási és statisztikai módszerek miként hatolnak be az irodalomtudományba. Napvilágot látnak tudományos műhelyek szöveggyűjteményei és „tudományos jegyzetei”, periodikus kiadványok lettek például a Tartui Egyetem munkái, a *Tanulmányok a jelrendszerről*. A Művészet kiadó V. Uszpenszkij könyvével* sorozatot indított a nyelvészeti és szemiotikai kutatásokról. Eljön, helyesebben eljött az a pillanat, amikor teoretikus gondolkodásunknak ki kell mondania a maga közérthető véleményét.

Ez a gondolkodás azonban, úgy látszik, enyhén szólva tapintatos. A felszínes, semmit sem tisztázó említések a strukturalizmusról, amiket ráadásul sokfajta fenntartás kísér, csak elkenik a kérdés lényegét. A „romantikus” kritika időről időre megújuló fellángolásai a legnagyobb jóindulat ellenére sem képesek kitörni a tisztán emocionális szférából. A folyóiratokban évek óta zajló vita szerzőit csak a hírhedt „fifty-fifty” megőrzése foglalkoztatja. Néhány éve látott napvilágot orosz fordításban Weimann (NDK) német tudós érdekes könyve: „Az új kritika”, amely nyugati formalista irodalomtudomány több mint ötvenéves történetét, fejlődésének gyökereit tárja fel. A szerző a formalizmus változásainak széles körű anyagismeretével és elmélyült tanulmányozásával tűnik ki. Az „új kritika” valóságos érdemeinek elismerésében a tudományos lelkiismereteség, ugyanakkor lendületes vitatkozó kedv és határozott értékelés igénye vezeti tollát.

* *A kompozíció poétikája*

Mennyire elkelne nálunk is egy ilyen jellegű munka mondjuk a húszas évek orosz „formalista iskolájáról”, az ún. *Opozíció*-ról. Erről az iskoláról emlékezve, a régmúlt évek vitáinak tételeire támaszkodunk, hangoztatva, hogy az élet egyébként is megmutatta az irányzat életképtelenségét. Érdekes és tanulságos ebből a szempontból is Sklovszkij legutolsó könyve az *Ijhúr*, amely búcsú a szerző opozízió múltjától (igaz, még ma is a kedves emlékek ködén át bukkann fel a feledés homályából). Ez mind nagyon szép, csak-hogy az élet mást is bizonyított, bizonyította a formalizmus továbbélő *szívósságát*. A mai strukturalizmus egyenesen az Opozíció utódjának vallja magát, és ránk vár a feladat felderíteni e két irányzat organikus egységét. Természetesen a formalista tendenciák újra-éledésének okaira, a tápláló talajra is a mi kötelességünk feleletet adni.

Az Opozíció fél évszázaddal ezelőtt Ejhenbaum szerint az „objektivitás” és a „költői szónak” a filozófiai esztétika és az ideológiai elméletek alóli „felszabadítása” jegyében lépett fel. Ezt a jelszót tűzi ma is a strukturalizmus zászlajára. Jellemző, hogy támadásainak első és talán legfőbb objektuma az egzisztencializmus harcos szubjektivizmusa. A strukturalizmus — J.-M. Domenach francia kutató szerint — „hideg zuhany az egzisztencialista mitológiára, figyelmeztetés arra, hogy a személytelen az egyedüli személyes világunkat is strukturaló elem, és hogy nem csak én alkotom egyedül az életet”. Az objektivitás pátosza, a kritériumok egzsátsága, a meghatározások egyneműsége, — íme ez az, amit a strukturalizmus ígér az egzisztencialista konstrukciók helyébe.

Azt hisszük, ennél jobb már nem is lehet! Van azonban két mozzanat, amit nem árt figyelembe venni.

Az egyik: valamikor még a „formalista iskolával” folytatott harc idején elég világosan megfogalmaztuk, hogy az „objektivitást” — amellyel az opozízió annyira büszkélkedtek, szembeállítva az idealista esztétika szubjektivizmussal — drágán fizették meg, az értelemmel fizettünk érte. Hasonló a helyzet a strukturalizmussal is. M. Dufrenne, a *Revue d'Esthétique* szerkesztője a *Struktúra és gondolat* c. cikkében világosan rámutat arra, hogy a strukturalista kritika „célja: bábáskodni az értelemnek a zagyvaságból való születésénél”, és „elvágni a műnek az íróval és így a világgal való minden genetikus kapcsolatát”. Sőt, mi több a szubjektivizmussal folytatott harc égése alatt a strukturalizmus általában szakít a szubjektummal, az emberrel. Legvilágosabb kifejezést ez az álláspont M. Foucault *Szavak és dolgok* c. nagy port felvert könyvében kapta: „az ember csak kitalálás, a filozófia ideiglenes eltévelyedése.” „Megmosolyogtatja a filozófust — írja Foucault — hogy valaki még az emberről, világról és felszabadulásáról beszél.”

Sok haszna van-e az olyan objektivitásnak, amelyért „az ember halálával” fizetünk? Valóban objektivizmus-e ez?

A második: bármennyire is éles a strukturalizmus és az egzisztencializmus között dülő harc, mégis van bennük valami, a kettőt rokonító mozzanat. Ez pedig a közös idealista hangszórás. Külsőleg a strukturalizmus rendkívül gyakorlati, pragmatikus, mindenféle misztika, idealista burok idegen tőle. De ha közelebről szemügyre vesszük, nem nehéz fölfedezni benne az idealista vonásokat. A bármint objektív alapból megfosztott struktúra fetisizálása, a való világnak mint „tisza kapcsolatok” együttesének interpretálása — vajon nem vezet-e mindez az objektivizmus kapcsán zsákutcába? Nem közelíti-e ez a strukturalizmust a logikai pozitívizmushoz, R. Carnap logikai — szemantikai koncepciójához, ahol a nyilvánvaló tények és jelenségek vizsgálata átadta a helyét a szavak, kifejezések, logikai és nyelvi formák jelentésvizsgálatának? Innen már csak egy lépés a fizikai idealizmusnak az anyag „eltűnéséről”, a fizikai törvényeknek struktúraformáló erejéről vallott nézeteihez.

Íme ez még egy beszédes bizonyítéka annak, hogy Lenin *Materializmus és empirio-kritizmus*a ma sem veszítette el aktualitását. (Itt jegyzem meg, hogy E. Knyipovics nemrég érdekes cikket szentelt a könyvnek az Inosztannaja Lityeraturában).

Sartre, a strukturalistákkal polemizálva, mint a „pozitívizmushoz való visszatérést” értékeli az irányzatot, és nem minden alap nélkül köti össze a „technokraták forradalmával”, amely „többet nem hagy helyet a filozófiának, ha az maga is nem alakul át technikává”. Ezt a jelenséget már Dosztojevszkij is nagy éleselműséggel látta. Abban a meggyőződésében, hogy a szocialista ideálokat és célokat veti el, valójában a burzsoá tudat tipikus jegyeit jellemezte, amikor ezt írta: „Minden emberi cselekedetet matematikailag, logaritmustáblával kiszámolnak, és 108 000 adatot lajstromoznak; sőt, mi több, néhány jószándékú kiadvány fog napvilágot látni, hasonló a mostani enciklopédikus lexikonokhoz, amelyekben pontosan kiszámolják és feltűntetik, hogy a világon több cselekedet és élmény nem lesz”.

Jellemző a mai polgárra az a vak hit (méginkább a hit akarása) a számokban, bizonyos kiszámolt, „pontos”, formalizált igazságban, amely a korábbi emelkedett ideá-

lok helyébe kevésbé csábító, mégis valóságos, mindennapi értékeket kínál, — olyan hit ez, amely a mai polgári tudat, a kapitalista rendszer elmélyülő válságának és a neokapitalizmus jelenlegi stabilizációjának éles ellentmondásait tükrözi vissza.

Bárhogyan is van, alaptalan lenne a strukturalizmust bizonyos forradalmasító kezdetként elképzelni, amely mintegy szemben áll a mai polgár kifecskült gondolkodásával (ilyen hangok a mai strukturalizmusról szóló irodalmunkban is vannak). Hiba lenne a strukturalizmusban a dialektika magasrendű megtestesülését látni. Egyáltalán nem zárjuk ki, hogy a Trubeckoj fonológiájából kölcsönvett terminus, az ún. „oppozíció elv” bizonyos határok között az irodalomtudományban is hasznos lehet. De már komoly kételyeink vannak akkor, ha ezt az elvet határok nélkül az irodalomra is kiterjesztik, és a struktúrárendszerek vizsgálatában általános elvvé emelik. De ezek a kételyek nemcsak az ún. „tisztá teória” területén találnak táptalajra, hanem mindenekelőtt a strukturalisták olyan kísérleteiben, ahol az „oppozíció elvet” élő irodalmi anyagra alkalmazzák. Mindenesetre figyelemre méltó Lucien Scève francia marxista gondolata arról, hogy a strukturalis és formális módszer úgy viszonyul egymáshoz, mint a formális és dialektikus logika. Scève szerint úgy lehet jellemezni a „*strukturális módszert, mint nagyon fejlett nem-dialektikus logikát, amely a dialektikus ellentmondások csomópontjai között levő szegmentumokat vizsgálja*”.

Ezek szerint tehát alaptalan lenne elismerni a strukturalizmus azon követeléseit, amelyek az irodalomtudományban az univerzális igazság monopolizált helyére törekszenek, és magukat az irodalomtudomány további fejlődésére nézve abszolút érvényűnek tüntetik fel.

De egyszerűen elvetni, ez sem megoldás. Mindenekelőtt tanulmányoznunk kell a kérdést minden oldalról, megérteni minden részletében, hiszen mi ezt még nem csináltuk meg. Előttünk áll még a feladat, kideríteni a strukturalizmus szociális, filozófiai és eszmei gyökereit, meghatározni a strukturális módszerek alkalmazhatósági határát, és ha szabad ezt mondanunk, „hasznossági koefficiensét”. Ki kell derítenünk, hogy a valóságban vannak-e érintkezési pontok a fenti módszerek és a dialektikus módszerek, a strukturalizmus és a marxizmus között (a strukturalisták konokul vallják, hogy a kettő között szám-talan érintkezési pont van).

Azután mindennél fontosabb választ adni arra a kérdésre, hogy mi a humán tudományok perspektívája, beleértve az irodalomtudományt is. Ha igaza van Lévi-Straussnak, és a XXI. század valóban a társadalomtudományok százada lesz, nem közömbös, milyenek lesznek ezek a tudományok. Elvben már tudjuk a feleletet. Mi abból indulunk ki, hogy az irodalomtudományban csak a marxista—leninista metodológia alapján lehetséges előremutató fejlődés, amely a műalkotás szférájában is pontos ismeretekhez közelíti a kutatót. De az ilyen általános elképzelés korántsem elégséges. Az igazság mindig konkrét, és úgy gondoljuk, töretlen szorgalommal kell hozzálátnunk az irodalomtudományi metodológia megoldásra váró kérdéseinek kidolgozásához. Ilyen probléma az is, hogy a strukturalizmust és szemiotikát az őket megillető helyre tegyük. Ismerjük el, eddig elég keveset foglalkoztunk velük. A húszas—harmincas évek rég elmúlt eszméi és metodológiai vihara, a későbbi évtizedek egyes fellángolásai után, napjainkban mintha hallgatás venné körül a témát.

Kell egy széles metodológiai front. Szükséges egy frontális és szisztematikus metodológiai előrenyomulás, amely mentes mindenféle visszaeséstől és hirtelen nekiiramodástól. A komoly tudományos polémiák mellett szükség van az egyes fontos kérdések pozitív megválaszolására is.

Ezek nélkül az irodalomtudományi szintézis problémáit sem oldhatjuk meg, amelyekre három évtizeddel ezelőtt már A. Beleckij akadémikus felhívta a figyelmünket, és amelyek azóta sem veszítették el aktualitásukat, sőt, új értelmük és napi aktualitásuk lett.

Nagy a csábítás, hogy a hagyományos mentegetőzéssel fejezzük be cikkünket, ami rendszerint úgy hangzik, hogy a szerző jelen esetben nem tűzte ki célul az irodalomtudomány mai állását felölölő egész kérdéskomplexum tárgyalását stb., stb. Nem akarunk ebbe a hibába esni.

Valóban csak egy részkérdést érintettünk, amelynek azonban elvi fontossága van. Nagy elbizakodottság lenne, ha célul tűznénk ki az egész kérdéskomplexum tárgyalását. Nem ártana legalább a kérdések minimumát meghatározni, kijelölni határaikat és fontosságí sorrendjüket. De ezt a keveset is csak közös erőfeszítéssel csinálhatjuk meg.

(Fordította: Nagy István)

(*Ноеш Муп 1970. 12).*

A francia verselmélet tanulságai

„Un seul art peut conter intellectuellement les choses tout en imitant le frémissement cosmique, et cet art, c'est la Poésie.”

„Egyetlen művészet képes arra, hogy miközben értelmünkhöz szól, egyben a zúgó világegyetem hangjait is közvetítse: a Költészet.”

(HENRI MORIER)

„La poésie est à la fois l'art du vers et l'art de l'image. . . Par le vers elle tente d'être inaltérable, par l'image d'être inépuisable.”

„A költészet a vers és ugyanakkor a kép művészete. . . Sorai tehetik megmásíthatatlanná, képei pedig kimeríthetetlené.”

(ROGER CAILLOIS)

Nemzeti és összehasonlító verstan — általános verselmélet

Korunk művészetének heves mozgásviharoktól kísért megújulási folyamatából a *modern líra* körvonalai egyre tisztábban, érzékletesebben bontakoznak ki. Az arányok eltolódtak, a logikai rendet és az érzelmi motivációt elhomályosította a *képzettársítás* erősen szubjektív mozzanata, a verselmény lélektani folyamata a *képélménnyel* került szoros kapcsolatba, a sajátos formákat kialakított hagyományos versritmus pedig valami — az elemzés szintjén egyelőre megfoghatatlan — összetett *zeneiségnek* adta át a helyét. „A kép egyeduralma az európai költészetben a húszas évek elejétől számítható — első-sorban a szürrealizmustól —, nálunk meg voltaképpen most jött el. Minél szélesebb hatósugarú, minél merészebb szögben összetett, minél távolabbi elemeket szikráztató — és minél nagyobb számú kép a versben: ez válik ideállá, és szerkezet, ritmus háttérbe szorul a Kép előtt” — írja Szabolesi Miklós.¹

Joggal kérdezzhetjük: a költői gyakorlat arányeltolódásait figyelembe véve *mennyi létjogosultsága maradt napjainkban a verstannak, a vers ritmikai elemzésének?* Mind a külföldi, mind a hazai szakirodalomban valóban megfigyelhető, hogy míg a műelemzés egyes új formái, stilisztikai, statisztikai, szerkezetelméleti, jelközlélméleti módszerei általában egyre nagyobb teret hódítanak, addig a sajátosan verstani szempontú elemzés még ezek részeként is viszonylag ritkán jut szóhoz. A verselmélet, amely természetszerűleg bizonyos késéssel követi az élő költészet átváltozásait, világszerte válságban van, klasszikus hagyományait védi — oltalmazza, vagy lázasan keresi a korszerű megújulás, a tényekhez való minél tökéletesebb alkalmazkodás útjait.

Mielőtt a XX. századi magyar verselmélet irányait és távlatait — egy most készülő tanulmány keretében — megrajzolnánk, hasznosnak és érdekesnek tartunk egy kis betekintő tájékozódást valamely más nemzet — esetünkben a francia — verstani szakirodalmában. Módszerünknek természetesen megvannak a maga elvi előzményei. Gáldi László francia nyelvű tanulmányai nálunk is megvetették az „*összehasonlító metrika* (métrique comparée)” alapjait. „Fel kell tételeznünk — írja Gáldi —, hogy létezik egy »zenei keret«-nek is tekinthető magasabb formarendszer, amely a legkülönbözőbb nyelvek segítségével realizálódhat.” Máshol pedig: az összehasonlító metrika „bármely, adott nyelvhez kötődő verselési rendszer tudományos elemzésének nélkülözhetetlen velejárója.”²

¹ Tűnődés új költőkről. Új Írás, 1970. 3. sz. 96.

² Littérature comparée et métrique comparée en Europe orientale. Acta Litteraria, V. 1962. 208.

Le vers libre est-il libre? — Réflexions sur la versification de Lucian Blaga — In: Omagiu lui Alexandru Rosetti. București, 1965. 270.

Mindezeket elfogadva, sőt, jelen cikkünkben is messzemenően hasznosítva, szeretnénk ráirányítani a figyelmet szaktudományunk egy szintén nem új, de meglehetősen elhanyagolt, kimunkálatlan ágazatára, melyet a nemzeti, de még az összehasonlító vers-tanokkal is szembeállítva (egy kissé az általános nyelvészet mintájára) *általános verselmélet*-nek nevezhetnénk.

Ami a terminológiát illeti, a *verstan* és a *verselmélet* kifejezéseket megkülönböztetés nélkül, egyenértékű változatokként használjuk, a *metrika* fogalmán viszont csak a kötött versmértékekkel foglalkozó tudományosakat értjük. Így tehát az *általános metrika* is a jelenségek szűkebb körére korlátozódik, mint az *általános verstan*. E két utóbbi fogalom — elhatárolás nélkül, kissé homályosan körvonalazott, de valószínűleg a miénket megközelítő értelmezésben — A. W. de Groot írásaiban tűnik fel először („*métrique générale*”, „*allgemeine Versbaulehre*”).³ E holland szerző többé-kevésbé ma is helytálló páros csoportosításban rendszerezi a verselmélet lehetséges ágazatait: leíró — előíró (normatív, történeti — korunkbeli, tartalmi — formális, nemzeti — általános. Munkahipotézise: „bármely nyelven írott bármely vers, bármely verssor, bármely verselem különböző erőknél, illetve az erők két különböző csoportjának az eredője. Egyfelől általános tényezőké, melyek minden nyelven, minden időben azonosak, másfelől sajátosaké, melyek az egyes nyelvek, költők, illetve verstartalmak szerint különbözhetnek egymástól.”⁴ E megfogalmazás szellemében, de a metrum-központú, formális szemlélettel végérvényesen elszakadva az *általános verselmélet* körébe soroljuk mindazokat a fogalmakat, jelenségeket, összefüggéseket, amelyek sajátos megvalósulása az egyes nemzeti irodalmak versrendszerében eltérő lehet, elvi alapja azonban a konkrét nyelvi anyagtól elvonatkoztatva, általános síkon is értelmezhető.

Cikkünk témájával a francia verstani szakirodalom vázlatos áttekintését, néhány újabb keletű kiadvány rövid ismertetését és mindezek nyomán a magyar szempontból hasznosíthatónak látszó tanulságok leszűrését választottuk. Témánk vonzáskörébe természetesen néhány franciául írott „külföldi” munka is beletartozik. Feldolgozásunk meghatározó szempontjai sem elsősorban a francia, hanem az *általános* és a *magyar* verselmélet jelenlegi problémáival kapcsolatosak.

*

A francia vers

Aragon szerint „minden költészet története valamiképpen technikájának történetével egyenlő.”⁵ A francia versre még talán fokozottabb mértékben igaz ez a megállapítás, lévén, hogy metrikai szabályait mintegy a XVI. századtól kezdve hosszú időn át *normatív* módon határozták meg a többnyire költők által írt, nemegyszer verses-rimes szövegű verstanok.⁷ Verselmélet és költői gyakorlat e tudatosan szervezett, szoros és huzamos összefonódása az utóbbi 100 – 150 évben is csak fokozatosan oldódik, a metrikusok többsége vonakodva veszi tudomásul a költői gyakorlat rendszer-sértő, elmélet-zavaró új jelenségeit. E konzervatív tendenciák makacsságát jellemzi az a tény, hogy mind az iskolai szövegelemzésekben, mind a felsőfokú oktatásban többnyire Maurice Grammont 1908-ban megfogalmazott nézetei érvényesülnek. Könyve, *A francia verstan rövid összefoglalása*⁸ mintegy húsz kiadást ért meg, az egyetemek bölcsészkarán alapvető kézikönyvnek számít. E logikus felépítésű, áttekinthetően rendszerezett tanulmány témakörei felsorakoztatják a mindenkori francia verskutatók jellegzetes problémáit (pl. szótagszám, sorközi szünet, sormetszet, soráthajlás, magánhangzó-kiesés, magánhangzó-torlódás, rím és asszonánc, páros és páratlan sortípusok, klasszikus alexandrin, romanti-

³ A. W. DE GROOT: La métrique générale et le rythme. Bull. Soc. Lingu. de Paris 30. 1930. 201 – 232.; Zur Grundlegung der allgemeinen Versbaulehre. Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale. VIII – IX. La Haye 1933. 68 – 81.; Algemene versleer. Den Haag. 1946.

⁴ Zur Grundlegung ... 80.

⁵ I. m. 70.

⁶ Idézi SOMLYÓ GYÖRGY: A költői hivatás napjainkban (ankét). Kritika, 1969. 2. sz. 29.

⁷ Áttekintésüket l. YVES LE HIR munkájában: Esthétique et structure du vers français d'après les théoriciens, du XVIe siècle à nos jours. Paris, 1956.

⁸ Petit traité de versification française. Paris 1908. Legújabb kiadása a Librairie Armand Colin „Collection U” sorozatában, Paris, 1969. 154 p.

kus „triméter”, szabadvers, versszak, kötött versformák, vers és próza, hanghatások, „harmonikus” egybehangzások stb.). Hadd idézzük Grammont két megfogalmazását, a francia irodalmi köztudatban meggyökeresedett álláspontok érzékeltetésére: „Legrégibb francia verseinkben a sor fogalmát így határozhatjuk meg: *kötött szótagszámú nyelvi egység, melynek bizonyos szótagjai kötelezően hangsúlyosak, utolsó szótagja pedig összecsend a vers egy vagy több más sorának megfelelő szótagjával.*” . . . „A ritmust mindenféle verselésben a megszabott időtartamok (temps marqués) vagy a ritmikai nyomatékok (accents rythmiques) egyenlőnek érzékelt intervallumainak ismétlődése hozza létre.”⁹

Grammont könyvével kapcsolatosan máris levonhatunk néhány — magyar szempontból is figyelemre méltó — következtetést az összehasonlító, illetve az általános vers-tan szellemében.

1. A francia verstudomány — mint latin—görög mintára a nemzeti verstanok többsége — a *verssort* (vers) tekinti központi kategóriának. Ugyanez a kifejezés magyarul a költemény egészét jelöli. Ez nem csupán szóhasználat kérdése: számunkra a vers (poème, poésie) egysége, egybetartozása érzékletesebben megragadható jelenség, a vers-szerkezet tulajdonképpeni alapegysége pedig az ütem (mesure, tranche, cellule rythmique). Jellemző, hogy Grammont az eltérő szótagszámú sorokból épülő — egyébként kötött metrumszerkezetű — verset már „szabadversként” tárgyalja. (69.)

2. A francia verstan megelégedhet *egyfajta*, sokat vitatott, de nyilvánvalóan egységes alapulvú *nemzeti versrendszer* vizsgálatával, hiszen néhány sikertelen időmértékes próbálkozástól (pl. *Baif*, XVI. sz.) eltekintve a francia verstörténet a X. századi „Szent Léger életé”-től napjaink szabadverséig töretlenül járja a maga öntörvényű, nyelvi meghatározottságú útjait. A mi *időmértékes*, sőt, „*szimultán*” formáink¹⁰ térhódítása egyfelől kitágítja és bonyolítja a magyar vers kutatás problémakörét, másfelől viszont *kivételes helyzetet biztosít számunkra az általános verselméleti fogalmak, jelenségek, összefüggések vizsgálatában és értelmezésében.*¹¹

3. A kötelező hagyománnyá merevült *klasszikus alexandrin* „duruzsolásnak (ronron)” csúfolt egyhangúsága a francia verstanok vissza-visszatérő problémája. Az egyfajta versrendszer különféle lehetőségei közül ez az egyetlen versmérték olyannyira uralkodóvá vált, hogy a művelt köztudatban már-már azonossá vált a *verssor* fogalmával. A magyar verstörténet szerencsésen elkerülte ezt a szélsőséget, bár XIX. századi kötött formáink (pl. a négyütemű tizenkettős, majd a jambus) gyakorisága a magyar verset is hasonló veszéllyel fenyegette.¹²

4. A francia *köznyelvi kiejtés* változásai (főként az „e instable” teljes eltűnése) alaposan megtépták a klasszikus versmértékek tekintélyét. Előbb a drámai, majd a versmondó színészek, aztán a költők, végül pedig az elméleti metrikusok is kénytelenek voltak szembenézni a nyelvtörténet riasztó tényeivel: sem a régi vers, sem a régi mintára frott újabb vers nem úgy hangzik, ahogy a szabályok szerint hangzania kellene. Ez a probléma, melynek elemzése a francia verstanok egyik fontos alapkérdése, számunkra csaknem teljesen idegen, lévén, hogy irodalmi nyelvünk fonetikai rendszere inkább csak minőségileg változott, mennyiségileg alig.

5. Végül azt kell megállapítanunk, hogy a magyar verstani szakirodalom mind a *leíró verstan*, mind a *verstörténet* tényeinek átfogó rendszerezését illetően házagosabb, mint a francia, a Grammontéhoz hasonló tömör, népszerűsítő összefoglalással nem rendelkezünk (Hegedűs Géza könyve erősen problematikus, Gáldi László egyszerre tudományos és népszerűsítő monográfiája pedig évek óta hiánycikk).¹³ Ugyanakkor javunkra szól a költészet és a tudományos elméletek *viszonylagos függetlensége*, mind a verstörténet, mind a tudománytörténet sokoldalú, színes, ösztönző ellentmondásokban is bővelkedő, öntörvényű fejlődése.

*

⁹ Petit traité . . . 1969. 5., ill. 49.

¹⁰ A „szimultán ritmus” fogalmának legújabb értelmezését ld. SZUROMI LAJOS tanulmányaiban: *Ady szimultán ritmusa*. ItK 1969. 6. sz. 671—692. és Kettős ritmus Vajda János verseiben. *Studia Litteraria*, VIII. 1970. 15—41.

¹¹ A francia nyelvű szakirodalomban KIBÉDI VARGA ÁRON hívta fel a figyelmet a kétféle magyar versrendszer tanulságaira, kiemelve a nagy költők verselési gyakorlatának meghatározó szerepét az idegen versrendszer meghonosításában. L. Les constantes du poème. Den Haag, 1964. 89.

¹² L. ezzel kapcsolatban főként NÉMETH LÁSZLÓ tanulmányát: *Magyar ritmus*. Bp. 1940.

¹³ HEGEDŰS GÉZA: *A költői mesterség*. 1959.; GÁLDI LÁSZLÓ: *Ismerjük meg a versformákat!* 1961.

Grammont idézett meghatározása a kötött szótagszámmot, a hangsúly általi tagolást és a sorvégi összecsengést tartja a francia versrendszert alkotó legfontosabb tényezőknél. Későbbi fejtegetéseiből az egyenlőnek érzékelt időszakaszok és a különféle sormetszetek kapcsolódnak még e három alapjelenséghez. Érdeemes felfigyelnünk fogalmazásának elvi bizonytalanságára, nyilvánvaló eklekticizmusára, annál is inkább, mert a nehézségek ilyenfajta megkerülése a mi szakirodalmunkban sem ismeretlen, sőt, a probléma lényege nálunk szintén a szótagszám, a hangsúly és a tagolás fogalmának, versalkotó szerepének értelmezésében sűrűsödik. A francia vers valószínűleg kezdettől fogva, de a XVI. századtól minden bizonnyal egyazon mértékrendszer változó lehetőségeit realizálja. E metrumrendszer rendező elvét a múlt század elejéig egybehangzóan, de kisebb részben mindmáig, a sorok szótagszáma numerikus kötöttségeiben látták a verstan kutatói. Ebben a megközelítésben tehát a szótagszám, a rím és legfeljebb még a sormetszet dimenziója egyértelműen meghatároz minden francia versmértéket.¹⁴ Pierre Guiraud szerint a verselés közvetlenül az adott nyelv természetétől függ, így az ókori népek versét az időtartam, az óangolszász verset a hangminőség, a mai angolt a hangerősség, a franciát pedig a szótagszám határozza meg (vers prosodique, vers allitéré, vers tonique, vers numérique). Más tényezők csak variációs eszközként használhatók.¹⁵

A francia verstan történetének érdekes és jellemző mozzanata, hogy külföldi (olasz) tudós, Scoppa abbé figyelt fel először a nyomaték versformáló szerepére, és indította el a pusztá szótagszám illúziójának szétrombolását. Tudományos korszakhatárt jelző műve (*A verstan valódi alapelveinek kifejtése az olasz és a francia nyelv összehasonlító elemzése alapján*) 1811-ben jelent meg.¹⁶ Ettől kezdve a francia nemzeti verselés egységes mértékrendszerét egyre többen és egyre nagyobb biztonsággal alapozzák a nyomaték (temps fort, accent), mégpedig elsősorban az erősségi nyomaték, a hangsúly (accent tonique, accent d'intensité) jelenségére. A hangtani elemzés új módszere, a kísérleti fonetika (phonétique expérimentale) további lendületet ad a hangsúlyos versritmus elméletének, egymást követik a mérésekre alapozott, „természettudományos” igényű verstani munkák, mint pl. Souza, Grammont, Landry, Lote, Servien, Verrier, Fraisse művei.¹⁷

A szótagszám-elmélet háttérbe szorítása teremtet elvi lehetőséget arra is, hogy a francia verstudomány reális összehasonlítási alapot találjon más nemzeti verstanokkal (elsősorban a latinnal), illetve a fizikai hangzásviszonyokra épülő nemzetközi esztétikai nyelvvél, a zenével. (Bár hozzá kell tennünk, hogy szerzőink nem feltétlenül értenek egyet a vers zeneiségének eredetét és mibenlétét illetően.)¹⁸ Az új elméletek többsége megegyezik abban, hogy a sajátos francia versrendszer kialakulását a latintól való *nyelvi eltávolodással* magyarázza, alapjelenségét pedig — különböző módon és mértékben — a *versnyomaték* érvényesülésében keresi. A szótagszám kötöttségeit általában a rögzített metrumok létrejöttének kísérőjelenségeként értelmezik, legfeljebb azt feltételezve, hogy a francia verstörténet folyamán jelentősége csak fokozatosan csökkent, míg nem átadta helyét az egyre szabályosabb és hatékonyabb hangsúlyrendnek.¹⁹

Az egyes tanulmány szerzők megállapításait egybevetve kitűnik, hogy a szótagszám és a nyomaték évszázados vitájában mindmáig sok a tisztázatlan kérdés, s a helyzetet

¹⁴ Vö. THÉODORE DE BANVILLE: *Traité de poésie française*. 1884.

¹⁵ PIERRE GUIRAUD: *Langage et versification d'après l'oeuvre de Paul Valéry*. Paris, 1953.

¹⁶ SCOPPA: *Vrais principes de la versification développés par un examen comparatif entre la langue italienne et la française*. 1811.

¹⁷ R. DE SOUZA: *Le rythme poétique*. 1892.; *Du rythme en français* 1912. M. GRAMMONT: *Le vers français. Ses moyens d'expression, son harmonie*. Paris, 1904. E. LANDRY: *La théorie du rythme et le rythme du français déclamé*. Paris, 1911. G. LOTE: *L'alexandrin français d'après la phonétique expérimentale*. Paris, 1913. P. SERVIEN: *Coculesco: Les rythmes comme introduction physique à l'esthétique*. Paris, 1930. P. VERRIER: *Le vers français, ses formes primitives, son développement, sa diffusion*. I—III. Paris, 1931—32. G. LOTE: *Histoire du vers français*. I—III. Paris, 1949 — (befejezetlen) P. FRAISSE: *Les structures rythmiques*. Paris, 1956.

¹⁸ Vö. B. DE FOUQUIÈRES: *Traité général de versification française*. 1879. 181.; és M. GRAMMONT: *Le vers français*. 1904. 157.

¹⁹ E szemléletváltozás eredményeinek és bizonytalanságainak együttes tanulmányozására kitűnően alkalmas két — nem különösebben eredeti — összefoglaló verstani munka: A. I. TRANNOY: *La musique des vers. Harmonie. Rythme. Sonorité. Fluidité. Mélodie*. Paris, 1929. 120.; illetve F. DELOFFRE: *Le vers français*. Paris, 1969. 178.

csak bonyolítja, hogy a verstani szakirodalom nem csupán nézeteket, elméleteket szembe-
besít egymással, hanem azonos fogalmak eltérő megjelöléseit, azonos kifejezések eltérő
értelmezéseit is (temps fort, accent, accent tonique, accent d'intensité stb.). Az is két-
ségtelen, hogy bár mind a verstörténet, mind a verstantörténet a hangsúlyfogalom előre-
törését tanúsítja a szótagoló ritmizálással szemben, ez utóbbi jelenlétét, létjogosultságát,
tehát a hagyományos francia versmértékek számszerű kötöttségét aligha vonhatjuk
kétségbe. (Igen érdekes ebből a szempontból Jiri Levý-nek, az 1960-as varsói poétikai
kongresszus egyik cseh résztvevőjének rendszerezési kísérlete, az általunk is szorgalmazott
összehasonlító verstan tárgykörében: *Adalékok a hangsúlyos-szótagoló versrendszerek osz-
tályozásához*.)²⁰ Minthogy a hangsúly és a szótagszám különemű, elvileg összeegyeztet-
hetetlen minőségek, a további kutatások során egyetlen közös elvi alapot kell találnunk
a különböző versrendszerek, sőt, minden esztétikailag értékelhető nyelvi jelenség ritmi-
kai elemzésére. A legmegfelelőbbnek látszik erre a célra a *hangzó vers* (vers oral) fizikai
szerkezete, melynek elsődleges szerepére — több-kevesebb határozottsággal — a francia
szakirodalom is egyre gyakrabban hivatkozik.²¹

„Az emberi beszéd nem csupán különféle erősségű, hanem különféle magasságú
és színű hangok létrehozására is képes. . . E változatos magasság-, szín- és képzésmű-
lehetőségeknek köszönhető, hogy az emberi hang skálája rendkívül széles” — írja Tran-
noy.²² Servien könyvében (*A ritmus mint az esztétikum fizikai alapja*) pedig a következőt
ket olvashatjuk: „Mindent elmondtunk egy hangról, ha meghatároztuk időtartamát,
erősségét, magasságát és hangszínét. . . A ritmust elemezhetjük hangszű, szótagszám,
hangminőség vagy időtartam szerint, de a tényleges ritmus mindez együttvéve.”²³

Még közelebb visz bennünket a francia versritmus — és általában a nyelvi ritmus
— valódi természetének felismeréséhez Lucien-Paul Thomas tanulmánya (*A modern
vers, kifejezési formái, esztétikája*).²⁴ Erdemes ismertetnünk néhány elvi jelentőségű
megállapítását. A hangsúly- és dallamkülönbségek nélkül felsorakoztatott, meghatározott
számú szótagok soha nem alkothatnak igazi versritmust — írja. „A valóságban tehát a
szótagszám csak keret, mely magában foglalja, mintegy tárolja a ritmus elsődleges,
lényeges elemeit. . . Az a ritmuselem, mely a klasszikus időmérték helyére lépett
mint a versépítkezés alappillére: a nyomaték (accent).” . . . A nyomaték mint *erős-
ségi hangsúly* (accent tonique) vagy *légzéshangsúly* (accent expiratoire) elválaszthatatlan
a mondat dallamvonalától, a *hanglejtéstől* (courbe musicale, hauteur), ugyanakkor meg
is nyújtja a hangsúlyos szótagot, kialakításában tehát az *időtartam* (durée) is szerepet
játsszik. Az időtartam és a hangsúly a klasszikus nyelvekben is együtt járt, ott az előbbi-
nek volt meghatározó szerepe, a franciában viszont az utóbbinak. Mindezeket előre
bocsátva Thomas részletesen elemzi a francia költészetben előforduló hangsúlyos met-
rumtípusok, majd a versdallam és a hangminőség (homophonies, accords, allophonies,
audition colorée) esztétikai szerepét a *hangzó versben* („vers oral”, a szerző szerint Ray-
mond Limboschtól származó kifejezés).²⁵

Ide kívánczik még a versélményt (plaisir poétique) az izomműködés élményére
(plaisir musculaire) visszavezető André Spire állásfoglalása is: „. . . egy alexandrin szó-
tagjai, melyek mindegyikének időtartama, erőssége, magassága, hangszíne különböző,
csak névleg azonosak. Összegük semmivel sem realisabb szám, mintha mondjuk búzát,
kávét és aranyat tartalmazó zsákokat sorolnánk együvé.”²⁶ A versritmust meghatározó
fizikai hangzástényezők gyengébb, illetve erősebb fokozatának érzékeltetésére Spire
a következő jelölésrendszert javasolja:²⁷ időtartam: ◡—; magasság (élesség): •○;
erősség: ▲△.

Felvetett problémánkra — a szótagoló vagy hangsúlyos versrendszert illetően —
egy viszonylag új, 1967-es kiadványban találtunk minden eddiginél árnyaltabb, teljesebb

²⁰ JIRÍ LEVÝ: A contribution to the typology of accentual — syllabic versifications.
In: Poetics. Warszawa, 1961. 177—188.

²¹ E tételünk részletesebb kifejtését l. KECSKÉS ANDRÁS: A komplex ritmuselemzés
elvi kérdései. ItK. 1966. 1—2. sz. 106—139.

²² La musique des vers. 1929. 84.

²³ PIUS SERVIEN COCULESCO: Les rythmes comme introduction physique à l'esthé-
tique. Paris, 1930.

²⁴ LUCIEN-PAUL THOMAS: Le vers moderne, ses moyens d'expressions, son esthé-
tique. Bruxelles, 1943.

²⁵ L. RAYMOND LIMBOSCH: Notes sur le vers oral. Paris, 1921. 8.

²⁶ ANDRÉ SPIRE: Plaisir poétique et plaisir musculaire. Essai sur l'évolution des
techniques poétiques. New York, 1949. 465.

²⁷ I. m. 66.

és meggyőzőbb feleletet. (*A francia vers a XX. században*, A strasbourg-i egyetem Román Filológiai és Irodalmi Tanszéke által 1966. május 3–6. között rendezett vitaülés anyaga.)²⁸ Néhány előadás témájára még visszatérünk, itt inkább azt az újszerűnek ható koncepciót ismertetnénk, mely egy a szakirodalomban eddig ismeretlen kutató, Faure hozzászólásaiból, megjegyzéseiből bontakozik ki. A különböző referátumok vitájában Faure a következőket hangoztatta: „... A franciában alapvető, meghatározó jelenség a szótagok ellenálló képessége akár hangsúlyos, akár hangsúlytalan helyzetben. (22.) A kivételesen feszes francia hangképzés (surarticulation) ... kibontakoztatja a szótagot, ... és különleges telítettséget, hangzásbeli gazdagságot biztosít számára. Ebből adódik a francia költészetben a szótagszám kiemelt szerepe és a metrikus formák végletes kötöttsége. (36.) ... Igen szorosan kell egybekapcsolnunk azt a négy összetevőt, mely az *érzékelhetőség legmagasabb fokát* (le plus haut degré de perceptibilité) biztosítja. ... E négy tényező: a *megnyúlás* (allongement), az *erősség* (intensité), az adott szótag *dallambeli ugrása vagy hajlítása* (rupture ou inflexion mélodique), ... végül pedig a *hangminőség* (qualité). ... Ez a négy tényező mindig együtt jár. Ha fokozni akarjuk egy szótag hangzásbeli kiemelkedését (surcroît du relief), akkor egyidejűleg növelnünk kell időtartamát, erősségét és változtatnunk kell hangmagasságán.” (79–80.)²⁹

Áttekintő tájékozódásunk eredményeképpen ismét pontokba foglalhatjuk általános érdekű, illetve magyar verstani vonatkozású következtetéseinket.

1. A franciához hasonlóan a magyar verstani szakirodalomban is rendkívül időszűrűvé, mondhatnánk elkerülhetetlenné vált a *fogalomértelmezés*, a tudományos terminológia egységesítése. Az említett strasbourg-i tanácskozás résztvevői elhatározták Morier *Poétikai és retorikai szótárának* közös vitával előkészített, új kiadását. Hasonló kézikönyvre nálunk is igen nagy szükség van.

2. Követendő példaként kell számontartanunk a francia verselmélet gazdag hagyománnyal rendelkező *történeti megalapozottságát*.³⁰ E tekintetben az eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítanunk mind a finn-ugor népek, mind földrajzi szomszédaink versrendszerének vizsgálatára.³¹

3. A francia verselmélet a *szótagszám* egyeduralmának illúzióját leküzdve jutott el a *nyomaték* szerepének felismeréséhez. Nálunk — furcsa módon — e szemléletváltozás ellenkező irányú lefolyásának lehetünk tanúi. Arany János elvi alapvetése óta (*A magyar nemzeti irándomról*. 1856.) irodalmi közhelynek számít, hogy magyaros verseink alap-egysége a *hangsúlyos ütem*. Németh László, majd újabban főként Vargyas Lajos elmélete ezzel szemben másodlagosnak minősíti a vershangzás fizikai tényezőit, a szótagszám esetleges kötöttségei mellett csupán a nyelvi, *értelmi tagolódást* fogadva el rendezőelvként.³² E problémakör tisztázásában minden bizonnyal segítségünkre szolgálnak majd az újabb francia szakirodalom eredményei is.

4. A francia kutatók egy részét saját anyanyelvük versrendszerének vizsgálata ugyanarra az általános verselméleti következtetésre vezette, amelyet — a jelenleginél is

²⁸ Le vers français au 20e siècle. Colloque organisé par le Centre de Philologie et de Littérature Romanes de l'Université de Strasbourg du 3 mai au 6 mai 1966. Paris, 1967. 322.

²⁹ A szótag fogalmának nyelvészeti értelmezésével kapcsolatban itt kell felhívunk a figyelmet A. ROSETTI; munkájára: Sur la théorie de la syllabe. Den Haag, 1959. A verselmélet amerikai kutatói az ő tételére hivatkozva vizsgálják az ún. szótagcsúcsok (syllabic crest, culmination), illetve ereszkedések (delimitation) kettős osztását (bináris) nyomatékrendjét. A tiszta hangképzésű nyelvekben erre az alaphullámzásra rétegződőnek az ütemalkotó nyomatékok nagyobb egységekben érvényesülő („szupraszegmentális”) rendszere. (Vö. Style in Language. New York—London, 1960. 138.)

³⁰ Alapvető összehasonlító metrikai munkák francia nyelven: ANTOINE MEILLET: Les origines indoeuropéennes des mètres grecs. Paris, 1923.; valamint MICHEL BURGER: Recherches sur la structure et l'origine des vers romans. Genève—Paris, 1957. 188. Ismertetését I. GÁLDI LÁSZLÓ: Latin és újlatin verstani kutatások. Világirodalmi Figyelő, 1959. 3–4. sz. 362–371.

³¹ Az első kezdeményezés e téren NÉGYESY LÁSZLÓ tanulmánya: Az ugor összehasonlító verstanról. In: Budenz-album. Bp. 1884. 84–95.; GÁLDI LÁSZLÓ alapvető munkái: A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése. Irodalomtörténet, 1960. 3–4. sz. 149–324.; valamint Littérature comparée et métrique comparée en Europe orientale. Acta Litteraria, V. 1962. 207–212.

³² NÉMETH LÁSZLÓ: Magyar ritmus. 1940.; VARGYAS LAJOS: A magyar vers ritmusa. 1952.

jóval szűkösebb ismeretanyagra támaszkodva — 1966-ban közzétett folyóiratcikkünkben vázoltunk (*A komplex ritmuselemzés elvi kérdései*. ItK, 1966.). Úgy véljük tehát, hogy a szorosan vett verstani kérdések mindegyike szükségszerűen visszavezethető a *vershangzás akusztikai tényezőinek* összehatására, variációs és kombinációs lehetőségeire. A teljes igényű műelemzés természetesen nem rekedhet meg ezen a ponton, további tényezők egész sorára kell figyelmet fordítani.

5. A fizikai hangzástényezőkre alapozott verselméleti kutatás nem nélkülözheti a kísérleti és a statisztikai elemző módszerek segítségét. A különféle hangrögzítő, analízáló és mérőeszközökkel, melyeket elsődlegesen a fonetikai vizsgálatokban alkalmaznak, a beszédlánc különböző mozzanataiban (hangképzés, hangközvetítés, hangérzékelés) kereshetjük a vershangzás esztétikai élményforrását.³³

Ami a statisztikai módszereket illeti, ezek vagy a vers szövegének bizonyos elemeire vonatkoznak, vagy különböző versmondó és vershalló személyek versélményének közös vonásait kutatják. Itt hivatkozunk arra a nálunk még teljességgel kihasználatlan, távlataiban viszont szinte korlátlan lehetőségre, amelyet a *számítógépek* célszerű alkalmazása jelenthet a ritmuselemzésben. Ahhoz azonban, hogy a vershangzás tényezőiről kibernetikailag hasznosítható szerkezetleírást adhassunk, a részben már említett elvi és terminológiai problémák hosszú sorát kell megoldanunk.

6. Az általános verselmélet körébe tartozó alapjelenségek konkrét megvalósulását mindig egy adott *nemzeti nyelv* hangtani, szótani, jelentéstani, mondatnyi viszonyai szabályozzák. Vers és nyelv együttes, főképp történeti szempontú vizsgálata egy adott *nemzeti versrendszer* leírásának nélkülözhetetlen alapfeltétele. Ennek tudatában — hogy csak néhány példát említsünk — meg kell majd vizsgálnunk, hogyan hatott versrendszerünkre a magyar beszédnek még a franciáénál is világosabb hangképzése, milyen hangzásbeli és esztétikai különbségekre vezet a francia véghangsúly és a magyar élhangsúly nyelvi kontrasztja, hogyan alakul egyfelől ütemeink és vessoraik, másfelől nyelvi közlésegyeségeink, szószervezeteink, mondataink terjedelmi viszonya, miből adódnak nyelvünknek a franciáénál is gazdagabb rímelési lehetőségei stb. Ide sorolhatjuk időmértékes, illetve szimultán versmértékeink problémakörét is.

Egy adott nemzeti versrendszer leírása csak az általános verselmélet alapelveinek és az illető nyelv grammatikai viszonyainak céltudatos egybevetésével történhet.

*

A modern költészet verstana

Mint ahogyan már Groot rendszerezési kísérletére hivatkozva említettük,³⁴ a verstan problémaköre meglehetősen szerteágazó, így többféle nézőpontból is megközelíthető. A vizsgálódás e különböző irányainak azonban mindig van közös metszéspontja: maga a Költészet, az alkotási folyamat és a létrehozott műalkotás élő valósága.

Századunk költészete olyan mélyreható változásokat hozott nemcsak a szemléletmód, hanem a verstechnika területén is, hogy ezek elemzése és értelmezése során új megvilágításba kerül az elmúlt századok költői gyakorlata éppúgy, mint annak az irodalomtudományban leszűródött elvi alapvetése. Ezért válassztottuk tanulmányunk zárófejezetének témájául a verselméletnek ezt a legkevésbé tisztázott, ellentmondásokban bővelkedő területét, amely szinte magába sűríti szaktudományunk múltjának és jelenének minden lényeges problémáját. A francia *verstörténet* korszakbeosztását illetően nincsenek jelentős nézetkülönbségek a szakirodalomban. A kutatók egyetértenek abban, hogy a kötött formák kialakulását, rögződését, majd a négyhangsúlyos alexandrin térhódítását és romantikus feloldását követően a múlt század második felében a „szimbolizmus” gyűjtőfogalmába sorolt költők vonják le végérvényesen a nyelvtörténeti változások tanulságait, és a „*lazított vers* (vers libéré)”, majd a „*szabadvers* (vers libre)” megteremtésével ők nyitnak új, beláthatatlan távlatokat a modern költészet formateremtő technikájának.³⁵

Monique Parent a strasbourg-i vitaulés³⁶ nyomtatott anyagának előszavában így jellemzi korunk költészetét: „a szubjektum kifejezésének szentelt, mégis inkább drámai,

³³ A felhasználható eszközök és a velük kapcsolatos nyelvészeti problémák áttekinthető ismertetését l. FÓNAGY IVÁN tanulmányában: A beszéd mérése és érzékelése. Új eszközök, új módszerek a fonetikában. MTA I. O. Közleményei 1967. 1—4. sz. 59—90.

³⁴ L. 4. sz. jegyzetünket!

³⁵ L. Ezzel kapcsolatban DELOFFRE áttekintő összefoglalását és fejezetcímeit! (Le vers français. 1969. 54. és kk.)

³⁶ L. 28. sz. jegyzetünket!

mint lírai költészet, hol a lázadás, hol a csüggedt szomorúság hangjaival; olyan költészet, melynek gyakran fontosabb a dal, mint a ritmus, és talán még az éneknel is inkább a képzelet csodáinak megláttatása; árnyalatokban gazdag költészet, érzékenyen formált, hajlékony mondatokkal.” (7–8.) Ugyancsak ő vetette fel már az első előadás vitájában azt az alapvető elvi kérdést, mellyel — a modern versről szólva — legelőször kell szembenéznünk: „... ilyen feltételek között vajon a *metrum* a fontosabb vagy a *ritmus*?” (38.)

Egyelőre eltekintve e fogalompár szélesebb körű poétikai értelmezésétől, hadd idézzük kiindulópontként a verstan, tehát a *vershangzás* összefüggésrendszerére korlátozott korábbi értelmezésünket, mely szerint a *metrum* „az egyes akusztikai tényezők specifikus törvényszerűségeiből absztrahált, egyszerű számviszonyokkal jellemezhető ritmikai alapséma. A következetesen végigvitt metrum nem elengedhetetlen feltétele a versnek... és önmagában nem képes a vers-zeneiség létrehozására.”³⁷ E meghatározásunk értelmében a szabadverset — átmeneti típusait most mellőzve — *metrum nélküli ritmusos formának* kell tartanunk, olyan formának, melynek hatásmechanizmusát még nem eléggé ismerjük, lehetőségeinek művészi értékét azonban nem vitatjuk. „Ne vonjuk kétségbe — írja Gáldi László —, hogy közel száz éve a modern szabadvers teljes jogú versenytársa a hagyományos költött formáknak!”³⁸

A továbbiakban tehát — a szabadvers létét tényként elfogadva — megkíséreljük áttekinteni azokat a legfontosabbnak vélt elméleteket, módszereket, törekvéseket, amelyek a francia verstani szakirodalomban a *modern költészet* technikai rejtelmének tisztázására irányulnak. Nem tekintjük célravezetőnek azokat a próbálkozásokat, amelyek a több évszázados metrikus szemlélethez kötődve hagyományos versmértékek morzsáit fedezik fel a szabadversben. Igaz ugyan, hogy — Mazaleyrat megállapítását idézve — „a szabadvers változatain belül is kereshetjük, sőt, meg is találhatjuk a szabályos metrumokat”,³⁹ ilyenfajta elemzéssel megelégedve azonban épp a lényegről, a szabadversnek a metrikus versétől eltérő, sajátos szerkezeti felépítéséről vonnánk el a figyelmet.

Nézzük, hogyan látják ezt a kérdést a francia verselmélet kutatói! Henri Morier 3 kötetes munkájának címe: *A szimbolista szabadvers ritmusa és ennek a jelentéssel való összefüggései Verhaeren, Henri de Régnier, Vielé-Griffin művei alapján*.⁴⁰ Szerinte minden igazán művészi „szabad” versben törvényeket kell keresnünk. Módszerének lényege: mennyiségi összefüggéseket, ezen belül számszerű „állandókat (constantes)” keres, statisztikai következtetésekre támaszkodik. Legfontosabb elvi tételei: A zene és a költészet eredendően kettős osztású ritmikája (*partage binaire*) az élő szervezetek szimmetriáját tükrözi. A klasszikus verstan eszménye az értelemtől jórészt független, statikus, geometrikus ritmus. A romantikus, majd a szimbolista lírával indul meg az a folyamat, mely a vers ritmusában is *dinamikus* valóságátást érvényesít, és az *expresszivitás* érdekében még a szimmetria eszményéről is hajlandó lemondani. „... A vers kifejezőerejét a *metrum* és a *ritmus* szembeállításában vizsgálhatjuk. „A metrum minden valámiavaló költészet alapszövege, akár klasszikus, akár szabad vagy lazított versről van szó. A folytonos ritmus önmaga megszínésénél jelentené: a ritmus csak a metrummal való ellentétében érzékelhető.”

Erre a (szerintünk nem elég körültekintően fogalmazott) alapelve épül a címben jelzett költők életművének ritmikai vizsgálata, gazdag példaanyaggal, statisztikai és eszközfonetikai bizonyítékokkal.

Lucien-Paul Thomas szerint a „nyugtalan” modern költők egyik fő törekvése, hogy megtalálják a ritmus és az ihlet, a ritmus és a zeneiség közös forrását.⁴¹ A versritmus hatása a sorok harmonikus egyensúlyának (*équilibre*) statikus megvalósulásából vagy dinamikus felbomlásából adódik. A modern francia szabadvers egyensúlyi helyzetét a sorok páros vagy páratlan számviszonyai határozzák meg. A két sortípus (*vers libre pair*, *vers libre impair*) együttes alkalmazása többalakú (*polymorphe*) verset eredményez, melynek egyensúlyát csak a „ritmikai állandók (*constantes rythmiques*)” jelenléte biztosíthatja az azonos szerkezetípusok ismétlődésével. André Spire — aki a „szabadvers” kifejezést tudatosan mellőzi — így ír: „A ritmikus verssor lényegi egységét és a többi sortól való elhatárolását az a nyomaték biztosítja, amely erősebb a sor belső, metrikus nyomatékainál.”⁴² Frédéric Deloffre szerint a modern szabadvers jellemzői: a dinamikus

³⁷ A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. ItK, 1966. 115.

³⁸ Az újlatin szabadvers nyelvi eszközei. Filológiai Közlemény, 1965. 3–4. sz. 354.

³⁹ Le vers français au 20e siècle. 1967. 30.

⁴⁰ HENRI MORIER: Le rythme du vers libre symboliste étudié chez Verhaeren, Henri de Régnier, Vielé-Griffin et ses relations avec le sens. Genève, 1943–44.

⁴¹ L. 24. sz. jegyzetünket!

⁴² Plaisir poétique... 1949. 155.

ritmus elsődlegessége a metrumokkal szemben, a verssor és a versszak egységének biztosítása, belső és sorvégi rímek, asszonánckok, alliterációk bonyolult szövevénye.”⁴³ A szabadvers csupán egy lehetőséget képvisel a mértékes verssel szemben, de nem pótolhatja.”⁴⁴

A francia szabadvers szerkezetére vonatkozó legteljesebb tanulmányt a lengyel Zygmunt Czernynek köszönhetjük. Előadása az 1960-as varsói poétikai kongresszuson hangzott el, szövege megtalálható a tanácskozás nyomtatott anyagában.⁴⁵ Czerny szerint a *szabadvers* fogalmát 1884 óta használják a francia szakirodalomban, megkülönböztetve az olasz mintára meghonosodott *klasszikus* és a szimbolisták által létrehozott *modern* szabadverset. „A modern szabadvers . . . olyan sorokból épül fel, melyeknek mindegyike független mennyiségileg az előzótól, szótagszámuk eltérő lehet, egyetlen jellemzőjük az időtartam-, hangerősség-, dallam- és harmónia (hangszín)-szerkezetek egymásutánja. Ezek a sorok olyan csoportokba, szakaszokba (*laisses*) rendeződnek, melyek mindegyike egyazon versen belül is változó számú sorból állhat”. (249.) A verssor „auditív és zenei jelenség”, ilyen értelemben fokozatos átmenet van a gyakorlati célzatú prózától a köznap, majd irodalmi prózán, illetve a prózaversen, szabadversen, lazított versen keresztül a szigorúan kötött klasszikus verssorokig. (255.) „A szabadvers változó mennyiségekből épülő két zenei tényező: a hangsúlyos ritmus és a hangszínváltozás (*mélodie des timbres*) segítségével, amelyek művészi struktúrákká szerveződnek.” (259.) Azok az *általános alapelvek*, amelyek külön-külön vagy összekapcsolódva a szabadversben is érvényesülnek: a szótagszámlálás elve (*principe syllabique*), a hangsúlyos ritmus elve (*principe rythmique accentuel*), az egybehangzás elve (*p. homophonique*), a költészettani állandók elve (*p. des constantes*), a szimmetria elve, végül a felsorolás és a fokozás elve. (260—276.)

Bármennyire teljesnek és rendszeresnek látszik is lengyel kollégánk szabadvers-értelmezése, azt is észre kell vennünk, hogy a helyesen felismert részgazságok között neki sem sikerült végérvényesen megragadnia a modern verstechnika elsődlegesen megkülönböztető, lényeges jegyeit. Tájékozódásunkat más irányban folytatva most néhány olyan elméletet idézünk, amely a szorosabb értelemben vett verstan keretein túllépve a *stilisztika*, illetve a *poétika* eredményeit, összefüggéseit is felhasználja a modern költészet formai sajátosságainak vizsgálatában. A már többször említett strasbourg-i tanácskozás megnyitó beszédében Mazaleyra professzor arra hívta fel a figyelmet, hogy világosan meg kell különböztetnünk a költészet *metrikai* és *stilisztikai* elemeit. „E két tényező folytonos áthatásban van egymással — mondotta. A hagyományos és a modern költészettan között talán egyszerűen csak az arányok változtak meg. Az egyikben a versmérték uralja a stílust, megszabja kereteit, korlátozza érvényesülését. A másikban viszont nem arról van-e szó, hogy az értékrend megcserélődött, a szó, a kép, a mondat, az ihlet alakítja a metrumot, uralkodik felette, míg végül teljesen megsemmisíti.”⁴⁶ Elesen kirajzolódik e szavakból — éppúgy mint a további előadások és a viták anyagából — a verselmélet egyik legnagyobb, világsszerte jelentkező problémája: *verstan* és *stilisztika* kóros elszigetelődése, kapcsolataik tisztázatlansága.

E két tudományszak elsősorban francia vonatkozású, de nyugodtan mondhatnánk: nemzetközi eredményeit — éppen a modern költészet formai jegyeinek nézőpontjából — egy Amszterdamban dolgozó magyar kutató, Kibédi Varga Áron igyekezett *egységes poétikai elmélet*té formálni 1964-ben írott, francia nyelvű doktori disszertációjában (*Állandó vonások a költészetben. Kísérlet a dialektikus költészettan megeremtésére.*)⁴⁶ Kibédi nem a rendszerteremtést, hanem a szövegelemzést, a bonyolult verstechnikai jelenségek minél mélyebb és teljesebb feltárását tartja elsődleges céljának. „A dialektikus költészettan soha nem lehet befejezett, soha nem alkothat zárt rendszert” — írja. (38.) Mivel „a költészet csak mozgásában létezik (8.), ellentmondásos költészettant (*poétique équivoque*), mozgó poétikát kell létrehozunk, amely érzékeny a finom rezdülésekre, a szokatlan átmenetekre, olyan poétikát, amely leír és magyaráz anélkül, hogy eközben leegyszerűsítene a leegyszerűsíthetlent.” (12).

A következőtesen dialektikus szemléletmód — bár konkrét megnyilvánulásaiban sok helyütt vitatható — lehetővé teszi, hogy szerzőnk valóban körvonalazhassa azokat a

⁴³ Le vers français. 1969. 164.

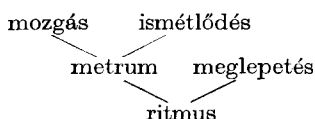
⁴⁴ ZYGMUNT CZERNY: Le vers libre français et son art structural. In: Poetics. Warszawa, 1961. 249—279.

⁴⁵ Le vers français au 20e siècle. 1967. 17.

⁴⁶ Á. KIBÉDI VARGA: Les constantes du poème. À la recherche d'une poétique dialectique. Den Haag, 1964. 274. A könyvet GÁLDI LÁSZLÓ ismertette és bírálta a Heli-kon 1965. 4. számában (588—9.), szerintünk túlzott szigorúsággal.

költészettani állandókat, amelyek bármely kor bármely költői alkotásával kapcsolatban — a megfelelőket megváltoztatva — értelmezhetők.⁴⁷ Kibédi gondosan körülhatárolja vizsgálatának tárgyát: *a maga egységében, teljességében érzélt, az olvasó vagy hallgató tudatában újrateremtett, hangzó verset*. Szerinte az olvasó versélményét — növekvő fontossági sorrendben — négy tényező befolyásolja: a nyomdatechnikai elrendezés (pl. a nyomatékok gyakoriságában és eloszlásában), a vers szókészlete, a felolvasás emelkedettsége, tehát az olvasó verstudata (solennité, diction, volonté du lecteur), végül pedig a leglényegesebb: a *ritmus*. (12–16.)

„A ritmust két, egyidejűleg érvényesülő tényező hozza létre: a mozgás (mouvement), melyet újra meg újra visszafog az ismétlődés (rappel), valamint az ismétlődés, melyet szüntelenül elhomályosít a mozgás folytonossága.” (17.) Egy holland kutató, Dresden képszerű kifejezésével: az újrateremtett költemény »megalvadt idő (temps coagulé)«. ⁴⁸ Kibédi megállapításait folytatva: „Ha minden ismétlődés valóban azonos az előzővel, az ismétlődések sorozata gépies egyhangúsághoz vezet, melyet metrumnak szokás nevezni, és amely önmagában nem lehetne a költői élmény forrása. A ritmus létrejöttéhez egy harmadik elem, a váratlan hatás, a meglepetés (surprise) közbelépése szükséges.” (17.) Mindezek alapján a 3 tényező kettős kapcsolódásaiból születő ritmusélmény sémája (18.):

„Minden korszakban a ritmusnak más és más vonatkozása, más és más eleme kerül előtérbe. Így a ritmus számtalan új alakban jelentkezhet.” (18.)

Tudnunk kell, hogy Kibédi a *ritmust*, melyet a költészettan elsődrendű tárgyának tekint, nem korlátozza a hangtani jelenségekre, hanem széles körben értelmezi. Ugyanez vonatkozik a *metrumra* is. Mint írja: „A költészetben először az élet ritmusa rögződik metrumként, hogy aztán majd feloldódhasson a költészet ritmusában.” (225.) A vers „a ritmikus mozgások bonyolult játékának eredménye” (24), az olvasásban újrateremtett szöveg körül az ellentétek, a dialektikus *költészettani összefüggések* (rapports poétiques) végtelen sora keletkezik. A versforma elemzésének kettős célja: 1. a költői jelentéstartalommal még nem rendelkező „*verstani jelenségek* (faits de versification)” számbavétele; 2. a közöttük létrejött összefüggések, „*költészettani jelenségek* (faits de poétique)” feltárása, melyek a költői jelentést is hordozzák. (39.) A ritmusképzés lehetőségei: a *nyomatékok* (accents), a *beszédhangok* (sons, phonèmes) és a *szavak vagy szócsoportok* ismétlődése, visszatérése, kölcsönös megfelelése. (41.) A nyomatékok rendje alkotja a francia vers vázát, „csontozatát”, a hangok, illetve a szavak és szócsoportok ritmusának vizsgálata ugyanakkor átvezet a *stilisztika*, sőt, a *retorika* területére.

A könyv zárófejezete háromféle költészetfelfogást (conceptions de la poésie) állít szembe a francia irodalom történetéből: a *logikai* főleg a klasszicizmusra volt jellemző (példája Malherbe), az *érzelmi* a romantikára (példája Lamartine), az *asszociatív* pedig a barokk, a szimbolista és a szürrealista lírában érvényesül (példája André Breton). Kibédi-nek a verstan problémakörét messze túlhaladó költészettani perspektívája lehetővé teszi, hogy részletesen foglalkozzék olyan kérdésekkel, mint pl. a szógyakoriság és a szóeloszlás („densité”) vagy éppen a *költői kép* lényege, története, fajtái, hatásfolyamata.⁴⁹

Terminológiai okokból továbbra is fenntartva a *metrum* és a *ritmus* fogalmának szűkebb, akusztikai értelmezését, el kell ismernünk, hogy Kibédi szélesebb összefüggérendszerbe valóságos jelenségek valóságos kapcsolatait tükrözi, és éppen a verstan és a stilisztika nézőpontjainak egymásra vetítésével rendkívül alkalmas általában a költészet, de különösen a *modern költészet formszerkezetének* vizsgálatára. Még inkább kitűnik ez

⁴⁷ Ez a — természettudományokból kölcsönzött — kifejezés („constantes rythmiques”) GEORGES DUHAMEL és CHARLES VILDRAC közös munkájában szerepel először: Notes sur la technique poétique. 1910.

⁴⁸ S. DRESDEN: Over het lezen en het boek. Amsterdam, 1958. 7.

⁴⁹ Tanulmányunk kereteit túllépve hadd idézzük egy tömör megfogalmazását: „Az a távolság, mely két, költői képpel összekapcsolt fogalom között mérhető és az erő kifejtés, melyet e távolság leküzdése az olvasótól igényel, mindig alapvetően lényeges marad a költészetben.” (182.)

tételeinek egy valamivel későbbi, sarkítottabb megfogalmazásából, melyet 1966-os strasbourg-i referátuma tartalmaz. (*Mondattan és ritmus néhány mai költő műveiben.*)⁵⁰ Fejtegetéseinek lényege: „A metrum és a ritmus közötti összefüggés minden költészet alapvető dialektikus összefüggése marad, de azok a fogalmak, amelyek ezt az összefüggést kifejezik, érzékenyen módosultak.” (187.) „A modern költészet jellemzésére különösen alkalmasnak látszik az a tény, hogy a metrikus váz nem annyira a helyhez kötött nyomatékokban, hanem sokkal inkább a párhuzamok és ismétlődések rendjében maradt fenn.” (183.) „Míg a klasszikus költészetben a metrumot prozodikus, a ritmust pedig stilisztikai jelenségek hordozták, ma a stilisztikai jelenségek szolgálják a metrumot, a prozódiaiak pedig a ritmust.” (188.)

A költészetten tágasabb térségein tett kirándulásunkról a *versani hangzásviszonyok* szűkebb körébe visszatérve meg kell még ismerkednünk azokkal az elméletekkel, amelyek a francia versritmus — vagy általában a versritmus — alapjelenségét nem az *erősségi nyomatékok* bizonyosfajta eloszlásában, nem is a szótagszám kötöttségeiben, hanem más akusztikai tényezőkben keresik.

Az *időtartam-nyomatékok*nak (accents de durée) francia vonatkozásban nincs nagy irodalma, bár az eszközfonetika művelői gyakran felhívták a figyelmet a megnyúlás (allongement) nyomatékképző szerepére, amely kísérőjelenséggé támogatja a hangsúly érvényrejutását. Az újabb kutatások érdekes mozzanata Henri Morier strasbourg-i előadása, melyben oszcillogram-felvételek elemzéséből arra következtet, hogy a ritmikai nyomaték, az *iktus* elsősorban a nyomatékos szótag magánhangzójának megnyúlásában jelentkezik. Álláspontja a vitában meglehetősen elszigetelődött, de az iktus pillanatával kapcsolatos fonetikai megfigyelései bizonyára igen jól hasznosíthatók.⁵¹

Nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a versani irányzatnak, amely a hagyományos metrikus szemlélettel, sőt, többé-kevésbé a nyomaték-központú, ütemtagoló szemlélettel is szakítva a *hanglejtést* tartja elsődleges ritmustényezőnek. A vers-hangzásnak a versdallam felől történő megközelítése egyelőre beláthatatlan lehetőségekkel kecsegtet épp a *modern szabadvers* vonatkozásában, ha figyelembe vesszük, hogy a sorok, illetve a szakaszok kifejező dallammenete a fonetikai egybehangzások mellett éppen az a tényező, amely az idők folyamán, a különböző versrendszerekben a legkevésbé változott, így a leginkább alkalmas a *vers történeti folytonosság* érzékeltetésére.

A hanglejtés esztétikai szerepére — francia nyelven, cseh és francia verspéldákkal — Jan Mukařovský hívta fel először a figyelmet. A *hanglejtés mint költői ritmustényező* című tanulmányában (1933.).⁵² „Ha a verselméletet az időegyenlőségre (isochronisme) alapozzuk, veszélyesen leszűkítjük vizsgálódásunk területét . . . — véli a cseh nyelvtdós. A versort mindenekelőtt ritmikai *egység*nek kell tekintenünk, mielőtt (elméletben) felosztanánk azonos időtartamú szeletekre.” (154). A *szabadvers* sorainak „ritmikai rendező-elve mindig a sajátos hanglejtés (intonation spéciale), melyet főképpen a sorvégeken jelentkező jellegzetes dallamforma határoz meg. . . Vannak sorok, melyekben (az *intonáció*) egymagában létrehozza a ritmusszerkezet vázat.” (155.)

A mondatdallam (intonation de la phrase) Karcevskij megállapítása szerint⁵³ egy emelkedő és egy ereszkedő részre oszlik, közöttük szünet van, és a két rész összefügg egymással. A *versdallam* (intonation du vers) ugyanilyen kettős osztásra épül, így aztán „a sorokban egyidejűleg két dallammenet érvényesül: egy alapvető, mely a jelentés-tani struktúrát kíséri és egy másik, mely a ritmikai szerkezettel van kapcsolatban. (158.) . . . Akár egybeesik a két séma, akár nem, kölcsönös összefüggésük jellemző az adott sor ritmusára.” (160.) A *szabadvers*ben „az osztás a sorzárlat és az őt megelőző sorrész között van” (162.), a kettéválás tehát aszimmetrikus. „Azokban a versekben, melyek megszo-kott és szabályos metrikai sémára épülnek, (a *versdallam*) többnyire csak az egyes sorrészeket elkülönítő tényezőként van jelen. . . De ahhoz, hogy az intonáció visszanyerje eredeti szerepét, elegendő — a túlzottan kötött és szabályos verselés időszaka után — a költészet ritmusának valamiféle feloldódása.” (163.)

Mukařovský új lehetőségeket kínáló, merész kezdeményezésének csak mintegy 30 év múltán akadtak követői. Az ő tanulmányára hivatkozik az a két lengyel kutató, Kopezyńska és Pszczolowska, akiknek a varsói poétikai kongresszuson elhangzott beszá-

⁵⁰ Á. KIBÉDI VARGA: Syntaxe et rythme chez quelques poètes contemporains. Le vers français au 20e siècle. 1967. 175—195.

⁵¹ H. MORIER: Le moment de l'ictus. Uo. 85—122.

⁵² J. MUKAŘOVSKÝ: Intonation comme facteur de rythme poétique. Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale VIII—IX. La Haye, 1933. 153—165.

⁵³ Vö. KARCEVSKIJ: Sur la phonologie de la phrase. Travaux du Cercle Linguistique de Prague, IV. 1931.

molójában (*Az intonáció szerepe a verselésben*)⁵⁴ a következőket olvashatjuk: „A verselés alapelveit a nyelv elemeinek egy bizonyos rendszere határozza meg, valamint az a lehetőség, hogy ez a rendszer az egyes verssorokban újraalkotható.” (215.) „Az említett elemek és rendszerek alapján nem bírjuk minden verstípus szerkezeti sajátosságait kielégítően meghatározni . . . , így nem használhatjuk fel őket a verselés legáltalánosabb, jellegzetes alapvonásának meghatározására sem. Ez az alapvonás, szerintünk, a hanglejtés (intonáció).” (216.)

E ponton térünk vissza ismét Faure-nak a strasbourg-i vitaülésen elhangzott megjegyzéseihez,⁵⁵ mert úgy véljük, az intonációval kapcsolatos *fonetikai* bizonyítékai igen figyelemreméltóak. A négy akusztikai hangzástényező szerepéről szólván Faure így folytatta: „Elismerem, hogy mindezek a paraméterek összefonódnak, de az említett kísérletek⁵⁶ egyértelműen azt bizonyítják, hogy a melodikus tényező messze kiemelkedik közülük. Az emberi fül valójában igen pontatlanul érzékeli a hangerő-különbségeket a maguk tiszta állapotában . . . Meggyőződésem, hogy a ritmus érzékelését elsősorban a dallammozgás biztosítja, melynek többnyire csekély eltéréseit is fülünk tökéletesen felfogja, és hogy az intenzitás erősen másodrendű jelenség; vagyis a verssor *énekel* a költő fülében, mégpedig nem úgy, mint erős és gyenge szótagok többé-kevésbé gépies váltakozása, hanem mint olyan dallammenet, amely finoman és mégis tisztán elválasztható a szótagoktól, melyeknek magas érzékelhetőségi fokát főképpen a hangmagasság változásai biztosítják.” (80.)

Igen figyelemreméltó még az a problémafelvetés is, amely a verssornál nagyobb egységek, versszakok, sőt, prózai szövegrészek hanglejtésformáira vonatkozik. F. Deloffre strasbourg-i referátumában pl. a következőket olvashatjuk: „Két versszak határán, a köztük levő szüneten kívül, megfigyelhető a zárás és az indítás közötti hangmagasság-különbség, valamint a megváltozott hanglejtés. A modern költészetben minden versszak egyedi jellege (individualité) melodikus természetű.” Továbbá: „A dallammenet váltásai (ruptures mélodiques) adják kezünkbe a prózaelemzés kulcsát is.”⁵⁷

A beszéddallam *fonetikai*, nyomatékképző szerepének bizonyítása természetesen nem azonos a versdallam *esztétikai*, jelentéshordozó szerepének bizonyításával. A hanglejtés-központú verselméletet tehát egyelőre úgy kell tekintenünk, mint a vershangzás lényegi megközelítésének friss, igazlamosan ígéretes módszerét, amelynek tételes igazolása, tényleges gyakorlati felhasználása még a jövő kutatások feladata. A fonetikai megfigyeléseket minden bizonnyal jelentéstani vizsgálatok fogják kiegészíteni, ezeket követheti majd az irodalmi alkotásokban érvényesülő sajátos hanglejtésformák (*intonémák*) ritmusképző és esztétikai szerepének feltárása.⁵⁸

A francia verstani kutatások áttekintéséből semmiképpen sem hiányozhat a hangok *fonetikai minőségéből* adódó hangutánzó, hangulatkeltő és zenei összecsengéseket biztosító hatások meglehetősen széles körű, sok vitás mozzanatot tartalmazó irodalma. Megfigyelhettük, hogy a modern francia szabadvers formajegyeinek kutatói szívesen hivatkoznak a különböző módon és eloszlásban megvalósuló egybehangzásokra, hangmegfelelésekre mint olyan *állandó* jelenségekre, melyeknek nyelvi meghatározottsága, érvényesülése és esztétikai funkciója lényegében az új verstechnika körülményei között is változatlan maradt. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a már említett nézetkülönbségek a francia tudományos szóhasználatban is sok zavart okoznak, még a Grammont nyomán igen elterjedt „*harmonie*” fogalma is többféle értelmezésben szerepel (pl. hangalak és szójelentés, illetve hangszerkezet és költői gondolat egybecsengése, a hangok egymás közti ismétlődése, megfelelése, kontrasztja, változatossága, gyakorisága, eloszlása, rím, asszonánc, alliteráció, illetve mindez együttvéve mint a vers zeneisége stb.).⁵⁹

⁵⁴ Z. KOPCZIŃSKA—L. PSZCZOŁOWSKA: Le rôle de l'intonation dans la versification. In: Poetics. Warszawa, 1961. 215—224.

⁵⁵ L. 28. sz. jegyzetünket!

⁵⁶ DELATRE, FRY, BOLINGER beszédszintetizáló kísérleteiről és az 1961-ben Helsinkiben tartott nemzetközi fonetikai kongresszus anyagáról van szó. A módszer lényegét illetően l. FÓNAGY IVÁNNAK a 33. sz. jegyzetben említett tanulmányát!

⁵⁷ FRÉDÉRIC DELOFFRE: Versification traditionnelle et versification libérée d'après un recueil d'Yves Bonnefoy. Le vers français au 20e siècle. 1967. 47., ill. 61.

⁵⁸ Hazai vonatkozásban itt hívjuk fel a figyelmet FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA könyvére: A magyar beszéd dallama. Bp. 1967. 317.

⁵⁹ A hangjelenségekre vonatkozó egyéb szakkifejezések: accord, mélodie, sonorité, fluidité, harmonie imitative, onomatopée, mélodie, expressivité, valeur expressive, audition colorée, musique verbale stb.

A témával kapcsolatos rendkívül gazdag és ellentmondásos szakirodalomból az egyik legújabb összefoglaló munkát, Paul Delbouille liège-i professzor *Költészet és zeneiség* c. könyvét emeljük ki.⁶⁰ A mű két főrésze oszlik: egy elméleti alapvetésre és a gyakorlati elemzés módszertanára. Hangvétele, megállapításait a bírálat és a kételkedés szelleme hatja át, következtetései többnyire nemleges, elutasító álláspontot tükröznek. Egybevetve a korábbi magyarázatok és műelemzések ellentmondásait, Delbouille arra a következtetésre jut, hogy „néhány ritka és valamiképpen kivételesnek számító esettől eltekintve ... a hang kifejezőértéke egyáltalán nem függ az illető hang természetétől.” (229.) „A hangok mindenekelőtt a jelentéstani viszonylatok (structures sémantiques) hatásának köszönhetik kifejezőértéküket. Ebből következik, hogy minden egyes szöveget egyedi, minden előzetes (a priori) elfogultságtól mentes elemzésnek kell alávetnünk, szükségszerűen az értelemről és annak sugalmazásaiból kiindulva.” (230.) Erről az elvi alapról bírálja Delbouille elődei, főként Grammont és Spire munkáit, egyiket „mereven dogmatikus” álláspontja, másikat pedig az „artikulációs izomműködés” szerepének túlhangsúlyozása miatt. Itt említjük meg, hogy strasbourg-i referátumában (*A vershangzás kifejezőértékére vonatkozó legújabb kutatások*) igen nagy figyelmet szentel Fónagy Iván fonetilisztikai nézeteinek, bár magyar nyelvű munkáit csak közvetve ismerheti.⁶¹

Attékintésünk végére érve hadd érzékeltezzük még egyszer a munkánk elején körvonalazott *általános verselmélet* jövőbeli távlatait a sokat emlegetett strasbourg-i tanácskozás egyik svájci részvevőjének, Helmut Lüdtkének szavaival: „Annak a tudománynak, amely ezzel a jelenséggel, tehát a verstannal, a metrikával foglalkozik, nem egyedi, hanem általános jegyek vizsgálatán kell alapulnia. ... Választanunk kell tehát: a »próza«, a »vers«, stb. fogalma vagy teljesen értelmetlen és értéktelen, mivel különmemű dolgok egész halmazára vonatkozik, vagy létezik — a görög, a francia, a német stb. prózát, illetve verset megkülönböztető jegyeken túl — valami kapcsolat, egy közös nevező, mely lehetővé teszi, hogy együttesen rendszerezhessünk látszólag össze nem illő jelenségeket.”⁶²

Lüdtke a *matematika* univerzális jelrendszerében keresi ezt az általános érvényű közös rendezőelvet,⁶³ mi viszont — az egyértelmű állásfoglalást egyelőre tudatosan mellőzve — hadd hagyjuk nyitva az utat minden olyan kezdeményezésnek, amely előre lépést jelent az *egyetemes költészet* titkainak mind teljesebb, de soha véget nem érő feltárásában. Mint ahogyan Vas István fogalmazta az 1970-es balatonfüredi költőtalálkozó alkalmából: „Korunk költészetének e kiterjedt kontrapunktikája állandó küzdelem a sokféleségért, a gazdagságért, a beszűkülés meg a dogmatikus igények ellen. Ha úgy tetszik, azért, hogy ne lehessen meghatározni, mi a modern. ... A költészet, az igazi, úgy, ahogy van: ismeretlen isten.”⁶⁴

A modern francia költészet verstanának, illetve a vele kapcsolatos elvi-módszertani megújulásnak *általános*, illetve *magyar* vonatkozásait a következőkben összegezhetjük:

1. Az utóbbi 100 esztendő *magyar lírájának* tudományos feltérképezése, értelmezése és értékelése is csak elvileg következetes, módszereiben változatos, sokoldalú megközelítéssel történhet. Mind a jelenségek leírása, mind a történeti előzmények, illetve az esztétikai jelentéstartalmak feltárása során keresnünk kell azokat az alapvető, általános érvényű, *állandó elemeket*, amelyek segítségével lehetővé válhat egy új alapokra helyezett, rugalmas, *dialektikus verselmélet* megalkotása. Csak ezen állandó vonások, verstani alaptételek ismeretében sikerülhet majd a változások irányainak, tényeinek biztonságosabb, átfogóbb rögzítése és értékelése is.

2 A vers hangzásviszonyaira vonatkoztatott, szorosabb értelemben vett *metrum* és *ritmus* dialektikus fogalompárjának a magyar verstani kutatásokban is központi helyet

⁶⁰ PAUL DELBOUILLE: Poésie et sonorités. La critique contemporaine devant le pouvoir suggestive des sons. Paris, 1961. 267.

⁶¹ PAUL DELBOUILLE: Recherches récentes sur la valeur suggestive des sonorités. Le vers français au 20e siècle. 1967. 141—162. Delbouille jelentésközpontú elméletének előfutára minden bizonnyal BECQ de FOUQUIÈRES (I. 18. sz. jegyzetünket), akinek a „hangzásgerjesztő szó”-ra (mot générateur d’harmonie) vonatkozó elgondolását többen is átvették. Vö. KIBÉDI VARGA: i. m. 99.

⁶² H. LÜDTKE: La versification latine et française à la lumière de la théorie de l’information. Le vers français au 20e siècle 300.

⁶³ L. LÜDTKE és mások ide vonatkozó írásait a *Mathematik und Dichtung* c. tanulmánykötetben, München, 1965.!

⁶⁴ VAS ISTVÁN: Az ismeretlen isten. Kortárs, 1970. 7. sz. 1017—18.

kell biztosítanunk. A metrikus formák mind teljesebb — elsősorban verstörténeti szempontú — rendszerezésével párhuzamosan⁶⁵ azt is el kell érniünk, hogy a kötött metrumot önmagában senki, még iskolai szinten se azonosíthassa a vers ritmusával. Saját költészetünk vonatkozásában is tisztáznunk kell a *lazított vers*, illetve a *szabadvers* meglétét és értelmezését, nem feledkezve meg arról, hogy modern líráinkban a franciákétól eltérő módon és mértékben él tovább a hangsúlyos, illetve az időmértékes metrumok emléke.⁶⁶

3. A francia nyelvű szakirodalom példái bennünket is arra serkenthetnek, hogy az eddiginél nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk két „állandó jelenség”, a *versdallam*, illetve a *hangszínkép* esztétikai szerepének. Fónagy Iván, László Zsigmond, Péczely László kutatásait kiindulópontnak tekintve meg kell vizsgálnunk annak lehetőségét, hogy — elsősorban — a *modern szabadvers* hangzásvizonyainak elemzését e két tényező sajátosságaira alapozzuk. Mind a metrikus, mind a metrum nélküli irodalmi szövegek vizsgálatában központi kategóriának kell tartanunk a *költői kifejezőérték* (expresszivitás) fogalmát, melynek problémakörével (az ún. „második kód” megfejtésével) a *versjelentés-tan* (funkcionális verstan) foglalkozik.⁶⁷

4. A modern költészet hangzásvizonyainak elemzése kapcsán sürgető határozottsággal vetődik fel a verstan belső összefüggéseinek feltárásán túl a *külső* (tudományközi, interdiszciplináris) *összefüggések* tisztázásának igénye. Láttuk, milyen kivételes jelentőséget tulajdonítanak egyes külföldi kutatók a *verstan* és a *stilisztika*, illetve a mindkettő lényeges elemeit magában foglaló *költészettan* (poétika) kapcsolatrendszerének, különösen a modern líra kifejezőeszközeinek értékrendjében. Ha a szűk látókörű elméletieskedés veszélyét el akarjuk kerülni, akkor szembe kell néznünk a költői *kép- és hanghatások* érvényesülésének, arányeltolódásainak, valóságos kifejezőértékének reális tényeivel.

5. Befejezésül szeretnénk ismételten hangsúlyozni, hogy tanulmányunkkal — francia vonatkozású témája és dokumentációja ellenére — nem a francia, hanem a *magyar irodalomtudomány* céljait kívántuk szolgálni.⁶⁸ Ezért közöltük magyarul — saját fordításban — az idézett szövegrészeket, és ezért tartottuk egyelőre célravezetőbbnek a sokszor egymásnak is ellentmondó elméletek lényegi ismertetését, mint a konkrét kritikai állásfoglalást.

⁶⁵ Követendő példaként hadd említsük itt meg a magyar származású FRANK ISTVÁN rendszerező áttekintését a trubadúrköltészet metrumairól! (Répertoire métrique de la poésie des troubadours. I—II. Paris, 1953.)

⁶⁶ SOMLYÓ GYÖRGY szavaival: „A magyar költői nyelv időmértékkel való átítatottsága még a szabad verset is sajátosan színezi, megkülönböztetve így, mondjuk, a francia szabad verstől.” A költői hivatás napjainkban. (ankét). Kritika, 1969. 2. sz. 29.

⁶⁷ Az e témakörrel kapcsolatos legfontosabb hazai szakmunkák: FÓNAGY IVÁN: A költői nyelv hangtanából. 1959.; LÁSZLÓ ZSIGMOND: Ritmus és dallam. 1961., illetve A rím esztétikája (előkészületben); PÉCELY LÁSZLÓ: Tartalom és versforma. 1965.; L. még korábbi cikkünk ide vonatkozó megállapításait! (ItK, 1966. 1—2. 127. és kk.)

⁶⁸ Mindazoknak, akik a modern francia verselmélet szakirodalmában kívánnak eligazodni, tájékozódásuk megkönnyítésére JEAN MAZALEYRAT kitűnő bibliográfiai munkáját ajánljuk: Pour une étude rythmique du vers français moderne. Notes bibliographiques. Paris, 1963.; Hadd emeljük még ki MONIQUE PARENT: Rythme et versification dans la poésie de Francis Jammes (Strasbourg—Paris, 1957. 254.) c. tanulmányát, mely — Gáldi László szavaival — „a 20. századi líra verstanával foglalkozó kutatónak nélkülözhetetlen.” (Világirodalmi Figyelő, 1959. 3—4. 362—371.)

BEMUTATJUK A SEMIOTICÁ-T

Neme: évnegyedes folyóirat; kora: 1971-ben lépett harmadik évfolyamába (e sorok írásakor jelent meg idej első száma); gondozói között találjuk a magyar származású, bloomingtoni nyelvész-antropológus professzort, Thomas A. Sebeokot, akit aligha kell bemutatnunk a magyar olvasónak, hiszen hazai folyóiratokban megjelent cikkein kívül (pl. *Kódolás a jelező viselkedés fejlődésében*, in: Nyelvtudományi Közlemények 1964. 285–302) a zooszemiotikának világszerte egyik legkiválóbb művelője. A főszerkesztő Sebeokon kívül a szótártudós Josette Rey-Debove szerkeszti a folyóiratot, akitől az 1969/2-es számban olvashatunk tanulmányt az egynyelvű értelmező szótárakkal összefüggő nyelvtudományi tapasztalatokról (*Le dictionnaire comme discours sur la chose et discours sur le signe*). A folyóirat másik szerkesztője az idén harmincéves, bolgár származású Julia Kristeva, akinek 1969-ben jelent meg érdekes esszékötetje a párizsi Tel Quel sorozatban: *Recherches pour une sémantologie*.

A szerkesztőség munkáját nemcsak a szerkesztőbizottság támogatja (amit bizvást nevezhetünk nemzetközileg is elsővonalbelinek, hiszen köztük találjuk a francia Roland Barthes-ot, az olasz Umberto Eco-t, a szovjetunióbeli Jurij M. Lotmant, a tartui iskola egyik vezetőjét, a lengyel Jerzy Pelcet, aki szerkesztője volt az 1967-ben megjelent *Logika és nyelv* című lengyel szemiotikai fordításkötetnek), hanem többféle társaság, kutatóközpont is segíti munkájukat, így a Council for Philosophy and Humanistic Studies, az École pratique des Hautes Études (VIe Section; Sciences Économiques et Sociales), akik egyben a Communications című folyóirat kiadói is, valamint az International Social Science Council, akik viszont a Social Science Information kiadói. Valójában legelőször kellett volna említenünk a „felmenő rokonságban” a pénzügyeit Svájcban intéző és 1969 januárjában Párizsban alapított Nemzetközi Szemiotikai Társaságot, az International Association of Semiotic Studies-t (IASS), amelynek hivatalos fóruma az ugyanakkor megalapított, francia és angol nyelven, az érdeműs hágai kiadónál, a Moutonnál megjelenő *Semiotica*. (Említsük meg, hogy az IASS elnöke a francia általános- és indoeurópai összehasonlító nyelvész, E. Benveniste, akinek kétrészes tanulmányát *A nyelv szemiotikája* címmel — *Semiotologie de la langue* — a folyóirat első két száma vezető helyén közli. A Társaság alelnökei között találjuk R. Jakobsont, a Végrehajtó Bizottságban pedig bennünket magyarokat Fónagy Iván és Szépe György képvisel tizenhét főleg kelet-európai és tengerentúli ország között.)

A modern szemiotikai kutatások programjai óta (Peirce és Saussure óta) szemiotikai, illetőleg szemiotológiai szempontú, szemléletű tanulmányok szerte a világon napvilágot láttak, számtalan folyóiratban (nyelvészetitől, antropológiától kezdve szociológiai) és könyvben. Első komolyabb orgánuma a Communications volt a hatvanas évek elejétől, természetesen a kommunikációelmélet és a szemiotika különböző, bár néhány szempontból egybeeső tematikájának megfelelően, amely egyszerre volt előnyére is meg hátrányára is a tisztán szemiotikus tanulmányoknak.

A következő lépés az 1968-ban Varsóban tartott második nemzetközi szemiotikai konferencia nyomán bontakozott ki. A Social Science Information című folyóirat új rovattal bővült: *Studies in Semiotics/Recherches Sémiotiques* címen a francia A.J. Greimas, a szovjet J. M. Lotman, az amerikai T. A. Sebeok és a lengyel W. Skalmowski szerkesztésében.

Ez a rovat két éven keresztül, 1967-ben és 1968-ban látta el azt a funkciót, amelyet 1969-től a *Semiotica* vállalt magára immáron önálló fórumként, és számonként mintegy 96 nyomtatott oldalnyi terjedelemben.

A *Semiotica* belső borítójának tanúsága szerint feladatának tekinti mindazon területek kutatásainak szigorúan tudományos publikálását, amelyekben a jel fogalmát

felismerték és vizsgálták, vagy erre megvan a lehetőség, így a nyelvészetben, az információelméletben, a társadalmi viszonyok elemzésében, továbbá a „beszéd (discours)” egyes formáinak vizsgálatában (az ismeretelméletben, a kulturális antropológiában, a pszichozanalízisben) ugyanúgy, mint a poétikában és a művészetek esztétikájában.

E program megvalósításáról még korai volna nyilatkozni. Szándékában kitűnő és ígéretes; a gyakorlatban azonban kérdéses, hogy mennyire tud megbirkózni a szemiotikus szemléletmód eredendően kettősségével, illetőleg mennyire képes kivédeni a francia strukturalista koncepció nyomását (amely több ponton is kapcsolódik a szemiotikához) a végeredményben ugyancsak francia illetékességű lap.

Itt – röviden – arról a nagy belső dilemmáról van szó, hogy vajon tárgyalhatók-e a legtágabban értelmezett nem-nyelvi jelrendszerek a nyelv mintájára, vagy pedig nem? Mert ha válaszuk pozitív, úgy a meglevő nyelvi minta alapján „könnyű” a kutatások menetét, módját meghatározni. Ha viszont elvetjük a nyelv minta (paradigma) jellegét, úgy minden előzetes támpont nélkül, a bizonytalanba indulunk kutatásunkkal. Történetileg az első koncepció – igaz inkább csíráiban – Saussure-hoz kapcsolható (a mai utódok, a francia műhely egynemű képviselője már a szemiológiát kezeli a nyelv-tudomány részeként, immáron az eredeti saussure-i koncepcióval is teljesen ellentétben); a második felfogást Peirce képviselte.

Valójában a szemiotikának szinte valamennyi problémájában, illetőleg megoldásában megfigyelhetjük az előbbi kérdésre adott válasz következményeit, kezdve a jel-tipológiától, a Sebeoktól előszeretettel vizsgált összehasonlító szemiotikáig, vagy a szemiotikai univerzálékig. És ez nem belső, „mandarin” probléma, a gyakorlatban pl. így hangzik a problémának egy meghatározott vetülete: vajon alkalmas-e a verbális nyelv a film metanyelvének? Nyilván nem ez a recenzio hivatott a problémát megoldani, azt is csupán jelezhetjük, hogy feltételezhetően sem egyik sem másik álláspont sem tudhatja magáénak a teljes igazságot. Itt csupán a dilemmára hívhatjuk fel a figyelmet (mindazonáltal a konkrét kérdéssel kapcsolatban tanulságos olvasmány a francia Ch. Metz keserése az *Essais sur la Signification au Cinéma* több helyén is; Ed. Klincksieck, 1968, Paris).

A régiek úgy mondták volna – inkább átvitt értelemben –: idáig a lap *locus externus*, helye, amelyet elfoglal. Nézzük röviden belülről is, *locus internus*át.

A beszámoló alapja közel harmincöt tanulmány. Ezek között találunk általános jellegű frásokat, mint pl. Eliseo Veron: *Ideology and Social Sciences: A Communicational Approach* (1971/1) című írását, vagy Margaret Meadét (*From Intuition to Analysis in Communication Research* – 1969/1.), amelyben bizonyos kutatói-„kontextust.” vizsgál. Véleménye szerint a század első harmadában a kutatók még sokkal egységesebb kulturális háttérrel indulhattak pályájukon; ez adta intuícióik aranyfedezetét, háttérét. Az ifjabb generációnak már nincs ilyen egységes alap-kultúrája. Viszont olyan modern segédműszerek, mint pl. a film sokkal inkább segítségükre vannak az előző generációkhoz képest. Végül is a két generáció közötti különbség – zárja le gondolatait M. Mead – nem válik minőségivé: amit elvesztettek alap-kultúrában, azt „vissza”nyerték módszertanban.

A megjelent tanulmányok egy másik típusát képviselik az általános szemiotikai jellegűek. Ilyen pl. az 1970/1-es számban William Wykoff: *Semiotics and Infinite Regressus* című írása, vagy J. Kristeváé az 1969/2-es számban (*La semiologie science des ideologies*), amelyben a szemiológia és a szemiotika kifejezések gyakran zavaró szinonimitásának megszüntetését javasolja. Szerinte az átfogóbb általános jel-tudományt kellene szemiotikának nevezniük, míg ennek egy részét, amely az ideológiákkal foglalkozna, szemiológiának.

A megjelent cikkek harmadik, számban is legnagyobb, de tarkaságukban is jellemző fajtája a jelek világába vezeti az olvasót, az egyes konkrét jelrendszerek leírásának, elemzésének és használatuk vizsgálatának problematikájába.

Természetesen az egyik súlyponti rendszer a nyelv. Erről több cikk is olvasható, így az 1969, 1–2-es számokban E. Benveniste: *Semiotique de la langue* című cikke, amelyben a jelrendszerek alapegységének sokat vitatott problémáit elemezgeti; vagy Ivan Lowe tanulmánya: *An Algebraic Theory of English Pronominal Reference* (1969, 4.), amely matematikai-nyelvészeti aspektusban vizsgálódik.

Itt kell megemlítenünk a paralingvisztikával, a nem-verbális viselkedéssel összefüggő tanulmányokat, pl. Paul Ekman és Wallace V. Friesen: *The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage and Coding* (1969, 1.).

Egy másik nagy ág a képek és általában a vizuális jelrendszerek világába mélyed. Így Meyer Schapiro: *On Some Problems in the Semiotics of Visual Art* (1969, 3.); vagy Sol Worth: *The Development of Semiotic of Film* (1969, 3).

Még további három területet érdemes kiemelniük: az esztétikai-poetikai vizsgálatokat (Tzvetan Todorov: *Note sur le langage poétique* – 1969, 3. – amely talán az első

valóban figyelemre méltó javaslat az irodalmi nyelv kutatása és a költői nyelv kutatása közötti koordinációra; Stefan Morawski: *Mimesis* 1970, 1.), a zenei elemzéseket (Anoop C. Chandola: *Some Systems of Musical Scales and Linguistic Principles*. 1970, 2.) és a kultúra szemiotikáját (J. M. Lotman et A. M. Pjatigorszkij: *Le texte et la fonction*. 1969, 2. —, O. Werner: *The Basic Assumptions of Ethnoscience*. 1969, 3.).

Arra természetesen nem vállalkozhatunk, hogy mindezen jelzett (vagy éppen jelzetlen) témákban értékeljük is a megjelent írásokat. Zárjuk azonban mégis két észrevétellel ezeket a bemutató sorokat (annak megjegyzésével, hogy a tanulmányokat könyvismertetések követik, illetőleg a beérkezett könyvek listája, és végül a közlésre elfogadott cikkek — kibogozhatatlan rendszeres-rendszertelenségben felsorolt és számról-számra átcsoportosított — jegyzéke): szeretnénk remélni, hogy hosszabb távon jobban láthatóvá válik egy szerkesztési koncepció, amely nem meghatározza, de mindenképpen irányítja — következképpen egységesebb voltukkal is hatékonyabbá teszi — a folyóirat tanulmányait; és ehhez nekünk, magyaroknak is érdemes volna két előjegyzett cikken túl is, aktívabban hozzájárulnunk, a tudományért önmagáért és önmagunkért egyaránt.

HORÁNYI ÖZSÉB

A MŰVÉSZETSZOCIOLÓGIA KÉRDÉSEI

(*The arts in society. International Social Science Journal*. Vol. XX. No. 4. 1968. UNESCO)

Az UNESCO társadalomtudományi folyóirata nem első ízben bocsát közre tanulmányokat a művészetszociológia kérdéséről. Már az előző évfolyamában is vita folyt az irodalmi alkotókészség szociológiájáról. Ebben a számban hat tanulmányt olvashatunk a művészetszociológia problémáiról. A szerkesztő szemmel láthatólag nem törekedett arra, hogy átfogó képet adjon a tudományág jelenlegi állásáról vagy a legújabb kutatásokról, hanem inkább csak arra, hogy minden művészeti ág szociológiai problémái képviselve legyenek. Így kapunk a kezünkbe egy igen logikusan felépített vázlatot *A képzőművészet érzékelésének szociológiai elméletéről* (Pierre Bourdieu), egy kevésbé színvonalas gondolat-sort *A tömegművészetekben érvényesülő alkotó folyamat jellegéről* (R. L. Brown), továbbá egy tanulmányt arról, *Hogyan birkózik a tömegkommunikáció a tömegközönséggel* (R. Clausse), egy gondolatokban gazdag és problémafelvetésben bátor értekezést *A valóság — a műalkotás — a társadalom közötti kölcsönhatásról* (V. Karbusicky), *A hanglemezmuzsika és a hanglezárpár-ról* (H. O. Luthé), végül *A képzőművészeti közönségtípusok jellegéről* (B. Watson).

Ezekhez a tanulmányokhoz bevezetőül szolgál A. Silbermann-nak, a kölni és a lausanne-i egyetem szociológiai professzorának elvi jellegű tanulmánya *A művészetszociológia meghatározása* címmel.

Mindegyik tanulmány arról panaszkodik, hogy az eddigi szociológiai adatfelvétel és értékelés hiányos volt (ha egyáltalán folyt), s hogy a szociológia módszertani tekintetben annyira felkészületlen, hogy a szerzők először spekulatív úton kénytelenek tisztázni a vizsgálandó feladatokat. A panasz jogos, a hiányt magunk is érezzük, és azért csak részben kárpótol bennünket a helyenként rendkívül éles problémaérzés és a problémáknak mind elméletileg, mind tartalmilag világos felvetése.

Ez a hiányosság több okra vezethető vissza. Részben arra, hogy a módszeres művészetszociológiai kutatások nagy apparátust és különleges szervezeti formát igényelnek, ami nem mindig és nem mindenütt áll rendelkezésre, részben arra, hogy a művészetszociológia most kezd önálló tudományággá válni és elszakadni egyrészt a társadalomfilozófiától, a kultúrtörténet és a társadalomtörténet diszciplináitól, valamint az esztétikától és a művészetek történetétől. S az elszakadás folyamata közben — ami nem megy heves polémiák nélkül, miként e kötet több tanulmánya is mutatja — még a szociológusok sem látják világosan, milyen mértékig és hogyan kell magába olvasztania a szociológiai gondolkodásnak az anyagtudományok elveit és metodológiáját. A művészetszociológiának a legtisztázatlanabb az esztétikához és a szociálpszichológiához való kapcsolata, pedig ezektől sok fontos szempontot kaphatna, illetve tarthatna meg.

Mielőtt Silbermann meghatározná a művészetszociológia feladatát és helyét a többi tudományágak hierarchiájában, számba veszi mindazokat a tudományágakat, amelyekkel való 'hareban' jutott el ahhoz a stádiumhoz, amikor már meg tudja határozni saját feladatait. Gurvitch szellem-szociológiája és Mannheim tudás-szociológiája apriorisztikus gondolkodás alapján épült fel, a Toynbee nyomán történeti aspektusban szemlélődő kultúra v. művelődésszociológia (s ide tartozik Antal Frigyes és Hauser Arnold is) Gehlen és Francastel munkáiban fejlődik tovább „kulturális hajtókör-szociológiává” (Kultur-

wirkekreissoziologie) — Adorno szemléletét Silbermann szerint — szubjektív előítéletei önkényes tételek halmazává torzítják. A korszerű szemléletet a szociális történelem és a művészetszociológia megkülönböztetése jellemzi: az első a szociális feltételekkel szembenálló, szabálytalan tényeket elemzi és írja le, míg a második a tények összefüggéseit és a haladáshoz való viszonyukat. A mintaképek Simmel és Sorokin s főleg Max Weber, akik nem a kultúrák történetére irányítják figyelmüket, hanem evolúciójuk szociológiájára, azaz: a társadalmi folyamatok és a művészi formák összefüggéseire. (Silbermann ösztönzőnek, de nem mintaszerűnek tekinti a filozofikus kultúrkritikát: Lukács és Goldmann tevékenységét, s ide sorolja Benjaming, Deweyt, Souriaut, Cassout stb.), mert nem elégé tényszerű, és értékítéletekkel van túlterhelve. Fejtegetésén az a gondolat húzódik végig, hogy a művészetszociológia sajátos (mert más tudományágak által eddig nem művelt) területe és célja az empirikus művészetszociológia. Abból indul ki, hogy „a zene, az irodalom, a színház, a festészet és az a mód, ahogyan mindegyiket átéljük, együtt egy megszakítatlan társadalmi folyamatot képez, amely magában foglalja a művésznak és társadalmi-kulturális környezetének kölcsönhatását, és amely valamiféle műalkotást eredményez: a műalkotást aztán a társadalmi-kulturális környezet fogadja be, és a mű hatással van rá”. Kiemeli, hogy a művészetszociológiának elsősorban „totális művészeti folyamatokat kell tanulmányoznia — a művésznak, a műalkotásnak és a közönségnek az egymásra való kölcsönhatását és az egymástól való kölcsönös függését — a művészeti formaként felfogott jelentőségüknek megfelelően.”

Hangsúlyozza, hogy a művészetszociológus „sosem azért tanulmányozza a társadalmi tényeket, társadalmi folyamatokat, eredetüket és természetüket, hogy azt vizsgálja, milyenek legyenek azok” és „sosem alkot olyan vonzó teóriákat, melyek nem a megvizsgált tényeken alapulnak”. A művészetszociológia sohasem von le értékítéleteket.

Mindebből következik, hogy a művészetszociológiának — Silbermann szerint — sohasem tárgya, hogy a mű jelentésével foglalkozzék, vagy hogy a műalkotás természetét és lényegét meghatározza; ez a művészetelmélet, a művészettörténet és a művészetszociológia feladata. A művészetszociológia a műalkotást mint társadalmi ténnyt fogadja el, kezeli és vizsgálja, mert Silbermann itt elfogadja Dewey álláspontját, miszerint a műélvezőre hatott élmény ('experience') a szociológiai szemlélet kiindulópontja. „A műalkotás belső jelentésének” vizsgálata az esztétikusok és művészetteoretikusok feladata, ők „érzik meg” a művet, ők állapítják meg, mely ponton válik egy megalkotott munka művészetté, és nyer állandó létet. Nem a társadalom feladata tehát, hogy az esztétikai tárgy megkülönböztető vonásait felfedje; a művészetszociológia feladata az, hogy mérje és vizsgálja a műnek a társadalomra tett hatását. E vizsgálatok azonban nem vonatkoznak a mű esztétikai értékére, azt nem befolyásolják és nem változtatják meg, mert az esztétikai érték „immanens”, hanem csak azt kutatják, hogyan fogadja a műalkotást a társadalom és milyen helyet foglal az el a társadalomban.

Silbermann-nak ez a felfogása a művészetszociológia feladatáról egyrészt azt jelenti, hogy a művészetszociológiát szükségképpen megtermékenyíti a filozófiai gondolkodás, másrészt azt, hogy a művészetszociológus legfeljebb kiegészíti az esztétikus és művészetteoretikus megállapításait, de nem másítja meg azokat. A művészetszociológus kiegészítő szerepet játszik az előbb említett szaktudományok művelői mellett: a műnek a társadalmi folyamatokban, a társadalmi osztályok és rétegek között elfoglalt folyton változó helyéről és ez utóbbiak magatartásformáiról fog újat nyújtani. A művészetszociológus tehát elsősorban szociológus és a művészet, illetve annak ágai csupán anyaga, mellyel dolgozik.

Ha elfogadjuk Silbermann-nak azt a fenomenológiai felfogását, mely szerint a mű annyiban létezik, amennyiben azt érzékeljük, akkor ennek ellene mond az az álláspontja, mely a műalkotást „immanens jelentéssel bíró tárgynak” tekinti, és annak tanulmányozását az esztétikusokra és művészetteoretikusokra bízta.

De bármennyire tágra fogalmazza is meg Silbermann a művészetszociológia feladatát, abba a hibába a legtöbb empirikus művészetszociológussal együtt ő is beleesik, hogy jóval többet beszél a műalkotás társadalmi hatásának vizsgálatáról, mint annak társadalmi keletkezéséről. Noha nem tartjuk hiábavalónak az utóbbit sem — valóban elhanyagolt területe ez a művészettörténetnek és az esztétikának —, mégis úgy véljük, hogy helyes volna azt a műalkotások keletkezésének vizsgálatával összekapcsolni. Silbermann talán az riasztja vissza ettől, hogy a hagyományos társadalmi szempontú művészettörténetek túl sokat (és talán nem elég egyeztett) foglalkoztak ezzel a kérdéssel. A kétféle vizsgálat (a mű keletkezésének és hatásának vizsgálata) egymással kölcsönösen kiegészíthetné, különösen akkor, ha a szociológia két területre terjesztené ki érdeklődését és hatókörét: az egyéni lélektan és a társadalmi lélektan területére. Enélkül a művészetszociológia alig tud továbblépni. Silbermann alapvető és fontos tanulmányában éppen ezt az egy-

oldalúságot kifogásoljuk: miközben gondosan és a legtöbbször helyes és találó érvekkel elhatárolja a művészetszociológiát azoktól a diszciplínáktól, amelyekből az megszületett — a művelődésszociológiától, a tudásszociológiától, a társadalomtörténettől, a kultúr-filozófiától, a társadalomkritikától és a szociológiai esztétikától — aközben elfelejtkezik az individuál- és szociálpszichológiáról, éppen erősen empirikus-pozitivistá beállítottsága miatt.

Amíg Silbermann csupán felveti azt a kérdést, hogy a művészetszociológiának egy műalkotás létrejötte megítélésében foglalkoznia kell azzal, hogyan kezelje a művész öröklött (biológiai-fiziológiai) és szerzett (társadalmi) tulajdonságait, azok arányát és kölcsönhatását, illetve hogy melyiknek tulajdonítson döntő szerepet, addig Karbusický tágabban veti fel ugyanezt a gondolatot és — helyesen — „a művészetszociológia alapvető elméleti kérdésének” tekinti. Azt kérdezi: vajon a társadalmi valóság csupán egyike a műalkotás létrejöttében közreműködő sok tényezőnek, vagy az határozza meg az összes többi tényezőt olyan mértékig, hogy fő strukturális tényezőnek tekinthető. S nemcsak felveti e kérdést, hanem átfogóbban is tárgyalja. Ezzel pedig két dolgot tesz lehetővé. Először: az alkotásfolyamat szokásosan felvázolt sémáját (valóság—műalkotás—társadalom) kibővíti és a műalkotás geneziséstől az élményig bezárólag hat zónát különböztet meg: valóság—művész—műalkotás—intézményes hatások—fogyasztó—valóság. Másodszor: a valóság első (az alkotást létrehozó tényezői) és a második (az alkotást befogadó tényezők) tartományában ugyanezeket a tényezőket veszi számba. (Hogy miért éppen azokat, azon lehetne vitatkozni.) E felfogás birtokában a művészetszociológusnak sokkal gazdagabb relációk és interrelációk megállapítására van lehetősége. Ezzel a sémával Karbusický kibővítette az alkotási folyamat tartományát, de lehet, hogy csupán megtartotta a hagyományos művészettörténetit, melyet a művészetszociológiának a társadalmi hatások iránti túlzott érdeklődése egyoldalúsított, és ezzel lehetővé tette, hogy a művészetszociológia továbbra se hagyja figyelmen kívül a valóság és az alkotó bonyolult kapcsolatának vizsgálatát. Ha Karbusický felfogása érvényre jut, akkor valószínű, hogy a lélektani folyamatok vizsgálata nem fog háttérbe szorulni sem a mű keletkezési körülményeinek, sem a mű hatásának vizsgálatában.

Mindeme kérdések mögött egy másik alapvető kérdés rejlik, tudniillik az, vajon a művészetszociológia csupán a művészet társadalmi folyamatait és törvényszerűségeit regisztrálja-e, vagy pedig az egyes művészek egyéni sajátosságait is. Silbermann felfogása hajlamos az egyént kiiktatni e vizsgálatokból, ami ismét azt bizonyítja, hogy nagyobb súlyt helyez a műalkotás hatásának, mint keletkezésének vizsgálatára. Véleményünk szerint a műalkotást létrehozó körülményeknek párhuzamosan kellene folyniuk az alkotás hatásának vizsgálatával. Kiindulópontul a műalkotásnak kellene szolgálnia és így 'vissza' is és 'előre' is következtetéseket lehetne levonni és jól össze lehetne vetni az alkotást létrehozó folyamatok törvényszerűségeit az alkotás közönségre tett hatásának törvényszerűségeivel, különösen, ha a Karbusický javasolta közbülső zónákat is figyelembe vesszük és vizsgáljuk. Így teljes hosszsmetszetet kaphatnánk egy-egy műalkotás létezési formáiról.

Ugyancsak Karbusický említett sémája hívja fel a figyelmet arra, hogy az intézményi hatások (kritika, társadalmi és kulturális intézmények, tömegközlelési eszközök stb.) vizsgálatát jobban differenciálandó. Silbermann csak társadalmi folyamatok, társadalmi osztályok és rétegek vizsgálatáról szól, Karbusický gondolatai alapján azonban célszerű volna vizsgálni azt is, milyen szerepük van egyes társadalmi 'kicsocportoknak' (iskola, kritikusok, újságok, folyóiratok, kultúrotthonok stb.) a műalkotások hatásának közvetítésében.

Még így is megoldatlan kérdése marad a művészetszociológiának az értékten, az axiológia, amelynek részletkérdéseivel itt két tanulmány foglalkozik. Az első P. Bourdieu dolgozata, aki közvetetten veti fel az érték kérdését. Abból az alaptételből indul ki, hogy egy műalkotás érzékelése (percepciója) csak akkor adekvát és közvetlen, ha „az a kultúra, amelyet az alkotó művébe belead, azonos azzal a kultúrával, vagy pontosabban azzal a művészi hozzáállással, amelyet a szemlélő a mű kikódolásához magával hoz”. Minden egyéb esetben a mű megértése nehézséget okoz és nem tökéletes. Ennek alapján E. Panofsky nyomán a képzőművészeti alkotások megértésének három fázisát különbözteti meg: a legnaivabb szemlélő „csak azt a primer vagy természetes témát vagy jelentést képes felismerni, melyet a gyakorlati életből is meg lehet érteni”; a második fokozatú megértés „specifikus témákban és fogalmakban való némi jártasságot feltételez, melyet irodalmi források közvetítettek”. Ezen belül külön csoportban tárgyalja „a képekben, történetekben és allegóriákban megnyilvánuló specifikus témákat és fogalmakat”, valamint „a belső jelentés vagy tartalom”, „a kulturálisszimbólum” megértését, amelyhez ikonográfiai ismeretek is szükségesek. Bourdieu a továbbiakban azt fejtegeti, hogy a műalkotás megértésére társadalmi intézmények nevelnek; a burzsoázia kifinomodott ízlé-

sét a családi ízléshagyományok átadásának köszönheti, a burzsoázia azonban ezt úgy állítja be, mintha arra született érzéke volna. Ennek alapján Bourdieu a művészettudomány feladatát abban látja, hogy a műalkotás közvetlen és adekvát megértését lehetővé tegye.

Az érték fogalmával az ismertetett tézisek úgy függenek össze, hogy Bourdieu szerint a műalkotás megértéséhez kapcsolódó kielégülés csak azok számára hozzáférhető, akik képesek arra, hogy a műalkotást magukévá tegyék, mert értéket tulajdonítanak neki és értéket csak azért tudnak neki tulajdonítani, mert rendelkeznek azokkal az eszközökkel, hogy a műalkotást magukévá tegyék. Ebben a fogalmazásban az érték azonoska legmagasabb rendű szellemi kielégüléssel. Az értéknek ez a normatív jellegű megfogalmazása szociológiai és társadalomlélektani szempontból nem teljes, illetve alkalmazhatósága egyszerűen kimerül abban, hogy egy szociológiai vizsgálat azt állapítja meg, mennyiben felel meg e normának egy adott időpontban egy adott közönség. Holott gyakorlatilag az érték fogalma sokkal tágabb, hiszen még a legalacsonyabb rendű műélvezet, sőt még a pusztá műismeret is valaminő értéket rejt magában.

B. Watson kitűnő dolgozata nyújt biztosabb, differenciáltabb és szociológiailag alkalmazhatóbb támpontot az érték fogalmának értelmezéséhez. Ő ugyanis értéknek azt tartja, amit a (képzőművészeti) közönség is értéknek tart; pontosabban, ami motiválja a közönség műélvezői attitűdjét. Ez az ő értékdimenzió-skálája szerint nyugodhat a művészet belső ('intrinsic') értékeinek felismerésén, művészetén kívüli ('extrinsic') szempontokon, valamint a kettőn együtt ('intrinsic-extrinsic'). Az attitűdskálán pedig pozitív és negatív csoportba osztja a közönséget. Ily módon 6 közönségtypust állít fel. A pozitív oldalon: a művészetet önmagáért kedvelők ('art-for-art's-sake'), a tanulmányi célokat követők ('educational') és az időt kellemesen eltölteni vágyók csoportjába ('recreational'); a negatív oldalon: a műalkotást konzervatív (akadémikus) művészeti normák alapján megítélők ('pseudo-critical'), a művészetet erkölcsi szempont szerint megítélők ('didactic') és a művészekkel vegyülni vagy a művészettel intim kapcsolatba jutni vágyók csoportjába ('status-seekers'). E tipológiának nagy értéke, hogy figyelembe veszi a társadalomlélektani szempontot, a cselekvés motivációját is. Egy hasonló szociológiai felvételzés jó támpontul szolgálhat a művészeti nevelés feladatainak kijelölésében is.

Végül inkább a kiadvány ismertetésének a teljessége, mintsem a dolgozatok értéke kedvéért megemlítjük még R. L. Brown tanulmányát, melyben azt igyekszik bizonyítani, hogy azért, mert a műalkotást tömegkommunikációs eszközökkel közvetítik, illetve hozzák létre, az nem szükségképpen hat károsan a mű minőségére vagy arra, ahogyan az alkotóművész a munkáját végzi. Szerinte a tömegkommunikációs eszköz művésze kevésbé érzi magát magányosnak és elidegenedettnek, mint a 'komoly művész'; s mindaddig kevés bizonyíték van arra, hogy a 'komoly művész' nem tudja képességei legjavát adni a tömegkommunikációs eszközökkel közvetített művészetben.

R. Clausse tanulmánya azt javasolja, hogy a tömegközönség (főleg a rádióközönség) szociológiai vizsgálata három szinten történjék. Először a közvetlen hatás szintjén ('occurrent level'), amikor is a közönséget az első sokkhatás éri, másodszor azon a szinten, amikor az első élmény már keveredik az eseményre vonatkozó egyéb hatásokkal és emlékekkel ('conjunctural level'), és harmadszor, amikor a kettő leszűrődik és beépül a társadalom osztályainak vagy rétegeinek történeti tudatába ('structural level').

H. O. Luthe azt fejtegeti, milyen mértékben rendelkezik a hanglemmez a tömegkommunikációs eszköz jellegével, és milyen mértékben hat a társadalmi, kulturális és gazdasági rendszer kialakulására, szabályozására vagy megváltoztatására.

A tanulmányokat értékes általános művészetszociológiai és az egyes művészeti ágakra (képzőművészet, zene, irodalom, színház és film) vonatkozó bibliográfia egészíti ki.

MOHAY BÉLA

STRUKTURÁLIS KUTATÁSOK A SZOVJETUNIÓBAN

Folyóiratunkban nem először adunk hírt a szovjet strukturális kutatásokról. 1967-ben a Helikon 3–4. száma közölte M. Szaparov Három »strukturális muszája« és a műalkotás strukturális képe és V. Kozsinov Lehetséges-e strukturális poétika? c. tanulmányát, valamint Petőfi S. János ismertetését Ju. M. Lotman Strukturális poétikájáról. A strukturális körűl 1962-ben fellángolt viták azóta sem csitultak el, viszont a strukturális megközelítés hívei újabb és újabb eredményekkel járulnak hozzá az irodalomtudomány fejlődéséhez. Ezért láttuk szükségesnek, hogy tájékoztassuk az olvasót a tartui művészetelméleti kör munkájáról és helyt adjunk Ju. Barabas összefoglaló tanulmányának.

Труды по знаковым системам. Tartu, 1964.

A jelrendszerek tanulmányozásának szentelt 1964. évi tartui Nyári Egyetem előadásainak anyagát a kötet szerkesztői két részben jelentették meg, az elsőbe a jelrendszerek tanulmányozásának különböző, általános jellegű kérdései kerültek, míg a második rész konkrét jelrendszerek leírásának kísérleteit tartalmazza. Az első rész programadó írásának Jurij Lotman tanulmánya tekinthető, *A jelentések problémájáról a másodlagos modelláló rendszerekben*. A szerző kétfajta modelláló rendszert különböztet meg, egy nyelvészeti és egy művészeti. Az előbbi első típusú modelláló rendszernek tekinti, az utóbbit másodlagos modelláló rendszernek nevezi. Rendkívül fontosnak tartja, hogy a nyelvészeti szempontú kutatásokat elvlasszunk a művészeti jellegűektől, mert különben a jelentéseknek azt az összetett rendszerét hagyjuk figyelmen kívül, amely a sajátosan művészeti struktúrát hozza létre. Szerinte „a tartalom minden egyes elemi sorának lényegét nem lehet a más elemekhez való kapcsolaton kívül feltárni”, s arra is szükség van, hogy a kifejezés síkját a tartalom síkjától határoljuk el. A másodlagos modelláló rendszerekben a jelentés kétféle úton mehet végbe, *belső átkódolás és külső átkódolás útján*. Az $a = b + c$ algebrai kifejezés belső átkódolásnak tekinthető, míg a romantika korának zseni–tömeg antitezise külső átkódolásnak minősíthető. Ezzel a romantikus antitezissel kapcsolatban fejti ki, hogy tulajdonképpen mit is kell a kifejezés és tartalom fogalmakon értenünk. Puskin *Anyegin*-jében Lenszkij romantikus frazeológiája kifejezés, a puskin szerzői beszéd, vagyis ahogyan kommentálja az eseményeket, ez lesz az objektív tartalom. (Lotmannak ez a példája mutatja a legszebben, hogy ezek a kutatók milyen nagy mértékben használják fel a húszas évek irodalom- és művészetelméletének eredményeit, hiszen hasonló értelemben nyilatkozott Jurij Tinyanov is 1928-ban a puskin lírai-epikai művek kettősségéről.) A műközpontúságra való törekvés eredménye, hogy tanulmánya egyik jelentős részében Lermontov „romantikus lírájának” „következetes monostílusú struktúrájáról” ír, mert így tud a legmegfelelőbben szólni „a másodlagos modelláló rendszernek tartalmának természetéről”. Az átkódolás eljárásaként tartja számon a lermontovi nézőpontváltoztatást a *Korunk hőseiben*. Pecsorin jellemét több szemzőből ismerjük meg, először önmaga mesél sorsáról, majd Makszim Makszimov, volt katonatársa, azután az író, hogy a többi szereplőről ne is szóljunk. „Pecsorin körül — a hősök egész rendszere, akik mintha lényegét más rendszer nyelvére fordítanák és ezáltal leplezik le ezt a lényegét.” (33) Ugyanígy azt is bemutatja Lotman, hogy vannak esetek, amikor a másodlagos modelláló rendszerekben össze nem tartozó jelöltek, mint „sajt” és „pajzs” egyaránt a „hold” jelölővé válnak, bár az elsődleges, nyelvészeti típusú rendszerben ezek nem egymás ekvivalensei (Lermontov *Szaska* c. poemájában). Ezért mondhatja egyik végkövetkeztetésként, hogy „A művészeti típusú másodlagos

modelláló rendszer a jelölők saját rendszerét teremti meg, amely nem másolata, hanem a jelölők világának modellje általános nyelvi jelentésben". (35)

Lotman hangsúlyozta, hogy a másodlagos modelláló rendszerek kutatása a kultúrának, az irodalomnak, a művészetnek mint jelrendszernek a tanulmányozását jelenti, s így nem meglepő, hogy az első rész tanulmányai között olyanokkal is találkozunk, amelyek a mitológiával vagy egyes mítoszok kialakulásával ill. ezek általánosításával foglalkoznak. A. M. Pjatyigorszkij *Néhány általános megjegyzés a mitológiáról a pszichológus szemszögéből* c. tanulmányában a rá jellemző tömörséggel tesz néhány rendkívül lényeges megállapítást a mitológia kutatásának és tanulmányozásának tárgyáról, a mitológiai metanyelv három terminusáról, a tragikus szituációról, a választás szabadságának minimumáról és a semlegesítő elemről. Arra a következtetésre jut, hogy „Általában a mítoszszületés egyidejűleg mind a közösségi tudatban, a kommunikációban meglevő valamilyen objektív szituációval kapcsolatos, mind az individuum bizonyos pszichikai állapotával”. (45) B. L. Ogibenyin *A nyelvben és néhány más modelláló rendszerben meglevő jelentés kérdéséhez* c. írásában W. E. H. Stanner nyomán az észak-ausztráliai aborigen törzs mítoszainak létrejöttével, problémáival foglalkozik. I. G. Kull *Szemiotika és oktatás* c. munkájában a matematika tanításával kapcsolatban vet fel néhány olyan kérdést, amely a programozott oktatás általános elveit érinti. Szerinte a logikai-szemiotikai nézőpont különösen akkor válik fontossá, ha matematikai módszereket (matematikai statisztika, információelmélet, algoritmusok elmélete, programozás) akarunk alkalmazni az oktatásban. Írásában mind a programozott oktatás elveit, mind a tanítási folyamat különálló szintjeinek viszonyát ismerteti. Ez utóbbi egyes területeit így látja

az a láncszem, amely	+	metanyelv	
			szintakszis
	+	nyelv — objektum	
a valóság analizisétől			
	+	szemantikai interpretáció	
a metanyelv felépíté-	+		szemantika
séhez vezet	+	valóság	

Véleménye szerint ezt a kapcsolatot még „tanár ↔ tanuló” komponensekkel lehet és kell kiegészíteni, s ezek kölcsönös egymásra ható kapcsolatban állnak egymással.

V. A. Zareckij *Ritmus és értelem a szépirodalmi szövegekben* c. tanulmánya már magyarul is megjelent a Helikon 1967. 3–4. számának 416–425. oldalán. Két írás szépirodalom és tudományos szöveg viszonyát vizsgálja, közülük G. A. Lesszkisz *A tudományos és szépirodalmi próza nyelvtani különbségeiről* szóló kérdéshez c. munkája a múlt század hatvanas éveiben keletkezett írások konkrét anyaga alapján statisztikai módszerekkel vizsgálja tárgyat. A szerző, aki a Voproszi jazikoznanyija hasábjain több hasonló témájú publikációt már megjelentetett, igen széles korpuszú anyagot használt fel, ami mindenképpen elismerésre méltó. Úgy gondoljuk azonban, hogy érdemes lenne az általa használt kategóriák alaposabb átgondolására, mert semmiképpen sem tartjuk elfogadhatónak, hogy tudományos és szépirodalmi szövegek összehasonlító vizsgálata esetén a mellékeveket és melléknévi igeneveket együtt vizsgálja. Ugyanígy az is furcsa, hogy az igék táblázatánál nem tüntette fel a jövő időt, pedig itt még esetleg az egyszerű és összetett jövő idő gyakorisági mutatója is érdekes lehetne. A. Ja. Szirkin *A tudományos és szépirodalmi szövegek egyes vonásairól* c. írása a témával kapcsolatban néhány általános észrevételt tesz.

A tanulmánykötet több mint kétharmad részét azok az írások alkotják, amelyek egy-egy konkrét jelrendszer leírását kísérelték meg. A másodlagos modelláló rendszereket vizsgáló tanulmányok között egyaránt találkozunk a mindennapi emberi élettel kapcsolatos írásokkal, folklórral, etnográfiával, kultúrtörténettel, festészettel, zenével és irodalommal foglalkozó munkákat.

A mindennapi emberi élet körébe tartoznak B. A. Uszenszkij *Előzetes megjegyzések a személyiségtudományi osztályozáshoz*, M. I. Lekomceva — B. A. Uszenszkij *Egy egyszerű szintakszisú szemiotikai rendszer leírása*, B. F. Jegorov *A legegyszerűbb szemiotikai rendszerek és a szűzsék tipológiája* c. írásai, s ez utóbbi kettő a kártyajóslással foglalkozik. Jegorov Uszenszkijéknak azt a megállapítását vitatja, hogy a jóslás rendszere „néhány interpretáció lehetőségét tartalmazza” és a jósló „mindig a szabadság néhány fokozatával rendelkezik”. Jegorov arra a következtetésre jut, hogy a jóslás eredményeként egy

szüzsé jön létre, egy történet mesélhető el, a szüzsé lehetőségei azonban korlátozottak, mert a jóslás csak 36 kártyából történik. A szüzsének így megállapítható típusai a folklór alaptípusainak létrejöttéhez hasonlítható (Veszeloovszkij, Propp munkái). E témakörbe tartozik még T. V. Civjan *Az etikett nyelvi felépítésének néhány kérdéséhez* c. munkája.

A folklórral, etnográfiaiával foglalkozó tanulmányok közül kettőt emelünk ki. V. V. Ivanov és B. N. Toporov *Néhány ket szemiotikai rendszer leírásához* c. munkáját (116—143.), amely a szibériai törzs életjelenségeinek leírásával kapcsolatban olyan kérdéseket érint, mint a jóslás, s ezzel az előző csoport tanulmányai felé utal, de emellett „A ket képzőművészet néhány sajátosságáról” is szól, ez pedig a művészeti indíttatású írások felé mutat. T. Ja. Jelizarenkova — A. Ja. Szirkin *Az indiai esküvői himnusz analíziséhez* (Rigveda, X. 85) c. írásukban az analízis szükségességét vetették fel, mivel az eddigi fordításokban azért nem tudták a szöveget teljesen megközelíteni, mert a jelölt megközelítése nem lehetséges csak nyelvészeti úton, hanem a szöveg egész összefüggésben történő vizsgálata szükséges. Végső elemzését táblázatban mutatja be: az egyes versszakokban miként keverednek a mitológiai, kozmológiai, rituális és pszichológiai szintek; s azt is érdekes megfigyelni, hogy az egyes versszakokban legtöbbször három szint összefonódása figyelhető meg. Ebbe a témakörbe még a következő munkák tartoznak: Gy. M. Szegal: *A mítosz strukturális leírásának kísérlete*, I. Csernov *Az orosz szerelmi ráolvasások struktúrájáról*, B. L. Ogibenyin *Megjegyzések a mítosz kérdéséről* a „Rigvédá”-ban.

A kultúrtörténeti, művelődéstörténeti tanulmányok közül L. Mjall írása, *A zero út* elsősorban azért érdekes, mert szerzője logikai, pontosabban matematikai logikai alapon bizonyítja a buddhizmus négyesirányultságú tanítását, azt, hogy „minden — igazság, minden — nem-igazság, minden — igazság és nem-igazság, minden — nem igazság és nem nemigazság”. V. N. Toporov *Suetoniusus jövőmondásának szemiotikájához* c. munkájában a római író alapvető eljárásait vizsgálja, s többek között megállapítja, hogy Suetoniusnál „nem az időben való egymásutánosság”, hanem a „részletekben való egymásutánosság” a fontos. J. Lotman *A földrajzi tér fogalmáról az orosz középkori szövegekben* megállapítja, hogy a középkori gondolkodásban élesen elkülönítve állt szemben az égi és a földi élet, a fent és a lent fogalma. Ezekben a művekben a pokolba vagy a mennybe kerülés mindig utazással jár (pl. *Isteni színjáték*), s az utazás formáival magyarázható, hogy vannak eretnek, pogány vagy szent országok. A középkori orosz szövegekben Indiáról pl. kétfajta utópikus elképzelés uralkodott. Az egyik szerint sokkal boldogabb ország, mint Oroszország, a másik szerint boldogtalanabb. Cikkét azzal fejezi be, hogy „ez a kérdés szélesebb anyagot kíván, magában foglalva azt is, amit a középkori festészet ad”. (216)

Ezek után igazán nem meglepő, hogy több tanulmány foglalkozik a festészet kérdéseivel, és talán ezek a legjobbak a kötet írásai közül. L. B. Pereverzev *A közlemény bőségének foka mint az őskorszak képzőművészeti stílusa sajátosságainak mutatója* és V. N. Toporov *A buddhista képzőművészetről szóló megjegyzések a kozmológiai elképzelések szemiotikájáról való kérdéssel kapcsolatban* c. munkája általános művészettelméleti megjegyzéseket tartalmaz. L. F. Zsegin „*Ikontombok*”. *A festészeti mű térbeli és időbeli egysége* c. írásában az ismert „Sírhatétel” elnevezésű ikon „tipikus kompozíciójának” elemzését adja, mert a vertikális-horizontális rendszer metszéspontjánál a »dombok« terei domborúak és az általános felépítés homorúságával váratlan kontrasztot hoznak létre”. (245.) A szerző azt hangsúlyozza, hogy a térbeli viszonyok tanulmányozását nem lehet elválasztani a festészet anyagiságától és az időtől, mert azokkal funkcionális kapcsolatban áll. Az anyagiság, a tér és az idő szerepe koronként más és más volt, a XIX. század végéig, az impresszionizmus beköszöntéséig mindig egy-egy oldal került előtérbe, de attól kezdve ez a hármasság a „funkcionális függőségek egy csomópontjába kapcsolódott össze”. Tanulmányának igen érdekes része „A festészeti mű 'aktív' térrendszeré”-ről szóló pont. (240—245.) V. A. Uspenszkij *Az ábrázolás átadásának rendszeréhez az orosz ikonfestészetben* c. munkájában azt írja, hogy az ikonokon az ábrázolásnak két rendszere érvényesül, „egy tisztán geometriai” és egy „szemantikai”. A szerző a „sajátos szemantikai törvényszerűségeket” vizsgálja, mint pl. „az ikonokon a szentek arca mindig a néző felé fordul, függetlenül az alak reális térbeli elhelyezkedésétől”. Analóg jelenséggént a színházi ábrázolást említi, ahol a színészek szintén a néző felé fordulnak, pedig a reális színpadi szituáció alapján esetleg egy másik színész felé kellene fordulniok.

A zenei rendszereket M. M. Langleben *A kottázás rendszerének leírásához* és O. F. Volkova *Az indiai zene tónusainak leírása* c. munkája tárgyalja.

A kötetben néhány jelentős irodalmi tanulmány is található, pl. A. Ja. Szirkin *Az azonosítások rendszere a Chandogya-upanisadban*, Je. V. Paduceva *A bevezetés struktúrájáról* (Petőfi S. János említi erről a kötetről írott ismertetésében, Holikon, 1967. 3—4. sz. 524—526.), Sz. M. Tolsztaja *A rím fonológiájáról*, amelynek legérdekesebb része az a

tablázat (305), ahol az orosz rímelés egyes korszakokbeli típusait tünteti fel, s kiderül, hogy napjainkban akármilyen rímelési lehetőséget szabadon használhatnak fel a költők. J. I. Levin *Az orosz metafora struktúrájában különböző metafora-lehetőségekről* ír, az „egyszerű metaforák” közé az egy-, ill. kétagú metaforákat sorolja, a továbbiakban pedig „metaforikus konstrukciók”-ról, „elementáris metaforikus konstrukciók”-ról, „metaforikus láncoskák”-ról, „metaforikus hasonlatok”-ról és végül „összetett metaforikus konstrukciók”-ról szól. V. N. Toporov *Néhány költői szöveg leírása, amelyek főleg az alacsonyabb szintű szöveget jellemzik* c. írásában Rilke két versének vokális struktúrájáról ír, Verlaine „Sagesse” c. költeményéről és a Rigveda X. 125 hangszimbolikájáról olvashatunk. Az irodalmi tanulmányok sorában Gy. M. Szegal és T. V. Civjan *Az angol nonszensz költészet struktúrájához*, Z. G. Minz *Új jelentések képzésének egy lehetőségéről a szépirodalmi szövegekben* (*Az ironikus és poetikus A. Blok „Ismeretlen nő” c. versében*) című írásával találkozunk.

Ha a kötet általános jellemzőit foglalnánk össze, akkor a következőket mondhatnánk: a kötet szerzői szívesen és elismeréssel szólnak a 10–20-as évekbeli szerzők munkáiról, mert úgy gondolják, hogy mindenképpen érdemes kutatási eredményeiket továbbfejleszteni. A tanulmányok többsége, az irodalmi jellegűeket kivéve, az emberi fejlődés korábbi időszakait vizsgálja, valószínűleg azért, mert egy-egy rendszer leírásánál nem kell többféle, már bonyolulttá vált szempontot figyelembe venni. Végül az is a tanulmányok általános jellemzője, hogy többnyire csak a leírás szintjén mozognak, interpretációval nem vagy csak alig foglalkoznak. Az azonban mindegyik tanulmány vitathatatlan értéke, hogy olyan gondolatokat, észrevételeket tartalmaz, amelyek érdemessé tennék arra, hogy magyarul is olvashassuk őket, s ezáltal jelenlegi tudományos gondolkodásunkat is megtermékenyítsék.

KELEMEN TIBOR

Труды по знаковым системам III. Тарту, 1967. 420. Учёные записки тартуского государственного университета. Вып. 181.

A szovjet neostrukturizmust szemmel láthatóan ugyanaz a látszólagos paradoxon jellemzi, mint ötven évvel korábbi elődjét: a különböző társadalmi sorok, így a művészet viszonylagos autonómiájának a hangoztatása nem gátolja más diszciplínák módszereinek az alkalmazását. Most már azonban nem pusztán módszerbeli kölcsönzésekről van szó. Az emberi kultúrát alkotó jelrendszerek közös törvényszerűségeinek a feltárása a kulturális univerzális rendszeréhez, egy általános kultúratanhoz kell hogy vezessen. Ennek a törekvésnek — elméleti érvényétől függetlenül — komoly gyakorlati haszna van: a „tartui iskola” tagjai széles látókörű, néha egészen elképesztő ismeretanyaggal rendelkező tudósok, akiknek munkássága az elmúlt évtized legreménykeltőbb kísérlete arra, hogy „a humán tudományokra pontos módszereket alkalmazva” (5.) újra megtaláljuk helyüket a tudományok és a modern világ rendjében.

Épp ezért természetesen a jelrendszerek tanulmányozásának szentelt III. kötet is túlnő egy recenzens kompetenciáján, aki ennél fogva a nem irodalomtudományi vagy legalábbis közvetlen irodalomtudományi tanulságokkal nem járó munkáknak csak a regisztrálására szorítkozhat. Annál is inkább, mivel a tanulmányok nagyobb része — Lotman kifejezésével élve — „szövegrekonstrukció”, illetve szépirodalmi művek statisztikai módszerű vizsgálata, s mindkettő érdembeli tárgyalásához (és tanulságaik felhasználásához) speciális szakképzettség szükséges. (1) A. Ja. Szürkin: *A „relatív” és az „abszolút” megkülönböztetéséhez a hindu szövegekben*; I. Kull — L. Mjall: *Megjegyzések a „Kamaszutráról”*; Ju. M. Lotman: *A „becsület” — „dicsőség” oppozícióról a Kievi korszak világi szövegeiben*; U. Masing: *Az urd fő szociológiai fejlődéséhez*; A. K. Zsolkovszkij: *Deus ex machina*; V. Jacs. Vsz. Ivanov: *Hlebnyikov „Elefánt-híntón visznek engem” c. költeményének struktúrája*; Ju. K. Sese-glov: *Ovidius néhány szövegéhez*; H. Udam: *A jelentés kérdéseiről a szufi szövegekben*. (2) T. V. Civjan: *Adalékok Anna Ahmatova poetikájához*; Z. G. Minz — L. A. Aboldueva — O. A. Siskina: *A Blok „Versek a Szépséges Hölgyről” c. ciklusának gyakoriságszótára és néhány megjegyzés a ciklus struktúrájáról*; M. L. Gaszparov: *A korai Majakovszkij hangsúlyos verselése*.

A tanulmányok másik csoportja kultúr-tipológiaiainak nevezhető. Van közöttük olyan, mely a mindennapi élet szemiotikai típusainak felállítására tesz kísérletet (A. M. Pjatigorszki — B. A. Uszpenszkij: *A perszonológiai osztályozás mint szemiotikai rendszer*; J. A. Csernov: *A tilalmak szemiotikájáról*), mások a folklór szerteágazó anyagát próbálják csoportosítani (V. Jacs. Vsz. Ivanov — V. N. Toporov: *A korovaj és a korovaj-szertartások*

szemiotikai interpretációjához a beloruszoknál; V. N. Toporov: *A világ-tojás mítosz rekonstrukciójához*), Ju. K. Lekomcev már a „magas” művészetet magyarázza jelrendszerként (*A képzőművészet szemiotikai aspektusáról*), hogy aztán Ju. M. Lotman két tanulmányában is általános művészet- és kultúra-elméleti kérdésekhez jusson el (*A kultúra-tipológia kérdéséhez*; *Tézisek „A művészet a modelláló rendszerek sorában” problémához* — az utóbbi tanulmány — melyre még egyébként visszatérünk — azóta magyarul is olvasható *A strukturáliszmus* című kötetben).

Lotman szerint a kultúra történetét vizsgálhatjuk az információs oldal felől, valamint ezt az információt kifejezésre juttató társadalmi kódrendszerek felől. A kultúr-tipológiát elsősorban az utóbbi érdekli (a kultúra mint a kódok történelmileg kialakult hierarchiája). A kultúra típusán belül jönnek létre az illető kultúra „nyelvei”. Egy adott kultúrának éppen ezért egyik leglényegesebb, ha nem éppen a leglényegesebb jellemzője az lesz, hogy milyen viszony fűzi az őt alkotó „nyelvekhez”. Lotman a középkor és a felvilágosodás korának jel-felfogását hozza fel példának. A középkori kultúra nagymértékben szemiotizált volt: csak annak volt értéke, ami jel-kapcsolattá vált. A felvilágosodás idején ezzel szemben a dolgok épp a maguk természetességükben képviseltek értéket, s minden jelrendszeren — így a nyelven — keresztül történő közvetítettség éles ellenkezéssel találkozott. A különböző kultúra-típusok ilyen szempontú sorrávétele kétségtelenül igen gyümölcsöző lehet.

A „Szemle és közlemények” rovatban P. A. Florenszkij 1922-es, *A fordított perspektíva* c. elfeledett cikkét közlik, magyarázó jegyzetanyaggal ellátva, valamint A. K. Zsolkovszkij és Ju. K. Seseuglov *A strukturális poétika területén végzett szovjet munkák előtörténetéből* c. előadását. Hogy a tartui iskola képviselői sem minden nehézség nélkül jutottak szóhoz, sejteti az a tény, hogy a cikk alapját képező előadás még 1961-ben hangzott el egy konferencián. A szerzők egyébként érdekes módon egy rendszerbe hozzák az orosz formalisták, V. Ja. Propp és a filmrendező Sz. M. Ejzenstejn munkásságát: a közös nevező a funkciókról szóló tan, mely „napjaink poetikájának is az alapvető tartalma kell, hogy legyen”. (377)

Ezzel mindjárt a problémák közepében is vagyunk. A tartuiak felfogása szerint ugyanis a jel a művészetben funkcionális fogalom, nem anyagi természetű, hanem egy-egy funkció megtestesülése. A műalkotás mint jel sem létezik önmagában, hanem csak a történelmi-kulturális valósággal való szembenállásában. A nagy kérdés persze az, hogy melyik történelmi-kulturális — valósággal? Lotman nagyon helyesen azt állítja, hogy a másodlagos modelláló rendszerek, így az irodalom is, külső vagy belső transzformáció útján teremtenek új jelentést. Azt azonban nem, vagy csak igen csekély mértékben veszi figyelembe, hogy az irodalmi mű minden egyes olvasásakor transzformálódik, ami azt jelenti, hogy még egy ugyanazon korban is számos olvasótípus és következőképp jelentés-típus meglétével kell számolni. Az irodalmi műnek *nincs állandó* jelentésszerkezete. Az igaz, hogy a mű, mikor az egymástól távol eső, a természetes nyelvben „összeférhetetlen” elemeket ekvivalencia-viszonyba hozza, akkor egy másodlagos, saját jelentéshálót sző maga köré. Ennek a hálónak a szemei azonban — az olvasótól függően! — hol homályba burkolóznak, hol ismét felecsillannak. Naiv és meddő minden olyan próbálkozás, mely az irodalmi műben valamiféle egyszer és mindenkorra érvényes jelentésmagot kíván rögzíteni.

Az ilyen irányú tendencia alapját Lotmanék munkásságában műalkotás-felfogásuk képezi. Ész szerint a műalkotás olyan modell, melyben a valóság ugyanúgy bennfoglaltatik, mint a szerző egyénisége. Az olvasóval szemben viszont a mű pusztán a kommunikáció eszköze. „A szépség — információ” — hangoztatja Lotman. Szemmel látható, hogy ebben a felfogásban elsikkad az olvasó aktív, műalkotásteremtő szerepe. A „hogyan van megcsinálva?” kérdése mindig is figyelmen kívül hagyta az olvasót, s végül is az irodalom, a művészet lényegéből — értéktartalmából — semmit nem magyarázott meg, s inkább volt a dilettáns íróknak hasznát hajtó „kunstgriff”, „prijom”-gyűjtemény, mint művészetelmélet. El kell ismerni, hogy a tartuiak következtetések: A. K. Zsolkovszkij és Ju. K. Seseuglov így méltatja Sklovszkijt: „Úgy tűnik, ő volt az első, a funkciókról beszélő irodalomtudós. De aligha sejtette még ő is, hogy a dolgok általa kezdeményezett funkciókra bontása végeredményben olyan automata konstruálásához vezet, mely képes bármilyen, egy már leírt szöveggel izomorf szöveget szülni.” (372) Igen, ezzel a módszerrel a legtöbb, ami elérhető, egy literátron megalkotása, mely irodalmi szövegeket termelne, vagy amit Lotman javasol: egy olyan, a műalkotások konstrukciós elvein alapuló szerkezet létrehozása, mely információt tárolna. (145.) (Előző könyvében Lotman szintén egy generatív poétikáról beszél, melynek segítségével azután az egyes szövegek termelhetők és újratermelhetők lennének. Felfogását meggyőződen bírálta Petőfi S. János: *Helikon*, 1967. 516—517.)

Az elmondottakból fakad, hogy a kötet írásai között műelemzés — a többször hangoztatott mű-központúság ellenére — egy sincs, kizárólag a műélménytől elszakított szövegrekonstrukcióit találunk. Legjellegzetesebb példája ennek Ivanov Hlebnikov-tanulmánya. A vizsgált verset Hlebnikov egy indiai miniatúra ihletésére írta. A miniatúra azt ábrázolja, hogy egy bajaderokból rajzolt elefánt Visnut viszi a hátán. A rajz kettős értelmét — hol a női figurákra, hol az elefántra célozva — teremti újjá a versben a költő. A Jakobson „verselemzéseiből” ismert oppozíció-sorok segítségével Ivanov megmutatja, hogyan „csinálja meg” Hlebnikov a kétértelműséget, majd a következő epés megjegyzéssel zárja a tanulmányt: „A fenti elemzést annak egyik lehetséges illusztrációjául szántuk, hogy Hlebnikov alkotásainak egy rossz hagyomány folytán sokat emlegetett érthetlensége közelebbi vizsgálatkor a kritikusok mélységes tévedésének bizonyul.” (170.) Ivanovban fel sem merül, hogy mit csinál az az egyszerű olvasó, aki nem ismeri az indiai miniatúrát, hogy arra milyen hatást tesz Hlebnikov verse. A modern költészet egyik valóban alapkérdése — hogyan válik a költőnek banális elem az olvasó szemében szakrálissá? — mintha nem létezne Ivanov számára.

Ugyanez elmondható Lotman egyébként finom mívű tanulmányáról is, melyben az Igor-énekben és más középkori orosz szövegben előfordul „cseszty” (becsület) — „szlava” (dicsőség) oppozíciót vizsgálja. Kimutatja, hogy a „becsület” a vazallus, a „dicsőség” pedig a szuverén jelentéssíkjára tartozott. Másik tanulmányában is egy ó-orosz prédikáció két síkját, két olvasó-típusát elemzi. Az első olvasó a szövegnek csak egyházi — publicisztikai jelentését érti, míg a második egy réteggel több jelentés képes kihámozni, illetve több jelentés *lehetőségét* képes érzékelni, s ily módon létrejön a szépirodalmi művekre jellemző „játék-effektus, mely abban áll, hogy egyugyanazon elem különböző jelentései nem mozdulatlanul léteznek egymás mellett, hanem oszcillálnak” (141.). Azoknak az olvasóknak a sorából azonban, akik képesek tudatukat „oszcilláltatni”, megint csak hiányzik az esztétikai élményben részesülő olvasó. Az Igor-énekben az egyszerű olvasó nem ismeri a „becsület-dicsőség” oppozíció korabeli jelentését. Mivel e két szó mostanra majdhogynem szinonimává vált, őrá mint a középkorban szokásos halmozás, mint esetleg esztétikailag is hatásos retorikai fordulat fog hatni.

Műalkotás és műélmény elszakítása egymástól nemcsak azt gátolja meg, hogy a műalkotásnak egy korszakon belüli, szinkron jelentés-ingadozását érzékelni tudjuk, hanem a műalkotás korokon átfutó, diakronikus életének a feltárását is lehetetlenné teszi. Lotman ezt *A „Szemle és Közlemények” rovat feladatairól* című kis írásában programszerűen vallja. A valóban kitűnő G. A. Gukovszkijt említi követendő példaként, aki szerint „a történelmi folyamatot szakaszokra (stádiumokra) kell darabolni, hogy aztán felépíthessük, most már szinkron síkon, az egyes stádiumokra tipikus kultúra modell” (365). Eszerint az irodalmi fejlődés szétesne történelmi jelentés-rendszerekre, történelmi poétika-rendszerekre, melyekből éppen a jelentős művek maradnának ki, s annak magyarázata, hogy általában miként lehetséges, hogy az irodalmi művek történelmileg „mozognak”. Hogyan lehetséges, hogy például a romantika (egyébként erősen megközelítő, mert rekonstruált!) poétikája alapján született mű, melynek jelentését Lotman egyszer és mindenkorra desifrizozhatónak véli, megél egy számára idegen korban és környezetben is?

Azt a nyilvánvaló többletet, specifikumot, ami a művészetet az összes többi jelrendszertől elválasztja — hogy ti. a művészetben az ember és a valóság *szabad* találkozása zajlik le egy közvetítőn, a műalkotáson keresztül — Lotman erősen pedzi, amikor a művészetet a játékhoz hasonlítja. Véggkövetkeztetésében azonban visszakanyarodik a jel-elmélethez: „A művészet célja a feltételes szabályok nyelvén kifejeződő igazság” (142.) — jelenti ki, majd, miután alighanem érzi az ebből a tételből süttő hegelianizmust a következőképp „magyarázkodik”: „Az »eljátszott eszme» a »megtestesített eszmétől» abban különbözik, hogy nem absztrakciók illusztratív materializációját feltételezi, hanem egy többszintű valószínűség-metszetes rendszer megteremtését, olyan rendszerét, mely nem a nem-művészi eszme illusztrációja lesz, hanem arra mint alacsonyabb szintű modelláló rendszerre épülve olyan információt közöl, mely más eszközzel közölhetetlen”. (143.) Arra a kérdésre azonban, hogy mi ennek az *információnak a tartalma*, hogy mi az esztétikai érték, nem kapunk választ. Illetve valami olyasmire következtethetünk, hogy az alacsonyabb szintű jelentések összegeződése vagy együttes létezésük lehetősége adja ki ezt a tartalmat. A jelentések összege azonban csak jelentés lehet, a jelentések — oszcillálnak mégoly hevesen — nem adnak ki automatikusan értéket.

Kifogásaink is ebben foglalhatók össze: a művészetben a funkciók vizsgálata nem pótolhatja az esztétikai érték elemzését. A művészetet lehet és kell is jelrendszerként tanulmányozni, de tudatában kell lennünk e módszer korlátainak. Természetesen mindez

mit sem von le Lotmanék érdemeiből: végre egy önálló profilú iskola, mellyel újra a tudományról lehet vitatkozni.

BOJTÁR ENDRE

Ю. М. Лотман: Структура художественного текста. Москва, изд. Искусство, 1970. 380.

E könyv szerzője a szovjet Észtorország tartui egyetemének professzora. Kezdeményezője és szellemi irányítója annak a szemiotikai alapvetésű művészetelméleti iskolának, amely jó hírnevet szerzett magának a Szovjetunió határain túl is. A tartui iskola művészetelméleti kibontakozása egybeesett a társadalomtudományoknak azzal a fellendülésével, amely a kibernetika mint tudomány jogainak visszaállítását és rohamos fejlődését követte. A tartui egyetemen az irodalom- és művészetelmélet művelői sokat merítettek és merítenek ma is a kibernetika eredményeiből, főleg az információelmélet, a kommunikációelmélet és a modellemélet terén. Így jutottak el a művészet szemiotikai rendszerként való felfogásához. Lotman *Strukturális poétika* c. első kötete — amely „őse” a most ismertetésre kerülő könyvnek — jól érzékelteti a kibernetika elméleti, filozófiai tanulságainak gyümölcsöző hatását. A művészet szemiotikai szemlélete szükségszerűen rávezette a kutatókat a szovjet irodalomtudomány egy korábban méltánytalanul „elfelejtett” és a vak dogmatizmus által ócsárolt örökségének felelevenítéséhez. Az orosz formalista iskoláról van szó, mely manapság nemcsak a szovjet és a népi demokratikus országokban, hanem a nyugati irodalomtudományban is reneszánszát éli. Kiderült, hogy a 20-as évek formalizmusának néhány alapvető tudományos következtetése egybeesik a mai szemiotikai szemléletű művészetelméleti kutatások vezérelveivel. A tartuiak a „formalista” Sklovszkij, Tjanyanov, Ejhenbaum sok elméleti tételéről leverték a feledés porát. Felelevenítették a művészet autonómiájáról, a dezautomatizálásról, a szemantikai eltolódásról, az „osztranyenijje”-ről (különössé tevés, eltávolodás, elidegenítés) a műrendszerről szóló tételeiket, sőt — a szükségesnek bizonyult korrekciókkal — beillesztették őket saját elméleti rendszerükbe. Súlyosan vétenénk, ha ebben az átvételben egyszerű ismétlést tételoznénk fel. A tartuiak a 20-as évek formalista poétikájának (művészetelméleti értelemben használva e fogalmat) elméleti megállapításait gondos és megfontolt ártértelekkel, ártértelekkel hasznosítják. Köztudott, hogy a tartui egyetemen nyaranta konferenciát rendeznek a másodlagos szemiotikai rendszerek tárgyköréből. E rendszeres konferenciák előadásai, anyagai a *Σημειωτική* c. tanulmánygyűjteményben jelentek meg, ez idáig négy kötetben. A sorozat első kötete, Lotman fentebb említett könyve, 1964-ben jelent meg. Beszámolóinkból már ismeretes, hogy a tartuiak irodalomelmélete heves vitákat váltott ki a szovjet irodalomtudományban. Egész sor rokon-szerző, de sok ellenvető cikk és tanulmány jelent meg a Вопросы философии Вопросы литературы és más folyóiratok hasábjain. A bírálók főleg a tartuiak strukturalista szemléletét kérdőjelezték meg, melynek káros voltát abban látták, hogy hátat fordított a művészet eszméi mondanivalójának, tartalmának.

A tartui egyetemen kibontakozó művészetelméleti koncepció azonban nem egyeduralkodó és elszigetelt jelenség, ilyen irányú kutatásokról tudunk más országokban is. Hasonló törekvésekkel találkozhatunk Lengyelországban (Mayenowa, Slawinski) és Csehszlovákiában (a szlovákiai Nyitrán: Frantisek Mikó, Anton Popovič) is. Nyugati országokban is a tartuiakkal rokon művészetelméletet találunk, melynek főbb képviselői a francia Tel Quel, Communications, Changes, La Poétique c. folyóiratok körül tömörülő tudósok (Julia Kristeva, Roland Barthes, J. Derrida, Tzvetan Todorov és mások), a német Max Bense, az olasz Umberto Eco. Nem véletlen tehát, hogy Lotman, Uszpenszkij, Pjatyigorszkij és mások elméleti írásait a francia és az olasz szemiotikusok ismerik és gyakran idézik. Lotman neve nem ismeretlen nálunk sem. Több írása megjelent a Helikonban, egyik tanulmánya pedig a Valóságban látott napvilágot.

*

A most bemutatott Lotman-mű a *Szemiotikai kutatások a művészetelméletben* című sorozat második köteteként látott napvilágot, a sorozat első kötete pedig V. A. Uszpenszkij *A szerkezet poétikája* c. könyve volt.

Lotman könyve a következő összefoglaló fejezetekre oszlik: *A művészet mint nyelv; A művészi szöveg jelentésének kérdése; A szöveg fogalma; A szöveg és a rendszer; A szöveg szerkesztési elvei; A művészi szöveg elemeinek és szintjeinek paradigmáikája; A struktúra szintagmatikai tengelye; Az irodalmi alkotás szerkezete; A szöveg és a szövegen kívüli*

művészi struktúrák. Lotman abból az alapelvből indul ki, hogy a művészet másodlagos jelrendszer, és a mű a valóságnak egyfajta modellje. A fenti tartalomjegyzékből világosan kitűnik, hogy a szerző figyelmét elsősorban az irodalmi szöveg mivoltára összpontosítja. A művészi szöveg esztétikai információt hordoz magában, ez pedig elválaszthatatlan a művészi szöveg strukturális sajátosságaitól. A mű eszméje, gondolatvilága a művészetben mindig egy modell alakjában jelenik meg. Ugyanakkor egyértelműen leszögezi, hogy a mű eszméje, igazságtartalma a mű struktúráján kívül nem létezhet. Következésképpen a műnek valamennyi alkotórésze értelemmel bíró jelentés-elem (элементы смысловые). Ezek az elemek a műben egységes rendszert alkotnak, e rendszeren belül az elemek bonyolult hierarchikus viszonyban állanak.

A szöveget, mondja Lotman, „nyelvi ténynek” (szemiotikai értelemben) foghatjuk fel, s ebben a vonatkozásban a szöveg egységes jelnek tekinthető. A mű minden egyes jele saját tartalmát (vagyis jelentését) modellálja. Az irodalmi mű nyelve másodlagos szemiotikai rendszer. Az irodalmi szöveg az elsőfokú szemiotikai rendszerre, vagyis a köznyelvre épül. A köznyelv elemei, melyeket jeleknek is nevezhetünk, a műben elvesztik eredeti jelentésüket, a művészi szöveg rendszerében vagy struktúrájában új szemantikumot kapnak. Lotman hangsúlyozza, hogy az irodalmi mű szemiotikai szemlélete semmiképpen sem jelenti a mű jelentéséről való lemondást. Ellenkezőleg, a szemiotikai elemzés arra irányul, hogy kezzelfoghatóvá tegye a művészi jel jelentést, viszonyainak bonyolultságát, a jelentés geneziséét.

A szerző világosan fejti ki, hogy mit ért a művészi szövegen, és arra törekszik, hogy a szöveg bonyolult struktúráját leírja. Mindenekelőtt megállapítja, hogy a szöveget nem azonosíthatjuk a mű egészével. Ugyanakkor figyelmeztet arra, hogy a szöveget nem állíthatjuk szembe a szövegen kívüli (внетекстовые) struktúrákkal, mivel a szövegen kívüli struktúrákat a történelmileg létrejött művészi kódok összességének tekinthetjük és a szöveg jelentését csak a szövegen kívüli struktúrákkal alkotott egységében ragadhatjuk meg. A szöveg és a szövegen kívüli struktúrának elhatárolása azonban csak munkahipotézisnek minősülhet. A szöveget meghatározott jelek rögzítik, s ebben az értelemben különbözik a szövegen kívüli struktúráktól. A kifejezettség (выраженность), vagyis valaminek a kimondása, szembeállítás a nem-kifejezettséggel arra kényszerít bennünket, hogy a szöveget egyfajta rendszer valósággá tételének, anyagi megtestesülésének tekintsük. A szöveg tehát jelekből áll, csakhogy építésére nem jellemző a jelek egyszerű egymásutánja, mert belső szervezettsége, vagyis szintagmatikai szintje strukturális egészet hoz létre.

A szöveg strukturális egységében az építésnek két alapvető tényezőjét emeli ki, a paradigmátikai tengelyt, amelyen az elemek hasonlatosságai, ismétlődései szerveződnek, és a szintagmatikai tengelyt, amely a különmemű jelenségeket kapcsolja össze.

A paradigmátikai tengely síkján a szerző a fonológiai elemek hasonlóságának sajátosságait vizsgálja, és több értékes megállapítást tesz a ritmus és a rím ismétlésének jellegzetességeivel kapcsolatban, miáltal sok tekintetben új megvilágításba helyezi a ritmust és a rímet. A paradigmátikai tengely síkján az azonosság, a hasonlatosság révén kapcsolódnak egymásba a szöveg lexikai-szemantikai jelenségei is. A nyelv szerkezeti egységeinek váltakozó hasonlatosságai is hozzájárulnak a szöveg strukturális egységének megteremtéséhez. Lotman finom elemzéssel megvilágítja, miként válik a természetes nyelv eleme a vers elemévé, s ebben a funkcióban az esztétikai jelentés hordozójává.

A szintagmatikai tengely azt tárja elénk, hogyan, milyen törvényszerűségek alapján kapcsolódnak össze a szöveg különmemű elemei. A szerző ennek vizsgálatát a vers magánhangzóinak fonológiai rétegén, valamint a vers lexikai-szemantikai szintjén végzi. Általános következtetésként leszögezi, hogy a szöveg elemeinek rendezettségé és annak a rendezettségnek a megszégyesítése aktivizálja, szemantizálja az elemeket, gazdagítja a mű információját. Megállapítja, hogy a vers magánhangzóinak ismétlődését a szabálytalan váltakozás töri meg, s ennek eredményeképpen új jelentést kapnak. Lotman abból indul ki, hogy a szöveg szemantikai elemeinek egységei a mű egész jelentésének részei, s csak abból az egységből érthetők meg. A művészi szövegben olyan lexikai-szemantikai elemek kapcsolódnak össze, amelyek szabálytalanok minősülhetnek a gyakorlati nyelvben. A szöveg egy időben művészi és nem művészi jelentést (vagyis köznyelvi jelentést) hordoz, s a két jelentést egymást befolyásolja, s ezáltal megsérti egymás törvényeit. Eppen ezért a lexikai-szemantikai elemekben, mondjuk metaforában, két rendszer találkozik. A műbeli metaforát ilyen értelemben a művészi és a gyakorlati nyelv közötti feszültség struktúrájának határozhatjuk meg. A szintagmatikai tengelyen tehát az elemek szabályos és szabálytalan ismétlődését, illetve váltakozását látjuk.

Lotman a művészi szövegnek nyelvi elemeknél nagyobb egységeit is elemzi. Az irodalmi műalkotás szerkezetének külön, terjedelmes fejezetet szentel. Fontosnak

tartja a művészi szöveg határainak megállapítását. Erre azért van szükség, hogy világosan el lehessen különíteni a textust a nem-textustól. A szöveg keretének meghatározása mindennekelőtt lehetővé teszi annak a paradoxonnak a megvilágítását, hogy a véges szöveg hogyan foglalja magában az élet egészét, mert hiszen a térben határolt szöveg a valóság egészét modellálja. A művészi szövegek nagyobb csoportja egy összefüggő rendszert alkot, s ebben az értelemben az egyes szöveg csupán egy parányi része a szövegek egészének. Tehát annak ellenére, hogy az egyes szöveg befejezett, végső fokon mégsem tekinthető teljesnek. A szerző főképpen az orosz formalisták nézeteire támaszkodik, Sklovszkij, Tomasevszkij, Tinjanov elméleti megfogalmazásait teszi magáévá, s azokat mélyíti el, finomítja. A szűzsét és a műbeli hőst a mű-szerkezet fontos tényezőinek tekinti. Az irodalmi mű szerkezetének megvilágításához sikeresen alkalmazza a filmművészetből ismert montázs és „sík” szerkesztés tanulságait. Eisensteinnek abból az elvéből indul ki, hogy a legkülönbébb elemek egymás mellé állítva elkerülhetetlenül új képzetet fakasztanak. Ez a sík szerinti rendezés az irodalmi mű szerkesztésére is jellemző. Ezt a megállapítást Nyekraszov *Reggel* című versének elemzésével támasztja alá.

Könyve utolsó fejezetében és összefoglalójában visszatér a művészi szöveg általános jellemzésére. Megállapítja, hogy a szöveg fogalmát nem abszolutizálhatjuk, hiszen eleven kapcsolatban áll számos más történelmi-kulturális és pszichológiai struktúrával. A szöveget különböző típusaira bontja. Szövegnek minősülhet egy vers, egy verseiklus, de egy költő egész költői munkásságát is egyetlen szövegnek tekinthetjük. Ennél nagyobb egységeket is bevon a szöveg fogalmába, s így pl. egy szövegnek minősülhet Shakespeare egész munkássága, vagy még tágabb értelemben az ógörög művészet vagy az angol irodalom. Természetesen ezek már meglehetősen labilis meghatározások, vallja be Lotman is.

A művészi szöveg egy sajátos módon szerkesztett mechanizmus, amely képes rendkívül koncentrált információt nyújtani. Ezt pedig az elemeknek rendszerbe építésével érhetjük el. Ezért a szöveg létrejöttének első feltétele az, hogy rendszerré váljék. Rendszer, illetve struktúra nélkül elképzelhetetlen a szöveg léte. A struktúra megteremtése azonban nem tekinthető még a kommunikáció aktusának, hanem csupán előfeltételének.

A szöveg egyszerre két (vagy több) nyelvhez tartozik. S nemcsak elemei által tölti be információs funkcióit, mert hiszen maga a struktúra is jelentéshordozó, s mint ilyen más nem művészi struktúrák normáira is hat. A struktúra a művészi szöveg jellemzője, tehát nem korlátozódik arra, hogy struktúra normákat hoz létre, hanem rombol is. A művészi szövegbe nem-strukturális vagyis más struktúrához tartozó elemek is beépülnek, s azok számára is kódot kell teremteni. Ez a régi normák lerombolásához és új normák létrejöttéhez vezet.

Lotman könyvében találunk számos kijelentő tételt is, amelyeknek kifejtésére sajnálatos módon nem vállalkozik. A könyv nagyobbik részét mégsem ez jellemzi. Elméleti fejtegetését Lotman gyakran finom művű, miniatűr verselemzésekkel teszi meggyőzővé és ily módon értekezését élvezetes olvasmánnyá.

NYIRŐ LAJOS

Труды по знаковым системам IV. Учёные записки тартуского государственного университета. Выпуск 236, Тарту, 1969. 533.

1969-ben — a különböző nehézségek ellenére is — már a negyedik kiadványa látott napvilágot annak a szemiotikai sorozatnak, mely 1964-ben Lotman *Strukturális poétikájával* vette kezdetét. Akkor talán még a legoptimistábbak sem merték komolyan remélni, hogy a Szovjetunió egyik „vidéki” — bár neves és nagy múlttal rendelkező egyetemén — sikerül egy olyan kutatói gárdát összegyűjteni, mely rendszeresen magas színvonalú tudományos publikációk sorával lepi meg majd a világot. És íme, kezünkben van a Ju. Tinjanov emlékének szentelt negyedik kötet, mely mindennél meggyőzőbben bizonyítja hogy az az út, melyen a tartuiak két évvel ezelőtt elindultak, eredményekre vezetett.

Ha végigpillantunk a szerzők névsorán, új nevet jóformán alig találunk: csupa olyan ember, aki korábbi publikációival már tanúságot tett hozzáértéséről és anyagismeretéről. Az előrelépés inkább tartalmi vonatkozásban mutatkozik meg: az előzőekhez képest örömdetesem emelkedett a lényeges kérdéseket boncolgató, elméleti jellegű tanulmányok száma, és háttérbe szorultak a csak leírásra szorítkozó és értelmezésre nem vállalkozó írások. Valószínűleg ezért nem is találunk egyetlen képzőművészeti tárgyú cikket sem, mivel a színek, vonalak és formák jelként való felfogása és szemantikai interpretá-

ciója még meglehetősen gyerekecipőben jár, és ritkán nyújt többet a különféle strukturális elemek tételes felsorolásánál.

A kötet a modelláló jelrendszerek hierarchiájának megfelelően tagolódik részekre.

A nyelvnel egyszerűbb jelrendszerekkel foglalkozik T. M. Nyikolajeva cikke *A nem-nyelvi kommunikáció grammatikájáról* és Ju. N. Zavadovszkij írása, mely Észak-Afrika beduin törzseinek sajátos mimikáját ismerteti. Ugyanitt olvashatjuk V. B. Kovalevszkaja érdekes – bár, úgy tűnik, nem elég megalapozott – tanulmányát, melyben a szerző az archeológiai kutatásokban próbálja hasznosítani az információelmélet eredményeit.

Torjedelmes részt biztosítottak a szerkesztők azoknak a munkáknak, melyek a másodlagos, nem-művészi, modelláló rendszereket (mítosz, vallás), valamint az átmeneti helyzetet elfoglaló népköltészetet vizsgálják. B. L. Ogibenyin a litván mese dialógusait elemzi, Sz. Ju. Nyekljudov pedig a csodának, mint kompozíciós szűzselemnek az előfordulásait és funkcióját követi nyomon az orosz bilinákban (népi eposzokban). A. Ja. Szirkin és A. M. Pjatyigorszkij az Upanisádok, illetve a Dhammasangani szövegeinek néhány strukturális sajátosságát tárja fel. V. N. Toporov a ráolvasások alapján kísérli meg rekonstruálni az indo-európai rituális szertartásokat, mégpedig nem a szokásos módon, a fonetika és morfológia oldaláról közelítve meg a problémát, hanem a jelentéstartalomtól kiindulva. Vjac. Vsz. Ivanov a római és indo-európai mitológia tipológiai hasonlóságaira próbál fényt deríteni, J. M. Meletyinszkij, Sz. Ju. Nyekljudov, J. Sz. Novik és D. Sz. Szezal pedig – V. Ja. Propp nyomdokain haladva – a varázsmese strukturális jellemzőit írja le.

Legnagyobb érdeklődésre, természetesen, a művészetpszemiotikai kutatások tartanak számot; azok közül is elsősorban az irodalmi anyagon végzett vizsgálatok, mivel esetükben különösen megnehezíti a dolgot, hogy egy önálló, saját törvényekkel rendelkező jelrendszer (a nyelv) elemei deformálódnak egy másodlagos, modelláló jelrendszer (az irodalom) szabályainak megfelelően, és válnak egy olyan új, művészi jelentés hordozóvá, melynek csak egymással való bonyolult kölcsönhatásuk biztosít létjogosultságot. A műalkotás tulajdonképpen egy jelviszony termékeként jön létre. A művészileg modellált valóságot egy komplex esztétikai jel – a textus (mely maga is több, kisebb, autonóm szöveg integrációja) – közvetíti a befogadóhoz, aki a jelrendszer törvényszerűségeinek – a kódnak – ismeretében megfejti az „üzenetet”. A textus egységes egészzé szerveződött alkotóelemei a különféle (fonológiai, morfológiai, szintaktikai ritmikai, szemantikai, képi, eszmei stb.) szinteken is szabályos elrendezettséget mutatnak. Éppen ezért – a taxonómiai vizsgálattal ellentétben, mely csak „listázza” az azonos halmazba tartozó elemeket – a strukturális elemzésnek az a célja, hogy feltárja a kompozíciós konstrukciós elvét, megkeresse az elemek összekapcsolódásának módjait és lehetőségeit, és – a kémiából vett hasonlattal élve – számba vegye szabad „vegyértékeiket”, meghatározza egymással szembeni „affinitásukat”. Egyetlen elemnek sincs öröktől fogva adott funkciója, mely lehetővé tenné, hogy bármilyen összefüggésben egyformán viselkedjen, – szerepe teljes egészében a struktúrában elfoglalt helyétől, szintagmatikus és paradigmatiszus kapcsolataitól függ. A szigorúan objektív formális kritériumokon alapuló strukturális leírás tehát arra törekszik, hogy a részeket egymással és az egészszel való dinamikus kölcsönhatásukban ragadja meg és jellemezze a különböző szinteken. Kitűnő példája ennek az eljárásnak V. N. Toporov tanulmánya Batyuskov *Forrás* c. költeményéről, valamint Sz. A. Rejszer statisztikai táblázatokkal ellátott munkája Nyekraszov *Ki él boldogan Oroszországban?* c. poemájának szókészletéről és ritmikai variációiról.

A másodlagos művészeti modelláló jelrendszerek mindegyikét tulajdonképpen szuverén nyelvként foghatjuk fel, mely önmagában hordja osztályozásának elvét (beszélhetünk a zene, a képzőművészet, a balett, a film „nyelvéről” stb.), és így vele összehasonlítva minden textust *parole*-ténynek tekinthetünk, mint egy sajátos *langue* egyedi megvalósulását. (A pontosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a művészeti ágaknak, hanem az egyes műfajoknak, stílusoknak, művészeteknek is van „nyelve”, vagy, ha úgy tetszik, „dialektusa”, melyhez képest „beszéd”-nek minősül a konstrukciós szabályaik figyelembevételével felépülő szövegek halmaza.). A strukturális megközelítésnek egy másik – elvontabb, de éppen ezért lényegre törőbb – módja – melyet B. M. Gasparov is alkalmaz Beethoven első korszakának zenei stílusát vizsgálva – lehetővé teszi, hogy túllépjünk a konkrét struktúravizsgálatokon, és a „nyelvhasználatból” magára a „nyelvi rendszerre” visszakövetkeztetve, létrehozunk egy olyan általánosabb generatív modellt, mely invariáns az adott megszerkesztéseket tiszteletben tartó realizációk összes változatához viszonyítva, vagyis érvényes a rendszer szabályai szerint keletkezett

és keletkező végtelen számú struktúrára, mivel tartalmazza mindazokat a közös ismeret-jegyeket, melyek megkülönböztetik őket más struktúracsoportoktól.

Az ellenfelek legtöbbször azt vetik a „strukturáliszmus” híveinek szemére, hogy a műalkotásokat a reális művészeti folyamatból kiszakítva, izoláltan, statikus állapotként kezelik, és — ignorálva a történetiséget — nem törődnek a vizsgálandó szövegnek sem genezisével, sem utóéletével. Ju. M. Lotman — Paszternák korai verseinek szöveg-változatait elemző írásában — csattanós választ ad azoknak a hitetlen tamásoknak, akik hasonló argumentumokkal próbálták alátámasztani a művészet szemiotikai megközelítésének korlátozottságáról, alacsonyabbrendűségéről, életképtelenségéről gyártott elméleteiket. A műalkotás-struktúra feltárásának első fázisában, mikor a különböző szintek konstrukciós szegmenseinek egyidejű egymásra hatása a lényeges, a textus evolúciójának kérdése valóban háttérbe szorul, mivel csak újabb nehézségeket gördítene az amúgy sem könnyű feladat megoldásának útjába. (A szöveg-rekonstrukciók során a kutatók azonban intuitíve így is nemegyszer vették figyelembe a mondanivaló kifejtésének — szinkronban kiegyensúlyozott struktúrákkal reprezentált — egymásutáni szakaszait. Ennek köszönhető pl. Jeszenyin *Fekete ember* c. költeményében a 10. sor helyes olvasása.) Egyre szükségszerűbb azonban a diakron szemlélet érvényre juttatása, mely elősegíti a struktúrák mozgásának tanulmányozását mind a kultúra fejlődésének folyamatában, mind az írói szándék megvalósulása szempontjából. Míg a szinkron vizsgálatnál a textus belső, immanens, külső behatásoktól függetlenített és elejétől végig ugyanazoknak a törvényszerűségeknek alávetett struktúrája képezi a kutatás tárgyát, addig a diakron szemlélet a struktúrák egymáshoz való viszonyára és néhány szabály fokozatos időbeni kibontakoztatására összpontosítja a figyelmet.

A textus genezisének, származtatásának folyamatát nem szabad összetéveszteni az individuális teremtő aktussal, hanem úgy kell elképzelni, mint egy mechanizmust, mely — a nyelvtani szabályokhoz hasonlóan — biztosítja adott feltételek mellett, hogy egy meghatározott struktúra végtelenségig transzformálva is mindig az eleve kikötött normáknak megfelelő, „hibátlan” formában testesüljön meg. „Azt himni, hogy a származtatás folyamata az individuális művészi alkotás menetét írja le vagy azt hivatott leírni, ugyanolyan tévedés, mint feltételezni, hogy az anyanyelvén beszélő ember egész idő alatt tudatosan a meghatározott grammatikai előírásokhoz alkalmazkodik. Mindkét esetben egy intuitív folyamat logikai modelljéről van szó és azokról a megszorításokról, melyek realizálásakor működnek közre” — írja a szerző.

Ami a szövegváltozatok közti válogatást illeti, a variációkat tekinthetjük egy paradigma egyenértékű tagjainak, de felfoghatjuk úgy is, mint — az újabb és újabb korlátozások bevezetése által kikényszerített — folytonos magasabbra lépést a végleges textushoz vezető lépcsőn. Ez utóbbi esetben minden egyes változat jobb az előzőeknél, de rosszabb, mint az utána következők, és a javítgatás addig fog folytatódni, míg az ideális megoldásként elképzelt textusintenció — mely állandó összehasonlítási alapként szolgál és megszabja a nem tökéletes változat áthúzását — egybe nem esik a végső szöveggel. Természetesen elég nagy leegyszerűsítés az alkotást lineáris folytonossággként ábrázolni és változatlanok tekinteni a textus-intenciót — ezt Ju. M. Lotman is elismeri —, de egy ilyen feltételezés ugyanakkor megengedi, hogy felvázoljuk a származtatás mechanizmusát működtető, fokozatosan érvénybe lépő szabályok hierarchikus sorát, melyek a választási lehetőségeket állandóan szűkítve megszüntetik a szöveg határozatlanságát.

Tekintélyes helyet foglalnak el a kötetben a verstani munkák is. Ju. I. Levin itt adja közre az orosz metafora klasszifikációjának befejező részét. (Az első rész a II. kötetben jelent meg.) M. I. Lekomceva a nyelv metrikai és fonológiai egységeit hasonlítja össze, míg J. Pöldmæ az ész-t hangsúlyos verset jellemzi. Kiemelkedik közülük B. Ja. Buhstabnak az orosz klasszikus vers struktúrájáról írott értekezése, melyben a szerző meggyőző érveléssel bizonyítja, hogy az orosz verselésről nem idegen a négyszótagú peon és az ötszótagú penton sem. Pro és kontra felsorakoztatja a XX. századi poétikai kutatások összes jelentős elméleti tételét, és csak sajnálkozni lehet, hogy érdekes, új megállapításait nem tudja szembesíteni — mivel nem ismeri — Sz. M. Bondi 28 éve kiadatlan, kéziratoss verstani disszertációjával.

A szemiotikai leírás általános problémáinak szentelt rész témaköre a nyelvészeti stílusvizsgálattól (B. A. Uszperzskij) a kultúra tipológiai metanyelvéig (Ju. M. Lotman) terjed, és a benne tudományos igénygel felvetett kérdések külön ismertetést érdemelnek.

Az, úgy látszik, rendszeressé váló publikációs rovat ezúttal a 20-as évek egyik kitűnő szovjet irodalomtudósának — Borisz Iszaakovics Jarchónak — szakemberek előtt is kevésbé ismert munkásságáról lebbenti fel a feledés fátyolát.

A „*Σ ημεωτη*” negyedik kötete egy jól összekovácsolódott tudóskollektíva céltudatos munkájának jelentős sikereiről ad számot. Kutatásaikat egyáltalán nem megkérdőjelezni akarom, mikor utalok a szemiotikai vizsgálat még néhány megoldásra váró problémájára. A művészeti másodlagos modelláló jelrendszerek általános törvényszerűségei csak rendkívül áttételesen, sok új specifikus szempont prizmáján keresztül jutnak kifejezésre az egyedi megvalósulásokban, ami azt jelenti, hogy konkrét példák esetében már elvesztik magyarázó erejüket, mint ahogy a gondolkodás, nyelv és beszéd kardinális összefüggései is egyaránt érvényesek mind a kijelentő, mind a kérdő mondatokra. A jelrendszer ezért bonyolult kölcsönhatásban levő kisebb részszerkezetek hierarchikus struktúrájaként lehet és kell leírni. Ugyanakkor nem szabad megelégedezni arról sem, hogy egy sláger ugyanúgy egyfajta zenei „nyelv” „beszéde”, mint Verdi operái, és éppen úgy megfelel az összhangzattan szabályainak. Ezeket az — egy bizonyos szinten — „egyenmű” jelenségeket az axiológiai aspektus figyelmen kívül hagyásával nem tudjuk differenciálni. Erdemleges továbblépés tehát csak a különböző értékstruktúrák releváns ismertetőjegyeinek meghatározása után történhet. Hisszük, hogy erre hamarosan sor kerül.

GRÁNICZ ISTVÁN

Борис А. Успенский; Поэтика композиции. Структура художественного текста и типология композиционной формы. Москва, 1970. Изд. Искусство. стр. 223.

1970-ben a moszkvai „Iszkussztvo” (Művészet) kiadó új sorozatot indított, amelyben a művészet szemiotikájával, a művészetelmélet szemiotikai vonatkozásaival foglalkozó művek jelennek meg. E sorozat első kiadványaként Jurij Lotman „*Sztruktúra hudozsesztvennovo tyekszta*” c. könyve látott napvilágot. Ezt követte Borisz Uszpenszkij „*Poetika kompozicii*” c. műve. Uszpenszkij könyve mind a Szovjetunióban, mind külföldön nagy érdeklődést és visszhangot váltott ki.

Már a cím is — *A kompozíció poétikája* — arra enged következtetni, hogy a könyvben tárgyalt kérdéskomplexumot az irodalmi művek szerkezete alkotja. A szerző azonban a könyv utolsó fejezetében kitér a képzőművészeti alkotások, pontosabban a képek, festmények szerkezetének a tárgyalására is. A könyv központi terminusa mindvégig a nehezen fordítható „tocska zrenyija”. E kulcsterminust a továbbiakban a kontextustól függően a következő kifejezésekkel fogjuk fordítani: álláspont, a szerző álláspontja, nézőpont, szempont, a szerző szempontja, esetleg szemzőg.

Borisz Uszpenszkij a kompozíció problematikájára szintek szerint próbál fényt deríteni. Az első szintet ideológiai szintnek nevezi, ami tulajdonképpen adekvát az értékelési szinttel vagy az értékelés szintjével. Ezen a szerző azt érti, hogy a művész, az alkotó, az író vagy költő hogyan értékeli az ábrázolt valóságot. Kifejezheti a műben saját álláspontját az ábrázolt, leírt valósághoz közvetlenül is, de ugyanakkor a narrátor „énje” és kinyilatkoztatásai által is módjában áll értékelni, állást foglalni. Néha azonban szükséges pontosan meghatározni a mű mély struktúráját is, főleg akkor, ha az oppozícióban áll a felületi struktúrával. Ilyenkor csak a mély struktúra felfedése után tárható fel teljes egészében az ideológiai szint.

Magában a műben általában többféle álláspont, nézőpont is megellelhető, de ezek közül egynek domináns szerepe van; igaz, a domináns, a mű egészét átfogó álláspont mellett lehetnek ellentétes nézőpontok is, amelyek ellenpólusokat, oppozíciókat alkothatnak. E nézőpontok hordozói az egyes szereplők. A nézőpontok és álláspontok a műben kifejeződhetnek az auktoriális szövegben vagy az egyes szereplők megnyilatkozásaiban, nyelvben. Vannak esetek, amikor a mű középpontjában egy szereplő áll és a többi bizonyos álláspontot foglal el vele kapcsolatban. Uszpenszkij példaként Lermontov *Korunk hőse* c. regényét említi.

Pecsorin énjét, személyiségét a műben a szerző, maga Pecsorin, továbbá Maxim Maximovics szemszögéből ismerjük meg. A regényben egyrészt paralel nézőpontok (Pecsorin — Werner doktor), másrészt ellentétes nézőpontok (Pecsorin — ellenfele Grusnyickij) fedezhetők fel. A különféle szempontok, melyek egyrészt paralel, másrészt ellentétes jellegűek, alkotják a mű komplex szerkezetét. Lermontov regénye azonban egyszerű esetet képvisel, mert az egyes alakok, a leírt valósághoz való viszonyulásuk és a többi szereplőhöz fűződő kapcsolatuk vagy ellentétük folytán aránylag könnyen levezethetők az egyes szempontok, álláspontok.

Viszont nemegyszer nehezebb esettel van dolgunk, például olyannal, amikor egyetlen esemény sorba, esekélménybe különböző nézetek, szempontok vannak belekódolva.

Az ilyen művet polifonikus műnek nevezzük. A polifónia terminus N. M. Bahtyintól származik, aki e szakkifejezést Dosztojevszkij műveiből vezette le.

A polifónia a műben különféle módon realizálódhat. Uszpenszkij a polifóniát illetően három esetet említ:

a) Néhány, egymástól független nézőpont és szempont előfordulása egy művön belül.

b) A cselekményben az egyes szempontok hordozói a leírt történetben, eseményben résztvevő szereplők. Ilyen esetben magában a szereplő személyiségében nem található absztrakt, ideológiai álláspont.

c) Az álláspont az ideológiai szinten nyilvánul meg. Más szóval: a hősök nézőpontja a leírt valósághoz való állásfoglalásukban nyilvánul meg. — Dosztojevszkij műveiben — Bahtyin szerint — nem az a lényeges, mit jelent egy bizonyos hős a világ számára, hanem az, hogyan tükröződik a világ a hős énjében, és hogy a szereplő hogyan értékeli saját magát.

Az ideológiai szint hordozója tehát lehet maga a szerző, továbbá a narrátor és az egyes szereplők. A szerző szempontjáról és nézőpontjáról szólva Uszpenszkij nem a szerző világnézetére gondol, hanem arra, amit a szerző elfogad és érvényesít belőle a konkrét mű cselekményének a kifejtésében, megszerkesztésében. Néha a szerző beleködölhet a műbe egy nézőpontot, néha kettőt, néha több különféle, sőt ellentétes nézőpontokat és szempontokat is. A szerző álláspontját a műben képviselheti a főhős, de másodrendű, sőt végső fokon epizódsszereplő is. A főhős lehet az értékelés tárgya (Anyegin, Bazarov) vagy az értékelés hordozója, az értéktételek kinyilatkoztatója (ilyen Aljosa a „Karamazov testvérek” c. regényben).

Gyakran képviseli a szerző álláspontját másodrendű szereplő is, aki „háttérben” marad, a műben ritkán találkozunk vele. Ezek az esetek gyakoriak a filmekben. Hasonló esetet képvisel az antik dráma is, ahol tulajdonképpen a kórus a szerző valósághoz való álláspontjának a hordozója.

Uszpenszkij szerint meg kell különböztetni az ideológiai szempontok és álláspontok aktuális és potencióális hordozóját. Aktuális nézőpontról akkor beszélhetünk, ha az ábrázolt valóság a műben közvetlenül értékelődik. Más művekben csak sejthető, hogy a hősök egyike-másika hogyan értékeli a valóságot. Ilyen esetben az adott szempont potencióális hordozójáról van szó.

Az irodalmi művekben az ideológiai álláspont gyakran csak jelekkel, közbeékeltszavakkal fejeződik ki, amelyek azonban nagyon jól tükrözik a szerző álláspontját az adott, leírt valósághoz. Uszpenszkij az ilyen álláspontok kifejezésére a legalkalmasabb stilisztikai eszközöknek az epitetonokat és a frazeológiai stilmákat tartja, amelyeket nem mindig könnyű a műben identifikálni. A frazeológiai, azaz lingvisztikai eszközök kétféle funkcióban alkalmazhatók:

1. A szereplők jellemzése céljából; például: a szereplő beszéde olyan stilisztikai eszközöket tartalmaz, amelyek alapján következtetni lehet a szerző állásfoglalására vele szemben, vagyis értéktételeit róla bizonyos nyelvi eszközök segítségével fejezi ki.

2. A mű szövegének lehet valamilyen beállítottsága, tendenciózus irányulása, amely a nyelvi-stilisztikai eszközök kiválasztásában nyilvánul meg. A második esetet Uszpenszkij frazeológiai szintnek nevezi.

A szerző a frazeológiai szint elemzésének szenteli a könyv második fejezetét. Ebben a fejezetben tulajdonképpen arról van szó, milyen nyelvi eszközök segítségével rajzolja meg a szerző a különböző embertípusokat, szereplőket, regényhősöket. De ide sorolja azokat az eseteket is, amikor a szerző az egyik szereplőt a másik szereplő szemzőgéből jellemzi vagy írja le.

Szélsőséges esetnek számít, amikor a műben több szereplő monológ, esetleg belső monológ segítségével értékeli ugyanazt a valóságmozzanatot, de mindnek más a véleménye róla, illetőleg minden szereplő más álláspontot képvisel. Ennek ellentéte, amikor a műben csak egyetlen egy álláspontot találunk. Igaz, tiszta formában e szélsőséges esetek elvétve fordulnak elő, ellenben így is nagyobb figyelmet érdemel az első eset. Uszpenszkij itt abból indul ki, hogy már a tulajdonfőnöknek segítségért fordulója és a szereplők különféle megnevezése is sokat elárulhat a szerző álláspontjáról. Ebből következik, hogy a hős megnevezése már a szerző álláspontja is egyúttal a szereplőhöz. Ez az álláspont persze egy meghatározott művön belül többször is változhat. Az álláspont megváltozása nem ismeretlen a publicisztikában sem. Uszpenszkij klasszikus példaként a párizsi *Moniteur* c. újságot hozza fel 1815-ből. Az újság eleinte Napóleon Bonapartot szélsőségesen negatív megnevezésekkel illette, de ahogy a császár Párizs felé közeledett, a megnevezések fokozatosan változtak. Íme:

Első híradás: *A korzikai szörnyeteg* partraszállt a Juan-öbölben.

Második híradás: Az *emberevő* Grasse felé nyomul.

Harmadik híradás: A *trónbitorló* bevonult Grenoble-ba.

Negyedik híradás: *Bonaparte* elfoglalta Lyont.

Ötödik híradás: *Napoleon* Fontainebleau felé közeledik.

Hatodik híradás: *Császári Ő felségét* holnapra várják az Ő hű Párizsában.

A szereplők neve és megnevezése ehhez hasonlóan változhat az irodalmi művekben is. Elég itt megemlíteni a *Karamazov testvérek* c. regényt, melyben Dmitrij Fjodorovics Karamazovot Dosztojevszkij különféleképpen nevezi meg:

a) *Dmitrij Karamazov* — így hívják őt a bíróságon;

b) *Dmitrij testvér* vagy *Dmitrij Fjodorovics testvér* — így hívják őt Aljosa Karamazov és Iván Karamazov, amikor távollétében beszélnek róla;

c) *Mitya, Dmitrij* — így nevezik őt Aljosa és Iván, valamint F. P. Karamazov, Grusenyka és mások;

d) *Mityenka* — így hívják őt a városban;

e) *Dmitrij Fjodorovics* — tulajdonképpen semleges megnevezés; Uszpenszkij szerint nem is konkrét személyhez tartozó név, pontosabban — személytelen megnevezés.

Érdekes, de egyáltalán nem véletlen, hogy Dosztojevszkij a regény kezdetén, valamint az egyes fejezetek elején Dmitrij Fjodorovicsnak nevezi hősét. Ellenben amikor bemutatja őt az olvasóknak, a Mitya elnevezést használja.

A könyv további részeinek a megértéséhez szükséges tudni, mit ért Uszpenszkij a szerző, a mű szerzője szó, ill. szavak alatt. A szerző az a „személy”, aki a műben valamilyen formában jelen van, akié a teljes szöveg. Uszpenszkij felfogása a szerzőről, az irodalmi mű alkotójáról már az eddigiek során is kiderülhetett. Uszpenszkij szerint a szerző szövegébe olykor-olykor „idegen” szavak is kerülhetnek, vagyis olyan szavak, amelyek felfogásával, nézőpontjával ellentétesek. A *Háború és Béke* c. regényben ezek az idegen szavak dőltek betűkkel vannak jelölve. Tolsztoj ezzel is érzékeltetni akarja, hogy e szavak idegenek felfogásához, nem egyeznek álláspontjával. A magyar fordításban az ilyen szavak zárójelben vannak feltüntetve. Íme, egy példa:

„Érezte, hogy mindannak, amit most cselekszik és mond (ti. *Napoleon—Zs. T.*), történelmi jelentősége van. És úgy tetszett neki, hogy a legjobb, amit most tehet, az, hogy ha az ő fenségében, amelynek következtében a fia *bilboquet*-et játszik a földgömbbel, éppen ennek a fenségnek (*Grandeur*) az ellentétéképpen a legközvetlenebb apai gyöngédséget mutatja.”

Itt kétségtelen Tolsztoj felfogása, álláspontja: a szó — *grandeur* — az író számára idegen, nem azonosul vele. A szó így ellentétes jelentéssel töltődik fel — *Napoleon* világhatalmi törekvései ellen irányul.

Uszpenszkij szerint lehetségesek olyan esetek is, amikor ugyanabban a mondatban egyszerre fejeződik ki az információközlő és az információátvevő álláspontja. Erre a köznyelvből is hozhatunk fel példákat. A beszélő például tekintettel lehet partnerére, „közeledhet” hozzá: „*Megkérem Önt*” (a beszélő az információátvevő álláspontjára helyezkedik, mintegy beleéli magát az ő „álláspontjába”). Hasonló eset az is, amikor gyermekkel beszélgetünk s átvesszük, magunkévá tesszük az ő nézőpontját. Például: „*De elpirultunk!*” vagy „*Add ide a lábacskádat, felhúzzuk a cipőcskédet!*”

Uszpenszkij szerint egy-egy szépirodalmi alkotásban az „idegen” szavak, a szerző szempontjából idegen elemek fontos szerepet tölthetnek be. Erre példaként a belső monológot említi. Persze, a belső monológ inkább arra alkalmas, hogy a szerző benne saját állásfoglalását fejtse ki. A szerzői „beavatkozás” a belső monológban általában sokkal erősebb, mint történetesen a párbeszédekben. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a párbeszédben a szerzői „beavatkozás” egyáltalán nem lehetséges. Tolsztoj a *Háború és Béke* c. regényben egyszer mint objektív megfigyelő van jelen, aki az adott valóságot közvetlenül, átszűrés nélkül, igazságosan, pártatlanul írja le, máskor viszont a szereplők gondolkodásán, beszédén érződik a szerzői beavatkozás. *Napoleon* a regényben oroszul beszél, de helyel-közzel francia szavakat, mondatokat is használ. A szerzői beavatkozást itt abban látja Uszpenszkij, hogy Tolsztoj ugyan az orosz kifejezéseket, mondatokat mintegy „lefordítja” oroszra, de a francia konverzáció légkörét mindig is igyekszik felidézni vagy egész mondatokkal, vagy francia kifejezésekkel.

Uszpenszkij továbbá különbséget tesz a szerző belső és külső helyzete között. Ha a szerző a külső helyzetet választja, a pártatlan megfigyelő szerepét tölti be. A két eset persze keveredhet egymással.

A negyedik fejezetben Uszpenszkij a „tocska zrenyiját” lélektani szempontból elemzi. — A szerző sokszor a közvetlenül megfigyelhető, érzékelhető valóság leírását tűzi ki célul. Ilyenkor csak azt írja le, amit közvetlenül megfigyelt, látott, tapasztalt. De előfordul az is, hogy a szerző behatol a hősök lelkivilágába is, tehát oda is, ahova a mindennapi életben nem hatolhatunk be. Gondolunk itt az emberek érzésvilágára, gon-

dolgozómódjára, az események átélésére stb. Ennek következtében a lélektani szint két aspektusáról lehet beszélni:

1. a) A szerző a tényeket a műben az egyes szereplők egyéniségétől függetlenül, jegyzőkönyvszerűen rögzíti. Ennélfogva az ilyen szövegben gyakoriak a „mondta”, „tette” igék.

b) A szerző mintha mások megfigyeléseire hivatkozna („Mintha megszégyenült volna”).

2. A szerző a hős belső álláspontjára helyezkedik. Ez a nézőpont a külső szemlélő számára megközelíthetetlen. Az ilyen szövegekben gyakoriak az ún. *verba sentiendi*-k (az érzékeléssel kapcsolatos igék): „rájött”, „megérezte” stb.

A lélektani szint alapján Uszpenszkij kísérletet tett az egyes álláspontok, szempontok tipológiai osztályozására is. A legegyszerűbb eset az, ha a műben az események leírásán van a hangsúly; s a szerző a történet időrendi sorrendben rögzíti a szereplők belső állapotának bármilyen figyelembevétel nélkül. Ez jellemzi az eposzokat, mert hiszen az eposzokban a hősök élete az olvasó számára rejtély marad.

A második esetben a cselekmény, történet leírásában egy nézőpont érvényesül. Ennek legismertebb példája az Ich-Erzählung.

A harmadik és a negyedik eset jóval bonyolultabb. A harmadiknál minden jelenetet bizonyos szempontból mutat be a szerző, de egy jelenetet csak egy hős szemszögéből.

Így a különböző jelenetek más-más hős nézőpontján át kerülnek bemutatásra. A *Háború és Béke* c. regényben a történet esetelesére Pierre, Natasa, Nyikolaj és más szereplők nézőpontjának fokozatos váltakozásával történik. Éppen ezért a szövegről olyan benyomásunk is támadhat, mintha különböző leírásokra esne szét. A szerző az efféle szövegekben színész módjára váltogathatja a nézőpontokat: hol az egyik, hol a másik hőse segítségével foglalhat állást.

Végül létezhet még egy negyedik eset is: az író egy és ugyanazon jelenetet több szempontból világítja meg. Az ilyen írásmű néhány személy belső állásfoglalását tartalmazhatja egy és ugyanazon eseménnyel kapcsolatban. A szerző helyzete itt a harmadik esettel szemben irreális, ott ugyanis reális volt. Legtisztább változatban ez az eset valószínűleg Luigi Pirandello műveiben fordul elő.

Uszpenszkij fejtegetéseit azzal egészíti ki, hogy az említett kompozíciós típusok „tisztá” formában csak ritkán fordulnak elő. Konkrét művekben rendszerint kölcsönösen kiegészítik egymást, keverednek.

Uszpenszkij könyvében kísérletet tett a műalkotások jellegzetes eseteinek a megoldására is. A kompozíció jellegzetes esetének tekinti az álláspontok függőségét a leírt tárgytól. Az eddigiek során mindig is a szerző felől, a szerző álláspontján át esett szó a kompozíció egyes kérdéseinek a tisztázásáról, megoldásáról. Viszont Uszpenszkij figyelmét nem kerülte el az a tény sem, hogy magának a tárgynak is lehet befolyása valamilyen szempont létrejöttére, kialakulására. Például: a *Háború és Béke* c. regényben a szerzőnek Szonyához való viszonya a helyzettől függően állandóan változik. Tehát a szereplő iránti viszony függ attól a helytől, ahol Szonya éppen megfordul, mozog.

Amint e rövid, korántsem teljes ismertetésből is kiderülhet: az Uszpenszkij-könyv kétségbevonhatatlanul demonstrálja a szemiotikai metodológia minden előnyét, erényét. Mindenütt az empíria és a funkcionális „hozzáállás” dominál benne, ami már önmagában is a strukturalista szemléletmód túlhaladását jelenti.

ZSILKA TIBOR

ÚJABB BLAGA-TANULMÁNYOK

Lucian Blagának (1895–1961), a XX. századi román irodalom egyik legjelentősebb költőjének mindmáig nincs életművéhez méltó életrajza¹: mihelyt időrendi okokból cserbenhagyja a kutatót az írónak csupán kb. 1920-ig haladó önéletrajza, máris feltevésekre, szűkszavú jegyzetekre, kortársak gyér visszaemlékezéseire vagyunk utalva. Ezért mozog egyelőre minden Blaga-tanulmány is meglehetősen ingatag talajon, s ezért vagyunk hálásak azoknak, akik a megíratlan életrajznak a sz érre támaszkodó életműelemzésnek legalább egy-egy részletéhez szolgáltatnak építőköveket.

¹ A magyar olvasót egyelőre DOMOKOS SÁMUEL bevezetője tájékoztatja az általa szerkesztett Blaga-válogatáshoz (Mágikus virradat. Bp. 1965).

Kezdjük e rövid körütekintést Pavel Bellu esszégyűjteményével, melyet a bukaresti Eminescu Kiadó jelentetett meg (*Blaga în marea trecere* — Blaga a nagy elmúlásban. Bukarest, 1970, 286 lap). *In marea trecere* (A nagy elmúlásban, 1924) a címe Blaga egyik legértettebb verskötetének, de ha erre és csakis erre célzott volna a szerző, nyilván műve címében is nagybetűvel írja a verskötet címét! Sajnos nem így történt: a nem egészen egyértelmű előszó (5 kk.) arra enged következtetni, hogy Bellu mintegy Blaga súlyát, maradandóságát próbálta mérlegre tenni a múlt időben. Mindenesetre Bellu 1945-től egészen a költő haláláig Blaga legszűkebb környezetéhez tartozott, tehát közvetlen tapasztalatból figyelhette meg a költő művészi és gondolkodói fejlődését. Az állandó kapcsolatból új Eckermann-beszélgetések kerekedhettek volna; erről nincs ugyan szó, de bizonyos, hogy nem egy részletben személyes impulzus tükröződik. Például abban, hogy Bellu az eddigi Blaga-specialistáknál nagyobb jelentőséget tulajdonított annak a bánsági román értelmiségi körnek, mellyel a költő házassága révén került kapcsolatba. E „Corneliavonal” nyomán említi Bellu Blaga kapcsolatát Adrian Maniuval és Aron Cotruşsal; feltűnő azonban, hogy Bellu teljesen mellőz minden utalást azokra az irodalmi kapcsolatokra, melyeket Maniu és Cotruş művészetének Blagához való viszonyáról mások már megállapítottak. Cotruş, akinek verseiből József Attila is fordított, Blagával együtt a román szabadvers úttörői közé tartozik, Adrian Maniu *Saloméja* (1915) pedig D. Micu szerint is Blaga *Zálmoxisz*-darabjának (1921) egyik lehetséges előfutára a szabadvers drámai alkalmazása szempontjából. Minderről Bellu, aki nem eléggé filológus a keze közt levő anyag teljesebb kiaknázásához, egyáltalában nem nyilatkozik. Pontos filológiai összevetések és utalások helyett a bánsági román értelmiségiek katalógusszerű felsorolását kapjuk (6), tehát az életrajzi mozzanatok az életműtől valósággal elszakadnak.

Nem örövendeztet meg pontos, kiegyensúlyozott szövegelemzésekkel *A nagy elmúlásban* kötet vizsgálata sem (9–70); a szerző szemlélődése annyira eszmei síkon lebeg, hogy szinte szó sem eshet a stílus hírközlő erejéről, vagyis éppen arról, ami a verset verssé alakítja. Ez az egész fejezet inkább csak kiindulópont a további kisebb-nagyobb esszékhez. A három fontosabb tanulmány: *A Nagy Nértelen* (225–250), *A Vak* (251–264) és *Az örökkévalóság íze* (265–283). Ebben a felfelé törő ívben is Blaga személyes ösztönzését sejtethetjük. hiszen az első kitételektől az utolsó posztumusz versekig a misztikus soha-ki nem-elégülés és az ebből fakadó olthatatlan nosztalgia Blaga világának egyik legjellemzőbb állandója. Bellu könyve kétségtelenül ötletekben gazdag, de ezekhez az ötletekhez több filológiai akribia lett volna szükséges. Bellu véleménye ellenére (256) sem mondható például az, hogy Blaga *Zálmoxisz*-drámájának írása közben alig vette figyelembe Hérodotoszt. Szerintünk kitűnően ismert minden antik forrást, de a források nyújtotta motívumokból teljesen önálló, a saját emberi és költői törekvéseit szimbolizáló új Zálmoxisz-életrajzt épített föl, ötven év távlatából is megragadó szimbolikus erővel.

Egészen más jellegű Mariana Şora Blaga-könyve (*Cunoaştere poetică si mit în opera lui Lucian Blaga — Költői megismerés és mítosz Blaga életművében*. Bukarest, 1970, Minerva, 278 lap). Ellentétben azzal a történetiséggel, amely Bellu esszéiből, minden töredékességük ellenére, végeredményben mégis kibontakozik, Şora figyelmét inkább Blaga költészetének immanens vagy legalábbis ilyennek képzelt vonásai kötik le: „les constantes de la poésie” — hogy egy nemrég megjelent tanulmány vezérmotívumát alkalmazzuk erre az esetre is. Bellu még többnyire megmaradt egy-egy Blaga-kötet strukturális egységében, Şora azonban szabadon válogat idézeteket a legkülönbözőbb kötetekből, s így próbál a pillanatnyi szintéziseken túl az egyes szövegek fölé boltozódó, általánosabb érvényű költői világkép titkaihoz eljutni. E koncepciónak, ha oly költőre könnyen sebezhető pontjai: Şora „szinkronnak” véli Blaga költészetét s a költői alkotásról vallott nézeteit az európai fejlődéssel (20), de nagy kérdés, vajon az első kötetek szabadversétől a kötöttebb formákhoz való visszatérés tényleg egybeesik-e az európai vagy legalábbis kelet-középeurópai fejlődés fő lírai törekvéseivel. Sajnos Şorát sem érdekli a vers megfogalmazása; a stílust, a prozodiát stb. habozás nélkül „aspect secundar”-nak, valami könnyen mellőzhető, mellékes elemnek tekinti, s ezzel önmagát fosztja meg tartalom és forma folyton egymásba villódzó kölcsönhatásának mélyebb megragadásától.

E fenntartások ellenére nincs és nem is lehet Blaga-kutató, aki ne tanulna sokat Şora könyvéből, mely nagyon átgondolt kísérlet arra, hogy végre hidat verjen Blaga elméleti megállapításai és költői gyakorlata közé. Külön kiemelendő a szerző tömörségre törekvő, finoman árnyalt stílusa és sok-sok szerencsés megfogalmazása; egész fejezetet szentel annak, amit ő teljes joggal Blaga „költői” vagy inkább „költői fogantatású” filozófiájának nevez (*O filozofie poetică*, 91–142). Nem kifejezetten komparatista céllal, de jó utalásokat találunk a könyvben Blaga nagy lelki rokonaira, mégpedig nem-

csak Baudelaire-re (45), hanem Rimbaud-ra is (20). De miért nincs e gazdag tartalmú kötetben se név-, se tárgymutató?

A szintézis igénye még inkább kicsillan a jeles román kritikus, D. Micu új könyvéből (*Estetica lui Lucian Blaga — L. B. esztétikája*. Bukarest, Editura Științifică, 1970, 211 lap). Micu eddig is az egyik legjobb Blaga-monográfia (1967) szerzőjeként tartottuk számon; újabb művének legérdekesebb részletei azok, melyek Blaga művészetfilozófiai nézeteinek és költői gyakorlatának kapcsolataira vonatkoznak. Elég egy-két nagyon fontos, elvi útmutatásnak tekinthető fejezetre hivatkoznunk. A legizgalmasabb részek egyike talán az, melynek címe *Stilus és metafora* (*Stil și metaforă*, 82—100). Micu itt természetesen Blaga *Geneza metaforei* (*A metafora keletkezése*) című munkájára támaszkodik, de a sűrű szövegű filozófiai fejtegetésből szerencsés kézzel tudja kiragadni a leglényegesebb mozzanatokat. Helyesen utal mindenekelőtt a *metafora* fogalmi körének sajátos, egyéni-ként mondható kitágítására, majd arra a tényre, hogy Blaga pontos különbséget tett a *plasztikus* (vagy *szemléltető*) metafora s a *reveláló erejű* (vagy *rejtett lényegre tapintó*) metafora közt. Az első nem is annyira plasztikus, mint inkább „plaszticizáló” („plasticizant”) jellegűek: villanásszerű költői képek, melyek szuggesztívabbak a hétköznapi közlés elkapottat, sűrűke fordulatainál. A lényegre törő, revelációszerű metafora egészen más: Micu, Blaga nyomán, a népköltészetből ilyennek tekinti a halálnak mint „a világ menyasszonyának” ábrázolását *A bárányka* (*Miorița*) című balladában, s ezzel rokonítja a költőnek számos „images gratuites”-jét, melyek igen gyakran misztikus, sőt metafizikai távlatokat sugallnak. Mármost csak az a kérdés, helyes volt-e épp erre a folklór-motívumra hivatkozni. Blaga, időrendi okokból, még nem ismerhette a jeles román néprajzkutatónak; A. Fochinak Miorița-monográfiáját, melyből különös dolog derült ki: az Alecsandri közlésében ismertté vált balladának minden motívuma igazolható hiteles népi szövegekkel (elvégre nem kevesebb, mint 900 Miorița-változatot tartanak számon!), de sehonnan sem került elő a szóban forgó motívum: a halálnak a világ menyasszonyaként való ábrázolása! Ezek után két lehetőség képzelhető el: vagy Alecsandri — a románok Thaly Kálmánja — 130 évvel ezelőtt még ismert oly *népi* változatot, melyben ez a motívum is előfordult, vagy pedig az egész mitikus metafora Alecsandri egyéni leleményéből pattant ki. A problémát nem tudjuk eldönteni; csak annyit szeretnénk jelezni, hogy e metafora szépsége és mélysége miatt mi inkább az első lehetőséget tartjuk valószínűnek (Alecsandri romantikus „embellissement”-jai más természetűek, s inkább a népies színezet kiemelésére szolgálnak).

Nem kevésbé érdekes fejezetet szentel Micu a blagai esztétika alapkérdésének: a *szép* fogalmának (113—132). E fejezetből kiderül, hogy Blaga határozottan szembehelyezkedett Kant s a német romantikusok szépség-fogalmával; egész felfogásának tengelyét a természeti szép és a művészi szép megkülönböztetése alkotja, a másodikkal kapcsolatban a művészi szándék tudatos mozzanatainak hangsúlyozásával, ami persze némi ellentétben áll a blagai esztétika más elemeivel, így a „revelatorikus” metaforáról vallott nézetekkel.

További nagy feladat lenne Blaga egész „nyelvi művészetének” (Wortkunstwerk) a költő esztétikájával és filozófiájával szorosabb kapcsolatba hozása. Egyelőre homályban maradtak a blagai életmű „bartóki” elemei (például a szarvas-mítosz metamorfózisai) s olyan ezzel rokon képek, mint például a *Század* utolsó sora: „... s a vadkanok orra / megnyitja a forrásokat.” Ha meggondoljuk, hogy e zárómotívum Blaga első párizsi versében bukkan fel, egyszerre előttünk van a „csak tiszta forrásból”-konceptió a maga teljes egészében. Reméljük, hogy az elkövetkezendő Blaga-tanulmányok számot adnak majd a dunántúli affinitások efféle mozzanatairól is.

GÁLDI LÁSZLÓ

*

Sozialistischer Realismus — Positionen, Probleme, Perspektiven. Eine Einführung. Red. Erwin Pracht—Werner Neubert: Dietz—Verlag, Berlin, 1970. 343.

Mint a cím is jelzi, a könyv bevezetését kíván írni a szocialista realizmus problémakörébe, és tegyük hozzá mindjárt, a Német Demokratikus Köztársaság tapasztalataiból kiindulva.

A könyv első fejezetében a szocialista realizmusról mint a XX. századi munkásmozgalom művészeti program-adásáról (Kunstprogrammatik) olvashatunk. A szerzők, vitatkozva a különösen Nyugat-Németországban divatos művészetfelfogásokkal, azt bizonyítják be, hogy a kultúra és a művészet elválaszthatatlan a reális humanizmustól, amelyet a szocializ-

mus képviselni kíván. A szocialista realizmus filozófiai-világnézeti alapkérdése a világkép és a perspektíva-tudat. Mindezt elsősorban Bertolt Brecht és J. R. Becher írásából vett idézetekkel.

Külön fejezet foglalkozik a szocialista realizmus és a nemzetközi munkásmozgalom kérdésével. A kiindulópont az októberi forradalom és a szovjet irodalom, de a továbbiakban a német irodalom fejlődésével mutatja be a különböző fejlődési szakaszokat. Ezzel kapcsolatban a szerzők ismertetik azokat a vitákat is — persze meglehetősen elnagyoltan —, amelyek a harmincas években a német munkásmozgalomban a realizmus kérdése körül lezajlottak. Az 1945 utáni helyzet bemutatása megelőzszik a legfőbb tények rögzítésével, bár nagyon érdekes lett volna a közvetlen felszabadulás utáni viták felidézése. E fejezet legrészletesebben az ún. bitterfeldi út és az ezzel kapcsolatos ideológiai, illetve művészi fejlődéssel foglalkozik. Az előzményeknél szó esik Lukács befolyásáról a Német Demokratikus Köztársaság bizonyos köreire, Hans Mayer szerepéről, aki a húszas évek irodalmát állítottaszembe a maival és szembefordult a szovjet irodalommal. Ernst Bloch volt az, aki 1956-ban egyik előadásán Hegel *Eszttikájával* kapcsolatban fejtette ki azt a tételt, amely szerint nemcsak a kapitalizmus, hanem a szocializmus is ellensége a művészetnek. Bloch egyébként a humánus megvalósítást olyan távoli jövőbe helyezte, hogy ezzel eleve degradálta a jelent. Ehhez a vonulathoz kapcsolják a szerzők Ernst Fischer legutóbbi megnyilvánulásait is. Mindezekkel a nézetekkel szemben áll a bitterfeldi út három célkitűzése: 1. a munkásosztályt alkalmassá kell tenni, hogy az egész kultúrát birtokába vegye és aktívan, alkotó módon vegye ki részét a kulturális művészeti fejlődésből, s ilyen módon is biztosítsa vezetőszerepét ezen a területen; 2. az alkotókat közelebb kell hozni a Német Demokratikus Köztársaságban kialakuló új élethez; 3. meg kell teremteni azokat a feltételeket, amelyek a Német Demokratikus Köztársaság népét a művelt nemzetté válás útjára viszik. 1960-ban a második bitterfeldikonferencián (az első 1959-ben volt) Alfred Kurella a fő célkitűzéseket, szorosabban a művészetek síkján maradva, úgy határozta meg, hogy 1. az emberiség minden művészi értékét közkincsé kell tenni; 2. új kapcsolatot kell teremteni a művészet és a munkásosztály között; 3. nem lehet megelégedni a reprodukzív kulturálódással, hanem a német antifasiszta-demokratikus hagyományokat is felhasználva, a munkások aktív művészi tevékenységét kell segíteni, 4. az

ún. szórakoztató művészetet (Unterhaltungskunst) nem szabad elhanyagolni, szocialista tartalommal kell megtölteni. Később mindezeket a célkitűzéseket árnyalta a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával és az új gazdasági rendszer bevezetésével kapcsolatos problematika. A szerzők e fejezetben ismertetik a fellazítási technika nyugatnémet szószólóinak kijelentéseit arról, hogy mindenekelőtt a kultúrában igyekeznek akmunkájukat kifejteni, és ezzel kapcsolatban elmondják kritikájukat a „parttalan realizmus” elméletéről is, mint a revizionizmus egyik fő megnyilvánulásáról.

Ezek után néhány példával alátámasztva, felsorolják a szocialista realizmus főbb kategóriáit és jelzik azt a gazdagodást, amelyet az új művészet különböző műfajokban hozott a Német Demokratikus Köztársaságban.

A könyv utolsó fő fejezetében a népiesség, a pártosság alapelemeit mutatják be, majd a szocialista realizmus sokféleségéről szólnak a hagyomány és újítás, illetve az ábrázolás szémszögeiből. Beszélnek a jelenkori polgári humanista irodalomhoz való viszonyról is, különösen Böllről, a Gruppe 47 íróról, Peter Weissről és elismerve tevékenységük pozitív mozzanatait, vitatkoznak egyes politikai nézeteikkel. Az utolsó rész címe: Összhangban az idővel: a szocialista realizmus a Német Demokratikus Köztársaságban — a szocialista világművészet része. Ebben a fejezetben főleg a szovjet irodalomról és művészetről esik szó. Magyar vonatkozásban csak Mesterházi Lajos drámáit említi mint olyanokat, amelyek hatottak a Német Demokratikus Köztársaság fiatal szocialista nemzeti kultúrájára.

A könyv rengeteg kérdést ölel fel s a terjedelem nem teszi lehetővé, hogy azokkal részletesebben foglalkozzanak. A cél is határok közé szorítja a szerzőket (Anneliese Grosse, Anton Hiersche, Karin Kaminski, Werner Neubert, Erwin Pracht, Horst Redeker, Eberhard Röhrner, Elisabeth Simons), hiszen arról van szó, hogy a művelődéspolitikai tájékozódást kívánják segíteni. Az a törekvésük, hogy megpróbálják a mai Német Demokratikus Köztársaságban irodalom és művészet példáival alátámasztani a szocialista realizmus fejlődését, fontos és szükséges vállalkozás, az embernek azonban az az érzése, hogy ez csak akkor sikerülhetett volna, ha alaposabb elemzéseket adnak. Az is helyes kiindulópont, hogy meg akarják mutatni a mai nyugatnémet irodalom és kritika különböző áramlatait, s vitatkozni akarnak velük, amellet, hogy a humanista jelenségeket elismerik. A probléma itt is

az, hogy akár Walter Jens, Günter Grass vagy Peter Weiss munkásságával is foglalkoznak, a rövid utalások nem helyettesíthetik a mélyebb elemzést. Ami pedig a marxista esztétika alapkategóriáit illeti, azok megvilágításához — gondolom — helyes lett volna Lukács György nagy Esztétikáját is felhasználni. Az persze igaz, hogy Lukács nevét sokféle jobboldali irányzat írja fel zászlajára, de azért azt sem szabad elfelejteni, hogy éppen a marxista esztétika alapkategóriáival kapcsolatban ugyanezek az irányzatok nem hivatkoznak a magyar filozófus érett munkáira, vagy ha ezt teszik, egyszerűen konzervativizmussal vádolják. Sok mindent lehetne még elmondani erről a könyvről, de minden fenntartásunk ellenére el kell ismernünk a szerzőknek azt a bátorságát, hogy nem elvontan, hanem a Német Demokratikus Köztársaság irodalmi, művészeti, kritikai és kultúrpolitikai gyakorlatából kiindulva igyekeztek válaszolni sok izgató kérdésre.

KÖRÖCZI BÉLA

Anton Popovič: Štrukturalizmus v slovenskej vede. Martin, 1970. Matica slovenská. 176.

Anton Popovič a *Strukturalizmus a szlovák tudományban* c. könyvében a strukturalizmus szlovákiai vonatkozásait, térhódítását és a tudományban betöltött szerepét tárja fel. A cím ugyan arra enged következtetni, hogy a szerző a strukturalizmust mint általános metodológiai irányzatot tárgyalja, ámbar szinte törvényszerűen s a tematika jellegéből adódóan elsősorban a nyelv- és az irodalomtudománynak szentel nagyobb figyelmet.

A könyv szerkezete kronológiai felépítésű. A szerző a mű legelején a strukturalizmus keletkezését kapcsolatba hozza a két világháború között Európa-szerte létrejövő avantgarde irányzatokkal. Csehszlovákiában ezek az irányzatok nemcsak a művészetekben hódítottak teret, hanem kedvező talajra találtak az egyes tudományágakban is. Az időrendi elsőbbség kétséget kizáróan a Prágai Lingvisztikai Kör munkáját illeti meg, amelynek törzsgárdáját ma már klasszikusnak számító tudósgényiségek alkották (Roman Jakobson, Trubetzkoy, Skalička, Mukařovský, Bogatiriov és mások). Ellenben az ő koncepciójuk és strukturalista felfogásuk is megfelelő előzményekre vezethető vissza. Mert hiszen az orosz formalisták tették meg az első lépéseket annak érdekében, hogy a stilisztika, a szövegvizsgálat és az irodalomtudomány szakítson az immár

egyre jobban avuló, archaikussá váló módszerekkel. Éppen ezért a szlovák tudomány a Prágai Kör hatásimpulzusain kívül az orosz formalisták tudományos hagyatékát is közvetlenül abszorbeálni igyekezett.

A szerző a strukturalizmus születésének és keletkezésének idejét 1931-re tette. De Szlovákiában a strukturalizmus kiváltképpen az orosz formalisták műveinek a lefordítása kapcsán bontakozott ki fokozatosan. Az orosz formalisták munkái 1936-tól kezdve rendszeresen jelentek meg az akkori folyóiratok hasábjain. Ezeket a tanulmányokat gyűjtötte össze és adta ki könyv alakban Mikuláš Bakoš 1941-ben *Irodalomelmélet* (Teória literatúry) címen. A könyv a két világháború közötti időszak strukturalizmusának legértékesebb művei közé tartozik. A legjelentősebb orosz formalisták tanulmányait tartalmazza az antológia, s a mai napig gyakran hivatkoznak rá tudományos művekben.

A második világháború előtti szlovák strukturalizmus legjelentősebb alkotása szintén Bakoš nevéhez fűződik. Ő alkotta meg az első strukturalista monográfiát *A szlovák vers fejlődése* (Vývin slovenského verša) címen. Bakoš nagy érdeme, hogy bár Mukařovský és a formalisták által kidolgozott verselméletből indult ki, mégis a diakrónikus aspektus következetes érvényesítése és alkalmazása folytán sikerült továbbfejlesztenie a meglévő módszereket. Végigelve az egyes korszakok ritmikai struktúráit, elhatárolta egymástól az egyes verstani normákat (kánonokat). Bakoš e könyvében a statisztikai módszert is felhasználva pontosan meghatározta és bizonyította, milyen verstani jellegzetességek és sajátosságok dominálnak a romantikus, realista, szimbolista és szürrealista költészetben.

Popovič az orosz formalizmus pozitív hatását a szlovák strukturalizmusra külön is kiemeli. Szerinte ennek a hatásnak köszönhető, hogy a szlovák strukturalisták nem mindig vették át mechanikusan a cseh strukturalisták módszereit. Lehetőségük nyílt az összehasonlításra, más megoldási lehetőségek választására is. Ugyanakkor az orosz formalizmus szlovákiai vonatkozásban segített legyőzni a pozitívizmust is.

Az orosz formalizmus mellett a szlovák strukturalizmus fejlődésére közvetve hatott a jobbára filozófusokból álló Bécsi Kör munkája is. A Bécsi Kör és a szlovák strukturalisták között Igor Hrušovský volt a kapocs, aki *Igen és nem* (Áno a nie) c. művében e kör neopozitivistáinak elgondolásait boncolgatta az egységes tudományról, mely több tudományos diszciplína összefonódását jelentené. E gondolat hívei

egyesületet is alapítottak Tudományos Szintézis néven. Ennek mintájára született meg a Pozsonyi Lingvisztikai Kör, amelynek tagjai között ott találjuk a magyar származású Arany A. Lászlót is.

Popovič külön is tárgyalja a pozitívizmus és strukturalizmus közötti különbségeket, metodológiai eltéréseket. A szerző hangsúlyozza, hogy a strukturalizmus vitathatatlanul újabb stádiumot jelentett a nyelv- és az irodalomtudomány fejlődésében. A különbséget abban látja, hogy míg a pozitívizmus a mű geneziséét előtérbe helyezve a társadalmi viszonyok felől igyekezett feltárni az irodalom modelljét, addig a strukturalizmus a szövegelemzést tartotta elsődlegesnek. Itt persze kérdéses, hogy amit Popovič pozitívizmusnak nevez, teljes egészében pozitívizmus-e vagy részben már inkább a szellemtudomány tartozéka.

A szerző foglalkozik a filozófus Igor Hrušovský *Tudományelmélet* (Teória vedy) című művével. Hrušovský érdeme, hogy metodológiai koncepciójával új irányt szabott az irodalomtudományos megismerésnek is. Szerinte a tudományos megismerésnek a jelenségek felületes leírásától a belső struktúra megismerése felé kell haladnia. Fejtegetései során sokat használja a struktúra egysége fogalmát. A struktúra fogalmán egy tárgy alapvető kapcsolatainak és törvényeinek az egységét, s nem a törvényszerűségek mechanikus gyűjteményét érti. A Hrušovský könyvében felvázolt metodológiai koncepció a könyv keletkezésének időszakában (1941) nem keltett nagyobb visszhangot a teoretikusok és strukturalista módszert alkalmazók körében. E koncepció jelentőségét első sorban František Miko ismerte fel, aki stíluselméletében következetesen alkalmazza azokat az elgondolásokat, amelyek Hrušovský könyvében a Husserl-féle fenomenológiát alapul vevő tudományos módszereken jócskán túlmutatnak. (Köztudomású, hogy a prágai strukturalizmus egyik elméleti forrása a Husserl-féle fenomenológia volt.) Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a szlovák strukturalizmus hagyományaiból csak a hatvanas években nőttek ki és születtek újabb elméletek. Az okok természetesen társadalmiak: az ötvenes években ugyanis a dogmatikus marxizmus és a strukturalizmus kapcsolatában megszűnt a dialektikus kölcsönhatás, s az ellentét antagonizmussá fejlődött.

A helyzet 1955 után kezdett javulni, s ekkor indult meg a klasszikus strukturalizmus újjáértékelése, majd később továbbfejlesztése is. A szlovák strukturalizmus jelenlegi képviselői közül Popovič a következő kutatók elméletét tárgyalja külön-

külön: Oskar Čepan, Viliam Turčány, Ján Števček, Viliam Marčok, Dionýz Ďurišin, František Miko és Stanislav Šmatlák. Közülük a František Miko és a vezetése alatt dolgozó kutatócsoport orientálódása a szemiotika felé inklínál.

A. Popovič a szlovák strukturalizmus legjobb képviselőinek tanulmányaiból részleteket is közölt; ezeket a műveikből összeállított bibliográfia követi. Így a szerző konkrét „anyag” segítségével is igyekezett bebizonyítani, hogy a szlovák tudomány a strukturalizmus fejlődésében és fejlesztésében szintén fontos szerepet játszott.

ZSILKA TIBOR

Zdeněk Mathauser: Nepopulární studie (Népszerűtlen tanulmányok). Praha, 1969. Svoboda, 200.

A tizennégy tanulmányt tartalmazó könyv az orosz avantgárd irodalommal foglalkozik. Furcsa címe arra utal, hogy ezeket az írásokat – s általában a csehszlovák ruszisták munkáit – két oldalról is bizonyos kedvetlenség fogadja: a szovjet irodalomtudomány részéről ugyanúgy, mint a hazai, csehszlovák részről. Ezért hadd szolgáltsunk most ama testület – a nemzetközi szlavisztika – szerény képviselőjeként némi elégtételt Mathauseréknek, amelyre ők maguk is apellálnak: elsősorban Mathauser professzor szervező, kiadói és tudományos munkássága jóvoltából nagyon is létezik „prágai ruszista iskola”, sőt, a nálunk szokásos óvatos megjelölésből: „a világon az egyik legjobb”, ezúttal bizvást elhagyhatjuk az „egyik” szócskát.

A kötet írásai 1963 és 1968 között keletkeztek, tehát abban az időben, amikor a nemzetközi irodalomtudomány figyelme újult erővel fordult az avantgarde kérdései felé. Mathauser munkásságának újdonsága és iskola-teremtő ereje épp ebben a mezőnyben tűnik elő a legvilágosabban. Mathauser az avantgardot irodalmi irányzatként értelmezi, mely (az orosz irodalomban) 1910 körül kezdődött és a harmincas években ért véget. (Elfogadásának tágasságát mutatja, hogy A. Belij ugyanúgy beleír vizsgáldásai körébe, mint M. Čvetajeva.)

Egy irodalmi irányzat három szinten határozható meg – és határozza meg önmagát. A legfelső szint az esztétikai. Rendszerint igen kevés azoknak az esztétikai jellemzőknek a száma, amelyekkel egy irányzat jellemezhető. A középső szintet a szociológiai-történelmi jellemzők alkotják, melyek mintegy jelként jellemzik az irányzatot. Ezt a szintet ezért szemán-

tikainak fogjuk hívni. S végül azok a nyelvi és irodalmi kódhoz tartozó jellemzők, melyeket összefoglalóan morfológiaiaknak nevezhetünk. Már az sem véletlen, hogy egy művészeti irányzat milyen — esztétikai, szemantikai vagy morfológiai — sajátosságait tolja előtérbe. Az avantgarde például elsősorban társadalmi-történelmi tulajdonságait hangsúlyozta (az ún. proletáriródalom) vagy a morfológiai jellemzőit (az avantgarde „esztétizáló” szárnya). Kelet-Európában az avantgarde-ra következő irányzat, a katasztrófizmus már például elsősorban esztétikai jegyekkel jellemezhető. Hangsúlyozni kell, hogy a három szint *együttesen* jellemez egy-egy művészeti irányzatot. Ha már létrejött egy irányzat, akkor a későbbi törekvések egy-egy szint elemeit — legtöbbször a morfológiaiakat — könnyen átvehetik az elődöktől. Ezért is nehéz elhatárolni például az avantgarde-ot a később keletkezett irányzatoktól, hiszen mondjuk metafora-építkezését szinte minden későbbi áramlat felhasználja. Érthető hát, ha az irodalomtudomány sokáig azzal volt elfoglalva, hogy körülhatárolja az avantgarde művészetét, magyarán, hogy megírja történetét. Messze nem vagyunk még e munka végénél sem. Ezt bizonyítja, hogy az egyik legjelentősebb áramlat, az orosz futurizmus pontos történetét csak nemrég publikálta V. Markov. Az avantgarde tanulmányozásának következő szakaszában azokat a jegyeket tárták fel, melyek leginkább kínálták magukat: a morfológiai és a szemantikai jegyeket. Az elsőre számos példa akad, az avantgarde társadalmi-történelmi jellemzőit pedig Szabolcsi Miklós 1967-es belgrádi előadása foglalta össze eddig a legteljesebben.

Mathauser nagy érdeme, hogy alighanem elsőként ő kezdte meg az avantgarde esztétikai feltérképezését. Nyilvánvaló, hogy ez annak a filozófiai-esztétikai irányzatnak a vonalán haladva a legkönnyebb, amely magát az avantgarde művészetet is táplálta. Ez pedig a fenomenológia volt. Mathauser a következőképp jelöli ki ebből a szempontból az avantgarde esztétikai sarkkövét: „Az európai avantgarde-ok általános vonásának megállapításakor azt hiszem, abból a tételből lehet kiindulni, hogy az emberi szubjektum a XX. század elejének művészetében megszűnik a pszichológiai vagy szociológiai megfigyelés pusztá objektumának lenni, elkülönül az én-objektumtól és mint a megismerés valódi alanya nyer rehabilitációt. Az én-objektum elkülönülésével egyfelől kevesebb lett az »én«, kevesebb lett az »ideológia«, a szociológia, a pedagógia és általában a korábban megszokott közve-

títő, melybe a művész én-jét csomagolták és amellyel a valóság és a művészet közé tolatkodtak, másfelől azonban több lett az »én«: felszínre került a tiszta én-alany és az intencionális objektumok kapcsolata (itt a külsőnek tartott és a szellemieknek tartott objektumokról egyaránt szó van), s ennek következtében ezek az intencionális objektumok is a maguk megtisztított pörésükben bukkantak elő.” (74) Az ilyen szubjektum-felfogásból aztán szervesen következnek az „alsóbb emeletek”, a szemantikai és morfológiai jellemzők. Ezeknek a kipreparálását kapjuk két tanulmányban is, *Az orosz futurizmus nihil et infinituma* címűben és a cseh poetizmust és az orosz LEF-et összehasonlító *Keresztül-kasul az avantgarde* címűben. Ezeknek a kutatásoknak és gondolatoknak adja mintegy a magas szintű összefoglalását *A szovjet-orosz költészet kétféle modelljének aziológiai problematikája* c. tanulmány, mely — ez máris kétségtelen — nemcsak az avantgarde, hanem általában a XX. századi költészettel foglalkozó szakirodalom egyik alapműve. Mathauser két költői modellt különböztet meg a modern orosz költészetben: az avantgarde modellt (Majakovszkij, Jeszenyin, Paszternak, Zabolockij, Mandelstam, Martinov, Vozneszenszkij stb.) és a feltételesen klasszikusnak nevezett modellt (Ahmatova, Iszakovszkij, Tvardovszkij, Scsipacsov stb). Hangsúlyozza, hogy „nem értékek rangsorolásáról, hanem értékek tipológiájáról van szó e megkülönböztetésben” (153). A két modell az esztétikai ideál és (Mathauser által — szerencsésen — konstruált műszó) az esztétikai reál segítségével választható el. „A klasszikus modellben az ábrázolt objektum mindig önmaga, lényegében deformálatlan; mindazt, ami ezt az objektumot a naturalista leírás fölé emeli és a művésziesség előfeltételét alkotja (általánosítás, tipizálás, stilizálása szó költői jelentése, szöveg alatti jelentés stb.), itt úgy érik el, hogy az ábrázolt objektumot belemerítik az esztétikai ideál gőzfürdőjébe.” (154) Az avantgarde modellben viszont az esztétikai ideál helyén esztétikai reál társul az ábrázolt valósághoz. A reál azonban részben a költői szubjektum materiális képviselője is, mely ily módon jóval valóságosabb alakban tör be a versbe, mint az esztétikai ideál esetében (gondoljunk arra, hogy az avantgarde költő minduntalan lemeztelenítette művészi fogáit). Ugyanakkor a reálban bennfoglaltatik még egyszer — csak a szubjektummal szoros kapcsolatban — a valóság, vagy még egy valóság. Ily módon a vers sokkal „érdeesebb” lesz, kevésbé harmonikus. A különbség lényegében ontológiai:

a klasszikus modellben az esztétikai ideál végeredményben „egy eszme, mely azonosul azzal a realitással, melyben az eszme objektívizálódik” (154.). Tehát egy előre adott valaminek — vagy a valóságnak vagy egy eszmének — a mesterséges megkettőzéséről van szó. Az avantgarde modellben viszont állandó ontológiai oszcillációnak vagyunk tanúi az ábrázolt valóság és az esztétikai reál között. Az előző modell reflexív jellegével, előre-adottságával szemben itt a világ a szemünk előtt történik.

Úgy gondoljuk, a megkülönböztetést érdemes részletekbemenően kidolgozni. Egy megszorítással persze: mint ahogy a „realizmus — antirealizmus” vagy bármilyen más esztétikai ellentét történeti elvként való alkalmazása meddő, az „esztétikai ideál — esztétikai reál” is mást és mást jelent már a XX. századi orosz költészetben belül is attól függően, hogy milyen szociális-történelmi és morfológiai jellemzőkkel párosul.

BOJTÁR ENDRE

Henryk Markiewicz: Przekroje i zblizenia (Keresztmetszetek és megközelítések). Warszawa, 1967. PIW, 400.

A 16 tanulmányt tartalmazó könyv egy része *Az irodalomtudomány fő kérdéseivel* párhuzamosan született, sőt, van, ami bekerült e nagy munka szövegébe is. Ezek a jobbra vitacikkre Markiewicznek azt az erényét mutatják, amit már korábbi munkáiban is megcsodáltunk: minden olyan eredményt — alapos kritikai rosta után — felhasznál, amely a kidolgozatlan és hézagos marxista művészetelméletbe integrálható.

Amikor *Az irodalomtudomány fő kérdéseit* méltattuk és magyar megjelenését szorgalmaztuk, elsősorban azt emeltük ki, hogy önálló, az esztétikától független irodalom elméleti rendszere van. A tanulmánykötetből viszont az derül ki — s nem árt, ha az irodalomelmélet autonómiájáért nagyon helyesen síkra szállók erre is odafigyelnek —, hogy ez az elmélet nem a levegőben lóg, hanem komoly irodalomtörténeti kutatások támasztják alá. Két korszak áll Markiewicz érdeklődésének középpontjában: a múlt századnak az az időszaka, amit a lengyelek pozitívizmusnak hívnak (ezt öt terjedelmes tanulmány tárgyalja), s a századforduló irodalma (ennek négy cikket szentelt Markiewicz).

Markiewicz történeti munkásságát, úgy tűnik, ugyanazok a tulajdonságok jellemzik, mint irodalomelméleti összefoglalását: nagy anyagismeret, mikrofilológiai pontos-

ság, óvatosság, — helyenként szkepszis — az „új” felfedezések, az elmélet-gyártás terén, ehelyett inkább szolid összegezése az anyagnak. Másfelől persze az is kiválglik, hogy Markiewicz hisz abban, hogy vannak törvényei az irodalomtudománynak, s a történész feltétlen joga, hogy anyagát rendszerezvén ő maga kreáljon irányzatokat, csoportokat, stílusokat. Jellemző, ahogy *Az ifjú Lengyelország és az „izmusok”* című tanulmányában, miután sorra vette a modernizmus, szimbolizmus, impresszionizmus, dekadencia, expresszionizmus, neoklasszicizmus, parnaszizmus műszavakat, hogyan foglal állást a „szecesszió” mint korszakmegjelölő mellett: „Igaz, hogy ezt a terminust a képzőművészetből importálták, de ez bizonyos szempontból csak előnyére válik, hisz jól ki egészíti az ugyanilyen származású impreszionizmust és expresszionizmust. Továbbá ’történeti’ terminus, mely jól utal a jelen-ség egyediségére, egyszerűségére, s a maga etimológiai jelentésében olyan véletlenszerű, hogy a terminus tartalma szabadon modellálható”. (237) Nem látványos érvek, de ha jobban meggondoljuk, jobbakat egy tudományos műszo mellett aligha találunk. Markiewicz egész könyve ilyen: szerény, nem csillogó — és meggyőző.

BOJTÁR ENDRE

Jacek Baluch: Poetyzm (A poetizmus). Wrocław—Warszawa — Kraków, 1969. Ossolineum, 88.

A fiatal krakkói bohémista könyvecskéje a cseh poetizmust olyan irodalmi áramlatnak fogja fel, mely önálló költői modellt is teremtett. Ő elsősorban ezt a modellt vizsgálja, mégpedig két szinten: a morfológiai (poetikai) szinten és az esztétikai szinten.

Ami az első részt illeti, Baluch — amellett, hogy a lengyel olvasónak korrekt módon, maradéktalan tájékozottsággal be is mutatja a cseh mozgalmat — egész sor finom észrevételt tesz, a terjedelem adta lehetőségeken belül eleméz. Különösen értékesek a poetizmus prózájáról tett megjegyzései, bár itt nem hangsúlyozza kellőképpen, hogy az avantgarde próza nem művelőinek kisebb tehetsége miatt hiúsult meg, hanem azért, mert az avantgarde időfelfogása — a jövőközpontú totalitás — eleve alkalmatlan a jelen-vagy múlt-központú prózára.

A munka második fejezete azonban már problematikus, mégpedig azért, mert azok a jegyek, melyeket Baluch esztétikáinak minősít, nem azok, hanem szemán-

tikaiak (történelmi-szociológiaiak). Azt az antinómiát, amely a poetizmust is, mint annyi más avantgarde áramlatot, mozgatta (a tudatalatti szenvedélye — racionális józanság, játékos „felicitológia” — száraz konstruktivizmus, a proletariátust szolgáló irodalom — tiszta művészet) Baluch nagyon helyesen Mukafovskýék harmincas évekbeli funkcionális strukturalizmusával világítja meg. Az avantgarde művészet és a strukturalista művészetfelfogás sokrétű kapcsolata és tipológiai azonossága — tudományos közhely. Nem mindegy azonban, hogy ennek a viszonyoknak melyik oldalát emeljük ki. Abban az esetben, ha a cseh strukturalizmus funkciókról szóló tanát, akkor nyilvánvalóan a szociológiai aspektus kerül előtérbe, s a kutató némiképp megmarad azon a problémakörön belül, amin az avantgarde művészetelmélet már nem, vagy csak nagyon ritkán (például K. Teige a *Jarmak uměníben*) tudott túllépni. Nem így azonban a strukturalizmus. Mukafovskýék nem maradtak meg azon a szinten, amit az esztétikai funkció uralna jellemez. A negyvenes évek elején írott tanulmányaiban Mukafovský kezdte a strukturalizmusban kezdettől fogva meglévő fenomenológiai elemeket kibontani; nem is annyira az ember konstans antropológiai jegyeire építő írásaira gondolok, még csak nem is a művész egyéniségének a fokozottabb figyelembevételére, hanem a műélvező műalkotás-teremtő szerepét taglaló tanulmányaira, elsősorban az 1943-as *Szándékoltság és szándékolatlanság a művészetben* címűre. Igaz, Mukafovskýéknek nem maradt már idejük a szintézisig kiteljesíteni a strukturalizmusnak ezt a vonalát, de csakis ez a fajta, az esztétikai funkció helyett az esztétikai értéket központjába állító elmélet képes azokat az ellentéteket megoldani, melyek egy alsóbb — szemantikai — szinten kibékíthetetlennek látszanak.

Nem véletlen, hogy csupán a strukturalizmusnak ez a fenomenológiai értelmezése képes az avantgardnak is azután valóban esztétikai jellemzőit feltárni, amint erre Mathauser tanulmányai jó példát szolgáltatnak.

BOJTÁR ENDRE

Helmut Lethen: Neue Sachlichkeit 1924—1932. Studien zur Literatur des „Weissen Sozialismus”. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1970. 214.

A tanulmány, alcímével ellentétben, nem irodalomtörténeti, hanem ideológia-történeti és ideológiakritikai munka. A

szerző nyugat-berlini germanista, akit eddigi művein kívül az ifjúság baloldali mozgalmában vállalt szerepe is ismertté tett. Ebben a könyvében elsősorban az érdekl, hogyan tükröződött a kor német filozófiai, szociológiai, gazdaság-filozófiai gondolkodásában és magatartásformáiban a kapitalizmus átmeneti stabilizációja, a gazdasági válság és a politikai élet polarizációja. Ezt az új tárgyiassággal annyiban hozza közvetlen kapcsolatba, hogy egy rövid fejezetben a kor önjellemzéseiből idéz olyan passzusokat, amelyekben az „új tárgyiasság” vagy a „tárgyiasság” kifejezés előfordul. Ezt a fejezetet vehetjük a terminus fogalmi tisztázásának: eszerint az osztályharc megszűnéséről valott elképzelések alapján felépülő világképet, a kapitalizmus, ill. a technika fejlődésével kapcsolatos illúziókat, igazolásukat vagy elfogadásukat jelöli e szóval. Ilyen értelemben nevezi az akkori német szociáldemokrata pártot az új tárgyiasság tipikus politikai megtestesülésének.

Részletesen tárgyalja eme ideológiák konkrét tartalmait: az amerikanizmust és a technikai fejlődés tudati tükröződéseit. Az első lényegében az amerikai fejlődést mint a kapitalizmus békés, az ember boldogságát ígérő szintjét és lehetőségét tekintette. Részletesebben ide tartozik a fordizmus, azaz a kapitalista termelés válságmentes megszervezhetőségéről valott felfogás, a girl-kultusz, mint a női emancipáció amerikai változata és a pénz központi és jótékony hatalmának elismerése. A technikai fejlődés az osztályharc megszűnésének és az állam hatalmi szerepe eltűnésének elképzelését keltette fel: itt a társadalomnak a technika által való önszabályozása, „áramvonalassága” a központi gondolat, amely természetesen a termelés — fogyasztás körforgalmának zavartalanlására épül.

Ugyanakkor kitér az e jelenségekre ill. képzetekre való, különböző irányból jövő kritikai reagálásokra, majd ezeknek szenteli a következő fejezetet. Főbb csoportokként a nemzeti szocialistákat, a marxistákat (Gramsci, Brecht, Benjamin), a konzervatív kultúrkritikusokat és a liberális értelmiség két csoportját (Bloch és a frankfurti szociológiai iskola képviselői, ill. a liberális polgári társadalomkritikusok, főleg a Frankfurter Zeitung körül, többek között Kracauer) tárgyalja; ő maga a szociológiai iskola neveltjeként és egyben baloldali kritikusaként a marxistákhoz áll a legközelebb. Abban feltétlenül egyetért velük, amennyiben a társadalom radikális, szocialista jellegű megváltoztatásának érdekében történő kulturális tevékenység, „felvilágosítás” lehetőségeit

vizsgálják. E fejezet még a szerző felfogása szerinti új tárgyiasság fogalmától is meg lehetőszen eltávolodik; az azonban kiderül belőle, hogy tipikusan középréteg jelenség.

Ezekben a fejezetekben illusztrációként Hannes Küpper, Heinrich Hauser verseire, a munkásköltőkre („Arbeiterdichter”-en a német irodalomtörténet a nem szocialista felfogású, munkásszármazású és a munkások nevében fellépő költőket érti), Lion Feuchtwanger néhány, 20-as évekbeli művére és Erik Reger regényére utal. Három önálló fejezetben Erich Kästner *Fabian*-ját, Hans Fallada *Kleiner Mann — was nun?*-jét és Marieluise Fleisser *Mehlreisende Frieda Geyer*-ét tárgyalja. Az analízisek szempontja az, hogy felkutassa „a tömegmozgalmaknak azon szubjektív elemét, amely a kor uralkodó elnéleteiben nem tűnt megragadhatónak” (141); más szóval eme önálló elemzésekben sem esztétikai produktumként kezeli az irodalmat, hanem társadalompszichológiai kordokumentumként. Az elemzések eredményeként megfogalmazott ítélete kettős arcú: egyrészt kimutatja, és elismeri, hogy e regények figuráiban tipikus kor-magatartások testesülnek meg, másrészt elnaraszta a szerzőket, mert nem a következetes ellenállás tartalmait fogalmazták meg.

H. Lethen ki nem mondott felfogása szerint az irodalom csak meglévő és formába öntött ideológiákat tükröz (és nem velük egy felépítvény-szinten és kölcsönhatásban, sajátos formában a valóságot), és ennek értelmében csak az ideológiák illusztrálásának és terjesztésének szerepét töltheti be. Könyve így az irodalomtudomány számára, amely az irodalmat más tudatkifejezési formákkal szemben egyenrangúnak tekinti, korlátozott jelentése van. Az irodalomtudomány az új tárgyiasságot irodalomtörténeti fogalomként kezeli és vizsgálatakor az irodalomból indul ki, ha nem is csak rá támaszkodik. Így a tanulmány az irodalomtudomány szempontjából segéd tudományi vizsgálatként fogható fel, mely egyrészt vonatkozások megteremtését segíti elő, másrészt utalásokat ad lehető irodalomtudományi koncepciók anyagához (többek között elfelejtett irodalmi művek említésével vagy azzal, hogy az irodalmi fogalom tisztázásához szükséges tartalom-analízis számára szempontokat nyújt). Elsőrangú fontossága mint ideológiatörténeti és -kritikai műnek van.

SALYÁMOSY MIKLÓS

Georges Mounin (Louis Leboucher): *La Communication poétique précédée de Avez-vous lu Char?* Paris, Gallimard, 1969. 296.

Les problèmes théoriques de la traduction Paris, Gallimard, 1963. 296.

Poésie et société. Paris, Presses Universitaires, 1962. 107.

Georges Mounin (eredeti nevén Louis Leboucher), akinek három könyvét ismer-tetjük, meglehetősen furcsa pályát mondhat magáénak. A jelenleg 60 esztendő-s tudós irodalmi tanulmányok írásával kezdte, „egy franciához képest későn”, mint megjegyzi, 33 éves korában. Cikkeiben, tanulmányaiban közel három évtizeden át szinte kizárólag René Char költészetével foglalkozott, így született meg az *Avez-vous lu Char?* c. tanulmánykötet (Gallimard, 1947), amelynek előszóval és — *La Communication poétique* cím alá foglalt — nyolc újabb írással kibővített második kiadását tartjuk kezünkben. E harminc év alatt a szerző egyetlen kérdésre keresett választ: „Mitől válik egy nyelvi közlemény költeménnyé?” A *critique littéraire*, az irodalomtudomány nem nyújtott megfelelő segítséget a keresésben, így fordult a szerző figyelme a stilisztika, a nyelvészeti stilisztika, majd kifejezetten az általános nyelvészet felé, s így jutott el odáig — Meillet, Bally, Marouzeau, Grammont, majd Trubeckoj, Jakobson, Martinet stb. tanulmányozásán át —, hogy végül is 1961-ben az általános nyelvészet köréből, *Les problèmes théoriques de la traduction* címmel készítette el doktori disszertációját; azóta az általános nyelvészet tanára az Aix-en-Provence-i egyetemen. Ritka az olyan tudósi életmű, amely ennyire egyetlen költő — René Char — és egyetlen probléma köré összpontosul, hiszen a doktori tézis éppúgy, mint a harmadik könyvecske, a *Poésie et société*, a (költői) kommunikáció kérdéseivel foglalkozik, csak éppen más-más oldalról: az általános nyelvészet illetve az irodalomszociológia szemszögéből, s míg egyikük a kommunikáció (a fordítás) lehetőségét, másikuk konkrét megvalósulását vizsgálja.

Visszagondolva az *Avez-vous lu Char?* első megjelenésére, a *La Communication poétique* bevezetőjében (amelynek címe egész pályaképet ad: „De la lecture à la linguistique.”)

Georges Mounin könyve sikerét így indokolja: „...arra tanított meg, hogy hogyan forduljunk a költészethez, s megtanította ezt a gyakorlat által. Vagyis mindenekelőtt olvasni tanított, és pedig egyedül azzal, hogy leírta a módját.” S még néhány mondat a könyv módszeréről és e módszer elvi megalapozásáról: „Hogy válaszolhassunk a kérdésre: *Mitől válik egy nyelvi közlemény költeménnyé?* — ehhez a legkönnyebben objektíválható s

egyszersimnd legmeghatározóbb dokumentumokat a műnek az olvasókra gyakorolt hatása szolgáltatja. Ebből kell kiindulni, hogy lassan eljussunk annak elemzéséig, ami a szövegben éppen ezeket a hatásokat váltja ki, és nem másokat. Ezek a hatások mindenkéltől emóciók, bármifélek legyenek is.” „En idom legnagyobb részét annak szenteltem, hogy türelmesen meghallgassam saját emócióimat, amelyeket a költemények kiváltottak.” Az esztétikai élménynek az az olvasónapló-szerű rögzítése, amiről Mounin beszél, korántsem új dolog, ám ha „vájtfülű értő” csinálja, legyen bár tudós vagy maga is alkotó, föltétlenül tanulságos lehet — nem is itt van a baj. Ha Mouninnek helyes intuiciója-impressziói vannak a műről, esetünkben Charról, ám közölje őket, az olvasó csak nyerhet vele. A baj ott kezdődik, hogy Mounin a későbbiekben elfeledkezik arról, hogy a műnek az olvasóra gyakorolt hatása, a sokat emlegetett esztétikai emóciók, az élmény rögzítése csak *kiindulópont* lehet, s nem egyszersimnd az elemzés eredménye, főképpen nem pedig tudományos igazság; annak az elemzéséig viszont, „ami a szövegben éppen ezeket a hatásokat váltja ki, és nem másokat”, néhány szerencsés esettől eltekintve a szerző szinte sehol sem jut el. Két okból. Az egyik az, hogy Mounin gondolkodásában teljesen elválnak egymástól a tudományos megfontolások, az elmélet és az egyéni esztétikai tapasztalat: jellemző példa erre a kötet utolsó előtti tanulmánya (*La notion de situation en linguistique et la poésie*), amelynek első öt fejezetében egy nyelvészeti fogalom kialakulásának történeti áttekintését és magyarázatát kapjuk, utána pedig két Eluard- és két Char-vers „elemzését”, minden átmenet nélkül, s ráadásul olyan elemzéseket, amelyek sem tovább nem viszik az elméletet, sem nem igazolják. Mounin fejtegetéseinek másik nagy hibája, hogy egy-egy vers, sőt egy-egy kép elemzésekor mindig a — számára adott — jelentés-maximumból indul ki: a *signifié poétique* (gyakorlatilag a situáció, a vershelyzet) elemeit a lehető legteljesebben igyekszik felsorolni, ami egyfelől céltalan, másfelől helytelen. Céltalan azért, mert a verset illető *egyedi* szituációt teljesen semmiképp sem lehet leírni, fogalmilag legalábbis semmiképp, hiszen ha ez lehetséges volna, szükségtelenné válna maga a vers; helytelen pedig azért, mert Mounin mindezt az elemzés *előtt* (tulajdonképpen helyette) teszi, s ezzel saját intuicióját, jelentés-hipotézisét eleve rákényszeríti az olvasóra, akinek számára a Mounin által felsorolt elemek nagyrésze esetleg semmit sem jelent. Az

elemzőnek csakis a versből közvetlenül, mindenki számára kiolvasható (vagy csak közvetve adott, de objektíve ellenőrizhető) jelentés-minimumot szabad alapul vennie, s maga az elemzés kell hogy elvezessen ahhoz a teljességhez, amit Mounin intuitíve, próbál megadni. De önmagában még ez sem volna baj, ez az előre megadott jelentéstartalom, ha Mounin később megpróbálná ezt igazolni a versből — csakhogy a szerző mindezt nem hipotézisnek tekintí, amelynek igazsága bizonyításra szorul, hanem tényként kezeli, amit kénytelen-kelletlen el kell fogadnunk.

S valamiképpen ilyen hiányérzetet hagy bennünk a kötet egésze is, nemcsak az egyes tanulmányok: megtudjuk, miért hermetikus Char lírája és miért mégsem az; megtudjuk egyes motívumok jelentését; megtudjuk — kissé felszínesen talán —, milyen volt Char kapcsolata a szürrealizmussal és milyen hatást gyakorolt rá Hérakleitosz stb., stb. Költészetének egészéről, lényegéről azonban nem tudunk sokkal többet a kötet elolvasása után sem, mint előtte, mint ahogyan a költői kommunikáció mikéntjének kardinális kérdéséhez sem igen jutunk közelebb.

Fölösleges volna óvással élni Mounin némely elvi megállapításával szemben, bár eléggé meglepőek is akadnak köztük (mint például az, hogy a műalkotás polivalens jellegének ma már általánosan elfogadott tételét Mounin egyszerűen és mereven tagadja); értéktételei mellett azonban nem mehetünk el szó nélkül. Ahogyan előrehaladunk a kötetben, egyre jobban érezhetővé válik az egyetlen költővel való foglalkozás veszélyes volta. Megtudjuk például az egyik frásból, hogy Char az a költő — ellentétben például Baudelaire-rel! —, aki „szinte hiánytalanul birtokában van annak, amit Bachelard 'akusztikai biztonság'nak" nevezett”; egy másik frásból kiderül, hogy — ellentétben például Dantéval! — Char a született filozófiai költő. A legmegdöbbentőbb dolgokat mégis a *Situation présente de René Char* című tanulmányban olvashatjuk. Mounin itt mondja ki nyíltan azt a meggyőződését, amelyet valójában eddig is sejtett, hogy René Char a legnagyobb élő francia költő (1957-ben); s a továbbiakban kísérletet is tesz annak igazolására: miért *kisebkek* a többiek? Őt költő kerül Mounin ítélszéke elé, Cocteau, Supervielle, Reverdy, Aragon és Saint-John Perse — s a bizonyítási eljárás ötükre együttvéve 4, azaz négy oldalt tesz ki. Coctauról kiderül, hogy „nőstény szellem, akit egy kissé mindenki megtermékenyített”; Supervielle azért nem kerülhet a legnagyobbak közé, mert van nála „a témák és eszközök

dimenziójában valami nem-tudom-mi” (sic!); Reverdy, akit még láthatólag legjobban szeret Mounin, olyan költő, „akinek figyelemreméltó képességei... egy 1920-as kispolgár provinciális agyába vannak bebörtönözve”; Aragon verseiben az olvasó „nem egy emócióval áll szemben, hanem egy emócióról szóló értekezéssel”; s végül Saint-John Perse-nek „a nyelve szebb, mint a költészete”. Talán nem szükséges kommentárt fűzni ezekhez az ítéletekhez. Itt keverednek össze Mouninben a legszerencsésebb és legszerencsétlenebb módon a naív olvasó és a kritikus igényei: amikor az utóbbi már lemond az ellenőrzésről is, s csak igazolni akarja, mindenáron, az előbbinek biztosra vett vélekedéseit.

Ha az előbbi könyvről azt kellett mondanunk, hogy a naív olvasó hangja kissé elnyomja benne a tudósét, Mounin doktori disszertációját tartva a kezünkben (*Les problèmes théoriques de la traduction*) kissé az ellenkezőjén kell sajnálkoznunk: az olvasó, az irodalmár Mounin szinte teljesen hiányzik e könyvből. Pedig lépten-nyomon érződik, hogy amikor a szerző a fordítás elvi (és gyakorlati) lehetőségének problémáit boncolgatja, valójában nem a szó szoros értelmében vett fordítás, hanem a világról alkotott képünk közölhetősége, a nyelvi-költői kommunikáció lehetősége izgatja itt is. Érezhető — amit a *La communication poétique* bevezetőjében meg is fogalmazott —, hogy ez a munka csupán közbenső állomás a kitűzött cél, a költői kommunikáció lényegének fölfedezése felé vezető úton.

Ebből adódnak a könyv gyengéi is. E könyv egészére jellemző az, amit a *La communication poétique* bizonyos fejezeteiről mondtunk: az ti., hogy Mouninnek nincs önálló rendszere, koncepciója, s ezért fejezetenként más-más nyelvész koncepcióját bocsátva előre, ehhez fűzi reflexióit, cáfolja, ha nem ért egyet vele, s ha igen, további következtetéseket von le belőle. A könyvnek ily módon több mint kétharmad része tulajdonképpen idézet, nem szavaké persze, de gondolatoké, s a szerzőnek ilyenformán könnyű dolga van, hogy alaptételét, a fordítás elvi lehetőségét igazolni tudja. Megfigyelhető, hogy a könyv mindig ott válik érdekesebbé, a szerzőnek ott sikerül leginkább függetlenítenie magát forrásaitól, ahol „irodalmibb” jelenségekről esik szó, mint például a konnotációról a X. fejezetben, vagy a valóság ábrázolásának problémáiról a negyedik részben („*Visions du monde*” et *traduction*). Mounin érdekes gondolatai közül valók pl. a könyv utolsó fejezetében írottak: „Mi sem biztosabb, mint hogy, például,

néha lehetetlen lefordítani a velszi színmegjelöléseket. Néha segíthet a dolgok természete: a *glas* szó fűre vonatkoztatva aligha lehet más, mint *zöld*; de ha az égről, egy naplementéről vagy valami ritkább légkörről vagy egy versről van szó, a *kék* jelentés nem mindig bizonyos (...). Néha segíthet a kontextus... De néha sem a kontextushoz, sem a szituációhoz való folyamodás nem lehetséges: egy ruha, amit a velszi *glas*-nak minősít egy szövegben, minden további nélkül, vajon *zöld-e* avagy *kék*? Regényben a jelentés elhanyagolható lehet; de költeményben a kiváltott hatás központját képezheti (...).”

Sajnos, az ilyen esztétikai természetű vagy vonatkozású gondolatok, megfigyelések — ha nem is ritkák a könyvben — elszigetelten bukkannak csak elő, pedig éppen ezek emelhetnék túl a művet a túlságosan is disszertációs jellegre.

Annál érdekesebb és tanulságosabb lehet számunkra sok tekintetben a harmadik könyv, a *Poésie et société*, amelyben Mounin lebilincselő módon igen magvas kérdésről, a líra válságáról elmélkedik: „...ha igazi kritikus volnék... úgy tetszik, szüntelenül visszatérnék a ma költészetének lényegbevágó kérdésére: miért nem olvassák?” — teszi föl a kérdést a bevezetésben, s egy mondatnál később így határozza meg könyvének tárgyát: „Egy kérdés a főszereplő, jelenleg a költészet életében: halandó-e a költészet?”

Mindenekelőtt azt kell persze megvizsgálni, vajon valóban arról van-e szó, hogy válságban van a költészet, vagy csupán szó van róla? Mounin megdöbbentő adatokat sorakoztat fel, íme egy közülük: 1956-ban 164 Franciaországban megjelent könyv között, melyek egyenként 10–450 ezer példányban keltek el, mindössze két (2) mű képviselte a költészetet, Minou Drouet egy kötete 38500 példánnyal a 29. helyen („de komoly dolog-e Minou Drouet-t idézni?” — jegyzi meg Mounin) és a Soupault szerkesztette *A kétszáz leg szebb vers* c. antológia 17000 példánnyal a 79. helyen. Vagy egy másik adat: Franciaországban a több száz működő kiadó közt egyetlen egy akadt (1956-ban ugyancsak), a Seghers, amely rendszeresen adott ki költői műveket, és sok esetben ez is csak a szerző költségén. Az adatok súlya alatt valóban tanácstalanul áll az olvasó a paradoxon előtt, amit Mounin a következőképpen állít föl: „Az olvasók válsága tény. De mit kezdünk ezzel a másik kis ténnyel: soha nem volt még ennyi ember, aki olyasmit írt volna, amit senki sem olvas?”

S a következő fejezetekben a szerző sorra teszi föl a kérdéseket: vajon a közön-

ség a hibás? az iskolai oktatás? a kiadók? a „mass media”, vagyis a rádió és a hang-lemezgyártás? a költők? a kritikusok? a politika? S meggyőző okfejtések után valamennyi kérdésre nemmel válaszol: az iskolai oktatás viszonylag jó, a kiadók — amennyire tehetik — kiadnak, a rádió sugároz verseket, a költők írnak, s ha kevésbé közérthetően, ez éppenséggel a világosabb költők felé kellene hogy sodorja a közönséget, ami viszont nem áll fenn; a kritikusok pedig „nem tettek sokat, hogy megakadályozzák a költők olvasását... A kritika nem felelős: csak annyiban hibás, hogy hiányzik”. És így tovább. Végül az utolsó kérdés — *La poésie et l'histoire* — vizsgálata kapcsán jut el Mounin odáig, hogy előálljon saját megoldási javaslatával, amely vitathatósága ellenére is rendkívül érdekes és sok igazságot tartalmaz. Amikor a szóbeli költészet mellett megjelent az írásos, a közönség nagy tömegéből kiszakadt egy szűk, intellektuális réteg, mondja Mounin, s „ennek a történelmi szétválásnak jelenlegi aspektusa az, amit ma a költészet válságának nevezünk”. Szerinte tehát nem a költészet válságáról, haláláról kell beszélnünk, hanem *egy fajta* költészetéről csupán; „Nem a szó hegeli értelmében vett költészet az, ami halandó; csak a *mi* egészen sajátos költészetünk, a maga nagyon intellektualizálódott közlési formáival, amelynek közege mindig egy *írott* nyelv, s amelynek befogadása egyéni olvasás útján történik”. S zárójelben, nem kis nosztalgiával hozzátesszi: „Ez persze nekünk ugyanazt jelenti.”

A probléma, amit Mounin e könyvében feltár, természetszerűleg nemcsak a francia költészet problémája; az elképesztő adatok sorában a szerző Angliára, Olaszországra, Spanyolországra és az Egyesült Államokra vonatkozókat is idéz. A nyugati világ általános problémája ez, s mint erre Szabolcsi Miklós fölkhívta a figyelmet (I. Acta Litteraria, 1969), döntően más a helyzet a szocialista országok irodalmában. Mégis, a három közül ez a könyv az, amely a legértékesebb általános tanulságokat nyújtja a magyar olvasó számára is, mind a költészet természetét, mind a kritika feladatait illetően, mind pedig — elsősorban — irodalomszociológiai szempontból.

VAJDA ANDRÁS

Étienne Souriau: *La correspondance des arts*. Paris, Flammarion, 1969. 319.

A szerző — a francia esztétikai irodalom doyenje — e könyvének számos részletét már valamilyen formában megírta. Ennek

az életművét összefoglalni látszó kötetnek egyenlőtlen, de zárt rendszerében — mint a könyv alcíme is jelzi — az összehasonlító esztétika alapjainak lerakására törekszik; ezen belül is elsősorban az új és a hagyományos művészeti ágak egymásra épülésére figyel.

A nagy művészeti alkotások mindig túllépnek akadémikusan meghatározható műfaji kereteiken, azaz formanyelvükben felhasználják egyéb területekről kölcsönzött elemeket is. Így teljes megértésük a mereven alkalmazott műfaji kategóriák határain belül nem lehetséges; csak úgy, ha összevetjük az azonos problémákat közlő, egyéb művészeti termékekkel.

„Összehasonlító esztétikának nevezzük így azt a diszciplínát, amelynek alapja a művek maguk közti konfrontációja, azaz a különböző művészeti ágak (mint festészet, rajz, szobrászat, építészet, költészet, tánc, zene stb.) közötti kutatás.” (26.) Az elemzésre kerülő művek több szempontból is összevethetők: ezek a stílus, az alkotói gondolkodásmód, az eszméi tartalom, illetve a természeti modell (azaz etnikai és nemzeti jelleg); elmélyült analízis azonban csak ezek együttes alkalmazásával lehetséges. Ahhoz, hogy a művészetek újszerű rendszere felvázolható legyen, a műalkotások belső struktúráját is újszerűen kell értelmezni. Souriau minden értékes műben négy jól szétválasztható szintet lát: van a műnek egy anyagi hordozója (existence physique), egy, az anyagiságra épülő jelentésvilága (existence phénoménale), egy, a külső világ koherens bemutatására szolgáló tárgyi világa (existence réique) és az ezekre épülő, valamilyen transzcendens felé mutató, elvont gondolatíságot hordozó szintje (existence transcendante).

A művészeti ágak aszerint rendszerezhetők, hogy tapad-e létrejöttükhöz valamilyen külső jelentés, avagy csak önmaguk kifejeződését tekintik-e céljuknak. Souriau rendszere tizennégy művészeti ágról, pontosabban hét párról beszél, mivel amúgyis hétféle anyagi hordozóra vezethető minden művészeti alkotás vissza. Ezeket két koncentrikus körben ábrázolja, amelyek sugarakkal hét körökre vannak bontva. Az ábrában bemutatott rendszere a következő: a *vonal* az első „fokozatban” (a rajzon a belső kör) a díszítő arabeszk, a másodikban (külső kör) az ábrázoló rajz; a *kiterjedés* a belső körben az építészet, a külsőben a szobrászat; a *szín* a díszítő, illetve az ábrázoló festészet; a *világítás* a fénykompozíciók, majd a foto- és filmművészet; a *mozgás* a tánc, vagy a pantomim; a *tagolt hang* a prozódia, sőt a szépirodalom; a *zenei hang* a zene, illetve a dramatizált zene alapjául szolgál. Ezek szerint a belső

körben azok a művészeti ágak helyezkednek el, melyek témája csak önmaguk közvetlen útján történő „ábrázolása”, következésképpen csak egy elsődleges formával rendelkeznek; míg a külső kört az összetett művészetek alkotják: ezek konkrét tartalmához valamilyen külső jelentésvilág is asszociálódik; primer formájuk mellett a külső jelentést érvényre juttató másodlagos forma is jellemzőjük. Így például az egyszerű oszloptól (első fokozat) a Diána szobrot tartalmi téren a kívülről hozzátapadó mitológiai képzet, és az azzal párhuzamosan megjelenő — a női test megformálásához felhasznált — formai jelrendszer is megkülönbözteti.

A művészeti ágak ily módon létrehozott struktúrájával jut el a szerző a „zárt körhöz”, a *művészet* — szerinte — egyetemes fogalmához; ahhoz a következtetéshez, hogy korrespondens voltak következtében az alkotások mindig ennek az egyetemes „művészetnek” a részesei; a különbség köztük az, hogy más és más formanyelvet használnak tartalmuk kifejezéséhez.

Souriau könyvéről — a mintegy félév-százados kutatómunkáját összegező esztétikai rendszeréről — nehéz egységes képet kialakítani. A történeti szempontot teljesen figyelmen kívül hagyó, lényegében eklektikus rendszere számos, a nouvelle critique által meghirdetett tételt foglal magába. Egyetemesre törekvő elméletével a mozgalom azon áramlatához közelít, amelyet Gaétan Picon neve fémjelez, aki szerint alapstruktúráként egy adott kor minden műalkotásának összegező rendszerét kell venni. Leszámítva ezen alapelvet eleve megkérdőjelezhető voltát, a komparatív esztétika meghirdetésével a szerző számos érdekes kérdést vet fel, részeredményekben sok pozitívumot ad.

SZÓCS FERENC

Viktor Žmegač: Kunst und Wirklichkeit. Bad Homburg V. D. H. — Berlin — Zürich, 1969. Verlag Gehlen

A kötet első tanulmánya (*Es geht um den Realismus*) a Brecht—Lukács-vitát elemezve próbál egy korszerű realizmus-fogalomhoz eljutni. A vitát elvi jelentőségűnek tartja, s megállapítja a vitapartnerek világnézetének azonosságát. Žmegač elemzésének legfontosabb hiányossága, hogy teljesen elmulasztja a kor politikai-társadalmi elemzését, konkrétan a két politikai koncepció felvázolását, melyek az esztétikai rendszerek mögött álltak, és többek között a fasizmus elleni küzdelem különböző lehetőségeit is számba veszik.

Mittenzwei tanulmánya részletesen tárgyalja Lukács politikai koncepcióját is; Žmegač egy jegyzetében utal erre a tanulmányra, anélkül azonban, hogy ezt a vonatkozását megemlítené. Ez Lukács megítélésében menthetetlen hiba forrása lett. Emellett a szerző meg sem kísérelti Lukács realizmus-felfogását egészében értelmezni. Így Lukács — Žmegač szerint — apodiktikus ítéleteiben egy XIX. századi — Hegelre, ill. a XIX. század művészi gyakorlatára épülő — felfogás alapján „szinte az egész modern irodalmat sújtotta, amennyiben az a realizmus normarendszeréről levált”. Žmegač szembeállítja Lukács „organikus” műalkotás ideálját, mely a valóság visszatükrözésében az általános „tapasztalatot” veszi alapul a Brecht által képviselt „összeállítható” (montierbar), egyes részeiben független és a költői fantáziának a naturális valóságvisszaadás-sal szemben primátust biztosító elképzelésével.

A szerző Brecht-portréja Brecht szinte összes, realizmust illető állásfoglalása alapján készült. Hangsúlyozza Brecht felfogásának pragmatikus voltát, az alkotó-művész szemzőgét, mely magától értetődő természetességgel veszi át a mások által kidolgozott, magas fokra fejlesztett technikai elemeket, amennyiben ezek a valóság mélyebb összefüggéseinek felderítését elősegítik. Szerinte a realizmus nem formák kérdése, hanem „társadalomkritika különleges eredménye”. Figyelemre méltó, ahogy a szerző kimutatja Döblin hatását Brecht epikus-színház koncepciójának kialakulásában.

A realizmus-vitát a tanulmány végén „testvérharc”-nak nyilvánítja a szerző. Szerinte fogalmak olyan tágak, hogy „semmiféle, még csak valamennyire is pontos történeti alapozást sem viselnek el. Mert mit tartunk egy fogalomról, amely Voltaire-t és Hašeket, vagy Th. Mann-t és Homéroszt egyformán definiált”. Megoldásképpen P. Demetz felfogását ajánlja, mely szerint különbséget kell tenni a XIX. századi realizmus normái, ill. az egyes realiztikus elemek története között. A „valóságselemek” meghatározott korban „megismételhetetlen kapcsolatba” kerülnek egymással, a kutató feladata ennek a kapcsolatnak a feltárása volna. Így megoldható lenne a szerző szerint a stílus-elem és az uralkodó stílus viszonyának problémája is. A második tanulmány (*Realitätsvokabeln*) Hermann Brochhal foglalkozik. A két tanulmányt összekötő kapocs Broch művészetfelfogásának az a része, melyben a műalkotást „valóság-szavaknak” (*Realitätsvokabeln*) mint elementáris építőköveknek szintaxissá való

integrálásaként határozza meg, s ebben Demetz idézett (későbbi) felfogására emlékezett. Ennek az alapvető szempontnak az alapján kíséri végig a szerző Broch elemzéseit a giccsről a történelmi regényről, a riportról, és a Broch szerinti „ismeretelméleti” regényről. Ismerteti — ezzel párhuzamosan — Broch alapvető fontosságú eszmefuttatását az „értékek széteséséről” (Zerfall der Werte). Žmegačnak ebben a tanulmányában nem sikerül világképet és művészetelméletet olyan szintézisével létrehoznia, mint az előbbi tanulmányban, Brecht esetében. A „valóságszavak”, ill. a rendkívül szabadon mozgó szintaktikai lehetőségek koncepciója ugyanis csak a „szétesett”, „egymástól független”, és egyidejűleg „radikálisan egyeduralomra törekvő” „értékrendszerek” világában születhetett meg, ahol még csak a művészet és a tudomány őrzött meg valamelyes integráló erőt. A szerző egyenként érinti ezeket a problémákat, nem hangsúlyozza azonban a brochi gondolatrendszer teljes egységét. Žmegač helyesen ismerteti, és nagyon találóan veszi észre a szellemtörténeti fogantatás, ill. módszer burkában a szociológiai strukturalizmus körvonalait, valamint értékelméletének érintkezését néhány ponton a marxizmus elidegenedésteóriájával.

Žmegač Broch-tanulmánya is meggyőzően mutatja az író iránti egyre intenzívebb érdeklődést, valamint azt, a kutató számára szinte megoldhatatlan problémát, amit a nagyrészt általánosan nem ismert, rendkívül összetett, sajátos terminológiájú, ellentmondásoktól sem mentes, nagyvonalú gondolatrendszer ismertetése, ill. elemzése és kritikája közötti arány megállapítása jelent.

KISS ENDRE

Language and Philosophy — A Symposium of the New York University Institute of Philosophy. Ed. Sidney Hook. New York UP. Univ. of London Press, 1969. 301.

2A New York University Filozófiai Intézetében 1968. április 12 – 13-án „Nyelv és filozófia” címmel megrendezett szimpozion az intézet szokásos, évenként megtartott konferenciáinak sorában szám szerint a kilencedik.

Az Egyesült Államok rangos egyeteméről érkezett tudósok előadásai három kérdés köré koncentráltak:

- (1) Nyelv és kultúra
- (2) Nyelv és logika
- (3) Lingvisztika és filozófia

Az első kérdéscsoport vitaindító előadását Floyd G. Lounsbury tartotta. Előadásában az a megállapítás foglalta el a központi helyet, hogy a nyelv vizsgálata csakis az antropológia-szociológia-történelem-etnográfia területén végzett párhuzamos vizsgálatokkal együtt, ezek összefüggésében végezhető el: ha ugyanis hiányzik az összemérhetőség reális fokmérője, az egyes nyelvek szemantikai struktúráit csakis a társadalomtudományok segítségével hasonlíthatjuk össze.

A nyelv és a formális logika kapcsolatával foglalkozott a szimpozion második kérdésköre. R. Martin kiegészítő megjegyzéseket kívánt fűzni Paul Ziff előadásához, amikor rámutatott arra, hogy Ziff nem állapította meg a szemantikai-szintaktikai egységet és a kommunikációs helyzet közötti különbséget: Ziff ugyan vázolta a beszélő és hallgató kapcsolatát, de a szemantikai-szintaktikai egységnek alárendelten értelmezte. Hangsúlyozta, hogy az üzenet explicitásának bizonyos foka formállogikai szempontból többértelműséget eredményezhet. (Az előadó itt kitért Valéry és John Berryman álláspontjára is a többértelműség poétikai funkciójával kapcsolatban.)

R. Martin megpróbált útmutatást adni a logika nyelvre alkalmazható vizsgálati módszereihez (pl. az individuum kalkulása, eseménylogika pragmatika stb.).

A harmadik kérdéskör filozófiai síkon új racionalizmus-empirizmus vitát eredményezett, amennyiben újraértelmezte az eredetét. Noam Chomsky tartott elsőként előadást, s szinte minden őt követő felszólaló az ő tételeit igazolta vagy támogatta.

Chomsky grammatikai transzformációkkal vezette be két, filozófiai-lingvisztikai kategóriáját: a felszíni és a mély mondatstruktúrákat. Bebizonyította, hogy a szemantikai jelentést a mély mondatstruktúrák hozzák létre, és szinonimikus szemantikai egységek behelyettesítése változást idéz elő a mélystruktúrában. Azonos felszíni struktúrákhoz pusztán grammatikai transzformáció esetén is — pl. nominalizáció — más és más mélystruktúra, így jelentés tartozik.

Chomsky előadásának következő része a nyelvek elsajátításával foglalkozott. Azt próbálta bizonyítani, hogy a „velünk születtség” elmélet bizonyos fokig igaz: ugyanis a gyermek az univerzális grammatika tökéletes ismeretével születik, bár ez az ismeret nem áll a tudatosság szintjén. Chomsky ennek igazolására vezette be a lingvisztikai kompetencia és a nyelvtudás egymástól megkülönböztetett fogalmait — előbbin a nyelvész elméleti ismereteit, utóbbin az ember beszédkészségét értve.

A „velüknkszületettség” filozófiai elfogadásának illetve elutasításának vitája a kategória filozófiatörténeti helyét és a lingvisztikai kutatásokban történő alkalmazhatóságát kérdőjelezte meg.

W. V. Quine megelégedett annyival, hogy megállapítsa: „A kérdést érdemes bővebben vizsgálni.” Rulon Wells a kategória elfogadásában a racionalizmus komplexebb továbbvitelét vélte felfedezni. A tudósok többsége szembehelyezkedett tehát Chomsky állításával: Goodman szerint Chomsky elmélete obskurus és így nem elfogadható, Hook és Paul Kurtz úgyszintén tagadták, és nem értettek egyet a kategória bevezetésével. Locke empirizmusára hivatkozva a tudósok egy része azt állította, hogy csupán a képesség velüknkszületett, nem a tudás vagy ismeret, s az ember a nyelvtan beható ismerete nélkül is megtanul beszélni (Thomas Nagel), azaz a gyermek nem az univerzális grammatika nem-tudatos ismeretével születik, hanem a hallott mondatokra épít, amikor önmaga is mondatot konstruál (Hook). Zimmermann pedig tagadta Chomsky „velüknkszületettség” elméletét — mely a racionalizmussal rokonítható —, s éppen Chomsky transzformációira hivatkozva emelte ki azt, hogy azokat empirikus úton nyerjük a mélystruktúrákból.

A szimpozion — mint azt a fentiek is bizonyítják — igen tág problémakört vizsgált. Úgy tűnik azonban, hogy néhány kérdésben a nyelvfilozófiai indíttatású vita a filozófiai vetület abszolutizálását eredményezte; egyrészt azért, mert a filozófiai aspektus vizsgálata sem zárult megnyugtató elméleti eredménnyel, másrészt azért, mert e vizsgálódások elszakadtak alkalmazott, nyelvfilozófiai funkciójuktól. Ugyancsak nem fordítottak elegendő figyelmet a transzformációs grammatika néhány problémájára, alkalmazhatóságának lehetőségeire, pedig érintették e problémákat, s a vitaindító előadás elég anyagot tartalmazott egy módszeresebb és főleg terénkenyebb számára.

A konferencia alapján mindenesetre megállapítható a nyelvészet kutatási területeinek további szélesedése; valamint az is, hogy az egyes tudományok továbbfejlődéséhez elengedhetetlenül szükséges más tudományok ismerete, azok módszereinek, eredményeinek az illető szakterületen való adekvát alkalmazása.

NÁVAI ANIKÓ

Harald Peep: Pilk peegli taha ehk arupidamisi sõnakunsti teooria ja praktika üle. Tallinn, 1967. Kirjastus „Eesti raamat” 306.

Harald Peep könyvét elolvastva nehéz eldönteni, hogy a szerző az irodalom elmé-

letéhez vagy az észti irodalom történetéhez vonzódik-e jobban. Válogatott tanulmányainak gyűjteményére ugyanis legalább annyira jellemző az irodalomelmélet nemzetközi szakirodalmának ismerete és hasznosítása, mint az észti filológia legújabb eredményeinek a felhasználása. A szerző kettős érdeklődése a kötet arányai-
ban is jól tükröződik. Könyve első felében irodalomelméleti kérdéseket (az alkotói módszer, az összehasonlító irodalomtudomány lehetőségei, az irodalom nemzeti sajátossága, műfaji problémák) tárgyal, a másodikban pedig konkrét észti irodalomtörténeti jelenségekkel foglalkozik. Bár irodalomelméleti tanulmányai-
ban is számos említésre méltó megállapítás található, mégis — főként gyakorlati megfontolások alapján — hasznosabbnak ítélem a tanulmánykötet néhány észti irodalomtörténeti vonatkozását kiemelni.

A hazánkban megjelent kelet-európai avantgarddal foglalkozó publikációk (a Világirodalmi Lexikon I. kötete 578—581 cikkén kívül) meg sem említik a húszas évek elejének észti avantgardizmusát. Az olyan nyilvánvaló okok mellett mint a nyelvismeret hiánya és az észti irodalom magyarországi feltáratlansága, kétségtelenül szerepet játszott ebben az is, hogy az utóbbi évekig az észti irodalomtörténetírás is adós maradt korszerű értékelésével. Ezért sok tekintetben úttörő jellegűnek tekinthetjük Harald Peep tanulmányának („*Ajaluu*” poetikast, *ajast ja luulest* — A „korköltészet” poetikájáról, koráról és költészetéről) az észti expresszionizmust tárgyaló részét, s érdemes felidézni néhány ezzel kapcsolatos megállapítását.

Az expresszionizmus a tizes évek legvégétől kezdett tért hódítani az észti irodalomban. Propagátorai a német irodalmat jól ismerő fiatal írók közül kerültek ki (Hugo Raudsepp, Johannes Semper). Marie Under már 1920-ban önálló műfordításkötetet jelentetett meg a német expresszionisták verseiből (J. R. Becher, F. Werfel, W. Hasenclever). A húszas évek elején az expresszionizmus rohamos terjedése tapasztalható mind a képzőművészetben, mind az irodalomban. Az iránta tanúsított érdeklődés okait Peep így összegezi: „A Németország szellemi életével való szoros kontaktus mellett legalább olyan szerepe volt ebben annak is, hogy az expresszionista versek lefordításával kifejezéshez jutottak azok a költői témák is, amelyek a gyönyörködtetni akaró újromantika idején háttérbe szorultak, de mégis jobban megfeleltek a háborús és forradalmi évek olvasói igényeinek — kortársi témák, kritikai viszonyulás az élet eddigi rendjéhez, a

béke és humanizmus elvei, a művészet feladatának komolyan vétele, és felelősség a társadalomért.” (139)

Lényegében ugyanezen eszmék jegyében fogant a húszas évek elejének expresszionista és expresszionista színezetű észt lírája is, melynek természetét Peep négy ábrázolási alaptípus szerint csoportosítja:

1) A szubjektív-patetikus felhívások, szónoki kérdések és felkiáltások sokasága közvetlenül az olvasóhoz szól, annak erkölcsi megtisztulását és újjászületését sürgeti.

2) Fantasztikus víziók és kozmikus képek hirdetik a régi világ pusztulását és új igazságok születését.

3) A borzalmak, a pusztulás és a halál felnagyított, eltúlzott ábrázolása.

4) A szerelem gúnyos-groteszk megjelenítése.

A szerző elemzésének további részében a kor költészetének gyakran használt motívumaival (születés, vallási motívumok és egyházi terminológia, az élet által eltiport ember) foglalkozik, majd szóstatiztika felhasználásával nyelvtanilag is elemzi a vizsgálódásába bevont verseket.

A tanulmány befejező része a korabeli költészet és az irodalmi mozgalmak viszonyát elemzi. Az észt expresszionizmus elsősorban két rövid életű folyóirathoz, ill. csoportosuláshoz kötődött: a Murrang-hoz (1921) és a Tarapita-hoz (1921–1922). A résztvevők többsége az írói társadalom radikális, polgári rétegéből került ki. Nézeteket jól szemlélteti a Tarapita 1921-ben közölt manifestumának néhány részlete: „Mikor volt olyan fojtogató a levegő, mint most, a fellendülő szakasz részegítő napjaiban?”

Szellemi kultúránk zsákutcába taszítottatott. Az előre vivő erők megsemmisültek. A munkásmozgalom rossz. Az értelmiség elüzletiesedett, potentáttá, hivatalnokká vált. Az ifjúság erjedő krémjét a szellem szféráiból a sport, a háborusdít játszó cserkészmozgalom felé terelik.”

„...Itt az ideje, hogy közéjük vágjunk, mi, akik szükségét érezzük, hogy a szellem ítélőszéke elé állítsuk az elvtelenséget és a korrupciót, mi, akik magunkban hordozzuk a holnap eszméjét, és nem szomorkodunk a jelen pusztulásán.” (153)

A Tarapita manifestumát tízen írták alá, közöttük olyanok, mint Marie Under, Gustav Suits, Friedebert Tuglas, Johannes Semper és Johannes Barbarus, akik ma már az észt irodalom klasszikusainak számítanak. További megvilágítást igényel, hogy mi tömörítette egy táborba ezeket a különböző beállítottságú, más-más életutat bejárt alkotókat? Peep tanulmánya, ha vázlatosan is, de ebben a kérdésben is

elígazít. Egyrészt a különböző indítékú ellenzékiesség, másrészt a résztvevők humanizmusa, emberi eszményekbe vetett hite volt az összetartó erő. Politikai nézeteiket általában a „harmadikutasság” jellemezte. A munkásmozgalommal Jaan Kärner kivéve egyiküknek sem volt tényleges kapcsolata. A „balszárnny” (J. Semper, J. Barbarus) nézeteire komoly hatással voltak az Henri Barbusse alapította Clarté alapelvei.

Peep tanulmánya gondosan, aprólékosan rajzolta meg a húszas évek elejének költészeti képét. Értékelésével — amely szerint az észt expresszionizmus a lírai kifejezés gazdagításán túl ahhoz is hozzájárult, hogy a korszak számos kiváló lírikusa eljusson a tényleges társadalmi problémák meglátásáig — mi is egyetértünk.

FEHÉRVÁRI GYÖZÖ

***

Shaw on Shakespeare. Válogatta és bevezette Edwin Wilson. Harmondsworth, Middlesex (1969). Penguin Shakespeare Library, 299.

Mivel mind Shakespeare, mind Shaw tiszteletbeli magyar színpadi szerzőnek számít, nem véletlen, hogy Shaw Shakespeare-kritikája is nagy érdeklődést váltott ki nálunk, főleg azután, hogy összegyűjtötték szétszórt írásait; először 1961-ben az Egyesült Államokban adták ki, majd 1962-ben a londoni Cassell Kiadó, most pedig olcsó kiadásban a Penguin Shakespeare Könyvtár sorozatában kerül az olvasók kezébe. Az első kiadások idején már ismerettség jelent meg róla Viktor János tollából (Irodalmi Figyelő, III/4., 364.), majd Egri Péter ismertette tanulmány formájában Edwin Wilson válogatását (Bernard Shaw Shakespeare-kritikája. *Shakespeare-tanulmányok*. Budapest, 1965. 129–146.)

A válogató összegyűjtötte Shaw színikritikáit, előszavait, színészekhez és a sajtóhoz intézett leveleit, sőt egyéb helyeken, pl. nekrológokban kifejtett megnyilatkozásait Shakespeare-ről.

A válogató, rövid előszava után, a következőképpen csoportosítja anyagát: drámák szerint (25 dráma szerinti fejezete van, de Shaw még hatot említ; a Shakespeare-nek tulajdonított drámák közül csak a *Periclest* és az *Athéni Timont* nem); Shakespeare-ről az emberről, a filozófusról, a drámaíróról és Shakespeare színre vite-lével, interpretálásával kapcsolatos megnyilatkozásokat adja. Végül közli Shaw *Shakes Versus Shav* című bábjátékát 1949-ből.

Hosszú idő, 63 év termését gyűjtötte össze a válogató. Az anyag egyrészt túlsá-

gosan gazdag, másrészt elég jól ismert ahhoz, hogy fölöslegessé tegye a részletes ismertetést. Legfeljebb arra érdemes utalni ismét, hogy Shaw a tartalom és a forma kategóriáit mereven elválasztva ítélte el Shakespeare-nél az előbbit és dicsérte fenn tartás nélkül az utóbbit. Az ősi vitában, hogy mi a művészet célja: tanítani vagy gyönyörködtetni, Shaw nem veszi tekintetbe a harmadik lehetőséget: tanítva gyönyörködtetni. Shakespeare-t azért marasztalja el, mert — szerinte — hiányzik belőle a tanítás tendenciája és a tanulás leszűrésének lehetősége. Szinte aromantika idején Shelley által meghirdetett próféta-költő eszményét kéri számon Shakespeare-től, annak ellenére, hogy közben az ibseni dráma-modellről beszél.

Amikor Shaw fellépett Shakespeare ellen a XIX. század végén, a támadásra az szolgáltatta az alapot, hogy Shakespeare-t Dryden és Johnson óta nem volt szabad esendő művésznek tekinteni: több mint egy évszázadon át feltétlen csodálat, szinte istentítés övezte. Ez ellen lázad Shaw arányérzéke: maga is bevallja, nem hiszi, hogy valóban ártana Shakespeare hírnevének azzal, ha kissé megtépázza; az objektívabb kritikái szemlélet elérése érdekében viszont ő maga szubjektív végletekig megy el. Pályája vége felé Shaw foglalkozott korábbi Shakespeare-kritikáival, és érezte, hogy itt-ott elvetette a súlykot: ekkorra már jelentőségét és értelmét veszítette a féktelen támadás, amellyel a szalon-drámákká silányított számos Shakespeare-produkción felbőszülve Shaw a színpad legfőbb szerzőjét a modern dráma — és természetesen a saját sikere — érdekében hátrább akarta szorítani.

Harcias bírálata termékenyítően hatott a Shakespeare-filológiára, és befolyásolta a darabok színre vitelének stílusát, felfogását is.

Shaw, bevallott elfogultsága ellenére, éppen mivel minden sorát ismerte a nagy ellenfélnek, akivel élete végéig egyoldalian küzdött, friss szemmel számos részletre és összefüggésre figyelt fel. Tartalmát illető kifogásai ugyan tarthatatlanok, de felismerte nagysága lényeges jegyeit, még ott is, ahol tökéletesen idegen Shaw számára: a tökéletesen szerkesztett tragédiákban, a problematikus komédiákban, abban, hogy az érzelmek teljes skáláját tudta ábrázolni; nyelvének zeneiségéről pedig megállapítja, hogy felülmúlhatatlan.

Shaw egy számára teljesen idegen művészi alkattal csatázik, s eközben önmagát, elveit és módszereit is megfogalmazza. Az ellenfél néma marad, csak művei szólnak helyette.

KRETZOI MIKLÓSNÉ

Klaus Peter Lange: Theoretiker des literarischen Manierismus. Tesaurus und Pellegrinis Lehre von der „acutezza“ oder von der Macht der Sprache. München, 1968. Wilhelm Fink Verlag, 176.

A Humanistische Bibliothek negyedik darabjaként került kiadásra Lange jelen munkája, melyet a szerző előszőrálműncheni egyetem bölcsészkarán az 1966/67-es szemeszterben adott elő. A műtől — főcíme alapján — sokat vártunk: az irodalmi manierizmus teoretikusainak számbavételét és irodalomelméleti elveik elemzését. Az alcím azonban már jelentősen szűkíti a vizsgálandó területet: csak Emanuele Tesauró (1592—1675) és Matteo Pellegrini (1595—1652) elméleteinek kifejtését ígéri, s azt is csak egy ponton, az ún. „acutezza” jelenségét illetően.

A bevezetés magát a jelenséget értelmezi; a szó fordítása mind németben (Lange szerint: scharfsinnige Äusserung), mind magyarban (elmésség, szellemesség) csak hozzávetőleges, hisz egyértelmű, pontos megfelelése egyik nyelvben sincs. Súlyosbítja az értelmezési problémát az a tény, hogy a XVII. századi elméletírók is más-más jelentésárménnyel használták. Lange három elméletíró (Gracián, Pellegrini és Tesauró) acutezza-felfogásán mutatja be a különbségeket: míg az első kettő csak a nyelvi megnyilatkozásokban lát acutezzaikat, addig Tesauró a képzőművészetben is felfedezi azt, s az ember egyik alapvető megnyilvánulási lehetőségének tartja. A fogalom definícióját a szerző végül is Tesauró egyik főműve, a *Cannocchiale aristotelico* alapján adja. (Ebből egyébként gazdag szemelvényanyagot közölt Bán Imre: *A barokk*. Bp. 1963. 119.)

A *Cannocchiale Arisztotelész Retorikájára* hivatkozva az acutezza ill. az „argut” kifejezőmód elméletét alkotja meg. Ennek lényege: az emberi intellektus kétféleképp képes önmaga kifejezésére, mégpedig a szokásos, köznapi módon, ill. a köznapitól eltérően, az ún. „alakított beszéddel”. Az előbbi a grammatikus, az utóbbi a retorikus kifejezőmód, s ennek legmagasabb rendű formája a metafora.

Ezután a terjedelmes bevezetés után következik a mű első nagy fejezete, mely a beszéd e két módjának tudatosságát vizsgálja az antik retorikában. Ebből kitűnik, hogy Arisztotelész, Ciceró, Quintilianus, Tacitus és Pseudo-Longinus ilyen jellegű művei egyaránt megkülönböztetnek köznapi és „fenséges” kifejezőmódot, azaz díszes és dísztelen beszédet. Az ilyen kifejezőmód céljáról, funkciójáról Lange a második fejezetben Tesaurót szólaltatja meg. Tesauró lényegében a mindmáig

érvényes metafora-értelmezést adja, mely a szerző interpretálásában válik jól áttekinthetővé; az igen nagy terjedelmű tesauroi elméletet a szerző legfontosabb pontjain ragadja meg, és sok idézettel mutatja be a torinói jezsuita elméletíró felfogását a metafora keletkezéséről, hasznáról és hatásáról.

A harmadik fejezetben Pellegrini acutezza-felfogásának elemzése következik, végül a negyedikben a szerző az acutezza jelentőségét értékeli a két teoretikus szövegei alapján.

A négy fejezet után egy „végső megjegyzés” (Schlussbemerkung) található, mely az eredményeket összegzi. Lange itt megállapítja, hogy a két elméletíró az acutezza nem történeti jelenségeként értékeli, hanem mint az emberi beszédben rejlő lehetőségek egy kihasználási formáját, az emberi intellektus önmegvalósításának bármely korban lehetséges módját.

A két író az „általában manieristának nevezett” kor jeles irodalomteoretikusainak tartja, azonban a „manierista” megjelölés jogosságának kérdését nyitva hagyja az irodalomtudomány számára.

Míg a négy nagy fejezet kitűnő részmegfigyeléseket, a szerzők irodalomelméleti elveinek alapos elemzését tartalmazza, addig az utolsó rész, a végkövetkeztetések levonása nem elégsíti ki várakozásunkat, s néhány ponton vitára serkent.

Semmi sem indokolja ugyanis, hogy Tesaurot és Pellegrinit a manierizmus elméletírói közé soroljuk; ezt a szerző a Curtius-Hoecke-féle manierizmus-kép szellemében teszi. Acutezza-tanúk lényegében stilisztika, s az idevágó jelenségekkel az antiktól a klasszicizmusig minden poétika foglalkozott. Mindkettőjük munkájára a stílusétkitémények, a metaforák kultusza, az „ékes beszéd” szabályainak rendszerezési törekvése jellemző, s ezek sokkal inkább barokk, mint manierista sajátosságok.

BITSKEY ISTVÁN

Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Band II. Herausg. von H. Grasshoff und U. Lehmann. Berlin 1968, Akademie-Verlag, 492.

A második kötet megjelenésével folytatódott a *Tanulmányok a XVIII. századi orosz irodalom történetéből* címmel korábban megindított, jó kivitellű rotaprintes kiadványsorozat. Már az első kötet is figyelmet keltett tematikájával; egy olyan korszakot állított előtérbe, amelynek kutatása az utóbbi évtizedben örvendően

elmélyült. S ez nemcsak a XVIII. századi kutatásokkal foglalkozó szovjet irodalomtörténészek munkájára vonatkozik, hanem külföldiekre, köztük német szakemberekre is. Ugyanis a Német Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének munkacsoportja kezdeményezte azt a berlini ülészaklat, amely „Az orosz irodalom és a német-orosz kapcsolatok a kezdetektől a romantikáig” c. téma vizsgálatát tűzte napirendjére. De a szlavisták mellett az akadémiai intézetek kutatói, germanisták, történészek, filozófusok is résztvettek az eszmecserében, s a tudománysszakok között kialakult együttműködés néhány meghívott szovjet és cseh vendég részvételével nemzetközi vitafórumná szélesült.

Igy alakult ki a tanulmánygyűjtemény komplex jellege, irodalom- s eszmétörténeti, illetve kapcsolattörténeti tárgyköre. A kötet komplexitására a legjellemzőbb G. Mühlpfordt hallei professzor nagyobb lélegzetű írása (*Lomonosov und die Mitteldeutsche Aufklärung*). Ebben a szerző az orosz felvilágosodás kivételes tehetségű úttörőjének ifjúkori szellemi portréját, főlkészülésiének időszakát igyekszik megrajzolni, különös tekintettel Lomonosov egyetemi éveinek olyan főbb állomásaira, mint Halle és Leipzig, ahol a hallei felvilágosult természettudomány s filozófia (Wolff, Stahl, Hoffmann) és a leipzig felvilágosodott irodalom és filológia (Gottsched, Günther, Gellert) ösztönző áramlataival találkozott, ami enciklopédikus tudós pályájának alakulásában s egész munkásságában mélyen érintette. A téma tudománytörténeti kifejtése értékes hozzájárulás a középkelet-európai korai felvilágosodás fejlődéstörténetéhez, szellemi áramai összekapcsolódása láncolatához.

Hasonló típusú, bár egyirányúbb E. Winter tanulmánya (*Zum geistigen Profil F. Prokopovics*), amelyben az orosz ortodox egyház felvilágosult reformere arcképének vonásait húzza meg élesebben, miután könyvében (1966) az orosz és ukrán korai felvilágosodásról írott fejezeteiben már körvonalazta Péter cár püspökének eddig megnyugtatóan föl nem tárt tevékenységét, ellenfeleivel folytatott vitáit. Egy másik, általánosabb elvi jellegű előadás szerzője, O. Finger, a felvilágosodás és a tudományos világnézet kérdését taglalja a marxista filozófia szemszögéből.

A szerkesztők számos részlettanulmányt is közölnek a német – orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Ezek közül említhetjük a pétervári akadémiai publikációk Németországban való terjesztésének, a könyvek utánnyomásának s cseréjének történetét, ill. e föltáratlan területre vonatkozó újabb adalékokat. A mese műfaja adott alkal-

mat eg genetikus és tipológiai összefüggés megvilágítására, I. I. Chemnicher Gellert-recepciójának elemzésére. Egy „ismeretlen XVIII. századi orosz dráma” német fordítását (*Wohlthaten gewinnen die Herzen*. Ford. J. Rodde. Riga, 1771) és francia forrását (S. Roch Nicolas Chamfort: *Le Marchand de Smyrne*) dolgozta föl K. Günther. A „comédie larmoyante” családjába tartozó, érzelmes stílusú orosz prózai egyfelvonásos a francia komédia szabad átdolgozása volt, s mintájától főleg az elkeresztelt személyek jellemzésében és ideológiai beállításában tér el. Rokontémáról ír J. Dolanský, aki két szentimentális elbeszélés összefüggéseinek vizsgálatát folytatja *Karamzin és Sonnenfels* címmel. Előzményeiről, *Deutsche Vorgänger von Karamsins „Die arme Lisa”* (1792), német elődjéről már beszámolt; ezúttal bizonyítja föltevését, hogy az orosz író ismerte a bécsi fölvilágosult szerző morálizáló tendenciájú szentimentális darabjának (*Larisse*, 1766) történetét, s más hasonló tónusú elbeszéléseit. Karamzin innen merített inspirációt önállósult elbeszéléshöz. Az orosz nyelvi vonatkozású közlemények sorába tartozik A. Lauch írása, amelyben a Herder-tanítvány, J. C. Rüdiger hallei professzor és porosz kamarai titkár tevékenységét föltárva a XVIII. század végi németországi orosz nyelvi stúdiumok kérdésével foglalkozik. Az olyan szorosabban vett, orosz irodalmi vonatkozású cikkeknek, mint a paraszttéma a XVIII. századi orosz irodalomban, az ad jelentőséget, hogy a felvilágosodás íróin, Kantemir szatírán, Sumarkov komédiáin s Gyerzsavin költészetén keresztül vezet Ragyiscsev Utazásáig, radikális forradalmi demokratikus szellemben írt jeles művéhez.

A második kötet újabb állomása a XVIII. századi német–orosz irodalmi kapcsolatok kutatásának. Egyben továbbmutató is, mert H. Grasshoff külön tanulmányban összegezi az eddigi eredményeket és programszerűen vázolja a szintetikus igényű munkálatok elvi, módszertani, műfaji, tematikai problémáit s a soron következő feladatokat.

HOPP LAJOS

Theodore Besterman: Voltaire. London, Longmans, 1969. 638.

Besterman Voltaire leveleinek és Notebooks-jának kiadásával, valamint a *Studies on Voltaire* szerkesztésével a II. világháború utáni Voltaire-kutatás egyik vezető egyéniségévé vált, s eddigi munkásságának mintegy betetőzése terjedelmes monográ-

fiája. A könyv legfőbb célkitűzése, hogy „pletykák” és „apokrif legendák” nélkül mutassa be Voltaire életének legfontosabb eseményeit, és életrajzi összefüggésben világítsa meg a művek leglényegesebb aspektusait. Több száz adatot korrigál Besterman „csendben”, mert „elviselhetetlen” számára az „X. így és így mondta, de tévedett” módszer. „Különbösen is nem nagy művészet pontosabbnak lenni az elődöknél, ha több adat áll rendelkezésünkre.” Besterman nyílt értelmezési vitákba is csak ritkán — de hangsúlyos helyeken — bocsátkozik. Így például kétségbe vonja, hogy az *Oidipusz* drámának antijanzenista éle lett volna, miként az ösbeutató közönsége és néhány újabb kutató gondolta, más alkalommal pedig megvédi a *Pucelle*-t a pornográfia vádjától, hangsúlyozván, hogy Voltaire volt az első francia történész, aki Johannát tisztelte, és hogy az Ariosto inspirálta vígeposzt a kortársak nem tartották blaszfémának. Az egykorú kritikai megnyilatkozások felidézése Besterman monográfiájának egyik legnagyobb érdeme. Megtudjuk, hogy az *Oidipusz* bemutatását követően Voltaire drámájáról hűsznál több könyv, pamflet vagy cikk jelent meg; hogy a Mohamedet Párizsban csupán háromszor engedték előadni, XV. Lajos fia viszont könyv nélkül megtanulta; Lord Chesterfield valamennyit vallás elleni támadásnak tartotta, míg XIV. Benedek pápa elragadtatással szolt róla.

Besterman Voltaire élete és munkássága bemutatásakor az időrendet többnyire szigorúan követi, néha azonban — az anyag természeténél fogva — a logikai-tematikai előadásmódot választja, így pl. a Shakespeare-kérdéselemzések, a monográfia 12. fejezetében. (Besterman egyébként a *Studies on Voltaire* 54. kötetében, 1967-ben, összegyűjtötte Voltaire Shakespeare-re vonatkozó írásait.) Felfogásának lényege: bámulatra méltó, hogy Voltaire jezsuita nevelése, korlátlan Racine-imádata és klasszikus doktrínája ellenére is felfedezte a maga számára — és Európa számára — Shakespeare-t, és ez a lényeges, nem pedig fenntartása, támadása, elutasítása. Besterman egyébként meggyőzően dokumentálja, hogy Voltaire híres akadémiai előadását Shakespeare-ről a kortársak a francia–angol háborúk szemszögéből értékelték. Mégis: a Shakespeare-kérdés az a pont, ahol a legkevésbé érzem meggyőzőnek a szerzőt. Voltaire ugyanis csaknem mindvégig viaskodott Racine-nal is, általában ugyan hangfogóval, néha azonban élesebben is, így pl. a *Temple de Gout* első — roueni — kiadásában. Ma általában elfelejtik, hogy Voltaire a dráma és az színház egyik legnagyobb újtója volt, hogy éppen

Racine-nal, a racine-i hagyománnyal szemben újított, és hogy ebben egy másfajta — a shakespeare-i — modell bátorította. Az angol drámaíróval akkor fordul majd élesen szembe — ekkor támaszkodik Racine-ra, és a korábban annyiszor bírált Boileau-ra —, amikor a kezdődő Shakespeare-kultusz saját és általában a francia dráma pozícióját kezdi fenyegetni.

Besterman kitűnő monográfiájának függelékeként Voltaire egyik önéletrajzának (*Commentaire historique sur les oeuvres de l'auteur de la Henriade*) angol fordítása olvasható.

FERENCZI LÁSZLÓ

GOETHE ÉLETE ÉS KORA

Walther Victor: Goethe im Gespräch. Eine Auswahl. Berlin—Weimar, 1967. Aufbau Verlag, 271.

Richard Friedenthal: Goethe élete és kora. Budapest, 1971. Európa, 761.

Hans-Günther Thalheim: Zur Literatur der Goethezeit. Berlin, 1969. Rütten et Loening, 455.

Három kötetet ismertetünk. Az első a goethei életműből egy részletet nagyít ki, a második az író és korát a maga páratlan gazdagságában és teljességében vetíti elénk, a harmadik inkább csak címében, kormegjelölésében utal az íróra: e nagy kortársak, elsősorban Schiller és Kleist egyes műveit elemzi.

Kevés nagy emberről tudunk, aki olyan eredményesen dolgozott volna utóéletén, hírének formálásán, mint a weimari udvari tanácsos, egy már-már groteszken kicsi ország minisztere; de ez az ország épp Goethe, majd Herder, Schiller, Wieland munkássága révén a szellem birodalmában nagyhatalmi státust vívott ki. Goethe még életében gondoskodott arról, hogy a „monumentum aere perennius” építőköveit maga szállítsa. Ő készítette elő pl. Schillerrel, Zelterrel folytatott levelezésének kiadását. Életére és alakjára vonatkozó adatok másik — a goethei formálástól egyáltalán nem független — gazdag dokumentumanyaga az ún. „beszélgetések”, és nem csak azok, amelyeket az író a nagy körültekintéssel kiválasztott hűséges munkatárssal, Eckermannal folytatott. A ritka sokoldalú érdeklődéssel megáldott Goethe számára a másokkal való eszmecsere, a „csevegés” a világgal való érintkezés, a tájékozódás, sőt a tanulás egyik legfontosabb csatornája volt. Munkamódszeréhez tartozott az intenzív társas élet. Beszélgetések közben tisztázódtak, szinte automatikusan világosodtak meg azok a kérdések, amelyek már jó ideje foglalkoztatták.

WALTHER VICTOR kötetének szemelvényei nem az írói életmű vagy a pálya egyes állomásait mutatják be. A szerző azokat a részleteket válogatta össze a Weimarba zárandoklókkal folytatott beszélgetésekből, amelyek mozaikként illeszkednek össze és a goethei életmű jellemző és egyben legegységesebb érvényű vonásait adják vissza: a klasszikus humanistáét. A kötet kiállítása szép, különösen a „beszélgető” partnerek portréi „beszédeselek”. A három téma, amelyek köré a szemelvények tárgy szerint válogatva épülnek: „Életbölcseesség”, „Művészet és irodalom”, „Politika és társadalom”. A *Goethe im Gespräch* a Goethe-kép egy részletét nagyítja ki. A vállalkozást csak dicserhetjük, hisz ezt a „titáni” alakot egyszerre bemutatni szinte lehetetlennek látszik. Talán éppen a feladat nagysága vonzotta a következő kötet szerzőjét, Richard Friedenthal, aki a teljes Goethét állítja elénk, mégpedig kitűnően.

RICHARD FRIEDENTHAL, az Angliában élő német esszéista és regényíró mintegy harminc évig érlelte a témát, hogy végül is szerencsésen megtalálja azt a módszert, amelynek segítségével igen jó monográfiával gazdagította a Goethe-irodalmat. A szerző az „egyetemes embert” mutatja be, aki életének 82 évével szinte három világot, három korszakot kötött össze. Kortársa volt a barokk, a felvilágosodás és a romantika emberének, ezáltal hordozója mindazoknak az ellentmondásoknak, amelyek az egész Európát feszítették a hétéves háborútól az 1830-as forradalmakig. Ezek az ellentmondások óriási, máig ható történelmi eseményekben robbantak Goethe életében. Ifjabb éveiben maga is kivette belőlük részét, hogy később csak a Weimarba, a Frauenplan-i házba zárandokoló látogatók révén tartson kapcsolatot a külvilággal.

A szerző erénye, hogy igen nagy anyagszeret birtokában szinte kortársként követi végig hősét életének változásain, hogy megértő kísérőként, kommentátorként magyarázza egyéniségének formálódását. Friedenthal az író, az óriást lelépteti a legendák piedesztáljáról, és az embert állítja elénk, jellemének szélsőségeivel, amelyek a Goethe-interpretátorok furcsa, sokszor ellentétes Goethe-képeit sugallták. Friedenthal mint művelődéstörténész is kitűnő; érzékletesen adja vissza a kort és a környezetet, melyben Goethe élt és alkotott. Milyen találó pillanatképeket kapunk: a Textor nagyapáról éppúgy, mint a weimari hercegről vagy Frau von Steinről.

A *Goethe élete és kora* mindvégig élvezetes olvasmány, amelyet szerzője életrajzi

regényként tálal, olyannyira, hogy olvasója könnyen megelégedezik arról a hatalmas adathalmazról, amelyet Friedenthalnak nagy munkával össze kellett gyűjtenie ahhoz, hogy elszakadva tőlük, megszabadulva súlyuktól ilyen élvezetes és ugyanakkor hasznos irodalom- és kortörténeti monográfiát kaphassunk. Egyetlen hiányérzetünk marad: az egyes művek interpretálásának elmaradását fájjaljuk. Erről azonban, mint Friedenthal utószavában megmondja, fájó szívvel, de tudatosan mondott le annak érdekében, hogy Goethe személyiségének összképét, környezetét és azokat a korszakokat, amelyeken hosszú és gazdag élete végighaladt, a maguk teljességében mutathassa be. A részletes műelemzéseket a következő nemzedékre hagyja.

HANS GÜNTHER THALHEIM *Zur Literatur der Goethezeit* c. tanulmánygyűjteményében a Goethe-művek közül csak egy balladáának (*Die Braut von Korinth*) elemzését végzi el, de annál többet a nagy kortárs, Schiller és általában a Goethe-kor nagy alkotóinak művei közül. A kötet gerincét a Schiller-tanulmányok alkotják. Közülük három egy-egy kérdéskörre szűkítve elemzi a drámákat: így a „nép és hős” szerepét és kapcsolatát (elsősorban a *Wallenstein*-trilógiában), az önbíráskodás szükségességét és helyességét a *Tell Vilmos*ban, a hős-választás kérdését pedig a nagyszabású, de töredékekben maradt történelmi szonóriójátékban, a *Demetrius*ban. A legerjedelmesebb és egyben legátfogóbb tanulmány Schillernek a francia forradalomról és általában a forradalmakról való állásfoglalását vizsgálja a költő fejlődésének egyes fázisain keresztül. Még egy drámaelemzést kapunk, Kleist utolsó darabját, a *Prinz Friedrich von Homburg*ét.

A népi irodalom világába visznek a kötet egyéb írásai, amelyek Lessing mesegyűjteménye és a *Des Knaben Wunderhorn* keletkezéstörténete, koncepciója stb. kapcsán a szerzőnek a népköltészetről, a herderi felfogásról vallott nézeteit világítják meg. A XVIII. század második felének kevésbé ismert alakját, a kelet-svájci Ulrich Bräker-t mutatja be Thalheim az egyetlen olyan tanulmányban, amelyben a hangsúly a műről az alkotóra terelődik. Bräker, a „természeti költő”, a népköltő esetében fontosabb a környezet, amelyben született, élt és működött, a világnézeti fejlődés, az írói kifejezés vágya, mint maga az oeuvre. Különösen érdekesek azok a gondolatok, amelyeket Goethe a „természeti” költészetről szólva kifejtett, s amelyeket a szerző kiindulási alapnak tekint. Általában Goethe mindenütt jelen van a kötetben, akár a Schiller-

drámák, akár a népköltészet kerül szóba, ő a mérce s egyben az eligazító a kor kutatói számára. Így — bár nem a nagy Goethe-alkotások műelemzését kapjuk — Thalheim tanulmánygyűjteménye is a Goethe irodalmat gazdagítja.

T. ERDÉLYI ILONA

Romantismul Romînesc și romantismul european (A román romantika és az európai romantika). București, 1970. 200.

A romantika kérdései folyvást időszűrűek. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy a Román Szocialista Köztársaság Tudományos Filológiai Társasága egy teljes kötetet szentelt e probléma megtárgyalásának. Az itt megjelent tanulmányok szerzői tulajdonképpen azonosak az 1970 szeptemberében megtartott nagyszabású tudományos ülés előadóival. A tanulmányok alapján úgy tűnik, hogy a romantikával kapcsolatos fő kérdések: a történetiség, a népiség, a fáziseltolódás.

A kutatók a romantikát kétféleképpen, történetileg és rendszertanilag értelmezik.

Al. Dimă tanulmánya az európai romantika történelmi értelmezésével, ezen belül időbeli elhatárolásával foglalkozik, és kiemeli, hogy csupán 1825-től beszélhetünk a romantika egész Európában való elterjedéséről. Romániában pontosabban 1829-től, Lamartine első fordításaitól számítva a romantika behatolását. Ugyanígy a romantika elhalása is nemzeti irodalmak szerint differenciálódik: az angol 1830-ig, az orosz 1835-ig, a német 1840-ig, a francia 1848-ig, az olasz 1855-ig, a román romantika Eminescuval a XIX. század végéig terjed, éppen ezért és joggal beszélnek az irodalomban kései romantikáról is. Az európai romantikára jellemző közös vonások felsorolását, világosan elkülönülő két ágának megkülönböztetésével folytatja. Igen érdekesen mutatja be Paul Cornea a „romantikus” terminológia fogalmának kikristályosodási folyamatát, változatait, szóhasználatát szemantikái fejlődésének döntő szakaszát, megjelölve a terminológia modern értelmezésének szerzőit, a Schlegel testvéreket, európai elterjedését és meghonosodását a román irodalomban. Itt a festői tájat jelölő „romantikus” melléknév egy 1828-as kéziratban fordul elő először.

Silvian Iosifescu tanulmánya a romantika meghirdetőinek harcosságát hangsúlyozza. Manifesztumaikat közös vonásuk a klasszicizmussal szembeni támadó kiállás mellett a hangnem és az eszközök változatossága jellemezte. Főleg az előszavakat és újságcikkeket részesítették előnyben.

Jóllehet a német romantika rendelkezik terjedelmes esztétikai és történeti munkákkal (Schlegel, Hegel által), általában a legjelentősebb romantikus kiáltványok mégsem törekedtek szisztematikus teljességre. A körülírt kategória legérzékenyebb pontjainak kiragadása a céljuk. E pontok összegezése létrehozhat ugyan egy egységes esztétikai képet, mégis nemegyszer magában hordozza a romantika belső ellentmondásait is.

Ana Cartianu tanulmánya az angol irodalom forrásainak — az északi, a kelta, a bibliai tradíció, a hellén és római mítoszvilág — romantikus elemeit összegzi. A francia és német romantikával ellentétben az angol romantikát a rendszertelenség jellemzi. Iskolával, elmélettel nem rendelkező hat képviselője teljesen különböző temperamentumú költő. A szerző kiemeli Wordsworth történelmi szerepét, demokratikus meggyőződését, költői dinamizmusát.

Vera Călin a fantasztikus romantika rendkívül gazdag színskáláját mutatja be illusztris képviselőivel mint Coleridge, Novalis, Hoffman, Chamisso, Poe. Aláhúzza a romantikát követő irodalmi áramlatokra gyakorolt hatásukat.

Jean Livescunak, a bukaresti egyetem rektorának tanulmánya a német romantika rövid áttekintését adja, megjelölve helyét a német irodalomban, kapcsolatát a Sturm und Drang-gal, a weimari klasszicizmussal és az európai romantikával.

Az eddigi kutatók véleményével ellentétben, miszerint a román romantika ellenállás és minden elméleti program nélkül jelentkezett a klasszicizmussal mint nem létezővel szemben. D. Păcurariu kifejti, hogy létezett román klasszicizmus. Dogmatikus elméletét és merev alkotási módját a romantikusok hol ironikusan, hol heves hangon utasították vissza.

A klasszicizmus és a romantika egymás mellett élése által a román romantika árnyalt, sokszínű, jellegzetes arculatot mutat. Kár, hogy a szerzők nem ismerik a románok szomszédainak irodalmát, ahol ugyanez a törvényszerűség érvényesül.

Al. Datu tanulmányának témája a világirodalom remekműveinek a román romantikába való integrálódása, a XIX. század negyvenes éveiben fordított (Dante, Cervantes, és Shakespeare) művek jelentősége.

A romantikus költészet képviselőinél a nyugati romantika változatos motívumainak gyors átvételét és asszimilálódását Mircea Anghelescu a „halál” motívumán keresztül azzal magyarázza, hogy ezek már éltek a pszeudo-folklorikus költészetben (siratóénekek) s az előző századok

költőinél (Miron Costin). Mindkettő főleg vallásos forrásokból táplálkozik, később külső hatásra elveszti vallásos tartalmát és didaktikus, az egyén problémáival, érzelmi életével foglalkozó költészetté alakul át. Így a tradicionális kellékek új művészi jelentéssel töltődnek fel.

A román és francia romantika kapcsolatát N. I. Popa tanulmányában a modern összehasonlító irodalomtudomány módszereivel vizsgálja. A nemzeti irodalmi áramlat sajátos jellegét elemezve kiemeli a dojnákban megtestesülő s a román romantika alapjául szolgáló hagyományos „vágy” motívum alkotta előzményekre épülő, a román irodalom egészére jellemző népiességet.

Tamara Gane tanulmánya szerint az orosz és román romantika közötti párhuzamok és hasonlóságok még nem bizonyították a két irodalom közti kapcsolatot vagy közvetlen hatást, ámde hangsúlyozza az orosz romantikusok (Zsukovszkij, Puskin, Lermontov) műveinek „ihlető” szerepét több román költő műveiben.

Tanulmányának befejezésekként következtetéseit összegezi: mindkét irodalomban párhuzamosan él a romantika és a klasszicizmus. Míg az orosz irodalomban a romantikus áramlat behatolása angol és német közvetítésű, addig a románé nagyrészt francia közvetítés eredménye, közös vonásuk a messianizmus és a társadalmi igazságtalanságokkal szembeni, realista elemeket tartalmazó kritikus magatartás.

Aurel Vasiliu kifejti, hogy a XVIII. század végi és a XIX. század elejei világirodalomban elterjedt preromantika és a byroni romantika elemei Eminescu életművében a román nemzet és folklór sajátosságával összhangban asszimilálódtak. A tanulmányban érintett témák közül a szerző kiemeli az Eminescu figyelmét különösen foglalkoztató byroni elemeket: az ember sorsa a világegyetemben, a zseni helyzete a társadalomban, a halál problémája stb.

Ugyancsak Eminescu, pontosabban Eminescu romantikus antitézise foglalkoztatja Dumitru Tiutiucát. Tanulmányában a „Luceafărul” strukturális elemzésén keresztül kirajzolódik az antitézis funkciói, a szerkezet, a szókészlet, valamint a költő filozófiai felfogása és lelkivilága közötti harmonikus egyensúly.

Összefoglalóban elmondható, hogy ezek a tanulmányok értékes összefüggéseket és eredményeket sorakoztatnak fel, s igyekeznek a legellentmondásosabb irodalmi áramlat sokoldalúan árnyalt aspektusait megvilágítani.

A kötet hiányossága, hogy figyelmen kívül hagyja a középkelet-európai: a

magyar, lengyel, cseh stb. romantika kérdéseit.

LÁZÁR ÁGNES

Romantisme et politique 1815–1851. Paris, 1969. Armand Colin, 370.

A kötet a Saint-Cloud-i École Normale Supérieure-ön 1966-ban rendezett konferenciára előadásait és vitáit tartalmazza. A szümpozion azzal a szándékkal tartották, hogy a francia romantikus irodalom és a politika összefüggéseinek egyes kérdéseit interdiszciplináris megközelítéssel megvitassák. A kollokviumon történészek és irodalomtörténészek vettek részt, de a domináns szerepet a — jórészt fiatal — marxista vagy a marxizmussal rokon-szenvező irodalomtörténészek, a házigazdák játszották, akiknek az a véleményük, hogy *új kutatás nélkül nincs valóban új kritika*. Az előadások egy-egy jól körülhatárolt rész kérdést tárgyalnak imponáló alaposággal, de a viták és a konklúziók általánosabb kérdésekre is megpróbáltak hipotetikus választ adni.

Az egész konferencia, az előadások és a hozzászólások is egyaránt az irodalom társadalmi-történelmi felfogásáról tanuskodnak, s egy-egy irodalmi jelenség *okának és mozgásának* teljesebb leírását úgy próbálják megvalósítani, hogy az irodalmi jelenséget összekötik az azt meghatározó és körülvevő más társadalmi jelenségek vizsgálatával. Így például — hangsúlyozza a vitázó Alphonse Dupront professzor — az irodalmat és a politikát nemcsak egymáshoz való kapcsolatukban kell vizsgálni, hiszen mindkettő a társadalom függvénye, tehát annak létehez, tudatához és pszichológiájához is kell viszonyítani. Így, ha az adott korszakban a francia romantikát meg akarjuk érteni, az adott korszakot kell — lehetőleg kvantitatíven — felmérni a gazdaság, a társadalom, a mentalitás, az eszmék és a kultúra területén. Mindezek együttvéve határozzák meg a romantikát. A hagyományos irodalomtörténetet és műelemzést így egészíti ki az eszmétörténet, a „mentalitás”-történet, a művelődés- és társadalom-, sőt gazdaságtörténet.

Ez a módszer azonban inkább csak igényében és szándékában él. A kutatók közt gyakori még a meg nem értés, a kategóriák egyedi, sőt önkényesek, gyakran még azonos tudományágon belül sem egyértelműek, a rokontudományokban pedig még tovább módosul értelmezésük. Különösen vitatott az olyan önmagában is ellentmondásos kategória, mint a romantika, pedig ez alkalommal a vita csak a

francia romantikára korlátozódott, s azt is csak irodalmi aspektusában vizsgálták. Egyesek ideológiának, mások lelkiállapotnak vagy temperamentumnak vélték. Beszéltek a cselekvés, a magatartás romantikus vonásairól is. Abban azonban egyetértettek, hogy a romantika történelmileg, sőt társadalmilag is determinált jelenség. A társadalmi determináltság kérdésében vita indult. Mindenki elismerte a romantika első korszakának (kb. 1826–27-ig) arisztokratikus-monarchista társadalmi alapját. Ettől kezdődően azonban a romantika — Pierre Barbéris értelmezésében — a polgár-ellenes lázadó értelmiségi művészek önkifejezése. A romantika lényege tehát a polgár-ellenesség. Semmiképpen sem a polgárság, tehát a romantika társadalmi bázisa: a polgárság önelégült, magabiztos, voltaire-iánus, tehát ennek megfelelően politikai szinten sem beszélhetünk liberális romantikáról. Az ilyenfajta szimplifikáló szemléletnek maga a kollokvium is ellentmond: Claude Duchet előadása gazdag anyagon mutatja be, hogy a 20-as években a liberális politikai elméletekkel teljes harmóniában született a történelmi dráma és a történelmi regény, hiszen a történelem a múlt politikája és a politika a jelen történelme. A történelmi műfajok pedig a romantika jellegzetes új termékei. A romantika egyik forrása az arisztokratikus monarchizmus (Chateaubriand, Hugo, Vigny), a másik, legalább olyan fontos összetevője a polgári liberalizmus, amelyet a kollokviumon sajnálatosan mellőzött Madame de Staël és Coppet-i köre, valamint Stendhal és a Globe köre képviselt. Helyesen hangsúlyozza Barbéris az 1828–30-as évek korszakhatár-szerepét: a gazdasági válság és a forradalom polgári kisajátítása polgár-ellenessé teszi az irodalmat: történjék az az elkötelezett, humanitárius romantika, a kritikai realizmus, a fantasztikus vagy akár a *l'art pour l'art* irodalom révén. Kitűnő az, ahogyan politikai és szépirodalmi szövegek lexikológiai elemzésével bebizonyítják, hogyan degradálódik éppen ezekben az években olyan szavak és eszmények értéke, mint az ipar, a politika, a párt, a hasznos és a pénz. Igaza van a zárószót mondó Dupront-nak: a polgárság individualizmusa, társadalmi rendjének atomizmusa teljes ellentétben áll a romantika közösségi, sőt panteisztikus-kozmikus ihletettségével, azzal a törekvésével, hogy az ennek antiindividualista, a népben, a nemzetben, a világban gyökerező felfogását dolgozza ki. Ebből nem vonhatjuk le azt a következtetést, amelyet L. Goldmann egyik tanítványa sugall: a romantika a polgárság uralma ellen lázadó proletariátus kifejezése, de azt sem, amit Barbéris

hangsúlyoz: csak a művészek, a fiatalok tiltakozása a megmerevedő polgári rend ellen. A 30-as, 40-es évek romantikus ideológiája inkább az uralomra került, pénzügyi tőke ellen küzdő, ellenzéki, az idealizált népre támaszkodó kispolgáridemokratikus rétegek több ponton is utopisztikus ideológiája, amelynek eszményeit a teljesen hatalomra került polgárság nem tudja megvalósítani.

A konferencia anyaga ezen a téren inkább csak deklaratív, mert e két évtized irodalmával érdemben csak egy Hugo- és egy Stendhal-előadás foglalkozik. Olyan pólusok elemzése nélkül, mint Balzac, George Sand, Michelet és Lamartine, a korszak eszmei arculatát nem is vázolhatjuk. A liberális és demokratikus, sőt szocialisztikus eszmék próbaköve az 1848-as forradalom volt. Erre utal a konferencia tipikusan történelmi határmegvonása a címben (1815–1851), maguk az előadások azonban nem tükrözik a forradalmi évek vízvázlatzó szerepét. Egyetlen kivétel Roger Fayolle cikke a hajdani liberális Sainte-Beuve ekkori pálfordulásáról eszméiben és kritikai módszertanában.

A romantika azonban nem szűnt meg a második császárság éveiben, hanem teljesen ellenzéki vonult. Jacques Seebacher Hugo tanulmányának nagy érdeme a romantika továbbélésének, kivirágzásának elemzése a késői nagy Hugo-művekben, a *Fenyítésekben*, a *Szemlélődésekben*, a *Nyomorultakban* és a *Századok legendájában*. Ekkor Hugo eltávolodik a liberalizmustól, szemlélete epikussá tágu, képei újszerűbbek lesznek. Seebacher eszmeipolitikai elemzésének végkonklúziója egybeesik azokkal a megállapításokkal, amelyeket költészetének modern értelmezői tettek. A késői Hugo költészetét és filozófiáját a szürrealistákéval rokonítja. Ez a rokonság azonban csak áttételekkel érvényes. Történetileg éppen a Jules Vallès, Baudelaire, Rimbaud és Lautréamont nevével fémjelzett társadalmi, metafizikai vagy nyelvi lázadás fejezi ki a romantika továbbélését, elmélyülését, személyesebbé, keményebbé és modernné válását, a liberális illúziók végleges szétfoszlását, a mindenféle polgárság elleni lázadást, amelyből később a szürrealizmus valóban táplálkozik. Ez a problémakör azonban sajnálatosan említetlenül maradt a kollokviumon.

A konferencia sokkal több általános érdekű és árnyalt következtetésre jutott volna, ha a különböző magatartás- és ideológiatípusokat teljesebben tanulmányozza. Érdeme, hogy elsőként között mutatót rá egyes tradicionalista elméletek mélyén rejlő racionális nézetekre, hogy hangsúlyozottan foglalkozott a romantiku-

sok lázadó „második” nemzedékével. Igaztalan viszont, hogy a politikailag „középutas”, „liberális” romantikusokat túl könnyedén intézi el. Sajnálatos az is, hogy a társadalmi alap elemzése eléggé spekulatív maradt, hiányzott az eszmék és az irodalom befogadásának, társadalmi elterjedtségének kvantitatív, vagy akár hagyományos elemzése is. A romantika művészi és stilisztikai problémáira remélhetőleg egy rövidesen megrendezendő konferencián kerül sor.

FODOR ISTVÁN

Miljan Mojašević: Deutsch-jugoslawische Begegnungen. Wissenschaftliche Buchreihe der Internationalen Lenau Gesellschaft. Wien, 1970. 214.

A belgrádi egyetem germanista professzorának kötete, amelyet a Nemzetközi Lenau Társaság adott ki, korábban közölt cikkek vagy előadások gyűjteménye. Nagy részük német folyóiratokban jelent meg, ill. német hallgatóság előtt hangzott el. Mindkét esetben azzal a céllal, hogy a szerb-horvát-szlóven irodalom iránt érdeklődő, azzal foglalkozó külföldieket tájékoztassák a jugoszláv germanisztika helyzetéről, történetéről ill. a német–osztrák, ill. jugoszláv kultúrkapcsolatok múltjáról, jelenéről, beszámoljanak egy-egy jubileumi megemlékezésről. Ebbe a körbe sorolható az *Irodalmi hatás kérdése*hez címen megtartott előadás, amely a témának első sorban kultúrpolitikai vonatkozásait emeli ki. Hasonlóképpen az informálás vezette a szerzőt a Goethe-tanulmányok kidolgozásánál. Az első és legterjedelmesebb a jugoszláviai Goethe-kutatásról számol be téma körök szerint, a második a háború utáni szerb-horvát *Faust*-fordításokról, a harmadik a *Werther* sorsát kíséri végig a jugoszláv irodalomban egy előadás lehetőségei és keretei között.

A fenti tanulmányok új kutatási eredményeket nem adnak (nem is céljuk), mégis haszonnal járnak, mert kultúrdiplomáciai feladatot végeznek. A szláv nyelveken nem értők számára betekintési lehetőséget nyújtanak a jugoszláviai germanisztika műhelyébe, felhívják a figyelmet nevekre és művekre. S hogy ez a tájékoztató, közvetítő tevékenység milyen jelentős egy kis nép irodalma számára, azt éppen Mojašević dokumentálja a kötet másik, a magyar olvasót jobban érdeklő felével, amely a címadó „találkozások”-hoz kapcsolódik. Elsősorban a Grimm-tanulmányokra utalunk, amelyek láthatóan egy készülő nagy Jacob Grimm-

kötet (vagy talán Grimm-testvérek?) egyes, már kidolgozott részleteit adják.

Jacob Grimm und die Jugoslawen a német nyelvtudósnak a szerb népköltéssel és nyelvvel való „találkozását” mutatja be, igen gazdag és új filológiai anyagra támaszkodva. Megismerjük azt a háromszöget, amelynek elévülhetetlen érdemei vannak a szerb irodalom nemzetközi megismertetése és elismertetése terén. Mojašević érdeme, hogy Grimm és Vuk Karadžić, a szerb néptanító, népdalgyűjtő, szótáríró és szabadságharcos mellett bemutatja a tudós szláv nyelvészt, az elfeledett Bartholomaeus Kopitart, a bécsi Hofsbibliothek könyvtárosát, aki páratlan közvevőt és ösztönző szerepével felmérhetetlenül nagy szolgálatot tett a szerb népi irodalomnak és nemzetnek. Nosztalgiával tekint a magyar olvasó, Kopitar személyére, aki egymaga többet tett, mint a mi hármasunk: Majláth, Mednyánszky és Gaál György!

Új kutatási eredményekről ad hírt a Wilhelm Grimm naplóját feldolgozó tanulmány éppúgy, mint az, amely a szerbhorvát népköltészet német nyelvterületen való ismertetője és fordítója, Ida Düringsfeld munkáját és alakját mutatja be. Ez utóbbiakban a szerző a pozitivistá tudomány és a történeti szemlélet legjobb hagyományait egyesíti a komparatista módszerrel.

A bemutatott kötet — mint cikkeinek kettős tematikájából következik — anyagában, módszerében és célkitűzéseiben vegyes: a kultúrpolitikus munkáját és a filológus kutatásait fogja egybe, jól kiegészítve egymást. A kötet szép eredményekről számolt be a jugoszláviai germanisztika külföldön való népszerűsítése és hazai művelése terén.

T. ERDÉLYI ILONA

Janina Budkowska: Słownik rymów Adama Mickiewicza. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970. Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, XXIII. 229.

Egy-egy író szókinésének szótárszerű feldolgozása nemcsak az írói stíluskutatás fontos eszköze s egy lépcsőfok a strukturalista elemzésekhez, hanem egyéb, gyakorlati célokra — pl. idézetek helyének megállapításához — is hasznos. E rovatban C. V. Bock művének, a Stefan George szótárának ismertetésével kapcsolatban (Helikon, 1966. 376—77.) Benkő László foglalta össze röviden e lexikológiai műfaj történetét, jelezve, hogy nálunk Petőfi és Juhász Gyula szókinésének ilyen felmérése

már egy évtizede folyik. Az évtized azóta másfél évtizedre nőtt, s hazai eredményről még mindig nem számolhatunk be. A lengyel filológusok viszont azóta már egy lépéssel tovább is jutottak.

A Mickiewicz-szótár (*Słownik języka Adama Mickiewicza*) szerkesztő bizottságának egyik tagja, Janina Budkowska elkészítette Adam Mickiewicz rímeinek szótárát.

Erre a lexikológiai műfajra is van példa a filológiai világirodalomban, bár természetesen jóval kevesebb, mint az egyes költők szótárára; Budkowska a következő művekre hivatkozik: L. Polacco: *Concor-danze speciai della Divina Commedia* (az 1907 évi firenzei Dante-kiadás pótkötete); G. Riemer: *Wörterbuch und Reimver-zeichnung zu „Dem armen Heinrich“ Hartmanns v. Aue*. Hesperia. Göttingen, 1912. Nr. 2.; J. Magiera: *Rymika Zygmunt Krasieńskiego*. Sprawozd. Dyrekcji c. k. Gimn. V. w Krakowie 1910/11. Kraków 1911. — Ezek a munkák azonban nem teremtettek formai hagyományt, Budkowskának magának kellett — az anyag feldolgozása előtt illetve, úgy gyanítjuk, feldolgozás közben is, az anyag és az elv dialektikus kölcsönhatásában — szerkesztési elveit meghatározni.

Adam Mickiewicz nemcsak költői nagyságánál fogva „érdemli meg”, hogy műveivel ilyen aprólékosan foglalkozzanak: működése egyrészt mérföldkő a lengyel verstan történetében, másrészt szinte enciklopédiája a lengyel költött verses formáknak; e „rímszótár”, mintegy kisugározó az egész lengyel rímes költészetre. Tehát a szótár anyaga általános érvényű is.

Persze, megkönnyítette a szerző munkáját (s egyben a lengyelen kívül e munka példáját felhasználhatatlanná teszi) a lengyel nyelv hangsúly-sajátossága: hogy mindig az utolsó előtti szótag hangsúlyos, tehát ún. hímrím csak egyszótagú szóval érhető el. S hogy ez utóbbi — hacsak nem erőltetik, ami mesterkelt jelleget ad a versnek — mennyire ritka, azt mutatja, hogy Budkowska szótárában a kétszótagos rímek bemutatására 173 lap, az egyszótagosokéra pedig mindössze 2 3/4 lap jut. (Ezeken kívül van még két elenyészően kicsi kategória: ahol a sorzáró egyszótagú szó előtti szó rímel, és ahol Mickiewicz idegen szavakat rímeltet egymással.) Budkowska módszere annyiban egyszerű, hogy levágja a rímshavak (nemcsak a sorvégiek, hanem ugyancsak a soron belüliek, belső rímek) végét — mindig az utolsó előtti szótag magánhangzójától kezdve, és ezeket ábécérendben (-aba, -abe, -abel, -abem, -abi s i. t.) egymás után téve, mindegyikhez felsorolja az ilyen rímelésű összes szava-

kat, pontos helymegjelöléssel és különféle pótlólagos adatokkal (kiejtés-megjelölés, az előfordulások mennyiségének feltüntetésével, a nyelvtani eset megjelölésével stb.). Indexként a rímsszavakat szókezdetük abécé-rendjében közli.

E szótár különféle további kutatások eszköze lehet, legérdekesebb tán a pontos („tisztá”) és nem pontos rímek megkülönböztetése, esetleg a pontos rímek kategóriáján belül a pontosság foka szerint alkategóriák is felállíthatóak volnának.

RADÓ GYÖRGY

Professional Standards and American Editions. A Response to Edmund Wilson New York, 1969. Modern Language Association of America, 28.

Az amerikai Modern Language Association többszerzős pamfletben válaszol Edmund Wilson vádjaira, melyekkel a kitűnő kritikus a filológusok nagy vállalkozását, a XIX. század amerikai íróinak kritikai kiadását illette.

A hitviták korára emlékeztető keserű, kölcsönös vádaskodások nem érdemelnének túlságosan nagy figyelmet, ha mindkét oldalon nem húzódnának megmögöttük tudomány- ill. kultúrpolitikai elgondolások, elvek.

A kiindulási pont — a hiányérzet — mindkét félnél azonos gyökerű: néhány évtized alatt nem csupán az Egyesült Államokban, hanem a világ egyéb országaiban is megnőtt az érdeklődés az amerikai irodalom iránt. Az USA-ban végre bevonult részleteiben is az alap- és középfokú oktatásba; a már most is 2000 fölött levő felsőoktatási intézmények száma egyre szaporodik, s az új főiskolákon és egyetemeken egyre több az amerikai irodalomra és kultúrára specializált tanszék és kutatócsoport. (A felsőoktatásban hasonló tendenciák mutatkoznak számos más országban is.) A kutatók és az olvasók száma megszokszorozódott. Bár a középfokú oktatást és az átlagolvasót nagyjából kielégítik az amerikai klasszikusok „paperback” kiadásai, az oktatók és kutatók ezzel nem elégedhetnek meg, kritikai kiadásokra van szükségük. Ezekkel kell felszerelni az új egyetemeket, és kieserélni a könyvtárak polcain a „széttolvasott” régi, nem hiteles kiadásokat.

A tömeg-igényre Edmund Wilson igen korán felfigyelt, s ezért azzal a javaslattal fordult az állami forrásokhoz és alapítványokhoz, hogy támogassák az amerikai klasszikus irodalomnak egy, a *Pléiade*-sorozathoz hasonló kiadását. Ehhez — bár

maga is többször elismerte, hogy a szövegek revízióra szorulnak — régi kiadások szövegét akarta felhasználni. A támogatást nem ő kapta meg, hanem a Modern Language Association kutatógárdája, amely a már elkezdett munkából kiindulva, részben kevesebbre, részben többre vállalkozott. Kevesebbre, mivel csak a XIX. század jelentős íróinak kiadását tervezik (Irving, Hawthorne, Thoreau, Emerson, Whitman, Melville, Mark Twain, Howells és Stephen Crane — később Cooper, Poe és Henry James). Többre, mivel az esetek többségében az életmű teljességére törekednek; naplók, levelezés, különböző gyűjteményekben szétszórta kéziratok összegyűjtésével, az író elgondolásához legközelebb álló kiadás megkeresésével a modern tudományosság maximális igényeit kielégítő apparátussal felszerelt kritikai kiadásokat készítenek elő — és jelentetnek meg, összehangolt munkával, átlag évi harminc kötetben.

Edmund Wilson, a *New York Review of Books*-ban 1968 őszén két cikkben támadta a vállalkozás már megjelent termékeit (*The Fruits of MLA*). A kiváló esztéta, Lewis Mumford cikkére is támaszkodva (*Emerson Behind Barbed Wire*) azzal vádolta a filológusokat, hogy munkájuk eredményeképpen nem lehet látni a fától az erdőt, a jegyzetek özönétől az eredeti szöveget; „mindenféle szemetet” kiadnak az életművek összegyűjtése cínnén; hogy drága könyveket adnak ki, s ezzel kizárják a lehetőségét, hogy tömegek juthassanak az irodalom közelébe; vállalkozásuk lassú, vontatott.

A lap levelezési rovatában és egyéb helyeken kialakult vita anyagát adta közre a MLA 1969 tavaszán. Válaszuk: a jegyzettel felszerelt kritikai kiadást kutatóknak szánják; minden kötet, két évvel megjelenése után (a jegyzetapparátus nélkül) a kiadók rendelkezésére áll olcsó kiadások számára; hogy az írók nagy műveiben ábrázolt élmények, az alkotás gondolatmenetének megértéséhez szükségesek a „melléktermékek”: a jegyzetek, naplók stb.

Mindez igaz: a vállalkozás impozáns és azt bizonyítja, hogy az amerikai filológia igényben és színvonalban felzárkózott az európaihoz. Edmund Wilson kifogásai mélyén azonban — az egyéni sérelem mellett, hogy nem az ő vállalkozása sikerült — az a valódi tapasztalat húzódik meg, amelyet vendég-előadóként szerzett az amerikai nagy egyetemeken, hogy az amerikai „akadémikus” körök végül is gyakran sterilek, képtelenek túllépni néhány divatos témán (mint pl. a Northrop Frye által kezdeményezett archetípus-kutatás járványá válásán). Wilson nem sokat vár

az egyetemi beltenyészetektől: minél hamarabb, minél több ember kezében szeretne jó irodalmat látni.

A sok kiadónál különböző elgondolások alapján kiadott, olesó kiadású kötetekkel szemben föltétlenül lenne varázsa egy egységes elgondolás szerinti „nemzeti alapkönyvtárnak”, még akkor is, ha egyetlen válogató szubjektív ízlését tükrözné.

A kérdés azonban eldőlt: a XIX. század klasszikusait előbb-utóbb kiadják, igen drága kiadásban — a kisebb gyöngyszemek ugyan ki fognak maradni —, de a korábbi és későbbi amerikai irodalom kritikái kiadásáról egyelőre nincs szó, és az egységes nemzeti könyvtár elgondolása, anyagi támogatás híján kútbaesett.

KRETZOI MIKLÓSNÉ

Karl Tober: Urteile und Vorurteile über Literatur. Stuttgart, Berlin—Köln—Mainz (1970). W. Kohlhammer Verlag, 147. Sprache und Literatur 60.

Karl Tober a johannesburgi egyetem germanista intézetének vezetője. Könyve négy önálló, de egy témakörbe vágó előadást, ill. tanulmányt tartalmaz. Mondani- valójának lényegét az előszóban közli: az irodalmi tudományokban, elsősorban a germanisztikában és azon belül is a germanisztikai oktatásban jelentkező válság tulajdonképpen módszerbeli elbizonytalanodás. A tudomány története során három módszer alakult ki: a pozitivistá, a szellem-történeti és a csak az adott szöveget tekintő és ennek nyelvére korlátozódó szövegelemző módszer (werkimmanente Textanalyse). Megoldást csak a három módszer komplex alkalmazása ill. egyesítése hozhat; ezt ki kell egészíteni a rokontudományok bekapcsolásával és az értékelés egységes szempontjainak megteremtésével.

A négy fejezet különböző aspektusból illusztrálja vagy tárgyalja a fentieket. Közben különböző megfogalmazásban — irodalomelmélet, irodalomtörténet, elemzés; poétika, irodalomtörténet, értelmezés: irodalomelmélet, autonóm kritika (azaz az általános értékelés elmélete és gyakorlata), praktikus (azaz aktuális, kortársi) kritika — mindig lényegében a három módszer vagy irodalomtudományi diszciplína ellentétének tényéről és egymással állításuk jogosultságáról ill. szükségességéről van szó.

Az első fejezet az irodalmi korszakmeghatározás problematikáján kívánja bemutatni a három módszer komplexitásának (itt: történetiség, korszak-egység, egyéni életmű) fontosságát. Ehhez a romantikát és Clemens Brentano költészetét választja

ki. A második átfogó elméleti műveket ismertető-kritizálva az elmélet, általános értékelés, kritika hármasságát tárgyalja. A harmadik az egyetemi oktatás vetületében vizsgálja a módszer (ill. a fenti módszerek) kérdését, a negyedik végül az irodalmi tudományok részterületeit veszi sorra: a filológiát, irodalomtörténetet, irodalomelméletet és a gyakorlati esztétikát (értékelést). Lényegében azt állapítja meg, hogy mindegyikre szükség van.

A szerző újat nem ad, láthatólag nem is törekszik erre. Az ő saját módszere (e könyvben) az, hogy imponáló ismereteire és olvasottságára támaszkodva tárgyába vágó elméleti életműveket és egyes könyveket ismertet, egyetértését vagy fenntartásait érezteti; saját felfogása elméleti megfogalmazásának fokát átugorja, és ezt költői életművek ill. művek elemzésével igyekszik pótolni. Részben azonban itt is csak az odavágó szakirodalmat kommentálja (mint Brentano esetében) vagy történetiség címén pusztá motívumfelsorolást ad. Alapvetőnek és iránymutatónak René Wellek és Austin Warren *Theory of Literature* (1962³; németül: *Theorie der Literatur*, 1968) ill. René Wellek *Concepts of Criticism* (1965³; németül: *Grundbegriffe der Literaturkritik*, 1965) c. művét tartja.

A marxista irodalomtudományról odavetett néhány, különben elutasító megjegyzése azt mutatja, hogy legfeljebb csak hallott róla. Így sokszor olyan problémákkal küszködik, amelyek legalább is elméletben megoldottnak tekinthetők. Jól ismeri viszont a német nem-marxista irodalomtudomány történetét és a modern angol-szász irodalomelméletet, ehhez megfelelő bibliográfiát is nyújt, úgy hogy könyve elsősorban mint kompendium hasznos.

SALYÁMOSY MIKLÓS

Clarence Gohdes: Bibliographical Guide to the Study of the Literature of the U. S. A. Durham, N. C., 1970. Duke University Press, 134.

Clarence Gohdes bibliográfiai bevezetője az amerikanisztikába ezúttal a harmadik, javított és bővített kiadásban jelent meg. Az első, 1959-es kiadáshoz képest mintegy egyharmadával nagyobb terjedelmű. Tekintettel arra, hogy az összeállító közben elavulttá vált címeket is kihagyott, a változtatás még ennél is nagyobb mértékű.

Howard Mumford Jones és Richard M. Ludwig: *Guide to American Literature and its Backgrounds since 1890* (3. kiadás, Harvard University Press, 1964) és a R. P. Basler-D. H. Mugridge-B. P. McCrum által összeállított: *A Guide to the Study of the United States of America* (Library of

Congress, 1960) mellett Gohdes összeállítása az amerikanista oktatók és kezdő kutatók legnépszerűbb bibliográfiája.

Rendkívül használhatóvá teszi — mint a fent említetteket is — témaköri beosztása. Éppúgy, mint az első kiadásban, itt is megőrzi a 35 témakörre történő felosztást. Ezek között, az amerikanisztika igen dicséretes hagyományai szerint, az általános könyvészet és a szépirodalom műfajaival foglalkozó kézikönyvek, monográfiák mellett jelentős helyet foglalnak el az „American Studies” egyéb területeit felölel művek. Ilyenek: a filozófia, vallás, pszichológia, a történelem, a periodikákra vonatkozó irodalom, a könyvkiadás- és kereskedés története, a képzőművészetek, zene, építészet, urbanizáció, a színházi élet, a kisebbségek, nyelvészet, folklór stb.

Egyes fejezeteknél igen időszerű volt a bővítés: az „egyéb” művészetekkel meglehetősen mostohán bánt az első kiadás; a jelenlegi, harmadikban ez a rész sokkal terjedelmesebb. Még mindig maradtak olyan témák, amelyeknél hiányérzetünk támad, mint például a regionális irodalom feldolgozása vagy az igen fontos amerikai történelmi fejezet, amelyben Gohdes az összefoglaló történeti művekből is keveset ad, de a részlettanulmányokból egyenesen ötletszerű a szelekció, és túlságosan kevés az adat. Viszont különös figyelmet szentel a számunkra is fontos és érdekes európai nemzeti és amerikai kölcsönhatások kutatásának s csak rajtunk múlik, hogy ebből változatlanul ki kell maradnia a magyar—amerikai kapcsolatok hiányzó feldolgozásának.

A tárgyörök összeállítása lehetővé teszi, hogy olyan különböző területek kutatói, mint az irodalomszociológia, eszmetörténet, összehasonlító irodalomtörténet, kritika-történet, nyelvészet és számos egyéb speciális témakör iránt érdeklődők, legalább kiindulásként eredményesen használják ezt a bibliográfiát.

KRETZOI MIKLÓSNÉ

Studia o książce. 1. Ogólnopolski organ szkół wyższych Red. naczelny Karol Glombiowski. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970, Ossolineum, 231.

Tanulmányok a könyvről címmel új tudományos orgánumból indult az elmúlt évben, amely a korábbi, hasonló jellegű varsói, toruni, poznańi sorozatok összevonásából alakult ki. Az évkönyvszerűen szerkesztett kiadvány tulajdonképpen könyvészeti és bibliográfiai tárgyú tanulmánygyűjtemény. Hagymányosnak mondható témaköre kiterjed a jelen s a régebbi korok könyvkultúrájára. A jeles szakemberekből álló szerkesztő bizottság célkitűzéseit új módon, elsősorban szociológiai

módszerekkel, a könyv és könyvtár társadalmi funkciójának vizsgálatával s elméleti kérdések előtérbe helyezésével igyekszik megoldani. A vállalkozás czáltal mind irodalomtörténeti, mind tudománytörténeti, s általában a humán tudományok és a művelődéstörténeti kutatások szempontjából érdeklődésre tarthat számot.

Az induló évkönyv számos közleménye közül egy alaptéma modern és régebbi változatát említhetjük példaként. Manapság mind több vitát ébreszt és fölmérő munkát eredményez a közkezdelt tematika: a könyv írója és az olvasó, kiadás-politika és olvasórétegek, ismeretterjesztés és információ, könyv, kultúra, művelődés kérdéskomplexum. Ez a témája L. Marszałek *A könyv a mai Franciaországban* c. írásának. A szerző az utóbbi évtized vita-irodalmát, francia szerzők (R. Escarpit, P. Angoulvent, H. Lebochelier, P. Grosz, R. Kaës, A. Girard stb.) szociológiai megfigyeléseit és elemzéseit veszi szemügyre, föltárva a modern könyvkultúra elvi, társadalmi (osztály) problémáit, kiadási nehézségeit és gazdasági hajtóerőit, művelődéspolitikai tényezőit. Megvilágítani törekszik a száraz statisztikai adatok hátterét, pl. azt a meglepő „százalékot”, hogy a franciák ötvenkét százaléka egyáltalán nem olvas könyvet. A modern társadalom bonyolult és ellentmondásos kulturális életének jelenségei csak differenciált vizsgálódási módszerekkel közelíthetők meg.

A szociológiai szempont alkalmazása a régebbi korszakok föltárásában is kívánatos. A Żbikowska-Migon a lengyel felvilágosodás tudománytörténetének könyvészeti problémáit tárgyalva voltaképpen egy szolid kutatási program vázlatát dolgozza ki, amelynek szorosan vett témája, „a könyv a lengyel felvilágosodás tudományos kultúrájában”. A feudális társadalmi viszonyok, a nemesi-polgárinemzeti patrióta mozgalmak és a forrongó szellemi átalakulás korszakának számos kísérőjelensége, ill. közvetlen befolyásoló tényezője még gondos fölmérésre, elemzésre szorul. A könyv és folyóirat, a könyvtár, az olvasók körének differenciált (mágnás, nemes, egyházi értelmiség, polgári) meghatározása, az udvari, vidéki-udvarházi, városi művelődési központok szerepének pontosabb megvilágítása, szerzők, írók, mecénások kapcsolata, az anyanyelvű tudományterjesztő irodalom a felosztott Lengyelország viszonyai között, mind olyan témák, amelyek az irodalomtörténet számára is sokat ígérő kutatások. Ide tartozik a lengyel könyvkiadás, ill. a külföldi könyvimport története; a cenzúra és tilalom ellenére becsempészett könyvek kéziről kézre vándorlása, titkos terjesztésének

földerítetlen folyamata. A Pamiętnik Historyczno-Polityczny ritkaságszámba menő közlésével következtetni enged a XVIII. századi évtizedek szellemi mozgására: „Voltaire, Rousseau, Hume, II. Frigyes műveit sohasem nyomták ki ebben az országban, mégis tele vagyunk velük, s ha lengyelül is kiadnák őket, alighanem szétkapkodnák ezeket a könyveket”. (1789)

A könyv- és esztétörténet összefüggéseinek tanulmányozása a felvilágosodás tudománytörténeti kutatásának szerves részét alkotja, s a szociológiai aspektus révén termékeny kutatási irányt jelez. Erről tanúskodik a Studia o książce első kötete.

HOPP LAJOS

Nelson Manfred Blake: Novelists' America. Fiction as History, 1910–1940. Syracuse, 1969. Syracuse University Press, 279.

A szerző, Blake, történész, aki a Thomas Wolfe, Sinclair Lewis, F. Scott Fitzgerald, Faulkner, Steinbeck, Dos Passos, James T. Farrell és Richard Wright regényeiben ábrázolt világot szembeesíti a történelmi valósággal. Vizsgálata eredményeképpen megállapítja, mennyire téves az a beállítottság, amely szerint a történelem és a „fikció” szükségképpen antagonisztikus fogalmak: a történelemben és a regényírásban több a közös vonás, mint általában feltételezik. A történész anyagot gyűjt, de ennek elrendezéséhez, interpretálásához képzelőtehetségre is szüksége van, s az íróknak sem elég a képzelet: anyagát ő is tényekből gyűjti össze, azt írja meg, ami tapasztalata szerint igaz lehet.

A kiválasztott írók — bármilyen különböző is a temperamentumuk, stílusuk, módszerük — mind megegyeznek abban, hogy a világot dokumentum-hitelességű regényekben ábrázolják.

Thomas Wolfe lebegő stílusa, nosztalgikus álom-világa Észak-Karolina kisvárosának hatalmi harcainak, küzdelmeinek és bukásait jeleníti meg, a feketék és fehérek anakronisztikus kapcsolatával együtt. Sinclair Lewis a Középnnyugat kisvárosain végzi el ezt az analízist, de itt csupa fehér küzd a társadalmi ranglétra következő fokáért, és válik ostobán felfuvalkodottá, ha elérte. F. Scott Fitzgerald és Dos Passos, bár a térbeli ábrázolásnak is mesterei, az időpontot ragadják meg rendkívüli hitelességgel. Egészen különböző módon mindketten konkrét dokumentumokat építenek regényeikbe: Dos Passos feltűnően, kiemelve, Fitzgerald oldottan, a longinusi „csel-lel”: művészen rejtve el a tudatos szerkesztést. Steinbeck a direkt naturalizmus, Faulkner a szimbolikus ábrázolás módszeré-

vel mutatja be az amerikai Délt, Délnyugatot: ugyancsak konkrét helyet, konkrét időpontban. Nem véletlen, hogy a Blake által vizsgált írók közül a másik kettő — a nálunk alig vagy egyáltalán nem ismert James T. Farrell és Richard Wright — is a XX. századi meriakai naturalizmus képviselője. Farrell a harmincas-negyvenes évek chicagói ír katolikusainak körét ismeri és ábrázolja, Wright klasszikus regénye pedig a harmincas évek chicagói néger gettóját. Bár Blake nem említi: az új-naturalisták sorát még folytathatta volna chicagói regényírók felsorolásával.

A műveket Blake abból a hipotézisből kiindulva közelíti meg: mi történnék, ha minden történelmi dokumentum elveszne az Egyesült Államokról 1910–1940 között? Mit tudnánk meg erről az országról, ebben az időszakban csupán a fenti írók műveiből? Tétéles összefoglalójából kiderül, hogy minden lényeges vonást, amelyeket kiegészíteni, finomítani ugyan még lehetne, de a társadalom összetevőinek, az atmoszférának és a közérzetnek minden fontos megnyilvánulását rekonstruálhatnánk e néhány író műveiből.

Blake tematikus feldolgozása természetesen tartalmi szempontokra épül, esztétikai kérdéseket alig érint, kivéve a szelektálás művészetét.

KRETZOI MIKLÓSNÉ

Mieczysław Jastrun i Maria Bojarska: Leopold Staff, wybor poezji. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1970. Ossolineum, 304.

Az Ossolineum kiadó népszerű „Biblioteka Narodowa” sorozata kétszáz megjelent kötet körül tart. A színvonalas vállalkozás egyszerre kettős feladatot valósít meg: gondosan válogatott irodalmi szövegeket ad az olvasó kezébe, igényes bevezető tanulmányok és magyarázó jegyzetek kíséretében, megfelelő bibliográfiai útmutatóval. Ezek a tanulmányok a teljes összefoglalás célzata nélkül, átfogó módon tekintik át az írói életműveket, megvilágítják az abba beillesztett főbb munkákat; ellátják az olvasót a művek megértését szolgáló tudnivalókkal. Ezt a munkát a kiadó általában a legjobb szakemberekre bízta. A lengyel irodalom történetének egészére kiterjedő (de nemcsak írókat, hanem történetírókat, filozófiai gondolkodókat stb. bemutató) sorozat legutóbbi köteteihez pl. tudósok, egyetemi tanárok, T. Ulewicz (Kochanowski), R. Pollák (J. Kitowicz), K. Wyka (Gałczyński) írtak bevezetőt. A nemrég megjelentek között található a felvilágosodás és romantika korából Niemcewicz és Krasiński egy-egy művét tartalmazó kötet.

A századforduló tájáról való L. Staff rövid életű kortárs-elődje, a szimbolista

Wyspiański (1869–1907); s a következő nemzedékből a „skamanderista” J. Tuwim (1894–1953) kötet is megjelent már. A lwowi születésű L. Staff (1878–1957), akit Gałczyński a lengyel költészet Apollinaire-jének nevezett, a „Młoda Polska” írói mozgalom első korszakának kiváló lírikusai közé tartozott. Őt tekintik a két világháború közti lengyel költői nemzedék egyik legnagyobb hatású előfutárának. Életművét a jó érzékű esztéta s költő, M. Jastrun foglalja össze Staff első verseskötetének (Sny o potędzie, 1901. *Álmok a hatalomról*) megjelenésétől az ötvenes évekig, a verseikluskok fejlődéstörténeti láncolatában. A halkszavú lírikus hosszú utat tett meg a „Fiatal Lengyelország” modernizmusától az *Ars poetica* (1936) megírásáig, a második világháborút megelőző évek verses termésének (Wysokie drzewa, 1932. *Magas fák*) learatásáig.

L. Staff költői műhelye, könyvtára kétszer pusztult el a háborús megpróbáltatásokkal terhes évtizedek alatt. A Zniszczenie pomnika Chopina w Warszawie, *Chopin szobrának pusztulása*... drámai hangú költeményében a megszállás emberi megaláztatásaira, embertelenségeire hívja föl a világ emlékeztetőt (Martwa pogoda c. kötetben, 1946). Az újjászülető Lengyelország költői közt a lengyel líra nesztora-ként tisztelték haláláig. Költészetében nemzete s az emberiség sorsa egygyé vált, ez a tanulsága utolsó (Wiklina, 1954. *A fűzfa*) verseskötetének, s itt megjelent Ponnik Mickiewicza s Giordano Bruno c. verseinek. Posztumusz kötete (Dziewięć muz, 1958. *Kilenc műzsa*) a nagy költői életmű utolsó emlékoszlópa.

Méltatója Staff költészetének emberközponatívá tisztuló életfilozófiáját, a klasszikus lengyel költői hagyományokban gyökerező lírikus művészetét és európaiságát hangsúlyozza. Foglalkozik műfordításával is, mert Staff jelentékeny fordítói munkásságot fejtett ki, latin, francia, olasz, német, kínai irodalomból fordított lengyelre. A verseikluskokból izelítőt adó válogatás a műfordítót is bemutatjanéhány darabbal. A kötet hű képet ad az egyik legnagyobb huszadik századi lengyel költő életművéről. (Kár, hogy mindössze néhány versét fordították le eddig magyarra; tolmácsolói között foglal helyet Szabó Lőrinc is.)

HOPP LAJOS

Max Lüthi: Volksliteratur und Hochliteratur. Menschenbild — Thematik — Formstreben
Bern — München, 1970. Francke Verlag.
S. 228. sfr. 32. 50.

Folklorisztika és irodalomtudomány többszörösen kiegészítik egymást, és nem

csupán anyagukban, hanem kutatásuk módszertanában is. Ennek köszönhető, hogy valóságos sorozatba illeszthetők azok az irodalomtudósok, akik elhatározó befolyással voltak a folklorisztika egy-egy szakaszára; más oldalról meg egész sor folklorista életműve vált az irodalomelmélet szerves részévé. Csak emlékeztetni szeretnék arra, hogy a komparatiztika bölcsőjénél a mesekutató Th. Benfey állt, a „történeti poétika” bűvszavát A. N. Veszelovszkij mondta ki, az „egyszerű formák” elméletét A. Jolles dolgozta ki, a tipológiai irodalomtudomány eljárásaira V. M. Zsirmuszskij tett javaslatokat, de akár a morfológia és a strukturalizmus módszertanát is említhetnénk, ahol V. Ja. Propp vagy Cl. Lévi-Strauss személyében ismét csak néprajzos-folkloristát nevezhetünk kezdeményezőnek. Ilyen összefüggésben bizonyos várakozással vesszük kézbe a svájci folklorista könyvét, amely már címében is a „népi irodalom” (nálunk azt mondanák: népköltészet) és a „magas irodalom” (nálunk azt mondanák: hívtá-sos irodalom) összefüggéseinek felvázolását ígéri.

Max Lüthi az európai folklorisztika ma élő egyik legjelentősebb, ugyanakkor egyedülálló figurája. Rögtön a második világháború után jelentkezett műveivel, és elsősorban a mese meg a monda műfaji sajátosságait vizsgálta. Több kis kézikönyvet adott ki az európai meséről, majd általában a mese sajátosságairól, *Volksmärchen und Volkssage* címen tekintélyes tanulmánykötetbe összegezte erről szóló dolgozatait. Irodalmi érdeklődésének legnevezetesebb dokumentuma több Shakespeare-tanulmánya, amelyeket kismonográfiává összegezett. Hosszú ideig középiskolai tanárként működött, néhány éve a zürichi egyetemen az európai népköltészet kutatásának professzora. Nemzetközi társaságok, kongresszusok szívesen látott tagja, akinek művei máris nagy hatással voltak az európai, különösképpen a német nyelvű folklorisztikai kutatásra. Az irodalomtudomány módszerei közül főként jelenlegi kollegájának, Emil Staigernek interpretációs elgondolásait utánozza. Abban is híve a kordivátnak, hogy finom analíziseit paradigmáknak tekinti, amelyekből a népköltészet, sőt általában véve a költészet eszméinek fókuszátát igyekszik megrajzolni. Jelen kötete legjellemzőbb része életművének, igazán alkalmas arra, hogy szemügyre vételével egyáltalán e kísérlet mérlegelését is elvégezhessük.

18 dolgozat olvasható a könyvben, zömmel ünnepikiadványok tanulmányai, folklorisztikai folyóiratok közlései, vagy svájci újságok és folyóiratok irodalmi mellékle-

teinek cikkei. A szöveg egységesült, az irodalmi utalások kibővültek, néhol a megfogalmazás is megváltozott, mindazáltal a kötet mégiscsak tanulmánygyűjtemény maradt, amely Lüthinek a hatvanas években kialakult gondolatait tükrözi. Mivel az egyes dolgozatok önmagukban is megállnak, azon kívül szerteágazó témájúak, igen nehéz rövid bemutatásuk. Főbb vonásaikat mégis a következőképpen foglalhatnánk össze.

Lüthi azt kísérli meg, hogy a népi irodalom sajátos vonásait egyenként vegye sorra. Eközben esztétikai és kompozíciós jellemvonásokat vizsgál, anélkül azonban, hogy világosan jeleznék azt, mit is ért a népköltészet esztétikumán vagy kompozíciós sémáin. Elmosódott témájú dolgozatok ezek, tengersok érdekes részletmegfigyeléssel. Professzori beköszöntő beszéde (*Az emberről alkotott kép a népköltészetben*) a közmondás, a rejtvény, a monda, a mese, a trufa emberszemléletét idézi, de olyan mértékű általánosítással, hogy egy műfajra pár lapnyi szöveg esik, néha példák nélkül. Az egyes műfajok között „munkamegosztást” lát (*„Arbeitseteilung der Gattungen”* – 19. lap), abban az értelemben, hogy meglepően eltér az általuk adott emberkép. *Párhuzamos témák a népi elbeszélésekben és a magasírodalomban* című dolgozata elsősorban azzal foglalkozik, hogyan érvényesül a „látszat és valóság” konfliktusa a költészet említett válfajai tematikájában. Szorosan összefügg ezzel következő tanulmánya (*Az ember önmagára találása a népköltészetben és a magasírodalomban*), amelyben a legkülönbözőbb európai népköltészeti alkotások és költői művek példatárán vizsgálja azt, hogyan érvényesül „az embert önmaga veszíti el” gondolata a költészet e két nagy tartományában. Különösen Shakespeare művészetében véli centrális jelentőségűnek ezt a gondolatot, három másik dolgozat nagyjából ugyanezt a felismerést bontja ki: Shakespeare visszatérő témáiról és motívumairól, az „ön elvesztés” – „önmegvalósítás” összefüggéseiről, az „önhasadás” és az „önleidegenedés” megnyilvánulásairól írván.

Egyes műfajokról vagy művekről nagyjában hasonló jellegű a problémafelvetése. Külön dolgozatban foglalkozik a népköltészeti *írónia* vagy a *paradoxon* jelentkezésével, a mesék példáját véven elő az „ősforma” és a „célforma” (valamely ideáltípus, amelynek elérésére törekszik az alkotó, voltaképpen egy világszemléletbeli-poétikai rendszerszerűség igénye) jelentkezésével, hagyományosság és változathatóság összefüggésével (ezt jellemző módon „kötöttség és szabadság összefüggé-

sének” nevezi). A mondák elbeszélési sémáival, hőstípusaival, a mese hőisével, a családfogalommal külön dolgozat foglalkozik, az utóbbi problémát a balladákban is nyomon követi.

A témákhoz voltaképpen csak gratulálhatunk, hiszen köztudott, hogy a mesehős, vagy a hős önmagára ismerése mily centrális jelentőségű elemek az illető műfajokban, kompozicionálisan és esztétikailag egyaránt. Ugyanakkor rögtön hozzá kell tennünk e megállapításhoz azt, hogy sok minden hiányzik Lüthi módszeréből, és ezért megoldásait sem tarthatjuk örökérvényűnek. Hiányzik egyrészt a történeti filológia és az összehasonlító kutatás eredményeinek felhasználása. Lüthi ugyan jogosan bírálja a finn folklorisztikai iskola történeti-migrációs rekonstrukcióit, és nem hull a könnyünk azért, hogy nem idézi ennek az irányzatnak mulandó katalógusbölcsességeit, nagy kár viszont az, hogy a társadalmi-történeti, tipológiai összehasonlítás egyáltalán elő sem fordul eszmétárában. Amikor például Shakespeare íróniáját rokonítja, említi a manierizmust, de időtlennek tartja a költő megoldását, nem utal ennek poétikai korhoz kötöttségére. Az európai hivatásos irodalom és népköltészet költői fogásainak összevetése Lüthínél mindig ideáltípusok mérlegelésévé válik, sehol nem kapunk felelet arra, miért, mitől és meddig jelennek meg a bemutatott vonások. Érdekes módon Lüthi nem vesz tudomást a nagyon tág névvel strukturalistának nevezhető irodalomtudomány és folklorisztika eredményeiről. Folklorisztika-felfogása valahol a harmincas évek elején rekedt meg, ami azóta történt, nyomtalanul múlt el számára. (Nagy előnye viszont az, hogy a nacionalizmus egyetlen szemerjét sem ismeri. Néprajztudósok között példaadón nemzetközi, egyenrangúnak vél és ábrázol minden népet.) Életműve ezért aligha válik az irodalomtudomány korszakát befolyásoló munkává, mint a bírálatunk legelején idézett folkloristáké. Esztétizmus és finom elmélkedések jellemzik dolgozatait, és ugyanazzal az igénnyel lép fel, hogy megreformálja az európai népköltészet-kutatást, ezt viszont voltaképpen nem váltja be. Nem véletlen, hogy legnagyobb hatása műveinek akkor következett be, amikor még nem formálódtak ki valóban újító törekvések az európai folklorisztikában. Éppen a hatvanas években azonban kibontakozott (elsősorban szovjet, román, sőt némileg a magyar kutatók jóvoltából is) egy új, összehasonlító-strukturalis módszer, amely egyre inkább terjedőben van a német nyelvterületen is. Lüthi ehhez képest máris a múlté. Vitathatatlan viszont

újdonsága és előnye bármily nacionalista folklorisztika, a meddő filologizálás, vagy a még vérszegényebb esztétizmus elgondolásaival szemben. Ezt a közbül állást, a részleges szintézist, a bizonyos téma-felvetésben lényeges érdemet, a megoldásoknak viszont némi ürességét együttesen mutatja a jelen kötet is. Beszámolóinkban igyekeztünk arra utalni, mennyiben tipikus ez az európai folklorisztika zömére, mennyiben jelzi e rangos kísérlet is azt, új utakat kell keresnie a népi költészet kutatóinak ahhoz, hogy felnőjenek napjaink irodalomtudományának vagy esztétikájának színvonalára. Vitathatatlan tény, hogy legmesszebb Lüthi jutott el ezen az úton, radikálisabb fordulattal (amiben viszont nem reménykedhetünk igazán) még meglepetést is okozhat következő munkáiban.

VOIGT VILMOS

Studia Litteraria. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei. T. VI—VIII. Red. J. Barta és I. Bán. Debrecen 1968—1970.

Megújhodott külsővel és változatlanul igényes tartalommal jelent meg a debreceni egyetemi tudományos műhely újabb három tíz ív körül mozgó kötete. Az első öt kötetről, a KLTE eredményes vállalkozásáról és példamutató kezdeményezéséről folyóiratunkban már hírtadtunk (1968, 307). A szerkesztő munka az elmúlt években túljutott a kísérletezés szakaszán. és egyenletes tudományos színvonalú közleményekkel hívja föl a szakmai közvélemény figyelmét egy erőteljesen fejlődő, tudományos műhely közösségére.

A VII. kötetben a szerkesztők szomorú kötelességüknek tettek eleget; két jeles munkatársukat búcsúztatták el, Juhász Géza és Baranyi Imre emlékének ajánlva évkönyvüket.

Az egyre tervszerűbbé váló szerkesztői munka jó példája a VIII. kötet, amely az egyetemi munka és a kutatói érdeklődés folyamánaképpen a műelemzés, a líra- és prózaelemzések elvi kérdései és gyakorlata felé irányult. Új módszerek és elvi irányok behatolására figyelve, a kötet szerzői leszögeznek erre vonatkozó sarkalatos álláspontjukat, (az irodalmi műalkotásról, a strukturáltság kérdéséről, az információról, a művészi élményről, az interpretációról stb.). Egyedi műelemzések mellett a funkcionális verselmélet alapján végzett elemző tanulmány és a prózaelmélet problémáit feszegető írás illeszkedik ebbe a témakörbe.

Az elméleti, módszertani témák, elemzések, az összehasonlító jellegű cikkek változatossá és időszerűvé teszik az évkönyvek tartalmát. A szerkesztés erénye és dícsérete, hogy ezeknek a közleményeknek szerzői mind nagyobb mértékben a fiatalabb nemzedék közül kerülnek ki, a debreceni egyetemi intézet fiatal munkatársai közül. A Studia Litteraria eddig elért tudományos színvonala mellett a tudós utánpótlás nevelésének biztató eredményei jellemzik a szerkesztők évtizedes munkásságát.

HOPP LAJOS

Hermann L. Köster: Geschichte der deutschen Jugendliteratur. (Unveränderter, berechtigter Nachdruck 1968 der 4. Auflage von 1927.) Verlag Dokumentation, Sauer OHG, München—Pullach 1968. 571.

Hermann L. Köster művének az adja jelentőségét, hogy az ifjúsági könyveket az irodalmi és képzőművészeti folyamatokba helyezve méltatja. Elsőként kísérletezik azzal, hogy érdekes, az olvasónak is élvezhető, jól tagolt és kronológiailag pontos ismertetést adjon a német ifjúsági irodalom fejlődéséről. A kötetet Walter Scherfnek Kösterről szóló életrajza, műveinek bibliográfiai ismertetése és az eddigi kritikák összefoglalása egészíti ki.

A német ifjúsági irodalom történetét a szerző: A képeskönyv, Népdal, Gyermekmondóka, Gyermekköltészet, Mese, Népmóna, Népkönyvek, Hősmónák, Elbeszélő ifjúsági írások és Kritika az ifjúsági írásokról c. fejezetekben foglalja össze. Valamennyi témát történeti áttekintésben rendszerez, s a gyermekkönyveket a legrégebb időktől saját koráig, elsősorban művészi értékük szempontjából elemzi. A népköltészetnek az ifjúsági irodalomhoz tartozó alkotásait nemcsak történetiségükben tárgyalja, hanem elemzi ezek nemzetközi értékét is.

Az Erzählende Jugendschriften c. fejezetben összefoglalja a német ifjúsági lapok történetét. Olvashatunk azokról is, akiknek magyar fordításban is népszerűek, sikeresek könyveik.

„Az ifjúsági irodalom kritikájának története nem kínál sok örömet” — írja Köster. Főként azért nem, mert gyermekkönyvek bírálatával irodalomtörténész alig foglalkozott. Ez a terület inkább a pedagógusokat vonzotta, akiknek meglehetősen egyoldalú, többnyire nevelési-oktatási nézőpontból alakított véleménye, bírálata ritkán szerencsés a mű szempontjából.

Az egyes fejezeteket rendkívül gondos időrendi táblázat és gazdag bibliográfia követi.

BARLA GABRIELLA

Lengyel-német irodalmi kollokvium Varsóban

Első tudományos konferenciájukra gyűltek össze Varsóban a német és a lengyel germanisták, ill. a Német Demokratikus Köztársaság és Lengyelország Germanisztikai Bizottságának tagjai 1969 októberében. A háromnapos ülásszak témája: „Deutsch-polnische Beziehungen in der Literatur”, az irodalmi és kulturális kapcsolatok történeti kérdéseire és időszzerű feladataira terjedt ki.

A kezdeményező, jelentősnek mondható eszmecsere célkitűzése tulajdonképpen az volt, hogy kialakítsa a rendszeres tudományos együttműködést egy olyan területen, amelynek közös hagyományai a régi századokba nyúlnak vissza, s mindkét szomszédos nép kulturális gyarapodásához vezettek. Jan Chodera professzor, a poznańi egyetem Germanisztikai Intézetének vezetője megnyitó beszédében hangsúlyozta, hogy a történelmi megpróbáltatások ellenére a német–lengyel művelődéstörténeti és tudományos érintkezések számai mindig fennmaradtak s az új szocialista viszonyok között megerősödtek.

Huszonöt referátum foglalkozott a történeti kutatások körébe vágó részletproblémákkal, az újabban föltárt forrásokkal, módszertani és elméleti kérdésekkel, színvonalas elvi vita kíséretében. Az első napi főelőadásokat a második napon kiselőadások követték három szekcióban. Átfogó előadástípusként megemlítjük a késő humanizmustól a korai felvilágosodásig terjedő „Polen im Licht des deutschen Gelehrten-Schrifttums des 17. Jahrhunderts” tematikát, amely többek között Leibniz *Specimen Demonstrationum Politicarum pro eligendo rege Polonorum* (1669) írásáig és Hartknoch *Respublica Polonica* (1678) művéig tárgyalja a század első felében még inkább csak latin nyelvű történeti tudós irodalmat. A XVIII. és XIX. századi kutatási program két nagyobb feladatköre, a lengyel viszonylatban még kevésbé föltárt Goethe-témakör, illetve az 1830-as évek problematikája, a német polgárság tevékeny részvétele a lengyelországi forradalmi mozgalomban és politikai lírában, valamint Mickiewicz németországi visszhangja.

Külön szekciók foglalkoznak a XIX. (Goethe, Th. Körner, *Pan Tadeusz*, a romantikus irodalomkritika, egy Kościuszko-dráma terve) és a XX. századi irodalom (Thomas Mann, a kölesönös fordítási irodalom, Brecht lengyel színpadon, a két világháború közti szocialista költészet) szemszögéből a recepció („Rezeptionsstrukturen”) kérdéseivel. A harmadik szekció napirendjére a német–lengyel kulturális és tudományos kapcsolatok történeti feldolgozása került a XVIII. századtól a XX. századig. A közelmúlt és napjaink irodalmi problémái a befejező nap ülésén kerültek vitára, különös súllyal az antifasiszta irodalom, a demokratikus és szocialista irodalmi irányok érintkező pontjaira, ezek művészi, ideológiai kulcskérdéseire. Az elvi jelentőségű referátumok között egyes műveket elemző előadások is helyet kaptak.

A konferencia eredményességét megalapozta, hogy a komplexen értelmezett kapcsolattörténeti problematikában mind a régebbi, mind az újabb korok jelenségeinek vizsgálatában a társadalmi és világnézeti kérdések megfelelő hangsúlyt kaptak. A konferencia anyaga a Weimarer Beiträge folyóiratban jelenik meg.

HOPP LAJOS

*

Folyóiratunk cikkeiről az American Bibliographical Center "Historical Abstracts" című kiadványában bibliográfiai nyilvántartást készít.

Tartalomjegyzék

Lukács György emlékezete (KÖPECZI BÉLA)	123
Irodalomelméleti viták Franciaországban. (KÖPECZI BÉLA)	125
A „Nouvelle Critique” és az irodalommal kapcsolatos viták. (M. APPEL-MÜLLER)	128
A. Gisselbrecht: Marxizmus és irodalomelmélet	134
Cl. Prévost: A regény-tér felfedezése	141
Chr. Glucksmann: Az irodalom és az ideológiák kap- csolatáról	150
A Tel Quel csoport. (MIKLÓS PÁL)	157
J. Kristeva: A szemiotológia: kritikai tudomány vagy a tudomány kritikája	161
J.-L. Baudry: Freud és az „irodalmi alkotás”	171
Írás és forradalom. J. Henric interjúja Philippe Sollers-szel	184
Az Action Poétique. (KÖPECZI BÉLA)	192
P.-L. Rossi: A realizmusról	198
E. Roudinesco: A tudatalatti és irodalma	202

SZEMLE

Littérature et idéologie. Colloque de Cluny, II. 1970. (Szabolcsi Miklós)	217
A Quinzaine littéraire és a Tel Quel vitája. (Fodor István)	220
Három újabb francia irodalomtudományi műről. (Szabolcsi Miklós)	224
Ju. Barabas: Quo vadis?	227
Kecskés András: A francia verselmélet tanulságai	232

FOLYÓIRATOKRÓL

Bemutatjuk a Semiotica-t. (Horányi Özséb)	246
A művészetszociológia kérdései. (Mohay Béla)	248

KÖNYVEK

Strukturális kutatások a Szovjetunióban Труды по знаковым системам (Kelemen Tibor)	252
Труды по знаковым системам III. Учёные записки тартуского государственного университета (Bojtár Endre)	255
Ю. М. Лотман: Структура художественного текста (Nyíró Lajos)	258
Труды по знаковым системам IV. Учёные записки Тартуско- го государственного университета (Gránicz István)	260
Борис А. Успенский: Поэтика композиции. Структура худо- жественного текста и типология композиционной фор- мы (Zsilka Tibor)	263

Содержание

Дьёрдь Лукач (1885—1971) (Бела Кёпеци)	123
Дискуссии о теории литературы во Франции. <i>Бела Кёпеци</i>	125
Журнал «Нувелл Критик» и связанные с литературой дискуссии. (<i>М. Аппел-Мюллер</i>)	128
<i>А. Гисселбрехт</i> : Марксизм и теория литературы ...	134
<i>Кл. Прэвост</i> : Вскрытие романического пространства	141
<i>Кр. Глуксманн</i> : Об отношении между литературой и идеологиями	150
Группа «Тэл Квел». (<i>Пал Миклош</i>)	157
<i>Й. Кристева</i> : Критической наукой или критикой науки является ли семиология?	161
<i>Ж. Л. Бодри</i> : Фрейд и «литературное творчество»	171
Писание и революция. <i>Ж. Генрик</i> имеет интервью с Филиппом Соллерсом	184
Журнал «Аксон Поэтик». <i>Бела Кёпеци</i>	192
<i>П.-Л. Росси</i> : О реализме	198
<i>Э. Родинеску</i> : Подсознание и литература о нем	202
ОБЗОР	
Литература и идеология (<i>Миклош Сабољчи</i>)	217
Дискуссия между журналами «Квэнзэн Литтерэр» и «Тэл Квел» (<i>Иштван Фодор</i>)	220
О трех новых французских произведениях по литературоведению (<i>Миклош Сабољчи</i>)	224
<i>Я. Барабаш</i> : Кво Вадис?	227
<i>Андраш Кечкеш</i> : Выводы Французской теории стиха	232
О ЖУРНАЛАХ	
Представляем журнал «Семиотика» (<i>Эжеб Горани</i>)	246
Вопросы социологии искусства (<i>Бела Мохачи</i>)	248
КНИГИ	
Исследования в области структурализма в СССР	252
Новые очерки о Благе (<i>Ласло Галди</i>)	266
ХРОНИКА	
Сессия по вопросам польской и немецкой литературы в Баршаве (<i>Лайош Гопп</i>)	299

Újabb Blaga-tanulmányok (<i>Gáldi László</i>)	266
---	-----

***

Sozialistischer Realismus (<i>Köpeczi Béla</i>)	268
A. Popovič: Štrukturalizmus (<i>Zsilka Tibor</i>)	270
Z. Mathauser: Ne populárni studie (<i>Bojtár Endre</i>)	271
H. Markiewicz: Przekroje i zbliżenia (<i>Bojtár Endre</i>)	273
J. Baluch: Poetyzm (<i>Bojtár Endre</i>)	273
H. Lethen: Neue Sachlichkeit (<i>Salyámosy Miklós</i>)	274
G. Mounin: La Communication poétique —	275
Les problèmes théoriques de la traduction —	275
Poésie et société (<i>Vajda András</i>)	275
É. Souriau: La correspondance des arts (<i>Szűcs Ferenc</i>) ...	278
V. Žmegač: Kunst und Wirklichkeit (<i>Kiss Endre</i>)	279
Language and Philosophy (<i>Návay Anikó</i>)	280
Harald Peep: Pilk peegli (<i>Fehérváry Győző</i>)	281

***

Shaw on Shakespeare (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	282
K. P. Lange: Theoretiker des literarischen Manierismus (<i>Búskey István</i>)	283
Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts (<i>Hopp Lajos</i>)	284
Th. Bestermann: Voltaire (<i>Ferenczi László</i>)	285
Goethe élete és kora W. Victor: Goethe im Gespräch	
Friedenthal: Goethe élete és kora	
H. G. Thalheim: Zur Literatur der Goethezeit (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	286
Romantismul Romînesc și romantismul european (<i>Lázár Ágnes</i>)	287
Romantisme et politique 1815—1851. (<i>Fodor István</i>)	289
M. Mojašević: Deutsch-jugoslawische Begegnungen (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	290
J. Budkowska: Słownik rymów Mickiewicza (<i>Radó György</i>)	291
Professional Standards (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	292
K. Tober: Urteile (<i>Salyámosy Miklós</i>)	293
Cl. Gohdes: Bibliographical Guide (<i>Kretzoi Miklósné</i>) ...	293
Studia o książce (<i>Hopp Lajos</i>)	294
Novelists' America (<i>Kretzoi Miklósné</i>)	295
M. Jastrun i M. Bojarska: Leopold Staff (<i>Hopp Lajos</i>) ...	295
M. Lüthi: Volksliteratur (<i>Voigt Vilmos</i>)	296
Studia Litteraria (<i>Hopp Lajos</i>)	298
H. L. Köster: Geschichte (<i>Barla Gabriella</i>)	298

KRÓNKA

Lengyel—német irodalmi kollokvium Varsóban (<i>Hopp Lajos</i>)	299
--	-----

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Sommaire

Hommage à Georges Lukács (<i>Béla Köpeczi</i>).....	123
Discussions théoriques sur la littérature en France (<i>Béla Köpeczi</i>)	125
«La Nouvelle Critique» et les débats sur la littérature (<i>M. Appel-Muller</i>)	128
<i>A. Gisselbrecht</i> Marxisme et théorie de la littérature	134
<i>Cl. Prévost</i> : Exploration de l'espace romanesque	141
<i>Chr. Glucksmann</i> : Sur la relation littéraire et idéologique	150
La groupe Tel Quel (<i>Pál Miklós</i>)	157
<i>J. Kristeva</i> : La sémiologie: science critique ou la critique de la science?.....	161
<i>J.-L. Baudry</i> : Freud et la «création littéraire»....	171
<i>Ph. Sollers</i> : Écriture et révolution (entretien avec Jacques Henric).....	184
L'Action Poétique (<i>Béla Köpeczi</i>)	192
<i>P. L. Rossi</i> : Du réalisme	198
<i>E. Roudinesco</i> : L'inconscient et ses lettres	202

REVUE

Littérature et idéologie. Colloque de Cluny, II. 1970. (<i>Miklós Szabolcsi</i>)	217
Le débat entre la Quinzaine littéraire et le Tel Quel (<i>István Fodor</i>)	220
Trois ouvrages français sur la science littéraire (<i>Miklós Szabolcsi</i>)	224
<i>Iou. Barabach</i> : Quo vadis?	227
<i>A. Kecskés</i> : Leçons de la théorie du vers française.....	232
Nous présentons la revue Semiotica (<i>Özséb Horányi</i>)....	246
Les problèmes de la sociologie d'art (<i>Béla Mohay</i>).....	248

LIVRES

Les recherches du structuralisme en Union Soviétique....	252
Quelques études sur L. Blaga (<i>László Gáldi</i>).....	266

CHRONIQUE

Colloque littéraire polono-allemand à Varsovie (<i>Lajos Hopp</i>)	299
--	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. VII. 7. Terjedelem: 16 (A/5) fv

---

71.72075 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215 — 96162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

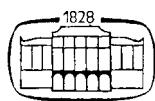
Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111 — 010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215 — 11488., az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban: Budapest V., Váci u. 22, telefon: 185 — 612.

Előfizetési díj egy évre: 48,— Ft.

Ára: 15,— Ft

Előfizetés egy évre 48,— Ft

INDEX: 25.380

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

helikon

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A tartalomról:

A KÖZÉP-EURÓPAI HUMANIZMUS KÉRDÉSEI

Lackner Kristóf-ülésszak. Sopron, 1971. május 6—8.

✱

Könyvek

✱

Krónika

1971 | 3-4

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

Szerkesztő Bizottság

BODNÁR GYÖRGY
BOR KÁLMÁN
T. ERDÉLYI ILONA
HOPP LAJOS
KÖPECZI BÉLA
MIKLÓS PÁL
SÁRGINA LUDMILLA
SZIKLAY LÁSZLÓ
VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

Főszerkesztő

KÖPECZI BÉLA

Felelős szerkesztő

HOPP LAJOS

Szerkesztő

T. ERDÉLYI ILONA

Szerkesztőség

Budapest XI., Ménési út 11–13
Tel.: 665–861 és 660–785.

Szerkesztőségi órák: szerdán 10–12
óra között

Titkár: SZ. ZEHERY ÉVA
Könyvrovat: VARGA LÁSZLÓ
Belső munkatársak: BOJTÁR ENDRE
és KOVÁCS JÓZSEF

1971/3–4. XVII. évfolyam
Megjelenik évente négy füzetben

Comité de Rédaction

GYÖRGY BODNÁR
KÁLMÁN BOR
ILONA T. ERDÉLYI
LAJOS HOPP
BÉLA KÖPECZI
PÁL MIKLÓS
LUDMILLA CHARGUINA
LÁSZLÓ SZIKLAY
GYÖRGY MIHÁLY VAJDA

Directeur de la Revue

BÉLA KÖPECZI

Rédacteur en chef

LAJOS HOPP

Rédacteur

ILONA T. ERDÉLYI

Secrétariat de la Rédaction

Budapest XI., Ménési út 11–13.

HELIKON

REVUE DE LITTÉRATURE COMPARÉE
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES
LITTÉRAIRES
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES

1971/3–4. XVII. année
Revue trimestrielle

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A közép-európai humanizmus kérdései

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja 1971 májusában Lackner Kristóf születésének 400. évfordulója alkalmából Sopronban tudományos ülészakot rendezett, amelyen hazai és külföldi kutatók első ízben vitatták meg közösen a közép-európai humanizmus néhány kérdését. Az előadások főleg a keletközép-európai népek reneszánszkori irodalmának összehasonlító vizsgálatával foglalkoztak. Olykor még tapogatódzva mozogtak a különböző irodalmak idegen közegében, s az is előfordult, hogy ezek szembesítését néha túl óvatosnak, máskor meg túl merésznek éreztük. Kétségtelen azonban, hogy a keletközép-európai népek reneszánszkori irodalma tele van rokon és párhuzamos jelenségekkel, s ezt nem egyszer olyankor is meg kellett állapítanunk, amikor az előadó véletlenül elsiklott felettük.

Az ülészakon elhangzott előadások arról győznek meg, hogy a közvetlen kapcsolatok és analóg folyamatok gazdagsága következtében a keletközép-európai irodalmak egész csoportjára kiterjedő hatáskutatások és tipológiai vizsgálatok folytatása és elmélyítése feltétlenül szükséges és már is igen termékeny felismerésekre vezettek. A viták során többek hozzászólásából kitűnt, hogy az egyes irányzatok mozgása, jelenségei valójában csak akkor válnak érthetővé, s nemzeti vonásai is csak akkor rajzolódnak ki élesen, ha azokat nem egyetlen keletközép-európai nép irodalmában, hanem valamennyiében együttesen vizsgáljuk. A Sopronban elhangzott előadások sorát egy tervtanulmány zárja, amely a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének kezdeményezésére kidolgozandó „A reneszánsz irodalma Keletközép-Európában” című tanulmánykötet programját tartalmazza.

Meg kell még említenünk, hogy szlovén és lengyel munkatársaink előadásai nem fordítások, hanem a szerzők eredeti magyar fogalmazványai.

A szerkesztő bizottság

LES PROBLÈMES DE L'HUMANISME EN EUROPE CENTRALE

Au mois de mai de 1971, à l'occasion du 400e anniversaire de la naissance de Christophe Lackner, la Section de la Renaissance de l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie des Sciences de Hongrie organisa à Sopron une session scientifique où des chercheurs Hongrois et étrangers examinaient pour la première fois en commun un certain nombre des problèmes de l'humanisme de l'Europe centrale. Les exposés avaient pour sujet en majeure partie l'examen comparatif des littératures des peuples de l'Europe centro-orientale de l'époque de la Renaissance. Quelques fois peut-être ces études ne s'orientent-elles qu'à tâtons dans le domaine étranger de ces diverses littératures et vous suggèrent-elles de temps en temps l'impression que leurs confrontations soient trop prudentes ou trop audacieuses. Il est cependant hors de doute que les littératures des peuples de l'Europe centro-orientale présentent souvent des phénomènes analogues et parallèles que l'on peut apercevoir même si par hasard tel ou tel conférencier passe par dessus.

Les communications de la session démontrent clairement qu'il est absolument nécessaire de continuer, approfondir les examens typologiques, les recherches des influences réciproques s'étendant sur tout le groupe des littératures de l'Europe centrale, vu que ces examens eurent d'ores et déjà des observations très fructueuses. Au cours des discussions il est apparu de plus d'une intervention que le mouvement des tendances respectives ne peuvent pas être compris au fond et même leurs caractères nationaux ne peuvent pas être définis avec précision si on les examine seulement dans la littérature d'un seul peuple de l'Europe centro-orientale et non pas dans l'ensemble des littératures de tous les peuples de cette partie de l'Europe.

Un avant-projet se rattache à la série des exposés faits à Sopron. Il contient le programme d'un recueil d'études sous le titre «La littérature de la Renaissance en Europe centro-orientale» qui sera rédigé suivant les indications de l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie des Sciences de Hongrie.

Le Comité de Rédaction

ЗОПРОСЫ ГУМАНИЗМА В СРЕДНЕЙ ЕВРОПЕ

Группа по изучению Ренессанса, работающая в Институте литературоведения ВАН, в мае 1971 года организовала в городе Шопрон сессию, посвященную четырехсотлетию со дня рождения Криштофа Лакнера. На этой сессии венгерские и зарубежные ученые впервые сообща обсудили несколько вопросов, связанных с гуманизмом в Средней Европе. Доклады в большинстве своем были посвящены сравнительному изучению литературы эпохи Ренессанса народов Средней и Восточной Европы. Докладчики иногда еще ошупью движутся в материале различных литератур, и случается, что сопоставление этих литератур иногда выглядит чересчур осторожным, иногда чересчур смелым. Несомненно, однако, что литература народов Средней и Восточной Европы в период Ренессанса в изобилии содержит родственные и параллельные явления, и это можно заметить даже и тогда, если в том или ином докладе автор прошел мимо подобных явлений.

Прослушанные на сессии доклады убеждают нас в том, что вследствие богатых непосредственных связей и аналогичных процессов несомненно важным и необходимым делом является распространение изучения взаимовлияний и типологических исследований на всю группу литератур Средней и Восточной Европы, поскольку уже и сейчас мы имеем богатые интересными данными наблюдения в этой области.

В ходе дискуссии выяснилось, что отдельные течения, явления могут быть поняты, а национальные черты отдельных литератур могут быть ясно обрисованы только тогда, когда мы исследуем их в литературе не одного какого-нибудь народа, а комплексно, во всех литературах. За докладами прозвучавшими в Шопроне, мы помещаем проект труда, который разработан по инициативе Института литературоведения ВАН: «Литература Ренессанса в Средней и Восточной Европе».

Редколлегия

Bevezető

„A közép-európai humanizmus kérdései”-vel foglalkozó tudományos ülészzakunk megrendezésére Sopront választottuk, azt a várost, mely ebben az évben ünnepli egykori polgármestere, a magyarországi késő-reneszánsz egyik tudós képviselője, a művészi képességekkel is megáldott Lackner Kristóf születésének négyszázadik évfordulóját. Különös örömmel töltött el mindnyájunkat, hogy ez alkalommal számos külföldi barátunkat és vendégünket üdvözölhattük ülészzakunk résztvevőinek sorában. Jelenlétük nem a kíváncsi idegen érdeklődését tanúsította, hanem a munkánkba való aktív bekapcsolódást, az együttműködést a közös tudományos feladatok megoldásában; azt a meggyőződést, hogy kollektív erőfeszítéseink az irodalomnak mind nemzeti, mind pedig egyetemes történetét új távlatokkal, új felismerésekkel és eredményekkel gazdagíthatják.

Ma már a legelfogultabb történetiszemlélet sem elégedhet meg azzal, hogy saját nemzeti irodalmának jelenségeit és fejlődését, néhány esetleges idegen hatást figyelembe véve, egyébként azonban szigorúan zárt világként értelmezze. Egyfelől kétségtelen ugyan, hogy minden nemzeti irodalom autonóm egység, másfelől azonban az is vitathatatlan, hogy a nemzeti irodalmak között közvetlen és közvetett kölcsönhatások szövevényével kell számolnunk. A pozitívizmus valamikor jobbra beérte a hatások pusztá tényének megállapításával. Jelenlegi tudományos igényeink azonban egyszerű regisztrálásnál jóval többet követelnek: a valóság mélyebb, differenciáltabb megismerésére sarkallnak. Egy irodalmi hatást — legyen az stílusirányzat, eszmeáramlat, esztétikai szemlélet, műfaj-, téma-, vagy motívumkölcsönzés csak akkor mérhetünk fel és értékelhetünk megközelítően helyesen, ha annak egy adott nemzeti irodalomban nem csupán átvételét vesszük tudomásul, hanem különös gondal éppen azt vizsgáljuk, hogy a befogadó abból mennyit, hogyan és miért adaptált, mit változtatott rajta, illetve mennyiben hasonította önmagához. Sőt, az érintett irodalom szempontjából rendkívül tanulságos és jellemző lehet az is, hogy a hatásokból mit utasított el, illetve melyek befogadásának hiányoztak a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális vagy egyéb feltételei.

Ha választ tudunk adni ezekre a most csak sommásan felvetett, s még alig bolygatott, vagy legalábbis rendszeresen még nem vizsgált kérdésekre, úgy vélem, ez is hozzásegítené ahhoz, hogy az eddiginél hitelesebben vázolhassuk fel egy-egy nemzeti irodalom történetének menetét, fejlődésének ritmusát és igazabban ítélhessük meg nemzeti jellemvonásait, karakterét, egyéni sajátosságait. De mindezeket túl alapvetésül szolgálhatna ahhoz is, hogy egyes nemzeti irodalmakat tipológiailag milyen rokonság fűz más nemzeti

irodalmakhoz és egy-egy adott irodalomnak milyen szerepe volt nemzetközi viszonylatban egyes irányzatok, irodalmi hatások közvetítésében.

Ez utóbbi szempontok azonban már az összehasonlító vizsgálatok egy tágabb szférájába vezetnek, ahol az irodalmi jelenségek hatását, útját — túllépve a kétoldalú kapcsolatok viszonylatán — minél több irodalomban, vagy legalábbis az irodalmak egy történetileg és földrajzilag meghatározott csoportjában egyidejűleg kell felkutatnunk. A szembesítő viszonyításnak ezzel az egyszerre több irodalomra kiterjesztett módszerével igen lényeges új megfigyelésekre, összefüggésekre és különbségekre felfedezésére nyílik majd lehetőség, amelyek meggyőződésünk szerint tovább szélesíthetők mind az egyetemes, mind pedig a nemzeti irodalomismeret horizontját.

A munkának ma még — jószerivel — a kezdetén állunk. Az elvégzendő feladatokat csak a magunk periódusában, a közép- és kelet-európai népek reneszánsz kori irodalmára, vagy még szorosabban a kelet-közép-európai nemzetekéire szűkítve is, szinte végeláthatatlanul sorolhatnám. Mindössze két kiragadott példát óhajtok megemlíteni saját érdeklődési köröm területéről. Ismeretes, hogy a korszak egyik népszerű műfaja a históriás ének volt. (A műfajba természetesen beleértem nemcsak az egykorú történeteket, hanem mindenfajta elbeszélő, antik, mitológiai, regényes, novellisztikus, mondai, sőt mesés tárgyú éneket is.) A kutatás szinte a legapróbb részletekig feltárta ezeknek a történeteknek a forrását, motívumainak eredetét, néha még adaptációjuk módját is, de arra eddig senki sem gondolt, hogy nemzetközi viszonylatban elvégezze a műfaj általános tipológiai vizsgálatát: annak bemutatását, hogy a különböző irodalmakban milyen egyező, vagy eltérő témákat ölelt magába, és hol, hogyan, miféle azonos, vagy különös szerkezeti, ábrázolásbeli és stílári sablonokat alakított ki és terjesztett el ez az énektípus. Pedig ezeknek ismeretében talán közelebb juthatnánk a műfaj eredeztetésének, nemzetközi kapcsolatainak és hatósugarának, más műfajokhoz való viszonyának felderítéséhez is. — De hasonló a helyzet a líra területén is. Aprólékosan kimutatták az antik és nyugati humanista hatásokat pl. a horvát Šiško Menčetić, a lengyel Jan Kochanowski és a magyar Balassi Bálint költészetében, de elfeledkeztünk arról, hogy a horvát, lengyel és magyar reneszánsz lírát egymáshoz való relációjában megvizsgáljuk, nemzeti és közép-európai jellegzetességeiket, eltérő és rokon vonásaikat összevessük, önmagunk előtt is tudatosítsuk.

Am éppen e soproni ülésünk biztató indítás és reménykeltő kísérlet arra, hogy a reneszánsznak és a humanizmusnak legalább néhány jelenségét megpróbáljuk a kelet-közép-európai irodalmak együttesében szimultán vizsgálat tárgyává tenni. Akadémiánk Irodalomtudományi Intézetének terveiben ott szerepel egy olyan tanulmánykötet, amely a lehetőségekhez mérten szintézisbe foglalná a soknyelvű Keletközép-Európa gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból többé-kevésbé szoros történelmi sorközösségben élő népeinek reneszánsz-kori irodalmát. Az elhangzott előadások többsége jórészt e kötet témáinak egy-egy részletét, vagy egyes témák problematikájának vázlatát mutatták be. Nem végleges, lezárt dolgozatok tehát ezek, inkább műhelymunkák, amelyek egy eljövendő szintézisnek esetleg csak a csíráját hordozzák magukban. De alkalmat adtak arra, hogy a kidolgozás módszerét megvitathassuk, a nézőpontokat egyeztessük, kiigazítsuk, vagy újabbakkal gazdagítsuk, a nyitva hagyott kérdéseket megoldáshoz segítsük, a rejtve maradt problémákra felhívjuk a figyelmet.

Ha az előadások s az általuk kiváltott viták és hozzászólások nyomán sikerült a keletközép-európai reneszánsz és humanizmus sajátos vonásaiból legalább néhányat az eddiginél érzékletesebbé kirajzolnunk, akkor — úgy vélem — elmondhatjuk, hogy ez az ülészak eredményes munkát végzett, mert közelebb vitt célunk, a szintézis megvalósításához. A tervezett tanulmánygyűjtemény pedig nem kevesebbet kíván dokumentálni, mint azt, hogy a reneszánsz és humanizmus miként vált Keletközép-Európában a nemzeti irodalmak megteremtőjévé, s milyen mélyreható szellemi erjedést indított el Európának ezen a táján.

Mátyás király alakja a közép-európai folklórban

különös tekintettel a délszláv anyagra

1.

A régi magyar irodalom Mátyás királyra vonatkozó szerény költői emlékei sejtetik csupán a „Néhai való jó Mátyás királ” költészeti portréját. A nevéhez fűződő korabeli és későbbi lírai és epikus darabok együttesen is csekély anyagáról nem mondható el ugyanis, hogy abból részben is kibontakoznának Mátyás lenyűgöző, monumentális reneszánsz egyéniségének és emlékezetes tetteinek vagy akár népszerűségének körvonalai.

Valamivel más azonban a helyzet a magyar prózai néphagyomány esetében. A mesék, a mondák és a trufákat (amelyekről a XVI. századi Székely István azt írja *Chronicájában*, hogy „Trufái sokak vadnak Mátyás királynak!”) helyettesítő anekdoták egybehangzó tarkaságából már a fűrfangosan igazságos és bölcs, a népies elképzelésnek és észjárásnak megfelelően formált uralkodó figurája bontakozik ki.¹ Mindemellett leszögezhető, hogy ez a népköltési anyag, a kis számú irodalmi igényű Mátyás-emlék, valamint a döcögve gördülő, akadozó strófákat költői tudatossággal rovó, Görcsöni-típusú krónikaíró literátorok néhány ránk maradt alkotása sem kárpótolhat bennünket annak a Mátyás udvarában, az ő asztala és színe előtt elhangzott, magyar nyelvű vitézi hősepikáért, amely immár fél évezrede eltűnt.

A régi magyar irodalomnak (de jórészt a népköltésnek is) ezt a hatalmas veszteségét csak némileg enyhíti az a tudat, hogy a szomszédos népek: lengyelek, csehek és szlovákok, ukránok és délszlávok epikus költői és prózai hagyománya a saját nemzeti hőseivel egy sorban szerepelteti Mátyás királyt. E különböző nyelveken létrejött gazdag Mátyás-hagyomány olyan adalékok kielemezésével és leszűrésével is kecsegtet, amelyek többek között az imént „eltűnt”-nek mondott magyar nyelvű poézis kérdését egy-egy olyan szemponttal gazdagíthatnák, amely szempontokról jelenleg jószerével csak föltevéseink lehetnek. Nyilvánvaló tehát, hogy a fáradságos kutatás és e soknyelvű, de eredendően azonos célt szolgáló és közös tőről fakadt költészeti kincs föltárása, kiértékelése és adódó tanúságainak fölmutatása busásan kamatozó és hálás feladat. Jelen dolgozatunk keretében mindemellett csak arra vállalkozhattunk, hogy ennek a délkelet- és közép-európai rokonságra utaló és főként a magyar nyelvterületen kívül eső Mátyás-tradíciónak szerb, horvát, szlovén; részben pedig cseh, szlovák, lengyel és ukrán nyelven fennmaradt anyagát, pontosabban anyagának egy részét vázlatosan ismertessük.

¹ Vö.: TOLNAI ADÉL: Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Budapest, 1911. 3–40.

A délszláv Mátyás-hagyomány, amelyet a verses forma jellemez (s amelynek itt csupán verses részével foglalkozunk majd), nyomon követi a király egész élettörténetét. Ezzel szemben a szlovák, cseh, lengyel, ukrán, sőt a magyar tradíció is csak meghatározott témák köré rendeződik, s azokat főként prózában variálja. E témák Mátyás királyvá választásáról, meglehetősen szerény anyaggal török elleni harcáról, főként pedig igazságos voltáról, a nép közé vegyüléséről vagy éppen vadászgatásairól szólnak.

A Mátyás király nevéhez fűződő gazdag délszláv vitézi énekhagyomány tematikai különmeműsége viszont arra készíten bennünket, hogy a vonatkozó ének anyagot a könnyebb áttekinthetőség kedvéért nyolc, tárgyi jellegét illetően zártabb, egységesebb csoportra tagoljuk, s ily módon tekintjük át. Ha mármost ezt a hagyományanyagot a benne szereplő Mátyás-figurára való tekintettel többé-kevésbé egységes énekciklusnak fogjuk föl, abból a következő általános sajátosságok emelhetők ki:

A mintegy negyvenöt epikus darabból álló délszláv Mátyás-ciklus első általános vonása, hogy felöleli a király epikus élettörténetének fontosabb állomásait: a születést, a vitézi és családi történeteket és a halál körülményeit.

Az énekesoport második jellegzetessége a románcot idéző lírai elem eluralkodása. A délszláv hősepika magyar hőseire egyébként jellemző vitézi vonások a Mátyás-tradícióban ellágyulnak, föloldódnak, és semmiképpen sem sorolhatók hősünk sajátos vonásai közé. Az ő vitézi ügyei ti. már inkább egyéniek, és az esetek többségében nem azonosak az előbb említett hősoáknél tapasztalt általános érvényű – leggyakrabban törökellenes – vállalkozásokkal.

Föltűnő sajátásááknak tekintjük továbbá azt a délszláv epikus énekek magyar hősei körében nemigen tapasztalható jelenséget, hogy a névforma használata nem hozott létre nagyszámú változatot. Mátyás esetében ti. lényegében csak két névforma-típusról beszélhetünk, s ezek közös vonása a *királyi rang* következetes hangoztatása.

Általános sajátásááknak tekinthető végül az a vonás is, mely szerint a szerbhorvát énekállomány lényegesen elűt a szlovéntől mind tartalmi vonatkozásai, mind pedig formai jegyei alapján. Még a fölűletes szemlélőnek is feltűnhet, hogy a szerbhorvát nyelvterűletről származó énekekben a hiteles eseményekre való emlékezés és ennek megfelelően a mitikus komponensek hiánya dominál. A szlovén anyagban ugyanakkor alig akad vagy éppenséggel nyoma sines a hiteles reflexióáknak; következésképpen Mátyás itt leginkább fantasztikus, egészében véve költött események hőse.

Szerkezeti szempontból a szerbhorvát darabok zöme rövid soros (2+2// 2+4-es kiképzésű tízesek). Elvétve azonban akad közöttük hosszú soros is (a 15–16 szótagú sorok esetében a metszet a hetedik, illetve nyolcadik szótagot követi). A szlovén énekek általában ugyancsak rövid sorosak, de kiképzésük már lényegesen eltér a szerbhorvát megfelelőektől. (A hetesek ugyanis 2+2//1+2, a nyolcasok pedig 2+2//2+2 felépítésűek.)

A Mátyás királyról szóló délszláv epikus énekhagyomány áttekintésekor első helyen a *születésével és ifjúkori tetteivel foglalkozó énekekről* szolunk néhány szót. Az első idevonatkozó éneken² Mátyás születéséről értesűlünk a következőképpen:

² BOGIŠIĆ, VALTAZAR: Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa. Biograd, 1878. 23. sz. é.

Svilojević (Szilágyi Mihály) szépségéről messze földön híres húga, Margarita könnyezve mond le első kéréséről, s Jankó vajda harci szabályát illetve csókkal, neki nyújtja kezét. A rövid ünnepség után a leány Jankó vajda kíséretében Szeben városába megy, majd idő múltán két fiút szül neki: Laušt és Matijašt.

A következő, ugyancsak hosszú soros énekben³ már a gyermekifjú Mátyással találkozunk, aki túszként tartózkodik György despota szendrői börtönében:

A sikertelen rigómezei ütközet után a despota ti. elfogatja Jankót, s csak súlyos és megalázó föltételek teljesítése árán hajlandó szabadon bocsátani. A vajda minderről értesíti nejét, aki kénytelen átadni Brankovicsnak „két sólymocskáját”: Laušt és Matijašt. A fiúknak a börtönben Lazar despotafi a játszótársuk.

„S játszadozni kezdett velük, a kockával játszadoztak,
Elnyerte tőle a kis Mátyás, nyert háromszáz jó dukátot,
Kérte tőle Mátyás szépen, Lazar ifjú csak nem adta,
De csak kezdte ütögetni s szégyenszemre nyakoncsapta!
Ekkor az ifjú Mátyást meglepte a szomorúság,
Elővette jó handzsárját, szívenvágta véle Lázárt,”

(Kiss Károly ford.)

Jankó sereggel jelenik meg Szendrővár falainál. Brankovics kénytelen kiadni a túszoikat, akik szélesebben távoznak, s a Lazar despotafi meggyilkolása miatt utánuk küldött lovasok már képtelenek utolérni őket.

A csoportzáró harmadik vitézi énekben⁴ Matijaš gyermek Marko királyfi egyetlen fiaként szerepel:

Az udbinai aga párviadalra szólítja Markót, illetve vitézi fegyverei és paripája elrablásával fenyegetőzik, ha a királyfi nem jelenik meg a párviadalon. Marko súlyos betegsége miatt nem tud eleget tenni az aga kihívásának, helyette azonban fia, Mátyás gyermek jelenik meg a küzdőtérén, s harcokban nevelődött paripája segítségével le is győzi a dolyfös, elbizakodott agát.

E három ének pergő ütemű eseménysorával indul tulajdonképpen a tipikusan vitézi hangvételű délszláv Mátyás-legenda. Az első ének, amint láttuk, csak mellékesen érinti Mátyás születését, a második záró részének már ő az igazi hőse, hogy aztán a harmadikban példátlan vitézi erényei teljes mivoltukban mutatkozzanak meg. A második ének a Hunyadi János szendrői fogságával kapcsolatos események krónikás pontosságú rögzítése mellett olyan szempontból is megkülönböztető figyelmet érdemel, mivel Mátyás hirtelen haragú, lobbanékony természetét, egyébként közismert jellemvonását villantja föl. Erre a sikerrel rögzített sajátságra az alább következő Mátyás-hagyományban nem is akad több példa. A harmadik darab művészi szempontból alaposan megfontolt elgondolásáról tanúskodik az a körülmény, hogy Mátyás Marko királyfival (+1395) kerül párhuzamba, jóllehet ez merő anakronizmus. Közismert tény ugyanis, hogy a Marko királyfi nevéhez fűződő, rendkívül gazdag

³ Uo. 20. sz. é.

⁴ Hrvatske narodne pjesme. Skupila i izdala Matica hrvatska. Zagreb, 1896 — 1940 II./67. sz. é.

vitézi énekköltészetben Marko csaknem kivétel nélkül, mindig és mindenütt ünnepezt, népszerű és diadalmas, győzelmet győzelemre halmozó hős. Az iménti ének viszont azokhoz a ritka kivételekhez tartozik, amikor Marko mindenképpen súlyos: objektív vagy szubjektív okokból tétlenségre van kárhoztatva; következésképpen az ő kvalitásaira méretezett hőstettet másvalakinek kell átengednie. Marko kényszerű passzivitása lesz tehát a természetes indíték, amely szükségszerű megoldásként Mátyást avatja a legendás királyfi egyetlen fiává. Az énekmondó vagy énekszerző elgondolása szerint ugyanis Marko királyfit kizárólag a tulajdon véréből származó, tehát mindenképpen hozzá mérhető, vele komparálható vitéz követheti, ill. helyettesítheti tetteiben. Ehhez tegyük még hozzá, hogy Marko fia szerepével az énekszerző csak egy kiválónak számító, közkedvelt epikai hőst tisztelhetett meg. Az ilyen jellegű szerepeltetés szükségszerű előfeltétele viszont az volt, hogy az ének létrejötté idején Mátyás a délszláv énekmondók tudatában már közismert és közkedvelt hősként szerepeljen. Ha pedig szem előtt tartjuk Marko királyfi példátlanul mondható epikai népszerűségét, tisztában leszünk azzal is, hogy ennél a Marko—Mátyás párhuzamnál méltóbb alap el sem képzelhető ahhoz, hogy hősünk vitézi erényei a lehető legszuggesztívebb formában, a legbeszédesebben nyerjenek kifejezést.

A délszláv énekek második csoportjában *a budai urak királyukká választják Mátyást*. Az ide tartozó hat ének, egy kivételével, Mátyás királlyá választását túlvilági erők bevonásával oldja meg. A magasba röpitett korona (titkos, felsőbb erők sugallatára és akarata szerint) ugyanis minden elébe gördülő akadály ellenére mindannyiszor Mátyás fejére száll. Tekintsük most át ezt a hősepikai királyválasztást az erre vonatkozó énekállomány⁵ hét bázikus motívuma alapján:

1. A budai bánok derűs időt kérnek Istentől, hogy a korona földobásával eldönthessék, kit illet a királyság. (A, B)

2. A magyar uraságok tanácsa Mišić Istvánt választja királynak.

a) Értésülve erről, Jankó vajda Budára siet fiával, Mátyással együtt. (C)

b) Az urak tanácsa szólítja Budára a vajdát, közben azonban szigorúan ráparancsolnak, hogy fiát hagyja otthon. Mátyás mégis édesapja után fut, s a vajda maga mellé ülteti paripájára. (D)

c) A budavári királyné rendeli Budára Jankót mindkét fiával együtt, s a vajdát vagy Mátyást ajánlja megválasztandó királynak. (E)

d) Jankó neje csodás álmot lát Mátyásról, amiért arra kéri urát, hogy a fiúval együtt menjen a budai tanácsba. (A)

3. A bánok imája meghallgatásra talál. Szép idő van, meg is kezdik tehát a királyválasztást. Első ízbeni földobása után a korona Mátyás fejére száll. Az urak (főleg Bánfi Miklós) éktelen haragra gerjednek, s keményen feddik Jankót, amiért gyermekét a tanácsba hozta. (A, B, D)

4. Hogy a korona földobása zavartalanul folyhasson, Mátyást eltávolítják a színhelyről:

a) Maguk az urak zárják a toronytömlöcbe. (A)

b) Jankó vezeti el fiát, s egy fenýő tövébe ülteti. (B)

⁵ Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih posema. Izdao DR. GERHARD GEZEMAN. Sr. Karloveci, 1925. 75. sz. é. = A; Hrvatske nar. pjesme . . . X./12. sz. é. = B. Bogišić, V.: I. m. 31. sz. é. = C; Hrvatske . . . I./67. sz. é. = D; Bogišić, V.: I. m. 30. sz. é. = E.

c) A bánok haragja miatt Jankó akkorát csap a fiára, hogy testén vér serken, majd pedig a bástyatoronyba zárja. (B)

5. A koronát másodszor is a fellegekbe röpítik, de az ismételten megeli Mátyást. (A, B, C, D, E)

a) A bástyatoronyra hullik, mire a kapuk föltárulnak, s a korona Mátyás fejére száll. (A)

b) A fenyőfára, onnan Mátyás fejére esik. (B)

c) A torony fölött kering, de csakhamar rátalál Mátyásra. (D)

6. A korona másodszori földobása után

a) a bánok ismét megtagadják Mátyástól a királyi címet. Szerintük a korona csak azért eshetett Mátyás fejére, mert az asztalnál ült. Jankó ezért eltávolítja (E), sőt: tömlőcbe veti fiát. (B)

b) Az urak készek királyuknak tekinteni Mátyást, de Jankó sajátkezüleg veszi le a koronát gyermeke fejéről. (C)

7. A korona harmadszor is Mátyás fejére száll.

a) Tömlőcajtájára hullik, s az urak már nem ellenzik megválasztását. (B)

b) A korona a Mátyás tömlőcéül szolgáló vár fölött lebeg. A jelenség láttán az urakkal együtt Jankó is meghajol a fiú előtt, csupán Bánfi Miklós nem hajlandó elismerni az újonnan megválasztott királyt. (E)

A fentebb ismertetett kereten kívül esik az a darab,⁶ amely Mátyást szolgasorból emeli a királyi trónra:

A budai király sereggel készül a szultán ellen, de a török őt is megkatonaságát is csakhamar levágja. A gyászos csatában csupán Matijaš szolga marad életben. Budára siet tehát, hogy hírt vigyen a királynénak, aki följajánlja neki a királyságot, s Mátyás, a „szolga” ezt el is fogadja.

A királyválasztást tárgyaló délszláv énekesoport költészeti interpretációját számos tényező teszi érdekessé és figyelemre méltóvá. Ez a megállapítás elsősorban az epikai történések zömének arra a sajátására vonatkozik, hogy gyökereik a megfelelő hiteles eseményekig nyúlnak vissza. Az énekek következetesen hangsúlyozzák ugyanis, hogy „a budai uraságok” sehogyan sem tudnak megegyezni a választandó király személyét illetően, s ezen a téren is összhangban vannak a magyarországi krónikák⁷ idevágó vallomásaival.

A délszláv énekhagyomány sajátosan bánik azzal a ténnyel is, hogy Mátyás a rabságot váltja föl a királyi trón elnyerésével. A hiteles tényanyagot az énekmondók alaposan átformálják ugyan, s Mátyás így a királyválasztás folyamán, az ingerült kedélyű urak igényének megfelelően jut tömlőcbe, ahová édesapja, Jankó vajda zárja be.

A királyi cím és hatalom után áhítozók sorában a krónikák Garai László nádor mellett minden esetben Újlaki Miklós vajdát is következetesen számon tartják, aki Mátyás királlyá választása idején horvát bán. Ennek megfelelően a délszláv énekek a Mátyás-ellenes „budai urak” névtelen tömegéből csak *Újlaki Miklóst* (Mikleuš Banović) ragadják ki. A végig nyakas és tervei rombadőlésekor sértett, nagyúri dölyffel távozó „bánfi” epizodikus szereplő

⁶ Erlangenski rukopis . . . , 73. sz. é.

⁷ Vö.: THURÓCZY JÁNOS: Magyar krónika. Bp., 1957. 172–173.; BONFINI, ANTONIO: Mátyás király. Bp., 1959. 72–74; HELTAI GÁSPÁR: Magyar Krónika. Ardói Könyvkiadó, Bp., é. n. 252–53.

ugyan, jóllehet ennek ellenére is a Mátyás királyválasztásával kapcsolatos délszláv hagyomány egyik leghatásosabbán ecsetelt jelleme.

Újlaki Miklós mellett a burkolt formában cselekvő, de annál következetesebben célra törő trónigénylő maga Jankó vajda. Akár György despota környezete terjesztette a hírt, akár a Cilleiek rágalmozó, Hunyadi-ellenes politikájával összhangban vagy kormányzói tisztségénél fogva kelt szárnyra a mindenképpen izgalmas fáma, tény, hogy a délszláv hagyomány szerb része olyan közfelfogást rögzített, amelynek értelmében Hunyadi János vágyakozással tekintett a trón felé.

Hunyadi koronaigényéről eredetileg bizonyára több ének szólhatott. Erre utal például az idevonatkozó darabokban következetesen ismétlődő főszerepe. Föltehető egyúttal az is, hogy az ehhez a témakörhöz tartozó délszláv énekek vagy egy politikai pamflet szerepét betöltő, többé-kevésbé irodalmi igényű kreációra támaszkodnak, amely a Hunyadi-ellenpárt udvarai-ban csírázott ki; vagy már eredetileg is ilyen, esetleg ennek megfelelő, újságoló, hírközlő szerepük volt. Brankovics György despota (aki Cillei Ulrich apósa és legtöbbször a Hunyadival szemben álló koalíció aktív párthíve) támogathatta a Hunyadi ellen irányuló propaganda ilyen megnyilatkozását, noha a délre jutott téma a szerbhorvát énekmondók földolgozásában már eredetileg, esetleg később, de mindenképpen átalakuláson mehetett keresztül. Elsődleges politikai célzatán enyhítettek, sőt Hunyadi János trónigényének tézise a Mátyás megválasztásával kapcsolatos körülmények néhány elemével (a tanácskozó urak ingadozása, Mátyás fogsága, Újlaki föllépése) is kontaminálódhatott.

A Mátyás koronázását idéző énekhagyomány témájának költészeti magja *Soerensen Asmus* véleménye szerint Magyarországról származik. Onnan reflektálódott délre, különös tekintettel a királyválasztás aktusának lokális jellegére.⁸ Lokális politikai momentumként tehát nem kelthetett nagyobb visszhangot a határokon túl; ezzel szemben Mátyás király és a szerb főurak élénk kapcsolatai idején mint költői téma annál vonzóbb lehetett. E tézis szerint a jelenleg ismert délszláv darabok előzményét képező „históriás” (vagy legalábbis ennek megfelelő típusú) énekek a XV. század folyamán jöhettek létre, míg a délszláv fogalmazványok elsődleges változatai a XVI. századra tehetők.

Kuzelja Zenon ukrán kutató osztja *Soerensen* ilyen véleményét, amikor a királyválasztási téma elterjedtségét vizsgálja más közép-, illetve délkelet-európai népeknél. Szerinte a téma a délszlávok felől a lengyelek irányában terjed ruszin, ill. ukrán közvetítéssel a megfelelő magyar és szlovák István-mondák ösztönző hatására.⁹

A magyar, szlovák és ukrán változatokban Mátyás szolgalegény, aki a megjósolt vasasztalon, vagyis ekevason fogyasztja ennivalóját, s akinek angyalok hozzák a ragyogó koronát. Szlovák, ukrán és lengyel változatokban ugyanakkor a korona feldobásával kapcsolatos megoldás is ismert, s az egyik szlovák variánsban Mátyás mellett ott találjuk bátyját, Jánt is, ami a délszláv énekeknek megfelelően Hunyadi szerepeltetésére utal. A vonatkozó ukrán

⁸ SOERENSEN ASMUS: Prilog istoriji razvijanja srpskih junačkih pesama. Prosvetni glasnik. Beograd, 1897. 7–8. 513–515.

⁹ KUZELJA, ZENON: Ugorszkij korolj Matvij Korvin v szlavjanszkij usztnij szlovesznosztyi. Ljvov, 1906. 40–50.

változatokban pedig az urak azért követelik a korona újbóli földobását, mert ellenzik Mátyás megválasztását szegénysége és ruszin volta miatt.¹⁰

A délszláv énekek harmadik csoportja Mátyás királyt *vitézei körében* mutatja be. A délszláv hősepikai énekhagyomány közel húsz darabja őrzi ti. azoknak a kiváló vitézeknek az emlékét, akik Mátyás mellett hadakoztak a török és keresztény ellenséggel. A ciklus énekanyaga nagyrészt ugyancsak hiteles alapokra vezethető vissza; az egyes énekekből pedig még jelenlegi változatukban is aránylag könnyen elemezhető ki a való alap, noha az énekmondók ízlésének, célkitűzéseinek és nem utolsósorban tehetségének megfelelően az eredeti események rendkívül beható változtatásokon estek át.

Mátyás vitézi környezetében leginkább *Zmaj Ognjeni Vuk* (?1440–1485) emelkedik ki. A történeti források szerint Vuk despota Brankovics György unokája. Életének és vitézkedésének jelentős része Mátyás király közelében, sőt közvetlen környezetében játszódik le. Mátyástól nyeri érdemei jutalmául a despotai címet, valamint szerémségi és horvátországi birtokait. A délszláv énekhagyomány mindennek megfelelően jól megőrizte Vuk despota Mátyás melletti ténykedésének emlékét, s ennek megfelelően köti epikai élettörténetét is a királyhoz és környezetéhez. Az idevonatkozó egyik ének¹¹ szerint Mátyás király Vukot már csecsemőkorában viteti Budára, s a testén látható jeleknek megfelelően „tüzes sárkánynak” vagyis *Zmaj Ognjeninak* nevezi el, fölnevel-teti, majd birtokokat adományoz neki. A következő ének¹² tanúsága szerint *Zmaj Ognjeni* hűszesztendőskorában Mátyás nevében ezer viadalban is győz. Így tehát érthető, hogy más énekekben Mátyás Szabács (Šabac) várának megvívását is reá bízza,¹³ illetve vele őrizteti legféltebb török rabjait.¹⁴

A Mátyás vitézeiről szóló énekcsoportban külön figyelmet érdemel az a két darab,¹⁵ amely az 1485-ben lezajlott bécsi ostrommal és hosszabb idő utáni elfoglalásával kapcsolatos események néhány momentumát őrzi. Mindkét énekből Mátyás legfőbb támasza ugyancsak Vuk despota, s kiváló vitézet a király személyesen fogja megházasítani.¹⁶ Halálos ágyán Vuk mindezt Mátyás királyra hagyja birtokait és várát, hisz tőle nyertealahányat.

Mátyás vitézi táborának másik hőse *Pavao Strijemljanin* (a. m. Szerémi Pál) vagyis *Kinizsi Pál*¹⁷ (?–1494). A róla szóló egyetlen hosszú soros énekből¹⁸ Mátyás, Vuk despota és Jaksics Demeter (Mitar Jakšić) társaságában fordul elő. Az ének szerint a *budai király* Rigómezőre készülő seregét Pavle

¹⁰ J. POLÍVKA: Súpis slovenskych rozpravok III. Turč. sv. Martin, 1924. 408.; DRAHOMANOV, MIHAIL: Malorusszkija narodnyja predanyija i razszkazi. Kijev, 1876. 425–429., PERFECKIJ, EUGEN: Podkarpátske a haličskoruské tradice o králi Matyášovi Corvinovi. Sbornik Filozofické fakulty UK v Bratislave IV. 42., 1926. 54.; MALINOVSKIJ: Zarysy žycia ludowego na Szlazku. Warszawa, 1817. TILLE, V.: Lídove povídky o panovníkovi, povoláném od zelezného stolu. Český Líd I. 1891. 466.

¹¹ Srpske nar. pesme. Skupio ih i na svet izdao BLAGOJE STOJADINOVIC. Knj. I–II. Beograd, 1869. II. 14. sz. é.

¹² KARADŽIĆ, STEF. VUK: Srpske narodne pjesme. I–IX, Beograd, 1929–1936. VI./59. sz. é.

¹³ Uo. V./537. sz. é.

¹⁴ Erlangenski rukopis ..., 83. sz. é.

¹⁵ BOGIŠIĆ, V.: I. m. 15. sz. é.; Erlangenski rukopis ..., 59. sz. é.

¹⁶ Erlangenski rukopis ..., 12. sz. é.

¹⁷ A hiteles történeti személy és a hősepikai megfelelő identifikálásának részleteiből fejtegetését l. SZEGEDY REZSÓ: Régi szerb vitézi ének Kinizsi Pálról. Ethnographia, Bp., 1919. 1–9.

¹⁸ BOGIŠIĆ, V.: I. m. 14. sz. é.

Strijemljaninra bízza, Vuk despota viszont a hadsereg végén halad. A török haderő széttűlesztése után Pavle Budára, Vuk meg szerémi birtokára megy. Strijemljanin pompás fogadtatásban részesül, a királynak pedig úgy számol be a csatáról, hogy a győzelem kizárólag neki köszönhető, míg Vuk elmenekült, s csupán az ütközet végén merészkedett elő. A király halállal akarja sújtani Vukot, amiért ez tanúként a foglyul ejtett pasát kéreti, s ekkor derül ki, hogy Pavle a saját gyáva magatartását fogta Vukra.

Eddigi kutatásaink ellenére Kinizsíról a délszláv énekhagyományban nem sikerült több éneket találnunk, noha a jelek szerint Vuk despota mellett számos darabban szerepelhetett. Ezt igazolja például a Vuk halálával kapcsolatos, már említett ének is, amelyben a haldokló vitéz az őt rágalmazó és vitézi mivoltát a király előtt hamis színekben föltüntető személyekre céloz.

Mátyás következő vitéze *Dojčin Petar* (Dóczy Péter) Jajca és Pétervárad egykori főparancsnoka. Dóczy mellett Mátyás egészen sajátos, az eddigiekhez viszonyítva szokatlan és valahányszor teljesen azonos szerepben jelentkezik. A „Váradi bánról” ugyanis messze földön az a hír járja, hogy naphosszat borozik, és a szép csaplárnék után jár. Egyetlen napon háromszáz aranydukátot képes elkölteni, s ezt holló színű paripája és aranybuzogánya árával toldja meg. Mátyás korholja és pirongatja, noha az elköltött pénzt nemigen bánja, csupán a vitézi felszerelés eltérőzlása miatt neheztel rá.¹⁹

Az egyik darabban Dóczy helyett Mátyást látjuk a borozással kapcsolatos szerephelyzetben. Az ének önmagában is azt a föltevést igazolja, amit a néhai király vitézeiről szóló énekesoport egészében véve illusztrál; ti. azt, hogy Mátyás hősepikai alakjának összekötő szerepe van a Vuk despota, ill. a Dóczy Péter neve köré alakult hagyományrészek között. Ennek alapján viszont nem lehet túl merész az a föltevésünk, mely szerint a Vuk – Mátyás – Dóczy reláció keretében a Mátyással kapcsolatos hagyománytöredék eredeti formájában a tér, idő és cselekvés szempontjából egy egységesen megközelített vitézi énekesoportként létezhetett.²⁰ Föltételezhetjük továbbá, hogy a Vuk despotáról fennmaradt énekekhez hasonlóan Dóczy is előfordulhatott olyan vitézi környezetben, amelyben nemcsak szerelmes dorbézolását, hanem vitézi tetteit is számon tartotta az énekmondó. A történelmi tények nyomán sarjadt énekes reminiscenciák lassan feledésbe merültek; a megőrzött elemek pedig Vuk hősepikai emlékét kizárólag vitézi, Dóczyt meg csaknem kizárólag a gálánsan mulatozó, borkedvelő környezethez kötötték. E folyamatban az eredeti énekanyag fokozatos feledésén túl a típusalakítás igényeinek megfelelő, sajátos jegyek (történekek, szerephelyzetek) kidomborítási tendenciája is föltétlenül közrejátszott.

Mátyás vitézi környezetében tűnik föl még a Jakšić család egyik sarja, esetleg mind a két Jakšić testvér (Mitar és Bogdan, ez utóbbi a hiteles Stjepannak felel meg) is. Hősepikai szerepük semmiben sem közelíti meg a velük egyidőben Mátyás szolgálatában levő Vuk despotáét. A róluk szóló délszláv darabok a magyar veszedelemekkel²¹ szemben elfeledték a Mátyás király szolgálatában véghezvitt hiteles tetteiket, s csupán fiktív családi ügyeikkel foglalkoznak.

¹⁹ KARADŽIĆ, ST. VUK: I. m. I./414., 472., 633. sz. é.

²⁰ STEFANOVIĆ, SVET.: Dva dogadjaja ugarske istorije u našoj narodnoj poeziji. Prilozi proučavanju nar. poezije. Beograd, 1939. VI./42.

²¹ Gergely éneke Jaksics Demeter veszedelméről. RMKT I., 28–29. 1.; GERÉZDI RABÁN: A magyar világi líra kezdetei. Bp., 1962. 39. és 42.

A Mátyás vitézi táboráról szóló énekesoporttal kapcsolatosan megállapíthatjuk, hogy az önmagukban álló darabok mozaik részecskék módjára alakítják ki azt a színes körképet, amely a délszláv hagyományban Mátyás vitézi alakjához és mozgalmas életű táborához fűződik. Nem nehéz fölismereni a darabok sugallta epikai egységet, amelynek szélesen hömpölygő árából a középkori vitézi élet- és szemléletmód, a számunkra ma már idegen és megfoghatatlan szenvedélyek, szokásrendszerek és jogigények tovatűnt, de megragadó légköre fog megcsapni bennünket. A történetek minden esetben Mátyás hírnevét hivatottak öregbíteni, akár ezt külön is aláhúzza a hagyományanyag (mint például abban az esetben, amikor Vuk despota húszéves ifjú léteére ezer csatát vív a király dicsőségére), akár nem; a sorok között ez minden esetben ott érzik.

A vitézi tettek hordozói legtöbbször Budáról indulnak a párviadalok színhelyére, és oda térnek vissza győztesen, hogy Budavár falait ékesítsék vitézi helytállásuk trófeáival. Vétenénk az igazság ellen, ha egyetlen másodpercig is azt állítanánk, hogy (a darabokban külön-külön vagy a csoport egészét tekintve) Mátyás lenne a legárnyaltabban megalkotott szereplő. Ezzel szemben az a megkapó és lebilincselő, hogy csaknem kivétel nélkül Mátyás vitézein van a hangsúly, lényegében övék a főszerep; ők válnak ki az énekek adta képalapból a legplasztikusabban, noha a király és vitézei mindemellett harmonikusan megférnek egymással. Végeredményben Mátyás király tábora adja meg a keretet, az ő célkitűzéseivel összhangban jut lélegzetállítón pompás szerep egyes hőseinek. Valójában tehát nem Mátyás kimagasló, emlékezetes cselekedetei és jelentős szerepe (hisz nem is főszereplő), hanem állandó jelenléte és törekvéseinek folyamatos megvalósulása fűzi nagyszerű egységbe az ő alakját is felvillantó délszláv énekhagyománynak ezt a részét.

A csehek és szlovákok mondáiban Mátyás a délszláv anyagtól eltérően, híres atyja és hős vitézei nélkül, egyedül jelenik meg, főként olyan szerephelyzetekben (például vándordíák- vagy vándorszerzetesként, aki bámulatot kelt tudományával), amelynek a délszláv Mátyás-tradícióban teljesen ismeretlenek.

A cseh hagyomány egy XVII. századi népi forrású följegyzés nyomán Mátyás csehországi hadjárataira emlékezve, arról szól, hogy a király Ölmütz felől érkezve nagy sereggel Hradište felé tart, hogy megfenyítse a város polgárait. Csátát vesz, s álrühában menekül. Brod városában egy favágónál telepszik meg, s miután hívására a cserzővarga-bíró nem hajlandó előtte megjelenni, megtiltja, hogy ezentúl cserzővargát bírónak lehessen választani.²²

A szlovák hagyományban ugyanakkor azok a mondák lettek igen népszerűek, amelyekben Mátyás a juhászok, bacsák és szénégetők körében készséggel veszi a leckétetést, mert rendszeretüket teszi próbára. Más mondákban szegény, de lelkes vendéglátóit jutalmazza busásan, sőt a gazdagokat megbüntető — minden anakronizmus ellenére is — Jánosíkkal együtt szerepel, vele szövöttezik, illetve fedezi akcióit. A kolozsvári bíró motívumainak megfelelően viszont szigorúan oszt igazságot magyar, szlovák és ukrán mondaváltozatokban egyaránt.²³

²² ERNYEI JÓZSEF: Mátyás király a cseh néphagyományban. Ethnogr., Bp., 1922. 92—100.

²³ KOMOROVSKÝ, JÁN: Král' Matej Korvín v l'udovej prozaickej slovesnosti. SAV, Bratislava, 1957. 62—77.

A soron következő délszláv énekek *Mátyás király házasságát* ecsetelik. Esküvőjére Mátyás király ugyanis meghívja Marko királyfit, hogy az ő kíséretében menjen menyasszonyáért,²⁴ más énekekben viszont a fiatalon sírba hulló Milutin király jegyesét veszi nőül.²⁵

Az eddig ismertetett témakon kívül egy egész énekcsoport szól arról, *hogyan szabadítja ki Mátyás király nejét a török fogságból*. Ez a hősepikai téma egészében szlovén nyelvterületről származik, a szerbhórvát énekhagyományban ismeretlen. A történettel összesen tíz ének²⁶ foglalkozik.

Mátyásnak a nejével töltött rövid együttlét után hadseregével el kell vonulnia, s távolléte alatt a törökök feldúlják országát, és elrabolják nejét. A királytörök gúnyát öltve, titokban neje közelébe jut, jegygyűrűje fölmutatásával fedi föl kilétét, majd lóra kapja az asszonyt, és sikerrel elmenekül.

A férj távollétében elrabolt feleség mondájával a délszláv epikus énekhagyomány szívesen foglalkozik, mégpedig az egymástól némileg eltérő szerbhórvát, illetve szlovén változatban. A téma kettős alternációja közül a Mátyás nevéhez fűződő tíz ének a szlovén megfogalmazást követi. A szerbhórvát, ill. szlovén variánsok közötti eltéréseket az magyarázza, hogy egymástól független, külön-külön átvétel útján jöttek létre. Néhány sajátos jel pedig azt a föltevést indokolja, miszerint a szerbhórvát anyagban kifejezettebbek a bizánci *Dijenisz Akritasz* c. eposznak megfelelő vonások, míg a szlovén inkább a nyugat-európai megoldások jegyeire utal. A téma már jóval a Hunyadi-csoportot képező magyar epikus hősök föltűnése előtt is közismert és népszerű a délszláv népek körében. Marko királyfi és a megfelelő magyar vitézek ennél fogva kész, meglevő epikai keretbe jutottak be, s abból kiszorították a már-már teljesen ismeretlen hősokeket; helyettesítve őket a szaracén rablókat idéző és egyéb reminiscenciákból létrehozott *Fekete Arabbal* (később egyszerűen a: „török vitéz”-zel). Mindez vonatkozik persze a szlovén hagyományra is, ahol Mátyás a föntebbiek értelmében egy több évszázados mesét frissít föl néhány új elemmel, hogy abban egyúttal vezető figurává alakuljon. E helyen most az a kérdés merül föl, vajon Mátyás az asszonyrablással kapcsolatos eme históriába a „behelyettesítés” csaknem véletlen játéka folytán kerül be, vagy kimutatható némi hiteles alapokat sejtető és indítékul szolgáló más előzmény is.

A szlovén nyelvű Mátyás-hagyomány kibontakozásakor a behelyettesítésnek bizonynyal nagy szerepe lehetett, és egészen valószínű, hogy Mátyás ebbe a szerepkörbe ténylegesen úgy juthatott be. Hiteles élettörténetéből csupán egyetlen esemény ösztönözhetette a szóban forgó monda indokoltan is az ő nevéhez történő asszociálását. Közismert tény ugyanis, hogy Aragóniai Beatrix utazása Nápolyból Budára cseppet sem volt biztonságos, ti a törökök portyázó csapatai feladatuk kapták a királyi ara és kísérete kirablását és fog-

²⁴ Pevanija cernogorska i hercegovačka. Sabrana Čubrom Čojkovićem Cernogorcem . . . Leipzig, 1837; 32. sz. é., Matica hrvatska . . . II./44. sz. é.

²⁵ Erlangenski rukopis . . . 53. sz. é.

²⁶ Slovenske narodne pesmi. Uredil DR. K. ŠTREKELJ. I–IV. Ljubljana, 1895–1898. I./1 (és az a, b, c, jelzésű variánsok), 2. és 3. sz. é.; Jačke ili narodne pesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah Šoprunskoj, Mošonskoj i Železnoj na Ugrih. Skupio FRAN KURELAC. Zagreb, 1871. IV./1505. sz. é.

ságba hurcolását.²⁷ Az úton mindemellett semmilyen váratlan esemény sem történt, jöllehet éppen a nagyfokú biztonsághiány hozhatta létre az esetleges támadás és *rablás* lehetőségének és a már elterjedt hagyományból jól ismert asszonyrablási história emlékének koincideneciáját, amelynek alapján joggal föltételezhető, hogy a Mátyás-hagyományban a téma bevonásának ösztönző indítójaként a szokványos behelyettesítés mellett a hiteles esemény szabaddabban, kötetlenebbül értelmezett tényének is lehetett némi szerepe.

A délszláv énekhagyomány *Mátyás török fogságának* a témáját is kialakította mintegy hét ének²⁸ keretében. Sikeres harci vállalkozásai után Mátyást egy alkalommal a törökök foglyul ejtik. Hosszú rabságából a szultánlány segítségével menekül meg, s a leányt Mátyás fia veszi nőül.

Mátyás figurájának ebben az európai, de különösen a közép-európai irodalmakban és folklórban igen elterjedt témakörben való megjelenése egy a szlovén nyelvterületen már meglevő sablonba eszközölt névbehelyettesítés útján történhetett. A folyamat döntő indítéka, véleményünk szerint, mindemellett a hiteles fogság (ködös és feltehetően bizonytalan) emlékének általános ténye lehetett.

Az ukrán mondaanyagban a királyválasztással párhuzamosan föltűnik Mátyás harca a törökkel, illetve fogságának a témája; pontosabban az erre a témára utaló motívumok. Ugyancsak ukrán mondák mutatják be a salamoni bölcsesség megtestesítőjeként, s itt Salamon eredeti démoni ellenfele Mátyás török ellenségévé alakul át.²⁹

Szlovén nyelvterületen jegyezték föl azokat az énekeket, amelyek *Mátyás király pokoljárásáról* szólnak.³⁰ Mátyás király ugyanis az Űristen tanácsára a pokol bejárata előtt hegedül. Muzsikájával édesanyját, ill. nejét óhajtja kiszabadítani az alvilágból, de ezek idő előtt megátkozzák a pokol világát, amiért ismételtén visszahullanak mélyébe.

Az énekesoport az Orpheusz-legendát visszhangozza, s elképzelhető, hogy a délszláv Mátyás-epika egyik legfiatalabb rétegét képezi. Ennek a Mátyás egyéb epikai ténykedésével ütköző, egészében valószerűtlen, mitikus eredetű szüzsének az asszimilálódása föltehetően akkor indulhatott meg, amikor a hagyományozók a hiteles előzményektől elvonatkoztatott, pusztá Mátyás-figurát tartották számon; amikor arról leváltak az énekmondást, illetve énekmondókat feszélyező, képzeletük hatósugarát megszabó hiteles elemek. Minderre a Mátyás-hagyomány legkésőbbi, hozzánk legközelebb eső fázisában kerülhetett sor. Ugyanakkor elképzelhető a téma kialakítása Mátyás epikai alakjának az Orpheusz-sémába való egyszerű behelyettesítésével is.

A délszláv Mátyás-énekek utolsó csoportja, amelyről ezen a helyen szólni kívánunk még, a *király halálával* foglalkozik. Mátyás halálának költészeti változatát ugyancsak kizárólag a szlovén népköltés ismeri. Ezekben a balladával rokonítható darabokban³¹ Mátyás csapodár kilengései miatt lakol hol a cillei (celjski) Bobnartól, tehát egy polgárembertől, hol pedig a spanyol királytól és hercegtől.

²⁷ BONFINI, ANTONIO: I. m. 209–210.

²⁸ ŠTREKELJ, K.: I. m. I./9. sz. é., 10. sz. é. és az utána következő változatok; Hrvatske nar. pjesme što se pjevaju po Istri i Kvarnerskih otocih. Trst. 1879. 62. sz. é.

²⁹ KOMOROVSKY, JÁN: I. m. 80–100.

³⁰ ŠTREKELJ, K.: I. m. I./64. sz. é., 65. és 66. (prózai változat).

³¹ Uo. I./12. sz. é.; Južno-slovenske narodne popievke većim ih delom po narodu sam pokupie, ukajdio, glasovirsku pratnju udesio, te izvorni im tekst pridodao FR. S. KUHAČ. Zagreb, 1881. IV./1506. sz. é.

Ehhez a csoporthoz tartozik az az ének³² is, amelynek csattanóra szerkesztett szövege adja meg a darabból finoman kiérződő, líraian intonált sóvárgást, szorongó meditációt Mátyás letűnt igazságos világa felett:

Három anya azon töpreng, ki-ki milyen nevet adjon gyermekének. Az első a holdról óhajtja elnevezni fiacskáját, mert a hold az utasok oltalma. A második a szegény ember támasza, a nap mellett dönt. A harmadik az esztendőre gondol, az ti. megérleli a búzát. A búza kalácsnak, a kalács meg jó vitéznek való. A vitéz az urakat illeti, az urak pedig arra valók, hogy igazságot szolgáltatassanak,
„de most már nincsen igazság,
hogy meghalt jó Mátyás király.”

Az énekhagyomány ezen részének nyilvánvalóan semmi köze sincs a Mátyás halálával kapcsolatos tényekhez. Az énekszerzők sokkal izgalmasabbnak találták azt a megoldást, mely szerint Mátyásnak a férjes asszonyok, tehát a „más asszonyá”-nak elcsábítása miatt kell lakolnia. Ez az énekhagyomány pedig két egymástól eltérő epikai szál egybefonódásából alakult ki.³³ Az egyik annak a régi balladahagyománynak a tematikájába nyúlik vissza, amely „a megbüntetett házasságtörő vesztét” tárgyalta, a második meg a hírhedt Cillei család viselt dolgairol szóló hagyományból került át a Mátyás-epikába. Erre világosan utal a történet következetes lokációja Celje városához, a Cilleiek ősi családi fészkehez. A Cilleiek ilyen dicstelen emlékezete³⁴ kétséget kizáróan hozzájárult az egyébként is már széltehen-hosszában elterjedt „házasságtörő megbüntetéséről” alakult hagyomány felfrissítéséhez és továbbhagyományozódásához.

A vázolt mesének Mátyás epikai alakjához való kapcsolása oly módon következhetett be, hogy a nevéhez fűződő szlovén prózai hagyományba föl szívódott a Rótszakállú Frigyes legendájából származó „szunnyadó császár” mondája. A monda ún. „császári” változata szerint II. Frigyes ugyanis a világ végén a császárság és a vallás megmentője- és védelmezőjeként fog visszatérni. A pápai változatban ezzel szemben Antikrisztus elődjeként érkezik. Mátyás névbehelyettesítéssel mind a két típusváltozatban föltűnik. Tekintettel a második változat egyházellenes voltára, érthető, hogy az Antikrisztust képviselő figurának esetünkben Mátyásnak — el kell nyernie méltó büntetését. Erre nagyszerű lehetőség kínálkozott a házasságtörőkkel kapcsolatos balladakörben. A „szunnyadó király” pápai változatában megjelenő és Antikrisztust képviselő Mátyás ilyen szerepénél fogva súlyosan büntetendő figuráját a hagyomány elvonatkoztatta eredeti, a világ végét valamely barlang mélyén szunnyadozva váró környezetéből, és behelyettesítette a házasságtöréssel kapcsolatosba, ahol az elkerülhetetlen büntetés elnyerése a vázolt összefüggések után egészen indokoltnak tekinthető. Az Antikrisztussal kapcsolatos, egyházellenes tónus idővel elveszítette eredeti élet, s a Mátyás-hagyomány prózai

³² Zlatna jabuka. Hrvatske narodne balade i romance. Knj. II. Zagreb, 1956. 93. sz. 6.

³³ Slovensko ljudske pesmi o Kralju Matjažu. Slovenski etnograf. Ljubljana, 1951. 3—4. (GRAFENAUER, IVAN); Uő.: Slovesne privovedke o Kralju Matjažu. Ljubljana, 1951.

³⁴ RUPEL: Slovenski protestantski pisci, 134.; (Grafenauer, I. alapján: I. m. 10. sz. jegyzet).

részből is csaknem nyomtalanul eltűnt, viszont a Bobnárnéval kapcsolatos, „méltán” büntetett történet alaposan elterjedt, és teljesen kialakult formában maradt fenn a hagyományban.

Említsük meg, hogy az áruhába öltöző és a kiszemelt leányt ily módon megkörnyékező szerepben Mátyással a szlovák és cseh dalokban is találkozunk, jöllehet a délszláv anyag tragikus epilógusa nélkül.

3.

A Mátyás királyról szóló közép-európai hagyomány kialakulása bizonyíthatóan a XVI. századhoz köthető. Erről tanúskodik a XVI. század első feléből származó Mátyás-énekről szóló csehországi adat.³⁵ Az ének nagy népszerűségnek örvend, mert már 1564-től az ország több vidékén a szerzetesi cancionálék énekeit ennek a dallamára építik. Ehhez csatlakozik *Marcantonio Nicoletti* adata³⁶ a XVI. század első feléből, mely szerint a szlovén nép körében gyakran hallani olyan énekeket, amelyek Mátyás magyar királyról szólnak. *Benczédi Székely István* 1599-ben kiadott *Chronicája* Mátyással kapcsolatos anekdotát örökít meg, amihez a Mátyás-hagyománynak a XVI. század első felében már erőteljesen meg kellett gyökereznie az egykorú Magyarországon. Ezt bizonyítja Göröcsönyi Ambrus is, aki az 1567–68-ban szerzett énekéhez, Thuróczy János krónikája mellett, a szájhagyományból merített.³⁷

A következő századok adatai e hagyomány folyamatos továbbélésére és mind erőteljesebb térbeli szétszórására utalnak.

A Mátyás-hagyomány elterjedését mind Magyarországon, mind pedig Közép-Európa más területein erőteljesen ösztönözte és táplálta egyrészt a Mátyás halála utáni periódus súlyos társadalmi, politikai és szociális válságainak hullámozása, másrészt viszont — főként Délkelet-Európában — a még mindig közvetlenül aktuális török veszély. A többi, még eléggé meg nem vizsgált tényező mellett e kettő alapján is elmondhatjuk, hogy a hagyományalkotók, ilyen körülmények között, az idealizálás tendenciájával, a múlt meg szépítésének vágyával fordulnak Mátyás igazságosabb, szabadabb világa felé, a nyomorú jelenből való menekülés és egy optimizmust sugárzó, igazságot hirdető világban való megkapaszkodás szándékával.

A hazai vagy idegen oligarchák újbóli korlátlan basáskodása idején a Mátyásra való emlékezés azért is erőre kapott, mert a nép a maga javára írta a király és a főurak között feszülő ellentéteket. E szemléletnek megfelelően pedig, ha Mátyás a kiskirálykodó oligarchák ellensége volt, csakis a nép barátjának és támogatójának kellett lennie.

Az oszmán hódítók felől fenyegető veszély ugyanakkor egyszerre több nyelven és több nép körében is ébren tartotta a török elleni harcok hőseinek emlékezetét, így a nagy törökverő hős, Hunyadi János fiát, Mátyás királyt is; sőt: hihetetlen méretűvé növesztette a nevükhöz fűződő, mozgósító erejű énekek és mondák tematikai szempontból sokszínűvé és roppant gazdagságúvá lombosodott világát, amely Közép-Európa együttesen, közösen kiépített hagyományai sorában esztétikai és erkölcsi-eszmei kvalitásai alapján minden bizonnyal ritkítja párját.

³⁵ Vö.: KOMOROVSKÝ, JÁN: I. m. 22–23.

³⁶ Marcantonio Nicoletti (1563–1596): „Usano essi cantare in versi ne' varii modi della loro lingua le lodi di Christo e de' Beati, nonchè di Mattia re d'Ungheria e di altri celebri personaggi di quella Nazione.” Zvon. Ljubljana, 1879. 139.

³⁷ A magyar irodalom története I. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964; 397.

LA FIGURE DU ROI MATHIAS CORVIN DANS LE FOLKLORE CENTRO-EUROPÉEN, PLUS PARTICULIÈREMENT DANS CELUI DES PEUPLES SLAVES DU SUD

A l'opposé de la modeste quantité de matières de la vieille littérature hongroise, les peuples voisins de la Hongrie: Polonais, Tchèques, Slovaques, Ukraines, Sud-slaves — ont conservé dans leur folklore une tradition extrêmement riche concernant le roi Mathias Corvin. Dans ces traditions le roi est représenté en compagnie des plus grands héros de ces peuples et avec beaucoup de sympathie. Chez les Serbes et les Croates, ainsi que chez les Slovènes, cette tradition folklorique fut gardée surtout dans les compositions en vers. Chez les autres peuples, mentionnés plus haut, la matière en prose est en majorité. Tandis que chez les Sud-slaves les oeuvres poétiques embrassent toute la vie épique du roi (naissance, jeunesse, élection au trône, combats, mariage, conditions de famille, mort), les fables et les légendes slovaques, tchèques, ukraines, polonaises et hongroises, puis les anecdotes et les romances s'occupent de son élection et de son esprit de justice, en représentant le roi au plus souvent dans les scènes et situations qui se rapportent à ses contacts et communications fort nombreux avec le peuple simple. C'est également dans cette tradition-là que se fait voir le souvenir plus au moins lointain de ses combats contre les Turcs et sa présentation en tant que l'incarnation de la sagesse salomonienne biblique.

Les nombreux thèmes et plus de motifs encore de la tradition de Mathias Corvin présentent des parentés incontestables chez les peuples de l'Europe centrale. Les voix communes s'expliquent entre autres par les circonstances communes dans lesquelles tous ces peuples vivaient à l'époque qui succéda au règne du roi, quand ils se tournaient volontiers vers ce monde plus juste de Mathias Corvin, puisqu'ils étaient tous opprimés. En même temps le danger turc a également contribué à garder la mémoire des actes et des noms des héros qui se distinguèrent dans les combats contre les conquérants ottomans.

A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára

A XVI–XVII. századi magyar történelem egyik központi kérdése a nemesség és a Habsburgok szembenállása, a magyar rendek és az idegen udvar nemegyszer fegyveres küzdelme. A kérdés politikai-katonai vonatkozásaival a legutóbbi időkben is többen foglalkoztak. Arról viszont, hogy a XVI. század végén kikristályosodó és az 1608-as országgyűlésen a központi hatalommal szemben győzedelmeskedő rendi törekvések céljaira és elképzeléseire milyen eszmék, vallási és filozófiai tanítások hatottak, hogy a magyar rendi ideológia miben egyezett meg a környező és távolabbi országok nemesi mozgalmainak eszméivel és miben különbözött azoktól, erről alig esett szó.¹

Az egymással szorosan összefüggő számos kérdésből most csak egyet ragadok ki, nevezetesen azt, volt-e része a kálvini ellenállási tannak az 1600-as évek elején Rudolf császárral szembe forduló magyar nemesség, általában a magyarországi közvélemény ideológiai kiformalódásában.

Előljáróban hadd emlékeztessék arra, hogy Magyarország lakossága ebben az időben nagy többségében valamelyik protestáns egyházhoz tartozott. Egy 1606 elején, a római Curia tájékoztatására készült, minden jel szerint Verancsics Faustus csanádi püspök által írt jelentés szerint, ez időben Magyarország egész területén — Erdélyt és a régi egyházhoz legjobban ragaszkodó Horvátországot is ideszámítva — mintegy 300 katolikus áldozár volt, beleértve ebbe a számba a fő- és az alsópapságot, s a szerzetesrendek papjait is. De nemcsak papság nem volt, a hívek is nagyon megfogyatkoztak. Ahogy az említett jelentésben olvassuk, „ezer eretnek esik az országban egy katolikusra”.² A görögkeleti román és rutén lakosságot most nem számítva, Magyarországon és Erdélyben a parasztságnak mintegy 10–15%-a tartozhatott a katolikus egyházhoz. A városok szinte teljesen protestánsok voltak, a vizsgálataink szempontjából legfontosabb nemesség pedig legalább $\frac{9}{10}$ -ed részében. A Dunántúlon és a nyugati Felvidéken a nemesség jórésze lutheránus, a felső-magyarországi fő- és köznemesség viszont szinte teljes egészében kálvinista volt. Mindezt lényeges tudnunk, mert az erőszakos ellenreformációnak az 1600-as

¹ Vö. BENDA KÁLMÁN: Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle, 1970. 404–427.

² „... essendo mille heretici in quello regno per uno catholico.” Dello stato presente ecclesiastico et politico in Ungaria. Vatikáni Titkos Levéltár. Collezioni varie. Fondo Borghese. Series III., Tomus 7. c. Fol. 384–387. Keltetésére és szerzőjére ld. TÓTH LÁSZLÓ: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról. A Gr. Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. III. 1933. 160. s. köv.

években történt megindítása óta a vallásszabadság kérdése élesen előtérbe került, s látszatra a fő ütközési pontot képezte az udvar és a nemesség közt.³

Tudjuk, hogy a katolikus egyház a világi hatalom isteni eredetét hirdette és az uralkodó iránt teljes engedelmességet követelt. A világi hatalom elleni támadás az Isten elleni lázadásnak minősült. Ezt a tanítást lényegében Luther is átvette, amikor hangsúlyozta a világi felsőbbtség iránti engedelmisséget. Hitbéli kérdésekben ugyan Luther nemcsak megengedte, de meg is kívánta az engedelmesség megtagadását, idézve a Biblia szavát, hogy „inkább kell engedelmeskedni az Istennek, hogy sem az embereknek”, de ez csak passzív ellenállás lehetett. Az uralkodóval szembeszállni senkinek nincs joga — mondja — s még üldöztetés esetén is vállalni kell a mártír sorsot.⁴

Az uralkodói hatalom isteni eredetét vallotta Kálvin is, azzal a kiegészítéssel, hogy az uralkodók nem önmagukért, hanem a köz javára rendeltettek, s a hatalommal jogok, de köteleességek is járnak. Az uralkodó köteles gondoskodni az „igaz hit” előmeneteléről, népe békéjéről és jólétéről, s minderről Istennek számadással tartozik. Csak az az uralom törvényes, mondja Kálvin, amely teljesíti Istentől rárótt köteleességét. Az az uralkodó, aki elmulasztja, vagy aki túllépi jogait, az szembehelyezkedik Isten parancsával, uralma törvénytelen, ő maga zsarnok. Az egyén azonban Kálvin szerint szintén engedelmisséggel tartozik még a zsarnoknak is, kivéve, ha az olyat kívánna tőle, ami ellenkezik az isteni parancssal. Az ilyen parancs teljesítését meg kell tagadni, de ezen a passzív ellenálláson az egyén nem léphet túl.⁵

Isten — mondja Kálvin — két módon nyújthat szabadulást a zsarnok uralma alól. Az első: „Isten olykor az ő szolgálai közül támaszt valakit a nyilvánvaló megtorlásra és megbízza azzal, hogy bosszulja meg a bűnös uralmat és szabadítsa fel az igazságtalanul elnyomott népet szánandó nyomorúságából.” Így szabadította meg Isten az ő népét Mózes által a fáraók zsarnokságától, Othniel révén Kusán elnyomásából, s másokéból a bírák és királyok által. Mindehhez Kálvin hozzáteszi: „Isten mindig igaz embereket választ ki erre a feladatra, akik felkelve a királyok ellen, valójában nem követnek el erőszakot a királyi méltóságon, mely Istentől van. Pusztán egy magasabb hatalom megbízásából helyreigazítják az alacsonyabb hatalom hibáit.”⁶

Az aktív ellenállás másik formája az, amelyet Kálvin a magisztrátusoknak engedélyez. Az *Institutio* az erről szóló részt a következő szavakkal vezeti be: „Hallják meg ezt a fejedelmek és rettegjenek.” Eszerint: „ha vannak a néptől szervezett bizonyos felsőbbségek, amelyeket a királyok önkényének

³ L. KÁROLYI ÁRPÁD: A huszonkettedik artikulusz (Az 1604: XXII. törvényeikk) Bp., 1889. (Különnyomat a Budapesti Szemléből.)

⁴ „Der Obrigkeit soll man nicht mit Gewalt widerstehen, sondern nur mit dem Bekenntnis der Wahrheit.” LUTHER: Von weltlicher Obrigkeit. Gesammelte Werke, Weimarer Ausg. XI. 277. 1. Vö.: K. KLAHN: Martin Luther. La conception politique. Paris, 1941; W. A. MUELLER: Church and State in Luther and Calvin. A Comparative Study. Tennessee 1954.

⁵ L. EMIL DOUMERGUE: La pensée ecclésiastique et la pensée politique du Calvin. (Jean Calvin les hommes et les choses de son temps. VII.) Lausanne, 1917; MARIE-EDOUARD CHENEVIÈRE: La pensée politique de Calvin. Genève—Paris, 1937; JOSEF BOHATEC: Calvins Lehre von Staat und Kirche... Breslau, 1937; JEAN TOUCHARD: Histoire des idées politiques. I. Paris, 1959. 272. s. köv.; L. ARÉNILLA: Le calvinisme et le droit de résistance à l'État. (Annales. Economies, Sociétés, Civilisations. 1967. 350. s. köv.)

⁶ JEAN CALVIN: Institution de la religion Chrestienne. 1541. (Corpus Reformationum... 32, 1159 h.) — Latin kiadás: Institutio religionis Christianae. 1559.

korlátozására állítottak fel (amilyenek voltak hajdan a lakedémoniaknál a királyok ellenőrzésére rendelt eforoszkok, vagy a római konzulokkal szembeállított néptribunok, vagy az athéni szenátussal szemben a demarkoszkok, és amilyen hatalommal talán a mostani viszonyok közt egyes országokban a három rend működik, amikor országgyűlést tart), akkor nem vagyok ellene, hogy ezek kötelességszerűen közbelépjenek a királyok dühöngő önkénye ellen; sőt, ha ezek az erőszakosan önkényeskedő és a föld népét sanyargató királyokkal szemben gyáván meghunyászkodnak, hallgatásukat elvetemült hitetlenségnek állítom, mivel álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten annak védőül rendelte őket”.⁷

Kálvin tanait az ellenállásról még tovább fejlesztette tanítványa, Béza Theodor (Theodor de Bèze), aki nemcsak megengedte, hanem bizonyos esetekben kötelességévé tette a felsőbb és alsóbb magisztrátusoknak a zsarnok uralkodóval szembeni fegyveres ellenállást.⁸

Eckhart Ferenc, aki négy évtizeddel ezelőtt elsőnek vizsgálta meg Bocskai és híveinek közjogi felfogását,⁹ azt állapította meg, hogy sem a fejedelem, sem a rendek nem hivatkoznak a kálvini ellenállási tanra. A felkelés jogi alapját számukra az Aranybulla 31. pontja képezte, mely kimondta, hogyha az uralkodó a törvényekben biztosított jogokat és kiváltságokat nem tartja tiszteletben, a rendeknek joguk van egyenként és összességükben ellentmondani és ellenállni, anélkül, hogy ezzel a hűtlenség bűnébe esnének. Bocskai és híveinek Rudolf elleni fellépése tehát nem Kálvin és Béza felfogására támaszkodott — állapítja meg Eckhart — „politikai meggyőződésük forrása a magyar rendi felfogás volt. Ez erősebb ösztönzője és szellemi támpontja volt gondolatainknak a király és alattvalóinak viszonyáról, mint hitbeli meggyőződésük tanítójának politikai elvei”.

Eckhart eredményeit még alátámasztotta Révész Imre,¹⁰ mondván, hogy az ellenállási jogra történő hivatkozás elmaradása tudatos állásfoglalás következménye volt. Amikor 1562–63-ban a Tisza-jobbparti, majd az erdélyi reformátusok elfogadják hitvallásul Béza *Confessio christianae fidei* címen kiadott munkáját, annak magyar fordításából kihagyják az Istentől küldött szabaddítókra és az ellenállásra vonatkozó fejtegetéseket. Ahogy Révész bizonyítja, a XVI. századi magyar református egyház más téren is mellőzte Kálvinnak egy sor fontos tanítását, azokat, amelyek nem illettek bele a magyarországi társadalmi viszonyokba. A feudális rendszerbe beépült magyar és már polgári irányba mutató svájci, holland vagy francia kálvinizmus közé nem lehet egyenlőségjelet tenni sem ekkor, sem később.

Anélkül, hogy Révésznek a magyar kálvinizmus eltérő voltára vonatkozó megjegyzéseit a legkevésbé is kétségbe vonnánk, meg kell jegyeznünk, hogy Béza említett hitvallásának 1562–63-ban lefordított magyar szövegét csak egy későbbi, 1655-ös bilingvis kiadványból ismerjük, amely a Rákócziak sárospataki nyomdájában, az özvegy fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna utasítására jelent meg.¹¹ Vajon nem az abszolutizmusra törekvő Rákócziakra

⁷ Uo. 1160 h.

⁸ THEODOR BEZE: De haereticis a civili magistratu puniendis. 1554.

⁹ ECKHART FERENC: Bocskai és híveinek közjogi felfogása. Károlyi Emlékkönyv, Bp., 1933. 133. s. köv.

¹⁰ RÉVÉSZ IMRE: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához. Századok, 1934. 272–274.

¹¹ SZABÓ KÁROLY: Régi magyar könyvtár. I. Bp., 1879. 903. sz.

való tekintettel maradt ki a kérdéses rész a magyar fordításból? (Az ugyanott közölt latin szövegben egyébként meghagyták.) Ha pedig már 1562-ben is kihagyták ezt a fejezetet, az is történhetett János Zsigmond fejedelem közbelépésére. Az uralkodók érthető okokból nem rokonszenveztek az abszolút hatalom ellen irányuló kálvini tétellel, s olyan esetekben, amikor a fejedelem maga is a református vallást követte (ahogy ekkor János Zsigmond és a Rákócziak), a hit és az egyház védelmét célzó ellenállás nem látszott különösebben lényegesnek. Egyébként is az 1560-as évekbeli helyzet nem volt azonos a Bocskai-korival, s még ha a kálvini ellenállási tan ekkor nem talált volna visszhangra nálunk, abból sem következethetnének a későbbi időkre.

Fölmerül viszont a kérdés, hogy ha a hazai zsinatok csak megrostálva adták közre Kálvin tanait, volt-e módja a magyar református papságnak és világi értelmiségnek más forrásból a teljes szöveget megismerni? Bizonyosan állíthatjuk, hogy volt. Kálvin és Béza munkái az 1550-es években tűntek fel Magyarországon. Ahogy Schulek Tibor kutatásaiból tudjuk, Kálvin *Genfi Katekizmusa* már 1562-ben megjelent Melius Péter fordításában Debrecenben,¹² s az 1566-os gönci zsinat már arról rendelkezett, hogy a papok olvassák és tanulják Béza genfi hitvallását és Kálvin katekizmusát.¹³ 1568. május 1-én a Tisza-jobbparti seniorok már arról tudatják Bézát, hogy Kálvin iratait Magyarországon igen nagyra becsülik és szorgalmasan olvassák.¹⁴ Igaz, Kálvin *Institutioja* csak 1624-ben jelent meg magyar fordításban,¹⁵ de a magyarországi protestáns papság és világi értelmiség már ezt megelőzően ismerhette, hiszen jól beszélték a latin nyelvet.

A kálvini tanok elterjedésével magyarázhatjuk meg, hogy már az 1560-as években korábban szokatlan hang jelentkezik a Habsburgok uralma alá tartozó országrészben, amely valósággal számonkéri a katolikus uralkodótól kötelességei elmulasztását. „Elfogytanak Úr Isten az jámbor fejedelmek, nincs gondviselője népednek, oltalma seregdednek”, panaszkodik a névtelen énekes,¹⁶ Pesti György pedig a halál szavával már vádolja az uralkodót: „Király nem jártál el az te tisztedben: eszel, iszol, csak mulattál éltedben, sok adót szedetsz minden esztendőben, de az ellenséggel nem mentél szemben.”¹⁷ A kálvini értelemben eszményi uralkodó képe a XVI. század második felében már ott élt a magyar irodalomban s Miskolczi Csulyak István Bocskait búcsúztató prédikációja 1607-ben precíz felsorolását adja az uralkodói kötelességeknek. Helyenként a kötelességek felsorolása szinte a kálvini *Institutio* parafrázisának hat. „Az igaz és Isten szerint való fejedelemnek tisztí nemcsak az, az mint mostan sokaknak szokások, hogy egyék-igyék és hasát, mint egy zsákot töltse, tárházát pénzzel rakja, jobbágyit törvénytelen dolgokkal és adófizetéssel sarcoltassa, azonközben penig az ő alattok valók mit egyenek, igyonak, vagy minemő csendességben éljenek, meg nem gondolja, hanem [ez a tisztí], hogy tartományát, jószágát békességben és igazságban tartsa, az szent tudo-

¹² SCHULEK TIBOR: XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban. Magyar Könyvszemle, 1970. 128–129. (A francia eredeti 1542-ben, a latin kiadás 1545-ben jelent meg.)

¹³ KISS ÁRON: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1881. 143.

¹⁴ RÉVÉSZ IMRE: Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938. 125.

¹⁵ SZABÓ KÁROLY: i. m. 540.

¹⁶ THALY KÁLMÁN: Régi magyar vitézi énekek. Pest, 1864. I. 89.

¹⁷ Régi magyar költők tára. XVI. század. VII. Bp., 1912. 28.

mányt homály és konkoly nélkül hirdettesse, az közönséges társaságot jó törvényével és igaz atyafiúi szeretetével szentül és jámborul bírja és igazgassa.”¹⁸

De nemcsak a kálvini uralkodói eszmény volt ismert, hanem az isteni törvény útjáról letért uralkodóval szemlenni ellenállás joga is. Ezt tanúsítja a felső-magyarországi rendek magabiztos válasza, amikor a kassai nagytemplom elvétele ellen tiltakozva, 1604 elején, ezt mondják a Rudolf császárt képviselő Belgiojoso generálisnak: „Contra eiusmodi illegitimos impetitores, kik minket hitünkben akarnak háborgatni, általán fogván megoltalmazzuk magunkat, cum inculcata tutela.”¹⁹ Hogy pedig ezek a gondolatok a legalsó rétegekhez is eljutottak és szinte közvéleményt formáltak, annak igazolására idézzük a hajdúk nyilatkozatát 1607 végéről. Amikor a nemesi megbízottak felszólították a felkelt hajdúkat, hogy térjenek a törvényes uralkodó hűségére, ahogy maguk mondták: „Az Istentől pedig mi semmit nem félünk, mert a Tiszántúl hagytuk”, ezt válaszolták — Rudolf nem királyuk „mert bálványozó”, azaz megtagadta az „igaz hitet”.²⁰ Íme a kálvini ellenállási tan végsőkig leegyszerűsített, primitív változata, a hajdú szemlélet tükrében.

A rendeknek 1605-ös Európához intézett kiáltványában azonban valóban hiába keressük a kálvini ellenállási jogra való utalást, ahogy a felkelés más hivatalos irataiban is. A kiáltvány ugyan többször és éles formában elítéli Rudolf császárt, mert nem törődik népei jólétével, semmibe veszi az isteni törvényeket és zsarnok módjára viselkedik. A felsorolt konkrét „nemzeti” sérelmek viszont tipikusan rendi jellegűek, a nemesség azonosítja önmagát az ország egészével.²¹ Viszont politikai és taktikai szempontból egyaránt érthető, ha ahelyett, hogy kálvini teológiai érveket szegeznének szembe a katolikus uralkodóval — inkább az Aranybullára hivatkoznak, melynek érvényességét senki el nem vitathatta. A kálvini tan különben is csak az ellenállás általános jogát tartalmazza, a tényleges jogalapot mindenütt a helyi törvényekből kellett megteremteni. Ebben az összefüggésben érdemes felfigyelni arra is, hogy az Aranybulla ellenállási záradékára ekkor hivatkoznak először a rendek a történelem folyamán.²²

A kálvini tanok a zsarnokkal szembeni ellenállásról tehát ismertek voltak Magyarországon, mi az oka, hogy mégsem találjuk nyomát az 1604-es felkelés irataiban? Végiggondolva a zsarnoktól való szabadulás kálvini tételét, azt állapíthatjuk meg, hogy a kortársak szemléletében a Bocskai-szabadságharc nem tartozott az *Institutió*ban második helyen említett rendi ellenállás kategóriájába. Magyarországon nem a rendek keltek fel a zsarnok ellen, hanem a Kálvin által az első helyen említett lehetőség valósult meg: Isten szabadítót küldött Bocskai személyében. Ebből a szempontból nézve az iratokat, egyszerre más képet kapunk és a kálvini tanok jelenlétét is megállapíthatjuk.

Bocskai felkelése első percétől kezdve, Istentől küldött szabadítóként lépett fel. 1604 novemberén — az álmosdi csata után, de még a felvidéki győzelmek előtt — a Kassára egybehívott rendekkel közölte: „Kegyelmeteknél

¹⁸ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XII. 90—91.

¹⁹ Magyar Országgyűlési Emlékek X. 597—598.

²⁰ Kelt nélküli, főljegyzés a Nagy András hajdúgenerális vezetése alatt álló hajdúkkal való tárgyalásról. Az 1607—08-as országgyűlés közeljövőben kiadásra kerülő iratai közt.

²¹ Magyar Országgyűlési Emlékek XI. 168. s. köv.

²² Még az 1505-ös rákosi végzés sem hivatkozott az Aranybulla 31. pontjára

nyilván lehet az, hogy engemet ily rövid idő alatt erre a felsőges Isten bölcs tanácsa indított” — s a császárnak is megüzente: „ebben az Úr Isten cselekedett velem, e mostani állapotomban Istennek az ő titkos tanácsából való végezését tekintse.” Isten küldöttének vallotta magát, akinek feladata, hogy megszabadítsa népét a zsarnokság jármából — s amikor erről beszélt, mintha csak Kálvin szavait idézte volna: „Minden én igyekezetem s intentióm ellen vőn ez álláspontra Isten, . . . mint Mózeset régen a pásztorságból, Dávidot a juhok aklából, a bujdosó, számkivetett Jeftét kivette és a népnek fejedelmévé, királyává tette.” Minden lépéséről „onnan fellyül bizonyos, Istennek az ő titkos tanácsából” — éppen ezért (megint tipikusan kálvini gondolat), az elért eredményekért nem az övé a dicsőség: „Istené a dicsőség, valamennyire eddig is segített.”²³

Bocskai magatartásában a hagyományos magyar rendi gondolkodás tehát kifejezetten kálvinista színezetet kapott. Mivel pedig tudjuk, hogy magassabb iskolát, külföldi egyetemet nem járt, sem teológiai, sem klasszikus műveltsége nem volt, így kálvinista öntudata és megingathatatlan küldetés hite csak a prédikátorokkal való beszélgetésből születhetett. Udvari prédikátorának, Alvinczy Péternek a hatása már a fölkelés idejéből adatszerűen kimutatható.²⁴

De az országgyűlésre összegyűlt rendek is a szabadítót üdvözölték benne, a „magyarok Mózesét”, aki „az Úr Istennek kedves és kellemes szentakaratajából” eljött, hogy levegye népéről a bilincset.²⁵ Ahogy 1605. április 20-án Magyarország fejedelmévé történt megválasztásakor a rendek szónoka mondotta: „Ő szent felségének tulajdonítjuk azért mi es az mi elfogyott szegin nemzetünk felől való kegyes rendelkezését, amelyet mostan hozzánk megmutatott . . . Ilyen nagy progressus és szerencse, kikkel az nagy Isten ez Nagyságod dolgát ez kevés időben megáldotta, minden emberi elmiket megfognak és megmutatják, hogy csak egyedől az nagy Istennek vezérlése volt Nagyságoddal, az ki ezt cselekedte.” És mintha csak az ismeretlen szónok bizonyosságát akarta volna adni a maga és osztályos társai nevében, hogy a prédikátorok vele is megismertették Kálvin tanait, így folytatta: „Mindezt meggondolván Nagyságodat . . . szabad akaratunkból urunkká, fejönkké és fejedelmönkké a mai napon választottuk, elhívén azt bizonynyal, hogy az mely Isten Dávidot a juhok aklából, Mojszt a pásztorságból, Saul a pórságból nagy királyokká választotta, szentelte és nevelte, ugyan azon Isten velünk egyetemben Nagyságodat is az mi közöttünk való fejedelemségre ez mai napon szenteli, választja és confirmálja.”²⁶

Szepsi Laczkó Máté, a prédikátor krónikás följegyzéseiben olvassuk az 1604-es évről: „Ezidőben a magyar kereszténység minden külső emberi segítségtől megfosztatott vala. Nem vala kire szeméit oltalomnak okáért függeszteni, csak sóhajtunk, bánkódunk és az Istenhez őfelségéhez fohászkodunk vala.” Aztán a krónikában új fejezetet kezd, melynek ez a címe „Isteni segítség kezdetik.” És az első mondat: „Bocskai István urunk, a hitnek és a megromlott Magyarországnak hajnalcsillaga föltámad.”²⁷ Ugyanezt az érzést fejezi ki Debreczeni S. János Bocskaihoz írt költeménye, a *Militaris*

²³ Történelmi Tár 1878. 31 és 284—285., továbbá Magyar Országgyűlési Emlékek X. 607 és XI. 743.

²⁴ BENDA KÁLMÁN: Alvinczy Péter kassai prédikátor történeti följegyzései. 1594—1621. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. I. 1955. 1. s. köv.

²⁵ Magyar Országgyűlési Emlékek X. 608.

²⁶ Uo. XI. 152—153.

²⁷ Erdélyi történelmi adatok. III. Kolozsvár, 1858. 52.

congratulation is. „Bihar vármegyéből, hogy te ez kis helyből származtál oltalmunkra? Krisztus is jászolból és kis Názaretből jött világ válságára. Így szokott ez lenni, ezt szokta mívelni az mennyek szent ura: az kised szíveket, vezérelvén őket, viszi derék dolgokra. Mojzes és Áron, Józsué, Gedeon példája ezt mutatja.”²⁸

Bocskai tehát a kortársak szemében a kálvini értelemben Istentől küldött szabadító, aki megvédi az „igaz, orthodox hitet”, az „isteni törvényt semmibe vevő zsarnokkal szemben”, és visszaállítja az Istentől kívánt rendet. Ez a rend azonban az évszázadok során kialakult rendi jogok és kiváltságok restaurálása volt az uralkodó és a vele szövetkezett klérus ellenében. A kálvini tanítás tehát erősítette, mert korszerű ideológiai fegyverrel látta el, a régi rendi törekvéseket, amelyek a vallásos meggyőződéssel nem is függtek össze. Ez magyarázza meg, hogy a felkelők soraiban, sőt annak főnemesi élvonalában nemcsak kálvinistákat és lutheránusokat, de katolikusokat is találunk. Ugyanakkor a kálvini ideológia azáltal, hogy Bocskait kiemelte a rendi keretek közül, az Isten felkent küldöttévé magasztosította és megkönnyítette a polgárság és parasztság megnyerését is.

Mintegy összehasonlításként, vessünk most egy rövid pillantást a Habsburg-monarchia többi országára. Erre kitűnő alkalmat ad a Rudolf császár elleni conföderatio története. Az 1608. januári pozsonyi gyűlésből ugyanis a magyar rendek felszólították a Habsburg-monarchia valamennyi országának és tartományának rendeit, hogy megtekintvén Rudolf császár zsarnoki uralmát, álljanak a magyarok mellé, lépjenek velük szövetségre az uralkodó ellen.

Tudjuk, hogy Rudolf ellenreformációs politikájának súlya nagyjából egyformán nehezedett Magyarországra és a Habsburg tartományokra, amelyeknek nemessége és méginkább városi polgársága (a két nyugati tartományt, Tirolt és Salzburgot kivéve) zömében protestáns volt. Minden oka meg lett volna tehát az örökös tartományok nemességének, hogy megragadják az alkalmat és a magyar rendek felszólítására igennel válaszoljanak. A válaszok mégis különbözőek voltak. Felső-Ausztria, ahol a nemesség vezére, Erasmus Tschernembl, Nyugat-Európában a kálvini reformációban nőtt fel, s talán az egész monarchiában a legtisztábban és a legöntudatosabban képviselte a kálvini tanokat,²⁹ azonnal igennel válaszolt, s ez az állásfoglalás eldöntötte a habozó, zömükben lutheránus alsó-ausztriai rendek magatartását is. A cseh rendek különleges politikai helyzetben — hiszen Rudolf és udvara Prágában székelt, amiből számukra előny is származott —, hosszas viták után, végül is hűek maradtak a császárhoz, persze abban a reményben, hogy jutalmul az uralkodó teljesíti rendi és vallási követeléseiket. A lutheránus morva rendek hónapokig tartó gondolkodás után végül is csatlakoztak. Vezérüket, Karol Žerotint Tschernembl és Thurzó György győzték meg a csatlakozás szükségességéről. Ugyanakkor a sziléziai és a lausitzi lutheránus rendek, akik pedig talán legtöbbet szenvedtek a császári katonaság erőszakától, elutasították a magyar ajánlatot. A stájer nemesek már korábban a wittenbergi egyetem teológiai professzoraihoz fordultak: mit kell tennie ilyen esetben az igazi lutheránusnak? A professzorok Luther tanai értelmében elmarasztalták a világi hatalom elleni fellépést, s csupán a passzív ellenállást tartották megengedhetőnek, de ezt is csak a hit kérdésében. Stájerország, amelyre Ferdinánd főherceg uralma is

²⁸ Régi magyar költők tára. XVII. század. I. Bp., 1959. 259.

²⁹ HANS STURMBERGER: Georg Erasmus Tschernembl. Linz, 1953.

súlyosan nehezedett, nem csatlakozott a szövetséghez, ahogy nem csatlakozott Krajna és Karintia sem.³⁰

Nem kevésbé jellemző az, ahogy az egyes tartományok rendei a későbbiekben viselkedtek. A morva rendek, Rudolf lemondása után, egy-kettőre lepaktáltak utódával, Mátyással. Žerotín, akinek lelkiismeretfurdalásai voltak, amiért fegyverrel fordult szembe uralkodójával, Tschernembl minden rábeszélése ellenére megragadta a kiegyezés első lehetőségét. 1608 őszén Morvaország felesküdt Mátyásra, megelégedve azzal, hogy az új uralkodó nyilatkozatban biztosította a rendi jogait, köztük a nemességnek és, bizonyos korlátozott formában a polgárságnak is, a szabad vallásgyakorlatot. Miután az 1608-as koronázó országgyűlés rendezte a magyarországi helyzetet, teljesítve vallási téren a rendek minden kívánságát, 1609 elejére az osztrák protestáns rendek lényegében magukra maradtak a küzdelemben. Tschernembl ugyanazokat a jogokat követelte, amiket a magyarok megkaptak, Mátyás viszont nem volt hajlandó a II. Miksa által megadott kereteken túlmenni. A majd egy esztendeig tartó harc közben az osztrák protestáns nemesi tábor egyre csökkent, mind többen hagyták ott a horni szövetséget, hogy elfogadják a *Majestätsbrief* által nyújtott sovány, de biztosnak látszó engedményeket. Tschernembl mégis folytatta a küzdelmet és 1609 tavaszára sikerült is II. Miksa engedményein túlmenő jogokat kivívnia.

Figyelemmel kísérve az egyes rendi mozgalmakat, nem kétséges, hogy a nemesség magatartását befolyásolta és színezte az, hogy a lutheránus vagy a kálvinista tanokat tette-e magáévá, illetve, hogy a politikai közvéleményre melyik egyház tanítása nyomta rá a bélyegét.

Visszatérve a magyar nemességre: az 1600-as évek elején a magyar rendi ellenállás a kálvini tanra támaszkodva kapott új erőre. A kálvini tanítás volt az a modern köntös, amelyet a magyar rendiség magára öltött, ahogy két évszázad múlva ugyanez a rendi mozgalom a francia felvilágosodás és Rousseau tanait a *Társadalmi Szerződés* elméletét tartja majd pajzsként maga elé, a népet azonosítva a kiváltságosokkal, a populus Werbőczyánus-szal. A katolikus és idegen uralkodókkal szemben a magyar kálvinizmus ekkor, a XVII. század elején forrott először össze és azonosult a rendi törekvésekkel.

³⁰ A magyar–osztrák–morva szövetség története mindmáig megíratlan. A tárgyalások érdekes iratait l. az 1607–08-as országgyűlések már idézett sajtó alatt levő kötetében. A kérdés részleteire tartományok szerint vö. IRMTRAUT LINDECK: Der Einfluss der Staatsrechtlichen und bekenntnismässigen Anschauungen auf die Auseinandersetzung zwischen Landesfürstentum und Ständen in Österreich während der Gegenreformation. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 1939. 81. s. köv.; HERBERT HASSINGER: Die Landstände der österreichischen Länder. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, 1964. 989. s. köv. HANS STURMBERGER: Georg Erasmus Tschernembl, i. m.; VÁCLAV PEŠÁK: Protokoly Českó státní rady z let 1602–1610. Praha, 1952; JOSEPH LOSERTH: Die Stände Mährens und die protestantischen Stände Österreichs ob und unter der Enns in der zweiten Hälfte des Jahres 1608. Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 1900. 226. s. köv. (Közli Žerotín egy sor, ez ügyben írt levelét is); FRANTIŠEK HRUBÝ: Lutherství a kalvinismus na Moravě před Bílou horou. Český časopis Historický, 1935. 1. s. köv.; GEORG LOESCHE: Zur Gegenreformation in Schlesien. I–II. Leipzig, 1915–16; PAUL DEDIC: Der Protestantismus in Steiermark . . . Leipzig, 1930; Adel und Konfession. Ein Rundgespräch. (HELMUT RÖSSLER: Deutscher Adel. 1555–1740. Darmstadt, 1964. 66 s. köv.)

L'INFLUENCE DES DOCTRINES CALVINIENNES SUR LA RÉSISTANCE DES ORDRES HONGROIS

L'étude analyse l'influence que les idées de Calvin concernant le rapport de l'Eglise et l'Etat et puis le droit de la résistance contre le tyran ont exercé sur les mouvements des Ordres hongrois au tournant du seizième et du dix-septième siècles. Dans une étude datée de 1933 Ferenc Eckhart a écrit que dans l'insurrection de 1604 dirigée contre Rodolphe II, sous la conduite du prince István Bocskai, l'effet des doctrines de Calvin ne peut pas être attesté, les Ordres ne faisaient appel qu'aux arguments traditionnels de la constitution hongroise. En 1934 Imre Révész ne fait que souligner cette argumentation en disant que les vues politiques de Calvin n'étaient même pas connues en Hongrie au seizième siècle et que l'Eglise calviniste hongroise ne se réglait pas toujours sur les doctrines du réformateur de Genève sur d'autres plans non plus.

L'auteur cite tout d'abord les doctrines de l'*Institution de la religion chrestienne* sur les devoirs du monarque, puis celles qui parlent de la résistance contre le tyran. Selon ce dernier il y a deux moyens de se libérer du tyran: 1. C'est Dieu qui envoie un libérateur ou 2. les Ordres se soulèvent conjointement contre le tyran. L'auteur de l'étude prouve par des citations prises des sources de l'époque que les vues de Calvin sur les devoirs du souverain et la résistance contre le tyran étaient bien connues en Hongrie. Malgré cela, l'insurrection de 1604, d'après l'opinion publique de ce temps-là, n'était pas la mise en pratique de la possibilité de se libérer du tyran, mentionnée par Calvin dans le deuxième point, mais celle du premier: Bocskai était le libérateur envoyé par Dieu. Les déclarations du prince montrent bien que sa croyance à sa mission était basée sur les doctrines de Calvin; la noblesse l'accueillit vraiment comme le libérateur pris au sens des paroles de Calvin. Les doctrines du calvinisme formèrent donc l'opinion publique en Hongrie au commencement du dix-septième siècle. L'effet des instructions de l'Eglise calviniste se manifeste clairement en comparant le comportement des Ordres des autres pays de la monarchie des Habsbourg. En 1608 la diète hongroise invita les provinces tchèques et autrichiennes à former une confédération armée contre l'empereur Rodolphe II. et les nobles de ces provinces acceptèrent ou refusèrent l'adhésion selon que la majorité appartenait à l'Eglise calviniste ou luthérienne. L'attitude des Ordres de la Styrie est particulièrement caractéristique. Préalablement ils demandèrent des renseignements à l'Université de Wittenberg: comment le bon luthérien devait se conduire dans un cas pareil. Et comme en réponse ils avaient reçu des instructions que le soulèvement contre le souverain, fait par Dieu, était un crime, ils refusèrent l'adhésion à la confédération.

Bethlen Gábor művelődéspolitikája

Buda veszése óta több mint fél évszázad telt el, míg Erdély, e hegyekkel koszorúzott, költői kis ország rész, sok kitérővel és buktatóval tarkított úton, a történeti tények kényszerítő nyomására ráébredt: saját lábán kell megállnia, saját útját kell járnia mindaddig, míg a szétszakított ország újbóli egyesítését az európai helyzet kedvező változása lehetővé teszi. E felismerést Bocskai István fogalmazta meg először végrendeletében, de aki ennek mélységét átlátta, a magyarság egészének sorsára kiható jelentőségét felismerte és uralkodása alatt új gondolatokkal gazdagítva, a helyzet engedte határokig érvényt szerzett neki: Bethlen Gábor volt, Erdély legnagyobb fejedelme.¹

Középmagas, hosszúkás arcú, karvaly orrú, vastag ajkú, dús fekete hajú — szakállú férfi volt, a sok lovaglástól görbe volt a lába, fogai rendetlenül nőttek a szájában. Uralkodása kezdetén Erdély népeinek rokonszenvét csak nehezen tudta megnyerni, és később is maradt a fejedelem és alattvalói között bizonyos distancia.² Politikai ellenfelei törökösséggel, országvesztéssel, a kereszténység ügyének elárulásával vádolták, de hívei tudatában úgy élt, mint népének Gedeonja, mint egy mesebeli erős óriás. Nélküle „ez egész föld keserves gyászra, utálatos pusztaságra jutott volna,”³ vele azonban Mátyás erős központi hatalmát látták — bár nagyon is megváltozott körülmények között — visszatérni. Rendkívüli elhivatottság-érzés élt benne. Nem alaptalanul mondatra vele az egykorú énekszerző, Prágai András, hogy a régi, jeles, magyar királyok nyomdokán jár, Hunyadi János vitézsége kél új életre benne és Attilá-

¹ Testamentaria dispositio serenissimi principis Stephani Bocskay, Hungarica Transylvaniaeque principis, facta et celebrata anno 1606. Az-Az: Az 1606 esztendőben történt Bocskay István, Magyar és Erdély országi fejedelemnek testamentomi rendelése. (RUMY KÁROLY GYÖRGY: Monumenta Hungarica II. Pest, 1816. 313—338. — Az Erdély történeti szerepére vonatkozó sokat idézett sorok 323—324.) — BENDA KÁLMÁN: Bocskai István 1557—1606. Bp., é. n. (Magyar életrajzok). — Magyarország története 1526 1790. A késői feudalizmus korszaka. Szerk.: H. BALÁZS ÉVA és MAKKA LÁSZLÓ. Bp., 1962. 159—163. (Magyarország története II.)

² Bethlen Gábor ikonográfiája még nincs megírva. Legismertebb portréi: az Apponyi-gyűjtemény egykorú rézmetszete (közli: GINDELY ANTAL—ACSÁDY IGNÁCZ: Bethlen Gábor és udvara. Bp., 1890. a kötet elején, valamint NAGY LÁSZLÓ: Bethlen Gábor a független Magyarországért Bp., 1969.); a Meissner által készített lovaskép a Gindely—Acsády-féle könyv 206—207. lapja között; az enyedi Bethlen Líceum tulajdonában levő, 1626-ból származó arckép. Közli: B. NAGY MARGIT: A reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970. 110. sz. kép. — SZERKFÜ GYULA: Bethlen Gábor. Bp., 1929. 172.

³ REDMECZI T. JÁNOS: Az felséges Bethlen Gábornak öt rendbeli isten anyaszent-egyházával cselekedett jótéteményéről. (A fejedelem 1613—1629. Bevezette: MAKKA LÁSZLÓ: Bp., é. n. 37. Erdély öröksége IV.)

hoz hasonlóan isten kardját hordozza az oldalán.⁴ Meggyőződése volt; őt választotta isten arra a feladatra, hogy a magyarság sorsának irányítója legyen. Erdélyi uralkodásának eredményei meggyőzően bizonyítják: nem volt méltatlan erre a szerepre.

A teljes ismeretlenségből emelkedett a fejedelmi trónra és az anarchiába süllyedt, kifosztott, elkéseredett kis Erdély gazdasági életét korszerű, merkantilista alapon lépésről lépésre kiépítette, megerősítette, elindította a polgári fejlődés kibontakozását. Bár rendszeres tudományos képzésben sosem részesült, a korabeli Európa legmodernebb, abszolutista kormányzási elveit alkalmazta, a lángelmék biztonságával igazodott el olyan problémákban is, melyeknek elméleti alapjaival sem igen lehetett tisztában. Mindent azért tett, hogy az országot saját jogara alatt egyesíthesse. Ezt szolgálták gazdasági, kereskedelmi reformjai, Habsburg-ellenes fegyveres akciói, diplomáciai erőfeszítései és ennek a törekvésnek volt szerves része művelődéspolitikája is.⁵

Nem ő az első az erdélyi fejedelmek sorában, aki pártolta a tudományt és a művészeteket. János Zsigmondtól Báthori Zsigmondig számos jelét látjuk ennek. Neki azonban a tudomány és művészet nem csupán mélyről fakadó személyes szükséglet volt, sokkal több ennél: ő az első magyar uralkodó, aki a szó modern értelmében művelődéspolitikát alkotott, tudatosan és rendszeresen fáradozott a nemzet általános műveltségi színvonalának emelésén, ízlésének finomításán, a kulturáltabb élet utáni vágy felébresztésén.⁶ Hozzá „hasonló magyar Mátyás királytól fogva és István királyon kívül nem hallatott, nem is remélhetni... Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna”

írja Kemény János, a későbbi fejedelem, Bethlen alakjára emlékezve.⁷ Önéletírásában szemléletes, tényekben gazdag képet rajzol Bethlen udvaráról, de több szempontból hiányos és egyoldalú képet. Egy-egy árulkodó bekezdés kivételével az általa bemutatott udvartartás Bethlen első korszakának színeit, az első feleség, Károlyi Zsuzsánna egyszerű, szigorú erkölcsű, kissé még patriarchális világát eleveníti meg. Pedig a valóság ennél bonyolultabb volt.

A Mátyással való szellemi és politikai koncepcióbeli rokonság,⁸ melyet nem csupán Kemény, de valamennyi kortárs és későbbi tollforgató programként hangsúlyozott, még esetlegesnek tűnő mozzanatokban is megnyilatkozott. Már Bonfini felfigyelt arra, hogy a budai királyi udvar életében milyen

⁴ A szerzőség kérdését KOMLOVSZKI TIBOR oldotta meg, Egy manierista „Theatrum Europeum” és szerzője c. tanulmányában. ItK, 1966. 85–105.

⁵ SZEKFÜ: I. m. — TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban. Bp., é. n. 89–98. (A Magyar Történelmi Társulat könyvei V.) — MAKKAJ LÁSZLÓ bevezetése az Erdély öröksége IV. kötetéhez V–XVIII. — Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka. Szerk.: H. BALÁZS ÉVA és MAKKAJ LÁSZLÓ. Bp., 1962. 172–191. (Magyarország története II.) — NAGY LÁSZLÓ: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Bp., 1969. 20.

⁶ ACSÁDY IGNÁCZ: Bethlen Gábor udvara. Bp., 1890. 248. (A Gindely–Ac nádor kötetben.) — TOLNAI GÁBOR: i. m. 89–98.

⁷ KEMÉNY JÁNOS Önéletírása és válogatott levelei. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. WINDISCH ÉVA. Szépirodalmi Kk., 1959. 149–150. (Magyar Századok.)

⁸ HÁPORTONI FORRÓ PÁL: Quintus Curtiusnak... Historiaja. Debrecen, 1619. A fejedelemnek szóló ajánlásban. — MELOTAI NYILAS ISTVÁN: Speculum trinitatis. Debrecen, 1622. — SZALÁRDI JÁNOS: Siralmas magyar kronikának kilencz könyvei. Kiadta: KEMÉNY ZSIGMOND. Pest, 1853. 31–65. (Újabb Nemzeti Könyvtár.)

nagy változást jelentett Beatrix megérkezése.⁹ Bethlen Gábor életében és fejedelmi udvartartásában Brandenburgi Katalin Erdélybe jövelele jelenti ezt a cezurát. Hogy a korábban szinte puritánnak nevezhető udvari légkör mennyire megváltozott, a már idézett Kemény Jánosnak Bethlen halálát leíró néhány sora megdöbbenő erővel világítja meg: „... láss egy csudás dolgot, még asszonyi állapotban, s még feleségben, s még olyan méltóságos férjének teste felett. Maga hagyásából mely nap meghala, ottan testét felbonták, beleit és szívét s egyéb belső részeit kivévén, melyben az doctorok forgolódván, az fejedelemasszony, nemcsak nem irtózá nézni, sőt egyiránt fogdosni, tapogatni az felmetélt testnek szívét, felhasított hasát s egyéb tagjait: de semmi szomorúságot nem tettete, sőt egy csepp könnyet nem ejte az istentelen, gonosz szívú, elvetemedett asszonyi állat.”¹⁰ Ez a manierista festő ecsetjére kívánczó jelenet, fő vonásaiban jól sejteti azokat a változásokat, melyek Bethlen uralkodásának utolsó éveiben a gyulafehérvári udvarban végbementek.

Az udvari élet fő színtere a gyulafehérvári fejedelmi palota volt. Régi vár helyén épült; csinosította Izabella, János Zsigmond, a Báthoriak; igazi fényét, pompáját azonban Bethlen Gábor uralkodása alatt kapta. Nem csupán megerősítette, bővítette, az általa annyira kedvelt pártázatos reneszánsz stílusban átépítette a „nagy friss és pompás épületet”, de belső díszítésére is nagy gondot fordított.¹¹

A falakat aranyos bőr, drága flandriai kárpitok legkülönbébb darabjai borították. Kedvelt színek voltak: a zöld, kék festékes aranyos, az egészen bearanyozott és a legértékesebbek: a festői jeleneteket ábrázolók. Az egyikén Julius Caesar, a másikon Dávid és Abigail történetében gyönyörködhetett az egykori szemlélő, vagy Nagy Sándor világraszóló tetteit, a Sybillák és régi királyok képeit tanulmányozhatta. A mennyezeteket freskók, „aranyas és mészmetszésbeli mennyezetek” (stukkók) díszítették.¹² Rég elpusztult minden darabja. A gyalakutai református templom mennyezetfestménye, mely 86 festett deszka mintalaphból áll, fogalmat ad egykori szín- és formakincséről: „Ez a mennyezetfestmény ugyanis Bethlen Gábor, a legnagyobb erdélyi fejedelem korának három reánk maradt ily emlékéből valószínűleg éppen az ő gyulafehérvári fejedelmi palotája és alvinci kastélya rég elpusztult mintáit, vagy legalábbis azok egy részét őrizte meg.”¹³

A világítást változatos formájú, anyagú és értékű gyertyatartók szolgáltatták: fehér angliai ónból csinált, megaranyozott szép öreg réz, meg-aranyozott ezüst, sima réz, de velencei öreg kristály gyertyatartó is, melyet 215 tallérért vásároltatott a fejedelem. Egyiket falba erősítették (karos gyertyatartó), másikat asztalra állították, és hogy a talpa meg ne sértse a finom, berakásokkal ékes bútorfelületet, Konstantinápolyban vásárolt puha gyertyatartó alá való bőrt ragasztottak a talpára. A legszebbek bizonyára a nagy,

⁹ Bonfini Mátyás udvartartásáról. (Mátyás a kortársak között. Írások, Levelek. A bevezetőt írta: ELEKES LAJOS: A szövegeket válogatta H. Balázs Éva. Bp., 1957. 94—96.)

¹⁰ KEMÉNY JÁNOS: I. m. 152.

¹¹ SZALÁRDI JÁNOS: I. m. 31—35. Az idézet a 34. hasábon.

¹² SZALÁRDI JÁNOS: I. m. 34. és BÁRÓ RADVÁNSZKY BÉLA: Udvarartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp., 1888. 27., 30., 63., 73., 96., 137. stb. (Házi történelmünk emlékei. I.)

¹³ KELEMEN LAJOS: Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból. Kolozsvár, 1945. 8—9. (Erdélyi Tudományos Intézet 10.)

öreg, szép mesterséggel csinált függő gyertyatartók (csillárok) voltak, amilyent Reinprekt Pál is vásárolt Bécsben, 1625. ápr. 20-án 450 birodalmi tallérért.¹⁴

Szerette a fejedelem a szép órákat is a palotában. Máig megmaradt a híre egy öreg igen szép tornyos órának, meg egy órapárnak, melyet az egykorú jegyzék két egyarányú órának nevez.

Jól illettek e környezetbe a faragott és kárpitozott székek, asztalok. Az egyik szobában 12 fekete bársonyszék állt az asztal körül, bársony rojtokkal, aranyozott kicsiny és nagyobbacska szögekkel díszítve, a másik 12 pedig vörös karmazsin bársony borítású volt, öreg aranyozott és kisebb szögekkel kiverve. Az asztalokat különféle abroszokkal takarták le: az egyszerű varrott abroszok mellett találunk bulya vászonra varrott abroszt és patyolatra varrottat, de igen kedvelt volt a selyemmel szőtt is. Ezeket főként Konstantinápolyból szerezték be, éppúgy, mint a selyem lepedőnek való matériát, vagy a selymes lepedőben való hímét. A vánkoshéjak is fényűzésről tanúskodnak: skófiomos, selyemmel varrott, atlaczra varrott vánkos szintűgy akad, mint zöld selymű skófiomos és ki győzné mindet elsorolni.

Ezek az ágyneműfélék természetesen faragott mennyezetes ágyakba illettek, de tudunk arról is, hogy Bécsben egy vaságyat is vásároltatott a fejedelem. A legfontosabb kiegészítő bútorok közé tartoztak a ládák. A legnagyobbak a mai szekrény helyett használt ruhásládák voltak, díszesebb és szerényebb kivitelben. A korszak iparművészetének becses emlékei az útravaló kalamáris ládák, amilyent pl. a fejedelem elefántesontból csináltatott Bécsben, 1627 augusztusában Brandenburgi Katalinnak. Ismerünk azonban Bethlen vásárlási jegyzékeiből ugyancsak utazás közben használatos ezüstös kalamáris ládát; íróládát fekete ében fából, ezüsttel cifráltat; de íróasztalocskát, rézzel metéltet és mesterségesen cifráltat is, mely a fejedelemasszony szobájának egyik ékesége lehetett.¹⁵

Az erdélyi fejedelmi palota, nemesi kastély és igényes polgárház XVI–XVII. századi legkedveltebb díszei és vagyontárgyai voltak a szőnyegek. Annyira, hogy a kisázsiai Usak és környékén készült szőnyegetek, melyekből a legtöbb került Magyarországra és főként Erdélybe a török hódoltság korában, „erdélyi szőnyeg”-nek nevezi a szakirodalom. Felhasználási köre igen széles volt. Szőnyeget fektettek a padlóra, akasztottak a falakra, olykor asztalra is terítették. Otthonossá, meleggé tette a többnyire kőpadozatos szobákat, ebédlőket; gazdag minta- és színviláguk megnyugtatólag hatott, a szép utáni vágyakozást magas szinten elégítette ki. Az erdélyiek szőnyegek iránti szeretetét mi sem bizonyítja jobban, mint Fröhlich Dávid 1639-ből származó feljegyzése, mely szerint: „az erdélyiek az új sírokat kövek helyett nagyértékű török vagy perzsaszőnyegekkel takarják”. Ilyen emlék-szőnyegetek Kelemen Lajos még századunk elején is szép számmal látott a brassói, szebeni, besztercei, medgyesi és segesvári templomokban a padokon.¹⁶ Nem csoda, hogy Bethlen Gábor vásárlási tételei között is gyakran találkozzunk szőnyegekkel: egy alkalommal 25 nagyobb, máskor 11 skarlát-, 6 díván-, 8 apróbb sely-

¹⁴ RADVÁNSZKY: I. m. 13., 23., 26., 105., 110., 125.

¹⁵ RADVÁNSZKY: I. m. Órák: 11., 13., 17. Ládák: 9., 11., 13., 17., 155. Székek: 33., 34.

¹⁶ KELEMEN LAJOS: Erdély leírása 1639-ből. Földrajzi Közlemények 1907. 59–71. Az idézet a 66., Kelemen Lajos jegyzete a 70. lapon. — BARTÓK IMRE: A keleti szőnyegek hazánkban. Művészettörténeti Ért. 1970. 148–172. Az erdélyi szőnyegről a 164–168

mes szőnyeget vásároltat, a régi értékes darabokat javíttatja, táborozás alkalmával használt díszes sátorát is keleti szőnyegekkel teszi még díszesebbé.¹⁷

A felsőruházat pompája, gazdagsága, anyagának és színeinek szépsége, változatossága, jól érvényesült a fejedelmi palota finom, kissé törökös ízléssel berendezett környezetében. Kedvelt volt az atlacz: a rozmarin szín virágos; a rozmarin virág szín sima; a barack virág szín velencei; a tenger szín; az ezüsttel szőtt veres; az arannyal szőtt fehér; a florenciai haj színű; a haj szín virágos; az ezüst-, meggy-, király szín florenciai; a zöld; hamu szín velencei; az ezüst színű karmazsin; a pelikán szín sima és a szinte költő tollára méltó: szederjes királyszínű, elegy virágos karmazsin és tenger szín, test szín virágokkal való atlacz.¹⁸

Hasonlóképpen gazdag a bársony és selyem anyagok választéka: a fekete tar bársony; veres karmazsin gubás bársony; szederjes fekete virágos; tarka gubás; zöld és meggy szín maylandi dupla bársonyanyagok mellett szekfű szín atlacz bársonyból készült öltözeteket is viseltek. A selyem, a skarlát, a tafota, kamuka, gyolcs és a többi textília ugyancsak a legváltozatosabb színekben voltak képviselve.

A ruhákat széles vagy keskeny, aranyos csipkék díszítették. Külön kell megemlítenünk a nyakfodorra és kézelőkre használatos divatos csipkéket. A nők testszín vagy tengerszín hosszú harisnyát viseltek a lábukon, kezükre nyáron vékonyabb, télen vastagabb anyagból készült kesztyűt húztak. Kedvelték a puha, spanyol bőrből készült, a gyönggyel kivarrt, arannyal fűzött, arannyal, selyemmel szőtt, sőt alkalmanként a szagos kesztyűket is.

A férfiviselet is, eszmétől a süvegig sokkal gazdagabb volt színekben a mainál. Különösen a süveg készült drága anyagokból: vidraszörből, selyemből, bársonyból. Tollakkal és rózsákkal (ékszerfajta) díszítették és az igazán szép és drága darabokat úgy megbecsülték, hogy külön tokot is csináltatott neki a gazdája.

Az ékszerek imádata a mai ember szemében már-már a tobzódás benyomását kelti. Csupán a fejedelem és közvetlen környezete számára vásárolt darabok áttekintése roppant feladat lenne. Ízelítőül említjük meg: a szép tiszta gyémánttal rakott aranylánc; a rubintos aranyos köves bot; gyémántokkal rakott pelikán függő; arany rózsza, melyben egy függő gyöngy vagyon; gyémántokkal, rubintokkal rakott arany pártá; gyémántos fülbevaló gyöngy; homlokra való gyöngy; gyöngy lánc; spanyol módra csinált gyémántos rózsák és gyűrűk megszámlálhatatlan sokasága: három rubintú; merőn gyémántból rakott; kék gyémántos zománcos; kockás, gránát, fekete zománcos, három karikás, egy gyémántú gyűrű és gyémántos gyűrű kétfelől görlicével, mely az egykori ötvösnek talán a népköltészet iránti vonzalmáról is tanúskodik.

A férfiak is viseltek ékszereket, de az igazi férfitompát a díszfegyverek jelentették. A fejedelem személyes holmijai között találunk: „merő arany hivelyű türkiszes kardot, két pár pistolt kinek az agyai ezüsttel rakottak, tokjai pedig ezüsttel tödöztek voltak, aranyos puskát madárhoz való, egy keziját maga ő felsége számára s hozzá veres bársony skófiummal varrott tegezket,” gyönyörű löporszarukat, dísznyergeket és drága, művészi lószerszámok, kocsik, hintók megannyi fajtáját. Eggyel alacsonyabb szinten hasonló kép bontakozik ki előttünk a gazdag főnemességről és a polgárság felső rétegéről is, az egykorú

¹⁷ RADVÁNSZKY: I. m. Szőnyegek: 68., 75., 117., 243., 248.

¹⁸ RADVÁNSZKY: I. m. Atlacz: 5–9., 25., 38., 71.

kelengyelajstromok, ingóságjegyzékek, végrendeletek és nem utolsó sorban a családi levelezések alapján.¹⁹

Vallomásuk nem csupán egy helyenként már a barokkba hajló késő-
reneszánsz fejedelmi udvar és a hozzá ezer szállal kötődő főnemesi, gazdag
polgári réteg igényeiről, ízléséről, pompakedveléséről alkot hiteles képet, de
ezeknek a drága holmiknak elnevezése egy rég letűnt életformáról és a régi
magyar nyelv eddig kellőképp figyelemre nem méltatott rétegének gazdag-
ságáról, szépségéről, helyenként költői szépségéről ad hírt.

A fejedelem kötelességeinek élő, éjjel-nappal levelező, tárgyaló, tervező,
erőskezű államférfi volt, népének első szolgája. A fényűzést nem öncélként
alakította ki maga körül, hanem azért, hogy uralkodásának méltó keretet
biztosítson, mind az országhatáron belül, mind azon kívül elismertesse ország-
lása és személye tekintélyét. Közrejátszhatott pompakedvelésében az is, hogy
egyszerű kismemesi családból származott, s így még nagyobb szükségét érez-
hette a fejedelmi méltóság számára egyébként is teljesen jogos fényűzésének.
A gyulafehérvári fejedelmi udvar kialakításánál a nyugat-európai katolikus
fejedelmi udvartartást tekintette példaadónak és bár az ő erdélyi udvarának
késő-reneszánsz pompájában törökös, keleti vonások is jócskán érvényesültek,
az ott megfordult követek hatása alól nem tudták kivonni magukat, elismerés-
sel szóltak róla. Bethlennek azonban nem csak udvarára, de székvárosára és
egész országra kiterjedt példaadó gondoskodása.²⁰

Sokat vásároltatott külföldön, de támogatta a belső ipar fejlődését is.
Külföldi mestereket hívott Erdélybe: az olasz Giovanni Landi, Giacomo Resti
és az eperjesi Linder Márton udvari építészei voltak. Alvincre telepítette az
anabaptista habánokat, munkalehetőséget biztosított nekik és gondoskodott
a finomabb munkáikhoz szükséges nyersanyagok beszerzéséről is. Toldalagi
Mihály 1623-ban a fejedelem utasítására elefánt fogat, gyöngyházat és ber-
zsenyfát (brazíliai fafajta) vásárolt az új keresztényeknek. Képirókat, kép-
faragókat foglalkoztatott, közöttük magyarokat is, mint pl. Mezőbándi Eger-
házi, másként Képiró Jánost, aki a gyulafehérvári fejedelmi palota és az alvinci
kastély mennyezetét készítette, s bizonyára a már említett gyalakutai meny-
nyezetnek is mestere volt, Csengeri Képiró Istvánt, Pap Györgyöt, Képiró
Jakabot és másokat. Foglalkoztatottságuk mértékéről a gyakori festék, és
egyéb szükséges eszközök vásárlása is jó tájékoztatást ad.²¹

Bethlen jó gazdaként mindenre gondolt, buzdította, sőt kötelezte alatt-
valóit az építkezésekre. Lényegre törő szelleme nem maradt meg a külső-
ségeknel. Az anyagi és politikai érdekek mellett, helyesebben azokkal szerves
összefüggésben, a szellemi élet területén is jobbra, tökéletesebbre, az európai
színvonal elérésére törekedett.

¹⁹ RADVÁNSZKY: I. m. Bársony: 5–7., 11., 16., 25., 33–38., Selyem: 6–8., 14., 16., 25., 34., 36. Skarlát: 5–7., 11., 12., 20., 26. stb. Gyöngyök, gyémántok: 10., 20., 21., 22., 27., 34., 41., 54., 59., 104., 105. Gyűrűk: 22., 48., 67. stb. Díszfegyverek: 8., 46., 51., 52., 118.

²⁰ ACSÁDY: I. m. — SZEKFÜ GYULA: I. m. Az erdélyi protestáns fejedelem c. fejezet 171–207. — TOLNAI GÁBOR: I. m. 95–87.

²¹ Toldalagi Mihály portai követ vásárlásairól az új keresztények számára: RADVÁNSZKY: I. m. 104. — KELEMEN LAJOS: Mezőbándi Egerházi János. Művészet 1911. 393. — Uő.: Bethlen Gábor rendeletei Kolozsvár főbíráihoz a kolozsvári képirókról. Művészet 1907. 348–49. Uő.: Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból. Kolozsvár, 1945. 3–29.

Muzsikusokat hívott udvarába: lantost, hegedűst, trombitást, cornetistát; Bécsből, Krakkóból, Danzigból, Német-, Morva- és Franciaországból. Cseffey Lászlónak írt levele mutatja: nem akármilyen jöttment zenészeket gyűjtött maga köré, gondja volt a színvonalra is: „A francusok között felette jó trombitások vadnak, egy igen fő trombitást azért hogy szerezzetek, felette igen kérlek szerető híveink, a nélkül meg ne jöjjetek; de *excellētissimus* legyen, csak közönséges jót ne is híjjatok.” (Kiemelés tőlem: T. M.) Magas igényeket támasztott velük szemben, de meg is becsülte és jól megfizette őket. Amikor Váradi Miklós 1625 nyárutóján „Tesselnis capellae magister”-t (Johann Thossel?) Bécsből Erdélybe hozta, a fejedelem megbízásából nem csupán pénzzel látta el, hogy a megfelelő zeneszerszámokat beszerezhesse és a többi vele levő muzsikust elláthassa, de külön hintót vásárolt számára, melyben a hosszú utat kényelmesen tehetette meg. Prosperónak, a „vocalis discantista”-nak drága süveget ajándékozott. Vásároltatott lantra, hegedűre való húrokat, álorcákat, maskaraábrázatokat, melyek azt mutatják: mozgalmas zenés-táncos alkalmak is szép számmal voltak Gyulafehérvárott, Európa többi fejedelmi udvarához hasonlóan. Igen becses adatok ezek és „Bennük főként a külfölddel való intenzív kapcsolat, összeköttetés a feltűnő; s ez a jelenség talán már többre mutat, mint az udvari élet kényelmére és bonyolultabb szükségleteire; talán valami tudatos zenei politikának, helyesebben zenei nevelésnek programját sejtethetjük benne...”²²

Könyvtárát már a kortársak is csodálattal említették. Alapítását (1613-14) olyan ténynek tekintették, „mely dologban Felseged az az nagy hirelnével tündöklő Mattyias királynak dicsiretes példajat követte”.²³ Annaira szerette a könyveket, hogy táborozásaira is egy szekérre való válogatott gyűjteményt vitt magával, minden percet kihasználta, olvasott, amikor csak tehetett. E könyvtár jelentősége messze túlemelkedett az udvari kereteken. A kollégium és rajta keresztül a hazai oktatás igényeit szolgálta. Sajnos „a szép collegiumot, schoolát, és ama megbecsülhetetlen pénzt érő drágalátos nagy bibliotékát mind porrá, hamuvá tevék” a tatár hordák. Jegyzékét sem ismerjük. Csupán két könyv: Ortelius Ábrahám: *Theatrum orbis terrarum*. Antverpiae, 1592. híres atlasza, a fejedelem Hunyad megyei főispánsága korából (1608) származó saját kezű bejegyzéseivel ellátott példánya, valamint Antonius Guevara: *Horologium principiuma* vészelte át a megpróbáltatásokat. Összetételéről tehát kevés bizonyosat mondhatunk. Feltevésekre és azokra a szűkszavú, bár igen elismerő nyilatkozatokra vagyunk utalva, melyeket a kortárs és későbbi történétírók, írók műveiben olvashatunk.²⁴ Mindannyian hangsúlyozzák, hogy a fejedelem Mátyás királyhoz hasonlóan Európa minden tájáról drága könyveket szereztetett be, igen sokat gyarapodott a fejedelemnek ajánlott művekkel is az állomány, hiszen ezek természetesen mind bekerültek a gyűjteménybe. Feljegyezték azt is, hogy Bethlen Gábor a Corvina akkor még állítólag Budán levő darabjait szerette volna megvásárolni, de nem sikerült sem neki, sem

²² SZABOLCSI BENCE: A magyar zene évszázadai. Tanulmányok a középkortól a XVII. századig. Sajtó alá rendezte: BÓNIS FERENC. Bp., 1959. 246. (Magyar zenetudomány 1.) A Cseffey Lászlónak írt levelet a 247. lapon idézi. Zenei vonatkozású adatok Radvánszknál: 43., 64., 82., 97., 98., 105., 109., 115., 136., 155. stb.

²³ HÁPORTONI FORRÓ PÁL: Quintus Curtiusnak... Historiaja. Debrecen, 1619. 12. r. — VITA ZSIGMOND: Bethlen Gábor szellemi arcképéhez. Könyvtára. Tudománnyal és cselekedettel c. tanulmánykötetében. Bukarest, 1968. 11-22.

²⁴ L.: VITA ZSIGMOND idézett tanulmányát és jegyzeteit.

pedig az utána kísérletező I. Rákóczi Györgynek. Természetesen a könyvtárra vonatkozó ismert adatokat, megállapításokat sem fogadhatjuk el minden esetben kritika nélkül. A bennük helyenként tapasztalható túlzások két forrásból táplálkoznak. Az egyik: az állomány két kötet kivételével teljesen megsemmisült, s így a fantázia szabad szárnyalását mi sem akadályozhatja. A másik: már a kortársak szemében, az utódokéban méginkább, Mátyás budai könyvtárának egykori ragyogása áttevődött a nagy reneszánsz király politikáját folytatni vágyó Bethlen Gábor erdélyi bibliotékájára. Úgy vélem, közel maradunk az igazsághoz, ha Szalárdi nyomán elfogadjuk: a könyvtár a kollégium szükségleteit és az oktatásügy egészét volt hivatva szolgálni. Anyaga értékes, tudományos, Bethlen művelődéspolitikai koncepcióját támogató művekből állt. Vezetői főhivatású könyvtárosok voltak, egyet névszerint is ismerünk: Barsi Mihályt, akit a fejedelem 1628-ban nevezett ki, évi 100 forint fizetéssel.²⁵

Művelődéspolitikájának merész nagyvonalúságát, részletekig átgondolt alaposságát, szociális tartalmának humánus, az alsóbb néposztályok egészséges, feltörekvő erőit támogató vonásait és a megvalósítás során szükség-szerűen felmerülő nehézségeket, leginkább az iskolaügy problémáin érzékelhetjük. Nincs még egy fejedelme Erdélynek, aki oly nagy jelentőséget tulajdonított volna az új értelmiség felnevelésének, mint Bethlen Gábor. A Heidelbergben fejedelmi alumnusokként tanuló Szilvási Mártonnak és Bojthi Weres Gáspárnak 1618. jan. 27-én kelt válaszlevelében írja a következőket, a Bojthinak szóló bekezdésben: „Ha elhatároztad, hogy tovább is tanulj s magasabb képzettséget szerezz, négy évig segíteni fogunk téged . . . Elhatározásodról mielőbb értesíts . . . Hogy pedig szándékunkat ebben jól megértsd, ahhoz tartsd magad, hogy ne csak a theologiai, hanem a bölcséleti tudományokat is alaposan megtanuld, hogy a mikor majd hazatérendesz, úgy az egyházi, mint a polgári dolgokban is s a külügyek igazgatásában, segítségednek hasznát vehessük magunk, nemzetünk, hazánk érdekében.”²⁶

Bojthi jobbágyivadék volt és a fejedelem történetírója lett. Geleji Katona István szegény sorból emelkedett Erdély püspöki székébe. Szenci Molnár Albert, a Bethlen-korszak európai rangú humanista tudós- és költőgyénisége egyszerű molnár fia volt. S rajtuk kívül még nagyon sokan köszönhetik műveltségüket és társadalmi felemelkedésüket Bethlen Gábor személyes támogatásának és annak az intézkedésének, hogy megtiltotta a földesuraknak, a tanulni vágyó tehetséges jobbágygyerekek erőszakos visszatartását. Az értelmiség nagyfokú megbecsüléséről tett tanúságot kevés halála előtt (1629. júl. 13.), amikor az Erdélyben és a magyarországi részekben élő prédikátorokat s azok mindkét nembeli leszármazóit, közös nemesi levéllel a „valóságos, született és kétségtelen nemesek” jogaival ruházta fel.²⁷

Oktatási programjának kiindulópontja a hazai iskolaügy új alapokra helyezése, modernizálása volt. Pareus Dáviddal, a heidelbergi egyetem híres tanárával személyes levelezést folytatott, kikérte véleményét ifj. Bethlen István egyetemi tanulmányaival kapcsolatban, érdeklődött a korabeli pedagógia módszerei iránt és ha valami jót látott, tapasztalt, annak alkalmazásában felekezeti szempontok nem akadályozták. Alvinci Péterhez a „kis gróf” tanulmányaival

²⁵ Barsi Mihály személyére: RADVÁNSZKY: I. m. 230.

²⁶ VÁRÓ FERENC: Bethlen Gábor nemesítő iskolája. Erdélyi Múzeum 1903. 233–246. A Bojthinak írt levél idézete a 233. lapon.

²⁷ ZSINKA FERENC: Bethlen Gábor címeres levele papok részére. Nagyenyedi Album. 1926. Szerk.: LUKINICH IMRE. 101–110.

kapcsolatosan intézett néhány sora jó példa erre: „Az gyermeket tanítsa szorgalmatosan, és ne magyar scholákban való hitván szokás szerént, hanem more jesuitarum exerceálja az gyermek magát az oratio csenálásokban, legyen jó retor, orator, eloquens ha adatik.”²⁸ De bármilyen elismerően szól is itt a fejedelem a jezsuiták módszeréről, a térítési akcióktól való, távolról sem alaptalan félelem lehetetlenné tette, hogy az erdélyi protestáns értelmiség képzésében közvetlenül szerepet játsz hassanak.

„Keleti Heidelbergává” kívánta fejleszteni székvárosát. Uralkodása kezdete óta foglalkoztatta az a gondolat, hogy a kolozsvári iskolát magasabb színvonalra emelje. De számos nehézség merült fel és ezért a gyulafehérvári iskolára esett a választása, ahol egykor maga is tanult. Lépésről lépésre, először gimnáziumi, majd akadémiai színvonalra fejlesztette. A nikolsburgi béke (1622) után kialakult nyugodtabb légkörben, mindenekelőtt alkalmas tanárokról gondoskodott. A kiváló pedagógus, Kereszturi Pál mellett, egy ideig itt tanított Geleji Katona István és Csulai György. Noha rövidesen 70–80 öreg diák is tanult az „academicum collegium”-ban, fejlődésével a fejedelem nem volt megelégedve. Világosan látta, hogy célját csak neves külföldi tanárok közreműködésével tudja elérni.²⁹

A Bethlen Gábor által meghívott tanárok sorában Opitz Márton (1597–1639), a XVII. századi német költészet teoretikusa és hosszú időre mintaadó mestere volt az első, aki Erdélybe érkezett. Több tényező is közrejátszott abban, hogy a fejedelem választása rá esett. Az egyik Geleji Katona személye lehetett. Ő ugyanis 1619-ben ifj. Bethlen István kíséretjeként Opitz-cal egy időben tanult a heidelbergi egyetemen. *Magyar Grammatikátska* c. művének tanúsága szerint, figyelemmel kísérte a firenzei „Accademia della Crusca” és a belgiumi nyelvművelő társaságok hatására Németországban is egyre inkább térhódító „Sprachgesellschaft”-ok munkáját. Alighanem Opitzra is felfigyelt, hiszen a még alig húszéves fiatalember már ebben az időben híres költőnek számított, maga köré gyűjtötte az egyetemen a rokon szellemű fiatal költőket, mintegy szellemi vezére volt az egyetemi ifjúságnak. A másik tényező az a szoros politikai kapcsolat volt, mely Erdély és Szilézia között, ennek korábbi, Mátyás királyig visszanyúló hagyományát nem számítva, 1619 óta fennállt. János Keresztély briegei herceg, Szilézia kormányzója és Bethlen Gábor ugyanis 1619 óta tagja volt a II. Ferdinánd ellen irányuló protestáns szövetségnek. A nikolsburgi béke (1622) Oppeln és Ratibor felső-sziléziai hercegségeket Bethlennek juttatta. Opitz ekkor a briegei herceg öccsének, György Rudolf liegnici hercegnek az udvarában tartózkodott, de állandó foglalkozása nem lévén, Bethlen meghívását a gyulafehérvári iskola tanári székébe szívesen elfogadta.³⁰ Opitz erdélyi tartózkodása azonban igen rövid ideig tartott. Nem tudta, de nem is igen akarta megszokni az itteni viszonyokat. Tanártársai voltak: Kereszturi Pál, Geleji Katona István és bizonyára Ilosvai Benedek is,

²⁸ SZILÁGYI SÁNDOR: Bethlen Gábor és a kassai pap. Bp., 1881. 10.

²⁹ SZÓNYI SÁNDOR: A Bethlen-kollégium tanárai. Nagyenyedi Album. Szerk.: LUKINICH IMRE. Bp., 1926. 169–184. — SZIGETHY LAJOS: A nagyenyedi Bethlen-kollégium története. uo. 140–142. — P. SZATHMÁRY KÁROLY: A Gyulafehérvár—nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagy-Enyed. 1868. 27–35. — ISTVÁN SINKOVICS: Die akademische Bildung in Ungarn im 17. Jahrhundert. Etudes Historiques, 1970. 320.

³⁰ SZATHMÁRI ISTVÁN: Geleji Katona István és a XVII. századi német „Sprachgesellschaft”-ok. MNyr, 1964. 248–252. — SZYROCKI, MARIAN: Die deutsche Literatur des Barock. Eine Einführung. 1968. 81–85.

de nem igen tudott velük bensőséges viszonyt kialakítani. A fejedelemmel azonban szívesen és gyakran elbeszélgetett. Munkával nem volt agyonterhelve. Szabad idejében járta Gyulafehérvár környékét, különösen szívesen időzgetett Zalatnán, az aranybánya környékén, ahol a bánya főtisztje, Lisabon Henrik, Opitz honfitársa szívesen fogadta. *Zlatna* c. költeménye bizonyítja, hogy bár panaszkodott az erdélyi viszonyokra; barbárnak, vadnak, idegennek érezte, olyan földnek, melyre nem szívesen költöznek a műzsák; a táj festői szépsége, a források, a patakok csörgedezése, a madarak éneke, a virágok színpompája, az erdők, a benne élő vadállatok, az ország gazdag ásványkincsei és különösen a római kor feliratos kőemlékei megragadták képzeletét olyannyira, hogy egyik legszebb versét köszönheti erdélyi élményeinek. Mégsem maradt sokáig. Otthonról is hívogatták és alig egy évi Erdélyben lakás után visszatért hazájába. Távozása után többször is próbálták visszacsalogatni, de nem állt kötélnek. Opitz erdélyi tartózkodása a fejedelem arra irányuló törekvésében, hogy híres külföldi tanárok segítségével emelje főiskolája tekintélyét, az első siker és egyben az első csalódás is volt.³¹

Opitz távozása után hét évvel érkezett Gyulafehérvárra a herborni egyetem három híres tanára: az *Enciklopedia*-járól híres Alsted János Henrik, a természettudományos érdeklődésű, kísérletező hajlama miatt ördögösség hírében is álló Bisterfeld János Henrik és Piscator Lajos, aki a nyelveket oktatta a főiskolán. Az ő munkásságuk nyomán emelkedett a gyulafehérvári tanintézet valóban főiskolai rangra. Ezt azonban Bethlen Gábor nem érthette meg, mert még abban az évben, amikor nekik a meghívólevelet elküldte, elragadta a korai halál.³²

Bethlen személyes kezdeményezése Erdély szellemi életének fellendítésére nem maradt hatástalan alattvalóira sem. Gazdag nemesi családok, mindenekelőtt a Bethlen família tagjai, a Rákócziak, az erdélyi és kelet-magyarországi városok vezető polgárai, a református egyház nagy jövedelmű vezetői sokat áldoztak a műveltség ügyéért. A fejedelem életében a kálvinista vallás primátusa, szinte államvallás rangja mellett, a többi felekezet irodalma, kultúrája is fejlődött. Támogatta Bethlen a jezsuita Káldy György bibliafordítását, kancellárja Péchi Simon, a szombatosok vezére volt, s az unitáriusok irodalma is bizonyos fellendülést mutatott. Bethlen koncepciója prosperitást biztosított Erdély számára, és nagy befolyást gyakorolt egész további fejlődésére.

A Bethlen Gábor művelődéspolitikája nyomán kialakult erdélyi szellemi élet igen bonyolult és ellentmondásos képlet. Magán viseli a XVII. századeleje késő reneszánsz kultúrájának számos olyan jegyét, mely minden tudatos Nyugathoz kapcsolódása ellenére sajátosan közép-európaivá teszi. Ennek a különfejlődésnek több összetevője van.

Bethlen építkezései (Gyulafehérvár, Várad, Vajdahunyad, Alvinc, Déva, Törösvár stb.) túlnyomórészt világi jellegűek. Udvara, különösen Károlyi Zsuzsánna halála után, Brandenburgi Katalin alatt, fényűző, az evilági örömekre is jócskán áldozó fejedelmi központ volt. Iskolapolitikája a kálvinista egyház érdekeinek erőteljes támogatása mellett, kifejezetten arra irányult, hogy az államapparátus szakemberszükségeit (történetírók, diplomaták, tanárok, prédikátorok stb.) kielégítse. Uralmának fő ideológiai támaszai azon-

³¹ JAKAB BÉLA: Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen-iskolánál. Pécs, 1909.

³² L.: a 29. sz. jegyzetben idézett tanulmányokat.

ban a prédikátorok voltak. Rájuk a fejedelemnek — miként nemesítő oklevele is bizonyítja — megkülönböztetett gondja volt. S mintegy ennek tükrében, az irodalomban és az egész közgondolkodásban, Mátyás korához és a XVI. századi nemzeti nyelvű reneszánsz irodalomhoz képest is, nagyarányú vissza-teologizálódási folyamat indul meg, hontakozik ki, s a két Rákóczi György uralkodása alatt, bizonyos vallási türelmetlenséggel párosulva még tovább fokozódik.

A hitvitázó, kegyességi iratok, postilla-kötetek, temetési prédikációk vaskos gyűjteményei kerülnek ki a nyomdaprés alól: Alvinci Péter *Itinerarium Catholicum*, *Tükör* c. műve, postillás kötet; Milotai Nyilas István *Speculum Trinitatis*; Kecskeméti C. János *Az Isten Törvényének az Szent Írás szerint való magyarázattya*, *Jónás próféta könyveinek*, valamint *Az Apostoli Credonak magyarázattya*, a Bojti Veres Gáspár által sajtó alá rendezett *Exequiarum Caeremoniarum . . . libelli duo* és *Exequiae Principales* c. temetési prédikációk.

Fellendül az államelméleti irodalom, mely arra hivatott, hogy Bethlen uralmának igazolását, ideológiai bázisát biztosítsa: Szepsi Korocz György *Királyi ajándéka*, I. Jakab skót király *Basilikon doronjának* magyarítása; Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* c. műve; Háportoni Forró Pál Curtius-fordítása; Prágay András *Fejedelmeknek serkentő órája* c. Guevara-fordítása stb.³³

Szenci Molnár Albert munkássága minden tekintetben megkülönböztetett figyelmet érdemel. *Szótára*, *Nyelvtana*, Calvin *Institutióinak* magyar fordítása, *Zsoltárai* kiváló helyet biztosítanak személyének a Bethlen-korszak irodalmi műveltségében. Európai formátumú egyéniség, nem mindennapi írói tehetséggel megáldva. Örök kár, hogy eredeti művek alkotására nem vállalkozott. Fordításai: különösen a *Zsoltárok* és az *Institutio* XVII. századi késő humanista irodalmunk kiemelkedő alkotásai.

A világi szépirodalomhoz kapcsolódó művek száma csekély. Megemlíthetjük a *Sebes agynak késő sisak* c. versfüzért, *A Fejedelmeknek serkentő órája* c. munka igényes manierista prózáját és a benne található verseket, Szepsi Csombor Márton *Europica varietas*át és néhány Bethlent dicsőítő költeményt. A korszak kutatójában nem alaptalanul ver gyökeret az az érzés, hogy a Heltai prózájában, XVI. századi széphistóriáinkban, a *Balassi Menyhárt árul-tatásáról* szóló komédiában, Balassi költészetében és *Szép magyar comoedia*jában, valamint Bornemisza *Elektrájában* felcseperedett világi fogantatású szépirodalom a XVII. század első évtizedeiben fulladozik a teológiai fejtegetések betűtengerében, alig-alig talál kapaszkodót. S ezen az általános képen, ha az irodalmi termelés arányait vesszük figyelembe, még egy Rimay János is csak keveset tud változtatni.³⁴

E tendenciák kibontakozását a gazdasági-társadalmi fejlődésünkben rejlő okokon túl — nagymértékben elősegítették a Bethlen által frekvenciált németországi művelődési központok: Herborn, Altdorf, Marburg, Heidelberg. Különösen a heidelbergi egyetem hatása volt erős. A heidelbergi egyetem akkor élte fénykorát, amikor a legtöbb magyar diák látogatta. Hallgatói igen alapos nyelvi, retorikai, poetikai képzettséget szerezhettek és alkalmuk nyílt

³³ BÁN IMRE: Apáczai Csere János. Bp. 1958. Magyar irodalom Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében c. fejezet. 59—79. (Irodalomtörténeti könyvtár 2.)

³⁴ A világi szépirodalom hiányára, feltűnő háttérbe szorulására a kutatás már felfigyelt: Vö.: BÁN IMRE: I. m. 79.

egy fejlettebb iskolarendszer tanulmányozására. De e pozitív tényezők mellett, a német protestantizmus negatív vonásai is érvényesültek: „a nyárspolgári korlátozottság, a skolasztikus jellegű teológiai gondolkodás és a kulturális értékeknek a kálvinizmusra jellemző szűkkörűen egyházas, prakticista szemlélete”.³⁵

Érte a magyar irodalmat másfajta impulzus is, de sokkal kisebb mértékben hatott. A német nemzeti nyelvű és szellemű költészet épp ebben az időben vett új lendületet, az Erdélyben is megfordult Opitz Márton elméleti alapvetése (*Buch von der Deutschen Poeterey*, 1624.), és költői gyakorlata nyomán felvirágzott sziléziai költőiskola sokágú tevékenységében. Elég itt utalnunk Angelus Silesius (1624 – 1677), Daniel von Czepko (1605 – 1660), Christian Hofmann von Hofmannswaldau (1617 – 1691) nevének említése mellett Andreas Gryphius nemes veretű szonettjeire, drámáira, hogy világos legyen fellépésük jelentősége. Szilézia eddig nem játszott szerepet a német irodalom történetében. Éppúgy fejlődésben visszamaradt határvidéke volt Németországnak, mint Erdély Magyarországnak. A XVII. század első felében betöltött irodalmi vezérszerepét annak köszönheti, hogy ezt a vidéket a harmincéves háború pusztításai elkerülték, ipara és főként Lengyelországgal folytatott jövedelmező kereskedelme révén gazdaságilag megerősödött, s ez alapjává lett egy nagyarányú szellemi felvirágzásnak.³⁶ Erdély is ebben az időben élte fénykorát. A már említett német művelődési központokon kívül erős kapcsolatai voltak Sziléziával is, de a Sprachgesellschaftok hatása nálunk inkább a tudományos igényű próza területén mutatkozik, a nemzeti nyelvű költészetet megújító, vagy annak elvi kérdéseit feszegető törekvésekkel nem találkozunk. Balassi tekintélye befolyásolja líránk egész XVII. századi fejlődését. Annál meglepőbb viszont, hogy egy harmadrangú sziléziai prédikátorszerző kompilációja, Gregor Richter *Axiomata politica* c. vaskos műve, mely azt bizonyítja, hogy a világtörténelem periodikusan (250, 500, 750 és 1000 esztendőnként) ismétlődő katasztrófák sorozata, mily erős benyomást tett Medgyesi Pál és később Szalárdi János révén az erdélyi szellemi életre.³⁷

De a Bethlen művelődéspolitikai alapvetésén megszilárdult Erdély nemcsak befogadott, de az átvett a maga képére formálta, irodalma, műveltsége egyéni arculatot, helyi színt, zamatot kapott, s nem maradt hatás nélkül a szomszédos népek, így pl. a románság kultúrájára sem. A szorosabb értelemben vett szépirodalom terén, sem a késő reneszánsz periódusában, sem a barokk korban nem tudott kiemelkedőt produkálni, annál jelesebb eredményeket köszönhetünk műveltségünk egyéb területein. Nem véletlenül emelkedett Erdély a XVII. század első felében egyedülálló jelentőségre.

Erdélyt Kazinczy fedezte fel újra a magyarság számára. Költőink, köztük Ady Endre, az erdélyi levelek ösztönzései nyomán ébred rá irodalmi és politikai jelentőségére. *Ismerellen Korvin-kódex margójára* c. lírai forráságú Erdély-vallomásában a szüntelen megújulás, a permanens forradalom földje-

³⁵ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk.: KLANICZAY TIBOR. Bp., 1964. 57. (A magyar irodalom története II.)

³⁶ HANS HECKEL: Geschichte der deutschen Literatur in Schlesien. Breslau, 1929. Bd. I. — MARIAN SZYROCKI: Der junge Gryphius. Rütten & Loening. Berlin, 1959. 9–24.

³⁷ ItK, 1970. 689–696. — HEREPEI JÁNOS: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Budapest–Szeged, 1965. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.)

ként jelenik meg ez a kis ország, mely elsőként „látott mélyen be Európába”. Erdély fejedelmei — igen hátrányos pozícióból — a szétszakított ország egyesítésére törekedtek, a cseh, majd a lengyel korona segítségével, s azzal a ki nem mondott, de annál égetőbb szándékkal, hogy Mátyás egykori birodalmát helyreállítsák. Törekvéseik rendre megfeneklettek, illúzióknak bizonyultak. És talán ez az egyik oka, hogy Ady Erdély-élménye a párizsi útja után újra átélt kis népi sorsban gyökerezik és fájdalmas realitásokat tükröz. Próbáljuk meg Erdélyt folytatni — mondja — „mert csak az erdélyi Magyarországon maradhatott meg az, amit keresünk, s amit talán, óh ott sem bizonyos, hogy megtalálunk”.³⁸

LA POLITIQUE CULTURELLE DE GÁBOR BETHLEN

Gábor Bethlen, prince de Transylvanie (1613—1629) fut le premier souverain hongrois qui ait créé une politique culturelle dans le sens moderne du mot: il s'appliquait consciemment et systématiquement à élever le niveau culturel, éveiller l'aspiration à la vie civilisée, polir le goût commun.

Après avoir consolidé son pouvoir politique et économique, il fit de sa cour un centre de culture de la Renaissance tardive. Gábor Bethlen avait une très grande bibliothèque. Il fonda une imprimerie et fit venir des architectes, peintres, musiciens de tous les pays de l'Europe, surtout de l'Italie, l'Allemagne, la France, la Pologne, la Bohème et la Moravie. De son argent il aidait les jeunes Hongrois qui faisaient leurs études dans les pays étrangers, surtout aux universités de l'Allemagne (Heidelberg, Marburg etc.). En même temps il fit tout son possible pour que l'enseignement, le régime scolaire hongrois fussent conformes à l'époque. Pour garantir les bonnes conditions de l'établissement d'enseignement supérieur à Gyulafehérvár il y invita Martin Opitz, Jean Henri Bisterfeld, Jean Henri Alsted, Louis Piscator. Ces actes et les aspirations du prince eurent pour conséquence que pendant la seconde moitié de son règne et puis sous les deux Georges Rákóczi la Transylvanie devint le centre de culture qui détermina l'ensemble de la civilisation hongroise.

Dans la suite l'étude présente l'état des arts et de la littérature sous le règne de Gábor Bethlen. La littérature et les arts de cette période s'attachaient à la vie intellectuelle de l'Europe occidentale et en faisaient partie. Mais en même temps ils avaient des caractères qui les rattachaient à l'évolution particulière de l'Europe centrale.

³⁸ ADY ENDRE ÖPM VII. 19—21. KIRÁLY ISTVÁN: Ady Endre. Bp. 1970. 83—84.

A szlovén protestáns irodalom az európai humanizmus áramlatában

Mint általában minden népet, a szlovének történelmi sorsát is letelepedésüktől fogva jelentősen befolyásolta földrajzi elhelyezkedésük. Miután a VI. században a délszláv népcsalád törzsei az alpesi völgyekben, a pannóniai síkság és az Adriai-tenger között maguknak új hont szereztek, fontos európai útkereszteződésre kerültek. Akarva, nem akarva ennek az elhelyezkedésnek a révén a nagy terjedelmű közös közép-európai események sodrába kapcsolódtak be.

A szlovén nép történelmének folyamatára jellemző, hogy a délszlávságnak ezen legészaknyugatabbra szorult csoportja hamar idegen uralom (frank, később osztrák Habsburg) alá került. Ebben sorsuk meglehetősen különbözik a szerbekétől, illetve horvátokétól. Szlovén nemesi osztály hiányában és területükön kívül eső kulturális központok következtében a szlovén nép a középkorban nem volt képes igényesebb irodalmat kifejleszteni. Ami létrejött, az vagy a népköltészetbe tartozó, vagy a vallásos töredékek közé számítható (legbecsebbek közülük a freisingi emlékek a X. század végéről).

A szlovén szellemi élet kibontakozásában a XVI. század döntő fordulópontot jelent. Ahogy Európa nagy részén, itt is a reformáció hozta mozgásba azokat az erőket, amelyek a hitújításon keresztül az erkölcsi és a társadalmi viszonyok megjavítására törekedtek. A szlovének esetében még egy különös tényező járult ehhez, azaz a hitújítás szolgálatában álló írók azt is célként tűzték ki, hogy a kulturális elmaradottságban élő népi rétegeket magasabb színvonalra emeljék és utat mutassanak számukra a felsőbbrendű életmódhoz.

Ennek a sorsdöntő fejleménynek, amely a szlovén nép öntudatosodott nemzetté válásához az első lépést jelentette, igen bő és alig áttekinthető tudományos irodalma van. E tekintetben értekezésünk körvonalai világosak: felkutatni a kapcsolatokat a humanizmus és a szlovén protestantizmus között. Habár ezt a témakört sokan érintették, az erről szóló rendszerező tanulmány még hiányzik.

Tanulmányom arra törekszik, hogy két szélsőséges nézet között utat találjon. Túlzások, illetőleg elfogult interpretációk abból keletkeztek, hogy némelyek a protestantizmust a humanizmustól élesen, kategorikusan szétválasztották, az Erazmus – Luther-dilemmát abszolutizált módon magyarázva, figyelmen kívül hagyták az érintkező pontokat. Más oldalon viszont egyesek elhomályosították a különbségeket a humanizmus és a protestantizmus kategóriái között.

Tárgyalásunkhoz kiindulópontként Murko Matija munkájából idézünk, az egyetlen olyan műből, amely a reformációt és az ellenreformációt délszláv szempontból összefoglalóan vizsgálja. Problémánkra vonatkozó megjegyzése

így hangzik: „Der Humanismus und seine Töchter, die italienische Renaissance und die deutsche Reformation sind schon in ihrer Heimat ineinander verflochten, noch mehr aber in anderen Ländern.”¹

1. A szlovén protestáns irodalom jellege

Az első szlovén könyv, amely egy sajátos, akkoriban előre nem látható művelődési folyamatot indított el, 1550-ben jelent meg. Ez volt ama *Catechismus*, amelynek szerzője, Trubar Primož (1508 – 1586) csak álnéven léphetett nyilvánosság elé: „durch Philopatridum Iliricum” (így mutatkozik be a címlapon).² Magyar vonatkozásban megemlíthetem, hogy a Neekar-parti egyetemi városban, Tübingában, ahol az első szlovén könyvek nyomdába kerültek, az erdélyi vallásszabadság ismert tények közé számított, ti. a nyomdász, Morhart a könyv kiadási helyét – jellemzően – így jelölte meg: Gedruckt inn Sybenburgen durch den Jernei Skuryaniz.³

E mellett a kifejezetten vallásos célt szolgáló könyv mellett Trubar kiadott egy néhány lapos ábécés könyvecskét is, amelynek, magától értetődik, az volt a feladata, hogy az írás-olvasás elsajátítását előmozdítsa.

Et omnis lingua confitebitur Deo. Ez a Pál apostolnak a rómaiakhoz intézett leveléből vett idézet az ábécédárium címlapján hangsúlyozottan a könyvbeli vállalkozás jelszavát akarta jelenteni. Más szóval: Trubar szándékosan helyezi irodalmi tevékenységét a szentírás szavára, tehát a transzcendensen megalapozott vallási meggyőződésre. Ez a „minden nyelv” az új irodalmi irányzatnak a jelképe lett, s hajtóerő az egyházi univerzalizmussal szemben folytatott küzdelemben. Trubar a reformáció szellemében végezte a munkáját, ti. el kellett távolítani az egyházi hierarchia által beállított közvetítőt az Isten és az ember között. Ebből az eszméből kiindulva eredtek a protestantizmus legismertebb irodalmilag felhasználható követelményei: 1. liturgiát a nép nyelvén végezzék; 2. a bibliát minden hívő saját nyelvén olvassa.

Rá kell mutatnom még egy külső tényezőre, amelynek a szlovén irodalom kezdetén fontos szerep jutott. Trubar első (és későbbi) könyveit délnémetországi száműzetésben készítette. A „szlovén irodalom atyjának” kényszerű helyzetében nem volt lehetősége arra, hogy vallási tanításait szószékről hirdesse a népnek, tehát az akkor legkorszerűbb kommunikációs eszközhöz, a könyvnyomtatáshoz kellett folyamodnia.

A rákövetkező 45 év alatt, vagyis a Habsburg főhercegek rendeletei alapján bekövetkezett megtorlásig, a protestáns mozgalom ihletéből és buzgalmából kb. 50 szlovén könyv jelent meg. A rendkívül termékeny Trubaron kívül, akinek a könyvtermés felét köszönjük, az írók egész sora jelentkezett

¹ M. MURKO: Die Bedeutung der Reformation und der Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven. Prag und Heidelberg, 1927. 46.

² M. RUPEL: Slovenski protestantski pisci. Ljubljana, 1934. 1966.² (szövegekkel); ua.: Primož Trubar. Beograd, 1960. (szerbül); Ljubljana, 1962. (szlovénül); német fordítás) München, 1965. monográfia; Abhandlungen über die slowenische Reformation, München, 1968. (a legteljesebb bibliográfiával).

³ A magyarokra (erdélyiekre) vonatkoznak még egyes megjegyzések: „a mi hitvallásunk . . . követői . . . az . . . erdélyiek (Sibenburgarji oli Ardelei), a magyarok is. . .” (1562); . . . „a törökök majdnem az egész magyar (vogrsko), szlovén (Szlavonia), horvát és egyéb földet elpusztították” (1577); a magyar szentírás-fordítás szóba kerül Dalmatinnál (1584) és Bohoričnál (1584).

legjelentősebbek köztük Dalmatin Jurij (1547 - 1589), a biblia fordítója, és Bohorič Adam (1520 - 1598 után), az első szlovén nyelvtan írója. Könyveik főképpen a szlovén lutheránus egyház és iskolázás ügyét szolgálták: evangéliumokat és más szentírási szövegeket, katekizmusokat, és posztillákat, valamint énekeskönyveket adtak ki. Akad köztük önállóan fogalmazott egyházi rendtartás is. Főleg könyveik előszavában, a vallásos téma mellett gyakran szóttek bele tudósításokat, néprajzi, történeti vagy nyelvészeti jellegű megjegyzéseket is.

A reformáció szellemében Trubarnak és munkatársainak legszentebb gondja volt a biblia lefordítása. Minden hívőnek lehetővé tenni, hogy saját nyelvén olvassa a szentírás szavait, ez a protestáns mozgalom legigényesebb követelményei és feladatai közé tartozott. Trubar arról értesít, hogy már a hazájából való megszökése, azaz 1548 előtt, amikor még szlovén nyelven latin és német könyvekből prédikált, „azért a nagy isteni kegyért és ajándékért” könyörgött, amit az ő szemében a nemzeti nyelvű Biblia Sacra képviselt.

Miután Trubarnak úttörő könyvkiadói vállalkozása sikerült, a württembergi herceg körében gyülekező reformátorok közt az egykori koperi (capodistriai) püspök, Vergerij (P. P. Vergerius, 1498—1565) a biblia fordítására buzdította. Trubar ti. előzőleg azért habozott, mert görög és héber tudás nélkül nem érezte magát felkészültnek ilyen rendkívül igényes munkára. De nagy erőfeszítéssel megküzdött az irodalmi hagyomány nélküli szlovén nyelv nehézségeivel, bele fogott az Újszövetség fordításába (*Ta evangeli svetiga Matevža*, 1555; *Ta prvi dejl tiga noviga testamenta*, 1557) és be is fejezte, amiről a halála előtt büszkén emlékezett meg (*Noviga testamenta pusedni dejl*, 1577; *Ta celi novi testament*, 1582).

A teljes biblia lefordítása Trubar fiatalabb munkatársának, Dalmatinnak érdeme. Az impozáns könyv (*Biblia, tu je, vse svetu pismu*, 1584) Wittenbergben, Luther egykori székhelyén jelent meg. Ezzel a teljesítménnyel a szlovén protestáns irodalom elérte csúcspontját. Dalmatin nagy tette több vonatkozásban történelmi fontosságú. A nyelvről, amely társadalmi és kulturális szempontból elmaradottnak, illetőleg fejletlennek számított, a biblia fordításával bebizonyosodott, hogy a szókincse bőségénél és kifejezési erejénél fogva alkalmas az irodalmi használatra. Emellett, e könyvre is érvényes, amit a Károli Gáspár bibliájával kapcsolatban megjegyez a magyar irodalomtörténeti kézikönyv, hogy „hosszú időre valóságos (nyelvi) normát nyújtott”. Konkréten beszélve: amidőn az ellenreformáció megsemmisítésre ítélte a lutheránus könyveket, a biblia kivételt képezett, mert más fordítás nem lévén, a katolikus papok az egyházi szolgálatban is ezt használták.

A bibliával együtt nyomtattak ki még egy könyvet, amely szintén a szlovén irodalmi nyelv megszilárdítását szolgálta. Ez egy latinul írott szlovén nyelvtan volt: *Articulae horulae*. Habár szerzője túlságosan is ragaszkodott mintájához, Melanchthon latin grammatikájához, és nem fedezte fel a szlovén nyelv tipikus vonásait, hangsúlyoznom kell, hogy e nyelvtan megjelenése egymagában is, egy népi idiomának alig harmincöt évvel az irodalomba való bevezetése után, rendkívüli jelenség volt. Kidrič Francè, a régi szlovén irodalom kiváló történésze, megállapítja, hogy a Bohorič-féle nyelvtan az effajta művek sorában a tizenkettedik helyen áll, azaz a lengyel, a cseh és a magyar után, de a horvát, illetve szerb és az orosz előtt.⁴ Érdekes, hogy a

⁴ F. KIDRIČ: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana, 1929—1938. 82.

horvátoknál, akiknél a reneszánsz kedvező hatására a XVI. században rendkívül sok kimagasló művészi alkotás keletkezett, az első nyelvtan aránylag későn, több mint egy évszázaddal első nyomtatott könyvük után jelent meg (Kašić Bartol: *Institutiones linguae illyricae*. Roma, 1604).

A szlovén protestáns irodalom jellemző sajátosságai még inkább kiderülnek, ha a szóban levő jelenségeket a szomszédos népeké mellé állítjuk. Természetesen ilyen összehasonlításhoz elsőnek a horvát irodalom jöhet tekintetbe.

Ismeretes, hogy a horvátoknál különböző okok miatt a protestantizmus nem tudott tért hódítani és gyökeret verni. Azok a körülmények, amelyek megakadályozták az erősebb protestáns befolyást, a következők: a török jelenléte, a katolicizmus uralkodó helyzete a dubrovnikai és a velencei köztársaság területén, a nemesség érdektelensége a báni Horvátországban, bizalmatlanság az idegenek iránt és a horvát protestáns irodalmárok csekély tekintélye.

Az újabb horvát irodalomtörténet kétségbe vonta azt a régi felfogást, amely a protestantizmusnak tulajdonította a kaj-horvát irodalom kezdetét, illetve fejlesztését. Ma már nem kétséges, hogy az első kaj-horvát könyvek, amelyek 1560-ban jelentek meg, katolikus irányzatúak voltak (Frankopan Katarinának, a szigeti hős Zrínyi Miklós feleségének ösztönzésére készült a *Molitvene knjižice*, amely elveszett, és egy másik, Dešić Nikolának latinból fordított imádságos könyve, a *Hortulus animae Raj duše*, amely Padovában jelent meg és nemrég fedezték fel). A kisszámú XVI. századi kaj-horvát könyvek közül, amelyek a protestáns nyomdákban napvilágot láttak (Pergošić, Verbőczy *Tripartitum*-ának fordítása, 1574; Vramec krónikája 1578 és postillája 1586) csak Bučić Mihalj elveszett írásai (amelyek Zrínyi György pártfogása alatt a kálvinista irányzatot képviselték) számítanak jogosan protestáns műveknek.⁵

A szervezett horvát protestáns könyvkiadás Württembergben jött létre. Ungnad János, az egykori varasdi főispán, önkéntes emigrációba vonult és a Tübinga melletti Ürachban, egy elhagyott kolostor épületében alapította meg a bibliai intézetet. Ez az intézet 1561-től 1564-ig működött, ekkor Ungnad hirtelen halála következtében megszűnt. A nyomdából rövid működése idején 25, köztük 12 glagolita, 7 cirill- és 6 latin betűs horvát (szerb) könyv került ki. A nyomda Trubar felügyelete alatt működött és horvát könyveken kívül néhány szlovén és 8 olasz könyvet is kiadott.⁶

Az urachi intézetben készült könyveken kívül a bibliográfia még három-négy horvát protestáns könyvet tart számon. Az első 1555-ből való (*Razgovaranje*, Padova; ča-a-nyelvjárásban, éppúgy, mint a későbbi urachi kiadványok), a régebbi irodalomtudomány szerint Vergerius, illetve Mirković Mijo⁷ szerint, a neves Flacius Illyricus műve. A legutóbbi időkig az utolsó horvát protestáns könyvnek tartott mű két részben jelent meg 1568-ban Regensburgban. Ezzel a latin betűs posztillával fejezte be munkásságát a bibliai intézet két vezető fordítója, Konzul Stjepan-Istranin és Dalмата Antun. Nemrégén

⁵ F. KIDRIČ: I. m. 48 és F. Pancev (I. M. Murko: I. m. 22) gyanakvásuknak adtak kifejezést Bučić horvát irodalmi tevékenységét illetően. A varasdi Manlius-féle nyomdában latin könyvek is jelentek meg (Pergošić Erazmusnak az utánnymtatása, Škrinjarić).

⁶ F. BUČAR: Povijest hrvatske protestantske književnosti. Zagreb, 1910.; K. GEORGIJEVIĆ: Hrvatska književnost od 16. do 18. stb. u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni. Zagreb, 1969.

⁷ M. MIRKOVIĆ: Matija Vlačić Ilirik. Zagreb, 1960.

azonban felfedeztek a ljubljanoi szeminárium könyvtárában két énekeskönyvet, amelyek Sopronkeresztúron a XVII. század elején kerültek kinyomtatásra (1609, 1611). A szerzőjük Mekinić Grgur-Pythiraeus, az ottani Nádasdy birtokához tartozó horvát evangélikus egyházközség plébánosa volt.⁸

Vessünk még egy pillantást a dalmáciai (dubrovniki) reneszánsz irodalomra és ennek helyzetére a szlovén, illetve horvát protestáns irodalommal kapcsolatban. A magas esztétikai színvonalú költészetről fölösleges e helyen beszélnünk, itt csak egy ritkán érintett problémára, a költészet társadalmi hatásának méreteire, az irodalom kommunikációjának és elterjedésének kérdésére szeretnék kitérni. Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a protestáns irodalomnak e században nagyobb volt a kommunikációs sugara. A dubrovniki–dalmáciai irodalom jórészt szűk arisztokrata körben keletkezett és ezen nem is igen terjedt túl. Nem volt tehát olyan nagy visszhangja, mint ahogy ennek az irodalomnak magas színvonalához képest azt talán elképzelhetnénk. Csak egy adat: abból a gazdag irodalomból, amelyet Dubrovnikban olyan jelentős nevek, mint Držić Džore, Menčetić Šiško, a komédiaszerző Držić Marin, a lírikus Ranjina Dinko és Zlatarić Dinko képviselnek, a XVI. században mindössze öt profán jellegű könyv jelent meg nyomtatásban. Csak a spliti Marulić Marko epikus költeménye, a *Judita*, amely 1501-ben készült és először 1521-ben Velencében, majd további három kiadásban a század folyamán még megjelent, vált valóban szélesebb körben ismertté.

2. A szlovén protestáns irodalom humanista kapcsolatai

Kétségtelen, hogy a humanista, népművelési és vallási ösztönzések közül, amelyek a protestáns könyvek fordításához és terjesztéséhez vezettek, az utóbbiak voltak a legerősebbek. Trubarék nemcsak hitték, hanem úgy is voltak meggyőződve arról, hogy az ember boldogulása és kiteljesedése csak a hiten keresztül és az Istenben vetett bizalommal érhető el. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy írásaikat az ember felsőbbrendű elhivatottságának tudata hatja át.

A szlovén protestáns írók vallási ideológiáját és ennek az élettel és a társadalmi viszonyokkal való kapcsolatát többen elemezték. Hadd említsünk közülük néhányat: Prijatelj Ivan: *Ō kulturnem pomenu slovenske reformacije* (A szlovén reformáció kulturális jelentőségéről), 1908; Kos Albert: *Družbeni nazor slovenskih protestantov* (A szlovén protestánsok társadalmi nézete), *Slavistična revija*, I/1948.

Akármilyenek legyenek az ideológiai és egyéb különbségek humanizmus és protestantizmus között, mégis nyilvánvaló, hogy ugyanebben a szellemi légkörben egyes közös vagy hasonló vonások adódtak köztük. Tárgyalásunk feladata azokat a dimenziókat felfedezni, amelyek arról tanúskodnak, hogy a humanista gondolat különösképpen megtermékenyítette és befolyásolta a szlovén protestáns írók szellemi erőfeszítéseit.

Kezdjük genealógiai úton, hogy majd ezután térjünk át a szellemi kategóriák elemzésére. A genealógiai úton meglehetősen korán Rotterdami Erasmus nevére akadunk.

⁸ M. SMOLIK: Grgur Mekinić in njegovi pesmarici 1609 in 1611. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Maribor), új sorozat V/1969.; I. ŠKAFAR: Grgur Mekinić-Pythiraeus, hrvatski protestantski pisatelj, in *začetki slovstva pri Gradiščanskih Hrvatih*, no. 273–295.

Erazmus neve először Trubar első szentírás fordításában fordul elő „auctore Matthaeo, nunc primum uersum in linguam Schlaucicam” (1555). A fordító szükségesnek tartotta, hogy előszavában rámutasson a fordítás forrásaira, egyebek között arra a latin fordításra is, amelyet Erazmus készített görögből. Megemlíti, hogy az Erazmus *Annotationes* nagy segítségére voltak a fordítás nehézségeinek leküzdésében.

Két évvel ezután, az újszövetség első részében Trubar teljes névvel, és közvetlen megszólítással fordult az olvasó közönséghez. Mintha most nyílt volna meg a rég óhajtott lehetősége annak, hogy valamivel többet szólhasson a célkitűzéseiről és a munkája előzményeiről, illetve körülményeiről. Németül írt terjedelmes előszavában hálásan emlékezett meg nemrégien elhunyt jótevőjéről, Bonomo Pietro, trieszti püspökről, akinek atyái jótékonyasága nyitott számára utat a műveltséghez. Erazmusra vonatkozólag azt mondja: „Udvarában nekem és másoknak Vergilius mellett Erazmus parafrázisait és a Kálvin-féle Institutiókat olvasz, német és szlovén nyelven tolmácsolta.” Hálája kifejezése ez a Vergilius *Aeneis*éből idézett sor is: „Et bene apud memores veteris stat gratia facti.” Ugyanebben az előszóban még három helyen esik szó Erazmusról, 1. amikor Trubar megemlíti, hogy az újszövetség fordításához két latin, két német és olasz szövegen kívül a horvát misekönyvet, meg néhány kommentárt, köztük Erazmus magyarázatait vette igénybe; 2. amikor magára gondolva — aki nem ismeri sem a héber, sem a görög nyelvet —, Erazmus mondását idézi szent Hilariuszról; 3. pedig amidőn Krizosztomi Szent Jánosra és Erazmusra (*Paraclesis*) hivatkozva a lakosság összes rétegét felhívja a szentírás szüntelen olvasására. A glagolita újszövetség első részében (1561) a Maximilian királynak ajánlott dedikációban még két helyen említi Erazmus fordításait, az utóbbi helyen egymás mellett idézi Erazmust és Luthert, mint a bibliai szövege alapforrásait.⁹

A mondottakból egyet lehetne levonni: Trubar lényegében praktikus, gyakorlati ember volt, mégis tanítását és működését a mélyebb összefüggéseken alapuló gondolkodásmód jellemezte. Persze nyilvánvaló, hogy nem olyan fajta gondolkodó volt, aki erejét egy teológiai rendszer kiépítésére áldozza, vagy aki a dogmatikai kérdésekben látta volna a hitújítás lényegét. Az ő szeme előtt az a cél lebegett, hogy a vallási megújuláson keresztül saját népe számára egyengesse az utat, egy jobb és tartalmasabb élet felé.

Ez a törekvése legjobban abban a levélben tükröződik, amelyet Trubar 1565-ben intézett Bohoričhoz: „Nem kételkedünk abban, hogy jól ismered és nem ritkán sajnálsz szűkebb hazánk szerencsétlen kulturális elmaradottságát; tulajdonképpen szegény, hogy mindenütt a szellem kiművelésének elhanyagolása és a szépművészetek lenézése uralkodik. Hadd, hogy mindannyian, akik ezt a szegény barbárságot valóban érzik, velünk együtt kívánságaikat és buzgóságukat, gondolataikat és munkájukat egybeszedjék és erőiket megfeszítsék, hogy ennek az állapotnak véget vessenek.”

Nem véletlen, hogy az idézett felhívást Bohoričhoz intézte, az összes szlovén protestáns írók közül éppen ő, mint Melanchthon egykori hallgatója a wittenbergi egyetemen, a legszélesebb humanista műveltséggel rendelkezett.

Ama humanista eszmék közül, amelyek a szlovén protestáns íróknál leggyakrabban bukkannak fel: 1. a hazafiság és a szülőföldhöz való ragaszkodás; 2. a kritikai racionalizmus és 3. a tudásvágy a legjellegzetesebbek.

⁹ L. a 2. sz. jegyzetet.

1. Illusztráljuk tehát, milyen szerepet játszott a hazaszeretet és hazafiság eszméje a humanista írónál. Példákért nem kell messzire menni.

A šibeniki születésű Vrančić Antun (Verancsics Antal, 1504 – 1573), a gyulafehérvári humanista kör kiváló tagja, amikor mint I. Ferdinánd titkára Bécsben telepedett le, a trogiri Andreis Trankvilnak (Andronicus Tranquillus Parthenius, 1490 – 1571) a lipcei egyetem egykori tanárának, egyik levelében ezt írja:

„Nec des Dalmatiam pro toto mundo, Tragurium pro urbe quamvis felicissima! Miserum me, quod sero intellexi patriae suavitatem et quietem!”

Egy másik levelében megemlíti Odysseus Ithacáját, azt a szerény szigetet, amelyet ez az okos és bölcs ember a világ összes pompás városánál többre becsült és inkább szeretett: homo prudens et sapiens . . . totque amplissimis urbibus praetulit, quot in vita viderat. Vrančić ennek a hajlamnak a gyökerét az emberi természetben találta meg: Hoc itaque amoris, quo in patriam esse consuevimus, quicquid sit quod in nobis profecto plurimum dominatur, naturae ipsi demus oportet . . .¹⁰

Vrančić mellé sorolható Šizgorić Juraj (Georgius Sisgoreus), aki egy századdal előbb *De situ Illyriae et civitate Sibenici* c. értekezésében a népi közmondásokat és a népi énekeket dicsőítette. Innét már közvetlen út vezetett a szláv néprokonság felfedezéséhez. Legutóbb a zágrábi klasszika-filológia tanára, Gortan Veljko állapította meg a kapcsolatot Šizgorić kéziratban maradt műve és Pribojević Vicko *De origine successibusque Slavorum* (Venetiis, 1532) c. munkája között, amelyben a hvari patrióta párhuzamosan beszél a honfitársainak és a szlávsnak a bátorságáról.

Ami a szlovén protestantizmust illeti, már Kos Albert utalt az ebben jelentkező hazaszeretet és hazafiság megnyilatkozásaira. Német forrásokra támaszkodva úgy vélte, hogy a humanista Melanchthon volt az, aki megpróbálta az antik hagyományt a kereszténységgel összehangolni, s aki ez újonnan felfedezett antik „haza” fogalmát összekapcsolta a felébresztett nemzeti érzéssel.

Más szóval: a szlovén protestáns írók megtették az első és egyben döntő lépést a szlovén nemzeti individualizáció felé. Arról tanúskodnak szavaik, éppúgy, mint tetteik. Kidrič Francé állítása szerint a szlovén lutheránusok a protestáns ideológiát a népi nyelv funkciója tekintetében nagyobb kiterjedésben alkalmazták, mint ahogyan az más, társadalmilag és politikailag hasonlóan alárendelt és irodalmi hagyomány nélküli népek esetében történt.

„Valamennyi szlovén írásműben ismételten szó esik a drága, kedves hazánkról, a haza szeretetéről, a haza érdekéről és párhuzamosan ezekkel egyházunkról, a szlovén egyházzal, a szlovén nyelv egyházáról. Annak ellenére, hogy a szlovén tartományok nem alkottak politikai egységet, a szlovén egyháznak kellett volna magába foglalnia az összes szlovéneket.”

Innét csak egy lépés vezetett a szlávsnak világszemléletükbe való bekapcsolódásához.

¹⁰ V. GORTAN—V. VRATOVIĆ: Hrvatski latinisti I (Pet stoljeća hrvatske književnosti). Zagreb, 1969. 627, 629, 631.

„A szlovén protestánsok egyszerre azt érezték, mintha kicsiny, szegény hazájuk határai hatalmasan kiterjedtek volna és magukat egy határtalanul kibővített térségben találták volna. Megelégedéssel és megkönynyebbüléssel állapítja meg Dalmatin, „hogya a szláv nyelv nincsen elrejtve egy sarokban, hanem hatalmas és sok királyságban kifejlődőben van, habár egyes nyelvjárásokra széttagoltan.”¹¹

Túl messze vezetne, hogyha felsorolnánk mindazt, amit népük ismerete, történelme s genealógiája címén a protestáns írók állítottak és írtak.

2. Ha csak Erazmus írásait (*Laus stultitiae*) vesszük is tekintetbe, azonnal kitűnik, hogy a humanizmus egyik jellegzetes vonása a dolgokkal szemben megnyilvánuló kritikai állásfoglalás, tehát bizonyos kritikai racionalizmus. Erazmus, mint ismeretes, nem tagadta s el sem utasította a vallásnak és vallási dogmának a szerepét és jelentőségét, amikor szembeszállt az előítéletekkel, amelyek a vallás leple alatt terjedtek.

Amikor ezt a problémakört vizsgáljuk, nem téveszthetjük szem elől, hogy a protestáns kritikus szemlélet csak a vallásosság keretein belül, a metafizikára alapított elvek és érvek fenntartása mellett érvényesülhetett. Ebből érthető, hogy „a korszak legacélosobb homloka” (S. Zweig), Luther, aki az egyházi hierarchia ellen, mint az összes deformációk kritikusa lépett fel, miért nem vitatta a vallási dogmák érvényét. Ellenkezőleg, az egyház reformált alapon való újjászervezése arra kényszerítette Luthert és a reformátorokat, hogy a vallási tanításait rendszerbe foglalják, azaz új dogmatikát építsenek ki.

Trubar, aki a népből származott, magával hozta az életbe a józan, praktikus mondhatjuk — demokrata észjárását. Fejlődése első fázisában, mint említettük, Erazmus és a svájci reformátorok voltak reá a legnagyobb hatással. Csak később, miután Németországban telepedett le, kapcsolódott határozottan lelkipásztori gyakorlatok révén lutheránusok gondolkodási szférájába.

A kritikai racionalizmus jelei nála erősen észlelhetők. Hadd említsük korai prédikációit, amelyekben kikelt a zarándoklások és a templomok építése ellen. Az igazi hitet a reformátorok szellemében, az ember belsejében látta. Ennek a kritikus szemléletnek legplasztikusabb példája az 1575-ben kiadott katekizmusban található. A szentek tisztelete ellen beszélve, Trubar megemlékezik arról, hogy az apja egy horvát festőt megbízott a rašicai (szülőfaluja) templom kifestésével. Ez a festő a szenteknek, különösen az apostoloknak, török és horvát divat szerint, nagy szakállt és bajuszt rajzolt. Majd ezután jöttek a törökök, felégették a templomot stb. A történetből példának a tanulságát vonja le: apja fizetett a horvát festőnek „húsz magyar aranyat. Jobban tette volna, ha négy ökröt vesz rajta és ezeket a szegény szomszédoknak adja, akik szánhattak volna velük és így gyermekeiket el tudták volna tartani.”

3. A humanista örökség harmadik tényezője: a tudásvágy. Hogy ez a törekvés milyen mélyen gyökeret vert a kor szellemébe, az köztudomású (Rabelais, Montaigne; Vrančičnál is akad erre vonatkozó példa).

A szlovén protestáns írók a tudásvágyat mind elveikben, mind a gyakorlati egyházszervezésben kifejezésre juttatták.

¹¹ Mind a két idézet Kos Albert említett értekezéséből való (*Slavistična revija*, I. 1948. 188, 196.)

Csak két bizonyítékra szorítkozunk. Bohorič nyelvtana előszavában teljesen átadja magát humanista ihletének, hangsúlyozza a nyelvek tanulásának szükségét és fontosságát. Trubar pedig a szlovén egyházi rendtartásban (*Čirkovna ordninga*, Urach, 1564) tűzött ki iskolai programot, amelynek értelmében az egyszerű népeket is hozzá kell juttatni a műveltséghez. Tanulmányi programjában kellő helyet jelöl ki a szlovén nyelvnek is. „Egyetlen tartománynak, városnak és községnek sem lehet iskolák, tanulók és iskolázott emberek nélkül lennie. Nélkülük nem lehet se tartományi, se lelki ügyeket intézni és rendben tartani.” Mint látjuk, Trubar a vallási ügyeken kívül a világi, civil dolgokra is tudatosan tekintettel van. Mindenképpen helytállónak találhatjuk azt, ami a neves szlovén irodalomtörténész Prijatelj Ivan már hatvan évvel ezelőtt megállapított: „Trubar a szlovén protestáns egyházat az iskolázás és műveltség szilárd alapjára építette fel.”

A rekatolizációs bizottságok 1600 körül véget vetettek a szlovén protestantizmusnak.¹² De a protestáns irodalom éltető gyümölcsei nem pusztultak el teljesen. Rájuk is vonatkozik az, amit az előbb említett irodalomtörténész egy helyen kimondott: egyetlen egy kulturális érték sem létezett hiába.

L'EMPREINTE DE L'HUMANISME DANS LA LITTÉRATURE SLOVÈNE PROTESTANTE

Bien que le problème posé fût déjà maintes fois abordé, une analyse systématique n'était pas encore faite jusqu'à présent. Dans son étude l'auteur traite les événements et les phénomènes littéraires slovènes dans le contexte des littératures sud-slaves du XVIe siècle.

Dans la première partie il présente les motifs de l'apparition des premiers livres en langue slovène. Primož Trubar fit publier le premier livre slovène (Tübingen 1550). Comme il était empêché de propager les idées de la Réforme par des sermons, il se servait de la presse qui était sans doute, un moyen plus moderne pour communiquer ses doctrines.

L'activité littéraire protestante en langue slovène durait 45 ans et sa production constitue un ensemble de 50 livres environ. Ils sont surtout du caractère religieux et la moitié fut écrite par Primož Trubar. Deux autres auteurs se distinguèrent encore dans la littérature slovène: Juriž Dalmatin, traducteur de la Bible (Wittenberg 1584) et Adam Bohorič, auteur de la première grammaire slovène (*Articulae horulae*, ibidem).

Les origines de la littérature chez les Croates diffèrent beaucoup de celles de la littérature slovène. Dans la région du dialecte de *kaj* (le caïcavien) les tentatives protestantes restèrent éphémères. Ce sont les émigrés du dialecte de *ča* (le tchacavien) qui voulaient fournir des livres protestants, imprimés à Urach (25 livres environ). La littérature artistique de la Dalmatie est restée isolée dans les cercles restreints de l'aristocratie.

Dans la deuxième partie de son étude l'auteur parle de l'influence de l'humanisme sur les écrivains protestants slovènes et il analyse les influences directes et indirectes. Bien que ces manifestations ne pussent jouer un rôle pareil à celui des tendances d'inspiration religieuse, elles contenaient de nombreux phénomènes intéressants.

L'auteur poursuit et énumère d'abord des exemples concrets, puisés dans la matière des humanistes (Érasme) d'après les connaissances des écrivains slovènes protestants, puis dans la conception comparatiste, il examine les conceptions idéologiques analogues, tant chez les humanistes que chez les écrivains protestants.

Sur le plan de l'histoire d'idées on peut découvrir trois procédés dans lesquels les aspirations des protestants s'entremêlent avec celles des humanistes. Ce sont: 1. la naissance du patriotisme, 2. les origines de l'esprit nationaliste critique, 3. l'aspiration au savoir.

¹² Magyarország területén, Vas megyében megmaradtak a szlovén protestánsok (evangélikusok). Irodalmuk 1715-ben kezdődik, legmagasabb teljesítményük Kuzmič (Kuzmits) Istvánnak újszövetség fordítása (Nouvi zakon. Halle, 1771). Egyesek (F. Šebjanič) felvetették a kérdést, hogy ennek az irodalomnak kezdetei nem a XVI. századba nyúlnak-e vissza? A Manlius-féle nyomdában Monyorókeréken pl. 1587-ben egy Agenda Vandalica jelent meg. (Časopis za zgodovino in narodopisje, no. 242–245.)

A reformáció útja Keletközép-Európában

Olaszország a humanizmus és Németország a klasszikus hitújítás szülőföldje volt. Sajátos utat járt meg, s helyenként a szélsőséges szektákig sodródott a reformáció a keletebbre eső országokban. Határai szerintem: a Balti- és Adria-tenger és a görögkeleti vallású országok, ahol a hitújítás hatása sokkal jelentéktelenebb volt. Területünkön nyugati szlávok, magyarok, balti népek (észtekkel együtt) és német szórványok éltek.

Az Elbától keletre, ahol a XVI. században az ún. második jobbágyág kifejlődött, más és alacsonyabb szintű gazdasági életet találunk mint Nyugat-Európában, de itt a nagyon bonyolult nemzetközi viszonyok és nemzeti ellentétek is jó bázisai voltak a reformációnak. Csehországban már a XV. század első felében a huszita előreformáció mint népi és németellenes mozgalom született meg. A huszita mozgalomnak elég nagy hatása volt a lengyel és magyar királyságban,¹ de a helyzet akkor még egészen más, mint a klasszikus reformáció korában, mikor Luther meghirdette az „új evangéliumot”. Most számunkra a XVI. század második évtizedétől a nyolcadik évtizedéig terjedő időszak az érdekes, amely három részre tagolható, így osztották fel ezt már a XVI. századi antitrinitáriusok is.

I. A német eredetű polgári hitújítás

Már egy évvel Luther fellépése után ezt írta ellenfele Johann Tetzel: „Wann Martinus Luther Augustiner hat die mechtigen nicht allein schier in allen Teutschen Landen, sondern auch in den konygreichen zu Behmen, Ungarn und Poln also wieder mich erregt und bewegt, das ich nyrgent sicher bin.”²

És valóban már 1518-ban a csehek nagyon örülnek Luther tevékenységének (aki például Huszról azt mondta: „Cum exustus fuerit, non revictus”).³ Magyarországra pedig – mint Súlyom Jenő írja – valószínű ez évben „hoztak magukkal a kereskedők a külföldi vásárokról néhány példányt” Luther könyveiből.⁴ Boroszlóban már 1517/1518 telén hallottak Lutherről; néhány nappal később a gdanski német szerzetes Knade és az ottani tengerészek is terjesz-

¹ Lengyelországban az első „protestáns a protestantizmus előtt” (1515) Biernat z Lublina, lengyel író, l. például: Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, Warszawa, 1964. II, 463–467. Először Mathias Flacius Illyricus írt róla.

² SÓLYOM JENŐ: Luther és Magyarország, Bp., 1933. 19.

³ F. HREJSA: Dějiny křesťanství v Československu, Praha, 1948. IV. 245.

⁴ SÓLYOM: I. m.

tették az új vallást.⁵ Maga Luther 1518-ban úgy vélte, hogy a Németországtól keletre levő területet kell a pápa kezéből kiragadni (elsősorban Livóniára gondolt).⁶

De van egy jó lengyel közmondás, hogy az első fecske nem csinál tavaszt. Az igen jelentős lengyel és közép-európai nyomtatásban is kiadott levelezésgyűjteményben, az *Acta Tomicianában* Luthert először csak 1520. február 10-én említik, akkor még csak mulatságosan. A poznani prépost és humanista költő, Andreas Cricius, írta akkor egy levelében nagybátyjának, a przemysli püspöknek és lengyelországi alkancellárnak, Piotr Tomiczkinnek, akinek fájt a foga, hogy fenyegetse meg a fogak védőszentjét, Apolóniát, hogy ha imádságát meghallgatni nem akarja, maga prépost „sententiam Luteri sequuturum”.⁷

Magyarországon a lutheri hatás kezdetét Sóllyom szerint Luther iratainak feltűnése jelzi. Már a mohácsi csata előtt „Sopron lakossága szívesen olvasta Luther könyveit” és a selmecbányai plébánosnak, Soravus Gergelynek is volt néhány lutheri könyve.⁸ Hasonló volt a helyzet az erdélyi Szebenben és Lengyelországban is. A nagy lengyel pápaellenes író, Andreas Modrevius írta később, hogy az 1517–1520. években, mikor a krakkói egyetemen tanult: „Behozták nekünk (Luther) könyveit Németországból, s ezeket még a krakkói egyetemen is nyilvánosan felolvasták.”⁹ 1521–1522-ben kezdődtek az újfajta szentbeszédok a livóniai Rigában.

Maga Luther barátból lett reformátorrá, az új hit terjesztői között Kelet-közép-Európában is sok a szerzetes. Legnagyobb részük a ferencesek közül került ki, akár Lengyelországban,¹⁰ akár Sopronban, ahol már 1524-ben Peck Kristóf plébános vallja: „fuerunt quidam articuli praedicati in monasterio ante duos annos”.¹¹

1520-ban kezdődik a hivatalos harc a lutheranizmus ellen. Ez évben, július 26-án, az egyház hűséges fia, I. Zsigmond lengyel király, betiltotta „cuiusdam fratris Martini Lutheri, Augustiniani” pápa- és egyházellenes könyveinek behozatalát.¹² Lengyelországban Zacharias Ferreri, pápai követ volt a kezdeményező, de mikor maga el akarta égetni Thorn porosz királyi városban Luther arcképét, menekülnie kellett.¹³ 1521-ben megkezdődött a Luther elleni harc Magyarországon is. Szlovén területen Luther könyveinek olvasását Habsburg Ferdinánd tiltotta meg.

Mindhiába. 1520-ban Melanchthon kapcsolatokat teremtett a lengyelekkel,¹⁴ s magának Luthernek is nagyon fontos összeköttetései voltak Sziléziával

⁵ O. BARTEL: Marcin Luter w Polsce, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, Warszawa, 1962. VII. 31–32.

⁶ K. BRANDI: Die deutsche Reformation und Polen. In: Deutschland und Polen. München, 1933. 83.

⁷ Acta Tomicianae. Posnaniae, 1855. V. 158–159.

⁸ SÓLYOM: I. m. 21–22.

⁹ K. LEPSZY: Andrzej Frycz Mordrzewski. In: Odrodzenie w Polsce. Warszawa, 1955. I. 33–34.

¹⁰ K. KANTAK: Franciszkanie polscy. Kraków, 1938. II. k.

¹¹ FRAKNÓI VILMOS: A protestantizmus első terjedése Sopron városában 1522–1526. Új Magyar Sion, Esztergom, 1876. VII. 801. l. még: PAYR SÁNDOR: A soproni evangélikus egyházközség története. Sopron, 1917. I. 31–32., 44.

¹² Acta Tomicianae. V. 284.

¹³ BARTEL: I. m. 33.

¹⁴ O. BARTEL: Filip Melanchton w Polsce. In: Odrodzenie i Reformacja w Polsce. Warszawa, 1961. VI. 75–76.

és Livóniával. Végül 1522-ben Wittenbergbe mentek az első magyarországi diákok: Baumheckel György besztarcebányai és Czirják Márton lőcsei polgár-fiúk.¹⁵ Terjesztették az új hitet kereskedők (különösen a könyvkereskedők), diákok, prédikátorok, humanisták is. A svájci reformátor, Joachim Vadianus Krakkóban szónokol a hitújításról, és 1522-ben kiadja itt Johann Reuchlin könyvecskéjét (ez az egyetlen lengyelországi Reuchlin kiadás).¹⁶ Johann Hess és Laurentius Corvinus Boroszlóban működtek, Budán és Körmöcbányán a morvaországi huszita származású Cordatus Konrád, Kassán a szepességi német Henckel János terjesztették az igét.

1523-mal kezdődik a „lutheri árvíz” az *Acta Tomicianában* és Kelet-közép-Európában. Ez időben keletkezett a protestáns könyvnyomdászat Triesztben, és ezzel a keletolasz városok új reformáció-propaganda központot kaptak. 1522-ben már Hohenzollern-Ansbach György és testvére, Albrecht, II. Lajos prágai udvarában is Lutherről beszél, s 1523-ban maga Habsburg Mária magyar királyné szerez kapcsolatokat a reformációhoz. Ugyanebben az évben kereste fel az említett két brandenburgi őrgróf Wittenbergben Luthert – s közülük György Magyarországon, Csehországban és Sziléziában egyaránt nagyon fontos ember; Albrecht pedig Poroszországban a német lovagrend nagymestere volt. Ez utóbbi már ez évben Luther szellemében prédikáltatott Königsbergben, és szándékában volt a következőkben a reformációt a lengyel Ermelandban is terjeszteni. 1525-ben pedig mint az első nyíltan protestáns fejedelem, megszervezte az első evangélikus államegyházat.

1523-ban Wolter Plottenbergnek, a livóniai lovagrend mesterének és Johannes Dantiscusnak, a lengyel diplomatának és költőnek is volt kapcsolata Lutherrel. A félnémet–féllengyel Dantiscus még beszélt is a reformátorral, de aztán otthon Lengyelországban azt mondta, hogy a „wittenbergi fülemüle” igazából démoni ember. Mások azonban másként gondolkodtak erről: az 1523–26. évi *Acta Tomicianában* nagyon sok irat szól a sziléziai, gdanski vagy krakkói hitújításról.¹⁷ Ez években kezdték sziléziai származású papok az új evangéliumot prédikálni szlovákoknak is.¹⁸

A nagy német parasztháború korában Keletközép-Európában voltak társadalmilag radikális protestánsok (például Poroszországban), német anabaptisták (a morvaországi Nikolsburg, s aztán Austerlitz volt a központjuk) és zwinglianusok is (például a németalföldi kivándorlók Poroszországban). Az utóbbiak között legérdekesebb egy kicsi dél-morvaországi szekta, a „hab-rovansti”, amely teljesen szláv volt.

Maga Luther nagyon is német író volt — írásai többnyire német nyelvéek —, és a mérsékelt vagy radikális protestánsok a XVI. század első felében túlnyomórészt németek vagy német származásúak. Persze, nem minden német volt Keletközép-Európában protestáns, mégis Vendelin Jankovič Bártfáról

¹⁵ ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest (1921), I. 23.

¹⁶ (Pseudo-)Homer, Batranyomachia Joanne Capnione (Reuchlin) Photensi metaphraste. Capnionis ad Erhartum confessorum epigramma modestissimum... Impressum Cracoviae per Hieronimum Vietorem anno Domini 1522. A példány a krakkói Jagelló-könyvtárban, sok XVI. századi bejegyzéssel.

¹⁷ Acta Tomicianae, VI. 299., 248., 289–290.; VII. 1.

¹⁸ B. VÁRSIK: Husiti a reformácia na Slovensku do zilinskej synody. Bratislava, 1932. 99. és 112.

szóló munkája szerint a lutheranizmus nemzetiségi és az asszimiláció ellen védekező német mozgalom volt.¹⁹

E német eredetű és polgári jellegű hitújításnak nagyon nehéz volt győzni területünkön, ahol a többség nem német és falusi nép volt. Lutheránusokká csak azon országok lettek, ahol a németeknek jutott a vezető szerep a kulturális életben vagy az államhatalomban: a Balti-tenger partján, Sziléziában, és nagy nehézségek és a nikodemizmus hosszú uralma után a szlovákok között.

A leghíresebb balti, sziléziai, felső-magyarországi vagy erdélyi lutheránus írók németek voltak, ahogy néhány magyar protestáns is német származásúnak bizonyult. A lutheránus országokban, például Lettországbán,²⁰ a nem-német, saját reformációs mozgalom sokáig gyenge maradt. A Baltikum partján Pommerániától Észtorszáig általában a német urak erőszakolták az új hitet a parasztokra.

A lutheranizmus Magyarországon és Litvániában gyorsan tért hódított, de eredményeiből a reformáció második hulláma csak romokat hagyott. Pedig már a kálvinizmus előtt megszületett a vegyes lakosságú városokban és a mezővárosokban a magyar polgári reformáció is.

Albrecht porosz herceg, mivel úgy vélte, hogy a hitújítás minden győzelme számára egyben politikai győzelmet is jelent, a legerélyesebben hit-terítítővé vált: Lengyelországban mégsem tudott túl sokat elérni.²¹

Habár a lengyel főváros, Krakkó a reformáció propagandájának nagy nemzetközi központja lett,²² de ott, s egész Lengyelországban a reformáció először csak katalizátor maradt. Az első kis-lengyelországi nemesi protestánsok, a Deciusok, Krupkák, vagy Bonarok félig németek és félig polgárok voltak; de a lengyelek nem szerették a németeket, s a lutheranizmusról gyakran megvetéssel csak annyit mondtak, hogy az „német kishit”.

Habár a poroszországi Königsberg egyetemén nemcsak lengyel és litván hallgatók tanultak, Albrecht herceg parancsára igen sok könyvet adtak ki ezen a két nyelven. Hasonlóan a württembergi Urachban szlovénul és horvátul nyomtattak. Ez utóbbi irányban a legfontosabb hittérítők a Németországban lakó szlovén Primož Trubar és a horvát Mathias Flacius Illyricus voltak, azután Johann Ungnad, a horvátországi osztrák hadvezér és a volt isztriai püspök, Pietro Paolo Vergerio. Az olasz Vergeriust egyébként minden szláv nép különösen érdekelte; 1555-ben írta: „... Ex regno Poloniae fere nihil aut omnino nihil boni . . . De rege Boemiae (I. Ferdinánd) multo melius speratur, res est certa illum favere nobis. Dici autem vix potest, quam ferveant plurimi in Carinthia, Stiria, Carniola, dico ex primoribus . . .”²³; Ez „elsők” még a szlovén és horvát bibliafordítást sürgették -- maguk viszont jobbra inkább

¹⁹ 60 rokov Sarisského muzea v Bardejove. Košice, 1967. 199. és 203. — Hasonlóan: W. HUBATSCH: Geschichte der evangelischer Kirche Ostpreussens. Göttingen 1968. I. 15.

²⁰ L. ARBUSOW: Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1921. 721–733., 814–827.; История Латвийской ССР, Пира 1952. I. 152–157.

²¹ W. WEINTRAUB: Udział Prus Książęcych w reformacji polskiej. In: „Reformacja w Polsce”. Warszawa, 1934. VI. 38–63.

²² KOVÁCS ENDRE: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Budapest, 1964. — Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bp., 1904–1912, II. 30–31., 237–238., V. k. 580. — Z. KŁOSINSKA i W. URBAN: Bardiów a początki reformacji malopolskiej w 1546 r. In: Odrodzenie i Reformacja w Polsce, Warszawa, 1966. XI. 133–135.

²³ M. RUPEL: Tisk slovenských knjí v Vergerijevih pismih Bullingerju. Slavistična revija, Ljubljana, 1954. V–VII. 238.

németek voltak. Délszláv területen is a német kultúra (nem az olasz vagy a magyar) a reformáció legnagyobb segítője.²⁴ A németellenes érzelmű horvát nép viszont többnyire katolikus maradt.²⁵

E tekintetben a régi hit fennmaradását a délszláv területeken a török veszedelem is segítette. Ez a tény és a verseny a görögkeleti világgal eredményezte többek között, hogy olyan uralkodók, akik szimpatizáltak a reformációval, az osztrák I. Ferdinánd és II. Miksa vagy a lengyel Zsigmond Ágost katolikusok maradtak. Szerintem az olasz származású, és erősen német-ellenes Bona lengyel királyné is elfogadhatta volna az új evangéliumot, ha a lutheranizmus nem lett volna annyira német, mint amilyen éppen volt.

A XVI. századi Csehország viszont egészen más világ.²⁶ Ez a föld már a XV. században új hit szigete volt, s 1575-ben csak 10% katolikus élt a tulajdonképpeni Csehország területén.²⁷ Persze, a lutheri reformáció a cseheknek is segített a régi egyház ellenében, leginkább Morvaországban, ahol sok olyan német élt, akik Luther előtt „pápábbak voltak a pápánál”.²⁸

Ákár tetszik nekünk, akár nem, de az első hitújítási hullám Kelet-közép-Európában először -- bár ha nem is mindig tudatos -- mégis német nemzeti kisebbségi mozgalom volt. Része volt ez -- gondolom -- a német terjeszkedésnek is, ámbár elsősorban művelődési jelenségnek mondhatjuk, és ezért a „terjeszkedés” szót nagyon szélesen kell értelmeznünk. Lutheranizmus -- mint Marek Wajsbium lengyel történész mondta -- „a vallásos német kultúra kifejezése” volt.²⁹

Más szempontból viszont a lutheranizmus pozitívabbnak bizonyult: a közép-európai polgári kultúrát elhozta keletre, s elősegítette itt a saját nemzeti kultúrák kifejlődését. Ezek közül a legerősebbek ki is vívták azt, hogy a XVI. század közepére Keletközép-Európa reformációjában megszűnt a lutheri monopólium.

II. A nemesi nemzeti hitújítás

Csehországban -- mint többször említettük -- már a XV. században létezett egy nagy, nemzeti, németellenes és népi jellegű társadalmi-reformációs mozgalom; a többi keletközép-európai országban majd csak a XVI. században találkozunk ilyenekkel.

Az Elbától keletre minden országban a nemesség volt a legfontosabb uralkodó réteg. Sok olyan kisebb nemzet volt, amelynek azonban nem is

²⁴ G. STÖKL: Die deutsch-slavische Südostgrenze des Reiches im 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte dargestellt an Hand des südslavischen Reformations-schrifttums. Breslau, 1940. — A. SLODNJAK: Nov pogled na vznik slovenske in hrvaške reformacijske književnosti 16. stoletja. Slavistična revija, 1954. V—VII. 119. — Abhandlungen über die slowenische Reformation. München, 1968. 24—27.

²⁵ J. W. BROMLEY: Zur Frage über die Einstellung der Reformation in den kroatischen Gebieten. Studia Historica, Budapest, 1963. 53. köt. 257—259., 261., 264—265.

²⁶ Vö. P. SKWARCZYŃSKI: Szkice z dziejów reformacji. London, 1967. 8 és 43.

²⁷ F. HREJSA: Česká reformace. Praha (1914), 64—65.

²⁸ 1532-ben Joannes Solfa, a luzsicei származású orvos, írta Rotterdami Erasmusnak, hogy már 40 évvel előbb megjárta Joannes Glogoviensis, krakkói egyetemi tanár: „Veniet monachus niger, qui turbabit Ecclesiam, et nostri Vratislavienses (a sziléziai németek) erunt peiores quam Pragenses (husziták)”. — Acta Tomiciana. Posnaniae, 1952. XIV. 103.

²⁹ Pamiętnik zjazdu naukowego im. Jana Kochanowskiego. Kraków, 1931. 85.

alakult ki igazán erős nemesi osztálya. Tipikus „nemesi nemzetnek” csak a magyar és a lengyel mondható, és éppen ebben a két országban bontakozott ki azután a reformáció második fázisa. Kétségtelen, hogy Magyarország – Erdéllyel – és Lengyelország – Litvániával – voltak a reformáció előtt Keletközép-Európa legnagyobb államai. Így azután nem csodálkozhatunk azon, hogy éppen ebben a két királyságban volt igazán érett nemzeti hitújítás. Az ügy elindítója a gazdasági okokból antiklerikális beállítottságú köznemesség volt, amelynek élén olyan vezetők állottak, mint a magyar Werbőczy, aki határozottan németellenes volt és Luthert is támadta, vagy mint az idősebb Jan Łaski, a németgyűlöletéről híres gnyeznói érsek. Nem is szerethették a köznemesek a lutheri egyházi rendet, amelyben az államhatalom fontosabb lett, mint a középkori egyházban.³⁰ A lengyel nemesség például jól tudta, hogy „né in tutto il mondo si trova nobiltà che sia più libera e che abbia più autorità del nobile polacco . . .”³¹

Sok magyar és lengyel nemes szimpatizált a lutheranizmussal, de úgy gondolom – csak azért, mert egyelőre nem ismertek más olyan vallási reformmozgalmat, amely a régi egyházzal igazán szembefordult volna. Jól látta ezt a művelt katolikus költő, Andreas Cricius, mikor a XVI. század húszas éveiben egy lengyel köznemesről és humanista diplomatáról (aki meg lehet: Budán is élt!) Jan Zambockiról így írt:

„Mikor a szentséget mocskoló lutheri tanítást dicséred,
Bár szívedben nincs is hit –
Nem azért csinálod, mert hiszed és védelmezed, amit dicsérsz,
Hanem azért, hogy minden vallást elpusztíts,
Hogy gonosz lelketet jóllakasd,
Mikor egyház, Isten és papok ellen fecsegsz.”³²

Persze nagyon ritka Lengyelországban is az olyan nemes, mint Zambocki, aki szabadgondolkodó volt: sokkal jellemzőbb az egyház elleni gazdasági harc során általánossá váló „bizonytalan vallásos tiltakozás”.³³ Már 1534 – 1535-ben is ismeretes volt Jakub z Ilzy, krakkói egyetemi tanár eretneksége, s folyamatban volt ellene a per; de csak az 1542 – 47-es évektől tudunk nagyobb számban nem-német protestánsokról Lengyelországban. Ez az idősebb Andrzej Trzeciecki, kis-lengyelországi köznemes köre volt Krakkóban. E csoport egyik tagja Wawrzyniec Discordia, mint bártfai levelezéséből kitűnik, lutheránus nézeteket vallott ez időben.³⁴ de már a görög – olasz származású Francesco Lismaninónak, Bona királyné gyóntatójának állandó kapcsolata volt a svájci reformációval. Bizonyíthatóan az egész csoportról csak azt tudjuk, hogy szembenállt a régi egyházzal.

Mikor – 1548-ban – I. Zsigmond király meghalt, Lengyelországban kezdtek kialakulni a vallási tolerancia bizonyos jelei. A nemesség legjobbjai

³⁰ A lengyel nemesi hitújítás elvetette például s elégettette Francesco Stancaro 1552-ben nyomtatott könyvét: *Canones reformationis ecclesiarum Polonicarum*, mert az államról igen kedvezően nyilatkozott.

³¹ D. CACCAMO: *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611)*. Firenze, 1970. 18., (anonim 1572. évi kéziratból) 26. G. SCHRAMM: *Der polnische Adel und die Reformation 1548–1607*. Wiesbaden, 1965.

³² K. HARTLEB: *Jan Zambocki dworzanin i sekretarz JKM*. Warszawa, 1937. 94.

³³ *Pamiętnik i. h.* (Wajsblum hozzászólása).

³⁴ KŁOSINSKA – URBAN: I. m., 139.

körében gyorsan terjedt a protestantizmus. De ez se volt a lutheranizmus igazi diadala, mert az átlagos lengyel nemesek csak azt tudták és vallották, hogy „papistae non sumus”, és keresték a számukra legalkalmasabb hitet. Először az 1548-as évi száműzetés után hozzájuk került „cseh testvérek” példáját követték, de a kozmineki 1555. évi egyezés után gyorsan megszakadt a baráti kapcsolat, mert a lengyel „domini liberi” nem akartak tovább a „puritán” cseh kispolgárok tanácsára hallgatni.³⁵ Jó ismeretségben volt a magyarokkal az olasz Francesco Stancaro, aki igen népszerű volt Kis-Lengyelországban, 1560 körül elkezdte szervezni az új sztankarianus-egyházat,³⁶ de maga Stancaro, a „dubieckói pápa” túl komolytalan ember volt. Így végül a lengyel nemesi reformáció főirányzata a kálvinizmus lett.

Már 1555-ben arról tanúskodik superexlibris, hogy Kálvin művei egy kis-lengyelországi nemes - Melchior Krupka - könyvtárában megvoltak.³⁷ De a kislengyel és litván reformáció kálvinizálása csak 1557–1560 körül ifjabb Jan Łaski főúr és teológus tevékenysége nyomán indult meg.³⁸ Hozzájárult ehhez az élénk levelezés a svájciak és a lengyelek között,³⁹ és elősegítette ezt a folyamatot a „Fekete” Mikolaj Radziwiłł herceg.⁴⁰ Később a református egyház hosszú időre az önálló, Lengyelországtól független törekvéseket erősítette Litvániában.

A lengyel és a magyar lutheránusok, valamint antitrinitáriusok közt eleven kapcsolatot látunk, de a lengyel és magyar reformátusok esetében - furcsa dolog - egészen más volt a helyzet. Úgy tűnik, hogy ez az áramlat Keletközép-Európában több izolált nemzeti mozgalomban testesült meg, bár a kálvinizmus fejlődése mindkét országban hasonló.

Már a XVI. század negyvenes-ötvenes éveiben Kálmáncsehi Márton és Szegedi István, majd Melius Péter, Dávid Ferenc és Heltai Gáspár a reformáció svájci irányzatához csatlakozott. Csakhamar az egész Tisza-vidék, a török által megszállt terület, valamint Erdély magyarsága szakramentáriussá lett, s igaza van Erich Rothnak, amikor azt írja: „die neue sakramentarische Lehre trat in einer betont nationalungarischen Färbung auf...”⁴¹ Azt pedig, hogy Dávid Ferenc vagy Heltai Gáspár, az erdélyi magyar hitújítás vezetői, német származásúak voltak, semmit sem zavar, mert rendszerint a neofiták a legbuzgóbbak.

1548-tól 1567-ig végbement a magyarországi úgynevezett „református reformáció”.⁴² Közismert, hogy ez a folyamat itt is nemzeti jellegű volt.

³⁵ Legerősebb a bomlasztó lipniki kongresszusban (1558) a világi hatóság kérdése volt. J. BIDLO: Jednota bratrská v prvním vyhnanství. Praha, 1900. I. 227–228.

³⁶ A sztankarizmus kérdése elég zavaros, mert a lengyel kutatás e téren még nem kielégítő.

³⁷ W. URBAN: Niektóre polonia z XVI i XVII wieku w zbiorach czechoslowackich. In: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, Kraków, 1962. 9. sz. 183.

³⁸ H. KOWALSKA: Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce 1556 - 1560. Wrocław, 1969.

³⁹ Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen, herausgegeben von T. WOTSCHKE, Leipzig, 1908. (Archiv für Reformationsgeschichte, Ergänzungsband III).

⁴⁰ S. KOT: La Réforme dans le Grand-Duché de Lithuanie. In: Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves. Bruxelles, 1953. XII. kötetből különnyomat. — J. JANOWSKI: Mikolaj Radziwiłł Czarny (1515–1565). Warszawa, 1939.

⁴¹ E. ROTH: Die Reformation in Siebenbürgen. Köln–Graz, 1962 kk., II. 47.

⁴² T. ESZE: The Beginnings of the Hungarian Reformed Church. The New Hungarian Quarterly, Budapest, 1968. IX. 30. sz.

Egy jezsuita 1565. évi levele Kassáról így szól: „Est Cassovia civitas tota haeretica . . . Sapiunt Cassoviae discipuli supra magistros. Nam Hungari, qui acceperunt haereses a Germanis, hoc anno cum eis contenderunt de deiiciendis imaginibus.”⁴³

Debrecen a magyar „kálvinista Róma” lett.

III. A radikális reformáció, a „harmadik erő”⁴⁴

Mint eddig, úgy most is csak a két legnagyobb keletközép-európai országról beszélhetünk, mert csak ezekben és Csehországban jelentkezik a reformáció minden ciklusa. Csak Lengyelországban és Magyarországon lépett fel a nemzeti népi tendencia tisztább módon és éretten. Csehországban is megjelent, de a XVI. században már „túl érett” vagy külföldi eredetű.

Az egyszerű embereknek a század közepe táján egy új hitújítás kell, mert az első reformációt igyekeztek — mint Klaniczay Tibor írja — „a nagyurak saját céljaik szolgálatába állítani”.⁴⁵ A kálvinista demokrácia keleten nagyon furcsa volt. Például az új kis-lengyelországi egyházban 1560-tól a papok csak egyházi szolgák voltak és valójában „seniores ex plebe seu ordine nobilium” uralkodtak.⁴⁶ Ezek a nem nemesi származású lelkészek csinálták meg azután az új arianus „kis egyházat”.⁴⁷

A népi hitújításnak voltak Lengyelországban és Magyarországon hazai, különösen kispolgári gyökerei, de a csehországi, morvaországi és német-anabaptista radikális minta hatását is láthatjuk. A humanizmus részéről a devotio moderna, erasmianizmus, valamint a páduai és bázeli szabadgondolkodók a reformáció harmadik hulláma számára egyengették az utat.

A nagy Erasmus, a radikális olasz humanisták és a német anabaptista menekültek a keletközép-európai antitrinitarizmusnak a legfőbb serkentői voltak (a gyenge cseh antitrinitarizmusé is).⁴⁸ Noha a híres Sozzini olasz családról

⁴³ Monumenta antiquae Hungariae, ed. L. LUKÁCS. Romae, 1969. I. (1550—1579) 238—239.: Hurtadus Pérez Jacobus Laineznek, Nagyszombaton, 1565. I. 11.

⁴⁴ Vö. F. HEER: Die dritte Kraft. Der europäische Humanismus zwischen den Fronten des konfessionellen Zeitalters. Frankfurt am Main, 1959.

⁴⁵ T. KLANICZAY: A magyar reformáció irodalma. ItK, Bp., 1957. 1/2 sz. 13.

⁴⁶ H. BARYCZ: U kołębki małopolskiego ruchu reformacyjnego. Odrodzenie i reformacja w Polsce, Warszawa, 1956. I. 29. — K. VÖLKER: Kirchengeschichte Polens. Berlin, 1930, 175—177.

⁴⁷ Grzegorz Paweł z Brzezin, Krótkie wypisanie sprawy, która była o prawdziwym wyznaniu i wierze . . . w Krakowie i w Pinczowie roku 1563, Nieswież 1564, E₂—E₄ lap (egyetlen példány a krakkói Czartoryski könyvtárban).

⁴⁸ K. GÓRSKI: Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI w., Kraków, 1949. Humanizm i antytrynitaryzm c. cikk; R. GERÉZDI: Erasme et la Hongrie. Littérature Hongroise — littérature européenne kötetből különnyomat, Bp., 1964. 143.; — K. LEPSZY: Die Ergebnisse der Reformation in Polen und ihre Rolle in der europäischen Renaissance. In: Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa, II. Berlin, 1962. 216—217.; — A magyar irodalom története 1600-ig. Szerkesztette KLANICZAY T., Budapest, 1964. 485.; W. URBAN: Studia z dziejów antytrynitaryzmu na ziemiach czeskich i słowackich w XVI—XVII wieku. Kraków, 1966.; — Uő.: Rola Moraw w rozwoju środkowoeuropejskiego antytrynitaryzmu, Z polskich studiów slawistycznych, Warszawa, 1968. Seria, 3. (Historia) emlékkönyvben, 91—100.; — Uő.: Calendarium kontaktów anabaptystów morawskich z Rzeczpospolitą. Małopolskie Studia Historyczne, Kraków, 1966. IX. 1—2. sz.; — G. H. WILLIAMS: The Radical Reformation. Philadelphia, 1962.

a lengyel antitrinitáriusokat „socinianusoknak” hívták, az egész mozgalomnak erős hazai bázisa: a polgárság életfelfogása volt. A lengyelországi és magyar antitrinitarizmust független hazai hitvallásoknak tarthatjuk, annak ellenére, hogy a régebbi lengyel antitrinitarizmusnak elég nagy befolyása volt az erdélyire.⁴⁹

Az első jelentős keletközép-európai anabaptista és antitrinitárius egy lengyel mezővárosi íródeák, Petrus Gonesius volt. Goniądzból, a lengyel – litván határmenti városkából származott, mint papi ösztöndíjas bejárta Olaszországot, Svájcot, Németországot és Morvaországot, s Michael Servet, spanyol orvos és reformátor tanítványa lett. Nyíltan megmutatkozott Gonesius felfogása 1556 januárjában a kis-lengyelországi Seceminben tartott protestáns zsinaton. Fél évvel később azt írta a megrémített Vergerio: „Minorem Polonium fere instaurate Arianismum.”⁵⁰ Már 1560 körül Lukasz Delfin lengyel pap az antitrinitarizmust hirdette Morvaországban és talán Magyarországon, ahol ez időben szintén voltak Szentháromság-tagadók.⁵¹

Blandrata doktor nikodemista munkássága nyomán 1562 és 1565 között nagy szakadás következett be a lengyelországi református egyházban; 1568 és 1571 között hasonló módon az erdélyi antitrinitarizmus Blandrata és Dávid Ferenc vezetése alatt gyorsan elterjedt. Központjaik Pinczów, aztán Raków (mostani Kielce megyében) és Kolozsvár voltak. A nemzetközi együttműködés szép példája a *De falsa et vera unius Dei patris, filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo. Authoribus ministris Ecclesiarum consentientium in Sarmatia et Transylvania* (Gyulafehérvár 1567–1568) c. kiadvány.

A lengyel és a magyar antitrinitáriusok közös uralkodót akartak a két országnak. Természetesen a maguk emberét, János Zsigmondot.⁵² Emiatt mindkét csoportot törökbarátsággal is vádolták. A széles propaganda, az anyanyelvű kiadványok, énekek és a szentháromságot gúnyoló képek hatására⁵³ 1570 körül Lengyelországban s Magyarországon az antitrinitarizmus részben népi irányzattá vált, igazán tömegmozgalommá azonban nem válhatott.

Melyek voltak a keletközép-európai hitújítás legfontosabb eredményei? A reformáció kora a lengyel kultúrában „arany korszak”. Sőt a nagy lengyel katolikus irodalomtörténész Konrad Górski ezt mondotta: „A lengyel reformáció valóban az első függetlenebb lengyel hitvallás kezdete, különösen azon töredék részére, amelyet arianizmusnak neveztek.”⁵⁴

⁴⁹ J. JASNOWSKI: Piotr z Goniadza. Przegląd Historyczny, Warszawa, 1933. 33. köt.; — GÓRSKI: I. m., Piotr z Goniadza c. tanulmány; — S. KOR: L'influence de Michel Servet sur le mouvement antitrinitarien en Pologne et en Transylvanie. In: Autur de Michel Servet et de Sébastien Castellion, Haarlem, 1953., Akta synodów różnowierczych w Polsce. Opracowała M. SIPAYLLO. Warszawa, 1966. I. (1550–1559), 46–52. secemini zsinat latin nyelvű jegyzőkönyve).

⁵⁰ CACCAMO: I. m. 178.

⁵¹ W. URBAN: Lukasz Delfin, polski antytrynitarz na Morawach w polowie XVI w., Przegląd Historyczny, Warszawa, 1961. LII. 4. sz., 676–690. — Uő.: Studia z dziejów antytryn., i. m. 32.

⁵² G. GÁSPÁR: Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra. Debrecen (1946) — Jagiellonki polskie w XVI. wieku, Kraków, 1878. V. 252 és 279.

⁵³ K. GÓRSKI: Grzegorz Pawel z Brzezin. Kraków, 1929.; J. ŚLASKI: Z działalności drukarzy polskich Skrzetuskich-Hoffhalterów na Węgrzech (1563–1586), Odrodzenie i Reformacja w Polsce, 1965. X. 239., 242–244.; Magyar Protestáns Egyház-történeti Adattár, Budapest, 1908. VIII. 15–16.

⁵⁴ PAMIĘTNIK: i. m. 98.

Hasonlóan írt Klaniczay Tibor és Varjas Béla: „A magyar reformáció, melyet társadalmi mozgásában és vallásos-felekezeti áramlatai szerint egyaránt áttekintettünk, a magyar társadalom kultúráját gyökeresen átformálta.”⁵⁵

A magyaroknak a hitújítás még fontos volt a hosszú nemzeti önvédelemben is. Hasonlóképpen a kis keletközép-európai nemzeteknek, a szlovénektől az esztekig a reformáció saját kultúrájuk felemelkedését segítette elő. Mint már a lengyel ariánusok a középkori rendről jól mondták: „Tota ruet Babilon; destruxit tecta Lutherus, muros Calvinus, sed fundamenta Socinus.”⁵⁶

L'ACHEMINEMENT DE LA RÉFORME EN EUROPE CENTRO-ORIENTALE

Le territoire qui se trouve à l'Est de l'Italie et l'Allemagne et à l'Ouest des pays de religion orthodoxe présente une unité spéciale dans l'histoire de la Réforme. Au quinzième siècle déjà le mouvement hussite — surtout en Bohême — est une Préréformation.

Après 1517 la Réformation luthérienne s'est vite répandue dans cette région, étant donné que les universités de Wittenberg et de Königsberg, elles aussi ont propagé les livres du «philomèle de Wittenberg». Un véritable «déluge luthérien» a commencé vers 1523. Dans la première moitié du seizième siècle cependant, en Europe centrale orientale (sauf la Bohême!) le «nouvel évangile» fut d'abord le mouvement de la minorité nationale de la bourgeoisie allemande, bien qu'il ait favorisé aussi l'évolution de la culture nationale des peuples autochtones. Le luthérisme ne fut accepté que par les petits peuples, là où, dans le pouvoir ou dans la vie culturelle, les Allemands possédaient un rôle prépondérant.

En Hongrie et en Pologne le pouvoir appartenait à la noblesse anticléricale, opposée à la bourgeoisie et aux Allemands. Dans ces pays, vers le milieu du seizième siècle c'est le calvinisme qui fut accepté.

Et ce n'est que dans la Réforme polonaise et hongroise que le troisième courant de la Réformation prit racine. Bien que dans la préparation de cette tendance Erasme, les humanistes italiens, les anabaptistes Allemands aient joué un rôle important, le mouvement radical des antitrinitariens peut être pris non seulement pour une profession de foi populaire, mais aussi pour une confession indépendante et nationale.

⁵⁵ A magyar irodalom története, I. 317.

⁵⁶ Ezúton szeretném megköszönni Keserü Bálint (Szeged), Pirmát Antal és Barta Gábor (Budapest) szíveségét, akik a nehéz magyar nyelvben segítségemre voltak.

Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok

(Gerendi János és a kolozsvári iskola)

1961-ben abban a hitben zártam le az erdélyi antitrinitarizmus történetével foglalkozó könyvem, hogy az egész Európában páratlan ideológiai fejlődés, amely Blandratának János Zsigmond udvarában való megjelenésével kezdődött, lényegében megtörik Dávid Ferenc bebörtönzésével, 1579 körül. A szombatos iratok egy részének megjelenése Varjas Béla mintaszerű kiadásában a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 5. kötetében, valamint Dán Róbert és Keserű Bálint részben még, sajnos publikálatlan kutatási eredményei¹ egyre inkább arról győzték meg, hogy ez az elképzelés revízióra szorul. Az 1580-as, 90-es évek erdélyi ideológiatörténete nem kevesebb meglepetést kínál, mint a megelőző évtizedeké.

A kutatás számára jó kiindulópontul kínálkozott, hogy sikerült megtalálnom azt a személyt, aki e páratlanul kalandos és szerteágazó ideológiai fejlődésben a kontinuitást képviseli, aki körül mint mecénás körül az 1570-es, 80-as évek szinte valamennyi radikális teológiai és filozófiai áramlata csoportosul. Jól tudom, hogy nemcsak Gerendi János köre érdemel ilyen vizsgálatot. Köpeczi Béla tanulmánya csak a közelmúltban hívta fel a figyelmet Kovácsóczy Farkas munkásságának fontosságára.² Hasonlóan beható vizsgálatot érdemelné például Gyulai Pál alakja is, akivel ez alkalommal csak igen szűk keretek között foglalkozhatunk.³ Bizonyára belejátszik az általunk vizsgált folyamatok alakulásába az erdélyi és a lengyel Báthori-udvar olasz humanistáinak munkássága is,⁴ akiről ebben a tanulmányban még szó is alig esik. A kelet-európai reformáció fejlődésének azt a végső fázisát vizsgáljuk ez alkalommal, ahol a hagyományos teológiai keretek felbomlanak, a vallásos ideológia helyére már-már a teljesen világi filozófia lép mint vezető tudatforma, legalábbis egy szűk értelmiségi csoport számára. Éppen ezért itt már nem mindig igazítanak el a szokásos egyháztörténeti kategóriák. A felekezeti határokon áteső szellemi áramlatokat azonban a források töredékes volta s az előmunkálatok hiánya miatt nem mindig tudjuk nyomon követni.

¹ CHRISTIAN FRANCKEN: De incertitudine religionis Christianae, KESERŰ BÁLINT kísérő tanulmányával, sajtó alatt. DÁN RÓBERT: A „lingua primigenia” és a régi magyar irodalom, kandidátusi disszertáció, kézirat.

² A magyar politikai irodalom kezdeteihez (Kovácsóczy Farkas dialógusáról) ItK, 1970. 577.

³ A rá vonatkozó irodalom összefoglalását l. SZABÓ GYÖRGY: Adalékok a XVI. századi erdélyi magyar irodalom történetéhez, Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár), 1966. 111.

⁴ PAPP MÁRTA: Brutus J. M. és Báthori István magyar humanistái, Bp., 1940.; HOLL BÉLA: Az újkori természettudományos világszemlélet kialakításának erdélyi történetéhez (Squarcialupi, De fontium et fluviorum origine) Korunk, 1969. 774.; DOMENICO CACCAMO: Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611), Firenze, 1970.

Vizsgálatunkat egyetlen felekezetre, s azon belül is csupán egyetlen mecénás körére korlátozva is csak a rendelkezésünkre álló anyag egy töredékét tudjuk ez alkalommal bemutatni. Reméljük, hogy ebben a formában is sikerül talán érzékeltetnünk a legfontosabb összefüggéseket.

Ismeretes, hogy Gerendi Jánost kortársai a szombatosság megalapítójának tartották, sőt a szombatosokat, vagy legalábbis azok egy csoportját egyenesen gerendistáknak nevezték.⁵ Christian Francken alább még idézendő levele alapján az is bizonyos, hogy Gerendi szombatos periódusa az 1580-as évek első felére tehető. Ma már aligha lehet kétséges, hogy a Péchy Simon előtti erdélyi szombatosság alapvető hittételei nem Eössi Andrástól, nem is Gerenditől, hanem Mathias Gliriusztól származnak.⁶ Glirius erdélyi tartózkodásáról sajnálatosan keveset tudunk, az elmondottak alapján azonban azt kell feltételeznünk, hogy Palaeologus után Glirius is megtalálta a kapcsolatot Gerendi Jánossal.

1579-ben, Dávid Ferenc pere idején Gerendi óvatosan a háttérben maradt, de minden jel arra vall, hogy az általa támogatott radikális csoportok befolyásukat Kolozsvárt Dávid Ferenc letartóztatása után is megtartották. Blandrata támogatásával július 20-án Hunyadi Demetert püspökké választották ugyan, de helyére, a kolozsvári iskola élére, az alapjában Palaeologus hatása alatt álló, de Palaeologus tanításait bizonyos mértékig Glirius nézeteivel is ötvöző, ideológiai szempontból tehát Gerendihez — s természetesen a börtönben levő Dávid Ferenchez is — igen közel álló Bogáti Fazekas Miklós került. Bogáti a kolozsvári rektorságban csak egy fél évig maradhatott.⁷ Eltávolítása nyilván Hunyadi és Blandrata csoportjának műve volt, mivel helyére a mérsékelt antitrinitárius irányzat leghatalmasabb patrónusának, Kendi Sándornak a pártfogoltja, Laskai János került. Bogáti Fazekas Miklós pedig kolozsvári állását elveszítve, valószínűleg azonnal Gerendre ment, s ott is maradt 1582-ig, amíg csak a Gerendi-kör tagjai ellen Blandrata feljelentésére megindult vizsgálat miatt jobbnak nem látta, hogy egy időre Baranyába tegye át működésének helyét.⁸

Kolozsvárt alighanem már Bogáti eltávolításakor újra kezdődhetett a plébános és a városi tanács között a Dávid Ferenc idején is ismeretes vita az iskola fölötti felügyelet és az iskola jövedelmeinek kezelése felől. A plébános elleni panaszokat a tanács 1581 november 4-i ülésén foglalták jegyzőkönyvbe. A határozatnak az iskolára vonatkozó része a következő: „Az skólára is legyen ő kegyelmének (ti. Hunyadi Demeternek) gondja, amiképpen hogy az skólára

⁵ PIRNÁT ANTAL: Gerendi János és Eössi András. ItK, 1970. 680.

⁶ Glirius életére és tanaira vonatkozó viszonylag leggazdagabb dokumentumgyűjtemény: H. ROTT-KARLSRUHE: Neue Quellen für eine Aktenrevision des Processes gegen Sylvan und seine Genossen. Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg, VIII–IX (1910–11) 184–259., 1–70. Erdélyi működéséről: PIRNÁT: Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier. Bp., 1961., 127–134., valamint DÁN R.: I. m.

⁷ A kolozsvári iskola rektora püspökké választásáig Hunyadi Demeter volt (I. UZONI FOSZTÓ, KÉNOSI TÖZSÉR, KOZMA: Unitárius egyháztörténet, kézirat, kolozsvári példány, MTA mikrofilm, 264.). A városi számadások szerint 1580-ban Bogátinak, mint „tavalyi mesternek” 50 forintot fizettek. (GÁL KELEMEN: A kolozsvári Unitárius Kollégium története, Kolozsvár, 1935. II. 378.) Az összeg megfelel a kolozsvári iskolarektor e korban szokásos félévi fizetésének. 1580 márciusában már Laskai János volt az iskola rektora (TT, 1881. 487–89).

⁸ PIRNÁT: Gerendi János és Eössi András. ItK, 1970. 681.

való gondviselést magának kívánta, hogy az is ne pusztulna el az tanítóknak tünyságok miatt.”⁹

Ekkoriban tehát Hunyadi kezelte az iskola jövedelmeit, s a tanács véleménye szerint nem tartott megfelelő tanárokat. Laskai alighanem már elmenekült a kolozsvári darázs-fészekből, s Kendi Sándor jóvoltából Gyulafehérváron volt a káptalan requisitora.¹⁰

Az iskola helyzetének rendezése pedig az unitáriusok számára egyre égetőbb kérdéssé vált, hiszen 1581-ben már megnyitotta kapuit a város falai között a Báthori István által bőkezűen támogatott jezsuita gimnázium. Szerencséjükre a jezsuita iskola kifejlesztése sem ment egyik napról a másikra. 1583–84-ben még csak a retorikai osztályok felállításánál tartottak. Eközben az eretnekek iskolája is váratlanul segítséghez jutott. 1583. szeptember 2-án Peter Frischbier – humanista nevén Petrus Neozitus –, az egyik Kolozsvárt működő német származású jezsuita elhagyta a rendházat s az antitrinitáriusokhoz csatlakozott.¹¹ A kolozsváriak azonnal alkalmazták tanárként, s rábízták iskolájukban a filozófia oktatását.

A jezsuitákat Frischbier kilépése igen kellemetlenül érintette. Igaz, hogy feletteseivel Neozitusnak korábban is voltak nézeteltérései, s távozása után volt rendtársai elég becsmérően nyilatkoztak jelleméről és tudásáról, de az is kiderül reá vonatkozó leveleikből, hogy a tanulóifjúság kedvelte, s attól kellett tartaniok, hogy a diákok, akiknek korábban gyóntatója volt, az unitárius iskolához pártolnak át.

Nem csoda tehát, hogy a rend mindent elkövetett azért, hogy kézrekerítse megszökött emberét, vagy legalább lehetetlenné tegye számára Kolozsvárt a tanítást. A Neozitus-ügy alakulása a jezsuiták levelezésében és jelentéseiben szinte napról-napra nyomon kísérhető, s igen jól megvilágítja magának Báthori Istvánnak és az erdélyi vezetőknek egyházpolitikai álláspontját.¹² A jezsuiták minden rendelkezésükre álló eszközzel igyekeztek nyomást gyakorolni Báthorira, hogy Frischbier ellen erélyes intézkedésre bírják. Több ízben is írt az ügyben Báthorinak Possevino, a király bizalmát élvező és fontos diplomáciai küldetéseiben eljáró jezsuita, s igénybe vették Bolognettinek, a lengyelországi pápai nunciusnak a közbenjárását is.

⁹ A városi tanács határozatait itt, valamint a továbbiakban is KELEMEN LAJOS Kolozsvár tanácsjegyzőkönyveinek egyház- és iskolatörténeti adatai a XVI. század végéig c. kéziratos adatgyűjteménye nyomán idézem, a szerző által 1955-ben rendelkezésemre bocsátott példány nyomán.

¹⁰ Laskai János további sorsáról l. ifjabb Heltai Gáspár nyilatkozatát (RMK I. 426., a kiadvány előszavából a minket érdeklő szövegrészt idézi Szabó Károly is), valamint Kendi Sándorhoz írott leveleit, a rájuk vezetett egykorú feljegyzésekkel (TT, 1881. 487. skk.). Az UEK reá vonatkozó adatát idézi GÁL K.: I. m. II. 508. E Laskai János nem azonos a magyar aritmetikát szerkesztő hasonló nevű debreceni iskolamesterrel, utóbb dunántúli református szuperintendenssel! Laskai utóda, akivel a kolozsvári tanács nem volt megelégedve, minden bizonnyal Szentmártoni Bálint volt. Szentmártoninak, mint kolozsvári iskolamesternek ajánlotta Basilius István 1583 szeptemberében elkészült Catechesisét. Az ajánlás szövegét idézi az UEK nyomán GÁL K.: I. m. II. 389.

¹¹ Ferrante Capeci jelentése, Krakkó, 1583. okt. 5. LADISLAUS LUKÁCS: Documenta Romana historiae Societatis Jesu in regnis olim Corona Hungarica unitis. III. Roma, 1967. 319–20.

¹² Az ügyre vonatkozó levelek kivétel nélkül mind megtalálhatók LUKÁCS id. kiadványában, nagy részük VRESS ENDRE: Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory (= Fontes rerum Transylvanicarum I–II. Bp., 1911–1913.) c. okmánygyűjteményében is. A két kiadványra a továbbiakban FRT ill. DR rövidítéssel hivatkozunk.

Báthori először úgy nyilatkozott, hogy amennyiben bebizonyosodik, hogy Neozitus hitehagyott lett, megbünteti.¹³ Csakhogy mint utóbb kiderült, a király nem egészen ugyanazt értette az apostasián, mint a jezsuiták. Miután ugyanis beszerezte Erdélyből a szükséges információkat, azt felelte Possevinónak, hogy az eddigi jelentésekből csupán annyit vehetett ki, hogy Neozitus az eretnekek kolozsvári iskolájában Arisztotelész *Organon*ját oktatja. Ez, szerinte, nem bizonyítja az apostasiát. A továbbiakban pedig — nyilvánvaló célzással a kolozsvári jezsuita rektor, Jakób Wujek és Neozitus korábbi botrányos civakodásaira — azt javasolja, hogy bánjanak Frischbierrel ezentúl tapintatosabban, mert az elkeseredett szerzetesekből lesznek az eretnekek.¹⁴

Possevino megkereste az ügyben Kovacsóczy kancellárt is. Tőle méginkább elutasító választ kapott. A kancellár — mint ez Possevino 1584. december 10-én kelt viszontválaszából kikövetkeztethető, a János Zsigmond idején hozott erdélyi törvényekre hivatkozott, amelyeknek értelmében mindenkinek jogában áll olyan vallást követni, amelyet akar. Ezzel az érveléssel szemben a jezsuiták egyelőre hiába hivatkoztak arra, hogy Frischbier nem erdélyi születésű, s mint a rend tagja, annak jurisdictiója alá tartozik.¹⁵

A jezsuiták ezek után megpróbálkoztak a Báthori István által javasolt szelidebb eszközökkel is. Mikor Campani, a lengyelországi provinciális, 1583. december végén Kolozsvárra ment, személyesen felkereste Neozitust, s a lelkére beszélt. „*Elfogatni nem akartam, bár egyesek szerették volna*” — írja Rómába küldött jelentésében Aesopus rókájának fanyar bölcsességével.¹⁶

A rábeszélés természetesen hatástalan maradt, s Campani tovább utazva Gyulafehérvárra, az ott székelő kormányzótanácstól igyekezett kioroszakolni a Neozitus elfogatását vagy száműzetését elrendelő intézkedést. Több mint három hétig hiába kilincselte ezért, míg végül a véletlen jött segítségére: rövid egymásutánban váratlanul meghalt Kendi Sándornak, Kovacsóczy Farkasnak és Sombori Lászlónak egy-egy gyermeke.¹⁷ A jezsuita természetesen Isten ujjára hivatkozott, s Kovacsóczy, akit megtört a családi tragédia, végre kiadta a régóta sürgetett rendelkezést. Hogy a kancellártól kioroszakolt papírnak Kolozsvárt lett volna-e foganatja, azt Campaninak nem volt alkalmja kipróbálni, mert mire visszatért a városba, Neozitusnak nyoma veszett. A tartományi főnök, miután sikerült a kolozsvári tanácstól az új szeminárium építéséhez kiszemelt telkek átengedését is kioroszakolnia, megnyugodva utazott vissza Lengyelországba, Neozitus pedig, miután elvonult a veszély, ismét előkerült, s tovább oktatta a városi iskolában az unitárius diákokat.

Campani 1584. márciusában tért vissza Lengyelországba, látszólag győztesen. Valószínűleg nem sejtette, hogy az év végére Erdélyben dolgozó rendtársainak már nemcsak Neozitusszal, hanem egy még nála is kellemetlenebb jövővénnnyel kell majd megküzdeniök. Ferrante Capeci, a magyarokkal megférni nem tudó Wujek páter helyére küldött olasz rektor, 1584. november 12-én nem kis riadalommal jelentette, hogy megérkezett Erdélybe Christian

¹³ 1583. dec. 18. DR III. 340—41.

¹⁴ 1584. jan. 6. DR III. 371. VERESS: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. Kolozsvár, 1944. 261.

¹⁵ DR III. 342—43.

¹⁶ FRT II. 51.

¹⁷ Uo. 52.; Vö. KASSAI ZSIGMOND DÁVID: Consolatio . . . Kolozsvár, 1584. (RMNy I. 544.)

Francken, a hirhedt apostata, s már nyilvánosságra is hozott a Szentháromság ellen valamiféle téziseket.¹⁸

Francken is a jezsuita rend neveltje volt, s mire Erdélybe vetődött, már páratlanul kalandos múlt állt mögötte. Brandenburgból származott és protestánsnak nevelkedett. 1568-ban katolizált s a jezsuita rend tagja lett. Itáliai tanulóévek után a rend bécsi kollégiumában tanított filozófiát. Innen 1578-ban megszökött, s következő évben Lipcsében kiadta kora egyik legvakmerőbb hangú jezsuitaellenes vitairatát. Ezután Németország és Svájc protestáns egyetemein próbált elhelyezkedni, de mindenütt rövid időn belül heves vitába keveredett a papokkal és teológusokkal, s a lutheránusokkal és a kálvinistákkal egyaránt meghasonlott. 1581 őszén már oda jutott, hogy más választása nem volt, mint bűnbánatot színelve visszakéredzkedni a bécsi jezsuitákhoz. 1583-ban ismét megszökött a kolostorból. Ezúttal Lengyelországba ment s az antitrinitáriusokhoz csatlakozott. Az egyik kisebb unitárius központban, Chmielnikben tanári állást kapott, de megnyugodni itt sem tudott. A katolikusok s általában a háromsághívó felekezetek haragját szentháromságellenes vitairataival hívta ki maga ellen, s mivel a radikális erdélyiekhez hasonlóan tagadta Jézus imádását, összeütközésbe került Faustus Socinusszal, a lengyelországi antitrinitáriusok szellemi vezetőjével is.¹⁹

Francken lengyelországi vitáinak híre már hónapokkal megérkezése előtt eljutott Erdélybe. Torozkai Máté, a radikális antitrinitárius irodalom termékeinek buzgó gyűjtője már 1584 nyarán megszerezte Francken legnevezetesebb munkáit, a *Colloquium Jesuiticum*ot, a kálvinisták ellen a predestinációról írt *Paradoxonokat*, a Socinusszal folytatott vitát s természetesen a legfrissebb szentháromságellenes vitairatot, a *Praecipuarum enumeratione causarum*ot, és rendre lemásolta őket gyűjteményébe Sommer és Palaeologus művei mellé.²⁰ E munkáinál jobb ajánlólevélre az erdélyi radikálisok körében Franckennek nem is igen volt szüksége.

Kolozsvárt Francken ebben az évben legfeljebb néhány hétig maradt. Decemberben már Bogáti Fazekas Miklós társaságában Gerenden vendégeskedett, s újév körül onnan irogatott a ház urának, aki viszont ezeket a napokat Oleónán töltötte unokatestvéreinél.

Franckennek ebből az időszakból két. Gerendi Jánoshoz írott levele ismeretes: az első 1584. december 29-én, a második 1585. január 6-án kelt, mindkettő valószínűleg Gerenden.²¹ A levelek rendkívül fontos információkat tartalmaznak számunkra, nemcsak a két ember személyes kapcsolatáról, hanem arról a szerepről is, amelyet Francken az erdélyi vallási és filozófiai vitákban játszott. Az első levél szerint Francken nyilván Gerendi biztatására - már el is készített egy vitairatot Cserényi Mihály tézisei ellen.

Cserényi, aki az irodalomtörténetben egy Báthori Istvánt dicsőítő latin panegyris (RMK III. 712.) és egy görög források alapján írt terjedelmes

¹⁸ DR III. 440.

¹⁹ LECH SZCZUCKI: Chrystian Francken. In: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, VIII (1963), 39. skk.

²⁰ PIRNÁT: *Die Ideologie*... 189.

²¹ JAKAB ELEK: Gerendi János és Franken Keresztély. *KerMagv*, 1893. 36-7. (1584. dec. 29) és *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII., Bp., 1910. 158-160. (1585. jan. 6.). A második levél a kiadó, POKOLY JÓZSEF feltevése szerint Olconárról ment volna Gerendre, ez azonban kevésbé valószínű. A levél címzése a kiadás szerint hiányos, datálása pedig nem egyértelmű, a megírás helyét csak „in arce tua” szavakkal jelzi.

magyar verses história (*História az persiai monarchiabeli fejedelmekről, tudniillik Cyrusról, Cambyesről, Dariusról, Xerxesről és a többiről...* Kolozsvár, 1592. = RMNy I. 687.) szerzőjeként ismeretes, alighanem az Erdélyben dolgozó jezsuiták legtöbbet ígérő tanítványa volt. Tekintélyes nemesi családból származott, és Possevino ajánlására Báthori István ösztöndíjával 1583 őszén utazott Padovába, állítólag azzal a céllal, hogy befejezze teológiai tanulmányait. Francken gerendi tartózkodása idején Cserényi még valószínűleg Itáliában volt, így feltételezhető, hogy az a munkája, amelyre Gerendi János feleletet íratott, egy-két évvel korábban jelent meg.²²

A december 29-i levélből kitűnik, hogy Francken e munkájának kiadása Gerendi körének több tagját is foglalkoztatta. Francken ugyanis Bogáti egy levelére hivatkozik, amelyet nyilván az övével egy időben küldtek el Gerendinek. Bogáti e levelében azt írta Francken szerint, hogy „kamarás urunktól” — ezt a személyt egyértelműen még nem tudjuk azonosítani — figyelmeztetést kapott, hogy a Cserényi elleni vitairat terjesztése szerzőjére nézve kellemtelen következményekkel járhat. Bár Francken e levelében úgy nyilatkozik, hogy Bogátiék óvatosságát nem tartja teljesen indokoltnak, valószínű, hogy munkája végül mégsem került nyilvánosságra. A Cserényinek adandó válasz kérdése ugyanis még hosszú időn keresztül foglalkoztatta az unitáriusokat, s végül a régóta várt cáfolatot 1593-ban Enyedi György írta meg.

Még érdekesebb számunkra Francken második, 1585. január 6-án kelt levele. A nyughatatlan exjezsuita ebben az írásában a Gerendi körében már meggyökeresedett szombatos szokások ellen emeli fel szavát, igen öntudatos és magabiztos hangon. Kioktatja patrónusát arról, hogy a szombati vagy vasárnapi ünneptartás körül folyó vita értelmetlen, mert a bibliai parancsokat lényege csak az, hogy a dolgozó népnek (*laborioso vulgo*) hetenként egyszer egy munkaszüneti napot kell biztosítani, pihenés és istentisztelet céljából; hogy a munkaszünet a hét melyik napján legyen, az alapjában véve teljesen lényegtelen. „*A legnagyobb hibának tartom azonban — írja —, ha a jobbagyokat vallásuk és lekiismeretük ellenére vasárnap munkára kényszerítik. Mert a teológusok és általában a művelt emberek feladata a meggyőzés; a lelkiismeret elleni kényszer ezzel szemben a legnagyobb zsarnokokra vall. Márpedig a parasztokat erről meggyőzni nem lehet, mivel képtelenség rábeszélni őket, arra, hogy néhány embernek jobban higgyenek, mint az egész keresztény világnak.*”

Hogy Franckennek e figyelmeztetése mennyire helyénvaló volt, azt Gerendiék néhány hónappal később saját bőrükön tapasztalhatták, amikor május 30-án János úr húszesztendő unokaöccsét, Gerendi Istvánt agyonverték a lutheránus pap által fellázított kerci parasztok.³² Gerendi János, ha nem is fogadta el azonnal Francken érveit, a jelek szerint egy percig sem neheztelt a kioktatás miatt. Pedig a levél nemcsak a vasárnapi munkaszünet kérdésében fordul szembe Glirius követőinek merev álláspontjával, hanem más vonatkozásban is.

²² Valószínűleg rokonságban volt a Gerendi családdal is (Genealogiai Füzetek I (1903), 22.); Possevino ajánlása: 1583. márc. 6. (FRT I. 260), Báthori ösztöndíja: VERESS: *Rationes curiae Stephani Báthory regis Poloniae*. Bp., 1918 (FRH III), 213.

³² G. D. TEUTSCH: *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1862. I. 232. (Báthori Zsigmond rendelete a kerci evangélikus pap és tanító felelősségre vonása ügyében), és Gerendi János orvosának, Jacobinus Bernátnak a feljegyzése a sebesüléstről, ill. halálesetről a volt kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában őrzött P. EBER: *Calendarium historicum*. Wittenberg, 1564. 207. és 215. lapjain.

Már Posseviónak az 1582–83 körüli erdélyi viszonyokra vonatkozó beszámolója alapján is gyanítható, hogy az erdélyi antitrinitáriusok között elég széles körben elterjedt az ószövetségi ételtilalmak tiszteletben tartásának szokása, mégpedig kétfajta változatban is. A radikálisabb csoport nyilván valamennyi, a mózesi törvények szerint tisztátalannak minősülő ételtől tartózkodott, a mérsékeltbbek, úgy látszik, csak a vértől és a fojtott állatok húásától, az ún. Noé-féle parancsolat (Gen. 9,4) szerint.²⁴ Az utóbbi felfogás hívei, mint ezt Gyulafi Lestárnak egy feljegyzése tanúsítja, jellemző módon nemcsak bibliai, hanem patrisztikai érvekkel is bizonyították álláspontjukat.²⁵ Francken mindkét csoportnak hadat üzent, mikor levele második felében a vér és a fojtott állatok tilalmát támadta meg. A tilalom indoklása a Lev. 17,11–14. szerint az, hogy az állat lelke a vérben van, vagy hogy a lélek tulajdonképpen nem más, mint a vér. Francken szerint ez olyan durva és primitív zsidó elképzelés, amely a keresztények számára érvénytelen. Kora természettudományos és filozófiai ismereteire hivatkozva megcáfolja a tilalmat indokoló bibliai helyek mindkét lehetséges értelmezését: a vér nem lehet azonos a lélekkel, s nem lehet a lélek kizárólagos vagy kiváltképpen foglalta, hordozója sem. Az állat ugyanúgy elpusztul, ha agyvelejét vagy bármely más nemesebb szervét távolítják el, mint hogyha vérének veszik: a lélek tehát áthatja az egész testet, s nemcsak a vérben van. A táplálék vérré válik, a vér viszont táplálja a test többi szerveit: a vér tehát a testnek egy része, s még csak nem is a legmagasabbrendű a testrészek között. A test pedig anyagi, a lélek viszont a keresztény felfogás szerint szellemi dolog. „*Márpedig ki ne tudná — mondja Francken —, hogy ha az ok érvénytelen, nem állhat meg következménye sem.*” Az érvek, amelyeket az ótestamentumi előírás felelevenítése ellen felsorol, általánosan ismert logikai és természetfilozófiai közhelyek. Újszerű és vakmerő azonban, ahogyan e magukban véve triviális tételeket a Biblia szentnek tartott szövegével szembesíti: a tilalom oka Mózes könyvében Francken megfogalmazása szerint „*otrombaság, amit csak a legotrombább zsidók állítanak*”.

A keresztény teológusok a legkorábbi egyházatyáktól kezdve gyakran cáfolták a zsidó vallási előírásokat, de attól, hogy az egyház által is elfogadott ótestamentumi szövegeket eleve badarságnak minősítsék, mindig tartózkodtak. A szabályos teológiai érvelés ilyen esetekben, tiszteletben tartva az ótestamentumi szöveg tekintélyét, arra hivatkozik, hogy az Újtestamentum az adott ótestamentumi előírás érvényét megszünteti. Francken, bár idézett levelében olykor a keresztény konszenzusra is hivatkozik, lényegében teljesen mellőzi a szokásos és kora polemikus irodalmából is jól ismert teológiai érveket, s gondolatmenetének egészét figyelembe véve nyilvánvaló, hogy az evangelisták és apostolok írásait sem tartja többre, mint Mózes és a prófétákat.²⁶

A Gerendi Jánosnak küldött levél végén Francken azt ígéri, hogy a benne tárgyalt kérdésekre még visszatér. S valóban úgy tűnik, hogy ez az írás csak bevezetése volt annak a vakmerő ideológiai támadásnak, amelyet a hagyományos bibliai világnépe egésze ellen indított. A Gerendinek ígért

²⁴ POSSEVINO: Transilvania FRT, III. 142. és 66.

²⁵ TT, 1893. 111.

²⁶ A Francken által ostobaságnak minősített tilalmat az Újszövetség is mint azon alapvető parancsoknak egyikét említi, amelynek megtartása a választott nép fennmaradásának feltétele volt. Áct, 15, 20.

bővebb traktátus ez ideig még nem került elő, inkább csak gyanítjuk, hogy azonos lehetett a csupán egyetlen irodalmi hivatkozásból ismeretes *Argumenta XXII in sacram Mosis historiam* című munkával.²⁷ A támadás irányát, jellegét azonban a szombatosok reagálása nyomán elég pontosan meghatározhatjuk. A *Mózes profétának Istentől származott bölcsességéről és Aristotelesnek ez világi bölcsességéről és az embereknek külön-külön okoskodásokról való írás*,²⁸ című, feltevésünk szerint 1592-ben keletkezett szombatos vitairat első része végső soron nyilván Francken argumentumaira reflektál. A szombatos szerző azonban Francken téziseit valószínűleg csak másodkézből ismeri, egy olyan – könnyen lehet, hogy magyar nyelvű – dialógus közvetítésével, amelynek egyik főszereplője Arisztotelész. Legalábbis erre vall az a sajátos félreértés, hogy mindvégig közvetlenül magának Arisztotelésznek tulajdonítja a Mózes elleni polémiát. Az ilyenféle fikciót a humanisták által igen kedvelt lukianoszi dialógus-típus könnyen lehetővé teszi, a szombatos szerző irodalmi műveltsége azonban úgy látszik nem terjedt addig, hogy felismerje a filozófiai dialógus fikatív elemeit. Felfogóképességét valószínűleg meghaladták a bonyolultabb logikai-filozófiai érvek is, otthonos biztonsággal, csak a Biblia területén mozog. Az előtte fekvő munkából azonban itt-ott – úgy tűnik – szó szerint is idéz, s ezekre a helyekre támaszkodva a gondolatmenet néhány mozzanata rekonstruálható. Ilyen szó szerinti idézetnek látszik mindjárt az első tétel, amelynek megcáfolásával kísérletezik:

„Szólván Aristoteles, ezt mondja: Sokat szól Mózes, de kereset bizonyít.”

Franckennek egy későbbi munkájából pontosan ismerjük azt a nézetét, hogy a bibliai elbeszélések csak azt győzik meg, aki bennük eleve hinni akar, mivel logikailag nem bizonyíthatók. A dialógus, úgy látszik, a továbbiakban részletesen elemezte a Genézis könyvében elbeszélt történet belső ellentmondásait. Ismét csak Arisztotelésznek tulajdonítja a szombatos vitatkozó a következő megállapítást:

„Az mondod, hogy azt írja Mózes, hogy mikor Káin Ábelt megölte, azt mondotta Káin, hogy minden, valaki talál engemet, megöl. Ha több fiai nem voltak akkor Ádámnak Káinnál és Ábelnél, Ábelt pedig megölte Káin, tehát kitől volt félelme Káinnak? Innét is kiletszik tehát, hogy nem úgy volt az teremtés, mint Mózes mondja.”

A bibliai teremtestörténet szószerinti igazságát 1573-ban hasonló érvekkel támadta már Palaeologus is *An omnes ab uno Adamo descenderint* c. traktátusában. Az elbeszélés allegorikus és morális értelmezésének lehetőségét azonban ő még fenntartotta. Francken, akiben a bibliai szövegek iránt érzett vallásos tiszteletből már semmi sem volt, valószínűleg feleslegesnek tartotta az ilyenfajta mentési, magyarázási kísérleteket is.

Mélységesen megbontránkozva, de valószínűleg ismét csak pontosan reprodukálja a szombatos a franckeni gondolatmenet végső konklúzióját:

„Ilova lehel veszedelmesb tudomány, mint ki azt meri mondani, hogy sem isten, sem ördög nincsen, sem feltámadás, hanem azmint Aristoteles mondja, így volt, s így lesz.”

Ez az utolsó egyébként a szombatos traktátus egyetlen olyan idézete, amelyet nem magának Arisztotelésznek tulajdonít. A tanulságot, úgy lát-

²⁷ PIRNÁT: Gerendi János és Főssi András. ItK, 1970. 681. 8. sz. jegyzet.

²⁸ RMKT XVII, 5. köt., 513–518.

szik, a Bibliával szembeállított immanens arisztotelészi világgép által meggyőzve a dialógusnak egy másik szereplője vonta le.

A szombatos vitairat azt a társadalmi réteget is pontosan meghatározza, amelynek körében a hagyományos keresztény-zsidó vallási világgéppel szembeállított arisztotelianus eszmék befogadásra találtak:

„... ez mostani időben elévítettett némely fő és nemes rendtől Aristotelesnek istentelen bölcsessége, mellyel rontani akarják az Istentől kijött bölcsességet, melyet az Ursten Mózes próféta által kiadott” — mondja mindjárt az irat bevezető passzusa. A vita végén a szombatos szerző ismét visszatér erre a kérdésre. Az arisztotelianus tanítás, szerinte, „igen nagy bátorságot ad sok főembernek és nemes rendeknek az veszedelemre”. Állítása érvényét — bizonyára a valóságnak megfelelően — ugyanakkor némiképpen korlátozza is: „De kiválasztom az jámbor, istenfélő urakat és nemeseket, kik ezféle hazugságnak nem hisznek.” E meggyőztetésre már csak azért is szüksége van, hogy elkerülje azt a látszatot, mintha általában az uralkodó osztály ellen uszítana. Az óvatosság e téren érthető, hiszen a gliriusi tanok hívei és terjesztői között is szép számmal voltak gazdag polgárok, nemesek és székely főemberek, még Gerendi körének feltételezhető elszakadása után is.

Az ateista főemberek közül név szerint tulajdonképpen csak egyet ismerünk, Gerendi ügyvédjét, Dávid Ferenc vejét, Trausner Lukácsot, a nemességet szerzett, s az 1590-es években már országos jelentőségű gazdasági és politikai megbízatásokat vállaló kolozsvári patriciust.¹⁹ A csoport azonban ennél bizonyára népesebb volt. Tagjai után nyomozva elsősorban olyan emberekre kell gondolnunk, akiket műveltségük, iskoláztatásuk a Francken által propagált újszerű gondolatok befogadására megfelelőképpen előkészített.

Báthori István minden jel szerint tudatosan törekedett egy magas képzettségű hivatalnok-arisztokrácia kialakítására, amelyre biztosan támaszkodhatott a politikailag nem mindig teljesen megbízható régi főnemességgel szemben is. Különösen nagy szüksége volt ezekre az emberekre Erdélyben, attól kezdve, hogy maga Lengyelországban tartózkodott, s bátyja halála után a fejedelemség névleg annak kiskorú fiára maradt. Bizalmi emberei kiválasztásakor azok származásával és felekezeti hovatartozásával nem sokat törődött, annál inkább figyelembe vette műveltségüket.²⁰ A 80-as években a lengyel udvarban például Berzeviczy Márton és Gyulai Pál voltak az erdélyi ügyek referensei, a gyulafehérvári kancellária vezetője és 1585-ig az erdélyi kormányzótanács elnöke Kovacsóczy Farkas volt. Berzeviczy és Kovacsóczy kismesek voltak, s egyikük sem volt erdélyi származású.²¹ Gyulai Pál, a gyulafehérvári iskola egykori tanára, nemességet is csak Báthori Istvántól kapott.²² Berzeviczy lutheránus volt, Kovacsóczy kálvinista, Gyulai eredetileg unitárius. Ezzel szemben mindhárman — mégpedig nagyjából egyidőben, 1570 körül — a padovai egyetemen szerezték műveltségüket. Berzeviczy jogot végzett, Kovacsóczynak orvostorktori diplomája volt, Gyulai Pál pedig padovai tartózkodása alatt elsősorban filozófiai tanulmányokkal foglalkozott.²³

¹⁹ Annuae Litterae Societatis Jesu de rebus Transylvanicis Bp. 1921. (FRT V) 96—97.

²⁰ Magyarország Története. Bp., 1964. I. 206—10.

²¹ SZÁDECZKY LAJOS: Kovacsóczy Farkas. Bp., 1891. VERESS ENDRE: Berzeviczy Márton. Bp., 1911. I. még KÖPECZI BÉLA és SZABÓ GYÖRGY id. tanulmányait.

²² Genealógiai Füzetek IV (1906), 94.

²³ VERESS: Matricula et Acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium. Bp., 1915. (FRH I).

Gerendiéknek jó kapcsolataik voltak a gyulafehérvári, s valószínűleg a lengyelországi Báthori-udvarral is. Gálfi János,³⁴ Báthori Zsigmond gyulafehérvári udvarmestere, akinek feladatához tartozott a kiskorú fejedelem neveltetésének ellenőrzése is, minden jel szerint olyan kisnemesi családból származott, amely eredetileg a Gerendiek familiárisa volt. A Gálfi család a Gerendi előnevet viselte, s Gálfi János atyai öröksége Gerenden egy nemesi kuria s egy jobbágytelek, valamint Gerendkeresztúr határában egy kisebb részbirtok volt, amelyeket 15 jobbágy fejében 1585 májusában cserélt el Gerendi Jánossal.³⁵ A Gerendiekhez fűződő viszonyának intimitására jellemző az a bizalmas és Báthori Zsigmondra nem éppen hízogató nyilatkozat, amelyet Szamosközy feljegyzése szerint Gálfi János Gerendi Pál előtt tett.³⁶ Gálfi ugyan - önéletírásának tanúsága szerint - magasabb iskolai végzettséggel nem rendelkezett, amit azonban maga elmulasztott, legalább fiával szerette volna pótoltatni, aki 1578-ban iratkozott be Padovában a joghallgatók közé.³⁷

Gyulai Pál és Gerendi János kapcsolatáról ez idő szerint csupán egyetlen dokumentumot ismerünk, Gyulainak 1592 október 25-én Gerendihez írt kétségbeesett tanácskérő levelét.³⁸ Gyulai és Gálfi 1592-ben beteljesült tragédiája - Kemény Zsigmond regénye nyomán - eléggé ismeretes. A Báthori Zsigmond és Báthori Boldizsár közötti civakodás során a két tanácsúr Boldizsár ellen foglalt állást, állítólag meggyilkolását javasolták. Az unokatestvérek átmeneti kibékülésekor Zsigmond kiszolgáltatta őket Boldizsárnak. Gyulait december 10-én saját házában mérszárolták le Báthori Boldizsár csatlósai, a menekülő Gálfit elfogták, s a huszti várörtonben ölték meg 1593. március 8-án. Az említett levél tanúsága szerint Gerendi János figyelmeztette Gyulait, hogy Báthori Boldizsár bosszút forral ellene. Mivel a merényletet titokban készítették elő, a Giczzy Ferenc útján küldött bizalmas figyelmeztetés, ha kitűdődik, igen kellemetlen következményekkel járhatott volna Gerendi Jánosra nézve is. Az, hogy Gerendi - aki egyébként ebben az időben Báthori Boldizsárral is jó viszonyban volt - Gyulai érdekében vállalta ezt a kockázatot, bizonyára régebbi eredetű és bensőséges kapcsolatra vall kettejük között.

Gyulai - mint tudjuk - 1568-ban mint a helybeli unitárius iskola rektora vett részt a gyulafehérvári hitvitán.³⁹ Nem sokkal ezután János Zsigmond - vagy talán Bekes Gáspár - ösztöndíjával Padovába ment.⁴⁰ Itt találhatta János Zsigmond másik két alumnusát, Hunyadi Demetert és Pécsi Jánost. De velük együtt voltak ott más erdélyiek is, magyarok és szászok egyaránt. Közülük Bornemisza Boldizsárral egy életre szóló barátságot kötött. A magyarországiak közül ugyanakkor itt tanult Berzeviczy és Kovácsóczy is, akik rövidesen Báthori István szolgálatába léptek. Kovácsóczyék

³⁴ Gálfi Jánosról: SZABÓ GYÖRGY: Az erdélyi magyar önéletírás két előfutára. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár), 1963. 19. skk.

³⁵ Századok, 1895. 798.

³⁶ MHH S XXX. 12.

³⁷ FRH, I. 89.

³⁸ KEMÉNY JÓZSEF: Nagyajtai Kovács István. Erdélyország Történeti Tára II., Kolozsvár, 1845. 95.

³⁹ KATHONA GÉZA: Mélius Péter és életműve. Studia et Acta Ecclesiastica II. Bp., 1967. 163.

⁴⁰ FRT, III. 104. Bethlen Farkas megbízhatónak látszó értesülése szerint Bekes Gáspár fedezte tanulmányútjának költségeit. Historia de Rebus Transsylvanicis II. Cibini, 1782. 275.

közvetítésével Gyulai kapcsolatba került Verancsics, Blotius, Sambucus és Nicasius Ellebodus bécsi pozsonyi humanista körével is. 1572 elején, egyik Blotiushoz írott levelében azzal mentegette valójában egyébként teljesen kifogástalan latin stílusát, hogy három esztendeje, amióta Padovában van, nem olvas egyebet, mint latin – értsd középkori – és arab filozófusokat.⁴¹ Hogy e nyilatkozata nemcsak ügyes, szerénykedve dicsekvő humanista flosculus, azt bizonyítják könyvtárának fennmaradt töredékei. A győri római katolikus szeminárium könyvtárában Gyulai Pálnak ma is megtalálható 12 könyve, amelyek a XVII. század elején Náprági Demeter püspök közvetítésével sodródtak oda Erdélyből.⁴² A könyvek, úgy látszik, véletlenül kivétel

⁴¹ ErdMuz, 1910, 32. idézi VERESS: FRH I. 77.

⁴² Gyulai Pál könyvtárának e maradványaira JENEI FERENC hívta fel a figyelmet, amiért itt is köszönetet kell mondanom, Jenei kutatásai szerint Gyulai könyvtárából ma Győrben a következő kötetek találhatók:

XX. c. 3. jelzetű kolligátum, amely két kiadványt tartalmaz:

1. Albertus Magnus: *Moralissima in Ethicen Aristotelis commentaria*. Venetiis, 1521.

2. *Rhetorica Aristotelis cum fundatissima artium et theologie doctoris Egidii de Roma, necnon Alpharabii compendiosa declaratione. Addita eiusdem Aristotelis Poetica cum magni Averrois in eadem summa*... Venetiis, 1515.

XXII. a. 6. kolligátum

1. *Alexandri Aphrodisiensis Commentaria in duodecim Aristotelis libros de Prima Philosophia*, interprete Joanne Genesio Sepulveda. Venetiis, 1561.

2. *Alexandri Aphrodisiensis in quatuor libros Meteorologicorum Aristotelis commentatio lucidissima*. Venetiis, 1561.

3. *Aristotelis de sensibus atque de his, quae cadunt in sensum, Alexandrique Aphrodisiei commentarium*. Venetiis, 1549.

4. *Pselli philosophi sapientissimi in physice commentarii*. Venetiis, 1553.

5. *Aristotelis Peri Hermenias Liber*, Anitio Manlio Severino Boetios interprete, paraphrasi Micaeli Pselli peripatetici. Venetiis, 1541.

XIX. b. 25. jelzetű kötet: *Aristoteles, Posteriorum Resultoriorum Libri II. cum Averrois Cordubensis magnis commentariis*. Venetiis, 1562.

XX. b. 14. Tomus secundus Marsilii Ficini philosophi Platonici... operum, in quo comprehenduntur ea, quae ex Graeco in Latinum sermonem doctissime transtulit, exceptis Platone atque Plotino philosophis... Basilae, 1561.

A kötéstábla belső oldalán a következő bejegyzéssel: Baldassarus Bornemissa, doctissimo Juveni Paulo Julano omnium amicorum carissimo in perpetuum amoris et amicitiae testimonium. Patavii XV Calend Maii Anno 1570 dono dedit

XX. b. 2. Augustini Niphii Medicis, Philosophi Suessani expositiones in Aristotelis libros methaphisices, Venetiis, 1558.

XXI. d. 4. Kolligátum:

1. Porphyrius, *In Aristotelis praedicamenta per interrogationem et responsionem brevis explanatio*. Necnon Dexippi in Aristotelis Praedicamenta questionum libri tres, Joanne Bernardo Feliciano interprete in latinam linguam conversi. Venetiis, 1546.

2. Francisci Buranae Veronensis philosophi perspicaciss. super libros priorum resultoriorum Aristotelis ex Graeco in Latinum sermonem a se fideliss. conversos, praeclarissima commentaria doctissimorum virorum eosdem in sententiis quam plurimis referta. Venetiis, 1557.

3. Simplicii magno doctoris cognomento commentationes. Venetiis, 1550.

Valamennyi kötet címlapján megtalálható a *Paulus Julianus* névbejegyzés. A XX. b. 14. jelzetű Ficino-kötet címlapján ezen kívül még a Demetrii Napragi Archiepisc(opi) Colocen(sis) 1608. bejegyzés olvasható. Vásárlásra vagy ajándékozással kapcsolatos feljegyzéseket, Bornemisza Boldizsár idézett bejegyzésén kívül, a könyvekben nem találhatunk. A kolligátumokban a possesszor neve mindig csak az első mű címlapján található, a további kiadványokon már semmiféle névbejegyzés nincs, feltételezhető tehát, hogy ezeket még Gyulai Pál köttette egybe. A kötés valamennyi könyvön egyszerű, puha pergament, minden díszítés nélkül.

nélkül mind a padovai gyűjtésből valók. Egy kötet kivételével ugyanis valamennyi velencei kiadás, és 1570-nél később megjelent munka nincs közöttük. A 12 könyv közül 11 Arisztotelész-kiadás, illetve -kommentár. A platonista irodalmat csupán egyetlen Baselban megjelent Ficino-kötet képviseli. Ezt, a benne levő bejegyzés szerint, Bornemisza Boldizsártól kapta ajándékba 1570. április 17-én. A gyűjteményben megtaláljuk a két alapvető Arisztotelész-kommentárt: Alexander Aphrodisiensist (görögül is!) és Averroest, s ezenkívül többet is a középkori és humanista fordítások és magyarázatok közül.

Az olasz reneszánsz arisztoteléanus filozófia Gyulaiék padovai tartózkodása idején minden bizonnyal túl volt már a virágkorán. Legjelentősebb képviselője, Pietro Pomponazzi már 35 esztendeje nem élt, s a leginkább eredeti gondolkodó, akivel az 1570 körül Itáliában járó magyar diákoknak módjukban lett volna megismerkedni, kétségtelenül Francesco Patrizzi volt, az iskolás Arisztotelész-magyarázatok esküdt ellenfele. Az egyetemek filozófiai tanszékein azonban megingathatatlanoknak látszottak még az arisztoteléanus pozíciók, s ha új gondolatok egyre ritkábban születtek is, a már kialakult irányzatok közötti viták még mindig éppen elég intellektuális szenzációt kínáltak, különösen annak számára, aki a hegyeken túlról érkezett.⁴³

A reneszánsz Arisztotelész-magyarázók többsége elutasította azokat a kísérleteket, amelyek a keresztény vallásos világkép közvetlen igazolását keresték a Stagirita műveiben. Az egyház által a középkorban nemegyszer elítélt averroista iskola a XVI. század második felére megállapodott, mondhatni konzervatív irányzatnak számított. Megerősödéséhez a platonizmus hatásától is megérintett kései görög Arisztotelész-magyarázatok megismerése is hozzájárult, amelyek közül különösen a Simplicius neve alatt fennmaradt kommentáróknak volt nagy tekintélye Padovában, s másutt is. Az averroista Arisztotelész-interpretáció ily módon összeegyeztethető volt a divatos újplatonista filozófiával is. Az Arisztotelész-értelmezés másik nagy iskolája a III. századi görög Alexander Aphrodisiensis kommentárjára támaszkodott. Az abban foglalt gondolatokat bontotta ki a század egyik legmerészebb s a legtöbb vitára alkalmat adó filozófiai irata, Pietro Pomponazzi *De immortalitate animae* c. munkája is.

Az ütközőpont az alexandrista és az averroista iskola között mindvégig az arisztotelészi *De anima* értelmezése volt. A test és a lélek viszonyát Arisztotelész az anyag és a forma kategóriáival közelíti meg. A lélek az a forma, amely az anyagot élővé teszi. A növényi, az állati és a specifikusan emberi, intellektuális életfunkciók alapján a lélek három formáját különíti el. Az emberben mindhárom életfunkció, tehát háromféle lélek egyesül. Hogy a növényi és állati életfunkcióknak megfelelő *anima vegetativa* és *sensitiva* az anyaghoz kötött, azt elismerte mindkét értelmezés. Vitatott maradt azonban az *anima rationalis* helye. Az alexandrista felfogás szerint az ember sensitív és intellektuális képességei szoros egységet képeznek, az ember az elvont fogalmakat is csak érzéki képzetek segítségével közelítheti meg. Az *anima rationalis* ezek szerint végső soron szintén az anyagi formák sorába tartozik. Az averroista értelmezés szerint az emberi intelligencia az anyagtalan tiszta formák vilá-

⁴³ A padovai szellemi életre vonatkozó legalapvetőbb irodalom felsorolását lásd KÖPECZI id. cikkében. ItK, 1970. 579–580., különösképpen a 13. és 19. sz. jegyzetek. Francesco Patriziról magyarul, új szempontú, tömör értékelés: KLANICZAY TIBOR: A reneszánsz válsága és a manierizmus. ItK, 1970. 439–440.

gába tartozik. Az egyén emberi képességekkel annyiban rendelkezik, amennyiben ebből az istenség emanációjaként felfogott egyetemes intellektusból részesül. A következősen végigvitt alexandrista álláspontból a lélek halandó volta következik. Az averroista felfogás szerint a lélek — ha nem is egyénileg, de mint az egyetemes szellem egy önmagába visszatérő mozzanata — halhatatlan.

Gyulaiék éppen jókor érkeztek Padovába, hogy tanúi lehessenek egy látványos vitának a két iskola képviselői között. Federico Pendasio, aki már 1566 óta alexandrista értelemben magyarázta egyetemi előadásain az arisztotelészi *De animát*, 1568 végén vagy 69 első napjaiban nyilvános vitára hívta ki kollégáját, a platonizmussal is kacérkodó averroista Francesco Piccolominit. A kihívást Piccolomini nem fogadta el, de egyetemi előadásában hevesen támadta Pendasiot. A támadásra természetesen az is hasonló módon felelt, s a személyeskedésig fajuló vita hónapokon keresztül húzódott a hallgatóság előtt, egészen addig, míg Pendasio 1571-ben Bolognába nem távozott.⁴⁴

A vita tanulságai nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Giacomo Zabarella, a padovai arisztotelianus iskola egyik utolsó kiemelkedő képviselője, kialakítsa a maga Averroes és Alexander Aphrodisiensis értelmezését egyeztető álláspontját a kritikus kérdésben. Hogy az Erdélyből érkezett diákok egy része milyen tanulságokat vont le e tapasztalatok alapján, nagyjából az is gyanítható.

A kelet-magyarországi reformátusok „utazó nagykövete”, Paksi Mihály 1572. december 4-én a következő hírt továbbítja Heidelbergből Josias Simlernek Zürichbe: „Az elmúlt nyáron hazaérkezett Itáliából Erdélybe három ifjú, kik ott profán filozófiai tanulmányokat folytattak. Mielőtt Itáliába mentek volna, ebioniták voltak. Most a lélek halhatatlanságát cáfolják nyilvánosság elé bocsátott téziseikben.”⁴⁵

Ebionitának Melius minősítette Dávid és Blandrata christológiai álláspontját 1568-ban, azon a gyulafehérvári hitvitán, amelyen részt vett Gyulai és Hunyadi Demeter is. Éppen ez a célzás teszi nyilvánvalóvá, hogy a híradás rájuk, valamint Pécsi Jánosra vonatkozik, arra a három emberre, akik Blandrata javaslatára 1568–69-ben mentek Padovába János Zsigmondnak s a gyulafehérvári udvar még néhány előkelő tagjának támogatásával. Paksi Mihály személyesen is ismerte mindhármut, 1565-ben még együtt tanult velük a kolozsvári iskolában, így annál inkább feltételezhető, hogy értesülése megbízható forrásból származik.⁴⁶

Erdélyben sajátos akusztikát nyertek a Padovában megismert gondolatok. Az olasz arisztotelianusok — bármelyik iskolához tartoztak is — azt vallották, hogy mint filozófusok a pogány bölcselő véleményét kutatják, aki a nyilvánlatkoztatott igazságok ismerete nélkül, egyedül a véges emberi értelemre támaszkodva teremtette meg rendszerét. Mint keresztények azonban fenntartás nélkül elfogadják mindazt, amit a Biblia és az egyház tanít, tudván, hogy

⁴⁴ A vitát ismerteti B. NARDI: *Saggi sull'aristotelismo padovano dal secolo XIV al XVI*. Firenze, 1958. 413–423., Piccolomini és Pendasio vitájának Zabarellára gyakorolt hatásáról lásd uo.

⁴⁵ PIRNÁT: *Die Ideologie* . . . 135–136.

⁴⁶ *Brevis Enarratio Disputationis Albanæ* (RMNy I, 247.) xiii levél, valamint *Disputatio in Causa Sacrosanctæ . . . Trinitatis* (RMNy I. 256.) i4 levél. Paksi és Gyulaiék kapcsolatáról: Nagy Kálozi Balázs, Károlyi Péter, *Studia et Acta Ecclesiastica* II. Bp., 1967. 481.

az isteni kinyilatkoztatás meghalad minden emberi okoskodást. Erdélyben, kivált az antitrinitáriusok között, fenntartás nélkül elfogadott egyházi tekintély s vitán felül álló hitcikkelyek úgyszólván nem léteztek. Így itt a kettős igazság formulája könnyebben szétbomolhatott. Hunyadi és Pécsi hazatérésük után is egyházi szolgálatban maradtak. Őket bizonyára kötötte valamennyire felekezetük biblicizmusa. A léleknek a testtől független létét tagadó filozófiai nézet s a Szentírás betűjéhez való hívő ragaszkodás sem volt teljesen összeegyeztethetetlen. A lengyel antitrinitáriusok egy része már 1570 előtt is azt vallotta, hogy a lélek a testtel együtt elpusztul ugyan az ember halálakor, de vele együtt fel is támad Krisztus második eljövetelekor. Feltételezhető, hogy Hunyadi Demeter és Pécsi János is előbb vagy utóbb ehhez a véleményhez csatlakozott. A lélekhalál vagy a lélekaluvás tana egyébként — mint ezt egyrészt a rakóvi lengyel antitrinitáriusok, másrészt az Erdődi András csoportjához tartozó székely prédikátorok példája bizonyítja — egymástól elég élesen eltérő dogmatikai és társadalmi-politikai nézetekhez kapcsolódhatott, így Hunyadi Demeter esetében sem kell okvetlenül belső ellentmondást, fejlődésbeli törést feltételeznünk 1572-ben képviselt nézetei s 1579-től kezdve játszott konzervatív egyházpolitikai szerepe között.⁴⁷

Ez alkalommal azonban mindenekelőtt Gyulai további pályafutására kell figyelmünket összpontosítanunk. Padovából való hazatérése után belőle nem lett sem prédikátor, sem iskolamester. 1573-ban már Bekes Gáspár legbizalmasabb munkatársa volt. Mikor Báthori István ostrom alá fogta vetélytársát Fogarason, s Bekes menekülni kényszerült, a vár védelme Gyulai Pálra maradt. Gyulai körülbelül három hétig derekasan védekezett, majd, reménytelennek látva helyzetét, a várat s Bekes ott őrzött kincseit átadta Báthorinak.⁴⁸ Fogságba került, de idővel sikerült Báthori bizalmát is megnyernie. Valószínűnek látszik, hogy Bekes és Báthori között 1576-ban ő közvetítette már a kibékülést. Bekes ugyanis élete utolsó éveiben is egyik legkedvesebb emberének tartotta Gyulait, s ennek bizonyosságául végrendeletében ezer tallert hagyott reá.⁴⁹ Báthori István szolgálatában Gyulai ismét találkozott padovai tanuló társával, Kovacsóczyval, s bizalmas kapcsolat fejlődött ki kettejük között. Kovacsóczy Gyulainak ajánlotta 1584-ben megjelent államelméleti munkáját, a *De administratione Transylvaniae*,⁵⁰ az pedig barátját könyvekkel látta el. A hosszú időre kölcsönvett filozófiai könyvek visszaadásáról Kovacsóczy 1590. augusztus 3-án kelt végrendeletében intézkedett.⁵¹

Gyulai mint Bekes Gáspár, majd Báthori István titkára, filozófiai vagy teológiai műveket már nem írt, irodalmi képzettségét Báthori szolgálatában a történeti-politikai publicisztika területén hasznosította csak. Filozófiai és vallási nézetei alakulására azonban több jelből is következtethetünk. A vele bizalmas viszonyban álló emberek közül furcsa hírek terjedtek többről is. Bekes Gáspárról élete vége felé azt híresztelték a lengyelek, hogy nyíltan is megmondta, nem hisz a túlvilágban, a pokoltól nem fél, a mennyországban

⁴⁷ PIRNÁT: ItK, 1970. 682.

⁴⁸ BETHLEN FARKAS: I. m. II. 275—78.

⁴⁹ TT, 1891. 145.

⁵⁰ KÖPECZI: I. m. 578.

⁵¹ SZÁDECZKY LAJOS: Kovacsóczy Farkas levelei. TT, 1893., 40. A könyvek azonban Gyulai végrendelete szerint még 1592-ben is Kovacsóczynál voltak. GÁRDONYI ALBERT: Abafáji Gyulay Pál. Századok, 1906. 909.

nem reménykedik.⁵² A jezsuiták tanúsága szerint hasonló híre volt Kovacsóczy-nak is, akit 1584 februárjában Capeci páter így jellemez: „*Ami vallását illeti, külsőleg kálvinista, s arra kényszeríti szerencsétlen anyját is, aki katolikus, hogy ezt a vallást kövesse; bensőleg valószínűleg semmiféle valláshoz nem tartozik, mert azt mondják, úgy hiszi, hogy a lélek halandó.*”⁵³

Hogy Gyulai Pál ekkoriban forma szerint melyik felekezethez tartozott, nehéz volna eldöntenünk. 1592. augusztus 1-én kelt végrendeletében, melynek végrehajtásával Boeckay Istvánt, Kovacsóczy Farkast, Kendi Ferencet, Gálfi Jánost, Bánfi Boldizsárt, Bornemisza Boldizsárt, Forró Jánost és Gerendi Jánost bízta meg, a kolozsvári unitárius és a marosvásárhelyi református iskola javára ezerforintos alapítványt létesít, oly módon, hogy az összeg kamatait évenként felváltva hol az unitáriusok, hol pedig a reformátusok kapják, latin és görög könyveit pedig a brassói lutheránusok könyvtárára hagyja.⁵⁴

Az a szellem, amely Gyulai végrendeletében kifejezésre jut, nem volt ismeretlen az erdélyi fejedelmi udvarban már az 1580-as évek első felében sem. Possevino beszéli el, hogy 1583-ban az egyik gyulafehérvári tanácsúr azt a kijelentést tette előtte, hogy véleménye szerint az üdvösség bármely vallás útján elérhető, utalva arra, hogy az egy istent imádják a törökök is.⁵⁵

Francken tulajdonképpen ugyanúgy nem volt igazi arisztotelianus, mint ahogyan keresztény sem volt. Különös szellemi kalandjait csak akkor tudjuk megérteni, ha feltételezzük róla, hogy tetteit régóta az a meggyőződés vezette, amelyet teljes nyíltsággal csak 1593-ban szerzett *De incertitudine religionis Christianae* c. munkája árul el.⁵⁶ Ebben az írásában olyan szkeptikus racionalistának mutatkozik, aki a matematikai-geometriai igazságok kivételével semmiben sem hisz. *Certa ratio* véleménye szerint csak az olyan matematikailag egzakt bizonyításmenet, amelyet keresztény, pogány, muzulmán és zsidó egyaránt elfogad. Azok a feleletek, amelyeket a lét végső kérdéseire a különböző vallásfelekezetek és filozófiai iskolák nyújtanak, szerinte legfeljebb a *probabilis* tételek közé sorolhatók. Ebbe a kategóriába sorolja mindazokat a filozófiai és teológiai nézeteket, amelyeknek abszurd volta közvetlenül ugyan nem bizonyítható, de amelyekkel szemben valamely más rendszerben megállhat egy velük ellenkező értelmű tétel is.

Ha tehát a keresztény-zsidó bibliai világképpel szemben megáll az arisztotelészi is, amelyben a vallás antropomorf személyes istenfogalmának nincs helye, s az anyag és a magasabbrendű formák örökkévalók, ez Francken logikája szerint legalábbis azt bizonyítja, hogy a két világkép egyike sem lehet abszolút igaz. Hogy a támadást a bibliai világkép ellen éppen az arisztotelianus rendszer irányából indította meg, annak bizonyára az a magyarázata, hogy felismerte, e téren szkeptikus racionalizmusa számára megfelelőképpen előkészítette a talajt a padovai iskola. Hogy taktikáját jól választotta meg, annak bizonyítéka az a viszonylag tartós hatás, amelyet igen

⁵² JULIAN KRYŽANOWSKI: A magyar–lengyel határterület a folklór világában. Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1969. 18–19.

⁵³ FRT, II. 59.

⁵⁴ GÁRDONYI ALBERT: I. m., i. h.

⁵⁵ FRT, III., 140

⁵⁶ A Wrocławban őrzött kézirat fotokópiáját felfedezője, Keserü Bálint szívességből használhattam.

rövid időre szabott erdélyi tartózkodásai alatt, sietősen megfogalmazott, kis terjedelmű munkáival keltett egy szám szerint bizonyára meglehetősen szűk, de társadalmi rangját és befolyását tekintve annál inkább jelentős csoport körében.

Francken még Gerendi János udvarában tartózkodott, amikor a kolozsvári tanács ismét elővette az iskola ügyét. Neozitus valószínűleg ekkor is a városban volt, de Hunyadi óvatosságból vagy takarékoságból a rektori állást valaki mással töltette be, olyan emberrel, akinek munkájával a tanács nem volt megelégedve. A határozatot két változatban is őrzik a város jegyzőkönyvei. Az előzetes fogalmazvány felemlegeti a tanítók „gondviseletlenségét”, „...*honnét az jött immár be, hogy tanulásnak okáért az jezsuiták iskolájába mennek az tanítványok*”, s az iskola helyzetének kivizsgálására két tanácsstag kiküldetését javasolja. A január 5-én kelt végleges változatban elmarad a tanítóknak szóló megrovás, és négytagú bizottság kiküldetéséről történik intézkedés, amelynek az iskola meglátogatásáról a tanácsnak egy héten belül jelentést kell tennie.

A vizsgálat következményeiről a jezsuiták jelentéseiből értesülünk. A kolozsvári házfőnök, arról tudósítja február 15-én a lengyel rendtartomány provinciálisát, akinek felügyelete alá az erdélyi misszió is tartozott, hogy Neozitust akarják rektorukká választani a kolozsváriak.⁵⁷ Áprilisban már meg is történt az ünnepélyes beiktatás, a második tanári állásba pedig Francken került. Most a jezsuitákon van a sor, hogy amiatt panaszkodjanak, hogy diákjaik az ellenfél iskolájába szöknek át.⁵⁸

Báthori István már régebben sürgette, hogy a kolozsvári jezsuita iskolában filozófiai és teológiai kurzust indítsanak. Most egyszerre sürgőssé válik a dolog maguk a jezsuiták számára is. Campani provinciális 1585. május 25-én a következőket írja Rómába a rend generálisának:

„A király őfelsége határozottan követeli, és megkívánja az iskolák és a tanulók száma is, hogy Kolozsváron filozófiai kurzus induljon, ellenkező esetben rektorikát végzett diákjaink hitehagyott rendtársunkhoz mennek át, miután áprilisban ünnepélyesen a kolozsvári iskola rektorává tették, elkezdett filozófiát tanítani, s akihez, hír szerint, Francken is csatlakozik.”

A jezsuiták első reakciója most is az, hogy az aposztaták elfogatását vagy kiűzetését követelik. Báthori István viszont szemrehányással felel: ha Francken és Neozitus filozófiai előadásaitól féltik diákjaikat, miért nem indítanak maguk is ilyen tanfolyamot? *„A filozófia és a teológia ügyében* - írja Campani a már idézett helyen -- *a király engem levelében, és Varsóban személyesen is, szigorúan megintett.”*

Amikor a páterek tovább követelőznek, elhallgattatásukra Báthori közli velük, hogy utasította titkárát, Gyulai Pált, írjon át Giczy Jánosnak, az újonnan kinevezett erdélyi kormányzónak, hogy a kolozsvári szökött jezsuiták ellen tegye meg a szükséges intézkedéseket. Giczy és Gyulai, akik egyébként jó barátok, s a jezsuita rendet egyikük sem kedveli, természetesen nem hajtják végre ezt az utasítást. Capeci páter, a kolozsvári házfőnök így panaszkodik miattuk még augusztusban is:

⁵⁷ DR, III. 462—63.

⁵⁸ FRT, II. 103.

„*Őfelsége valójában nem törődik azzal, hogy miféle szolgálói vannak; ezek inkább az ország kegyeit keresik, mint a királyét, azután pedig mindenfélét összehazudoznak, hogy másképpen miért nem lehetett eljárniok.*”⁵⁹

Francken a Mózes elleni tézisek megírásán kívül, a melyeket bizonyára csak szűkebb körben, kézírásban lehetett terjesztetni, a Kolozsvárt töltött félévet arra használta fel, hogy az iskolai oktatás szükségleteit is szem előtt tartva, sajtó alá rendezett egy latin Epiktétosz-fordítást.⁶⁰ Eljárása ez esetben is következetes és koherens. Elutasítva az antropomorf isten kinyilatkoztatott akaratában s a túlvilági jutalomba és büntetésbe vetett hitet, szükségképpen összeomlik a transzcendens vallási etika is. Helyére olyan rendszert kell állítani, amely az egyén számára erkölcsi tartást és érzelmi megnyugvást biztosít a halálon túli kompenzáció reménye nélkül is. Ezért vált a sztoikus etika a materialisztikus irányú Arisztotelész-értelmezés szükség-szerű kiegészítő részévé már Pomponazzi munkáiban is. Ezek közül is a leginkább sztoikus színezetű a *De fato* című volt.⁶¹ amely a világrend causalisan determinált vagy indeterminált voltának problémájával összefüggésben értékeli a különböző etikai rendszereket. Pomponazzi konklúziója szerint tisztán racionális megfontolások alapján az elsőség a sztoikus felfogást illeti, ugyanakkor — ellentétben a kereszténységet és a Sztoát egybemosó kortársaival s méginkább utódaival — kimutatja róla, hogy alapelveiben az egyház tanításaival homlokegyenest ellenkezik. Ezért, hogy a nyílt összeütközést feloldja az egyház képviselőivel, a kérdést a tisztán természetes okoskodás szerint megoldhatatlannak minősíti, s a könyv befejező fejezeteiben a keresztény dogmákkal is egybehangolható álláspont kialakításával kísérletezik.

A *De fato* Pomponazzi életében így sem kerülhetett sajtó alá. Első kiadása csak 1567-ben jelent meg Velencében. Kovácsóczy, Gyulai és társaik padovai tanulmányai idején tehát a friss és izgató könyvújdomságok közé tartozott. A sztoikus erkölcsfilozófia egyik alapvető iratának kiadásával így Francken olyan szellemi igények kielégítésére törekedett, amelyek felkeltésében feltehetően szerepe volt az erdélyi szellemi elit itáliai arisztotelianus filozófiai tájékozódásának is.

Nyár végére a jezsuitáknak mégiscsak sikerült a királyt szökött rendtársaik ellen erősebb fellépésre kényszeríteniök. Campani augusztus 20-án körül nyaralójában, Niepolomicében személyesen felkereste Báthorit, s több napon keresztül tárgyalt vele. A királyt — jelentése szerint — szokatlanul barátságos és engedékeny hangulatban találta. Bőkezűen osztotta adományait a különböző lengyelországi és erdélyi rendházak és iskolák javára, s végre a kolozsvári aposztaták megrendszabályozására is hajlandónak mutatkozott. Határozott hangú utasítást írt Gicz János kormányzóhoz és a kolozsvári városi tanácshoz, hogy Franckent fogják el, ha Kolozsváron található, ha pedig nem, száműzzék az országból fővesztés terhe alatt, Neozitust pedig tiltsák ki Kolozsvárról.⁶² A királyi rendelet különösen Franckenre nézve volt fenyegető. Ha elfogják, s egyházi törvényszék elé kerül, mint visszaeső eretneket halálbüntetéssel kellett volna sújtani még akkor is, ha bűnbánatot mutat. Az elfogatási parancshoz azonban, melyet a jezsuita provinciális, nem bízva immár Báthori embereiben, személyesen vitt Lengyelországból Kolozs-

⁵⁹ FRT, II. 118.

⁶⁰ RMK, II. 186.

⁶¹ *De fato, de libero arbitrio et praedestinatione*, ed. R. LEMAY. Lugano, 1957.

⁶² FRT, II. 129–132.

várta, még valamilyen szóbeli utasítás vagy tanács is járulhatott, amelynek tartalmára Campani december elsején kelt jelentéséből következtethetünk. A provinciális itt beszámolva római felettesének a Francken-ügy fejleményeiről, a következőket írja: „*Öfelsége* – s ez egyedül csak a lengyel király lehet! – *úgy vélte, amikor érte közbenjárt, hogy vissza kellene fogadnunk. Magában e visszafogadás már meg is cáfolná valamennyi veszedelmes és hazug iratát.*”⁶³ Báthori tehát nem engedte Franckent kiszolgáltatni az inkvizíciónak, s megtérése esetére büntetlenséget kívánt neki biztosítani. A király intenciójáról valaki bizalmasan és rendkívül gyorsan értesítette a szökött jezsuitát. Campani csak augusztus 26-án fejezte be Báthori Istvánnal a niepolomicei vadászaskas-télyban tárgyalásait, s Francken szeptember 20-án már Krakóban volt, s bejelentette megtérési szándékát Pjotr Skargának, az ottani jezsuita rendház főnökének.⁶⁴ A krakkói jezsuiták a királyi utasításnak megfelelően visszafogadták, s Francken december 4-én a Szent Borbála templomban ünnepélyesen visszavonta eretnekségeit. A provinciális, aki időközben Erdélyben járt, minderről csak utólag értesült. A lengyel jezsuiták jól tudták, hogy eljárásuk az egyházi törvények szempontjából nem teljesen szabályszerű. Ezért mindent elkövettek annak a ténynek az elleplezésére, hogy Francken visszaeső eretnek, s jelentéseikben úgy igyekeztek csoportosítani a tényeket, hogy első, 1581-ben történt megtérése, s ezután elkövetett újabb szökése homályban maradjon.

Franckennek, miután ünnepélyesen megtagadta eretnek tanításait, az lett volna a feladata, hogy megírja azok részletes cáfolatát. Ezt a munkát azonban sikerült addig húznia-halogatnia, amíg csak újra ki nem siklott a jezsuiták keze közül. A cáfoló iratot végül is egy Ingolstandtban dolgozó rendtársa, Gregorius de Valencia készítette el.⁶⁵

S ami még érdekesebb, mint utóbb majd nyilvánvaló lesz, Franckenre a kolozsvári unitáriusok és Gerendi köre sem neheztelt színleges rekatolizálása miatt.

A provinciális csak októberben érkezett Kolozsvárra, s első feladata a Báthori által oly erőlyesen sürgetett filozófiai kurzus megindítása volt. Az ünnepélyes megnyitóra novemberben került sor. A kolozsvári jezsuita gimnázium tulajdonképpen csak ekkor érte el a főiskolai színvonalat. Miután Francken már eltűnt a városból, Neozitust kellett már csak eltávolítani, s jezsuiták bíztak benne, hogy ha ez is sikerül, már nem lesz komoly vetélytársuk az ariánus iskola. Bár Neozitus ellen a királytól nem volt elfogatási parancs, Campani úgy gondolta, hogy erőlyes fellépéssel ez is pótolható. A városi tanács a jezsuita provinciális követeléseivel szemben meglepően engedékenynek mutatkozott. Amikor Campani Neozitus kiadatását követelte, a bíró kiküldte a városi hajdúkat, hogy a jezsuitából lett unitárius iskolamestert állítsák elő. Azok azután keresték Neozitust, lehet, hogy még másnap hajnalban is. A várost ezek után nem érhetette szemrehányás, hogy nem akar kedvében járni a király kedves pátereinek. Bizonyára nem a bírón és a tanácson múlt, hogy a fortélyos exjezsuita megszökött.⁶⁶ Hanem ezekután Neozitust az iskolánál továbbra is alkalmazni már valóban nem látszott tanácsosnak.

⁶³ FRT, II. 145.

⁶⁴ SZCZUKI: I. m. 65.

⁶⁵ GREGORII DE VALENTIA S. J.: Libri quinque de Trinitate, Ingolstadii, 1586. Liber V., 742. sikk.

⁶⁶ FRT, II. 141–42. és 145.

November 27-én tehát a városi tanács ismét összeült, s az iskola helyzetének rendezésére megbízást adott a főbírónak azzal a kikötéssel, hogy előzetesen az ügyet Hunyadi Demeterrel is tárgyalja meg.

Már Francken és Neozitus kinevezésekor is gyanítható volt, hogy a kolozsvári tanárok kiválasztásába, amióta a kezdeményezés a városi magisztrátus kezébe került e téren, a plebánosé helyett, valamiképpen döntő beleszólása van Gerendi Jánosnak is. E gyanunkat az 1585 őszen történtek is megerősítik. Neozitus utóda ugyanis az újegyházi Femmich János lett, akit, származási helye után ítélve, ismét csak a Gerendi család pártfogoltjának kell tartanunk.

A következő esztendő a nagy pestisjárvány éve volt Erdélyben. Már 1586 áprilisában meghalt Kratzer György, a kolozsvári szász unitáriusok nagy tudományú prédikátora.⁶⁷ A városi tanács június 6-án bezáratta az iskolát, a járvány miatt. Nem sokkal ezután megszűnt az oktatás a jezsuiták iskolájában is, mert a diákok elmenekültek a pestis elől. Augusztus 21-én azt jelenti az egyik még életben levő szerzetes, hogy a Kolozsváron és Monostoron volt 24 rendtársa közül már 19 halott, s aki még él, az a városból Kővárra menekült.⁶⁸

Az unitárius iskolamester, Femmich János augusztus 27-én lett a járvány áldozata. Életrajzi adatait tanítványának, Szilvási Jánosnak ez alkalmalmmal kiadott epicediuma tartotta fenn.⁶⁹

A járvány olyan katasztrofális pusztulást okozott, hogy a jezsuita iskolában a tanítás csak 1587. január 26-án kezdődhetett meg újra, s akkor is csak az alsóbb osztályokban. Az egyetemi színvonalú filozófiai és teológiai előadások újrakezdésére pedig csak novemberben kerülhetett sor.⁷⁰

Az unitárius iskola újjászervezéséről nincsenek ilyen részletes adataink. A városi hatóságok helyzetét e téren mindenesetre megkönnyítette az, hogy 1586. december 12-én meghalt Báthori István, s így a jezsuiták mögött már nem állt hatalmas királyi pártfogó. Alighogy Báthori István halálhíre Erdélybe érkezett, a városi tanács már meg is tette a jezsuiták eltávolítása érdekében az első lépéseket. Az 1587. február 25-i tanácsülés úgy határozott, hogy kapcsolatba kell lépni a kormányzóval és a fejedelmi tanács tagjaival „*esedezvén őnagyságoknak, hogy lenne gondjok az bálványnak kitörlésére*”. Ugyanekkor az ország vezetői elé kívánták terjeszteni a Báthori István által száműzött Neozitus ügyét is, „*kit örömet akarnának behozni őkegyelmek várasul az skólabeli ifjúságnak tanítására*”. A fejedelmi tanács valószínűleg nem is támasztott kifogást Neozitus visszahozása ellen, de — úgy látszik — a volt jezsuita nem volt előkeríthető. Így hát az iskola vezetését belső erőkkal kellett megoldani.

Enyedi Györgynek az Unitárius Egyháztörténeti Kézirat által fenn tartott sírfelirata azt állítja, hogy 1592-ben történt püspökké választása előtt hat esztendeig volt a kolozsvári iskola rektora. Rektorrá választása ezek szerint 1586-ban vagy 87-ben történhetett. Közelebb jutunk ennek időpontjához, ha figyelembe vesszük azt az adatot is, hogy Szilvási János 1587 augusztusában már Heidelbergben volt, s egyik onnan hazaküldött levelében elismeréssel nyilatkozott Enyedi kolozsvári filozófiai előadásairól, ezeket tehát legkésőbb 1587 első felében kellett hallgatnia. Így joggal feltételezhető, hogy Enyedi 1587 első félévében már Kolozsvárt tanított, s mihelyt a tanács meg-

⁶⁷ FRT, II. 162.

⁶⁸ FRT, II. 177—180.

⁶⁹ GÁL KELEMEN: I. m. II. 384—85.

⁷⁰ FRT, II. 207. és 232—33.

győződött arról, hogy Neozitus visszahívása valamilyen okból nem lehetséges, megkapta a végleges rektori megbízatást is.⁷¹ A lektor mellette — minden jel szerint — Szentmargitai János lett, aki 1592-ben, Enyedi püspökké választása után lépett elő rektorrá. E megoldás szerencsésnek bizonyult, bár a város német polgárai még 1588 júliusában is az iskola pusztulását emlegették, mivel az egyik tanári állás őket illette a két nemzetiség jogviszonyát szabályozó „unio” szerint, s ez betöltetlenül maradt, illetve a magyarok kezére került.⁷²

Enyedi György kora egyik legsokoldalúbb humanistája volt, Nagy terjedelmű kézirati hagyatékának java része máig is feldolgozatlan. Ha erre egyszer sor kerül, bizonyára sok újat fogunk megtudni a most vizsgált művelődéstörténeti folyamatokról is. Ezúttal csupán pedagógiai munkásságával foglalkozhatunk, a szakirodalomban nagyjából eddig is számontartott adatok alapján.⁷³

A vezetése alá került iskolát, úgy látszik, gyorsan sikerült rendbe szednie. Minden jel arra vall, hogy 1587 első félévében a kolozsvári unitárius kollégium volt messze földön az egyetlen olyan intézmény, ahol egyetemi tanulmányokra is megfelelőképpen előkészítő, magasabb szintű oktatás folyt. Szilvási János már idézett nyilatkozatán kívül erre vall az a tény is, hogy itt készült fel tanulmányútjára a Magyarországról érkezett, református Baranyai Decsi János is, aki szintén 1587 nyarán indult Németországba Bánfi Ferenc kísérőjeként.⁷⁴

Gerendi köre, a gyulafehérvári hivatalnokarisztokrácia, s a kolozsvári iskola ezekben az években lényegében ugyanazt a szellemet képviselte. Enyedi György, bár tanult Genfben és Bécsben is, elsősorban mégis csak a padovai iskola neveltje volt. Kortársai mint tanárt főképpen filozófiai előadásaiért dicsérték, s támadták is. Szilvási János, aki a 90-es években meghasonlott mestereivel, s előbb türelmetlen református lett, végül pedig katolikus, egyik vitairatában a következő kirohanást intézte volt tanára ellen: „*Te, aki be-magoltad az egész Zabarellát, te, aki Itáliában jóformán mást sem tanultál, mint egy kis fizikát és logikát, hogyan is ismernéd hát a teológia alapjait és Isten misztériumait, amit hivatásszerűen nem is tanultál soha!*”⁷⁵

⁷¹ Enyedi Sírfallirata UEK, kolozsvári példány (MTA mikrofilm) 292. Szilvási levele idézve no. 279. Zoványi Jenő feltevése szerint (KerMagy., 1936. Enyedi György lektori működésének és külföldi tanulásának időpontja; valamint Cikkei a Theologiai Lexikon részére, Bp., 1940. 122.) Enyedi csak 1587 második félévében tért haza külföldi tanulmányútjáról és vette át az iskola vezetését. E feltevésnek azonban ellentmondanak Szilvási János már idézett, s alább még idézendő nyilatkozatai. Szilvási e nyilatkozatai arra vallanak, hogy ő Enyedi Itáliai tanulmányútja után, de saját németországi tanulmányútja előtt hallgatta Kolozsváron Enyedi filozófiai előadásait. Szilvási viszont — mint ez egyértelműen megállapítható — 1578. június 30-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. További félreértésekre adott alkalmat, hogy Enyedi, idézve Szilvási említett levelét, annak címzettjét, Szentmargitai Jánost az iskola *rektorának* mondja (vö. GÁL K.: I. m. II. 385.). Az UEK-ban idézett nyilatkozatok szövegösszefüggéseiből azonban világosan kiderül, hogy e jelző nem az 1587-es, hanem az 1592 utáni állapotokra vonatkozik.

⁷² Tanácshatározat 1588. július 8-án, KELEMEN LAJOS id. adatgyűjteménya szerint.

⁷³ Irodalmi munkásságának jellemzését lásd: A magyar irodalom története. I. Bp., 1964. 491–92. és 528–29.

⁷⁴ TARDY LAJOS: Baranyai Decsi Czimor János Hodoeporiconja. FK, 1965. 359 skk.

⁷⁵ Idézi UEK, 282.

Zabarella, aki 1564-től logikát, 1567-től 1589-ben bekövetkezett haláláig természetfilozófiát tanított a padovai egyetemen, nemcsak Enyedi Györgynek volt a mestere, de többé-kevésbé tanítványának tekinthető az egész Báthori-kori erdélyi hivatalnok-arisztokrácia. Szenci Molnár Albert, aki a XVI. századi erdélyi egyetemalapítási tervekről igen pontos információkkal rendelkezett, úgy tudja, hogy Báthori István, nyilván Padovában tanult tanácsadói javaslatára, arra is kísérletet tett, hogy Zabarellát Erdélybe csalogassa.⁷⁶ E meghívás bizonyára még az 1570-es években történhetett, mert később Báthori már egyértelműen a jezsuita főiskola terve mellett kötelezte el magát. Ezzel szemben Szenci Molnár adata mögött egy alapjában véve világi jellegű főiskola terve sejtendő, valami olyan elképzelés, amely többé-kevésbé még a János Zsigmond korabeli, hasonlóképpen megvalósíthatatlanul maradt egyetemalapítási tervekhez csatlakozik.

Az unitáriusoknak tehát egy lépéssel ismét sikerült megelőzniük a jezsuitákat. Iskolájukban az oktatás szelleme és színvonala hamarabb és pontosabban közelítette meg a polgári értelmiség és az udvari nemesség igényeit, mint a járvány után csak nehezen újrakezdő jezsuita iskola. Helyzetük Báthori István halála óta amúgyis lényegesen megjavult. Erdélyben a hatalom teljesen Giczy János kormányzó s a többségében protestánsokból álló fejedelmi tanács kezébe került. A kormányzó csoport, amelyben kálvinisták, lutheránusok, s az antitrinitarizmus különböző irányzatainak hívei egyaránt helyet foglaltak, meg volt győződve a vallási tolerancia szükségességéről, s idegenkedéssel szemlélte a jezsuiták működését, akik sehogyan sem tudtak beilleszkedni a sokféle vallás egyensúlyi helyzetét feltételező sajátos erdélyi viszonyok közé. Báthori István jól ismerte országaiban a különböző felekezetek erőviszonyait, s hazája szellemi légkörét, s bár lelkiismereti kötelességének tekintette a katolicizmus megerősítését, a vallási ellentéteket kiélező erőszakos fellépéstől katolikus híveit is igyekezett visszatartani, s nyomon kísérhettük, hogy emiatt nemegyszer ellentétbe került az általa egyébként bőkezűen támogatott jezsuitákkal is. E mérsékelő, irányító erő most eltűnt a jezsuiták mögül, s a protestánsok - felekezeti hovatartozásukra való tekintet nélkül - joggal tarthattak attól, hogy mihelyt Báthori Zsigmond nagykorú lesz, s a hatalom a jezsuita befolyás alatt álló fiatalember kezébe kerül, alkalmazni fogják ellenük az ellenreformációnak mindazokat az erőszakos eszközeit, amelyeket jól ismertek Nyugat-Európa számos országából. Döntésre a Báthori-atyafiság katolikus tagjaira s a fiatal fejedelem személyére való tekintettel a kormányzó csoport egyelőre nehezen szánta el magát. Bizonyos, Báthori István által addig csak a protestánsokkal szemben alkalmazott korlátozásokra azonban már 1587-ben sor került. Így például novemberben, amikor a jezsuiták újra megnyitották Kolozsvárt filozófiai és teológiai előadásait, Giczy János nem engedélyezte, hogy az ez alkalommal rendezett nyilvános ünnepélyek műsorán szerepeljen egy Jézus istenségéről tartott disputa.⁷⁷ A gesztus annál inkább figyelemre méltó, mert a kormányzó a források egybehangzó tanúsága szerint kálvinista volt.

Miközben a fejedelmi tanács még ingadozott, s fontolgatta a lehetőségeket, a nemesség, a városok, s a protestáns székely főemberek egyre erőtelje-

⁷⁶ Szenci Molnár Albert: *De summo bono*. Idézi ERDÉLYI JÁNOS: A bölesészet Magyarországon (Filozófiai írók tára VI) Bp., 1885. 61.

⁷⁷ FRT, II. 232.

sebben követelték a jezsuiták végleges eltávolítását. E protestáns összefogás érdekessége az, hogy benne részt vett úgyszólván valamennyi nem katolikus csoport és felekezet. Egyedül csak a szász lutheránusok álláspontja volt tartózkodó: az ő területükön nem működött jezsuita misszió, s bizalmatlanok voltak a kálvinista és unitárius nemességgel szemben. A csoportosulás hangadói a jezsuitáknál nem kevésbé türelmetlen prédikátorok voltak, mindenekelőtt a partiumbeli kálvinisták, Erdélyben pedig a Hunyadi Demeter vezette „mérsékelt” unitáriusok. A háromsághívők és antitrinitáriusok között ilyen összefogás még a mindannyiukat veszélyeztető közös ellenséggel szemben is páratlan a XVI—XVII. századi európai egyháztörténetben, s csakis a mozgalom irányításában szerepet játszó világi értelmiségi és nemesi elemek dogmatikai kérdésekben szkeptikus vagy toleráns szemléletével magyarázható. E főnemesi-értelmiségi csoport a fejedelmi tanácsban és azon kívül lényegében azonos szellemben munkálkodott. Egyházpolitikai álláspontjukat Kovácsóczy levelezéséből ismerhetjük meg. A kancellár a jezsuita-kérdéssel kapcsolatban kifejti, hogy ők a katolicizmusnak sem ellenségei. A katolikus nemességekkel szemben semmiféle diszkriminációt nem kívánnak alkalmazni, de a jezsuiták működését az országban nem tűrhetik, mert azok nem hajlandók a helyi viszonyokhoz alkalmazkodni és a többi felekezet jogait tiszteletben tartani.⁷⁸

Gerendi Jánost és körét a 80-as évek első felében a Glirius által fel-elevenített ótestamentumi rítusok gyakorlása miatt a szektás elszigetelődés veszélye fenyegette. A veszélyre Francken — már idézett levelében — igen határozott hangon figyelmeztette patrónusát: *„Nagyságodnak ebből semmi más haszna nincs, mint az, hogy szóbeszéd tárgya lesz az egész nép előtt, s nagy hűhó támad egy semmiség miatt. Mert ugyan bátor lélekre vall, ha valaki szembe-száll saját korának és környezetének tévedéseivel, de — mint erre Iszokratész figyelmeztet — okosabb dolog a köznyugalom és béke kedvéért szemet hunyni a nép számos ostobasága felett. Mert a törvények és az államok, a nemzetek és bizonyos fajta emberek tévedéseit és hibáit könnyebb és kevesebb bajjal jár eltűrni mint kigyomlálni.”*⁷⁹

1585 után hasonló figyelmeztetésre valószínűleg már nem volt szüksége Gerendinek. A jezsuiták eltávolítását szorgalmazó protestáns egységfront egyik vezetőjeként zavartalan együttműködést tudott teremteni a legkülönbözőbb felekezetek és irányzatok képviselőivel. S mikor végre 1588 decemberében a meggyesi országgyűlésen döntésre került a sor, az egész protestáns nemesség szószólója Gerendi volt.⁸⁰ Erre a szerepre aligha vállalkozhatott volna, ha még mindig a különcködő szombatos hírében áll.

A jezsuiták kitiltásáért indított akcióval egyidőben lehetségessé és szükségessé is vált a protestáns iskolák további fejlesztése. A kolozsvári unitárius iskola anyagi bázisát az 1580-as évekig az a 250 forint értékű dézsmanegyed képezte, amelyet 1557-ben, a gyulafehérvári püspökség javadalmainak szekularizálásakor Izabella királyné adományozott az iskolának. Mivel ebből is 50 forint az ispotályt illeti, oktatási célokra tulajdonképpen csak 200 forint jutott.⁸¹ Ebből 100 forint volt a rektor fizetése, 50 forint a lektoré. A kolozsvári tanács hamarosan rájött arra, hogy az adott összegből a rektoron és egy lek-

⁷⁸ Kovácsóczy Farkas Stanislaw Sokolowskihoz. 1589. aug. 18. TT, 1893. 34.

⁷⁹ Magyar Prot. Egyháztört. Adattár, VIII. 159.

⁸⁰ EOÉ, III.

⁸¹ JAKAB ELEK: Dávid Ferenc emléke. Bp., 1879. II. 9—10.

toron kívül több tanárt nem is lehet tartani. Az 1560-as, 70-es években egyszerre két tanárnál többről nem is igen tudunk. Olykor még e két tanári állás közül is az egyik betöltetlenül maradt. Az alsóbb osztályok oktatását mindenkor a magasabb évfolyamok diákjai látták el, akiket ezért a tandíjakból vagy egyéb adományokból csekélyke fizetés illetett. Ezeket az oktató munkát is végző diákokat a városi iratok a 70-es években rendszerint locatusoknak nevezik. Két állandó tanárral számol az a magyarok és szászok jogviszonyát szabályozó, 1568. június 3-án kelt fejedelmi rendelet is, amely előírja, hogy német nemzetiségű rektor után magyart, magyar után németet kell választani, a lektor pedig szász rektor mellett magyar, magyar mellett szász legyen.⁸² 1590-re a helyzet gyökeresen megváltozott. Ebből az évből véletlenül ismerjük a tanárok teljes névsorát, sőt az oktatási költségekről is megközelítően pontos képet alkothatunk. A városi számadások ekkor már négy professzort emlegetnek, s további négy kollaborátort, valamint két kántort, akiknek fizetésére és a város által támogatott diákok ösztöndíjaira összesen 906 forint állt a sáfárpolgárok rendelkezésére, amelyből augusztus 14-ig 864 forintot költöttek el.⁸³ A tanárok létszáma tehát legalábbis kétszeresére emelkedett — feltéve, hogy a kollaborátorokon a korábban lokátusoknak nevezett segédtanítókat kell érteni —, az iskola költségvetése pedig több mint négyszeresére.

A tanári kar létszámának felemelésére minden jel szerint a 80-as évek közepén történtek az első kísérletek. Francken és Neozitus mindketten németek voltak. Neozitust erdélyi forrásaink rendszerint csak „Szász Péter” néven emlegetik. Kolozsvárt a magyarokat és a németeket minden tekintetben egyenlő jogok illették, s ennek az elvnek érvényesülésére mindkét nemzetiség féltékenyen ügyelt. Egyszerre két szász tanárt a város csak abban az esetben alkalmazhatott, ha velük egyidőben az iskolában két magyar nemzetiségű lektor is dolgozott, vagy legalábbis a magyar tanácstagok valamilyen biztosítékot kaptak arra nézve, hogy a paritást az iskolánál rövid időn belül helyre fogják állítani.⁸⁴ 1587-ben az iskola élére két magyar nemzetiségű tanár került, miután Neozitus visszahívására irányuló kísérlet eredménytelen maradt. A szászok e megoldást nem is tekintették elfogadhatónak, s az 1588. július 8-i tanáshatározat szerint több ízben is sürgették Hunyadi Demeternél az őket illető tanári, valamint a Kratzer halála után szintén üresedésben levő német prédikatori állás betöltését. Miután Hunyadi nem intézkedett, 1588 szeptemberében ismét a városi magisztrátus vette kezébe az ügyet, s kiküldte Jacobinus Bernátot, hogy külföldről szerződtessen a szászoknak tanárt és papot. Jacobinus valószínűleg Lengyelországba ment, s onnan Erasmus János társaságában tért vissza, aki a szász prédikatori állást foglalta el.⁸⁵ Hogy megbízatásának másik felét miképpen teljesítette, arról közvetlen adataink nincsenek. Valószínűnek látszik azonban, hogy a lektor-szerzés dolgában sem járt eredménytelenül. 1589 februárjában ugyanis ismét felbukkan Kolozsváron Francken is.⁸⁶ Február 11-én a városi számadásokban lakása

⁸² JAKAB ELEK: Oklevéltár. Kolozsvár története, II—III. kötetéhez, 85.

⁸³ GÁL KELEMEN: I. m. I. 48—49. és II. 512.

⁸⁴ Az unitárius iskola kedvező anyagi helyzetét hangoztatja 1585. márc 10-i levelében Ferrante Capeci jezsuita rektor is. FRT, II. 88.

⁸⁵ Jacobinus útlevelét, s az Erasmus János meghívásáról szóló feljegyzést közli JAKAB: Oklevéltár II. 159.

⁸⁶ Francken és Erasmus már 1583—84-ben is kapcsolatban állt egymással, vö. ALODIA KAWECKA-GRYCZOWA: Prasy Krakowa i Rakowa w służbie antytrynitaryzmu. Studia nad arianizmem. Warszawa, 1959. 279.

berendezésének költségeiről történik említés, egy február 17-én kelt feljegyzésben pedig tanári beiktatásáról olvashatunk.⁸⁷ Jacobinus és Gerendi kapcsolata jól ismerjük. Jacobinus 1588-i kiküldetése egyben rávilágít azokra a közvetítő szálakra is, amelyek révén Gerendi János befolyása az autonómiájára féltékenyen vigyázó polgárvárosban érvényesült.

A város nem egyedül viselte az iskola fejlesztésének költségeit. Az 1590 tavaszán meghirdetett országgyűlésre a tanács – egyebek között – a következő instrukciókat adta a város bíráinak: „Továbbá azmi nézi az skólához való segítséget, melyet az nemességnek feje meg is ígért, őkegyelme bíró uram királybíró urammal egyetembe elmenjen az gyűlésbe . . . azokat az urakat őkegyelmek könyörgéssel szollicitálják, akiket ítélnék jóakaró patrónusinknak lenni, az országot pedig szuplikációk által mindenekről leljék meg.”

Ezt az április 14-i határozatot további részletekkel egészítette ki az április 23-i tanácsülés. Az ekkor adott végleges instrukció a következő:

„Végezzenek volt őkegyelmek várasul, mint járjon az gyűlésben, hogy az urakat perszonalíler megelleje minden szükséges dolgokért, de az ország közibe ne menne. Most sem mehetnek erről el, mert bizonyos sok okok obstálnak, mely okok régi atyáinktól eredtenek, ki miatt nem illendő kolozsvári bírónak ország közibe menni. Sőt nem régen is bíráink ártalmat hoztak ottbenn léteikkel. Hanem az urak előtt és fejedelem tanácsi előtt őkegyelme szorgalmatos legyen. Az skóla dolgát szuplikáció által az ország előtt megjelentetheti, ha akarnak-é az skólához segítséggel lenni. holott az ő gyermekek is itt tanulnak. Eztis csak in hunc finem, hogy ha az professzorok tartása megcsökkönne, ez jól indult skóla állapotjának elbomlását ne imputálják az mi negligentiáknak, hanem az ország megígért segítségének megvonásának.”

Tudomásunk szerint országgyűlési határozat a kolozsvári tanács kérelme nyomán nem született, hanem a megígért és sürgetett segélyt, ha nem is az ország végzéséből, de bizonyos urak jóindulatából minden jel szerint megkapták. Legalábbis a városi tanács többet nem panaszkodott az iskola gondjai miatt, s annak sem látjuk nyomát, hogy radikálisan csökkenteni kellett volna a kulturális célú kiadásokat, egészen a 15 éves háború során bekövetkezett katasztrofális eseményekig.

Hogy ki volt az, aki a nemesség nevében ígéretet tett a kolozsvári iskola megsegítésére, s kik voltak azok az urak, akiket a város bírái jóakaró patrónusoknak ítélték lenni, sajnos nem mondják meg a tanács jegyzőkönyvei. Annyit azonban tudunk, hogy legalábbis Francken, második kolozsvári lektorsága idején, továbbra is Gerendi Jánost tekintette patrónusának. Gerendi 1589 februárjában vagy márciusában már fel is kereste Franckent valamilyen irodalmi megrendelésével. A kért munkát a lektor április 12-ére készítette el. Sajnos maga az irat elveszett, csak kísérőlevele van meg, amellyel „minden tekintetben páratlan” patrónusának küldte.⁸⁸ Az írásmű műfaját tekintve humanista oratio volt. Francken levelében szerénykedve csak *oratiuncula*-nak nevezgeti. Jakab Elek, a levél kiadója bizonyára nagyot tévedett, amikor imádságnak fordította ezt a terminust.

Francken levelében a halhatatlanságról elmélkedik: a szerény kis beszéd, amelyet küldhetett, még a papírt is alig érdemli meg, amelyre leírták, nem-

⁸⁷ GÁL KELEMEN: I. m. II. 511. Az 1588. febr. 17-i dátum Gál Kelemennél nyilvánvalóan tollhiba, értelemszerűen 1589-re javítandó!

⁸⁸ KerMagv., 1893. 37.

hogy méltó lenne Gerendihez, aki mint mecénás olyan műveket érdemel, amelyek halhatatlanná teszik. „Ez — tehát az irodalmi halhatatlanság! — az az örök élet, amelyet minden igaz barátunknak kívánnunk kell . . . Azt a másik örök életet — tehát a túlvilági halhatatlanságot — szeretjük ugyan mindannyian, de valamilyen titkos természeti ösztön folytán, gyanítjuk, hogy bizonytalan, s nem is szívesen cserélnénk fel — ha ugyan ez lehetséges volna — egyiket a másikért. Sok ember — mondja Démokritosz — a halandó természet felbomlását nem ismerve fel, de tudatában lévén szerencsétlen életvitelének, nyomorúságos félelemmel és rettegéssel tölti egész életét s a halál után következő időkről mindenféle hazugságot kohol.”

A hagyományos teológiai érvelés szerint az ember kioltthatatlan élet-ösztöne, természetes halhatatlanság-vágya is a túlvilági élet bizonyítékai közé tartozik. Francken visszajára fordítja a tételt: a természet sugallata inkább a lélek halhatatlansága ellen tanúskodik. Az evilági, irodalmi halhatatlanság így mindenképpen többet ér, mint a mennyei, amelyben igazán hinni nem is tudunk. Öt évvel korábban a nyughatatlan exjezsuita a hagyományos bibliai világkép ellen Arisztotelész nevében indított támadást, s a mózesi könyvekben itt-itt megcsillanó primitív mágikus materializmussal szemben arra hivatkozott, hogy a lélek szellemi szubsztancia. Most a lélek halhatatlansága ellen Démokritosz érveit ismerteti, s az Arisztotelész által is elutasított atomista elmélet értelmében halandó természetünk disszolúciójáról beszél. Az Erdélyben folyó filozófiai vitákban Démokritosz elméletére, tudomásunk szerint, itt történik az első hivatkozás.

A szerény kísérő levél persze nem az az irodalmi forma, amelyben el lehetne dönteni a vallás és a filozófia évezredek alapkérdéseit. Francken egyelőre nem is akar mást vele, mint ébren tartani a kételkedést. A levél ennek megfelelően a kettős igazság formulájával zárul az idézett szakasz után: „De ezt Démokritosz mint filozófus mondja; nekünk, mint keresztényeknek másképpen kellene gondolkodnunk és beszélnünk erről.” Hogy ez a formula itt mennyire komolytalan, azt az idézett gondolatsor első fele árulja el, amelyben Francken nem valamilyen pogány bölcslő véleményét ismerteti, hanem saját meggyőződéseként fejti ki, hogy a biztos irodalmi halhatatlanságot senki sem cserélné el a bizonytalan túlvilággal.

A protestáns egységfront persze gyorsan bomlásnak indult a jezsuiták eltávolítása után. Az unitáriusok és a kálvinisták között a vitát éppen Szilvási János, Enyediék volt tanítványa újította fel 1591-ben.⁸⁹ A már idézett szombatos vitáirat az antitrinitarizmuson belül is az álláspontok polarizálódásáról tanúskodik. Nemcsak az Arisztotelészt követő ateista főurak ellen vitatkozik a szombatos szerző, de éles támadást indít a Hunyadi Demeter körül csoportosuló mérsékelt unitárius prédikátorok, a „demetriadesek” egyháza ellen is.⁹⁰ Az első barátságtalan intézkedéseket az unitarizmuson belül kiirthatatlanul burjánzó radikális csoportok ellen azonban Hunyadi Demeter kezdeményezte.

A döntésre — bár korántsem véglegesen — az 1592 júniusában tartott tordai zsinaton került sor. Az Unitárius Egyháztörténeti Kézirat a zsinat határozatai közül csak az általános vonatkozású egyházfegyelmi rendelkezéseket tartotta fenn, nyilván azért, mert ezek a következő évtizedekben is

⁸⁹ SZILVÁSI JÁNOS: Oratio . . . Nagyszeben, 1591. RMNy, I. 675.

⁹⁰ PIRNÁT: ItK, 1970. 683.

érvényben maradtak, Uzoni Fosztóék tudomása szerint egészen 1668-ig.⁹¹ A zsinatnak az egyes személyekre vonatkozó végzéseire a szombatos vitáikat alapján következtethetünk.⁹² Ez utóbbi forrás szerint Hunyadi ekkor egy sereg radikális prédikátort exkommunikált, akik közül a szombatos vitáikat hetet névszerint is felsorol, nyilván azokat, akiket a szerző leginkább tisztelt, mint saját csoportjának exponenseit. Bizonyos következtetéseket levonhatunk az általános egyházfegyelmi határozatokból is. Így a végzések 6. pontja arról tanúskodik, hogy a zsinaton nem jelentek meg az udvarhelyi egyházkerület papjai. Tudjuk, hogy itt voltak Eőssi András birtokai, ez a terület — úgy látszik — a maga egészében a judaizáns irányzat befolyása alatt állt. Távol maradtak a zsinatról a Dévától nyugatra levő egyházközségek képviselői is, ezek azonban valószínűleg már nem a kolozsvári, hanem a temesvári unitárius püspök jurisdictiója alá tartoztak, mert rájuk nézve nem született kötelező erejű határozat. Az is kiderül a zsinat végzéseiből, hogy az unitárius iskolamesterek egyáltalán nem tartották magukra nézve kötelezőnek a megjelenést, s testületileg távol maradtak a papi gyülekezetből. Mivel valamennyi tanárt és tanítót egyszerre kiközösíteni nem lehetett, a zsinat nem tehetett egyebet, mint hogy *condonálta* — megbocsátotta — „*az oskolamestereknek mostani nem compareálásokat*”, azzal a feltétellel persze, hogy a jövőben mindenkor kötelesek legyenek papi öltözeteket viselni, papjaiknak engedelmeskedni és megjelenni a zsinatokon. A zsinat bizonyára nem a szegény és kiszolgáltatott helyzetben levő falusi tanítók miatt volt kénytelen több pontban is rögzíteni az iskolamestereket kötelező szabályokat, s ugyanakkor a távolmaradókkal szemben kifejezetten elnézést tanúsítani, hanem a gazdag, az egyháztól lényegében független, önálló anyagi bázissal rendelkező városi iskolák miatt, mint amilyen a kolozsvári, s mellette talán még a tordai és a dési volt. A városi iskolákban, ahol, mint láttuk, döntő kérdésekben mindig a vezető polgári értelmiség és a vele kapcsolatban álló főnemesi patrónusok akarata érvényesült, elsősorban nyilván nem a judaizáns rajongás fordította szembe az egyházi vezetéssel a tanárokat, hanem sokkal inkább az olykor az ateizmus határát súroló szkeptikus racionalista világfelfogás.

A „demetriadesek” uralma az unitárius egyházban nagyon rövid életűnek bizonyult. Hunyadi Demeter néhány héttel a zsinat lezárása után, július 6-án meghalt, s halálával minden jel szerint érvényüket veszítették a tordai kiközösítések is. Utódául első helyen Dávid Ferenc fiát jelölték, aki már évek óta Padovában tartózkodott.⁹³ Dávid Ferenc neve, és fiának, Hertel Jánosnak személye alkalmas volt arra, hogy — mintegy közös zászló alatt — egyesítse az összes radikális irányzat híveit, a judaizáns teológusoktól az arisztoteliánus filozófusokig. Mikor Hertel János nem volt hajlandó hazatérni, hogy magát püspökké választassa, az egyház élére Enyedi György került, tehát a világi orientációjú pedagógus-csoport legtekintélyesebbike. Enyedi, úgy látszik, bölcsen tudta, hogy a radikalizmusban meddig mehet el. Az arisztoteliánus racionalizmust mint püspök már nemigen vállalta, s nem vállalhatta Glirius ótestamentumi miszticizmusát sem, de a Sommer—Palaeologus féle racionális teológiának szabad érvényesülést biztosított.

Az unitárius egyház belső helyzete tehát oly módon rendeződött, hogy ez Gerendi körének is megfeleltethető. Hanem Francken ezt már nem várta

⁹¹ UEK, id. példány, 268—69.

⁹² RMKT, XVII. 5. köt. 516—18.

⁹³ PIRNÁT: ItK, 1970. 683.

meg. Ő még valamikor 1591 folyamán Gyulafehérváron ismét ünnepélyesen megtagadta eretnekségeit, s visszatért — most már harmadízben — a katolikus egyház tagjai közé. Az eseményről Báthori Zsigmond udvari papjának, a jezsuita Alfonso Carillónak évi összefoglaló jelentéséből értesülünk.⁹⁴ Mivel Carillo 1591. április 6-án érkezett Gyulafehérvára, Francken újabb vallás-változtatásának az ezt követő hetekben-hónapokban kellett történnie.

A fordulat első pillantásra érthetetlennek tűnik. A jezsuiták száműzését elrendelő törvény még érvényben van. Carillo ezt kijátszva mint világi pap érkezik az udvarba. A fejedelemnek nem érdeke a jezsuitaellenes törvény kijátszását amúgy is gyanító protestánsokat felingerelni, s az udvari papnak egyelőre még nincs hatalma bárkit is vallásváltoztatásra kényszeríteni. Ráadásul Francken állítólagos megtérése semmiképpen sem látszik őszintének. Legnyíltabban ateista munkáját, a *Dé incertitudine religionis Christianae*-t még csak ezután, 1593-ban írja meg. A leginkább valószínű feltevésnek az látszik, hogy Francken Kolozsváron összeütközésbe került Hunyadi Deme-terrel, aki éppen ekkoriban készült — hogy saját szavait idézzük — „*a szel-lem fegyverével az istentelen szekták valamennyi torz vélekedését lekaszabolni és kiirtani*”,⁹⁵ s nem volt kedve megvárni, amíg az unitárius egyházból is ünne- pélyesen kiközösítik. A fordulat másik indítékára Franckennak 1595-ben Prágában megjelent *Analysis rixae Christianae* című munkájából követke- ztethetünk, amelynek előszavában saját erdélyi viselt dolgairól annyit árul el, hogy őt ott Jósika István javaslatára a fejedelem a kolozsmonostori iskola rektorává kívánta megtenni.⁹⁶

A jezsuiták kitiltása után a kolozsmonostori uradalom visszaszállt a fejedelemre. A protestánsok joggal gyanakodtak arra, hogy Báthori Zsigmond- nak az a szándéka, hogy a birtokot az első adandó alkalommal visszaadja a jezsuitáknak. Hanem erre 1594 előtt nem kerülhetett sor. Az 1591-től kezdve világi papoknak álcázva Erdélybe visszaszállingózó jezsuiták tartózkodási helyeit egyenként ismerjük a rend jelentéseiből.⁹⁷ Kolozsmonostor ezek között — tudomásunk szerint — nem szerepel. Pedig a kolozsvári tanács ismételt tiltakozásai alapján tudjuk, hogy ott 1593-ban már — vagy még? — javában működött egy katolikus iskola. Diákjai katolikus polgárok temetésére bejár- tak a városba is.⁹⁸

A Báthori István alatt meglehetősen felszaporodott katolikusok iskolák nélkül maradtak a jezsuiták eltávolítása után. A monostori iskolának nyilván ezt a hiányt kellett pótolnia. A rendkívül kicsiny számú erdélyi katolikus papság — ide számítva az időközben visszatért 3–4 jezsuitát is — a legszük-

⁹⁴ VERESS ENDRE: Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (MHD D XXXII). Bp., 1906. 12.

⁹⁵ Hunyadi zsinati összehívó levele, 1592. ápr. 25. KerMagv, 1889. 366.

⁹⁶ Idézi SZCZUCKI: *Odrodzenie i Reformacja*, VIII (1963) 39. skk.

⁹⁷ MHD D, XXXII és FRT, V.

⁹⁸ 1593. május 22. és augusztus 3-i városi tanácshatározatok. Általában feltétele- zik, hogy 1589-től kezdve állandóan tartózkodott Kolozsvár környékén egy-két jezsuita, s a kolozsmonostori iskola is folyamatosan működött az alatt az időszak alatt, amikor a rend tagjai ki voltak tiltva Erdélyből. Néhány héttel a jezsuiták kitiltása után, 1589. jan. 21-én a kolozsvári tanács valóban erélyesen tiltakozott, mert egy jezsuita még a városban maradt. Több megbízható adatunk azonban nincs a jezsuiták kolozsvári műkö- déseről 1589 és 94 között. A JAKAB ELEK: *Kolozsvár Története* II. 332. lapján említett 1589. ápr. 17-i tanácshatározat KELEMEN LAJOS közlése szerint a városi jegyzőkönyv- ben nem található. Véleményünk szerint tehát sem a kolozsmonostori iskola folyamatos működése, sem a jezsuiták ott tartózkodása nem bizonyítható.

ségesebb lelkipásztori teendők ellátására is alig volt elég, tanítással nem foglalkozott. Ilyen körülmények között nem látszik lehetetlennek, hogy a Francken-féle, egyházi szempontból mindenképpen megbízhatatlan klerikusok vagy akár világiak jelentkezését is elfogadták, ha vállalkoztak az iskola újrászervezésére. Francken számára e tervnek még egy előnye lehetett. Erdélyben a katolikus egyházi szervezet úgyszólván teljesen romokban hevert. Olyan egyházi felettes hatóság, amelynek a fejedelem birtokán és jóváhagyásával működő, névleg katolikus, de világi jellegű iskola felett felügyeletet gyakorolni jogában lett volna, nem létezett. Mindez persze elég bizonytalan feltevés. A kérdést megnyugtató módon tisztázni a monostori iskoláról rendelkezésünkre álló adatok szegényes volta miatt talán nem is lehet.

Annyi bizonyos, hogy 1591 után végleg elváltak Francken és Gerendi János útjai. A szakítást véglegessé azonban nem a színleges rekatolizálás tette. Az erdélyi filozófus urak, akik igazában maguk sem voltak egyetlen vallásnak sem meggyőződéses hívei, ilyen apróságokat könnyen meg tudtak bocsátani. Jósika Istvánhoz közeledve azonban Francken Gerendivel ellentétes politikai táborba került. Gerendi János szövetsége a Báthori István kori hivatalnok-arisztokrácia tagjaival egyre szorosabbá vált az 1590-es évek folyamán, Jósika viszont Báthori Zsigmond kegyence volt, s a régi vezető gárdában nem látott mást, mint saját érvényesülésének akadályait. Gerendi s a vele egyivású humanista főurak az 1592-ben kezdődő Habsburg–török konfliktusban szertették volna Erdély semlegességét megtartani, Jósika kezdettől fogva a nyugati szövetség híve volt.⁹⁹

Francken 1593 őszén talán éppen Gerendi és szövetségesei átmeneti politikai sikerei miatt távozott Erdélyből. Prágába érkezve mindenesetre az volt az első dolga, hogy kiadjon egy nagyhangú törökellenes röpiratot: *Dolium Diogenis strepitu suo collaborans dynastis Christianis bellum in Turcas parantibus* (A török ellen hadra készülő keresztény fejedelmeket kongásával segítő Diogenész hordója) címen.¹⁰⁰ Mikor Francken harcra buzdító röpirata 1594-ben megjelent, Gerendiék még reménykedtek abban, hogy Erdély semlegességét megmenthetik.

Báthori Zsigmond a meggyesi megaláztatást sohasem tudta megbocsátani sem a nemesi ellenzék vezéreinek, sem nagybátyjától örökölt főhivatalnokainak. Ha előbb nem, Gyulai és Gálfi tragédiája után, akiket sem Gerendi figyelmeztetése, sem Kovácsóczy közbenjárása nem tudott megmenteni,¹⁰¹ a filozófus urak előtt nyilvánvalóvá válhatott, hogy a fejedelem ellenségükké vált. S ellenségük volt — minden jel szerint — régtől fogva, vezetői többségével együtt, a kelet-magyarországi katonaréteg is. A régi arisztokráciához tartozó parancsnokokat talán a Báthori István által hatalomhoz és méltósághoz juttatott hivatalnok-urak egy részének alacsonyabb származása tette féltékennyé, az egyszerű katonák sorától kiemelkedett tiszteket a humanista urak nyomasztó műveltségbeli fölénye. Bizonyos, hogy az indulatok olykor már Báthori István életében is kirokkantak. 1583 decemberében történt meg, hogy Borbély György, a kelet-magyarországi katonaréteg egyik jellegzetes képviselője, karddal rontott az éppen ülésező kormányzótanács elnökére,

⁹⁹ BETHLEN FARKAS: J. m. III. 14–17.

¹⁰⁰ Idézi SZCZUCKI: *Odrodzenie i Reformacja* VIII (1963).

¹⁰¹ SZÁDECZKY LAJOS: Kovácsóczy Farkas (Magyar Történeti Életrajzok) Bp., 1891. 98.

Kovacsóczyra.¹⁰² Báthori István bizonyára éppen e katona-réteg ellenkezése miatt volt kénytelen a Kendi–Kovacsóczy–Sombori triumvirátust 1585-ben leváltani. Helyettük Gicz János lett az ország kormányzója, aki mint volt nagyvári kapitány az ország nyugati végvárait őrző katonaság előtt is elegendő tekintéllyel rendelkezett, de barátságos viszonyban volt a fejedelmi udvar humanistáival is.

Gicz azonban Báthori Zsigmond nagykorúsításakor lemondott, s meg is halt rövidesen. Ugyanakkor a jezsuiták kitiltásával az a közös cél is eltűnt, amely átmenetileg egyesítette a különböző protestáns csoportokat. A kelet-magyarországi katona-réteg fanatikus, türelmetlen kálvinista volt. Az erdélyi urak jó részének felekezeti hovatartozását is nehéz megállapítani. A Kendiek valahol a kálvinizmus és a mérsékelt unitarizmus határán helyezkedtek el. Sombori László, hol kálvinistának, hol lutheránusnak mutatkozik, de olykor a jezsuiták felé is voltak barátságos gesztusai. Gyulai végrendeletében az Erdélyben bevett mindhárom protestáns felekezet számára tett adományokat. Kovacsóczy reformátusnak vallotta magát, de igazhitűségéhez több szempontból is kétség férhetett, azok a mendemondák, amelyek a jezsuiták fülébe is eljutottak, bizonyára ismertek voltak szélesebb körben is. Idegenebb világ-felfogást, mint a kelet-magyarországi katonaság szigorú kálvinizmusa s az erdélyi urak filozófus szkepticizmusa, még elképzelni is nehéz.

Az 1591-től kezdve visszaszivárgó jezsuiták egyelőre nyugton hagyták a nyugati végvárakat. Annál erőteljesebben igyekeztek a fejedelmet és néhány megbízhatónak vélt katolikus tanácsosát a törökellenes szövetség ügyének megnyerni. A törökgyűlölet és a harci vágy hevítette a végvári katonaságot is. 1593–94-ben tehát az a furcsa helyzet alakult ki, hogy a kálvinista katonanép és a jezsuita befolyás alatt álló udvari klikk szövetségbe kötődött. E szövetség ideológiája nem lehetett más, mint a harcias antiintellektualizmus. Ezt a nyilvánosság előtt a dévai várkapitány, Geszti Ferenc fogalmazta meg, 1594-ben a gyulafehérvári országgyűlésen mondott beszédében.¹⁰³ A beszéd szövegét csak Bethlen Farkas előadása alapján ismerjük, szószerinti hitelessége tehát nem bizonyítható. A kor politikai és ideológiai viszonyait ismerve mégis az a meggyőződésünk, hogy Bethlen Farkas — nyilván Szamosközy nyomán — nagyjából hűségesen reprodukálja a beszéd gondolatmenetét. Az invectiva szerint nincs veszedelmesebb mótely, mint a filozófia, nincs hitványabb, a vezetésre alkalmatlanabb emberfaj, mint a filozófusok. Geszti Ferenc nemcsak szavakban, tetteken is kifejezésre juttatta indulatait. Miután augusztus 28-án Kolozsváron letartóztatták a lékepárti vezetőket, személyesen vezette kínvallatásukat.¹⁰⁴ A kelet-magyarországi katonanépnek ez az időnként nyílt gyűlöletbe átszálló bizalmatlansága a világi kultúra iránt még a Bocskay szabadságharc idejére sem csillapodott le teljesen, s minden bizonnyal egyik indítéka volt például Kátai Mihály felkoncolásának is.

¹⁰² SZÁDECZKY: I. m. 37. Borbély György katonai pályafutását még 1560 előtt kezdte meg, Gyula várában, Mágócsi Gáspár parancsnoksága alatt. Báthori Zsigmond 1595-ben karúnsebesi bánná nevezte ki, s a török ellenes harcokban, akárcsak Báthori István oroszországi hadjárata idején igen kiváló katonai vezetőnek bizonyult (Bethlen Farkas III. 572. skk.).

¹⁰³ BETHLEN FARKAS: I. m. III. 303–313.

¹⁰⁴ BETHLEN FARKAS: I. m. III. 470. Nemcsak a sors iróniája, de az 1594 augusztusában hatalomra jutott csoportot kezdettől fogva megosztó belső ellentétéről is árulkodik, hogy Geszti Ferencet — aki egyébként rokona is volt — a fejedelem már 1595 tavaszán megmérgeztette.

Gerendi János és társai bukásával lényegében lezárul a kelet-európai ideológiatörténet egyik legérdekesebb fejezete. Erdély — véleményünk szerint — társadalmi, politikai és nemzetiségi erőviszonyainak sajátos, alapjában véve rendkívül labilis egyensúlyi helyzete következtében vált az 1560-as évek közepén a vallás és gondolatszabadság különös rezervátumává Európában. Ez az egyensúlyi állapot 1594-ben — úgy látszott — végleg felbomlott. Az ország a vallási szekták és filozófiai iskolák viszonylag békés kísérleti telepéből véres csataterré változott.

Az elért eredmények természetesen nem semmisültek meg maradéktalanul. Az 1594 előtt felnőtt tudós és írónemzedék fiatalabb tagjai — például Szamosközy István, Baranyai Decsi János, de ide sorolhatjuk még Enyedi Györgyöt is — új mecénásokat keresve tovább folytatják munkásságukat. Nem egy közülük főművét még csak ezután alkotja meg. A már kialakult szekták és vallásfelekezetek szívósan küzdenek fennmaradásukért, s a XVI. századból örökölt ideológiai hagyaték rájuk eső részének megőrzéséért. A polgári értelmiség legjobbjai igyekeznek a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva fenntartani vagy újra megteremteni kapcsolataikat Európa haladó ideológiai áramlataival.

Nem tűnik el maradéktalanul a filozófia iránti érdeklődés sem. A tájékozódás iránya azonban megváltozik. A fiatalabb nemzedék számára már nem a padovai arisztoteliánizmus jelenti a korszerű filozófiát, bár — főként az unitárius polgárok közül — sokan járnak Padovában még a következő évtizedekben is, hanem a magyarországi nemesi-értelmiségi szellemi elithez hasonlóan Justus Lipsius protestáns korszakának sztoikus szellemű alkotásai.

ARISTOTELIANER UND ANTITRINITARIER

(János Gerendi und die Schule von Klausenburg)

Der bedeutendste Patron der verschiedenen radikalen ideologischen Richtungen in Siebenbürgen war zwischen 1571 und 1594 János Gerendi, mit dem sich bisher sowohl die Geschichtsforscher als die Literaturhistoriker sehr wenig beschäftigt haben. Gerendi war ein Grossbesitzer, der unter den Ungarn und Sachsen von Siebenbürgen in hohem Ansehen stand. Zahlreiche hervorragende Persönlichkeiten des internationalen Antitrinitarismus waren Gäste an seinem Hof in Aranyosgerend und in Alzen. Er hatte freundliche Beziehungen auch zum fürstlichen Hof, wo eine Anzahl von vorzüglichen, an der Universität zu Padova ausgebildeten Humanisten arbeitete.

Mit Unterstützung von Gerendi bedeutete die unitarische Schule von Klausenburg eine gefährliche Konkurrenz für die von István Báthori im J. 1581 gegründete Jesuitenschule.

Gerendis Freundeskreis bildete das erste Zentrum der Sabbatarierbewegung, die sich innerhalb des siebenbürgischen Antitrinitarismus zwischen 1579–84 unter Einfluss von Mathias Glirius entwickelte. Um 1585 hat sich János Gerendi vom Sabbatarismus wahrscheinlich schon abgewandt, und wurde von Christian Franckens bibelkritischen Anschauungen beeinflusst. Francken hat das Weltbild der Bibel völlig abgelehnt. Sich auf die materialistisch interpretierte Philosophie des Aristoteles berufend, widerlegte er die biblische Schöpfungsgeschichte und stellte sogar die Existenz von Gott und Jenseits in Frage. In gewisser Hinsicht stimmen diese Anschauungen mit jenen Lehren überein, die manche in Báthoris Dienst stehende vornehme Beamte, z. B. Farkas Kovácsóczy und Pál Gyulai sich zuvor in Padova angeeignet hatten.

János Gerendi und die mit ihm befreundeten vornehmen Humanisten haben in den politischen Kämpfen der 1590-er Jahre für die türkenfreundliche Politik Stellung genommen. Dieser Kreis wurde vom Fürsten Zsigmond Báthori — mit Hilfe des Soldatenstandes von Ostungarn — im J. 1594 vernichtet. Die Mehrheit dieser humanistisch gebildeten Oberbeamten hat man hingerichtet, János Gerendi wurde des Landes verwiesen.

Auch die Gruppe der bürgerlichen Intellektuellen, deren Mäzen bis zu dieser Zeit János Gerendi war, hat sich aufgelöst, obwohl manche von ihnen ihre Arbeit fortgesetzt haben.

Thurzó György udvara mint késő-reneszánsz irodalmi és tudományos központ

Azt a hatalmas vagyont, amely nemcsak a XVI–XVII. század fordulójának töröktől, zsoldos katonáktól meggyötört Magyarországa, hanem az egész Habsburg birodalom viszonylatában is elkápráztató, az idők folyamán két — szepesi és nyitra-trencsén-árvai — ágra szakadt Thurzó család elsősorban nem a kardjával s nemcsak királyi donáció útján szerezte. Mátyás király halála után éppen elég zavarossá váltak az ország viszonyai ahhoz, hogy a háborúk ellenére lassan-fokozatosan mégiscsak megindult árutermelésben, a kereskedelemben és az iparban a feudális hierarchia ranglétráján egyre magasabbra hágva s azzal egyre jobban visszaélve — nem mindig tisztességes eszközökkel — káprázatos módon meggazdagodjanak. Nemcsak az akkori Felső-Magyarország érc- — főleg réz — bányáit tartották kezükben, átnyúltak a szomszédos Lengyelországba is, s ezzel ők lettek nemcsak a bel-, hanem a külkereskedelem irányítói is. Gazdasági s politikai hatalmukat előnyös házasságokkal is növelték: annak a Thurzó Györgynek, akiről e tanulmányunkban szó lesz, Zrínyi-lány volt az édesanyja, Czobor lány a második felesége, egyik oldalági elődje pedig beházasodott a Fugger családba. Közeli rokonaikkal, az Illésházyakkal együtt Magyarországnak a Habsburgok uralma alatt maradt részén szinte minden világi hatalmat a kezükben tartottak. Minden lehetőségük megvolt arra, hogy a Rudolf korában teljesen lezüllött belpolitikai élet visszasságait kihasználják, s olyan önző rablópolitikát folytassanak, amelyet csak akartak.

Bethlenfalvi gróf Thurzó Györgyben (1567–1616) meg is volt a hajlam arra, hogy apjától örökölt, hozományba kapott hatalmas vagyonát mennyiségileg is, minőségileg is egyre csak növelje. „David Jánosnál volt egy falum zálogban, még régen adtam volt neki, azt most akarom megváltanom tőle; gondolom, hogy nem kedve szerint cselekszem az jámbornak, *de magamat inkább szeretem másnál*” — írja 1597. január 29-én Árva várából Bicsére a feleségének.¹ Vég nélkül tudnók felhozni a példákat arra, hogy kíméletlenül önző, sőt kegyetlen tudott lenni, ha a saját egyéni vagy családi érdekeiről volt szó.

Ugyanakkor a magyar történelemnek ekkor a talán legszomorúbb, legzavarosabb korszakában ő hazánk egyik legáldozatkészebb, legcélratóróbb politikusa s hadvezére. A törökkel szemben kérlelhetetlen hős: nem egyszer teszi kockára saját életét is, egy ízben csak „tafota inge” mentette meg a biztos haláltól. Rajongásig szereti a feleségét s családját, sok vára, városa, falva közül mindene Bicsé volt, amelyből nemcsak a vagyonához méltó fészket

¹ A kiemelés tőlem. Sz. L.

akart kiépíteni a maga s hozzátartozói számára, hanem kulturális központot is, — s mégis, ha összeadnók a napokat, hogy aránylag rövid élete alatt mennyit töltött otthon, s mennyit a csatában, az országgyűlésben, a politikai élet egyéb küzdőterein, a prágai császári-királyi udvarban vagy éppen Kassán, akkor minden bizonnyal a *távollét* napjainak száma volna hatalmas túlsúlyban. Leveleinek nem egy mondata tanúskodik arról, hogy hazája érdekeiért *tudatosan* hozott áldozatot. 1594. február 13-án írja a feleségének: „... talán magad sem kívánhatod úgy haza való meneteletem, mint én kívánom, hogy mennél hamarabb lehetne, láthatnálak, *de miért hogy hazánknak megmaradásában és oltalmában áll a dolog, mind énnékem, mint tenedek édes szívem békével kell szenvednünk.*” Vagy: „... az országunknak megmaradásáért és javáért mostanában itt kellett késnem.”² A politikai álláspont, amelyet képvisel: a békéltetés. Egyedül a törökkel szemben kérlelhetetlen; világosan látja, hogy annak, ami legfőbb életideálja: az ország kultúrája és civilizáltsága emelésének a hódoltság az egyik legnagyobb akadálya. De talán éppen azért, hogy a lehetőség szerint minél nagyobb területről tudja kiszorítani a törököt, protestáns létére, ő az udvar egyik leghűségesebb híve, s az egymással szemben álló felek között ő a legnagyobb békítő. Nem áll Boesikai pártjára, pedig tudja, ismeri Rudolf prágai udvarának minden égbekiáltó igazságtalanságát hazájával, sőt, a saját személyével szemben is — de részben az ő erélyesen tapintatos politikájának köszönhető, hogy a Magyarország érdekeit Rudolfnál mégiscsak jobban szeme előtt tartó II. Mátyás került az ország trónjára, s mikor elérte az elérhető legnagyobb közjogi méltóságot, mint az ország nádora, tulajdonképpen ő kötötte meg — rokonával, Illésházyval szemben, illetőleg vele a lényegben egyetértve — a bécsi békét.

Amit eddig elmondottunk róla, csupa ellentmondás. De a kor, amelyben élt, ismeri az ilyen ellentmondásokat; Klaniczay Tibor már többször is rámutatott, hogy tették sajátos viszonyai a sokszor gátlástalan rablókat halhatatlan hőökké. Thurzó Györgynek itt röviden felvázolt jellemképével tehát nem mondtunk sok újat a fenti megállapításhoz képest.

A magyarországi késő-reneszánsz szempontjából mégsem mehetünk el mellette minden különösebb érdeklődés nélkül. Ugyanis azokat az ellentmondásokat, amelyeket eddig bemutattunk róla, még eggyel — egy eszmei-ideológiai ellentmondással — mélyíthetjük el. Az édesapja, Ferenc, nyitrai püspök volt, katolikus papként csak azért kapott engedélyt nősülésre a pápától, hogy akkor már előkelő nemzetségének magva ne szakadjon. Már csak mint házas ember s Árva várának birtokosa tért át az evangélikus hitre, hogy aztán utódai — s éppen a fia, György, aki e tanulmányunk főszereplője — a Wittenberg képviselte ortodox lutherizmusnak legmegnemalkuvóbb, minden ellenreformációs és minden egyéb protestáns (kálvinista, unitárius, stb.) törekvéssel szembeszálló hazai vezéregyénisége legyen. Hosszasan tudnók felsorolni az adatokat arról, hogy azon a területen, ahová a keze elért, milyen kegyetlenséggel nyomta el a wittenbergi tételektől eltérő törekvéseket, hány szegény diákot látott el bőséges útravalóval, hogy az evangélikus prédikátorok száma növekedjék, hány iskolát, egyházközséget alapított, — s ha az udvar támogatta katolikus főpapokkal nem is mert ujjat húzni, hányszor tört finom borsot az orruk alá, a maga prédikátorait vitairatok írására ösztönözve és í.t.

² A kiemelés tőlem. Sz. L.

Hithű „lutheristá”-nak vallotta magát ugyanakkor, amikor a hatalomban egyre fölfelé törve várkastélyából egyre fényűzőbb társadalmi és kulturális központot igyekezett kialakítani. Ennek az egyetemes magyarországi fejlődés szempontjából is megvolt a maga jelentősége. Nálunk az ismert történeti körülmények miatt nem fejlődött ki olyan királyi vagy fejedelmi központ, amelyben a reneszánsz kultúra úgy kivirágozhatott volna, mint pl. Francia-, Német- vagy Olaszországban. Thurzó az ország nádora lett; sehol sem ír erről, de magatartásából biztosra vehetjük, hogy Bicséből akart kialakítani a nyugati reneszánsz központokhoz legalább valami hasonlót. Nem rajta múltott, hogy ez nem sikerült neki teljes módon. A kulturális szempontból provinciális hazai viszonyok tragikumát jól illusztrálja az az ámulat, amely az országnak éppen a tudományok s a művészetek ápolása szempontjából leghaladottabb főurat elfogta, amikor — egyetlenegyszer életében — sikerült kijutnia Velencébe. Mélyítsük-e el a szakadékot kulturális ambíciói és tényleges helyzete között azzal a jelenettel is, amely egyenesen tragikomikus hatást tesz a mai olvasóra? Amikor tizenhét éves Imre fiát, a wittenbergi egyetem *hallgatóját* jó pénzért *rektorra* választották, több mint száz árvai szerkes jelent meg a városban, hogy ifjú urukat hajdútánccal, dudaszóval köszöntsék. Az egzotikum a német közvéleménynél minden bizonnyal nagyobb hangsúlyt kapott ebben a vásári „köszöntés”-ben, mint a táncosok tudós kísérlőinek latin orációi.

Mégis: minden — összeurópai viszonylatban — provinciális jellege ellenére Bicsé kulturális központ volt, amelyet gazdája az ország nyomorát megsegényítő luxussal rendezett be, s igyekezett nemcsak elég nagyszámú családja, hanem a művészetek s a tudomány otthonává is tenni. Nemcsak a bicsői várkastélyt magát, hanem Árva és Lietava várát is korszerűen és művészien igyekezett ki- és átépíteni; ezt a törekvését már az édesapja elkezdte, aki külön építőmestereket, kőfaragókat, asztalosokat, festőket fogadott, hogy Árva várát minél szebbé tegyék. Thurzó György számos levelében ad utasítást a feleségének arra, hogy bicsői otthonát a távollétében hogyan tegyék kultúraltabbá, hogyan szépítsék. Az istállókat nem szabad úgy elhelyezni, hogy elrontsák a kastélyból a kilátást. A vendégszobákat minden esetben kényelmessé, lakályossá kell tenni, valahányszor a rangjuknak megfelelő vendégeket várnak. Saját festője van Thurzónak, akinek nemcsak az a feladata, hogy gondoskodjék például a várkastély tornyának messzire látszó, szép piros színéről, hanem az is, hogy azoknak a képeknek, amelyeket ura vásárolt vagy kapott a messze idegenben, megfelelő aljazatot, keretet biztosítson. Sentisnek hívják ezt a földesúr alkalmazásában álló művész-mesterembert,³ akinek a kilétét éppenúgy nem sikerült megállapítanunk, mint azt, hogy milyenek, kiknek az alkotásai voltak azok a képek, amelyek otthona falát díszítették. Saját állandó zenekara volt, amelynek minden jelentősebb családi esemény idején megvolt a maga fontos szerepe, s hogy ez a zenekar nemcsak a talpalávalót húzta — húzta azt is —, hanem a kor színvonalán álló komoly zenét is művelte, arról megint csak a levelezési anyag tanúskodik. Thurzó kulturális igényeire nemcsak az jellemző, hogy a saját költségén középfokú iskolát tart fenn Bicsén, kimondottan azzal a céllal, hogy minél szélesebb körben terjessze a műveltséget (nem túri, hogy a felesége ne tudjon írni és olvasni, nem nyugszik addig, amíg az el nem jut egy bizonyos kultu-

³ Thurzónak Lietaván 1601. január 1-én kelt levele Czobor Erzsébethez.

rális fokra), hanem az is, hogy a korához és a kor többi főúrához képest szép könyvtárat gyűjt össze, amelyben nemcsak a teológiai művek, hitvitázó iratok, hanem a latin klasszikusoktól kezdve a korszerű zsoltárfordításokon át a filológia és a természettudomány számos munkájáig az akkor modern erudíció sok művét meg lehetett találni. Mint fontos közjogi pozíciókat, végül is a nádori méltóságot betöltő személy kancelláriájában számos képzett, írástudó embert alkalmazott, akiknek nemcsak latinul, hanem a kor három „modern” vagy — ha úgy tetszik — „vulgáris” nyelvén: németül, magyarul és szlovákul is tudniuk kellett. Ila Bálint kutatásai mutatták be, hogy a Thurzó-kancellária hogyan korszerűsítette a gazdája egyre növekvő feladataival párhuzamosan az ügyvitelt, s hogy az hogyan lett a későbbi, XVII. — XVIII. századi magyarországi adminisztráció elődje. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a kor számos művésze, költője, tudósa kereste fel a bicssei kulturális és társadalmi központot. Istvánfi Miklóson kívül, akinek a *Krónikája* kiadását Thurzó támogatta, közülük itt most csak Spiegel Jeremiást, a wittenbergi egyetem tudós professzorát említjük, aki Thurzó György egyetlen fiának, Imrének nevelőjeként tartózkodott itt annak akadémiai tanulmányai előkészítésére, — valamint Szenczi Molnár Albertet, aki 1612. szeptember 21-én érkezett Bicsére Thurzó hívására, két nappal a nagyúr lányának, Borbálának és Erdődy Kristófnak az esküvője előtt. „Szeptember 22-éről, vagyis az esküvő előestéjéről csak annyit jegyzett fel naplójába” — írja az esetről Klaniczay Tibor — „hogy »Comedia visa«, vagyis végignézte az ez alkalommal bemutatott vígjátékot. Joggal gondolhatunk ebből arra, hogy nemcsak Borbála lakodalmát tették szórakoztatóbbá komédia bemutatásával, hanem ez általános gyakorlat lehetett a Thurzó lányok esküvőjén.” Igaza van-e Klaniczay hipotézisének, hogy 1607-ben, Thurzó Judit kézfogóján talán éppen Balassi: *Credulus és Júliája* került bemutatásra, nem tudjuk. Annyi bizonyos csak, hogy a főúr ismerte az ugyancsak főrangú költőt, sajnálkozással ír feleségének annak halálos megsebesüléséről az esztergomi táborból.

Ne vesszünk el a részletekben; e fejtegetésnek nem az összes fellelhető adat összegyűjtése a célja. A mi célunk csak az, hogy bebizonyítsuk: Thurzó György Bicséből a reneszánsz korszakára jellemző kulturális központot akart kiépíteni a maga módján. Ennek a már elmondottakon kívül az a rendkívüli pompa is velejárója volt, amelyet a jelentősebb családi és egyéb társadalmi események alkalmával kifejtett. Mai szemmel nézve kápráztató a ruháknak, ékszereknek, asztaldíszítésnek az a fénye, gazdagsága, amellyel egy-egy ilyen ünnepet megültek, lélegzet elállító az élelmiszereknek az a mennyisége, amelyet a nagyszámú vendég elfogyasztott. Több szerző is ír erről, mi itt nem akarjuk a már számtalanszor leírt adatokat elismételni. Csak annyit teszünk hozzá: hasonló luxussal küldte a főúr egyetlen fiát — számos tanárának bő kézzel osztogatva az ajándékot — a wittenbergi egyetemre.

S e ponton jutottunk el ahhoz az eszmei-ideológiai ellentmondáshoz, amelyre a bicssei udvar rövid ismertetése előtt céloztunk. Klaniczay is, mások is rámutattak már arra, hogy a reneszánsz s a humanizmus művészetével a reformáció eszmevilága mennyire szemben áll, de Klaniczay rögtön hozzáteszi: a reformáció mégsem képzelhető el másképp, mint a reneszánsz talaján. A társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából — főleg nálunk — ez így is van. Eszmetörténeti szempontból mégis hangsúlyoznunk kell ezt az ellentmondást, amelyet a kor embere talán nem is érzékelt, amelyet nekünk ma mégsem lehet észre nem vennünk. A wittenbergi ortodox lutherizmusnak, Luther

kiskátéjának két alapvető tétele: az ember eredendő bűnössége s az ebből kivezető egyetlen kiút: az egyedül a hit által való megigazulás. Az ugyan nem igaz, hogy ez alapján véve artisztikum-ellenes. Az evangélikus templomok számos oltárképe, Bach egyházi zenéje, az evangélikus énekeskönyveknek népi és műforma ötvözetéből kialakult sajátos költészete tanúskodik róla, hogy Wittenberg szelleme nem ellensége a művészetnek. Csak az ideológiai alapállása más, mint az e világ örömeit, jólétét, pompáját hajszoló reneszánszé.

Thurzó György hithű lutheristának vallja magát, s ugyanakkor a pompát, a lakmározást, sőt, a dőzsölést sem megvető reneszánsz főúr, aki a familiárisait, irnokát, zenészt, fegyverhordozóját, udvari festőjét éppen olyan — az ő sajátos céljainak rendelkezésére álló — alkalmazottjának tekinti, mint azt a prédikátort, aki az ő s családja „lelki üdvösségére” van az udvarába rendelve. Ez a prédikátor pedig életének épp legdöntőbb éveiben nem kisebb ember, mint *Eliaš Láni* (a magyar szakirodalomban: Láni—Lányi—Illés), a szlovák irodalomnak — ha a Csehszlovákia-ba szakadt Ján Silvántól eltekintünk — első lírikusa.

Láni vallásos költő. Összesen tíz verse maradt ránk, a szlovák evangélikusok százegynéhány kiadást megért énekeskönyve, a *Tranoscius* utolsó évfjáraai mind a tizet tartalmazzák. Mi az oka annak, hogy Juraj Tranovský aki 1636-ban kiadott énekeskönyvével nem akart mást, mint egyházi énekkel alátámasztani a szlovák hívóknél a wittenbergi dogmát, eredetileg csak hárommat vett fel Láni tíz verséből? Mert Láni az egyházi ének formáját, sőt, sokszor mondanivalóját is csak arra használja fel, hogy a maga — majd ura, Thurzó György halála után annak felesége — keservét, bánatát is elmondja. Ebből a szempontból például a magyar Újfalvi Imréhez hasonlítható: a 102. s más zsoltárok parafrázisát adja, s nem pontos fordítását, a zsoltár képei neki csak arra jók, hogy *egyéni* fájdalmát, belső érzésvilágát kifejezze. Mindössze egy példával illusztráljuk ezt, azzal a költeménnyel, amelyet Láni Thurzó halálakor úrnője, Czobor Erzsébet s a maga gyásza és szomorú sorsa kifejezésére írt:

Mint verebet, mely magában
Árvasága felett
Egyre csak kesereg;
Vagy pelikánt a pusztában
Ha párja elveszett
S magára vénhedett:
Barátaim mind elhagytak
Elleneim pedig
Mind gyűlölnek, mind vigadnak.

(*Vietórisz József fordítása*)

Théodore de Bèze, Clément Marot vagy éppen Szenci Molnár átültetései után ez a szlovakizmusokkal erősen telített biblikus cseh nyelven írt zsoltárparafrázis talán egy kissé kezdetlegesnek tűnhet. De a zsoltár kifejezései, a vallásos hanghordozás és eszmevilág itt csak külső ruhája annak a mélységes kollektív és egyéni bánatnak, amelyet a szerző kora szörnyűségei miatt átérez és kifejez. Egyes ismertetői — főleg a szlovák népi nyelvből vett kifejezései alapján⁴ — „népi”-nek nevezik azt a nyelvi és versformát, amelyet

⁴ Pl.: „cheel” a cseh biblikus nyelvben használt „chtěl” helyett.

használ. A szlovák irodalom történetét bemutató kézikönyvünkben mi viszont azt állítottuk, hogy „a népköltészethez semmi köze sincs”. Ez annyiban igaz, hogy az igazi folklórtól valóban távol áll, — de lehet-e ebben a korban a népi és népies, az egyházban s a világiak által dalolt vers között pontos határvonalat húzni? Az, amit Varjas Béla a régi magyar énekversről mond, Lánira is illik. Már többször szoltunk arról, hogy e kor szlovák és magyar költője egyazon társadalmi és politikai viszonyok közt, talán maga is két nyelven énekelt. Amit Varjas a magyar énekversről mond, a szlovák kulturális fejlődésre is áll. S ez jellemző a Thurzók udvarára is.

Erről tanúskodik Bicske kulturális életének másik, világi arculatából fennmaradt emlékünck: a fanchali Jób kódex.⁵ Ha az egyébként egyházi ügyeiben harcos Láni az elégikus hangot képviseli Thurzó környezetében, ez a bőrbe kötött kézirat a világias, vidám pajzánkodást; egyik szlovák verse szinte a pornográfia határát súrolja. Az a kétarcúság, amely — mint bemutattuk — magára az udvart fenntartó főúrra is jellemző, jellemző a szolgálatában álló prédikátor és az alsóbb beosztású őrök költészetére is. Mišianik Balassitól próbálta eredeztetni a kódex szlovák pajzán és udvarló verseit, amelyeknek a nyelvallapota körülbelül megegyezik Láni dalaiéival: a biblikus cseh nyelvbe középszlovák népi kifejezéseket kever. Többen rámutattak, itt most nem térünk ki rá, miért *nem* lehet Balassi e versek szerzője. Legfeljebb ihletőjük, mint ahogy kaphattak ihletést Csehországból is; a Thurzó-udvarnak éppen elég morva-cseh kapcsolata is volt, elég itt Žerotín Károly személyére utalnunk. De ahogy a *kizárólag* Balassára való utalás, úgy az a feltételezés is hibás, hogy *csak* cseh versek elszlovákosított változatáról van itt szó. Az a sajátság, mai szemmel nézve ellentmondásokkal teli légkör árad belőlük, amely a bicskei udvarra jellemző. Még a kódex kétnyelvűsége is erre utal. Sokat írtunk már arról, hogy ebben az időben a magyar s a szlovák költészet közé csupán nyelve alapján a patriotizmus szempontjából nem lehet merev határvonalat húzni. Íme, a versforma szempontjából sem. Mert ami a magyar vallásos költészetből ismert forma:

Mindenható Ur Isten
mi bűnös emberek
gyónást és vallást teszünk
mint töredelmesek,⁶

⁵ Mi most itt részletes elemzésébe nem bocsátkozunk. Itt csak annyit mondunk el róla, amennyire a gondolatmenetünk szempontjából szükségünk van. Azt viszont megjegyezzük, hogy egykori tulajdonosa és legtöbb darabjának másolója, Fanchaly Jób János — akit KLANICZAY említ — nem lehet azonos azzal a Jób Jánossal, akiről Grosz Artur szól, s akinek Grosz szerint a születési évét „kb. az 1565 körüli időre tehetjük”. A lakodalom ugyanis, amelyen a kódex másolója és egykori tulajdonosa (esetleg egy-két darabjának a szerzője?) mint a meghívott főúrak familiárisainak és az *iffaknak* — a kiemelés tőlem. Sz. L. — az asztalai körül szolgált, 1607-ben volt. Több mint 40 éves korában tette volna ezt, mint Grosz cikkéből kitűnik, elég vagyonosan? Nem valószínű. Annak a megjegyzésével, hogy a kérdést én sem tudom előbbre vinni, azt a feltevést kockáztatom meg, hogy a kódexszel kapcsolatos Jób János a Grosz cikkében említettnek talán fia, unokaöccse vagy más — oldalági — rokona volt. A Jób család elég elterjedt volt főleg Lipót vármegyében s más kétnyelvű családokkal — így pl. a Pongráczokkal — is rokonságban volt.

⁶ CSOMASZ TÓTH KÁLMÁNNÁL a 264. lapon a 63. sz. dallam. Köszönet VARJAS BÉLÁNAK, hogy felhívta erre a figyelmemet!

az itt a legpajzánabb versezeté:

Pani matka, pán otec
na tom sú se znesli,
abych pásla kozlátka
jat' se šetrit nechci.

Népi forma-e ez? Semmi esetre sem paraszti. De műformának sem műforma abban az értelemben, ahogy azt a reneszánsz korában már az olasz vagy a francia költészetben értelmezték. Ahogy Varjas rámutatott, nálunk még nem tudtak elegendően írni-olvasni ahhoz, hogy a műforma a szó nyugati értelmében kialakulhasson. Énekversről, dallammal együtt élő versről van szó itt is, amelyben — mint ahogy a többi, számtalan hangsúlyos: négyes, ötös, hatos, hetes, nyolcas stb. versből szabadon kombinálódó versszakban — ott érezzük a népdal hatását ugyanúgy, mint a protestáns templomi éneknek, még a lutheri éneknek a hatását is. Ahogy az életforma, a világnézet és a többi művészet terén, úgy a költészetben is kialakult a magyarországi késő-reneszánsznak egy sajátos, a nyugat-európaiénál provinciálisabb formája, amely a magyar kultúra további fejlődésére is ráütötte a bélyegét.

De nemcsak a magyaréra. Hadd igazoljuk ezt magának Bicske urának a nyelvhasználatával. Mindössze egy *latin nyelvű* epigramma maradt fenn tőle, amelyet egy — valamikor az ő tulajdonában volt — görög–latin szótár címlapjának a hátára írt. Becsületessége mellett nyelvtudásával kérkedik ebben az epigrammában, azzal, hogy barátjával együtt a latin mellett a görögben és a héberben is járatos. A „hivatalos” egyházi nyelvek ezek, a wittenbergi egyetem kultúrájára, azé, amelyben neki csak közvetve volt része, de amelyre oly sok pártfogoltját — többek között Imre fiát is — kitaníttatta. Akik csak ezt az egy epigrammát vallják az ő művének, megfelelnek nagy kiterjedésű levelezéséről. Ennek nagy — úgy véljük, nagyobbik — része máig is Árva várának levéltárában várja kiadóját. Az, amit — névtelenül, csak patrónusára hivatkozva — Kubinyi Miklós két vaskos kötetben közölt: Thurzó György feleségéhez, Czobor Erzsébethez írt levelei, a kor magyar misszilis levél-irodalmának dísz, egyben a fejlődésben levő magyar prózai stílus jelentős állomása. Sok levele mégis tanúságot tesz arról is, hogy családjában a magyar mellett a szlovák is társalgási nyelv volt. Erről nemcsak az tanúskodik, hogy a szlovákul éneklő, szlovákul prédikáló Láni volt az udvari papjuk. A „nyavalya” szót véletlenül sem írja másként, mint „nyevelyá”-nak, „nevolá”-nak,⁷ amikor pedig Babuska lányának üzenetét közvetíti Bicskén, 1599. augusztus 28-án kelt levelében, a mondatban az a középszlovák nyelvjárás szólal meg a maga teljes tisztaságában, amelyből 1843-ban Štúrnek a mai szlovák irodalmi nyelvet alkották.⁸

Erről a többnyelvűségről, a „hivatalos” nyelvek mellett a vulgáris nyelvek egyenrangúságáról tanúskodik az a nagyszabású temetés is, amely-

⁷ Úgy, ahogy a szlovákban ma is hanzik: nevôľa.

⁸ „Starěj panej matky y mladej pani matky moy mily pane apka na pisste sluzbu y mnoho dobreho a že Jutka, Iluska a Imrisko su zdrawy, a žeby skoro prissly, nebo baba nechoze ani do zahradly pusstyat.” Kubinyi Miklós által megadott magyar fordítása: „Öreganyámnak és anyámnak írd meg édes atyám szolgálatomat és minden jókat, hogy Jutka, Juliska és Imrisko egészségesek, és hogy mielőbb jöjjön meg, mert az öreg asszony még a kertbe sem akar minket becsátani.” — A latin epigramma forrásában nyújtott segítségért MIHÁLYFI LÁSZLÓNAK (Esztergom) mondok köszönetet.

ben Thurzó Györgynek 1617. február 19-én része volt. Eliás Láni szlovákul, Abrahamides Izsák latinul, mások magyarul méltatták a magyarországi reneszánsz ez utolsó nagy alakjának érdemeit.

Thurzó György örökébe a fia lépett. Őt is fény és gazdaság vette körül, ő is szép politikai pályán indult el, mint Bethlen Gábor bizalmasa. De mintha valami egy kissé módosult volna az ő életmódjában az apjához képest. Ez már nem tartozik a mi fejtegetésünkhöz, ezért inkább csak érzékeltetjük, nem dokumentáljuk részletesen.

Észre sem lehetett venni, s az elvetélt magyar reneszánszt felváltotta a barokk. Alig néhány év, Thurzó Imre fiatalon meghal, s a felesége, Nyári Krisztina, a nagy ellenfélhez, az ellenreformációs, katolikus gróf Esterházy Miklós nádorhoz megy feleségül. Szinte jelkép ez is: jelképe annak, hogy ami kulturális fejlődésünkben — késve és ellentmondásosan — elkezdődött, nem tetőződött be, mert más erők léptek a nyomába. Ezeket pedig csak a XVIII—XIX. század fordulóján, a felvilágosodás korában próbálták meg leküzdeni.

IRODALOM

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. Bp., 1970. 1038.
- CSANDA SÁNDOR: Ismeretlen költemények a XVI. sz.-ból. II. A Hét (Bratislava), 1959. III. 8. 12—13.
- CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A XVI. század magyar dallamai. Bp., 1958. 181., 264.
- DÉZSI LAJOS: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp., 1898.
- D. DR. ĐUROVIČ, JÁN: Duchovná poézia pred Tranovským. Lipt. Sv. Mikuláš. é. n. 297 l.
- D. ĐUROVIČ, JÁN: Evanjelická literatúra do tolerance. Turč. Sv. Martin, 1940. 418 l. + mell.
- GROSZ ARTUR: Jób János, Balassi drámájának megmentője. ITK, 1960. 223—227.
- ILA BÁLINT: Magánkancelláriai ügyintézés és magánlevéltári rendszer a XVII. század első felében. Levéltári Közlemények, XXVI. 1955. 123—147.
- ILA BÁLINT: A Thurzó család levéltára. Levéltári Közlemények, X. 1932. 12—66.
- KAVULJAK, ANDREJ: Historický miestopis Oravy. Bratislava, 1955. 312..
- KAVULJAK, ANDREJ: Hrad Orava. Turč. Sv. Martin. 1927. 258.
- KLANICZAY TIBOR: Reneszánsz és barokk. Bp., 1961. 597 l.
- KOMLOVSZKI TIBOR: Ján Mišianik—Eckhardt Sándor—Klaniczay Tibor: Balassi Bálint Szép magyar komédiája. It, 1961. 203—206.
- KUBINYI MIKLÓS: Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre. 1598—1621. Bp., 1888. 172.
- IFJ. KUBINYI MIKLÓS: Árva vára. Történeti tanulmány. Pest, 1872. 178.
- DR. KVAČALA, JÁN: Dejiny reformácie na Slovensku. 1517—1711. Lipt. Sv. Mikuláš, 1935. 303 + XVIII l.
- MIŠIANIK, JÁN: Antológia staršej slovenskej literatúry. Bratislava, 1964. 284—294.
- MIŠIANIK, JÁN—ECKHARDT SÁNDOR—KLANICZAY TIBOR: Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. Bp., 1959. 208 l. + mell.
- MIŠIANIK, JÁN—MINÁRIK, JOZEF—MICHALCOVÁ, MILENA—MELICHERČÍK, ANDREJ: Dejiny staršej slovenskej literatúry. Bratislava, 1958. 121—122.
- MOCKO, JÁN: Eliáš Láni, prvý superintendent cirkve evanj. augš. vyzn. v Uhrách a jeho doba. Lipt. Sv. Mikuláš, 1902. 118.
- MRÁZ, ANDREJ: Dejiny slovenskej literatúry. Bratislava, 1948. 327 l. + mell.
- NAGY IVÁN: Magyarország családai... XI. 1865. 207—208.
- BÁRÓ RADVÁNSZKY BÉLA: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I.: 494., II.: 406.; III.: 429 l. Bp., I.: 1896., II—III.: 1879.
- RÉCSEY VIKTOR: Thurzó György nádor latin epigrammája. Századok, 1889. 777.
- SZIKLAY LÁSZLÓ: A szlovák irodalom története. Bp., 1962. 66—68., 89—94.
- SZIKLAY LÁSZLÓ: Egy felvidéki családi emlékkönyv a XIX. század elejéről. Századok, 1942. 65—82.
- SZILÁDY JENŐ: A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom. 1517—1711. Bp., 1939. 128 l.
- SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók, VIII. 776—778.

LA COUR DE GYÖRGY THURZÓ, CENTRE LITTÉRAIRE ET SCIENTIFIQUE DE LA RENAISSANCE TARDIVE

Par suite des événements historiques trop orageux, en Europe centro-orientale on n'a pas réussi à créer dans l'époque de la Renaissance tardive des centres urbains, comme nous en trouvons dans les pays de l'Europe occidentale. Sur ce territoire c'est près d'un seigneur ou un prélat que des conditions favorables formèrent des milieux culturels pour y attirer les gens de lettres de l'époque. Ce phénomène eut des conséquences particulières qui peuvent être très bien étudiées dans la cour seigneuriale de György Thurzó à Biese (Vel'ká Bytča).

György Thurzó était dans ce temps-là l'un des plus riches propriétaires de la Hongrie ravagée par les Turcs et les mercenaires étrangers. L'aspiration égoïste de s'enrichir et en même temps l'héroïsme de sauver la patrie même si cela demande la vie, voilà ce qui caractérise ce seigneur, comme tant d'autres de l'époque. Lui, il est monté au suprême grade digne de l'état: il devint palatin de Hongrie.

György Thurzó a beaucoup dépensé à ses châteaux [Biese, Lietava, Árva (Orava)] et fut un véritable mécène des écrivains et des tendances culturelles et d'art de son époque. Albert Szenci Molnár a séjourné dans sa cour et peut-être a-t-il vu ici la représentation de la pièce de Bálint Balassa: *Credulus et Julia*. Le premier poète lyrique des Slovaques, Eliáš Láni qui dans ses cantiques a su si bien exprimer les douleurs personnelles et collectives de cette triste époque, était le pasteur de la famille Thurzó. C'est dans l'atmosphère de cette cour que sont nés les premiers poèmes d'amour en langue slovaque. Mais ce qui caractérise le mieux l'atmosphère complexe et contradictoire de la cour de György Thurzó c'est que le luthéranisme orthodoxe se voisinait ici avec l'hédonisme recherché. Il n'y a qu'un pas à faire pour arriver de là à l'époque de baroque.

Justus Lipsius magyarországi és lengyelországi recepciójának néhány kérdése

Lackner Kristóf élete a XVI. század utolsó három és a XVII. század első három évtizedére esett. A századforduló ebben az esetben két korszak fordulóját is jelentette. Lackner és külföldi kortársai tanúi voltak a reneszánsz alkonyának és a barokk születésének.

A XVI. század hatvanas éveinek kezdetétől egész Európa erőszakos változásokon megy keresztül. Ezek a változások felölelték a társadalmi élet minden területét és számtalan, mélyreható következményt vontak maguk után. Emlékezzünk arra, hogy ezekben az években zajlanak a németalföldi felkelés ütközetei, amelyek végül a németalföldi köztársaság megalakulásához és egyúttal a spanyol birodalom hatalmának gyengüléséhez vezetnek. Emlékezzünk arra, hogy éppen akkor dúlnak Franciaországban a véres vallási küzdelmek. Ezeket kísérik majd az elkecseregelt viták a politikai küzdelmekben megengedhető módszerek és fogások határáról. Emlékezzünk, hogy Magyarországon egyre erősödik a török elnyomás, egyre nyomasztóbbá válik az ország három részre való szakadása, és arra hogy lassan megérnek az erdélyi felkelések feltételei. Végül emlékezzünk arra is, hogy Lengyelországban beköszönt az első szabad királyválasztások és nemesi fegyveres megmozdulások viharos időszaka, hogy ebben az időben erősödik meg a sok nemzetiségű nemesi köztársaság keleti expanziója.

Az aktuális politikai események, a társadalmi változások, és ennek kapcsán az akkori életformában végbemenő változások mellett egyre mélyebben hatottak a közelmúlt eseményeinek következményei is. A nagy földrajzi felfedezések megváltoztatták Európa gazdasági térképét, az egyes vidékeken stagnációt vagy válságot, más vidékeken pedig konjunktúrát hoztak. A reformáció hatása messze túllépte a vallási élet kereteit, sőt a szellemi élet területét is, és a leglényegesebb politikai kérdéseket érintette. Kopernikusz felfedezései megingatták az eddigi világképet, gyümölcsözni kezdtek a természetbölcseletben és Giordano Bruno kozmologikus naturalizmusában.

Az itt megemlített események és folyamatok, miután aránylag rövid időre koncentráálódtak, rányomták bélyegüket a XVI. és XVII. század fordulóján élő európaiak szellemi magatartására. A századforduló embere egyre világosabban elárulja bizonytalanságát, félelemérzetét, az eddigi ideálok és lelkiegyensúly megbomlását, a magatartás értékek és illúziók válságát. Ezen nyugtalan idők tükröződtek aztán a gondolkodók tevékenységében is. Michel Montaigne filozofikus szkepticizmussal reagál ezekre az időkre. Francisco Suarez a tomizmus tapasztalataival siet a skolasztikus metafizika segítségére. Tommaso Campanella az utópiában keresi a politikai-társadalmi

haladás új útját. Rudolf Goclenius vizsgálódásait az egyén titokzatos bensőjének szenteli és megalkotja pszichológiai rendszerét.

Az itt felsorolt gondolkodók közül egyetlenegy sem szerzett a maga idejében annyi hívet és követőt - és ez igen jellemző - mint ahogy azt ma elvárnánk... A kortársak között többszörösen túlszárnyalta őket Justus Lipsius, akinek hírneve Európa legtávolabbi zugába is eljutott.¹

Lipsius nevéhez elsősorban a sztoicizmus feltámasztása fűződik, amely a stabilitás és a válságból kivezető út keresését volt hivatva megkönnyíteni. Az ókori sztoicizmus bölcsője a hanyatlás vagy az átmeneti korszakok, az erőszakos változások időszakai voltak. Lipsius tehát nem véletlenül nyúlt vissza az antik hagyományok ezen filozófiai irányzatához. Szintén nem a véletlen műve, hogy Lipsius az ókori sztoicizmus utolsó korszakához, a római császársághoz kötődik. Ebben az időszakban volt ugyanis a leghatározottabb a praktikus életfilozófia keresése. Szintén ennek a korszaknak köszönhető a megmaradt szövegek legteljesebb választéka.

A németalföldi gondolkodó doktrínáját két fő művében: a *De constantia* (1584) és a *Politicorum* (...) *libri sex*-ben (1589) fektette le. Ókori elődjei nyomdokaiban haladva, figyelmét elsősorban az erkölcsi problémáknak szentelte. Így tehát fejtegetései kiinduló pontjául a hagyományból átvett kategóriákat, az állandóságot, a bölcsességet, a meggondoltságot, valamint az ezekből eredő fogalmakat választotta. Erre építette a tiltó és parancsoló erkölcsi szabályainak rendszerét, amely szabályozza a mindennapi életben a gyakorlati viselkedés normáit. Lipsius nem csekély erőfeszítést tett, hogy a szotikus tanoknak keresztényi értelmezést adjon: a Fátumról és a Gondviselésről való elmélkedései vezetik oda, hogy az úgy is megváltoztathatatlan sorsba való belenyugvást tanácsolja.

Híj maradt azokhoz a szellemi elődjeihez, is akik nagy súlyt helyeztek a vezér, a vezető és uralkodó ideáljának kialakítására, mérlegelve az uralkodás legmegfelelőbb formáját. Ebben sem tudott ellentállni a kor valóságának: a monarchiát a többi uralmi forma fölé helyezte. Azt tartotta, hogy az öröklődő hatalom jobb a választott királynál, a királyt tette az egyedüli hivatalos vallás protektorává. Manapság nehéz kijelölni a németalföldi neosztoikus helyét a politikai elméletben. Úgy tűnik azonban, hogy korábban jobbra mint a királyi hatalom erősítésének hívét értelmezték, aki talán nem is az abszolútizmus bevezetésén át, hanem az uralkodó és a rendek közötti egyensúly biztosításával akarta ezt elérni. Szerinte ez az egyetlen lehetőség az állam külső biztonságának és belső rendjének biztosítására. Emlékezni kell azonban arra is, hogy Lipsius adta ki Tacitust, hogy volt bátorsága dicsérni Machiavelli szellemiségét (bár doktrínájának alaptételeiben nem osztozott), innen pedig csak egy lépés ahhoz, hogy filozófusunk Jean Bodin nevéhez kapcsolódjon...

Az itt említett Tacitus kiadvány emlékezetünkbe idézi Lipsius filológiai-kiadói tevékenységét, a római császárkor legkitűnőbb történetírójának, valamint az ifjabb Plinius és Sallustius műveinek kiadását, Vellius Patereulus és Valerius Maximus műveihez írt magyarázatait. Ezek az írók, Sallustius kivételével, Senecát is beleértve, a klasszikus római irodalom utáni korszakhoz tartoztak. Az ókori írók válogatásában bekövetkezett változás ebben az

¹ Ami Justus Lipsiust illeti, vö. kiváltképpen: L. ZANTA: *La renaissance du stoïcisme au XVIe siècle*. Paris, 1914.; J. L. SAUNDERS: *Iustus Lipsius. The Philosophy of Renaissance Stoicism*, New York, 1955; G. OESTREICH: *Iustus Lipsius als Theoretiker des Neuzeitlichen Machtstaates*. *Historische Zeitschrift*, v. 181, 1956, 1, 31–78.

esetben felettebb jellegzetes és határozott. Háttérbe szorultak az eddig általánosan tisztelt írók, Cicero, Quintilianus, Livius. Helyüket olyan írók foglalják el, akik nemcsak ideológiai álláspontot képviseltek, hanem akik más stílusmodellt is valósítottak meg.

Lipsius intenzív és általánosan ismert filológiai, kiadói és írói tevékenysége okozta, hogy a XVI. és XVII. század fordulóján tudatosodott a németalföldi gondolkodó szerepe az új prózai stílus kialakításában és népszerűsítésében. Ma, hála az olyan kutatók, mint Morris William Croll munkásságának, egyre határozottabban beigazolódik az a feltevés, hogy ezt a prózában jelentkező új irányzatot az anticicerói reakcióval kell kapcsolatba hozni.² Ezen elmélet hívei szerint Lipsius stílusának alábbi jellegzetes jegyei különös intenzitással jelentkeznek: a tömörség (melyet a mondatok közötti kapcsolások csökkentésével, a mondatok, ill. mondatrészek rövidségével, a mondatrészek kötőszó nélküli összekapcsolásával, eliptikus mondatszerkezettel, paralelizmusok elkerülésével ért el); a hosszú cicerói körmondatok gördülékenységének és simaságának szétदारabolása (zárójelben levő, közbevetett, ún. parentez mondatok gyakori alkalmazásának segítségével); a gyorsított, darabos „összevagdalt” ritmus (a mondatok hirtelen „lefékezett” hatást keltenek, „csalódást okoznak a fülnek”); szenteciaszerűség (tetszélges a maximum idézgetésében); „mozaikszerűség” (saját, eredeti gondolati és stilisztikus szerkezet kialakítása, a más szerzők műveiből merített idézetekből, megfogalmazásokból és szólásmódokból); a gyönyörködés, a metaforák és a mesteri csattanók (akuminosz) alkalmazásában, azaz mindez leggyakrabban az olvasó gondolatait provokáló, intellektuális antitézis formájában kifejezett finom gondolatokban.³

Az idő rövidsége miatt figyelmen kívül hagyunk más, Lipsius prózájának stílusához szorosabban, vagy lazábban kapcsolódó néhány kérdést. Olyan kérdéseket tehát mint pl.: a szókinés, a kompozíciós tömörség, az új prózamodell szétválasztása Seneca utánczó és Tacitus folytatói között, Lipsius újításainak helye a retorikus körmondatokról, az atticizmusról és az azianizmusról folyó viták tükrében. Úgy tűnik, azonban, hogy ezen korlátozások és észrevételeink rövidségének ellenére is, elég világosan és határozottan elhatárolódik Lipsius úttörő tevékenységének három területe: a filozófia az etikával, politika és a stilisztika. Ezek kapcsolódnak eggyé nemcsak a németalföldi gondolkodó egyéniségének következtében, nemcsak azért mert ez a három terület egymás mellett szerepel az ő, valamint követőinek és híveinek műveiben. Hanem összekapcsolja ezt a három területet a már általánosan tudatosított kölcsönös függőség a stílus és az ideológia között. A stílus ugyanis nemcsak a mondatok rendszerezésének folyamata, hanem egyben a gondolkodásmód kifejezése is. A gondolkodásmód változása maga után vonja fontos erkölcsi és politikai következményekkel együtt a stílusváltozást is. A formális mondattani determinánsok ilyen integrált értelemben megfelelnek a történel-

² M. W. CROLL: *Juste Lipse et le Mouvement Anticiceronien à la Fin du XVIe et au Début du XVIIe Siècle.* In: M. W. CROLL: *Style, Rhetoric and Rhythm*, Princeton, 1966. 7—44. Vö. ugyancsak: G. WILLIAMSON: *The Senecan Amble. A Study in Prose from Bacon to Collier.* Chicago, 1951. 121—149.; B. OTWINOWSKA: *Modele i style prozy w dyskusjach na przełomie XVI i XVII wieku (Wokół toruńskich rozpraw Fabrycusa z 1619).* Wrocław, 1967. passim.

³ Vö.: M. W. CROLL: *I. m.* 29—30.; B. OTWINOWSKA: *I. m.* 74—75.

mileg meghatározott világgal szembeni magatartásnak. A XVI. és XVII. század fordulóján a próza változásai az ideológia változásaival párhuzamosan következtek be. Sőt mi több, meg lehet kockáztatni azt az állítást is, hogy ezen változások és átalakulások iránya nem volt véletlen. Hiszen egyidejűleg idézték fel Senecát, a filozófust és Senecát, a prózaíró. És a verba significantia, a sokszavú ciceronistákkal való szembeszegülés, s sztoikus terminológiából származik.

A filozófiai-etikai, politikai és stilisztikai kérdések kölcsönösen összefonódtak, összekapcsolódtak Lipsius műveinek recepciója során is. Túlzás nélkül lehet állítani, hogy a századforduló jóformán egész Európája a németalföldi gondolkodó erős befolyása alatt állt. Figyelmet először stílusának eredetisége kelt. Maga Lipsius már 1581-ben, mikor hírt kapott a stílusát utánzó írások megjelenéséről, tréfásan megállapította: „Discipulos habeo, et brevi faciam sectam”.⁴ Öt évvel később Henri Estienne (Stephanus) kezdi meg a vitát a németalföldi gondolkodóval a *De Lipsii latinitate* c. párbeszédében (1586). Nem sokkal később sor került a filozófiai és politikai kérdésekre is. Lipsius két fő műve mint emlékszünk 1584–1589 között jelent meg nyomtatásban. Még a szerző életében a *De constantia* közel 40 kiadást ért meg, többek között francia (1592), angol (1595) és német (1599) fordításban. A *Politicorum* (...) *libri sex* a század végéig 15 kiadást és többek között francia (1590), angol (1594) és német (1698) fordítást ért el. Franciaország volt az az ország, amely leggyorsabban reagált Lipsius ideológiai-stiláris propozícióira. A legerősebben talán Olaszország állt ellent az új áramlatoknak. A XVI. és XVII. század fordulójának európai államai között — ahol Lipsius hatása különös szerepet játszott — Lengyelországot nem az utolsó helyen találjuk.⁵

Lipsius műveinek fordítása nyomtatásban Lengyelországban aránylag korán megjelent: a *De constantia* — 1600, 1649 és 1770-ben, a *Politicorum* (...) *libri sex* pedig 1595 és 1608-ban. Tehát alig valamivel a francia és angol fordítások után jelentek meg és részben megelőzték a német nyelvű kiadásokat. Különös értékkel bír mint fordítói munka — Lipsius első művének fordítása. Janusz Piotrowicz (*vir unius libri*) által végzett fordítás igen alapos és pontos, jelentős irodalmi értékkel bír és a fordító érdekes megjegyzéseit tartalmazza. Érdemes megemlíteni, hogy majdnem egyidejűleg 1593-ban jelent meg nyomtatásban Seneca *De beneficiis* c. műve, lengyelül, amelynek fordítását Łukasz Górnicki (1527–1603), a kiváló prózaíró végezte.

Bizonyos tények azonban arra mutatnak, hogy Lipsius munkássága ismert volt Lengyelországban még műveinek lengyel kiadása előtt. Ugyanis a mai napig fennmaradtak a különböző lengyel könyvtárakban a nagy gondolkodó értekezéseinek legrégebb kiadásai. A század vége felé egyre jobban nőtt híveinek tábora és emelkedett Lipsius lengyel levelező partnereinek rangja. Megtaláljuk közöttük az olyan ismert írókat, mint Jan Dymitr Solikowski (1539–1603), Stanisław Reszka (1544–1600/3), Szymon Szymonowicz (1558–1629), Fabian Birkowski (1566–1636) és öccse Szymon (1574–1726), és olyan

⁴ Uo. 77.

⁵ Ami Justus Lipsius lengyelországi recepcióját illeti, vö. kiváltképpen: S. KOT: Stosunki Polaków z uniwersytetem łowańskim (W 500 rocznice otwarcia uniwersytetu w Łowanium). Polska, I. 1927. 3, 199–244 és főként 203–208; A. KEMPF: O tłumaczeniach Justusa Lipsiusa w piśmiennictwie staropolskim. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, S. A. 5, 1962. 41–64.; B. OTWINOWSKA: I. m. 144–172., valamint K. ESTREICHER: Bibliografia polska, XXI. Kraków, 1906. 311–314.

kaliberű embereket, mint Jan Zamoyski (1542–1605) kancellár és fővezér, mecénás, kiváló filológus és szónok. Emlékezni kell arra is, hogy 1592-től kezdődően egyre több lengyel diák tanult Löwentke, akiket az ott letelepedett mester hírneve csalogatott. Ezek a diákok, a Zborowskiak, Zaslawskiak, Ostrogskiak, Mnischok és Wollowiczek jobbára — igen sokatmondó jelenség — a keleti határszélek főúri családjainak gyermekei. Lipsius a maga részéről felettébb jó véleménnyel volt a lengyelekről.

Időközben beköszöntött a XVII. század, és néhány évre rá elhunyt Justus Lipsius. Lassan kihalt hódolójának korosztálya és felnőtt a munkásságát folytató generáció.

A lengyel neosztoicizmus legkiválóbb képviselője a XVII. sz. elején Adam Burski (kb. 1560–1611) volt, a *Dialectica Ciceronis quae disperse in scriptis reliquit maxime ex Stoicorum sententia* (1604) című mű szerzője. Ez a könyv, mely kivívta Lipsius elismerését is, elsősorban az arisztotelészi rendszerrel ellentétes sztoicizmus logikai rendszerének volt szentelve. És az erkölcsstan, amely legközelebb állt Lipsiushoz? Lengyel földön nem született elméleti munka, amely vetekedhetett volna Burski művével. Talán még túl erősen érvényesültek az arisztotelészi hagyományok, amelyek különösen Krakkóban élénkek. Vagy talán a túlzott gyakorlati beállítottság Lengyelországban riasztott el az ilyen fejtegetésektől. Akárhogy is volt, azt azonban teljes biztonsággal lehet állítani, hogy a sztoikus etika elvei ismertek voltak Lengyelországban a XVII. század küszöbén, forgalomba kerültek és otthonra találtak. Bizonyítékot a költészet szolgált. Ime 1606-ban Krakkóban jelent meg a Hieronim Morsztynnak (kb. 1580–1626 előtt) tulajdonított *Światowa rozkosz* (Világi gyönyörűség) című kis kötet. A címadó terjedelmes ciklikus kompozíció utolsó részlete, a tartalmat tömören megfogalmazó mottót viseli: Vanitas vanitum et omnia vanitas... A bibliából vett idézet ezen a helyen jól illik a sztoikusok tanaihoz. Idézzük emlékezetünkbe a sztoikusok tanításait az ember semmiségéről a világban, a saját gyarlóságukról. Az ilyen értelmezés iránti mindennemű kételyt eloszlat a két következő vers. Mindkettő a Non licet plus effere, quam intuleris maximát fejtegeti. Ez pedig nem más, mint részlet... Seneca *Leveleiből*.

Lipsius politikai koncepcióit Lengyelországban úgy értelmezték — és elég korán — mint a királyi hatalom mérsékelt megerősítését sürgető hangot. Emiatt koncepcióit nem mindig és nem mindenki ismerte el. Már 1592-ben, azaz három évvel a *Politicorum* (...) *libri sex* első megjelenése után, Jan Zamoyski, a köznemesség trybunja, a következőket mondotta a szejmben: „Felsőged summus, mi tagjai és nem pedig poszessziója vagyunk Öfelségének (...). Nem úgy, mint azt Lipsius írja, aki azt akarja, hogy minden autoritás a királynál maradjon”. Ugyanez a Zamoyski — érdemes felidézni — kapcsolta össze Tacitust Machiavellivel, igen kritikus szemmel nézve mindkét író. Különben, a lengyel politikai publicisztikában, a XVII. század elején, éppen Lipsiust — a gyűlölt Machiavelli mellett — vádolták az abszolutisztikus ármánykodás és nemesség ellen hozott gyakorlati intézkedések terjesztésével és szításával. A nemesi olvasók által táplált mély bizalmatlanság okozta, hogy ott is, ahol helyesléssel hivatkoznak Lipsiusra, ezt jobbára nevének elhagyásával teszik. Így például Krzysztof Warszewicki (1543–1603), a királyi hatalom mérsékelt erősítésének híve, a *De optimo statu libertatis* (1558) című munkájában több helyen aránylag a németalföldi gondolkodó nézeteivel megegyezően ír, bár nem említi a nevét. Következésképpen Lipsius ellenségei

és hívei közötti határvonal általánosságban azonos a korlátlan nemesi szabadság szószólóit és a király hatalom megerősítésének híveit elválasztó határvonallal. Ha ezt a helyzetet összevetjük azzal a támogatással, amit a főurak nyújtottak III. Zsigmondnak (1587–1632) a királyi hatalom megerősítéséért folytatott küzdelmeiben, akkor jobban megértjük, miért jóformán csak főúri ivadékok igyekeztek Lővenbe . . .

Lipsius gondolatainak ilyen, vagy olyan átvételével egyidejűleg Lengyelországban a XVI. és XVII. század fordulóján tudatosodott a németalföldi gondolkodó és „iskolája” stílusának sajátossága. Két lengyel fordítója már a dedikációban hangsúlyozta a munkák stílusának tömörségét és a mondatok rövidségét, a szentencia- és „mozaikszerűségét”. Valamivel később Bartholomaeus Keckermann (1572–1609), gdanski tudós a ciceronianizmus híve, a *Systema rhetoricae* (1608) című művében találóan és elég részletesen felvázolta Lipsius stílusának jellemző vonásait. 1619-ben Valentinus Fabricius adta közzé Torunban *Disquisitio de formis stili variis* című értekezését.⁶ Ez a munka tizenkét szónok által elmondott tizenkét beszédből áll. Mindegyikük kicsit másképpen fogja fel a retorika és stilisztika szabályait. Ennek ellenére elég világosan kirajzolódik a mű szerkezeti alapelve. A munka tulajdonképpen nem más mint egy párbeszéd Cicero és a Lipsius hívei között. Ennek köszönhető, hogy Fabricius értekezése igen pontosan visszatükrözi a prózamodellben jelentkező, a századfordulóra oly jellemző kettősséget. Maga a szerző nem takarékoskodott az elismeréssel Lipsius felé, bár magasabbra — igaz, bizonyos fenntartásokkal — értékelte Cicerót. Evvel szemben a németalföldi gondolkodó némelyik nézete ellen óvatosan lép fel Grzegorz Knapski (1564–1639), jezsuita tudós, a *Thesaurus polono-latino-graecus* (1621) című munkájában. Annak ellenére, hogy a cicerói hagyományok mélyen gyökereznek Lengyelországban, Lipsius stilisztikai doktrínája, bár lassan, tért hódított nagának a Visztula mentén.

A Lipsius iránt tanúsított érdeklődés Lengyelországban tartós volt és feltehetőleg egyre inkább elmélyült. Elég itt megemlíteni a XVII. század közepéhez vagy végéhez kapcsolódó neveket, mint pl. Krzysztof Opaliński (1609–1655), de különösen öccse Łukasz (1612–1662), Andrzej Maksymilian Fredro (kb. 1620–1679), vagy Stanisław Herakliusz Lubomirski (1642–1702). Lipsius lengyel hívei tevékenységüket részben az ország határain túl fejtették ki. Így pl. Szymon Birkowski, akit Nápolyban ért a gondolkodó halálhíre, ez alkalomból latin elégiát és latin és görög nyelvű epitafiumokat írt, amelyek néhány évvel később láttak napvilágot nyomtatásban a lőveni professzor műveinek gyűjteményes kiadásában. És Jan Aureli Szydlowski, aki közeli kapcsolatban állt a híres Perugiai Marcantonion Bonciarióval, az olaszokkal folytatott vitákat Lipsiusról, védelmezve a gondolkodó nagyságát és jelentőségét.

Az itt felidézett maroknyi tény csak kicsiny részlet a Lipsius életművének lengyelországi történetét illusztráló anyagból. Úgy tűnik, azonban, hogy ezek a kiválogatott és jelzett jelenségek elég határozottan tudatosítják Lipsius lengyelországi és magyarországi recepciójának hasonlóságát, analógiáját, sőt közvetlen kapcsolatát is. Bán Imre, Klaniczay Tibor, Tolnai Gábor, Turóczi-Trostler József, Wittman Tibor, Tarnóc Márton, Keserű Bálint és más magyar tudósok kitűnő tanulmányai, amelyek jól ismertek a jelenlevők között.

⁶ Vö. B. OTWINOWSKA: I. m. passim és különösen 86–143.

felmentik az előadót Lipsius magyarországi sorsa részletes ismertetésének kötelessége alól. Tehát egyedül csak az érintkezési pontok kiemelésére érezzük feljogosítva magunkat . . .

Kezdjük talán a hasonlóságokkal és az analogikus vonásokkal. Az első kontaktusok Lipsiusszal Magyarországon és Lengyelországban is, ugyanabban az időben kezdődnek. A recepció mindkét országban nagyjából hasonló úton történik, hasonló fázisokra és nemzedékekre oszlik. Kronológikus hasonlósággal állunk tehát szemben. A németalföldi gondolkodó munkássága iránt tanúsított érdeklődés itt is, ott is hasonló formákban nyilvánul meg, a divatnak megfelelő levelezéssel kezdődik és fokozatosan egyre mélyebb és érettebb formát ölt. Lipsius első magyar hívei — ecsedi Báthori István, Forgách Mihály és Melith István — a főúri elithez tartoznak, hasonlóan mint a löveni lengyel diákok. Mindkét országban Lipsius iránti különös érdeklődés helyei a régi arisztotelészi és eicerói hagyományokkal nem terhelt új irodalmi és tudományos központok. Lengyelországban és Magyarországon egyaránt, munkáinak fordításban való kiadása a lipsiusi tanok iránt tanúsított élénk érdeklődésnek volt az eredménye. Mindkét országban a neosztoikus erkölestan elvei elfogadásának nyomait jobbra a költészetben találjuk meg és azt is főleg a hazai nyelven íródott költeményekben. Evvel szemben a többnyire latin nyelvű politikai témájú munkákban Lipsiust itt is, ott is gyakran titokban használják fel, a forrásra vagy szerző nevére való utalás nélkül. És végül mindkét országban egyidejűleg és hasonló hatásokra alkul ki az új anticicerói prózamodell: a kutatások mai állása mellett ez a modell a lengyel írásheliségben határozottabban rajzolódik ki az elmélet oldaláról, míg a magyar irodalomban inkább a gyakorlati megvalósítás oldaláról.

És a Lipsius lengyelországi és magyarországi recepcióját összekötő közvetlen kapcsolatok? A hallatlanul mozgékonny Dudith András, aki életének utolsó két évtizedében végleg összekötötte sorsát Lengyelországgal, ismerte és támogatta a fiatal Lipsiust. Jan Zamoyski halálos ágyáról küldte el a németalföldi gondolkodónak, elismerése és önvallomásai mellett, saját és felejtethetetlen királyának, Báthori Istvánnak képét ábrázoló medalliont . . . A *Ferendum et sperandum* c. verset valószínűleg Illésházy István írta lengyelországi száműzetése alatt. Ezt a verset a magyar költészetben a sztoikus etika legszebb emlékeként tartják nyilván. Sőt, mi több, ez a vers Hieronim Morsztyn *Vanitas vanitatum* kezdetű, előzőekben említett versével egyidőben keletkezett . . . Menjünk tovább: mindkét vers kezdősora meghökkentően hasonló: Oj, nie maszcei na świcie nic zdradnym trwalego . . . / Och, nincs e csalfa világon semmi állandó / Forog a szerencse, mit bizunk ő benne, semmiben sem állandó . . . Bartholomaeus Keckermann-nal Szenci Molnár Albert levelezett. Szepsi Csombor Márton megemlékezett a gdanski tudósról, retorikai kézikönyvét pedig jól ismerték Magyarországon. Valentinus Fabricius ez egy teljesen külön kérdés. Nagyon kevés biztosat tudunk róla. Egyetlen, ami kétségtelennek tűnik, hogy . . . Erdélyből, Nagyszebenből származott. És ki az, aki számon tartja azokat a magyarokat, akik Fabriciushoz hasonlóan a lengyel iskolákban tanultak a XVI. és XVII. század fordulóján, és a sors külön véletlene folytán azokban a főiskolai városokban, amelyek különös érdeklődést tanúsítottak Lipsius tanai iránt (Zamość, Toruń, Gdańsk). A későbbi időkre áttérve említsünk meg még annyit, hogy Magyarországon ismerték és kiadták Łukasz Opalinski, Andrzej Maksymilian Fredro és Stanisław Herakliusz Lubomirski latin munkáit.

Az itt jelzett, a magyar és a lengyel földről merített tények kölcsönösen összefüggnek és igen határozottan egybeesnek. Meg lehet tehát kockáztatni azt a feltevést, hogy nem egyedi, véletlen és kiszakított jelenséggel állunk szemben. Ha ez valóban így van, akkor ezek a Lipsius lengyelországi és magyarországi recepcióját összekötő hasonlóságok, analógiák és közvetlen kapcsolatok bizonyos törvényszerűséget, egészet alkotnak és megnyitják a közös lengyel–magyar múlt soron következő fejezetét. Azt a fejezetet, amely széles távlatokat nyit a közös komparatisztika kutatója előtt.

A közvetlen kapcsolatok a kölcsönös hatások további kutatására ösztönöznek. A hasonlóságok és analógiák további kétoldali hasonlatosságok keresésére ösztönöznek. Az első ilyen kutatás megfelel a hagyományos érdeklődésű komparisztikának. A második megegyezik a komparisztika mai tipológiai irányával. Az írásbeliség és a politikai-társadalmi környezet, avagy az eszmék világa közötti kapcsolatok vizsgálata az irodalom külső problematikáját érinti. Az összehasonlító stílusvizsgálat viszont az irodalom belső problematikájára vonatkozik. Ezen kétféle megközelítési mód egyetlen egésszé való kapcsolása megköveteli az integráló kutatói magatartást, a komplex analízist.

Csak az ilyen jellegű elmélyült vizsgálódások nagyobb és szélesebb bevezetése után lehet megkísérelni számos lényeges kérdésre a válaszadást. Vajon Lipsius recepciója ugyanúgy játszódtott le Lengyelországban és Magyarországon, mint Nyugat-Európában? Mivel járultak hozzá országaink Lipsius tanainak európai történetéhez? Mi választotta el a Lipsius-adaptáció magyarországi útját lengyelországi útjától? És végül: mi volt a forrása ezeknek a hasonlóságoknak és különbségeknek? Vajon valóban ebben az esetben is olyan közeli jelenségekkel van dolgunk Lengyelországban és Magyarországon egyaránt, mint a humanizmus, a reformáció, Rotterdami Erazmus és Machiavelli esetében? Vajon indokolt-e a komparatisztikus földrajzi tájékozódás kiszélesítése, a reneszánsz és a barokk közötti időszak kulcsának keresése nem csak Olaszországban, hanem Németalföldön is?

Mikor fölvetjük ezt az utolsó kérdést, a magyar tudósok, de különösen Klaniczay Tibor tanulmányaira gondolunk. Ezekben a munkákban — mint emlékszünk — Lipsius recepciójának az egyszerű komparatisztikus jelenség kereteit jóval meghaladó jelentőséget tulajdonítanak. Lipsius manierizmusnak alárendelt életműve a reneszánsz hanyatló fázisához, a letűnő korszak válságához kapcsolódik.

Ki tudja azonban, hogy nem kellene-e legalább ugyanilyen mértékben elismerni Lipsius munkásságát az új korszak előhírnökének, a barokk kor hajnalának? A lipsiusi neosztoicizmus ugyanis, mint rugalmas doktrína, képes a szinkretisztikus kapcsolatokra és sok tekintetben a XVII. század nagy filozófiai rendszereinek előhírnöke volt. A lipsiusi politikai elmélet utat nyitott az abszolutizmus különböző formáinak ugyanebben a században. A lipsiusi stilisztikai eredmények is a közeljövőbe mutattak.

Ezen a legutóbbi területen rajzolódik ki talán leghatározottabban Lipsius kapcsolata az új korral. Az esztétikatörténészek szerint a reneszánsz és a barokk közötti különbséget többek között a szépség kategóriájának meghatározása jelenti.⁷ A reneszánsz csak egyetlen szépség létében hitt. A barokk

⁷ Vö. többek között W. TATARKIEWICZ: Pierwszy Polak w dziejach estetyki. Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. 12. 1968. 175—183.

viszont nemcsak feltételezte, hanem el is fogadta a többféle szépség létét. Az esztétikai fejlődés tehát a reneszánsz monizmustól a barokk pluralizmus felé haladt. A reneszánsz irodalmi esztétikában fontos helyet foglalt el az imitáció tudománya. Ezen tudomány legszélsőségebb képviselői Cicero szolgai utánzását ajánlották. Az imitáció fejlődése szintén a normák lazítása, a minták kiválasztásának, felhasználásuk módjának nagyobb szabadsága irányába is haladt. Lipsius, Cicerót detronizálva, új minták után nyúlva a próza számára, szétbontotta a humanista imitáció merev kánonjait. Egyúttal utat tört a XVII. századi prózára oly jellemző tendenciák sokaságának.

Mindezt figyelembe véve hová helyezzük Lipsiust? A reneszánsz befejező szakaszába, vagy a barokk kezdeti szakaszába? Úgy tűnik, hogy leghelyesebb lenne a két korszak közötti átmeneti időszakba helyezni. A német-alföldi gondolkodó életművének sokoldalú recepciója ilyen megfogalmazásban értékes útmutató lenne, mely megkönnyítené a tájékozódást a kérdések sűrűjében a reneszánsz és a barokk határvonalán.

QUELQUES PROBLÈMES DE LA RÉCEPTION DE JUSTE LIPSE EN POLOGNE ET EN HONGRIE

Dans l'histoire de l'Europe le tournant du seizième et du dix-septième siècles était l'époque des changements politiques, sociaux, économiques et spirituels très-très importants. D'entre les philosophes de cette période l'un des plus importants était sans doute Juste Lipse. Il ressuscita le stoïcisme. Il esquaissa le plan d'une conception politique qui visait au renforcement du pouvoir monarchique. Il créa et propagea de nouveaux modèles de style en prose en rapport avec la réaction anticiceronienne.

Les problèmes philosophiques, moraux, politiques et stylistiques étaient fortement entrelacés au cours de la réception de l'oeuvre de Juste Lipse. Cette réception avait une grande importance en Pologne où les traductions de ses oeuvres ont été publiées de bonne heure. Le nombre des personnes qui correspondaient avec lui, aussi bien que le nombre de ses disciples était considérable; le camp des partisans de ses conceptions politiques et de son néostoïcisme était large; et beaucoup de savants professaient ses doctrines et imitaient son style.

Comme la réception de Juste Lipse en Pologne et en Hongrie est caractérisée par de nombreuses analogies (et de divergences en même temps!), elle pourrait fournir un objet intéressant pour les comparatistes. L'analyse de cette réception faciliterait à résoudre plus d'un problèmes de cette période de transisition entre la Renaissance et le baroque.

A reneszánsz széppróza néhány sajátossága

(A kisepikai elemek funkciója)

A keletközép-európai reneszánsz irodalmának vizsgálatában nem álltak és nem állnak első helyen a széppróza kutatásának eredményei. Számos ismeretlen, feltáratlan témakört sorolhatnánk, de ami még szembetűnőbb; a többé-kevésbé felmért tényanyag sem vált közismertté az európai szakkörökben. Míg a keletközép-európai líra problémái — egy Kochanowski vagy egy Balassi révén — ismételten is, nélkülözhetetlenül részévé váltak az európai reneszánsz alap kutatásainak, addig a próza vonatkozásai nem tudtak a maguk fontossági szintjén sem érvényre jutni. Vissza-visszatérő kicsengése a hazai és külföldi vitáknak, kongresszusoknak, hogy a reneszánsz széppróza megismerésében, feldolgozásában és összehasonlító munkálataiban mielőbbi előrelépésre van szükség.¹ Illúzió lenne a teljes megoldás vágya máról-honapra, s méginkább hiba lenne, ha a rendelkezésre álló irodalomból nem következhető látványos eredménnyel kecsegtetnénk. Sokirányú, részleteket tisztázó feladat elvégzésére van szükség. A jelen tanulmány is csupán egyik, szerintünk lényeges pontjában kívánja a témát érinteni.

Egyöntetű és helytálló vélemény a szakirodalomban, hogy a széppróza Keletközép-Európában nem tudott a reneszánsz időszakában a nyugat-európai klasszikus szinthez felérő alkotásokat teremteni, nem tudott egy Boccacciót vagy egy Rabelais-t megközelítő alkotókat felmutatni. Ennek okait már számosan részletezték: az elkésett gazdasági, társadalmi fejlődés, a feudalizmus újraerősödő szerepe, a török elleni harcok visszavető ereje, a kulturális hátramaradottság, a kellő olvasni tudó réteg hiánya stb. hosszú időre alapjaiban akadályozta a prózai, különösen a szépprózai műfajok előrelépését. Kétségtelen, hogy a széppróza kibontakozásához a tartósan fennálló történelmi korszakok kedveznek, s a társadalmi fejlődés szabályos folyamatai képesek csak alapot nyújtani a nagyobb arányú kibontakozásához. Mindezeknek azonban egészében hiájával volt Európának e szóban forgó területe.²

¹ Tudományos ülészzak Franciaországban a kelet-európai reneszánsz kérdéseiről. (Ismerteti: GYENIS VILMOS, Itk, 1963. 656—658.; Manierizmus-vita Sárospatakon. Közzétett előadások: ItK, 1970. 4. sz.; VARJAS BÉLA: La littérature de l'époque de la Renaissance en Europe centrale et orientale. Acta Litteraria, 1970. 138.; JULIUS DOLANSKY: Irodalmunk a századok ritmusában. Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1965. 11. 24., ANDRÉ MIRAMBEL: Le développement des littératures sud-est-européennes en relation avec les autres littératures... Sophie, 1966.

² BEÖTHY ZSOLT: A magyar szépprózai elbeszélés. I. Budapest, 1886.; NEMESKÜRTY ISTVÁN: A magyar széppróza születése. Bp., 1963.; (Vö.: GYENIS V. i. m.; I. NEMESKÜRTY: Die Geburt der ungarischen Kunstprosa. Acta Litteraria, 1964. 419.); BISZTRAY GYULA—KERECSENYI DEZSŐ: A magyar próza könyve I. Bevezető. 14.;

Summázó megállapításunkon belül, bizonyos eltérések szükségképpen adódnak az egyes népek szépprózája fejlődését meghatározó tényezőkben. A hátravető erők egymástól eltérő részperiódusokban érvényesültek, a viszonylag kedvező lehetőségek hol hosszabb, hol rövidebb ideig tarthattak, a nyugat-európai hatások ereje és lehetősége is más-más módon jutott érvényre. Az ún. „északi út”, s cseh és lengyel próza adottságai szerencsésebbek voltak (vö. például a cseh próza többirányú értékes eredményeivel), mégha a teljes felzárkózásig nem is juthattak el. Nem ok nélkül vezet el ez az út — hatásában — egész Kelet-Európáig, orosz és részben román területekig. A „déli út”, — a délszláv és román népek irodalma — már csak a korai török hódoltság és a keleti, ortodox egyház akadályozó ereje miatt is, nem tudja a döntő lépést megtenni a széppróza kialakítása terén, annak ellenére, hogy a kezdeti fellendülés, valamint Bizánc és a reneszánsz kultúrával telített dalmát tengerpart erős kisugárzó hatása alkalmanként érvényesülni látszott, s így Ragusa reneszánsza a szépprózában is jelentőset alkotott. — A magyar próza fejlődésében, ahol bár mindkét irányhoz tartozó jelek egyaránt megtalálhatók, mégis döntőek azok a törekvések, amelyek a lengyel és cseh prózában ugyancsak karakterisztikusak, lényegében közösek. A későbbi fejlődés alapján ugyan lemérhető, hogy a cseh és lengyel prózában — s nem utolsósorban az oroszban — a reneszánsz kezdemények különböző útjai szervezesebben épültek be az epikai műfajok további alakulásába, s itt az egymásra épültség következetesebbnek mutatkozott. A magyar széppróza viszont — ha a későbbi szerkesztési folyamat megszakításokkal terhes is — helyzeténél fogva többirányú hatásnak kitéve, igen sokrétű, az egyik legszélesebb repertoárját nyújtja a reneszánsz széppróza alakuló elemeinek vizsgálatához, ami e dolgozat közelebbi tárgya. Magyar irodalmi alaphól kiindulva közös törvényszerűségek tapintathatók ki, s ezek a reneszánsz próza joggal általánosítható téziseit teszik ki.

Említettük, hogy reprezentatív, eredeti, világi, anyanyelvű széppróza alkotás ezen a területen nem jöhetett létre. Ennek ellenére az egymásra torló és az európai fejlődéssel kontaktusban levő kezdemények vizsgálata arról győző meg, hogy a „széppróza születése” a maga műveltében, itt is, e periódusban következett be, s bármilyen volt is ez a vajúdás időszakában, felismernünk kell benne az innét induló, későbbiekben kivirágzó nemzeti epika egyenes őst. Nem közömbös tehát annak vizsgálata, hogy az epikai műformák milyen alapba ágyazódnak, milyen hatóerők közrejátszását kell számításba vennünk, s nem utolsósorban hogyan alakult az eredeti széppróza megteremtésének e sajátos útja.³ Előljáróban leszögezzük, hogy kizárólag a szórakoztató jellegű, eredeti indítású széppróza leginkább érvényesülő irányának, az anekdotikus alapozottságú szépprózának vizsgálatára korlátozzuk anyagunkat, s ily módon nem érintjük, sőt szigorúan elhatároljuk a retorikát és a retorikának alávetett prózai törekvéseket, amelyek a szórakoztató széppróza kibontakozásához közvetlenül nem visznek közel. Ugyanígy nem térünk

KLANICZAY TIBOR: A magyar reformáció irodalma (1956). Reneszánsz és barokk. Bp., 1961. 64, 140–150.; VARJAS BÉLA: Irodalom és folklór határmentésénél. Helikon, 1961. 39–40.; BORI IMRE: A magyar széppróza születése. Híd, 1964. 199.; SÜKÖSD MIHÁLY: Küzdelem az epikával, Kritika, 1971. 35–43.

³ NEMESKÜRTY ISTVÁN: A magyar széppróza születése, i. m. 7–8.; VARJAS BÉLA: La littérature... i. m. 137.; Uő.: Heltai Gáspár: Cancionale-hoz Kísérő tanulmány. Bp., 1962. (Ismerteti: GYENIS VILMOS: ItK, 1963. 388.); SZINNYEI FERENC: Novella és regényirodalomunk. Bp., é. n. Bevezető; CSÁSZÁR ELEMÉR: A magyar regény története. Bp., 1939. Bevezetés.

ki a szépprózai kezdemények egyéb, ekkor még alig jelentkező irányaira. Közelebbi célunk jelen esetben az lesz, hogy a prózai alkotásokba általában, és a zömmel átvételeken alapuló elbeszélő prózába miként ékelődtek be, miképpen épülhettek be azok az eredeti kiegészítések, kispikái egységek, amelyek e terület reneszánsz szépprózájának legértékesebb tényezői, és amelyeknek meglétét szövegeink gazdagon illusztrálják. E kispikái elemeket befogadó prózaszövegeknek -- a továbbiakban részletesen tárgyalandó -- három típusára épülnek a dolgozat következtetései: Elsőként a vallási tárgyú szövegekbe épülő elemek adnak alapot, másodikként az értekező, főleg a történeti próza kitérői nyújtanak fogódzót, s harmadikként a kimondottan szórakoztató, szépprózai elbeszélések kiegészítő, átalakító törekvései szolgálnak anyagnak.

Az adott késleltető tényezők közepette a próza egészén belül a széppróza csak másodlagos helyet élvezhetett. A didaktikus célok, a tudós munkák igénye, a vallási és nemzeti törekvések lefoglalták maguknak a próza szélesebb hatókörét, s a szórakoztató jelleg csak annyiban érvényesülhetett, amennyire az érdeklődés azt okvetlen megkövetelte, illetve az erkölcsi, vallási és nemzeti feltételek illusztratív céllal lehetővé tették. „Mindenki tudja — írja prózánk múltjának egyik vizsgálója — hogy epikánk — kezdeteitől — a nemzeti, társadalmi elkötelezettség műfaja volt”, s ha minden területen nem is volt egyöntetű ez az elkötelezettség, mégis általánosítható tétel, hogy csak másodlagosan jutott idő és energia a lekötöttségek egymásra zsúfoltságában a világi, szórakoztató széppróza kimunkálására, az egyetemes eredmények teljesebb kiértékelésére. A humanista próza retorikája a maga körében érvényesülhetett ugyan, ám a művészi kitalálásban, a képzelet gyönyörében, a fikció alkalmazásában legfeljebb csak a részletekig juthatott el, s csak alig léphetett ki a „nagy igazságok” és a „monumentális történetiség” határain. A dokumentum-jelleg, a „non-fictio”, valamint a didaktikus célok merő szembeállást jelentettek a széppróza pusztán mesélő, színesen elbeszélő igyekezetével. A prózának meg kellett küzdenie a tartalom elsődlegességének hangsúlyozottabb követelményével, ami például a lírával szemben visszafogta lendületét, s közvetlen, idő-k-szabta aktuális feladatok kiszolgálására készítette. Ilyen körülmények között szükségserű volt, hogy a reneszánsznak szépprózát kiváltó nagy lendülete idején, a prózának éppen abban a nemében kellett idegen példákat követnünk, átvételekre szorulnunk, ahol a „szabad fantázia eseményes terméke, s a hasznosságtól függetlenül gyönyörködtetés” már polgárjogot kapott.⁴ Hogy pedig mind e kölcsönvett irodalmiságba, mind a didaktikus célú alkotásokba a hazai, eredeti, anyanyelvű és világi szórakoztató elemek beépülhettek — igaz, hogy csak beépülhettek —, alkalmas csoportnákat találtak, s bizonyos határig önálló műveket hozhattak létre — úgy véljük —, ez a keletközép-európai széppróza elismerésre méltó vívmánya és erőssége. Kíváncsún volna e témának széleskörű feldolgozása. Ezúttal be kell értnünk csupán a kispikái elemek vonatkozásában teendő néhány vizsgálati részlettel.

A beépülő szépprózai elemek zöme a kispikái ősfarmákhoz tartozik. Nem tagadjuk egyéb tényezők belejátszását és fontosságát sem, ám ezeknek

⁴ ФРИДЛЕНДЕР (ред.): История русского романа. Москва, 1962.: КОЖИНОВ: Происхождение романа. Москва, 1963. R. QUENEAU: (sous la dir.) Encyclopédie de la Pléiade. Histoire des Littératures. III. Paris, 1958; SÜKÖSD M.: Küzdelem az epikával i. m. 38.; BISZTRAY — KERÉCSÉNYI: A magyar próza ... i. m. 16.

szerepét tartjuk elsődlegesnek. A kisepikai betétek egyik, tetemes része a nemzetközi repertoárból táplálkozik közvetlenül, de még inkább többszörösen átszűrve, az élőszó módosító hatását magába fogadva és azon túljutva. Az ókori apoftegma reneszánsz leszármazottai, a facétia, a schwank és a nemzetközi anekdotakincs Európa-szerte térhódító hatása — bizonyos előzmények után — a XVI. század elejétől meg-megújuló hullámokban érvényesül. Ezeknek a csiszolt, már-már kikristályosult formáknak jelentőségét kisebbiteni nem óhajtjuk, szerzőiknek, vagy jobban mondva gyűjtőiknek, összeállítóiknak érdemét igen fontosnak tartjuk (mind például Poggio, Arlotto, Gonella, Hans Sachs, Naszreddin, Bebel stb.). Anekdotáikban a szépprózai fejlődés törvényszerű jegyei érvényesültek, mind létrejöttük, mind hatásuk körülményei folytán. Mégis jelen szempontunkból a főhangsúlyt nem e nemzetközi repertoár vizsgálatára helyezzük. Az elmúlt évtizedek kutatása — György Lajos munkásságára gondolok — éppen ezen a téren haladt előre, anélkül azonban, hogy a hazai szépprózába ágyazottság körülményeit, az átlényegítés folyamatát, egyszóval az eredeti széppróza genezisében játszott szerepét tisztázta volna.⁵

Az eredeti reneszánsz széppróza alakulásában elsősorban figyelemre méltónak kell tekintenünk azokat a már aktívan beépülő kisepikai egységeket, amelyek az európai közkinszből merítve, de annak merev kötöttségeitől szabadulva, vagy teljesen függetlenedve, állnak a korban rendelkezésre. Mint bizonyos mértékig meghatározható műformák, a következő típusok jöhetnek egyrészről számításba: Az alakulásban levő, többé-kevésbé eredeti, helyi anekdoták (szükségszerűen kölcsönhatásban a vándortémákkal); a novella előképei, az ún. „ősnovellák”, „anekdota-novellák”, „beépített novellák”, „élmény-novellák”, a trufák; a mese, a monda, a mondóka, az epikai magot magában hordó vagy rejtő szólás, közmondás is stb. Másrészről a leggazdagabb anyagot mindezeket túl a műformákhoz nem, vagy alig köthető részecskék adják, mint például az egészen apró kiegészítések, anekdotikus kitérők, betoldások, toldalékok, „szépprózai szigetek”, egyszerű újdonságok, hírek, rövid elbeszélő részek, sokféle életből vett eset, epizód, történet megörökítése. Mind az említett átmeneti műformákban, mind a teljesen kötetlen formákban jelentkező kisepikai elemek csak alakulásukban, a megformálás stádiumában jönnek létre, javarészt nem illeszkednek az elbeszélő szerkezetek ismeretes sablonjaihoz, távol állnak a novellai szinttől. Tökéletességig nem juthattak el, de hangsúlyozzuk, nem is ez a szerepük az epika adott történeti előzményeiben.⁶

A tárgyalt kisepikai egységek lényegbevágó funkciója abban keresendő, hogy e részelemek — nagymértékű felhalmozódásuk és egymásra torlódásuk idején — élőszóban kialakulva, írásbeli formába juttatják azt az eredeti helyi kisepikai hagyományt, amelyből mint alapból, előzményből — kedvező körülmények közrejátszásakor — kibontakozhatnak a magasabb, művészi szintű reneszánsz széppróza elismert műformái. Minthogy erre nem kerülhetett sor e periódusban — csupán felcsillantak lehetőségei —, be kell érniünk az adott

⁵ GYÖRGY LAJOS: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp., 1934.; Uő.: Az anekdota. Magyarság néprajza. III. Bp., 1935. 149.; Uő.: Poggio és Arlotto-elemek a magyar anekdota-irodalomban. Bpesti Szemle, 1929. 56.; Továbbá GYÖRGY LAJOS számos tárgytörténeti tanulmánya.

⁶ VIKTOR SKLOVSKIJ: A széppróza. Bp. 1963. 122.; KOZSINOV: i. m. 72., 74., 121.; FRIDLENDER: i. m. 46.

helyzetben mégis meghatározó fontosságú következtetéssel, hogy hazánkban, s bizonyos eltéréssel a közép- és kelet-európai országok egy részében a reneszánsz idején a széppróza arra a fokra jutott el, ahol a különböző részelemek felhalmozódása folytán, a kisepikának már egy magasabbfokú előrelépése, művészi megformálása következhetett volna. E tárgy kitekintéseként utalhatunk a Boccacciót megelőző itáliai kisepikai folyamatra, amikor és ahol a még egészen nyers kisepikai elemek, esetek, újdonságok, köznépi mondavilág, népi anekdoták széles gyakorlata vezetett el a klasszikus, boccacciói novella megteremtéséhez. De még ebben is — miként többen rámutattak — elevenen élnek az előzmények: „Boccaccio akkor van elemében, ha anekdotát mond”, Dekameronjának novellái pedig nemcsak bizonyos hányadig „... de elég jelentős részig bizony csak anekdoták.”⁷

A próza különböző típusaiba beékelődő, kisepikai előkészítő formák tartalmilag már a reneszánsz eszmei igényeit fejezik ki. A hétköznapi valóság, az egyszerű ember problémái jelenhetnek meg benne; a rendkívüli hősök lezállnak középkori, magas piedesztáljukról, a köznapis világ eseményei, esetei tárulnak elének. Életmegfigyelései, élményei a hazai társadalmi és politikai viszonyokra utalnak, s ha nem is széles tablót rajzolva, csupán villanásszerű pillanatfelvételeket nyújtanak, mégis sokatmondóak már, mert jórészt az új kor szemléletét fejezik ki, s a polgári fejlődés új igényeihez közelítő célokat sugároznak.

A kisepikai elemek irodalomba áramlásának vizsgálatakor egyik főkérdésként az élőszo és folklór, valamint az irodalom kapcsolatának témája merül fel. Keletközép-Európában a sajátos társadalmi fejlődés következtében igen hosszú ideig a folklór és a „magas” kultúra átmenetében fellépő műfajok álltak előtérben. E viszonyoknak fókuszát a szépprózában — mint a lengyel Julian Krzyżanowski helyesen rámutatott — éppen a reneszánsz idején kereshetjük, s nem utolsó sorban itt találhatjuk meg azt az utat, amely a „nehezen hozzáférhető” irodalmi jelenségek mélyére vezet, s többek között a „műfajok genezisének s kibontakozásának” magyarázatát adja. Az epikus hagyomány (néphagyomány) vizsgálata a kisepikában azt mutatja, hogy az irodalom melletti és alatti alsó áramlatok olyan alkotási törvényszerűségeket tudtak megőrizni és átvinni, amelyek az eredeti reneszánsz széppróza alapjait teszik ki. Végső soron — mint Kardos Tibor utalt rá — „az olasz novella-irodalom is ugyanabból a kiapadhatatlan kincsből merített”, s ennek megfelelően a „magyar anekdoták akárhány darabján” is ott érezzük a nép közelségét. J. C. Chițimia, a témakör román kutatója szerint egyenesen ezeknek a népi, kisepikai elemeknek beépülése folytán következhet be, hogy az idegen alapművek Közép-Európában mind felfogásuk, mind elbeszélő struktúrájuk szerint valósággal „nemzeti alkotásokká” válhattak.⁸

⁷ BABITS MIHÁLY: Az európai irodalom története. Bp., 1936. 197., 198.; KARDOS TIBOR: Bevezető a Dekameronhoz. Bp., 1954.; Uő.: A trufa. Filológiai Közöny, 1955. 116—117.; ILLÉS ENDRE: Új zsemlyepör. Népszabadság, 1966. jan. 15.; Uő.: Különvélemény az anekdotáról. Élet és irodalom, 1968. 51. sz.; A. N. VESZELOVSKIJ: Boccaccio környezete és kortársai. Moszkva, 1982. V.

⁸ JULIAN KRZYŻANOWSKI: Irodalom és folklór. Helikon, 1967. 7—18. (15—16.); ORTUTAY GYULA: Bevezető Az irodalom és folklór témakörhöz. Helikon, 1967. 6.; HONTI JÁNOS: Epikus néphagyomány. Magyarságtudomány, 1931. 193.; Uő.: Népköltésről és irodalomról. Kerekasztal, 1936. 27.; VARJAS BÉLA: Irodalom és folklór... i. m. 34—40.; KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet. é. n. 238.; J. C. CHIȚIMIA: Les livres populaires dans les littératures slaves et la littérature roumaine, leur fonction

Az előszóbeli epikus hagyománynak az irodalommal fennálló bonyolult kölcsönhatása ma még számos kérdést hagy nyitva. Egyebek közt azt kell látnunk, hogy az orális kisepikai hagyomány nem táplálkozik csupán a népi osztályok által autentikusan kialakított kultúrából, de tartalmazza azokat a tényezőket is, amelyek más társadalmi rétegek közreműködésével, hosszabb-rövidebb időn keresztül át- meg átfomálták felfogásukat, ízlésüket, s nem utolsósorban éppen aktuálisan ilyeneknek folyamata, hatása alatt állnak. Témánkhoz tehát elsőrendűen azt a „fél-folklor” alapanyagot kell számításba vennünk, amely a népköltés és a műalkotás határterületein helyezkedik el.

A kisepikai betétek rendszeresen magukon viselik a szóbeliséghez tartozás kétségtelen jegyeit. Sokáig, ismert irodalomszociológiai okok folytán, a „hallgató” közönség helyettesítette az „olvasó” réteget, s a műformák ehhez az igényhez idomultak. Az előszó elbeszélése csak igen nehezen, az uralkodó osztályérdekek ellenében emelkedhetett az írásbeli kultúrába. E hosszú folyamat fordulópontja zajlik a reneszánsz széppróza alakulásában. Igaz, hogy az irodalmi próza általában kevésbé volna rászorulva az élőszavas közvetítés eszközeire, sőt lényegéből fakadóan inkább az írás, a betű és az olvasás a meghatározója, mégis az adott, keletközép-európai viszonylatban az élőszóból következés lesz a messze domináns, hol kisebb, hol nagyobb arányokban. A kialakulás stádiumában különösen szembevetendő ez, de még azután is, jó ideig, sokszor a kelleténél is erősebben érezteti hatását. Szépprózánk, kise és nagyepikánk napjainkig „anyaegyeként” hordja magán a szóbeli előadás-mód legkülönbözőbb jellegzetességeit. Jogos a meglátás, miszerint a „szóbeliség kísértete” az „anekdota árnya” lengi körül mind epikus hagyományunkat, mind a ráépülő későbbi magasabb műformákat, novella- és regényirodalmunkat, miáltal az egyébirányú, egyetemesebb igényű szépprózai törekvések kibontakozása csak vontatottan, kevesebb eredménnyel haladhatott előre. Sőtér István joggal állapítja meg más vonatkozásban, hogy mivel az életnek és a valóságnak tárgyyszerű ábrázolása hosszú ideig megoldhatatlan feladatnak látszott a magyar irodalmi prózában, kezdetben a regényes műformák technikája egészében „idegen” volt a magyar irodalom számára, aminek következménye és bizonyítéka az „anekdota regénybeli továbbélése”. Eme előretelések azt mutatják, hogy a fejlődés tényei nem gyengítik, hanem éppen erősítik elemzésünk helyes irányát és szükségességét, ami szerint szépprózánk genezisében, reneszánszbeli születésében minden bizonnyal a kisepikai, anekdotai jelleg játssza a főszerepet, mit a részelemeknek az egyéb formákba történő beépítkezésével ér el. Bármiképpen is ítéljük meg későbbi fejlődését és a majdan betöltött szerepét. Tegyük hozzá, ez a megítélés — noha látjuk a hátravető, provinciális jegyeket is — semmiképpen sem lehet egyértelműen negatív, minthogy szépprózánk klasszikusan jeles alkotásai meggyőzően fémjelzik ezt az utat.⁹

A kor irodalmiságában még főszerepet vivő „szóbeliség” nem csupán a próza fejlődésének irányát kötötte meg, de az írásbeliségbe való átváltás

littéraire nationale. Romonoslavica, București, 1968. 257—271.; ROBERT ESCARPIT: Sociologie de la littérature. Paris, 1958. 59.; Uő.: Y a-t-il des degrés dans la littérature? Congrès de Renne (Littérature savante et littérature populaire) Paris, 1965. 7.; R. TRIOMPHE: Réflexion sur certains rapports du folklore et de la littérature en Russie. Congrès de Renne. i. m. 11.

⁹ NEMESKÜRTY: A magyar széppróza, i. m. 34.; BISZTRAY—KERECSENYI: i. m. 8.; BORI IMRE: A próza szabadságharca. Híd, 1962. 687., 695.; SÓTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Bp., 1963. 598.

idején a kifejezetten szépprózai témákat, anekdotikus, novellisztikus tárgyakat is versbe játszotta át, verses históriákká gyúrta át: azaz, egy szóbeliséghez még inkább kapcsolódó formába tette át. Ez a megoldás ideig-óráig kénytelenségből helyettesíthette részlegesen a szépprózát, mert funkcióját előszóban tölthette be. Kellő olvasni tudó réteg hiányában jó ideig olyan „szépirodalomra” volt szükség, amely főleg a reformáció célszerű törekvéseiből fakadóan, két irányban egyszerre tudott hatni, azaz mind a „hallgató”, mind pedig az „olvasó” igényeket egyazon művel ki tudta elégíteni. E célra a verses históriák kiválóan alkalmasak voltak. Nagyon eleven figyelemmel észlelte és rögzítette ezt a törekvést Heltai Gáspár, aki *Cancionalé*-ja (Históriás énekeskönyve) kiadásának címében is hirdette, hogy abban olyan históriák találhatók, amelyek egyaránt „gyönyörűségesek olvasására és hallgatásra” is. Szükségszerű azonban, hogy a széppróza megerősödése és az olvasmánypróza térhódítása után e kényszerűen verses megoldások letűnnek. (Vö.: A verses francia fabliau-kat fokozatosan hogyan váltották fel a prózai műformák, végül is a novella.)¹⁰

A szóbeliségből eredeztetett hazai kispikái formáknak széles repertoárját tárta már fel a kutatás, jóllehet alig foglalkozott érdemben szépprózai illeszkedésükkel s az írásos prózai műformák alakulásában betöltött funkciójukkal. A régebbi, a reneszánsz kort megelőző és továbbelő, szórakoztató hagyományból idetartoznak elsőrendűen a „trufák” („kába-beszéd”, „pakocsás beszéd”, „csúfos dolgok”, a hazai „farsa” típusai, az „álnokul költött fabulák”, a „szófia beszéd”, a „mese-beszéd” stb.), amelyekről Temesvári Pelbárttól Bornemisza Péterig többen tudósítanak. A „trufák” Király György szavaival „az mi régi litteraturánk apró gyöngyöcskéi” — már a XVI. századtól beépültek a hazai hagyományokba, s a reneszánsz kiteljesedése idején tekintélyes gyakorlatot alakítottak ki. Mint az anekdotának és a facetiának sokban megfelelő, hasonló funkciójú, elbeszélő, s egyben párbeszédben feloldó, szórakoztató forma; közvetlen alapot szolgáltatott a kispikai kezdemények írásos alakulásához is. A beépülés elemi formái számára a lehetőségek széles körét biztosította. A „trufák” világa, — „mint valami népies novellavilág” egyenesen a széppróza útját egyengette, gazdag anyagának átáramlásával. Nem véletlen, hogy a „trufa” és az olasz „novella” között szoros kapcsolat van, s joggal szóltak a „trufáról” (Turóczi-Trostler J., Kardos Tibor) tágabb értelemben mint „anekdotikus trufá”-ról, „élmény-novelláról”. (Kardos Tibor kutatásaiban ugyancsak meggyőzően láttatta a „trufák”-nak kettős funkcióját: egyrészt hangsúlyozva a „tréfa” kispikai „anekdota” oldalát; másrészt kiemelte drámai, „féldrámai”, „élményszínjáték” — jellegét. Ezúttal indokoltnak tartjuk, hogy a „trufa”-nak az említett első, azaz anekdotai vonatkozásait hangsúlyozzuk.)¹¹

¹⁰ LAKITS PÁL: A kaland változásai, Az ófrancia udvari novella történetéhez. Bp., 1967. 8.; VARJAS BÉLA: La littérature . . . i. m. 147.; BORI IMRE: A próza . . . i. m. 690.; HELTAI GÁSPÁR: Cancionale azaz históriás énekeskönyv . . . Kolozsvárott; 1574. Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozatban Varjas Béla kísérő tanulmányával. Bpest, 1962.

¹¹ KARDOS TIBOR: A régi magyar drámai emlékek. I. Bev. 54., 76., 122., 126.; Uő.: A trufa. i. m. 112—137.; Uő.: A magyar vígjáték kezdetei. Kodály Emlékkönyv. Bp., 1953. I. 137—139.; BALÁZS JÁNOS: Kába beszéd, tréfaszó. Filológiai Közöny, 1956. 271.; NEMESKÜRTY: A magyar széppróza . . . i. m. 293.; KIRÁLY GYÖRGY: Egy özvegy-asszonyról és egy katonáról való história, melyet egyéb régi trufákkal . . . egybegyűjt . . . Gyoma, 1920. 77.; GYÖRGY LAJOS: Az anekdota, i. m. 149.; TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Bebel-cikk. Irodalmi Lexikon (Benedek Marcell szerk.) Bpest, 1927. 109.; Uő.: Realizmus és irodalomtörténet. II. Az anekdota. Bp., 1946. 4—6.

Rövid kitérés erejéig szólnunk kell közelebből a szóbeliséghez erősen kötődő másik, kispikái műformáról, az anekdotáról. Távolról sem a későbbi fejlődésben kiérett, csattanósra formált adoma értelmében használjuk a fogalmat, hanem a szó eredeti értelmezése szerint, és a reneszánsz korában a szépprózában vitt funkciójának megfelelően, mint rövid, életből vett történetet, érdekes vagy csak különös esetet, apró, bizalmas újdonságot, megjegyzést, kiegészítést, egyszerű toldalékot.

A népi (íratlan) anekdotikus elemek beáramlása az írott irodalomba talán legszorosabban kapcsolódik a reneszánsz elbeszélő próza kialakulásához. Ez időre az anekdota hagyomány hosszú úton ment keresztül, századokon át különböző típusai alakultak ki, amelyeknek szórványos megörökítését a kódexirodalomtól kezdve a predikációs irodalom betétjeiig és egyéb műfajok epizódjaiig szemmel kísérhetünk. A reneszánszsal kezdődik az anekdota megújult, életerős térnyerése, s valóban a népköltészet prózai műfajai közül a folklór-anekdotának jut a legfőbb szerep, s csak a népi mesekincs ér fel hozzá más vonatkozásokban. Az elbeszélő mindenkor két kézzel merít az anekdota folklór hagyományából. Ma már bizonyított tény, hogy a novella kezdetei, akár Boccacciónál, akár másoknál, mennyire „elválaszthatatlanok az irodalom és folklór szimbiózisától.” A magyar irodalmi anekdota sokszor igen mély valóságfeltáró ereje éppen a műfaj népi eredetéből érthető meg.¹²

Az anekdota azonban nem egyszerűen népi hagyományokból fejlődik, hanem hovatovább a feudalizmussal szembenálló, a feltörekvő polgárság látásmódjától meghatározva, osztály- és társadalomszatírával bővülve jut el abba a stádiumba, ahol a kispika igazi részévé válhat.

Az előszóban virágzó anekdotának írásbeliségbe átváltó időszaka kezdődik e periódusban. A való élet produkálta anekdota-témák és formák felemelkedése és beilleszkedése azonban hazai területen különösen hosszú ideig tartó folyamatot tételez fel. A társadalmi fejlődés gyengeségeiből adódik, hogy világi alapon sokáig alig tudott az írásbeli kultúrába beépülni egy kellően széles és életerős réteg, amely a szóbeli formák időbeni felemelését végrehajtotta volna. Így – Varjas Béla szerint helyesen – egészen a felvilágosodásig eredeti alkotásként jórészt anekdotagyűjteménnyel kell megelégednünk, amely jellegzetesen a „szóbeliség prózájából” emelkedett fel.¹³

Közismert megállapítás, hogy a klasszikus novella közeli rokon, néhol „édestestvér” az anekdotával. Az alakulás stádiumában különösen szembe-tűnő az anekdota és novella átfedési lehetősége. (Lásd például a francia irodalomban a „nouvelle”, „conte”, „lai”, „fabliau”, „fable”, „exemple”, „dit”, egymáshoz való viszonyát.) A magyar irodalomban ez az átmeneti, kristályosodási folyamat nem zajlik le pusztán a reneszánsz korához kötve, áthúzódik későbbi időszakra is. Így az anekdota letagadhatatlan, lényeges fejlődési szerepet töltött be szépprózánk, s majdan novella- és regényirodal-munk továbbfejlődésében. Ha a magyar széppróza olyan hagyományt alakított ki, amelynek fő forrása és alkotó eleme az anekdota maradt hosszú időre

¹² TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Az anekdota. i. m. 5–6.; ORTUTAY GYULA: Bevezető az Irodalom és folklór témakörhöz. Helikon, 1967. 2–6. (Vö.: Thompson itt idézett eredményeivel); KIRÁLY ISTVÁN: Mikszáth Kálmán. Bp., 1952. 85.; GYENIS VILMOS: Emlékirat az anekdota. ItK, 1970. 305.; Uő.: Les Mémoires et l'Anecdote. Zagadnienia Rodzajów Literackich. Łódź, 1971. XIII/2. (25). 51.

¹³ BARTA JÁNOS: Bevezető Mikos Kelemen Törökországi leveleinek kiadásához. Bp., 1958. 34.; Uő.: Mikszáth-problémák. ItK, 1961. 143.; VARJAS BÉLA: Irodalom és folklór, i. m. 27., 28., 31.

-- ismételten hangsúlyozzuk --, bármilyen megítélésben részesüljön is, akkor mellőzhetetlen a reneszánsz kori forrásterület megvilágítása.¹⁴

Hasonlóképpen mélyrehatóbb összehasonlító kutatások világíthatják meg az anekdota középkelet-európai összefüggéseit. Annyi már világosan látszik, hogy a magyar irodalom e szempontból talán a leggazdagabb anyaggal és igen sokirányú lehetőségeivel tűnik ki. Ámde anyaggazdaságban nem sokban tér el pl. a lengyel próza sem, ha a felhasználásban és továbbvitelben kisebb kihatásaival is kell számolnunk. Jellegzetes és hatásában fontos, hogy a lengyel anekdota, a facétiókkal és az ún. „sowizrzal”-okkal együtt közvetíteni tudta az anekdotai gyakorlatot az egykorú orosz próza számára is. A cseh, a szlovák, a délszláv, és a román területekről, a specialisták ugyancsak alátámasztják az anekdota beépülését, bár ugyanakkor közelebbi vizsgálatukra hívnak fel.¹⁵

Az irodalmi prózába beépülő kisepikai elemek azonban - köztük az anekdotával -- csak résztörténetek, miniaturák maradhattak; az epikus elbeszélés központi tárgyává nem lehettek, egységes epikai kompozíciót nem alakíthattak ki. Törvényszerűnek tekinthető az irodalmak fejlődésében, hogy egy hanyatló korszak végén és az újnak jelentkezésekor, a társadalmi viszonyok kialakulatlansága és átmenetisége folytán a tények és célkitűzések egyensúlya megbomlik. E körülmények között a kisepika változatai nyernek polgárjogot. Az ilyen átmeneti korszakokban, mint a reneszánsz kibontakozásának periódusában is, a társadalmi világ „költőileg egyetemes” meghódítására

írja Lukács György -- még nem kerülhet sor, vagy már éppen nincs rá lehetőség. A „nagy egész”-nek széles perspektívában történő gondolati és epikai felmérése helyett szükségszerűen a pillanatnyi viszonylatok megragadása következik be, amit a kisepikai rész-formák, anekdoták, anekdotikus elemek alkatuknál fogva lehetővé is tesznek. Lényegében tehát a nagyobb igényű epikus munkák helyett álltak csatasorba a kisepikai elemek, melyeknek egybefűzésére, kerettel való ellátására még nem volt mód. Az epika fejlődésében egyébként szükségszerű, hogy a totalitás csak a részelemek együttesére épülhet. Kísérlet, törekvés ismételten megmutatkozott a szétszór, vagy csak egymás mellé sorolt epizódok, részelemek koncepciózus egymáshoz kötéséhez, melynek legkézenfekvőbb megoldására a nyugati irodalmak példát mutattak. Így kitapintható a fantasztikus alakok (pl. Bornemisza ördöge) köré csoportosítás halvány szándéka, de például a rabelais-i kompozíció semmiképpen sem található fel.¹⁶

¹⁴ VIKTOR SKLOVSKIJ: A széppróza, i. m. 122.; LAKITS PÁL: A kaland változásai. i. m. 8.; ISTVÁN SÓTÉR: La nouvelle en Hongrie, Tanulmánykötet. Bp., 1966. 236.; MARTINKÓ ANDRÁS: A művészi próza. Kritika, 1965. 3.8—17.; DIÓSZEGI ANDRÁS: Klasszikus novella, mai novella. ItK, 1963. 546—547.

¹⁵ J. C. CHITIMIA: Les livres populaires dans les littératures slaves... i. m. 257.; JULIAN KRZYŻANOWSKI: Irodalom és folklór. i. m. 7.; FRIDLENDER: i. m. 62.; SZIKLAY LÁSZLÓ: Hozzászólása a XVIII. századi magyar irodalom kutatásának tárgyában rendezett vitában. ItK, 1969. 163.; JÁN MIŠIANIK: Adalék a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatokhoz. Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatokról. i. m. 43.

¹⁶ LUKÁCS GYÖRGY: Mai szocialista realizmus. Kritika, 1965. 28—29.; TOLNAI GÁBOR: Les problèmes des périodes de transition. Acta Litteraria, 1967. 3—6.; SÓTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Bp., 1963. 600.; UNGVÁRI TAMÁS: Poétika (Klasszikus novella). Bp., 1967. 345.; KOZSINOV: i. m. 70—149.; KLANICZAY TIBOR: A magyar reformáció irodalma, i. m. 147.

Alapvető sajátossága mind a magyar, mind a keletközép-európai szépprózának, hogy a reneszánsz kora nem hozza meg itt azt az átütő erejű változást, mint ami a középkor és újkor feszültségéből általában következne és ami az egyetemes kitekintésből várható lenne. A középkori és reneszánsz elemek szélsőséges keveredése egyetlen műfajra sem annyira jellemző, mint éppen a prózára. A középkori epikus műformák átalakulása, természetes átfejlődése, új tartalmi és formai elemekkel való bővülése oly mértékben szembetűnő, hogy ennek komoly számbavétele nélkül lehetetlen a reneszánsz széppróza megértése. Különösen figyelemre méltó, hogy a továbbélő feudális jellegű epikában a középkori regényes vagy más természetű kompozíció nem semmisül meg, s nem utolsó sorban ez ad helyet, kész keretet, hogy oda beépülhessenek a vizsgálat tárgyát képező reneszánsz kispikái elemek.¹⁷

Most az előadott általánosítható kérdések vizsgálata után vessünk rövid, áttekintő pillantást prózánkhoz azokra a konkrét helyekre, ahol a kispikai elemek beépülésének mozzanatait tetten érhetjük. Mellőzhetetlen, hogy jelen alkalommal ez csupán a vázlat erejéig történjék meg, mintegy csak a három főtípusra korlátozzuk utalásainkat, s inkább csak az alakulás mozzanataira ügyeljünk. Sorrendben haladunk, egyre inkább a széppróza kialakulásához alapot adó irányok felé, de szükségszerűen számolunk egymásba játszásukkal, az egymás között kialakult kapcsolatokkal, kölcsönhatásokkal.

Az első típus, amely gyökereivel mélyen a középkorba ágyazódik, főként a vallási tartalmú szövegekhez kötődik. Elsőrendűen kódexeink legendái és egyéb prózai műfajai, valamint a reneszánsz idején is virágzó, sőt a reformáció alatt újraeledő, írásos, s nyomtatott formába is jutó predikációs műforma adja az alapvető szöveganyagot. A legendák a feudális elbeszélő prózának azt a formáját teremtik meg, mely a rendkívülien csodás elemek túlsúlya mellett és a regényes látomásos ellenére egy-egy élet konkrét eseményeit beszél el (Turóczi-Trostler József szerint az első legendák „anekdotikus életrajzok” voltak); az erkölcsi, tanító szándékkal egvidejűleg törekednek az érdekességre, a figyelemlekötésre. Ebbe a meseszerkezetbe kézenfekvően illeszkednek be az epizódok, anekdotikus kitérők, egyszóval a kispikai részletek, amelyeknek legáltalánosabban jelentkező formáját a példákban, (exemplumokban) találjuk meg.¹⁸

A példa, az exemplum, mint az anekdotai, novellai elemek ősi hordozója, igen tág alkalmazást kap a középkori kultúrában. Lehetséges volt önálló szerepe is (*Példák-könyve*), de inkább „önállótlan”, beépülő kísérőjelenség funkcióját, s mint ilyennek mélyrehatóbb gyakorlatát helyezi előtérbe a szakirodalom. (Turóczi-Trostler, Mezey L.) Az exemplum végső soron „az anekdotának” egyik középkori változata volt: nem feltétlenül hiteles történetet kívántak tőle, hanem csupán morálisan kellett beilleszkednie az allegorikus világképbe, ellensúlyozni az erkölcstelen mesét, azaz mint „vallásos elbeszélés”-nek, „példázat”-nak, „conte-dévo”-nak kellett hatni az olvasóra, vagy inkább a hallgatóra.¹⁹

¹⁷ VARJAS BÉLA: La littérature... i. m. i. h.

¹⁸ GYÖRGY LAJOS: A magyar anekdota története, i. m. i. h.; BRÖTHY ZSOLT: A magyar szépprózai elbeszélés, i. m. I. 3., 46–47.; MEZEY LÁSZLÓ: Középkori magyar frások. Bpest, 1957. Utószó.; TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Az anekdota, i. m. 4., 6.

¹⁹ MEZEY LÁSZLÓ: Középkori magyar frások, i. m. 403–404.; TURÓCZI-TROSTLER: Az anekdota, i. m. 6.

Ez a kisepikai forma igazi melegágyra a prédikációs irodalomban talál. A prédikátor — kezdve a ferencesek, s a Temesvári Pelbárt fémjelezte megoldásoktól — az érdeklődés felkeltése és lekötése érdekében évszázadokon át beleszővi mondandójába példaként, a legkülönbözőbb forrásokból merített korabeli anekdotai egységeket. A források közül első helyen a nemzetközileg használt példagyűjtemények szerepelnek, mint többek között a *Gesta Romanorum*, a *Vitae Patrum*, a *Legenda Aurea*, továbbá a kuriózumok, facéciák és tréfák számos gyűjteménye, promptuáriumok. A teljes forrásanyag másik oldalaként viszont már ekkor kimutathatóan ott állnak a hazai életből vett jellemző esetek, eredeti kiegészítések, hasonlatosságok, népies példalódzások (példaszók), szájról-szájra járt kis történetek. Ez utóbbi eredő fontosságát és hatóerejét alátámasztja mind a kolostori irodalom közvetlen szóbeliséghez kötöttsége, mind pedig a prédikáció műfajából természetesen következő, hallgató közösshöz való szólás igénye.²⁰

A XVI. század magyar nyelvű kódexeinek exemplumai, a prédikációk példái mindent egybevetve azt mutatják, hogy már akkor az a fejlődési folyamat indult meg a vallásos szövegeken belül, amely a széppróza előrelépését kisepikai elemekkel segítette elő. A példákban joggal látja az irodalomtörténész nemcsak a „magyar nyelvű anekdoták”-nak, de a „modern, rövid, szórakoztató történetnek, a novellának őst” is, ahol a jelek stílusban és szerkezetben egyaránt, egészében a „világi novellák felé” mutatnak előre.²¹

Az átváltás a középkori példák világából a reneszánsz világába szakadék nélkül történik annak ellenére, hogy mind a keretet adó műformák, mind a példaanyag tartalma alapos változáson ment keresztül. Részben a fokozatos világivá válás, részben a reformáció új célkitűzései a középkor szentekkel teli, csodás hátterét hagyta, s helyette egyre inkább az egykorú, való élet mindennapos jelenségei, földön élő, gyarló emberei kerültek előtérbe, s ekkor az új nemzetközi motívumok mellett a hazai eredetinek is tágabb tere nyílt a részelemek vonatkozásában. A forma az új szociológiai tartalmat követve fokozatos fejlődésen megy keresztül, s egyes esetekben nyomtatásba is jutva, már-már megközelítik a beépült, olvasmányos kisepikával szemben támasztható alap követelményeket.²²

A vallási tartalmú szövegekbe épülő, világi elemekkel kiegészülő kisepikai típusnak reneszánszbeli kiteljesedését Bornemisza Péter prédikáció-(postilla) prózájában kereshetjük. Távolról sem mondhatjuk el azonban, hogy vele a szépprózának olyan stádiumához érkeztünk volna el, amely a befejezettséget, vagy a további fejlődés töretlen alapját képezhetné. Bornemisza példái, utalásai, példázatai, anekdotikus egységei, elbeszélő részecskéi, korabeli, hazai életből folyó kitérői, külföldi anekdoták, novellák, bibliai melanchthoni közhelyek szabad átírásai — teljes rendszertelenségben ágyazódnak be és vegyülnek össze a legkülönbözőbb valláserkölcsei, teológiai szövegrészekkel. De bizonyos számban így is kimutatható — s a szakirodalom törekedett is erre —, hogy Bornemisza példaanyagának a szempontunkból érdekes

²⁰ KATONA LAJOS: Értekezések: Temesvári Pelbárt, Középkori irodalmunk forrásai, *Gesta Romanorum*, stb. Irodalmi tanulmányok, II. Bp., 1912. 62–64.; BORI IMRE: A próza... i. m. 687.

²¹ V. KOVÁCS SÁNDOR: *Gesta Romanorum*. Középkori elbeszélések kiadásához írott utószó. Bpest., 1965. 253.; MEZEY LÁSZLÓ: Középkori... i. m. 403.

²² KOZSINOV: i. m. 149.; TURÓCZI-TROSTLER: Az anekdota. i. m. 6.; KLANICZAY TIBOR: A magyar reformáció irodalma, i. m. 144.

kisepikai részei elismerésre méltó szintet érnek el, s bennük a korhű, hazai valóság látott és hallott köznapi esetei, személyes élményei tárulnak fel nagy gazdagságban. Ha ehhez hozzávesszük még, hogy a kisepikai elemeknek beépítkezése Bornemisza gyakorlata szerint már eltávolodást jelentett az élőszótól, s kinyomtatott postillái által a „magának olvasó” igényeit olvasmány-prózával kívánta kielégíteni, akkor a fentiekben előadott szépprózai fejlődés e típusának útját, – igaz csak az idáig vezető útját – körvonalazva látjuk. Más kérdés, hogy a reneszánsz széppróza jövőbe nyúló kibontakozása és kisepikai továbbfejlődésének alapvetése ezáltal még nem történhetett meg.²³

Bornemisza nagy bőséggel szórta szét prédikációiban az elbeszélő témakincs pár soros híreit, ötleteit, vázlatait; sokszor anélkül, hogy a megformálás epikai s a kidolgozás kisepikai igénye munkált volna benne. Inkább szenvedélyes érzelmektől fűtve, izzó lelkesültségben rádöbenteni, felrázni, meggyőzni akart felvillantott példáival kortársai körében, mintsem az elbeszélő egységek objektív, ráérő nyugalma kibontására törekedett volna. Már Telegdi Miklós mint „hibát” vette észre Bornemisza írásaiban, hogy igen sokféle témát vet fel, amiket aztán menetközben „azonba hagy”: „Vennél egyet valamit elő, és szólnál tökéletességgel arról. Amit ki nem akarsz fejtegetni. hadnál békét annak.” Bár Bornemisza így módon is a magyar prózának egyik sajátos művészi irányához teremtett előzményt, a kimondottan elbeszélőszórakoztató széppróza útján megállt a „novella ősképleténél”, illetőleg megelégedett a kisepikai elemek, szilánkok, utalások nagy számú, de nem kiteljesedő beépítésével.²⁴

A kisepikai elemek beáramlásának *második típusát* a világi értekező prózában, tudományos, féltudományos művekben, főként a történeti prózában találjuk meg. Ez a széles alapon fejlődő, oldalágakon szétágazó, különböző emlékező iratokban is feloldódó forma úgyszintén már a középkor óta telephelye a kisepikai elemek beiktatásának, s további útja hosszan ível a XVII., XVIII. századig, hogy az emlékiratok lényegbevágó szépprózai alapjává váljék.

György Lajos már évtizedekkel ezelőtt utalt rá, hogy igen korán „komoly tartalmú irodalmi művekbe is becsúszik az anekdota, s sokkal szélesebb terjedelmet sejtet, mint amekkorát a hiányos adatok körülfoognak.” Újabban mind a hazai, mind az itáliai, s nem különben a cseh, lengyel és délszláv krónikairódalom latin és anyanyelvű anyaga kapcsán a szakirodalom egyképpen bizonyítja, hogy már az első krónikák hagyományos kompozíciója befogad és esetenként a szabályok értelmében be is kell fogadnia kitérőket, anekdotikus elemeket. Mályusz Elemér például az V. István kori gestát vizsgálva elmondja, hogy a krónikaszerzők fantáziája nyomán is bőven születtek betétek, mivelhogy nem mindenben kellett ragaszkodniok a valósághoz, sőt az epizódokban egyenesen törekedniök illett az érdekesre, a figyelmet felkelőre, s mind e cél érdekében igénybe vehették az élőszóbeli hagyományokat is.

²³ KIRÁLY GYÖRGY: Két Boccaccio novella a XVI. századi irodalmunkban. Irodalomtörténet, 1918. 311.; NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza Péter, az író és az ember. Bpest, 1959. 390–396.; Uő.: A széppróza születése, i. m. i. h.; KLANICZAY TIBOR: A magyar reformáció irodalma, i. m. 144–146.; BORNEMISZA PÉTER: Ördögi kísértetek, kiad. ECKHARDT SÁNDOR, Bpest, 1955. 184.

²⁴ BORI IMRE: A magyar széppróza... i. m. 198.; NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza stílusa. ItK, 1955. 24.; Uő.: A XVI. század utolsó három évtizedének postilla irodalmából. It, 1957. 4., 453.; TELEGDI MIKLÓS: Felelet. Nagyszombat, 1580.

Horváth János a Dubnici krónikáról joggal állítja, hogy ennek nyugodt, kényelmes előadása telve van anekdotikus részekkel, emlékirati elemekkel.²⁵

A humanizmus teremt igazi alapot a történetírásnak egy könnyedebb változatához, amelyet a szakirodalom szerint „anekdotikus történetírásnak”, „anekdotázó, regényes történetírásnak” méltán nevezhetünk. Ez a forma többek között szoros összefüggésben van a Plutarchosra visszamenő hagyományokkal, amelyekből természetesen fakad az életrajzi elemekkel kiegészülő történeti előadásmód. Innét pedig az út egyenesen a memoárszerű művekhez vezethet. Az ún. anekdotikus történetírás pedig már a világi tárgyú kisepikai elemek széles, nemzetközi és hazai, írott és élőszóbeli repertoárjából válogathatja epizódjait. Ezúttal csak Thuroczy Jánosra utalunk példaként, aki krónikájában — Kardos Tibor szerint — „a novella hagyományosan magyar formájával”, azokkal a „szinte jelképes erejű, rövid anekdotákkal” és „pompás, csattanós elbeszélésekkel” hinti meg előadását, amelyekből „modern elbeszélő költészetünk és prózánk annyiszor és annyi formában merített”. Az sem véletlen, hogy Thuroczyval egyidőben Galeotto Martio hazai környezetben és hazai gyakorlathoz alkalmazhatta az európai humanista történetírásnak antik mintákon alapuló, egészen szélsőséges változatát, az ún. „anekdotikus jellemrajzot”. Ha Galeotto műve — mint első világi jellegű anekdotás könyvünk — alapjaiban érthető módon idegen anyagra épül is, a Mátyás köré csoportosuló anekdoták világosan mutatják azt a szoros kapcsolatot és egymáshatást, amely a népi trufák magyar világával fennáll. Galeotto műve azt jelzi igen szemléletesen, könnyen levezethetően, hogy a humanista, novelisztikus elbeszélő forma és tartalom most kézzelfogható kapcsolatot talált a hazai anekdotikus hagyománnyal.²⁶

A történeti prózába illeszkedő kisepikai betétek leginkább közismert gyakorlata, reneszánszbeli kiteljesedése Heltai Gáspár munkásságában, első sorban is *Krónikájában* figyelhető meg. Varjas Béla, Klaniczay Tibor, Nemeskürty István és mások számos oldalról tárták fel Heltainak prózairodalmunkban betöltött helyét s szerepét, alkotásmódjának milyenségét. Számunkra most csupán annak megvilágítása a fontos, hogy Heltai a Bonfinitól kapott történelmi szövegbe szinte kizárólag szépprózai, kisepikai betéteket, önálló elbeszélő egységeket, anekdotikus részeket, jeleneteket illeszt. De még akkor is a szépprózai, kisepikai törekvés megnyilvánulásait látjuk, midőn csak egyszerűnek látszó lapszéli megjegyzésekkel formálja át a történelmi alapot. Nem bajlódik tudós oknyomozással, ritkán izgatják s bírják nagy történelmi sorsfordulók „derék” megjegyzésekre vagy kiegészítésekre. Elemében akkor van, ha a történelem eseményeit érdekes, pletykás, magánéletbeli bonyodal-makkal, intimitásokkal, mindennapos anekdotikus esetekkel színezheti, szöhet át; szórakoztatóvá, élvezhetővé formálhatja. Szereti a történelem „nagy” hőseit egyszerű emberként, köznapi tulajdonságokkal, anekdotikus helyzetekben, testközelben láttatni. Mint látható, Heltai Gáspár is a széppróza

²⁵ GYÖRGY LAJOS: Az anekdota . . . i. m. 31.; MÁLYUSZ ELEMÉR: Előadása az V. István-kori gestáról. 1970. ápr. 9.; HORVÁTH JÁNOS: Előadása a Dubnici krónika névtelenjéről. 1970. május 21.

²⁶ HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi műveltség megoszlása. Bp., 1944. 140.; KARDOS TIBOR: Régi magyar drámai emlékek, i. m. 63–64.; Uő.: Középkori kultúra . . . i. m. 228.; Uő.: A magyarországi humanizmus kora. Bp., 1955. 165., 185.; Uő.: A magyar vígjáték kezdetei. Kodály Emlékkönyv. Bp., 1953. I. 140.; Uő.: A renaissance Magyarországon. Előszó és jegyzetek. Bp., 1961. 56., 59., 280.

fentiekben vázolt fejlődési útján, a reneszánsz korára már kitaposottabb ösvényén jár, s ezt a hagyományos gyakorlatot emeli írói alkatánál fogva igen szerencsésen, mind már jóval gazdagabb anyagával, mind nívósabb formájával a lehetséges legmagasabb szintre.

Mindehhez az eredményhez — igen sajátos módon —, az előszóból kiindulva jutott el; beszótt kitérői felölelték a helyi színhagyományt és mondanakincset; nyugalmas, bonyolítani tudó, ráérős tempójú elbeszélő modorán ott érezzük máig az előszó varázsát, párbeszéd kedvelése, alakjainak szinte kötelező megszólaltatása is az anekdotai előszó gyakorlatából eredeztethető. Heltai azonban nemcsak beépítette munkáiba az előszavas elemeket, de azt tapasztaljuk, hogy általában írásaival és könyvkiadói tevékenységével felismerte az előszó és az írásbeliség átváltásának törvényszerűségeit, s ennek a felismerésnek értelmében az „olvasásra gyönyörűséges” szépprózát elébe helyezte a már idejét múlt, szinte kizárólag előszavas közvetítéssel operáló, históriát verselő műformáknak. Heltai Gáspár történeti szövegének kitérői a korai magyar, polgári elbeszélő széppróza alapját jelentik, s annak a járható útnak megteremtését jelzik, amely a XVII., XVIII. századi, de még az e századokat követő idők magyar szépprózájában is hasznosítható lesz.²⁷

A kisepikai elemek beépülésének *harmadik típusát* a kimondottan szórakoztató, regényes, kalandos elbeszélések, a későbbiekben népi olvasmányokká lett művek adják. Ez az igen elhanyagolt, sokszor lenézett „gyarlónak” ítélt, a műveltségbeli „alsóbbrendűség” gyanúját hordozó irodalom behatóbb vizsgálatot s elemzőbb értékelést érdemelne. Most kizárólag szempontunkból tekintve is az látszik, hogy mind hazai, mind a keletközép-európai irodalmságban az elbeszélő, szórakoztató széppróza és kisepika igen erőteljes hagyománya sűrűsödik itt össze.²⁸

Teljesen igaz, hogy a szépprózának ez a típusa jórészt a középkori, külföldi, szokványos és sokszor elcsépelet meseanyagra megy vissza. Legtöbbször már mint elavult témákkal találkozunk velük, s a lemaradás legalább száz-kétszáz éves. Nem is szólva arról a körülményről, hogy ezek a munkák általában igen gyatra fordításban jutnak el az olvasóhoz. A Nagy Sándor-história, a Trója-regény, az Aesopus, a Gesta Romanorum, a Poncianus, a Salamon és Markalf stb. azonban mind-mind olyan közkedvelt olvasmányokká váltak, amely jelenség nyitját érdemes bogozni. A kétségtelen negatívumokkal szemben megállapítható, hogy a szó szoros értelmében vett szórakoztató széppróza legmesszebb ágazó gyökerei itt keresendők, bármilyen ellenérzést váltott is ki ez az irodalom a későbbi korok megítélésében. Minthogy a népkönyvek tömegolvasmánnyá, népi irodalommá váltak, nyilvánvaló jele annak, hogy azt a funkciót töltötték be, ami leginkább megközelíti a tetszés igényét. Márpedig a nép tetszés igénye hajlik a különösre, a rendkívüli, a kuriózumokra, a koholmányokkal és kitalálásokkal teli olvasmányokra. A szóban forgó művek alapmeséjében az ilyen igényt bőven kielégíthette a formálódóban levő olvasótábor.²⁹

²⁷ VARJAS BÉLA: Előszó Heltai Magyar krónikája kiadásához. Bp., 1943.; KLANICZAY: A magyar reformáció... i. m.; NEMESKÜRTY: A széppróza születése... i. m. i. h.

²⁸ BEÖTHY Zs.: A magyar szépprózai elbeszélés, i. m. I. 102.; BISZTRAY—KERCSENYI: A magyar próza könyve. i. m. 16., 17., 24.

²⁹ J. C. CHITMIA: Les livres populaires... i. m. 269.; V. SKLOVSKIJ: A széppróza, i. m. 52—57.; TURÓCZI-TROSTLER: A magyar irodalom európaizálódása. Tanulmányok. Bp., 1961. II. 26.

Az alapművek eleve szórakoztató, szépprózai jellege – ellentétben az előzőekben tárgyalt típusokkal – a kisepikai elemek beépítkezésének sok szempontból más-más megoldását kínálják, de mégis lényegében azonos marad az ismert eljárás: a készen kapott kompozícióba elegyednek be itt is a hazai, eredeti kisepikai elemek. Egyöntetű a nemzetközi szakirodalom véleménye ate-kintetben, hogy a népivé váló olvasmányok „csaknem mindenütt” a helyi folklorisztikus elemek beépülése folytán regenerálódnak, új változatokat formálnak ki, s egyes témarészek kidolgozásában, elbeszélő modorában a sok változás következményeként már alig lehet ráismerni az eredetire.³⁰

Bizonyos különbséget, eltérést tapasztalunk, midőn egyrészt a nagyobb koncepciójú, regényes históriákba épülő módosulásokat figyeljük, és másrészt, amidőn a készen kapott alapmű maga is már eredetileg kisepikai részekből tevődik össze és a novellisztikus megformáltság jellemző rá. Ez utóbbi esetben az átvett kisepikai elemek bonyolult belső kölcsönhatásba kerülnek az itthon felhalmozódott eredeti, legtöbbször élelőszóban élő anekdotai elemekkel. Ez a folyamat mind a *Gesta Romanorum*, mind az ezópusi fabulák esetében, mind más keretes elbeszélés-gyűjtemény megoldásában szembetűnő és kimutatható.

Messze vinne témánktól a népköltészet és irodalmiság cserefolyamatának, azaz a szórakoztató írott széppróza leszálló folyamatának, majd pedig az irodalomba visszaáramló foklórelemeknek, közelebből e tárgy kisepikai vonatkozásainak összehasonlító vizsgálata. Tény, hogy igen hosszú „kristályosodási folyamatban”, már a XIII–XIV. század óta mindenütt a kölcsönhatás nyilvánvaló jeleivel találkozunk. Nem meglepő, hogy az azonos témákban lejátszódó folyamatok és eredmények hasonlóságára – mind a cseh, lengyel vagy magyar anyag alapján – ismételten rámutattak.

E szórakoztató irodalmiság élőlőszavas diffúziója szükségszerűen következett be egy olyan korszakban, amikor az írni-olvasni tudó réteg igen kis-számú volt. Az élőlőszavas diffúzió különösen előnyösen érvényesült – alkati adottságoknál fogva – a rövid, kisepikai elemek, a kiragadott epizódok, részletek esetében. A folklorizáció folyamatában a népi mesehagyomány magába ötvözte az új elemeket, de egyszersmind módosított s alakított is rajtuk. A görög, római és egyéb eredetű történeteknek inkább jellemző, mint hiteles epizódjai idővel egyre inkább kibővültek, újabb és újabb változatok születtek, amelyek az ismételt kiadásokban is éreztethetik hatásukat. Chițimia a szláv irodalmakra általánosítva jegyzi meg helyesen, hogy nemcsak az az érdekes, amit a népi olvasmányok belevittek a folklórba, de az is, amit a folklór vitt bele az irodalmiságnak e szórakoztató formáiba. Míg nyugaton, ahol a colportage-irodalom hamarabb jutott végleges nyomtatott formába, a népkönyv csak kisebb mértékben viselt el asszimilációt, addig Keletközép-Európában a több évszázadon áthúzódó, meg-megújuló és virágzó népkönyv-irodalom lényeges asszimiláción ment keresztül, s sokat merített, sőt minden bizonnyal lényegesen többet használt fel a hazai hagyományokból, mint amit eddig feltártak.³¹

Szembetűnő jelensége ennek az alakulásban levő szórakoztató szépprózának, hogy egyes esetekben az epizódok, az anekdoták, a különböző

³⁰ Vö. KOZSINOV, FRIDLINDER, SKLOVSKIJ, R. QUENEAU idézett munkáival.

³¹ R. QUENEAU: *Encyclopédie* . . . i. m. III. 1574.; CHIȚIMIA: I. m. 257.; V. KOVÁCS SÁNDOR: *Gesta Romanorum*, i. m. i. h. és az erről szóló recenzió BÓTA LÁSZLÓTÓL: *ItK*, 1966. 699.; KATONA LAJOS: i. m. 45.

anekdotikus részletek, de még az ötletek, elmésségek, szólások, közmondások is következetesen egy hős köré csoportosulnak. A „hős” legtöbbször valamilyen talpraesetten ügyes figura, eszes, de egyszersmind durva népi típus, esetleg ravasz kópé, akinek áthúzódó jelenléte, tevékenysége fűzi egybe az egyébként szétszórt, zömmel minket érdeklő kisepikai elemeket. Ez a „hős” közismertté, jellegzetessé válik, elhíresedik, s központjává, gyűjtőhelyévé válik további járulékos kiegészítésnek, magába szívja a népi hagyománykincs idevágó anyagát. Hazai irodalmunkban nem tudott ez a típus az egyetemes irodalomból ismert magasabb szintű alkotásban realizálódni, s ezért bárha be kell érünk egy Markalf vagy egy Mankóczy István „dolgainak” példájával, a vázolt folyamat törvényszerűségeit itt is tetten érhetjük: a helyi kisepikai elemek beépítkezése megtörténik. Más kérdés, hogy gyarló voltuk miatt a széppróza további fejlődését nem igen segítették elő, minthogy ezek az írások megálltak a személyhez kötött „tréfabeszédes könyv” kezdetleges szintjén.³²

A szépprózai témakörbe beépülő, eredeti kisepikai elemek most tárgyalt típusában a leginkább fejlett, s a széppróza előrelépéséhez alapvető indítást adó megoldásokat az ezópusi fabulák körében találjuk meg. (Érthető módon az ezópusi alaplíra, jelentőségénél fogva e szórakoztató irodalmiság értékrendjében kiemelt helyen szerepel.) A fabula volt az a kisepikai műforma, amely csaknem minden keletközép-európai irodalomban igen messzemenő átdolgozáson ment keresztül mind tartalmi, mind stíláriis elemeit illetően. A jelenség azzal is magyarázható az újabb kutatások szerint, hogy az ezópusi fabulák az ókorban maguk is egyszerű, előszóban terjedő, szerzőhöz nem kötött mesék, elbeszélések voltak, amelyeknek alakuló, változó szövegei csak időnként álltak össze elhíresedett ezópusi formájukban. Évszázadok lepergése után pedig a reneszánsz időszaka ugyanezt a folyamatot ismételte meg. Ezópus meséit nem tekintették megváltoztathatatlan szövegeknek, sőt egyenesen kíváncsiaknak tartották részben az új idők követelte tanulságok alkalmazását, részben a szépprózai igények újszerű valóraváltását, ideértve a kisepikai elemek beépítését is. A bőven kínáló példák közül utalunk a „Lengyel Ezópusra”, Biernat de Lublin munkájára, ahol az eredeti vagy előszóbeli kisepikai betétek, közmondások stb. valóban „lengyellé” alakították át a mesegyűjteményt. Figyelemreméltó, hogy hasonló asszimilációra a román irodalomban is van példa a későbbiekben.³³

De befejezésül ismételtelen Heltai Gáspárról kell néhány szót ejtenünk, mint aki ennek a kisepikai típusnak is reprezentáns megvalósítója. (Jelentősége szerint csak a jelen szempontból is külön tanulmányt érdemelne.) A szakirodalom kimutatta és egyöntetűen állítja, hogy fábuláinak originális szövege csupán az alapot nyújtja számára, mert azt átalakítani, átstilizálni, kiegészíteni, eredeti, hazai életből vett betoldásokkal átformálni mindenkor szinte kötelességének érzi. Az alkalmazott betoldások pedig javarészből kisepikai elemek, anekdotikus részecskék, amelyeknek eredete, inventiója a fentebbi elemzésünkben nyilvánvaló, s csak még inkább kétségtelen, ha Heltai írói erényeit és alkotó hozzáállását tekintjük. Heltai Gáspár az „anekdota színei vel” futtatja át az ezópusi fabulákat, s ez az alkotásmód egyaránt jellemzi

³² KOZSINOV: i. m. 76.; GYÖRGY LAJOS: Eulenspiegel magyar nyomai, Cluj—Kolozsvár, 1932.; KARDOS TIBOR: A m. vígjáték... i. m. 161.

³³ J. C. CHITIMIA: i. m. 269.

az egyéb munkáiban követett eljárását is. (L. még a neki tulajdonított szórakoztató olvasmányok sorát is.)³⁴

Heltai Gáspár szépprózai tevékenységében összefutnak a szálak. Miként már előzőleg, a történeti prózába beépült kisepikai elemek kapcsán is megállapítottuk, munkásságában átfogó érvénnyel felcsillan a reneszánsz kisepika megteremtésének lehetősége: az anekdotizmus, a maga eredeti mivoltában, rátalált arra az ösvényre, amely a magyar széppróza fejlődésének jóideig az adott körülmények között lehetséges és járható útját jelenti.

Azzal az összegző következtetéssel zárhatjuk e sorokat, hogy a reneszánsz periódusáig az eredeti szépprózai elbeszélés nem lekicsinyelhető, sőt igen becses eredményét elsőrendűen a kisepikai elemek beépítkezésének különböző típusú megvalósulásában kell keresnünk.

QUELQUES PARTICULARITÉS DE LA PROSE DE LA RENAISSANCE

L'étude s'occupe de l'ensemble des problèmes de la formation de la prose en Europe centro-orientale, en prenant pour point d'appui surtout la littérature hongroise. L'auteur arrive à la conclusion que bien que la prose divertissante n'ait pas pu produire en Hongrie d'oeuvres originales et représentatives, par la transplantation des éléments épiques dans les diverses formes en prose elle réussit à créer pour l'époque de la Renaissance des productions remarquables.

En présentant les causes du retard l'auteur parle des circonstances économiques, sociales, historiques et littéraires. Il fait connaître les conditions dans lesquelles la prose hongroise poursuivait pendant longtemps des objectifs religieux, didactiques, nationaux, etc. Puis il expose les motifs pourquoi et comment les petits genres épiques, comme les anecdotes, les épisodes anecdotiques, les «ilôts en prose», les éléments supplémentaires, les cas de nouveauté — s'introduisirent dans les oeuvres plus amples. Il souligne la tendance de représenter la réalité de tous les jours et définit la fonction des petites unités épiques dans le fait qu'elles expriment en écrit les traditions épiques locales desquelles les formes d'art de la prose de la Renaissance, conformément à la période préparatoire des nouvelles de Boccaccio, auraient pu se dégager chez nous aussi. Comme premier type de l'évolution de la prose de la Renaissance hongroise l'auteur cite et analyse les éléments épiques des postilles de Péter Bornemisza. Le deuxième type est représenté dans la Chronique Hongroise de Gáspár Heltai. La, prose romanesque divertissante qui s'inspirait des sources étrangères représente le troisième type.

³⁴ HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp., 1953. 374—406.; BORI IMRE: A széppróza. i. m. 196.; NEMESKÜRTY: A magyar széppróza, i. m. 95.

Justus Lipsius és a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom

Kiindulásként vessük vigyázó szemünket egy ragyogó exemplumra! E pillanattól kezdve, amikor is kiemeljük az európai késő-reneszánsz utazási irodalom kutatók által mit sem háborgatott tengeréből, kísértetként járhatná be a modern interpretációkat: mert nincs még egy oly költői hevű és fogalmi pontosságú látlet a késő-reneszánsz kori utazások (és kapcsolódó műfajaik) természetéről, mint Julius Bellus (Giulio Belli) *Hermes politicus sive de peregrinatoria prudentia libri tres* c. 1608-ban megjelent munkájának bevezető példázata.

A würzburgi püspökhöz címzett ajánlásban Giulio Belli imígyen elmélkedik: „Mondják, hogy Cajus Julius Caesar Egyiptomban egy ellenséges rohamtól kényszerítette a sajkából a tengerbe ugrott, s kétszáz lépést úszva vergődött el a legközelebbi hajóhoz, balját feltartva, nehogy a könyvek, amelyeket vitt, megnedvesedjenek, a vezéri köpenyt pedig a foga közé szorítva, nehogy az ellenség zsákmánya legyen; ezzel szemben Ulyssesről azt éneklék, hogy fegyver nélkül, írásművekkel nem rakottan, öltözettel nem terhelve, hanem meztelenül és csupasz bőrrel úszott a phaiákok földjére. Ha ezeket az utazókat egymással szembeállítom, bizony felöltik bennem a gyanú, hogy . . . Julius Caesarhoz képest Ulysses sem az irodalomhoz, sem az úszáshoz nem sokat értett. Ezért vándorlásom háborgó tengerén inkább a másik, mindenkinél tudósabb úszóra vagyok tekintettel, ugyanőt állítom magam elé követendő példaként . . . ezért van az, hogy a viszontagságok tarajos hullámvérése közepette fogaimmal szorongatok néhány könyvet, ezekkel éjszakázom, vándorlok, faluzok, s hajótöréskor ezekkel úszom.”¹

A példázat érzékletes pontossággal jelzi, hogy a reneszánsz kései szakaszában a *kaland* izgalmát merészen vállaló Ulyssesből — aki Dante *Színjátékában* még a reneszánsz eszmények egyik legkorábbi nagy szimbóluma volt² — „konszolidált” *tudós utazó* lesz: ama Julius Caesarral szemben marasztaltatik el, aki az Alpokon átkelve unalmában nyelvtani értekezést ír,³ aki még a halálos tengeri veszedelemben is a könyvekkel, a tudománnyal törődik. A XVI. század végső, a XVII. kezdő harmadán az antikvitás és a középkor öntudatlan, a reneszánsz tudatosan merész kalandjából valóban megtervezett, immár kodifikált szabályok szerinti utazás lett: az utazás *művészetté* és *tudo-*

¹ Julii Belli Iustinopolitani *Hermes politicus sive de peregrinatoria prudentia libri tres*. Frankfurt 1608. Kulcsár Péter fordítása, A késő-reneszánsz peregrináció irodalmi dokumentumai c., kiadás előtt álló antológiából. A további szemelvények is innen valók.

² *Inferno*, XXVI. 94–102.

³ A hiányzó ókori természetérzék jellemzéséül említi GYÖMREI SÁNDOR elfelejtett kitűnő összefoglalása: Az utazási kedv története. Bp., é. n. [1934 után] 14.

mánná vált. A reneszánsz hajnalának fényeivel megragyogtatott Ulysses-típusú utazó, aki Dante szerint „látni világot, emberek hibáját... bejárta a tenger ezernyi táját, pár szál deszkával”, átadta a helyét a tudós körültekintéssel útnak induló peregrinusnak, akit már nemcsak szenvedélyei, hanem a könyvek is vezérelnek; az utazás rögzített gyakorlati tanácsai, az utazási elméletek, illetve ha naplózásra adta fejét: az útleírás-esztétikák.

A művészetté lett-késő reneszánsz kori utazás elméleti és gyakorlati szakirodalma, az utazási irodalom esztétikája tudomásunk szerint máig sincs még összefoglalva, történetileg rendszerezve.⁴ Pedig e főleg latin nyelvű európai utazás-elméleti szakirodalom megismerése számunkra is fontos. A magyar reneszánsznak a nemzeti nyelvű klasszikus *Europica varietas* előtt és után is gazdag utazási irodalma van, s ez a jórészt még teljesen feltáratlan anyag — Forgách Mihály 1587-es *Oratio de peregrinatione et eius laudibus*ától Frölich Dávid 1644-es roppant utazási enciklopédiájáig — éppen a divatozó utazás-elméleti művekkel szembesítve illeszthető be harmonikusan, többnyire minden megkésetttség nélkül az európai fejlődésbe.

A legfontosabb XVII. századi utazási elméletek és módszertanok dús mezőnyében⁵ Justus Lipsius 1587-es *Epistolája* nem az első és nem is az utolsó munka, de mindenesetre a legnépszerűbb. A Lipsius-irodalom többféleképpen emlegeti (*Epistola ad Philippum Lanoyum*; *Epistola de peregrinatione italica*; *De ratione cum fructu peregrinandi et praesertim in Italia*), s leveleinek 1968-as kritikai jegyzéke szerint⁶ 1578. ápr. 3-án kelt Anversben, címzettje pedig egy bizonyos nemes ifjú: Philippus Lanoyus, Philippe de Lannoy (Turconius). Nyomtatásban 1586-ban jelent meg először (az *Epistolarum selectarum centuria prima* c. kötetben ez a 22. levél), s hamarosan rendkívül ismertté lett, hisz Lipsius leveleinek eme első kötetét ugyanabban az évben még kétszer kiadták.⁷ Az *Epistola de peregrinatione italica* 1592-ben angolul, 1619-ben franciául is megjelent,⁸ és Lipsius műveitől elszakadva

⁴ EDWARD GODFREY COX nagy bibliográfiája angol nézőpontú: A reference guide to the literature of travel. I—III. Washington, 1935—1949.; BOIES PENROSE húsz évvel ezelőtti könyvének bennünket leginkább érdeklő fejezete történeti földrajzi áttekintés: Travel and discovery in the Renaissance 1420—1620. Cambridge, Massachusetts, 1967. Fifth printing. 274—326: The geographical literature of the Renaissance.; LUDWIG SCHUDT alapos bibliográfiával felszerelt Itália-centrikus monográfiája röviden érinti a kérdést: Italienreisen im 17. und 18. Jahrhundert. Wien—München, 1959. 136—145.

⁵ GUGLIELMO GRATAROLI (1563)—HIERONIMUS TURLER (1591)—HILARIUS PIRCKMAIR: De arte peregrinandi... Nürnberg, 1591.; THEODOR ZWINGER: Methodus apodemica... Bazel, 1577.; HENRICUS RANZOVIVS—ALBERTUS MEIERUS: Methodus apodemica vel ratio describendi et laudandi regiones et urbes... Helmstadt, 1587. 3. kiad.; Egyebek és későbbiek felsorolása SCHUDTNÁL: i. m. 140—141. Az 1-es jegyzetben említett antológia ebből az európai utazás-elméleti irodalomból kb. 100 lapnyi szemelvényt közöl.

⁶ Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564—1606. Par ALOÏS GERLO et HENDRIK D. L. VERVLIT. Anvers, 1968. 29.

⁷ Kiadástörténetét lásd: Bibliotheca Belgica... Première série. XV—XVIII. Gand—La Haye, 1880—1890. XV. Lapszámozás nélkül. Az előző jegyzetben leírt Inventaire... hivatkozása: F. VANDER HAEGEN: Bibliotheca Belgica. Rééd. par M.-Th. LANGER: Vol. III. Bruxelles, 1964. 1086.

⁸ Vö. E. G. Cox: I. m. II. 321. Az 5. jegyzetben említett TURLER és RANZOVIVS—MEIERUS angol fordításai: 1575, 1589. Vö. még: JONES RICHARD FORSTER: The seventeenth century. Stanford, California, 1951. 264.; Bacon esszéinek utazási tanácsai későbbiek. Lásd FRANCIS BACON: Esszék. Ford. JULOW VIKTOR. Bp., 1968. 72—74.; A francia fordítást a Bibliotheca Belgica írja le.

most már más utakon is népszerűsödött. A Lipsiusszal levelező Nicolaus Reusner latin verses utirajzokat tartalmazó antológiájának 1592-es második kiadásában a gyűjtemény élén szerepel,⁹ s kiadta még először 1600-ban megjelent utazási traktátusa kísérő irataként Georgius Loysius,¹⁰ 1623-ban Landismann,¹¹ 1625-ben a lengyel Mieszkowski,¹² 1631-ben Erpenius,¹³ 1699-ben Crenius, 1721-ben pedig Lackmann,¹⁴ s ezzel talán még nem is soroltunk elő minden editiót!

Justus Lipsiusnak, az újsztoicizmus vezér-ideológusának művei buzgón forgatott kézikönyvek voltak Magyarországon is. Hazai recepciója legfontosabb filológiai körülményeit már 30 esztendeje feltárta egy kitűnő pozitivist disszertáció, Klaniczay Tibor 12 évvel ezelőtti késő-reneszánsz szintézise pedig Lipsius termékenyítő eszméi köréből vezette le az egész magyar késő-reneszánsz szellemi tájékozódását.¹⁵ Tárgyunk szempontjából is teljes joggal, mert a nyugat-európaihoz hasonlatosan a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom elméleti alapvetése is lipsiusi geneziszű.

Nincsenek sokan, akiknél Lipsius *Epistola de peregrinatione italica*jának látványos filológiai hatását kimutathatnánk, de magyarországi hívei és levelező partnerei többen voltak, mint tudtuk eddig. Mert nemcsak Forgách

⁹ *Itinerarium totius orbis sive opus peregrinationum variarum in VII classes distinctum*... Ex recensione Nicolai Reusnerii... Bázél, 1592. 9a–15a.

¹⁰ GEORGII LOYSII *Pervigilium Mercurii*... Előtte RANZOVII *Methodus apodemicajának* 1608-as strasbourgi kiadásával egybekötött példánya feküdt, Lipsius levele itt a 105–114. lapon (Vatikáni Könyvtár, Stamp. Barb. P. XI. 143.), illetve az 1644-es frankfurti kiadás, ahol Lipsius a 115–125. lapokat ékesíti. (Vatikáni Könyvtár, Racc. gen. Classici VI. 1609. int.) Loysius előszava mindkét kiadásban 1600-as keltezésű. A Bibliotheca Belgica Lipsius levelének Loysius-féle közléseiből csak egy 1631-es wittenbergi kiadást említ, amelyet én nem láthattam. Az 1600-as első kiadásra SCHUDT utal: I. m. 141.

¹¹ C. LANDISMANN: *Mercurius apodemus*... Frankfurt a/M, 1623. – Nem láttam: a Bibliotheca Belgica nyomán.

¹² *Institutio peregrinantionum peregrinantibus peroportuna edita anno Salutiferi Partus 1625, huic accessit epistula Justii inventuti exterarum nationum peregrinanti utilissima*. Lovanii, 1625. BRONISŁAW BILIŃSKI: *Viaggiatori polacchi a Venezia nei secoli XVII–XIX c. tanulmánya* (Estratto da „Venezia e la Polonia”, Venezia–Roma é. n.) a 347–348. lapon azt írja e „primo trattato teorico polacco sull'arte peregrinandi-ról, hogy „bisogna sottolineare che il libro di Mieszkowski contiene e pubblica per la prima volta [...] la famosa lettera di Justus Lipsius *De ratione cum fructu peregrinandi et praesertim in Italia*. La lettera illustra le esperienze dello studioso durante due anni di vita in Italia (1567–69), nella forma di una lettera indirizzata a Filippus Lanoy. Nella stampa, però questa lettera apparve più tardi, nel 1631, nell'opera di Thomas Erpenius, *De peregrinatione Gallica utiliter instituenda tractatus*, Lugduni Batav., 1631. Mieszkowski, invece, la pubblica nel suo trattato sei anni prima.” Magyar részről is osztjuk Biliński – a római Lengyel Akadémia igazgatója – aggodalmát (349.), mely szerint Schudt nagy monográfiája „non nota nessuna descrizione polacca dei viaggiatori in Italia, e nessuno studio polacco sull'argomento”, a fenti öntudatos kijelentés azonban vaskos bibliográfiai képtelenség.

¹³ THOMAE ERPENII: *De peregrinatione gallica utiliter instituenda tractatus*... et JUSTI LIPSII *Epistola de peregrinatione italica*... Leyden, 1631. 106–128. Vatikáni Könyvtár, Stamp. Barb. P. XI. 140.

¹⁴ THOMAS CRENIUS: *Tractatus de eruditione comparanda*... Leyden, 1699.; A.-H. LACKMANN: *Miscellanea litteraria*... Hamburg, 1721. – Ezeket sem láttam: a Bibliotheca Belgica adatai nyomán.

¹⁵ VARGHA ANNA: *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*. Bp., 1942.; KLANICZAY TIBOR: *A magyar későreneszánsz problémái. Sztoicizmus és manierizmus*. 1960. *Reneszánsz és barokk c. kötetében*. Bp., 1961. 303–339.

Mihály és Rimay János volt „Ex horto Justi Lipsii: Lipsius kertjéből való”,¹⁶ de újabban felbukkant adatok szerint Révay Péter is, aki 1592. júl. 27-én járult a „tudósok legfinomabbika” elé hódoló levéllel, úgy kezdvén sorait, hogy „Cum generosus Joannes Rimay”, s az a titokzatos „Koppii Pannonius” még, akinek meg a mester válaszolt 1595. jún. 1-én, eme sokat mondó incipittel: „Carmen tuum accepi”.¹⁷

A magyar újsztoicizmusnak e „Lipsius kertjéből való” vezérkara előtt jól ismert lehetett az *Epistola de peregrinatio italica*, s közülük a legifjabbra hatott legegység és leginkább gyümölcsözőn: Forgách Mihályra.

Forgách Mihály (1569–1603),¹⁸ akit a nagy Lipsius a talpig-titok „Koppii Pannonius” mellett egyedül méltatott válaszra „Pallas magyar ivadéka” közül, 1587-es wittenbergi *Oratio de peregrinatione et eius laudibus*ával Lipsius kilenc évvel korábbi *Epistolájának* nyomdokain alkotta meg az első magyar utazási elméletet: tíz esztendővel Zwinger még skolasztikus *Methodus*

¹⁶ E szép kifejezést KESERŰ BÁLINT találta meg a XVI. század végén peregrinált Újfalvi Imre utazási albumában. Értelmezése *Újfalvi Imre és a magyar késő-renaisszánsz*, illetve *Újfalvi Imre és az európai késő-humanista ellenzék* c. tanulmányában. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Szeged, 1968. 7. és 1969. 20. „Lipsius kertjét” RIMAY JÁNOSnak Lipsiushoz írott levele is emlegeti. Vö. Összes művei. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1955. 226., 230.

¹⁷ Jelzeteiket lásd a 6. jegyzetben leírt Inventaire . . . 145–146., 203. lapjain. — Lipsius magyarországi levelesládája KLANICZAY TIBOR felfedezése nyomán eddig csak Forgách Mihály 1588. nov. 14-én kelt hódolatát, illetve a Forgáchnak címzett és már korábban is ismert 1589. jún. 5-i lipsiusi választ (Kiadásuk: Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása. Bev. és szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp. 1970.), valamint Rimay János 1592. aug. 20-án írott nagyjelentőségű levelét kínálta a kutatónak. Addig is, amíg kézbe nem vehetjük Révay Péter levelét, a „Koppii Pannonius”-nak írt választ, valamint Rimay eredeti levélfogalmazványát, talán megkockáztatható a feltevés, hogy a „Koppii”-rejtély nyitját „Pallasnak amaz ivadéki” között keressük, akiket Rimay a Balassi Bálint apológiájában sorol elő: „Istvánfi Miklós, Forgách Mihály, Révay Péter, Kátai Mihály és Szokoli Miklós”. (Lásd id. Rimay-kiad. 38.) Mivel Istvánfi nem gyanúsítható, Forgách és Révay pedig levélíró partnere volt Lipsiusnak, marad Kátai és Szokoli. A „Koppii” szótagszám mindkettőre rászabható, a névalak ugyanis mindenképpen torzított lehet, hisz az Inventaire . . . el-rövidítése is jelzi, hogy Lipsius „à Koppii Pannonius” jelzésű levele piszkozatban vagy Lipsius titkáranak átirásában maradt ránk (cl = „lettre de Lipse conservée soit en brouillon, soit en copie autobiographique de son secrétaire”). Kátainál viszont a K-betűs kezdés és az i-végződés is egyofrmán adott, s még gyanúsabb, hogy az 1595. jún. 1-i „Koppii Pannonius”-hoz címzett Lipsius-levéllel egyidőben készülhetett a Rimay-féle Balassi-epicédiunhoz Kátai Mihály latin elégiája a Balassi-testvérekről. Ha meggondoljuk, hogy Rimay 1592-ben mily részletesen tájékoztatta Lipsiust nemesek hazai követőiről, de a török—magyar harcokról is, nincs kizárva, hogy ezt az 1594-es esztendő eseményekkel kapcsolatban is megtette valaki. Ha tehát esetleg valóban Kátai volt a levélíró, biztosan beszámolt Lipsiusnak Balassi haláláról is, netán épp annak az elégiának a kíséretében, amit Rimay epicédium-kiadványához csinált. (Az epicédium kísérő szövegeiről lásd JENEI FERENC és PIRNÁT ANTAL közlését: ItK, 1968. 207.) Persze lehetséges, hogy gondolatmenetünk merőben téves, s nincs másról szó, mint valamely Lipsiust dicsőítő carmenről csupán.

¹⁸ Forgách Mihály jelentékeny alakját csak nemrég világította meg élesen a Varjas Béla 60. születésnapjára készült Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása c. előbb idézett szép bibliofil kiadvány. Keserű Bálint hívta fel a figyelmemet RADVÁNSZKY BÉLA Balassa és Rimay barátsága c. régi érdemes közleményének egyik lábjegyzetére: „A család levéltárában levő 1603-ban kelt érdekes végrendeletében szomorúan panasolja el keserves sorsát, hogy oly ifjan kellett meghalnia”. (Budapesti Szemle, 1904. 119. köt. 331. sz. 53.) Az OL Forgách család levéltára valóban őrzi a mielőbb kiadandó szép magyarságú testámentumot, s ugyanitt kezembe került egy eddig nem emlegetett latin levele is: apjához, Forgách Simonhoz, Surányból, 1597. márc. 12-én. Forgách Simon szintén fennmaradt végrendelete is tartalmaz Mihályra vonatkozó adatokat.

apodemicája után, de megelőzvéen mégis a Grataroli—Turler Pirckmair-féle friss szellemű *De arte peregrinandi*: az európai fejlődés sodrában tehát, korántsem megkésetten.

A Lipsius-*Epistola* gondolatmenete röviden a következő. Kiindulópontja az utazás *gyönyörűségének* és *hasznosságának* kettős tétele; gyönyör és haszon pontosan afféle egybefonódása, aminek programjával 1620-ban majd megszületik a magyar *Europica varietas* is, amely már címlapja szerint „minden olvasónak nemcsak *gyönyörűségére*, sokféle *hasznára* is szolgálhat”. A helyes utazás során a gyönyör — „a nemzeteknek, városoknak és tájaknak az a gyönyörű és változatos látványa” (az „*Europica varietas*”! K.S.I.) eleve adott, „De a hasznosságért fáradozni kell”: *bölcsesség, tudás és erkölcsösség* hármas útjain. Az „okosan és szabályszerűen megtervezett utazás” során eme hármas igaz útra a bölcs *tanítók*, a felkeresendő híres emberek és a *könyvek* vezérlik a peregrinust. Lipsius tudós utazási elméletében külön hangsúlyos helyet kap az *erkölcsösség*, mert „hasztalan, sőt ártalmas a minden erkölcsi tartalmától megfosztott tudás és bölcsesség”. Külföldön meg kell ismerni „a csiszolt, finom és idegen magatartást”, de egyszersmind eltávoztatni „a lélek valódi és belső vétkeit”. Vétkek és erények népenként mások: s ennek kapcsán rövid nemzetkarakterizálások következnek a franciákról, spanyolokról, németekről és legrészletesebben persze az olaszokról. Itáliára térve a higgadt és bölcs Lipsiusból, aki maga is eltöltött olasz földön két esztendő, meleg emlékező líra tör fel: távoztatja szorgalmatosan a lélekre és testre leselkedő sok romlásokat (mindenekelőtt „a tüzes és szerelemértő örlányokat”), de az ókori emlékek, a buja tájak és nyüzsgő városok szépsége szinte elragadja tollát. Az örök várost kell látni, majd hosszabban meglakni Nápolyt, Toscana következze ezután Firenzével, de még inkább Sienával, s Bologná, Padová, Velencén, Milánón át búcsúzzunk ki a tündökletes Itáliából.¹⁹

Róma után majd Forgách Mihály is Nápolyba utazik, de az *Oratio de peregrinatione et eius laudibus* idején, 1587-ben még csak Strassburg-ból megy át Wittenbergbe, ahol is elmondja „a nemes magyar nemzet egyesületében” ezt a beszédet „az utazásról és dicséretéről”. Az üdvözlő versek persze agyfőbe dicsérik a rétort, a „hun Tulliuszt” (Krakkói Demeter), de tény, hogy „a Forgáchok nemes véréből született Mihály már a sarjadó szakáll ifjú éveiben . . . a rábeszélés mézével telt írást” produkál az utazás „sok-sok előnyéről” (Csanádi János). A lipsiusi célkitűzés, a gyönyör és hasznosság kettőse már a bevezető szerénykedő formulákban előző (a beszéd tárgya ti. az utazás — „képes az érzéketleneket *gyönyörűséggel* cirógatni, a lelkeket *hasznossága* révén felindítani”). Ezt követően az utazás „szükséges, becsületes, hasznos és kellemes” voltát taglalja az emberi természet és a kereskedelem

¹⁹ Lipsius Epistoláját MERÉNYI VARGA LÁSZLÓ fordította le A késő-renaisszansz peregrináció irodalmi dokumentumai c. antológia számára a 9. jegyzetben leírt Reusner-féle verses útirajzyűjteményből. Peregrinusaink ui. főleg innen ismerhették, ez a Janus Pannonius és Rubigallus Pál utazási verseit is tartalmazó kötet gyakori darab hazai bibliotékákban. A Ráday-könyvtár O, 3171 jelzésű példánya pl. a címlapon álló bejegyzés szerint a XVII. század elején élt erdélyi prédikátor és énekszerző Rákosi András tulajdona volt. (Rákosiról lásd ZOVÁNYI JENŐ Cikkei a „Theológiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéhez. Bp., 1940. 375. és RMKT XVII. 4. 568.) Lipsius Epistolája e valaha Rákosi-birta exaplumban tele van egykorú aláhúzásokkal, glosszákkal: (9b): *Prudentia*, (10b): *Scientia*, (11b): *Mores*, (12b): *Galli levitat. vani Itali libidinosi. Hispani fastuosi Germani ebreosi*, stb.

szükségei szemszögéből, szorgalmas seminaristaként Ádámtól-Évától elindulva, s természetesen Noét, a biblia Ulyssesét téve meg az első valamire való utazónak. A Noé és Ábrahám-típusú magányos bibliai utazóktól azonban — akik „a vidámság minden gyümölcsét nélkülözték” — korának utazóit Forgách szerint az különbözteti meg, hogy „mások társaságának gyönyörűségét is” élvezik. És ez már megint Lipsius tétele: „mit lehet . . . akár hasznosabbnak, akár gyönyörködtetőbbnek és emberhez inkább méltóbbnak nevezni és tekinteni, mint sok embert látni, velük ismeretséget kötni, körükhöz csatlakozni s végtére barátságukba jutni”. Az utazás a barátok szerzésének, a baráti közösségek kialakulásának nagy alkalmá, a barátságok közül pedig azok a legkedvesebbek és leghasznosabbak — folytatja Forgách, megint csak Lipsiust visszahangozván —, amelyeket a leghíresebb férfiakkal köthetünk. A bölcsesség és a tudomány „egy és ugyanaz a vándorlással”, s „két forrás van, melyből minden tudomány kiárad és előjön: a szerzők olvasása és a tudósok hallgatása, és azt a könyvek, ezt a tanítók szája révén éadjuk el” — fogódzkodik a következő gondolatssal ismét Lipsiusba —, mert ahogy „a különböző árucikkek a világ különböző részein vannak szétszórva, úgy a tudós emberek is és velük együtt maga a tudomány az egész világon szétszóródik.” (Vö. Lipsius: „Bizony, azok az egész világon szét vannak szórva . . .”) E teljességgel lipsiusi szellemű tudós alapozás nyomán hangzik fel most már Forgách lírája is, a reneszánsz embereszmény szép apoteózisa: „kinek van olyan kemény, oly durva és műveletlen elméje, hogy a tündöklő városok fekvésének, kiterjedésének, intézményeinek, szertartásainak épületei elrendezésének, polgári szokásainak, életmódjának és öltözetének látványában nem lelne örömet, emlékében ne gyönyörködne? Kinek érzékeit ne töltené be gyönyörűséggel, kinek lelkét ne járná át édességgel az emberi törekvés és szorgalom által alkotott gyönyörűséges dolgok változatossága?” „A világnak e gyönyörű szerkezetét” („pulcherrimum hanc mundi structuram”) megismertető utazás hevült dicsérete az *Oratio* második felében — ahol Forgách azok vádjait vitatja, akik „kedvezőtlen hírbe hozzák az utazást” — főleg erkölcsi kérdések taglalásával párosul, Forgách Mihály tehát Lipsius utazási elméletének harmadik vezérelvét is értelmezi, jóllehet nem olyan szoros együttmozgással már, mint eddig. A bátor utazók és a „megszokott vackukban heverő disznók” hatásos retorikai ellentétpárjai és az utazással felvállalt férfias veszedelmek Ulyssesben megtestesített példázata után Forgách — Lipsiustól is eltérően — az utazással egyáltalán nem látja az erkölcs romlásának még csak lehetőségét sem: „e panasznak minden vétke az erkölcsökben van, és nem az utazásban.”²⁰

Forgáchnak egy évvel későbbi, Lipsius elé járuló 1588. nov. 14-i levele ugyancsak szoros összefüggéseket mutat Lipsius Itália látására buzdító *Epistolájával*. Az Itáliába készülő, „immár” 19 esztendőes ifjú levelét is az *Epistola de peregrinatione italica* lipsiusi tételei szövik át. Bevezetőül Lipsiusnak az *Oratio*ban is érintett tanácsait idézi: „az én koromban levő fiatal embereknek azt tanácsoltad, hogy soha sem hasznosabb hiba levetni a szégyenkezést, mint akkor, amikor nagy embereket készülünk megszólítani vagy meglátogatni.” Lipsius *Epistolája* „a tudósoknak nemcsak a meghallgatását, a meglátását is nagyra értékeli”, s inti erősen ifjonti címzettjét: „minden

²⁰ Forgách *Oratióját* KULCSÁR PÉTER fordítása nyomán idézem. A mindössze két példányban fennmaradt első kiadás (OSzK, MTA Könyvtára): RMK III. 769.

fortélyal juss be, akár erőszakkal is törj be az ilyenféle férfiak társaságába. A szemtelenség sosem kaphat kellemesebb büntetést.” Forgách levele közepére is egy *Epistola*-cítátumot illeszt: „Ehhez menj el, ezt hallgasd: és azokból a szent emlékből tágra nyitott szájjal kortyold a titkos tudomány forrásait” mondja a mester, „Ó, boldogok, akik . . . hallgathatják és szent kebeléről szomjasan szüresölhetik a rejtett tudomány forrásait!” — háritja vissza a batavusok földjét díszítő ékkőre: Lipsiusra a tanítvány a tőle vett metaforát. A levél záró-utalása aztán még nyilvánvalóbbá teszi, hogy Forgách most is az *Epistolából* szemelget: „Itáliába is ellátogatok”, és „a te üdvös tanácsaidhoz fogom tartani magam.”

Az *Epistola de peregrinatione italica* tanácsait Forgách Mihály *Oratioja* teoretikusan, egy évvel későbbi levele önmagára szabva értelmezte. Az értekező és a levélíró Forgách azonban ugyanazt a jelmezt ölti fel: egy eszményi ifjú Philippus Lanoyusét, aki nemcsak eljátsza, de meg is éli a Lipsius-ráosztotta szerepet. Amikor „kertjének” Európa-szerte szárba szökkenő, kibomló, majd terményítően felmagzó virágai közül „a batavusok ékköve”, az Erasmus-tekintélyű kultúrpápa-Lipsius a válaszában kitüntető figyelmére méltatta a „Mars uralma alatt álló, eldugott vidék ily pallasi ivadékát”, Forgách Mihályt, a 19 éves magyar bárót, minden bizonnyal azért is fogott tollat, mert a levélből kiérezte a lényegi mondanivalót: a szívós és hangos autogramvadászok olesó felkínálkozásától elütő komoly karaktert, tanításainak felkészült, valóban *Mars*-bolygó-messzi, elszánt bajnokát.

Rimay János — legalábbis a rendelkezésünkre álló friss adatok szerint — nem mondhatta magáénak a válaszoló lipsiusi figyelem dicsőségét, jóllehet életműve és életformája a legklasszikusabban újsztoikus ihletésű. De ő, aki leghíresebb böleseleti versének indítását, azt a képet is, hogy „Ez világ mint egy kert, kit köeső elvert”, Lipsius *Constantiájából* kölcsönözte, hogyne ismerte volna a többi Lipsius művel együtt az *Epistola de peregrinatione italicát*! Az eszményi ifjú Philippus Lanoyus szerepébe helyezkedő Forgách Mihály után négy évtizeddel majd éppen e másik „Pallas-ivadék”, az öreg Rimay János utal ismét irodalmunkban a lipsiusi nevezetes utazási tanácsokra. Rákóczi Györgyhöz írott 1629. május 25-i levele „Justus Lipsiusnak ím ez ékes darab íráskáját” tapasztalja „helyesnek és valóságosnak lenni”: „*Nullam tam felix regio, que felicissima omnia ingenia includat, sua cuique terrae gemula, que illustret*. Nincsen olly boldog szerencsés ország, aki minden szerencsés tudós elméket magába rekesszen”, manierista túlfordítással megtoldva: „vagy rekkentsen, vagyon minden országnak és Tartománynak olly tündöklő drágakövecskéje, aki villogó fénlésével tündököltesse s ragyakoztassa is honjabeli Tudományát, s Országát magával.” E kiemelt „ékes darab írása” szó szerinti idézet az *Epistola de peregrinatione italicából*, de a túlfordított hozzászólás sem érdektelen: hitünk szerint Forgách Mihály 1588. nov. 14-i levelének szép közhelyét variálja. Forgách szerint Lipsius a batavusok földjét díszítő ékkő, Rimay bujább nyelven pedig villogó fénylésével tündöklő s ragyogó drágakövecske. És Lipsiusra, az otthon ülést kárhóztató, utazásokra buzdító Lipsiusra felelek Rimay levelében a Guevara-kritikától immár teljesen független, józan, racionális stílusra váltó utolsó két nagy bekezdés panasza is. Feldúlt könyvtár, vakság, siketség, oldalán nyilatkozó sebek . . . Az „utak járásától tilalmazkodott” vénülő Rimay csak a „honjában benn ülő ember” öröndetes mulatságainak kényszerű örömeit, a „benn ülés” filozófiáját fejtegetheti. Ámde rezignált meditációiban mégis hallatlan feszült-

ség bujkál. A sötét epilógusra hirtelen rálobban a Lanoyust intéző levélből átemelt citátum: a Lipsiusért hevülő, Forgách Mihállyal közös ifjúság, a korán elköltözött barát emléke, az ifjúkor s öregség egybevillanó elégiája. „*Deploratio Iuventutis, Deploratio Fratrum Forgách—Rimayorum*”! —, hisz Rimaynak e mesteri hatványdalában, utolsó nagy irodalmi üzenetében, ha tetszik, testámentumában, ott érzem suhogni én még Lipsiuson, Forgáchon kívül az ifjúság másig vezérlő csillaga, Balassi Bálint kísértő árnyait is, mert mi más a hagymáz betegséget, fojtogatásokat, vaktságot, siketséget, fulladást, szivárkozó-gennyedző sebeket felkiáltó Rimay panaszözone, ha nem az ő levélbe ékelt ötvenedik zsoltára? !²¹

Forgách Mihálynak az *Oratió*ból s a levélből kicsapó heves Lipsius-élménye tudós reagálás, Rimay levélbéli reflexiója elégiázó lírai üzenet, hagyakozás az egész életét végigkísérő lipsiusi eszményekről. A magyar késő reneszánsz utazási irodalom monumentális záróköve, Frölich Dávid 1644-ben megjelent kétrészes hatalmas utazási enciklopédiája, a *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium*, „Az utazók könyvtára vagy vezérfonala, azaz minden eddig kiadottnál teljesebb, *gyönyörködtetőbb és hasznosabb* útikönyv” Forgách Mihály tudós alapvetéséhez kapcsolódik. Az utazás gyakorlatának és elméletének, történeti példatárának és erkölcsstanának ez az Európa-szerte kétségkívül párájt ritkító kézikönyve még egyszer két kézzel merít Lipsius utazási intelméből. Ezernyi aprólékos szabállyá tördeli-rendszerezi a nagy programadó tanácsait, már-már barokkosan zsúfolt enciklopédia-építményének őt választván egyik tartópilléréül. Az első rész harmadik könyve Thököli Istvánnak címzett ajánlása után — mintegy mottóként — *Kiváló férfiak oktatása a helyes utazásról* címmel különféle szemelvényeket közöl, s itt természetesen Lipsius a listavezető, a legfőbb klasszikus tekintély. Frölich három hosszabb citátumot is kiragad az *Epistola de peregrinatione italicá*ból, nemcsak hogy alkalmat nyújtson Thököly Istvánnak „öregségében felidézni azokat a kimondhatatlan gyönyörűségeket, amelyeket egykor . . . hét eszten-deig tartó vándorlása során . . . gyümölcsözően élvezett”;²² de talán üzenetként is minden korok olvasójának, így minékünk is, a reneszánsz tudatosította örök ulysseusi szenvedélyről: *de peregrinatione et eius laudibus* . . .

JUSTE LIPSE ET LA LITTÉRATURE DE VOYAGE DE LA RENAISSANCE TARDIVE EN HONGRIE

L'auteur qui en 1968 a publié l'édition critique de la *Europica varietas*, l'itinéraire en Europe occidentale de Márton Csombor (1620) et qui prépare actuellement une anthologie de *La littérature de voyage de la Renaissance tardive hongroise* et qui travaille sur la monographie du même sujet, traite dans son étude l'influence de l'oeuvre de Juste Lipse, intitulée *Epistola de peregratione italica* (1587) sur l'Europe en général et sur les Hongrois, plus particulièrement. Il analyse la lettre de Juste Lipse comme l'oeuvre de voyage théorique la plus importante de la Renaissance tardive en soulignant l'effet qu'elle a exercé sur la *Oratio de peregrinatione et eius laudibus* (Wittenberg 1587) de Mihály

²¹ A Rimay-idézetek az id. kritikai kiadás 437., 439—440. lapjairól. A levél első felének élelméjű vizsgálata MERÉNYI VARGA LÁSZLÓTÓL: A manierista stíluseszmén Rimay levelében. *Irk*, 1970. 503—507.

²² FRÖLICH DÁVID: *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium* . . . Ulm, 1644. Partis I. Liber III. 1—2. RMK III. 1628.

Forgách et puis sur le grand poète maniériste hongrois: János Rimay (*Lettre à György Rákóczi 1er, prince de Transylvanie*. 25 mai 1629.), ainsi que sur l'encyclopédie publiée en deux volumes de Dávid Frölich (*Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium*. Ulm, 1644.)

Mihály Forgách et János Rimay correspondaient avec Juste Lipse. Mais dans l'*Inventaire de la correspondance de Juste Lipse* (Anvers 1968) on trouve encore deux autres correspondants Hongrois, dont l'un est Péter Révay qui appartenait au cercle de Forgách—Rimay; l'autre, un certain »*Koppii Pannonius*« à qui Juste Lipse dans sa lettre du 1er juin 1595 s'adresse avec les paroles: *Carmen tuum accepi* . . . est difficile à être identifié. Selon l'auteur *Koppii* doit être une faute de copiste. Derrière ce nom il faut chercher Mihály *Kátai* qui appartenait également au cercle d'amis de Rimay formé des disciples et des admirateurs passionnés de Juste Lipse.

A keletközép-európai manierizmus problémái

1970 novemberében ott álltam — e mostani soproni ülésszak több résztvevőjével együtt — a krušedoli szerb-pravoszláv monostor-templom előtt. Az épületet is, festményeit is általában a bizánci hagyományokat magába ötvöző „szerb barokk” alkotásai közt tartják számon: a figyelmes szemlélő azonban könnyen észreveheti a *manierista* elemeket, így a rendkívül karsú és szokatlanul magas ablakok keret-dekorációjában, vagy a templombelső freskóciklusainak egyes részleteiben. Pedig Krušedol monostor-temploma — egyes régebbi részletek felhasználásával — a XVIII. században nyerte el mai formáját: mégis, ebben a „szerb barokkban” még a manierizmus motívumai is benne élnek.

Megfigyelhetjük ezt a makedon származású XVIII. századi grafikusnak és festőnek, Hristofor Žefarovićnak életművében. Dejan Medaković, a szerb XVIII. század egyik legjobb ismerője, ezeket írja róla: „Világos, hogy Žefarović grafikáit az egységességnek bizonyos hiánya jellemzi, sztereotip elemek és eredeti grafikai megoldások keveredése.¹ Ezt mondhatjuk el Žefarović legnagyobb festői alkotásáról, Bodjani pravoszláv monostor-templomának freskó-ciklusáról is. (A ciklus kitűnő, pontos másolatát a Matica Srpska újvidéki képtárában is tanulmányozhatjuk.) Žefarović a bizánci formavilágból a barokk felé halad, ugyanakkor azonban igen manierista jellegű megoldásokhoz jut el, mint például Ádám és Éva teremtésének, a világteremtés negyedik napjának, a Paradicsomból való kiűzetésnek vagy pedig Jézus és a házasságtörő asszony jelenetének ábrázolásában.

Manierista elemek a XVII. század közepén kibontakozó és lényegileg a XVIII. század végéig tartó szerb barokk irodalomban is kimutathatók. Milorad Pavić, aki nemrég e korszak pompás szintézisét adta, joggal mutatott rá a manierista hagyomány jelenlétére a szerb barokkban, s arra, hogy e manierizmusnak kettős gyökere van: egyfelől a bizánci, s ezen keresztül a hellénisztikus irodalom „manierista” elemei, másrészt a XVI–XVII. századi nyugat-európai manierizmus, amelynek hatása Ukrajna és Oroszország, elsősorban a kijevi Akadémia közvetítésével jut el a szerbek közé.²

Manierista tradíció és kibontakozó barokk összeshívódását legszebben Gavril Stefanović Venclović költeményeiben és prédikációiban figyelhetjük

¹ MEDAKOVIĆ, DEJAN: Srpski slikari XVIII–XX veka. Likovi i dela. Novi Sad, 1968. 18.: „Jasno je da je za Žefarovićevu grafiku karakteristična izvesna neujednačenost, mešanje stereotipnog sa originalnim grafičkim rešenjima.”

² PAVIĆ, MILORAD: Istorijska srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek.) Beograd, 1970. 99–105.

meg.; Venclović — akit Pavić a szerb barokk legnagyobb írójaként tart számon — pravoszláv lelkészként Szentendrén, Komáromban és Győrött élt, a XVIII. század első felében. Alakja, művei a mai olvasót Nyéki Vörös Mátyásra emlékeztetik, olyannyira, hogy elmondhatnók: a manierista elemekben bővelkedő „győri barokknak” két nagy írója volt: a magyar Nyéki Vörös Mátyás és a szerb Gavril Venclović.

A győri barokk szerb írójának műveiből ugyancsak Milorad Pavić adott ki néhány évvel ezelőtt gazdag válogatást. Olyan versek, mint a *Putovi* (Utak),⁴ a *Svojoj duši* (Saját lelkéhez)⁵, a *Propast sveta* (A világ pusztulása),⁶ a *Smrt i život u jeziku stoji* (Az élet és a halál a nyelvben áll),⁷ vagy egy hatalmas poéma: *Govori dvostruku i trostruku reč sveti prorok i car David za božiji strah* (Dávid, a szent próféta és király kétszeres és háromszoros szózatot mond Isten félelméről)⁸ a „metafizikai költészet” szerb képviselőjévé teszik Venclovićot. Ezek a versek nyelvi felépítésükkel, gondolatvilágukkal is a Góngora vagy Donne nevével jelezhető szférához állnak közel. A *Hvatanje senke* (Álomkapkodás) egyenesen calderóni hangvételű, az élet-álom motívumával,⁹ a *Rosa* (Harmat) című Venclović-versnek befejező angval-motívumával¹⁰ pedig a „modern manierizmus” nagy költőjének, Rilkének líráját idézi.

Bűnbánat, lelkiismeretfurdalás, a múlandóság hirdetése, ugyanakkor erotikus motívumok: mindezek megtalálhatók Venclović sokoldalú életművében. Joggal láthatjuk tehát benne a kései manierizmus szerb képviselőjét, aki azonban ugyanakkor már az irodalmi barokkba is beletartozik. Éppen Kelet-közép-Európában nagyon elmosódik sokszor a kései manierizmus és a korai, sőt az érett barokk határvonala.

*

Ukrán és orosz inspirációkról beszéltünk az előbb. Bármennyire is meglepőnek tűnik: a keleti szlávoknál a manierizmus eléggé korán kibontakozik. Kitűnő manierizmus-tanulmányában Klaniczay Tibor egy kis digressziót enged meg magának, és Don Quijote alakjával kapcsolatban utal Georg Wilhelm Pabst 1933-ban készült filmjére.¹¹ La Mancha lovagjának történetéről azonban szovjet film is készült, s a címszerepet Nyikolaj Cserkaszov, a nemrég elhunyt nagy művész játszotta. Ugyanakkor Cserkaszov alakította IV. Iván cárszerűt Eisenstein híres film-kompozíciójában. Jelmépet láthatunk abban, hogy a nagy szovjet színész egyik utolsó fényképe Spanyolországban, Don Quijote országában készült, egy tengerparti erkélyen, a san-sebastiani filmszertivál alkalmával. IV. Iván alakítója Don Quijote és II. Fülöp földjén!

³ Od baroka do klasicizma. Priredio M. Pavić. (Srpska književnost u književnoj kritici, III.) Beograd, 1966. 81—122.

⁴ VENCLOVIĆ, GAVRIL STEFANOVIĆ: Crni bivo u srcu. Legende — besede — pesme. Izbor, predgovor i redakcija: M. Pavić. Beograd, 1966. 88—89.

⁵ Uo.: 90—91.

⁶ Uo.: 98—99.

⁷ Uo.: 100.

⁸ Uo.: 101—107.

⁹ Uo.: 91—92.

¹⁰ Uo.: 108.

¹¹ KLANICZAY TIBOR: A reneszánsz válsága és a manierizmus. ItK, 1970. 430.

IV. Ivánnak a „rettenetes” jelzõt adományozta kora (ma, szerintem túlzott eufémizmussal, a „rettegett” formát használják!), „rettenetes” volt azonban a manierista kor sok uralkodója: II. Fülöp csakúgy, mint Angliai Erzsébet. Másfelõl az is jelképes, hogy a manierista kor társadalmi válságának egyik legszélsőségesebb megnyilvánulása, a „zavaros kor”, a *szmuta*, Oroszországban játszódik le, a XVII. század elején: trónkövetelõkkel és trónbitorlókkal, idegen invázióval és parasztforradalommal. Az események pedig bár kissé áttételes formában – Calderónt inspirálják lengyel – orosz miliõben játszódó nagy drámájának (*Az élet álom*) megírásához.

Manierista életpályákkal — ha szabad ezt a kifejezést használnunk — a keleti szlávok világában is találkozunk, s a Klaniczay-említett nyugat- és közép-európai nevek (Servet, Ramus, Raleigh, Jessenius, Palaeologus, Bruno, Pucci)¹² mellett ott állhat az orosz Tyimofej Akungyinov neve is. Sztrelec-családból származik, de Vaszilij Sujszkij cár utódjának hirdeti magát, és igényt tart az orosz trónra. Igényének érvényesítése érdekében bejárja Európát: Konstantinápolyban mohamedán, Rómában katolikus, majd Stockholm protestáns hitre tér át. Mindezt persze nem helyezhetjük egy síkra Justus Lipsiusnak, Trausnernek, vagy más manieristáknak áttéréseivel, egyet azonban elárul: Akungyinov is e válságos kor nonkomformista típusaihoz tartozott. Az õ élete is a vérpadon végzõdött; a holsteini hercegség kiadta õt az oroszoknak, s 1653-ban Moszkvában felnégyelték. — Ezek után azon sem csodálkozunk, hogy Akungyinov verses episztolák formájában is próbált a maga vélt jogaiért harcolni.¹³

A XVII–XVIII. századi „orosz szillabikus költészetet” — szép, új antológiáját nemrég adta ki A. M. Pancsenko — általában barokk jellegûnek, vagy a barokk felé haladónak szokták feltüntetni: elõszavában Pancsenko is ezt teszi.¹⁴ A szövegek tanulmányozása ugyanakkor arról gyõz meg: sok bennük a manierista elem. Felbukkannak például azok a „formális manierizmusok”, amelyeket nyugat-európai vonatkozásban Hocke könyvébõl jól ismerünk.¹⁵ Ilyen formális manierizmusokkal gyakran találkozunk a XVII., sõt még a XVIII. század orosz és ukrán költõinél is: már 1613-ban egy Jevsztratyij nevû egyházi író vallásos tárgyú versében, ahol a szavak különleges, idõnként szerteágazó vonalak mentén helyezkednek el, vagy Szimeon Polockij 1667-ben, Alekszej Alekszejevics cárevics üdvözlésére írott „szívalakú” verseszetében.¹⁶ Ilyen példák inspirálják aztán a XVIII. századi szerbeket, így a már említett Žefarovićot, aki Arsenije Jovanović Šakabenta pátriárkát köszöntõ verséhez egy „bûvös négyszöget” illeszt, amelynek közepébõl bármelyik irányban haladva, ez a betûsor olvasható ki: „Arsenij četvrtij”, vagy Zaharija Orfelint, aki Mojsej Putnik püspök tiszteletére „lõherealakú” verset ír.¹⁷

Az „emblemata et symbola” manierista eredetû mûfaját Sztjefan Javorszkij pravoszláv érsek még a XVIII. század elejének Oroszországában is

¹² Uo.: 443.

¹³ Русская силлабическая поэзия XVII. — XVIII. В.В. Вступительная статья, подготовка текста и примечания А.М. Панченко. Ленинград, 1970, 85–90.

¹⁴ Uo.: 28–29.

¹⁵ HOCKE, GUSTAV RENÉ: Manierismus in der Literatur. Sprach-Alchimie und esoterische Kombinationskunst. (Rowohlts deutsche Enzyklopädie, 82–83.) Hamburg, 1959. 7–67.

¹⁶ Русская силлабическая поэзия, 39–40, 409–410.

¹⁷ ПАВИЋ: Istorija srpske književnosti, 170.

műveli,¹⁸ s ehhez hasonló a képzőművészeti fejlődés is. Szimon Usakov, a XVII. század jelentős orosz festője és grafikusja egy még inkább manierista, mintsem barokk jellegű tér- és formarendszerben ábrázolja Dávid királyt. Manierista elemeket kereshetünk aztán a XVIII. század szerb fejedelem-ábrázolásaiban, főleg a már többször említett Žefarovićnél.

Manierista életsors és manierista hangvétel figyelhető meg abban a hosszú, sőt már-már hosszadalmas „költői levélben”, amelyet Szemjon Sahovszkoj herceg intézett barátjához, Pozsarszkij herceghez. Sahovszkoj alaposan belemerült a XVII. század politikai harcaiba, ezért — előkelő származása ellenére — többször megjárta száműzöttként Szibériát és az északi orosz tájakat. Episztoláját is egyik ilyen száműzetéséből írhatta, befolyásos barátjának közbenjárását kérve.¹⁹ Érdeemes volna ezt a hosszadalmas, ámde nem érdektelen alkotást sorról-sorra elemezni, kielemezni belőle a fájdalomnak, meggyötörtségnek, bűnbánatnak, szenvedésnek kifejezését, olyan nyelvi formákban, amelyek vitathatatlanul manierista jellegűek. Hogy aztán Sahovszkoj csak a bizánci hagyomány „manierista” elemeiből merített, avagy már ismerte a nyugati manierizmust is, ezt egyelőre nem merném eldönteni. Versezete mindenestre a manierista kornak egyik tipikus dokumentuma.

*

Említettük már Szimeon Polockijt, utaltunk a nála fellelhető „formális manierizmusokra”. Itt a forrást is kimutathatjuk: a kijevi Akadémia poétika-oktatását. A belorusz származású, lengyel műveltségű Symeon Piotrowski-Sitnianowicz Kijevben sajátította el nemcsak a pravoszláv teológiát, hanem a latin, lengyel, és orosz–ósláv nyelvű verselés művészetét is. Ez a versművészet a lengyel „szarmatizmus” vetülete volt. Ryszard Łuźny lengyel szlavista, a kérdés szorgalmas kutatója, utalt ilyen elemekre: eszkatológikus témák, felületes, inkább csak díszítő jellegű „antikizálás”, a képi elem logikus és allegorikus interpretációja, concettók, antitezisek kedvelése.²⁰ Mindez lényegében a manierista hagyományban gyökerezik, s az sem meglepő, hogy a költő ekkor — már mint Szimeon Polockij — az orosz–ósláv mellett a lengyel verselést is tovább kultiválta.

Itt merül fel a *szarmatizmus* problémája. Többször foglalkoztam vele, így az 1963. évi lengyel–magyar történetész-konferencián,²¹ majd a lengyel–magyar kapcsolattörténeti kötetben.²² Nem akarom önmagamot ismételni, csak röviden utalok arra: a „szarmatizmusnak” nevezett, életstílust, művészetet, irodalmat egyaránt magába foglaló komplexusban igen erős a manierizmus jelenléte.

Manierista-szarmata atmoszférát sugároznak Lengyelország régi városai, elsősorban Lublin és Kazimierz XVII. századi épületei, manierista-szarmata felfogás élteti az eredetileg gótikus krakkói *Kosciót Bożego Ciała* (Az Úr teste

¹⁸ Русская силлабическая поэзия, 257–262.

¹⁹ Uo.: 43–55.

²⁰ ŁUŻNY, RYSZARD: Pisarze kręgu Akademii kijowsko-mohylańskieję a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodnio-słowiańskich XVII–XVIII w. (Zeszyty naukowe UJ, CXLII, prace historycznoliterackie, zeszyt 11.) Kraków, 1966. 124–125.

²¹ Vö. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, 1450–1650. Studia Historica, 53. Bp., 1963. 501–509.

²² ANGYAL ENDRE: Lengyel és magyar barokk. Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1969. 211–243.

temploma) barokk korabeli oltár-faragványait és festményeit, de ez jelenik meg a szarmatizmus kedvelt műfajában, a nemesi portré-festészetben és a gyakran vallásos legendák világával érintkező „históriás festészetben” is. Minderről más helyen már bővebben szoltam, idéztem a szakirodalmat is. Most csak hadd utaljak arra: a szarmata históriás festészetnek egy hulláma egészen Sopronig eljutott. A Varsóban 1701-ben született, olasz származású mester, Bartolomeo Altomonte, a szarmata kései manierizmus felfogásában festette meg a Szent Mihály templom egykori főoltára számára a törökökön diadalmaskodó Mihály arkangyalt.²³

A lengyel manierizmus első nagy költője a XVI. század második felében élt: Mikolaj Sęp-Szarzyński. Stiláris hovatarozandóságáról voltak viták: a jeles belga szlavista, Claude Backvis például feleslegesnek tartja a „manierizmus” kategóriáját a lengyel poétával kapcsolatban, s korai barokk költőt lát benne.²⁴ Ezt azonban csak annyiban fogadhatjuk el, amennyiben azt igazolja: manierizmus és barokk közt Keletközép-Európában – sőt lényegileg egész Európában – nagyon elmosódnak a határok.

Sęp-Szarzyński költészete mindenestre iskolapéldája annak, amit a „manierista ember” magatartásának nevezhetnénk. Idézzük *A földi dolgok mulandó szeretetéről* írott szonettjét, Gáspár Endre fordításában:

Fáj nem szeretni — ám rossz gyógyszerül
szolgál szerelmünk is, ha abban lelhet
csábót csak és az vonzza csak a lelket,
mi romlani s változni kényszerül.
Élvezetébe mely szív nem merül
hírnek, jogarnak, kincsnek, veszni termett
szép arcnak s kéjnek, melyekkel betelhet,
bármennyi rettegésbe is kerül?
A földi lét törvénye, hogy szeressünk,
de jaj, hogy csak a véges vonzza testünk,
múló anyagban szereti magát,
s tévútra csalja lelkünket az éhség,
mely téged, örök földöntúli szépség,
minden szerelmek célja, meg sem lát!²⁵

Az a feszültség (*Gespanntheit*) és túlfeszítettség (*Über-Gespanntheit*)-amely Hocke szerint a „manierista kifejezés gesztusát” (*manieristische Ausdrucksgebärde*) jellemzi, itt szépen megfigyelhető.²⁶ Még jobban kibontakozik e szonett manierista jellege, ha egy pillantást vetünk a lengyel eredetire, amely mindjárt egy antitézissel kezdődik, s ezt másfél sorban tömöríti:

I nie miłować ciężko, i miłować
Nędzna pociecha . . .²⁷

²³ Vö. CSATKAI ENDRE—DERCSÉNYI DEZSŐ: Sopron és környéke műemlékei. (Magyarország műemléki topográfiája, II. köt. I. rész, 2. kiadás.) Bp., 1956. 404.

²⁴ BACKVIS, CLAUDE: En marge d'un problème actuel: „Maniérisme” ou Baroque à la fin du XVIe siècle. Le cas de Mikolaj Sęp-Szarzyński. *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, tome XVII. Bruxelles, 1966. 149—220.

²⁵ Vö. Lengyel költők antológiája. Szerk. BOJTÁR ENDRE és KERÉNYI GRÁCIA. Bp., 1969. 53.

²⁶ HOCKE: *Manierismus in der Literatur*, 232.

²⁷ SĘP-SZARZYŃSKI, MIKOŁAJ: *Rytmy abo wiersze polskie*. Opr. J. Sokołowska. Warszawa, 1957. 36.

A csábító gondolatok pedig „megcukrozzák” (*myśli cukrują*) a változékony és romló dolgokat... Tipikus manierista felfogás ez, s ilyen jellegű Sęp-Szarzyński minden verse, így például az *Epitafium Rzymowi* (Róma epitáfiuma), amely az „örök város” rommá dőlt templomai, színházai, falai, oszlopai mögött, a múlandóságot, Fortunát látja.²⁸ Róma itt ugyanolyan „szürrealista objektummá” válik, mint az európai XVI–XVII. század sok művésznél, vagy a mai Rómában élő, a manierizmusból bőséges inspirációkat merítő Fabrizio Clerici festményeiben.²⁹

A XVII. század szarmata-barokk költőinél aztán tovább él a manierista hagyomány. A legjellemzőbb példa: Samuel Twardowski, annak is *Nadobna Paskwalina* (A bájos Paskwalina) című mese-eposza. Ebben a fantasztikus költeményben a manierizmusnak nem annyira aszkétikus arculata tárul fel, mint inkább a *stupore* és a *meraviglia* világa.³⁰ Twardowski például leírja Venus palotájának festményeit, s igen jellemző, hogy e festmények mind az antik erotikus mítoszokat ábrázolják: Héraklész és Iólé, Thezeusz és Ariadné, Zeusz és Európa, Léda és a hattyú, Arész és Afrodité történetét, s nem hiányozhatik természetesen Paszifae és a bika sem... A leírást Twardowski e sorokkal zárja:

I innych nieskończonych kto więcej wyliczy
Kunsztów i konterfetów, którymi tam one
Drogie stropy jaśnieją.³¹
(És ki sorolja fel a többi, végtelen számú
művészeteket és képmásokat, amelyekkel ott ama
drága mennyezetek ékeskednek.)

Kunszty i konterfety – a „művészetek és képmások” kifejezés csak megközelítőleg reprodukálja ezeknek a szavaknak igazi manierista hangulatát. De még sok ilyen, és ehhez hasonló részletet idézhetnénk Twardowskitól is, a szarmatizmus egyéb költőitől is. A manierizmussal való összefüggés kétségtelen.

*

Ami a kronológiát illeti: a keletközép-európai manierizmus első költőit a dalmáciai horvátok közt kell keresnünk. Petar Zoranić és Mavro Vetranović neve kívánczik mindenekelőtt ebbe a kontextusba. Valószínűleg Zoranić híres pásztorregénye, az 1536-ban keletkezett *Planine* (Hegyek) a horvát, sőt a keletközép-európai manierizmus első irodalmi alkotása. Ez nem meglepő, hiszen a zadari dalmát költő közvetlen kapcsolatban állt a manierizmus itáliai forrásvidékével. A pásztorregény tulajdonképpen egy vándorút leírása, a Velebit-hegységben, allegorikus elemekkel, csodálatos mítoszokkal, fantasztikus tájképekkel, manierista formai játékokkal, verses és prózai részeklet váltakozásával.³²

²⁸ Uo.: 74.

²⁹ HOCHE, GUSTAV RENÉ: Die Welt als Labyrinth. Manier und Manie in der europäischen Kunst. (Rowohlt's deutsche Enzyklopädie, 50–52, 6. Aufl.) Hamburg, 1968. 68–79.

³⁰ Vö. uo. 25.

³¹ Poei polskiego baroku. Opr. J. SOKOŁOWSKA–K. ŻUKOWSKA. Warszawa, 1965. I. 537.

³² Vö. ANGYAL, ANDRIJA: Petar Zoranić, pjesnik hrvatskog manirizma. Zadarska revija, 1970. 622–626.

Irodalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontból a horvát XVI. század szinte a maga egészében „manierista századnak” nevezhető. Szellemes esszéjében Miroslav Krleža, a nagy horvát író csak Marin Držić alakját tartja kivételnek. Krleža ilyen jellemzést ad erről a korról: „A mi tizenhatodik századunk irodalmi panorámájának sötét savonarolai, akvinói, antihellén egéből (amelyet itt csak durva vonásokkal rajzolhattunk meg) kiemelkedik Marin Držić alakja, mint egy világos és magasztos emlékmű alakja a rekviem-színen, ahol a dominikánusok, jezsuiták és ferencesek máglyákon égetik el a pogány könyveket, mint a sötétség szülötteit, ahol nincs senki a mi híresebb neveink közül, aki ne fejezte volna be életét mint bűnbánó a barátok szőresuhájában, mint megtérő vagy mint remete.”³³

Krleža nem használja a manierizmus fogalmát. Éppen ezért talán vitatkozni lehetne vele: nem jelennek-e meg a manierizmus egyes elemei még Marin Držić komédiáiban is, elsősorban a nálunk is bemutatott *Dundo Marojében*? Kétségtelen azonban, hogy a XVI. század, a manierizmus atmoszféráját jól érzékelteti ez a krležai felsorolás, s hogy ezzel értelmezhetjük a horvát manierizmus másik nagy költőjének, Mavro Vetranovićnak életútját és művészi tevékenységét is.

A hosszú életű Nikola Vetranović (1482—1576) — ez volt eredeti neve — fiatalkorában az „aranyifjúság” világias életét élte, s már elmúlt húsz éves, amikor a bencés rendbe lépett. A Mavro keresztnévet itt kapta.³⁴ Ez is megint jelképnek fogható fel: a XV. század utolsó két évtizedében az élet szépségeinek reneszánsz-élvezete, a XVI. században a manierista bűnbánat életformája. Mint szerzetes, a Dubrovnik környéki kolostorokban élt, majd hosszabb időt remeteként Szent András kis tengeri szigetén töltött, egy bencés monostor egyetlen lakójaként. Erről szól az 512 soros *Remeta* (A remete) című poéma, a régi dubrovniki költészet egyik „legmanieristább” alkotása. Bűnbánó hang, de az elhagyatottság fájdalma is megszólal a költeményben, a részletesen megrajzolt tájkép pedig félelmetes, rideg és ijesztő: kopár sziklák, kevés növényzettel, inkább csak cserjékkel, vadmadarak, férgek, tengeri viharok, támadó kalózok. Klaniczay utalt rá, hogy a reneszánsz tájkép a manierizmusban „átalakul félelmetes, titkokat, veszélyeket rejtgető természeté.”³⁵ Ilyen ambientében él a remete Vetranović is, ennek részleteit rajzolja meg poémájában. Csak egy strófát idézzünk:

Za pokoru obrah spile.
gdi su stijene i litice,
gdi je hridje i gomile.
kudi laze gušterice.³⁶

³³ Hrvatska književna kritika, VI: M. KRLEŽA. Zagreb, 1953. 233: „Od tmastog savonarolskog, akvinskog, protuhelenskog neba naše književne panorame šesnaestoga stoljeća (naslikane ovdje uglavnom grubim potezima) odvaja se lik Marina Držica, kao lik vedra i uzvišena spomenika na rekvijemskoj sceni, gdje korovi dominikanaca, isusovaca i franjevacu pale poganske knjige na lomačama kao 'porod od tmine' i gdje nema nijednog našeg glasnijeg imena, koje nije svršilo kao pokajnik u fratarskoj kostrijeti, kao obraćenik ili kao remeta.”

³⁴ Vö. Pesništvo renesanse i baroka. Dubrovnik, Dalmacija, Boka Kotorska. Priredio M. PANTIĆ. (Biblioteka Prosveta, 111.) Beograd, 1968. 49—50.

³⁵ KLANICZAY: A reneszánsz válsága, 428.

³⁶ Pesništvo renesanse i baroka, 55.

(Bűnbánatra barlangokat választottam,
ahol falak vannak és kőormok,
ahol szirtek vannak és kőrákások,
amelyekből gyíkok kúsznak elő.)

Ezt a hangot variálja, bővíti, részletezi a további strófákban Vetranović, egyike a manierista korszak „megtérő bűnöseinek”.

Mozgalmas életpályát futott be és magas kort ért meg a dubrovnikai manierizmus másik jelentős alakja, Dinko Ranjina is (1536 - 1607). Ő a manierizmus „nagyvilági” aspektusát képviseli, eljut Messináig, bejáratos a Mediciek firenzei udvarába, s nemcsak horvátul, hanem olaszul is versel. Aztán hazatér Dubrovnikba, abbahagyja az írást, közéleti szerepet vállal, s több ízben ő a kis köztársaság rektora is. Ránkmaradt versei azonban a manierista erotika szellemében fogantak. Idézzünk csak egy címet: *Ne broji celove* (Ne számláld a csókokat).³⁷

Kimutatható a manierizmus még a XVII. század horvát költészetében is. Elégedjünk meg egy példával. Egy XVI. századi olasz novella nyomán egy ismeretlen dubrovnikai szerző a XVII. században *Filomena* címmel tragédiát ír, ahol — Petar Kolendić szavai szerint — „a klasszikus végzettség összefonódik a romantikus véletlennel, az erotikus finomságok pedig a mézszárszék kegyetlenségeivel.”³⁸ Jobban nem is lehetne jellemezni az európai manierista drámát: gondoljunk például csak Shakespeare elődeinek és kortársainak (Marlowe, Webster) műveire!

*

Lackner Kristófot ünnepeljük ezen az ülésszakon: tekintsünk tehát befejezésül ki a vele kapcsolatos problematikára, elsősorban a „rudolfinus Prágára”. Ezt a kifejezést, mint tudjuk, Hocke használta először, s ő hangsúlyozta az 1600 körüli Prágának, mint európai manierista központnak nagy fontosságát.³⁹ Lackner Kristóf is kapcsolatban állt Prágával, s a XVII. század elején — amint Kovács József László megállapította — több ízben járt ott.⁴⁰ Jenei Ferenc ugyancsak utalt a „rudolfinus Prága” inspirációira a XVII. századi magyar irodalom és művelődés történetében.⁴¹

A „rudolfinus Prágában” működik a szlovák – magyar származású, tragikus sorsú professzor, Johannes Jessenius, akiben Klaniczay joggal látja a manierizmus egyik igen tipikus képviselőjét, s a Patrizi néven híressé vált horvát dalmát filozófus, Franjo Petrić tanítványát.⁴² Jessenius azonban Prágában sem elszigetelt jelenség. Kortársai közül említsük Tadeáš Hájeket (1525 - 1600), aki Bécs, Bologna, Milano egyetemlein tanult, Prágában a matematika professzora lett, majd hadi orvos Magyarországon. Később lovagi

³⁷ Uo.: 131–134.

³⁸ KOLENDIĆ, PETAR: Iz staroga Dubrovnika. Priredio M. Pantić. (Srpska književna zadruga, kolo LVII, knjiga 388.) Beograd, 1964: „... klasična fatalnost isprepliće sa romantičnom slučajnošću, a erotske nežnosti sa kasapskim svirepostima.”

³⁹ HOCKE: Die Welt als Labyrinth. 144–149.

⁴⁰ KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ: Lackner Kristóf Prágában. ItK, 1970. 508–512.

⁴¹ JENEI FERENC: Manierista elemek világi költészetünkben Beniczky Pétertől Petrőczy Kata Szidóniáig. Uo. 535.

⁴² KLANICZAY: id. tanulmány, 443.

rangot kap és a cseh királyság protomedikusa lesz. Tycho de Brahet és Keplert az ő ajánlatára hívták Prágába, ő kezdeményezte a cseh főváros környékének háromszögelési felmérését. Ugyanakkor botanikával és asztronómiával, de asztrológiával is foglalkozott. Tipikus alakja ő ennek a kornak, akárcsak a nevezetes cseh alkimista, Bavor Rodovský (1526–1592), akinek egész vagyona ráment a „bölcsek kövének” kutatására...⁴³

A „rudolfinus Prága” problematikáját éppen csak érinthettem. Fel kell azonban vetnem még egy kérdést: Lackner és a glagolizmus esetleges összefüggéseinek kérdését. Mollay Károly azt véli: Lackner anyja, Anna Konzul lánya volt Stjepan Konzulnak, a horvátok nagy reformátorának, aki élete utolsó szakaszát a nyugat-magyarországi horvátok közt töltötte.⁴⁴ A németül és latinul író, de magyarul és olaszul is tudó Lackner bizonyára értett horvátul is, és az is feltehető, hogy a glagolizmusról tudott, hiszen például a Sopronhoz közel fekvő Kelénpatakról előkerült egy XVI. századi misekönyv, cirill és glagolita betűs bejegyzésekkel.⁴⁵ Ismeretes, hogy a horvát és szlovén reformátorok felhasználták térítő céljaik érdekében a glagolita írást.⁴⁶ Aligha merész feltevés, ha azt gondoljuk: Stjepan Konzul unokája is tudhatott ezekről a törekvésekről. „A titkokat őrző és sejtető hieroglifák és emblémák jelentősége”⁴⁷ igen nagy a manierista természetfilozófusok ezotérikus elgondolásában. Könnyen elképzelhető, hogy Lacknert, amikor emblémáit írta, nemcsak az egyiptomi hieroglifák vagy a héber írás inspirálta, hanem a glagolita betűk is. Ez mindenesetre még további vizsgálódást igényel, ugyancsak az is: mennyiben hatott Lackner a későbbi délszláv emblematiszta irodalomra, elsősorban ennek a műfajnak XVIII. századi szerb példáira.

Fejtegetéseim végére értem. Tudom, hogy még sok érdekes problémát és szempontot lehetne felvetni, s tudom, hogy amit most nyújtottam, csak vázlat volt. Remélem azonban, hogy lesz lehetőségem a vázlat részletes kidolgozására, az exponált kérdések bővebb tárgyalására, az esetleges hiányok kiegészítésére.

LES PROBLÈMES DU MANIÉRISME D'EUROPE CENTRO-ORIENTALE

En étudiant la littérature et l'art des seizième et dix-septième siècles, on doit constater qu'en dehors de la survivance des traditions byzantines et de la diffusion du baroque, le maniérisme tardif joue aussi un rôle important. Gavril Stefanović Venclović, par exemple, qui vécut au commencement du dix-huitième siècle malgré tous ses caractères baroques, doit encore beaucoup aux traditions maniéristes. Cette tradition parvient aux Serbes surtout par les intermédiaires russes et ukrainiens. La «poésie syllabique russe» avec ses représentants, tels que Siméon Polotski, dans la seconde moitié du dix-septième siècle, ou avec Stéfane Javorski du commencement du dix-huitième siècle, atteste également la présence des éléments du maniérisme tardif. Dans la propagation des éléments maniéristes l'Académie de Kiev où la connaissance de la poésie polonaise était largement connue, jouait un rôle important.

⁴³ NOVÁK, J. V. — NOVÁK, ARNE: Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až do naše dny. Olomouc, 1936–1939. 117.

⁴⁴ CSATKAI — DERCSÉNYI: i. m. 76.

⁴⁵ WERDENICH ENDRE: A kelénpataki régi misekönyv horvát nyelvű feljegyzései. Győri Szemle, 1932. 196–200.

⁴⁶ VÖ, MURKO, MATIJA: Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven. Prag-Heidelberg, 1927. 12–15.

⁴⁷ KLANICZAY: id. tanulmány, 438.

Au cours des dix-septième et dix-huitième siècles les traditions maniéristes sont présentes dans les oeuvres des auteurs Polonais, avant tout dans le «sarmatisme», dans les beaux-arts et chez les écrivains tels que Mikołaj Sep-Szarzyński ou Samuel Twardowski.

Par ordre de date cependant la littérature polonaise ne vient qu'après la littérature croate: le goût et la conception maniériste se présentent chez les poètes croates de la Dalmatie (Petar Zoranić, Mavro Vetranović) déjà au commencement du seizième siècle.

On ne peut pas oublier, enfin, l'importance de Prague de Rodolphe II. Vers 1600 Prague est un centre important du maniérisme européen et la carrière de Christophe Lackner s'attache en partie à ce centre. Les recherches qui nous restent encore à poursuivre, démontreront l'importance du maniérisme dans la littérature et dans l'art de ce territoire et sa présence même à l'époque du baroque.

A német nyelvű írásbeliség és szépirodalom a XVI. század végén Sopronban

1. A Soproni Szemle 1967. és 1968. évfolyamában *Többnyelvűség a középkori Sopronban* címmel egy még le nem zárt tanulmányorozatot indítottam,¹ amelynek bevezetőjében példákkal igazoltam, hogy Sopronnak a XVI. század végén nemcsak többnyelvű (magyar, német, horvát) lakossága, hanem többnyelvű, magyar, német és latin nyelvű írásbelisége és irodalma volt. A továbbiakban ennek a XVI. század végi többnyelvűségnek középkori előzményeit kerestem Sopronban, hogy egy város példáján vizsgálhassam a magyarországi többnyelvűség funkcionálását, ami nélkül a magyar nyelvtörténet egyes kérdéseit (pl. jövevényszók) nem tudjuk megnyugtatóan értelmezni, a magyarországi latinság eredetét tisztázni. Véleményem szerint a többnyelvűség funkcionálásának ismerete² egészen a XIX. századig a magyar irodalomtörténet-írás számára sem haszontalan.

Tanulmányom első részében a latin nyelvű írásbeliséget vizsgáltam, egyúttal megkíséreltem a többnyelvű soproni írásbeliség korszakolását. A kezdeti korszak 1243–1351-ig tart, csak latin nyelvű írásbeliséggel; ennek színvonalára jellemző, hogy Sopronban írja Rogerius *Carmen miserabile* című híres művét a tatárjárásról, a johanniták hiteleshelyi scriptorai pedig ritmikus prózában írják okleveleiket.; 1352–1631-ig, Lackner Kristóf haláláig számítom a soproni írásbeliség megoszlásának korát. Ennek első szakaszában (1352–1450) a latin írásbeliség mellett megjelenik a német, a jiddis és a héber nyelvű írásbeliség (a magyar még csak szórványokban), a világi papok és a ferencesek egyházi írásbelisége mellett kialakul a városi kancellária világi írásbelisége, a plébániai latiniskola működése viszont már a következő szakasz nem kancelláriai, hanem polgári írásbeliségét készíti elő. E szakasz utolsó városi nótáriusa, a Bécsből érkezett Ernst Konrád (1417–1450) alapítja meg a ma leggazdagabb városi levéltárat, az ő kancelláriájában működik még a bécsi egyetemet végzett két deák: a magyarországi német irodalomban ismert, bajor származású Eggenfelder Liebhart és az Erzsébet királynéval szembenálló, Ulászló-párti Thallóczy Matkó bánt megszöktető magyar Seres Tamás; az ő kancelláriájában használták Alexander de Villa-Dei (1170–1250) franciaországi kanonok leoninusi hexameterekben írt, *Doctrinale* című híres latin grammatikájának eddig ismeretlen és Magyarországhoz köthető egyetlen másolatát (az 1420-as

¹ Soproni Szemle, 1967. 155–171., 205–223., 317–333.; 1968. 37–58., 130–150.

² Vö. WEINREICH, URIEL: *Languages in Contact*. New York, 1953. és a további irodalmat.

³ A magyar irodalomtörténetírásban nem ismeretes Rogérius mester soproni működése, pedig az ezt igazoló történeti forrás több mint 100 esztendeje ismert. Vö. MOLLAY: Soproni Szemle, 1967. 210–212.

évekből), továbbá a Soproni latin - magyar Szójegyzéket, amelyet a Besztercei és a Schlägli Szójegyzékhez hasonlóan eddigi kutatásaim szerint nem lelőhelyükön, hanem a királyi kancelláriában írtak.

A soproni írásbeliség megoszlásának második szakaszát (1451–1549) főleg a polgárság nem kancelláriai írásbeliségének és az 1510-es évektől a humanista latinság kibontakozása különbözteti meg az elsőtől, kéziratok, majd

résben máig fennmaradt nyomtatványok forgalmazása a következő szakasz irodalmi műveltségének alapját veti meg. A soproni ifjak egyetemi tanulmányai, az idegenből jött latin, majd német iskolamesterek, a papok végrendeleteiben cím szerint is felsorolt könyvek Bécs, ill. Ausztria és Regensburg felé mutatnak, de már 1533-ban, azaz Luther Márton idejében megkezdődik a soproni ifjak kirajzása Wittenbergába és az 1540-es évek végén fedezik fel Itáliát: Reiß János latin iskolamester, majd polgármester, a kereskedőváros első értelmiségi polgármesterének Zakariás nevű fia 1542-ben ugyan a bécsi egyetemre iratkozik be, 1549-ben azonban már a páduai egyetemen a magyar nemzet tanácsosa.⁴ Nem véletlen tehát, hogy a város egyik német származású nótáriusa, Gugelweit János (1487–1495) jegyzi fel a magyar nyelvű világi líra legrégibb emlékét, a Soproni Virágéneket az egyik városi könyv borítójára, egy másikéra pedig Vergilius tizedik eklogájának egy sorát, mindezeket csak futólag, tollpróba gyanánt, bár a reneszánsz stíluseszmény a képzőművészetben is (reneszánsz oltár a ferences kolostorban), az írásbeliségben is (cicerói mondatok) csak az 1510-es évektől kezdve terjed el. A reneszánsz a reformációval válik teljessé: az első reformáció-ellenes vizsgálat Sopronban zajlik le, 1524. évi jegyzőkönyve a humanista latin írásbeliségnek is tanulságos emléke. A soproni reneszánsz kor kezdetéhez tartozik még a törökök elől menekülő horvátok megjelenése Sopron környékén (1520-as évek)⁵ és a zsidók kiűzése 1526-ban. A soproni írásbeliség megoszlásának utolsó szakaszában ezért nincsen már héber és jiddis nyelvű írásbeliség,⁶ ezért tűnnek fel horvátok is a többnyelvű írásbeliségben.

Az utolsó szakaszban jelenik meg a magyar nyelvű írásbeliség, amely a latinnal és a némettel együtt most már irodalmi szintre emelkedik. A reneszánsz műveltség befogadásának e szakaszát jelentőségéhez mérten három időszakra tagoltam: a reformáció győzelme (1550–1579); a humanizmus felülkerekedése (1580–1603); a reneszánsz kiteljesedése, ill. a manierizmus (1604–1631). Mivel ezzel a szakasszal ülőszakunk következő előadása foglalkozik, csak annyit jegyzek meg, hogy 1551–1589 között egyetlen soproni sem iratkozik be a bécsi egyetemre, 1590–1631-ig összesen öten,⁷ ugyanakkor szinte évente iratkozik be egy-egy soproni ifjú Wittenbergba, Hallé, Jéna, Altdorf egyetemére, felkeresik Pádua, Bologna és Siena egyetemét, tanulnak Jihlava Boroszló evangélikus gimnáziumában. Az új idők jele, hogy 1613–1617-ig

⁴ GALL, FRANZ: Die Matrikel der Universität Wien. Bd. III. Graz – Köln, 1959; MOLLAY: Soproni Szemle, 1968. 138.

⁵ Erre vö. legújabban BREU, JOSEF: Die Kroatensiedlung im Burgenland. Wien, 1970.

⁶ A héber nyelvű írásbeliség soproni emlékeire vö. SCHEIBER SÁNDOR: Héber kódexmaradványok magyarországi kötetátlákbán. Bp., 1969. A jiddis nyelvű emlékek még nincsenek feldolgozva.

⁷ 1590: „Joannes Schieffer Soproniensis”; 1594: „Joachim Pernfuess Ödenburgensis Hung.”; 1605: „Philippus Pfeifferus Ödenburgensis Vng.”; 1622: „Gregorius Iarkasius (Farkasius?) Soproniensis”; 1631: „Stephanus Reczei physicus Vng. Soproniensis”. Vö. GALL: i. m. IV. (1961), 28., 40., 70., 116., 145.

a gráci jezsuita egyetemnek is van már Sopronból hallgatója; egyelőre azonban Sopron új értelmisége elsősorban a protestáns Németország felé orientálódik. Ez határozza majd meg német nyelvű írásbeliségének és irodalmának, nyelvi normájának alakulását is.

2. A német nyelvű írásbeliség 1352-ben kezdődik. Ez beleillik abba a fejlődésbe, amit a német nyelvű írásbeliség kezdeteiről megállapíthatunk: Bécs az első német nyelvű városi oklevelet 1291-ben adja ki, Pozsony 1346-ban, az alsó-ausztriai Heiligenkreuzból az akkor Sopron vármegyéhez tartozó Borsmonostorra (ma: Klostermarienberg Burgenlandban) telepített ciszterciektől 1355-ből ismerjük a legrégebb német nyelvű oklevelet. Kétszáz éven át a soproni német nyelvű írásbeliség a latin nyelvű írásbeliséggel kapcsolatban már vázolt helyzet miatt a bajor-osztrák kancelláriai norma hatása alatt áll, ha a helyi nyelvjárás elemei az írásművek műfajától és formula-szükségletétől függően kisebb-nagyobb mértékben ugyancsak érvényre jutnak benne. Ez alatt az idő alatt német nyelvű kéziratok és nyomtatványok forgalmazása is folyik, ezek készítik elő a már alakulóban levő német irodalmi nyelv befogadását, mint például egy unikumnak számító 1509. évi nürnbergi kalendárium (renewés díszítésekkel, Avicenna mondásaival), Miksa császárnak 1517-ben pergamenra nyomtatott, *Treudank* című allegorikus verses életrajza vagy az 1524. október 30-án a városi hóhér által a Főtéren (ma Beloiannisztér) elégetett lutheri iratok.

Ezen a helyen kell megemlékezni a magyar irodalomtörténetírás egy következtetlenségéről, hiányosságáról. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében kötetes hatkötetes magyar irodalomtörténet első kötetének bevezetése a következő helyes elvi megállapításokat teszi: „A 18. század végéig a »magyar« irodalom nehezen választható külön a »magyarországi«-tól... A régi Magyarország soknemzetiségű állam volt, s irodalmának művelésében a magyar mellett több más nép is tevékenyen és eredményesen vett részt... Egy ilyen magyarországi irodalom létét különösen alátámasztotta az a tény, hogy a latin révén közös nyelve is volt, melyen bár különböző nemzetiségű írók írtak, az e nyelven született alkotások mégis ugyanazt a magyar állami, rendi, hungarus tudatot képviselték. Sőt nemcsak a hazai nemzetiségűek, de egyes külföldről ideköltöző írók is szervesen beleilleszkedtek latin nyelvű munkásságukkal e magyarországi irodalom kereteibe. De az anyanyelvűség sem jelent minden esetben nemzeti elkülönülést, hiszen az anyanyelven író literátorok is sokszor több nyelven dolgoztak. A polgári nemzeti mozgalmak kialakulásáig, vagyis a barokk kor végéig ezért a magyar irodalomnak a többi magyarországi egykorú irodalommal való ilyenfajta összefonódottságára, kölcsönhatására s azok eredményeire állandóan rá kell mutatnunk.”⁸ E helyes elvek szellemében joggal került bele irodalomtörténetünkbe a már említett, olasz származású Rogérius mester, aki 1243–1244-ben Sopronban írta meg művét az ország pusztulásáról; ugyanakkor nem is szerepel a már említett Eggenfelder Liebhart (1436–1441-ig Sopron, aztán haláláig, 1455-ig Pozsony nótáriusa), akinek 1455. évi végrendelete 53 cím szerint is felsorolt és leírt szépirodalmi és tudományos kéziratok kötetével (ebből három fenn is maradt)⁹ fogalmat adhat városaink eddig alig-alig felkutatott középkori

⁸ KLANICZAY TIBOR (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. Bp., 1964. 6–7.

⁹ EIS, GERHARD–RUDOLF, RAINER: Altdeutsches Schrifttum im Nordkarpatenraum. München, 1960. 16; MOLLAY: Soproni Szemle, 1967. 323.

irodalmi műveltségéről; Kottanner Ilona, helyesen Kottanner Jánosné emlékiratát meg szinte kirekeszti azzal az indokolással, hogy írója külföldi, műve pedig „annyira más hagyományokból nőtt ki, s annyira más összefüggésekbe illeszkedik, hogy aligha tekinthető a magyarországi irodalom részének” (i. m. 92). Holott Kottanner János bécsi patricius felesége, a soproni Wolfram Ilona 1431-ig Sopron egyik legjelentősebb magyar polgármesterének, Székeles Péternek (1400–1431) felesége volt, s csak második házasságával került Bécsbe, aztán Albert király, ill. Erzsébet királyné udvarába. Német nyelvű emlékirata 1450 táján készült V. László számára, mégpedig közvetlen élmények alapján, amelyek nemcsak az 1439–1440. évek országos politikai eseményeit, hanem helytörténeti (sopronit is!), művelődéstörténeti és néprajzi vonatkozásokat is az akadémiai irodalomtörténet bevezetésében a latin nyelvű irodalom számára fenntartott hungarus tudattal írta le.¹⁰ E hungarus tudat meglétét éppen a soproni írásbeliség megoszlásának utolsó szakasza (1550–1631) szempontjából kell kiemelni, amikor a latin, a német és a magyar írásbeliség egyszerre emelkedik irodalmi szintre. Mivel ez a kérdés a következő előadásban is szerepel, itt ismét csak két adatot említek. A soproni tanács 1599-ben német nyelvű határozatot hoz, hogy a városi bíróságon az ügyeket azontúl magyarul kell előadni: „nachdem diese Statt in Ungarn ist, und ein Mitglied des Königreichs Ungarn, dass man die sachen müsse ungarisch fürbringen lassen”.¹¹ Idekiváncozik a horvát származású Frankovith Gergely doktor, aki 1588-ban kiadta a XVI. század harmadik magyar nyelvű orvosi könyvét,¹² és ezzel Sárospatak és Erdély után Sopron is felzárkózott a magyar nyelvű orvosi irodalomba. E részletek feldolgozása azonban még a jövő kutatás feladata.

3. A magyarországi német irodalom története szempontjából üres foltnak számít még városaink mesterdalnok-költészete. „Die dichterische Ausdrucksform des städtischen Bürgertums in Deutschland ist der Meister-gesang; in Ungarn fehlt – wenigstens bisher – selbst die geringste Spur, die eine Vermutung zulassen könnte, daß die »holde Kunst« auch hier gepflegt wurde” – írta Pukánszky Béla.¹³ Az 1600-as évek elején írt első soproni krónika 1597-ből említ Sopronban lövészversenyt, amelyre Linzből két rigmus-szerző mesterdalnok (*Prütschemeister*) is érkezett, akik a lövészversenyt versben megörökítették.¹⁴ A mesterdalnokok között a XVI. század második felében azonban már nemcsak kézműveseket, hanem bizonyos humanista műveltséggel rendelkezőket is találunk. Ebben az időben egyik központja az akkor túlnyomórészt evangélikus Boroszló volt, ahol a legnagyobb mesterdalnoknak, a nürnbergi Hans Sachsnek (1494–1576) közvetlen tanítványa, Adam Puschmann (1532–1600), jelentős követője, Wolfgang Herold, továbbá ennek tanítványa, Georg Hager (1552–1634) működött. A nürnbergi származású és boroszlói tanulóévei után Nürnbergbe visszatért Georg Hager varga az első, aki aktuális témái között a kor divathóbortját is kipellengérezi.¹⁵ Éppen

¹⁰ Vö. MOLLAY, KARL: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440). Wien, 1971.

¹¹ Vö. MOLLAY: Soproni Szemle, 1967. 171.

¹² Vö. HÁZI JENŐ: Sopron a régi magyar irodalomban. Bp., 1937.

¹³ Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. Münster i. W., 1931. 84.

¹⁴ Országos Széchényi Könyvtár Quart. Germ. 192.

¹⁵ STAMMLER, WOLFGANG: Meistergesang. In: Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Berlin, 1965.

ezen a ponton találkozik vele a többek között az ugyancsak Boroszlóban is tanult soproni Wiener János.

Wiener János, akit időrendben az első soproni származású költőnek tarthatunk, egy 1595-ben írt paszkvillussal hívta fel magára a figyelmet. A Bécsben és Bécsújhelyt is kéziratban terjesztett paszkvillus soproni asszonyokról és leányokról szól, „Was beydes, frawen vnd junkhfrauen thetz machen”, s ebből 1596-ban Sopron első irodalmi pöre kerekedett.¹⁶ A paszkvillus szerint Sziléziából Ausztrián át két vándorlegény érkezik Sopronba, belvárosi, tehát jómódú fiatalasszonyokhoz címzett ajánlólevelekkel (*intercession-schreiben*). A két vándorlegény, Stillus és Nillus (nevük nyilván játékos latinosítás a német *still* ‘csendes’ és a latin *nil* ‘semmi’ szóból) 14 asszony és leány kikapós erkölcsét írja le, egyiknek-másiknak ruházatát is. Név szerint két felszarvazott férj, Müllner Miklós (*Miller*, középnémet nyelvjárásos alakban) és egy „írnokocská” (*schreiberlein*), Lexouijs Joachim nevét említi, ezt is némileg elferdítve:

„Sein namb der heiss Lexoffedo
Hat wol gestudiert in Nixo”.

Mégis, a városi bíróság pontosan megállapíthatta, mely sorok vonatkoznak a többi 12 asszonyra, ill. leányra, úgyhogy a peres iratok, ill. az érdekeltek beadványai sorról sorra veszik a költemény rájuk vonatkozó részét. A legenyhébben még Pickel János Kristóf felesége úszta meg a dolgot:

„O gar genug, auch khumbt eine dort
In ein blawen rokh vnnd breiten huet,
Ire kirchtag nimer guet thuet.
Ist nunmehr zu vngeschikht vnd hort nit wol,
Eine solche man billich lassen sol,
Gleichwol ist sie noch voller list,
Ire schlüssel ligt hinden auf den mist”.

Az idézett részlet utolsó sorában szereplő *schlüssel* ‘Drücker, Zunge der Armbrust; a számszerij pöcke’ obszcén jelentése is rámutat arra, hogy az akkori stilisztika meghatározása szerint az ún. alantas stílusról és műfajról van itt szó, a mesterdalnok-költészetben nem szokatlan vaskos szóhasználat, mint *Wunder fikh* ‘fékomadta!’, *ein füessein des hurn fendlein* ‘Letzte des Hurenfahnleins’, *wagen in die rueben* ‘fitymál’, kétértelmű szójátékokkal (pl. Kramer Máttyás tanácsos felesége „Hat auch vbersehen den *Pokh*”, azaz „dobta” Pock Ambrus soproni polgárt vagy pedig egy gyalogos katonát egy lovas kedvéért; Nagy Tamás polgármester felesége és leánya „fahren Gehn Wien zu *wällischen khaufhern*” vonatkozhat olasz kereskedőkre is, még inkább kerítőkire stb.). Az érdekeltek tiltakozó, ill. védekező beadványaiban is hasonló, társadalom- és nyelvtörténeti szempontból egyaránt tanulságos, a „Criminalia”-aktákban különben ritka szókincs kerül elő. Az említett Pickel polgár tiltakozik, hogy a költő feleségét „als ein *fettel* (‘öregasszony’, vö. lat. *vetula*

¹⁶ A per anyagát Wiener János két költeményével Házi Jenő fedezte fel. Vö. Gúnyvers a soproni asszonyokról 1595-ből. EPhK, 1942. Kny.

¹⁷ Győr–Sopron megyei 2. sz. levéltár (Sopron) Lad. XLVI et VV fasc. 2 nr. 104/1–2.

„ua.) angriffen”, Nagy Tamás az 1595/96. évi polgármester pedig „Sey er doch in *freienhauss* („bordélyház”) nit gewesen. Sie sey ein *kupplerin* („kerítőnő”) stb. A költő természetesen semmit sem tudott bizonyítani, bár a sopronkeresztúri evangélikus prédikátor, akihez az akkor még vallásszabadságukért küzdő soproniak, köztük Nagy Tamás polgármester is kijártak istentiszteletre, megjegyezte: „Es sey dannocht ettwas war, das darinnen begriffen.” A költőt börtönbe vetették, a sértettek, különösen pedig a nemességére rátarti Nagy Tamás polgármester a költő fejét követelték.¹⁷ Wiener János a börtönben aztán megírta a paszkvillussal teljes ellentétben, fennkölt stílusban 10 strófás, „Ein schön gesang eines derzeit gefangnen in seiner verhaftung seinen Namen nach gemacht In S(anct) Thorothea Mellodey” című istenes énekét, nevét a strófafőkből képzett akrostichonba rejtve:

„Herr Gott in himels trone
mit teil mier dein genadt
wol durch dein menscheit frone
vnndt gib mier hülff, rath
mein Vnschult zuertragen
die ich ietzt leiden muess
in meinen Jungen Tagen
ein Vnbilliche buess.”¹⁸

Ez a költemény mutatja, hogy Wiener János a magasabb költői műfajokban is otthonos volt, hogy a paszkvillus hivatkozása a soproni íródeákokra, mint a költő barátjaira, Nagy Tamás utalása („in welche *Cantzley* oder *Zunfft* er gehörig ist, die er diffamirt”) helytálló. A költőt elítélő peres iratok ugyan elítélően szólnak mindkét költeményről; az elsőről: „dises *gedicht* von ainer leichtfertigen Personn gestellt, nach art der *Paßchwiln* ain lauter *Fabelwerg*”; a másodikról: „ein ander vngewönlichs, vnehrlichs *mhärlein gedicht*”. Mégis irodalmi mű Sopronban most kerül először az érdeklődés középpontjába, sőt lesz közügy. A költő megmentésére összefogott rokonság és rokonszenvezők ugyanis az 1596. április 24-i városi tisztújításon a költő ellen leghevesebben ágáló Nagy Tamást kibuktatták a tanácsból, úgyhogy Wiener János két évi száműzetéssel megúszta a dolgot. Bécsben töltött száműzetése után 1599-ben önként jelentkezett a török elleni háborúba, aztán eltűnik szemünk elől. Pere azonban bizonyítja, mennyire érettek voltak akkor már a feltételek ahhoz az irodalmi élethez, amelyet a Lackner Kristóf által 1604-ben alapított első irodalmi társaság a XVII. században Sopronban megvalósított. Mivel ezzel a kérdéssel Kovács József László előadása foglalkozik, én csak arra a csúcra szeretnék rámutatni, amelyet ez a soproni német nyelvű irodalom a XIX. századig elért, például Petz Lipót (1794–1840) vagy Kolbenheyer Mór (1810–1884), a magyar irodalom neves német nyelvű tolmácsolójának költészetében.¹⁹ Ez mutatja, hogy a magyar irodalomtörténetírásnak nemcsak a XVIII. század végéig, hanem azon túl is számolnia kell nemzetiségeink, köztük a hazai németiség hungarus tudatú irodalmával.

¹⁸ I. h. 104/4.

¹⁹ Vö. MOLLAY, KARL: Deutsches Städtebürgertum in Ungarn. Die Ödenburger Familie Petz. Lenau-Forum, 1969. 79–88.; Német polgárság magyar földön. Filológiai Közlöny, 1971. 335–42.; NÉMETH SÁRA: Kolbenheyer Mór. Bp., 1938.

DEUTSCHSPRACHIGES SCHRIFTTUM UND SCHÖNE LITERATUR IN ÖDENBURG AM ENDE DES 16. JAHRHUNDERTS

Ödenburg (ung. Sopron), eine Stadt in Westungarn, hat seit 1243 eine eigene lateinische Schriftlichkeit; von 1352 an gesellt sich die deutschsprachige dazu, vom Ende des 15. Jahrhunderts an wird auch die ungarische gepflegt. Am Ende des 16. Jahrhunderts erreichen alle drei Schriftlichkeiten das literarische Niveau und von dieser Zeit an werden in der Stadt lateinische, deutsche und ungarische schöne Literatur gepflegt. Die erste literarische Gesellschaft wird im Jahre 1604 gegründet und besteht 70 Jahre.

Den ersten deutschsprachigen Dichter der Stadt, Johann Wiener kennen wir noch aus der Zeit unmittelbar vor der Gründung der ersten literarischen Gesellschaft. Nach Breslauer Lehrjahren schreibt er im Jahre 1595 in der Art Georg Hagers (1552—1634), des zeitweilen ebenfalls in Breslau arbeitenden Nürnberger Meistersängers, einen Pasquill über die Modetorheiten und Sitten Ödenburger Patrizierfrauen und Mädchen, wird dafür eingekerkert, und verfaßt dann im Kerker «Ein schön gesang . . . In Sanct Thorothea Melodey». Der Pasquill ist Anlaß für den ersten literarischen Prozeß in der Stadt: der Prozeß endet mit der Entmachtung des beleidigten Bürgermeisters, des schärfsten Gegners des Dichters, zugleich mit der Verbannung des Dichters selbst. Der Fall war aber die erste Gelegenheit, wo literarische Fragen die öffentliche Meinung zur Stellungnahme bewogen und Fragen der Poetik in den Akten des Stadtmagistrats behandelt wurden. Johann Wiener ist der erste bekannte deutschsprachige Meistersänger aus Ungarn.

A Soproni Nemes Tudósok Társasága (*Foedus Studiosorum Nobilium Semproniense*) 1604—1674.

A régi magyarországi irodalmi társaságok közül legtöbbet eddig a Sodalitas Litteraria Danubianáról tudtunk (fennállt a XV. század végétől 1508-ig), többek között azt is, hogy kevés magyar vonatkozású kapcsolata volt, Horváth János sommás ítélete szerint. „Az egész Sodalitasnak nagyobb volt a füstje, mint a peccenyéje.”¹ A Sodalitast mintegy száz év múlva követte újabb irodalmi társulás, a soproni Foedus Studiosorum. Az 1604-ben keletkezett Tudós Társaságról viszonylag tekintélyes emléktanyag maradt fenn, mégis alig tudunk róla valamit, eddig egyetlen vázlatos tanulmány foglalkozik vele, aki a Tudós Társaságról későbbiekben írt, csak ezt, a témát nem kimerítő vázlatot használhatta.²

Payr Sándor *Lackner Kristóf tudós társasága* című dolgozatában a keletkezés körülményeit következőképpen jellemzi: „Ebben az évben német katonák, olasz és vallon zsoldosok zsarolták a várost, de Sopron ellen készülődtek Bocskai hajdú is, törökkel, tatárral, kik aztán az egész külvárost felperzselték... Ilyen időben — június 12-én — áll elő Lackner Kristóf dr. uram, az új bíró, és bejelenti a tanácsnak, hogy ő pedig a soproni tanult emberektől litteratus társaságot alapított, kéri a hatósági megerősítést. — Éppen a legjobbkor gondolhatták magukban az öreg szenátorok.”³

Az előzmények ismeretében azonban elmondhatjuk, hogy a Tudós Társaság születését előzetes, hosszas, összetett folyamat készítette elő, és nem a véletlen, mint ahogy a szenátorok szájába adott fiktív szövegből gondolni lehetne.

A város fiai otthoni triviális latin iskolai tanulmányok után illustre gymnasiumokban folytatták az ismeretszerzést, már a gimnáziumi évek során kisebb-nagyobb terjedelmű tézisek megírása révén ismerkedtek az alkotás örömeivel, sokan közülük egyetemi tanulmányokat végeztek. Ez a humanista, iskolázott polgárcsoport jobbra visszatért szülővárosába, helyet foglalt a belső tanácsban. Könyveket, kisebb könyvtárakat hoztak haza, és azt fejlesztették tovább. A XVII. század harmincas éveiben pedig megjelenik Sopronban a compactor — könyvkereskedő. Ez a polgárság már igényelte a világ eseményeinek ismeretét. Neue Zeitungokat járat a város tanácsa, a város templomaiban, polgári házaiban zene csendül fel, a latin iskola diákjai színdarabokkal állnak az érdeklődők elé. Kulturális közeg volt ez a polgárság.

¹ HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása, Bp., 1935. 231.

² PAYR SÁNDOR: Lackner Kristóf tudós társasága. Sopron, 1915. klny.

³ I. m. 4. az alapítás azonban előbb történt. Payr itt is Gamauf adatát követi, azonban Lackner már febr. 6-án előállt tervével.

akikkel és akiknek Lackner Kristóf — talán olasz példaktól is ösztönözve 1604-ben létrehozta a Soproni Nemes Tudósok Társaságát.

Időpontként eddig 1604. június 12-ét emlegette a helytörténeti irodalom. Eddig elkerülte a figyelmet a tanácsi jegyzőkönyv II. 6-i részletes bejegyzése, mely Lackner Kristóf első kezdeményezését örököltette meg a társaság ügyében. Úgy vélte az ifjú városbíró, hogy a jó barátságot dicséretes szokásokkal, összejövetelekkel kell segíteni. Ezért kéri, hogy tervezetét felolvashassa. Ha a társaság létrejön, erősítse meg a város azt a nagyobb pecsétjével. Így kívánja Lackner a titkos politikai társaság szervezkedésének még a látszatát is kerülni. Az alapszabályok felolvasása után Lackner az első lakoma megrendezését is vállalta. Az ö t v ö s Lackner a céhszervezetekre is gondolt az alapszabályok megfogalmazásánál: „Minden céhnek kezdete is volt valamikor, keze ne legyen megkötve, mert szándéka jó.” Ezen a keddi napon néhányan hiányozhattak a belső tanács tizenkét tagja közül, mert a jegyzőkönyv szerint majd együtt hoznak végső döntést, bár megjegyezzük: „A Tiszteletreméltó Tanácsnak tetszik a jó szándék, dicséretes.”

Lackner, aki 1599 óta tanácsos, majd 1603 óta, immár második éve városbíró, három nap múlva „ismét a szövetség megerősítését kérte”. Ez a sürgetés is érzékelteti, hogy mennyire szív szerinti dolgot látott a társaság létrehozásában. A benyújtott alapszabályokat „a Tiszteletreméltó Tanács átnézte . . .”, ennek alapján két megjegyzést tesznek: „az asszonyok is fizessenek évenként hat krajcár engedelmisségi pénzt (gehorsamgeld), azaz tagdíjat . . .”, „aztán az ülésrend kinek-kinek a tekintélye szerint legyen”. Ezért „határozottan kimondatott, hogy a Tiszteletreméltó Tanács mindezt . . . meg kívánja erősíteni”. A szabályzatot valóban a város nagyobb pecsétjével erősítették meg, és hogy minden szempontból teljesen kifogástalan legyen, még Faut és Pucher tanácsosok is (mindetten egyetemet járt polgárok) átnézik, Haubenreich György városi jegyző segítségével. Június 14-e tehát nem a megalkulás, hanem az első pünkösdi összejövetel időpontja. Az említettek bevonásával összeállított szabályok harminc pontban rögzítik a társaság ügyrendjét. A szabályzat az uralkodó II. Rudolf nevével kezdődik, majd Lackner a szövetség nemes és tanult tagjait említi, akikre szövetségbe lépésük alkalma-
kor kis ajándékkal gondolt. Hivatkozik a barátság értékére szerencse és balsors idején, példaként Cicerót és Pál apostolt említi. Az is a szövetség alakítására biztatja, hogy „ez a sokfelé híres szabad királyi város, Sopron Magyarországon, mely az én legkedvesebb szülőföldem, iránta különös kedveséget mutatott”. Miután valamely Loci communes gyűjteményből Heraclius császár idézi, hogy olyan a szabályzat, mint a védőfal, saját korára jellemzően a következőket mondja: „Igen, egy ház, majorság vagy erőmű intézkedés, bizonyos szabályok és rend nélkül élni vagy tartósan fennmaradni nem képes.” Ezért készítette a szabályzatot részben hazája kedvéért: „részben a dicséretes szabad művészetek kedvéért, amelynek művelőit és tisztelőit szeretem, papírra vettem és összeírtam”. A Propertius-idézet után „következnek a Szövetségi Szabályok”. A szövetség tagjai: „Tanulók, tanult emberek, nemesek és tanácsbeliek” lehetnek. A szövetségbe bárkit felvenni „a szövetség tagjainak tudtával és akarátával lehet”. Tanult és nemes ember egy arany belépti díjat fizet, „előkelő Auctor vagy író könyvével együtt”, nem nemes és iskolákat nem járt két aranyat, iparos három aranyat fizet felvételtkor. A harmadik pont aláhúzza, hogy a nem tanult vagy az iparos csak tanácsbeli lehet, kivéve azokat, „akik egyetemen tanultak vagy egy előkelő udvari iskolában, és ezt

igazolni tudják”. Férje után az asszony is taggá válik, de ha ura elhunyna, akkor tagságáért „újból fizetni köteles”. Évenként az évi számadás előtt 8 magyar pfennig tagsági díjat kell fizetni, a számadás napja pünkösdhétfő. A szövetség könyvet vezet, a választott titkár ebbe latinul írja az elszámolást, a tagoktól ezért nem fogadhat el pénzt. Szabályozzák az összejövetelekről való elmaradást, és az ezért fizetendő büntetést. Díszes bejegyzéssel megörökítik az ajándékozót, és rendelkeznek az ajándék fennmaradásáról. Több szabályzatpont intézkedik a szövetség ládájáról, a pontok előírásai részben a város hajdani katolikus vezető közösségére, a Nagy Testvérületre, részben a céhek előírásaira emlékeztetnek. Külön szabályzatpont beszél a szövetség pecsétjéről. Két egymásba kapcsolódó kéz egy könyvet tart, körülötte öt betű: S (Sigillum) F (Foederis) S (Studiosorum) N (Nobilium) S (Sempronensium). A szövetség javaiból részben szegényeket támogat, részben – rokoni és baráti kapcsolatok nem véve figyelembe – magasabb fokú tanintézetekben tanuló soproniakat segít tanulmányában, „hogy ezáltal tudományos fokozatot érhessenek el, amit én mint a szövetség alapítója különösen szorgalmasan és buzgón kérek, hogy vegyék figyelembe” – írja a saját tanulmányaira visszaemlékező Lackner.

Az éves számadás után magánének vagy hangszeres zene következett. A szövetség tanácsát évenként választották, a Studentenmahl a szövetségi lakoma – megrendezését saját etikettszabályaik alapján végezték. Szövetségi szokás szerint Carmen vagy Oratio kísérté végső pihenőjére az elhunytat, akár csak a poeta laureatust szokták kitüntetni, ők is jutalmaztak szövetségi korszorúval (Bundeskränzlein).

Ha valaki „Sopron fiai közül található, aki a doktori fokot eléri”, annak kell majd Lackner halála után „az alapító főhelyét” megkapnia.

Az 1604-es februári tanácsülés kívánsága szerint rendezték az ülőhely kérdését is, aki a sorrendet elfogadta, később ne szóljon ellene. A Foedus és a belső tanács összefonódását az is mutatja, hogy utolsó szabálypont hangsúlyozza, azért kell az előírásokat betartani, mivel azokat a Tiszteletreméltó Tanács hagyta jóvá. Esetleges felhasználásra gondolva külön szabály intézkedett a szövetség javairól.

Ha ezt az összefoglalást a szövetségi szabályok eddigi hiányos ismerete miatt kellett elvégezni, úgy még inkább számba kell venni a társaság működésére vonatkozó minden adatot, mivel ezekről az eddigi kutatás érdemlegest nem mondott.

A szövetség életéről két fő forrásból nyerhetünk képet, a társaság 1640-ig vezetett számadáskönyvéből, és Lackner beszédgyűjteményéből. Ezeket a kútfőket egészítik ki a soproni Állami Levéltárban lelt adatok. Az 1604-ben alakult szövetségnek először 17 tagja volt, a négy seniorból háromról (Szentbertalany Menyhért, Puecher János, Faut Márk) tudjuk, hogy magasabb fokú tanulmányokat folytattak, melléjük két kollégát és magistert választottak.

A számadáskönyvet csak 1605-től vezették, Cramer Mátyás neve mellett az 1604-es jegyzékbe beleírva olvasható: „Anno 1605 creatus consul.” A szövetség élete első évben a Boeszkai-felkelés miatt szünetelt. A számadáskönyv egyik, 1604-től 1607-ig vezetett fogalmazványában ezt az egykorú bejegyzést olvassuk: „Rationi primi Anni videlicet 1605. intercederunt ob tumultum per totum Regnum hungaricum nimis grassantem.” Az 1606-os évben az alapítótól felajánlott Greißern-dűlői szőlő mellé már egy újat vásároltak. „Quando quidem Amplissimus Senatus Vineam in promontorio uulgo »Tieffenwegh« huic

nostrae Confoederationi uenundare promiserit illaque pro 70. Renanis aestimata a nobis autem hactenus nihil solutum.” 1610-ben a szövetség újabb szőlővel gyarapodott a Neuperg-dűlőben, melyet az elhunyt Johannes Pucher felesége, Barbara ajándékozott a fundator tiszteletére, férje emlékére. A szőlők száma 1640-ig még kettővel gyarapodott. Talán ezek egyike lehetett a fertő-rákosi Ömich Tivadar evangélikus pap szőlője, melynek tulajdonjogát a szomszéd vitatta. Ömich ezért úgy védekezett, hogy a szőlőt maga is felesége halála után a szövetségre hagyta, addig azonban azt kérte, hogy „meo nomine valakim a confoederansok közül rendeljenek ki, aki az én jussomat támogatná, engem és az egész Confoederatiót, hiszen annak én a későbbiekben a szőlőcskét átadnám szándékozom”.

Boraikat általában a Magister pincéjében tartották, aki a kötézéshez szalmát is adott, és ezért sem kért semmit. (Így történt 1606-ban.) A confoederatio tagjai jó gazdák, tizenöt év alatt az egylet tőkét hétszeresére növelték. „Primum inter accepta pono pecuniam, quam antecessor meus Dominus Andreas Lucanus, pia memoriae, pro subducta ratione debuit, mihi que tradidit. 140 f 2 301 22 1/2 den.”

Bár 1619-ben az azévi borból 6 és 3/4 urnával Bethlen Gábor katonái ittak meg, ugyanakkor az előző évi borokból a Tudós Társaság tagjai 3 urnányit fogyasztottak a conviviumon. („Principis Domini Bethlen Gabors Hussaris, ut vocant, in sui primo huc adventi epota sunt. pono pro quovis Pinto 30. nummos. . .”)

Az 1621-es évben az 1617-es évi bort Birnstigel ruszti polgár vette meg, urnánként 6 forintért, ettől kezdve a felesleget rendszeresen eladják, így nem véletlen, hogy az 1623. évben pünkösdkor megválasztott magisternek elődje, Jessenszky Dániel 961 forintot ad át. Lelkiismeretüket kisebb-nagyobb adományokkal nyugtatják meg. Gyakoriak az ilyen feljegyzések: „Ceterum pro more et instituto Dominorum Confoederatorum, pauperibus in Xenodochium cibum ac potum misi.” Tehát jutott némi kenyér és italmaradék a szegényházba a Confoederatio urainak jóvoltából. A szövetség anyagilag tehát megerősödött.

Így az alapszabályok szellemében adtak már tanulmányi segélyeket is. 1617-ben először Faut Márk fiának, Jakabnak, aki azonban a segélyt kérje is a Confoederatio tagjaitól! („Jacobus Faut pro hoc anno ad subsidium studiorum suorum continuandorum deputati sunt 10 Floreni sed ut prius Confoederatos insuper requirat.”) 1619-ben új segélyt kap, Sodgreber György Pharmacopa továbbít neki 15 forintot a Confoederatio megbízásából Wittenbergbe. Az 1626-os év tanulmányi segélyét Schubert Pál evangélikus lelkész és társasági senior fia kapta. „ . . . quod si DEO benedicente prouentus huius Foederis in tantum crescerent, quibus mediantibus Juvenes liberalibus operam dantes, in Academiis utiliter alii et sustentari possent: ex tunc prae aliis omnibus filios Admodum Reuerendi Domini Pauli Schuberti Concionatoris huius Ciuitatis at Senioris dignissimi: ad studia, praefertur, idoneos hoc beneficio ex singulari faunore uti posse et valere.”

A Foedum tagjai és hozzá közel állók temetésébe is bekapcsolódott. 1612-ben Sopronban temették el az 1618-as cseh függetlenségi harcban nevezetessé váló Jessenszky János doktor feleségét. A temetési engedélyért Köntös János plébánosnak 12 forintot fizettek, „pro Sepultura conjugis, Domini Doctoris Joannis Jesseny á Jessen . . .” A temetést azonban Fuchjäger István evangélikus lelkész végezte, aki „Eine tröstliche Predigt von der Auferstehung

der Todten" címmel mondott beszédet, amely Wittenbergben jelent meg 1613-ban; jelenleg lappang, Gamauf Teofil még látta. Jessenszky János „Regiae Maiestatis R. J. Medicus ac Historiographus” a fekete gyászlepleket „in parentatione cujusdam defuncti confoederati” a szövetségnek ajándékozta. Ezt az 1626/27-es évben egy úgynevezett „szentmihály lovával” (tegumentum feretrale) egészítették ki, ennek elkészítéséhez Lackner 20 forinttal járult hozzá.

Több adat utal az évi összejövetelek lefolyására A számadáskönyv többször előírja a törvények meghallgatását, így pl. 1626-ban, pünkösdhétfőn, déli 12 órakor. Az érkezőket Nomenclator jelentette be, ez a tisztség díjazásával együtt gyakran előfordul a számadásban. Fizetnek a zenészeknek is, ezek hegedűsök vagy citerások. (1606: tibicini 1R.sol.1.; 1608: fidicini dati 2 th 3 den.) A convivium helyét gallyakkal díszítették, ezért kapott az erdész 1618-ban 4 sol-t, 1617-ben a festő 3 ft-ot kapott munkájáért, 1618-ban „Pro insignibus pingendis” címekért díjazták, amelyek lehettek a szövetségé, a tag magáncímere, ilyeneket maga a szövetség is adott tagjainak, de lehettek akár emblematicus címeres ábrázolások is. 1628-ban és 1629-ben az orgonista is ünnepi szereplő, de mint társasági tag, nem kaphatott pénzt a munkájáért. „Domino Rauch organici nihil datum.”

Az ünnepélyre magyar szakácsnőt fogadtak, „Coctrici Zep Janusné f 6” (1612), kivilágították az ünnepi asztalt 1618-ban, „pro candelis mensae appositis”, többször fizettek a lakomákra hozott aromákért, 1624-ben Weinberger Zakariásnak 11 forintot. Zolner Miklós Pharmacopaeusnak (gyógyszerésznek) aromák készítéséért fizettek. Schuler Timótnak pedig a lakomára Bécsből hozott árucikkekért.

A szövetség lakomáin használták a számadáskönyvben leírt serlegeket. Alakuláskor kaptak Lackner Kristóftól egy ezüst fejet, „kopff oder Trinckgeschirr”, Jessenszky János felesége temetésekor kutya formájú ivóserleget adott a szövetségnek, 1617-ben Türk Ábrahám ajándékozta meg társait, „obtulit Foederi poculum argenteum inauratum”, 1615/16-ban elhatározták, hogy a Fuchsjäger Istvántól hagyományozott 10 magyar forinton is „ad perpetuam grati animi memoriam” ezüstsérleget készíttetnek, a határozatot azonban még évek múltán is megismétlik a számadások. 1617 pünkösdjén Artner Wolfgang magistert Lackner aranygyűrűvel ajándékozta meg a szövetségben végzett munkájáért. A teljesség kedvéért soroljuk fel, hogy a bírói jegyzőkönyvben található inventáriumokban gyakran szerepel a szövetségi gyűrű (Bundts-ring), melynek ábrája a pecsét rajzával azonos.

Az 1640-ig vezetett számadáskönyvben, továbbá az 1668–1672 között összeállított confoederatiós jegyzékben összesen 143 név szerepel. Ha a hiányzó 28 évet is számításba vesszük, úgy mintegy 200 szövetségi tag felvételére kell gondolni. Mivel a szövetség szabályzata klasszikus vagy élő író (fürneme Auctor — Schribent) művét kéri a belépőtől, a szövetség könyvtára legalább 200 kötetes lehetett. Az Auctor Foederis Lackner Kristóf — könyveik számát azonban más módon is gyarapította. Siber János hagyatékában maradt könyvekről Lackner intenciójára bizonyára így döntenek: „Azokat a könyveket, melyek rossz állapotban vannak, a Confoederatio Studiorum Nobilium Soproniensiumnak adtuk át.” A könyvtárról több határozat is maradt ránk. Az első mindjárt 1610-ből, mely a könyvtár helyét Lackner Kristóf lakásán jelölte meg (quem quidem ipsemet se monstratorum obtulit). A könyvtár gondozását a szövetség titkárára bízzák, „et vice Bibliothecarii fungatur.

denominatus est ab omnibus Dominus Artnerus Erhardus Notarius Soproniensis. A könyvtár kérdése 1615-ben újra szerepel, még nincs helyük a könyveknek. „Conclusum Ut domini Seniores tutum aliques locum pro libris conseruandis prospiciant.” Azonban 11 év múlva sem változott semmi, a könyveket rendbe kell rakni, katalógusba össze kell őket írni, biztos helyen kell mindent elhelyezni. Ennek elvégzésével Artner Erhard camerariust, Hausmanner Kristóf rektort és Preining János András secretariust bízták meg.

Ugyanezt a könyvrendezést, helybiztosítást sürgetik az 1627-es, az 1631-es és az 1636-os számadások, és szinte jelképes, hogy az utolsó fennmaradt rendszeres számadás is ezt sürgeti: „Libri Confoederationis superius saepe repetito modo in certum ordinem redigantur. 1640 ez az év. Nem tudjuk, mi lett pontosan a Confoederatio könyvtárával, legvalószínűbb, hogy 1666-ban Zuana Péter társasági tag közvetítésével beolvadt az evangélikus gimnáziumi, iskolai anyagba, egy Foedus Studiosorumnak ajándékozott könyvet 1666-ban, a könyvtár 300. évfordulójára rendezett kiállításon is láttunk.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy milyen volt a társaság összetétele. Az alapszabály előírását követték a hetven év során a tagok felvételével kapcsolatosan. Érdeemes megjegyeznünk, hogy *kik nem kerültek be* a szövetségbe. Nem találunk közöttük (tudomásom szerint) egyetlen külvárosi tanácsost, még a kiváló Klein Menyhértet sem, aki Faut krónikájához írt kiegészítést, különben vallásáért türelmetlenül, apostoli indulattal verekedő evangélikus tanító volt, és iskola híján prókátorokdásból élt meg.

Általában taggá lettek az evangélikus prédikátorok, a magyar lelkészek is, bár volt, aki kimaradt. A városi jegyző, pl. Artner Erhard vagy Preining János András, legalábbis Lackner életében, törvényszerűen egyidejűleg társasági jegyző is. Kerültek környékbeli, vagy Sopronban házingatlannal bíró nemes urak a társaságba, Bakó Farkas kiskomáromi kapitány a Lackner szomszédságában állt Sárkány-ház tulajdonosa volt, az alapító tag Vas megyei alispán, Joó László tagsága pedig Lackner diplomáciáját dicséri, hisz az alispán Joó János királyi tisztviselő rokonságához tartozott. A Sopronban meghonosodott Szentbertalany Menyhért magyar nemes mellett Kramer Mátyás (az ifjabb és idősebb egyaránt) Kalmárként is szerepel, más levelek címzésében pedig Türek nemesi családnév is olvasható Török alakban. Tizennyolc társasági tagnak magyar, illetve német birodalmi nemessége is volt. Többen közülük címeket is kaptak, Artner Vilmos pl. az asztalnoki címet. Tagjaik közé fogadták a latin iskola, majd az 1620-as években kialakult gimnázium tanárait is; a társaságot alapító Lacknert Schwanshoffer igazgató búcsúztatta. Gyógyszerész, orvos is akadt a tagok között, pl. Scholz Jeremiás, akinek a *Balfi feredőről* írt művét még latin és magyar nyelven látta Weszprémy István. Dr. Armbruszer János orvos 1611-ben résztvett egy komédia előadásán, „előhozza, hogy amikor ő a komédiánál actor volt, amikor haza akart menni, a kapu már be volt zárva. . . így bonyodalma támadt a kapuőrrel, újabb komédiáról hallunk 1616-ban, Clocovius János conrektor előadásra hívja meg a tanácsot. Rauch János orgonista pedig litániát szerzett, és azt ajánlotta a városi tanácsnak.⁴ A Tudós Társaság pünkösdi összejöveteleinek legtöbbet szereplő írója bizonyára Lackner Kristóf lehetett.

⁴ A Tudós Társaság szabályzata Literáti Nemes Sámuel rablóhadjárata folytán a Jankovich-gyűjteménybe, majd a Széchenyi Könyvtárba került, de van belőle soproni evélt ári példány is. Payr idézett dolgozata is összefoglalja a szabályzat gondolatmenetét.

1610-ben *Oratio exhortatoriája* elmélkedik az igazi nemességről, a következő évben az egyik elhunyt alapító tag, Puecher János pályaképének meg-rajzolásával mutatja be az igazi nemesség törvényei szerint élő polgárt, 1612-ben pedig dicsérő beszédet mond el Sopron és környéke szépségéről.

Nem lehetetlen az sem, hogy az 1617-ben Keresztúron megjelent *Maiestas Hungariae Aquila*, Sopron címeréről elmélkedő emblematis munká azonos az előző évi, 1616-os társasági beszéddel, a megszólítás a 27. oldalon ugyanis a társasági tisztviselőket és tagokat köszönti. A XVIII. században pedig még ismertek egy *Postscripti* című Lackner beszédet, melyben címerét magyarázta, jellege szerint ez is elhangzott talán egyik összejövételükön.

Az *Oratio exhortatoria* tárgyakként a *virtust* magyarázza, Klaniczay Tibor valóban helyesen jelölte ki Lackner helyét a kor újstoikus gondolkodói között. Lackner elmondja, hogy a társaság tagja is csak az lehet, aki a virtus erényét irodalmi alkotásokból ismeri. A jó szándék megvalósítására ugyanakkor állhatatosságra, *constantiára* van szükség! Ezért boldog az olyan város, ahol a literátusok sokasága található, ők alkalmasak az alkotásra, szemben az illiteratusokkal. A literátusok sokaságát azonban nevelni kell, Lackner nyomatékosan figyelmezteti a szövetség tagjait, hogy minden tehetős tag segítse elő fia tanulmányait! Serkenjünk fel az álomból, kiált fel Lackner szenvedélyesen, ha nem magunkért, legalább az utódainkért! A vera nobilitas elveit akkor követik, folytatja a beszéd, ha a tehetséges szegény gyermekek tanítására pénzét ajánlanak fel. Mint láttuk, erre sor került a társaság tevékenységében Lackner ösztönzésére! Senki sem kívánhatja, hogy teremjen a föld, ha nem ültetik be, hanem ellepi a gaz, a királydinnye. Nem elég a Tudós Társaságra évenként néhány órát fordítani, hanem elő kell készíteni az utat, melyen a fiatalok az igazi nemesség alapját képező tudás megszerzésére elindulhatnak. Rá senki nem mondhatja, hogy önző célból beszél, folytatja Lackner, hiszen nincsenek gyermekei, azonban őt a város fiainak sorsa aggasztja.

Segítsenek a tehetségesen, mert az erény teszi nemessé az ember, ha az erény elpusztul, tarthatatlanná válik a pusztá cím szerinti nemesség. Az igazi nemest azonban nem lehet kinevezni, hanem szigorú erkölcsök, kemény tettek nyomán lesz azzá valaki. Kevés az olyan ember, aki igazi nemesként született, erre a rangra csak a szabad művészetek, a tudomány segítségével lehet eljutni. Ahogy az épületek alap segítségével állnak szilárdan, úgy a vera nobilitas is csak a virtus alapjain állhat. A pusztá, cím szerinti nemesség minden rossznak forrása lehet, még a fejedelem is csak akkor nemes, ha övéi üdvén virraszt. Diogenész is kinevelte a pusztán rang szerint nemeseket, ha azonban erények kapcsolódnak a ranggal, úgy megszületik a harmónia. Ezt akarja elérni a Confoederatio, mondja Lackner a magyarországi újstoicizmusnak ebben az ismeretlen, de meggyőző dokumentumában.

A következő évben elhangzott Puecher emlékbeszéd a méltatott igazi nemesként mutatta be. Műveltségre alapozódó nemessége értékesebb volt királyi kegyre épülő nemesi címnél. Hallgatag, jó erkölcsű ember volt, aki szeretett városát. A könnyű szerencse kegye soha nem zavarta meg, normája a kereszténység és az igazi nemesség eszméi voltak. Jellemző volt Puecherre városához ragaszkodása, ilyen városközpontú szemlélet még jellemzőbb volt

A számadáskönyv is a Széchenyi Könyvtár kéziratárában van. Ennek száma: Fol. Lat. 1321. Ebben is és a Fol. Lat. 1643. sz. kéziratban is megtalálható a Confoederatio szabályzata.

Lackner egész pályájára. Nem véletlen tehát, hogy Lackner 1612-ben beszédet mondott a Tudós Társaságban antik mintákat követve városa dicséretére. A fennmaradt kéziratot a szerző közlésre szánta, gondosan átjavította, először intézett Batthyány Ferenchez, a megye akkori főispánjához, az *oratiuncula* védelmét kérve tőle. Mivel Lackner művei magánnyomtatványként jelentek meg, megjelenését is el lehet képzelni a szomszédos Németkeresztúr nyomdájában. Nem ez lenne az egyetlen Lackner mű, melyről csak hírünk maradt, szerencsére azonban előttünk áll a kézirat.

Lackner az *Oratio de laudibus regiae atque liberae civitatis Semproniensis* című beszédben kifejti, hogy nem véletlenül magyarázza a studiosusoknak a hazaszeretet törvényeit. Neki legkedvesebb lakóhelye e város, ő mindig teljesíti szülőföldjével szembeni kötelességét. Ez az ország egyik legrégebbi városa, levegője tiszta, fekvése igen alkalmas. Közigazgatása jó, falai erősek. lakossága számban is növekszik. Ha épületeket alapoznak, sőt a város piacán. a szőlőkben is Sempronium nyomai mutatkoznak, elegáns latinságú köemlékeket őriznek a városházán, római érmek, sírok kerültek elő, a város római kolónia volt. Ezt igazolja a falak formája és a tornyok elhelyezése is! (Hogy mennyire igazat írt Lackner, ezt éppen napjaink régészeti kutatásai igazolták, bár városát a humanistáktól kitalált néven Semproniumnak nevezi, minden sora tény!) Sopron kiválóságát királyi kiváltságlevellei, tárnokszéki joga is igazolja, aki Sopronban pillantotta meg a napvilágot, szabadságra született! Sopronban virágoznak a tudományok, a városban szabad evangélikus vallásgyakorlat él, szombatonként prédikációt hallhatnak, felhangzik a hangszeres zene. Mindössze 1606 óta volt a vallásgyakorlat szabad, érhető, hogy Lackner újdonságként szól róla! A közösség és az egyének fejlődésének útját a szenátus keresi, büntet és jutalmaz, e két horgonnyal tartva egyensúlyban a város hajóját.

Számos societas, confraternitas működik Sopronban, a legkülönb persze a Tudós Társaság, mivel ugyanúgy szabályok szerint kormányozzák, mint a várost. A város gazdag, alapja földjeinek termékenysége és a kitűnő földmunka. Minden polgár jövedelme elegendő a megélhetésre, szépek a város virágoskertjei. Külön büszkeséggel szól Lackner a város szőlőiről, a soproni borok megállnak az olasz borok mellett. A háziállatok, halfajták, a környék vadon élő állatainak leírása mellett részletesebben szól a szerző a balfi fürdőről. Szulfuros hatása van, nagy az ereje, gyógyítja a podagrát, megújítja az idegeket, javítja a gyomrot, elűzi a kólikát, orvosolja a meddőséget. Feltételezhetőleg Lackner bírta rá Scholz Jeremiás városi orvost, hogy azóta elkallódott könyvében még részletesebben szöjjön a balfi fürdőről. Scholz könyvét a Balfi feredőről Wespéry István látta utoljára, nem lehetetlen azonban, hogy ez is oratiunculaként tudós társasági összejegyzetelen hangzott el először. Sopron városát dicséző oratio a céhek részletes felsorolásával, a város védőműveinek, falainak dicséretével zárul. Nem kétséges, hogy erre a várostörténetileg is fontos beszédre a helytörténeti kutatásnak az eddiginél nagyobb figyelmet kell majd fordítania.⁵

A Tudós Társaság másik jelentős íróegyénisége Faut Márk krónikáiró. Az 1550-es évek vége felé született humanista buzgó evangélikus volt, könyvtárának jegyzéke *Annotationes in Evangelia dominicalia manuscripta* című kéziratát is felsorolja, szerepelhetett azonban költőként is, egy kézirat címe

⁵ Lackner beszédei OSZK kézirtattárában Fol. Lat. 1643. számon található.

Carmina autore Marco Fautore volt. Könyvtárjegyzékéből tudjuk, hogy Soprontól Sárvárig kölcsönzött gazdag, mintegy 400 kötetes könyvtárából, fő műve azonban krónikája, melyet a XIX. századi egyháztörténész, Gottlieb Gamauf is felsorol, aki *Denkwürdige Begebenheiten* c. okmánytárában összeállította Sopron íróinak, tollforgatóinak jegyzékét. A született Sopron városiak (Geborne Statt-Ödenburger) fejezetben ezt írja írja: „Fautor vagy Faut Márk városi tanácsos és városbíró Sopronban meghalt 1617-ben. Egy soproni krónika szerzője 1525-től (?) 1617-ig (?), mely még kéziratban kéznél van, és a kiadásra valóban méltó lenne.”

Bár erre már több terv is született, ez a nagyon is szükséges szövegkiadás eddig még nem jelenhetett meg.

Faut történeti munkájának rövidített címe *Khurze Verzaichnüs*. Számos jel arra mutat, hogy Faut krónikája egy tervbe vett, de el nem készült Sopronnal foglalkozó történeti mű anyaggyűjtése. A mű első oldalain 1526-tól 1584-ig terjedő más kéztől származó feljegyzéseket találunk, az események Faut születése előtt, fiatalsága, vagy wittenbergi egyetemi évei alatt történtek. Faut a kérésére összegyűjtött adatokat azonban saját stílusához igazította. Munkájában üres gyűjtőlapokat hagyott, amiről később maga is értesült, azt pótlólag bejegyezte. Így pl. leírja a tanács vitáját 1583-ban Draskovich püspökkel, majd tudomást szerzett Zeitvogl Gáspár tanító 1573-as soproni szerepléséről – Faut ekkor külföldi gimnáziumi tanulmányokat végezhetett –, 1583-nál jelzi, az évszám elé írt keresztjellel, hogy előbb az 1573-as év jön. A pótlások jellegét igazolja az ehhez használt eltérő színű tinta. Néha egy esemény után „Wie unten wirt vermeldet werden” vagy a „Wie hernach soll erzelt werden” emlékeztető feljegyzés következik, a pótlás azonban elmarad. Egy helyen már utaltam rá, hogy a kézirat abbahagyását talán Abraham Hossmann császári történész fellépésével lehet magyarázni, aki 1614-ben kezd levelezni Sopronnal és többek között Sopron történetének megírását is ajánlotta a városnak.

Nagy kár, hogy Faut nem készítette el a teljes tervezett munkát. A *Khurze Verzaichnüs*ben Draskovits György és Náprágy Demeter püspök és a soproni tanács közt lefolyt párbeszédeket eleven stílusban rögzíti, novelisztikus, kerek kis történetek tarkítják krónikáját. Az író meggyőződéses evangélikus, így őszinte kárörömmel mondja el, hogyan rabolták ki a Sopront sokat nyugtalanító Pethe Márton püspököt, a Habsburgokat szidó, komiszkodó anekdotákat pedig más szájába adja. Negroni követ „császáruink iránti tiszteletből” lopja el Rudolf legszebb ékköveit, ugyancsak Negronival mondatja el Nassuf török főtisznek saját nézetét: „Mátyás császár jelentéktelen fráter.” II. Mátyást különben annyira nem szereti, hogy megkoronázása után is csak főhercegnek emlegeti. Még Faut adatközlője jegyzi fel az első érdekes iskolaépítési hírt (latin iskola), majd ezt követte a Wittenbergben tanuló soproni diákok nevének feljegyzése. Még az adatközlő jegyzi fel az első soproni evangélikus pap, Gerengel Simon életrajzi adatait, („aki Salzburgban egy toronyban . . . ült fogságban), a Tiszteletreméltó Tanácstól Sopronban az ő és a közösség lelkipásztorául felvételét”, ehbe a feljegyzésbe szúrta be Faut: „és panaszdalai még fennmaradtak”. Gerengel utódáról, Musaeusról is a humanista jegyeit állítja össze Faut adatközlője: „nagyszerű Theológus, orator. Poeta és Muzsikus volt és a legélesebben és legcsípősebben harcolt a pápaság ellen és prédikált 12 éven át”. Plasztikus jegyekkel jelenik meg a kéziratban Zeitvogel Gáspár tanító is, aki elsőnek tagadja meg tanítványaival a katolikus istentiszteleten való részvételt. Draskovits György püspök kigúnyolása és a

soproni bor dicsérete kapcsolódik egy másik történetében. A soproniak nem voltak hajlandók prédikátoraikat elbocsátani. „Azt mondja erre a püspök: Nos, én utoljára jövök hozzátok ilyen formán, mint Jónás próféta az ő Nini-veiekhez, ha nem akartok nekem engedelmeskedni, úgy a Felsőbbségnek teszek panaszt, aztán meglátjátok, hogy mi jön ki ebből nektek, én most megyek Prágába a savanyú sörhöz, ti azonban itt maradtok a jó bor mellett.”

Ha nem így hangzott is a beszélgetés, a humor hajlama is munkált az íróban, amikor ezt jegyezte fel.

A krónika néhány híre a Neue Zeittungokat olvasó Fautot jellemzi. „Ebben az 1611-es évben Bellarmin kardinális Rómában könyvet adott ki a pápa hatalmáról, melyben dicséri és tanácsolja, hogy azokat az evangélikus főrendieket, vagy azokat, akik a jezsuitáknak és a rómaiaknak nem akarnak engedelmeskedni, titokban méreggel, vagy másként - ahogy tudják -, öljék meg; ezt a könyvet a parlament Párizsban betiltotta, halálbüntetés terhe alatt tilos disputálni róla, a példányokat elpusztították, hóhérral nyilvánosan elégettették.” Így tehát Sopronig visszhangzik a IV. Henrik megölésén felébredt európai felháborodás. Ez a jezsuitaellenesség a következő szintén Neue Zeittungban keresendő pletyka forrása. „Ebben az évben a jezsuita Balduint Pfalzban megfogták, és elküldték Anglia királyának, ez volt a legelőkelőbb tanácsadó azok között, akik a királyt fiával és feleségével együtt puskaporral akarták megölni.”

Beszivárogtak persze a krónikába a pletyka és a fantasztikum hírei is. 1611-ben pl. egy káplán elátkozott egy kutyát - szellemeket is hord magával egy palackban -, mire a kutya elpusztul, II. Mátyásnak is el kell pusztulnia. Egy prágai gyilkos 90 terhes anyát ölt meg, és megette a magzatok szívét. — Akadt persze jámborabb pletyka is. Például: „Item Forgács Ferenc kardinális meghalt, a pápa nem sokkal ezelőtt küldött neki két szekér pénzt a jezsuiták betelepítésére Nagyszombatba és a lutheránusok kiirtására Magyarországon.”

A krónika a külvárosiak 1426-os lázadásával kezdődik (még a XVII. század elején is emlegették!), és egy szerényebb békétlenkedés leírásával zárul: „Item ebben az évben novemberben kétszer is bedobták kővel a polgármester úr (Lackner Kristóf) konyhaablakát éjszaka, ott ahol ő mindenkor eszik.” Az elmondottak mellett a *Khurze Verzaichnüs* elsőrangú helytörténeti forrás is.⁶

Lackner Kristóf feltétlenül írói rangú működését nem számolva van-e még írói névre jogot tartja a Tudós Társaságnak Faut Márkon kívül? Határozott igennel válaszolunk erre abból kiindulva, hogy a szépirodalom és a tudományos, továbbá hitbuzgalmi irodalom ekkor még nem válik ki az irodalmiság egységes fogalmából. Számos társasági tag járt külföldi akadémiákra, készített különböző vizsgadolgozatokat. Ezek közül sokan, hazatérve többé semmit nem írtak, mások ezután sem hagyták abba az írói tevékenységüket. Artner Vilmos pl. a magyar királyság jogrendjéről írt jogi dolgozatot 1624-ben. Még jellemzőbb rá a másik, az 1626-os, amelyben azt fejtegeti, hogy 1. kötelezheti-e a fiú az apját tanulmányi költségei viselésére? 2. köteles-e a fiú saját tanulmányi költségeit fedezni? Jellegzetesen soproni probléma ez, ahol a dolgozat írása idején csak saját vagyonára támaszkodva tanulhatott

⁶ Faut Márk életéről a róla fennmaradt gazdag iratanyagon kívül képet kapunk hagyatéki jegyzékéből is (GySm. 2. sz. lvt.), mely nagy könyvtára jegyzékét is őrzi. Utóbbi kiadásra készítettem elő.

bárki külföldi gimnáziumban vagy egyetemen. Néhányan kaphattak csak támogatást a Lucia Mietlerin alapítványból. Ha részben vagy egészen árva fiú tanult külföldön, még azt is a belső tanács rendezte, hogy a tanulmányi költségeket az apai vagy az anyai örökségből kell fedezni. Gruber Dániel értekezését szintén soproni kérdésről, A diákok peregrinációjáról írta 1619-ben. Dobner Sebestyén a justinianusi jog egyik kérdéséről értekezett, Preisegger György vitairata a 30 éves háború időszakában boncolgatta a háború kérdését (*Dissertatio politica de bello*). Scholtz Jeremiás soproni városi orvosként írt magyarul és latinul egy ma lappangó művet a balfi fürdőről, maradt fenn egy kézirat járvány elleni védekezésről. Nagyszámú egyházi munka maradt Barth János Konrád után a fontos *Das Ödenburger Rath-haus* mellett. Egész soproni működése alatt írt, akár csak Fridelius liceumi tanár, majd igazgató, vagy említhetjük Láng Mátyás lelkészt, aki Európát befogó vitába keveredett két jezsuita íróval, Jodocus Kedd bécsi, majd prágai atyával és az annak segítségére siető Terentianus páterrel. Ugyanakkor más társasági tagok munkáinak emlékéért Gamauf nagyérdemű gyűjtése tartotta fenn. Néhányról már ő is csak hallott, így pl. az első Lackner-öszöntődjás Georg Grad munkájáról, melyről úgy tudja, hogy nem maradt fenn. Mock Jakab disszertációjáról azt is tudja, hogy azt szerzője Magyar Istvánnak és Zvonarits Mihálynak ajánlotta, de ez is ismeretlen. Viszont kezében lehettek Fuchsjäger pontosan leírt beszédei, Schubert Pál nyolc alkalmi beszéde, melynél még a rét nagyságát is megadja; ő idézi két jelenleg lappangó Ungar Joakim beszédet is.

Jelentős helytörténeti emléket is őriz Lang Mátyás lelkész, társasági tag, Paurfeindné halálára írt beszéde, mikor azzal a szónoki fordulattal él, hogy a gyászoló férjet bizonyára nem lehet azzal vigasztalni, hogy Sopront irtózatos tűzvész pusztította el az előző évben. Cicero *Epistola Familiariájából* egy romokat leíró részlettel vezeti be beszédét, de nem állhatja meg, hogy a belváros pusztulásáról képet ne adjon. „Ő, természetesen nyomorult vigasz, mint maga Servius is hamarosan ennek a levélnek kezdetén *genus hoc consolationis miserum*-nak nevezi, ha mi e szerint a példa szerint a jelenlevő szomorú özvegyet megszólítanánk, úgy bizonyos mértékig együttérzést, de nem igaz megvigasztalódást keltene szívében az, ha így szólnánk hozzá: Jött volna Sopron jó városába akkor, amikor az elmúlt november 28-án délután dühöngő tűz pusztította el, és valódi Pusztta Várrá lett. Nézze meg mindkét szép várostornyunkat elpusztult üttőóráival, az ősi jól épített ferences kolostort, a Szent György templom tornyát és harangjait, a városházát, a fegyvertárat, és néhány száz tűzkárt szenvedett helyet, különösen egész belvárost, hogy miként elpusztította a tűz, mintha azt mondanánk, hogy a fejüket vágták le: gondoljon arra, hogy oly sok ház és épület, különösen az elülső várostorony már néhány száz éve állt (erről azt mondták, hogy a pogány rómaiak építették)

azt válaszolná, miért törődjek én ezzel . . . Mi azonban, *onerosi consolatores*, könnyelmű vigasztalók lennénk, mint Jób az őt könnyen vigasztaló barátait nevezi.” Láng Mátyásnak külön készsége volt az apró helytörténeti adatok rögzítése. Hitvitáirátában, melyet részben Jodocus Kedd prágai jezsuita ellen, részben soproni segítője, Wärgl Jónás atya ellen írt, megtudjuk, hogy Wärgl atya először türelmesebben ígérkezett mint elődje, P. J. Th. (?). Az *Apologia veritatis* címen rövidíthető munkából (a teljes cím az egész címlapot betölti!) kiderül, hogy csak kezdőbetűi szerint ismert előd Langot már 1650. december 27-én szószékéről megtámadta, Wärgl azonban meglátogatta Langot az akkor még evangélikus Szent Mihály templomban. Pontos felsorolja, hogy a je-

zsuita mit tekintett meg, mindez 1651. december 26-án történt, és így tovább. Ebből azt sejtethjük, hogy Lang naplóját vezethetett, azért dolgozik ily pontos adatokkal, sőt ez az adatrögzítés a XVII. század ötvenes éveiben már az önvédelem egyik módja. Mindent jegyezni, minden esetben pontosan válaszolni az ellenreformációt képviselő jezsuitáknak – ez Lang magatartásának a lényege!

Gruber Ádám Barth Conrádról mondott gyászbeszéde az elhunytat kiváló értelmű embernek, kiváló ítélőképességgel jellemzi, hozzá hasonló nem sok akadt az egész királyságban. Ez a beszéd különben az evangélikus egyház-községről írott összegező rövid történeti vázlat miatt is nevezetes.

Néhány író-szerző tevékenységet folytató társasági tag alakját vázoltam eddig. Az itt felvázolt kép természetesen nem bizonyít többet, mint azt, hogy a társasági tagság mintegy $\frac{1}{4}$ -e valamilyen egyetemi tanulmányokat folytatott (jogit, orvosit, vagy teológiai), és tanulmányai során bizonyos íráskészséget sajátított el. Az alkotás, a művek szerzésének a tevékenységét, folyamatát soproni életük során már kevesen folytatták. Különböző íráskészséget azonban ezek az írásművek is tanúsítanak, és a Tudós Társaság tagjaként elhunytakról elmondott gyászbeszéd Lackner mintájára elhangzott bizonyára az évenkénti pünkösdi összejöveten is.

1640-től nem maradtak fenn rendszeres társasági iratok, néhány okmány azonban mégis utal 1674-ig folyó egyre lanyhulóbb működésre. Már 1632 és 1640 között is csak kétévenként tartottak már a társaság tagjai összejöveteleket, s ez így maradhatott mindvégig, ezt igazolja 1654-ből egy meghívó fogalmazványa, s a utolsó fennmaradt tagnévsor, mely 1668-ból, 1670-ből és 1672-ből tartalmaz adatokat. Így a társaság működése meglazult azonnal az alapító működése után, erre azonban más magyarázat is akad.⁷

A dunántúli evangélikus értelmiség gondoljai ugyanis utolsó, tehetős támogatójuk, Nádasdy Ferenc 1643-as áttérése után megszaporodtak, de a soproniak minden heves tiltakozása ellenére is feltűntek 1636-ban a jezsuita atyák. Lang Mátyás lelkész pl. már nem élvezhette a Lackner időszakában megteremtett, féltve őrzött vallásbékét, t r e u g a D e i -t, s Jodocus Kedd prágai jezsuita atyával folytatott vitái idején egyidejűleg az otthon, Sopronban Wärgl Jónás jezsuita ellen is védekeznie kellett, aki, mint Lang panaszkolta, „hencegéseivel és szitkozódásaival a kapásokat, a parasztokat és feleségüket mosolyra deríti”, akik aztán úgy vélik, hogy „alaposan megadta a Langnak a magáét . . .”

A lanyhuló tevékenységű Foedus Studiosorum tevékenységének utolsó fontosabb élesztője Barth Konrád volt, akit a soproniak a dán király, majd a bécsi protestáns követek szolgálatából hívtak Sopronba. Barth az 1670-es tanácsválasztás előtt elhangzott beszédét *Das Ödenburger Rath-haus* címmel Lacknernek a soproni városházi falakra festett emblémáiból állította össze. Mint mondja, az értelmeseknek akar prédikálni. „Ezeknek adom meggondolásra, hogy mire célzott a megboldogult Lackner úr” – mondta Barth a Szent György templomban, az akkor még helyén álló Lackner-sír közelében. „Csak a vér szerinti nemeseknek akart alkalmat adni, hogy egyszer poharaz-

⁷ Az említett egyetemi értekezések SZABÓ–HELLEBRANT Régi Magyar Könyvtárának III. kötetében találhatók, még inkább figyelemre méltók azok a munkák, melyeket utoljára Gamauf látott, és azóta lappanganak; a Scharnichhausen antológia is RMK III., ugyanígy a többi idézett alkalmi nyomtatvány is. Az 1668–1672-es tagnévsor eredetije az Egyetemes Evangélikus Levéltárban található Budapesten.

zanak, és hogy a pünkösdi szent ünnepét profanizálja? Nem a lélek szerinti nemességre volt tekintettel?” Majd utal arra, hogy Lackner korszakának társasága többet ért, és Lacknernek az alkotást dicsérő mottóját — *Gentile nomen dico, cujus memoriam conservant literae et monumenta vetustatis* — verssé formálja:

„Nicht allein das Blut der Türken
auch die Dinten Ruhm und Pracht
gibt und ja so wol die Feder
als der Säber Edel macht.”

Majd nagy szeretettel beszélt a Foedusról, melynek nevei közül a következőket említi: „Unio, Confoederatio, Vereinigung, Innung, Conventus” megértést kérve az ekkor már mostohagyerekként tengődő társaság iránt: „Ó, Ti, akik nem is értitek, segítsetek . . . Ó, ne legyetek ellenségesek a gyerekekkel szemben, ne törjétek életére! Ápoljátok és óvjátok!”

Amikor Barth Lackner studiosusaira hivatkozott, idézett egy részletet a társaság szabályzatából, abból a pontból, hogy illiteratus nem lehetett tag, később Saavedrára, a legjelentősebb spanyol emblematikusra hivatkozott, hozzátéve, „aki erről olvasni akar, többet olvashat magánál a szerzőnél”. Barth minderre templomi beszédben kerített sort, ez is jelzi, hogy a Tudós Társaság is, és maga az emblematika világa is szellemi közkinés volt még a tanácsválasztásra induló belvárosi polgárok között . . .

1672-ben még összejöttek pünkösdkor, elnököt választottak Schubert János András személyében, collegák nevét már nem jegyezte fel a tagnévsor. Bizonyos fokig ez is jelzi, hogy formális ténykedésről van szó. Több összejövetelre pedig aligha került már sor, 1674. március elsején püspöki küldöttség érkezett Sopronba, köztük Kollonits Lipót kamaraelnök, visszavették a hajdani katolikus templomokat. Ez év őszén a társaságért buzgólkodó Barth lelkész is Sovits lelkész társaságában Kismartonba, Eszterházy Pál városába volt köteles költözni. 1675 tavaszán visszajöhettek ugyan, a protestáns vallás-gyakorlat, ha korlátozott formában is, de tovább folyt. Nem folytathatta azonban életét a gyökereiben protestáns eredetű Tudós Társaság, az is gyanússá válhatott volna, aki életre próbálta volna támasztani. Abban az évben, 1674-ben, amikor a Tudós Társaság működése végleg megszűnt, november 28-án lángtenger pusztította el a belvárost, leégett a városháza is Lackner falra festett emblémáival együtt.

Lackner társasága 70 éves fennállása alatt betöltötte hivatását. Évenkénti összejövetelein, könyvtárával, tanulmányi segélyeivel segítette a tanultak köztársaságát, utódokat nevelt. A társaság nevében viselt tudós szó a saját korában igaz volt. A fennmaradt könyvtárjegyzékek azt mutatják, hogy a tagok könyvtárai a korszerű európai műveltség alkotásait gyűjtötték össze és juttatták tovább. Tudományápoló szerepüket az 1620-as években kialakult evangélikus gimnázium jórészt átvette, a társaság tagjai azonban továbbra is úgy érezhették, hogy a soraikba állók az igazi nemesek, hiszen szellemi rangukat a tudományok, a szabad művészetek ápolása, megismerése során nyerték el.⁸

⁸ Barth Konrádról, a Tudós Társaság megmentésére irányuló törekvéseiről a *Studia Litteraria* 1969. évi kötetében: Egy magyar humanista írói portréjának kialakulása (Írások Lackner Kristófról 1631–1044) c. tanulmányomban írtam.

ZUR GESCHICHTE DER GESELLSCHAFT DER EDLEN ÖDENBURGER GELEHRTEN (DES STUDENTENBUNDES) (1604—1674)

Die Studie fasst die 70 Jahre der Gesellschaft der Edlen Ödenburger Gelehrten zusammen. Auf Grund originaler Schriften (Reden des Gründers Christoph Lackners, Rechenschaftsbuch der Gesellschaft, Statuten) besteht die Möglichkeit ein wirkliches Bild von der Tätigkeit des Studentenbundes zu geben. (Studentenbund, lateinisch Foedus Studiosorum Nobilium Sempronensium ist der Ausdruck Lackners!)

Die erste, blühende Periode entfaltete sich im Leben des Gründers, in den ersten drei Jahrzehnten entstand die Bibliothek der Gesellschaft, in diesen Zeiten unterstützten sie schon die Studien begabter Bürgersjungen auf ausländischen Universitäten.

Die jährliche Zusammenkunft des Studentenbundes geschah immer im Pfingstmontag, wo sie humanistische Festreden hielten, die Teilnehmer schauten Theaterstücke Lackners oder anderer in lateinischer Sprache, dies erfolgte das Studentenwahl.

Nach dem Tod Christoph Lackners (1631) wurde die Tätigkeit des Studentenbundes langsamer, sie kamen nur z. B. in jedem zweiten Jahr zusammen. Mit der Residenzgründung der Jesuiten in Ödenburg (1636) und nach dem Übertreten zur katholischen Religion eines der grössten evangelischen Grundherrn Ferenc Nádasdy begannen die Kämpfe der Gegenreformation auch um der Stadt und in der Stadt, die zum weiteren Blühen einer protestantisch gefärbten, humanistisch gesinnten Gesellschaft keine Möglichkeit gaben.

Als endlich scharfe gegenreformatorische Massnahmen im Jahre 1674 in Ödenburg stattfanden, musste gleich die sich verlangsamte Tätigkeit des Foedus Studiosorum Nobilium Sempronensium, also der Edlen Ödenburger Gelehrten endlich aufhören.

Bán Imre elnöki zárószava

Nincs szándékomban ülésszakunk humanista *laudatio*-ját elmondani zárószó gyanánt. Kétségtől jó munkát végeztünk, bár magam a Tolnai Gábor felszólalásában elhangzott „termékeny nyugtalanságot” tartom konferenciánk egyik legfőbb értékének: a kérdések felvetését, sokoldalú megvilágítását, a vitás pontok kiemelését. Szükséges mégis, hogy az ülésszak főbb eredményeit áttekintsük.

Az összehasonlításnak az az igénye, amelyről Varjas Béla megnyitójában szólt, teljes mértékben megvalósult. Az előadások oly tág európai szemhatárt tekintettek át, hogy ebben a vonatkozásban elégedettek lehetünk. Hallottunk a szlovén reformáció anyanyelvű irodalmáról (S. Barbarič), a közép-európai (német, lengyel, magyar) reformáció kronológiai-társadalmi párhuzamairól (W. Urban), J. Lipsius lengyel és magyar hatásáról (J. Ślaski), a szláv manierizmus nagy alakjairól (Angyal E.), az európai peregrinációs irodalom magyar visszhangjáról (Kovács S. I.), az erdélyi arisztoteliánusok, valamint Francken és Zabarella viszonyáról (Pirnát A.), a Thurzó-udvar soknyelvű (latin, magyar, német, szlovák) indításairól (Sziklay L.). Az előadók és hozzászólók Rómától Padován, Dalmácián, Szerbián, Wittenbergen, Kijeven és Moszkván keresztül a finn és észti vidékekig vetették egybe a rokon irodalmi és egyéb szellemi jelenségeket.

Világosan megállapíthattuk, hogy Európa csaknem minden nemzeti irodalmának sajátos egyénisége a reneszánsz korában kezd kirajzolódni. Ekkor indul meg nyomatékosabb lendülettel a *lingua vulgaris* literatúrája, még pl. a kis lélekszámú szlovén nép esetében is; ekkor indul fejlődésnek a magyar próza (Gyenis V.); ekkor alakul ki a politikai közgondolkodás, akár a vallási ideológiák (pl. a kálvinizmus) hatását vizsgáljuk (Benda K.), akár az antik eredetű filozófiai áramlatokra (sztoicizmus) gondolunk (Pirnát, Ślaski). Érdekes vitát váltott ki Bocskai István műveltségének kérdése, nézetem e vonatkozásban Pirnát Antaléval azonos.

Úgy vélem *consensus*ként állapíthatom meg a reformációnak reneszánsz jelenséggént való kezelését: a *reformari* éppúgy antik minták (az ősegyház) követése, mint a humanista „újjászületés”, s ez utóbbi nélkül a reformáció nem is bontakozhatott volna ki.

Ezzel szemben erősen vitatott volt és maradt a manierizmus kategóriája. Ez azonban átmeneti voltát tekintve eléggé érthető is. Jómagam csak késői reneszánsznak tudom felfogni és jelentékeny mértékben csak *stilusiránynak*, noha megjelenése nyilván a világnézeti válsággal kapcsolatos. Csatlakozom Benda Kálmán figyelmeztetéséhez a „manierista ember”, „manierista politika” féle kifejezések óvatos kezelése tekintetében. Nem minden kalandor élet-

pálya „manierista”, s a politika — Kossuth szavával — mindig az „exigenciák tudománya” volt és marad is. Nem hiszem, hogy jogunk volna abszolutizált stílusjegyeket megalkotni, s ezek alapján pl. a XVIII. század folyamán is manierizmust keresni. Képverset pl. Theokritos iskolája óta mind a mai napig írtak és írnak, ez csak mesterkedés (technopaignion), de nem manierizmus.

Justus Lipsius sokat vitatott hatása tekintetében sem látunk tisztán. Nincsenek részletes stílusvizsgálatok az érdekelt irodalmak (lengyel, magyar) területéről. Nálunk pl. a latin irodalomban (Rimay, Forgách) vannak lipsiusi stílusjegyek, ezek is — mint Klaniczay Tibor utalt rá — jórészt elkésztettek, s már a proteusi Lipsius is megtagadta őket. A magam részéről a XVII. század magyar prózájában nem tudok mélyreható lipsiusi ihletéseket felfedezni. Laskai átveszi Lipsius sztoikus ideológiáját, de stílusát nem utánozza. Zrínyi *aphorismáiban* van tacitusi tömörség. Nem lehet ez magának a kommentált szövegnek a hatása? Ezeket a Tacitus-helyeket Zrínyi is szövege élére jegyezte.

Örömmel és egyetértéssel hallgattuk a XVII. századi Sopron szellemi életéről előterjesztett beszámolót (Kovács J. L.). Lackner Kristóf a maga személyében is méltó megtestesítője volt a soknyelvű, színes műveltségű közép-európai értelmiségnek, s hatása Sopron szellemi életéből kitörülhetetlen.

Végző tanulásként azt a többfelől (pl. Klaniczay Tibor felszólalásában) elhangzott figyelmeztetést kívánom aláhúzni, hogy a reneszánsz kultúra, irodalom sok bonyolult kérdése mindig csak a legpontosabb dialektikus elemzés segítségével oldható meg és semmitől sem kell jobban óvakodnunk, mint az elsietett általánosításoktól. Soproni konferenciánk sokoldalú utalásai e munkához értékes segítséget nyújtanak.

Utólag megköszönöm az egybegyűlték nevében Sopron város tanácsának lekötelő vendégszeretetét, az ülészakot bezárom, kérve a jelenlevőket, hogy a Lackner-plakettek kiosztásának ünnepségén részt venni szíveskedjenek.

A közép-európai humanizmus kérdései

(Ülésszak Lackner Kristóf születésének 400. évfordulója alkalmából)

Sopron, 1971. május 6–8.

Az 1. ülésen, május 6-án (elnök: VARJAS BÉLA) az elnöki megnyitó és DR. ERDÉLY SÁNDOR, Sopron Város Tanácsa VB elnökének üdvözlő szavai után DÁVID ANDRÁS, BENDA KÁLMÁN és TARNÓC MÁRTON tartott előadást. A vita után a résztvevők megtekintették a város néhány nevezetes műemlékét.

A 2. ülésen, ugyanaznap délután (elnök: SZÉKELY GYÖRGY) ŠTEFAN BARBARIČ, WACŁAW ŪRBAN, PIRNÁT ANTAL és SZIKLAY LÁSZLÓ előadása hangzott el, majd vita következett. Este a résztvevők hangversenyen jelentek meg, amelyen Rauch András Musikalisches Stambbüchlein (1627) c. műve került bemutatásra.

A 3. ülésen, május 7-én (elnök: KESERŰ BÁLINT) JAN ŚLASKI, GYENIS VILMOS, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN és ANGYAL ENDRE tartotta meg előadását. A vita után leleplezték Lackner Kristóf szobrát. TOLNAI GÁBOR mondott beszédet.

A 4. ülésen, ugyanaznap délután (elnök: BÁN IMRE) KOVÁCS LÁSZLÓ előadása hangzott el. Az elnöki zárszó után DR. ERDÉLY SÁNDOR átadta a Lackner-emlékplaketteket.

Május 8-án az ülésszak résztvevői Sopronbánfalva—Hidegség—Nagycenk—Sopronhorpács—Fertőd—Lébény—Győr útvonallal kirándulást tettek.

A következőkben rövid, kivonatos összefoglalót adunk a négy ülést követő vitákról és hozzászólásokról. Az összefoglaló csak általános tájékoztató jellegű.

Az 1. ülés vitája

KLANICZAY TIBOR hozzászólásában kiemelte a három előadás témájának összefüggését. Dávid András előadásából kitűnt, hogy Mátyás alakja a környező népeknél folklorizálódott. Mi lehet a magyarázata annak, hogy Magyarországon elsősorban a politikai vagy tudományos irodalomban hagyományozódott? Benda Kálmán és Tarnóc Márton előadásához: Bocskainál miért nem szerepel a Mátyás-érv? Ő és Bethlen Istentől küldött szabadító (kálvini érvelés). De a Bocskai-táboron belül is többféle érvekkel találkozunk: a vezetők egy csoportjánál (Péchi stb.) nem a kálvini, hanem a lipsiusi, kompromisszumos érvelés a döntő. Kátai koncepciója mindkettőtől különbözni látszik, s így esetleg más politikai elméleti művek befolyását is feltehetjük. A Mátyás-hagyomány hiányának lehetséges magyarázata: Mátyást a zsarnok példájának tekintették.

BÁN IMRE Benda előadásához s Klaniczay hozzászólásához kapcsolódva megjegyezte, hogy a Bocskai-tábor legműveltebbjeinél az Althusius-hatást

kétségtelennek tartja (Apáczai-jában érintette a problémát). Lipsius sztoikus kompromisszumának hatását csak egy nagyon szűk rétegnél látja kimutathatónak (pl. Thurzó). A hajdúk kétségkívül a kálvini elképzelést követték. Kecskeméti Alexis János bőven értekezik Dániel prófétáról, s mint a Bendától is idézett Miskolczi Csulyak, beszél a jó fejedelemről. Kálvini hatást nem lehet nála kimutatni. Sokat beszél a „második ember” jelentőségéről — talán ez jelenti nála a fejedelmet? Tarnóc Márton előadásához: Bethlennek valóban fejedelmi öntudata volt, s uralkodásából nem hiányoztak a Mátyás-reminiscenciák. Adalékul többek között: a hozzászóló számára ismeretlen eredetű mondást („ne született volna, vagy örökké élt volna”), melyet a században többször is leírtak (Kemény János, Zrínyi Miklós, Bethlen Miklós), hol Bethlennel, hol Mátyással hozták kapcsolatba.

TOLNAI GÁBOR két kérdést vetett föl Tarnóc előadásával kapcsolatban: Kálvin *Institúciói* miként hatottak Bethlen művelődéspolitikájára? Szekfű és Móricz Bethlen-szemléletének hasonlóságáról mi a véleménye?

GYENIS VILMOS: Dávid előadása csak tartalmi összefüggések vizsgálatára szorítkozott. Ninesenek-e figyelemreméltó formai összefüggések a gazdag anyagban? Benda előadásával kapcsolatban megjegyezte, hogy „a szabadságharc joga” szerinte II. Rákóczi Ferencig fejlődik tovább.

SZIKLAY LÁSZLÓ: A Mátyás-hagyomány vizsgálatakor indokolt a (nemesipaplaki) „ál-folklór” megkülönböztetése a valódi néphagyománytól. Hiányolja ezt a szétválasztást Dávid előadásában. Ismeri-e Dávid Komorovskynak a Mátyás-hagyományról szóló művét?

HOPP LAJOS kiemelte, hogy az ülésszak problémái nemcsak a késő reneszánsz kutatóit érdeklik. Benda előadása a XVIII. századi kutatások számára is jelentős lehet, mert hozzájárul egy nagyon fontos kérdés, a XVIII. század eleji államelméleti közgondolkodás gyökereinek megismeréséhez. A XVIII. századi Mátyás-hagyomány ugyanis: egy láncolat vége történelemben — irodalomban. Összefügg a nemzeti abszolutista kísérletekkel. Üdvözlőné a Tarnócnak Bethlen fejedelmi udvaráról adott elemzéséhez hasonló, azt folytató „udvartörténet” megírását: az udvar és a kancellária története, az udvari kultúra az alapja a fejlődésnek a késő reneszánsztól a korai felvilágosodásig. A Bethlen-kori irodalmat ő is viszonylag „szegényesnek” találja. Főhívja a figyelmet a kor jobban kiaknázandó műfajára: a diplomaták napló-irodalmára. Egy adalék Bethlen tudatos diplomáciájához: a szombatos-sztoikus, „filius pacis” Borsos Tamás portai küldetése Bethlen diplomáciai tehetségére vall.

VARJAS BÉLA Benda előadásával kapcsolatban emlékeztetett arra, hogy Bornemisza *Elektrája* már az ellenállás és zsarnokölés protestáns felfogását tükrözi.

BÁN IMRE: A Bethlen-kori irodalomban bár megfigyelhető bizonyos mérvű teologizálódás, ez azonban nem általános, s nem jelent értéktelenséget. (Vö. pl. a világi verseket is létrehozó unitárius költészet magas értékeivel, mint *A tékozló fiú*, *Kolosi Török* stb.)

KESERÜ BÁLINT Tarnóc előadásához hozzászólva foglalkozott azzal a problémával, hogy mennyit engedett meg Bethlen a nem magyar felekezeteknek. Bátorított kisebb közösségeket, amelyeket könnyű volt izolálni. A nehezebben izolálható habánokat már nem támogatta. Ezután a kálvini, ill. a sztoikus politikai érvelés megkülönböztetésének nehézségéről beszélt ecsedi Báthory István Boeckaihoz intézett tanácsadó levele kapcsán, amelyben pl.

Lipsius hatását nem lehet kimutatni, de Kálvin vagy de Bèze hatását sem, annak ellenére, hogy Báthory rendszeresen olvasta e két utóbbi munkáit. A hatalmas oligarcha talán rangján alulinak tartotta, hogy — kálvini alapon — azonnal beálljon Boeckai hívei közé?

BENDA KÁLMÁN válaszában megjegyezte, hogy az észrevételekkel általában egyetért, de előadásának viszonylag szűkebb tárgya — a kálvini ellenállási tétel elterjedése — egyes fontos kérdések érintését lehetetlenné tette számára. A sárospataki manierizmus-ülésszakon is fölvetődött, s most egyre világosabban megmutatkozott Boeckainak és tanácsadóinak az ellentéte: Boeckai végeredményben nem volt túlságosan művelt, s ez tette lehetővé számára azt, hogy mintegy átnyúlva a vezető tanácsadók feje fölé, a szintén a kálvini ideológia alapján álló hajdúkkal, köznemesekkel megtalálja a közös nyelvet. Gyenissel ellentétben nem hiszi, hogy a rendi ellenállás alapjai a kálvini tétel következtében alakultak ki: ez csak az ellenállás korszerű ideológiai fegyvere volt. A Varjas-fölvetette Elektra-kérdés bolygatására eredetileg valóban nem gondolt. Keserű érdekes föltevését Báthory leveléről figyelemreméltónak találja.

DÁVID ANRÁS először Sziklaynak válaszolt. Komorovsky kompilációját természetesen ismeri. Ő a maga részéről kizárólag a folklórjelenségekkel foglalkozik, s nem tartja együtt vizsgálhatónak az „ál-folklór” jelenségeivel. Tanulmánya egyébként a Hungarológiai Intézetben folyó munkának (a Mátyás-hagyomány monografikus feldolgozásának) része. Gyenisnek válaszolva: a hagyományozó művek formai kérdéseit tanulmányának elő nem adott részében röviden ismerteti. A kutatás legnagyobb problémáját az anyag rendkívüli formai változatossága jelenti. Klaniczaynak szóló válaszában elmondta, hogy a délszláv folklórban Nagy Lajostól Kossuthig rengeteg magyar hős szerepel, s ennek az óriási anyagnak csak kis része a Mátyás-hagyomány. Mátyás udvarában egyébként tudvalevőleg nem kevés délszláv élt.

TARNÓC MÁRTON válaszában összegezte a maga s a hozzászólók véleményét: Boeckainál nincsenek Mátyás-hagyományok, Bethlennél viszont szükségyszerűen vannak. A Bán felvetette toposz eredetének kérdését nem tudja megoldani. Az irodalom „teologizálódásának” tételével nem tud egészen egyetérteni: az unitárius költők világi versei pl. ellentmondanak ennek. Az udvari kultúra történetét megírhatónak tartja. Elsősorban Bethlen, I. és II. Rákóczi György majd II. Rákóczi Ferenc udvarának képét kellene megrajzolni. Tolnai kérdésére válaszolva: Móríz Bethlen-képét „vérrokonság” fűzi a Szekfűéhez.

A 2. ülés vitája

ZIMÁNYI VERA Sziklay előadásához fűzött hozzászólásában bejelentette, hogy az Országos Levéltárban megtalálta Thurzó György könyvtárának katalógusát, melyet az fia számára állított össze. A katalógus szerint a könyvtár 308 művet tartalmazott, elsősorban a teológia, a politika és a természettudomány köréből. Magyar nyelvű irodalom kevés volt a könyvtárban (Szenci Molnár Albert zsoltárai, prédikációk), magyar világi szépirodalom pedig egyáltalán nem.

DÁN RÓBERT szerint *A Szentírás panaszkodása* című nemrég felfedezett irat szerzője is feltehetően a Pirnát előadásban bemutatott libertinus vallásfilozófus körrel vitatkozott.

BENDA KÁLMÁN hozzászólásában kiemelte az ülésszak anyagának jól szerkesztettségét: a 2. ülés előadásai először a reformáció külföldi és magyarországi problematikájával foglalkoztak, majd a reformáció és reneszánsz viszonyával. Többen foglalkoztak a lutherizmus elterjedésének kérdésével. A kérdés régebbi marxista elemzői általában megelégedtek annak feltételezésével, hogy a lutherizmus ott terjedt el, ahol a polgárság kevésbé volt radikális. Ez a túl egyszerű megoldás nem aratott sikert. Nem elégíti ki az a módosító javaslat sem, amely a lutherizmus elterjedését a (vezető szerepű) német nemzetiségű polgárság jelenlétéből próbálja magyarázni. Barbarič „szláv — német” (szintén nemzeti-nyelvi) megoldását szintén nem tartja megnyugtatónak. A valódi probléma érzése szerint nem a lutheri, hanem a kálvini irány elterjedése. Ez kétségtől a legradikálisabb polgárság ideológiája — s Magyarországon a magyar nemesség lesz kálvinistává. (Skóciában ugyanez a probléma.)

BÁN IMRE megjegyezte, hogy a magyarországi kálvinizmus más, mint a nyugati.

KLANICZAY TIBOR hasonló problémákat fejtegetett Barbarič és Urban előadása kapcsán. Néhány jel mintha arra mutatna, hogy a reformáció különböző típusait adják azok a népek, amelyeknek a középkorban állami létük volt, ill. nem volt. A „saját nemesség” nélküliek lutheristák maradnak (pl. szlovének, észtek, finnek, szemben a magyarokkal és lengyelekkel).

BENDA KÁLMÁN megjegyezte, hogy vannak ellenpéldák is, így Hollandiában vagy Csehországban mégis továbbment a reformáció.

SZIKLAY LÁSZLÓ megköszönte a hozzászólásokat, kiemelve Zimányi felfedezésének jelentőségét. A lutherizmus — kálvinizmus problémához fűzött megjegyzésében arra hívta fel a figyelmet, hogy nem is mindig valósítható meg az országok szerinti osztályozás: egyes vidékek eltérnek egymástól (cuius regio . . .).

BARBARIČ ezután megköszönte a hozzászólásokat. A vita megmutatta, hogy mennyire helytelen egy-egy nemzetre korlátozni a kutatásokat.

PIRNÁT ANTAL Dán hozzászólására válaszolva megjegyezte, hogy *A Szentírás panaszolkodása* c. vitairat valószínűleg egy elveszett Franken-munkára válaszol.

A 3. ülés vitája

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ Dávid előadásának egy részletére visszatérve felhívta a figyelmet arra, hogy a levegőbe feldobott korona motívuma szerepel az Artur-mondakörben (a londoni királyválasztás) és Keleten is kimutatható.

LUDVIG ÉVA vitatta Gyenis ama nézetét, hogy a keletközép-európai reneszánsz próza nem éri el a nyugat-európai színvonalat. Ez tendenciaszerűen igaz ugyan, de (pl. a cseh irodalomban) vannak ellenpéldák. A szóbeliségre támaszkodó reneszánsz prózastílust nehéz elválasztani az antik vagy bibliai dialógusok hagyományától.

HORVÁTH IVÁN Gyenis előadásával kapcsolatban megjegyezte, hogy szerinte a „kiseipikai elemek”, anekdoták betoldódásának jelensége nem a novella kelet-európai megfelelője, hanem éppen a novella kialakulását gátló provincializmus. A novella a legszigorúbban szerkesztett prózai műfaj, míg az anekdotikus elemekkel illusztráló prózai művek szerkezete laza fűzér.

PIRNÁT ANTAL Gyenis előadásához szólva kifejtette, hogy a szóbanforgó prózastílus kétféle módon lenne eredeztethető. A Hermányi Dienes-

féle anekdota a reneszánsz korában még előszóban terjedő trufákból, az illusztratív prózai stílus viszont az értekező próza retorizálásával állhatott elő.

TOLNAI GÁBOR felszólalását visszaemlékezéssel kezdte. A harmincas évek Szegedi Fiataljainak egyik törekvésük az volt, hogy a többé-kevésbé hasonló sorsú kelet- és közép-európai népek történetét összehasonlító módszerrel, a terület földrajzi-politikai egységének megfelelően kell vizsgálni. Ez a törekvés az akkori politikai helyzetben elszigetelt maradt. A hozzászóló nem minden meghatottság nélkül látja megvalósulni ezen az ülészen az, ami akkor ábrándnak tűnt. -- Pirnát előző napi előadásához egy adalék: Szenci Molnár Albert feleségének első férje hebraista volt, s megfordult Palesztinában is. Hopp kiemelte Bethlen diplomáciai művészetét. Bethlen diplomáciájában Szenci Molnár Albert is nagy szerepet játszott. Egyetért Tarnóccal abban, hogy Szekfü és Móricz Bethlen-képe nem független egymástól, de érdekes módon nem Szekfü, hanem Móricz volt az inspiráló. Mátyás és Bethlen összehasonlítását inkább Bethlen halála után terjedt el (aminthogy a transzilvánizmus is az önálló Erdély bukása után alakult ki). Bethlen életében Molnár Albert fogalmazta meg a gondolatot (Szencen igen eleven volt a Mátyás hagyomány).

BENDA KÁLMÁN hozzászólásában kifejezte kételyét az iránt, hogy a Bocskay-korszak egyes prominens politikusait (Illésházy, Rimay, Kátai, Nyáry, Thurzó) manieristáknak kell-e nevezni. A manierista kultúra — forma. A tartalom ez esetben az, hogy a mondott politikusok a rendi mozgalom élharcosai voltak. E tartalmi kritérium alapján a történészek eddig is nagyon jól meg tudták különböztetni ezt a csoportot a többitől. Egyébként a csoport jelentőségét nem szabad túlbecsülni: tulajdonképpen nem ez a csoport intézte az ügyeket, hanem a „paraszt” Bocskai.

KLANICZAY TIBOR a Ślaski előadásában fölvetődött Lipsius-problémához szólt hozzá. Kevés olyan bonyolult jelensége van a kornak, mint Justus Lipsius munkássága, amelynek értelmezései erősen eltérnek egymástól. A helyzetet érettnak látja egy külön Justus Lipsius-konferencia összehívására. A félreértésekért szerinte maga Lipsius a „felelős”: a művek valóban lehetőséget adnak többféle értelmezésre. Lipsiust általában az abszolutizmus teoretikájának tartják. A felszólaló szerint helyesebb lenne a kompromisszum teoretikájának tekinteni, a „feltétlen rend” teoretikájának, aki ezt a rendet sokféleképpen engedte értelmezni. A magyar késő humanisták rendi alapon kedvelték, Zrínyi már az abszolutizmus propagálójaként lelkesedett érte és hivatkozott rá. Justus Lipsius erkölcsfilozófiája még elasztikusabb. Sztoicizmusából a gyávaság és a heroizmus egyaránt táplálkozhatott. Sztoikusok voltak azok a késő humanisták, akik a közéletből visszavonultak a lipsiusi kertbe, de hatott Lipsius sztoicizmusa az angol és a francia polgári forradalom ideológusaira is. A XVII. században Lipsius sokak számára vigaszt nyújtott, s ugyanakkor az erő forrása is volt. A többjelentésű „constantia” fogalom XVII. századi népszerűsége jól mutatja Lipsius filozófiájának kettősségét. — Ami Justus Lipsius stílusát illeti, nem kevésbé bonyolult probléma ez is. Kérdés, hogy van-e „stylus Lipsianus”. Más a korai, más a késői, s megint más a levélíró Lipsius stílusa. Amikor Rimay Lipsiushoz intézett levelében e stílus dicséretét zengte, a címzett már tíz éve más stílusideált követett.

KESERŐ BALINT szintén Ślaski előadásához kapcsolódó hozzászólásában megjegyezte, hogy Lengyelországban első sorban a leuveni Lipsiust olvasták, aki a sztoikus filozófiát kapcsolatba hozta a katolikus vallással. Magyarországon jóval kevésbé hatottak ezek a nézetek.

GYENIS VILMOS válaszában megállapította, hogy három hozzászólója nézeteivel nagyrészt egyet tud érteni anélkül, hogy előadásának koncepcióját megváltoztatná. Pirnát a próza retorizálásáról szolt. Ő viszont a széppróza kialakulásának olyan tendenciáit próbálta meg földeríteni, amelyek a retorikai szabályokat kikerülve, magára az elbeszélésre koncentrálnak. Horváthtal egyetért: ezek a tendenciák provinciálisak. Ennek ellenére tagadhatatlanul képviselnek bizonyos értéket. Ludvig helyesen látja: a cseh irodalomban van előrelépés, ő ezt előadásában nem érintette. Egyetért abban is, hogy a dialógus-forma nem feltétlenül a szóbeliség vagy a Biblia hatására alakult ki (pl. Heltai állat-dialógusai).

ANGYAL ENDRE Gyenis előadásával kapcsolatban párhuzamot vont egyrészt az orosz prózának a péteri reformok előtti fellendülése és az erdélyi memoáriródalom, másrészt Bethlen Miklós és a szerb Branković között. Kovács J. L. előadásához hozzászólva felhívta a figyelmet Lackner társaságának lehetséges horvát kapcsolataira, másrészt Lackner horvát őseinek kérdésére.

BARBARIČ megjegyezte, hogy régi horvát nyomtatványok, kiadványok jelentek meg a XVII. század elején Sopron környékén.

ANGYAL ENDRE a Sopron környéki horvátok hipotézisével kapcsolatban beszámolt a Sopron környékén talált néhány egyházi szláv emlékről. Állítólag Burgenlandban is találtak katolikus latin misekönyvet glagolita betűs bejegyzésekkel.

VARJAS BÉLA elmondta, hogy már a XVI. század huszas éveitől kezdve a Dunántúl nyugati felén egészen Galántáig megjelentek a török elől menekülő horvátok és részben szlovének. Sopronban horvát írásbeliség mutatható ki. Esetleg feltehető, hogy Sopron is, miként Pozsony, nevelőiskola volt a lutheránus szlovének számára. — Gyenis előadását módszertanilag nem találta kielégítőnek — véleménye szerint a műfajok kialakulásának történetét csak irodalomszociológiai módszerrel lehet eredményesen vizsgálni. A magyarországi műfajok XVI. századi történetére az az irodalomszociológiai tény nyomta rá bélyegét, hogy első ízben alakult ki irodalmi műveket befogadó nagyobb világi réteg. A közönség zöme azonban még jórészt analfabéta volt ekkor. Ezért volt szüksége a reformációnak írásban és énekes előadásban egyaránt terjeszthető műfajokra (aminő pl. a Huszár Gál 1558-ban megjelent prédikációs kötete után lassan feleslegessé váló s végképp eltűnő prédikációs ének volt). A széppróza kialakulásának magyarországi nehézségei messzemenően összefüggnek e befogadó réteg természetével. — A retorikus próza kérdéséhez: a retorikus, illusztráló prózából valószínűleg nem vezet egyenes út a szépirodalomhoz. Az *Órdögi kísérletek*be szőtt apró elbeszélések többnyire nem kis kerek történetek, hanem csak a bennfentes számára érthető utalások sorozata. — Nem ért egyet azzal az állítással, hogy a reneszánsz fejlődés ún. „déli vonala” elmaradna az „északi vonaltól”. A dalmát irodalom tkp. az egyetlen Kelet-Európában, amelyben a reneszánsz líra, dráma s prózai epika egyaránt kifejlődik (pl. Zoranič pásztorregényt írt). — Hogy a kialakuló prózastílus mennyire támaszkodik a beszélt nyelvre, azt olyasféle elemzéseknek kellene eldönteniük, mint aminők Josef Hrabák (Brno) stílusvizsgálatai a Fortunatus-história cseh fordításáról.

PIRNÁT ANTAL Benda felszólalásával kapcsolatban kifejtette: nem hisz a „paraszti Bocskai” koncepciójában. Véleménye szerint Bocskainak, aki bár magas képzettségű, libertinus hivatalnok-elittel vette körül magát, mégiscsak szigorúan kálvinista katónatömegekre támaszkodott, mindenképpen meg kellett játszania az „egyszerű ember” szerepét. Ha ez nemcsak szerep lett volna nála, miért alkalmazta volna a sztoikusokat, s miért foglalkoztatott volna olyan „tollakat” a kancellárián, mint Rimay? Analógiául: Eössi, a szombatos szerző a szabados filozófusokkal vitázva megjegyzi: én egyszerű ember vagyok, nem jártam Padovában, pedig írásbeli bizonyíték van rá, hogy igenis járt ott.

BÁN IMRE elnöki zárszava után DR. KAMONDY ZOLTÁN nyugalmazott soproni tanár a hallgatóság nevében köszönetet mondott az ülészak résztvevőinek. Rövid beszédében kiemelte a keletközép-európai népek egyetértésének jelentőségét. Ennek is szimbóluma volt az ülészak.

Összeállította: Horváth Iván

V A R J A S B É L A

A reneszánsz korának irodalma Keletközép-Európában*

(Témavázlat egy tanulmánykötethez)

I. Bevezetés

Az irodalomtudományban régóta érik az igény, hogy a nemzeti irodalomtörténeteken túl elérkezzen olyan szintézisek kidolgozásához, amelyek az összehasonlító irodalomtörténet módszerével egy-egy nagyobb földrajzi-történeti egységen belül több nép, a népek egész csoportjának irodalmi fejlődését teszik vizsgálat tárgyává. Az ilyen összehasonlító tanulmányok egyrészt lehetővé tennék a nemzeti irodalomtörténetek számos hibájának, hiányosságának, egyoldalúságának és torzításának korrigálását, másrészt elősegítenék az egyetemes irodalomtörténet megírásának alaposabb előkészítését.

Félreértések elkerülése végett már előljáróban nyomatékosan hangsúlyozni szeretnénk, hogy a nemzeti irodalom vizsgálatát alapvető stúdiumnak tekintjük és szó sem lehet az ilyenfajta kutatások háttérbeszorításáról. Viszont az is nyilvánvaló, hogy több nép irodalmának összehasonlító vizsgálatában a szűkebb nemzeti irodalomtörténet szempontjai, módszere már nem kielégítőek. Ha az irodalmi kapcsolatokat csupán egyetlen nemzeti irodalom vonatkozásában s ennek nemzet-központú látószögéből nézzük — még akkor is, ha ezt partikuláris szempontok el nem homályosítják — az egyetemesség viszonylatában legkedvezőbb esetben is csak részgazságok birtokába juthatunk. Éppen ezért a nemzeti irodalmi szintézisek nem tekinthetők az irodalmi kutatás és megismerés végcéljának, legfeljebb egyik — bár vitathatatlanul igen fontos — közbeeső állomásának.

Köztudott dolog, hogy az irodalom egyetemes jelenség, mely a társadalmi fejlődés meghatározott fokán minden emberi közösségben kialakul. Keletkezése és története során eszméi, tartalmi, esztétikai és formai tekintetben egyaránt szükségképpen számos párhuzamos vagy rokon vonást sarjaszt. De a nyelvi, etnikai sokféleség és az egyenlőtlen történeti fejlődés következtében minden nemzeti közösség irodalmában ugyanakkor más irodalmaktól eltérő, egyéni jellegzetességek is kifarannak. Viszont a különböző népek, népcsoportok együttélése és kölcsönhatásuk erősödése, valamint az egyes népek irodalmi hagyományainak fokozatos összegeződése, egyetemes közös hagyomány-kincsévé válása az irodalomszemléletben s következésképpen az irodalomtudományban is az összefolyamat, az egyetemes irodalmi fejlődés vizsgálatára irányítja a figyelmet. Ezen belül az irodalom fővonulatainak (pl. egyes irodalmi irányzatoknak, eszmeáramlatoknak stb.) melyek rendszerint nem egy közösség, hanem több nép irodalmában is nyomon követhetők s fejlődésük eltérő ritmusa következtében időbelileg is elnyújtottan, eltolódva

* A témavázlat — lényegtelen változtatásokkal — az Acta Litteraria 1970. évfolyamában francia nyelven jelent meg.

jelentkezhetnek, sőt helyi vagy idegen tendenciákkal is kereszteződnek — ezeknek a folyamatoknak kitapintása, extenzív és intenzív erővonalainak részletes kibontása nem oldható meg az egyes nemzeti irodalmak időben és térben mégoly gondosan elrendezett történetének csupán mozaikszerű összeállításával. Az irodalmakat, illetőleg azok kisebb vagy nagyobb csoportját átfogó jelenségek, mind történeti, mind esztétikai vonatkozásban csak az összehasonlító irodalomtörténet *viszonyító-értékelő* módszerével közelíthetők meg. E megállapításból néhány mozzanatot kívánunk kiemelni. 1) Az összehasonlítás célja az irodalmakat átfogó jelenségek és azok struktúrájának megragadása s ezen belül a fejlődés közös és eltérő vonásainak megrajzolása. 2) A célkitűzésből következően az összehasonlításnak ez a fajtája sohasem lehet egyetlen irodalomra vonatkoztatott, nemzeti központú, illetőleg egy irodalomra centralizált. Az összehasonlítás lényege ez esetben az irodalmi jelenségek viszonyító értékelése az irodalmak összességében vagy valamely csoportjában. Az egyes irodalmak helye, szerepe, jelentősége az egyetemes irodalmi fejlődésben, illetve annak egy szakaszában csakis így válik meghatározhatóvá. 3) Az összehasonlításnak e módját önmagában is bonyolulttá teszi az egybevetendő irodalmak nagy száma. Tovább komplikálja ezt a viszonyítást tárgyi sokrétűsége (pl. műfaji, formai, ideológiai, stb. összehasonlítás), valamint ezen belül is a viszonyítás eredményének több irányú értékelése (pl. valamely nemzeti irodalmon belül egy műfaj adaptálásának módja, annak továbbfejlesztése és közvetítése más irodalmak számára). De meggyőződésünk, hogy új eredmények éppen az ilyenfajta vizsgálatokból fognak szülni, s ezek fognak elvezetni az összehasonlító irodalomtörténet megújulásához.

Nyilvánvaló, hogy az egyetemes irodalomtörténet, a „nagy szintézis” kidolgozása csupán végeél lehet. Ez azonban az irodalom egészének fejlődését és jelentőségét új módon elénk táró körképpé csak akkor válhat, ha a munkát lebontva előbb kisebb szintézisekben alakítjuk ki az összkép részleteit. A kisebb egységek pedig legcélszerűbben úgy formálhatók meg, ha egy-egy irodalmi periódus, stílus vagy eszméáramlat viszonyító-értékelő vizsgálatát az irodalmak egy történeti, társadalmi, művelődési tekintetben közelálló s többnyire földrajzilag is összefüggő csoportjában végezzük el. Persze mind a „nagy szintézis”, mind az azt előkészítő kisebbek csak tervszerű keretek között, a szaktudósok kollektív erőfeszítésével valósíthatók meg, hiszen a nyelvileg rendkívül heterogén és óriási volumenű irodalmi anyagról alapos összehasonlító áttekintést csakis így remélhetünk.

Amikor akár az egyetemes irodalomtörténet, akár egy kisebb, regionális egység, irodalmainak szintéziséhez a tervszerű előmunkálatok szükségességéről beszélünk, nem akarjuk kétségbe vonni azokat a jelentős eredményeket, amelyeket az összehasonlító irodalomtörténet nemzetközi vonatkozásban e téren már eddig is elért. E munkák javarésze azonban adatgyűjtés és hatáskutatás, s amennyiben tervszerű, céltudatos keretben készültek, rendszerint valamely nemzeti irodalom szempontjait követve, alig léptek túl a sorozatos kétoldalú kapcsolatok vizsgálatán. Kétségtelen, hogy ilyenekre is szükség van, de úgy véljük, az összehasonlító irodalomtörténetnek ezen a fokon túl kell lépniünk. Célunk, hogy az összehasonlító irodalomtörténet egy-egy irodalmi korszak, jelenség vagy műfaj történetét viszonyító értékelés alapján az irodalmak egész csoportjában egyetemesen tárja fel. Az összehasonlító irodalomtörténet terén ez utóbbi jellegű, a nagy szintéziseket leginkább elősegítő munkák tervszerű pótlása látszik a legsürgetőbb feladatnak.

Az ilyen vizsgálatok ugyanis minőségileg más, új eredményekhez, új irodalomtörténeti összkép kibontásához vezetnek, amelyek kétségtelenül lényegesen tágitani, módosítani fogják irodalomszemléletünket s korrigálni fogják irodalomtörténetírásunk eddigi hiányait, tévedéseit és torzításait.

II. A tervezett kötet

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete az átfogóbb összehasonlító irodalomtörténeti szintézisek előkészítéséhez egy tanulmánykötet kiadásával szeretne hozzájárulni, amelyben a keletközép-európai, illetve kelet-európai népek (litvánok, lengyelek, csehek, szlovákok, magyarok, szlovének, horvátok, szerbek, románok, bulgárok, albánok) reneszánsz irodalmát kívánja összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálat tárgyává tenni. E téma teljesértékű szintézisére, úgy véljük, kellő előmunkálatok hiányában még nem érett meg a helyzet. De egy lazább szerkezetű, céltudatos tanulmányisorozatban e problémák vizsgálata mindenképpen időszerűnek látszik. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy az egyes témákról készített tanulmányok — tekintettel az irodalmak nagy számára és a nyelvi nehézségekre — csak a külföldi

és magyar szaktudósok gárdájának együttműködésével dolgozhatók ki. Nem áltatjuk magunkat azzal sem, hogy egyetlen tanulmánykötetben az összes felmerülő problémákat megvilágíthatjuk, de talán az sem lesz haszontalan, ha a fontosabbaknak legalább egy részére megkísérelünk válaszolni.

III. A reneszánsz periódus

Tervezett kötetünk által felölelt periódust a reneszánsz korának neveztük. Ezen természetesen a XIV. században Itáliában kezdődő, majd Nyugat-Európa többi országában tovább fejlődött korakapitalizmus társadalmi bázisán jelentkező történelmi-művelődési korszakot értjük, melynek felső időhatárát körülbelül a XVI–XVII. század fordulójára tehetjük.

Ennek ellenére a reneszánsz alsó és felső kronológiai határait semmiképpen sem kívánjuk mereven megszabni. Hiszen jól tudjuk, hogy pl. egyes keletközép-európai népek irodalmában a reneszánsz alig tekinthető korszaknak, csak sporadikusan és igen későn, a XVII. század folyamán érezteti hatását. De az itáliai eredetű reneszánsz keletközép-európai kisugárzásának vizsgálatában nem térhetünk ki Bizánc kulturális szerepének tisztázása elől sem. Fel kell derítenünk, hogy a XII. század után a bizánci, illetve keleti szláv keresztény kultúrkörbe tartozó népeknél milyen mértékben beszélhetünk kora-reneszánsz jelenségekről, s ezeket milyen kapcsolatok, történelmi-művelődési párhuzamok, kölcsönhatások fűzik az itáliai reneszánszhoz.

Az egész periódus általában három szakaszra bontható: egy korai, egy virágzó és egy késő-reneszánsz korszakra. Ez a belső tagolás azonban nem minden keletközép-európai nép irodalmára érvényes, s ahol ez a felosztás lehetséges vagy szükségzerű (pl. a cseh, lengyel, magyar, horvát, stb. irodalomban), az egyes szakaszok időhatárai még ott is többé-kevésbé eltérnek egymástól.

A reneszánsz keletközép-európai vetülete és struktúrája a nyugatitól sok tekintetben eltérő sajátosságokat mutat. E népeknél általában csekély potenciális társadalmi erőt képviselt a városi polgárság, amely Itáliában és Nyugat-Európában a reneszánsz osztálybázisát alkotta és fejlődésének motorja volt. Így Keletközép-Európában a reneszánsz ideológiája, a humanizmus és annak irodalmi eszményei először az oligarchia körében találtak befogadásra, amintohogy a feudális osztályok ezeket a saját érdekeik szolgálatába Itáliában és másutt is hamarosan átvették.

Európa keleti felének egészében véve feudális jellegű irodalmában, szinte megszakítás nélkül az egész korszakon át, éles antiklerikális és a feudalizmus anarchiáját, az oligarchia s a nemesség bűneit, túlkapásait támadó megnyilatkozások is megszólalnak. Legfőbb táplálói az eretnek mozgalnak, a huszitizmus és a reformáció, amelynek vallásos leple mögött az osztályellentétek erői feszülnek. A korakapitalista árutermelés lassan Keletközép-Európában is érezteti hatását. A félpolgári (mezővárosi) és polgári (városi) rétegek a reneszánsz korában gazdaságilag itt is erősödnek, persze korántsem olyan nagy mértékben, mint Európa nyugati országaiban. Ennek eredményeképpen az udvari feudális irodalom mellett kialakul az irodalom polgári szellemű ága is. Ez utóbbi fejlődését azonban megakasztja a XVI. század második felében Keletközép-Európában újrászervezkedő feudalizmus, amely a polgári rétegek gazdasági hanyatlását idézi elő. Nyilvánvaló viszont, hogy az irodalom társadalmi rétegződése sokkal bonyolultabb összetételű, semhogy e két kategóriába (udvari-nemesi és városi-polgári) beleerőltethető lenne. A vezető társadalmi rétegek és a magasabb szintű irodalom vizsgálata mellett az eddiginél jóval több gondot kellene fordítanunk a közép és alsó társadalmi osztályok műveltség és irodalmi rétegződésének tanulmányozására.

Figyelemmel kell lennünk arra is, hogy Európa e keleti felében a reneszánsz és humanizmus két forrásból táplálkozik. A XVI. század elejéig közvetlenül itáliai forrásból merít, melyet a felszabadultabb, antik-profan szellem jellemez. A XVI. század elejétől azonban a nyugat-európai (németalföldi, svájci, francia stb.) erősen vallásos színezetű s inkább tudós-filológus humanizmust fogadta be. Összefüggésben van ez a vallásssosság időközben előretörő új mozgalmaival, a reformációval is, amely a humanizmusnak csak ezzel a tudós-filológus részével békült össze. A XVI. század második felében azonban, amikor a protestantizmus expanzív szakasza lezárult, a profán itáliai reneszánsz befolyása újraéledt, s helyenként részben összefonódva az ellenreformációval már a manierizmusba és a barokk irányába hajlott át.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a reneszánsz periódust nem tekintjük egyetlen nemzet irodalmában sem valamiféle irányzatoktól mentes, homogén egységnek. A reneszánsz nagy időszakaszán belül épp úgy voltak különböző, egymással párhuzamosan

futó, egymást keresztező, sőt egymással ellentétes irányzatok, eszmeáramlatok, irodalmi-esztétikai törekvések (humanizmus, miszticizmus, platonizmus, erasmizmus, reformáció, sztoicizmus, manierizmus stb.), mint bármely más nagy irodalmi korszakban (pl. a felvilágosodásban, a romantikában stb.). A modern irodalmi periódusokban természetesnek tűnik, hogy több irányzat él, érvényesül és keveredik egymással, küzd egymás mellett és egymás ellen. Az irányzatoknak ez a sokfélesége a reneszánszban is jelen van, mégis úgy véljük, a kutatás nem mindig és nem eléggé tudatosan vonta le ebből a következtetéseket. Pedig Keletközép-Európa népeinek reneszánsz kori irodalmában különös gondot kell fordítanunk az eszmeáramlatok és irányzatok együttes vagy egymást keresztező rétegződésére, minthogy adaptációjuk és továbbfejlesztésük e népek sajátos belső fejlődése és hagyományai következtében a nyugat-európai népektől jórészt eltérő társadalmi és művelődési viszonyok között ment végbe.

Kora reneszánsz hatások a XIV. század közepétől részben a prágai udvaron keresztül érték el Keletközép-Európát. De a XV. század közepéig e területen szórva-nyosan más országokban is jelentkeztek. Erőteljesebbé ez a hatás 1450—1530 között vált. E szakasz reneszánsz irodalmában általában még a latin nyelvűség az uralkodó. A következő periódusban azonban, amely kb. az 1520—1530-as évektől a XVII. század elejéig terjedő időszakot öleli fel, már a nemzeti nyelv válik dominálónak az irodalomban. A profán nemzeti nyelvű irodalmak megteremtése a reneszánsz legnagyobb vívmánya!

IV. Történeti és kulturális előzmények

Keletközép-Európában a feudális államok a nyugatiakhoz viszonyítva kb. két-három évszázaddal megkésve, a nagy népvándorlási hullámok elültével, a X—XII. század között szilárdultak meg. Földrajzi helyzetüknél fogva távol estek Európa gazdasági és kulturális centrumaitól. A periférián helyezkedtek el akkor is, amikor a középkor folyamán ez a központ a Földközi-tenger mellékeire esett (Itália) s utóbb is, amikor Amerika felfedezésével a súlypont az Atlanti partok országaira helyeződött át. E hátrányok mellett fejlődésüket erősen gátolta az a körülmény, hogy a XIII—XIV. század között a tatárok, a XV—XVII. század között pedig a törökök Európára zúduló invázióját kellett feltartóztatniuk.

Társadalmi szerkezetük is jórészt eltért a nyugati államokétól. A feudális függőség jellegzetesen nyugati, rendkívül bonyolult hierarchiája a legtöbb keletközép-európai országban ismeretlen. A XIII. századig a bizánci politika és társadalmi szervezet hatása még a nyugati kereszténységhez csatlakozó országokban is érezhető. Mindezek következtében Keletközép-Európában nincs igazi lovagi kultúra. A lovagi rend vagy egyáltalán nem, vagy csak elkésve, a XIII—XV. század között alakul ki. Az egész középkoron át feltűnően fejletlen a nyugatihoz mérten a városi polgárság helyzete és sajátos következményekkel járó különbség az is, hogy keletközép-európai országok többségében a polgári réteg idegen nemzetiségű (németek, olaszok, stb.).

Társadalmi, politikai berendezkedésükben kétségtelenül meglevő rokon vonások ellenére Keletközép-Európa népeit a középkorban mindinkább szétválasztotta az egyházi megosztottság. Míg ugyanis a horvátok, szlovének, magyarok, szlovákok, csehek, lengyelek és litvánok a római egyházhoz kapcsolódva a nyugati kereszténység kultúráját, eszmevilágát és annak irodalmi formáit sajátították el, addig a bolgárok, szerbek, románok és albánok a bizánci görög hagyományokra támaszkodva a keleti keresztény kultúrát ápták. Gondos tanulmányt érdemelne, hogy mennyiben s miben jogosult-e a nyugati és keleti keresztény kultúrkör különválasztása, illetve megvilágítandó volna, hogy milyen viszonyban voltak egymással a reneszánsz periódus idején. Van-e jelentősége a megkülönböztetésnek Európá kultúrtörténete, közelebről az európai irodalmak szintézise szempontjából?

Európa keleti felében a feudális vezető társadalmi osztályok világi rétegének irodalmi műveltsége a nyugatiakéhoz mérve eléggé elmaradott. Az írásbeli kultúra a legtöbb országban a XV. század közepe tájáig kizárólag a papok tulajdona és zömében latin, illetve egyházi szláv nyelvű. A világiak szellemi igényeit nagyjában-egészében kielégíti az anyanyelvű orális költészet. Ennek azonban egy-egy terméke csak ritka kivételként (sajnos gyakran csak töredékes és késői változatban) maradt fenn írásban az utókor számára. Az anyanyelvű világi irodalom valójában a középkor végéig a legtöbb keletközép-európai népnél el sem kezdődött. A gyér számú s maga is fejletlen polgárság, amint már említettük, túlnyomórészt idegen nemzetiségű lévén, az ország vezető etnikuma anyanyelvű irodalmának kibontakoztatásában sem mint kezdeményező, sem mint

ösztönző nem igen jöhetett számításba. Kulturális közvetítő szerepük először a reneszánsz idején vált hatékonyabbá.

Az átlagos képtől azonban vannak eltérő jelenségek is. A cseh társadalomban közvetlen német példa nyomán már a XIV. században jelentékeny polgári réteg alakult ki s a német lovagi költészet mintájára feltör a cseh nyelvű irodalom. Bár ennek profán ágát a XV. század elején a huszitizmus elfojtja, de erősíti és tovább fejleszti a maga vallásos keretei között a cseh nyelv irodalmi használatát, ami jelentős hatással van cseh földön kívül is a XVI. században kibontakozó reformáció nemzeti nyelvű irodalmaira.

V. Reneszánsz központok

A reneszánsz Itáliában a polgárság társadalmi bázisáról kiindulva hatotta át a feudális osztály világi és egyházi rétegeit, Közép- és Keletközép-Európa társadalmában ez a hatás általában éppen ellentétes, nem „alulról fölfelé” irányul, hanem megfordítva „felülről lefelé” előbb járja át az egyházi, majd világi oligarchiát s utóbb a köznemességet, a kismemesi és polgári értelmiséget. Az itáliai egyetemeket látogató egyházi személyek ismerkedtek meg legkorábban a reneszánsz ideológiájával, annak is legfőképpen politikai-filozófiai-irodalmi eszméivel, a reneszánsz életszemléletével, a személyes szabadság, a fényűzés, az élet élvezetének vágyával és lehetőségeivel. Hazájukban vezető állami hivatalokba kerültek (királyi kancellária), vagy magas egyházi (érseki, püspöki, apáti) stallumokat töltöttek be. Így az udvari kancelláriákban és a főpapi székhelyeken alakultak ki Keletközép-Európában a reneszánsz első centrumai. A legkorábbi gócpont I. Károly cseh király udvara volt még a XIV. század második felében. A huszitizmussal azonban cseh földön ez a fejlődés megtorpant. Lendületesebbé a XV. század második felétől vált, amikor Budán, Corvin Mátyás magyar király, majd Krakkóban a lengyel királyok környezetében, valamint a horvát, magyar, lengyel és cseh püspöki udvarokban talált otthonra. Innen terjedt át a XV. század végén, de főként a XVI. században a világi főurak udvarába. Erre az időre esik a moszkvai udvar (III. Iván) közvetlen kapcsolata is az itáliai reneszánszsal.

Az udvari központok csak egy vékony felső társadalmi rétegben terjesztették el a reneszánsz eszméit. Ez a kultúra tehát egészében arisztokratikus jellegű volt. A XV. század utolsó harmadában a platonizmus bővületében élt. Irodalmában a latin nyelvűség uralkodott. Költészetében az antik tökéletesség eszményeinek hódolt, ezt utánozta; az utánpótlók között azonban komoly, önálló tehetségeket (pl. Janus Pannonius, Bohuslav Lobkovic) is támasztott. A XVI. században a latin nyelvűség töretlen uralma már csak a tudományos művekben élt tovább, a költészetben — ha nem is halt el teljesen — szerepe csaknem olyanyra csökkent, amilyen mértékben az anyanyelv jelentősége az irodalomban — részben a humanizmus, részben a reformáció ösztönzésére — emelkedett. A latin nyelvű humanista költészet azonban, mint irodalmi minta és példa erősen hatott az alakulóban levő világi tárgyú anyanyelvű irodalomra.

Szélesebb rétegeket érintett a reneszánsz ott, ahol már viszonylag korán számottevő városi polgárságra is támaszkodhatott. E tekintetben az Itáliával közvetlenül szomszédos és az olasz városállamok példáján fejlődött dalmát városok szoros kapcsolata a reneszánsz kultúrával keletközép-európai viszonylatban egészen kivételes jelenség. A dalmát tengerpart s különösen Ragusa (Dubrovnik) irodalma a XVII. század közepéig külön színfolt még a horvát irodalmon belül is. Keletközép-Európa kulturális életében irodalmi közvetítő szerepe jelentős, főként a XVI. század elejéig. A reneszánsz történetírás és a filozófia csaknem minden (platonista, arisztotelianus, averroista) fajtájának számos követője akadt e városokban. A pánszlávizmus eszméinek első megfogalmazója is dalmata volt. Keletközép-Európában a nemzeti nyelvű reneszánsz költészet a dalmáciai horvátok körében virágzott ki legkorábban. A petrarkista líra (Menčetić, D. Držić, Zlatarić stb.) az epika (Hekterović), a dráma (M. Držić, Lucić), sőt még a regény (Zoranić) is kiváló művelőkre talált.

Keletközép-Európa többi országaiban a közép- és kismemesség, valamint a városi polgárság körében a reneszánsz-műveltség a XV. század utolsó évtizedeitől kezdve terjedt szét. Ez a késés érthető, hiszen a feudális árutermelés, amely a világi rétegek számára is szükségzerűvé és lehetővé tette az írásbeliség és a magasabb műveltség elsajátítását, csak ekkor indult meg. De érthető azért is, mert amíg a nagybirtokos családok tagjai az olasz egyetemeket látogatták, a szerényebb anyagi eszközökkel rendelkező közép- és kismemes-, valamint polgár-ivadékok a hazai vagy közeli közép-európai egyetemeken tanultak. Ezeken az egyetemeken a reneszánsz és humanizmus pedig csak a századforduló évtizedeiben tört magának utat, akkor is főként a huma-

nizmusnak vallásos-tudós-filológus ága. Kétségtelen, hogy színvonalban akár a krakkói, prágai, bécsi vagy más németországi egyetem nemigen mérkőzhetett az olaszországiakkal, de Keletközép-Európa diákjainak többsége számára mégis ezek voltak a reneszánsz eszmék, a humanista tudományosság (a kritikai gondolkodás, erasmista szellem stb.) kisugárzó központjai.

Az egyetemet végzett középréteg honosította meg a XVI. század folyamán az egyetemnél alacsonyabb fokú hazai oktatásban is a reneszánsz iskolarendszert (pl. klasztrikus auktorok olvastatása: Vergilius, Horatius, Ovidius stb.), amely egészen a XX. századig éreztette hatását. Propagálója volt a nyomtatott könyvnek, aktív szervezője a könyvnyomtatás terjesztésének, a filológus-tudós érdeklődése révén több országban (pl. lengyeleknél, magyaroknál) harcossá lett az anyanyelv irodalmi használatának és kiművelésének. Törekvései az iskolázás fejlesztése, valamint a nemzeti nyelv irodalmi alkalmazása tekintetében — ha más-más célokat és eszméket szolgálva is — találkoztak az 1520—1530-as évektől kezdve mindinkább térhódító reformáció szándékaival. Sőt megegyeztek a XV. század végétől fokozatosan árutermelésre berendezkedő feudális nagybirtok, a megelégnélkül városi és mezővárosi ipar és kereskedelem érdekeivel is. A gazdasági élet és a közigazgatás egyre több iskolázott embert követelt. Keletközép-Európában tehát a XV—XVI. század fordulójától váltott át a szóbeliségből az írásbeli kultúrába a horvát, szlovén, magyar, szlovák s lengyel nép világi társadalmi osztályainak tekintélyes rétege, amely társadalmi bázisát alkothatta nemzeti nyelvű irodalmuk nemcsak vallásos, hanem világi, profán szellemű ágának szélesebb kibontakoztatásához is. (A cseheknek ez az átváltás, mint utaltunk rá, már másfél századdal korábban megtörtént.)

VI. Keletközép-Európa kulturális tagoltsága

Keletközép-Európa déli részének életét és irodalmi fejlődését a XV. századtól kezdve az egész reneszánsz korszakon át jelentős mértékben gátolta a török terjeszkedés. Viszonylag békés életkörülmények, éppen a reneszánsz periódus súlyponti szakaszában, a XVI. század folyamán csak a cseh és lengyel irodalom számára voltak itt biztosítva. (A lengyel történetírás „aranykor”-nak nevezi a XVI. századot.) A szakadatlan háborúk következtében állandósuló létbizonytalanság és ennek nyomán a kulturális élet gazdasági alapjának erősen korlátozott volta azonban szemmel láthatóan bénítóan hat azokban a horvátok, magyarok és szlovákok által lakott országrészekben, amelyek egyébként elkerülték a török uralmat. Mégis a XVI. századi horvát, magyar, szlovák, cseh és lengyel irodalom arca jellegzetességében sok rokon vonást őrzött meg. Közös bennük, hogy az antik és keresztény kultúra, mely először tudatosan az itáliai reneszánszban forrott össze, e népek XVI. századi irodalmában is elválaszthatatlanul ötvöződött egybe. A reneszánsz és reformáció irodalmi műfajait (melyeket az ellenreformáció tovább konzervál), ha eltérő mértékben és módon, de mindegyik irodalom adaptálta. A költőgyéniségek közül a lengyel Jan Kochanowski és a magyar Balassi Bálint pedig a nemzeti nyelvű reneszánsz költészet egyetemes fejlődésében is a kiemelkedő lírai tehetségek sorába tartozik. A modern világképet kialakító Mikolaj Kopernik viszont a reneszánsz tudományosságának vált egyik legkimagaslóbb alakjává.

Keletközép-Európa nyugati és északi népeinek helyzetétől az eltérő gazdasági, társadalmi és történeti feltételek következményeképpen lényegesen különbözik Keletközép-Európa délkeleti népeinek sorsa. A Balkán félszigetet a XVI. század elejére elfoglalta a török. Az oszmán hatalom pedig minden nyugati kulturális befolyásnak eleve útját vágta. Hozzá kell azonban tennünk, hogy maga a keleti egyház is eléggé mereven ellenállt minden nyugatról jövő hatásnak, ott is, ahol a török hatalma kevésbé erőszakosan érvényesült (Havasalföld, Moldva, Erdély), mint a bolgár és szerb-horvát területeken, s orosz földön is, ahová a török uralom már nem ért el.

A török az általa birtokba vett szerb-horvát és bolgár vidékeken e népek vezető rétegét vagy elűzte vagy kiirtotta. A szerbek és bolgárok amúgyis kizárólag egyházi kézen levő irodalom teljesen megbénult. A horvát és szerb udvari élet pusztulásával pedig a XV. században már virágzó orális udvari költészet részben a teljes folklorizálódás útjára kényszerült, részben félfolklór állapotban élt tovább, évszázadokon keresztül. A világi költészet ilyen folklór, illetőleg félfolklór jellegű marad a reneszánsz periódus folyamán a bolgár, román és orosz nép körében is.

A keleti egyház népei között az irodalom általában még nem tud szabadulni az egyházi-szláv nyelvi kötöttségből. A nemzeti nyelvű írásbeliség kialakítására ugyan megtörténnek az első kezdeményezések, amelyeket részben külső példák és ösztönzések

(pl. a reformáció kísérletei a románoknál) is támogatnak, minthogy azonban az írástudás a világi társadalmi rétegek erősen archaikus életformája következtében, ezeknek csak egy szűk körére korlátozódik, az egyházi szükségleteket szolgáló irodalmon túl az irodalom világi, profán ágának szélesebb kibontakozásához sokkal lassabban alakul ki a kellő társadalmi bázis, mint Keletközép-Európa többi országában. A reneszánsz s humanista jelenségek és kapcsolatok főleg a XVI. század második felétől a keleti egyházhoz tartozó országok közül különösen Oroszországban szaporodnak meg. Az orosz antiklerikális eretnekmozgalmak részben úgy látszik összefüggésben voltak a hasonló nyugati áramlatokkal. A humanista műveltséggel itt is a vezető feudális réteg tagjai ismerkednek meg legkorábban (Kurbzskij). A reneszánsz eszmék beáramlásának folyamata természetesen hosszan átnyúlik még a XVII. századba is s ez eléggé jelentékeny fordításirodalomban tükröződik.

A keletközép-európai irodalmakról a reneszánsz korában feltáruuló kép két alaptónusát, a nyugati és keleti kultúrkör színfoltja határozza meg, de ezeken belül a változatok és árnyalatok széles skálájával kell számolnunk. A változatok és színfoltok aszerint sokasodnak vagy olvadnak egybe, hogy az egyes népek mit és hogyan asszimiláltak a reneszánsz esznieiből és irodalmi műfajaiból, hogyan egyeztetették ezeket össze saját hagyományaikkal és hogyan fejlesztették ezeket tovább új elemekkel.

VII. A keletközép-európai irodalmak jellegzetességei

Összefoglalásként még a keletközép-európai irodalmak reneszánszkori fejlődésének eredményeire s legfőbb sajátosságaira, mint a vizsgálatok sarkalatos problémáira szeretnénk ráirányítani a figyelmet. Nem kétséges, hogy ezekben ama népekre (horvátok, magyarok, szlovákok, csehek és lengyelek) vagyunk tekintettel, amelyeknél a reneszánsz s ezen belül a reformáció valóban irodalomteremtő erőként jelentkezett.

A reneszánsz, minthogy a klasszikus latin nyelv és irodalom az ideálja, elsősorban ennek utánzója volt, sőt folytatójának tekintette magát. A reneszánsz által újjáélesztett antik műfajokat és metrikus formákat ápolták tovább Keletközép-Európa országainak humanistái is. A költői műfajok közül különösen az epigramma (kezdetben még minden lírai vers gyűjtőneve) és ennek válfajai, továbbá az elégia, episztola, óda, szatíra s a félig epikus jellegű panegyricus, epicedium és epitalmium voltak a legkedveltebbek. Az eposz kevésbé népszerű műfaj ebben az időben.

Az antik utánzásból eredő veszélyt, a tudós mesterkedtséget, a rutin-poézis sablonjait — Nyugat- és Keletközép-Európa humanistái közül egyaránt — csak a kivételes tehetségek tudták elkerülni. Ezek költészetében a személyes élmény közvetlensége az antik reminiscenciákon is átsugárzik. Közép-Európa humanista poétái közül igazán maradandót azok alkottak, akik szülőföldjük valóságából, sajátos ízeiből merítettek élményt és ihletet s ezzel új színeket vittek az európai humanista költészetbe. A manierizmus utóbb már határozottan szembe fordult az utánzással s az eredetiséget értékelte.

A drámában a plautusi komédia volt a példa; a görög tragédia főleg a bibliai tárgyú iskolai darabokban érezteti hatását.

Legtartósabban a humanista retorikus próza befolyása érvényesült. A szónoki beszéd és a publicisztika Cicero s a humanisták közül Aeneas Sylvius, Érazmus, Paulus Jovius nyomdokain haladt. A történetírás (emlékirat, korrajz, nemzeti történet stb.) leginkább Liviust követte, de később sokat tanult a görög történetíróktól, és Sallustióstól, Tacitustól is. A latin retorikus próza Keletközép-Európában a XVI. század folyamán határozottan emelkedőben volt. Igazi virágkorát ekkor érte el. A szerzők közül nem egy Nyugat-Európában is ismertté tette nevét.

Közép-Európában a reneszánsz és ezen belül a reformáció legnagyobb eredménye a nemzeti nyelvű irodalmak megteremtése volt. Pontosabban a vallásos tárgyú mellett, az irodalom profán, világi ágának kifejlesztése.

A nemzeti nyelvű reneszánsz irodalom igazán magasrendűt a költészetben alkotott. Jellegzetesen forrott benne össze a bibliai, az antik és humanista költészet a nemzeti orális énekköltészet hagyományaival. A műfajok közül a legtöbb irodalomban átütő művészi erővel a líra emelkedett ki. Érdekessége, hogy a petrarkizmus e népek szóbeli költészetének sajátos vonásaival újul meg benne. Sőt ez a líra új témaváltozatokkal is gazdagította az európai reneszánsz költészetet.

Az anyanyelvű epikus irodalomnak, noha egyes népeknél tematikusan is, mennyiségileg is igen sokaréű, belső művészi fejlődése lassúbb a líráénál. Az egyszerű krónikus históriától, a bibliai, mitológiai, mondai, regényes, novellisztikus és anekdotikus elbeszél-

légis minden föllelhető benne. A bőven termő epikus énekek népszerűsége azzal magyarázható, hogy részben a szépprózát is helyettesítették az előszóval, énekes előadáslásban az írástudatlanok között is terjeszthetők voltak. A reneszánsz eszmevilága, életérzése és felfogása szétárasztásában a líra mellett főleg az énekes epika egy részének szerepe igen jelentékeny.

A reneszánsz kor egész anyanyelvű költészete a középkori énekvész formáit fejlesztette tovább. Az antik és humanista latin metrikus verselés az anyanyelvű költői gyakorlatban idegen maradt. Történetek ugyan kísérletek az antik időmértékes vers alkalmazására ott, ahol a nyelvi sajátosságok ezt lehetővé tették, de meghonosodni egyelőre nem tudott. Viszont részben belső kényszerből, részben a humanista minták hatására az énekes verselésben is megszilárdult a formai fegyelem. Megindult a hosszabb epikus és rövidebb lírai sorfajok szétválasztása. Kialakultak egyes finoman csiszolt, artisztikus strófaképletek s ezzel az énekvész, ha nem is szakadt el teljesen a dallamtól, rátért a zenétől független szövegvers útjára.

A drámában és szépprózában a dalmát városok irodalma mutat legtöbb eredetiséget. Egyébként e művek mindkét műfajban legnagyobb részben fordítások, illetve többkevesebb ízzel, színnel vegyített átdolgozások. A komédiák és tragédiák az udvari, de főleg az iskolai nemzeti nyelvű színjátszás hazai elterjesztésének első próbálkozásai. A szépprózát főként a középkori eredeti ún. népkönyvek fordításai képviselték. Vérteli reneszánsz novellák átültetésére jóval ritkábban került sor. A szépprózában és az epikában érezhető leginkább, hogy Keletközép-Európa reneszánsz kori anyanyelvű irodalmában mennyire elvegyülve élnek még együtt a középkori és reneszánsz elemek.

A nemzeti nyelvű próza fejlődését nem is mindenütt ezek a műfajok, hanem a reformáció nagyarányú publicisztikája és propagandairatai (posztillák, vitairatok, politikai, vallási traktátusok, történeti művek stb.) segítették elő. Amit részben az is támogatott, hogy a reformáció mozgalmainak legszélsőségesebb irányzatai — legalábbis egy időre — a cseh, magyar, lengyel, litván területeken találtak viszonylag békés otthonra.

Csaknem minden nép irodalmi nyelvére, mégpedig mind a prózában, mind a költészetben, rendkívül erős hatással volt a biblia. Az anyanyelvű költészet gyors felívelésének előkészítésében a hazai orális hagyományokon és az antik-humanista ösztönzéseken kívül alapvető szerepe volt a protestáns gyülekezeti népéneknek, a zsoltárparafrázisoknak s a reformáció által felébresztett személyes vallásos érzés új élményének is.

Az anyanyelvű irodalmak s főleg nem utolsó sorban azok profán ágának kibontakozása lassan életre keltette e népek reneszánsz kori költőiben és íróiban az irodalmi eszmélkedés csíráit. Az anyanyelvű irodalom létezésének tudata, áthagyományozásának, ápolásának kívánsága, vágya, akarata bennük derengett fel először Keletközép-Európában.

VIII. A tanulmánykötet tématerve

Keletközép-Európa reneszánsz irodalmáról szóló tanulmánykötet alábbi tématerve csak jelzésszerűen érinti a tanulmányok tárgyát. Teljességre nem törekedhettünk, tehát a témák száma további javaslatok alapján esetleg növelhető. Az egyes tételek, ha szükséges, részekre is bonthatók. Éppen ezért a témajelzések nem feltétlenül azonosak a kidolgozásra kerülő tanulmányok címével.

A reneszánsz korának irodalma Keletközép-Európában

(Témavázlat)

1. A reneszánsz kialakulása

1. Keletközép-Európa népeinek gazdasági és társadalmi fejlődésrajza a XIII–XV. században. (Korakapitalizmus hatása; osztályviszonyok; a török terjeszkedés következményei; a vallási megosztottság társadalmi-kulturális szerepe.)
2. A bizánci kultúra reneszánsz sajátosságai. (Ennek hatása a keleti szláv kereszténység népeire.)
3. A bizánci kultúrkör és az itáliai reneszánsz kapcsolata.
4. IV. Károly prágai udvara és a reneszánsz. (Hatása a cseh szellemi életre.)

5. A huszitizmus gyökerei, irodalmi műfajai. (A huszita mozgalom elterjedése Csehország határain túl.)
6. Az orosz eretnek mozgalmak.

II. A reneszánsz elterjedése

7. Keletközép-Európa népeinek gazdasági és társadalmi fejlődésrajza a XV. század végétől a XVII. század közepéig.
8. Az itáliai reneszánsz elterjedésének útja Keletközép-Európában.
9. A reneszánsz kulturális és irodalmi központjai Keletközép-Európában. (Udvarok, városi gőcpontok; iskolázás, egyetemek, irodalmi társulások.)
10. A könyvnyomtatás művelődéstörténeti és irodalmi jelentősége Keletközép-Európában.

III. A humanista gondolkodás

11. Reneszánsz eszméarámlatok. (Újplatonizmus, eraszizmus, sztoicizmus, stb.)
12. Politikai eszmék, államelmélet.
13. A természettudományok és a kopernikuszi világkép.
14. A humanista retorika és poétika.
15. Filológia és kritizmus. (A vulgáris nyelvek felfedezése és irodalmi fejlesztésük programja.)

IV. A reneszánsz és a vallási mozgalmak

16. A reformáció elterjedésének útja Keletközép-Európában.
17. A reformáció művelődéstörténeti és irodalmi jelentősége.
18. A protestáns teológiai irodalom.
19. Az ellenreformáció kezdetei.

V. Reneszánsz líra

20. Latin humanista költészet. Utánzás és élmény. A lírai műfajok differenciálódása, fejlődése. — Alkalmi verselés. — A reneszánsz költészet áthajlása a manierizmusba.
21. Az antik és a humanista költészet hatása a nemzeti nyelvű lírára. (Reneszánsz szellem és hagyományos nemzeti formák összefonódása.)
22. Jan Kochanowski.
23. Balassi Bálint.

VI. Reneszánsz epika

24. Latin humanista eposz-kísérletek.
25. Verses epika. (Históriás énekek, regényes történetek, novellatémák verses feldolgozása, verses anekdota.)
26. Szórakoztató próza. (Népkönyvek: facecia, mese, monda, legenda, novella és regény.

VII. Reneszánsz dráma

27. Az udvari színjátszás — antik és nyugati profán színművek átdolgozása.
28. Iskoladrámák, bibliai és propaganda-színművek, vitadrámák.
29. Marin Držić és a horvát reneszánsz dráma.

VIII. Reneszánsz történetírás és publicisztika

30. A humanista történetírás.
31. A reneszánsz kor orosz történetírása.
32. Korrajzok, emlékiratok, naplók.
33. Ismeretterjesztő művek, útleírások.

IX. A reneszánsz továbbélése és fejlődéstörténeti jelentősége

34. A reneszánsz továbbélése a XVII. században.
35. A reneszánsz fejlődéstörténeti jelentősége Keletközép-Európa irodalmaiban.

Fonti per la storia dell'Università di Padova. *Acta graduum academicorum.* A cura di Elda Martellozzo Forin. Padova, 1969. III/1—2. XXII, 477; 450.

A padovai egyetem történetére vonatkozó forráskiadványok nagyszabású tervének keretében az elmúlt két utolsó évben két vaskos kötet látott napvilágot, mely a padovai egyetemen az 1501 és 1537 közt szerzett doktori vizsgálatok adatait tartalmazza, összesen 2444 tételben. A kötetek sajtó alá rendezője hosszú évek fáradságos munkájával gyűjtötte össze a padovai és velencei levéltárak egykorú dokumentumainak elszórt adatait, melyek a doktori fokozatot szerzett személyeken kívül a vizsgálatok tanúinak, padovai diákoknak és professzoroknak a neveit is tartalmazzák. (Ez a korszak, a XV. és XVI. század második felének évtizedeivel szemben, magyar szempontból kevésbé jelentős periódus. A magyar deákok viszonylag alacsony számát mutatja, hogy doktori vizsgáikról a két kötetben mindössze 10 tétel beszél, — pontosabban csak az I. kötet, mivel a II. kötet időpontjában (1526—1537 között) egyetlen magyar sem nyert doktori címet. A vizsgázók mellett a tanúk között, de más nemzetiségű vizsgázók esetében is, számos magyar név tűnik fel, egyáltalán nem vagy kevésbé ismert személyé, vagy olyan híres emberé, mint pl. Brodaries István). Ha megvalósul a terv, melyen egy egész tudós munkaközösség dolgozik, a padovai egyetem történetének és egész Európára kiterjedő kisugárzásának gazdag tárháza nyílik meg a kutatók és érdeklődők előtt.

Padova egyetemének története iránt az érdeklődés, természetesen, nem mai keletű. A legelső doktori fokozatot nyert hallgatókról szóló adatokat még a múlt század vége felé közölte A. Gloria (*Monumenti della Università di Padova* (1222—1318). Venezia, 1884. *Monumenti della Università di Padova* (1319—1405). 1—2. köt. Padova, 1888.) Ezt a munkát folytatta G.

Zonta és G. Brotto; könyvük az első világ-háború után jelent meg. (*Acta graduum academicorum ab anno 1406—ad annum 1450.* Padova, 1922.) Még a háborút megelőző években tette közzé A. Favaro és B. Brugi a *Natio Germanica* aktáinak egy részét. (*Acta artistarum: 1—2.*) *Atti della nazione germanica nello Studio di Padova* (1553—1615.). Venezia, 1911—1912. — *Acta iuristarum. Atti della nazione germanica dei legisti nello Studio di Padova* (1545—1609). Venezia, 1912.

Ezeknek a könyvkereskedésekben ma már egyáltalán nem kapható könyveknek az újra kiadása szintén ott szerepel a programban, és megvalósítása máris folyamatban van. Már megjelent pl. G. Zonta—G. Brotto könyve (Padova, 1970.), és hamarosan újra napvilágot lát A. Favaro és B. Brugi kiadványa is.

A *Consiglio Nazionale delle Ricerche* támogatásával a padovai egyetem Történeti Intézetében jelenleg folyó munkálatok természetének megfelelően a tudományos kutatások eredményeit három kiadványsorozatban szándékoznak közzéadni. A *Fonti per la storia dell'Università di Padova* forráspublikációit az újra kiadott 1406—1450-es és a mostanában megjelent 1501—1537-es évek anyagát nyújtó kötetekkel együtt tizenegyre tervezték az 1806. évvel bezárólag. Közülük E. Martellozzo Forin munkájaként az 1538—1550. évek anyaga már nyomdában van. (Ő készíti egyébként az 1451—1500-as kötetet is.) De valamennyi többi kötetben már dolgoznak.

A forráskiadványok külön csoportját alkotják a *Natio Germanica* aktáinak publikációi. Az *Acta artistarum* (1553—1769) hat kötetével az *Acta iuristarum* (1545—1709) két kötetben lát majd napvilágot. Egy-egy kötetben jelenik meg a *Matricula artistarum* (1533—1721), valamint a *Matricula iuristarum* (1546—1801) anyaga. Három kötetre tervezik az *Epistolatum inclitae nationis Germanicae artistarum* (1553—1691) kiadását. A *Natio Germanica* nemcsak az orvosi, jogi, teológiai, filozó-

fiai karokon tanuló német deákoknak volt a korporációja, hanem egyben azoké a deákoké, akik az Alpokon túlról jöttek Itáliának ebbe a részébe. Így a magyarországi hallgatók is ebbe a kötelékbe tartoztak. Az akták között nagy szerepét, ezen belül a magyarországi reneszánsz és reformáció történetét.

Az említett forráskiadványokon kívül *Contributi alla storia dell'università di Padova* sorozatánál az utóbbi években tanulmányköteteket adtak ki (pl. *Relazioni tra Padova e la Polonia*, 1969.), illetőleg újabbakat készítenek elő. A tervbe vett munkák közül megemlíjük pl. P. Sambin: *Libri e professori dell'Università di Padova nel 1100*. és A. Favaro: *Ricerche sulla storia dell'Università di Padova nei secoli XV e XVI. (Poesia maccaronica, collegi, case di professori)* a cura di L. Sbriziolo könyveit.

A tervben szereplő harmadik kiadványsorozathból: *Quaderni per la storia dell'Università di Padova* eddig 1968-ban és 1969-ben egy-egy kötet került kiadásra. (1970-re is terveztek egyet, ennek megjelenéséről azonban még nincs tudomásunk.) Az első kötet pl. új levéltári és könyvtári kutatások eredményeit tartalmazza négy évszázad időköreiből, és felöleli az egész európai horizontot: Venetótól az Abruzzókig, Németországtól Romániáig, Angliától Keletig. A dolgozatok témái: a XIV., XV. század magánkönyvtárai, J. Tiptoft és az angol humanizmus; orvostudomány, filozófia, jog, Gregorio és Girolamo Amaseo és Constantin Cantacuzino stb. A második kötetben közzétett tanulmányok többek között Gasparino Barzizza alakjáról és iskolájáról, egyes natioknak (lengyel, de különösképpen a német) könyvtáráról, levéltáráról tájékoztatnak, ismertetik a XVI. századi padovai szervezeti és kulturális életet. Mindkét kötetben jelentős részt foglal el a padovai egyetemre vonatkozó bibliográfia: 818 tétel.

Az általános európai vonatkozásokon túlmenőleg, mi, magyarok különös érdeklődéssel várjuk ezeknek a munkáknak megjelenését, ismerve azt a fontos szerepet, melyet a padovai egyetem elsősorban a humanisták és a reformátorok szellemi fejlődésében, gondolkodásuk alakításában, írói tevékenységük formálásában játszott. Veress Endre ugyan közzé tette a padovai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyvi bejegyzéseit (*A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyvei és iratai* (1264–1864). Bp. 1915.), de nem

mindig kellő pontossággal, másrészt nem használta mindazokat a forrásokat, melyekre tervszerű munkájában az utóbbi években létre jött munkaközösség kiterjeszkedik. Minderről már az eddig megjelent kötetek is meggyőzően tanúskodnak. A kiadványok ismertetésére folyóiratunkban visszatérünk. Amennyit azonban máris szükségesnek tartunk megjegyezni hogy a magyar anyag gazdagsága miatt, az olvasati hibák és félreértések elkerülése végett szükséges és hasznos lenne a magyar vonatkozások ellenőrzése.

VARGA IMRE

Mieczysław Gębarowicz: Szkice z historii sztuki XVII w. Toruń, 1966. Towarzystwo Naukowe PAN w Toruniu, 334.

A Toruni Tudományos Társaság filológiai és filozófiai szekciójának kiadványsorozata már hagyományosnak mondható, hiszen két évtizedes múltra tekinthet vissza, s mintegy félszáz füzetében a szerkesztőség értékes történeti és elméleti jellegű tanulmányanyagot adott közre. Ennek tematikája igen sokrétű, az északi reneszánsz, a késő reneszánsz és barokk, neolatin költők, az irodalmi nyelv, a felvilágosodás problémái, a romantikus költészet, Trembecki, Kraszewski, Norwid, Żeromski, Witkiewicz, Wyspiański írói munkásságának értékelése, művelődéstörténeti vonatkozású tanulmányok egyaránt helyet kapnak benne. Többen közülük az irodalom és társművészetek tárgykörére, a nemzeti irodalom határain túlmutató, összehasonlító, komplex vizsgálatok területére, nemzetközi összefüggésekre utalnak. Ezek közé tartozik a jeles műtörténész könyve is.

Gębarowicz ebben a művében a régi lengyel „nemesi köztársaság” délkeleti körzetében, a Lwów-környéki, a podoliai, moldvai-török s az északkelet-magyarországi határszélekkel érintkező, a „Rus Czerwona” által övezett területen kifejlődött életerős művészeti stílus egy gazdagnak nevezhető periódusára vonatkozó, a képzőművészetek körébe vágó kutatásainak merlegét vonta meg. Előző kötetében (*Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce*, 1962) a délkelet-lengyelországi késő reneszánsz művészi kultúrával kapcsolatos műemlékanyagot dolgozta föl: ehhez tartozik még vázlatának a „Reneszánsztól a Barokkig” c. része is. Kutatásai tehát egy meghatározott, meglehetősen földterítlen területre összpontosulnak.

Általánosabb érdekű vizsgálódásainak lényege azzal a megállapítással függ össze, hogy ti. ennek a Lwów-központú regionális művészetnek a XVI. század végén és a XVII. század elején kialakult egy sajátos stílusa, melyre nem lehet egyszerűen ráhúzni a manierizmus fogalmát, amivel e művészi periódus egészét szokták jelölni. Ezért a szerző a régebben szokásos „késő reneszánsz” (okres póznego renesansu — déclin de la Renaissance) elnevezést alkalmazza itt, mert véleménye szerint ez fejezi ki a legjobban a század harmadik negyedéig élő — a barokk új tendenciáival ma-kaesul szembeszegülő — reneszánsz művészi hagyományokat. Szembetűnő, hogy a manierizmus fogalmának alkalmazását szándékosan kerüli.

A társadalmi, nemzeti és művelődéstörténeti tényezők összejátszása következtében egy sajátos asszimilációs folyamat zajlik le: az északi irányból (főleg francia, holland, német, később sziléziai területről ható) erőteljesen behatoló elemek „másodlagos rétegződése” az olasz eredetű krakói kisugárzású délkelet-lengyelországi reneszánsz művészetre. A jelenség igen bonyolult, mert a folyamat mélyén a szerző jellemző antagonizmusra figyel föl, amelyet a késő reneszánsz általánosabb érdekű, s nemcsak lokális-regionális jelenségnek tart. Ez pedig az ún. „rétegződő elemek” és a helyi reneszánsz hagyományok „természetes „antagonizmusa” egy olyan időszakban, amikor a képzőművészetek, főként a Sieniaawskiak s néhány mágna család (Ostrogski, Zamoyskiak stb.) művészetpártolásának hatására, virágzásnak indultak. Mind a késő reneszánsz stílus-elemzés, mind a differenciált fejlődéstörténeti értelmezés megfontolásra és vi'ára készített, de figyelmet érdemel a'korai barokk kibontakozása szemszögéből is.

A XVII. század második felében virágzó barokk fejlődött ki az említett körzetben. Új mecénása a Varsó melletti királyi palota építtetője, III. Jan Sobieski, aki délkeletre nyúló családi birtokain családias királyi rezidenciákká varázsolhatta ősi nemesi fészkeit külföldi és helybeli művészeivel. A Lwów környékén elterülő mintegy másfélszáz kilométernyi körzetben határolja körül Gębarowicz a Sobieski személyes ízlésével összefüggésbe hozott ún. sarmat barokk művészi stílusváltozat kiterjedését. E zóna új központjává Zólkiew városka fejlődött, s nevezetessége volt Kukizów, fából épült emeletes vadászkastélyával, valamint Jaworów, ékes francia kerttel övezett fapalotájával, főúri pompával berendezett udvarházával. Az építő- és díszítőművészetek, egyházi és történelmi falfestészet, az iparművészet

különféle remek kivitelű emlékei, mind a megtermékenyült helyi hagyományok érvényesüléséről, művészi gazdagodásáról tanúskodnak. De arról is, hogy itt szabadabban nyilvánult meg a királyi mecénás egyéni ízlése, mint Wilanówban.

Sobieski levelezése, korabeli emlékiratok (pl. Sarnecki) és dél-lengyelországi útleírások, köztük a magyar nemes, Szathmári Király Ádámnak a szerző által is idézett naplója, mindez ha töredékesen is, de megörökítették valamit mozaikszerű képeikben ennek az eddig kellőképpen meg nem rajzolt délkelet-lengyelországi barokk kultúrzónának művészi emlékeiből. A XVIII. század első évtizedeiben az ún. század-korszak elején, a legkisebb királyfi, Konstanty Sobieski folytatta szolid keretek között atyja mecénási hagyományait zólkiewi udvarában. Ehhez hasonló művészetpártoló tevékenységet fejtett ki az írói munkásságáról is ismert Jan Stanisław Jabłonowski, russiai palatinus, aki Rákócziával is kapcsolatban állott.

Hazai vonatkozásképpen nem érdektelen, hogy éppen a szerző által jelzett késő reneszánsz emlékekben gazdag helységek (Lwów, Brzeźan, Zólkiew, Stare Sioło, Sambor, Oleszyce, Drohobycz), s a barokk művészi kultúra kapcsán említettek (Zólkiew, Kukizów, Jaworów, Lwów stb.) váltak az 1701 utáni évtizedekben a (kuruc) magyarok (Rákóczi, Ráday, Pápai, Vay Ádám, Mikes stb.) által leginkább látogatott helységekké, amelyek közül az emigráció éveiben állandóbb lakóhelyül szolgáltak némelyek. A magyar udvari nemesek, kuruc főemberek megismerkedhettek az akkor javarészt még épségben meglevő művészeti emlékekkel: levelezésükben, útfölfeljegyzéseikben találkozunk is ennek nyomaival.

A lengyel szerző kutatásai új elemet szolgáltatnak a reneszánsz és barokk átmenetének vitájához: differenciálásra törekvő egyéni álláspontja és vizsgálódási módszere tanulságos a korszakkal foglalkozóknak.

HOPP LAJOS

Bohumil Ryba: Suopis rukopisů strahovské knihovny Památníku Národního Pisemnictví v Praze. Díl IV. Strahovské rukopisy DHDK (čís. 1822—2425). Praha, 1970. Památník Národního Pisemnictví. 579.

A prágai Nemzeti Irodalmi Múzeum sztrahovi könyvtárának gondosan előkészített, és összesen hat kötetre tervezett katalógussorozatát ez az elsőként megjelent 4. kötet nyitja meg. Az itt leírt

kéziratok zöme későreneszánsz- és barokk-kori anyagot tartalmaz, bár egyes gyűjtemények természetesen visszanyúlnak a reneszánszig (pl. 1907. sz. *Alchymistische Miscellen* stb.), sőt a középkorig is (pl. 2132–2138. sz. *Annalium Strahoviensium* tom. I–VII. 1140-től 1779-ig, stb.). A kollektio jellegét a világi elbeszélő történeti források (diáriumok, annalesek, albumok, excerptumok és monográfiák) határozzák meg, bár a diplomatikai anyag sem csekély, csupán a kifejezett szépirodalom látszik elenyészőnek. Az egyházi forrásanyag tematikai szempontból eléggé változatos (névtárak, egyetemi előadások jegyzetei, rendtörténeti fejezetek, canonica visitatio-k stb.), rendi megoszlás tekintetében – érthető módon – túlnyomórészt premontrai jellegű.

A magyar irodalomtörténeti kutatás számára két területen kínál gyümölcsöző lehetőséget a sztrahovi könyvtár kéziratára: egyrészt a későreneszánsz irodalmi műfajok kortársi szakirodalmának tanulmányozásával, másrészt mindazoknak a *vegyes tartalmú gyűjteményeknek* módszeres átvizsgálásával, amelyek hungarica-anyagot rejtnek magukban.

Az első lehetőség esetében olyan művekre gondolunk, mint pl. a 1843. sz. kolligátumban Bohuslaus Balbinus XVII. századi jezsuita professzor latin humanista *Anagrammata* füzeté (247–255.) és *Libellus emblematum* c. munkája (187–190.), vagy a 1891. sz. kéziratban levő emblematicus versek 24 folió terjedelmű antológiája.

Ami a vegyes tartalmú gyűjtemények (nem kolligátumok) műfaját illeti, olyan forráskéziratokra gondolunk, mint Bél Mátyás, Schwandtner és Kovachich korpuszai voltak nálunk száz évvel később, a XVIII. században. Ilyen több is van a sztrahovi kéziratárban, pl. a 2117–2123. sz. jelzet alatt őrzött, hét könyvet magában foglaló hatalmas *Pameti*, melynek 4. könyvében II. Lajos mohácsi haláláról, 5. könyvében pedig Buda török elfoglalásáról található – valószínűleg eddig ki nem aknázott – feljegyzés.

De hivatkozhatnánk más – nagyrészt anonim szerzőjű – vaskos kötegekre is, mint pl. a világtörténelmi eseményeket kronológiába állító *Extractus historiarum ex variis manuscriptis ab anno 1555–1714 interrupte* címűre (2129. sz.), vagy a prágai jezsuita kollégium történetének irataira (1868. sz.) éppen úgy, mint Adolph Fischer útirajz-gyűjteményére, melyben egyebek között megtalálható Bernard von Breitenbach mainzi kanonok közelkeleti utazásának egy ósnyomtatványból másolt szövege is (2211. sz., 13–54.).

Ez utóbbi annyiban érdekes a magyar irodalom számára, hogy Breitenbach újtársa, Lászlai János gyulafehérvári főesperes, humanista költő volt, akit a szerző „ein hochgelerter und andechtiger herr”-nek nevez. Fischernek egyébként számos más, átbúvárolásra érdemes kéziratát is találhatni a sztrahovi gyűjteményben (pl. *Miscellanea A–G* felíratú kolligátumát 2348. sz. alatt stb.).

Ha nem folytatjuk megjegyzéseinket az egyes tételekhez, talán akkor is érzékelteni tudtuk az eddig elmondottakkal, hogy mennyire fontos számunkra is ennek a Theophil Ryba irányításával és gondozásában megkezdett nagyszabású vállalkozásnak mielőbbi folytatása és befejezése. Tervszerű és eredménnyel bíztató kéziratkutatás ma már elképzelhetetlen megbízható és részletes katalógus nélkül. Örülünk, hogy a leendő hat kötetes *Catalogus codicum Bibliothecae Strahoviensis* már első kötetének tanulmányai alapján is éppen ilyennek ígérkezik.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Szerk., bevezető és jegyz. Kocziány László. Bukarest, 1968. Irodalmi Könyvkiadó, 483.

Az erdélyi késő reneszánsz irodalomhoz tartozó író-diplomata munkáit tette hozzáférhetőbbé Kocziány László ebben az értékes kötetben. Végre együtt található a különféle kisebb próza műfajokban írt, a múlt század dereka óta töredékesen, szét-szórta, helyenként hibásan közölt Borsos-*szövegek* gyűjteménye. Hitelességét növeli, hogy lehetőség szerint szerzői-másolati kéziratok (Marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár) példányain alapul. Mind a főtárást célzó szöveggondozás, mind pedig a hozzáértő tanulmány elismerésre méltó teljesítményként értékelhető.

Különösen tanulságos a viharos harmincéves háború első időszakában tevékenykedő, Lengyelországot városi nótáriusként megjáró, Törökországban követként megfordult Borsos Tamás szellemi portréjának, egyéniségének rajza. A szombatosszektához tartozó, nemességét szerzett portai diplomata íróegyenisége, világnézete összetettebb, sokrétűbb, mint azt az eddigi gyér szakirodalom bemutatta. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy az író racionalis gondolkodása elsősorban erős polgári öntudatára vezethető vissza: filozófiai és állambölcséleti nézetei pedig vallásos sztoikus szemléletben, Cato és a hellén-zsidó Philon tanításaiiban gyökereznek. Ez annál is figyelemre méltóbb, mivel az erdélyi

zsidózók-szombatosok összeköttetésben állottak a konstantinápolyi hitközséggel, ahonnan szent könyveket és szellemi irányítást, támogatást kaptak. Ha közvetítő szerepről nem is tudunk, tény, hogy Borsos többször is hosszabb időt töltött Istanbulban.

Borsos világnézetének elemei kidomborodnak publicisztikai jellegű írásaiban, politikai traktátusaiban, bölcselekedő leveleiben. A Portán a keleti önkény büvöletében élő nagyvezérnek a Habsburg ellenes cseh és magyar fölkelés jogosságát, Bethlen Gábor beavatkozásának indokát fejtegeti, az esküjét megszegő király ellen fellépő nép jogára („vox populi, vox dei”) hivatkozik. Fejedelmének viszont „filius pacis”-ként a törökkel való békesség és kényszerű szövetkezés előnyeiről beszél s érvel; s manierista stílusban értekezik az „uralkodás művészetéről”, kifejtve gondolatait a „fejedelmi conscientia” lényegéről, a „fejedelem és alattvaló” viszonyáról. Illúzió mentesen ír a „keresztény Európa” török elleni összefogásának lehetőségéről, a vallási és hatalmi érdekszférákhoz tartozó keresztény uralkodók „concordantiaj”-nak valószínűségéről, a „keresztény

lelkiismeret” kétséges voltáról. Az erdélyi diplomata világnézetével szorosan összefüggő történet szemlélete még alapos kidolgozásra vár, s Kocziány érdeme, hogy ehhez a munkához ő maga is kezdeményezően hozzájárult.

Kocziány László Borsos írói vonásainak jellemzésére is törekedett. Kiemeli megéleveníítő képességét, reális jellemképeit, török figuráit, dialogizálásba hajló előadását. A különféle műfajokban írt darabok egyenetlen stílusteljesítményt nyújtanak. Természetes, jól folyó, kifejező, hangulati hatásokat keltő nyelvezete helyenként erőltetettnek, keresettnek hat, latinizmusokba torkollik, s úgy látszik, hogy „a tudást, szakavatottságot körmönfont mondatokkal, idegenszerű fordulatokkal akarja hangsúlyozni”. Stílusfordulatai között nem ritka a körülírás, szólás, metafora. Ez a kérdés a manierista stílus szemszögéből is megvizsgálandó.

A kiadás a közép- és délkelet-európai, balkanisztikai kutatások szempontjából is jelentős vállalkozásnak mondható; a téma jellegét a szerkesztő az apparátus összeállításakor szem előtt tartotta.

HOPP LAJOS

A magyar reneszánsz kutatása Amerikában

Astrik L. Gabriel: *The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony. Commemoration of the 500th and 600th Anniversary of Their Foundation. 1367—1467 — 1967.* Frankfurt a. M., 1969. Josef Knecht. 87. 17 t. — Leslie S. Domonkos: *The History of the Sigmundean Foundation of the University of Óbuda (Hungary).* Notre Dame, 1967. Youngstown State University. 33. — Leslie S. Domonkos: *The Polish Astronomer Martinus Bylica De Ilkusz in Hungary.* New York, 1968. 8. (Klny. The Polish Review 3. sz.)

Az elmúlt években többször is megemlékeztünk a magyar reneszánsz Amerikában folyó kutatásáról, elsősorban Tezla Albert minnesotai egyetemi tanár (*The New Hungarian Quarterly* IX. (1968) No. 29. p. 170—171.) és Szabó György tudományos kutató (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965. 538—539.) értékes bibliográfiai köteteiről. Most újabb két kiváló szakember, Gábrriel Asztrik és Domonkos László eredményeit regisztrálhatjuk az eltelte néhány év publikációi között. A két professzor (úgy is, mint tanár és tanítvány) nemcsak egyéni kedvtelésből, hanem hivatalosan, egyetemi katedráján is rendszeresen foglalkozik a magyar késő-

középkor és reneszánsz művelődéstörténetével, jogos tehát a várakozásunk, hogy hamarosan újabb eredményekkel fognak jelentkezni a nemzetközi tudományosság előtt.

Gábrriel Asztrik könyve — forma szerint — alkalmi kiadvány a pécsi egyetem alapításának 600-ik, és a pozsonyi egyetem alapításának 500-ik évfordulója alkalmából, valójában azonban több annál. Mióta Ábel Jenő 1881-ben kiadta alapvető fontosságú könyvét a magyar középkori egyetemekről, Gábrriel művéhez hasonló, jó összefoglalás a kutatás helyzetéről, azóta sem készült. A könyv erénye és erőssége főként az egykorú források és a teljes szakirodalom mélyreható ismeretében, és a mindenkor érvényesülő higgadt és szigorú kritikában jelölhető meg. Gábrriel Asztrik, művének arányosan kialakított fejezeteiben, ismert lakonikus stílusában mindenre választ ad, ami a pécsi és pozsonyi egyetem történetével kapcsolatosan magyar és külföldi olvasóban fölmerülhet.

Tényekre és reális lehetőségekre alapozott előadásától idegen a hipotézis. Ez a mértéktartó eljárása jól megfigyelhető a pécsi egyetem továbbéléséről írott fejezetben, ahol álláspontját forrásidézetekkel és dokumentumokkal világosan körvonalaz-

va, Petrovich Edével ellentétben, jobban hisz a *schola maior*, mint az *universitas* XVI. századi létezésében (33–35). Sikertült képet ad a szerző a pozsonyi egyetemről is, legfeljebb azt tehetjük szövé, hogy amíg az alapító Vitéz Jánoshoz hasonlóan a professzor Ilkus Márton is terjedelmes, önálló fejezet méltatja (43–45), addig az egyetem alkancellárának, Sánkfalvi Antalnak még a neve sem fordul elő a könyvben.

A XV. századi magyar egyetemek közül nemcsak a pécsi és pozsonyi, hanem az óbudai egyetemről is részletesen megírt, összefoglaló dolgozat készült, ez utóbbi Domonkos László tollából. Így szinte azt mondhatnánk, hogy a Gábrriel-iskola jóvoltából a múlt századi Ábel alkotta kép napjainkban újrafogalmazódott. Domonkos szakirodalmi tájékozottsága imponáló: mindent ismer, ami elérhető volt számára, ennél fogva ő vonhatta le elsőnek mindazokat a tanulságokat is, amelyek Gábrriel Asztrik 1966-ban közzétett felfedezéséből, a megtalált óbudai egyetem címeréből adódnak.

Domonkos László másik tanulmánya, mely Ilkus Márton magyarországi éveiről szól, még egzaktabb filológus mű az előbbinél. Monográfiához elegendő apparátusa ellenére rendkívül fegyelmezett stílusban nyole lapra sűrítve mond el mindent, ami forrásaiból egyáltalán kiolvasható. Talán egy esetben lehetett volna részletesebb: Ilkus Márton magyar barátainak bemutatásakor (7). A dolgozat sehol sem említi Báthori Miklós és Váradi Péter humanistákat, pedig nélkülük nehéz beszélni Ilkus 1490 utáni éveiről (vö. Váradi levelét a Wagner-kiadásban, 177–179).

Gábrriel Asztrik könyve és Domonkos László dolgozatai feltétlenül hasznos szolgálatot tesznek a magyar reneszánsz-kutatás ügyének, mert hitelességre törekvő, alaptalan feltevésektől mentes képet rajzolnak meg művelődéstörténetünk erre érdekes és eléggé nem ismert korszakáról.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Marian Szyrocki: Die deutsche Literatur des Barock. Rowohlt's Deutsche Enzyklopädie, München—Hamburg, 1968. 269. — **Poetik des Barock.** Herausgegeben von Marian Szyrocki. Rowohlt's Klassiker der Literatur und der Wissenschaft, München—Hamburg, 1968. 269.

A kitűnő lengyel germanista egyszerre két könyvvel gazdagította a német barokk irodalomra vonatkozó ismereteinket. Többször összefoglaló áttekintés az egyik, a

német barokk poetikák válogatott kiadása a másik. Ez utóbbi, a szövegkiadás, mely Opitz *Buch von der deutschen Poeterey*ének teljes szövegét, a többi XVII. századi német poetikákból pedig részleteket közöl, mintegy szerencsés melléklete, dokumentációja az előbbinek, a kézikönyvszerű összefoglalásnak. A kettő együtt igen alkalmas arra, hogy tájékoztatást, bevezetést nyújtson a német barokk irodalom ismeretébe. Ez is a célja e kiadványoknak: az információ, a bevezetés („Eine Einführung” — alcímként is ez szerepel Szyrocki könyve élén). A szerző erre nyomatékosan figyelmeztet is szintézis-kötete előszavában. Nem óhajtja a kor német irodalmának a történetét nyújtani, hanem csupán a legfontosabb szerzők és művek, műfajok szerint csoportosított áttekintését. Ez kétségtelenül praktikus eljárás és megkönnyíti az eligazodást. Kár azonban, hogy ez a műfaji beosztás kissé merev és szűk. Ugyanis mindössze költészetet (lírát, epikát együtt), drámát és regényt különböztet meg. Pedig éppen a barokk irodalomban a műfaji keretek eléggé összemósódnak, s másrészt olyan művek is művészi értékű irodalomnak számítanak, melyek egyik hagyományos műfajba sem tartoznak bele. Így pl. olyan misztikus írók, mint Arndt, Andreae vagy Böhme, vagy olyan szónok mint Abraham a Santa Clara, a század irodalmának rangos és nem mellőzhető alakjai, de sem a költészetet, sem a drámát, sem a regényt nem művelték. Kényszeredett megoldásként Szyrocki végül a költészetről szóló fejezetbe iktatta be őket. Ettől eltekintve a kötet teljesen megfelel kitűzött céljának, az olvasó megbízható pontos ismereteket kap a XVII. századi német irodalom egy gazdag anyagáról.

Szándékosan a „XVII. századi német irodalom” kifejezést használtam most a „német barokk irodalom” helyett. A könyv ugyanis inkább az előbbi tárgykörnek felel meg: az adott évszázad keretében tartozó alkotásokat veszi számba, eléggé mechanikusan ragaszkodva a századhatárokhöz, s nem is törekszik a német barokk pontosabb történeti körülhatárolására. A bevezetés első szakasza ugyan ezt a címet viseli: „Renaissance, Barock, Manierismus,” s ettől joggal várna az olvasó világos állásfoglalást, de ehelyett csak az eddigi, kusza és ellentmondó vélemények felsorakoztatásával találkozunk, kitérve a világos válasz elől. Egyértelműen a későbbiekből sem derül ki a szerző álláspontja a német barokk kérdésében. Talán leginkább arra hajlik, hogy egyszerűen barokknak nevezze azt, amit a XVII. században a német írók létrehoztak. Igaz,

hogy Opitzot egy helyen határesetnek nevezi reneszánsz és barokk között, de ugyanakkor a jó egy generációval korábbi Regnart-nak (Balassi egyik mintaképének) a villanelláival (1576) kapcsolatban viszont már „kora barokk vonások”-at említ, holott az ő esetében a reneszánsz kori petrarkizmus jellegzetes esetéről van még szó. Bizonytalanságban maradunk a barokk felső határát illetően is: ami már a XVIII. században keletkezett, az kívül esik Szyrocki tárgyalásának a körén, pedig az 1700. körüli századfordulóval távolról sem zárult még le a német barokk története. A könyv ilyenformán híven tükrözi azt a tisztázatlanságot, ami manapság a barokk-kal kapcsolatban (s tegyük hozzá, a manierizmussal is!) a germanisztikában uralkodik.

E zűrzavar mértékéről a legjobban a Kentucky University kiadásában megjelenő új folyóirat, a *Colloquia Germanica* (Internationale Zeitschrift für germanische Sprach- und Literaturwissenschaft) 1967. évi I. számának cikkei, illetve egy másik neves lengyel germanistának, Elida Maria Szarotának e számról írott színavonalas ismertetése (Kwartalnik Neofilologiczny, 1967, 431–441) tanúskodnak. A *Colloquia Germanica* induló számát teljes egészében a német manierizmus és barokk problematikájának szentelte, s Szarota is ezt a jellemző címet adta mérleget vonó bfrálatának: *Manierismus und Barock im Brennpunkt der wissenschaftlichen Diskussion*. Ez a diszkusszió azonban ebben a formában ma már csak a germanisztikában folyik, amelyre a két világháború közötti szellemtörténeti barokk kutatás még ma is nehéz örökségként nehezedik. Nehéz örökség ez, egyrészt mert vitathatatlanul jelentős eredményeket tudott felmutatni, s az addig mostohán kezelt XVII. századi német irodalom nagy értékeire méltán terelte rá az érdeklődést s így komolyan számolni kell vele, de másrészt azért, mert számos ponton helytelen irányba orientálta a kutatást s így ma is nagy mértékben akadályozza a tisztánlátást. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a két világháború közötti német kutatás a XVII. századi német irodalmat mintegy a barokk modelljének tette meg, ebből próbálta meghatározni a barokk általános jellemző jegyeit. Pedig bármilyen gazdag is e század német irodalma, s bármennyire uralkodó jegye is a barokk, a modell szerepére teljesen alkalmatlan.

Ennek oka a német reneszánsz elvetélt-ségében keresendő. A németországi ún. korai polgári forradalom bukása, de különösen a vallás hegemoniáját visszaállító protestantizmus átmeneti túlsúlya s a vilá-

gi művészetekkel szembeni ellenszenve megakadályozta a reneszánsz teljes kibontakozását. Különösen vonatkozik ez az anyanyelvű világi elit-irodalomra, mely a németeknél a XVI. század második felében nemcsak a nyugat-európai, de a lengyel és magyar irodalomhoz viszonyítva is fejletlen volt. Az újkori német nyelvű világi irodalom igazi kibontakozása a XVII. századra maradt. A század első harmada jórészt reneszánsz feladatok megkésett pótlásának a jegyében telik még el. Maga Szyrocki is leszögezi, hogy Opitz mint költő pl. azt a funkciót tölti be a németeknél, mint amit Petrarca és Ronsard (s hozzátehetjük bátran: Kochanowski, Balassi) a saját irodalmunkban. Mint irodalomteoretikus is teljesen a humanista tradíciót képviseli, s történeti szerepét tekintve, talán leginkább Philip Sidneyvel helyezhető egy sorba, akinek a poétikai felfogását okkal nem szokás barokknak minősíteni. De ebben az esetben miért tekintik sokan Opitzot mégis barokk költőnek? Pusztán azért, mert munkásságát a bővös 1600-as év után fejtette ki? De ugyanúgy felvethető ez a kérdés Flemingre vonatkozóan is; -- vagy, hogy egy más típusú író említsek, a Comenius *Labirintus*-át illető, rózsakeresztes Andreae-re vonatkozólag, akinél a manierizmus jegyei ritka gazdagságban vannak együtt. Sőt általában az az egész irodalmi mozgalom, mely Opitz kezdeményezése nyomán a német protestáns városokban az anyanyelvű költészet kiművelése és fejlesztése terén oly páratlan gazdagsággal kibontakozott, sokkal inkább tekinthető a kései reneszánszra jellemző, a polgárság szellemi elitjére korlátozódó manierista literatúrának, mint igazi barokk irodalomnak. Egy pereig sem tagadható persze, hogy ezzel párhuzamosan — különösen a déli katolikus tartományokban — a század elejétől kezdve megindult már a barokk fejlődése is. Akárcsak a magyar irodalomban, a németeknél is kései reneszánsz, manierizmus és barokk hosszú egymásmellettségével kell tehát számolni a XVII. század első felében, s a barokk túlsúlyáról igazában csak a Gryphius, Hofmannswaldau, Gerhardt, Angelus Silesius által képviselt nemzedék fellépésétől kezdve beszélhetünk.

A XVII. század tehát távolról sem alkot valamiféle egységes korszakot a német irodalomban. Az igazi korszakhatár nem a század elején, hanem sokkal inkább a dereka táján húzódik. Egy kései reneszánsz, manierista fázis és egy barokk szakasz következnek itt egymás után, s közöttük a harmincéves háború évtizedei jelentik a hosszúra nyúló átmenetet. S bár közös mindkét szakaszban a német nyelvű köl-

tészet lelkes művelése, az erős anyanyelvi öntudat, s a művészi kifejezésformák folyamatos fejlesztése, más társadalmi erők, más mentalitás, más ideológiai összetevők állnak az egyik és a másik periódus irodalmának háttérében. Ha e két szakasz értékeit egy korszak produktumaiként, egy korszak jellemzőiként összegezzük, akkor egy mesterkelt képet, történetileg össze nem tartozó diszparát elemek halmazát kapjuk. S minthogy a németeknél a reneszánszra jellemző anyanyelvű világi elit-irodalomnak a kivirágzása teljes egészében a kései XVII. század eleji szakaszra toldódott el, a barokk legfőbb irodalmi értékei pedig szintén e század termékei, a kettőnek mesterkelt szintézisbe való egyesítésekor voltaképpen két nagy történelmi korszak legfőbb irodalmi vívmányai keverednek össze. Jól megmagyarázható történelmi okok következtében a német irodalomban a reneszánsznak a kései, a barokknak pedig a hozzá időben egészen közel eső korai szakasza volt a leggazdagabb. Amikor tehát e két értékesoportot a szellemtörténeti barokk kutatás egybeolvasztotta, s az egészet mindenestül a barokk érdemének tulajdonította, akkor a kép többszörösen eltorzult. Egyrészt, mert a barokk így megtépett olyan érté-

kek hordozójává, amelyek még a reneszánsz érdemei, s így könnyűszerrel volt a német szellem valamiféle mitikus önkifejezésévé minősíthető, másrészt mert ezáltal a barokk megmagyarázhatatlanná vált, minden lett és mindennek az ellenkezője, ami éppen ezért nem köthető sem meghatározott társadalmi viszonyokhoz, sem osztályokhoz, sem ideológiához, hanem csak és csupán a német génie-hez.

A XVII. század német irodalma és a német barokk irodalom közé egyenlőségjelet tenni ezért erős tévedés. Sajnos Szyrocki könyve is ennek az azonosságnak az alapján nyugszik, érdeme azonban, hogy ezt nem hangsúlyozza túl, óvatos marad, s nem próbál további merész következtetéseket levonni e téves irányban. Könyvének, egyébként oly gazdag és pontos, jó félszáz lapos bevezetése azonban reménytelen keveréke marad a reneszánszra, manierizmusra és barokkra jellemző sajátosságok leírásának, s nem segíti elő annak világos megismerését, hogy mi újat, eredetit hozott a valódi barokk a német irodalom számára, — még annak gazdag késő reneszánsz, manierista szakaszához képest is.

KLÁNYI TIBOR

Az irodalom mint létértelmezés: a genfi kritikai iskola

Sarah N. Lawall: *Critics of Consciousness, The Existential Structures of Literature*. Cambridge, Mass., 1968. Harvard UP. 281. — Georges Poulet: *Les métamorphoses du cercle*. Paris, 1961. Plon. 523. — Jean-Pierre Richard: *Études sur le Romantisme*. Paris, 1970. Seuil. 283.

A genfi iskolát nálunk általában „école thématique”-ként emlegetik. Helytelenül, mert ez a kifejezés nem e kritikai irányzat képviselőinek azt a leglényegesebb törekvését jelöli meg, melynek célja az irodalom egzisztenciális tapasztalatként való értelmezése. Másfelől viszont a „tudat kritikái” megjelölés, melyet Lawall ajánl, túl általános. Igaz, a róluk adott jellemzés lényegbevágó, a könyv mintaként szolgálhat bármely kritikai irányzatot bemutató monográfia számára.

Az úttörők: Marcel Raymond és Albert Béguin jellemzése után Lawall Poulet-nek szenteli a leghosszabb fejezetet, s joggal, mert ő az iskola legrendszerezesebb gondolkozó és legsokoldalúbb képviselője. A. Richard, Jean Starobinski, Jean Rousset, J. Hillis Miller és Maurice Blanchot munkásságát jellemző fejezetek közül talán csak a

két utolsó lehetne szigorúbb: Miller esetében a monográfia szerzője nem veszi észre, mennyire tarthatatlan az amerikai kritikus tétele a metafizikai meglátás fejlődéséről, mennyire képtelenség azt állítani, hogy például Wallace Stevens késői műveiben ugyanazt a fejlődési fokot képviseli, mint William Carlos Williams már korai verseiben, amikor Stevens (függetlenül attól, hogy nagyobb költő Williamsnél) lényegében más költői célokat tűzött ki maga elé és valósított meg. Blanchot jellemzésében az olvasót főként az zavarja, hogy Lawall elsősorban Blanchot szépírói munkásságára hivatkozik, azaz maga is beleesik a genfi kritikusok hibájába: nem tesz különbséget esztétikai hatást kiváltó és alapvetően más szerepre hivatott művek között.

A genfi kritikusok az irodalmi művet tevékenységnek, alkotó folyamatnak s nem tárgynak, eredménynek tekintik. Célkitűzésüket tekintve, irányzatuk szöges ellentétben áll a logikai pozitivizmussal és annak kritikai vetületével, a New Criticism irányzatával, s legerősebben az egzisztencializmushoz kötődik. Wahl, Bachelard, Malraux, Maritain, Picon, a korai Sartre

Du Bos, sőt bizonyos mértékig Hazard, Lovejoy, Dilthey felfogásához áll közel. Kár, hogy Lawall nem érinti legalább utalásszerűen e felfogás korábbi előtörténetét, nem említi meg, hogy forrása az a hagyomány, mely Pszeudolonginossal kezdődik, s a XVIII. század második felétől hódít tért. Genetikusan is nevezhető ez a kritikai nézőpont; képviselői a művet a tudatban lejátszó drámaként szemlélik. Számukra a költemény csak az alkotás és az olvasás pillanatában létezik. A kritikusnak, illetve az olvasónak az alkotás folyamatát kell újraélnie.

Az alkotó cselekvés egyszerre kifejezés és érzékelés a genfi kritikusok szerint. A művészetnek és főként az irodalomnak rendkívül fontos szerepet tulajdonítanak: a létezés legközvetlenebb kifejezéseként értékelik. Szemükben az irodalom szellemi gyakorlat, a világ látomásszerű érzékelése. Az alkotónak ösztönös tapasztalata van a világról, a költő a világ öntudata. Irodalomelméletük fokozottan humanisztikus: az irodalmat megismerési tevékenységnek és közlésnek tekintik. Kritikájuk — mely az alkotói tapasztalat útját próbálja végigjárni — intuitív és szubjektív; egyrészt a filozófiával, másrészt az esztétikával érintkezik; nem különíthető el az alkotástól; a mű világának elfogadását követeli meg, tehát kizár bármiféle értéktelét.

A genfi kritikusok egyszerűes életművekben gondolkodnak: egyazon alkotó különböző műveit egy fejlődő személyiség megnyilvánulásaként elemzik. Nem azonosítják az irodalmat a közvetlen önkifejezéssel: különösen Jean Rousset hangsúlyozza, hogy az egzisztenciális személyiség megteremtő az irodalmat, de nem azonos vele. Felfogásuknak az a hátulütője, hogy nem tesznek különbséget a műfajok között, és nem tisztelik a mű egyediségét. Minden műalkotást egyvonalúnak tekintenek, minden szöveget egy hangra redukálnak — ami különösen a drámák esetében torzításhoz vezet. Céljuk a túlintellektualizált kritika háttérbe szorítása, ám ők maguk nem egy esetben a mű helyett hidegen intellektualizált vázát elemzik, vagy éppenséggel egy kiagyalt gondolatrendszer, mely a ténylegesen megírt szövegektől lényegesen eltér: „Ilyen Edgar Poe költészete; legalábbis az a költészet, amelyet nem írt meg, de amelyre szavaiból következtetni lehet.” (Poulet, 272). Az értékelést nem tekintik feladatuknak, holott valójában már a szövegek kiválasztásával ítéletet alkotnak. Értékelésük alapja ontológiai és nem esztétikai: a tapasztalatoknak sajátos hierarchiáját állítják fel, s a tapasztalat intenzitását és hitelességét veszik mércéül — Poulet esetében ez egyértelmű az én

és a nem-én egyensúlyával —, mérhető mennyiségnek tekintve az őszinteséget. A módszertanilag hibás kiindulópont hibás ítéletekhez vezet: Maurice Blanchot Sa-de-ot nem esztétikai szempontok alapján elemzi és ezáltal túlértékeli.

A svájci egzisztenciális kritikai iskola tagjai rendkívül elfoglaltak az elemzendő szövegek kiválasztásakor: jórészt barokk, romantikus és szürrealista szerzőkkel foglalkoznak, „látnok-frókkal”. Nem rokonszenveznek olyan „műves” költőkkel, mint Mallarmé vagy Valéry, és ami fontosabb: nem is igen tudnak mit kezdeni velük. Lawall igen jól látja a genfi kritikusok nagy erőnyeit és korlátait, de téved akkor, amikor azt hiszi, hogy az egzisztenciális kritika csak elhanyagolja a formai elemzést, de nincs vele ellentmondásban, azaz az eszményi kritikusnak nem kell mást tennie, mint a genfiak ontológiai nézőpontját a strukturális elemzéssel párosítani. Sajnos, a megoldás korántsem ilyen egyszerű. A genfi iskola elsősorban a műalkotás preverbális struktúráival foglalkozik, azaz feltételezi, hogy léteznek ilyenek. A strukturális elemzés alapjait képező nyelvelmélet és logikai pozitívizmus elképzelhetetlen az ilyen struktúrák létezésének kizárása nélkül.

Ha már most példaként Poulet és Richard egy-egy művét vesszük kezünkbe, mindenképpelt arra kell következtetnünk, hogy Poulet az összehasonlító vizsgálatot olyan magas szinten műveli, amire alig lehet példát találni a komparatistika hivatalos művelői körében. Könyve Parmenidészről Guillénig hatalmas anyagot ölel fel. Igaz, néha úgy halmozza az összevetéseket, hogy az olvasónak az a benyomása: megannyi félig kifejtett vagy kifejtetlen gondolattal van dolga, melyek elvonják figyelmét a fő gondolatmenettől. Van-e szerepe például a következő összehasonlításnak: „Rousseau, akár Pope, úgy véli, hogy önmagunk szeretete a rokonszenv kiindulópontja.” (118) Ugyanakkor Poulet számos esetben értékes történeti következtetéseket meggyőzően, nagy anyagra hivatkozva bizonyít, mint pl. a XVIII. századi relativizálódás vagy a romantikus létértelmezés jellemzésekor. Az olvasó egyáltalán nem bizonyos benne, vajon a kör valóban ugyanazt jelenti-e a különböző fejezetekben. A könyv mégis egészében az én és a nem-én közötti viszony impozáns kifejtésének tűnik.

Richard könyve ehhez képest töredékesnek hat. Értékesek az egyes fejezetek következtetései a bináris relációk szerepéről Balzac, Musset és Guérin életművében, az anyagiatlanságról és a lét intimizálásáról Lamartine, az álommotívum

jelentőségéről és a szimbolizálás módjairól Vigny, az alkotás forrásaként szereplő káros értelmezéséről Hugo költészetében. Bármely kritikátörténet szerzői számára fölöttébb hasznos lehet a végső fejezet, Sainte-Beuve kritikai gyakorlatának jellemzése. Különösen tanulságos a szembeállítás Taine-nel; meggyőző az a következtetés, mely szerint kritikai gyakorlatában Sainte-Beuve kevésbé különbözik nagy ellenfelétől, Prousttól, mint azt hinni szokás. Egészében a könyv mégsem egységes, a romantika specifikumairól szinte semmit sem tudunk meg. A gondolatok nem eléggé megformuláztak és hierarchizáltak. Richard nem nevezi meg vizsgálatának módszerét, a címek csupán a tárgyalt írók nevét tartalmazták. S vajon elegendő-e egy húszoldalas fejezetnek címül Hugo nevét megjelölni? Bizonyára nem. Richard ebben a könyvében is ugyanezt a módszert követi, mint a korábbiakban: szótárszerű, kulcsszavas megközelítésben tárja fel, mint formálja az író tapasztalatát a külvilág. Teljes bizonytalanságban hagyja az olvasóját afelől, ezt a vizsgálatot meddig, hány könyvön keresztül lehetne folytatni egyazon író életművén belül.

Nem kétséges, hogy nekünk elsősorban azért kell tanulmányoznunk a genfi kritikusok munkásságát, mert egy lehetséges formáját teremtették meg annak az ontológiai kritikának, melyet Ransom már 30 évvel ezelőtt sürgetett, s amelynek létrehozása a marxista kutatás számára is nélkülözhetetlen. A mai magyar kritikában nem azok állnak igazán közel a svájci kutatók célkitűzéseéhez, akik Richard motívikus vizsgálatával látszólag párhuzamos munkát végeznek, hanem azok, akiknek ontológiai érdeklődése nem áll távol Poulet elméleti és történeti nézőpontjától. Nem véletlen, hogy a magyar kritikusok ugyan csak az ontológiai és esztétikai szempontok összeegyeztetésének kérdésére keresik a feleletet. Az a tény, hogy a megoldást a genfi iskola tagjai sem találták meg ezideig, bizonyítja, hogy a kritika egyik leg-sürgetőbb s egyszersmind legnehezebb kérdéséről van szó.

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

The Theory of Comedy by Elder Olson.
Bloomington – London, Indiana University Press, 1968. 145.

Elder Olson a chicagói egyetem professzora *A vígjáték elméletének* első fejezetében a komikum problémájával foglalkozik. A komikum négy fajtáját különbözteti meg: a nevetséges (ridiculous), a mulatságos (ludicrous), a szellemes (witty) és a

humoros (humorous). Olson szóhasználatában a „nevetséges” szó jelentése jellemkomikum. A „mulatságos” ezzel szemben az olyan fajta helyzetkomikumot jelöli, amikor valaki csak annak következtében válik nevetségessé, hogy nincs tisztában az adott helyzettel. Nevetségessé, illetve mulatságossá általában akkor válik valaki vagy valami, ha váratlanul kiderül róla, hogy a látszat ellenére nem vehető komolyan. Minél meglepetésszerűbb ez a leleplezés, annál nevetetőbb. Olson mindvégig csupán a nevetető komikumról beszél, és a nevetető hatást nemcsak általában a komikum, hanem a vígjáték meghatározó jegyvé is teszi. E hatás megnevezésére alkalmazza a katasztázis műszót a katarzis analógiájára. A katasztázis feloldódást jelent. A nevetető hatás alapfeltétele, hogy a néző a vígjáték szereplőit és sorsukat illetően érzelmileg állást foglaljon, s ezáltal „komolyan” érdekeltté váljon. Alapfeltétel azonban az is, hogy ez az érdekltség ne legyen túl mély, vagyis a drámai feszültség ne menjen túl azon a ponton, ahol még egycsapásra feloldható azzal, hogy a néző „komoly” érdekltsége abszurdnak bizonyul. Az arisztotelészi utánpótlás elméletéből kiindulva Olson a vígjátékot mint az értéktelen cselekvés utánzását határozza meg, s úgy véli, hogy a tragédiával ellentétben a vígjáték tükrében az élet nem irányul lényeges célok felé, vagy ha igen, nem valószínű, hogy eléri azokat.

A vígjáték elmélete további fejezetei nem elméleti jellegűek, hanem egyes vígjátékírói életművekhez fűzött megjegyzések. Olson szerint Arisztophanész elsősorban a néző meggyőzésére törekszik, tehát a vígjátéknak nem a költői, hanem inkább a retorikai lehetőségei érdeklik. Plautus olyan cselekménnyel dolgozik, melyben önmagukba véve komoly, sőt háborzongató elemek is vannak, ezeket azonban semlegesíti és a komikus hiba vagy a komikus tévedés elemére koncentrál. A jellemeket alárendeli a helyzetnek, és úgy alkalmazza őket, hogy rendszerint csak jó szándékait valósíthatják meg, a rosszakat nem.

Olsonnak nem sikerül vígjáték elméletét Shakespeare vígjátékaira alkalmaznia. Ezért kénytelen ezek nagy részét a románc kategóriába utalni, s fennmaradó ötben (*A windsori nők*, *Tévedések vígjátéka*, *Felsült szerelmesek*, *Szentivinéji álom*, *Makrancos hölgy*) is komoly hibákat fedez fel. Végül is arra a megállapításra jut, hogy a vígjátékírásban Shakespeare viszonylag csekély tehetséget mutatott. Vele szemben Molière a verbeli vígjátékíró. Főként abban emeli őt Olson Shakespeare fölé, hogy az aljasságot is nevetségessé tudja tenni.

Könyvének hatodik fejezetét Olson a modern drámairodalomnak szenteli. Szót ejt Oscar Wilde-ról, Shaw-ról, majd az abszurd drámáról. Az utóbbiról bizonyára azért, mert az „abszurd” az ő elméletében is központi kategória. Különbséget tesz azonban komikus és komoly abszurd között, s mivel az abszurd dráma szintén a komoly abszurdra épül, nem vígjáték. Végül egy függelékben újra elméleti kérdéseket, a cselekmény, a színpadkép s a drámai párbeszéd problémáit taglalja.

ZUBRECZKY GYÖRGY

Robert Scholes: The Fabulators. New York, 1967. Oxford University Press, 180.

Scholes a modern regény technikáját és funkcióját vizsgálja könyvében. A XIX. századi hagyományos romantikus és realista regények után a kortársi irányzatok természetéből a legmaradandóbbnak azokat a műveket érzi, melyeket az általa „fabulátor”-alkatúnak nevezett írók alkotnak. Ezek az írók nem tagadják a cselekmény szükségességét, de meseszöveg képzetük elrugaszkodik a köznapi realitástól; nem tisztelik az idő és tér szabályait, hanem szándékosan mossák el a határokat a valóságos és a „csinált” között. A „fabulátor”-író azt érzi feladatának, hogy felüdítsen olvasóját.

Scholes mai angol és amerikai írókat hoz föl példának: csoportosítása meglehetősen önkényes. Főleg John Barth, Lawrence Durrell, John Hawkes, Iris Murdoch, Kurt Vonnegut és Terry Southern műveivel foglalkozik. Kiindulási alapja eleve téves: a felsorolt írókat mind a „nem realista” iskola képviselőinek tartja, ezen az alapon védelmezi őket, mutat rá értékeikre. Valójában minden igényes kortárs prózaíró befér bizonytalanul körülhatárolt „fabulátor” kategóriájába; a felsoroltakon kívül pl. Golding, Amis és Nabokov is.

Értéküket abban találja, hogy a hagyományos műfajok jellegzetességeit — szerte — újfajta módon alkalmazzák. Durrell tetralógiája a románé és a retorika eszközeit használja fel. Hawkes, Southern és Vonnegut a pikareszkkel kombinálja a szatírárt, a „fekete humort”, a végletes helyzetek komikumát. A harmadik típus modern allegória keretében tesz fel morális kérdéseket és igyekszik választ adni rájuk: ezt az irányzatot Iris Murdoch képviseli.

Sem az irányzatok, sem a felhozott példák nem meggyőzők: tetszés szerint lehetne bővíteni körüket a XX. század gazdag

prózaírodalmából vagy ellenpéldákat hozni fel.

Alapgondolata: hogy a regényíró „mesemondó”, tagadhatatlan, de nem új. Viszont az a tétele, hogy a komplex meseszöveg — a keretbe helyezés, s ezen belül idővel, térrel való manipulálás — modern találmány lenne, annak Scholes maga is ellentmond könyve bevezetőjében, ahol egy középkori spanyol mese szerkezetét vizsgálja. Nem helytálló, ahogyan Scholes szembeállítja a realizmust (amelyet szerinte „a dolgok” érdekelnek) a fabulációval, amely Scholes szerint „kevésbé realista, művészibb elbeszélésmód: formásabb, hangulatkeltőbb”, eszmék és eszmények foglalkoztatják.

Valódiabb ellentétre tapint rá a szerző, amikor a mai regényben az általa filozófiának és mítosznak nevezett ellentétpár harcát követi nyomon — itt lényegében a racionális és irracionális küzdelemről beszél. Scholes a felsorolt írók kiemelkedő regényeiben a harc és a beletörődés két-féle magatartását vizsgálja, a választást a kettő között az élet értelmének és értékeinek keresésében.

A szerző elméletei nem meggyőzőek, de a tárgyalt regények analíziseiben érdekes részmegefigyelések is vannak.

KRETZOI MIKLÓSNÉ

Helga Gallas: Marxistische Literaturtheorie. Kontroversen im Bund proletarisch-revolutionären Schriftsteller. Neuwied und Berlin, 1971. Luchterhand, 257.

A Luchterhand kiadó olyan tanulmányok megjelentetését tervezi, amelyek a marxista filozófia csak vázlatosan kidolgozott kérdéseinek kimunkálásához kívánnak segítséget adni. Helga Gallas könyve az alap és felépítmény fogalmát, viszonyát, kölcsönhatását vizsgáló „collection alternative” sorozat első kötete. Gallas azt vizsgálja tanulmányában, milyen belső és külső feltételek hatására alakult ki a marxista esztétikában a Lukács György megfogalmazta koncepció hegemoniája. Kutatásaiban az a cél vezeti, hogy feltárva egy a lukácsi felfogással ellentétes esztétikai hagyományt, a kritikai gyakorlatot a jelenleginél megbízhatóbb, dialektikusabb elvi alaphoz segítse.

A proletárhoz tartozó megteremtésére irányuló kísérletekkel egyidőben, a század első évtizedeiben jelentkezett a materialista művészetértelmezés tételes kidolgozásának igénye. Németországban a BPRS, a Proletár-forradalmi Írók Szövetsége vál-

lalta a bábáskodást az új típusú irodalom megszűlésénél, s egyúttal megkísérelte elvi megalapozását is. A BPRS megalakulását megelőző és követő néhány év irodalmi termését a tradíciókkal való éles szembefordulás jellemzi. A munkásírók és a hozzájuk csatlakozó polgári értelmiségiek egy antipszichologizáló, dokumentatív ábrázolásmódot alakítanak ki, elterjednek a kis, „nyitott” formák, megváltoznak a hagyományos szerkesztési elvek, az egyéni hőst és konfliktust a tömegek ábrázolása váltja fel, megkérdőjeleződik a fikatív esemény stb. Brecht az epikus színházzal kapcsolatban elvileg is megindokolja a hagyománnyal való szakítást, illetve a hagyományos elemek újszerű felhasználását. Brecht nyitott rendszerként fogja fel a műalkotást, amely csak akkor számíthat hatásra, ha a nézőt vagy az olvasót bekapcsolja az alkotásfolyamatba, pusztán műfélvezetből mintegy alkotótársá emeli. A proletáriródalom fő feladatának azt tartja, hogy feltárva a felszíni jelenségek mögött rejlő törvényeket a valóság megváltoztatására aktivizálja a tömegeket.

A BPRS és orgánuma, a Linkskurve fokozatosan szembefordul az említett iránnyal. A Szövetség vezetőségének álláspontját megfogalmazó Wittfogel, majd Lukács György a munkásírók gyengéit bírálva az általuk felhasznált ábrázolásmódszerek és eszközök elutasításához jut, s végül Lukács Brechtel szemben meghirdeti a XIX. sz. elbeszélőművészetét normává emelő realizmuselméletét.

A BPRS és a Linkskurve történetét elemezve Helga Gallas megállapítja, hogy a nézetkülönbségek fejlődése két, önmagát egyaránt marxistának tekintő elmélet konfrontációjához vezet. A Lukács, illetve Brecht nevével jelölhető teóriák közül az előbbi győz, a Linkskurve utolsó számát már egyértelmű Brecht-ellenesség jellemzi. Ezt Gallas a BPRS sajátos helyzetével magyarázza: a Német Kommunista Párt nem segíti kellőképpen a Szövetség munkáját, így ez függő helyzetbe kerül az erkölcsi és anyagi támogatást nyújtó RAPP-pal szemben. Lukács nézetei lényegében egybehangzanak a RAPP által hirdetett és a Szovjetunióban később hivatalossá minősített szemlélettel, amit a BPRS is a magáénak fogad el.

A szerző történeti fejlődésében vizsgálja Lukács esztétikai rendszerének kialakulását. Bírálataiban Brecht, Eisler és Benjamin elveire támaszkodik, s arra a végkövetkeztetésre jut, hogy Lukács, bár a dialektika törvényeit alkalmazza a művészi jelenségek értelmezésére, alapjában mechanikusan fogja fel a művészet és a valóság kapcsolatát. Gallas nézete szerint

csak a brechti örökségnek a marxista esztétikába való beépítése teheti lehetővé egy ellentmondásoktól mentes, az irodalmi fejlődést valóban elősegítő marxista irodalomelmélet kidolgozását.

VÁRÓCZI ZSUZSA

Roger Garaudy: Pour un réalisme du XXe siècle. Dialogue posthume avec Fernand Léger. Ed. Bernard Grasset, Paris, 1968. 252.

Garaudy művének célja kettős: egyrészt realizmus-elméletének módosulását, saját gondolatmenetén belüli következetes továbbbepítését; másrészt ennek az elméletnek Léger pályáján történő konkretizálását tartalmazza.

Garaudy egy reális, szinte közhelyszerű tényből indul ki. Koncepciójának alapja az, hogy a XX. századi művészetben egyre inkább releváns szerephez jut a gondolati elem, aminek következtében stílusa, a realizmus is szükségszerűen átalakul. Számára ennek az új jelenségnek a tipikus képviselője Léger; akiben ugyanakkor a korábbi akadémizmus felszámolására törekvő, és azt az elmélet terén is színvonalasan tudatosítani képes kommunista művészt lát. A mű így egyrészt ennek az életpályának az elemzését, a művész tudatos útkeresésének dokumentatív bemutatását tartalmazza — a könyv alcíme joggal utal a párbeszédre —; másrészt a Léger-től átvett realizmus-felfogás saját esztétikájába való beépítését.

A könyv általános esztétikai szempontból több érdekes kérdést vet fel. Továbbfejleszti a már korábban felvetett gondolatokat (Lettres Françaises, 1014., 1039., 1099. szám), s a tartalom és forma dichotómiáját felbontja, az előbbiben két elemet tételezve fel: az *anyagot* (sujet) és a *szorosan vett tartalmat* (contenu). Az anyag az objektíve létező tényezők közül mindig az, ami a művészt az alkotási folyamatra serkenti; a tartalom pedig az, ami saját világnézetének és alkotói szándékának megfelelően a kész műben realizálódik.

A mai művész számára azonban mi az az anyag, aminek tartalomná sűrítésével a legjobban kifejezhető korunk új gondolatisága? Garaudy válasza szerint a hagyományos tematikák semmiképpen nem, mivel mindig tartalmaznak valamilyen transzcendens: vallásos vagy mitikus elemet. Ezért a modernség abban áll — s itt emelkedik Léger példaképpé —, hogy a művész az emberi alkotó munkát kifejező objektívált világot (gépeket, geometriai formájú tárgyakat) festi meg.

Garaudy ezzel látszólag kiszorítja a művészből — a korábbiakban szerepében felfokozott, s emiatt joggal sokat bíralt — szubjektív elemet. Valójában mégsem erről van szó, a tárgyi világ számára ugyanis kizárólag emberi alkotó munkát, így első-sorban szubjektív elemet jelent. S mint-hogy a művészi munkában is csak az alkotási oldalt veszi észre — onnan fokozatosan kiszorítva a tükrözést —, így az ezen elvek alapján kapott műalkotás leszűkül: kizárólag az emberi alkotóképesség kifejezője lesz. Garaudy újabb művében tehát folytatódik a szubjektív elem „parttalanításának” a folyamata.

Az ilyen igényekkel fellépő művészet szembenáll a megelőző korok *imitatív realizmusával*, (realisme d'imitation), s mint-hogy benne a gondolati elem mind jobban dominál, így az *intellektuális realizmus* (réalisme de conception), illetve az ennek szinonimájaként alkalmazott *felfedező realizmus* (réalisme d'invention) terminológia alatt fogható össze. A két fogalom ugyan-annak a kategóriának más megközelítéséből ered, aszerint, hogy a kész mű felől vagy az alkotási folyamat felől vizsgáljuk-e.

Ennek a koncepciónak megfelelően a szerző a könyv utolsó fejezetében összegzi Léger pályájának állomásait. Azt a tendenciát emeli ki, ahogyan a művész az impresszionizmussal érintkezik, majd a kubizmustól eljut az absztrakt művészetnek egyfajta konstruktivista jellegű műveléséig. Itt véli felfedezni a fordulópontot, azaz amikor a geometriai elemek eszerint a a realizmus-elmélet szerint Léger festészetének központi tárgyává válnak. A továbbfejlődés útja a tárgyagnak, majd az embereknek környezetükből való kiemelése, a térben való ábrázolása. Így utolsó éveiben Léger kis mértékben visszatér az ember ábrázolásához.

SZÖCS FERENC

Edgar Mertner-Herbert Mainusch: Pornotopia. Das Obszöne und die Pornographie in der literarischen Landschaft. Athenaeum Verlag, Frankfurt a. M., Bonn, 1970. 344.

Az előszó közli, hogy a könyv az egyik német tartomány munka- és szociálisügyi minisztériumának megbízásából készült és praktikus célja az, hogy az obszcén és a pornográf jelleg megkülönböztetésével és használható körvonalazásával a jogi ítélezés számára szolgáljon elvi alapul.

A szerzők éles különbséget tesznek obszcénítás és pornográfia között, nemcsak

ami a jelleget és funkciót, hanem, ami a művészi és morális értéket is illeti, az első javára. Az elvi és a praktikus részben egy-egy művön mutatják meg (Henry Miller: *Tropic of cancer* és Jean Genet: *Querelle*), hogy az obszcénítás pozitív esztétikai elv, amennyiben a művészten több kritériumát megvalósítja: az uralkodó ízléssel és ezáltal a társadalommal fordul szembe, egy magasabb mondanivalót szolgál és (a *Querelle*-ről szólva) „a regény egy emberi cselekmény ábrázolása, amely (...) az ember képének az addiginál mélyebb ismeretéhez vezet.” (236) Az obszcénítás „a megütközés által kritikussá tesz az étellel szemben, ezzel szellemi erőfeszítésre készítet, a pornográfiának viszont a társadalom és kultúra e kiemelkedő emberi jegyéhez semmi köze” (88), az obszcénitással szemben „nem képes magára venni a lázadás szerepét” (94), nem hordoz társadalomkritikát, csak „használati és élvezeti cikk.” (102) A modern pornográfia tulajdonságaiként a következőket jelölik meg: hitelt a valóságban megtörtént dolgokra való hivatkozással vagy valamilyen áltudományossággal igyekszik elérni (azaz eleve lemond a művészi igazságról), az izgatósi küszöb folytonos emelésére kényyszerül és törekszik, didaktikus, amennyiben a fennálló erkölcsi felfogást, a közösségi és a társadalmi intézményeket támadja; kultúraellenes, mert a fasiszta értelmezésű „erő és egészség” természetességének nevében lép fel; az ember érzelmi szféráját figyelmen kívül hagyja, „csak a szexuális apparátúra pusztá mechanikájára figyel, személytelenül, sőt embertelenül” (213), más emberi tevékenységtől elvonatkoztatva csak az erőszakot és a szexuális vonatkozásokat mutatja be, még az ember külső alakjából is csak a nemi szervek érdeklik; „az én abszolút dicsőítését” és „a másik ember épp oly abszolút megvetését” tartalmazza. (158) A tipikus régi és új pornográfiát többek között de Sade művein, Pauline Réage *Histoire d'O*-ján, Harold Robbins *The Adventurers*-én és John Cleland *Fanny Hill*-jén demontsrálják.

A könyv elsősorban a pornográfiával foglalkozik és erről sok használhatót mond, még akkor is, ha az elméleti alapvetés fontoskodóan eltűzött és eklektikussága miatt nem túlságosan meggyőző, ha a könyv háromszor hosszabb a szükségesnél, ha némely ellentmondás (pl. az, hogy az obszcénítás javára írja azt, amit a pornográfiának szemére vet, hogy ti. provokálja a fennálló társadalmat) és sok elfogultság is van benne. Arról mindenesetre meg tud győzni, hogy a pornográfiának a művészetéhez nincs sok köze. Feltűnő, hogy nem

próbálja meg a tisztázás érdekében a nyilvánvaló és színtiszta pornográfiával kétségtelenül művészi alkotások külsőségeiben pornográf jellegű részeit szembeállítani.

SALYÁMOSY MIKLÓS

Roland Mousnier: La plume, la faucille et le marteau. Paris, Presses Universitaires de France, 1970. 404.

Mousnier a Sorbonne történelemtanára. Kutatási területe a XVI. és XVII. századi francia történelem, főként az abszolút monarchia kialakulásának nemzetközi, társadalmi, államszervezeti, gazdasági és kulturális problémái. Híres — erősen vitatott — elmélete szerint a király mintegy kiegyenlítő szerepet töltött be a nemesség és a burzsoázia között. Ez a tézis meghatározza legújabb könyvét is — kiváltképpen a B. F. Porsnyev szovjet történész *Népfelkelések Franciaországban a Fronde előtt* (1623—48) című nagy visszhangot kiváltó monográfiáját elemző cikkében. Mousnier tagadja, hogy 1789-ig állna fenn a francia feudalizmus, és cáfolni kívánja Porsnyev nézetét, mely szerint az államapparátusba került polgári származású tisztviselők elvesztették volna polgári jellegüket. Mousnier tanulmánykötete irodalomtörténészek számára két szempontból is érdekes. Először azért, mert a könyv második, a *Modern állam fejlődése* című ciklusában több francia intézmény fogalmát és történetét ismerteti, számos homályos kérdést megvilágítva, amelyek nem egyszer komoly nehézséget okoztak az irodalmi és társadalmi-politikai mozgás összefüggéseit vizsgáló kutatóknak. Másodszor azért jelentős Mousnier könyve, mert a *Társadalmi értékek* című ciklusában a Saint-Bernard és Luther viszonyát elemző esszé mellett három tanulmány is olvasható benne a XVII. századi francia politikai irodalomról, ill. politikai gondolkodásról. Legfontosabb ezek közül a csaknem teljesen elfelejtett Louis Turquet de Mayerne-ről, az olasz eredetű lyoni hugenotta polgárról szóló méltatás. Mayerne 1591-ben írta *De la monarchie aristodémocratique* című könyvét, amely azonban csak a IV. Henrik halálát követő zavaros időkben jelenhetett meg. Mayerne, magyarázza Mousnier, a matematikát tartotta az alapvető módszernek — Galilei és Descartes előtt! —, amelynek segítségével az igazsághoz lehet jutni. Az emberi társadalmat a fizikai világhoz hasonló természeti törvények irányítják, ha ezeket feltárjuk, akkor elérhetünk az ideális

— burzsoá — társadalomhoz. Mayerne élesen támadja a születési előjogokat, a nemességet, értékrendszerében a kereskedő és az iparos — az igazi nemes — áll első helyen, a fegyverforgatást és általában a háborút, a nemesség priviilegizált foglalkozását mélységesen megveti. Mayerne a társadalmat hét osztályba osztaná, a társadalom átalakítását a királytól várja. A *De la monarchie aristodémocratique* szerzőjét Mousnier a felvilágosodás egyik előfutárának tekinti.

Kevésbé új a dokumentáltsága miatt egyébként igen hasznos *Les idées politiques de Fénelon* című tanulmány, noha Mousnier a korábbi kutatásokat, mint „felszínesséket” értékeli. A szerző szerint — jogosan — a Télémaque is politikai mű, Fénelon egyes írásait nem szükséges kronológiai sorrendben vizsgálni, „mert nincs érzékelhető fejlődés politikai gondolkodásában”. Mousnier különlegesen élesen bírálja Fénelon kereskedelmi és külpolitikai nézeteit, a spanyol örökösödéssel kapcsolatos állásfoglalását az ellenséges propaganda visszhangjának bélyegzi.

A francia politikai és társadalmi intézmények leírásával, Párizs fővárossá alakulásának bemutatásával, a XVII. századi politikai gondolkodás különböző szakaszainak elemzésével Mousnier a francia irodalom jobb megértését is elősegíti.

FERENCZI LÁSZLÓ

H. James Jensen: A Glossary of John Dryden's Critical Terms. Minneapolis, 1969. University of Minnesota Press, 135.

Samuel Johnson közismert megállapítását, mely szerint John Dryden az angol kritika megreformálója, igazolja az idő. Elődeinek kompilációit — Sidney, Puttenham stb. — inkább a kegyelet diktálta tisztelettel vesszük kézbe, s csak Ben Jonson és Thomas Hobbes eredetisége készít elgondolkodásra. Kortársai követőként támaszkodtak a francia esztétika elméleteire és részletkérdésekben adtak hozzá eredeti gondolatokat. Dryden az egyetlen angol kritikus a XVII. században, aki az antikvitás, a reneszánsz és a francia kritika értékeit szerves rendszerré tudta kiépíteni közel négyévtizedes munkássága során, amelyet egyaránt érvényes mérceként alkalmazhatott a késő-középkori és a kortársi irodalom kiemelkedő alakjaira, irányzataira.

A Dryden által használt terminus technicusok egy része háromszáz év alatt nem kis mértékű jelentésváltozáson ment át.

Műveinek pontos megértéséhez ezért nélkülözhetetlen H. J. Jensen glosszáriuma, amely a képzőművészetre, irodalomra, zenére vonatkozó minden fontosabb kifejezést felsorol. Jensen röviden értelmezi a kifejezéseket; ahol szükséges, megadja a szó, a kifejezés etimológiáját és köznapi jelentését is. Felsorolja minden korabeli jelentésüket s ezeket szükség esetén idézetekkel is megvilágítja.

A könyvnek több mint kettős haszna van. Nem csupán Dryden kritikai munkásságának (és kritikai fejlődésének) hatol a mélyére; nem csupán a jelentős kortársak (Milton, Ben Jonson, Thomas Rymer) kritikai műveiből merít, hanem átfogó képet ad a XVII. századot foglalkoztató esztétikai-kritikai kérdésekről is. Sőt: a hagyományokra épülve megújuló kritika természetéből következően Jensen összeállítása a XVIII. századig az esztétika- és kritikátörténet lexikonaként használható.

A hagyományos esztétikai kategóriák — a szép, a fenséges, stb. — jelentésmódosulásai éppúgy nyomon követhetők, mint az egyes műfajok változó súlya és funkciója. A XVII. századot különösen foglalkoztató kulcsszavak jelentése (mint az utánzás, a szabályok, a természet, az igazság, a szellem, ill. szellemesség) világossá válnak a tömör értelmezésekből. Jelentős helyet foglalnak el a képzeletre, a zsenire és a költői stílusra vonatkozó kifejezések is, híven tükrözve a század vitakérdéseit.

Jensen Dryden-glosszáriuma hézagpótló, alapos munka, amelyet a régebbi és későbbi korok kutatói is értékes kézikönyvként használhatnak.

KRETZOI MIKLÓSNÉ

Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Band III. Herausg. von H. Grasshoff und U. Lehmann. Berlin, 1968, Akademie-Verlag, 664.

Az immár sorozattá növekvő kiadás III. kötete arról tanúskodik, hogy a német (berlini, hallei, leipzig) és a szovjet (leninigrádi, moszkvai, tartui) szakemberek együttműködése eredményesen folytatódik a XVIII. századi orosz irodalom, illetve a német–orosz kapcsolatok öröndetesen bővülő kutatása területén. A tanulmánygyűjtemény harmadik vaskos kötetére továbbra is a közölt anyag komplexitása, a feldolgozások többértésűsége jellemző.

Az általánosanabb érdekű tanulmányok közül a kötet élén áll (az azóta elhunyt) P. N. Berkovnak a XVIII. századi oroszországi irodalmi folyamat jellegzetességei-

vel foglalkozó írása, amely K. Günthernek a felvilágosodásra vonatkozó (*Zur Epochenbezeichnung „Aufklärung“, speziell im Deutschen und Russischen*) európai tekintetű terminológia-történeti fejtegetéseivel együtt a korszak harmonikusabb megformálása, a felvilágosodás korai szakasza fejlődéstörténeti helyének pontosabb kijelölése s a periodizációs vita szemszögéből elvi támaszul szolgálhat. Az európai polgári átalakulás széles folyamában, az oroszországi felvilágosodási folyamat polgári bázisa — jelentékeny polgári erők (F. Prokopovics, I. Poszszkov, Lomonoszov, P. A. Pavlivsesikov, I. Krylov stb.) növekvő aktivitása ellenére is — szűk volt a feudális „felvilágosult abszolutizmus” meghatározó nemesi társadalmi bázisához viszonyítva. A felvilágosult, öntudatosodó nemesi-patrióta író-értelmiség viszonylag szűk rétege mind a nemzeti, mind a társadalmi megújulásért heroikus küzdelmet vállalt, s ennek a harcnak világnézeti vetülete szervesen összefügg az irodalmi folyamattal. Berkov számos olyan vonásra mutat rá, amelyek együttese a közép-európai társadalmi viszonyokkal, ill. a XVIII. századi irodalmi jelenségekkel, sőt az egész irodalmi fejlődési folyamattal párhuzamba állítható és sok tanulsággal vizsgálható.

A lipcei G. Dudek modern szemléletű dolgozata (*Die Herausbildung der typologischen Grundformen des gesellschaftlichen Dichterbildes*) a század költői irányzatainak és képviselőinek, A. D. Kantemir, Lomonoszov, Gyerzavin, továbbá Fonvizin, Novikov, Kapnist és Ragyiszev költészetének vizsgálatával differenciált fejlődéstörténeti képet igyekszik adni az orosz klasszicizmus és felvilágosodás tipológiai modelljeiről. A XVIII. századi poétikák ilyen szempontú rendszerezése a századforduló körüli orosz líra és a romantika előzményeinek kutatásába torkoltnak.

A tanulmányok egy másik csoportja szorosabban a korai felvilágosodás történetéhez fűződik. Lotman ebben az összefüggésben új módon tárgyalja az oroszországi társadalmi gondolkodás fejlődésének útját. Vizsgálódásainak középpontjában a racionalizmus áll, ill. a racionalizmus újabb fázisának és a nemesi világnézetnek eddigi kellően meg nem világított problémaköre. Irodalmi vonatkozásban a kérdést a szerző azért is fontosnak tartja, mivel a nemesi abszolutizmus ideológiai alapja világnézetiileg a racionalizmusra épült, amelynek a középkorig visszanyúló tendenciáival szemben új ága izmosodott meg a XVII. század végétől a felvilágosodásig. H. Grasshoff az európai szellemi irányzatokkal érintkező korai

orosz felvilágosodás egyik tartalmilag összetett kérdéscsoportjához (*Die Humanitäts-ideale der russischen Frühaufklärung*) jut el Kantemir szatíráinak elemzésén keresztül. Ennek az időszaknak egyik legjelesebb író-fordító képviselője Prokopovics, Tatiscejev, tehát a legjelentősebbek mellett. Tudománytörténeti vizsgálódásainak folytatásaképpen G. Mühlport újabb, nagyobb lélegzetű tanulmányban (*Leipzig als Brennpunkt der internationalen Wirkung Lomonosovs*) a német „Lomonoszov-recepció” történetét dolgozza föl a XVIII. század derekától egészen századunk elejéig. Két kulcsembert jelöl meg: Godsched (és folyóirata Das Neueste aus der Gelehrsamkeit) Lipcsében és Jakob Stählin Pétervárott, akik a sokoldalú tudós és író műveinek nemcsak németországi, hanem európai elterjedéséhez cselekvően hozzájárultak.

Vannak a kötetben figyelemre méltó összehasonlító témájú, irodalom-, színház- és könyvtörténeti tanulmányok, a nyelv közvetítő szerepére, pl. a német nyelvterületen az orosz nyelv elterjedtségére és ismeretére vonatkozó stúdiumok. A hagyományos tárgykörre valló (*Lomonosov und Voltaire*) cím egy már sokszor vizsgált téma kapcsán íródott vitacikk. A Voltaire-levelezés legújabb kiadását alapján követi a francia író pétervári tapogatózásait 1757-től a *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand* (1759) megjelenéséig. Voltaire és I. I. Suvalov levélváltása, s az utóbbinak Lomonoszovval váltott levelei nyomán vázolja a források után érdeklődő francia szerző és az orosz tudós együttműködésének alakulását az elkészült műről írott kritikái megjegyzéséig. P. Hoffmann több ponton vitázik, és helyesbíti Václav Černý forráspublikációjában (Prága, 1964) található egyes megállapításait. Közép-kelet-európai érdeklődésű téma a Herder-kérdés; erről szól U. Lehmann dolgozata (*Zu den Russlandbeziehungen des Klassischen Weimar*), amely egy még feldolgozandó, többértékes tematika szálait kezdte kibogozni. Főleg Herder rigai tartózkodásától (1767) kíséri figyelemmel erősödő orosz kapcsolatait, nyelvi és irodalmi, néprajzi és történeti érdeklődését, kiaknázva Herder könyvtárának orosz s szláv vonatkozású gazdag gyűjteményét is. Az orosz ulvári színház történetéhez nyújt értékes adalékot az első orosz dráma (1672) eddig ismert orosz nyelvű moszkvai és lyoni (orosz–német nyelvű) kéziratának összevetése az újabbban előkerült s itt közölt weimari (orosz s német) töredékkel. A pétervári összehasonlító szótár (1787/1789) két köteté az általános nyelvi vonatkozásokon túlmenően az észtek nemzeti történetképének

kin munkálásához nyújtott tárgyi alapot. A II. Katalin uralkodása alatti német–orosz felvilágosodás érintkezéseit II. Schmidt a kiadói tevékenységéről ismert Bachmeister („Russischen Bibliothek” 1772–1787), a moszkvai tudós baráti társaság megalapításában résztvevő jogtörténészek, Theodor Bause és Jakob Schneider, a zsrnaliszta és fordító Ch. G. Arndt munkássága, valamint az ellenzéki táborhoz tartozó német költő, a strassburgi születésű L. H. von Nikolai, Pál nagyherceg kabinetttitkára és könyvtárosa működése révén tárja föl.

A III. kötet tizenhét tanulmányával és gazdag jegyzetanyagával, a kutatások szétágazására és új területek föl kutatására irányuló tematikájával biztató képet ad a XVIII. század német–orosz kulturális és művelődéstörténeti érintkezéseinek alapuló, de nemzetközi méretűvé kiszélesedő munka föllendüléséről.

HOFF LAJOS

Vita Zsigmond: Tudománnyal és cselekedettel. Bukarest, 1968. Irodalmi Könyvkiadó, 301.

A nagyenyedi könyvtáros „tudománnyal és cselekedettel” állította össze kötetét, miként tanulmányainak hősei építették az iskolákat, végeztek felvilágosító munkájukat: hozzáértéssel és lelkesedéssel terjesztették a fényt, a művelődést a török-tatár dűlta, osztrák-sarcolta Erdélyben.

A szerző — mint arra előszavában utal — elsősorban az enyedi könyvtár és levéltár anyagából merít, a volt kollégium múltját kutatja. Az enyedi skóla, melynek szerepe hasonló volt a sárospatakiéhoz, pars pro toto az erdélyi történelmet és kultúrát tükrözi. Innen, hogy még azok az írások is, amelyek egyes részletkérdéseket vizsgálnak, az ország művelődésének és irodalmának fő fejlődési vonalaihoz kapcsolódnak.

A nagy fejedelem, a kollégium-alapító szellemi arcképével indul a kötet. A szerző — akinek érdeklődése láthatóan a művelődés, a nevelés fáradhatatlan alakjai, apostolai felé fordul — Bethlen Gábor tudományszervezői, könyvgyűjtői tevékenységét mutatja be új kutatásokra támaszkodva. A következő írás azt példázza: milyen hűséggel őrizte a gyulafehérvári Bethlen-kollégium, amely 1662-es áttelepítése óta Enyeden működött, az alapító szellemi örökséget, kiváló tanárai és diákjai, nevelői-tudósi munkája segítségével. Az emlékirat-irodalom kimagasló egyénisége, az enyediek pártfogója, Bethlen Miklós, majd Apáczai Csere János, Pápai

Páriz Ferenc, végül Benkő Ferenc, a mineralógus és az enyedi múzeum megalapítója: mindmegannyi remek portré. Az erdélyi tudomány és művelődés nagyjainak felelevenítése után a századokban előrelépve, egyre nagyobb teret kap az irodalom: a régi iskolai színpadok, a nagy-enyedi kollégiumi színjátszás, Szász Károly eddigi ismeretlen műve, Bolyai Farkas elfelejtett Schiller-fordításai.

A reformkorhoz érkezve a szerző az irodalomszociológia módszereit alkalmazza, amikor a magános műhelyek mellett — mint amilyen korábban a kollégium, udvarház vagy vándornyomda volt — a lassan és bizonytalanul induló irodalmi élet szerveződéséről számol be. A zsurnalizmus terjedésével együtt jár a lapalapítási kísérletek, a könyvkereskedői, könyvkiadói tevékenység megindulása. A kolozsvári Pethe Ferenc lapja, a Hazai Híradó megjelenése körüli nehézségek ismertetése, majd a lap jellemzése igen tanulságos a korabeli magyarországi lapok kutatói számára. Ugyancsak hasznos összevetésre ad lehetőséget a *Gyermekirodalmunk bölcsőjénél és a hazai könyvkereskedelem múltjából* c. tanulmány. Ez utóbbi a század első évtizedeiben fellendülő magyarnyelvű könyvkiadás történetét adja.

Vita Zsigmond Erdély művelődésének, irodalmának háromszáz évét eleveníti fel, saját kutatásaira támaszkodva. Erudíciójából, széleskörű tájékozottságából következik, hogy mind a három században ott-honosan mozog. Az erdélyi irodalom legjobb hagyományait követi akkor is, amikor vizsgálódásai közben nemcsak a magyar, moldvai, román és az erdélyi román irodalmat kíséri figyelemmel, hanem a világ-irodalom messzebb tájaira is tekint. Külön tanulmányt szentel a román irodalom első jelentkezésének az erdélyi magyar lapokban, folyóiratokban és a keleti nyelvek erdélyi tanítványainak, terjesztőinek a XVII—XVIII. században. Apáczaitól Bethlen Miklóson, Kaposi Sámuelen, Hermányi Dienes Józsefen át Kőrösi Csoma Sándorig, az enyedi diákból lett nyelvtudósig nyomozza az arab, héber, kaldeus, szír, török és tibeti nyelvek iránti kíváncsiság történetét és azt a hagyományt, amely Erdélyben századokon át ébren tartotta az érdeklődést távoli országok iránt.

A kötet azt példázza, hogy a magános könyvtárszoba négy fala közül is messzire láthat és szava messzire juthat annak, aki követi a nagy ősk: az enyedi tanárok és könyvtárosok nemes hagyományait.

T. ERDÉLYI ILONA

A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Szerkesztette, válogatta, a magyarázatokat és jegyzeteket írta Köpeczi Béla. Bp. 1970. Gondolat Kiadó (Auróra 37.), 390.

A Rákóczi-szabadságharc korának kutatója szerkesztői irányításával, tudós munkatársak közreműködésével látott napvilágot ez a dokumentumgyűjtemény, mely Köpeczi Béla monográfiája (*A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Bp. 1966) egyik célkitűzéseként egykorú írárok publikálásával nyújt reális képet a kuruc háborúk európai visszhangjáról. A kuruc publicisztika termékei közül a *Recrudescent*, a *Mémoire en forme de manuscrite* (1704), a *Manuscrite du prince Rakocz* (az 1707. jún. 22-i Rákóczi-kiáltvány francia fordítása), a *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire* és az utrechti béketárgyalásokra készített *Déduction des droits de la Principauté de Transilvanie* vannak képviselve a kiadványban, az első kivételével franciából készült fordításban.

Természetes, hogy a spanyol örökösödési háborúk éveiben a hatalmi ellentétéktől megosztott európai országokban a rendi kiváltságokért, a független magyar állam visszaállításáért a francia király szövetségében viselt háború nem talált egyöntetű helyeslésre, általános megértésre és támogatásra. A kötetben olvasható külföldi írásokból azonban kitűnik, hogy tekintve a bécsi propaganda-kiadványoktól, a Habsburg császár szövetségesei (Anglia, Hollandia) sem tudták magukat teljesen kivonni a kuruc publicisztika hatása alól. Még a franciák olyan elszánt ellensége is, mint D. Defoe, aki elítéli a törökkel szövetező, XIV. Lajossal kapcsolatot tartó kurucokat, elismeri a *Weekly Review of the Affairs of France* c. újságjában folytatásokban megjelenő cikksorozatában (1704. szept. 2-től dec. 5-ig minden számban), hogy a kuruc felkelésnek reális okai vannak, az nem csupán a franciák intrikájának a következménye, és több engedékenységet vár Bécestől. Még a kölni impresszummal napvilágot látott *Die Ragoczsche Kriegs-Flamme* (1704) szerzője is a személyi és vallási jogok megadását követeli Bécestől a magyaroknak.

A franciák fenntartás nélkül támogatják a kurucok ügyét. Eustache de Noble többször foglalkozik a kurucokkal, ügyesen csoportosított érvekkel bizonyítva igazukat. Jean de la Chapelle *Lettres d'un Suisse à un Français* címmel ad ki pamfletteket 1704 és 1709 között a kurucok ügyének támogatására, felhasználva ennek népszerűsítésére a szabadságharc publicisztikái

terméseit. De rájuk támaszkodik Jean Baptiste du Bos (alapos megfontolások alapján őt tartják a szerzőnek!) *Manifeste des Mécontents de Hongrie* c. kiadványa is.

A kuruc szabadságharc eszmétörténetére, diplomáciájára, publicisztikájára rávilágító érdekes forrásanyag magyar nyelvű tolmácsolásáért elismerés illeti az egyes munkatársakat; a tömör megfogalmazásban jól tájékoztató bevezetést és jegyzeteket a kötet szerkesztőjét.

VARGA IMRE

Katharina Mommsen: Natur und Fabelreich in Faust II. Berlin, 1968. De Gruyter, VII, 255.

K. Mommsen a berlini egyetemen tanít, több Goethe-publikáció szerzője. A jelen mű fő gondolatait tartalmazó előadás az 1965-ös amszterdami III. nemzetközi germanista kongresszuson hangzott el, melynek címe „Hagyomány és eredetiség nyelvben és irodalomban” volt. Módszertani célja a témátörténet új megvilágításba állítása, összehangolása a modernebb irodalomtudományi módszerekkel; annak igazolása, hogy az ilyen jellegű kutatások a szűken adatszerű eredményeken túl a mű szellemének helyes értelmezéséhez is hozzájárulhatnak. Goethe *Faust*-ja különösen alkalmas ilyen vizsgálatra, hiszen azok közé a legelső művek közé tartozik, amelyek a kulturális hagyományra való utalással közölnek lényeges információkat. Elég itt a szerző által nem tárgyalt 5. felvonásra gondolnunk, döntően fontos Dante-párhuzamainál. (Más Dante-utalások szóba kerülnek K. Mommsennél is.)

A szerző teljes mértékben eléri ezt a módszertani célt. — Lényeges kérdések új és teljesen meggyőző értelmezésével valóban az utóbbi évek egyik legfontosabb Faust- és Goethe-könyvét írta meg. Vizsgálódásai középpontjában a 2. és 3. felvonás, a klasszikus Walpurgis-éj és a Heléna-történet áll. A tradicionális elemek részletes vizsgálatát bőséges irodalomtörténeti bizonyítóanyag egészíti ki. Mindezek eredményeképpen szerző szerint a jelenetek fő tartalma a látszat és a valóság viszonya, a Heléna-alak reális volta és összefüggése a Homunculus-történettel, mesevilág és természet összefüggése a műben.

A cím talán félrevezető: mesevilág és természet viszonya itt egyáltalán nem a romantikus természetpoézis valamiféle szépszavú, esztétikus utánköltését jelenti, hanem nagyon is pontos, filológiai termé-

zetű munkát, a mesevilág elemeinek funkcionális vizsgálatát a 2. és 3. felvonásban, összefüggéseiket az alakokkal és a goethei természet szemlélettel. Folytatja a szerző korábbi eredményeinek hasznosítását, amelyeket *Goethe und 1001 Nacht* c., 1960-ban megjelent könyvében publikált. A mesevilág itt voltaképpen két forrást jelent: az 1001 éjszakáét és a görög mitológiáét. Az 1001 éj-történetek hatása számos ponton mutatható ki, legdöntőbben Faust és Homunculus útjának struktúrája mutat ilyen hatásokat. Ennek segítségével állítható szembe, a két alak, mint a Hellas-nosztalgia kielégítésének, a boldogság keresésének két ellentétes útja.

Homunculus alakjának értelmezésében szembeszáll a szerző azokkal a véleményekkel, amelyek benne Heléna alakjának előzményét látják. Ezen vélemények szerint Homunculus emberréválása Heléna életrekelésének egyenes előzínnye lenne, ez a párhuzam indokolja a Hades-jelenet elhagyását. K. Mommsen szerint éppen fordítva: a Heléna-világ nem valóságos, hanem a mágia (= költészet) eszközeivel felidézett világ, a látszat birodalma, míg Homunculus útja a valóságos természet felé, a „keletkezés”, emberréválás felé vezet.

Faust és Homunculus ugyanazt az utat járják be: a vágyott, nehezen elérhető cél felé vezető hosszú, fáradságos utazás 1001 éjszakai mesésémája szerint, ahol a hősök különböző tanácsadók segítségével végül mégis elérik céljukat. Útjuk célja azonban különböző, amit többek között meggyőzően bizonyít a segítő, tanácsadó alakok különböző jellege is. Faust szempontjából Mefisztó a mesemondó, aki felveszi a fabuláló művész szerepét és aki végül is mágija segítségével teremti a Heléna-világot. Szerepe itt hasonló, mint az 1. felvonás álarcosbál-jelenetében, amely párhuzam megvilágító itteni szerepére nézve is.

„Faust és Homunculus is a legmagasabbat keresik: egy olyan emberi létezési formát, amelyet az ókor vége óta egy évezreden át az elérhető legjobbnak tartottak: az antik létezési formát, vagy egy annak megfelelőt, azzal adekvátot. A Heléna-álmot, amely őket mozgatja, Faust egy pillanattal, itt és most akarja megvalósítani. Ilyen megvalósítást azonban csak a látszat, nem a valóság birodalmában lehetséges. Ennek következtében Faust a költészet szférájában éli meg Görögországot, amelyet lényegében Mephistopheles teremt. . . Homunculus célja más. Ő a legmagasabb egzisztenciális forma megvalósulását az életben, testi világban, a természet birodalmában keresi. Törek-

vése, hogy derék ember legyen egy olyan korban, amely Thales és görögjei korához felér nagyságban, ehhez sok türelemre, óvatosságra és lemondásra van szüksége.” (243–45.) Faust illúziója tehát, hogy (örögország világa visszahozható, újra-teremthető szubjektív önkénnyel, a vágy alapján, kudarcra kell, hogy végződjön, míg Homunculus bölcsen a természetes utat választja, valóban „keletkezni” akar, Hellas mintáját, emberi példáját tartva szem előtt. Faust és Homunculus-személyében így látszatelekvés és valóságos cselekvés áll szemben.

Látszat és valóság viszonyát hangsúlyozzák a mellékszereplők, azok megválasztása és a neptunizmus-plutónizmus közötti vitában való többszöri szenvedélyes állásfoglalás, amiknek így K. Mommsen elemzésében valódi drámai funkciója lesz. Goethe személyes tapasztalataihoz kapcsolja többek között az a meggyőző elemzés, amely párhuzamot von Goethe olaszországi élményei, ill. az *Italianische Reise* III. része és a *Faust* II. részének itt tárgyalt problematikája között.

A könyv a Faust-kutatás egyik legértékesebb darabja. Ennek ellenére szem előtt kell tartanunk, hogy nem teljes elemzés, nem törekszik arra, hogy a művet, vagy akár csak a II. részt teljes egészében elemezze. Alig érinti a voltaképpeni Faust-témát, csak egy-egy helyen utal rá, amikor a fausti mértéktelenségről beszél, amely Heléna elvesztésének és Philemon és Baucis pusztulásának egyaránt oka, vagy, ahol Homunculuszal kapcsolatban a lemondás szükségességéről szól (már Gundolf ebben látta a Faust végének fő problémáját, anélkül, hogy a látszólagos ellentétet feloldani tudta volna). Csupán utal arra is, hogy csak a Heléna-kaland „lelki kúráján” átment Faust képes arra, hogy a valóságos cselekvés lemondással járó útjára visszatérjen. E problémák figyelmen kívül hagyása, az 5. felvonás szinte teljes elhanyagolása viszont K. Mommsen könyvét csak részeredménnyé teszi. Reméljük, sor kerül arra, hogy itteni eredményeit egy teljesebb Faust-elemzés egészébe ágyazza majd.

ZEMPLÉNYI FERENC

Angus Wilson: *The World of Charles Dickens*. London, Secker and Warburg, 1970.

A Dickens-centenárium évében irodalomkritikai, filológiai és biográfiai művek sokasága lepte el az angol–amerikai könyvpiacot. E művek közül kiemelkedik

a fogadtatás egyértelmű kedvező, elismerő hangjával, a mű tartalmi és kiállításbeli kiválóságaival a regényíró Angus Wilson *Dickens világa* című könyve.

Angus Wilson műve egyszerre életrajz, korrajz és műelemzés, Dickens művei újra-olvasásának, az életére, korára vonatkozó dokumentumanyag alapos áttanulmányozásának eredménye ez az olvasmányos, de mindvégig egyszerű, érdekfeszítő, de ugyanakkor a feltűnést kerülő kitűnő monográfia.

Rövid ismertetés keretében lehetetlen felhívni a figyelmet arra a sok ötletre, amivel a kritikusok előtt új lehetőségeket villantat meg Angus Wilson, amikor eddig teljesen elhanyagolt párhuzamokra irányítja az érdeklődést. Ilyen Dickens művészetének az angol romantikával való összefüggése, avagy a rendkívüli módon megegyező vonások a Dickensnél fellelhető *Gothic novel* elemek és a mai amerikai Dél regényirodalmának néhány sajátossága között.

Angus Wilson saját vizsgálódásainak egyik főszempontja a vidám és komor Dickens arc egybehangolása. Abból indul ki, hogy már a gyermek Dickens játékszerei is a játékoság és borzadály, félelemkeltés kettőssége jegyében fogantak és olyan emlékeket hagytak benne, amelyek-től felnőtt korában sem tudott sohasem megszabadulni és amelyek így döntően szabták meg képzelő ereje fejlődésének irányát.

Igen érdekesen fejtegeti Angus Wilson, hogy miért nem vált forradalmárrá az a Dickens, aki pedig a korabeli viktoriánus társadalom annyi ferdeségét, visszaélését leplezte le kíméletlen kritikával. Az egyik ok Angus Wilson szerint Dickens kispolgári származása, a kispolgár félelme az anarchiától a Francia Forradalom árnyékában. Ehhez járult az angol puritán félelme a gonosztól, az erőszak esetleges elszabadulásától. A másik visszatartó erő Wilson szerint Dickens életszeretete, komikus tehetsége. Amennyire a gonosztól, az erőszaktól való félelmében semmiféle *Utópia*ért sem tette volna kockára a társadalom stabilitását, úgy komikus érzéke is a konzervatizmus irányában hatott. Világszemléletének egyik sarkalatos pontja, az abszurd komédiázás nem engedte, hogy elkeseredésében a társadalom, a korabeli társadalom elvetésének logikus következményéhez jusson el.

De talán az egész elemzés legfőbb értéke a szerző választotta színes, gazdag illusztrációanyag összefüggése a tárgyalt életművel. Angus Wilson ugyanis a korabeli illusztrációk sokaságával meggyőzi az olvasót arról, hogy rendkívül szoros volt a

kapcsolat a Dickenst foglalkoztató kérdések és a korabeli angol valóság problémái között. Ezek segítségével érezteti meg Angus Wilson az olvasóval, hogy mennyire összefüggtek Dickens világában az írott szó és az átélt s megtapasztalt valóság. Dickens gazdag képzelete gyermekkorától kezdve élete végéig főleg a látott dolgok függvénye volt. A gyermekkori játékszínház, a mesekönyvek, London társadalmi életének színes forgataga, az utca nyüzsgése, a szürke nyomor és a csillogó fény, a Derby elegáns közönsége, a Hyde Parkban lázongó szegények, a futkosó patkányokkal tele kocsmák, a lehangoló Newgate, a Temze megnyugtató látványa, a Guildhall vendégszerének színpompája és még sok egyéb szerves része volt Dickens életének és a színes illusztrációk meg Angus Wilson magyarító szövege együttesen segítik az olvasó fantáziáját, hogy felfedezze, milyen fontos részei voltak a vizuális élmények Dickens életművének is, milyen döntő hatást gyakoroltak művészi képzeletére. Talán azért is tanúsított olyan fontosságot művei illusztrációinak.

KATONA ANNA

Várad-Sternberg János: Utak és találkozások. (Tanulmányok az orosz—ukrán—magyar kapcsolatok történetéből) Uzshorod, 1971. Kárpáti Könyvkiadó, 142.

A jeles kárpátaljai kutatónak a kötetben közölt tizenkét kisebb, nagyobb lélegzetű írása közül a legtöbb megjelent már a moszkvai, leningrádi, kиеvi, ungvári és budapesti folyóiratokban. A Kárpáti Könyvkiadó dícsérendő vállalkozása lehetővé tette a javarészt ismeretlen levéltári anyagot feldolgozó kapcsolattörténeti tanulmányok összegyűjtését; egyúttal módot adott a szerzőnek kutatásai tovább fejlesztésére és újabb eredményeivel való kiegészítésére.

Az orosz—magyar forradalmi-történeti és kulturális kapcsolatok körébe vágó kilenc tanulmány sora a XIX. század huszas éveitől a századforduló évtizedéig, Puskin-tól Tolsztojig vezet. Új ismeretekkel szolgál Puskinnak a kuruc magyarok, a kurucok iránti érdeklődéséről s a száműzött költőnek egy odesszai magyar ismerőséről; megalapozottan ír A. Hercen és Teleki Sándor barátságáról. A Petőfi-témát is tovább tágtítja, s társadalmi oldalról is megvilágítja Petőfi útját az orosz olvasóhoz. A magyar költő alkotásainak és közéleti lírájának hatása az oroszországi társadalmi gondolkodásra, „a forradalmi-

demokrata gondolat közelségét tanúsítja”. Érthető, hogy az oroszról ukránra fordító, népe nemzeti és szociális felszabadításáért küzdő Pavlo Hrabovszkijt is elsősorban Petőfi hazafias és forradalmi versei vonzották.

Az ukrán—magyar összeköttetéseket tárgyaló írások, kиеvi diákok Magyarországon a XVIII. században, valamint Ivan Frankóról, a „magyar nemzeti ősmonda” szerzőjéről szóló fölfedező tanulmány irodalomtörténeti tanulsága is hasonló tartalmú. A nagymúltú Kievei Akadémia növendékeinek (későbbi tanárainak) magyarországi tanulmányai és személyes tapasztalatai a közös hagyományok láncolatát erősítik. Ezek is elősegítették a két ország népeinek közeledését és egymás kultúrájának megismerését: s ezáltal előmozdították szellemi értékeik kölcsönös cseréjét. Hasonlóképpen Franko magyar tárgyú műve „szerzője élénk érdeklődését tükrözi az ukránnal sokszor közös sorsú szomszédos magyar nép történelme és műveltsége iránt.” — summázza elmélyült kutatásainak lényegét az ungvári szerző. Ebben a szellemben foglalkozik az első magyar nyelvű ukrán népdalgyűjtemény (1864) kiadásával; nemcsak értékes művelődéstörténeti dokumentumot lát benne, hanem az egyetemes magyar művelődés és az ukrán—magyar kapcsolatok igen fontos eseményeként értékelte Lehoczky Tivadar és Erdélyi János úttörő kezdeményezését.

A tanulmánykötet nemcsak tartalma, hanem levéltári kutatásokon és hiteles dokumentumokon nyugvó feldolgozó módszere, helyes kapcsolattörténeti szemzőgű látóköre miatt is figyelmet érdemel.

HOPP LAJOS

Roger Judrin: Saint-Simon. Écrivains d'hier et d'aujourd'hui, 34. Paris, Éditions Pierre Seghers, 1970. 192.

Néhány találó, meghatározás értékű megfogalmazás Roger Judrin tanulmányának legfőbb értéke. Saint-Simon „összekeveri a világegyetemet rendjét a versailles-i misével” (30), írja Judrin, másutt Montesquieu-t mint egyensúlyt emlegeti (68), de kiaknázatlanul hagyja a nagy alkalmat, a két világ, az udvarcentrikus és az Európát újra felfedező összevetését. XIII. Lajos volt igazi királya, róla álmodott, amikor XIV. Lajos látta, írja Judrin Saint-Simonról, az arisztokrata ellenforradalom egyik főideológusáról, és helyesen figyeli meg, hogy az Emlékiratok központi — az egész mű szerkezetét meg-

határozó figurája — a Napkirály, de a műfaj, és az ellenzéki magatartás összefüggéseit figyelmen kívül hagyja. Már Combes jelezte (*Mme de Sévigné Historien*, Paris, 1885) Mme de Sévigné és Saint-Simon kapcsolódását, felismerése azonban lényegileg kiaknáztatlan maradt. XIV. Lajos irodalmi ellenzékét meddő dolog a klasszicizmus nagy művészeiben (Molière, Racine, Boileau) keresni — annál inkább a félig földalatti, személyes, apologetikus, önéletrajzi jellegű arisztokrata irodalomban, amelynek Retz és La Rochefoucauld, Mme de Sévigné és a londoni száműzött, Saint-Évremond, végül pedig Saint-Simon a képviselői. A klasszicista és ellenzéki irodalom között merev határvonalat húzni nem lehet, ennek egyik okát Roger Judrin is érzékelteti, amikor Saint-Simon jezsuita-ellenességét és janzenista rokonszenvét emlegeti. A tanulmány írója jól árnyalt pszichológiai-politikai portrét fest hőséről: a Saint-Simon, a keresztény, megbocsátja a királynak szeretőit, de mint herceg nem bocsátja meg fattyait (32); az emlékiratíró „naïv szándéka ellenére is, pontos akarata ellenére is”, legkisebb tablója is dráma, amelyben a szerző előítélete és modellje viaskodnak egymással. (38)

Judrin tanulmányát — az *Ecrivains d'hier et d'aujourd'hui* sorozat szokásainak megfelelően — Saint-Simon szövegek, időrendi táblázat, ikonográfiás és bibliográfia egészíti ki.

FERENCZI LÁSZLÓ

Charles W. Chesnutt: *The Marrow of Tradition*. Ed. and introduced R. M. Farnsworth. Ann Arbor, 1969. University of Michigan Press, 329.

John Greenleaf Whittier: *The Supernaturalism of New England*. Ed. and introduced by Edward Wagenknecht. Norman, 1969. University of Oklahoma Press, 133.

A két kötet megjelenése annak a céltudatos munkának az eredménye, amellyel az amerikai irodalomtörténészek, az egyetemi kiadókon keresztül, nemzeti irodalmuk elfeledett értékeit kívánják elérhetővé tenni a mai olvasó számára. A két mű egyben a tendencia két végétét is jelzi: Chesnutt regénye esetében az 1901-ben megjelent írás a jelennek szóló tanulságokat tartalmazó, aktuális művet ment meg a méltatlan feledéstől. A Whittier-kötet nehéz lenne ráfogni, hogy közérdekű vagy aktuális: az író életművének jelentéktlenebb részéhez tartozik, csupán

a filológus teljességre törekvése indokolhatja új kiadását.

Chesnutt, mint 1928-ban, kitüntetések alkalmával mondotta, egy nemzedékkel megelőzte korát: az első néger, aki egyedüli hivatásul a regényírást akarta választani. Ismerte a különbséget az óvatosság és a megalkuvás között, és pályája kezdetén az előbbit követte. De 1899-ben kiadott novelláskötete, és főleg *The Marrow of Tradition* hangjának keserősége — kevésszámú elismerő kritika mellett — nagy felháborodást váltott ki, s mivel Chesnutt megalkuvó művet nem akart írni, inkább regényírói pályáról mondott le. A regényben az író az 1898-as választások során bekövetkezett faji összetűzések hátterét leplezte le. A negerek mozgalma még csíráiban is alig található meg, de a déli Wilmingtonnak már akkor is megvolt a Martin Luther Kingje és a Malcolm X-e. R. M. Farnsworth bevezető tanulmánya helytálló értékelés Chesnutt művészetéről, és tömör tájékoztatás a regény fogadtatásáról és időszerűségéről.

Whittier eredetileg 1847-ben megjelent könyve New England miszticizmusáról hiányérzetet kelt. Whittierre ma a rab-szolgaság ellen írott költeményei és későbbi idillikus falusi életképei okán emlékszik az irodalomtörténet. New England babonáinak összegyűjtése, amire ifjúkorától kezdve vállalkozott, két célt szolgálhatott volna: a humanista költő harcát az eldugott kis New England-i települések felvilágosításáért, vagy egy folklór-jellegű anyag feledéstől való megmentését. Whittier azonban nagy — áltudományos — kritikai apparátussal gyűjti össze a kortársak szájhangományában igen széles körben élő történeteket boszorkányokról, ördögi jelenségekről, visszajáró szellemekről, ómenekről. Anyaga rendezetlen: egyetlen maradandó érdeme, hogy néhány ismeretlen irodalmi feldolgozást is beiktat könyvébe.

A kötetet sajtó alá rendező E. Wagenknecht adós marad az értékeléssel és kiegészítéssel, s azzal a ma már nyilvánvaló következtetéssel, hogy az első letelepülők még a középkori világkép maradványait hordozták tudatukban, s félelmüket csak fokozták az ismeretlen földrészt érthetetlen természeti jelenségei. Whittier még a XIX. század közepén is a megosztott puritán világkép továbbélését tapasztalja maga körül: elítéli, de ő maga is a hatása alatt van.

A kötet legértékesebb, és leghelytállóbb része még ma is Nathaniel Hawthorne korabeli kritikája Whittier könyvéről: leszögezi, hogy Amerikában sok az összegyűjtésre váró helyi legenda. Megöröki-

tésük fontos feladat lenne, de köztük érdekesebbek, költői feldolgozásra alkalmasabbak is vannak, mint a babonákról szóló korabeli történetek.

KRETZOI MIKLÓSNÉ

Eberhard Hilscher: Gerhart Hauptmann.
Berlin, 1969. Verlag der Nation, 661.

A monográfia a befejező és záró fejezet kivételével kronológiai sorrendben követi végig Hauptmann életútját és művészi pályáját. Az egyes korszakok hol az író életének bizonyos sorsfordulóhoz (két házassága, a két asszony közötti vergődés időszaka stb.), hol a történelmi fejlődés adta korszakokhoz (az első világháború, a Weimari Köztársaság, a Harmadik Birodalom) kapcsolódnak. Egy-egy perióduson belül a külön életrajzi fejezet után egy vagy több fejezetben a korszakban keletkezett művek részletes elemzése következik. Az életrajzi fejezetekben Hilscher művészi meglevenítő erővel mutatja be Hauptmann emberi küzdelmeit és plasztikus képet rajzol a „nagyformátumú egyéniségről”, aki meggyőzően játsza az új Goethe szerepét, s akiről Thomas Mann *A varázshegy* egyik legelőbb figuráját, Mynheer Peeperkorn-t megmintázta.

Ez a Peeperkorn-párhuzam, amelyet a szerző már bevezetőjében felvázol, meghatározza Hilscher egész Hauptmann-képét. Erős egyéniségű, de ösztönös művészt állít elének. Hilscher a Hauptmann pályáját egységbe fogó azonos vonásokat igyekszik kidomborítani: az emberi részvét és szeretet, a türelem, a tragikus magányosság minduntalan megnyilatkozásait. Hauptmann emberi és művészi pályáját úgy mutatja be, mint a polgári humanizmus válságát, mert benne a humanizmusnak csak az az igénye él, de a társadalmi harcoktól elszigetelődve nem jut el a cselekvésig.

Magányos hősei határozatlanok, passzívan törnek össze a sors csapásai alatt. Az 1800-as évek végén, a Bismarck-ellenes szocialista összefogás jegyében keletkezett *A takácsok*on kívül Hauptmann egyetlen művében sem jut el a társadalmi forradalom szükségességének felismeréséig.

Hilscher Hauptmann művei alapján elemzi hőse világnézeti, esztétikai felfogását, és bírálja annak alapvető tévedéseit, de azokat sem a kor társadalmi viszonyaival, sem Hauptmann egyéni életútjával nem tudja megmagyarázni. Hauptmann világnézeti tévedéseivel szemben emberábrázolásának nagyszerűségét emeli

ki, s különösen nyelvi eszközeiről, a nyelvjárási elemek mesteri alkalmazásáról.

A monográfia legnagyobb részét a műelemzések alkotják. Egy-egy korszakon belül az életrajzi rész után tematikus csoportosításban — néha a különböző korszakokban keletkezett, de azonos témájú műveket összevonva — részletesen bemutatja Hauptmann valamennyi munkáját. Megrajzolja az egyes művek keletkezési körülményeit, és elemzi formai megoldásaikat. Elemzései között néhány, mint *A takácsok* vagy a *Naplemente előtt*, mintaszerű. Mindezeket az elemzéseket azonban nem tudja egy egységes folyamatban elhelyezni. A Hauptmanni pálya és életmű alapvető ellentmondásait nem tudja megmagyarázni. Arra, hogy a munkásmozgalomhoz közel álló naturalista drámaíró miért fordul hirtelen az újromantika felé, s válik az első világháború alatt a német nacionalizmus hírdetőjévé, majd ír bevezetőt egy a szovjet Oroszország éhező népei megsegítésére agitáló kötet elé, s arra, hogy a Tolsztojért és Gorkijért lelkesedő Hauptmann 1933 után miért utasít vissza minden felszólítást, amely emigrációba hívja, s válik ezáltal a fasizmus egyik erkölcsi támogatójává, nem kapunk más magyarázatot, mint hogy Hauptmann nem értett a politikához, s cselekedeteit hangulati és kényelmi szempontok határozták meg. Hilscher annak ellenére, hogy az egyes fejezetek élén igyekszik a korszak társadalmi és politikai viszonyairól képet adni, Hauptmann pályáját sem politikai, sem művészi vonatkozásban nem tudja ezekbe szervesen beleágyazni. Hauptmann helyét és jelentőségét sem a német, sem a világirodalomban nem tudja meghatározni.

SZÁSZ FERENC

Siegfried Lenz: Beziehungen. Ansichten und Bekenntnisse zur Literatur. Hamburg, 1970. Hofmann und Campe, 299.

Lenz tanulmánykötete az 1955 óta írott esszéiből, irodalmi tanulmányaiból és kritikáiból ad válogatást. A gyűjteményt egy, az író szellemi fejlődését bemutató önéletrajzi írás nyitja, s egy 1969-ben Marcel Reich-Ranickinek adott interjú zárja, amelyben kifejti világnézeti, politikai és művészeti állásfoglalását. A kötet minden tanulmánya többé-kevésbé ugyanerről szól. Akár a második természetről ír Siegfried Lenz, akár Heinrich Böll regényhőseiről, mindig az írói feladatvállalásról, az irodalom lehetőségeiről és hatásáról beszél.

Mind világnézeti, mind esztétikai szempontból Hemingwayt tekinti példaképének. Vallomásaiból és recenzióiból egy realista művészet követelése bontakozik ki. Fontosnak tartja a közérthetőséget és életközelséget. Annak ellenére, hogy néha példaként emleget, de részletesen nem elemez olyan írókat, mint Sartre és Beckett, idegenkedik a filozófiai tételek illusztrá-

ciójának szánt irodalomtól. A kötet második, terjedelmesebb részében kritikákat, írói portrékat találunk. Könyvismertetései példaképei lehetnének a műfajnak. Minden esetben sikeresen ötvözi egybe a könyv tartalmi és eszmei ismertetését saját világnézeti, esztétikai gondolatainak kifejtésével.

SZÁSZ FERENC

Az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportjának munkájáról

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében kezdettől fogva kutatás tárgya volt a magyar reneszánsz irodalma. Fennállása óta az Intézet számos tanulmányt, monográfiát, szövegkiadást publikált ebből a tárgykörből. Gyümölcsöző kapcsolatokat épített ki külföldi reneszánszkutató intézetekkel, illetve a szocialista országok irodalomtudományi intézetei reneszánsz specialistáival.

Ezek az előzmények megérlelték a feltételeket ahhoz, hogy az intézeti reneszánsz-kutatás szilárdabb szervezeti kereteket kapjon. Az Intézet keretében, annak egyik szekciójaként 1970. január 1-én alakult meg a Reneszánsz-kutató Csoport, Klaniczay Tibor vezetésével. Feladata a magyar reneszánsz irodalom és kultúra vizsgálata, összefüggésben a többi ország irodalmával és a kor eszmei, vallási, művészi áramlataival. A reneszánsz története Magyarországon kb. 1450-től kb. 1640-ig terjed, a Csoport nem értelmezi azonban mereven a kronológiai határokat, s figyelmét kiterjeszti a középkor kései szakaszára, illetve a manierizmusra és a barokk kezdeteire is.

Munkájában a Csoport részben saját állandó kutatógárdájára, részben más intézményekben dolgozó szakemberek segítségére és közreműködésére támaszkodik. Tevékenységét összehangolja az egyetemi tanszékeken, könyvtárakban és más tudományos intézetekben folyó reneszánsz vonatkozású kutatásokkal. Tervei kialakításában és megvalósításában a Csoportot egy Tudományos Tanács támogatja, melynek tagjai: Bán Imre (Debreceni Egyetem), Esze Tamás (a Magyarországi Református Egyház Gyűjteményi Tanácsának elnöke), Kardos Tibor akadémikus (Budapesti Egyetem), Keserű Bálint (Szegedi Egyetem), Makkai László (MTA Történettudományi Intézete), Székely György (Budapesti Egyetem), Tolnai Gábor akadémikus (Budapesti Egyetem). A Csoport állandó munkatársai: Kornlovszki Tibor, V. Kovács Sándor, Pírnát Antal, Stoll Béla, Varga Imre és Varjas Béla (a Csoport helyettes vezetője).

A Csoport munkájának gerincét néhány nagy, kollektív vállalkozás alkotja. A moszkvai Gorkij Intézettel együttműködve közös szovjet–magyar tanulmánykötet készül a reneszánsz irodalom elvi kérdéseiről és periodizációjáról N. I. Balasov és Klaniczay Tibor szerkesztésében. Varjas Béla vezetésével, számos hazai és külföldi munkatárs részvételével összefoglaló áttekintés van előkészületben a keletközép-európai irodalmak reneszánsz-kori fejlődéséről. (E vállalkozás programtanulmányát folyóiratunk jelen száma közli.) A Csoport folytatja az Intézet által korábban megindított két fontos szövegkiadás sorozatnak a kiadását: A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatát Stoll Béla vezetésével (a soron következő 6. kötet, mely Szenci Molnár Albert verseit tartalmazza, 1971 végén jelenik meg) és a Bibliotheca Hungarica Antiqua című fakszimile sorozatot Varjas Béla szerkesztésében (a soron következő 8. kötet, Heltai Gáspár Magyar Krónikája, 1971 végén jelenik meg). Mint nagy jelentőségű új vállalkozás, Pírnát Antal szervezésével megindul a magyarországi latin irodalom legfontosabb alkotásainak kiadása, a Juhász László által évtizedekkel ezelőtt megindított Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum folytatásaként. Tekintettel a munka szerteágazó voltára és országos jelentőségére, a sorozat élére az Intézet külön szerkesztőbizottságot is létrehozott, Borzsák István, Horváth János, Kardos Tibor, Mezey László és Székely György részvételével.

A nagy kollektív vállalkozások mellett a Csoport egyes munkatársai, valamint a magyar reneszánsz irodalommal és kultúrával foglalkozó, más intézményeknél dolgozó szakemberek számos nagyobb egyéni tanulmányon vagy monográfián dolgoznak. Ezek publikálása érdekében megindult a Reneszánsz Füzetek című sorozat Kornlovszki Tibor szerkesztésében; ennek eddig hét száma jelent meg. A nagyobb terjedelmű munkák

kiadására pedig a Csoport 1972-ben „Tanulmányok a magyar reneszánsz köréből” címen új sorozatot tervez megindítani, Klaniczay Tibor szerkesztésében.

Az egyetemen régi magyar irodalomtörténeti tanszékeivel közösen, a Csoport havonta rendszeresen felolvasó üléseket rendez, melyen bemutatásra és megvitatásra kerülnek a magyar reneszánsz tárgyköréből készült, új eredményeket közlő, még kiadatlan tanulmányok. E nagy érdeklődéssel kísért havi ülések félénként egyszer a szegedi, illetve a debreceni egyetemen kerülnek megrendezésre. Évenként egyszer a Csoport és a megfelelő egyetemi tanszékek nagyobb tudományos ülésszakot is rendeznek. 1970. májusában Sárospatakon került megrendezésre a manierizmus ülésszak, melynek előadásait az ItK 1970. évi 4. száma közölte, 1971 májusában pedig Sopronban a középeurópai humanizmus kérdéseiről szóló ülésszak (Lackner Kristóf születésének évfordulója alkalmából), melynek előadásait a jelen szám tartalmazza. Ezeken az ülésszakokon növekvő számban külföldi szakemberek is részt vesznek.

A Csoport erőteljesen igyekszik fejleszteni nemzetközi kapcsolatait. Tagja lett a reneszánszkutató intézetek nemzetközi szövetségének (Fédération Internationale des Associations et Instituts pour l'Étude de la Renaissance) és részt vesz a szövetség szerkesztésében készülő évi reneszánsz-bibliográfiák előkészítésében, V. Kovács Sándor jóvoltából. A Csoport tagjai több nemzetközi rendezvényen tartottak előadást a magyar reneszánsz tárgyköréből, így 1970. júniusában a velencei-magyar reneszánsz ülésszakon Klaniczay Tibor és Pirmát Antal, 1970 júliusában a tours-i Reneszánsszkutató Intézet évi kollokviumán Varga Imre, 1970 őszén az újvidéki magyar–jugoszláv kapcsolattörténeti szimpozionumon Varjas Béla, 1971 augusztusában a leuveni Nemzetközi Neolatin Kongresszuson Pirmát Antal. A nemzetközi kooperáció szempontjából a legjelentősebb azonban a Csoport bekapcsolódása az AILC európai irodalomtörténete keretében készülő reneszánsz-szintézis munkálataiba. 1971 tavaszán a Csoportnak alkalma volt fogadni e vállalkozás mindkét vezetőjét, André Stegmann tours-i és Eva Kushner ottawai professzorokat, akik látogatásuk alkalmával nagysikerű előadást is tartottak a Csoport ülésén. A Csoport részt vesz e nagy nemzetközi összefogáson alapuló munka tervének a kidolgozásában, valamint a realizálásában is. Ugyancsak 1971 tavaszán vendégül láthatta a Csoport a montaubani Barokk-kutató Intézet vezetőjét, Félix Castant, aki szintén tartott előadást a Csoport rendezésében, s akivel a Csoport megállapodott egy, a magyar barokkról szóló külön szám összeállításában, a montaubani intézet szerkesztésében megjelenő nemzetközi barokk folyóirat számára.

Centre de Recherches de la Renaissance de l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences

7]

Le Centre de Recherches de la Renaissance, dirigé par M. Tibor Klaniczay, fut fondé le 1er janvier 1970, en tant que section de l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences. Il a pour tâche d'étudier la littérature et la civilisation hongroises de la Renaissance, par rapport à la littérature d'autres pays et aux courants intellectuels, religieux et artistiques de l'époque. La Renaissance en Hongrie comprend la période de 1450 à 1640 environ, cependant le Centre ne considère pas rigide les limites chronologiques, et il dirige son attention sur la période tardive du Moyen Âge, ainsi que sur le Maniérisme et les débuts du Baroque également.

Dans son activité, le Centre s'appuie d'une part sur sa propre équipe de chercheurs, d'autre part sur l'aide et la contribution des spécialistes qui travaillent dans d'autres institutions. Il coordonna son activité avec les recherches faites aux facultés des Lettres, dans les bibliothèques et dans d'autres centres scientifiques. Pour l'élaboration et l'exécution de ses projets, le Centre est secondé par un Comité Consultatif dont les membres sont MM. les Professeurs Imre Bán (Université de Debrecen), Tamás Esze (directeur des bibliothèques et archives de l'Église Réformée de Hongrie), Tibor Kardos, de l'Académie (Université de Budapest), Bálint Keserü (Université de Szeged), László Makkai (Institut des Sciences Historiques de l'Académie), György Székely (Université de Budapest), Gábor Tolnai, de l'Académie (Université de Budapest). Les collaborateurs permanents du Centre sont MM. Béla Varjas, directeur adjoint du Centre, Antal Pirmát, maître de recherches, Béla Stoll, maître de recherches, Imre Varga, maître de recherches, Tibor Komlószy, chargé de recherches, Sándor V. Kovács, chargé de recherches.

Les principaux travaux en cours sont les suivants:

Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum: édition critique des oeuvres atines des humanistes de Hongrie, dirigé par Antal Pirnát.
Bibliotheca Hungarica Antiqua: édition fac-similé des livres hongrois du XVIe siècle, dirigé par Béla Varjas (sept volumes déjà parus),
Régi Magyar Költők Tára (Collection des Anciens Poètes Hongrois): édition critique, dirigée par Béla Stoll (cinq volumes déjà parus),
La littérature de la Renaissance. Problèmes généraux et la périodisation: collection des études, en collaboration avec l'Institut de Littérature Mondiale à Moscou, dirigé par N. I. Balachov et Tibor Klaniczay,
La Renaissance en Europe Orientale: ouvrage collectif en langue française, dirigé par Béla Varjas,
L'histoire de la poésie humaniste de langue latine en Hongrie: thèse en langue allemande, par Sándor V. Kovács,
L'histoire des antitrinitaires de Transylvanie au XVIe siècle: thèse en langue anglaise, par Antal Pirnát,
Reneszánsz Füzetek (Cahiers de la Renaissance): série d'études sur les problèmes de la littérature Renaissance de Hongrie, en langue hongroise, avec résumés en langues étrangères, sous la direction de Tibor Komlószi.

KLANICZAY TIBOR

Odrodzenie i Reformacja w Polsce

(A lengyelországi reneszánsz és reformáció)
 (1956—1971)

A lengyelországi reneszánszsal és reformációval foglalkozó rendszeres kutatásoknak már egyévszázados hagyományuk van. A XIX. század második felére kialakult politikai viszonyok azonban — Lengyelország feldaraboltsága — nem tettek lehetővé rendszeres tudományos kiadói vállalkozásokat. Csúpn Lengyelország függetlenségének első világ-háború utáni visszaszerzése teremtette meg az új kezdeményezések feltételeit. Az eredményekre nem kellett sokáig várakozni. Tudományos konferenciák, új kutatási eszközök, a tudósok egyéni fáradozásai, mindez az új történelmi helyzetben termékenyítően hatott a reneszánsz kor és a vele kapcsolatos jelenségek iránti érdeklődés megélnkülésére.

Az ilyen irányú kutatói orientáció leggyümölcsözőbb előjele a Reformacja w Polsce (A lengyelországi Reformáció) címmel megindított folyóirat volt. Alapítója és főszerkesztője sokáig Stanisław Kot, a kiváló kultúrtörténész. Az 1921—1955 közötti időben tíz kötet jelent meg. A tanulmányok a lapszerkesztő és más kitűnő, a lengyelországi reformációval foglalkozó történészek munkái, így Aleksander Brückneré, Henryk Barycz, Konrad Górskié. Nem könnyű manapság hozzájutni a Reformacja w Polsce füzeteihez, pedig alapvető anyagot szolgáltatnak mindazoknak, akik a lengyel heterodoksia történetével foglalkoznak.

A második világháború utáni évek a reneszánsz iránti érdeklődés felélnkülését hozták. 1953-ban zajlott le Varsóban a reneszánsz korszakkal foglalkozó tudományos konferencia. Az elhangzott előadások a konferencia öt szekciójának (történelem, tudománytörténet, nyelvtörténet, irodalomtörténet, művészettörténet) munkáját magába foglaló 7 vaskos kötetben jelentek meg. Nem sokkal a varsói konferencia után három speciális ülést szerveztek, amelyek Mikolaj Kopernikkal (Varsó), Filip Kallimach Buonacorsival (Krakkó), valamint az arianizmussal (Kielce) foglalkoztak.

Az új célkitűzések a kutatás körének tágtításában és a komplex analízis megvalósítását célzó törekvésekben mutatkoztak.

A reneszánsz iránti érdeklődés megélnkülése és az új módszertani követelmények bevezetésére irányuló törekvés hívta életre 1956-ban az Odrodzenie i Reformacja w Polsce (A lengyelországi reneszánsz és reformáció) című folyóirat-évkönyvet. Ez az évkönyv, amely jellegénél fogva a Reformacja w Polsce hagyományaihoz kötődött, azon — világviszonylatban is — kevés periodikához tartozik, amely kizárólagosan a címben meghatározott tematikával foglalkozik. Az Instytut Historii (Történeti Intézet) által kiadott folyóirat alapítói a korral foglalkozó jeles történészek voltak: Oskar Bartel, Henryk Barycz, Kazimierz Budzyk, Kazimierz Lepszy és Janusz Tazbir. A főszerkesztő 1957-től K. Lepszy volt, majd 1965-től J. Tazbir. Jelenleg szerkesztő-

bizottság áll a folyóirat élén (O. Bartel, Juliusz Domański, Lech Szczucki, Wacław Urban és Andrzej Wyczański).

A feladat, amelyet a lengyel évkönyv munkatársai és szerkesztői maguk elé állítottak, szétágazó. Kronológiai határai három évszázadot fognak át, a humanizmus XV. századi kezdeteitől a lengyel arianizmus XVII. századi alkonyáig. A periodika tárgyi köre nemcsak a történelmet, a nyelv- és irodalomtörténetet zárja magába, hanem a tudomány és társadalmi gondolkodás történetét is, különös tekintettel a filozófiára, valamint a politikai-jogi doktrínákra. Kiemelt helyet foglal el az évkönyv lapjain a Reformáció története (lutheránusok, kálvinisták, ariánusok, cseh testvérek). Kevesebb figyelmet szentelnek a katolikus ortodoxia történetének. Ugyancsak szélesek az Odrodzenie i Reformacja w Polsce-közleményeinek földrajzi határai. A nemzetközi kulturális csere eredményeként megmutatkozó igénynek megfelelően sok helyet szentelnek Lengyelország és a külföld kapcsolatainak.

Az ily tágan meghatározott profilú folyóiratnak — szerkesztői és munkatársai szándékában — hozzá kell járulnia a lengyelországi reneszánsz szintézisét előkészítő munkában a különböző tudományágak képviselőinek egymáshoz való közeledéséhez. Egyidejűleg ki kell emelnünk a kor egyetemes jellegét és tudatosítanunk kell azt, ami az egyes európai országokat összekapcsolta. Elő kell segíteni a kultúrtörténet, az elhanyagolt és szükséges tudományterületek számára a kutatói eszközök biztosítását.

1956—1971 közötti időszakban az Odrodzenie i Reformacja w Polsce 16 kötete jelent meg. Ez alatt az idő alatt alakult ki a kiadvány ma is meglévő szerkezete. Négy rovata: „Rozprawa” (Értekezések), „Materiały” (Anyagközlés), „Recenzje” (Recenziók), „Kronika naukowa” (Tudományos hírek). Az első két rovat publikációit idegen nyelvű rezümék egészítik ki.

Az Odrodzenie i Reformacja w Polsce közleményeinek többsége lengyel problémákat érint. Most csupán azokat a témákat jelöljük, amelyek így vagy úgy Lengyelországon túli területekkel foglalkoznak.

A tanulmányok túlnyomó többségében Lengyelországnak más országokkal való kapcsolatait dolgozzák fel. Közöttük olyan összefoglaló munkák mint Urbannak a XV. század közepétől a XVII. század kezdetéig tartó korszakot felölelő írása: *Stosunki polsko-słowackie w epoce Odrodzenia i Reformacji* (A szlovák—lengyel viszonyok a reneszánsz és a reformáció korában) (t. 12, 1967). A lengyel reformációval L. Szczuckinak Jakub Paleologról (t. 11, 1966; t. 13, 1968) és Christian Franckenről írt tanulmányai (t. 8, 1963) foglalkoznak. Meg kell még említenünk Faust Socyn Valerio Marchetti által közzétett (t. 14, 1969) életrajzi adalékait. A XV. századi lengyel írásbeliséggel foglalkoznak a következő tanulmányok: Ignacy Zarębski: *Problemy wczesnego Odrodzenia w Polsce. Grzegorz z Sanoka—Boccaccio—Długosz*. (A kora reneszánsz problémái Lengyelországban. Grzegorz z Sanoka—Boccaccio—Długosz.) (t. 2, 1957); J. Domański; *Ze studiów nad Kallimachem. Przyczynek do zagadnienia źródła literackich Vita Gregorii Sanocei* (A Kallimachsal foglalkozó tanulmányokból. Adalékok a Vita Gregorii Sanocei irodalmi forrásainak problematikájához) (t. 6, 1961); Jaromir Mikulka; *Annales Jana Długosza a Czechy* (Jan Długosz annalesei és Csehország) (t. 8, 1963). Két gondolkodó lengyelországi hatásával foglalkozik O. Bartel: *Marcin Luter w Polsce* (Luther Lengyelországban) (t. 7, 1962); ugyanő, *Filip Melanchton w Polsce* (Melanchton Lengyelországban) (t. 6, 1961); Jean Claude Margolin; *Erazmianizm Jana Łaskiego* (Jan Łaski Erazmizmusa) (t. 9, 1964). Kéves teret szenteltek eddig az ibériai kapcsolatoknak. Erre hívja fel a figyelmet Andrzej Feliks Grabski; *Alfons V Aragoński a Polska* (V Aragóniai Alfonz és Lengyelország) (t. 14, 1969), de különösen J. Tazbir; *Polscy przyjaciele i wrogowie konkwistadorów* (A konkwistádorok lengyel barátai és ellenfelei) (t. 12, 1967) és ugyancsak tőle, *Kult św. Izidora w Europie* (Szent Izidor kultusza Európában) (t. 14, 1969).

Áttekintésünkben külön helyet szentelünk a lengyelek külföldi tevékenységével és a lengyel arianizmus visszhangjával foglalkozó tanulmányoknak: J. Mikulka: *Polacy w Czechach i ich rola w rozwoju husytyzmu* (Lengyelek Csehországban és szerepük a huszitizmus fejlődésében) (t. 11, 1966); J. Tazbir; *Krzysztof Niemirycz. Studium z dziejów emigracji ariáńskiej w Niemczech* (Krzysztof Niemirycz. Tanulmányok a németországi ariánus emigráció történetéből) (t. 11, 1966); Ludwik Chmaj: *Komenský a Bracia Polscy* (Komenský és a Lengyel Testvérek) (t. 3, 1958); Hermann Ley: *Bayle i Leibniz o socynianizmie* (Bayle és Leibniz a szocianizmusról) (t. 3, 1958); Zbigniew Ogonowski: *Racjonalizm polskiej myśli ariáńskiej i jego oddziaływanie na Zachodzie* (A lengyel ariánus gondolkodás racionalizmusa és hatása Nyugaton) (t. 1, 1956).

A folyóirat cseh témájú tanulmányai: Peter Broek; *Piotr Chelcický* (t. 4, 1959), valamint W. Urban: *Z dziejów włoskiej emigracji wyznaniowej na Morawach* (A Morvaországba száműzött olasz emigráció történetéből) (t. 11, 1966); a Németországot érintő

tanulmányok: M. M. Smirin: *Z problematyki dziejów niemieckiej Reformacji* (A német reformáció történetének problematikájából) (t. 7, 1962), valamint Domenico Caccamo: *Ernst Soner i kryptosocinianizm w Altdorfie* (Ernst Soner és a kryptoszocianizmus Altdorfban) (t. 9, 1964); a Franciaországgal foglalkozó tanulmányok: Stanisław Grzybowski: *Pacyfizm hugenocki w XVI.* (Hugenotta pacifizmus a XVI. században) (t. 7, 1962), ugyancsak tőle *Hugenoci wobec francuskiej ekspansji kolonialnej* (Hugenották a francia gyarmati expanzióval szemben) (t. 8, 1963), és még egy tanulmány az ő tollából: *Z dziejów ksenofobii francuskiej w czasach wojen religijnych* (A vallásháborúk alatti francia ksenofóbia történetéből) (t. 10, 1965).

Jelzünk néhány kérdésfelvető tanulmányt is, amely megjelent a lengyel folyóiratban: Ruggiero Romano; *Kupiec włoski na przełomie Średniowiecza i Renesansu* (Az itáliai kereskedő a középkor és a reneszánsz fordulóján) (t. 8, 1963); Robert Mandrou: *Kultura intelektualna i kultura ludowa we Francji XVII i XVIII wieku: literatura stragana* (A XVII. és XVIII. század Franciaországának intellektuális és népi kultúrája: piaci irodalom) (t. 9, 1964); Eugenio Garin: *Rozważania na temat magii* (Gondolatok a mágiairól) (t. 15, 1970); Krzysztof Pomian: *Historia między retoryką a teologią. Niektóre problemy myśli historycznej doby Odrodzenia i Reformacji* (A retorika és a teológia közötti történelem. A Reformáció és a Reneszánsz kora történelmi gondolkodásának néhány problémája) (t. 9, 1964); Z. Ogonowski; *Spór o Locke'a w historiografii współczesnej* (Vita Locke-ról a modern történetírásban) (t. 15, 1970).

Magyar vonatkozású tanulmány gyakran jelenik meg az Odrodzenie i Reformacja w Polsce hasábjain, így pl. a különböző protestáns felekezetek történetével Klaniczay Tibor írása foglalkozik: *Problemy Renesansu w literaturze i kulturze węgierskiej* (A reneszánsz problémái a magyar kultúrában és irodalomban) (t. 6, 1961); Jan Ślaski: *Z działalności drukarzy polskich Skrzetuskich-Hoffhalterów na Węgrzech* (A lengyel Skrzetuski—Hoffhalter nyomdászok magyarországi működéséről) (t. 10, 1965). J. Ślaski ismertette az MTA Reneszánsz-kutató Csoport, valamint a Fondazione Giorgio Cini által Velenében 1970-ben szervezett olasz—magyar ülésszak tevékenységét (t. 16, 1971). Megjelent még Makkai László tanulmánya: *Koncepcja burżuazyjnego państwa narodowego w dziełach Komenskiego* (A polgári nemzeti állam koncepciója Comenius műveiben) (t. 5, 1960).

Jó tájékozódást nyújt és a kívánt anyag gyors megtalálását biztosítja az ötvenként közzétett helység- és személynévmutató.

(Ford.: Kovács István)

JAN ŚLASKI

* * *

Lenau-fórum

A Nemzetközi Lenau Társaság 1964-ben alakult meg a Bécs melletti Stockerauban. Célkitűzése kettős volt: a nagy osztrák költő emlékének élesztése, népszerűsítése, az életmű körüli kutatások előmozdítása, valamint a Duna-menti országoknak, az egykori Habsburg Birodalom többszázados sorsközösségben élő népeinek közelítése egymáshoz a közös irodalmi és művelődéstörténeti múlt feltárása segítségével.

A Társaság folyóirata, amely 1969-ben indult, ugyancsak a célt szolgálja. Főszerkesztője, egyben a Társaság főtíkára Nikolaus Britz; a mellette működő szerkesztőbizottság tagjai Josef Matl (Grác), Alois Hofman (Prága), Keresztury Dezső (Budapest), Wolfgang Martens (Münster), Liviu Rusu (Kolozsvár), Zdenko Škreb (Zágráb) és — az időközben elhunyt — Mieczysław Urbanowicz (Wrocław) saját nemzeti irodalmuk reprezentáns tudósai, akik évek óta részt vesznek a Társaság munkájában.

A Lenau-Forum célkitűzéseit Alois Hofman jelölte meg Bevezetőjében. Ausztria fontos helyet foglal el abban a párbeszédben, amely a Kelet és Nyugat között folyik. A politikai és gazdasági kapcsolatok mellett igen jelentős, hogy a népek megismerjék egymás szellemi értékeit. Az utóbbi években kezdődött meg — különösen a tudomány és művészet területén — a többoldalú kapcsolatok kibontakozását akadályozó sorompók ledöntése és nyílt meg annak lehetősége, hogy az irodalomtudományban is kialakuljon az együttműködés.

A Társaság, miként folyóirata, Lenaut választotta címadóként. Az osztrák költő a ma embere számára is példakép, mert bátran és szenvedélyesen vett részt kora haladó szellemi mozgalmaiban. A kulturális és történelmi hagyományokban gazdag Duna-menti népeket magába foglaló, soknemzetiségű Habsburg állam jellegzetes fia volt — mondotta Hofman.

A folyóirat minden olyan írást örömmel fogad — folytatja az előszó —, amely segíti a Lenau-kutatást, ill. a közeljövőben meginduló nagy osztrák irodalomtörténet munkáit. A szerkesztő várja azokat a cikkeket, amelyek — elsősorban a XIX. sz. első felében — a több oldalú irodalmi kapcsolatokat dolgozzák fel, így pl. a Monarchia különböző nemzetiségű íróinak levelezését, a színház kérdéseit, témák, motívumok, egyes műalkotások vándorlását, más régiókban való befogadásukat, nemzeti hatások, ill. kölcsönhatások feltárását, a német és osztrák költőknek a magyar, ill. szláv írókkal vagy egyéb alkotókkal való találkozását, a történelmi analógiák vizsgálatát. Mind olyan kérdés, amely az osztrák irodalomtörténészek körében éppen úgy érdeklődésre tarthat számot, mint a szomszéd népek kutatóinál.

A Lenau-Forum — folytatja Hofman — tehát olyan kutatók közreműködésére és támogatására számít, akik az összehasonlító irodalom korszerű módszereivel dolgoznak. Nemcsak az osztrák kultúrát és irodalmat ismerik alaposan, hanem képesek arra is, hogy a történelmi közösségben élő, szociológiailag és nemzetileg különböző regionális irodalmak és kultúrák eltérő filozófiai és ideológiai nézeteit is áttekinthessék. Csak ily módon világíthatók meg a múlt összefüggései, a Duna-menti népeket történelmük folyamán szembeállító és ugyanakkor összekapcsoló tényezők, hogy a Lenau-Forum segíthesse ezeknek a népeknek szoros együttműködését az irodalom és kultúra területén.

A hároméves múltat visszatekintő folyóiratról, melynek célkitűzéseit örömmel üdvözljük, éppen csak hírt adhatunk, mert az azóta eltelt rövid idő, valamint a hozzánk érkezett számok alapján még nem mérhetjük fel, milyen mértékben sikerült a szerkesztőnek a kitűzött célt elérnie.

A lap középpontjában Lenau alakja áll: új kritikai kiadás megindulását sürgetik (G. Baumann — G. Neumann), Lenau szövegeket közölnek (K. Gladt), Lenau és a romantika kapcsolatát vizsgálják (Mádl Antal), az osztrák költő irodalmi kapcsolatait tárják fel (O. Borst), betegségét és halálának okait elemzik orvosi szempontból (F. Feldmann — J. Grafenauer), nyomait kutatják a horvát és szerb költészetben (St. K. Kostić). (Itt jegyezzük meg, hogy a Prolegomena sürgeti a még eddig ismeretlen Lenau-autográfok feltárását. Ennek elősegítésére igen helyes lenne, ha a folyóirat a költő kézíratai közül néhány jellegzeteset fakszimilében közölné, hogy az egyéb kéziratok után nyomozó irodalomtörténészek közül azok is azonosíthassák az esetleges Lenau-szövegeket, akik írását nem ismerik.)

Több tanulmány az egyes irodalmak közötti tár fel kapcsolatokat: egy-egy cseh-morva, ill. lengyel nyelvterületen élő németnyelvű író művében kutatja a cseh, ill. lengyel motívumokat (J. Veselý, ill. A Will, ill. M. Cieřla), egy morva „Hermann und Dorothea” eposzt mutat be (K. Krejčí). Két cikk a magyar, ill. jugoszláv germanisztika helyzetét méri fel (Némedi Lajos és M. Mojašević). Az irodalomszociológia területén ad újat E. J. Görlich „Sozialliterarische Aspekte der Lenauzeit” és Mollay Károly „Deutsches Sprachbürgertum in Ungarn”. Az utóbbi a soproni Petz-család hat nemzedékét vizsgálja, két évszázadon át a magyar–német kulturális kapcsolatok történetébe világít be, egyben a magyarországi németnyelvű városok irodalmi és kulturális életének változásait is bemutatja.

A folyóirat cikkei eddig is számos tanulsággal szolgáltak, több vonatkozásban gazdagították a kor kutatóinak ismereteit. Reméljük, hogy a Lenau-Forum a későbbiek során megtudja valósítani azokat az elképzeléseket, amelyeket indulásakor kialakított, azaz: a hasznos részletkutatások mellett több átfogó, elvi tanulmányt, a Lenau-kérdést és egyben a korszak problémáit lényegükben érintő elemzést ad olvasóinak.

T. Erdélyi Ilona

Konferencia a XVIII. század kérdéseiről

A Magyar Tudományos Akadémia XVIII. századi kutatócsoportja Eger város tanácsának védnöksége alatt 1971 október 28–31-én négynapos konferenciát rendezett Egerben. A magyarországi korafelvilágosodás kérdései címmel. A rendező szervek sorában szerepelt a XVIII. századi Munkacsoport, az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola és a TIT Hevesmegyei szervezetének irodalmi-nyelvi szakosztálya.

A konferenciát Mátrai László akadémikus, a kutatócsoport tudományos tanácsának elnöke nyitotta meg, majd Varga János, a városi tanács elnöke üdvözölte a megjelenteket.

Az első napon Mátrai László akadémikus Locke tolerancia-leveleiről és a tolerancia-gondolat magyarországi történetéről beszélt elnöki megnyitójában, majd Eduard Winter

professzor (Berlin) tartotta meg előadását, A Habsburg-monarchia reform-katolicizmusa és a felvilágosodás címmel. Ez az előadás volt hivatva arra, hogy a Magyarország legközvetlenebb, kelet-középeurópai környezetében uralkodó áramlatokat felvázolja, nemzetközi összefüggéseket tárjon fel, és ezekre vessen fényt, a hazai viszonyok ama sajátos vonására, hogy magas képzettségű világi értelmiséggel nem nagyon rendelkező országban a 18. sz. elejétől fogva az egyre inkább laicizálódó egyházi értelmiségiek töltötték be részben, a század vége felé egyre csökkenő mértékben, az értelmiség szerepét.

A konferencia soron következő fontos előadásai a korai felvilágosodás további nemzetközi összefüggéseit és eszméletörténeti hátterét világították meg. Köpeczi Béla, az akadémia megbízott főtitkára A francia politikai irodalom szerepe a Rákóczi-szabadságharc ideológiájának kialakításában címmel tartott előadást, Rákóczi Ferenc francia politikai olvasmányai és gondolkodása között állapítva meg összefüggéseket. Rámutatott egyebek között arra is, hogy a korai felvilágosodás kezdetei a Rákóczi-szabadságharc idején és az azt előkészítő évtizedekben keresendők. Ha e fontos kezdemények a XVIII. század első felében a felszín alá szorultak is, részben ugyanezen gondolatok — akkor már kevésbé időszertűen — tértek vissza a század második felében, részben modernebbeknek adták át helyüket.

A magyarországi korai felvilágosodás nemzetközi kapcsolataival további előadások is foglalkoztak Szauder József akad. lev. tag Muratori Magyarországon címmel a kiváló olasz történész vallásos iratainak magyarországi hatásával foglalkozott, Bene Ede a szombathelyi Herzan-könyvtár janzenista anyagát és fontos művészet-történeti vonatkozásait ismertette, Hopp Lajos Mikes Kelemen életművének felvilágosodás felé mutató elemeivel foglalkozott.

Az így kialakított általános keretekben helyezkedtek el a speciálisan egri anyagot feldolgozó előadások. Bitskey István Barkóczy Ferenc irodalmi mecénási tevékenységéről beszélt igen gazdag anyag alapján, Kádár László Eszterházy Károly Rómából hozott teológiai racionalizmusáról tartott előadást, Soós Imre az Egerben felállítandó egyetem tervét, Iványi Sándor az egri nyomda eddig teljesen feldolgozatlan XVIII. századi történetét ismertette, Lőkös István Pápay Sámuel egri éveivel és előadásinak hatásával foglalkozott.

A csoport — korábbi rendezvényeihez hasonlóan — ezúttal sem szorította érdeklődési körét egyedül az irodalomra. A korszak színjátszásával Staud Géza foglalkozott, amikor először mutatta be a nyilvánosság előtt a soproni színpadképeket, Kilián István az egri jezsuiták előadásaival foglalkozott a historia domus eddig fel nem használt adatai alapján. Ezek az előadások vezettek arra a gondolatra, hogy össze kellene állítani a magyarországi iskolai színjátszás adatainak teljes korpuszát. A konferencia gazdag anyagát Baskai Ernőné és Ott László művészettörténeti, valamint Szókefalvy Nagy Zoltán természetudomány-történeti előadásai egészítették ki.

Az egri ülésszakon elég határozottan kibontakozott a magyarországi korai felvilágosodás művelődéstörténeti képe, bár a viták csak felvetették, de nem tisztázták is, hogy e viszonylag haladó gondolatok és törekvések hogyan függenek össze képviselőiknek erősen rendi és retográd politikai felfogásával.

Tarnai Andor

A quebeci romanisztikai kongresszus irodalomtörténeti vonatkozásai

A Société de Linguistique Romane ez év nyárútóján (augusztus 28 — szeptember 5) tartotta XIII. nemzetközi kongresszusát, melynek sajátos színt és jelleget adott az a tény, hogy először ült össze ilyen tanácskozás Európán kívül, Kanadának túlnyomóan francia nyelvű quebeci tartományában. Nem Quebec-Cityben, hanem a tőle néhány kilométerre eső Cité Universitaire-ben, mely jogutódja — hatalmas erdő tisztásain emelkedő modern épületeivel — a Montmorency-Laval érsek által 1635-ben alapított egykori főiskolának, az elsőnek ezen a hajdan indiánok lakta erdővel, tavakkal és kanyargó folyókkal pásztázott vidékén. A Romania Novának e sarka s a közeli város, legkülönbözőbb északfrancia tájakra emlékeztető ódon házaival, sajátos hangulatot adott a kongresszusnak, melyen nem éppen szerencsés, de szívós hagyomány folytán erősen a nyelvészet dominált és a nagyon hagyományosan felfogott szövegfilológia. Ennek ellenére természetesen a kongresszus több mint 200 előadásából számos irodalomtörténeti szempontból is érdekes közlést emelhetünk ki; a legtöbb hosszú évek kutatómunkájának eredménye.

Rövid ismertetésünkben hadd emeljük ki mindenekelőtt az erős eltérést egyes elméleti előadások modernsége és a kisebb közlések javarészeinek konzervatív jellege

közt. Voltak olasz kutatók, mint például G. P. ZARRI (Milánó), akik a számológép alkalmazását javasolták középkori provençal szövegekkel, így a Magyarországon is jól ismert Peire Vidal költészetével kapcsolatban; másutt azonban a statisztikai elv célszerű alkalmazásának még nyomát sem leltük. E vonatkozásban örvendetes kivétel CH. MULLER (Strasbourg), aki szerint a statisztikai módszer a szerzőség megállapítása esetében a különbözőségeket nagy bizonyossággal fel tudja ugyan deríteni de az attribúció kérdésében csupán megközelítő eredményekhez vezethet.

Nem véletlen a fenti példák középkor-centrikussága. A XII., bukaresti kongresszus nagyobb tematikai változatosságához képest némi meglepetéssel vettük tudomásul, hogy az újlatin filológia fogalmához, ennek klasszikus értelmezése szerint, ma is első-sorban a középkor kutatása csatlakozik. Középkori tárgyú előadás viszont annyi volt, hogy csak néhányat említhetünk közülük mutatóba.

A lengyel származású, de Honoluluban működő H. NIEDZIELSKI tartalmas előadásában joggal sürgette a középkori irodalomtörténet tanításának alaposabb művelődéstörténeti, pontosabban középkorismereti beágyazását. E téren persze mi is sokat tanulhatnánk tőle, hisz ma már ifjú történelm tanáraink sem igen nevezhetők jó latin nyelvtudású medievisztáknak. — A. BORNET (Quebec) a *Chanson de Roland* portréművészetéről tartott előadást, a szépség és a büszkeség irodalmi vetületeit állította össze érdekes szintézisbe. — M. PICONE (Montréal) a „Dolce stil nuovo” előtti olasz széppróza anekdotikus elemeivel foglalkozott. — A legérdekesebb középkori tárgyú fejtegetést azonban talán PH. MENARD (Toulouse) tartotta: nemcsak a középkori verses szövegek modern kiadásának alapelveit igyekezett tisztázni, joggal tiltakozván a felesleges kiadói „helyesbítések” ellen, hanem felvillantotta egy olyan 13–14. századi újlatin költői antológia tervét, amely az összehasonlító stílustörténetnek is egyik alapszövege lehetne, s egyben szépen példázná a középkori Nyugat-Európa irodalmi öntudatának egységét is.

A késő középkor eszméi és stílusproblémáira egyaránt kitűnően világított rá H. WEINERT (Tübingen), aki Eustache Deschampsnak egy olyan kovessé ismert versével foglalkozott, ahol csupa nominális, tehát ige nélküli mondat idézi fel a hajlani Párizs nagyon is ellentétes vonásait. Ennek a satirikus jellemzéstípusnak, melyet joggal nevezhetnénk a késő 14. század lírai „pointillizmusának”, érdemes lenne esetleges latin mintáit megkeresni; mindenestre inkább saját korába kell beállítani, mintsem — ahogy Weinert tette — Rimbaud-val, sőt a szürrealisták „écriture automatique”-jával rokonítani.

A régebbi irodalmi anyag határkövének a magyar származású M. GREEN (Saskatoon) előadását tekinthetjük. A szerző már évek óta foglalkozik nagy lelkesedéssel Malherbe költészetével, s most, figyelmét egyetlen motívumra korlátozva, tartalmas tömörséggel mutatott rá az Hydre-nek, mint retorikus képnek nemcsak antik előzményeire, hanem utóéletére is egészen a 19. század politikai irodalmáig.

A 16. századnál újabb anyagból már alig lehetne valamely rendszert kovácsolni; hadl hívjuk fel azonban a figyelmet például az ottawai J. KOHR okfejtésére, amely szerint a 19. század tudományos értekező prózájában bizonyos cicerói vonásokat fedezhetünk fel, viszont a 20. századi tudományos próza inkább a tacitusi tömörség jegyében fogant. E teória szellemes, de rögtön felötlik bennünk a kérdés: vajon hány mai tudományos szerzőnek van még közvetlen stílusélménye a tacitusi tömörségről? Az egyszerűsödésre való fokozatos törekvés persze ettől függetlenül is kétségtelen. — Nagy érdeklődésre tarthatnak számot M. RAGO (Lecee) elmélkedései Apollinaire és Montale metaforáiról. A szerzőt különösen azok az asszociációs ötletek érdeklik, melyek nem csupán magyarázzák a kiindulópontul szolgáló fogalmat, hanem azon messze túlmutatva, önálló benyomásként zengenek tovább az olvasó lelkében. Így járt el Apollinaire, amikor az emlékeket távolodó vadászkürtökhöz hasonlította; nyilvánvaló, hogy a kép felidézése után a kürtök tűnő moraja (Apollinairenél bruit) zeng tovább minden olvasóban.

Az eddigiekből is kitűnt talán az a tény, hogy a legtöbb előadó irodalomtörténeti téren is egy-egy kiválasztott szöveghez vagy szövegesoporthoz tapadt, s arról közölte észrevételeit. Ez az egészséges műközpontúság vezetett a stilisztika jelentőségének kidomborodásához a kongresszus igen sok előadásában. Volt ugyan tudós, mint például a brüsszeli A. HENRY, aki egyénként igen szellemes előadásában szinte minden, napjainkban közkeletű stilisztikai alapfogalmat megkérdőjelezett; érdemes volt viszont felfigyelnünk M. F. LÓPEZ (San Salvador) marxista igényű előadására a stilisztika irodalomszociológiai és esztétikai alapvetéséről. Társadalom, nyelv és stílus kapcsolatát kevesen állították ilyen szerves egységbe. A kifejezetten stilisztikai vonatkozású előadások közül a legeredetibb talán a P. ZUMTHORÉ (Párizs) volt, aki a középkori allegória és szimbólum megkülönböztetéséről beszélt. A szerző erősen hajlik arra, hogy például Danténál inkább szimbólumokat fedezzen fel mint a modern költői képek korai előfutárait.

Végül nem hallgathatjuk el a kongresszus tematikájának különös egyoldalúságát sem; néhány nyelvészeti előadástól eltekintve, az újlatin népek Keletre szakadt ágáról alig esett szó. Csupán e sorok szerzője szólt a román romantika lírai stílusának kialakulásáról az épp száz éve meghalt I. Heliade-Rădulescunak aránylag igen korai, már a múlt század húszas éveiben megjelent Lamartine fordításaival kapcsolatban. E hiány persze azzal magyarázható, hogy Romániát csupán nyelvészek képviselték, s Nyugaton még egyelőre igen kevés a román irodalomnak avatott ismerője.

Gáldi László

Szlovák-magyar kapcsolattörténeti szimpózium

Annak a szép és sikeres konferenciának a viszonzásaképpen, amelyet a Szlovák Tudományos Akadémia Idegen Irodalmak és Nyelvek Intézete 1969. novemberében Szomolányban (Smolenice) rendezett a magyar–szlovák irodalmi kapcsolatokról, ez év október 4–5-ére Intézetünk hívta meg eszmecserére a szlovák kollégákat. A megbeszélés Mátrafüreden, a Magyar Tudományos Akadémia üdülőjében zajlott le, igen szívélyes légkörben, kereken harminc résztvevővel, akiknek mintegy a fele jött Csehszlovákiából. Képviseltette magát a Szlovák Tudományos Akadémia Idegen Irodalmak és Nyelvek Intézete, a Matica slovenská, a brnói egyetem balkanisztikai és hungarológiai kabinetje, valamint a prágai egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszéke. A hivatalos szlovák delegációt MILAN PIŠŮT, a pozsonyi Komenský Egyetem professzora vezette, míg magyar részről Intézetünk igazgatója, SÖTÉR ISTVÁN akadémikus üdvözölte a vendégeket és nyitotta meg a konferenciát.

Az értekezlet, amelynek anyagát egyik későbbi számunkban fogjuk részletesen ismertetni, ezúttal nem maradt meg a konkrét kapcsolattörténeti kérdések taglalásánál; nem egymást követő és egymással csak lazán összefüggő ún. „kiselőadásokból” állt, hanem — a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok anyagán — az összehasonlító irodalomtörténetírásnak ma világszerte és különösen a marxista irodalomtörténészek táborában aktuális módszertani problémáit igyekezett megvitatni. A „történeti” vagy „műközpontú” — diakronikus vagy szinkronikus — megközelítés dilemmája volt a megbeszélés alapvető problémája, amelyet a résztvevők kerekasztal-konferencia módjára, csaknem teljesen kötetlen beszélgetés formájában vitattak meg.

Ez a vita két félnapot vett igénybe; mindkét alkalommal egy-egy referátum, s az azt követő korreferátum vezette be. Éppen azért, mert a konferencia érdemi részére még vissza fogunk térni, ezekről, valamint a felszólalásokról itt most csak egészen röviden szólnunk. Az első félnap vitájának bevezető előadását SITKLY LÁSZLÓ tartotta, Hviezdoslav halálának ötvenedik évfordulójára emlékezve s az ő példáján mutatva be alaptételét: a korszerű marxista komparatiztika — a társadalmi-gazdasági alap szem előtt tartásával — nem ismer „egyedül üdvözítő” módszert; — vele együtt mások is a különböző módszerek együttes, komplex alkalmazása mellett törekednek. RUDOLF ČHMEL volt az első félnap korreferense: fejtegetései a „biliterarost”-ról (amelyet hevenyészett fordításban „kettős irodalmiság”-nak mondhatnánk) általános érdeklődést váltottak ki. Ugyancsak nagy érdeklődés kísérte a második félnap bevezető előadásának, DIONÝZ DURIŠINNAK fejtegetéseit, aki a Csehszlovákiában hagyományos strukturalista megközelítési módszer marxista megfogalmazására, illetőleg átfogalmazására vállalkozott. Korreferense, HORVÁTH LUKÁCS BORBÁLA a marxizmus pozíciójából szállt vele vitába: e baráti eszmecserében csaknem valamennyi jelenlévő részt vett. Szinkronia és diakronia ellentmondása, illetőleg együttes jelenléte, a komparatiztikának mint diszciplínának a lehetőségei és korlátai, alkalmazhatósága szlovák–magyar viszonylatban, segédtudományai (pl. a bibliográfia), a „kettős irodalmiság” példái más irodalmak területén, az egyszerű kétnyelvűség és a „kettős irodalmiság” elhatárolása: csak néhány példát ragadhatunk ki a felszólalások tematikájából, amellyel a későbbiekben olvasóinknak is lesz alkalma megismerkednie.

Külön említést érdemel az a baráti légkör, amelyben a konferencia résztvevői a kérdéseket mind magán a mátrafüredi eszmecserén, mind pedig Intézetünk ügyvezető igazgatójának, SZABOLCSI MIKLÓSNAK a csehszlovák vendégek tiszteletére az Intézetben rendezett fogadásán megvitták. Ennek a szlovák–magyar párbeszédnek a során nem „a szlovák” és „a magyar” álláspont, hanem a szinkronia és a diakronia dilemmája

vitatkozott egymással, függetlenül attól, hogy az egyik vagy a másik szószólója mely nemzetiséghez tartozik.

A szimpózium jó megrendezéséért és zavartalan lebonyolításáért az Intézet Külső Titkárságát (Bene Edét és Erdődy Editet), valamint Kelet-európai Csoportunk külső munkatársát, Fried Istvánt illeti elismerés.

Só

IN MEMORIAM

Roman Ingarden

(1893—1970)

Roman Ingarden azoknak a termékeny tudós egyéniségeknek a sorába tartozott, akik életük utolsó pillanatáig telve voltak megvalósítandó tervekkel, invencióval és inspirációval. Kiapadhatatlannak látszó alkotóereje impozáns munkákban, jeles művekben öltött testet. Modern iskolát teremtett. A filozófia és esztétika területén folytatott tanulmányaival, s különösen az irodalomelmélet szféráiban végzett vizsgálódásaival, sok évtizedes munkásságával új irányú viták ösztönzője, élesztője volt. Módszereinek tanulságai, széles horizontú elemzései, elméleti gondolkodásának vívmányai az irodalomtudomány művelői számára a bátor problémafölvétel jó iskolája lehetnek. A lengyel tudós halálával nagy veszteség érte a nemzetközi tudományos életet: gyászoljuk a rokonszenves embert és kiváló tudóst, professzort és alkotót, kutatót és oktatót.

1893 február 5-én Krakkóban született. Lwówban, majd Göttingában tanult filozófiát és matematikát. „Intuício és értelem Bergsonnál” témájú disszertációja alapján Freiburgban (Breisgau) filozófiai doktorrá habilitálták. Lengyelországi oktatási tevékenységét 1925-ben kezdte meg a lwówi Jan Kazimierz Tudományegyetem docenseként. Professzorrá 1933-ban nevezték ki. Legjelentősebb műve, a *Das literarische Kunstwerk* (Halle, 1931; második és harmadik kiadása Tübingen, 1960; 1965) ezekben az években készült el. Ingarden 1945 után a krakkói Jagelló Egyetem filozófia professzora lett. Hamarosan megjelent újabb műve, *Spór o istnieniu świata* (Warszawa, 1947, 1948; második kiadása 1960, 1961) két kötetben, melyet később németül is kiadtak: *Der Streit um die Existenz der Welt* (Tübingen, 1964; 1965). Esztétikai témájú írásainak gyűjteménye, *Studia z estetyki* (Warszawa, 1957; 1968) szintén két kötetben látott napvilágot. E tanulmányok egy része németül is megjelent (*Untersuchungen zur Ontologie der Kunst: Musikwerk — Bild — Architektur — Film*) Tübingen, 1962), rávilágítva Ingarden sokoldalúságára, a különböző művészeti ágakban szerzett jártasságára.

A hatvanas években újabb filozófiai, esztétikai, elméleti tárgyú munkái következtek: *Z badań nad filozofia wspolczesna* (Warszawa, 1963) a jelenkori filozófiai kutatásokról ad képet. *Przeżycie, dzieło, wartość* (Kraków, 1967) az élmény, alkotás, érték sokat feszegetett problémáival foglalkozik. Német kiadása két év múlva követte: *Erlebnis, Kunstwerk und Wert. Vorträge zur Ästhetik* (Tübingen, 1969). Egy másik könyve is tanúsítja, hogy az irodalmi alkotás vizsgálata, megközelítésének kérdései ébresztették kutató szenvedélyét; e problémakörnek egész sor tanulmányt szentelt: *Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks* (Tübingen, 1968). Az irodalomelméleten belül a műalkotás megközelítése, valamint fölépítése különösképpen fölkeltette érdeklődését; igaz, ez nem korlátozódott az irodalomra, hanem kiterjedt más művészeti alkotásokra, egy festmény, színházi darab, egy épület, zenei mű, vagy film fölépítésére. Az ilyen természetű vizsgálatokat Ingarden a műalkotás morfológiájának nevezte. Az út az egyedi analízistől az általánosításokig, összehasonlításokig vezetett, összpontosítva a műalkotás különleges esztétikai jellegének, karakterének, értékének meghatározására, főképpen az esztétikai élmény és a műalkotás esztétikai értékének problematikájára.

Ingarden tézisei már a két világháború közötti években parázs vitákat váltottak ki. Elméleti írásaiban szembekerült az akkor uralkodó felfogásokkal és módszerekkel, különösen „az irodalmi műről” szóló — az ontológia, a nyelvelmélet és az irodalom-filozófia határterülete — alcímű alapvető művének általános megállapításai miatt. Ezek elsősorban az irodalmi mű ún. két „dimenziójá”-val kapcsolatos tételeire vonatkoztak.

Azt is számlájára írták, hogy megfontolásaiban elhanyagolja a történeti összefüggéseket. Az igazság az, hogy Ingarden nem becsülte le a történeti kutatást, de az ő kutatásai más célokat szolgáltak. Módszere nem ígért látványos megoldásokat, de a tárgyyszerű elemzésen túl segítségül szolgált az irodalomelmélet és az esztétika határain kívül eső általánosabb problémák analizálására; lépéseit a tárgyi analízis útján nyert alapvető ontológiai megfontolások jelölték ki.

Sok irányú munkásságát jellemzi, hogy Ingarden egyebek között tagja volt a Lengyel Filozófusok Szövetségének, a Lengyel Matematikusok Szövetségének, a Nemzetközi Fenomenológiai Egyesületnek, az Amerikai Esztétikai Társaságnak és más hazai és nemzetközi tudományos egyesületnek. A Lengyel Tudományos Akadémia rendes tagjává választotta. 1957-ben magas lengyel állami kitüntetést kapott, a Polonia Restituta keresztjének érdemrendjével tüntették ki. Nemrég, 1968-ban Bécsben, a tudományos Herder-díjat ítelték oda az akkor hetvenöt éves lengyel tudósnak. 1970. június 14-én halt meg.

Folyóiratunk olvasói az elmúlt években többször találkoztak Ingarden nevével lapunk hasábjain. Elméletéről alapos ismertetést közöltünk a Helikon Világirodalmi Figyelő 1966, 3. (*Eszmék és művek a modern polgári irodalomban*) számában, *Fenomenológiai szemlélet az irodalomtudományban és az irodalomban* c. cikkben. A strukturalizmusról készült különszámunkban (1968, 1. sz.) Ingarden struktúrafogalmát ismertetve fordításban közreadtuk *Széljegyzetek Arisztotelész Poétikájához* c. frását. Az irodalom és társ-művészetek viszonyáról szóló Helikon-számban (1968, 3–4) pedig *A kép és az irodalmi műalkotás* c. részlet jelent meg tőle. A modern stilisztikát tárgyaló tematikus szám (1970, 3–4. sz.) lengyel vonatkozású szemléjében Ingarden az úttörők sorában foglal helyet.

Hopp Lajos

BEÉRKEZETT KÖNYVEK JEGYZÉKE

1968 - 1970

- Acta Literaria. Tom. X—XI. Bp. Akad. K., 1968—69.
- Acta Philologica. — Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. — Warszawa, 1970. 140.
- Acta Philologica. — Warszawa, Uniwersitet Warszawski, 1968. 89.
- Actes du 7e Congrès National. Moyen Age et Littérature Comparée. — Paris, 1967. Didier, 212.
- Adams: Faulkner: Myth and Motion. — Princeton, U. P. 1968. 260.
- Adereth, M.: Commitment in Modern French Literature. — New-York, 1968. 230.
- Auclair, M.: Enfance et mort de Garcia Lorca. — Paris, 1968. Du Seuil, 477.
- Avni, Abb.: The Biblean Romanticism. — The Hague, Mouton, 1969. 298.
- Axthelm, P. M.: The Modern Confessional Novel. — New Haven—London, Yale Univ. Press. 1967. 189.
- Bahr, H.: Zur Überwindung des Naturalismus. — Stuttgart, Kohlhammer, 1968. 244.
- Bailey, R. W. — Burton, D. M. (comps.): English Stylistics: A Bibliography. — M.I.T. Press, Cambridge, Mass. and London. 1968. 198.
- Байкова: Структура в языке Карамзина — Таллин, 1967, 147.
- Bukoš, M.: Literárna história a historická poetika. — Bratislava, 1969. Ústav Svetosej.
- Beaumont, F.: The Knight of the Burning Pestle. Ed. by A. Gurr. Edinburgh Oliver and Boyd, 1968. 123.
- Behrmann, A.: Einführung in die Analyse von Verstexten. Stuttgart, Metzler, 1970. 115.
- Beutler, K.: E. Kästner. Eine Literaturpädagogische Untersuchung. — Weinheim u. Berlin, J. Beltz, 1967. 336.
- Biatek, J. Z.: Pogląd krytycznoliterackie Karola Wiktora. Zawodziniego. — Wrocław — Warszawa — Kraków, Ż. N. J. O. W. PAN. 1969. 124.
- Bibliografia Literatury Polskiej—Roman-tyzm. A—J. — Warszawa, PIW, 1968. 524.
- Binni, W.: La poetica del decadentismo — Firenze, Sansoni, 1968. 183.
- Birkenmayer, S.: Nikolay Nekrasov. His Life & Poetic Art. — Mouton., The Hague, 1968. 204. p.
- Bizám Lenke: Kritikai allegóriák Dickensről és Kafkáról. — Bp. Akad. K., 1970. 311.
- Blake, N. M.: Novelists America. Fiction & History 1910—1940. Syracuse U. P., Syracuse, 1968. 279.
- Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története. 1918—1945-ig. Novi Sad, Forum, 1968. 286.
- Borlenghi, A.: La polemica sul romanticismo. — Padova, 1958. Ed. R. A. D. A. R. 333.
- Bowler, J.: Problems of Suffering in the Religions of the World. Cambridge U. P. 1970. 318.
- Bowra, C. M.: Heldendichtung. — Stuttgart, Metzler, 1969. 656.
- Böll, H.: Aufsätze, Kritiken, Reden. Köln—Berlin, Kiepenhauer—Witsch. 1967. 510.
- Brandt, W. J.: The Rhetoric of Argumentation. New-York, Bobbs—Merrill Comp. 1970. 288.
- Brandt Corstius, J. C.: Het poëtisch programma van Tachtig. — Amsterdam, Atheneum — Polak, 1968. 92.
- Brantley, J.: The Fiction of Dos Passos. — The Hague, Mouton, 1968. 136.
- Brezina, Ján: Poézia Frana Král'a — Bratislava, Vyd. Slov. Akad. V. 1968. 411.
- Der Briefwechsel zwischen Th. Storm und Gottfried Keller. — Berlin, Aufbau. 1967. 263.
- Briggs, A.: The novels of H. Friedrich. — Cornell U. P. 1970. 234.
- Britton, K.: Philosophy & the Meaning of Life. — London, Cambridge U. P. 1969. 215.
- Brüning, E.: Das amerikanische Drama der dreissiger Jahre. — Berlin, Rütten—Loening, 1966. 405.

- Burkhard, A.*: Grillparzer im Ausland. — 1969. 107.
- Burke, K.*: The Philosophy of Literary Form. (2. ed.) Baton Rouge, Louisiana State Univ. Press, 1967. 455.
- Burkot, St.*: Spóry o powiesie w polskiej kryt. lit. XIX. wieku. — W-W-K. 169.
- Buttel, R.*: Stevens Wallace: The Making of Harmonium. — Princeton U. P. 1967. 269.
- Butterfield, J.*: The Broken Arc: A Study of H. Crane. — Edinburgh, 1968. Oliver & Boyd, 276.
- Călinescu, G.*: Istoria literaturii române. — București, Editură Pentru Literatură, 1968. 430.
- The Cambridge History of the Bible. — Cambridge U. P. 1970. 648.
- Aimé Césaire* par Lilyan Kestelot. — Paris, Seghers, 1962. 211.
- Chadwick, J.*: The Decipherment of Linear B. — London, Cambridge U. P. 1970. 164.
- Chadwick, N. K.*—*Zhirumsky, V. V.*: Oral Epics of Central Asia. — Cambridge U. P. 1969. 566.
- Charpentier, P.*: Le mirage baroque. — Paris, Editions de Minuit, 1967. 187.
- Chesnutt, W. Ch.*: The Marrow of Tradition. — Univ. of Michigan Pr. 1969. 329.
- Cioranescu, G.*: Bibliographie de la littérature française du XVIIe siècle. I—II—III. Paris, CNRS, 1966.
- Cioranescu, G.*: Bibliographie de la littérature française du XVIIIe siècle. I—II—III. — CNRS, Paris, 1968.
- Corstius, J. B.*: Introduction to the Comparative Study of Literature. — N. Y., Random House.
- Coulet, H.*: Le roman jusqu'à la Révolution. I—II. — Paris, 1967. Colin, 559.
- Croll, Morris W.*: Style, Rhetoric, Rythm. — Princeton UP. 1966. 450.
- Чесско-русские и словеско-русские литературные отношения — Наука Москва, 1968. 474.
- Чуковский, К.*: О Чехове. — Москва, 1967. Худож. Лит., 205.
- Daiches, D.*: More Literary Essays. — London, Oliver and Boyd. 1968. 274.
- Dějiny Českého Divadla I.* — Praha, Academia nakladelství Československi Akademie Věd, 1968. 425.
- Dekker, J.*: The Shoemaker's Holiday. Ed. by P. C. Davies — Edinburgh, 1960. Oliver & Boyd, 111.
- Delasanta, R.*: The Epic Voice. — Mouton, The Hague, 1967. 140.
- Des Loges, S.*: L'Art structural de la narration dans la nouvelle de Balzac. — Wrocław—Warszawa—Kraków, PIW. 1967.
- Deutsche Romantheorien. Hrsg. R. Grimm. — Frankfurt am Main, Athenaeum, 420.
- Charles Dickens. Ed. by S. Wall. — London, Hazell Watson — Viney Ltd. 1970. 551.
- Dietrich M.*—*Stefanek, P.*: Deutsche Dramaturgie von Gryphius bis Brecht. — München, List, 1969. 170.
- Dima, A.*: Conceptul de literatură universală și comparată. București Ed. Acad. Rep. Soc. România, 1967. 208.
- Dobert, E. W.*: K. Gutzkow und seine Zeit. — Bern, Francke, 1968. 178.
- Domin, H.*: Wozu Lyrik heute? — München, Piper. 1968. 201.
- Dommanget, M.*: Auguste Blanqui. — Mouton, La Hague, 1969. 352.
- Dommergues, P.*: Saul Bellow. — Paris, 1967. Editions Bernard Grasset, 250.
- Durišin, D.*: Problémy literárnej komparatistiky. — Bratislava, 1966. S. S. 197.
- Dvorník, Fr.*: The Photian Schism. — Cambridge U. P. 1970. 503.
- Eaton, Fr.*: The Semantics of Literature. — Mouton, The Hague, 1966. 72.
- Egri Péter*: Kafka és Proust indítások Déry művészetében. Akad. K. Bp. 1970. 175.
- Egri P.*: James Joyce és Thomas Mann. — Bp. 1967. Akad. K. 422.
- Eliot, T. S.*: To criticize the critic. — New York, Farrar, Straus, Giroux. 1968. 188.
- Engler, F.*: Französische Literatur in 20. Jahrhundert. — Bern, Francke, 1968. 260.
- Enscoe, G.*: Eros & the Romantics. — Mouton, Hague, 1967. 178.
- Enczensberger*: Politik und Verbrechen. — Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1964. 395.
- Эпоха просвещения — Изд. Hayke, 1967. Ленинград, 562.
- Faber, R.*: Novalis: Die Phantasie an die Macht. — Metzler. Stuttgart, 1970. 104.
- Farber, M.*: The Foundation of Phenomenology. — New-York U. P. 585.
- Fauchereau, S.*: Lecture de la poésie américaine. — Paris, Minuit, 1968. 287.
- Fishman, A. J.*: Hungarian Language Maintenance in the U. S. — The Hague, 1966. Indiana Univ. Pr. 58.
- Flaker, A.*—*Škreb, Z.*: Isztoria rajdobja. Zagreb, Z. M. H. 1964. 267.
- Flemming, W.*: Goethe und das Theater seiner Zeit. Stuttgart, Kohlhammer. 1968. 288.
- Fletcher, J.*: New Directions. — London. Colder & Boyars, 1968. 176.
- Fortini, F.*: Die Vollmacht. — Wien — Frankfurt — Zürich, Europa, 253.
- Foster, R.*: Norman Mailer. — Minneapolis, Univ. of Minnesota Pr. 1968. 48.
- Fricher, R.*: Der moderne englische Roman. — Göttingen, Vandenhoeck and Rupprecht. 1966. 262.

- Fügen, N.*: Wege der Literatursoziologie. Neuwied/Rhein. Luchterhand, 1968. 478.
- Fülleborn, W.*: Die barocke Grundspannung. — Metzler, Stuttgart, 1969. 49.
- Gáfrík, M.*: Süborné dielo J. Krasku. — Bratislava, Vyd. Slov. Akad. Vied. 1968. 193.
- Galinsky, H.*: Wegbereiter moderner amerikanischen Lyrik. Heidelberg, Carl Winter Univ. 1968. 263.
- Galli-Rositi*: Cultura di massa. Bologna. Il Mulino, 1969. 286.
- Gerstinger, H.*: Die Briefe des Johannes Sambucus. — Wien-Böhlau, 1968. 368.
- Geschichte des deutschen Theaters. — Berlin, Henschel-Verlag, 1968. 730.
- Gespräche mit Georg Lukács. — Berlin, Rowohlt, 1967. 133.
- Getto, G.*: Storia delle storie letterarie. — Firenze, Sansoni, 1969. 337.
- Gilbert, J. B.*: Writers and partisans. — New-York, 1968. J. Wiley, 303.
- Glick, W.*: The Recognition of H. D. Thoreau. — U. M. Pr. Arbor, 1969. 381.
- Golaszewski, T.*: Spoleczna recepcja. Warszawa, 1968. 211.
- Goricky, B.*: Le avanguardie letterarie in Europa. — Milano, Feltrinelli, 1967. 423.
- Grass, G.*: Über das Selbstverständliche. — Berlin, Luchterhand, 1968. 228.
- Gray, B.*: Style. The Problem and its Solution. The Hague, Mouton, 1969. 177.
- Greenbaum, L.*: The Hound Horn. The History of a Literary Quarter. The Hague, 1966. 275.
- Гринберг, Ю.*: Пути советской поэзии. Москва, 1968. худож. 383.
- Grasshoff-Lehmann*, hrsg. Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. — Berlin, 1968. 664.
- Grossvogel, D.*: Limits of the Novel. — Ithaca, Cornell. U. P. 347.
- Guglielmini, A.*: Vero e Falso. — Milano, Feltrinelli, 1968. 174.
- Guglielmini, G.*: Letteratura come sistema. — Torino, 147. 1967.
- Gurko, L.*: The Angry Decade. — New-York, Harper, 1968. 306.
- Györi, Judit*: Thomas Mann Magyarországon. — Bp. 1968. Akad. K. 203.
- Hall, D.—Pack, R.*: New Poets of England & of America. — Cleveland, The World Publishing Comp. 1969.
- Hamada, M.*: Od baroka ku klasicizmu. — 1966. 123.
- Hamborg, K.*: The Study of Literature. — Oslo, Univ. Forlaget, 299.
- Harrison, J. R.*: The Reactionaries. New-York, Stochen, 1967. 224.
- Hart Mootlews, de J.*: The Federal Theatre. Princeton, U. P. 1967. 342.
- Häusermann, H. W.*: Moderne Amerikanische Literatur. — Bern, Francke, 1965. 148.
- Hayden, J. O.*: The Romantic Reviewers. 1802—1824. Chicago, The University of Ch. Pr. 1968. 330.
- Henning, H.*: Faust Bibliographie II/1. Berlin, 1968. 232.
- Hermann, J.*: Synthetisches Interpretieren. — München, Nymphenburger, Verlag, 1968. 268.
- Herrnstein-Smith*: Poetic closure. — London, Univ. of Chicago Press, 1968. 289.
- Hester, B.*: The Meaning of Poetic Metaphor — Mouton, Hague, 1967. 229.
- Hodson, L.*: Golding. — London, 1969. Oliver & Boyd, 116.
- Hoffmannstahl, H. von — Graf, Kessler, H.*: Briefwechsel 1898—1929. Frankfurt, Insel, 1968. 604.
- Hoffmeister, W.*: Studien zur erlebten Reden mit Th. Mann. und R. Musil. Mouton, Hague, 1965. 173.
- Holl, Oskar*: Der Roman als Funktion. — Bonn, 1968. Bouvier, 248.
- Hollander, J.* (Ed.): Essays in Criticism. — London, Oxford U. P. 1968. 519.
- Höck, W. W.*: Formen heutiger Lyrik. — München, List, 1969. 151.
- Henrik, Ibsen*. Ed. by J. MacFarlane. — London Hazell Watson — Viney Ltd. 1970. 476.
- Il Verri* 33/34. Feltrinelli, Milano, 1970. 355.
- Ingariden, R.*: Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks. — Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 440.
- In Sachen Böll*. Hrsg.: M. Reich — Ranicki. — Köln — Berlin, Kiepenhauer und Witsch, 1968. 347.
- История на Българската литература. — София, Бълг. Акад. на Науките, 1966. 658.
- История русской литературы XVII—XVIII веков. — Москва, «Высшая школа», 1969. 360.
- История русской литературы XVIII века. Библ. Указатель, Ленинград, Наука, 1968. 497.
- История русской романистики. XVIII—XIX веков. Москва, «Высшая школа», 1966. 544.
- История русской Журналистики. XVIII—XIX веков. Москва, «Высшая школа»; 1966. 544.
- I socialisti. A cura di Borri Motta Lilia. — Torino, Loescher, 1970. 184.
- Janion, Maria*: Romantyzm. Studia o ideach i stylu. — Warszawa, PIW. 1969. 361.
- Janssens*: The American Literary Review. — The Hague, Mouton, 1968. 341.
- Jastrzebski, Z.*: Literatura Pokolenia Wojennego Wobec Dwudziestolecia. — Warszawa, PIW. 265.

- Jäger, H. W.*: Politische Kategorien in Poetik u. Rhetorik der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. — Metzler, Stuttgart, 1970. 104.
- Jähnichen, M.*: Zwischen Diffamierung und Widerhall. — Berlin, Akademischer Verlag, 1967. 400.
- Jenkins, C.*: Mauriac. — London, Oliver and Boyd, 1965. 120.
- Jensen, J. H.*: A glossary of J. Drydens critical terms. — Univ. of Minnesota Press, 1969. 133.
- Johnson, J. W.*: The Formation of English Neo-Classical Thought. — Princeton, 1967. 358.
- Joly, R.*: Deux études sur la préhistoire du réalisme. Laval, Canada, 1969.
- Jones, H. M.*: The Theory of American Literature. Ithaca, Cornell Univ. Pr. 1965. 225.
- Jonson*: Volpone. Ed. by J. L. Halio. Edinburgh, Oliver & Boyd. 1968. 170.
- Jonson*: The Alchemist. Ed. by S. Musgrove. — Edinburgh, Oliver and Boyd, 1968. 163.
- Das junge Deutschland. Stuttgart, Reclam, 1966. 416.
- Kamishad, H.*: Modern Persian Prose Literature. — Cambridge U. P. Cambridge, 1966. 226.
- Kapitoly z dejín slovenského divadla.* — Bratislava, SAV, 1966. 590.
- Kermode, F.*: The Sense of an Ending. — New York, 1967. Oxford U. P. 187.
- Kesting, M.*: Entdeckung und Destruktion. — München, Fink. 1970. 344.
- Kibédi Varga, A.*: Rhétorique et littérature. Paris, Didier, 1970. 235.
- Kirchner, G.*: Fortuna in Dichtung und Emblematik des Barocks. Stuttgart, Metzler, 1970. 266.
- Kirk, G. S.*: Myth, its Meaning and Function in Ancient Cultures. Cambridge U. P., London, 1970. 299.
- Kirschner, P.*: Conrad the Psychologist as Artist. Edinburgh, Oliver & Boyd, 1968. 298.
- Kurшон, B.*: О литературе и искусстве. Москва. Худ. Лит. 1967. 259.
- Klátik, Z.*: Vývin slovenského cestopisu. — Bratislava, 232.
- Knox C. Hill*: Interpreting Literature. Chicago, Univ. of Chicago Press, 1967. 194.
- Kolb, H. Jr.*: The Illusion of Life. Charlottesville, U. P. of Virginia, 1969. 178.
- Kommerell, M.*: Briefe und Aufzeichnungen 1919–1944. Aus dem Nachlass, hrsg. von Inge Jens. — Walter Verlag Olten und Freiburg im Breisgau. 1967. 491.
- Konturen und Perspektiven, Berlin. Akad. Verl. 235.
- Korrespondencia Svetozára Hurbana Vajanského. — Bratislava, Vyd. Slov. Akad. V. 1967. 606.
- Kossak, J.*: Spór a współczesna kultura. „Książka i Wiedza”, Warszawa, 1968. 265.
- Krause, ed.*: Essays on Determinism. Kent State University, 1964. 116.
- Korlow, K.*: Aspekte zeitgenössischer deutscher Lyrik. — München, List, 1963. 156.
- Leach, E. R.*: Dialectic in Practical Religion. — Cambridge U. P. London, 1968. 207.
- Leader, N.*: Hungarian Classical Ballads & their Folklore. — Cambridge U. P., 1967. 367.
- Lessing*: Ein Lesebuch für unsere Zeit. — Berlin, Aufbau, 1969. 458.
- Levin, H.*: Why literary criticism is not an exact science? — Cambridge, Mass. Harvard U. P. 1967. 27.
- Lieb, H. H.*: Sprachstudium und Sprachsystem. — Stuttgart, Kohlhammer, 1970. 306.
- Лухачев, Д.*: Слово о полку Игореве. Ленинград, Худ. Лит. 1967. 118.
- Linguistic Theories and their Application. — Aidela, 1967.
- Literatura, komparatystyka, folklor. — Warszawa, PIW, 1968. 967.
- Любарев, Э. П.*: Советская романтическая поэзия. Москва, 1969. Изд. высшая школа, 1969. 300.
- Lotz, J.*: The Structure of the Sonetti a Corona of Attila József. — New York, Almqvist & Wiksell, 1965.
- Lüthi, M.*: Volksliteratur und Hochliteratur. — Bern, München, Francke, 1970. 228.
- Mádl, A.*: Politische Dichtung in Österreich 1830–1848. — Bp. Akad. K. 1969. 358.
- Megny, C. E.*: Histoire du roman français. — Paris, Seuil, 1950. 349.
- Malagoli, L.*: Le contraddizioni del Rinascimento. — „La Nuova Italia” 152.
- Malmede, H. H.*: Wege zur Novelle. Stuttgart, 1969. Kohlhammer, 204.
- Marcok, V.*: Počiatky slovenski novodobýj prózy. — Bratislava, VSA 1968. 382.
- Marder, H.*: Feminism and Art. — London, Univ. of Chicago Press, 1968. 190.
- Marston*: The Dutch Courtesan. Ed. by P. Davison. — Edinburgh, Oliver & Boyd, 1968. 115.
- Massers, D. R.*: The Political Philosophy of Rousseau. — Princeton U. P. 1968. 464.
- Mayenowej, M. R.*: Średniowieczne gatunki dram. teatr. — Warszawa. Wrocław — Kraków, 1968. 85.
- Mayenowej-Słowinski*: Prace z poetyki. Warszawa — Wrocław — Kraków, 1968. 223.

- Mélanges de Littérature Comparée et de philologie offerts à Mieczysław Brahmér. — Warszawa, PWN. — Editions scientifiques de Pologne. 1967. 589.
- Michélis, P. A.: Études d'esthétique. — Paris, Klincksieck, 1967. 226.
- Middleton: A Trick to Catch the Old One. — Ed. by Ch. Barber. — Edinburgh, Oliver & Boyd. 1968. 125.
- Miko, Fr.: Text a Štýl. — Bratislava, Vydala Smena. 1970. 167.
- Mittenzwei, W.: Gestaltung und Gestalten im modernen Drama. — Berlin, Weimar. Aufbau, 1969. 2. ed. 461.
- Miller, E. H.: Walt Whitman's Poetry A Psychological Journey. — New York, U. P. 1968. 245.
- Modernity and Contemporary Indian Literature. — New Delhi, Simla, 443.
- Mommsen, K.: Natur und Fabelreich in Faust II. — Berlin, Walter de Gruyter, 1968. 255.
- Moreau, P.: La critique littéraire en France. — Paris. Colin. 1960. 205.
- Mott, F. L.: A History of American Magazines I. — Cambridge, Harvard U. P. 848.
- Murdy, L. B.: Sonnet and Sense in Dylan Thomas' Poetry. — Mouton, The Hague, 1966. 172.
- Murray, P.: A Study of John Webster. — The Hague, Mouton, 1969. 274.
- New Writing of East Europe. Ed. G. Gömöri, Ch. Newman. — Chicago, Northwestern U. P. 1968. 264.
- Newell, K. B.: Structure in four novels by H. G. Wells. — The Hague, Mouton, 120.
- Nivelle, A.: Kunst und Dichtungstheorien zwischen Aufklärung und Klassik. — Berlin, Walter de Gruyter, 1960. 263.
- Nivelle, A.: Frühromantische Dichtungstheorie. — Berlin, Walter de Gruyter, 1970. 225.
- Nowak-Dłuzewski, J.: Okolicznościowa Poezja Polityczna w Polsce. „Pax” Warszawa, 1966. 423.
- Nusser, P.: Musils Romanstheorie. The Hague, Mouton, 1967.
- O interpretácii umeleckého textu, Bratislava, Slov. Pedagogický Nakladateľstvo, 1970. 254.
- Pabst, W.: Novellentheorie und Novellendichtung. — Heidelberg, 1967. C. Winter, 283.
- Papandreau, Ch.: Yannis Ritsos. — Paris, Seghers, 1968. 180.
- Pearce, R. H.: Historicism Once More. Princeton U. P., Princeton, 1969. 357.
- Pestalozzi, K.: Die Entstehung des lyrischen Ich. Berlin, Walter de Gruyter, 1970. 364.
- Péter Mihály: Tvardovszkij poémáinak költői nyelve. — Akad. K. Bp. 1970. 305.
- Peterkiewicz, J.—Singer, B.: Five Centuries of Polish Poetry, Norwich, Fletcher & Son, 1970. 137.
- Pempov: Тургенев. — Москва. 1968. 47.
- Poetika, rytmus, vers. — Praha, 1968. 146.
- Poggioli, R.: Theory of Avant-Garde. Harvard U. P. 1968. 260.
- Prang, H.: Formgeschichte der Dichtkunst. — Stuttgart, Metzler, 1968. 231.
- Проблемы типологии русского реализма. — Москва, Наука, 1969. 473.
- Proust, J.: L'Encyclopédie. — Paris, Colin, 1965. 220.
- Прождогина, С. В.: Литература Марокко и Туниса. — Москва, 1968. 89.
- Pryce—Jones: Graham Greene. — London, 1965. 115.
- Przemski, L.: Fin de siècle po Polsku. Warszawa, PIW. 251.
- Püchler-Muskau, H.: Reisebriefe aus Irland. — Berlin, Rütten—Loening, 1968.
- Raimondi, E.: Tecniche della critica letteraria. — Torino, Einaudi 190.
- A Rákóczi szabadságharc és Európa. Szerk., vál. Köpeczi Béla. — Bp. Gondolat, 1970. 389.
- Rand, A.: The Romantic Manifesto. — New York, The World Publishing Company, 1969. 201.
- Ramsaran, J.: New Approaches to African Literature. — Nigeria, Ibaden U. P. 1970. 168.
- Ransom, J. C.: The World's Body. Baton Rouge, Louisiana State U. P. 1968. 390.
- Ransom, J. C. (ed.): The D. Young. — Baton Rouge, Louisiana U. P. 1968. 290.
- Rawkinson: The Practice of Criticism. CUP, 1968. 229.
- Reich-Ranicki, M.: Literatur der kleinen Schritte. — München, Piper, 1967. 343.
- Rosenthal, M. L.: The New Poets. — New York, Oxford U. P. 1967. 350.
- Rossi, P.: Storia e filosofia. — Torino, Einaudi, 1969. 258.
- Rude, J.: Anna Ahmatova. — Paris, Seghers, 1968. 188.
- Ruff, M. A.: Rimbaud. — Paris, 1968. 288.
- Rutkowski, W. V.: Die literarische Gattungen. — Bern, Francke, 1968. 154.
- Salmon, E. T.: Samnium and the Samnites. — London, Cambridge U. P. 1967. 446.
- Sandius, Ch.: Bibliotheca antitrinitariorum. — Warszawa, PWN, 1967. 316.
- Sandkühler, H. J.: F. W. J. Schelling. — Stuttgart, Metzler, 1969. 108.
- George Santayana's America. — Chicago — London, Univ. of Illinois Press, 178.

- Sarkany, S.*: Paul Morand et le cosmopolitisme littéraire. — Paris, Klincksieck, 273.
- Schiwy, G.*: Der französische Strukturalismus. — Reinbek, Rowohlt, 1969. 247.
- Schmid, Ch.*: Monologische Kunst. (Nosack). — Stuttgart, Kohlhammer, 1968. 120.
- Schneider, K. L.*: Der bildhafte Ausdruck in den Dichtungen G. Heynes, G. Trakls u. E. Stadlers. — Heidelberg, Carl Winters Universitätsverlag, 1968. 184.
- Scholes, R.*: The Fabulators. — New York, Oxford U. P. 1967. 180.
- Scholes, R.*—*Kellogg, R.*: The Nature of Narrative. — New York, Oxford U. P. 326.
- Schöne, A.*: Abriss der amerikanischen Literaturgeschichte in Tabellen. — Frankfurt, Athenäum, 1967.
- Schrödinger, E.*: What is Life? — London, Cambridge U. P. 1968. 335.
- Schulze, E. J.*: Shelley's Theory of Poetry. — The Hague, Mouton, 1966. 237.
- Schwarz, J. W.*: Der Erzähler Günther Grass. — Bern, Francke, 1969. 148.
- Sebag, L.*: Marxismus und Strukturalismus. — Frankfurt, Suhrkamp, 1967. 332.
- Seiffert, L.*: Wortfeldtheorie und Strukturalismus. — Stuttgart, Kohlhammer, 160.
- Selected Critical Writings of G. Santayana. — London, Cambridge U. P. 1968. 335, 242.
- Shakespeare Jahrbuch. — Weimar, Böhlau, 1969. 363.
- Shea, B. D., jr.*: Spiritual Autobiographies of Early America. — New Jersey, Princeton U. P. 280.
- Sierocka, K.*: Polonia Radziecka 1917—1939. — Warszawa, PIW, 1968. 289.
- Simon, P. H.*: Histoire de la littérature française au XXe siècle. I. — Paris, Colin, 1967. 188.
- Simone, Fr.*: Umanesimo, Rinascimento, Barocco in Francia. — Milano, Mursia, 1968. 409.
- Sozialistischer Realismus. Positionen, Probleme, Perspektiven. Hrsg. E. Pracht. — W. Neubert. — Berlin, Dietz, 1970. 343.
- Stock, N.*: The Life of Ezra Pound. — London Routledge and Kegan, 1970. 472.
- Straszewska, M.*: Romantyzm. — Warszawa, Państwowe Zakł. Wyd. Szkolnych. 1969. 463.
- Sturm und Drang Lesebuch. Hermann, K.—Müller, J. — Berlin, Aufbau, 1970. 412.
- Sullivan, N.*: Perspective and the Poetic Process. — The Hague, Mouton, 1968. 56.
- Svoboda, L.*: F. X. Šalda. — Praha, Slovenský Spisovatel, 1967. 404.
- Széll Zsuzsa*: Válság és regény. — Bp., Akad. K. 1970. 103.
- Szondi, P.*: Theorie des modernen Dramas. — Frankfurt, Suhrkamp, 1967. 169.
- Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. — Bp., 1970. Akad. K., 660.
- Taylor, A. M.*: A New Look to the Old Sources of Hamlet. — Mouton, The Hague, 1968. 79.
- Текстология произведений советской литературы. Вып. 4.—Москва, Изд. „Наука”, 1967, 357.
- Terracini, B.*: Analisi stilistica. — Milano, Feltrinelli, 413.
- Tober, K.*: Urteile und Vorurteile über Literatur. — Stuttgart, Kohlhammer, 1970. 147.
- Thalheim, H. G.*: Zur Literatur der Goethezeit. — Berlin, Rütten und Loening, 1969. 455.
- Thorpe, J.*: The Aims and Methods of Scholarship in Modern Languages and Literatures. — New York, MLA, 1968. 69.
- Todorov, T.*: Littérature et signification. — Paris, Librairie Larousse, 1967.
- Träger, Cl.*: Studien zur Literaturtheorie und vergleichenden Literaturgeschichte. — Leipzig, Philipp Reclam Jr. 1970. 446.
- Tschitscherow, U.*: Russische Volksdichtung. — Berlin, Akad. Verlag, 1968. 351.
- Tschizewskij, D.*: Vergleichende Geschichte der slawischen Literaturen. I—II. Berlin, Walter de Gruyter, 1968. 196.
- Uspensky, B.*: Principles of Structural Typology. — The Hague, Mouton, 1968. 80.
- Vattino, G.*: Poesia ed ontologia. — Milano, Mursia, 1967. 191.
- Verlaine*. Édition de J. Robichez. — Paris, 1969. 805.
- Waldmeir, J. J.*: American Novels of the 2nd World War. — The Hague, Mouton, 180.
- Wasserstrom, W.*: Van Wyck Brooks. — Minneapolis, University of Minnesota Press, 1968. 46.
- Wegner, M.*: Exil und Literatur. Deutsche Schriftsteller im Ausland. 1933—1945. — Frankfurt, Athenäum, 1967. 247.
- Weinberg, H.*: The New Novel in America. — Ithaca, Cornell U. P. 1970. 248.
- Weissgerber, J.*: Faulkner et Dostoevski. — Bruxelles, Presses Universitaires de Bruxelles, 1968. 334.
- Weisstein, U.*: Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft. — Stuttgart, Kohlhammer, 1968.
- Wellek, R.*: Discriminations. — New Haven—London, Yale U. P. 1970. 387.
- Wolzig, W.*: Der deutsche Roman im

- XX. Jahrhundert. — Stuttgart, Krö-
ner, 1970. 428.
- Wollmann, F.*: Slavismy a antislavismy.
— Praha, Acad. Vyd, 1968. 494.
- Wyka, K.*: O potrzebie historii literatury.
— Warszawa, PIW, 1969. 361.
- Zbornik sadova v Marinu Držica. — Zag-
reb, MH, 1969. 574.
- Žmegač, V.*: Kunst und Wirklichkeit. —
Frankfurt, Athenäum, 1969. 105.
- Zweig, A.*: Über Schriftsteller. — Berlin—
Weimar, Aufbau, 1967. 241.

Tartalom

A közép-európai humanizmus kérdései	305
<i>Varjas Béla</i> : Bevezető	305
<i>Dávid András</i> (Ujvidék): Mátyás király alakja a közép-európai folklórban	308
<i>Benda Kálmán</i> : A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára	322
<i>Tarnóc Márton</i> : Bethlen Gábor művelődéspolitikája	331
<i>Štefan Barbarič</i> : A szlovén protestáns irodalom az európai humanizmus áramlatában	344
<i>Waclaw Urban</i> (Krakkó-Kielce): A reformáció útja Kelet-közép-Európában	353
<i>Pirnát Antal</i> : Arisztotelianusok és antitrinitáriusok	363
<i>Sziklay László</i> : Thurzó György udvara mint késő-renaeszánsz irodalmi és tudományos központ	393
<i>Jan Ślaski</i> (Varsó): Justus Lipsius magyarországi és lengyelországi recepciójának néhány kérdése	402
<i>Gyenis Vilmos</i> : A reneszánsz széppróza néhány sajátossága	411
<i>Kovács Sándor Iván</i> : Justus Lipsius és a magyar késő-renaeszánsz utazási irodalom	428
<i>Angyal Endre</i> : A keletközép-európai manierizmus problémái	437
<i>Mollay Károly</i> : A német nyelvű írásbeliség és szépirodalom a XVI. század végén Sopronban	447
<i>Kovács József László</i> : A Soproni Nemes Tudósok Társasága (1604–1674)	454
<i>Bán Imre</i> : Elnöki zárószava	468
A közép-európai humanizmus kérdései (Az ülősszak programja) (összeállította: <i>Horváth Iván</i>)	470
<i>Varjas Béla</i> : A reneszánsz korának irodalma Keletközép-Európában	476

KÖNYVEK

Fonti per la storia dell'Università di Padova. Acta gra-duum academicorum (<i>Varga Imre</i>)	485
Mieczysław Gębarowicz: Szkice z historii sztuki XVII. w. Toruń (<i>Hopp Lajos</i>)	486
Bohumil Ryba: Šoupis rukopisů strahovské knihovny Památníku Národního Pisemnictví v Praze. Díl IV. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	487
Borsos Tamás Vásárhelytől a Fényes Portáig. Szerk., bevezető és jegyz. Kocziány László (<i>Hopp Lajos</i>)	488
A magyar reneszánsz kutatása Amerikában. — Astrik L. Gabriel: The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony. — Leslie S. Domonkos: The History of the Sigismundean Foundation of the University of Óbuda (Hungary). — Leslie S. Domonkos: The	

Polish Astronomer Martinus Bylica De Ilkusz in Hungary (V. Kovács Sándor)	489
Marian Szyrocki: Die deutsche Literatur des Barock. Rowohlts Deutsche Enzyklopädie. — Poetik des Barock (Klaniczay Tibor)	490

Az irodalom mint létértelmezés: a genfi kritikai iskola (Szegedy-Maszák Mihály)	492
The Theory of Comedy by Elder Olson (Zubreczky György) ..	494
Robert Scholes: The Fabulators (Kretzoi Miklósné)	495
Helga Gallas: Marxistische Literaturtheorie. Kontroversen im Bund proletarisch-revolutionären Schriftsteller (Váróczy Zsuzsa)	495
Roger Garaudy: Pour un réalisme du XX ^e siècle (Szécs Ferenc)	496
Edgar Mertner—Herbert Mainusch: Pornotopia (Salyámosy Miklós)	497
Roland Mousnier: La plume, la faucille et le marteau (Ferenczi László)	498
H. James Jensen: A Glossary of John Dryden's Critical Terms (Kretzoi Miklósné)	498
Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts (Hopp Lajos)	499
Vita Zsigmond: Tudománnyal és cselekedettel (T. Erdélyi Ilona)	500
A Rákóczi-szabadságharc és Európa (Varga Imre)	501
Katharina Mommsen: Natur und Fabelreich in Faust II. (Zemplényi Ferenc)	502
Angus Wilson: The World of Charles Dickens (Katonai Anna)	503
Váradi-Sternberg János: Utak és találkozások (Hopp Lajos)	504
Roger Judrin: Saint-Simon. Écrivains d'hier et d'aujourd'hui 34. (Ferenczi László)	504
Charles W. Chesnutt: The Marrow of Tradition. — John Greenleaf Whittier: The Supernaturalism of New England (Kretzoi Miklósné)	505
Eberhard Hilscher: Gerhart Hauptmann. (Szász Ferenc) ..	506
Siegfried Lenz: Beziehungen. Ansichten und Bekenntnisse zur Literatur (Szász Ferenc)	506

KRÓNIKA

Az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportjának munkájáról (Klaniczay Tibor)	508
Odrodzenie i Reformacja w Polsce. Reneszánsz és reformáció Lengyelországban (Jan Ślaski)	510

Lenau-Forum (T. Erdélyi Ilona)	512
Konferencia a XVIII. század kérdéseiről (Tarnai Andor) ..	513
A quebeci románisztikai kongresszus irodalomtörténeti vonatkozásai (Gáldi László)	514
Szlovák—magyar kapcsolattörténeti szimpozium (Só) ..	516

IN MEMORIAM

Roman Ingarden 1893—1970. (Hopp Lajos)	517
--	-----

Békekezett könyvek jegyzéke 1968—1970.	519
---	-----

Содержание

Вопросы гуманизма в Средней Европе	305
<i>Бела Варьяш</i> : Введение	305
<i>Андраш Давид</i> (Новы-Сад): Образ короля Матяша в средне-европейском фольклоре	308
<i>Кальман Бенда</i> : Влияние учения Кальвина на идеологию сопротивления венгерских сословий	322
<i>Мартон Тарноц</i> : Культурная политика Габора Бетлена ..	331
<i>Стафан Барбарич</i> : В русле европейского гуманизма	344
<i>Вацлав Урбан</i> (Краков-Кельце): Путь Реформации в Средней и Восточной Европе	353
<i>Антал Пирнат</i> : Последователи Аристотеля и антитринитарии	363
<i>Ласло Сиклаи</i> : Двор Дёрдя Турзо — литературный и научный центр в духе позднего Ренессанса	393
<i>Ян Шласки</i> (Варшава): Несколько вопросов восприятия Юстуса Липсиуса в Венгрии и Польше	402
<i>Вильмош Дениш</i> : Несколько особенностей ренессансной художественной прозы	411
<i>Иван Шандор Ковач</i> : Юстус Липсус и венгерская позднеренессансная литература путевых заметок	428
<i>Эндре Андял</i> : Проблемы маньеризма в Средней и Восточной Европе	437
<i>Карой Моллаи</i> : Письменность и художественная литература на немецком языке в конце XVI века в Шопроне	447
<i>Ласло Йозеф Ковач</i> : Общество шопронских ученых (1604 — 1674)	454
<i>Имре Бан</i> : Заключительное слово	468
Вопросы гуманизма в Средней Европе (программа сессии) (<i>Иван Горват</i>)	470
<i>Бела Варьяш</i> : Ренессансная литература в Средней и Восточной Европе	476

КНИГИ

ХРОНИКА

О работе Группы по изучению Ренессанса в Институте литературоведения ВАН (<i>Тибор Кланицаи</i>)	508
Ренессанс и Реформация в Польше (<i>Ян Шласки</i>)	510

Лэнау-форум (<i>Илона Т. Эрдейи</i>)	512
Конференция по вопросам XVIII века (<i>Хинбор Тарнаи</i>) ..	513
Историко-литературные аспекты романистического конгресса в Квебек (<i>Ласло Галди</i>)	514
Симпозиум по истории словацко-венгерских связей (<i>Ласло Сиклаи</i>)	516

ИН МЕМОРИАМ

Роман Ингарлен 1893—1970 (<i>Лайош Хонн</i>)	517
--	-----

Список новых книг поступивших в редакцию	519
--	-----

Sommaire

Les problèmes de l'humanisme en Europe centrale	
<i>Béla Varjas</i> : Introduction.....	305
<i>András Dávid</i> : La figure du roi Mathias Corvin dans le folklore centro-européen, plus particulièrement dans celui des peuples slaves du Sud.....	308
<i>Kálmán Benda</i> : L'influence des doctrines Calviniennes sur la résistance des ordres hongrois.....	322
<i>Márton Tarnóc</i> : La politique culturelle de Gábor Bethlen	331
<i>Štefan Barbarič</i> : L'empreinte de l'humanisme dans la littérature slovène protestante.....	344
<i>Wacław Urban</i> : L'acheminement de la Réforme en Europe centro-orientale	353
<i>Antal Pirmát</i> : Aristotéliens et antitrinitaires.....	363
<i>László Sziklay</i> : La cour de György Thurzó, centre littéraire et scientifique de la Renaissance tardive.....	393
<i>Jan Ślaski</i> : Quelques problèmes de la réception de Juste Lipse en Hongrie et en Pologne	402
<i>Vilmos Gyenis</i> : Quelques particularités de la prose de la Renaissance	411
<i>Sándor Iván Kovács</i> : Juste Lipse et la littérature de voyage de la Renaissance tardive en Hongrie.....	428
<i>Endre Angyal</i> : Les problèmes du Manierisme d'Europe centro-orientale	437
<i>Károly Mollay</i> : L'emploi de l'écriture allemande et la littérature à la fin du XVI ^e siècle à Sopron.....	447
<i>József László Kovács</i> : La Société des Savants Nobles de Sopron	454
<i>Imre Bán</i> : La conclusion du président de la session.....	468
Le programme de la session scientifique (rés. par <i>Ivan Horváth</i>)	470
<i>Béla Varjas</i> : La littérature de l'époque de la Renaissance en Europe-centrale	476

LIVRES

CHRONIQUE

Centre de Recherches de la Renaissance de l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences (<i>Tibor Klaniczay</i>)	508
Odrodzenie i Reformacja w Polsce. La Renaissance et la Réformation en Pologne (<i>Jan Ślaski</i>).....	510

✱

Lenau-Forum (<i>Ilona T. Erdélyi</i>).....	512
Colloque sur les problèmes du XVIII ^e siècle à Eger (<i>Andor Tarnai</i>)	513
Les aspects littéraires du Congrès romanistique de Québec (<i>László Gáldi</i>)	514
Colloques sur les rapports slovaque—hongrois (<i>László Sziklay</i>)	516

IN MEMORIAM

Roman Ingarden (1893--1970) (<i>Lajos Hopp</i>)	517
---	-----

✱

Livres reçus (1968--1970)	519
---------------------------------	-----

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. VIII. 15. — Terjedelme: 19.95 (A/5) ív

71.72315 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215 – 96162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

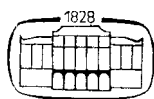
Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111–010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488., az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban: Budapest V., Váci u. 22, telefon: 185–612.

Előfizetési díj egy évre: 48,— Ft.

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre 48,— Ft

INDEX: 25.380

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST